

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE – ISTORIE

XXII

2014

MUZEUL BANATULUI TIMIȘOARA

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE ▪ ISTORIE

XXII

2014

M U Z E U L B A N A T U L U I T I M I Ş O A R A

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE ISTORIE

XXII

2014

Volum dedicat memoriei dr. Vasile Boroneanţ (1930–2014)

EDITURA MEGA
Cluj-Napoca, 2014

Colegiul de redacție:

Claudiu ILAȘ, *director al Muzeului Banatului*

Prof. dr. Florin DRAȘOVEAN, *redactor șef*

Zsuzsanna KOPECZNY, *secretar de redacție*

Prof. dr. Radu ARDEVAN, Lector dr. Ligia BOLDEA, dr. Nicoleta DEMIAN, dr. Dragoș DIACONESCU, Zoran MARCOV, Conf. dr. Vasile RĂMNEANȚU, Prof. dr. John Michael O'SHEA (Michigan University, SUA), Prof. dr. Wolfram SCHIER (Freie Universität Berlin, Germania), *membri*

Vigneta copertei: Wiliam Vastag †

Analele Banatului, serie nouă, continuă publicațiile anterioare ale Muzeului Banatului din Timișoara:

Történelmi és Régészeti Értesítő, 1872–1918

Gemina, 1923

Analele Banatului, 1928–1931

Tibiscus, 1971–1979

Orice corespondență se va adresa
Muzeului Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Please send any mail to
Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Tout correspondance sera envoyée à l'adresse:
Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Richten Sie bitte jedwelche Korrespondenz an die Adresse:
Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor.

ISSN 1221–678X

Anuarul *Analele Banatului* este indexat în următoarele baze de date:

Scopus <http://www.elsevier.com/online-tools/scopus/content-overview>
<http://www.info.sciverse.com/scopus/scopus-in-detail/facts>

World Cat <http://www.worldcat.org/title/analele-banatului/oclc/649630402>

Copernicus <http://www.journals.indexcopernicus.com/passport.php?id=4875>

Editura MEGA | www.edituramega.ro
e-mail: mega@edituramega.ro

CUPRINS ▪ SOMMAIRE ▪ INHALT ▪ CONTENTS

Vasile Boroneanț, O viață dedicată arheologiei românești ➤ *A life dedicated to Romanian archaeology* 9

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE VECHE

ADINA BORONEANȚ, KATH MCSWEENEY, CLIVE BONSALE

Schela Cladovei 1982 – A Supplement to the Original Excavation Report of Vasile Boroneanț 17

FLORIN DRAȘOVEAN

Despre cronologia relativă și absolută a neoliticului și eneoliticului timpuriu din răsăritul Bazinului Carpatic. O abordare Bayesiană ➤ *Remarks on the Relative and Absolute Chronologies on the Neolithic and Early Eneolithic of the Eastern Carpathian Basin. A Bayesian approach* 33

DRAGOȘ DIACONESCU

Despre cultura Turdaș și poziția sa cronologică ➤ *About Turdaș culture and its chronological position* ... 69

MIHAI GLIGOR

Începuturile eneoliticului timpuriu în Transilvania: o abordare bayesiană ➤ *The beginning of Early Eneolithic in Transylvania: a Bayesian approach* 91

GHEORGHE LAZAROVICI, CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI

Despre marile teme religioase din cultura Vinča ➤ *About the Great Religious Themes of Vinča Culture* 107

CRISTIAN EDUARD ȘTEFAN

Câteva date despre locuirea de tip Boian-Vidra de la Radovanu-La Muscalu, jud. Călărași ➤ *Some Data About Boian-Vidra Type Habitation from Radovanu-La Muscalu, Călărași County* 155

CRISTIAN SCHUSTER

CAPUT STENARUM nach den Jahren 117/118 N. Chr. ➤ *Caput Stenarum at 117–118 AD* 165

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE MEDIEVALĂ

CĂLIN COSMA

O locuință de războinic din secolul VII de la Iernut/Sfântu Gheorghe (jud. Mureș) ➤ *A 7th century warrior house at Iernut/Sfântu Gheorghe (Mureș County)* 175

RADU HARHOIU, ERWIN GÁLL

Necropola din secolul XII de la Sighișoara-Dealul Viilor, punctul „Necropolă”. Contribuții privind habitatul epocii medievale timpurii în Transilvania estică ➤ *The 12th century's cemetery from Sighișoara-Dealul Viilor, place 'Necropolă'. Contribution concerning the habitat from the early middle age in eastern Transylvania* 195
Das Gräberfeld des 12. Jhs. von Sighișoara-Dealul Viilor, Fundstelle „Gräberfeld” („Necropolă”). Beiträge zum mittelalterlichen Habitat aus Ostsiebenbürgen (12.–13. Jhs.) 244

PETER BUČKO

The Romance Population in the Medieval Kingdom of Hungary 261

ADRIAN MAGINA, LIVIA MAGINA

O ascultare de martori și realități bănățene într-un document din 1539 ➤ *A hearing and banatian realities in a document from 1539* 267

LIGIA BOLDEA

Tradiție și continuitate în lumea demnitarilor români ai Banatului de Caransebeș și Lugoj – Gârleștenii de Rudăria ➤ *Tradition and continuity in the world of the romanian officials from the Banat of Caransebeș and Lugoj – the Gârleșteanu of Rudăria family* 275

ISTORIE MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

COSTIN FENEȘAN

O descriere a cetății Timișoara din august 1716 ➤ *A description of the Fortress of Timișoara (Temeswar) from August 1716* 295

SORIN MITU

Analiza identităților țărănești din Transilvania prin intermediul izvoarelor folclorice ➤ *An analysis of peasant identities in Transylvania through folkloric sources* 301

CRISTIAN GRAURE

„Argint și soare”. Originile fotografiei prin evoluții tehnice între 1800 și 1900 ➤ *“Silver and sunshine.” The Origins of Photography by means of Processes between 1800 and 1900* 309

LAJOS KAKUCS

Gărzile civice și societățile de tir din Banat între anii 1717–1919 ➤ *Civic Guards and Shooting Societies in Banat between the Years 1717 and 1919* 339

NICOLETA DEMIAN

Despre medaliile familiei Weifert din Pančevo ➤ *The Medals of the Weifert Family from Pančevo* 383

VLAD POPOVICI, OVIDIU EMIL IUDEAN

Romanian election newssheets in Banat and Transylvania before 1918 397

DRAGO NJEGOVAN, MIODRAG MILIN

Voivodina în octombrie – noiembrie 1918 (Banatul, Bacica, Barania și Sremul – unificarea cu Serbia) ➤ *Vojvodina in October – November of 1918 (Banat, Bacska, Baranja and Srem – Unification to Serbia)* .. 365

VASILE RĂMNEANȚU

Contribuția Primăriei municipiului Timișoara la dezvoltarea mișcării teatrale interbelice timișorene ➤ *The contribution of Timișoara City Hall at the development of the inter-war local theatrical movement* 405

MARIAN-ALIN DUDOI

Slamming the door in Bucharest: Soviet Steps in imposing the Groza Government (March 1st to 6th, 1945) 419

MIODRAG MILIN, ANDREI MILIN

Clisura bănățeană (a Dunării) – enclavă iugoslavă nord-dunăreană în anii 1944–1947 sau experiment comunist românesc „avant la lettre” ➤ *The Banatian Canion (of Danube) – an Yugoslav North-danubian Enclave in the 1944–1947 Years or a Romanian communist Experiment “avant la lettre”* 445

DELIA CORA

Propaganda politică pentru și în timpul naționalizării comuniste ☞ *Political propaganda during and for communist nationalization* 475

PHILIPPE HENRI BLASEN

Darstellung der Deutschen und der deutschen Minderheiten Rumäniens in den rumänischen Schulbüchern für Geschichte und für Erdkunde der 3. bis 10. / 12. Klasse 1948–1989: Eine Periodisierung ☞ *The representation of the Germans and German minorities in the Romanian school history books (grades 3–10/12), between 1949 and 1989. A chronology*..... 487

MUZEOLOGIE, MUZEOGRAFIE, RESTAURARE, CONSERVARE, VARIA

MIHAI-CORNELIU POPOVICI DONICI

Metodă de reconstituire a construcțiilor, D–1, pe baza datelor arheologice ☞ *The method of reconstructing the structures, D-1, based on archaeological data* 521

ALEXANDRU SZENTMIKLOSI

International exhibition “The Vikings”, Berlin, 10.09.2014 – 04.01.2015.....529

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE / ABREVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES 535

Dr. Vasile Boroneanț
(1930–2014)

VASILE BORONEANȚ

O VIAȚĂ DEDICATĂ ARHEOLOGIEI ROMÂNEȘTI

Ne-a părăsit încă unul din cercetătorii de seamă ai preistoriei României. Mi-a fost prieten și coleg de grupă în anii facultății. Așa am rămas până la sfârșit. În ciuda suferințelor care i-au răpit zece ani din viață în vremea regimului totalitar al anilor '50, nu și-a abandonat speranța de a-și relua activitatea de cercetare a antichităților țării noastre, fapt care i s-a și împlinit cu prisosință. Prin multiplele săpături și cercetări pe care le-a întreprins de-alungul unei jumătăți de veac a devenit unul dintre cei mai bine cunoscuți arheologi, atât în țară cât și în străinătate. O dovedește prodigioasa listă de lucrări tipărite și de participări la reuniuni de specialitate care i-au adus meritele cuvenite.

S-a născut la 28 decembrie 1930 la Conop, județul Arad, sat pe Mureș, la poalele Munților Zărandului. Părinții, Vasile și Frana Boroneanț, familie românească, proprietari de pământ i-au asigurat tânărului Vasile condițiile necesare pentru învățământ. După absolvirea liceului tehnic și economic din Lipova, în 1950, nesimțindu-se atras de activitatea profilului școlii urmate, s-a înscris, în toamna aceluiași an, la Facultatea de Istorie a Universității din București, domeniu spre care îl îndemna pasiunea pentru cunoașterea trecutului țării noastre. A absolvit-o în 1954, dar chiar când urma să-și susțină examenul de licență a fost arestat și condamnat la 16 ani de muncă silnică pentru crimă împotriva ordinii sociale a regimului marxist-leninist. După o detenție foarte grea care l-a purtat prin închisorile din Jilava, Lugoj, Aiud, Salcia și Insula Mare a Brăilei, a fost eliberat, în urma amnistiei generale, în 1964.

Profesorii care îl apreciaseră ca student și ca ghid în Muzeul Național de Antichități (Emil Condurachi, C. S. Nicolăescu-Plopșor, Dorin Popescu, Vladimir și Hortensia Dumitreacu, Radu și Ecaterina Vulpe, Corneliu Mateescu etc.) nu

A LIFE DEDICATED TO ROMANIAN ARCHAEOLOGY

Another important researcher of the Romanian prehistory has left us. He has been my friend and colleague our time together at University. Despite the hardships that took ten years of his life during the totalitarian communist regime of the '50-es, he did not abandon hope of resuming his research on Romanian antiquities and managed to do so to full extent. Through his research and many excavations over nearly half a century he became one of the best-known Romanian archaeologists, both in Romania and abroad, as shown by his prestigious publication list and his participation in scientific conferences, both duly acknowledged.

Vasile Boroneanț was born on December 28, 1930 in the little village of Conop (Arad county) located on the river Mureș, in the foothills of the Zarand Mountains. His parents – Vasile and Frana Boroneanț – small Romanian landowners – did all they could to ensure the young Vasile the access to education. In 1950, after graduating the economic and technical highschool in Lipova, and feeling no inclination to pursue a further career on this field but being more attracted to the study of the past, he registered as a student at the History Faculty of the University of Bucharest. He was about to graduate in 1954 and he was preparing his final diploma exams when he was arrested and sentenced to 16 years of forced labour for crimes against the social order of the Marxist-Leninist regime. After a very difficult period of detention that took him through the prisons of Jilava, Lugoj, Aiud, Salcia and the large island of Brăila, he was finally released from prison following the general amnesty in 1964.

His former professors, who had appreciated him as a student and as a guide of the National Museum of Antiquities (Emil Condurachi,

l-au uitat și l-au cooptat în colectivele de cercetare arheologică foarte active în acea perioadă. Așa a ajuns în echipele de cercetare de la hidrocentrala Porțile de Fier I, la Turnu Măgurele, dar și în județul Arad de care îl lega trecutul vieții. Teza de licență, violent întreruptă în 1954, și-a susținut-o acuma sub conducerea profesorului D. M. Pippidi, având ca subiect *Colonatul African până la invazia vandală*. Din păcate, anii petrecuți în închisori nu i-au mai permis reluarea studierii antichității greco-romane și, prin urmare, l-au îndemnat spre arheologia preistorică de care de altfel se simțea de mult timp atras.

În 1975, în urma unei hotărâri de guvern a fost transferat, împreună cu alți colegi ce aveau dosar de urmărire politică, la Muzeul Municipiului București, unde a și rămas până la pensionarea lui în 2003. După evenimentele din 1989 însă a fost ales director al respectivei instituții. Între timp obținuse titlul de doctor în istorie și arheologie (în 1982), sub îndrumarea lui Vladimir Dumitrescu pe tema *Paleolithic superior și epipaleoliticul din zona Porțile de Fier*.

Reabilitarea profesională – ce-i drept cam târzie – i-a ușurat mult activitatea de cercetare. A participat la numeroase campanii de săpături arheologice, a coordonat practica arheologică cu studenții facultății de istorie ai Universității din București, a ținut un curs de specialitate, în 1991–1994, la Universitatea particulară „Dimitrie Cantemir” din București. A condus săpăturile arheologice de la Schela Cladovei (Turnu Severin), Zăbrani, București-Chitila, împreună și cu colegi din universitățile din Edinburgh, Liège sau Lille. Astfel a ajuns să colaboreze strâns cu colectivele muzeelor din Turnu-Severin, Alexandria, Arad, Constanța, Reșița etc.

Nu pot în această scurtă evocare să enumăr și să discut multiplele rezultate ale activității sale de istoric și arheolog. Voi aminti doar, în primul rând cercetările din zona Dunării Porților de Fier, citând siturile epipaleolitice de la Climente I și II, Cuina Turcului, Răzvrata, Icoana, Ostrovu Banului și mai ales cel de la Schela Cladovei, deosebit de important pentru cunoașterea genezei epocii neolitice în Europa de Sud-Est, unde au fost aduse primele dovezi privind începuturile agriculturii, în mileniul al VII-lea a. Chr. Aș dori să mai adaug și cercetările de la Ciuperceni, jud. Teleorman, mai recent efectuate împreună cu Alain Tuffreau de la universitatea din Lille, cu care prilej s-au adus date noi privind evoluția și cronologia paleoliticului superior din Câmpia Română. Începând din 2000 a întreprins săpături la Chitila-„fermă”, o zonă cu mai

C. S. Nicolăescu-Plopșor, Dorin Popescu, Vladimir and Hortensia Dumitrescu, Radu and Ecaterina Vulpe, Corneliu Mateescu, etc.) had not forgotten him and offered him a place in the very active archaeological teams of those times. This is how he became part of the research projects from the Iron Gates I hydro-electric power-station, Turnu Măgurele and Arad – his native region. His diploma thesis – harshly interrupted in 1954 – focusing on *The African colonate prior to the Vandal invasion*, was then finalized under the supervision of professor D. M. Pippidi. Unfortunately, after the many years spent in prison he was not allowed to continue the study of Roman and Greek antiquities and this led him to pursue a career in prehistoric archaeology, a subject that he had also been attracted to previously.

In 1975, following a governmental decision he was transferred – together with other colleagues with a political dossier – to the Museum of Bucharest Municipality, where he continued his work until his retirement in 2003. After the events in 1989 he was appointed director of that museum. Meanwhile – in 1982 – he had obtained his PhD in history and archaeology, under the supervision of Vladimir Dumitrescu, on the subject of *The Upper Palaeolithic and Epipalaeolithic in the Iron Gates area*.

His professional rehabilitation – a little bit late, it is true – made his research activity much easier. He participated in several archaeological excavations, he coordinated the archaeological field training for the students of the History University in Bucharest and between 1991–1994 taught courses in prehistory at the Dimitrie Cantemir private university. He conducted excavations at Schela Cladovei (Turnu Severin), Zăbrani, București-Chitila together with colleague archaeologists from the universities of Edinburgh, Liège and Lille. He established and maintained close relations with the local museums from Turnu-Severin, Alexandria, Arad, Constanța and Reșița, among others.

It is impossible in so few words to enumerate and discuss the complex results of his activity as a historian and archaeologist. I would like to mention though the research in the Iron Gates of the Danube from the sites of Climente I and II, Cuina Turcului, Răzvrata, Icoana, Ostrovu Banului and Schela Cladovei a very important site for the genesis of the Neolithic in south-east Europe, where evidence for the beginnings of farming (late 7th millennium BC) were unearthed. There are also the excavations at Ciuperceni – the most recent ones in collaboration with prof. Alain Tuffreau from Lille University – where new data on the

multe situri, din neolitic, epocă dacică, dar mai ales o aşezare de la sfârşitul epocii bronzului şi de la începutul epocii fierului, prilej care i-a permis să aducă precizări importante referitor la periodizarea culturilor arheologice din vremea respectivă în Muntenia. Ar fi nedrept să nu amintesc aici şi numeroasele cercetări de teren efectuate de Vasile Broneanţ în diverse regiuni ale ţării. Aşa de exemplu săpăturile de la Zăbrani, jud. Arad, inclusiv cele din satul natal, Conop. În munţii Buzăului, în peşterile de la Bozioru, a studiat reprezentările rupestre, iar la Cornetu, lângă Bucureşti, a identificat, cu prilejul excavaţiilor din albia Argeşului, o pădure îngropată cu copaci, unii datând din epoca neolitică şi din epoca bronzului, descoperire ce ar putea forma baza unei scări dendrocronologice în anii ce urmează.

Dacă la toate acestea mai adăugăm prodigi-oasa sa activitate în care se cuprind participările la reuniuni ştiinţifice din ţară şi din străinătate (amintesc aici între altele contribuţiile la congresele de la Praga 1966, Tokio 1969, Beograd 1971, Nisa 1977, Mexic 1981, Liège 1992, Forli 1996 etc.), vom dobândi adevăratul profil ce cercetător al lui Vasile Boroneanţ.

Mi-l amintesc ca un om calm, cu vorbirea lui cu un uşor accent ardelenesc, nu lipsit de humor, dar mereu preocupat de ceea ce activitatea lui ştiinţifică îi oferea. A suferit, dar bunul Dumnezeu i-a răsplătit suferinţa. Şi-a întemeiat o familie, s-a bucurat de cei doi copii.

Dragă Bazilius – cum te numeam în facultate – acum te vei bucura şi mai mult când îţi vei vedea opera începută, dusă la bun sfârşit, în primul rând de propria ta fiică, astăzi cercetătoare în Institutul unde ţi-ai început cariera. Fie-ţi ţărâna uşoară!

28.09.2014

*Prof. univ. dr. Alexandru Vulpe
Membru al Academiei Române*

evolution and chronology of the Upper Paleolithic of the Romanian Plain has emerged. From the year 2000 he started excavations at Chitila –Fermă, a multi-layered site (Eneolithic, Bronze to Iron age transition, Dacian times), making an important contribution to the development and chronology of the respective cultures of the area. It would be unfair not to mention his substantial field research in other various parts of the country: the excavations at Zăbrani (Arad county) and from his native village of Conop. Also, his studies on the cave paintings from Bozioru – a cave in the Buzău mountains or the buried forest of Cornetu – identified during works on Argeş river – with trees dated to the Neolithic and Bronze Age – a discovery that laid the foundations for a three ring chronology of our area.

If to all of the above we add his participation to scientific conferences in Romania and abroad (mentioning here only the UISPP congresses from Prague 1966, Tokio 1969, Belgrade 1971, Nice 1977, Mexico City 1981, Liège 1992, Forli 1996 etc) we get only a glimpse of the real research profile of Vasile Boroneanţ.

I remember him as a very calm person, with a slight Transylvanian accent and humour, always preoccupied with his scientific activity. He had suffered but God repaid him for his sufferings through his family.

Dear Basilius – as we used to call you at university – now you will perhaps rejoice even more to see your life's work continued by your own daughter, a researcher at the very Institute of Archaeology where you started your own career. May God let you rest in peace!

28.09.2014

*Prof. Dr. Alexandru Vulpe
Member of the Romanian Academy*

BIBLIOGRAPHY (SELECTED)

Volumes

- (2000) *Arheologia peșterilor și minelor din România*, București: CiMeC.
 (2000) *Paléolithique supérieur et épipaléolithique dans la zone des Portes de Fer*, București: Ed. Silex.

Chapters in volumes

- (1971) 'Importanța palinologiei pentru cercetările arheologice', *Progres în palinologia românească*, pp. 249–254, București.
 (1977) *Comori arheologice în regiunea Porțile de Fier*, București: Ed. Ministerului Culturii, (co-autor).
 (1979) 'Descoperiri arheologice în unele peșteri din defileul Dunării', în T. Orghidan, Șt. Negrea (ed.), *Speologia* (Academia Republicii Socialiste România – Grupul de cercetări complexe Porțile de Fier, Seria monografică), pp. 140–185, București: Ed. Academiei Române.
 (1984) *Istoria militară a poporului român*, vol. I-II, București: Ed. Militară, (co-autor).
 (1987) *Treptele antropogenezei. Mic dicționar al oamenilor fosili*, București: Ed. Științifică și enciclopedică, (co-autor).

Edited volumes

- (2008) Bonsall, C., Boroneanț, V. și Radovanovic, I. (eds.), *The Iron Gates in Prehistory: new perspectives*, BAR International Series, 1983, Oxford: Archaeopress.

Single-authored papers

- (1966) 'Cultura Kostolac de la Cuina Turcului', *Studii și Cercetări de Istorie Veche* 17 (2): 345–53.
 (1968) 'Descoperiri gravettiene în Peștera lui Climente', *Revista Muzeelor* V (6): 542–6.
 (1968) 'Neoliticul timpuriu în zona Porțile de Fier', *Comunicări, seria arheologică* VII: 1–6.
 (1969) 'Decouverte d'objets d'art épipaléolithique dans la zone des Portes de Fer du Danube', *Rivista di Scienze Preistoriche* 24 (2): 291–7.
 (1970) 'Un mormânt din perioada de trecere de la paleoliticul superior la epipaleolitic, (Une tombe de la période de transition du paléolithique à l'épipaléolithique)', *Studii și Cercetări de Istorie Veche* XXI (1): 129–32.
 (1970) 'La période épipaléolithique sur la rive roumaine des Portes de Fer du Danube', *Præhistorische Zeitschrift* 45 (1): 2–25.

- (1972) 'Noi date despre cele mai vechi manifestări de artă plastică pe teritoriul României', *Studii și Cercetări de Istoria Artei* XIX (1): 109–115.
 (1973) 'Recherches archéologiques sur la culture Schela Cladovei, de la zone des „Portes de Fer”', *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle Série* XVII: 15–39.
 (1973) 'Începuturile cultivării pământului în zona Porților de Fier (Beginnings of land cultivation in the Danube Iron Gates zone)', *Terra Nostra, Culegere de materiale privind istoria agrară a României*, vol. III: 115–23.
 (1974) 'Noi date despre cele mai vechi manifestări de artă plastică pe teritoriul României', *Studii și Cercetări de Istoria Artei* XVIII: 114.
 (1976) 'O așezare din epoca bronzului la Chitila', *Izvoare Istorice Bucurestene*: 17–21.
 (1976) 'Descoperi aparținând culturii Verbicioara din Regiunea Porților de Fier', *Drobeta* II: 14–29.
 (1977) 'Din nou despre originea și evoluția omului', *Revista Muzeelor și Monumentelor* XIV (4): 84–6.
 (1977) 'Felsmalerein vom „Eisernen Tor” (R. S. Rumänien)', *Das Altertum Heft* 3 (23): 171–4.
 (1977) 'Arta rupestră din peștera Gaura Chindiei, comuna Pescari (jud. Caraș-Severin)', *Revista Muzeelor și Monumentelor, Monumente Istorice și de Artă* XLVI (1): 23–34.
 (1977) 'Arta rupestră din Gaura Chindiei de la Pescari', *Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă* 1: 23–24.
 (1977) 'Cercetări periegetice între Năvodari și Vama Veche', *Pontica* X: 319–24.
 (1978) 'Considerații preliminare asupra cercetărilor de la Cladova, com. Păuliș, jud. Arad (Considérations préliminaires concernant les recherches de Cladova, com. Păuliș, Dép. d'Arad)', *Ziridava* 10: 139–41.
 (1978) 'Date noi privind paleoliticul din Câmpia Română în lumina descoperirilor de la Ciuperceni-Teleorman', *Izvoare arheologice bucureștene, Muzeul de Istorie a municipiului București*: 12–15.
 (1979) 'Considerații asupra istoriei străvechi a județului Arad în lumina cercetărilor de la Conop, Zăbrani și Cladova, (Considérations sur la Préhistoire du Département d'Arad à la lumière des recherches de Conop, Zăbrani et Cladova)', *Ziridava* XI: 109–116.

- (1979) 'Cercetări privind secolul VI în zona de nord a Bucureștiului', *Revista Muzeelor și Monumentelor, Monumente Istorice și de Artă* 2: 12–16.
- (1980) 'Probleme ale culturii Schela Cladovei-Lepenski Vir în lumina noilor cercetări', *Drobeta* IV: 27–42.
- (1980) 'Descoperirile arheologice de la Ciuperceni', *Materiale de Istorie și Muzeografie, Muzeul de Istorie a Orașului București* X: 23–27.
- (1980) 'Cel mai vechi conflict armat cunoscut pe teritoriul României', *Studii de istorie și teorie militară*, București: 5–18.
- (1980) 'Cercetările arheologice privind cultura Tei de la Chitila-Căramidărie', *Cercetări arheologice în București* III: 195–225.
- (1981) 'Paleoliticul în perimetrul Bucureștilor (Le paléolithique dans l'aire Bucarestoise)', *Cercetări arheologice în București, Muzeul Municipiului București* III: 7–12.
- (1982) 'General survey of Epipaleolithic (Mesolithic) research in Romania (1978–1981)', *Mesolithic Miscellany*, 3 (1): 11–12.
- (1984) 'Chitila-Fermă, un aspect cultural al începutului primei epoci a fierului. Date preliminare', *Traco-Dacica* V (1–2): 156–66.
- (1985) 'Cimitirul feudal timpuriu de la Svinița km. fluvial 1004', *Drobeta* VI: 119–35.
- (1988) 'Peștera de la Nucu Bozioru (jud. Buzau) – monument al artei preistorice', *Revista Muzeelor și Monumentelor, Monumente Istorice și de Artă* 1: 46–60.
- (1991) 'L'Acheuléen supérieur de Cladova (Roumanie) et la question du Paléolithique quartzitique', *Anthropologie* XXIX (1–2): 29–43.
- (1992) 'Date noi privind aspectul cultural Chitila-Fermă de la începutul primei epoci a fierului', *Cercetări Arheologice în București* IV: 109–117.
- (1990) 'Le Site de Schela Cladovei: Problèmes posés par la transition de la culture Criș-Starčevo a la Culture Vinča', în D. Srejovic and N. Tasic (eds.), *Vinča and its World*: 147–53, Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Art.
- (1992) 'Manifestări de artă în locuirea neolitică de la Chitila-Fermă', *Cercetări Arheologice în București* IV: 100–108.
- (1993) 'Nouvelles données sur les découvertes anthropologiques de Schela Cladovei à Drobeta Turnu Severin (Roumanie)', *L'Anthropologie* 97 (2–3): 511–14.
- (1996) 'La 30 de ani de la începerea săpăturilor arheologice de la Schela Cladovei', *Drobeta* 7: 3–11.
- (2001) 'Cercetările arheologice de salvare de la Cotroceni (Les recherches archéologiques de sauvegarde de Cotroceni)', *Materiale de Istorie și Muzeografie, Muzeul Municipiului București* 15: 12–18.
- (2005) 'Chitila-Fermă. Studiu monografic', *Cercetări arheologice în București* VI: 47–82.
- Co-authored papers**
- Boroneanț, V. și Boroneanț, C. (1965) 'Cercetări arheologice în zona Cazanelor Mari (Recherches archéologiques dans la zone de Cazanele Mari)', *Revista Muzeelor* II (5): 439–42.
- Boroneanț, V. și Davidescu, M. (1968) 'Două bordeie dacice la Schela Cladovei, Tr. Severin', *Apulum* VII: 235–60.
- Boroneanț, V. și Dorner, E. (1968) 'O contribuție cu privire la datarea valurilor de pământ din vestul patriei noastre', *Ziridava* II: 7–18.
- Roman, P., Boroneanț, V. (1974) 'Locuirea neolitică de la Ostrovul Golu', *Drobeta* I: 117–28.
- Boroneanț, V. și Demșea, D. (1974) 'Cercetări arheologice la Lipova-Hodaie', *Ziridava* 3–4: 11–23.
- Terzea, E. și Boroneanț, V. (1979) 'Decouverte d'une faune de mammifères pliocenes a Ciuperceni (dep. Teleorman). Remarques sur deux espèces inconnues en Roumanie' *Travaux de L'institut de Speologie 'E. Racoviță'* XVIII: 171–84.
- Boroneanț, V. și Ciuceanu, R. (1977) 'Cercetările arheologice din peștera de la Limanu, județul Constanța', *Revista Muzeelor și Monumentelor, Monumente Istorice și de Artă* XLVI (2): 49–57.
- Boroneanț, V. și Boroneanț, C. (1983) 'Considerații asupra parametrilor tehnico-funcționali ai uneltelor preistorice de lucrat pământul, Ialomița', *Materiale de istorie agrară a României*: 115–22.
- Boroneanț, V. și Hurezan, G.P. (1984) 'Reședința voievodală de la Cladova, Documente recent descoperite și informații arheologice', pp. 63–68, Academia de Științe Sociale și Politice.
- Boroneanț, V. și Nicolaescu-Plopșor, D. (1990) 'Lesions traumatiques violentes datant de l'Épipaléolithique tardif du Sud-Ouest de la Roumanie', *Anthropologie* XXVIII (1): 55–65.
- Bartosiewicz, L., Boroneanț, V., Bonsall, C. și Stallibrass, S. (1995) 'Schela Cladovei: a review of the prehistoric fauna', *Mesolithic Miscellany*, 16 (2): 2–19.
- Bonsall C., Boroneanț, V. și Srejović, D. (1996) 'AMS radiocarbon determinations on human bone from Lepenski Vir, Vlasac and Schela Cladovei', *Mesolithic Miscellany* 17 (2): 6–10.
- Bonsall C., Lenon, R., McSweeney, K., Stewart, C., Harkness, D., Boroneanț, V., Bartosiewicz, L., Payton, R. și Chapman, J. (1997) 'Mesolithic and Early Neolithic in the Iron Gates: a palaeodietary perspective', *Journal of European Archaeology* V (1): 50–92.
- Boroneanț, V., Bonsall C., McSweeney, K., Payton, R. și Macklin, M. (1998) 'A Mesolithic burial area at Schela Cladovei, Romania', *Drobeta* 8: 3–9.
- Boroneanț, V., Hurezan, P., Hugel, P. (1998) 'Cercetări privind exploatarea miniere de la Cladova

- (com. Păuliș, jud. Arad) și din partea de sud-vest a Masivului Highiș', *Analele Banatului* 6: 381–9.
- Boroneanț, V., Bonsall C., McSweeney K., Payton, R. și Macklin M. (2001) 'Mormintele mezolitice din aria III de la Schela Cladovei (The Mesolithic Graves from Aria III at Schela Cladovei)' *Apulum* XXXVIII (1): 1–7.
- Bartosiewicz, L., Bonsall, C., Boroneanț, V. și Stallibrass, S. (2001) 'New data on the prehistoric fauna of the Iron Gates: a case study from Schela Cladovei, Romania', în R. Kertész și J. Makkay (eds.), *From the Mesolithic to the Neolithic*, pp. 15–21, Budapest: Archaeolingua.
- Boroneanț, V. și Boroneanț, A. (2002) 'Paleoliticul de la Zăbrani', *Ziridava* 23: 13–52.
- Boroneanț V., Mănucu-Adameșteanu, Gh., Ștefan, C. (2007) 'Chitila Căramidărie. Raport preliminar privind campania din 2006', *Cercetări arheologice în București* VII: 45–53.
- Bartosiewicz, L., Boroneanț, V., Bonsall, C. și Stallibrass, S. (2006) 'Size ranges of prehistoric cattle and pig at Schela Cladovei (Iron Gates region, Romania)' în F. Drașovean (ed.) *In memoriam Bogdan Brukner, Analele Banatului, Serie Nouă, Arheologie-Istorie* 14 (1): 23–42.
- Tuffreau, A., Boroneanț, V., Goval, E., Lefevre, B., Boroneanț, A., Doboș, A. și Popescu, G. (2007) 'Le gisement paléolithique moyen de Zăbrani (Département d'Arad)', *Materiale și Cercetări Arheologice, Serie Nouă* III: 5–18.
- Boroneanț, A., Boroneanț, V., Mirițoiu, N. și Soficaru, D.A. (2008) 'The Icoana burials revisited', *Studii de Preistorie* 5: 51–60.
- Proceedings of international conferences**
- Boroneanț, V. (1968) 'La civilisation Criș de Ciuna Turcului', *Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Prague, I, 1966*, pp. 235–41.
- Boroneanț, V. (1973) 'Aperçu de la culture épipaléolithique Schela Cladovei', *VIIIe Congrès International, Beograd, II*, pp. 165–172, Beograd.
- Boroneanț, V. (1975) 'Le caractere magico-religieux de l'art Epipaléolithique du Sud-Ouest de la Roumanie', *Valcamonica Symposium 1972 – Actes du Symposium International sur les religions de la préhistoire*, pp. 105–115, Capo di Ponte: Ed. del Centro.
- Boroneanț, V. (1980) 'Betrachtungen über das Epipaläolithikum (Mesolithikum) in Rumänien', *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam, Band 14/15* pp. 289–94.
- Boroneanț, V. (1989) 'Thoughts on the Chronological Relations between the Epi-Palaeolithic and the Neolithic of the Low Danube', în C. Bonsall (ed.), *The Mesolithic in Europe, U.I.S.P.P. Mesolithic Commission, Papers presented at the Third International Symposium, Edinburgh, 1985*, pp. 475–80, Edinburgh: John Donald Publishers LTD.
- Boroneanț, V. (1990) 'Les enterrements de Schela Cladovei: nouvelles données', în P. M. Vermeersch, Ph. Van Peer (eds), *Contribution to the Mesolithic in Europe*, pp. 121–125, Leuven: Leuven University Press.
- Boroneanț, V. (1990) 'Interferences ecologiques et culturelles dans le cadre géographique perimediterranéen entre l'Anatolie et la Roumanie au cours de l'épipaléolithique', *X Türk Tarik Kongresi'nden ayribasim*, pp. 711–18, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimevi.
- Boroneanț, V. (1996) 'The Art of Epipalaeolithic/Mesolithic in the South-West of Romania', în A. Beltran, A. Vigliardi (dir.), *XIII International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences Forlì, Italia, 8–14 September 1996, Art in the Palaeolithic and Mesolithic, Colloquim XV, The Problem of the Transition between Palaeolithic and Mesolithic Art*, pp. 53–65, Forlì.
- Boroneanț, V., Bonsall C., McSweeney K., Payton, R. și Macklin M. (1999) 'A Mesolithic burial area at Schela Cladovei, Romania', in A. Thévenin (ed.) *L'Europe des Derniers Chasseurs: Épipaléolithique et Mésolithique, Actes du 5e colloque international UISPP, commission XII, Grenoble, 18–23 septembre 1995*, pp. 385–90, Paris: Éditions du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques.
- Tuffreau A., Bălescu S., Goval E., Boroneanț, V., Boroneanț, A., Doboș A., Lefevre B. și Popescu G. (2006) 'Étude de matériel lithique de gisement paleolithique de Zăbrani', *XV th Congress of U.I.S.P.P., Lisabona, 4–9 Septembrie 2006*.

ARHEOLOGIE
ȘI ISTORIE VECHE

SCHELA CLADOVEI 1982 – A SUPPLEMENT TO THE ORIGINAL EXCAVATION REPORT OF VASILE BORONEANȚ

*Adina Boroneanț**, *Kath McSweeney***, *Clive Bonsall****

Keywords: *Schela Cladovei, Iron Gates, Mesolithic, Early Neolithic, 1982 excavations, burials*

Cuvinte-cheie: *Schela Cladovei, Porțile de Fier, Mezolitic, Neolitic timpuriu, cercetări din 1982, morminte*

(Abstract)

Schela Cladovei is one of the most important Mesolithic–Neolithic sites in Southeast Europe. It belongs to a group of Stone Age settlements that were discovered ahead of dam construction in the Iron Gates section of the Danube valley in the second half of the twentieth century. It is arguably the only one of these settlements to escape flooding when the river was impounded, although the rise in the river level has led to extensive erosion of the site. However, like most of the sites investigated, published accounts of the excavations at Schela Cladovei are few and lacking in detail. In this paper we review the results of the 1982 season of excavation at Schela Cladovei, directed by Vasile Boroneanț. Our account places emphasis on both the burial remains and the pit and hearth features and is based largely on the original field notes, plans and photographs of the excavations.

1. Introduction

Schela Cladovei, in a suburb of Drobeta Turnu-Severin in southwest Romania, is a key site for the Mesolithic and Early Neolithic of Southeast Europe. It is one of a number of well-preserved open-air settlements in the Iron Gates section of the Danube Valley dating to the early post-glacial period before 5500 cal BC, which were discovered and investigated prior to the impounding of the river by the Iron Gates I and II dams (Fig. 1).

Traces of Mesolithic and/or Early Neolithic settlement in the area of Schela Cladovei were identified at several locations along the bank of the Danube, the main site investigated being Schela Cladovei-Canton.

The first series of excavations at Schela Cladovei-Canton took place in 1965 and 1967–1968 during the construction of the Iron Gates I dam¹, in response to the discovery of Early Neolithic remains eroding from the riverbank. Since the site was downriver of the Iron Gates I dam and would not be flooded by its accumulation lake, between 1968 and 1981 V. Boroneanț concentrated his excavations on more threatened sites further upstream (Alibeg, Veterani, Răzvrata, Icoana) or downstream (Ostrovl Mare). The excavations at Schela Cladovei resumed in 1982, in response to the increased erosion of the site (and the risk of partial flooding) caused by the construction of a second dam (Iron Gates II) some 75 km downriver, and continued until 1991. Between 1992 and 1996 the excavations became a joint Romanian–British project co-directed by V. Boroneanț and C. Bonsall. They continued in 2001–2002 (director A. Boroneanț) and from 2007 onwards they were again a joint Romanian–British research project (co-directed by A. Boroneanț and C. Bonsall).

* ‘Vasile Pârvan’ Institute of Archaeology of the Romanian Academy, 11 Henri Coandă St, Bucharest, e-mail: boro30@gmail.com.

** University of Edinburgh, School of History, Classics and Archaeology, William Robertson Wing, Old Medical School, Teviot Place, Edinburgh, EH8 9AG, e-mail: kath.mcsweeney@ed.ac.uk.

*** University of Edinburgh, School of History, Classics and Archaeology, William Robertson Wing, Old Medical School, Teviot Place, Edinburgh, EH8 9AG, e-mail: Clive.Bonsall@ed.ac.uk

¹ V. Boroneanț 2000, A. Boroneanț – V. Boroneanț 2009, A. Boroneanț – Bonsall 2013.

The archaeological investigations at Schela Cladovei during and after the construction of the two dams have resulted in a large quantity of archaeological features and artefacts being uncovered but the published accounts/field reports of the excavations are sparse and lacking in detail – as is the case for most sites investigated in the Iron Gates area. Thus their publication will be a lengthy task. New data summarizing the results of the first three years of excavations (1965, 1968–1969) and the more recent ones dating to the period of the first Romanian-British joint project have been published in the past few years². In this paper we summarize the results of the excavations on the main site – Schela Cladovei-*Canton* – in 1982.

2. The 1982 excavation

2.1 Location and methods

The 1982 excavation at Schela Cladovei lasted for 28 days, from 16 July to 12 August, and was directed by Vasile Boroneanţ. The following account is based on the field notes from 1982, a brief report published 1992³, and the unpublished field plans and photographs.

At that time, the main part of the site (between the river and the railway line) was a restricted area patrolled every few hours by the military, with restricted access to the beach for the local people. The military also used the area for training, and pits and trenches were occasionally dug into the site. Previously the land had been cultivated for agriculture/horticulture.

In V. Boroneanţ's excavations trenches were labelled according to their size and purpose. The main trenches were referred to as *Secţiune* (S) and extensions to these trenches were designated as *Caseta* (Cas). Thus, the main 1982 trench was labelled as S VI, and its extension as Cas II. Features that were interpreted as 'pit dwellings' were given 'C' numbers (from the Romanian 'complex'), other pit features were given 'G' numbers (from the Romanian 'groapa'), while burials were assigned 'M' numbers (from the Romanian 'mort').

S VI was dug directly adjacent to riverbank, initially with a length of 10 m but later extended to 18 m. The width of the trench was variable (2.5–4 m) as a result of the irregularity of the riverbank. The western (upstream) end of S VI

overlapped trench SB4 that had been excavated in 1968–1969 (Fig. 2).

Over its initial 10 m length S VI was excavated down to the gravel of the riverbed, while the rest of S VI was only excavated (in 1982) to a depth of 0.45–0.50 m.⁴ The entire trench was divided into grid 'squares' 2 m in length and variable in width, numbered from 1 to 9.

Cas II (4 × 1 m) was opened later to the north of S VI in the area of grid squares 3, 4 and 5 in order to fully expose one of the burials (Fig. 3.1).

No optical surveying instruments were available to the excavators. Trenches were laid out and plans drawn with the aid of measuring tapes, and levels were recorded in relation to the ground surface at the nearest point rather than a fixed datum.

In contrast to the earlier excavations (1965, 1967–1968) no sieving was employed. Digging was done in unit levels ('spits') of circa 15–20 cm (one spade depth) and trowels were used when features were encountered. When recognized, features were excavated separately, usually down to the base. The surrounding areas remained at the level at which the features were first observed until the latter had been completely excavated.

2.2 Stratigraphy

The dark-brown topsoil – reworked by cultivation and other activities – had a reported thickness of 0.2–0.3 m.

Below the topsoil and extending down to 0.60–0.70 m depth an Early Neolithic 'cultural layer' was identified with abundant pottery sherds and introduced stones.

Below this 'layer' was a yellow ('sandy') soil containing Mesolithic remains, extending down to 1.50–1.55 m depth and underlain by river gravel. According to V. Boroneanţ, between the yellow soil and the gravel was a very thin layer of darker-coloured silt.

Early Neolithic features were frequently observed to cut into the yellow 'Mesolithic' soil, and on occasion also into the gravel. The published field report mentions two 'sub-layers' within the yellow 'Mesolithic' soil, the upper one darker in colour. Mesolithic remains, comprising flint and quartzite tools and debitage, animal remains, antler, bone and boar tusk tools (complete or fragmentary) were found 'scattered' through the yellow soil. The field report refers to two phases of Mesolithic occupation, corresponding to the 'sub-layers' within the yellow

² A. Boroneanţ – Bonsall 2013, A. Boroneanţ – V. Boroneanţ 2009, Bonsall et al 2013, A. Boroneanţ – Bonsall 2012.

³ V. Boroneanţ 1992.

⁴ V. Boroneanţ 1992, 7.

soil. More recent excavations and soil studies at Schela Cladovei, combined with single-entity radiocarbon dating of bone artefacts and human remains,⁵ have confirmed the existence of Late Mesolithic and Early Neolithic occupations but found no evidence to justify the stratigraphic subdivision of either phase⁶.

2.3 Pit and hearth features

During the 1982 excavation eight features were identified: one assigned to the Mesolithic (C7), six to the Early Neolithic (C1–C6), and one sunken ‘hut’ dated to the 18th–19th century (Fig. 2, 3.1).

2.3.1 Mesolithic feature

C7 (sq. 4, Fig. 6.3) was first observed at a depth of 0.75 m. Initially described as ‘a concentration of stones’, it proved to be a larger, pit feature extending down to 1.05 m depth (Fig. 6.3). Directly underneath the stone concentration were found flint and quartzite flakes and fragments of animal bones, while 40 cm to the west of these was a concentration of deer bones. This feature was identified as a ‘circular hearth’ and described by V. Boroneanţ in his brief report as being associated with deer bones⁷.

2.3.2 Early Neolithic features

C1 (S VI, sq. 3 and 4, toward the north wall of the trench, Fig. 2, 3) appeared as an agglomeration of stones and pottery of rectangular shape with rounded corners (2.40 × 1.90 m) (Fig. 3.2). It was first recognized at 0.45 m below the ground surface becoming smaller with depth (2 × 1.90 at 0.55–0.60 m, and 1.80 × 1.82 m at 0.75 m). The convex base of the pit was reached in sq. 3 at 0.75 m. Apart from stones and pottery sherds, other items recovered were flint artefacts (including a blade segment with sickle gloss), bone and antler tools, a large boulder (0.60 × 0.30 × 0.42 m) with a flattened face in which was a depression, and daub and hearth fragments (the latter located mainly on the north side of the pit).

C2 (S VI, sq. 2–4, Fig. 2, 3.1) was an oval concentration of mainly stones and pottery, circa 5 m long, and with a surviving breadth of 1–1.4 m – part of it had been destroyed by riverbank erosion. It was first noticed at 0.45 m depth but extended down to 1.45 m, cutting

the southernmost part of C1. The infill of this pit contained pottery sherds (some painted black on a red slipped background), daub fragments (some with wattle impressions), fragments from altar pots, flint artefacts, bone tools (including an awl), a fragment from a small polished stone axe, animal bones, and a human mandible. On the convex base of C2 was noted an oval hearth with beaten and/or burnt soil at its base (1.06 × 0.60 m and 3–7 cm thick); many of the stones forming the base of this feature were burnt on one side. At its base C2 was circa 3 m long with a maximum (surviving) breadth of 0.90 m.

C3 (S VI, sq. 1–2, Fig. 2, 3.1) was another agglomeration of stones and pottery, also first observed at 0.45 m depth. Its base was at 1.40 m depth. Part of this feature had been destroyed by riverbank erosion; the surviving dimensions were 1.20 × 1.60 m. The pit infill contained – in addition to pottery, stones, animal bones and daub – fragments of antler and boar tusk tools, a pendant, and a large stone with a shallow depression on one side.

C4 (S VI, sq. 1, Fig. 3.1) was also only partially exposed, at the northwest corner of S VI. The base was reached at 1 m. No other details are recorded in the field notes.

C5 (Cas II and S VI, sq. 3–5, Fig. 2, 3.1, 4) was described as a ‘trapeze-shaped’ feature (Fig. 3.1, 4), with the small base toward the Danube, unlike the trapezoidal ‘houses’ at Lepenski Vir, Padina and Vlasac in Serbia, which usually had the large base facing the river. It was first noticed at 0.75 m as a ‘pit containing bones and stones’ – labelled initially as G1 (V. Boroneanţ, 1982 field notes). At that depth the infill contained pottery sherds including several fragments of pedestalled cups and altar pots, as well as a human metacarpal bone. The bottom of the pit was reached at 1.40 m. On its eastern side, in a depression in the soil circa 20 cm below the base of C5 was a large boulder with a shallow, round depression. The base of the pit feature was ‘convex’ and lined with five successive layers of beaten soil. From the infill of C5 were recovered a few fragments of white-on-red painted pottery (network pattern motif) and several human bones.

C6 (Cas II and S VI, sq. 5, Fig. 3.1) was only partially exposed by S VI, but appeared to be circular in plan. The base of the pit – showing traces of burning – was reached at 1.45 m depth.

⁵ Bonsall 2008.

⁶ V. Boroneanţ *et alii* 1999.

⁷ V. Boroneanţ 1992, 9 – although the hearth was mistakenly published as being located in sq. 5.

2.3.3 Post-Neolithic features

C0 (S VI, sq. 4–5, Fig. 3.1, 5) was first observed at 0.65–0.70 m depth, but probably originated at a much higher level. It was filled with dark-brown soil containing mixed Mesolithic and Early Neolithic finds together with 19th century pottery, iron objects and brick fragments. The pit was 1.55 m deep, and was dug approximately 15 cm into the river gravel. C0 was probably rectangular in shape, with rounded corners (3.10 m × 2.05 m, but continuing beyond the north wall of the trench). It was interpreted as a modern sunken hut, with the entrance on the west side.

2.4 Burials⁸

Five burials (M1 to M5) were uncovered in 1982. The descriptions presented below are based on information from field notes, photographs and plans. In no case could the limits of the grave be observed. The skeletons were all found within the yellow sandy soil from which the majority of the Mesolithic remains were also recovered.

2.4.1 M1 (S VI, sq. 4, 0.85–1.05 m, Fig. 5)

M1 was extended on the back with the head toward the Danube. The skeleton lacked the right femur⁹ and the feet of both legs; the feet were considered to have been disturbed by M2 (Fig. 5). The arms were along the body, slightly flexed at the elbow so that the hands rested on the pelvis. A kneecap (patella) was found under the right ilium (Fig. 5.1). Underneath the head were found two quartzite artefacts¹⁰ but it is unclear whether these were grave goods or accidental inclusions in the grave infill. The field notes also mention a fragment of a bone spatula/point found on or near the proximal part of the right humerus. The individual was identified by D. Nicolaescu-Plopșor as an adult, with complete but heavily worn dentition.¹¹

2.4.2 M2 (S VI – Cas II, sq. 4, 0.85 m, Fig. 5)

M2 was in a fragmentary state, with only some of the bones from the lower part of the body present

– the left femur and tibia and a fragment of the pelvis¹². If these bones were part of an originally complete skeleton, then the individual was probably lying on the back, with the head away from the Danube. A few stones were found under the knee joint and several pottery sherds were observed near to the pelvic fragment. D. Nicolaescu-Plopșor identified the remains as those of an adult male.

2.4.3 M3 (S VI, sq. 3, 1.05 m, Fig. 5.1, 6.1)

M3 was also in an extended position, but turned slightly on the left side – judging by the position of the pelvis¹³ – with the legs slightly flexed. It was oriented more or less parallel to the Danube with the feet (which were very close together) pointing downriver. A large part of the upper body (cervical vertebrae, skull and most of the arm bones) was missing. In the photograph (Fig. 6.1) the lower part of the right humerus is visible, though it is not shown on the field plan. The field notes record that under the left femur and the pelvis were three stones forming a curved line. The orientation of the skeleton was W–E.

2.4.4 M4 (S VI, sq. 3, 1.05 m, Fig. 5.1, 6.2)

It is unclear from photographs, field notes and plan whether this was a complete skeleton of a neonate or a group of disarticulated bones. The field notes list fragments of a skull, humerus, fibula, ribs and vertebrae.

2.4.5 M5 (S VI, Cas II, sq. 3, 1.05–1.25 m, Fig. 5.1, 7)

Burial M5 is unusual; it was uncovered in two parts, found at different depths. The first series of bones were noted at 1.05 m depth (roughly the same depth as M3 and M4) and comprised fragments of the skull, the lower half of the right radius and fibula and 2/3 of the left radius, part of the lower limbs (the right femur and the right tibia and ulna). On the plan and photographs are also visible the lower 2/3 of the left femur. The right kneecap was found 20 cm to the right of the right femur. The arms seem to have been extended along the body. Between the femora, near to the right femoral head, was the tibia of a neonate. Also, close to the proximal epiphysis of the right ulna and tibia was observed a coxal bone of a neonate. The second part of the skeleton was exposed at circa 1.20 m depth, including the right coxal bone,

⁸ The physical anthropologists, D. Nicolaescu-Plopșor and Nicolae Mirițoiu, were present on site when the skeletons were exposed and lifted.

⁹ The field notes mention that the head of the femur was present though, still articulated to the pelvis. The left tibia did not appear in the photos since – according to the field notes – it was found a few cm deeper.

¹⁰ In the field report they were mistakenly published as being found under the iliac bones (V. Boroneanț 1992, p. 7).

¹¹ V. Boroneanț 1992, 10.

¹² On the plan there is also a large bone that appears to be half of the pelvis.

¹³ V. Boroneanț 1992, 7.

a fragment of the left ulna and the upper half of the right radius and ulna. Five centimetres lower down (at 1.25 m) were found the bones of the feet, vertebrae, the left coxal bone, fragments of the scapula, more skull fragments, and the upper part of the left femur. When lifting the skeleton under the right femur were found two flint artefacts, while a quartzite artefact was found under the right coxal bone. There is a mention in the field notes of baby bones having been found in the area of the feet, but they are not visible on the field plans or photographs.

2.4.6 Loose bones

Apart from the articulated skeletons described above, there were also loose human bones found in various contexts, either Mesolithic or Early Neolithic, suggesting either the existence of other burials that had been disturbed by later archaeological features or, perhaps, secondary disposal. A list of these loose bones (as compiled from the field notes of V. Boroneanţ) is as follows:

- S VI, sq. 1, depth unknown – a fragment of a human maxilla;
- S VI, sq. 3: at 0.80 m – a fragment of a human jaw, human femur; below 0.80 m various other human bones; and at 1.05 m (in G1) a bone from the big toe;
- S VI, base of C2 – a human mandible
- S VI, C5 – a human ulna and other (unlisted) bones

2.4.7 Osteological analyses

To date, only four¹⁴ of the skeletons from the 1982 excavations at Schela Cladovei¹⁵ have been located among skeletal collections from the site housed in the ‘Vasile Pârvan’ Institute of Archaeology. These four skeletons were re-examined by one of us (KM), and summary descriptions are presented below. It should be noted that the osteological examination was done without reference to excavation plans or photographs (not available at that time) and there are a number of discrepancies between the examined remains and the excavation records, which have yet to be resolved. Therefore, the following information should be regarded as provisional:

M1 was an older adult males, aged over 50. Living stature was calculated at 179.21 cm (based

on measurement of the femur). Pathology includes: widespread osteoarthritis of both shoulders, the spine, both elbows and right wrist. Infection of the alveolus indicated the presence of periodontal disease. All teeth were present at death but the upper anterior teeth were worn down to the roots.

M2 comprised a left femur, tibia and fibula, according to the excavation plan and photographs (the field notes also mention the presence of a hip bone, but this is not thought to be from the same individual). The remains are those of an adult male, stature 184.13 cm (based on the combined lengths of the femur and tibia). An additional left femur (male?, stature 178 cm) not mentioned in the field notes is present in the collection, but given the storage circumstances it is impossible to say to which of the burials it belonged.

M3 was an adult female. Stature was calculated at 159.09 cm (based on the combined lengths of the femur and tibia). Pathology includes: enthesopathic lesion at the attachment for the adductor longus on the right pubis (possible parturition scar; the left pelvic bone was not present); spinal degeneration; osteoarthritis of both hips, both feet and ankles; osteomyelitis of the right tibia.

Red staining on both surfaces of the ilium is consistent with the presence of red ochre.

Additional bones: thoracic vertebra (epiphyseal ring fusing), left innominate (male?).

M4 was not found.

M5 was an older adult male. Stature was calculated at 180.53 cm (based on the length of the right femur). Pathology includes: a healed skull fracture of the right frontal, orbit and cheek bone; spinal degeneration in the lumbar spine; osteoarthritis of the right elbow and wrist (the left upper limb was not present), both hips and both knees. Additional bones: immature right tibia (65 mm long, aged neonate to 6 months?)

A summary of the osteological data is presented in Tables 1 and 2.

Table 1. Age-at-death and sex of the skeletons.

M No.	Sex	Stature (cm)	Age
M1	M	179.21	older adult
M2	M	184.13	adult
M3	F	159.09	adult
M5	M	181.53	older adult

¹⁴ Unfortunately, M1 and M2 seem to have been packed and stored together, bearing the same label. The separation of the two skeletons was made based on the field notes, plans and photographs. M4 has not been identified.

¹⁵ We should like to thank Dr Andrei Soficar for his help.

Table 2. Incidence of pathologies.

M No.	Age	Sex	Area affected	Type of disease	Bone	Comments
M1	older adult	M	shoulder	joint	both scapulae	
			spine	joint	vertebrae	most of spine affected
			upper limbs	joint	both elbows	
			upper limbs	joint	right wrist	
			dentition	periodontal	mandible/maxilla	
M3	adult	F	pelvis	trauma	right pubis	parturition scar?
			spine	joint	vertebrae	most of spine affected
			lower limbs	joint	both hips	
			lower limbs	infectious	right tibia	2 sinuses & thickening
			lower limbs	joint	left ankle	
			feet	joint	both feet	
M5	older adult	M	skull	trauma	frontal	healed fracture
			spine	joint	lumbar vertebrae	
			upper limbs	joint	right elbow	
			lower limbs	joint	both hips	
			lower limbs	joint	both knees	
			upper limbs	joint	right wrist	

3. Discussion

3.1 The pit-features

Vasile Boroneanț interpreted all six 'Early Neolithic' pit features as house foundations – at that time a usual explanation – but this is unlikely in all cases. Only C1 was fully excavated, although a large part of C2 and C5 were exposed. It is difficult to form an opinion about the other pit features, since their dimensions are unknown and no associated hearths or postholes were mentioned in the field notes. However, C7 could be the remains of a Mesolithic structure – possibly a circular stone hearth. Deer bones were reported as having occurred both on and around it, but neither the field notes nor the published report mention any traces of burning, ashes or charcoal.

C5 is a particularly interesting feature. The apparently trapezoidal outline of this feature, if it has not been 'distorted' later disturbances, is unusual in the context of the Iron Gates Early Neolithic and more in keeping with the Late or Final Mesolithic, where the trapezoidal house plan is common. From the photographic evidence (Fig. 4) it is possible that the large hollowed stone and the white-painted pottery were deposited in an Early Neolithic pit that was cut into an older trapezoidal structure (C5), and that the outline of the pit was subsequently 'erased' by soil forming processes.

3.2 The burials

A previous osteoarchaeological study of Late Mesolithic human remains from Schela Cladovei

concluded that people were tall and robust, with many adult males reaching around 183 cm¹⁶ while average stature for females was 1.65 m¹⁷. The 1982 skeletons fit this pattern.

Though relatively healthy, the Schela Cladovei Late Mesolithic population was not disease free. Arthritis was quite common and widespread throughout the body, evidenced in burials M1, M3 and M5. Periodontal disease was also present (M1). Among the morphological adaptations, heavy attrition of the teeth was also noted (M1). All of these skeletal manifestations are linked to advanced age, as was certainly the case with M1 and M5. Heavy dental attrition also characterized the Mesolithic skeletal populations from Padina and Vlasac in Serbia¹⁸.

Signs of trauma, often of violent origin, are not uncommon among the Schela Cladovei Late Mesolithic population and are represented here by M5. Blows to the skull were also noted in the case of M42 and M48 from Area III–IV excavated in 1991–2¹⁹.

Mortuary patterns in the Iron Gates Mesolithic show significant variability in the treatment and disposal of the body. There is evidence of primary²⁰

¹⁶ Bonsall *et alii* 1997.

¹⁷ Boroneanț *et alii* 1999.

¹⁸ Bonsall *et alii* 1997.

¹⁹ Boroneanț *et alii* 1999.

²⁰ Primary inhumation burials (where the body was buried soon after death and the skeleton is still articulated) are well represented in Iron Gates Mesolithic sites. Within this category

and secondary inhumation²¹, single and collective burial, and cremation²². At Schela Cladovei both primary and secondary burials were made in simple pits, although for the great majority of burials the shape and depth of the grave pit could not be discerned, and this was the case for the 1982 burials.

All burials in 1982 appear to have been individual graves that, with the exception of M4, also contained additional bones.

M1 was a primary burial, but the missing right femur (Fig. 5.1) may indicate re-opening of the grave, removal of the bone and perhaps its secondary re-burial. It is also possible that M1 was disturbed in the area of the feet when M2 was emplaced or (at least in the case of the right foot) by the construction of C0. The femur head mentioned in the field notes and shown on the plan (Fig. 5.1) was actually a humeral head, again suggesting a re-opening of the grave.

In the case of M2 (Fig. 5.1, 5.2), it is possible that only a part of the body (the long bones of the left leg) were buried; the burial could have been truncated by the modern pit-feature C0, but that would not account for the absence of the right leg. The foot bones are missing, and a hipbone was found in their place.

In both the field notes and the published report, V. Boroneanţ suggested that the grave of M3 had been disturbed by burial M4 (a neonate). However, from photographs (Fig. 6.1, 6.2) M4 appears to be some distance away and the limits of its grave are not discernible. Therefore, unless M4 was buried in a very large grave, it is likely that M3 was either disturbed by another feature or only the lower part of the body had been buried.

of burial several different body positions are represented: in extended, supine position – on the back, body straight out with the hands by the side or resting on the abdomen or chest (Icoana, Lepenski Vir, Padina, Vlasac and Hajdučka Vodenica, Kula, Ostrovul Corbului and Schela Cladovei); on one side, with the legs straight or flexed, and the arms flexed in various positions (Lepenski Vir, Vlasac, Kula, Vajuga-Pesak and Velesnica), in a sitting position, usually with the legs crossed (Padina, Vlasac, Kula, Ostrovul Corbului). For a lengthier discussion see A. Boroneanţ, Bonsall 2012.

²¹ 'Secondary burial' implies a two-stage or multi-stage process in which final burial takes place sometime after death and the skeleton is disarticulated. In the Iron Gates this includes secondary inhumation burial of individual human bones, groups of disarticulated bones, and body parts (bones in articulation suggesting they were still held together by soft tissue, i.e. not completely defleshed, when reburied). Sometimes these were added to graves containing primary burials or buried separately. It is also possible that in some cases the loose bones resulted from the disturbance of earlier burials (A. Boroneanţ – Bonsall 2012).

²² A. Boroneanţ – Bonsall 2012.

It is unclear from the photo (Fig. 6.2) and the field notes whether M4 was an articulated infant skeleton (primary burial) or a group of loose infant bones (secondary burial). The skeleton has not yet been identified in the collection of the 'Vasile Pârvan' Institute of Archaeology and no plan of this burial is available.

The situation is more complex in the case of M5. V. Boroneanţ assumed that the body had been buried in the extended supine position with the head away from the Danube, and subsequently disturbed. The plan presented in Fig. 7.3 was redrawn based on the assumption that the same axis was used when planning both parts of the skeleton but, from the photos, it is likely that the two parts were further apart than indicated in Fig. 7.3. The bones comprising the two parts of M5 appear to be from the same individual. However, from the positioning and apparent state of articulation of the bones (Fig. 7.1, 7.2), it is not clear if this was a single inhumation followed by exhumation and secondary burial of bones or body parts, or the division of a corpse soon after death and separate burial of body parts, or incidental post-depositional disturbance of an originally intact corpse or skeleton. Of the infant bones mentioned in the field notes and shown in Fig. 7.1, only the right tibia has been found.

Placing burials in areas that had previously been used for settlement, burial or some other activity – as often was the case in the Iron Gates – and then refilling the graves with material from the pit or surrounding areas, means that objects found with a burial cannot always be securely identified as grave goods. For example, the bone artefact found near the humerus of M1 may have been an incidental inclusion within the fill of the grave or a later intrusion. Similarly, the quartzite artefacts found under the ilium of M1 were perhaps introduced accidentally when the grave was dug, while the pottery sherds found near M3 were presumably later intrusions. In the Iron Gates sites, it is not unusual for primary burials to have no grave goods. Ochre is also less common than expected and usually occurs in the area of the chest and pelvis, as may have been the case with M3.

4. Concluding remarks

In the present paper we have endeavoured to summarize the main findings of the 1982 excavation at the Mesolithic–Early Neolithic site of Schela Cladovei, Romania, incorporating new information from a study of the human remains and unpublished plans and photographs. Our focus has been deliberately on the burials and the

pit-features, using information contained in the very brief initial report by Vasile Boroneanț but relying mainly on the original excavation records. Our reconsideration of this evidence further demonstrates the importance of the site for Southeast European prehistory. A large quantity of artefacts (mainly lithics and pottery) and faunal remains were also recovered in 1982 and subsequent excavation seasons. These will be the subject of later publications, which will also provide more detailed information about the human remains.

The excavations at Schela Cladovei were arguably the highlight of a very distinguished archaeological career, and it seems fitting that this paper should appear in a volume in memory of Vasile Boroneanț who made such an important contribution to knowledge of the prehistory of the Iron Gates.

BIBLIOGRAPHY

- Bonsall 2008
C. Bonsall, The Mesolithic of the Iron Gates. In G. Bailey and P. Spikins (eds), *Mesolithic Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 238–279.
- Bonsall *et alii* 1997
C. Bonsall, R. Lennon, K. McSweeney, C. Stewart, D. Harkness, V. Boroneanț, R. Payton, L. Bartosiewicz, J.C. Chapman, Mesolithic and Early Neolithic in the Iron Gates: a palaeodietary perspective, *Journal of European Archaeology* 5(1), 1997, 50–92.
- Bonsall *et alii* 2013
C. Bonsall, K. McSweeney, R.W. Payton, C. Pickard, L. Bartosiewicz, A. Boroneanț 2013. Death on the Danube: Late Mesolithic burials at Schela Cladovei, Romania. (A. Comșa, C. Bonsall, L. Nikolova), *The Neo-Eneolithic Period in Central and Southeast Europe. Proceedings of the International Symposium Dedicated to the 85th Birth Anniversary of Eugen Comșa*. Editura Academiei, Bucharest, 55–67.
- A. Boroneanț – V. Boroneanț 2009
A. Boroneanț, V. Boroneanț, Schela Cladovei 1965–1968. După 40 de ani. *Studii de Preistorie* 6, 2009, 15–34.
- Boroneanț – Bonsall 2012
A. Boroneanț, C. Bonsall, Burial practices in the Iron Gates Mesolithic. (R. Kogălniceanu, R. Curcă, M. Gligor, S. Stratton), *HOMINES, FUNERA, ASTRA. Proceedings of the International Symposium on Funerary Anthropology, 5–8 June 2011, '1 Decembrie 1918' University (Alba Iulia, Romania)*, BAR International Series 2410. Archaeopress, Oxford, 45–56.
- Boroneanț – Bonsall 2013
A. Boroneanț, C. Bonsall, The 1965–1968 excavations at Schela Cladovei (Romania) revisited. (E. Starnini), *Unconformist Archaeology. Papers in Honour of Paolo Biagi*, BAR International Series 2528. Archaeopress, Oxford, 35–54.
- Boroneanț 1992
V. Boroneanț, Săpăturile de la Schela Cladovei-Drobeta Turnu Severin (Hidrocentrala Porțile de Fier II), MCA, A VII Sesiune Națională de Rapoarte. Ploiești, 1983, București, 1992, 7–10.
- Boroneanț 2000
V. Boroneanț, *Paléolithique Supérieur et Épipaléolithique dans la Zone des Portes de Fer*. Silex, Bucharest.
- Boroneanț *et alii* 1999
V. Boroneanț, C. Bonsall, K. McSweeney, R.W. Payton, M.G. Macklin, A Mesolithic burial area at Schela Cladovei, Romania. (A. Thévenin), *L'Europe des Derniers Chasseurs: Épipaléolithique et Mésolithique (Actes du 5e colloque international UISPP, commission XII, Grenoble, 18–23 septembre 1995)*. Éditions du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques, Paris, 385–390.

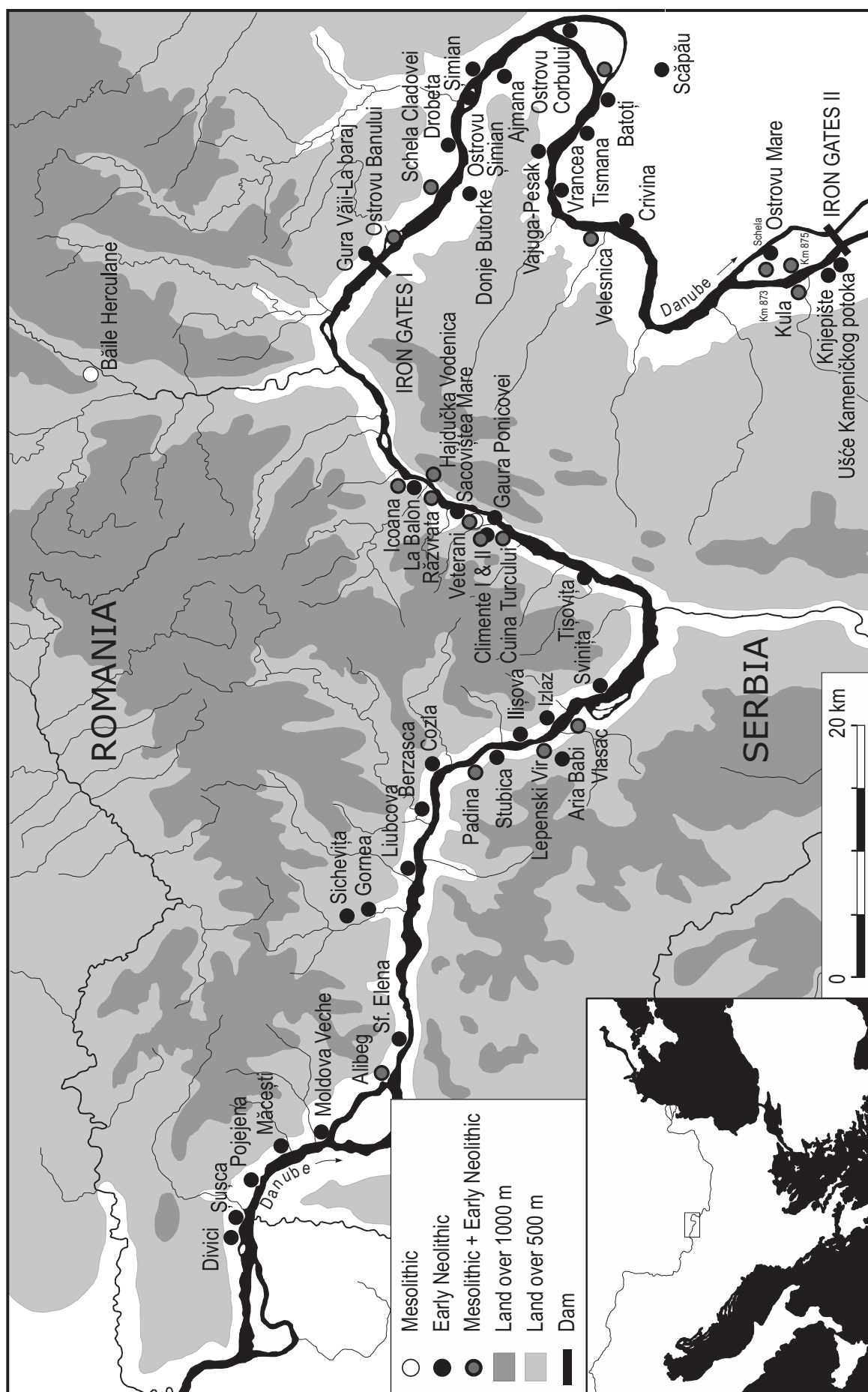
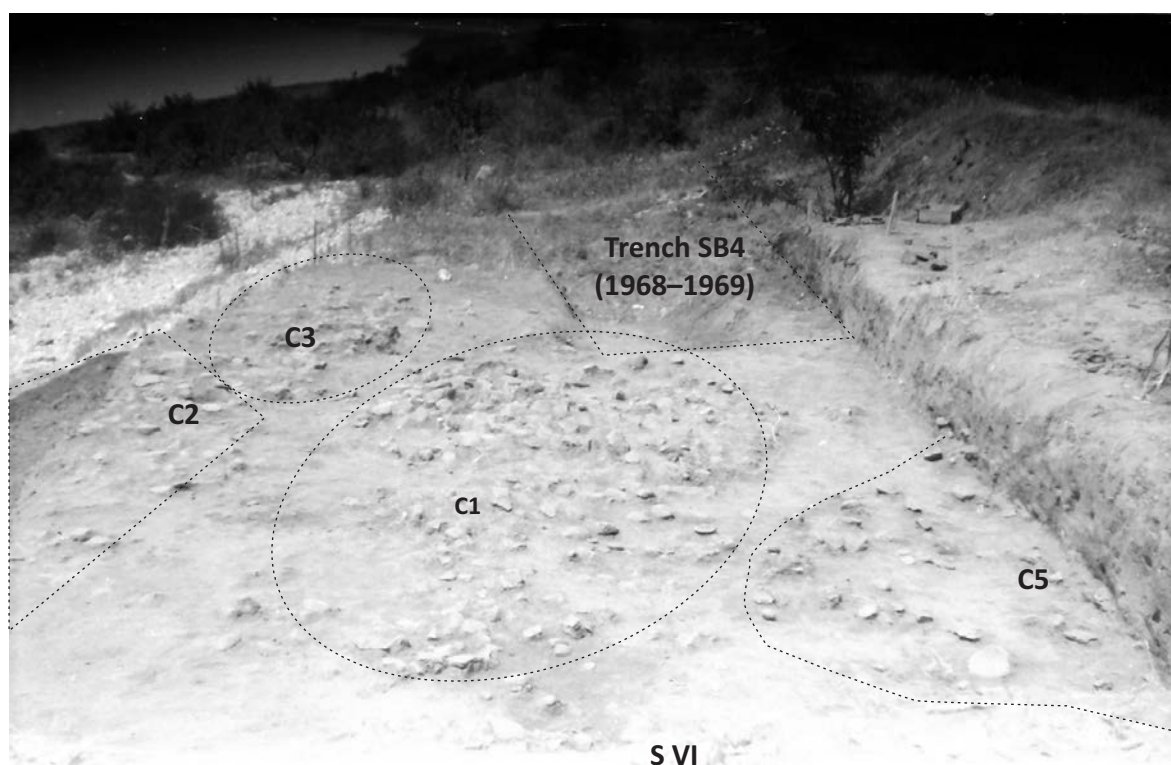
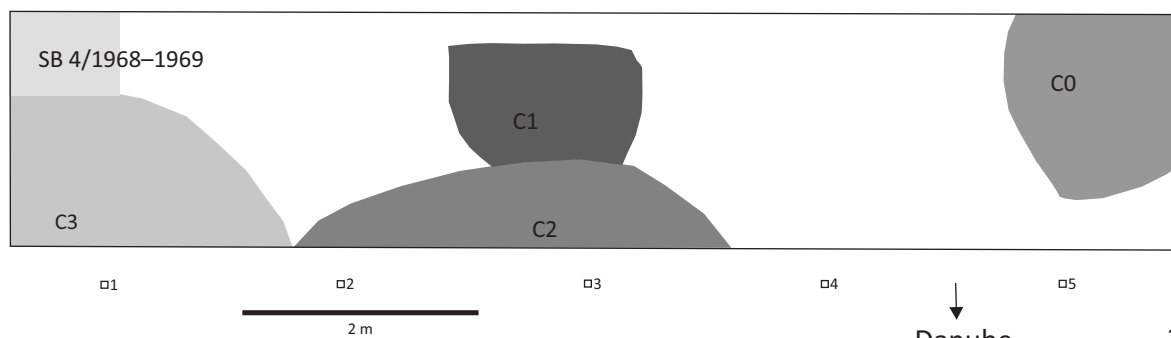

Fig. 1. Map of Mesolithic and Early Neolithic sites in the Iron Gates region. / *Harta siturilor mezolitice și neolitice timpurii din zona Porțile de Fier.*

1

S VI

2

Fig. 2. 1: Features C0, C1, C2, C5 at 0.45 m (photo V. Boroneanț); 2: Ground plan of S VI at circa 0.40 m. / 1: *Complexele C0, C1, C2, C5 la 0,45 m (foto V. Boroneanț); 2: Planul secțiunii S VI la circa 0,40 m.*

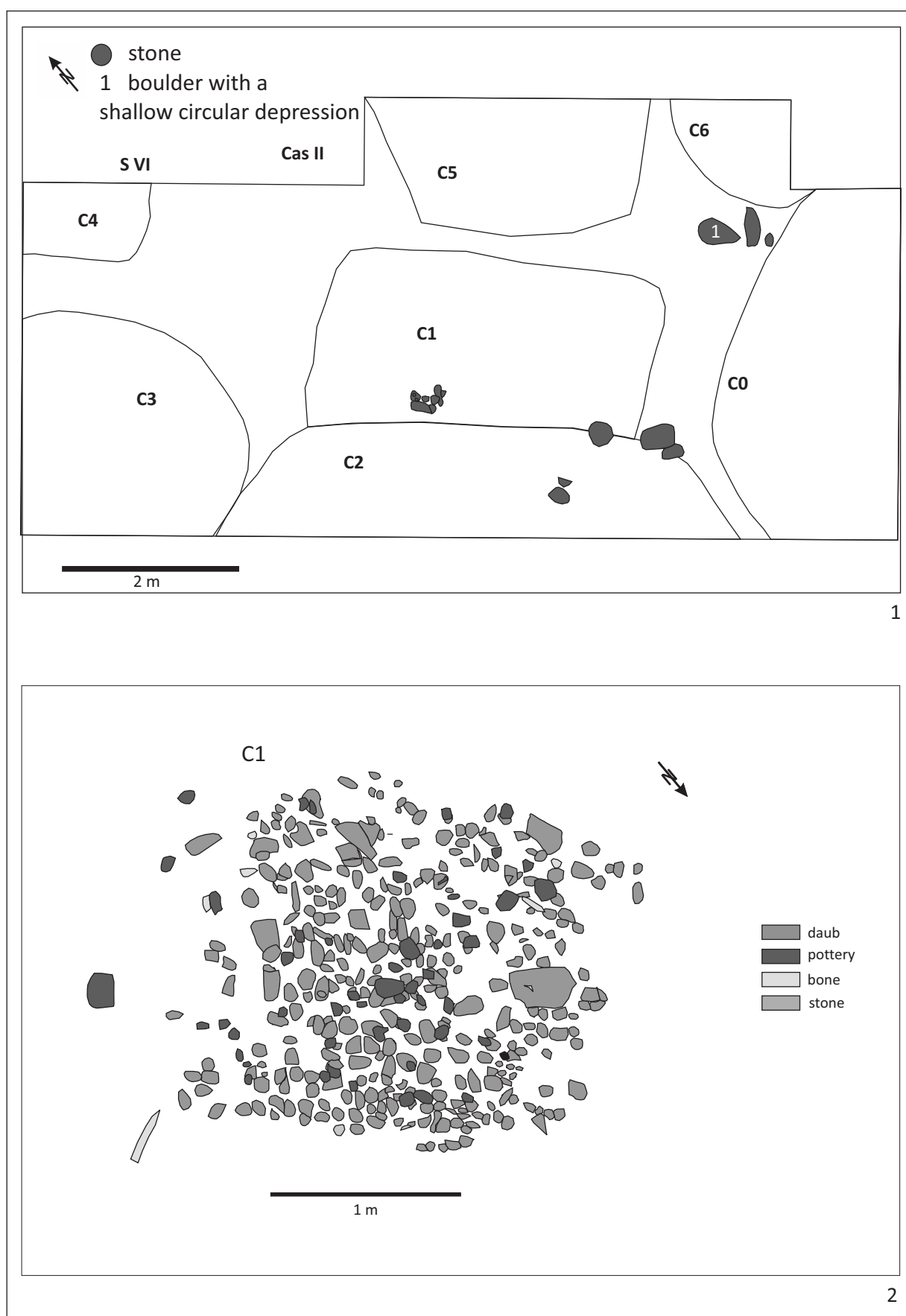
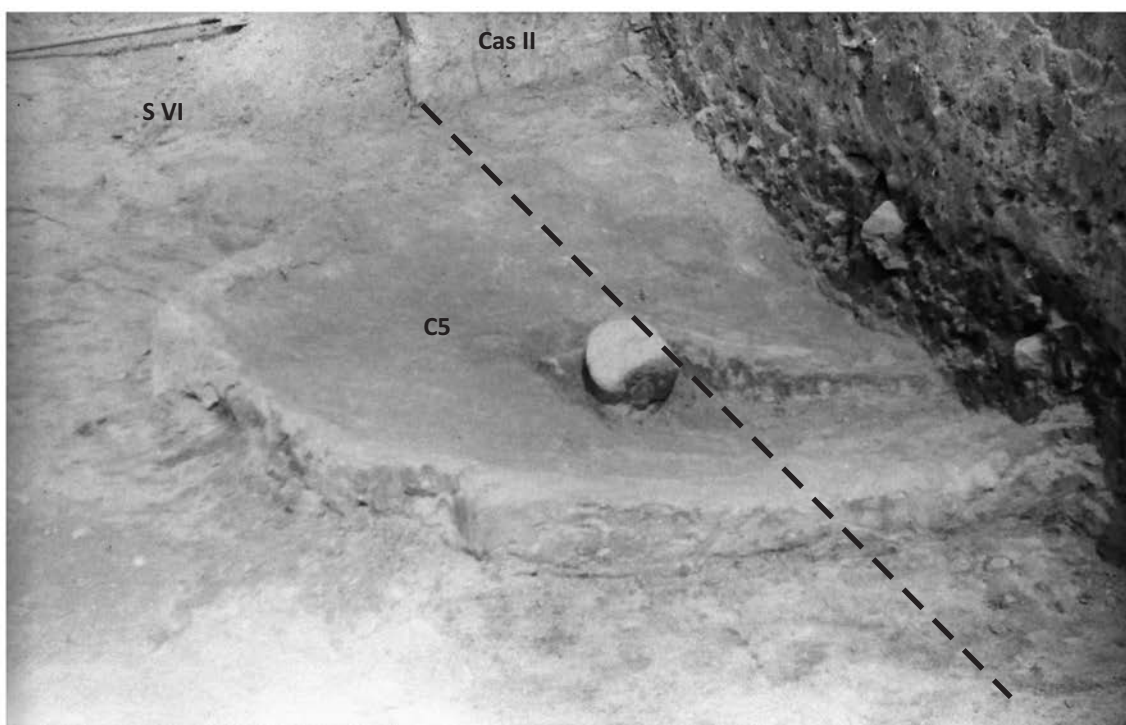

Fig. 3. 1: Plan of the features at 0.75 m (compiled from several plans of V. Boroneanț); 2: Plan of C1 at 0.60–0.75 m. / 1: Planul complexelor arheologice la 0,75 m (prelucrat după o serie de planuri originale executate de V. Boroneanț); 2: Planul complexului C1 la 0,60–0,75 m.

1

2

Fig. 4. 1–2: Feature C5 (photos V. Boroneanț). / 1–2: Complexul C5 (foto V. Boroneanț).

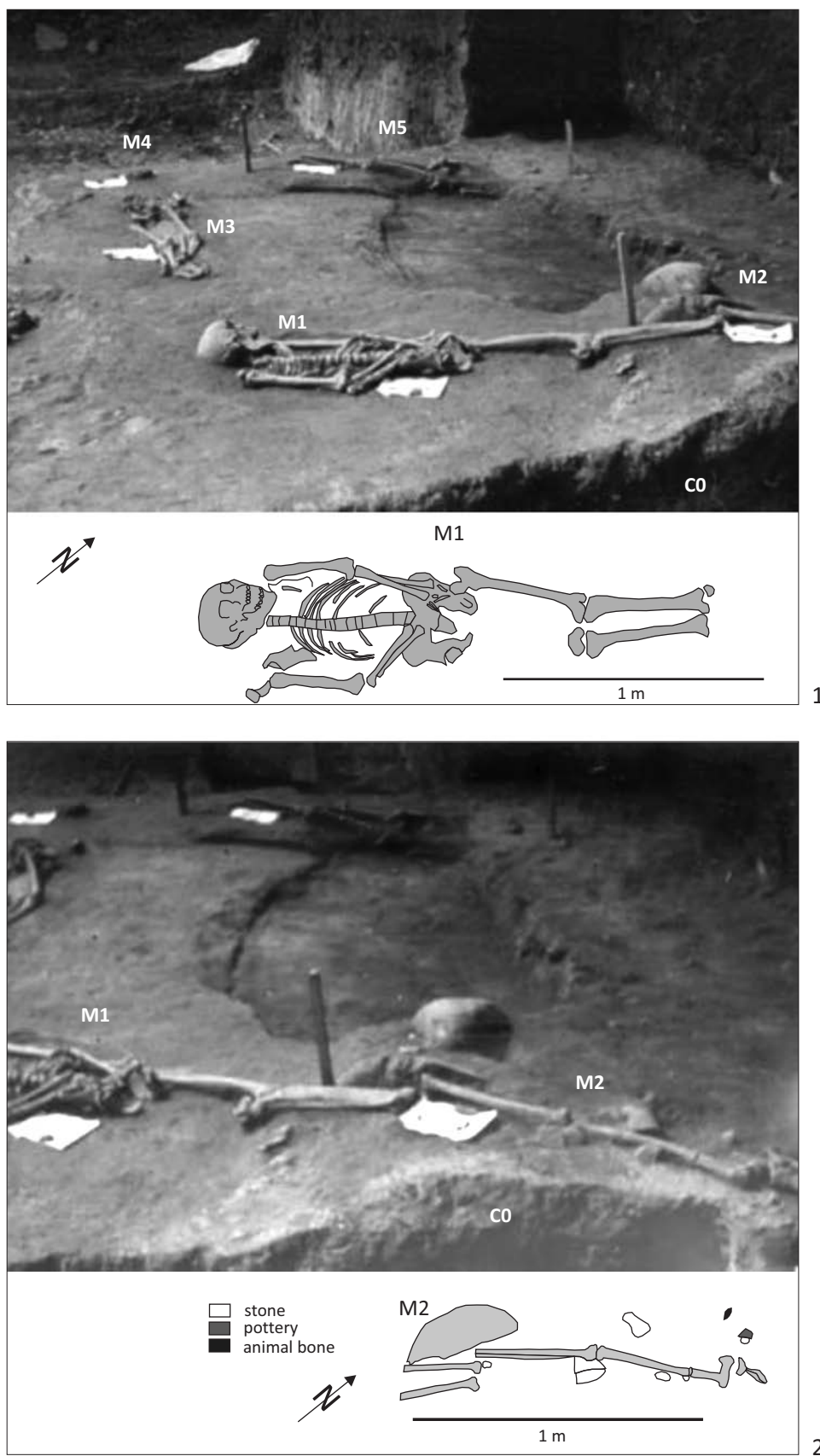
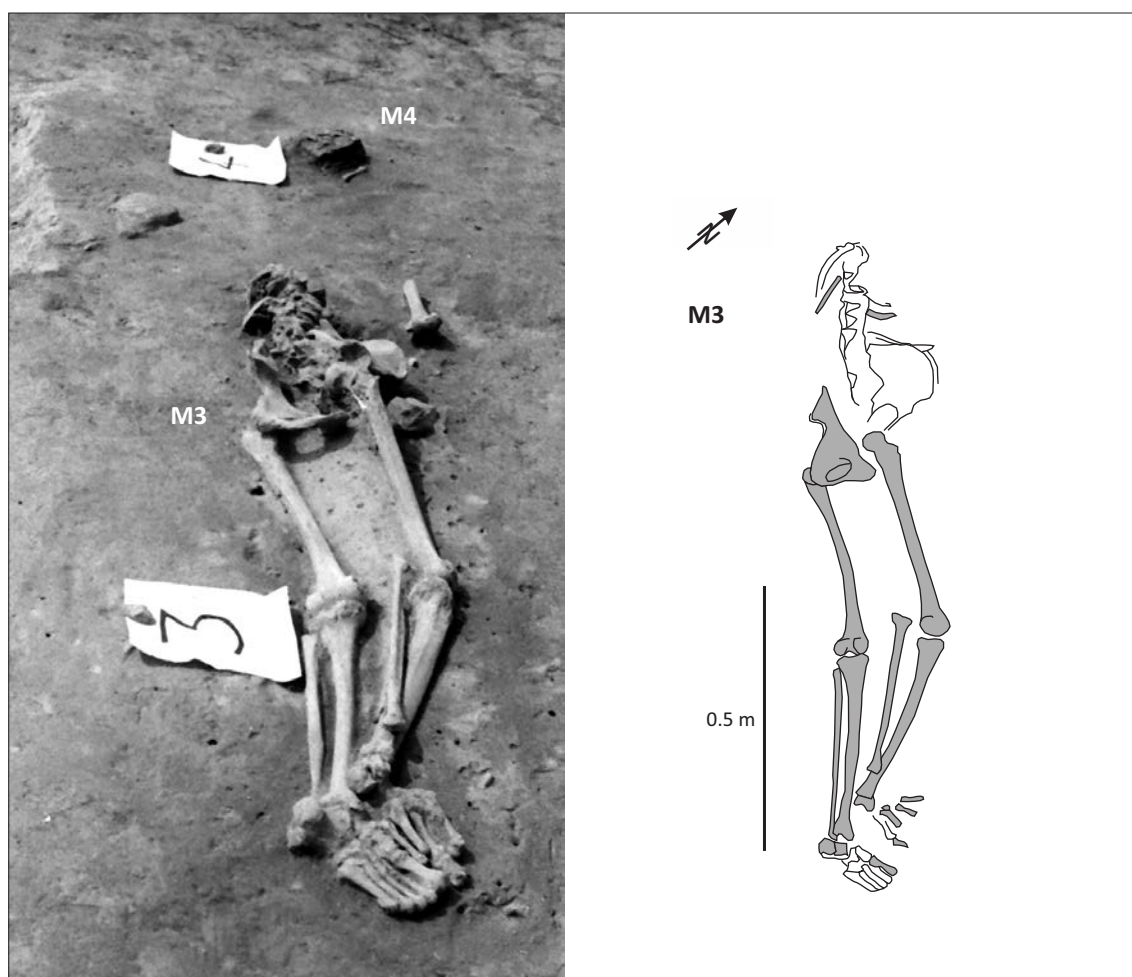
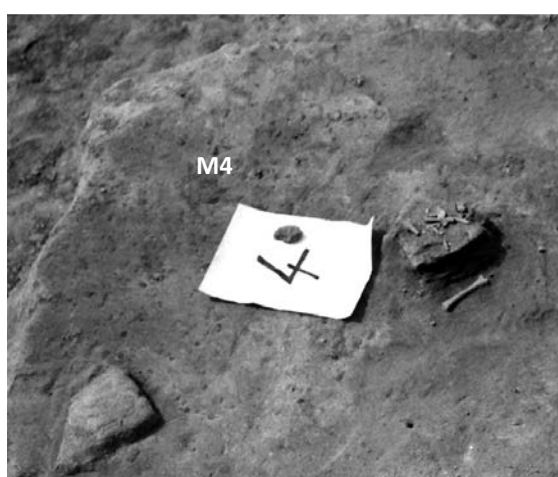

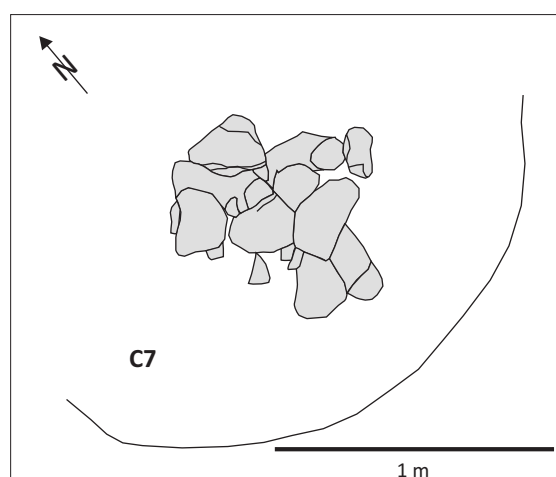
Fig. 5. 1: Location of the burials and plan of M1; 2: Location and plan of M2 (photos V. Boroneanț). / 1: Localizarea mormintelor și desenul lui M1; 2: Localizarea și desenul lui M2 (foto V. Boroneanț).

1

2

3

Fig. 6. 1–2: Burials M3 and M4 (photos V. Boroneanț); 3: Feature C7, sq.4, 0.70 m. / 1–2: Mormintele M3 și M4 (foto V. Boroneanț); 3: Complexul C7, carou 4, 0,70 m.

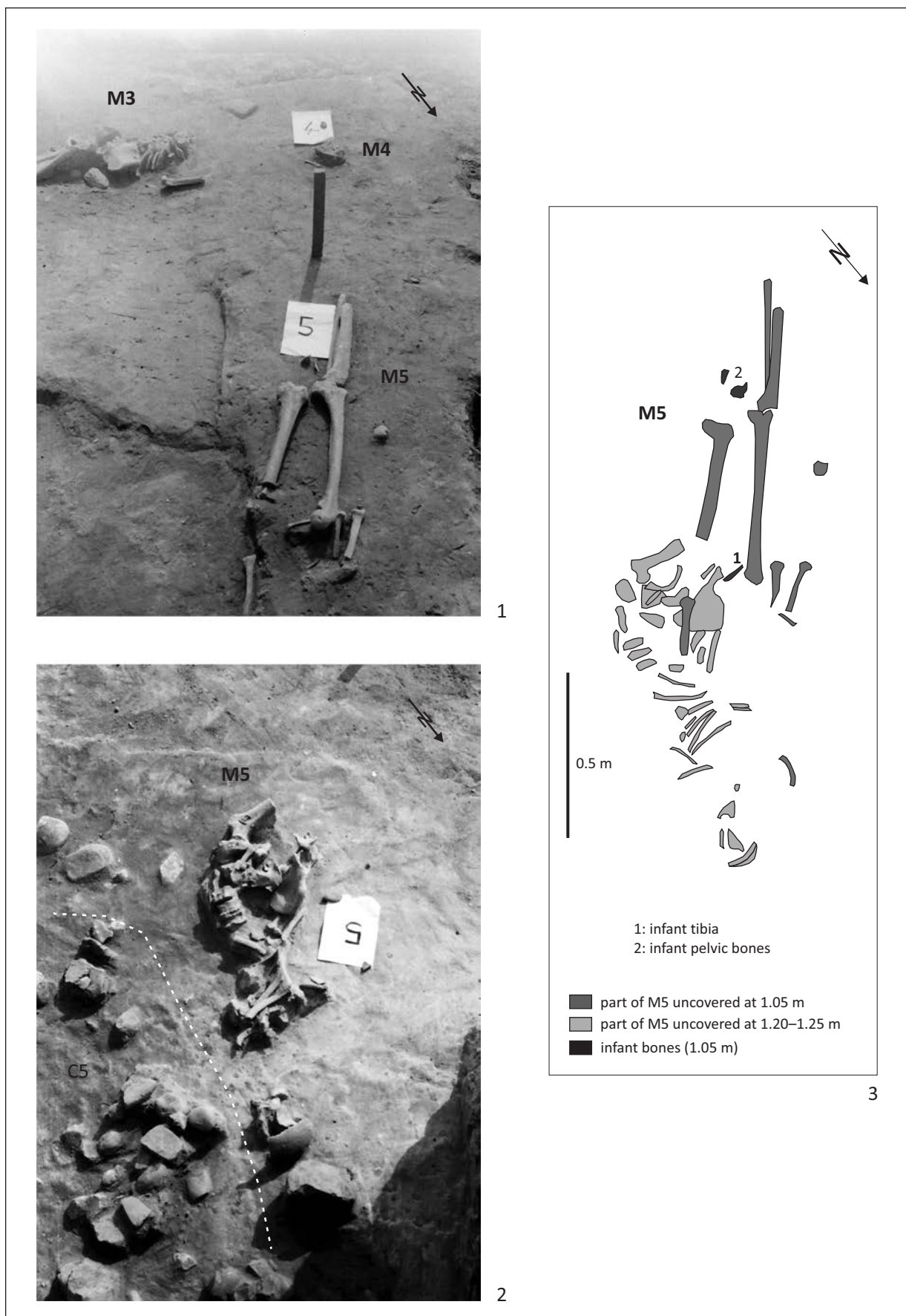

Fig. 7. 1–2: Photographs of the two excavated parts of M5 (photos V. Boroneanț); 3: Plan of M5 (from the overlapped partial plans of M5). / 1–2: Fotografii ale celor două părți ale lui M5 (foto V. Boroneanț); 3: Planul lui M5 obținut prin suprapunerea celor două planuri parțiale).

DESPRE CRONOLOGIA RELATIVĂ ȘI ABSOLUTĂ A NEOLITICULUI ȘI ENEOLITICULUI TIMPURIU DIN RĂSĂRITUL BAZINULUI CARPATIC. O ABORDARE BAYESIANĂ*

Florin Drașovean**

Cuvinte cheie: neolitic târziu și eneolitic timpuriu, cronologie relativă și absolută, bazinul carpatic, Banat și Transilvania, abordare Bayesiană a datelor ¹⁴C

Keywords: Late Neolithic and Early Eneolithic, Relativ and Absolute chronologies, Eastern Carpathian Basin, Banat and Transylvania, Bayesian approach of the ¹⁴C data

Remarks on the Relative and Absolute Chronologies on the Neolithic and Early Eneolithic of the Eastern Carpathian Basin. A Bayesian approach.

(Abstract)

The study analyses the synchronisms between the cultures of the Middle and Late Neolithic and the Early Eneolithic from Banat and Transylvania, based on the Bayesian models of the ¹⁴C data gathered from Parța-tell I, Sânandrei-Ocsăplatz, Uivar-Gomilă, Foeni-Cimitirul Ortodox, Orăștie-Dealul Pemilor, Cerișor-Cauce, Zau de Câmpie-La grădiniță and Alba Iulia-Lumea Nouă. By comparing the absolute data with the stratigraphical situation of these sites, it has been concluded that phase IIB of the Banat Culture begins at the end of the Vinča A phase and ends its evolution in Vinča B1, the Banat Culture phases IIB-IIC (level 6a) are synchronous with Vinča B2, the beginning of the Foeni site is synchronized with the end of the Vinča C phase, it is after the Uivar sites (Neolithic) and Hodoni, and the end of the last level (III) is before the final Vinča D phase.

Comparing ¹⁴C data from the late phase of the Vinča culture eponymous settlement with the Transylvanian phase shows that phase A sites from this area lasted even after the Vinča A habitation from the namesake settlement has ceased to exist, their end situated towards the middle of the Vinča B phase of the Danubian zone.

The Zau de Câmpie radiometric data shows that the data from the IB-IC Zau culture phases are not synchronous with the Vinča A3 stage from the namesake site. They are from a later period, contemporary with the mid Vinča B phase interval. Also, ¹⁴C data proves that the Zau III phase is contemporary with Vinča C1 and does not support the parallels between Zau IIIB and Vinča C2.

¹⁴C data of the Zau de Câmpie late phases proves that phase Zau III is contemporary with Vinča C1 and confirms the Zau IIIA-Vinča C1 synchronism. However, the same data shows that the Zau IIIB phase ends almost simultaneously with the end of this stage and they do not support the parallels between Zau IIIB and Vinča C2.

By comparing the absolute data with the stratigraphical situation of these sites, it has been concluded that the genesis of the Turdaș culture takes place during the Vinča C2 phase, with the help of some elements from Banat at that time. Also, the Turdaș II phase cannot be placed earlier than Vinča C2/C3, while Turdaș III is contemporary with Vinča C3-D and ends with the arrival of the Foeni group in Transylvania. Due to its new chronological position, the Foeni group may have contributed not only to the genesis of the Petrești culture, but also that of the Ariușd-Cucuteni culture.

Cercetările efectuate în Banat și Transilvania în ultimele decenii au contribuit la definirea și periodizarea unor culturi și grupuri culturale care au fost integrate în tabloul cronologic al neoliticului și eneoliticului din zona central-sud-est europeană. În acest sens amintim cultura

Starčevo-Criș (Lazarovici 1979, 15–69; 1984a; 2006; Drașovean 2007), Cultura Banatului (Lazarovici 1979, 143–155; 1984b; 1991a; C. M. Lazarovici – G. Lazarovici 2006, 208–216, 371–387), grupul cultural Foeni (Drașovean 1994b; 2003; 2004; 2006), faza târzie a culturii

* Studiul de față este varianta în limba română a comunicării care va fi publicată în limba engleză în volumul dedicat sesiunii „Absolute vs. Relative Chronology of the Neolithic and Eneolithic of the Carpathian Basin”, organizată în cadrul

Congresului al XIX al European Association of Archaeologists, Pilsen, 2013 (sub tipar).

** Muzeul Banatului Timișoara, Piața Huniade nr. 1. E-mail: fdrasovean2000@yahoo.com.

Vinča (Lazarovici 1979, 136–139; Draşovean 1994a; 1996; Draşovean et alii 1996, 12–24), grupul Iclod (Lazarovici 1977b; 1991b; Lazarovici – G. Lazarovici 2006, 623–662), cultura Zau (Lazarovici 2009; 2010; 2014; Colesniuc 2014), cultura Turdaş (Vlassa 1976; Lazarovici 1977a; 1977b; Lazarovici-Kalmar-Maxim 1991; C. M. Lazarovici – G. Lazarovici 2006, 568–594; Kalmar-Maxim 1991; Maxim 1999; Luca 1997; 2001), cărora li s-au precizat trăsăturile caracteristice, evoluţia internă, aria de răspândire precum şi legăturile cu entităţile culturale vecine.

Aceste contribuţii, precizări şi clarificări sunt bazate însă exclusiv pe analizarea tipologică-stilistică a materialelor arheologice în cadrul contextelor stratigrafice, iar stabilirea relaţiilor cu celelalte situri şi culturi s-a făcut pe baza asemănărilor tehnologice, a formelor şi decorurilor şi, atunci când a fost posibil, a importurilor culturale. O asemenea abordare metodologică a dus la creionarea unui tablou cultural bazat pe criterii tipologice, considerate definitorii de către cercetător – şi a analogiilor acestora – cărora, odată stabilite, li s-au atribuit şi o valoare cronologică relativă, transformată, mai apoi, într-una absolută, aplicabilă la scara întregii faze/culturi, chiar dacă entităţile respective au evoluat pe spaţii geografice întinse. Tabloul conturat pe baza acestor criterii nu permite însă precizarea unor momente, sau intervale de timp bine delimitate, în cadrul duratei fazelor/etapelor şi nici identificarea exactă a momentului/momentelor schimbărilor culturale, tehnologice şi economice din societate sau a relaţiilor cronologice pe spaţii largi. Pe lângă acestea, nici mişcările de populaţie nu pot fi percepute numai pe baza caracteristicilor ceramicii, iar momentele declanşării acestora nu pot fi precizate cu exactitate. Înţelegerea acestor fenomene, în toată complexitatea lor, nu se poate realiza însă fără o tratare conjugată a criteriilor tipologico-stilistice – stabilite prin analiza exhaustivă a ceramicii din siturile unei culturi/faze – cu datele radiometrice. Entitatea cultural-cronologică, conturată în acest mod, comparată cu altele similare, individualizate, definite şi ancorate cronologic prin aceeaşi metodă, este singura cale în măsură să stabilească şi să clarifice evoluţiile culturale care au loc la nivel de local, zonal sau regional.

Pentru ca acest demers să aibă însă valoarea scontată, probele ^{14}C , trebuie să fie prelevate din contexte stratigrafice sigure, pentru a putea oferi cadrului tipologic-stilistic, al formelor şi decorurilor din unitatea stratigrafică respectivă, o poziţie cronologică exactă. Datele astfel obţinute vor fi structurate în cadrul unui model pe secvenţe

culturale şi faze, după care vor fi modelate Bayesian cu ajutorul programului OxCal. Pentru ca efectul lemnului vechi (*old wood effect*), care influenţează valoarea datei şi, implicit, calitatea modelului, să fie evitat, atunci când este posibil, este indicat ca probele să fie selectate din categoria celor cu durată de viaţă scurtă (*short live samples*), care oferă acurateţea dorită datei.

În zona bănăţeano-transilvăneană, puţinele date ^{14}C disponibile, care au fost publicate până în acest moment, deosebit de importante pentru o mai fină ancorare cronologică a fazelor şi etapelor, nu au fost folosite la valoarea lor ştiinţifică reală, datele absolute fiind prezentate, mai mult formal, doar într-o înşiruire cronologică a datelor BP, fără a fi fost analizate şi modelate Bayesian în cadrul secvenţelor stratigrafice şi culturale de care aparţin (Biagi-Spataro 2005; Spataro 2007, 155 şi Fig. 6; Lazarovici 2009; 2014; Lazarovici 2007; 2009; 2010; C. M. Lazarovici – G. Lazarovici 2006, 69, 118, 211, 389–390, 430, 478, 499, 568; 2007, 32, 62, 82–85, 159, 248, 268, 296, 344, Lazarovici et alii 2007; Luca 2001, pl. IX; 2009; Luca – Urian 2012; Suci 2009, 36–38, 165–167, 177–178).

Pentru dezbaterea problemelor legate de corelarea modelelor culturale cu datele absolute din Banat şi Transilvania, în acest studiu vom lua în discuţie doar acele date care se încadrează în neoliticul mijlociu/târziu şi eneoliticul timpuriu din siturile de la Parţa-tell I, Sănanđrei-Ocsăplaţ, Uivar-Gomilă, Hodoni-Pocioroane, Foeni-Cimitirul Ortodox, Orăştie-Dealul Pemilor, Cerişor-Peştera Cauce, Tărtăria-Gura Luncii, Miercurea Sibiului-Petriş, Limba-Bordane, Alba Iulia-Lumea Nouă, Zau de Câmpie-La Grădiniţa şi Daia Română (Fig. 1). Plecând de la poziţia lor stratigrafică şi locul ocupat în cadrul secvenţelor culturale din care fac parte, aceste date au fost analizate şi modelate cu programul OxCal v 4.2.2. (Bronk Ramsey 1995; 2001; 2009; Reimer et alii 2009; Bayliss et alii 2007; Benz et alii 2012). Precizăm că în acest program o dată sau un model sunt considerate valide numai dacă au un *agreement* de minimun 60.

Unul dintre cele mai importante situri neolitice din Banat este cel de la Parţa-tell I. Cercetările de aici au precizat existenţa a şapte straturi, dintre care primele trei, 7, 6 şi 5, aparţin neoliticului, fiind divizate, pe baza construcţiilor cercetate, în mai multe niveluri: 7a-c, 6a-b şi 5a-b (C. M. Lazarovici – G. Lazarovici 2006, 217–279; Lazarovici et alii 2001; 68–70, 85–180; 2007, 21–24). Din punct de vedere cultural, nivelurile în discuţie aparţin Culturii Banatului fazele IIA (niv. 7a, 7b), IIB (7c), IIB-IIC (6a, 6b) şi IIIA şi IIIB (5a, 5b) şi au fost

paralelizate cu Vinča A3/B1 (7a-Cultura Banatului IIA), Vinča B1 timpurie (7b-Cultura Banatului IIA), Vinča B1 dezvoltată (7c-Cultura Banatului IIB), Vinča B2 (6a-Cultura Banatului IIB-IIC), Vinča C1 (6b-Cultura Banatului IIC), Vinča C2 (5a-Cultura Banatului IIIA și respectiv, 5b-Cultura Banatului IIIB), (C. M. Lazarovici – G. Lazarovici 2006, 210–213; Lazarovici *et alii* 2007, 21–22, 24).

Majoritatea acestor niveluri sunt date cu valori radiometrice convenționale ce provin, cu precădere, din locuințele de suprafață, după cum urmează: din nivelurile 7a, Lv–2145; niv. 7b, Lv–2146; niv. 7c–6, P17/43 (Lv–2151) și P41 (Lv–2139); niv. 7c–6a, din P20 (Lv–2148), P40 (Lv 2140), P41 (Lv–2147) și P42 (Lv–2141, 2142); niv. 6a, Lv–2143, 2138, 2149, 2144 și 2150 (C. M. Lazarovici – G. Lazarovici 2006, 211; Lazarovici *et alii* 2007, 21–22). Încă de la început trebuie să precizăm că aceste date au o deviație standard (*standard deviation*) foarte mare, uneori de peste 100, fapt ce influențează precizia datelor și, totodată, calitatea modelelor. Pentru analizarea datelor am plecat de la poziția stratigrafică a probelor din cadrul secvenței sitului de la Parța, grupate pe fazele de construcție/distrugere ale edificiilor din nivelurile 7c–6/7c–6a și 6a, așa cum a fost stabilită de descoperitor: Lv–2139 și 2147 fac parte din faza de construcție a casei 41 (P41); Lv–2138, 2144 și 2150 din faza de folosire/distrugere a P41 (niv. 6); Lv–2141, 2142 din faza de construcție a P42 (niv. 7c–6a); Lv–2143 din faza de distrugere a P42 (niv. 6a); Lv–2148 din faza de construcție a P20 (niv. 7c–6); Lv–2151 din faza de folosire/distrugere a P17/43 (niv. 7c–6); Lv–2149 din faza de folosire/distrugere a P18 (niv. 6a), (Lazarovici *et alii* 2007, 21–22).

Analizând condițiile de descoperire ale probelor am constatat că proba care a dat data Lv–2143, găsită dintr-unul din vasele situate pe podeaua etajului locuinței 42 și care a fost considerată ca aparținând unor „obiecte funcționale folosite pe durata ultimei etape de folosire” (Lazarovici *et alii* 2007, 22), ar putea proveni și de la materialele de construcție ale edificiului (resturi arzânde de la stâlpi, grinzi, structura de nuiele a pereților, șarpante) care au intrat în vase în timpul incendiului. Prin urmare, credem că această dată aparține fazei de construcție și nu celei de folosire/distrugere, concluzie care este întărită și de valoarea BP a datei Lv–2143, foarte apropiată de cele din faza de construcție ale aceluiași edificiu (Lv–2141 și 2142). Prin urmare am introdus această dată în model alături de cele care aparțin fazei de construcție a casei P42.

Totodată, pentru o mai mare acuratețe a analizei, vom combina acele date (*R_Combine*), rezultate din analizarea aceluiași tip de material, respectiv cărbune, și care fac parte din aceeași unitate stratigrafică și fază, astfel: datele Lv–2141, 2142 și 2143 (construcție P42); Lv–2138 și 2144 (folosire/distrugere P41).

Modelul obținut prin modelare Bayesiană (Fig. 2) are un *agreement* scăzut [Amodel:21] și arată constrângeri cu data Lv–2147 [Amodel:19], o dată foarte timpurie determinată, probabil, de efectul lemnului vechi (*old wood effect*). Prin urmare data a fost scoasă din model. Noul model analizat (Fig. 3) este unul viabil [Amodel:68] și arată evoluția temporală a datelor absolute modelate în cadrul etapelor de construcție/distrugere ale caselor din nivelurile 7c–6/6a. Din acesta au fost extrase datele limitelor de început și de sfârșit (*boundary start* și *boundary end*) și s-au putut preciza momentele de construcție și durata de folosire a edificiilor din aceste niveluri (Fig. 3a și 3b).

Datele absolute modelate modifică opiniile exprimate, potrivit cărora datele din edificiile P 40 și P41 corespund total, iar P 17/43 și P 42 sunt mai timpurii (Lazarovici *et alii* 2007, 22 și fig. 3). Noile abordări ale datelor situează pe același palier cronologic construcția caselor 40, 20 și 17/43 și le separă de începuturile construcției caselor 41 și 42 (Fig. 3a). Chiar dacă nu considerăm valoarea datei Lv–2139 drept un rezultat al efectului lemnului vechi (așa cum pare a fi), datele legate de începuturile construcției caselor 41 și 42 sunt mai timpurii și formează o grupare distinctă. Diferențe mai semnificative observăm și la valorile datelor atribuite distrugerii caselor 18 și 41 (Fig. 3b), (Lv–2149, 2150 și combinarea celor legate de distrugerea casei 41), care arată că P41 a fost distrusă înainte lui P18. Această diferență, așa cum o arată dispunerea lor pe curba de calibrare (Fig. 4a), ar fi putut fi determinată de platoul situat la 6200 BP care a distorsionat datele mai-sus precizate. Cu toate aceste diferențe, secvența cronologică rezultată din modelarea datelor arată, mult mai fidel, momentul construirii și durata de funcționare a edificiilor din nivelurile 7c–6 și 6a, dar și verifică acuratețea observațiilor stratigrafice (C. M. Lazarovici – G. Lazarovici 2006, 218–279; Lazarovici *et alii* 2001; 2007).

Continuând analiza, pentru a afla mai exact momentele de început și de sfârșit ale nivelurilor 7c–6 și 6a, am procedat la modelarea globală a datelor radiometrice de la Parța, grupate din punct de vedere stratigrafic (Fig. 4). Prin modelare s-a stabilit că începutul construirii edificiilor

din nivelul 7c–6/6a este situat, cu o probabilitate de 95,4%, în intervalul 5357–5077 calBC (*mean* 5239 calBC), (Fig. 4b), sfârșitul nivelului 7c–6/6a între 5285–5055 calBC (*mean* 5176 calBC), (Fig. 4c), iar distrugerea caselor nivelului 6a a avut loc între 5211–4857 calBC (*mean* 5041 calBC), (Fig. 4d).

Pentru a compara aceste date cu cele ale fazelor Vinča A și B am modelat și datele atribuite acestor faze, disponibile în acest moment¹, din situl de la Vinča-Belo Brdo, adoptând structurarea făcută de D. Borić (2009, 231). Datele au fost grupate din punct de vedere stratigrafic astfel: Hd–14184, 16661, 14235, 17665 și GrN–1546 în secvența fazei Vinča A, iar secvența Vinča B a fost structurată în trei etape, 7,8 m. (datele Hd–16636, 14110), 7,1 m. (Hd–17636, 16864) și 6,9 m. (Hd–17525). Modelul obținut (Fig. 5) este viabil [Amodel:83] și indică, cu o probabilitate de 95,4%, că începuturile fazei Vinča A este situat între 5383 și 5217 calBC (*mean* 5291 calBC) (Fig. 5a și Fig. 5b), sfârșitul acestei faze între 5287 și 5124 calBC (*mean* 5210 calBC) (Fig. 5a și Fig. 5c), iar sfârșitul fazei B se situează între 5204 și 4824 calBC (*mean* 5013 calBC) (Fig. 5a și Fig. 5d).

Aceste date arată că nivelul 7c–6/6a de la Parța, care evoluează în intervalul 5357–5077 calBC (*mean* 5239 calBC) și 5285–5055 calBC (*mean* 5176 calBC), începe la sfârșitul fazei Vinča A și se termină în timpul etapei B1, iar distrugerea caselor nivelului 6a a avut loc între 5211–4857 calBC (*mean* 5041 calBC), în vremea fazei Vinča B2.

Din punct de vedere cultural, în situl de la Parța (Tabel I), faza IIB a Culturii Banatului, ale cărei trăsături definitorii se întâlnesc în nivelul 7c (Lazarovici et alii 2007), debutează la finalul fazei Vinča A și își încheie evoluția în Vinča B1, iar Cultura Banatului IIB-IIC (niv. 6a) este sincronă cu Vinča B2, ceea ce validează doar parțial cronologizările făcute (C. M. Lazarovici – G. Lazarovici 2006, 210–213; Lazarovici et alii 2007, Fig. 2 și 3; Suci 2009, 165 și Fig. 255a). Aceleași datări mai arată că sfârșitul fazei II B și începutul fazei IIC a Culturii Banatului din acest sit (nivel 6b) se situează spre finele fazei B2 a culturii Vinča.

O altă așezare importantă, cercetată în ultimele două decenii, este cea de la Sânnandrei (Drașovean 1994a, 413; 1996, 33; 2009). Situată în partea de nord a câmpiei Banatului, locuirea de tip *tell* de

aici are mai multe straturi, dintre care straturile 5–2 aparțin neoliticului. Depunerile antropice au la bază stratul 5 ce aparține Culturii Banatului IIB-IIC, care, pe baza construcțiilor nearse, este divizat în patru niveluri, a–d, cel mai vechi fiind nivelul 5d. În acest moment, dintre probele colectate din straturile sitului, au fost analizate doar trei probe care provin de la baza nivelului 5d: Poz–45670, 45916 și 53389. Datele modelate (Fig. 6) arată că începutul locuirii de la Sânnandrei se situează, cu o probabilitate de 94,5%, între 5483–4857 calBC (*mean* 5085 BC) (Fig. 6a), fapt ce paralelizează începutul acestui nivel cu perioada de sfârșit a nivelului 6a de la Parța și cu faza Vinča B2 (Tabel I).

Această contemporaneitate parțială a nivelurilor 6a de la Parța și 5d de la Sânnandrei ridică problema precizării caracteristicilor ceramicii etapelor IIB și IIC a Culturii Banatului care, în cele două situri, prezintă atribute diferite. Individualizarea trăsăturilor caracteristice din situl de la Parța a fost explicată prin existența unei grupe culturale distincte, grupul Parța, în cadrul acestei culturi (Lazarovici 1991a, 32 sqq; C. M. Lazarovici – G. Lazarovici 2006, 212, 371), fapt ce, după părerea noastră, mai trebuie încă demonstrat prin definirea mai exactă a trăsăturilor definitorii ale fiecăreia dintre grupele Culturii Banatului.

Cercetările arheologice pluridisciplinare româno-germane de la Uivar au adus o serie de precizări și clarificări importante în tabloul cultural și cronologic al neoliticului târziu și eneoliticului din Banat. Aici a fost cercetat un *tell* de mari dimensiuni care, în centrul său, are o secvență stratigrafică compusă din cinci straturi, fiecare dintre acestea divizate în mai multe niveluri, ce aparțin neoliticului mijlociu, târziu și eneoliticului timpuriu (Schier – Drașovean 2004; Drașovean – Schier 2007; Schier 2008; 2009).

O analiză detaliată a datelor ¹⁴C din nivelurile superioare de la Uivar am făcut-o recent (Drașovean 2013b; 2013c) și nu vom reveni asupra ei². Amintim însă că modelările Bayesiene

¹ În 2013 cercetările de la Vinča au fost incluse în proiectul TOTL (<http://totl.eu/vinca/>) în cadrul căruia au fost analizate probe din toate straturile. Acestea vor completa și vor aduce precizări mai fine cronologiei absolute a acestui sit și, implicit, a culturii eponime.

² În 2013 și cercetările de la Uivar au fost incluse în proiectul TOTL (<http://totl.eu/uivar/>) în cadrul căruia au fost analizate 187 de probe ¹⁴C prelevate din toate nivelurile *tell*-ului. Aceste date vor fi modelate Bayesian în cadrul secvențelor stratigrafice și discutate într-un capitol separat, dedicat datărilor absolute, a monografiei sitului de la Uivar. Noile date vor completa unele dintre concluziile de până acum (Schier – Drașovean 2004, 201–203; Schier 2008; 2009; Drașovean 2013a; 2013b) și vor face precizări mai fine legate de cronologia absolută a depunerilor antropice din acest sit, cu precădere asupra limitelor cronologice ale etapei Vinča C2.

au indicat că etapa C1³ a culturii Vinča începe în acest sit, cu o probabilitate de 94,2%, în intervalul 5053–4901 calBC (*mean* 4971 calBC), (Fig. 3a), casa din nivelul 3.5 încetează să mai funcționeze în intervalul 5020–4898 calBC (*mean* 4955 calBC), (Fig. 3b), construirea caselor din stratul 2, Vinča C2, începe între 4999–4897 calBC (*mean* 4943 calBC), (Fig. 3c), folosirea și distrugerea caselor stratului 2 între 4981–4896 calBC (*mean* 4930 calBC), (Fig. 3d), începutul nivelului 1g1, Vinča C2, între 4951–4836 calBC (*mean* 4899 calBC), (Fig. 3e), sfârșitul nivelului 1g1, între 4945–4809 calBC (*mean* 4882 calBC), (Fig. 3f), începutul nivelului 1g2 între 4941–4784 calBC (*mean* 4865 calBC), (Fig. 3g) și, în cele din urmă, sfârșitul acestui nivel și a locuirii Vinča C2 de la Uivar, între 4939–4743 calBC (*mean* 4846 calBC), (Drașovean 2013b, 13–14 și Fig. 3–3h; 2013c, 15–16 și Fig. 3–3h). Deci începuturile etapei Vinča C1 la Uivar sunt situate între 5053–4901 calBC (*mean* 4971 calBC), ale etapei C2 între 4999–4897 calBC (*mean* 4943 calBC) și, la acest stadiu al cercetărilor, finalul locuirii Vinča C2 din acest sit între 4939–4743 calBC (*mean* 4846 calBC).

Datele de la Uivar au ridicat și problema poziției cronologice a sitului în cadrul secvenței Vinča. Pentru precizarea globală a limitelor cronologice ale etapelor fazei C, în amintitul studiu, datele de la Uivar, care au trecut de modelul stratigrafic, au fost modelate împreună cu datele încadrate *cu certitudine* în fazele C1 și C2 ale culturii Vinča ce ne-au fost disponibile în acel moment. Modelul obținut precizează, cu o probabilitate de 95,4%, că începutul fazei C1, pe întreaga arie a culturii, este situată între 5253–4899 calBC (*mean* 5033 calBC), (Fig. 4a), începutul etapei C2 este între 5002–4877 calBC (*mean* 4945 calBC), (Fig. 4b), iar sfârșitul etapei C2 între 4801–4655 calBC (*mean* 4736 calBC), (Drașovean 2013b, 13–14 și Fig. 4–4c; 2013c, 16 și Fig. 4a–4c).

Comparând cele două seturi de date absolute furnizate de cele două modele se pot observa diferențe între datele generale ale culturii Vinča și cele de la Uivar. Astfel începuturile locuirii Vinča C1 de la Uivar (5053–4901 calBC; *mean* 4971 calBC) sunt mai târzii decât datele generale ale aceleiași etape a culturii Vinča (5253–4899

calBC; *mean* 5033 calBC), dar începuturile etapei C2 sunt aproape identice: 4999–4897 calBC (*mean* 4943 calBC) la Uivar și 5002–4877 calBC (*mean* 4945 calBC) în cultura Vinča. Diferențe constatăm și între sfârșitul locuirii C2 de la Uivar (4939–4743 calBC; *mean* 4846 calBC) și sfârșitul aceleiași etape din secvența Vinča (4801–4655 calBC; *mean* 4736 calBC). Aceste date ne arată că locuirea Vinča C1 de la Uivar a început mai târziu decât debutul etapei C1 din aria vinciană, că dobândește aproape simultan atributele etapei C2 și, prin aceasta, comunitatea de la Uivar s-a încadrat în evoluția generală a culturii (Drașovean 2013b, 13–14; 2013c, 16).

Un alt sit important pentru completarea tabloului cultural și cronologic al eneoliticului timpuriu din Banat este cel de la Foeni-*Cimitirul Ortodox*. Cercetările efectuate în ultimele două decenii au precizat existența unui nou grup cultural, numit grupul Foeni, care este legat de evoluțiile neoliticului târziu și a eneoliticului timpuriu din Balcani (Drașovean 1994; 1997; 2006; Gligor 2009a). Din punct de vedere stratigrafic, în situl de la Foeni au fost identificate trei niveluri de locuire eneolitice: nivelul inferior (I), nivelul mijlociu (II) și cel superior (III), *fără însă ca acestea să reprezinte și faze în evoluția bănățeană a grupului*⁴, așa cum au fost considerate/sugerate de unii autori (Luca 2001, 142; 2009, Tab. 2; Luca – Urian 2012, 17).

În studiul amintit (Drașovean 2013b, 14–15; 2013c, 16–17) am analizat și datele radiometrice de la Foeni, disponibile în acel moment. De la data publicării acestuia am intrat în posesia unui set consistent de date care completează tabloul temporal al evoluției comunității din acest sit, date pe care le vom analiza în cele ce urmează.

Probele în discuție au fost recoltate din contexte stratigrafice sigure, iar pentru acuratețea datărilor am optat, atunci când a fost posibil, pentru probe cu durată de viață scurtă (*short live samples*). Acestea au fost prelevate din: groapa 4/S6 (Deb–5725 și 5771), B2/S8 (Poz–60336 și 60337), groapa 4/S8, 2000 (Hd–22658, Poz–60341 și 60342), șanțul de apărare (Poz–60742), baza stratului Foeni (Poz–60338, 60339 și 60340), șanț fundație 28/S16 (Poz–53356), șanț fundație 19/S16 (Poz–53386), groapa 16/S16 (Poz–53385), groapa 1/S14 (Hd–22653), groapa 38/S16 (Poz–45669 și 53388), groapa 1/S14 (Hd–22653), pe podina

³ În ultimele studii (Drașovean 2009; 2013a; 2013b; 2013c) am folosit periodizarea, mult mai precisă, propusă de Dumitru Berciu (1961, 48–49) și argumentată de profesorul Wolfram Schier (1995; 1996; 2000) și adoptată de o serie de specialiști (C. M. Lazarovici – G. Lazarovici 2006, 117–119; 123; 2007, 29; Lazarovici 2009; 2010; 2014), în care faza C este împărțită în trei etape: C1 (fostă B2/C), C2 (fostă C1) și C3 (fostă C2).

⁴ Ceramica din acest sit a fost analizată integral de Julia Braungart, doctorandă la Freie Universität din Berlin, iar rezultatele vor fi publicate într-un capitol al monografiei sitului de la Foeni-*Cimitirul Ortodox*.

locuinței din S8 (Poz-60346), din dărâmătura locuinței din S8 (Poz-60430), pe dărâmătura locuinței din S8 (Poz-60343 și 60345), din partea superioară a stratului Foeni (Poz-60354, 60355 și 60356).

Din punct de vedere stratigrafic, datele Poz-60338, 60339 și 60340, Deb-5725 și 5771, Poz-60336 și 60337, Hd-22658, Poz-60341 și 60342, Poz-22653, Poz-53356 și Poz-53386, Poz-60742 aparțin de primul nivel al locuirii de la Foeni; datele Poz-60346, Poz-60430, Poz-60343, 60345, Poz-45669 și 53388 și Hd-22653 de nivelul al doilea; datele Poz-60354, 60355 și 60356 provin din ultimul nivel (III).

Plecând de la realitățile stratigrafice, datele au fost grupate în trei faze: faza Foeni I, din care fac parte datele ce provin de la baza stratului Foeni (Poz-60338, 60339 și 60340), din gropile din primul nivel (Deb-5725 și 5771, Poz-60336 și 60337 și Hd-22658, Poz-60341 și 60342), din șanțul de apărare (Poz-60742) și din șanțurile de fundație ale locuințelor de suprafață (Poz-53356, 53385 și 53386); faza Foeni II, cu datele legate de folosirea și distrugerea caselor (Poz-60346, Poz-60430, Poz-60343, 60345) și din gropile contemporane (Poz-45669 și 53388 și Hd-22653); faza Foeni III, cu datele din ultimul nivel al sitului (Poz-60354, 60355 și 60356). În cadrul fazei Foeni II, datele Poz-53356, 53386 aparțin fazei de construcție a unei locuințe de suprafață, iar Poz-53385 este dintr-un șanț ce reprezintă o reparație a unuia dintre pereții acesteia.

În cadrul modelării Bayesiene a datelor s-a procedat la combinarea datelor care fac parte din aceleași unități stratigrafice și care au fost obținute din analizarea aceluiaș tip de material, astfel: Poz-60338, 60339 și 60340 (baza stratului Foeni), Poz-60336 și 60337 (B2/S8), Poz-60343 și 60345 (dărâmătura locuinței din S8), Poz-45669 și 53388 (Gr.38/S16), Poz-60354, 60355 și 60356 (partea superioară a stratului Foeni).

Modelul obținut (Fig. 7), deși arată constrângeri între data Poz-53356 [A:58] și celelalte date, determinate, probabil, de efectul lemnului vechi, este unul viabil [Amodel:129] și arată plaja temporală a locuirii eneolitice timpurii de la Foeni.

Pe baza modelării, începutul locuirii este plasat între 4823 și 4614 calBC, la 95,4 % probabilitate (*mean* 4720 calBC) (Fig. 7a și Fig. 7b), sfârșitul nivelului I și începutul celui de-al II-lea între 4626 și 4518 calBC, (*mean* 4566 calBC) (Fig. 7a și Fig. 7c), sfârșitul nivelului al II-lea și începutul celui de-al III-lea între 4556 și 4474 calBC (*mean* 4520 calBC) (Fig. 7a și Fig. 7d), iar sfârșitul

locuirii de la Foeni este situat între 4546 și 4274 calBC (*mean* 4457 calBC) (Fig. 7a și Fig. 7e). Prin urmare, așa cum o arată media limitelor datelor (*mean*) de mai sus, în momentul începutului sitului de la Foeni, locuirea Vinča C2 de la Uivar era stinsă (4939–4743 calBC; *mean* 4846 calBC), fapt probat și de suprapunerea locuinței 205 de către șanțul 211 în care au fost descoperite materiale Foeni (Dammers 2009, 242 și Pl. 5/4–9), iar sfârșitul ultimului nivel (III) este ulterior fazei Vinča D.

Acestea sunt datele radiometrice disponibile în acest moment, cărora le-au fost precizate poziția stratigrafică și contextul cultural de care aparțin, din siturile neoliticului mijlociu și târziu și a eneoliticului timpuriu din nordul Banatului. Sintetizând, valorile absolute (Tabel I) arată că nivelul 7c-6/6a de la Parța, care evoluează în intervalul 5357–5077 calBC (*mean* 5239 calBC) și 5285–5055 calBC (*mean* 5176 calBC), începe la sfârșitul fazei Vinča A și se termină în timpul etapei B1, Cultura Banatului IIB-IIC (niv. 6a) este sincronă cu Vinča B2, iar distrugerea caselor nivelului 6a a avut loc între 5211–4857 calBC (*mean* 5041 calBC), moment care este parțial contemporan cu începutul locuirii de la Sânnandrei (niv. 5d) și preced începuturile fazei C a culturii Vinča. Sfârșitul locuirii neolitice de la Uivar, plasat în faza Vinča C2, este anterior locuirii vinciene de la Hodoni, ambele fiind urmate de cea de la Foeni, care începe la sfârșitul acestei etape și începutul celei următoare (C3), adică între 4801–4655 calBC (*mean* 4736 calBC), și se sfârșește după finele fazei Vinča D din zona dunăreană, care este situat între 4710–4500 calBC la Gomolava și 4700–4350 calBC la Vinča-Belo Brdo (Borić 2009, 226).

Dacă pentru Banat dispunem de un set reprezentativ de date ¹⁴C, din siturile neoliticului mijlociu și târziu și ale eneoliticului timpuriu din Transilvania, cu excepția celui de la Alba Iulia-Lumea Nouă, avem doar câteva date de la Zau de Câmpie-La Grădiniță, Limba-Bordane, Tărtăria-Gura Luncii, Miercurea Sibiului-Petriș, Orăștie-Dealul Pemilor și Cerișor-Peștera Cauce. Pentru a le putea compara cu cele din Banat, vom proceda la modelarea lor în cadrul secvențelor culturale ale culturilor Zau, Vinča timpurie, Turdaș și a Foeniului transilvănean.

Cercetările de la Zau de Câmpie-La Grădiniță au furnizat patru date radiometrice Lv-8931–8934⁵. Probele care au produs datele respective au fost

⁵ Maxim 1999, 133; Lazarovici 2009; 2010; 2014; Colesniuc 2014, 88, 116, 147, 326–327.

descoperite în groapa 57 din locuința 9⁶ atribuită fazei Zau IB (Lv-8934), în groapa 32 a locuinței 8⁷ atribuită fazei Zau IC (Lv-8932), în groapa 8a⁸ atribuită fazei Zau IIIA (Lv-8933), și, a patra dată, Lv-8931, în groapa 8 a locuinței 8a⁹ atribuită fazei Zau IIIB.

Cu rezervele legate de inconsecvența precizării poziției stratigrafice a unora dintre probe, am modelat datele disponibile pe faze (Fig. 8), plecând de la poziția stratigrafică indicată, mult mai constant, de G. Lazarovici. Modelul obținut [Amodel:112] arată că începutul fazei Zau IB se plasează, cu o probabilitate de 95,4%, în intervalul 5392–5031 cal BC (*mean* 5194 calBC) (Fig. 8b și 8c), sfârșitul fazei Zau IC este între 5245 și 4992 calBC (*mean* 5107 calBC) (Fig. 8b și Fig. 8d), debutul fazei Zau IIIA este situat, cu o probabilitate de 93,2%, între 5162 și 4918 calBC (*mean* 5036 calBC) (Fig. 8b și Fig. 8e), sfârșitul fazei Zau IIIB (probabilitate de 93,2%) între 5129 și 4749 calBC (*mean* 4949 calBC) (Fig. 8b și Fig. 8f). Cu toate că nu dispunem de date radiometrice pentru faza Zau II, pe baza limitelor de sfârșit a fazei Zau IC și, respectiv, de început a fazei Zau IIIA, estimăm că faza a II-a evoluează între 5245 și 4993 calBC (*mean* 5107 calBC) și 5162–4918 calBC (*mean* 5036 calBC).

Folosindu-se metoda tipologică, combinată cu datele ¹⁴C calibrate (dar nemodelate Bayesian), pentru fazele culturii Zau au fost stabilite o serie de sincronisme și relații cu alte culturi, astfel: fazele Zau IB și IC sunt contemporane cu Vinča A3; Zau II corespunde fazelor Vinča B și Pișcolt II; Zau IIIA este sincronă cu Vinča C1, Turdaș I și Pișcolt IIIA; Zau IIIB este paralelă cu Vinča C2, Turdaș II, Pișcolt IIIB; Zau IIIC este contemporană cu Vinča C3, Turdaș III și cu începuturile grupului Foeni din Transilvania, iar pentru ultima faza, a IV-a, au fost

precizate legături cu Vinča D1, complexul cultural Foeni-Petrești A și Petrești AB (Lazarovici 2009, 183; 2010, 121 și Fig. 12; 2014, 26; Colesniuc 2014, 220, 225; Suciuc 2009, 171–172).

Pentru a analiza aceste sincronisme vom compara datele fazelor culturii Zau cu cele din aria bănățeană și transilvăneană (Tabel I). În urma modelării constatăm că datele fazelor timpurii, IB-IC, ale culturii Zau nu sunt sincrone cu etapa Vinča A3 din situl eponim (Fig. 5a–d), situată între 5383–5217 calBC, *mean* 5291 BC și 5287–5124 cal BC, *mean* 5210 calBC, ci sunt mai târzii, fiind contemporane cu mijlocul fazei Vinča B, plasat între 5287–5124 calBC, *mean* 5210 calBC, și 5204–4824 calBC, *mean* 5013 calBC. Prin urmare demersul nostru nu validează sincronismul dintre Zau IB-IC și Vinča A.

Concluzia de mai sus este însă contrazisă de unul dintre argumentele principale aduse în sprijinul datării timpurii a fazei Zau IB, mai exact de vasul pictat descoperit în bordeiul B1/1997 din locuirea de la Limba-Bordane, atribuit, pe baze tipologice, etapei Vinča A2 (Lazarovici 2009, 184, 185; 2010, 115–116; 2014, 16–18 și Fig. 3 și 5c) sau Vinča A2-A3 (Mazăre 2005, 258, 288). Bordeiul respectiv a fost datat absolut pe baza unei probe prelevată dintr-un alt complex (*sic!*), locuința L3, ce aparține culturii Starčevo-Criș IIIB¹⁰ (Ciută 2002, 9). Studiind relațiile stratigrafice din acest sit, așa cum au fost publicate până în acest moment (Paul-Ciută 1997; 1998; Breazu 2000, 175; Ciută 2002, 2; Mazăre 2005, 239, 284, 285; Suciuc 2009, 75–78), constatăm că între locuința din care provine data GrN-28112 și bordeiul în care a fost descoperit vasul respectiv nu există o legătură stratigrafică¹¹, iar apartenența bordeiului

⁶ La Lazarovici 2009, 183; 2010, 116; 2014, 16, data Lv-8934 este atribuită fazei Zau IB, nivel 1b, iar la Colesniuc 2014, ar aparține: de nivelul Zau Ia, L11 (p. 88); de nivelul Zau 1A, G59 în L11 (p. 116 și Fig. 45a); de nivelul Zau 1a, faza Zau IA (p. 326–327). Întrucâtva este ambiguă și atribuirea acestei date la Lazarovici 2014 unde, la aceeași pagină (p. 16), în text se precizează „Ib (faza culturii Zau n.n.) formată cu o splendidă ceramică pictată la Zau 1a (nivelul din așezarea de la Zau, n.n.)...”, iar în tabel se arată că Gr. 57 și L9 aparține de nivelul Zau 1b ce aparține fazei culturii Zau IB.

⁷ La Colesniuc 2014, proba din care a fost obținută data Lv-8932 apare ca fiind descoperită în: Gr. 32, nivel/II (p. 88); groapă în L8a (p. 114, fig. 45b; nivelul 2a, faza Zau IB (p. 326).

⁸ La Colesniuc 2014, proba din care a fost obținută data Lv-8933 apare ca fiind descoperită: în groapa 8 a locuinței 8 (p. 88); în nivel Zau 2b, faza Zau IIB (p. 147 și fig. 79).

⁹ La Colesniuc 2014, proba din care a fost obținută data Lv-8931 apare ca fiind descoperită în locuința 8A (p. 88) și din nivelul Zau IIIB, faza Zau IIIB (p. 327).

¹⁰ Atribuirea contextului cultural din care a fost prelevată proba diferă: Ciută 2002, 9 și Mazăre 2005, 239, o atribuie fazei IIIB a culturii Starčevo-Criș; Biagi et alii 2005, 46–47, din L3, o atribuie fazei Criș IV; Suciuc 2009, 37, 288, o atribuie orizontului Starčevo-Criș IV-Vinča A3; Lazarovici 2009, 185; 2010, 116, o atribuie fazei Vinča A2. Studiind materialele publicate (Ciută 2002) credem că decorurile vârlute realizate în tehnica barbotinei (Ciută 2002, Fig. 6/7–9, Fig. 9/1, Fig. 10/5, Fig. 13/11, Fig. 14/10) și cele incizate (Idem, Fig. 9/5–8, 10, Fig. 12/6–12), presupun un palier cronologic mai târziu, Starčevo-Criș IVA. De fapt spre acest orizont (Starčevo-Criș IVA – Vinča A2) ne conduce și data GrN-28112, care are o valoare apropiată de cea de la Satchinez (Deb-2579, 6270±40BP), prelevată dintr-un complex (Gr. 4 și nu așa cum, dintr-o eroare, a apărut în literatură, ca Gr. 1) Vinča A2.

¹¹ Cele două complexe aparțin unor unități stratigrafice distincte: L3 a fost descoperită în S X și S XII și aparține stratigrafic de nivelul I, atribuit culturii Starčevo-Criș IIIB (Ciută 2002, 2; Mazăre 2005, 239, 287), iar B1/1997 a fost găsit în S IX (Breazu 2000, 175) și aparține nivelului II, Vinča A2-A3 (Mazăre 2005, 285, 288, 289).

B1/1997 la nivelul II este incertă¹². Ca urmare, nu se pot face racordări absolute între palierul temporal estimat pentru vasul pictat și momentul cronologic indicat de această dată și, pe cale de consecință, nici între faza IB a culturii Zau și Vinča A2/Vinča A2-A3. În concluzie, acest argument adus în sprijinul datării timpurii a importului de la Limba – și implicit a fazei Zau IB – își pierde forța probatorie, iar sincronismul Zau IB-IC-Vinča B, indicat de modelarea Bayesiană, devine credibil.

Pentru a verifica acest sincronism și a explica posibilele neconcordanțe dintre datările absolute și atribuirile culturale și cronologice de la Zau de Câmpie vom modela și acele date care au fost atribuite de către descoperitori fazei Vinča A din Transilvania¹³, astfel: GrA-33127¹⁴, GrN-29053¹⁵, GrN-28112¹⁶, R-1630¹⁷,

¹² Situația stratigrafică devine și mai neclară datorită afirmației lui C. Suci, membru al colectivului de cercetare, (2009, 77): „nici unul dintre acestea (*cele două bordeie, B1 și B2 n.n.*) nu a putut fi conturat clar (practic amândouă bordeiele pornesc din nivelul arat). De altfel, aceasta este una dintre problemele majore cu care este confruntat situl de la Limba [.....]”. Prin urmare și apartenența stratigrafică incertă a B1/1997 la nivelul II, anulează și acest argument folosit pentru cronologizarea ceramicii pictate de tip Lumea Noua (sau Zau IB) cu Vinča A.

¹³ Menționăm că, până în acest moment, încadrările culturale, au atribuirii de gen Vinča A2/A3, Vinča A2-A3, Vinča A3/B1 sau Vinča A3-B1 care sunt determinate de elementele heterogene ale materialelor vinciene din valea Mureșului. Vezi mai jos explicația noastră.

¹⁴ Biagi et alii 2007, 134, Fig. 3; la Suci 2009, la p. 165 data apare ca aparținând de B18, care datează nivelul IIa1 și IIa2, în faza Vinča A2–3, iar la p. 286 se precizează că aparține fazei Vinča A2.

¹⁵ La Luca et alii 2006, 17, data are numărul de laborator 69053 și provine din nivelul IIb, Vinča A3-B1, nivel în care, la p.13, „locuințele de suprafață ale acestui subnivel (*bordeie*)(sic!) aparțin fazei A3-B1a culturii”; la Spataro 2007, 155, fig. 6, data, aici cu numărul de laborator 29053, apare ca aparținând fazei Starčevo-Criș III; la Suci 2009, 287, provine din L11, niv. IIb, încadrată în „Vinča A3-B1 la Luca”.

¹⁶ Vezi *supra*, nota 11.

¹⁷ Probele R-1630 și R-1631, așa cum au fost publicate, au o poziție stratigrafică ambiguă și o valoare BP oscilantă. Astfel data R-1630 ar proveni din analiza unui os din scheletul „Lady of Tărtăria” și are valoarea de 6310±65 BP (Merlini-Lazarovici 2008, la pagina 154, Image 33), pentru ca în text, la aceeași pagina (154) și, mai apoi, la pagina 156, să se precizeze că valoarea 6310±65 BP are ca număr de laborator R-1631. Analizând celelalte referiri la această dată (p. 155, Image 34 și comparând cu Merlini 2011, p. 51, constatăm că R-1630, cu valoarea de 6310±65 BP provine din analiza unui os din scheletul uman din groapa rituală. Nici datarea culturală a datei 6310±65 BP nu este foarte clară, oscilându-se între: „The C14 analysis assigned an age of 6310 ± 65 yr BP (calibrated 5370–5140 BC) to the human bones recovered with the tablets in the ritual grave. Therefore it confirms the placing of Tărtăria complex into early Vinča culture as the

R-1631 și R-1655¹⁸.

Modelul obținut (Fig. 9) are un *agreement* bun [Amodel:101] și arată limitele temporale ale fazei Vinča A, care se sfârșește între 5305–4915 calBC, *mean* 5137 calBC (Fig. 9a). Această limită arată un lucru foarte important pentru înțelegerea fenomenelor culturale din centrul Transilvaniei, acela că faza Vinča A (sau ceea ce se crede în acest moment ca fiind Vinča A!) din această zonă dăinuiește și după ce locuirea Vinča A din situl eponim își încheie existența (Fig. 5c), sfârșitul acesteia fiind situat spre mijlocul fazei Vinča B din zona dunăreano-bănățeană (Fig. 5d).

Situația cronologică precizată mai sus deschide calea unor discuții ale realităților culturale și cronologice din spațiul transilvănean, unde, frecvent, cronologizările sunt racordate la secvența Vinča. Racordările făcute (chiar dacă, *din punct de vedere cultural*, analogiile arată, în mod corect, apartenența unor situri la una dintre fazele culturii Vinča din zona dunăreană) pleacă de la premiza că două (sau mai multe) locuiri, care conțin caracteristici tipologico-stilistice similare, sunt, în mod obligatoriu, și contemporane. Această abordare, care pleacă de la conferirea mecanică a unor valori cronologice referențiale caracteristicilor tipologico-stilistice ale unor grupe ceramice din situri aflate, uneori, la sute de kilometri distanță, împiedică cunoașterea, în întreaga lor complexitate, a fenomenelor culturale din acest spațiu geografic, prin inducerea unor sincronisme care, chiar dacă din punct de vedere cultural sunt corecte, nu sunt validate și din punctul de vedere al cronologiei absolute.

Doar plecând de la realitatea enunțată mai sus putem explica clasificările, făcute de experți ai ceramicii vinciene, de gen Vinča A2/A3, Vinča A2-A3, Vinča A3/B1 sau Vinča A3-B1, a unor situri vinciene timpurii din valea Mureșului¹⁹. Cronologizările menționate, ce pot fi considerate ezitante, sunt, după părerea noastră, determinate de prezența, în contexte culturale dominate de trăsăturile etapelor Vinča A, a unor elemente, mult diluate, ale fazei Vinča B, care, în cadrul unor fenomene de difuziune culturală, sau, poate, chiar prin intermediul unui aport de populație, transmit influențe sesi-

discoveries from Liubcova, Orăștie, Turdaș I and Uivar (*sic!*), or into the Starčevo-Criș IVA culture (contemporary with Vinča A2), as those from Cârcea, Banat culture”; (Merlini-Lazarovici 2008, 155–156, 178); „Vinča A2 sau A3, sau mai puțin probabil, în Starčevo-Criș IVA” (Merlini 2008, 51), sau Vinča A3/B1 (Lazarovici 2010, fig. 8).

¹⁸ Această dată provine dintr-o probă prelevată din fundul H17 (Merlini-Lazarovici 2008, 155, Image 34, 156, Image 35, 162, atribuit fazelor A3/B1 a culturii Vinča.

¹⁹ Vezi *supra*, nota 13.

zabile în sfera ceramicii. Prin urmare și atribuirea unei valori cronologice absolute vasului pictat Zau IB de la Limba doar pe baza contextului cultural în care a fost descoperit, urmată de racordarea mecanică la *secvența cronologică* a culturii Vinča A din zona dunăreană, trebuie înțeleasă prin prisma acestei realități culturale și trebuie privită cu rezerve din punctul de vedere al cronologiei absolute. Toate aceste argumente conjugate ne determină să susținem viabilitatea palierului temporal Zau IB-IC-Vinča B.

Continuându-ne analiza, compararea datelor ^{14}C ale fazelor târzii de la Zau de Câmpie cu cele din Transilvania și Banat ne arată că faza Zau III, ce evoluează între 5162–4918 calBC (*mean* 5036 calBC) și 5129–4749 cal BC (*mean* 4949 calBC), este contemporană, în integralitatea ei, cu Vinča C1 și confirmă sincronismul Zau IIIA – Vinča C1 (Lazarovici 2009, 183, 198; 2010, 121–122; 2014, 25). Aceleași date ne arată însă că faza Zau IIIB se sfârșește aproape concomitent cu finalul acestei etape (Tabel I) și nu susțin paralelismul dintre Zau IIIB și Vinča C2. Pe lângă aceste cronologizări, reamintim că, din punct de vedere cultural, au fost stabilite legături între Zau IIIA și cultura Turdaș I și între Zau IIIB și Turdaș II (Lazarovici 2009, 183, 200, 205; 2010, 121 și Fig. 12; 2014, 25–28).

Pentru a discuta și aceste sincronisme vom face referire la datele analizate recent (Drașovean 2013b; 2013c) care arată poziția cronologică absolută a fazelor II și III ale culturii Turdaș (Fig. 10). Prin prisma acestora, începutul fazei a II-a este situat, cu o probabilitate de 95,4%, între 4921 și 4557 calBC (*mean* 4721 calBC), (Fig. 10a), limita dintre fazele II și III între 4736 și 4545 calBC (*mean* 4645 calBC), (Fig. 10b), iar sfârșitul culturii Turdaș, calculat pe baza singurei date de la Cerișor-Cauce (GrN–28994), se află între 4708 și 4206 calBC (*mean* 4527 calBC), (Fig. 10c). Așadar debutul fazei Turdaș II, așa cum o arată media limitelor datelor modelate, este situat în intervalul 4921 și 4557 calBC (*mean* 4721 calBC) și faza a-III-a se încheie între 4708 și 4206 calBC (*mean* 4527 calBC) (Tabel I).

Comparând aceste date cu cele ale culturii Vinča din Banat, constatăm că faza Turdaș II începe după stingerea locuirii Vinča C2 de la Uivar, fiind mai târzie decât locuirea Vinča C2 de la Hodoni, situându-se la finalul etapei C2/începutul C3 din secvența culturii Vinča (Drașovean 2013b; 2013c). De asemenea datele ^{14}C arată că debutul fazei Turdaș II are loc aproape concomitent cu începutul locuirii de la Foeni, plasat, cu o

probabilitate de 95,4 %, între 4823 și 4614 calBC (*mean* 4720 calBC).

În concluzie, toate aceste date ridică semne de întrebare asupra valabilității relațiilor dintre faza Zau IIIB, care se termină între 5129 și 4749 calBC (*mean* 4949 calBC) și faza a II-a a culturii Turdaș, care, așa cum s-a constatat, începe numai după 4921 și 4557 calBC (*mean* 4721 calBC), spre finele etapei Vinča C2/începutul C3 (Tabel I).

Referitor la sincronismul Zau IIIA-Turdaș I, precizat pe baza unor elemente considerate turdășene timpurii din nivelul Zau 3a (Lazarovici 2010, 122; 2014, 25–26; Colesniuc 2014, 188, 197–199), în cele ce urmează vom discuta momentul când poate fi plasată faza Turdaș I și, implicit, începutul culturii Turdaș.

În literatura de specialitate (Lazarovici 1977b, 223–226 și Fig. 10; Lazarovici – Kalmar – Maxim 1991, 122–124; C. M. Lazarovici – G. Lazarovici 2006, 568–569; Luca 1997, 72–73, 75; 2001, 96, 124, 129; Maxim 1999, 81, 84) se consideră că nașterea Turdașului are loc în vremea fazei Vinča B2/C (Vinča C1 la Schier). Discutând situația stratigrafică de la Turdaș, singurul sit în care au fost descoperite complexe (B1/1992 și B2/1992–1993) din faza I, dinamica și grosimea depunerilor antropice, cu precădere în zona celor două bordeie, așa cum a fost publicată de S.A. Luca (2001, 37, 42–43; Turdaș 2012, 22), am ajuns la concluzia că acuratețea definirii fazei I a culturii ridică serioase semne de întrebare. Acestea sunt susținute și de faptul că între momentul inițial al fazei a-II-a și începuturile locuirii nu poate fi pus un interval de peste 200 de ani, așa cum ar fi de presupus dacă faza Turdaș I ar începe, așa cum se susține, în etapa Vinča C1 care, după cum au demonstrat datele radiometrice, se sfârșește în intervalul 5002–4877 calBC (*mean* 4945 calBC) (Drașovean 2013b, 15–16; 2013c, 18).

Concluzia mai sus enunțată nu soluționează însă și problema momentului când ar putea fi situat începutul fazei Turdaș I. Un răspuns acceptabil la această chestiune îl putem avea studiind realitățile arheologice din Banat. Pentru aceasta revenim la secvența stratigrafică de la Uivar, unde în groapa 370 din suprafața I, ce aparține de nivelul Ig1, au fost descoperite fragmentele unor vase patrulate decorative în tehnică turdășeană (Dammers 2009, Pl. 5/1, 2). Prezența acestor forme și decoruri ne-a determinat să facem o modelare a datelor ^{14}C ale nivelului Ig1 de la Uivar (Hd–22734) și ale celor din fazele II și III ale culturii Turdaș (Drașovean 2014a; 2014b). Modelul (Fig. 11) arată faptul că descoperirile „turdășene” din groapa 370 sunt

situate în intervalul cuprins între 5397–4693 calBC (*mean* 4952 calBC) și 4891–4629 (*mean* 4728 calBC), (Fig. 11a și Fig. 11b) și sunt mai timpurii decât datarea fazei a II-a din Transilvania și le plasează în vremea etapelor Vinča C1 (sfârșit) și a celei următoare, adică într-un moment ulterior fazei Zau IIIA, situat între 5162–4918 calBC (*mean* 5036 calBC) și 5129–4749 calBC (*mean* 4949 calBC).

Dacă prin prisma realităților arheologice din Banat și sud-vestul Transilvaniei am răspuns la întrebarea când ar putea fi plasat începutul fazei Turdaș I, și, în consecință, și faptului că materialele fazei Turdaș I, *așa cum a fost definită până în acest moment* de S.A. Luca, nu au putut fi transmise în așezarea de la Zau, în faza IIIA, datele absolute și realitățile culturale prezentate nu rezolvă însă și problema materialelor decorate cu incizii *de gen Turdaș* și atribuite fazei Turdaș I, descoperite la Zau de Câmpie, în faza IIIA (Lazarovici 2009, 198, 200; 2010, 121; 2014, 25–26; Colesniuc 2014, 188, 197–199 și Fig. 136–138).

Analizând formele și decorurile în discuție, între care predomină vasele patrulate și decorurile incizate în meandre sau benzi umplute cu împunsături sau creștături dispuse în paneluri și analogiile invocate (Lazarovici 2009; 199 și Fig. 26/1–7, Fig. 17/2; 200 și Fig. 28; 201 și Fig. 29–30; 202 și Fig. 31a; 2010, 122 și Fig. 13b; 123 și Fig. 14c; 124 și Fig. 16d; 2014; Colesniuc 2014), constatăm că, *stilistic*, acestea se regăsesc, *parțial și la momente diferite*, între materialele din situl eponim și din alte locuiri turdășene din sud-vestul Transilvaniei. Dacă însă privim elementele menționate la o scară geografică mai largă, observăm că acestea, singulare sau asociate, sunt prezente, începând cu acest palier cronologic, într-o serie de entități culturale din Banat²⁰,

²⁰ Pe lângă situl de la Uivar, materialele definitorii, unanim recunoscute ale acestei culturi – vasele patrulate și benzile de linii incizate umplute cu împunsături și linii scurte – mai apar și în alte situri bănățene precum Zorlențu Mare (Drașovean 1996, 50, pl. CIX/2), Sălbăgelul Vechi (Idem, pl. CVI/5–7), Chișoda Veche (Idem, pl. LXXXII/5; XCV/5), Parța II (Idem, pl. CI/6) și Vrșac-At (Lazarovici 1979, fig. 11; C. M. Lazarovici – G. Lazarovici 2006, 127, 495–496, 569–571). Toate aceste materiale, zise turdășene, fac parte integrantă, cu specificitatea de rigoare, din repertoriul ceramicii vinciene (Drașovean 1996, 50, 97; 2002, 75; 2003, 52; 2009, 260; C. M. Lazarovici – G. Lazarovici 2006, 122, 569–571) și au fost descoperite, cu precădere, în locuirile datate în etapele Vinča C1–2 și, așa cum o arată valorile ¹⁴C, sunt mai timpurii decât faza Turdaș II. Datele de mai sus coroborate impun ideea că elementele bănățene pot contribui la geneza culturii Turdaș (Lazarovici 1987; Kalmar-Maxim 1991, 5; Drașovean 1996, 78; Drașovean-Mariș 1998, 99–100), care se petrece în vremea fazei Vinča C2, moment în care, așa cum o indică datele radiometrice, ar putea fi situată și, încă insuficient demonstrată, faza I a culturii Turdaș.

zona panonică²¹ și din nord-vestul Transilvaniei (Cluj, Sălaj, Sătmăr), (Ignat 1998, 45, 51, 52, 67–68; Fig. 64; fig. 81; Băcuț-Crișan, Pl. 61, 62; Lazarovici 2009, 200–205; 2010, 124, Fig. 16d; 2014, Fig. 11b/3, fig. 13, Fig. 14b, Fig. 17; Colesniuc, 2014, 153, 160, 162, 190, 201, 202, 206, 207), palier care, din păcate, nu este susținut, decât indirect, de date ¹⁴C²². Poziția cronologică relativă a acestor identități culturale, situează decorurile punctat-incizate și vasele patrulate pe o plajă temporală delimitată de momentul, *terminus post quem*, marcat de debutul fazei Zau IIIA, cuprins între 5162 și 4918 calBC (*mean* 5036 calBC), contemporan cu sfârșitul fazei Vinča B2 și începutul fazei C1 (5204–4824 calBC, *mean* 5013 calBC) și de începutul fazei Turdaș II (între 4921 și 4557 calBC, *mean* 4721 calBC), paralel cu sfârșitul etapei Vinča C2/început de C3. Acest interval, de peste două secole, pe lângă faptul că ridică, încă o dată, semne de întrebare asupra valabilității fazei Turdaș I, așa cum este definită în acest moment, le diluează și valoarea cronologică scontată *pentru secvența turdășeană*. Mai mult, studiind contextele culturale în care apar materialele „turdășene” din centrul și nord-vestul Transilvaniei, constatăm că acestea nu aparțin unor situri Turdaș individualizate²³ ci sunt o parte componentă a altor entități culturale care, pe lângă aceste decoruri și forme, au în paleta ornamentală și ceramică pictată și care, recent, au fost înglobate în cultura Zau (Lazarovici 2009, 200–205; 2010, 121–125; 2014). Ca atare, materialele *zise* Turdaș I nu fac parte din această cultură și, *eo ipso*, nu susțin sincronismul Zau IIIA-Turdaș I.

Observația de mai sus, coroborată cu prezența semnificativă a materialelor „turdășene” din centrul și nord-vestul Transilvaniei, redeschide și

²¹ Decorurile punctat-incizate și vasele patrulate sunt prezente în culturile Herpaly, Csöshalom și Tisa timpurie (Kalicz-Raczky 1984, Fig. 30/4, 7, 8; 41/2, 9; Raczky et alii 2007, Fig. 7/6, 7; Sebök 2007, 111, 113 (pe care le vede ca fiind un rezultat al legăturilor cu Iclodul, prin intermediul culturii Herpaly-Salca); Korek 1989, 63 și Taf. 16/3–5, 8–9, 12; 18/2–3, 9, 12, 14.

²² În Câmpia Tisei, în situl exterior de la Polgar-Csöshalom, în faza I, datată între 4940 și 4730 BC (Raczky-Anders 2010, 368), au fost sesizate „sherds from painted and incised wares from Iclod” (Raczky et alii 2007, 58, 61). Decoruri punctat-incizate apar până în Slovacia, în mediu Želiezovce (Pavúk 1969, Abb. 56/2, 5, 8), fiind considerate influențe Vinča (Idem, 316).

²³ Analizând literatura de specialitate referitoare la faza Turdaș I constatăm că, la acest stadiu al cercetărilor, nu mai există alte situri care să fie încadrate în această fază. Cu toate acestea o serie de materiale, care apar în alte medii culturale ce evoluează în alte zone și care însoțesc alte elemente, au fost încadrate în faza Turdaș I pentru singurul motiv că sunt considerate mai timpurii decât cele din situl eponim.

discuția privind geneza grupului Iclod care, așa cum au arătat noile date ¹⁴C, se petrece la începutul mileniului al V-lea, posibil încă în vremea fazei Vinča C1 din Banat, într-un moment în care ar putea fi inclusă și faza Zau IIIA²⁴, în care se regăsesc atât decorurile și formele „turdășene” cât și vasele cilindrice tipice grupului Iclod (Lazarovici 2009, 200, 202, 203–205; 2010, 121, 123, 125; 2014; Colesniuc 2014, 153 și Fig. 86, 162, 190 și Fig. 136–137, 201 și Fig. 143b, 202). Prin această prismă, nașterea grupului Iclod, care, genetic sau evolutiv, are și o componentă pictată, ce se leagă organic de spațiul nord-vestic, ar putea fi privită mai mult ca un rezultat al influențelor venite din acel areal, decât ca o contribuție a culturii Turdaș, așa cum se apreciază în acest moment. Mai mult chiar, grupul Iclod astfel rezultat, ar fi putut avea, în momente și într-o măsură ce vor trebui încă precizate, influențe asupra comunităților neolitice din valea Mureșului mijlociu, deschizând astfel și discuția legată de o posibilă contribuție la geneza culturii Turdaș a culturii Zau/grupului Iclod²⁵, care ar putea să se conjuge cu aporturile bănățene, de fază Vinča C, deja precizate.

Revenind la cercetările de la Zau de Câmpie, în faza Zau IIIC, paralelizată cu Vinča C3 și Turdaș III, au fost constatate primele elemente ale grupului Foeni transilvănean, iar faza IV este privită ca fiind determinată genetic de mișcarea Foeni (Lazarovici 2009, 183, 208–210; 2010, 122, Fig. 12, 125; 2014, 30; Colesniuc 2014, 220, 225).

²⁴ Diaconescu et alii 2013. În acest studiu sunt analizate datele ¹⁴C din fazele Iclod Ib, II și III. Acestea arată că începutul fazei Ib, situat între 5002–4877 calBC (*mean* 4945 calBC), este contemporan cu faza Vinča C2, fiind un *terminus ante quem* pentru sfârșitul fazei Iclod Ia. Intervalul respectiv este ulterior sfârșitului fazei Zau IIIB și, prin această prismă, opinăm că faza Iclod Ia este contemporană, cel puțin parțial, cu Zau IIIB, dar *nu poate fi contemporană* cu Turdaș II. Datele ¹⁴C mai arată că faza Turdaș II este contemporană cu faza Iclod II, cuprinsă între 4795–4691 (*mean* 4736 calBC) și 4716–4594 (*mean* 4667 calBC) și mai târzie decât Zau IIIB. La acest stadiu al cercetărilor, în lipsa datelor radiometrice, nu putem însă preciza momentul de început al etapei timpurii Iclod (Ia), și implicit, relația acesteia cu Zau IIIA/IIIB. Nu excludem însă posibilitatea ca acestea să fie parțial contemporane.

²⁵ Această idee a fost susținută de către Gh. Lazarovici în repetate rânduri. Analizând materialele de la Cluj-Piața Libertății, acesta postula un aport al grupului Iclod la geneza culturii Turdaș, sesizând „deveniri turdășene” ale unor comunități Iclod I din zona Clujului (1982, 223–224). În 1991b, p. 10, această opinie este nuanțată afirmându-se chiar: „Grupul Turdaș prin prisma descoperirilor de la Iclod ar fi doar un aspect târziu, din vremea neoliticului târziu, fazele sale mijlocii ar trebui să cuprindă alte elemente decât cele definite doar pe baza descoperirilor nestratigrafiate de la Turdaș”.

Pentru a preciza mai exact paralelismele dintre fazele târzii ale culturii Zau și descoperirile Foeni din Transilvania vom modela și datele existente din situl de la Alba Iulia-Lumea Nouă (Gligor 2008b; 2009b; 2012). Dintre datele disponibile, după ce le-am eliminat pe cele foarte timpurii (Poz–19378, 19379 și 19490), le-am structurat în două faze: faza „gropi”, cu data Poz–19451, care provine din B1/Sp II–2006, și faza „depuneri funerare”, cu datele: Poz–19489, 19375, din G1/Sp. II–2003; Poz–19377, 22521, 22522, din G1/Sp. III–2005; Poz–19376, din C1/Sp. III–2005; Poz–47401, 47402 și C1, caroul D/Sp. I–2011. În model am combinat datele care provin din aceleași unități stratigrafice și sunt constituite din același tip de material. Modelul (Fig. 12) este viabil [Amodel:153] și arată că începutul locuirii de la Lumea Nouă este situat, cu o probabilitate de 95,4 %, în intervalul 4632–4499 cal BC (*mean* 4557 calBC) (Fig. 12a), iar sfârșitul acesteia între 4543–4441 calBC (*mean* 4495 calBC) (Fig. 12b).

Acest pachet compact de date ale începutului Foeniului transilvănean de la Lumea Nouă, marcat de intervalul 4632–4499 calBC, *mean* 4557 calBC, precizează că așezarea comunităților Foeni la Lumea Nouă a avut loc la începutul nivelului al II-lea din situl de la Foeni, care este situat între 4626 și 4518 calBC, (*mean* 4566 calBC), iar intervalul de sfârșit al locuirii Foeni de la Lumea Nouă susține că locuirea de aici nu a durat mai mult de jumătate de secol și se sfârșește înainte de stingerea nivelului III de la Foeni, care a avut loc între 4546 și 4274 calBC, *mean* 4457 calBC. Totodată, cu toate rezervele impuse de singularitatea datei pentru faza Turdaș III²⁶, observăm că sfârșitul acesteia, situat în intervalul 4708 și 4206 calBC, *mean* 4527 calBC, se plasează între limitele valorilor datelor radiometrice de la Lumea Nouă (Tabel I). Acest palier cronologic este probat și de faptul că, într-o serie de locuri Turdaș, au fost descoperite materiale Foeni, în nivelul IIb de la Turdaș și la Cerișor-Cauce, ambele încadrate în faza a-III-a (Luca 2009, Tab. 2; Luca – Urian 2012, 17). Dacă în nivelul I de la Orăștie, paralelizat cu nivelul IIa de la Turdaș și încadrat în faza Turdaș II, nu are, după constatarea descoperitorului, elemente Foeni, descoperirea unor oase umane sparte sau trecute prin foc (Luca 2001, 49) care au, la o altă dimensiune, bune analogii în descoperirile de la Lumea Nouă (Gligor 2009a, 117–132), pot indica

²⁶ Recent au fost exprimate serioase îndoieli asupra poziției stratigrafice în care a fost descoperită proba care a furnizat această dată (vezi studiul lui D. Diaconescu, în prezentul volum).

existența unei locuiri Foeni și la Orăștie-Dealul Pemilor (*Platoul Romposului*).

Aceste date și implicațiile lor arată că prezența materialelor Foeni din locuirea de fază IIIC de la Zau de Câmpie, încadrate în intervalul 4850 și 4750 calBC (Lazarovici 2009, 183, 208; 2010, 122, 125; 2014, 25), presupune un alt palier cronologic ce poate fi plasat numai *după* începuturile Foeniului bănățean, situat între 4823 și 4614 calBC, (*mean* 4720 calBC), mai exact după intervalul 4632–4499 calBC, (*mean* 4557 calBC), când se datează debutul locuirii Foeni de la Lumea Nouă, moment paralel cu nivelul IIB de la Turdaș și Cerișor-Cauce (Turdaș III), unde, la acest stadiu al cercetărilor, se constată primele prezențe ale ceramicii Foeni în valea Mureșului.

Un alt argument pentru o datare târzie a materialelor Foeni de la Zau, paralel cu situl de la Lumea Nouă, îl găsim și dacă comparăm materialele Foeni găsite într-o serie de situri din Transilvania cu cele din Banat. Astfel, dacă la Turdaș, niv. IIB (Luca 2001, fig. 24/2, 6, 8; 42/6, 11), Pianul de Jos-Podei, Petrești-Groapa Galbenă, Bernadea și Archiud (Maxim 1999, 101 și pl. XIX/1) formele tipice bănățene sunt prezente (Drașovean 1994b, I/1, 2; II/1; III/1; V/1, 4; VI/1; VII/3; VIII/1, 3), în toate celelalte situri Foeni, printre care se află și cele de la Lumea Nouă și Zau de Câmpie, formele respective nu mai apar (Gligor 2009a, 138–139; Drașovean 2013, 19). Această observație, la stadiul actual al cercetărilor, delimitează, din punct de vedere cronologico-stilistic, în principal, două etape din evoluția transilvăneană a acestui grup; prima, numită de M. Gligor, IIa, în care majoritatea elementelor bănățene sunt prezente și o a doua, în care se constată dispariția unor forme și dezvoltarea altora, iar pictura are o evoluție locală și regională (IIB la Gligor 2009a, 138–139), fază în care s-ar putea încadra și materialele Foeni de la Zau IIIC.

Argumentul invocat, de natură tipologică, susține datele radiometrice și plasează o parte a fazei Zau IIIC într-o etapă mai târzie, după începutul sitului Foeni de la Lumea Nouă (4632–4499 calBC, *mean* 4557 calBC) și nu între 4850 și 4750 calBC, așa cum s-a estimat (Lazarovici 2010, 122; 2014, 25). Acest segment temporal, prin datarea Turdașului III între 4736–4545 calBC (*mean* 4645 calBC) și 4708–4206 calBC (*mean* 4527 calBC), validează însă sincronismul dintre această fază și Zau IIIC, dar, așa cum am arătat, este ulterior fazei Vinča C3, situându-se spre finalul fazei D din zona dunăreană (Borić 2009, 215, 220, 226–227, 234, 232–233, 234).

Datele ^{14}C discutate mai arată că faza Zau IIIC, așa cum a fost definită, are, în comparație cu celelalte faze, o durată de peste patru secole, în care se pot distinge două grupe cultural-cronologice: prima, situată între 5129–4749 (*mean* 4949 calBC) și 4736–4545 (*mean* 4645 calBC), ce cuprinde, cu diferențele temporale de rigoare, Iclod Ib-II și Turdaș II, paralele cu Vinča C2-C3 și începutul fazei D, și o alta, compusă din Turdaș III, Iclod III și începutul Foeniul transilvănean, contemporane cu Vinča D, plasată în intervalul 4736–4545 (*mean* 4645 calBC)–4708–4206 (*mean* 4527 calBC), fapt ce va trebui explicat și din punct de vedere cultural.

Continuând analiza secvenței culturale de la Zau de Câmpie, faza Zau IV, pentru care au fost precizate legături organice cu mișcarea Foeni, este sincronă cu Petrești AB și evoluează pe durata etapei D1 a culturii Vinča (Lazarovici 2009, 183, 209–210; 2010, 125; în Fig. 12 apare și termenul de Foeni Petrești A). Comparând datele de mai sus cu singurele disponibile ale culturii Petrești timpurii de la Daia Română (Fig. 13), observăm că ultimele se situează, cu o probabilitate de 95,4%, în intervalul 5638–4525 calBC, *mean* 4912 calBC și 4809–3751 calBC, *mean* 4435 calBC (Fig. 13a, 13b), adică ar debuta mai târziu decât Zau IIIB, dar mai timpuriu decât faza Turdaș III și grupul Foeni în Transilvania. Această neconcordanță poate fi cauzată de faptul că am comparat date AMS (cele de la Lumea Nouă) cu date convenționale (cele de la Daia), care au și o deviație standard mare (± 100), fapt ce face ca orice modelare a datelor absolute să se încadreze într-un interval de timp foarte mare și, deci, neconcludent pentru o analiză mai exactă (C. M. Lazarovici – G. Lazarovici 2007, 37). Dacă însă luăm în considerare datările fazelor Turdaș III de la Cerișor-Cauce și ale grupului Foeni de la Lumea Nouă (Gligor 2008, 150–151, 159; 2009a, 143, 144; 2009b; 2012), putem aprecia că începuturile culturii Petrești ar putea să se situeze, cel mai devreme, la sfârșitul primei jumătăți a mileniului al V-lea și să evolueze, pe durata, a cel mult trei secole, în intervalul, *terminus post quem*, delimitat de sfârșitul fazei a-III-a a culturii Turdaș/pătrunderea comunităților Foeni (4708–4206 calBC (*mean* 4527 calBC)/ 4632–4499 calBC (*mean* 4557 calBC) și, *terminus ante quem*, marcat de începuturile culturii Bodrogkeresztur, plasat între 4300 și 4200 calBC (Govedarica 2004, 72, 73; Biagi-Voytek 2006; Yerkes et alii 2009; Raczky-Siklósi 2013, 570–571; Diaconescu 2013, 48 și Pl. 2). Suntem de părere că precizarea mai fină, prin date AMS, a acestui interval, coroborat cu efectuarea

unor cercetări de anvergură, ar fi un important pas înainte pentru clarificarea întregii evoluții a complexului cultural Foeni-Petrești, ce include evoluția grupului Foeni din Transilvania și a devenirii sale petreștene, precizarea elementelor care mai contribuie la aceasta, a secvenței evolutive a fazelor A și AB, dar și a dăinuiriilor comunităților Foeni din Ardeal și a posibilelor relații cu alte comunități Foeni care au drept caracteristici ceea ce, acum, noi numim Petrești (Drașovean 2013; 2013b; 2013c).

Pe baza celor prezentate în acest studiu, prin raportările conjugate la culturile, fazele și etapele culturale din aceste provincii, concluzionăm că datele ^{14}C nu modifică realitățile stratigrafice din Banat și Transilvania, ci le subliniază pe cele corecte și le reasează pe baze cronologice mai solide. De asemenea, precizările mai exacte ale unor momente cronologice ale entităților culturale deschid calea unei analize reale, care să permită înțelegerea relațiilor culturale pe spații largi, a momentelor schimbărilor și, nu în ultimul rând, a mișcărilor de populație. Rezultatele prezentate, în ciuda fragilității inerente, tributare stadiului actual al cercetărilor, a unora dintre argumentele noastre, ne îndreptățesc să credem că acest tip de abordare, în care datele radiometrice, coroborate și susținute de analize tehnologice și tipologico-stilistice detaliate ale materialelor arheologice, provenite din contexte stratigrafice bine definite, va duce la modificarea unor concluzii și șabloane, considerate postulate, care, în acest moment, îngreunează înțelegerea fenomenelor cultural-istorice în anvergura, profunzimea și complexitatea lor.

Din dezbateră de mai sus a datelor radiometrice provenite din siturile neolitice și eneolitice timpurii din Banat și Transilvania (Tabel I) tragem următoarele concluzii:

1. Datele ^{14}C de la Parța arată că nivelul 7c–6/6a, situat între 5357–5077 calBC (*mean* 5239 calBC) și 5285–5055 calBC (*mean* 5176 calBC), începe la sfârșitul fazei Vinča A și își încheie existența în timpul etapei B1, iar distrugerea caselor nivelului 6a a avut loc între 5211–4857 calBC (*mean* 5041 calBC), în vremea fazei Vinča B2. Prin prisma acestor datări, din punct de vedere cultural, în situl de la Parța, faza IIB a Culturii Banatului, ale cărei trăsături definitorii se întâlnesc în nivelul 7c, începe la finalul fazei Vinča A și își încheie evoluția în Vinča B1, iar Cultura Banatului IIB-IIC (niv. 6a) este sincronă cu Vinča B2, ceea ce validează doar parțial cronologizările făcute. Aceleași datări arată că sfârșitul fazei II B și începutul fazei IIC a Culturii Banatului din acest sit are loc în vremea fazei B2 a culturii Vinča.

2. Locuirea neolitică târzie de la Sânnandrei, prin nivelul 5d, atribuit Culturii Banatului IIC, începe în intervalul 5483–4857 calBC (*mean* 5085 calBC) este anterior debutului fazei Vinča C1, situată în intervalul 5253–4899 calBC (*mean* 5033 calBC) și este contemporan cu sfârșitul nivelului 6a de la Parța. Această relativă contemporaneitate dintre aceste niveluri ridică problema precizării trăsăturilor ceramicii etapelor IIB și IIC ale Culturii Banatului care, în cele două situri, prezintă trăsături diferite. Individualizarea trăsăturilor caracteristice ale acestora din situl de la Parța a fost explicată prin existența unei grupe culturale distincte în cadrul Culturii Banatului, grupul Parța fapt ce, la acest stadiu al cercetărilor, va trebui demonstrat prin analizarea exhaustivă a materialelor din nivelurile corespunzătoare din siturile de la Bucovăț, Parța, Uivar și Sânnandrei.

3. Datele ^{14}C arată că începutul locuirii de la Foeni este plasat, la 95,4 % probabilitate, între 4823 și 4614 calBC, (*mean* 4720 calBC), sfârșitul nivelului I și începutul celui de-al II-lea între 4626 și 4518 calBC, (*mean* 4566 calBC), sfârșitul nivelului al II-lea și începutul celui de-al III-lea între 4556 și 4474 calBC (*mean* 4520 calBC), iar sfârșitul locuirii de la Foeni este situat între 4546 și 4274 calBC (*mean* 4457 calBC). Prin urmare, așa cum o arată media limitelor datelor (*mean*) de mai sus, începutul sitului de la Foeni este sincronizat cu finele fazei Vinča C2/începutul fazei C3, este ulterior siturilor de la Uivar (neolitic) și Hodoni, iar sfârșitul ultimului nivel (III) este ulterior finalului fazei Vinča D.

4. Datele radiometrice de la Zau de Câmpie arată că datele fazelor timpurii, IB-IC, ale culturii Zau, cuprinse între 5392–5031 (*mean* 5194 calBC) și 5245–4992 (*mean* 5107 calBC), nu sunt sincronice cu etapa Vinča A3 din situl eponim, situată între 5383 și 5217 calBC, *mean* 5291 BC și 5287 și 5124 cal BC, *mean* 5210 calBC, ci sunt mai târzii, fiind contemporane cu mijlocul intervalului fazei Vinča B, plasat între 5287–5124 calBC (*mean* 5210 calBC), și 5204 și 4824 calBC (*mean* 5013 calBC).

5. Compararea datelor ^{14}C ale fazei timpurii a culturii Vinča din așezarea eponimă, cu cele ale fazei transilvănene, arată că situri de faza A din zonă dăinuiesc și după ce locuirea Vinča A din așezarea eponimă își încetează existența, sfârșitul acestora fiind situat spre mijlocul fazei Vinča B din zona dunăreană. Această concluzie face ca toate sincronismele precizate la acest palier cronologic, în legătură cu această cultură din Transilvania, să aibe o valoare cronologică absolută distinctă, alta decât cea indicată de caracteristicile culturale.

6. Datele ^{14}C ale fazelor târzii de la Zau de Câmpie arată că faza Zau III, ce evoluează între 5162–4918 calBC (*mean* 5036 calBC) și 5129–4749 calBC (*mean* 4949 calBC), este contemporană, în integralitatea ei, cu Vinča C1 și confirmă sincronismul Zau IIIA – Vinča C1. Aceleași date arată însă că faza Zau IIIB se sfârșește aproape concomitent cu finalul acestei etape și nu susțin paralelismul dintre Zau IIIB și Vinča C2.

7. Datele radiometrice disponibile nu certifică valabilitatea relațiilor dintre faza Zau IIIA și Turdaș I și dintre Zau IIIB (care se termină între 5129 și 4749 calBC, *mean* 4949 calBC) și faza a II-a a culturii Turdaș, care începe după 4921 și 4557 calBC (*mean* 4721 calBC), spre finele etapei Vinča C2/începutul C3.

8. Sincronismul Zau IIIA-Turdaș I, precizat pe baza unor elemente considerate turdășene timpurii din nivelul Zau 3a, nu se susține deoarece materialele, invocate ca analogii *la acest palier cronologic*, nu aparțin unor situri Turdaș individualizate, ci sunt o parte componentă a altor entităților culturale care, pe lângă aceste decoruri și forme, au în paleta ornamentală și ceramică pictată și care, recent, au fost înglobate în cultura Zau (Lazarovici 2009, 200–205; 2010, 121–125; 2014). Ca atare, materialele *zise Turdaș I* nu fac parte din această entitate culturală și, ca atare, nu susțin sincronismul Zau IIIA-Turdaș I.

9. Datele absolute arată că etapa timpurie (Ia) a grupului Iclod este contemporană cu Vinča C1 și începutul etapei C2 și se poate naște în vremea fazelor Zau IIIA-IIIB, iar Iclodul II are o evoluție sincronă cu Zau IIIC, Turdaș II, petrecută în vremea etapelor C2, C3 și D a culturii Vinča.

10. După cum o indică poziția stratigrafică a materialelor „Turdaș” de la Uivar, susținut de palierul cronologic absolut al acestora – și raportat și la momentul cronologic la care se situează materialele „turdășene” din siturile neolitice din nord-vestul Transilvaniei – faza Turdaș I se poate naște în vremea fazei Vinča C2 din palierul cultural reprezentat de cultura Vinča din Banat și din entitățile culturale din nord-vestul Transilvaniei care conțin elementele ce o vor defini: vasele patrulate și decorurile tipice.

11. Începutul fazei Turdaș II este situat, cu o probabilitate de 95,4%, între 4921 și 4557 calBC (*mean* 4721 calBC), limita dintre fazele II și III între 4736 și 4545 calBC (*mean* 4645 calBC), iar sfârșitul culturii Turdaș, calculat pe baza singurei date de la Cerișor-Cauce (GrN-28994), se află între 4708 și 4206 calBC (*mean* 4527 calBC). Comparând aceste date cu cele ale culturii Vinča

și grupului Foeni din Banat, constatăm că faza Turdaș II începe după stingerea locuirii Vinča C2 de la Uivar, fiind mai târzie decât locuirea Vinča C2 de la Hodoni, situându-se spre finalul etapei C2/începutul etapei C3 din secvența culturii Vinča. Totodată datele ^{14}C arată că debutul fazei Turdaș II are loc aproape concomitent cu începutul locuirii de la Foeni, plasat, cu o probabilitate de 95,4 %, între 4823 și 4614 calBC (*mean* 4720 calBC).

12. Începuturile Foeniului transilvănean de la Lumea Nouă, marcat de intervalul 4632–4499 calBC, *mean* 4557 calBC, arată că pătrunderea comunităților Foeni în valea Mureșului a avut loc la momentul de început al nivelului al II-lea din situl de la Foeni, care este situat între 4626 și 4518 calBC (*mean* 4566 calBC), iar sfârșitul Foeniului de la Lumea Nouă arată că locuirea de aici nu a durat mai mult de jumătate de secol, dar dăinuiește după finalul fazei Turdaș III, situat în intervalul 4708 și 4206 calBC, *mean* 4527 calBC și se sfârșește înainte de stingerea nivelului III de la Foeni, care a avut loc între 4546 și 4274 calBC, *mean* 4457 calBC. Aceste fenomene sunt parțial contemporane fazei Vinča D și cu începuturile fazei timpurii a culturii Tiszapolgar în arealul panonic.

13. Materialele Foeni din locuirea de fază IIIC de la Zau de Câmpie, încadrate de descoperitor în intervalul 4850 și 4750 calBC (Lazarovici 2010, 122, 125), indică un alt palier cronologic ce poate fi plasat numai *după* începuturile Foeniului transilvănean, situat între 4632–4499 calBC, *mean* 4557 calBC, când se datează debutul locuirii Foeni de la Lumea Nouă, moment paralel cu nivelul IIB de la Turdaș și Cerișor-Cauce (Turdaș III), unde, la acest stadiu al cercetărilor, se constată primele prezențe ale ceramicii Foeni în valea Mureșului.

14. Datele ^{14}C disponibile arată că în faza Zau IIIC, foarte lungă în comparație cu celelalte faze din evoluția acestei culturi, se pot distinge două grupe cultural-cronologice: o grupă, situată între 5129–4749 calBC (*mean* 4949 calBC) și 4736–4545 calBC (*mean* 4645 calBC), ce cuprinde Iclod Ib-II și Turdaș II, paralele cu Vinča C2-C3 și începutul fazei D, și o alta, compusă din Turdaș III, Iclod III și Foeniul transilvănean, contemporane cu Vinča D, plasată în intervalul 4736–4545 calBC (*mean* 4645 calBC)–4708–4206 calBC (*mean* 4527 calBC), fapt ce va trebui explicat și din punct de vedere cultural.

15. Datele radiometrice disponibile ale fazei A a culturii Petrești, ce se situează, cu o probabilitate de 95,4%, în intervalul 5638–4525 calBC, *mean* 4912 calBC și 4809–3751 calBC, *mean* 4435 calBC (Fig. 14a, 14b), ar debuta mai târziu decât

Zau IIIB, dar mai timpuriu decât faza Turdaș III și grupul Foeni în Transilvania. Această neconcordanță poate fi cauzată de faptul că am comparat date AMS (cele de la Lumea Nouă) cu date convenționale (cele de la Daia Română), care au și o deviație standard mare (± 100), fapt ce face ca orice modelare a datelor absolute să se încadreze într-un interval de timp foarte mare și, deci, neconcludent pentru o analiză mai exactă. Rămâne în sarcina cercetărilor viitoare de a aduce date AMS pentru începuturile culturii Petrești și pentru întreaga sa secvență evolutivă. Dacă însă luăm în considerare datările grupului Foeni de la *Lumea Nouă* apreciem că începuturile culturii Petrești se pot situa, cel mai devreme, la sfârșitul primei jumătăți a mileniului al V-lea și să evolueze, pe durata, a cel mult trei secole, în intervalul, *terminus post quem*, delimitat de sfârșitul fazei a-III-a a culturii Turdaș /pătrunderea comunităților Foeni (4708–4206 calBC *mean* 4527 calBC/ 4632–4499 calBC *mean* 4557 cal BC) și, *terminus ante quem*, marcat de începuturile culturii Bodrogkeresztur, plasat între 4300 și 4200 calBC.

16. Datarea târzie a grupului Foeni din Transilvania și, implicit, a genezei culturii Petrești, acreditează ideea aportului grupului Foeni – și nu a Petreștiului, cum s-a crezut până acum (Dumitrescu *et alii* 1983, 114; Dumitrescu – Vulpe 1988, 37, 39) – la nașterea Cucuteniului (C. M. Lazarovici – G. Lazarovici 2007, 15, 158; G. Lazarovici – C. M. Lazarovici 2010, 28–29, 84; Gligor 2009a, 145–146). Totodată această datare târzie nu mai este în contradicție cu datele absolute ale Precucuteniului I și II (Mantu 1998, 113; Boyadziev 2005, 66, 69; G. Lazarovici – C. M. Lazarovici 2010, 36) și validează opinia că materialele precucuteniene descoperite în siturile turdășene de fază II și III și Foeni din Transilvania aparțin fazei I (Drașovean – Luca 1990, Fig. 3/4), Luca 2001, 68, 149; G. Lazarovici – C. M. Lazarovici 2010, 34–36) și mai puțin celei de-a II-a, cum s-a susținut până în acest moment (Paul 1992, 53–54; Drașovean 1996, 94–95, 99; 2003, Luca 2001, 68–69).

Anexa 1. Datele radiocarbon analizate în acest studiu

Așezarea	Cod Laborator	Poziție stratigrafică	Data BP	Cultura	Faza	Bibliografie
Parța, tell I	Lv-2139	Niv. 7c-6	6330 $\pm$ 140	Banatului	IIB-IIC	Lazarovici et alii 2007, 28
Parța, tell I	Lv-2147	7c-6a	6500 $\pm$ 130	Banatului	IIB-IIC	Lazarovici et alii 2007, 28
Parța, tell I	Lv-2148	7c-6	6240 $\pm$ 70	Banatului	IIB-IIC	Lazarovici et alii 2007, 28
Parța, tell I	Lv-2151	7c-6	6240 $\pm$ 70	Banatului	IIB-IIC	Lazarovici et alii 2007, 28
Parța, tell I	Lv-2142	7c-6a	6240 $\pm$ 80	Banatului	IIB-IIC	Lazarovici et alii 2007, 28
Parța, tell I	Lv-2141	7c-6a	6290 $\pm$ 80	Banatului	IIB-IIC	Lazarovici et alii 2007, 28
Parța, tell I	Lv-2140	7c-6a	6140 $\pm$ 80	Banatului	IIB-IIC	Lazarovici et alii 2007, 28
Parța, tell I	Lv-2138	Niv. 6a	6160 $\pm$ 100	Banatului	IIB-IIC	Lazarovici et alii 2007, 28
Parța, tell I	Lv-2144	Niv. 6a	6100 $\pm$ 80	Banatului	IIB-IIC	Lazarovici et alii 2007, 28
Parța, tell I	Lv-2150	Niv. 6a	6070 $\pm$ 90	Banatului	IIB-IIC	Lazarovici et alii 2007, 28
Parța, tell I	Lv-2143	Niv. 6a	6340 $\pm$ 100	Banatului	IIB-IIC	Lazarovici et alii 2007, 28
Parța, tell I	Lv-2149	Niv. 6a	6160 $\pm$ 90	Banatului	IIB-IIC	Lazarovici et alii 2007, 28
Sânandrei	Poz-45670	S4, niv. 5d	6020 $\pm$ 20	Banatului	IIC	inedită
Sânandrei	Poz-45916	S4, niv. 5d	6040 $\pm$ 40	Banatului	IIC	inedită
Sânandrei	Poz-53389	S4, niv. 5d	6100 $\pm$ 40	Banatului	IIC	inedită
Uivar	Poz-18971	Feat 5033, niv. 3.5	6040 $\pm$ 30	Vinča	C1	inedită
Satchinez	Deb-2579	Gr. 4, atribuită greșit Gr. 1	6270 $\pm$ 40	Vinča	A2	Horváth – Hertelendi 1994, 125
Vinča	Hd-14184	9,3 m.	6249 $\pm$ 31	Vinča	A	Borić 2009, 203
Vinča	Hd-16661	8,7 m.	6353 $\pm$ 66	Vinča	A	Borić 2009, 203
Vinča	Hd-14235	8,5 m.	6264 $\pm$ 22	Vinča	A	Borić 2009, 203
Vinča	Hd-17665	8,4 m.	6273 $\pm$ 49	Vinča	A	Borić 2009, 203
Vinča	GrN-1546	8,0 m.	6190 $\pm$ 60	Vinča	A	Borić 2009, 203
Vinča	Hd-16636	7,8 m.	6180 $\pm$ 40	Vinča	B	Borić 2009, 203
Vinča	Hd-14110	7,8 m.	6149 $\pm$ 63	Vinča	B	Borić 2009, 203
Vinča	Hd-17674	7,1 m.	6190 $\pm$ 51	Vinča	B	Borić 2009, 203

Așezarea	Cod Laborator	Poziție stratigrafică	Data BP	Cultura	Faza	Bibliografie
Vinča	Hd-16864	7,1 m.	6145±34	Vinča	B	Borić 2009, 203
Vinča	Hd-17525	6,9 m.	6051±34	Vinča	B	Borić 2009, 203
Uivar	Hd-24591	Feat. 351, niv. 2	6056±43	Vinča	C2	inedită
Uivar	Hd-18969	Feat 888, niv. 3.3.1	6040±40	Vinča	C2	inedită
Uivar	Hd-22737	Feat 205, niv. 2	6036±22	Vinča	C2	Schier – Drașovean 2004
Uivar	Hd-22735	Feat 205, niv. 2	6022±28	Vinča	C2	Schier – Drașovean 2004
Uivar	Hd-22688	Feat 54, niv. 2	5947±41	Vinča	C2	Schier 2008, 64
Uivar	Poz-28040	Feat 352, niv. 2	5875±35	Vinča	C2	inedită
Uivar	Poz-28041	Feat 205, niv. 2	5870±40	Vinča	C2	inedită
Uivar	Hd-22734	Feat 370, niv. 1g1	5996±60	Vinča	C2	Schier – Drașovean 2004
Uivar	Hd-22736	Feat. 351 / 373, niv. 1g2	5949±38	Vinča	C2	Schier – Drașovean 2004
Gomolava	GrN-7376	Niv. Ia	6010±70	Vinča	C1	Waterbolk 1988, 121
Hodoni	Deb-1963	Gr. 4	5880±60	Vinča	C2	Drașovean 1994, 423
Hodoni	Deb-2018	Gr. 4	5870±60	Vinča	C2	Gläser 1996, 196
Foeni	Deb-5771	S6, Gr. 4	5855±85	Foeni	I	Drașovean 2004, 33
Foeni	Deb-5725	S6, Gr. 4	5835±40	Foeni	I	Drașovean 2004, 33
Foeni	Hd-22658	S8, Gr. 4/2000	5782±27	Foeni	I	Drașovean 2002, 45
Foeni	Poz-60341	S8, Gr. 4/2000	5695±35	Foeni	I	inedită
Foeni	Poz-60342	S8, Gr. 4/2000	5725±27	Foeni	I	inedită
Foeni	Poz-60338	S8, bază strat	5790±30	Foeni	I	inedită
Foeni	Poz-60339	S8, bază strat	5760±35	Foeni	I	inedită
Foeni	Poz-60340	S8, bază strat	5785±30	Foeni	I	inedită
Foeni	Poz-60742	Șantul apărare	5830±40	Foeni	I	inedită
Foeni	Poz-60336	S8, B2	5725±30	Foeni	I	inedită
Foeni	Poz-60337	S8, B2	5800±35	Foeni	I	inedită
Foeni	Hd-22653	S 14, Gr. 1	5699±37	Foeni	I	Drașovean 2002, 45
Foeni	Poz-53386	S16, Gr. 19	5720±40	Foeni	I	Drașovean 2013a, 20
Foeni	Poz-53385	S16, Gr. 16	5810±40	Foeni	I	Drașovean 2013a, 20
Foeni	Poz-53356	S16, Gr. 28	5890±40	Foeni	I	Drașovean 2013a, 20
Foeni	Poz-53388	S18, Gr. 38	5750±40	Foeni	II	Drașovean 2013a, 20
Foeni	Poz-45669	S18, Gr. 38	5690±40	Foeni	II	Drașovean 2013a, 20
Foeni	Poz-60346	S8, pe podină	5690±35	Foeni	II	inedită
Foeni	Poz-60430	S8, din dărâmtură	5690±35	Foeni	II	inedită
Foeni	Poz-60343	S8, pe dărâmtură	5705±35	Foeni	II	inedită
Foeni	Poz-60345	S8, pe dărâmtură	5725±40	Foeni	II	inedită
Foeni	Poz-60354	S8, parte sup. strat	5650±35	Foeni	III	inedită
Foeni	Poz-60355	S8, parte sup. strat	5720±35	Foeni	III	inedită
Foeni	Poz-60356	S8, parte sup. strat	5685±35	Foeni	III	inedită
Zau de Câmpie	Lv-8934	Gr. 57, P9? L11?	6230±55	Zau	IB	Lazarovici 2010, 116
Zau de Câmpie	Lv-8932	Gr. 32, P8a	6185±55	Zau	IC	Lazarovici 2010, 122
Zau de Câmpie	Lv-8933	Gr. 8a	6104±55	Zau	IIIA	Lazarovici 2010, 122
Zau de Câmpie	Lv-8931	Gr. 8, P8a	6050±55	Zau	IIIB	Lazarovici 2010, 122
Miercurea Sib.	GrA-33127	Niv. Ila, B18	6320±65	Vinča	A2/A3	Biagi et alii 2007, 134, Fig. 3
Miercurea Sib.	GrN-69053 sau 29053	Niv. IIb, L11	6350±130	Vinča	A3/B1	Suciu 2009, 166, fig. 255b, 287
Tărtăria	R-1630	Lady of Tărtăria	6310±65	Vinča	A3-B1	Merlini et alii 2008, 156
Tărtăria	R-1631	Cleaning Horedt's profile	6200±65	Vinča	A3-B1	Merlini et alii 2008, 156
Tărtăria	R-1655	B17, fund	6215±65	Vinča	A3-B1	Merlini et alii 2008, 155, 156

Așezarea	Cod Laborator	Poziție stratigrafică	Data BP	Cultura	Faza	Bibliografie
Limba-Bordane	GrN-28112	L3, carou 6-8	6290±50	Criș	IV	Biagi et alii 2005, 46-47
Orăștie	Deb-5765	Niv. I, B2	6070±70	Turdaș	II	Luca 2001, 142
Orăștie	Deb-5762	Niv. I, B1	5825±60	Turdaș	II	Luca 2001, 142
Orăștie	Deb-5775	Niv. I, B2	5790±55	Turdaș	II	Luca 2001, 142
Cerișor-Cauce	GrN-28994	Gr. 104	5760±40	Turdaș	III	Luca 2009, 202
A.I.L. Nouă	Poz-19489	G1.II.2003	5750±50	Foeni	II?	Gligor 2009a, 141
A.I.L. Nouă	Poz-19375	G1.II.3003	5650±40	Foeni	II?	Gligor 2009a, 141
A.I.L. Nouă	Poz-19376	C1.III.2005	5670±40	Foeni	II?	Gligor 2009a, 141
A.I.L. Nouă	Poz-19377	G1.III.2005	5770±40	Foeni	II?	Gligor 2009a, 141
A.I.L. Nouă	Poz-19451	B1.II.2006	5700±50	Foeni	II?	Gligor 2009a, 141
A.I.L. Nouă	Poz-22521	G1.III.2005	5690±40	Foeni	II?	Gligor 2009a, 141
A.I.L. Nouă	Poz-22522	G1.III.2005	5695±35	Foeni	II?	Gligor 2009a, 141
A.I.L. Nouă	Poz-47401	D.I.2011	5680±40	Foeni	II?	Gligor 2012, 286
A.I.L. Nouă	Poz-47402	D.I.2011	5690±40	Foeni	II?	Gligor 2012, 286
Daia	Bln-1197	necunoscută	5900±100	Petrești	A	Mantu 2000, 100
Daia	Bln-1199	necunoscută	5835±100	Petrești	A	Mantu 2000, 100
Daia	Bln-1201	necunoscută	5710±100	Petrești	A	Mantu 2000, 100

BIBLIOGRAFIE

Bayliss et alii 2007

A. Bayliss, C. Bronk Ramsey, J. van der Plicht, A. Whittle, Bradshaw and Bayes: Towards a Timetable for the Neolithic. *Cambridge Archaeological Journal* 17(1), 2007, 1-28.

Benz et alii 2012

Marion Benz, Aytac Coşkun, Irka Hajdas, Katleen Deckers, Simone Riehl, Kurt W. Alt, Bernhard Weninger, Vecihi Özkaya, Metodological implications of the new radiocarbon dates from the Early Holocene site of Körtik Tepe, southeast Anatolia. *Radiocarbon* 54, 3-4 (2012), 291-304.

Berciu 1961

D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului din România în lumina noilor cercetări*. Ed. Academiei, București (1961).

Biagi - Spataro 2005

P. Biagi, M. Spataro, New observations on the radiocarbon chronology of the Starčevo-Criș and Kőrös Cultures. În Lolita Nikolova, Jude Higgins (Eds.) *Prehistoric Archaeology & Anthropological Theory and Education. Report of Prehistoric Research Projects* 6-7, (2005), 35-40.

Biagi - Voytek 2006

P. Biagi, B. Voytek, Excavations at Peștera Ungurească (Caprelor) (Cheile Turzii, Petrești de Jos, Transylvania) 2003-2004: A preliminary report on the chipped stone assemblages from the chalcolithic toarte pastilate (Bodrogresztur) layers. *AnB XIV* (2006), 177-202.

Biagi et alii 2005

P. Biagi, S. Shennan, M. Spataro, Rapid rivers and slow seas? New data for the radiocarbon chronology of

the Balkan Peninsula. În: L. Nikolova, J. Fritz, J. Higgings (eds.), *Prehistoric Archaeology & Anthropology Theory and Education. Report of Prehistoric Research Projects* 6-7, 2005, 41-52.

Biagi et alii 2007

P. Biagi, B. Gratuze, S. Boucetta, New data on the archaeological obsidian from the Banat and Transylvania. În M. Spataro, P. Biagi (eds.), *A Short Walk to The Balkans: The First Farmers of the Carpathian Basin and the Adjacent Regions*. Quaderno 12, Trieste (2007), 129-148.

Borić 2009

D. Borić, Absolute Dating of Metallurgical Innovations in the Vinča Culture of the Balkans. În: Tobias L. Kienlin, Ben Roberts (eds.) *Metals and Societies. Studies in honour of Barbara S. Ottaway*, Rudolf Habelt Bonn (2009), 191-245.

Boyadziev 2005

Y. Boyadziev, Synchronization of the stages of Cucuteni culture with the Eneolithic cultures of the territory of Bulgaria according to C14 dates. În: G. Dumitroaia, J. Chapman, O. Weller, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, D. Monah (eds.), *Cucuteni. 120 ans de recherches. Le temp du bilan*. BMA XVI (2005), 64-74.

Bronk Ramsey 1995

C. Bronk Ramsey, Radiocarbon calibration and analysis of stratigraphy: the OxCal Program. *Radiocarbon* 37, 2, (1995), 425-430.

Bronk Ramsey 2001

C. Bronk Ramsey, Development of the radiocarbon program OxCal. *Radiocarbon* 43, 2A, (2001), 355-363.

Bronk Ramsey 2009

C. Bronk Ramsey, Bayesian analysis of radiocarbon dates. *Radiocarbon* 51, 1, (2009), 337-360.

- Breazu 2000
M. Breazu, Restaurarea-conservarea unui vas ceramic pictat de tip „Lumea Nouă”. Buletinul Cercurilor Științifice Studențești, Alba Iulia (2000), 175–180.
- Ciută 2002
M. Ciută, O locuință neolitică timpurie descoperită în situl de la Limba-Bordane (jud. Alba). *Apulum* XXXIX (2002), 1–30.
- Colesniuc 2014
S. M. Colesniuc, *Cultura Zau*. Ed. Ex Ponto, Constanța (2014).
- Dammers 2009
B. Dammers, Ceramic and cultural identity between the Balkans and the middle Europe: The Vinča C site of Uivar (Romanian Banat). În: F. Drașovean, D. L. Ciobotaru, M. Maddison (eds), *Ten Years After: The Neolithic of the Balkans, as uncovered by the fast decade of research*. Ed. Marineasa, Timișoara (2009), 236–258.
- Diaconescu 2013
D. Diaconescu, Considerații privind cronologia epocii timpurii a cuprului în estul Bazinului Carpatic (cultura Tiszapolgar). *AnB* XXI (2013), 35–60.
- Diaconescu et alii 2013
D. Diaconescu, G. Lazarovici, S. Tincu, Considerații privind poziția cronologică absolută a cimitirelor preistorice de la Iclod. *Acta MP XXXV* (2013), sub tipar.
- Drașovean 1994a
F. Drașovean, Die Stufen Vinča C im Banat. *Germania* 72, 2 (1994), 409–425.
- Drașovean 1994b
F. Drașovean, The Petrești culture in Banat. *AnB* III (1994), 139–170.
- Drașovean 1996
F. Drașovean, *Cultura Vinca târzie în Banat. Relațiile cu vecinii*. BHAB I, Timișoara (1996).
- Drașovean 2002
F. Drașovean, Locuirile neolitice de la Hunedoara – Cimitirul Reformat și Grădina Castelului și o luare de poziție față de câteva opinii privind realitățile neoneoliticului din sud-vestul Transilvaniei. *Apulum* XXXIX (2002), 57–93.
- Drașovean 2003
F. Drașovean, Transilvania și Banatul în neoliticul târziu. O contribuție la originea culturii Petrești. *Apulum* XL (2003), 39–58.
- Drașovean 2004
F. Drașovean, Transylvania and the Banat in the Late Neolithic. The origins of the Petrești culture. *Antaeus* 27 (2004), 27–36.
- Drașovean 2006
F. Drașovean, Nordgriechenland und der Mittlere Donauraum zum Ende des 6. und Begins des 5. Jahrtausend v. Chr. În: N. Tasić, C. Grodzanov (eds), *Homage to Milutin Garašanin*, Belgrade (2006), 267–276.
- Drașovean 2007
F. Drașovean, Regional aspects in the process of Neolithisation of the Banat (south-western Romania): the settlement of Foeni-Sălaș. În M. Spataro, P. Biagi (eds), *A Short Walk to The Balkans: The First Farmers of the Carpathian Basin and the Adjacent Regions*. Quaderno 12, Trieste (2007), 67–76.
- Drașovean 2009
F. Drașovean, Cultural relationships in the Late Neolithic of the Banat. În: F. Drașovean, D. L. Ciobotaru, M. Maddison (eds), *Ten Years After: The Neolithic of the Balkans, as uncovered by the fast decade of research*. Ed. Marineasa, Timișoara (2009), 259–273.
- Drașovean 2013a
F. Drașovean, *The Transition from the Neolithic to the Copper Age in Banat. Tradition and Innovation*. În W. Schier, F. Drașovean (eds), *The Transition from the Neolithic to the Eneolithic in Central and South-Eastern Europe in the Light of Recent Research*. (sub tipar).
- Drașovean 2013b
F. Drașovean, Despre unele sincronisme de la sfârșitul neoliticului târziu și începutul eneoliticului timpuriu din Banat și Transilvania. O abordare Bayesiană a unor date absolute publicate de curând și republicate recent. *AnB* XXI (2013), 11–34.
- Drașovean 2013c
F. Drașovean, In regards to certain Late Neolithic-Early Eneolithic synchronism from Banat and Transylvania. A Bayesian approach to published absolute dates. *Studii de Preistorie* 10 (2013), 13–48.
- Drașovean – Luca 1990
Florin Drașovean, S.A. Luca, Considerații preliminare asupra materialelor neo-eneolitice din așezarea de la Mintia. *SCIIVA*, 1, 41, 1990, 7–17.
- Drașovean – Mariș 1998
F. Drașovean, T. Mariș, Așezarea neolitică târzie de la Zlaști (Jud. Hunedoara). *AnB* VI (1998), 93–119.
- Drașovean – Schier 2010
F. Drașovean, W. Schier, The Neolithic tell sites of Parța and Uivar (Romanian Banat). A comparison of their architectural sequence and organization of social space. În: S. Hansen (ed), *Leben auf dem Tell als soziale Praxis*, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn (2010), 165–187.
- Drașovean et alii 1996
F. Drașovean, D. Țicu, M. Muntean, *Hodoni. Locuirile neolitice și necropola medievală timpurie*. Reșița (1996).

- Dumitrescu *et alii* 1983
 Vl. Dumitrescu, A. Bolomey, F. Mogoşanu, *Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie jusqu'à la fin de l'âge du bronze*. Ed. Ştiinţifică, Bucureşti (1983).
- Dumitrescu – Vulpe 1988
 Vl. Dumitrescu, Al. Vulpe, *Dacia înainte de Dromihete*. Ed. Ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti (1988).
- Gligor 2008a
 M. Gligor, Contribuţii la repertoriul descoperirilor aparţinând grupului Foeni din teritoriul României. *Patrimonium Apulensis* VII–VIII (2008): 11–18.
- Gligor 2008b
 M. Gligor, New Data about Foeni communities at Alba Iulia-Lumea Nouă. C. Cosma, S. Varvara, M. Gligor (eds), *Vârste absolute prin metode nucleare de datare*, Ed. Quantum, Cluj-Napoca (2008): 140–159.
- Gligor 2009a
 M. Gligor, *Aşezarea neolitică şi eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări*. Ed. Mega, Cluj-Napoca (2009).
- Gligor 2009b
 M. Gligor, Contribution to the Absolute Chronology of the Neolithic and Chalcolithic of Transylvania. În: V. Cotiugă, F. A. Tencariu, G. Bodi (eds), *Itinera in Praehistoria. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu quinto et sexagesimo anno*. Iaşi (2009), 235–244.
- Gligor 2012
 M. Gligor, Contribuţii la cronologia absolută a complexului funerar de la Alba Iulia-Lumea Nouă. Noi date 14C AMS. *AUA* 16, 1 (2012), 283–292.
- Gläser 1996
 R. Gläser, Zur absoluten Datierung der Vinča-Kultur anhand von 14C-Daten. În: F. Draşovean (ed), *The Vinča Culture, its Role and Cultural Connections*, Timişoara, 1996, 175–212.
- Govedarica 2004
 B. Govedarica, *Zeptarträger-Herrscher der Steppen. Die frühe Ockergräber des älteren Äneolithikums im karpatenbalkanischen Gebiet und im Steppenraum Südost – und Osteuropas*. Philip von Zabern, Mainz am Rhein (2004).
- Hertelendi *et alii* 1998
 E. Hertelendi, É. Svingor, P. Raczky, F. Horváth, I. Futo, L. Bartosiewicz, Duration of tell settlements at four prehistoric sites in Hungary. *Radiocarbon* 40, 2, (1998), 659–665.
- Horváth – Hertelendi 1994
 F. Horváth, E. Hertelendi, Contribution to the 14C based absolute chronology of the Early and Middle Tisza region. *Jósa András Múzeum Évkönyve* 36 (1994), 111–134.
- Ignat 1998
 D. F. Ignat, *Grupul cultural neolitic Suplacul de Barcău*. Ed. Mirton, Timişoara (1998).
- Kalicz – Raczky 1984
 N. Kalicz, P. Raczky, Preliminary report on the 1977–1982 excavations at the Neolithic and Bronze Age tell settlement of Beretyóújfalu-Herpály. Part I: Neolithic. În *ActaArchHung* 36 (1984), 85–136.
- Kalmar-Maxim 1991
 Z. Kalmar-Maxim, *Turdaş*, Cluj-Napoca (1991).
- Korek 1989
 J. Korek, *Die Theiß-Kultur in der mittleren und nördlichen Theißgegend*. Budapest (1989).
- Lazarovici 1977a
 G. Lazarovici, Periodizarea culturii Vinča în România. *Banatica* 4 (1977), 19–44.
- Lazarovici 1977b
 G. Lazarovici, Periodizarea culturii Vinča-Turdaş în Câmpia Transilvaniei. *StComCaransebeş* II (1977), 211–230.
- Lazarovici 1979
 G. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, BMN IV, Cluj-Napoca (1979).
- Lazarovici 1982
 G. Lazarovici, Contribuţii pe marginea legăturilor cronologice şi culturale dintre grupul Iclod şi cultura Tisa. *ActaMN* XIX (1982), 221–246.
- Lazarovici 1984a
 G. Lazarovici, Cultura Starčevo-Criş în România. *ActaMP* VIII (1984), 40–104.
- Lazarovici 1984b
 G. Lazarovici, Die Vinča-Kultur und ihre Beziehungen zur Linienbandkeramik. *NNU* 52 (1984), 131–176.
- Lazarovici 1987
 G. Lazarovici, Şocul Vinča C în Transilvania. (Contribuţii la geneza eneoliticului timpuriu). *ActaMP* XI (1987), 33–55.
- Lazarovici 1991a
 G. Lazarovici, Cultura Banatului. În G. Lazarovici, F. Draşovean (eds), *Cultura Vinča în România*, Timişoara (1991), 32–40.
- Lazarovici 1991b
 G. Lazarovici, *Grupul şi staţiunea Iclod*, Cluj-Napoca (1991).
- Lazarovici 2006
 G. Lazarovici, The Anzabegovo-Gura Baciului Axis and the First Stage of the Neolithisation Process in Southern-Central Europe and the Balkans. În: N. Tasić,

C. Grozdanov (eds), *Homage to Milutin Garašanin*, Belgrade (2006), 111–158.

Lazarovici 2009

G. Lazarovici, The Zau culture. În: F. Drașovean, D. L. Ciobotaru, M. Maddison (eds), *Ten Years After: The Neolithic of the Balkans, as uncovered by the fast decade of research*. Ed. Marineasa, Timișoara (2009), 179–217.

Lazarovici 2010

G. Lazarovici, Evolution, absolute and relative chronology of the Zau Culture. În: J. Šutekova, P. Pavuk, P. Kalabkova, B. Kovar (eds), *Pantha Rhei. Studies on the Chronology and Cultural Development of South-Eastern and Central Europe in Earlier Prehistory Presented to Juraj Pavuk on the Occasion of his 75th Birthday*. Bratislava (2010), 115–128.

Lazarovici 2014

G. Lazarovici, Cronologia absolută, relativă și evoluția culturii Zau. Studiu introductiv. În: S. M. Colesniuc, *Cultura Zau*. Ed. Ex Ponto, Constanța (2014), 13–32.

Lazarovici – Kalmar – Maxim 1991

G. Lazarovici, Z. Kalmar-Maxim, Aspectul Turdaș. În G. Lazarovici, F. Drașovean (eds), *Cultura Vinča în România*, Timișoara (1991), 122–124.

C. M. Lazarovici – G. Lazarovici 2006

C. M. Lazarovici, G. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului în România. I Neoliticul*, Ed. Trinitas, Iași (2006).

C. M. Lazarovici – G. Lazarovici 2007

C. M. Lazarovici, G. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România. II Epoca cuprului*, Ed. Trinitas, Iași (2007).

G. Lazarovici – C. M. Lazarovici 2010

G. Lazarovici, C. M. Lazarovici, Despre fazele A1 ale Grupelor Ariușd și Cucuteni. *Angustia* 14 (2010), 27–108.

Lazarovici et alii 2001

G. Lazarovici, F. Drașovean, Z. Maxim, *Parța. Monografie arheologică*. Timișoara (2001).

Lazarovici et alii 2007

G. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, E. Gilot, Z. Maxim, Date radiocarbon pentru Cultura Banatului. În: R.I. Bauman, L. Savu Ștefănescu (eds), *In honorem Dr. Florea Costea*, Ed. C2 Design, Brașov (2007), 20–31.

Luca 1997

S.A. Luca, *Așezări neolitice pe valea Mureșului (I). Habitatul turdășean de la Orăștie-Dealul pemilor (punct X2)*. BMA IV, Alba Iulia (1997).

Luca 1998

S.A. Luca, *Liubcova-Ornița. Monografie arheologică*. Ed. Macarie, Târgoviște (1998).

Luca 2001

S.A. Luca, *Așezări neolitice pe Valea Mureșului (II). Noi cercetări arheologice la Turdaș-Luncă. I. Campaniile anilor 1992–1995*. BMA XVII, Editura Economică (2001).

Luca 2009

S.A. Luca, Issues in defining the Foeni-Mintia Cultural-Group in Transylvania. În: V. Cotiugă, F. A. Tencariu și G. Bodi (eds), *Itinera Praehistorica. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu quinto et sexagesimo anno*, Ed. Universității „A. I. Cuza” Iași (2009), 199–210.

Luca – Urian 2012

S.A. Luca, C. Urian, Neue Archäologische Funde im Kreis Temesch/Timiș sowie einige Fragen zur Einordnung der Kulturgruppe Foeni-Mintia in Siebenburgen. *Forschungen zur Volks – und Landeskunde* 55, 1 (2012), 7–31.

Luca et alii 2006

S.A. Luca, D. Diaconescu, A. Georgescu, C. Suciu, Săpăturile arheologice de la Miercurea Sibiului-Petriș (jud. Sibiu) campaniile anilor 1997–2005. Stratigrafie și cronologie. *BruckenthalAM*, I. 1 (2006), 9–19.

Mantu 1998

M. Mantu, *Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături*. BMA V, Piatra Neamț (1998).

Mantu 2000

M. Mantu, Relative and absolute chronology of the Romanian Neolithic, *AnB* VII–VIII (1999–2000), 75–106.

Maxim 1999

Z. Maxim, *Neo-eneoliticul Transilvaniei*. Cluj-Napoca (1999).

Mazăre 2005

P. Mazăre, Artefacte din os descoperite în așezarea neolitică de la Limba, jud. Alba. În C.I. Popa, G.T. Rustoiu (eds), *Omagiu profesorului Ioan Andrițoiu cu prilejul împlinirii a 65 de ani. Studii și cercetări arheologice*. Ed. Altip, Alba Iulia (2005), 237–312.

Merlini – Lazarovici 2008

M. Merlini, G. Lazarovici, Settling discovery circumstances, dating and utilization of the Tărtăria tablets. *ATS* VII (2008), 111–195.

Paul 1992

I. Paul, *Cultura Petrești*. Ed. Museion, București (1992).

Paul – Ciută 1997

I. Paul, M. Ciută, Limba-Șesu Orzii, *CCA. Campania 1996*, București (1997), 2–3.

Paul – Ciută 1997

I. Paul, M. Ciută, Limba-Bordane și Limba-În Coastă. *CCA. Campania 1997*, București (1998), 41–42.

- Pavúk 1969
J. Pavúk, Chronologie der Želiezovce-Gruppe. *SlArch* XVII-2(1969), 269–367.
- Raczky – Anders 2010
P. Raczky, A. Anders, 'The times they are a-changin': revisiting the chronological framework of the Late Neolithic settlement complex at Polgar-Csöszhalom. In: J. Šutekova, P. Pavuk, P. Kalabkova, B. Kovar (eds), *Panthal Rhei. Studies on the Chronology and Cultural Development of South-Eastern and Central Europe in Earlier Prehistory Presented to Juraj Pavuk on the Occasion of his 75th Birthday*. Bratislava (2010), 257–378.
- Raczky – Siklósi 2013
P. Raczky, Sz. Siklósi, Reconsideration of the Copper Age chronology of the eastern Carpathian Basin: a Bayesian approach. *Antiquity* 87 (2013), 555–573.
- Raczky et alii 2007
P. Raczky, L. Domboróczki, Zs. Hajdú, The site of Polgár-Csöszhalom and its cultural and chronological connections with the Lengyel culture. In: J. Kosłowski, P. Raczky (eds), *The Lengyel, Polgár and the related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*, Kraków (2007), 49–70.
- Reimer et alii 2009
P. J. Reimer, M. G. L. Baillie, E. Bard, A. Bayliss, J. W. Beck, P. G. Blackwell, C. Bronk Ramsey, C. E. Buck, G. S. Burr, R. L. Edwards, M. Friedrich, P. M. Grootes, T. P. Guilderson, I. Hajdas, T. J. Heaton, A. G. Hogg, K. A. Hughes, K. F. Kaiser, B. Kromer, F. G. McCormac, S. W. Manning, R. W. Reimer, D. A. Richards, J. R. Southon, S. Talamo, C. S. M. Turney, J. van der Plicht, C. E. Weyhenmeyer, Intcal09 and Marine09 radiocarbon age calibration curves, 0–50,000 years cal BP. *Radiocarbon* 51, 4 (2009), 1111–1150.
- Schier 1996
W. Schier, The Relative and Absolute Chronology of Vinča: New Evidence From the Type Site. In: F. Draşovean (ed.), *The Vinča Culture, Its Role and Cultural Connections*. Timișoara (1996), 141–162.
- Schier 2000
W. Schier, Measuring Change: the Neolithic Pottery Sequence of Vinča-Belo Brdo. *Documenta Praehistorica* 27, (2000), 187–197.
- Schier 2008
W. Schier, Uivar: a late Neolithic-early Eneolithic fortified tell site in western Romania. In: D. Bailey, A. Whittle, D. Hofmann (eds), *Living Well Together? Settlement and materiality in the Neolithic of South-East and Central Europe*. Oxford: Oxbow (2008), 54–67.
- Schier 2009
W. Schier, Tell formation and architectural sequence at Late Neolithic Uivar (Romania). In: F. Draşovean, D. L. Ciobotaru, M. Maddison (eds), *Ten Years After: The Neolithic of the Balkans, as uncovered by the last decade of research*. Ed. Marineasa, Timișoara (2009), 219–233.
- Schier – Draşovean 2004
W. Schier, F. Draşovean, Vorbericht über die rumänisch-deutschen Prospektionen und Ausgrabungen in der befestigten Tellsiedlung von Uivar, jud. Timiș, Rumänien (1998–2002). *Prähistorische Zeitschrift* 79, (2004), 145–230.
- Sebök 2007
K. Sebök, Ceramic forms of Polgár-Csöszhalom—a case study. In: J. Kosłowski, P. Raczky (eds), *The Lengyel, Polgár and the related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*, Kraków (2007), 97–116.
- Spataro 2007
M. Spataro, Everyday ceramics and cult objects: a millennium of cultural transmission. In: M. Spataro, P. Biagi (eds), *A Short walk through the Balkans: The first farmers of the Carpathian Basin and adjacent regions. Quaderno*, 12, Trieste (2007), 149–160.
- Suciu 2009
C. I. Suciu, *Cultura Vinča în Transilvania*, Ed. Altip, Sibiu (2009).
- Turdaş 2012
Luca Sabin Adriana (coord), *Cercetările arheologice preventive de la Turdaş-Luncă (județul Hunedoara). Campania 2011*. BB LIX, Ed. MNB, Sibiu (2012).
- Vlassa 1976
N. Vlassa, *Neoliticul Transilvaniei*. BMN III (1976).
- Walanus 2009
A. Walanus, Systematic bias of radiocarbon method. *Radiocarbon* 51, 2 (2009), 433–436.
- Waterbolk 1988
T. H. Waterbolk, C¹⁴-Datierungen von Gomolava. In: N. Tasić, J. Petrović (eds), *Gomolava. Chronologie und Stratigraphie der Vorgeschichtlichen und Antiken kulturen der Donauniederung und Südosteuropas*. Novi Sad (1988), 117–121.
- Yerkes et alii 2009
R. W. Yerkes, A. Gyucha, W. Parkinson, A multiscale approach to modeling the end of the Neolithic on the Great Hungarian Plain using calibrated radiocarbon dates. *Radiocarbon* 51, 3 (2009), 1071–1109.

Tabel I. Ordonarea cronologică a datelor ^{14}C ale culturilor și fazelor discutate în acest studiu.

Vinča Sevquence	Date calBC	Mean BC	Culture	Phase	Settlement	Level
	5383–5217	5291	Vinča	A start	Vinča	
A	5357–5077	5239	Cultura Banatului	IIB start	Parța	7c–6
	5287–5124	5210	Vinča	A end/B start	Vinča	
	5392–5031	5194	Zau	IB start	Zau	
	5285–5055	5176	Cultura Banatului	IIB end	Parța	7c–6
B	5245–4992	5107	Zau	IC end	Zau	
	5483–4857	5085	Cultura Banatului	IIC start	Sânandrei	5d
	5211–4857	5041	Cultura Banatului	IIB-IIC end	Parța	6a
	5162–4918	5036	Zau	IIIA start	Zau	
C1	5204–4824	5013	Vinča	B end/C1 start	Vinča	
	5129–4749	4949	Zau	IIIB end	Zau	
	5002–4877	4945	Vinča	C1 end/C2 start		
C2	5638–4525	4912	Petrești	A start	Daia Română	
	4997–4777	4866	Iclod	Ib start	Iclod	
	4795–4691	4736	Iclod	I end/II start	Iclod	
	4801–4655	4736	Vinča	C2 end		
C3	4921–4557	4721	Turdaș	II start	Orăștie	
	4823–4614	4720	Foeni	I start	Foeni	I
	4717–4594	4667	Iclod	II end/III start	Iclod	
	4736–4545	4645	Turdaș	II end/III start	Orăștie	
	4697–4431	4581	Iclod	III end	Iclod	
D	4626–4518	4566	Foeni	I	Foeni	I/II
	4632–4499	4557	Foeni	II? start	Lumea Nouă	
	4708–4206	4527	Turdaș	III end	Cerișor-Cauce	
	4556–4474	4520	Foeni	I	Foeni	II/III
	4543–4441	4495	Foeni	II? end	Lumea Nouă	
	4546–4274	4457	Foeni	I end	Foeni	III
	4809–3751	4435	Petrești	A end	Daia Română	

Fig. 1. Harta cu dispunerea siturilor la care se face referire în acest studiu: 1. Vinča; 2. Foeni; 3. Uivar; 4. Pața; 5. Sănandrei; 6. Hodoni; 7. Cerișor; 8. Turdaș; 9. Orăștie; 10. Tărtăria; 11. Miercurea Sibiului; 12. Daia Română; 13. Limba; 14. Alba Iulia-Lumea Nouă; 15. Zau; 16. Iclod; 17. Suplacu de Barcău.

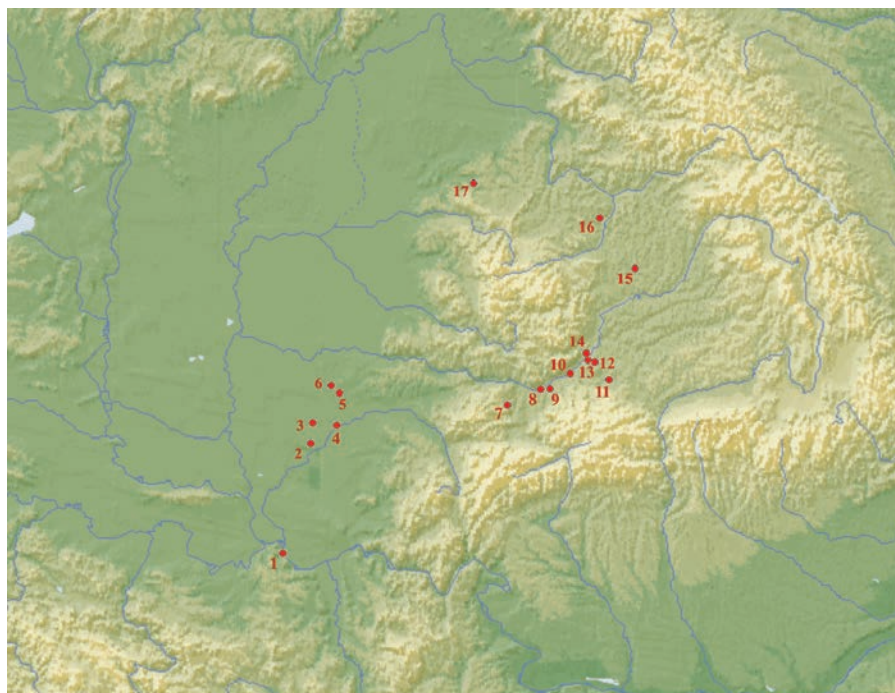
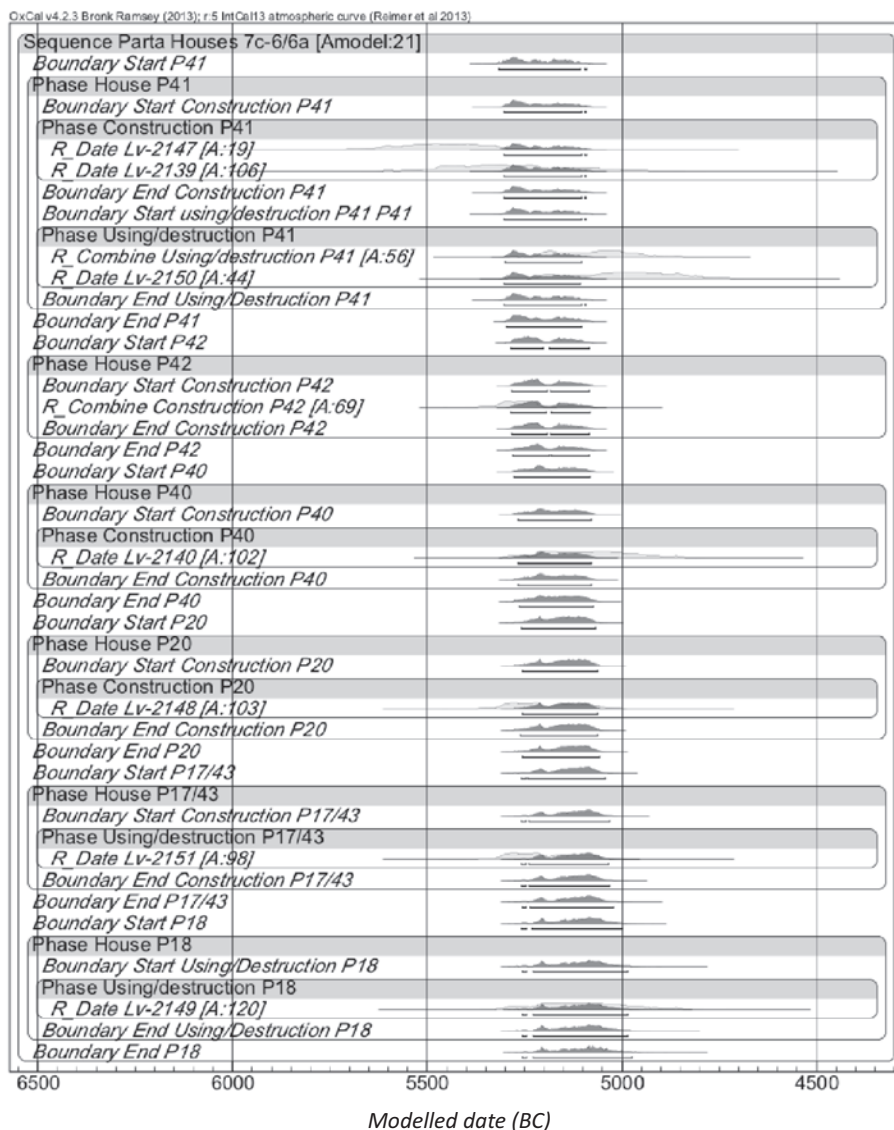

Fig. 2. Distribuția probabilă a datelor de la Pața modelate în cadrul fazelor de construcție/distrugere a edificiilor. Modelul arată neconcordanțe între Lv-2147 și celelalte date.

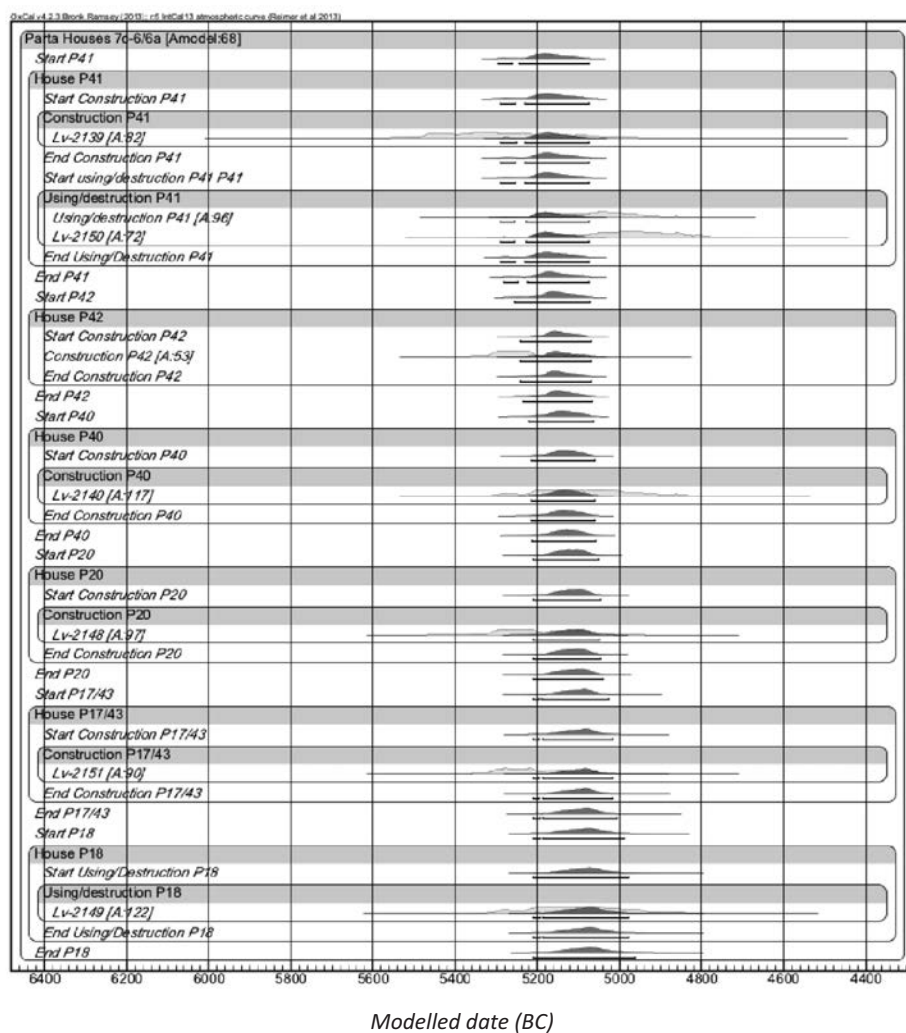

Fig. 3. Modelul viabil al distribuției probabile a datelor de la Parța modelate în cadrul fazelor de construcție/distrugere a edificiilor.

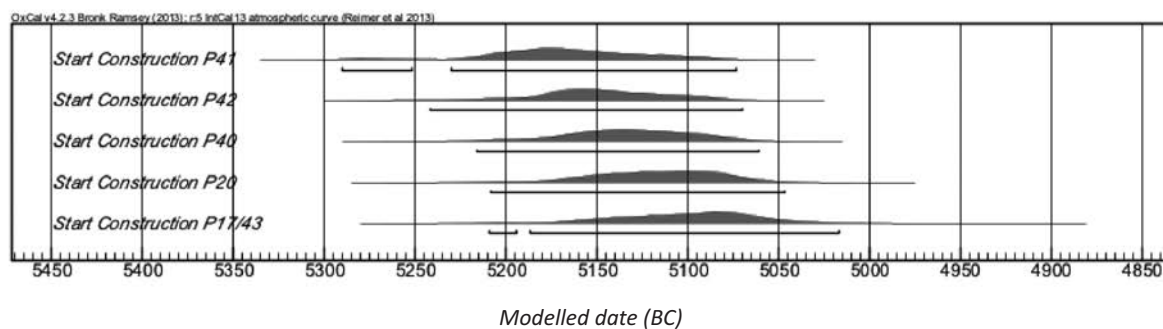

Fig. 3a. Distribuția probabilă a valorilor momentului construirii edificiilor din niv. 7c-6/6a de la Parța.

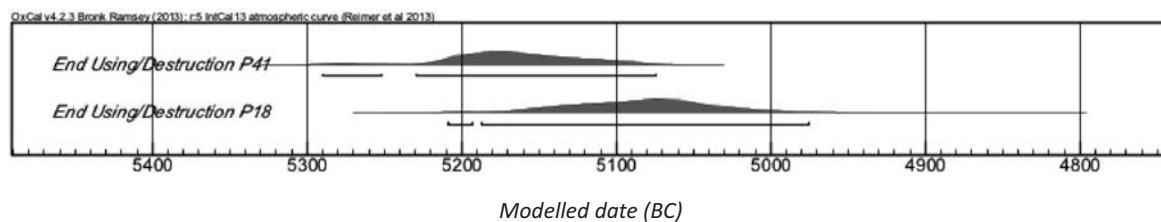

Fig. 3b. Distribuția probabilă a valorilor momentului distrugerii edificiilor din niv. 7c-6/6a de la Parța.

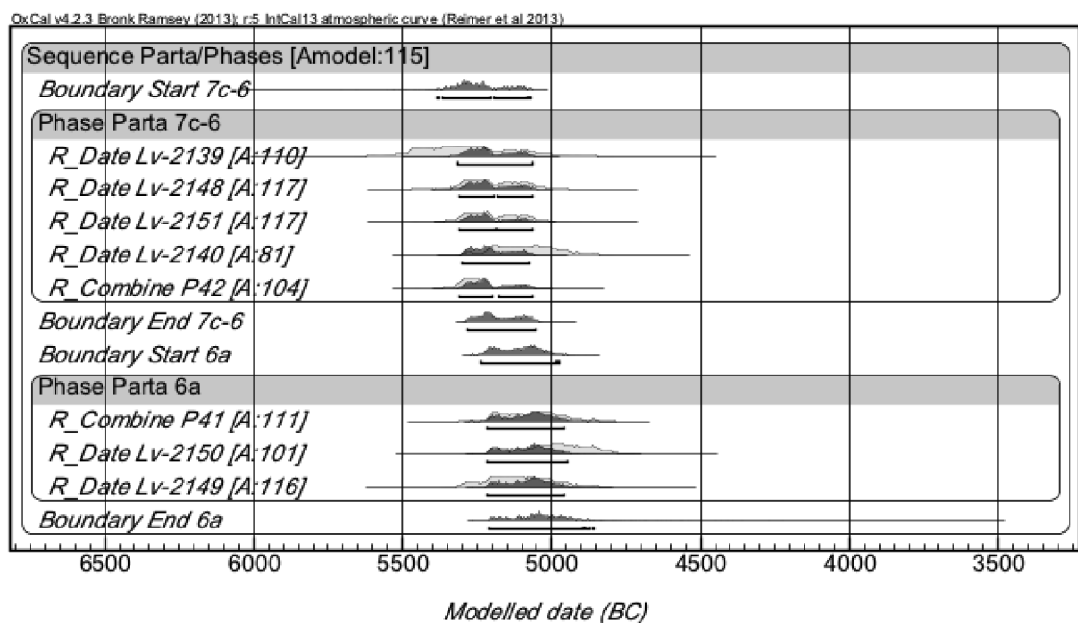

Fig. 4. Distribuția probabilă a datelor de la Parța modelate în cadrul secvenței stratigrafice (niv. 7c-6 și 6a).

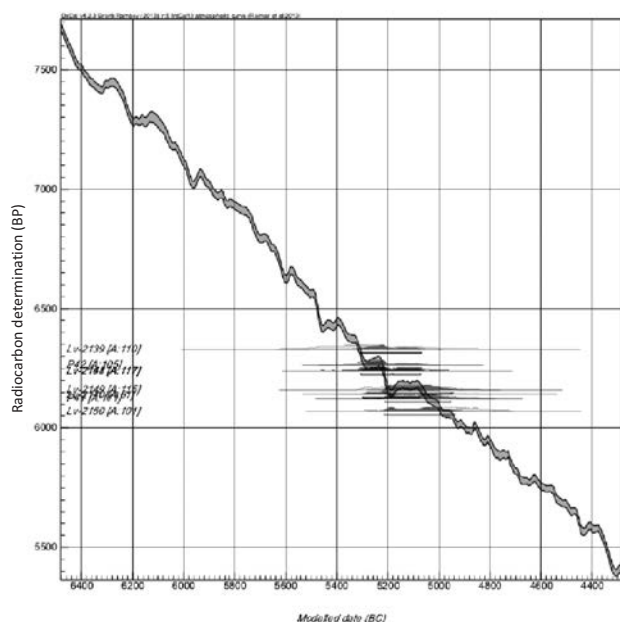

Fig. 4a. Distribuția datelor ^{14}C de la Parța pe curba de calibrare.

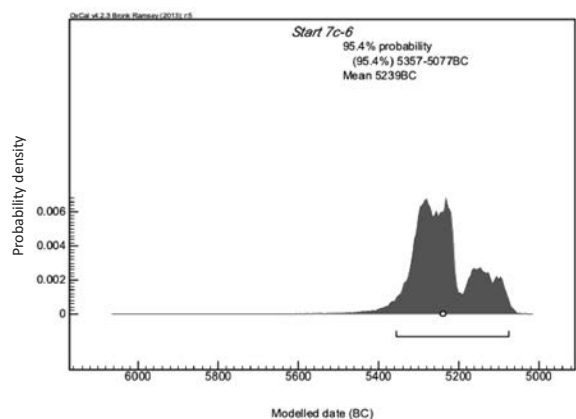

Fig. 4b. Distribuția probabilă a valorilor începutului niv. 7c-6 de la Parța obținută din modelarea datelor din Fig. 4.

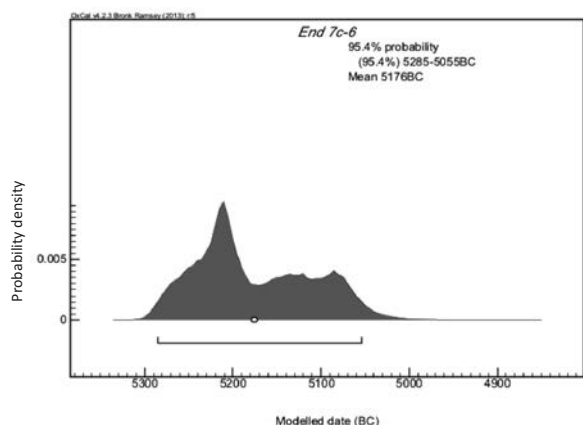

Fig. 4c. Distribuția probabilă a valorilor sfârșitului niv. 7c-6 de la Parța obținută din modelarea datelor din Fig. 4.

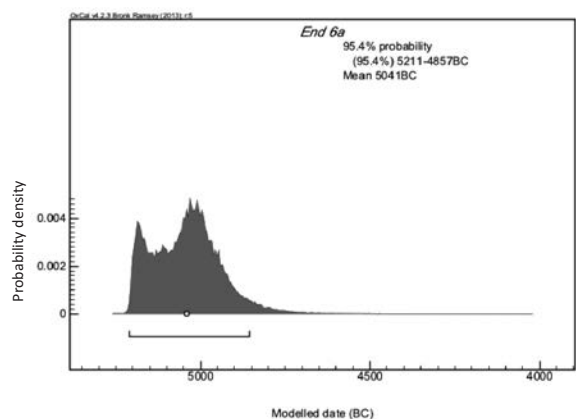

Fig. 4d. Distribuția probabilă a valorilor sfârșitului niv. 6a de la Parța obținută din modelarea datelor din Fig. 4.

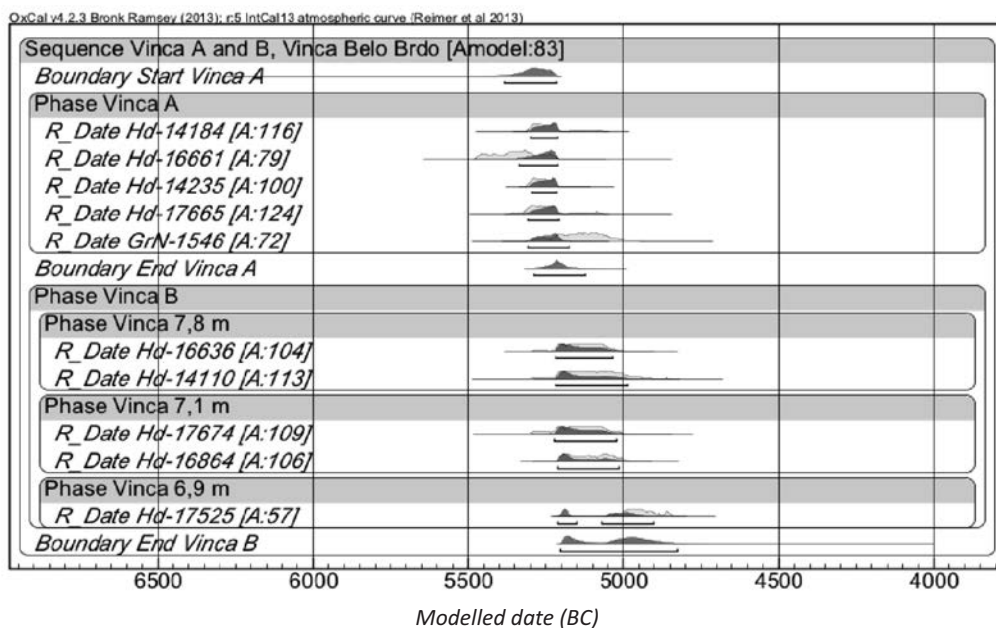

Fig. 5. Distribuția probabilă a datelor de la Vinča-Belo Brdo modelate în cadrul secvenței stratigrafice a fazelor A și B.

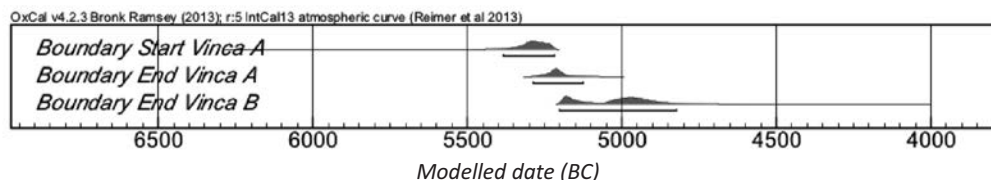

Fig. 5a. Distribuția probabilă a valorilor începutului și sfârșitului fazei A și a sfârșitului fazei B de la Vinča-Belo Brdo obținută din modelarea datelor din Fig. 5.

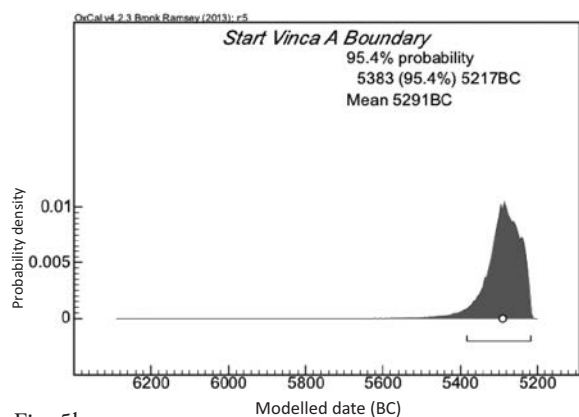

Fig. 5b.

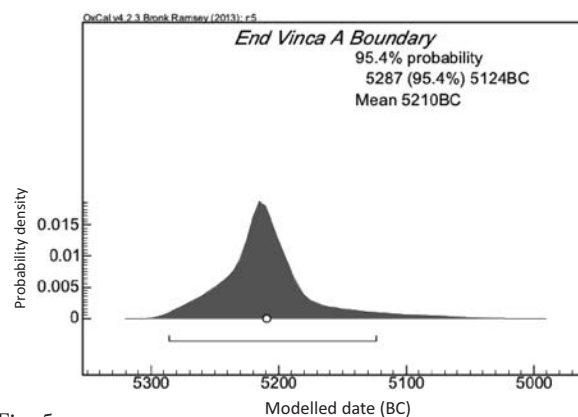

Fig. 5c.

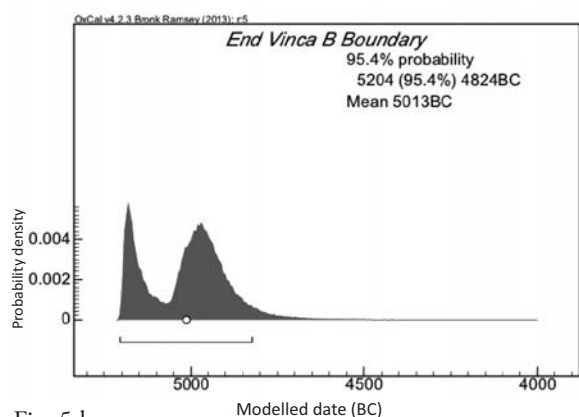

Fig. 5d.

Fig. 5b. Distribuția probabilă a valorilor începutului fazei A de la Vinča-Belo Brdo obținută din modelarea datelor din Fig. 5.

Fig. 5c. Distribuția probabilă a valorilor sfârșitului fazei A de la Vinča-Belo Brdo obținută din modelarea datelor din Fig. 5.

Fig. 5d. Distribuția probabilă a valorilor sfârșitului fazei B de la Vinča-Belo Brdo obținută din modelarea datelor din Fig. 5.

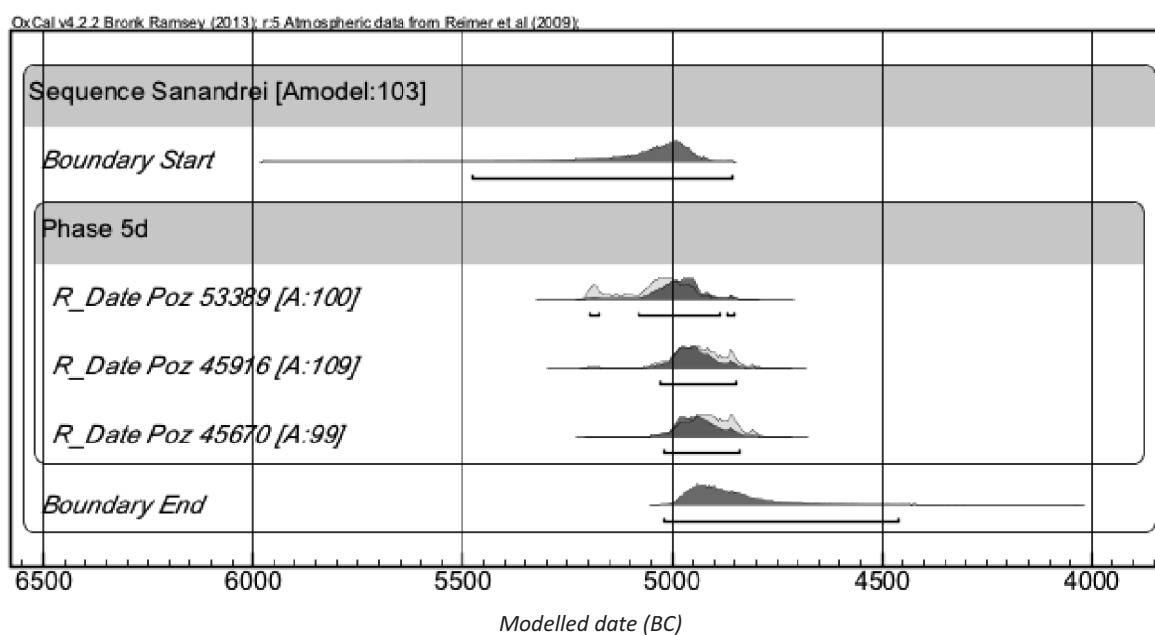

Fig. 6. Distribuția probabilă a datelor de la Sănandrei modelate în cadrul secvenței stratigrafice (niv. 5a).

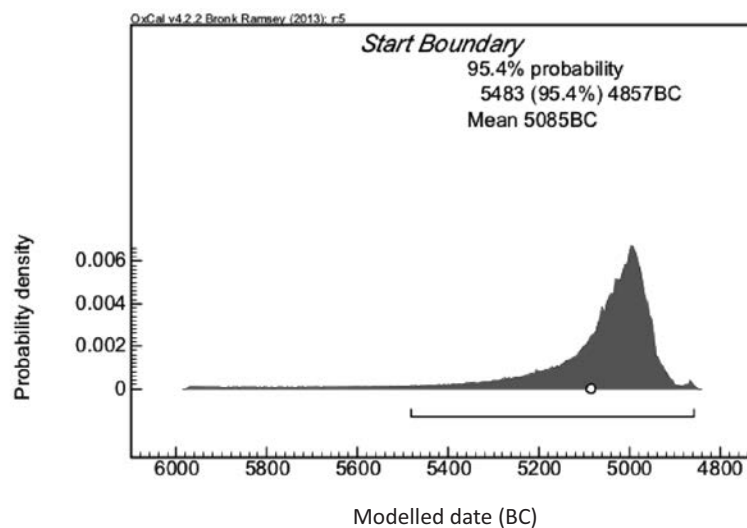

Fig. 6a. Distribuția probabilă a valorilor începutului nivelului 5d de la Sănandrei obținută din modelarea datelor din Fig. 6.

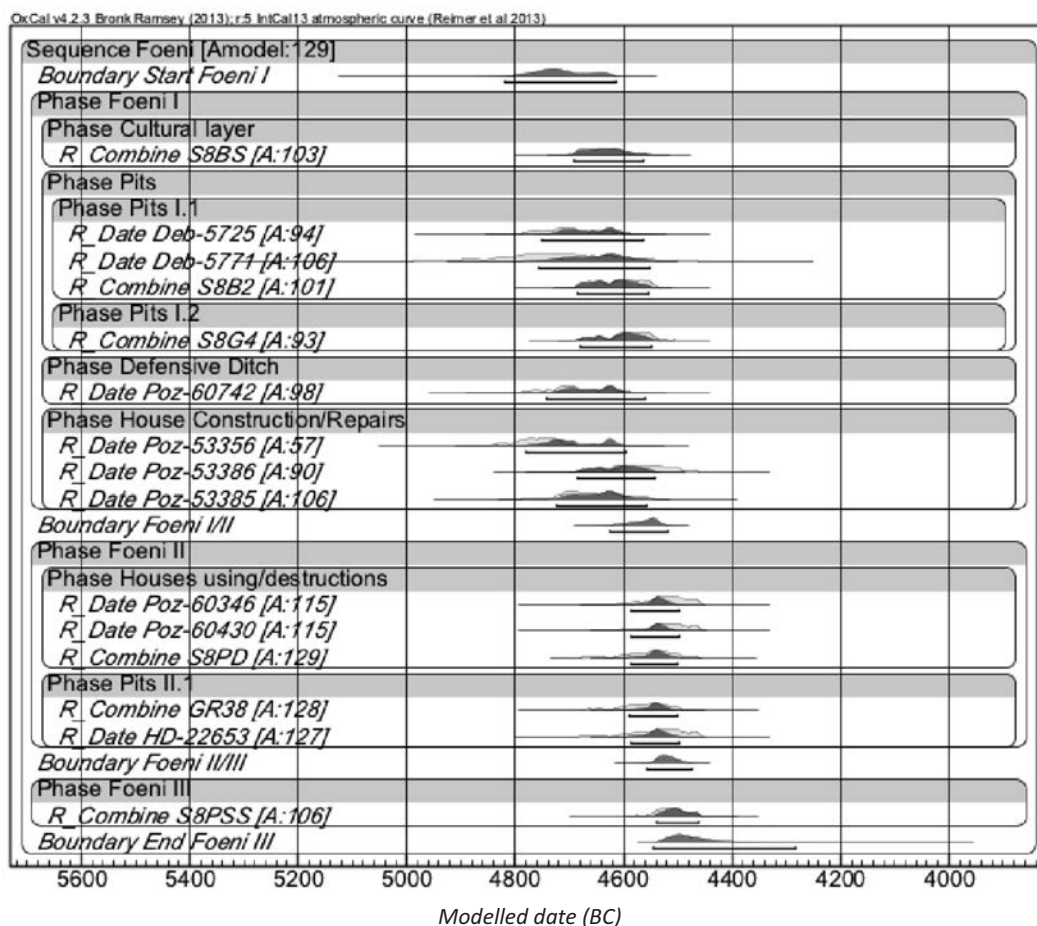

Fig. 7. Distribuția probabilă a datelor de la Foeni modelate în cadrul secvenței stratigrafice.

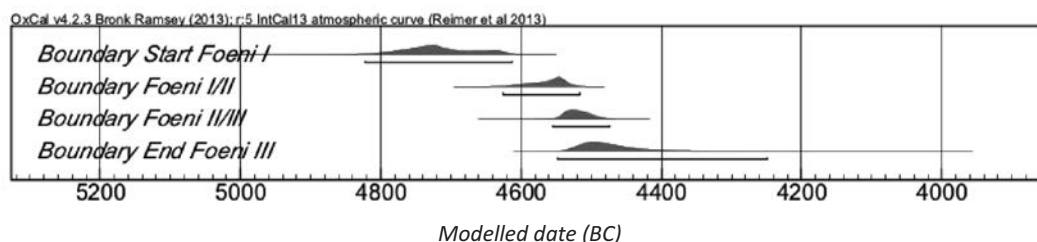

Fig. 7a. Distribuția probabilă a valorilor începutului și sfârșitului nivelurilor I-III de la Foeni obținută din modelarea datelor din Fig. 7.

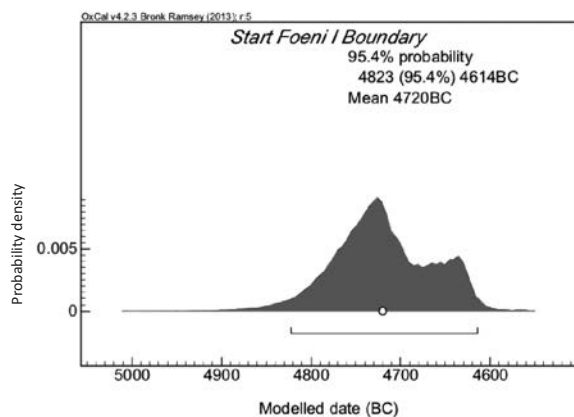

Fig. 7b. Distribuția probabilă a valorilor începutului nivelului I de la Foeni obținută din modelarea datelor din Fig. 7.

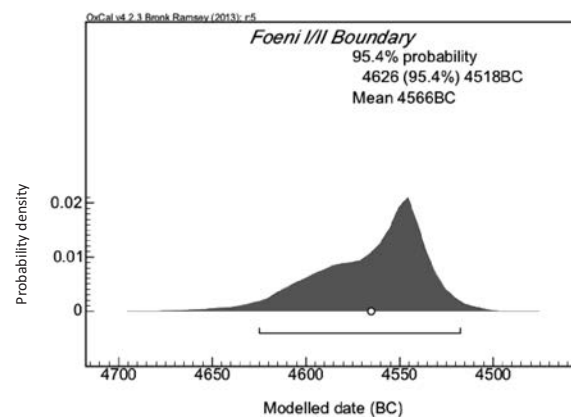

Fig. 7c. Distribuția probabilă a valorilor sfârșitului nivelului I / începutului nivelului II de la Foeni obținută din modelarea datelor din Fig. 7.

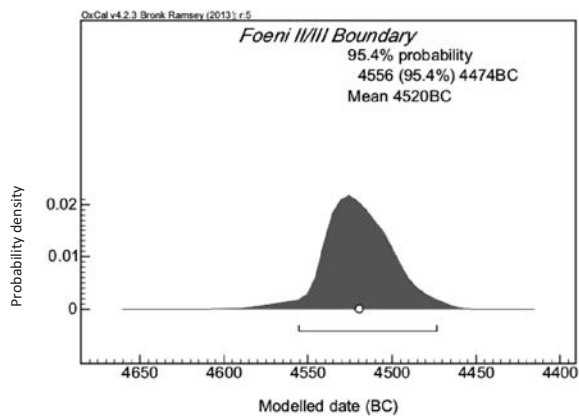

Fig. 7d. Distribuția probabilă a valorilor sfârșitului nivelului II / începutului nivelului III de la Foeni obținută din modelarea datelor din Fig. 7.

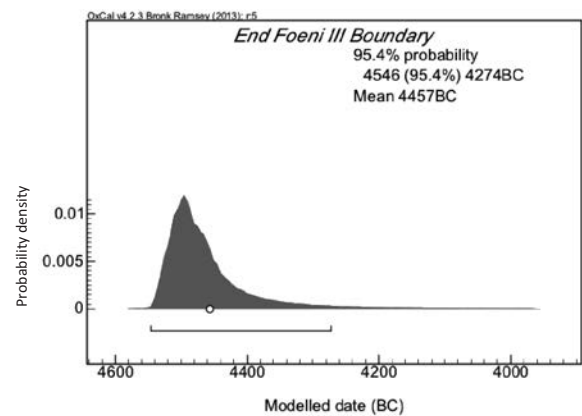

Fig. 7e. Distribuția probabilă a valorilor sfârșitului nivelului III de la Foeni obținută din modelarea datelor din Fig. 7.

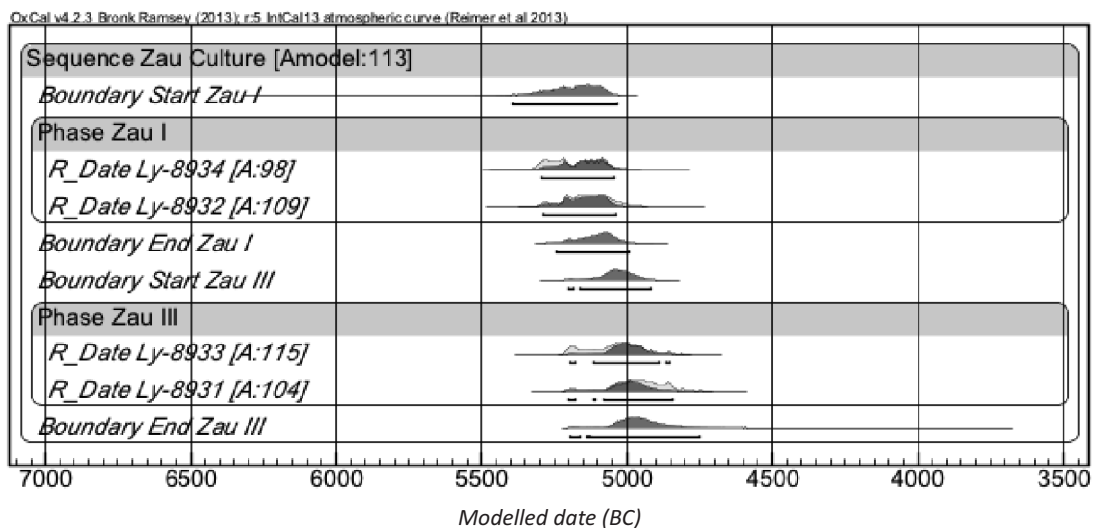

Fig. 8. Distribuția probabilă a datelor de la Zau de Câmpie modelate în cadrul secvenței stratigrafice.

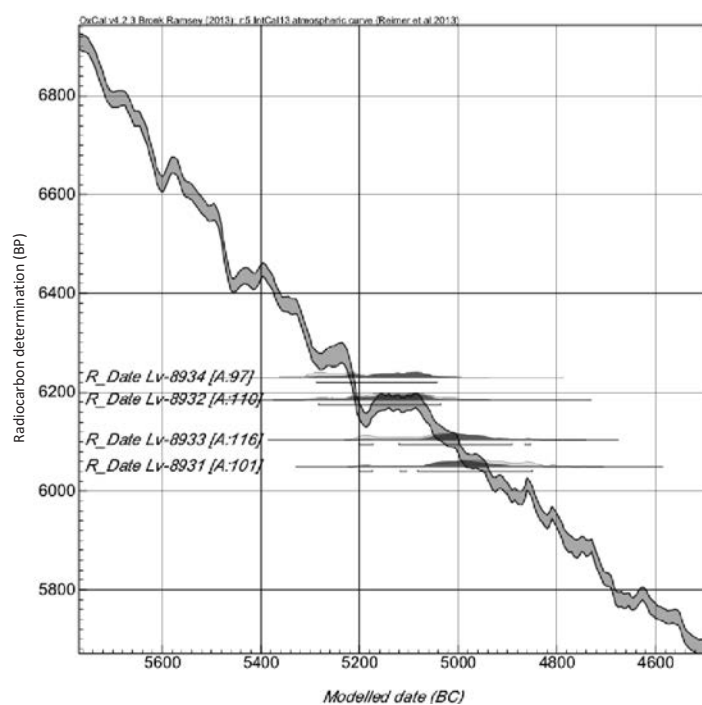

Fig. 8a. Distribuția datelor ^{14}C de la Zau de Câmpie pe curba de calibrare.

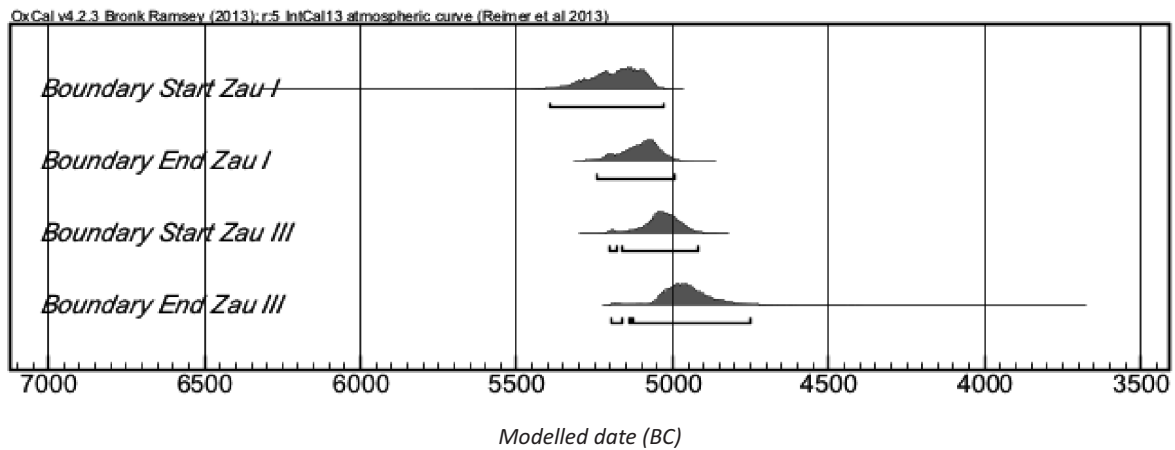

Fig. 8b. Distribuția probabilă a valorilor începutului și sfârșitului nivelurilor I și III de la Zau de Câmpie obținută din modelarea datelor din Fig. 8.

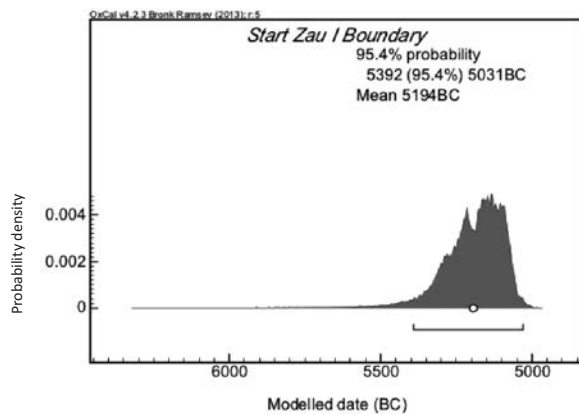

Fig. 8c. Distribuția probabilă a valorilor începutului nivelului IB de la Zau de Câmpie obținută din modelarea datelor din Fig. 8.

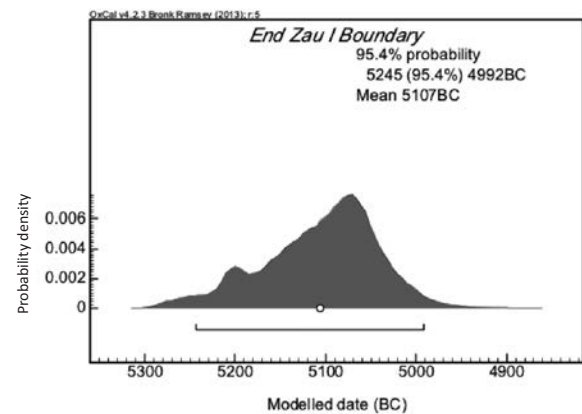

Fig. 8d. Distribuția probabilă a valorilor sfârșitului nivelului IC de la Zau de Câmpie obținută din modelarea datelor din Fig. 8.

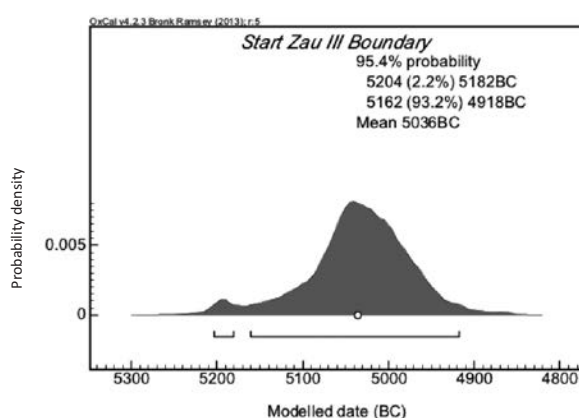

Fig. 8e. Distribuția probabilă a valorilor începutului nivelului IIIA de la Zau de Câmpie obținută din modelarea datelor din Fig. 8.

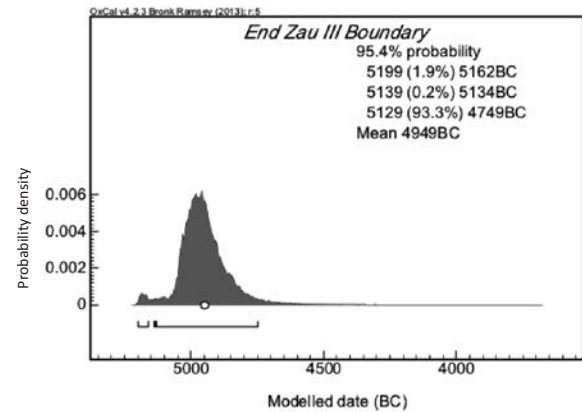

Fig. 8f. Distribuția probabilă a valorilor sfârșitului nivelului IIIC de la Zau de Câmpie obținută din modelarea datelor din Fig. 8.

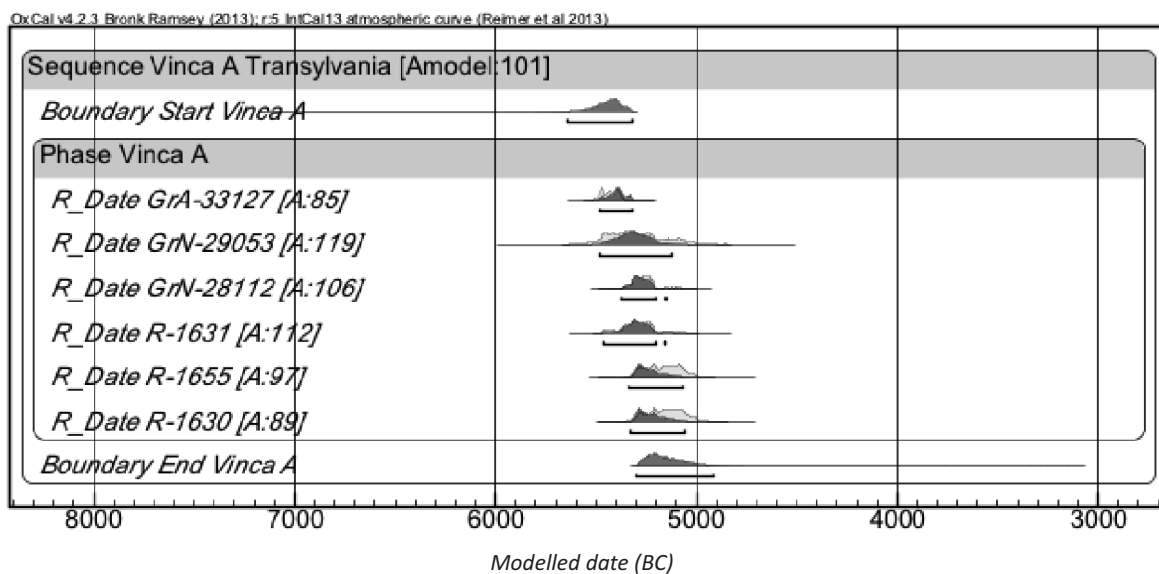

Fig. 9. Distribuția probabilă a datelor culturii Vinča faza A din Transilvania.

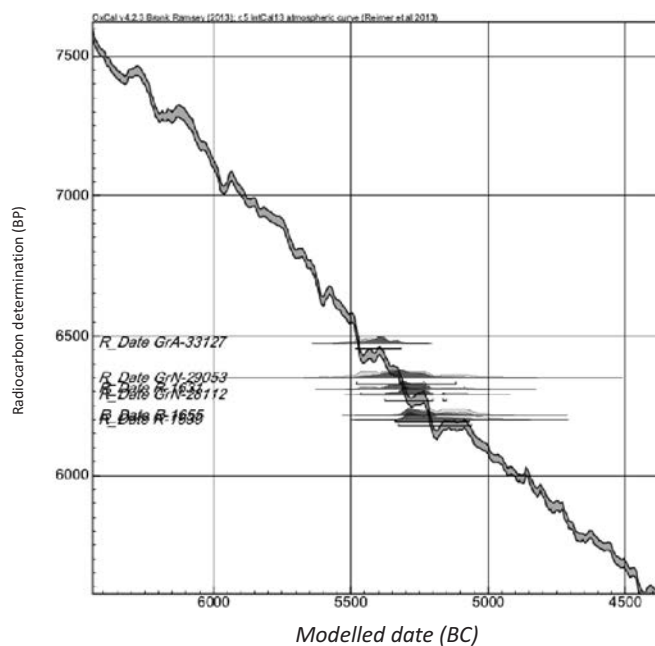

Fig. 9a. Distribuția datelor ^{14}C ale culturii Vinča faza A din Transilvania pe curba de calibrare.

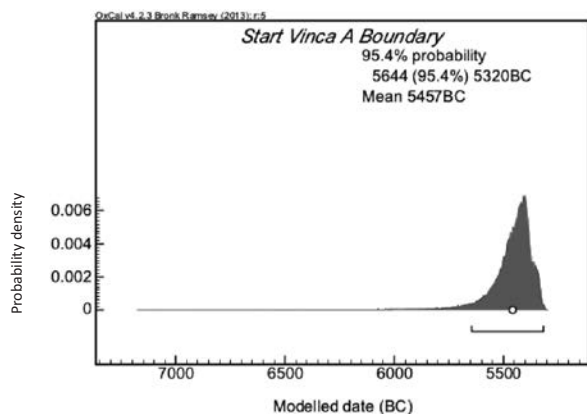

Fig. 9b. Distribuția probabilă a valorilor începutului fazei Vinča A din Transilvania obținută din modelarea datelor din Fig. 9.

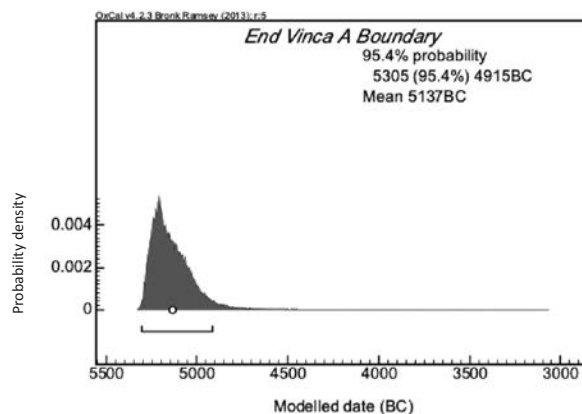

Fig. 9c. Distribuția probabilă a valorilor sfârșitului fazei Vinča A din Transilvania obținută din modelarea datelor din Fig. 9.

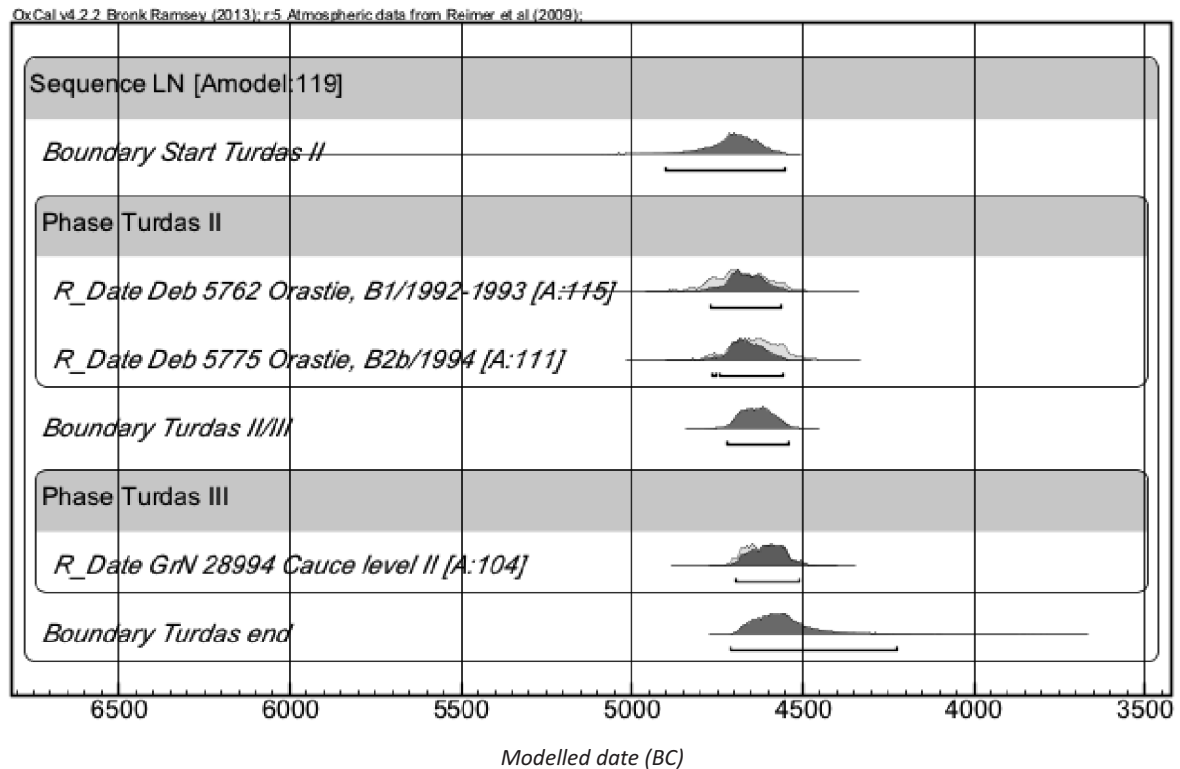

Fig. 10. Distribuția probabilă a datelor fazelor II și III ale culturii Turdas modelate în cadrul secvențelor culturale.

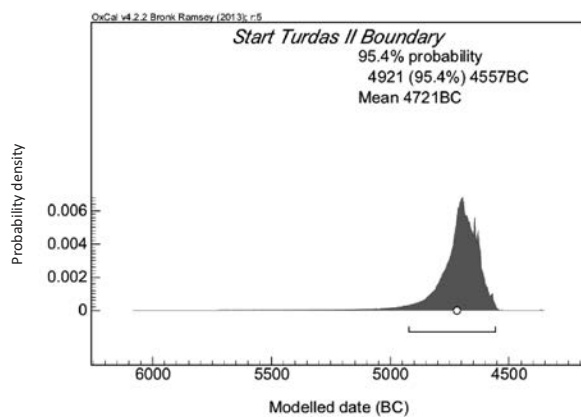

Fig. 10a. Distribuția probabilă a valorilor începutului fazei Turdas II obținută din modelarea datelor din Fig. 10.

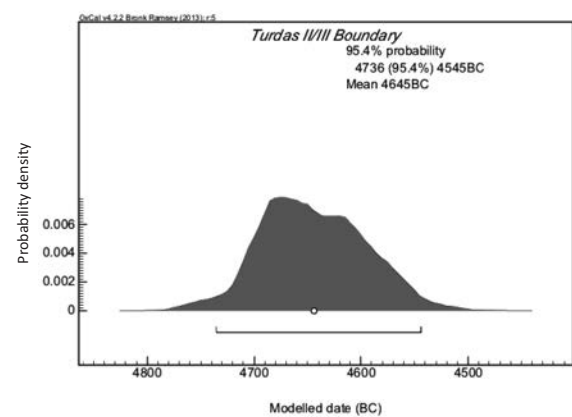

Fig. 10b. Distribuția probabilă a valorilor sfârșitului fazei Turdas II/începutului fazei Turdas III obținută din modelarea datelor din Fig. 10.

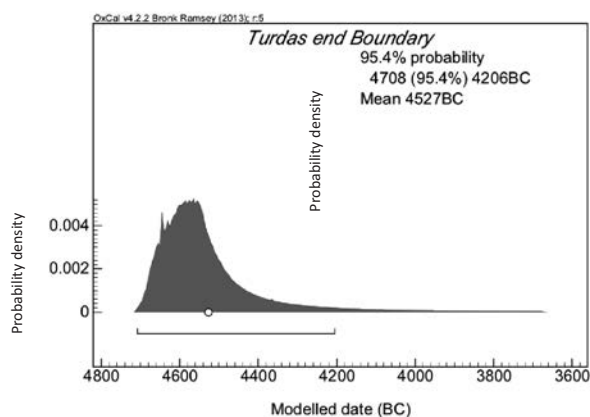

Fig. 10c. Distribuția probabilă a valorilor sfârșitului fazei Turdas III obținută din modelarea datelor din Fig. 10.

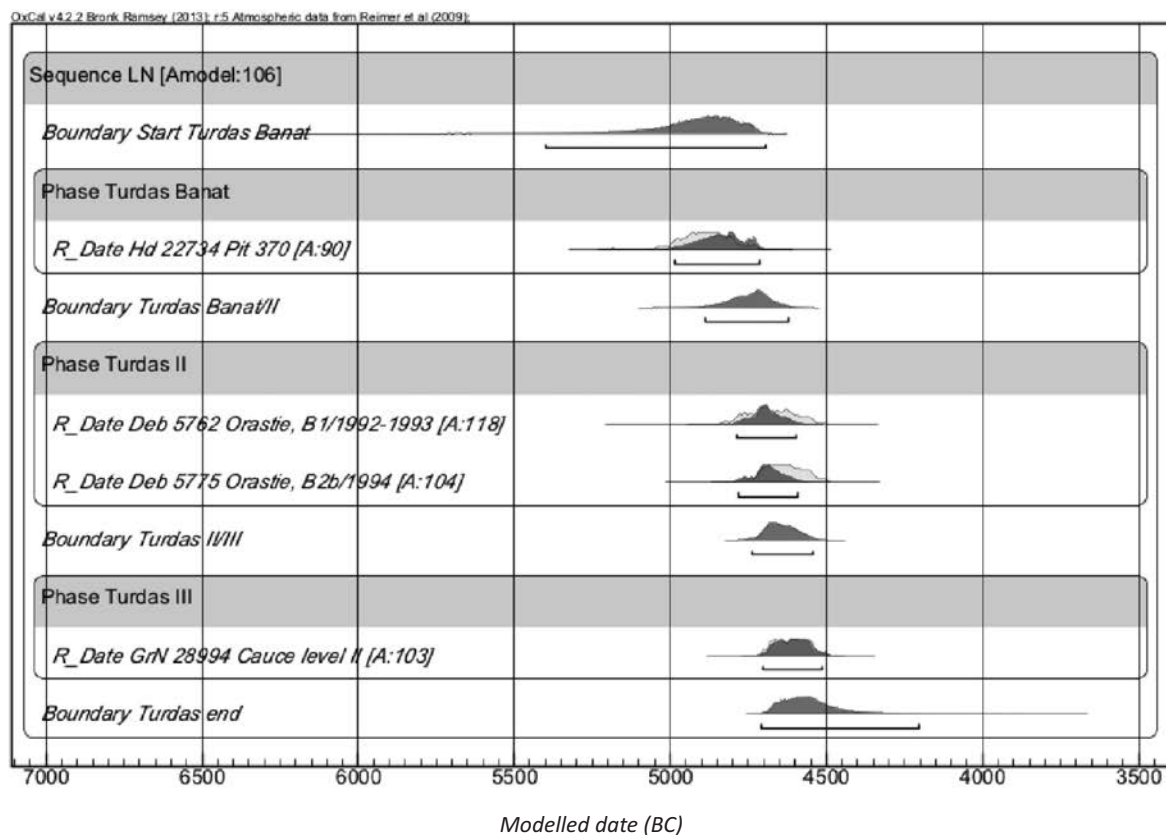

Fig. 11. Distribuția probabilă a datelor elementelor turdășene de la Uivar și ale culturii Turdaș din Transilvania modelate în cadrul secvenței stratigrafice.

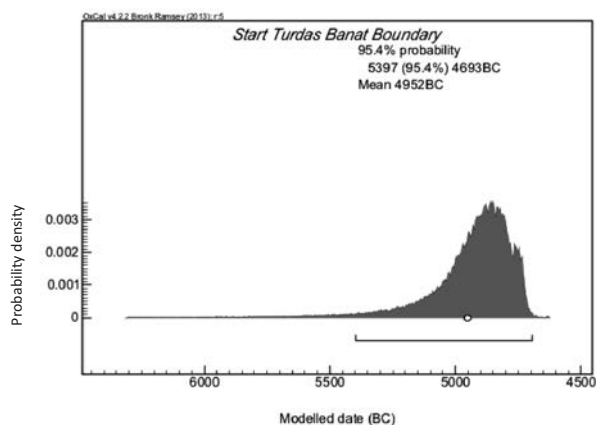

Fig. 11a. Distribuția probabilă a începutului valorilor datelor elementelor turdășene de la Uivar obținută din modelarea datelor din Fig. 11.

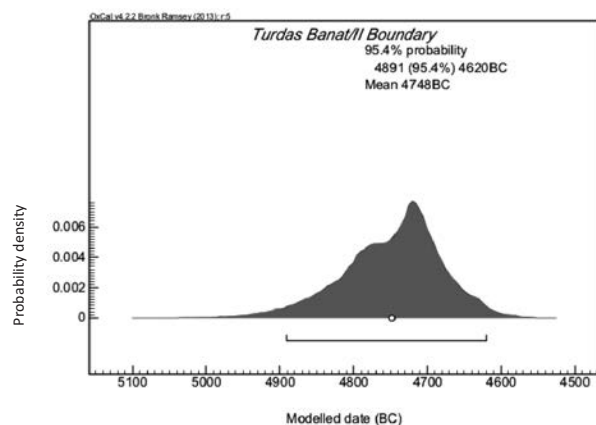

Fig. 11b. Distribuția probabilă a sfârșitului valorilor datelor elementelor turdășene de la Uivar și începutul fazei Turdaș II obținută din modelarea datelor din Fig. 11.

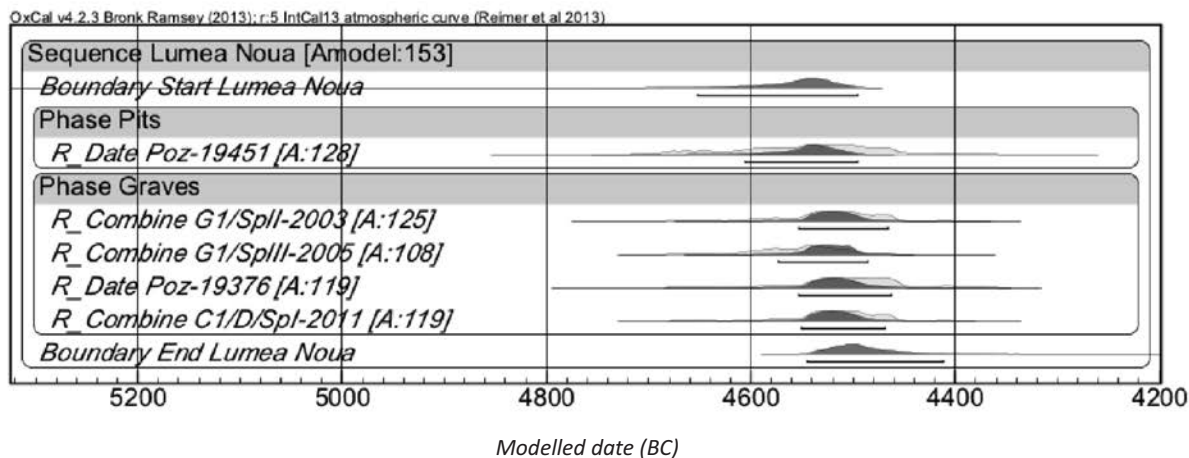

Fig. 12. Distribuția probabilă a datelor Foeni de la Lumea Nouă modelate în cadrul secvenței stratigrafice.

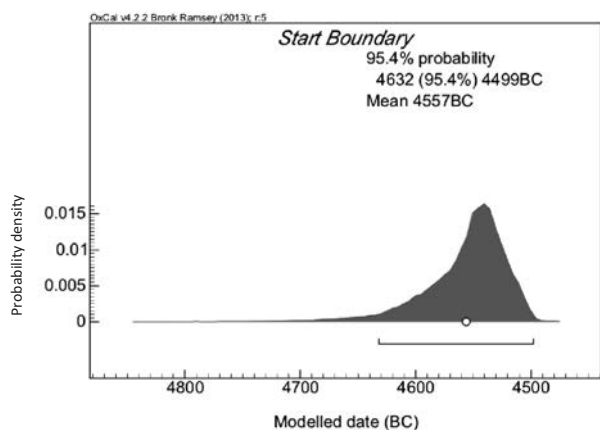

Fig. 12a. Distribuția probabilă a începutului valorilor datelor Foeni de la Lumea Nouă obținută din modelarea datelor din Fig. 12.

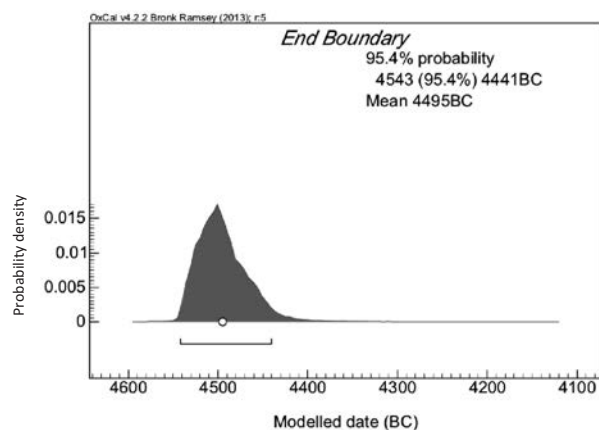

Fig. 12b. Distribuția probabilă a sfârșitului valorilor datelor Foeni de la Lumea Nouă obținută din modelarea datelor din Fig. 12.

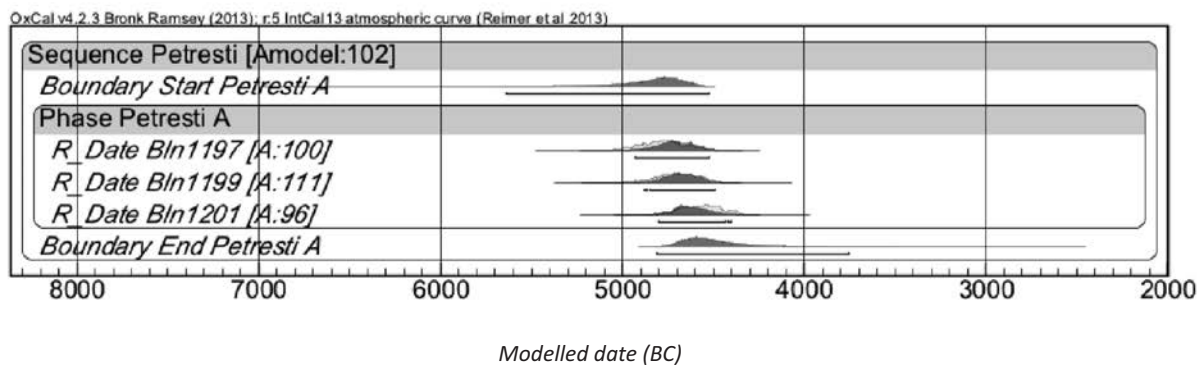

Fig. 13. Distribuția probabilă a datelor Petrești A de la Daia Română modelate în cadrul secvenței culturale.

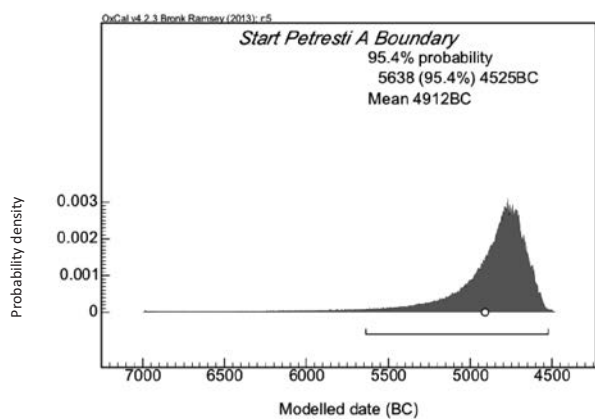

Fig. 13a. Distribuția probabilă a începutului valorilor datelor Petrești A de la Daia Română obținută din modelarea datelor din Fig. 13.

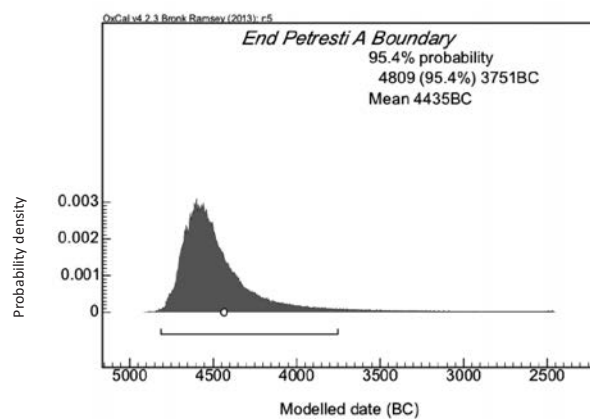

Fig. 13b. Distribuția probabilă a sfârșitului valorilor datelor Petrești A de la Daia Română obținută din modelarea datelor din Fig. 13.

DESPRE CULTURA TURDAȘ ȘI POZIȚIA SA CRONOLOGICĂ

Dragoș Diaconescu*

Keywords: *Turdaș culture, Late Neolithic, correspondence analysis, absolute chronology, Transylvania*

Cuvinte cheie: *cultura Turdaș, neolitic târziu, analiză de corespondență, cronologie absolută, Transylvania*

About Turdaș culture and its chronological position

(Abstract)

Based on the Zsófia von Torma's private collection, the early cultural stage, named Vinča-Turdaș, of Vinča culture (phases A and B) was defined. Later, was proved that the Turdaș site provide only elements contemporary to Vinča C phase and Turdaș culture is a different cultural and chronological entity from Vinča A and B phases. The use of correspondence analysis and the increased number of ^{14}C dates available enables a much better overview on the Late Neolithic chronology from Transylvania. Thus, it can be established that the Turdaș culture is contemporary to Vinča C2 until beginning of D phases and Turdaș II phase = Iclod II phase.

Introducere

Situl arheologic de la Turdaș-Luncă a reușit să genereze și să capeteze, în același timp, extrem de multe discuții și energii. Materialele din colecția Zsófia von Torma¹, cele care văd primele lumina tiparului, conduc la crearea, fără argumente stratigrafice solide, a unui orizont cultural/cronologic extrem de popular în literatura de specialitate a anilor '50-'90: etapa/faza Vinča-Turdaș², etapă ce corespunde fazelor A și B în cronologia propusă pentru cultura Vinča de V. Milojević în 1949³.

* Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, Timișoara, e-mail: goshu_d@yahoo.com.

¹ Vezi Roska 1941, 7–15, 25–36, Taf. I–CXIV.

² Fără nici o pretenție de tratare exhaustivă a acestei problematice cităm aici câteva dintre lucrările ce folosesc această terminologie: Garašanin 1951; Grbić 1955; Jovanović 1960; Berciu 1961; Todorović – Germanović 1961; Dumitrescu 1966; Brukner 1968; Comșa 1969, Dumitrescu 1972, Comșa 1974c, Brukner 1976, Lazarovici 1977a; Garašanin 1979; Brukner 1982–1983; Dumitrescu 1984; Kalmar 1984; Kalmar – Tatu 1984–1985; Lazarovici – Dumitrescu 1985–1986; Kalmar 1985–1986; Garašanin 1990; Garašanin 1993; Krstić 1994; Jovanović 1994; Šljivar 1996; Šljivar – Jacanović 1996; Stevanović – Jovanović 1996; Garašanin 1997.

³ Cel mai ilustrativ tabel comparativ al modelelor cronologice propuse pentru cultura Vinča este cel prezentat de Schier 1995, 318, Abb. 146. Un comentariu pertinent al acestei problematice la Drașovean 1996, 93–94, cu observația că autorul se referă doar la materialele din situl eponim de la Turdaș

Problema terminologică

Pentru prima dată, în 1965, este propusă terminologia de *cultură Turdaș*, când Iuliu Paul afirma următoarele: „*Prin urmare, credem că nu greșim dacă afirmăm că, pe teritoriul Transilvaniei, mai precis pe valea Mureșului central și într-o regiune limitrofă, avem de-a face cu un aspect cultural care prin totalitatea formelor sale de manifestare de pe acest teritoriu justifică folosirea unui termen diferit. De aceea opinăm pentru folosirea termenului de Turdaș, pentru definirea acestui aspect cultural, fără a pune însă semnul egalității între acesta și cultura Vinča în ansamblul ei.*”⁴ În 1981 și 1992, același autor precizează și mai clar opinia sa privitoare la această cultură, oferind și o periodizare internă în trei faze⁵. Această terminologie este uzitată și de alți cercetători, chiar dacă uneori fondul cultural sau terminologic este văzut, mai mult sau mai puțin, diferit⁶.

atunci când vorbește de lipsa de justificare a conceptelor de Vinča-Turdaș, Turdaș-Vinča sau Turdaș în legătură cu fazele A și B ale culturii Vinča.

⁴ Paul 1965, 298.

⁵ Paul 1981, 224–225, Abb. 18, 231, 233; Paul 1992, 131, Tabel 1 și 2. De aici putem observa că Turdaș I este paralelizat cu Vinča B1, Turdaș II cu Vinča B2 și Turdaș III cu Vinča C.

⁶ Vlassa 1967, 407, 419 (autorul folosește însă și conceptul de cultură Turdaș-Vinča la 409 sau cel de cultură Vinča-Turdaș la 408, pe lângă cel de cultură Turdaș); Lazarovici 1979, 71,

Cele prezentate în nota 6 din prezentul text demonstrează câteva aspecte importante care trebuie subliniate: se pune cu mare ușurință semnul egalității, prin folosirea total aleatorie, între concepte de genul cultură arheologică, aspect cultural și grup sau grupă culturală⁷; totodată folosirea colecției Zsófia von Torma ca și lot de materiale reprezentativ pentru situl de la Turdaș și implicit pentru manifestarea culturală numită de tip Turdaș a dus și la apariția unor probleme de ordin cronologic. Colecția în discuție este compusă din materiale ce nu au valențe stratigrafice, multe dintre ele provenind și din alte situri⁸.

Aceste probleme de ordin cronologic ale materialelor din situl eponim au fost deja subliniate, remarcându-se faptul că materialele stratigrafiate, provenite din cercetările întreprinse de M. Roska în situl de la Turdaș nu pot fi mai timpurii de etapa C1 a culturii Vinča⁹.

n. 20 utilizează termenul de *grup Turdaș* (aici autorul indică pe Kalicz – Makkay 1977, 94, Tab. 2 ca și promotori ai conceptului de grup Turdaș; verificarea citării însă ne face să menționăm că cei doi autori nu folosesc deloc acest termen, iar în Tab. 2 pentru Transilvania centrală nu este indicată nici o entitate culturală mai târziu de *Körös-Kultur*); Luca 1986, 53 menționează grupele transilvănene Iclod, Turdaș și Tăulaș; Lazarovici 1991, 9–10 folosește termenii de cultură Turdaș și de grup Turdaș; Lazarovici – Kalmar-Maxim 1991, 122–132 definesc *aspectul Turdaș* continuând utilizarea termenului de cultură Vinča-Turdaș (vezi 125 din respectivul studiu); Lazarovici 1991, 115–120 definește *aspectul Tăulaș* ca și aspect cultural al culturii Turdaș (vezi 115); Dumitrescu 1984, 19 (chiar dacă autoarea folosește termenul de cultură Vinča-Turdaș în tot restul studiului); Drașovean 1996, 93; Luca 1997, 68–77 utilizează doar conceptul de cultură Turdaș, discutând și inadvertența terminologiei de tip Vinča-Turdaș și plasând începuturile culturii Turdaș la orizont de minim Vinča B2; Maxim 1999, 81–87 folosește termenul de grup Turdaș; Luca 2001, 95–143 cu o discuție mult mai detaliată asupra orizontului vinčian timpuriu din Transilvania, precum și a influențelor liniare din același spațiu, face uz din nou de termenul de cultură Turdaș; Luca et alii 2004, 103–109; Lazarovici – Lazarovici 2006, 568–596, unde elementele de la și de tip Tăulaș sunt încorporate în grupul Turdaș, utilizându-se chiar termenul de grup Turdaș-Tăulaș; Drașovean 2013, autorul folosește conceptul de cultură Turdaș.

⁷ Vezi discuția pe acest subiect prezentată de Gumă 1993, 112 și reluată de Popa 2009, 108–109, în care autorii văd diferențe între conceptele de cultură arheologică, grup cultural și facies cultural.

⁸ Roska 1941, 5. Aici putem să ne manifestăm îndoiala cu privire la proveniența din situl de la Turdaș a pieselor de metal cum ar fi topoarele-ciocan și topoarele cu brațe în cruce de cupru publicate de Roska 1941, CXLV/1–6 sau celurile de bronz și tiparul de turnare din aceeași sursă: Roska 1941, CXLV/7–9. Vezi și Luca 2001, 26. O opinie oarecum similară, care privește doar elementele de tip Vinča timpurie din colecția Torma, la Luca 2006, 349–350.

⁹ Drașovean 1996, 94 (vezi și n. 3 *supra*). Totodată, trebuie subliniat că autorul folosește conceptul de Vinča C1 conform

Opinii bibliografice privind cronologia relativă și arealul de dezvoltare

Definirea unui orizont vinčian timpuriu (de etapă A și B) în Transilvania¹⁰, care vădește legături mult mai puternice cu zona dunăreană decât cu materialele de tip Turdaș¹¹, trimite cultura Turdaș, așa cum a fost definită de către Iuliu Paul, către istoricul cercetărilor, lăsând locul unei manifestări culturale ce poartă același nume dar al cărei debut este văzut a fi mai târziu.

Cea mai recentă opinie cu privire la o periodizarea culturii Turdaș prezintă o evoluție în patru faze sau trei faze, ce se dezvoltă în intervalul Vinča B2/C – Vinča C2¹². Alte opinii, de asemenea recente, discută despre o cronologie în trei faze a culturii Turdaș, cu o dezvoltare paralelă cu etapele Vinča C1-C3¹³. Geneza culturii Turdaș este văzută în legătură cu materialele de la Vrșac-At, mai exact

cronologiei propuse de Gh. Lazarovici (vezi Lazarovici 1979, 76, Tab. 7).

¹⁰ Luca et alii 2000, 37–72; Suciu 2009; Gligor 2009.

¹¹ Luca 2006, 350.

¹² Luca – Urian 2012, 15, folosind cronologia culturii Vinča propusă de Gh. Lazarovici. Aici autorii introduc printre siturile cu materiale reprezentative pentru cultura Turdaș (prin folosirea simbolului X) și situl de la Foeni-Cimitirul Ortodox, sit ce este considerat a cuprinde materiale caracteristice fazelor II și III ale respectivei cronologii. Materialele publicate până acum din situl de la Foeni (vezi Drașovean 1994 și Drașovean 1999) nu prezintă însă nici un element tipic ceramicii culturii Turdaș așa cum a fost definită până în prezent (Luca 1997, Luca 2001). Luca – Urian 2012, 22 ne prezintă un alt tabel, dedicat legăturilor culturale și arhitecturale dintre Banat și Transilvania, unde la coloana dedicată cronologiei culturii Turdaș apar doar trei faze (I–III). Același lucru este vizibil și la 17, unde tabelul dedicat cronologiei absolute și relative a siturilor din Transilvania în legătură cu situl de la Foeni, unde cultura Turdaș e prezentată a avea tot trei faze. La 23 autorii vorbesc din nou despre etapa Turdaș IV, etapă ce este paralelizată cu cele mai vechi așezări Petrești și care este exemplificată prin materialele de la Hunedoara și cele din zona Someșului (aici bănuim ca autorii se referă la elementele definite ca și grup Iclod, considerate ca fiind un produs al culturii Turdaș, dislocată de grupul Foeni, la o etapă târzie și trimise în acest areal).

¹³ Lazarovici 2014, 25 (același text, aproape identic, tot în limba română, la Lazarovici 2012, 55–71 cu o bibliografie mult mai complexă). În tabelul de la 25 din această lucrare etapele culturii Vinča sunt însoțite de litera S plasată supra, simbol ce indică etapele fazei C a culturii Vinča conform cronologiei propuse de W. Schier. Câtă vreme studiul Luca – Urian 2012 folosește cronologia propusă de Gh. Lazarovici, cronologie ce comparată cu cea a lui W. Schier oferă paralelisme de genul, Vinča B2/C (Lazarovici) = Vinča C1 (Schier), Vinča C1 (Lazarovici) = Vinča C2 (Schier), Vinča C2 (Lazarovici) = Vinča C3-D1 (Schier) (Lazarovici 1979, 76, Tab. 7 vede Vinča C1 între adâncimile de 6–5 m de la Vinča, adâncimi la care la Schier 1995, 318, Abb. 146 este plasată Vinča C2, iar aceleași surse arată Vinča C2 la Lazarovici între 5 și 4 m, iar la Schier 1995 aici sunt plasate etapele C3-D1) putem spune că cele două opinii exprimate

cu cel mai timpuriu nivel Vinča C de aici¹⁴, nivel paralelizat cu etapa Vinča C1, conform cronologiei lui W. Schier¹⁵. Totodată, materialele de tip Turdaș descoperite în situl de la Uivar-*Gomilă*¹⁶, nivel Ig1 precum și analizele bayesiene ale datelor ¹⁴C îi permit lui F. Drașovean să afirme că elementele bănățene de tip Turdaș sunt parte integrantă din repertoriul ceramicii vinciene și contribuie la geneza culturii Turdaș, eveniment petrecut la moment de Vinča C2¹⁷.

Sfârșitul culturii Turdaș este pus în legătură cu pătrunderea în Transilvania a elementelor de tip Foeni ce transformă mediul cultural turdășean în cel de tip Petrești, fără dispariția elementelor de tip Turdaș¹⁸. Debutul culturii Petrești este văzut la nivel de Vinča C2 (cronologie Lazarovici)¹⁹. O altă opinie, mai tranșantă, vede finalul culturii Turdaș (numit de autor grup Turdaș) marcat și cauzat de apariția fazei A a culturii Petrești²⁰, sfârșitul fazei finale (III) a culturii Turdaș fiind demonstrat a fi sincron cu Vinča C3-D²¹.

În 1997 S.A. Luca oferea prima încercare de repertoriere a siturilor culturii Turdaș/situri ce conțin materiale de tip Turdaș, numind 61 de obiective²². La acest moment, repertorierea siturilor aparținând culturii Turdaș sau a celor ce conțin materiale de tip Turdaș, sunt reprezentate în Harta 1, anexată acestui studiu, hartă ce conține 74 de situri (vezi Anexa 1), colorate în funcție de apartenența culturală declarată în literatura de specialitate (explicațiile sunt disponibile în legenda hărții). Dintre siturile menționate de S. A. Luca

în lucrarea deja amintită, siturile de la Ciopeia²³, Hășăgel²⁴, Hunedoara²⁵, Mintia²⁶, Ohaba de sub Piatră²⁷, Peștenița²⁸, Războieni²⁹, Reea³⁰,

²³ Luca 1997, 68 atribuie descoperirile de la Ciopeia culturii Turdaș. Kalmar 1984, 392 afirmă explicit lipsa elementelor Turdaș sau Tisa de aici. Maxim 1999 plasează acest lot de materiale la orizont Vinča B₂.

²⁴ Luca 1997, 69 și n. 287 include descoperirile de aici în lista celor de tip Turdaș. Sursa citată, Kalmar – Tatu 1984–1985, 93, nr. cat. 6 vorbește de materiale neolitice, nedecorate ce ar avea analogii, tehnologice, la Zorlențu Mare, nivelul II, fiind la nivel Vinča B₂. Interesant e că Luca 2005, 85, nr. cat. 205.1.a) încadrează aceleași materiale în neoliticul mijlociu (!). Astfel, ne exprimăm dubiile puternice referitoare la o posibilă apartenență a acestor materiale la cele de tip Turdaș.

²⁵ Chiar dacă Luca – Roman 1999, 6–11 încadrează materialele de aici în cultura Turdaș, faza târzie, noile cercetări întreprinse aici (vezi Roman – Tincu 2009, 310, nr. 158) au demonstrat că este vorba de o așezare cu două momente de utilizare, aparținând etapei timpurii a culturii Petrești.

²⁶ Luca 1997, 69, n. 294 consideră că aici există materiale de tip Turdaș. Drașovean-Luca 1990, 7–17 menționează aici materiale de tip Vinča C și Petrești A, specificând clar că existența a doar două fragmente cu bandă punctat incizată demonstrează dispariția elementelor de tip Turdaș la moment Vinča C₁ în sud-vestul Transilvaniei (vezi 16 și n. 45). Luca 2005, 104, nr. cat. 259.1.a) își păstrează opinia din 1997, conform căreia așezarea de aici aparține culturii Turdaș cu elemente ale grupului Mintia-Foeni.

²⁷ Luca 1997, 69, n. 298 și Luca 2005, 109, nr. cat. 275.1.a) includ acest punct în lista descoperirilor de tip Turdaș, sursele ambelor studii Kalmar – Tatu 1984–1985 sau Tatu et alii 1988–1991 precizând aici pe lângă materialele neolitice timpurii și materiale ce aparțin neoliticului mijlociu. Astfel, considerăm că, având în vedere criteriile de atribuire culturală mai mult decât relative, apartenența acestor materiale la așa-numita cultură Turdaș este improbabilă.

²⁸ Luca 1997, 69, n. 300 include acest punct în lista descoperirilor de tip Turdaș. Kalmar – Tatu 1984–1985 sau Tatu et alii 1988–1991 încadrează aceste materiale în etapa Vinča B₂, în neoliticul mijlociu. Luca 2005, 119, nr. cat. 295.1.a) consideră aceste materiale ca fiind neolitice mijlocii. Astfel, considerăm că, având în vedere criteriile de atribuire culturală mai mult decât relative, apartenența acestor materiale la cultura Turdaș este improbabilă.

²⁹ Doar Luca 1997, 69 și n. 305 consideră materialele declarate neolitice de aici ca aparținând culturii Turdaș. Crișan 1965 publică o parte din aceste materiale, în condiții de reprezentare grafică nu tocmai corecte și le atribuie culturii Petrești (vezi 65). Chiar dacă reprezentarea grafică nu este printre cele mai fericite (și aici ne referim la reprezentarea secțiunilor prin respectivele fragmente ceramice) nu am reușit să identificăm vreun element specific Turdaș. Iar argumentul invocat de S.A. Luca, conform căruia fragmentul ceramic de la fig. 3/2 din Kalmar 1984, este pictat în manieră Tăulaș ni se pare un pic forțat. Poate mai degrabă fragmentul de la fig. 3/3 are mai multe elemente motivistice (chiar dacă vorbim de un fragment ceramic de mici dimensiuni) comune ceramicii de tip Turdaș.

³⁰ Nemeș 1988–1991, 40 menționează aici materiale „aparținând culturii Turdaș”, Roska 1942 menționând doar materiale neolitice aici (toate de vas) fără însă să precizeze vreo analogie cu materialele de la Turdaș. Luca 1997, 69 și n. 307 preia mecanic informația de la Nemeș 1988–1991.

de Lazarovici 2014 și Luca – Urian 2012 coincid, chiar dacă sunt exprimate terminologic diferit.

¹⁴ Lazarovici – Lazarovici 2006, 569.

¹⁵ Lazarovici – Lazarovici 2006, 495.

¹⁶ Dammers 2009, pl. 5/1, 2.

¹⁷ Drașovean 2013, 16. Din nou este vorba de etapa C2 conform cronologiei lui Schier. De altfel Drașovean 2004, 32 afirmă că debutul culturii Turdaș și al sitului eponim nu pot fi plasate mai timpuriu de faza Vinča C1 (sistem cronologic Lazarovici).

¹⁸ Luca 2001, 145.

¹⁹ Luca 2001, 145. Luând în calcul cele spuse mai sus în nota 13, este vorba de orizontul Vinča C3/D1 la Schier.

²⁰ Drașovean 1994, 18.

²¹ Drașovean 2013, 17.

²² Luca 1997, 68–70. În unele dintre siturile respective „materialele turdășene apar în corelație cu mai multe culturi sau grupe culturale transilvănene între care amintim cultura Petrești, grupul cultural Iclod, grupul cultural Lumea Nouă”. Nivelurile Petrești sunt văzute ca și ulterioare celor Turdaș, elemente turdășene supraviețuind până în faza AB a culturii Petrești, relațiile cu ceramica de tip Lumea Nouă sunt considerate neclare, iar grupul Iclod este văzut ca o consecință a migrației spre nord a unor comunități Turdaș (vezi Luca 1997, 71–72, n. 337).

Suseni³¹ și Șoimuș³² sunt incerte din punct de vedere al apartenenței culturale, siturile de la Limba, Miercurea Sibiului, Romos, Sântimbru, Tărtăria și Ocna Sibiului aparțin culturii Vinča, etapă timpurie³³, cele de la Cluj-Napoca, Dorolțu, Fizeșu Gherlii, Gîrbău, Iclod, Turda, Viștea, Vlaha, Zau de Câmpie aparțin grupului Iclod³⁴, iar cel de la Gorenii culturii Petrești³⁵.

La siturile rămase în urma acestei analize au fost adăugate descoperirile de la Vrșac-At³⁶, Uivar³⁷, Porț-Corău³⁸ Zorlențu Mare³⁹, Sălbăgelu Vechi⁴⁰ și Halmeu-Vamă⁴¹. În partea a doua a studiului de față vor fi prezentate și criteriile pe baza cărora au fost incluse în cadrul acestui studiu și materiale de la Porț și Halmeu, situate în zona de nord-vest a României, excentric față de cursul mijlociu al Mureșului, areal ce prezintă cea mai mare concentrație de situri turdășene.

³¹ Luca 1997 este singura sursă care consideră materialele descoperite aici de H. Tatu ca și aparținând culturii Turdaș. Criteriul de atribuire ne este necunoscut. Având în vedere că celelalte surse atribuie aceste materiale la modul general neoliticului ne face să credem că la acest stadiu al cercetării este prematur să considerăm acest sit ca și aparținând descoperirilor de tip Turdaș.

³² Luca 1997 încadrează această așezare în cadrul descoperirilor de tip Turdaș. Sursele citate, Andrișoiu 1979 27, nr. cat. 35 atribuie acest sit grupului Iclod, iar Drașovean – Rotea 1986, 22, afirmă în mod clar că așezarea de la Șoimuș demonstrează că „la orizont de Vinča C târziu, grupul Turdaș, în sud-vestul Transilvaniei cel puțin, și-a încheiat existența”. Astfel, considerăm că atribuirea așezării de la Șoimuș culturii Turdaș ni se pare, la acest moment, strict arbitrară.

³³ Luca et alii 2000, nr. cat. 6, 7, 11, 12, 13 și Nițu 2012, 49–61 (pentru Ocna Sibiului).

³⁴ Vezi în special Crișan et alii 1992 și Maxim 1999.

³⁵ Paul 1992, 140, nr. cat. 22; Luca 1997, 69, n. 286; Maxim 1999, 162, nr. cat. 470.

³⁶ Lazarovici 1979 în special figura 11 și Lazarovici – Lazarovici 2006, 495–496, fig. IVa.25 și 569–570, fig. IVe.2.

³⁷ Dammers 2009, 241–242, pl. 5/1, 2; Drașovean 2013, 16.

³⁸ Băcuț-Crișan 2008, 23, 68, pl. 61–62; Lazarovici 2012, 64, Tab. 12 prezintă nivelul Porț-Corău III 0,70 m la moment de Vinča C1 și Turdaș I; Luca 2013, 111 (în acest text critic la adresa Băcuț-Crișan 2008, autorul face referire la situl de la Perice și indică planșele 61, 62, 70/5, 86/6, planșe ce prezintă materiale de la Porț-Corău) (sic!).

³⁹ Drașovean 1996, pl. CIX/2 în mod special. Elementele de tip Turdaș sunt asociate cu materiale aparținând fazei Vinča C1 conform cronologiei Lazarovici (i.e. Vinča C2 cronologie Schier).

⁴⁰ Drașovean 1996, pl. CVI în special figurile 6 și 7 asociate cu elemente Vinča C1 (vezi *supra* n. 39).

⁴¹ Marta et alii 2007, 170 atribuie complexele din campania 2006 culturii Herpály; Virag 2008, 287, nr. cat. 11 încadrează materialele de aici în etapa Iclod I/Zau IIIA; Lazarovici 2012, 64, Tab. 12 prezintă descoperirile de la Halmeu încadrate în faza IIIA a noi definitei culturi Zau, la moment de Vinča C1 și Turdaș I.

Luând în calcul doar siturile reprezentate cu buline roșii din Harta 1 putem afirma că arealul culturii Turdaș, așa cum a fost definită până acum, ocupă Mureșul mijlociu și prezintă și alte două grupări colaterale, una în Țara Hațegului, urmând Valea Streiului, iar alta, mai puțin consistentă, în zona Sibiului.

Metodologia și rezultatele prezentei abordări

Tematica proiectului de cercetare „Neoliticul Târziu din Bazinul Carpatic”⁴² ne-a oferit posibilitatea să introducem în baza de date aferentă toate situațiile arheologice cu caracter unitar, publicate (complexe adâncite, locuințe, niveluri de locuire etc.), împreună cu toate artefactele descoperite. Fiecare unitate arheologică a primit caracteristici cromatice diferite, în funcție de atribuirea culturală făcută în literatura de specialitate, după cum urmează: negru = Vinča C și D, maro = Tisza, turcoaz = Herpály, albastru închis = Iclod, roșu = Turdaș, verde deschis = Suplacu de Barcău, verde închis = Pișcolt III, galben = Foeni.

Câtă vreme majoritatea materialului arheologic publicat constă în ceramică, aspect pe baza căruia sunt definite îndeobște culturile arheologice vizate de noi în acest studiu⁴³, variabilele caracteristice unităților arheologice analizate constau, în cazul de față, din elementele morfologice ale ceramicii descoperite în contextele date: tip de formă vas (aici fiind luate în calcul doar formele întregi sau cele fragmentare ce prezintă profilul întreg), tip de parte superioară (buză) vas, tip de parte inferioară (fund) vas, tip de toartă/buton, tip de ornament (separate în funcție de tehnicile de ornamentare și de poziția lor pe vasul ceramic), dar și din celelalte tipuri de obiecte identificate (utilaj litic cioplit, utilaj litic șlefuit, plastică lut sau piatră, rășnițe, podoabe, unelte de os sau corn etc.). De subliniat este faptul că aceleași cataloage tipologice au fost folosite pentru toate manifestările culturale analizate, dorința noastră fiind aceea de a putea avea o imagine de ansamblu și asupra problematicei definirii manifestărilor culturale analizate. Totodată în baza de date utilizată aici sunt introduse doar complexe arheologice descoperite în situri cu caracter de locuire, descoperirile funerare ale epocii fiind obiectul unei analize separate⁴⁴.

⁴² Proiect postdoctoral susținut de fundația Alexander von Humboldt, Bonn, Germania.

⁴³ Ceramica este considerată a fi o „fossilă directoare” în studiul preistoriei (vezi Paul 1992, 5). Vezi de asemenea discuția legată de definirea culturii Baden purtată de Furholt 2008, 619.

⁴⁴ Vezi ca și exemplu, pentru acest aspect, Diaconescu et alii 2013. Oricum pentru aspectul funerar al culturii Turdaș

Din baza de date creată au fost selectate unitățile arheologice al căror inventar a fost publicat din Transilvania, Banat, Crișana și Sătmăr, regiuni istorice ce sunt considerate de noi ca și parte integrantă a Bazinului Carpatic. Analiza de corespondență aplicată asupra respectivelor unități a fost efectuată utilizând pachetul de programe WINBASP versiunea 5.43⁴⁵. Astfel a fost obținut Graficul 1, reprezentare în care sunt incluse 98 de complexe arheologice (culorile respectivelor complexe sunt conforme descrierii făcute mai sus), caracterizate de un număr de 490 de variabile (vezi Grafic 1a). Este clară disocierea grupului de complexe arheologice din situl de la Hodoni⁴⁶, aparținând culturii Tisza precum și a grupului de 3 unități aparținând culturii Herpály din siturile de la Zăuan⁴⁷, Oradea-Salca⁴⁸ și Carei⁴⁹) următorul pas fiind excluderea acestora din câmpul de analiză și totodată obținerea Graficului 2 (88 de unități și 409 variabile – vezi Grafic 2a). Elementele de tip Iclod și Suplac prezintă o grupare oarecum distinctă comparativ cu elementele de tip Turdaș sau Foeni, fapt pentru care au fost eliminate din analiză toate complexele situate deasupra axei OX. Rezultatul este Graficul 3, bazat pe prezența a 48 de unități caracterizate de 336 variabile (Grafic 3a). În partea dreaptă jos a Graficului 3 este vizibil un grup relativ excentric format din descoperirile de tip Foeni (complexe de la Alba Iulia-Lumea Nouă⁵⁰ și Mintia⁵¹), grup ce va fi exclus din câmpul de analiză. Totodată la acest moment, din dorința de a obține rezultate cu o potențială valoare cronologică, vor fi înlăturate și variabilele non-ceramice. Efectul este vizibil în Graficul 4, unde cele 33 de unități rămase sunt descriibile prin cele 220 variabile legate de aspectul morfologic al ceramicii⁵² (vezi Graficul 4a). Graficul 4a înfățișează o reprezentare coerentă, specifică analizei de corespondență⁵³.

Aici ne vedem nevoiți să remarcăm câteva „surprize”: apariția în cadrul acestei reprezentări grafice (și aici subliniem din nou congruența rezultatelor) a unor unități stratigrafice din siturile de la Porț-Corău (SIV/3)⁵⁴ sau Halmeu-Vamă (C3 și C4)⁵⁵,

singurele descoperiri analizabile sunt cele de la Orăștie-Dealul Pemilor (vezi Luca 1998–1999).

⁴⁵ Vezi <http://www.uni-koeln.de/~al001/>.

⁴⁶ Vezi Drașovean et alii 1996.

⁴⁷ Lazarovici – Lakó 1981.

⁴⁸ Luca 2001a.

⁴⁹ Iercoșan 1997; Virag 2008a.

⁵⁰ Gligor 2009.

⁵¹ Drașovean-Luca 1990.

⁵² O descriere mai detaliată a acestor tipuri de variabile la Diaconescu et alii 2013.

⁵³ Vezi Madsen 1988, 26, fig. 12.

⁵⁴ Băcuț-Crișan 2008, 51, pl. 61, 62.

⁵⁵ Virag 2008, 287, nr. cat. 11.

situri arheologice situate mult prea departe de arealul cultural turdășean, așa cum a fost definit. Surpriza nu ar trebui să fie atât de mare câtă vreme elemente de tip Turdaș (bandă punctat-incizată și/ sau vase patrulate) sunt prezente în situri și mai îndepărtate cum ar fi cele de la Polgár-Csőszhalom-dulő⁵⁶, Szerencs-Taktaföldvár⁵⁷, Szegvár-Tűzköves⁵⁸, Öcsöd-Kováshalom⁵⁹ sau Aradac⁶⁰. Singura diferență este frecvența de apariție a elementelor de tip Turdaș, mult mai mare în cele două situri de pe teritoriul actual al României, fapt ce și pune unitățile stratigrafice de aici într-o bună conexiune cu celelalte complexe aparținând acestei culturi.

Parabola rezultată, vizibilă în special în Graficul 4a, are în partea dreaptă sus, grupate, cele două niveluri stratigrafiate de la Zlaști-Gruia lui Moș⁶¹, niveluri ce conțin materiale datate la orizont de sfârșit de Vinča B2 (nivelul I) și la nivel de Vinča C1 (nivelul II)⁶². Urmând direcția spre mijlocul parabolei obținute observăm că următoarele unități stratigrafice sunt cele de la Lipova și Porț-Corău, date de autorii publicării la moment de Vinča B2/C – C⁶³ și Suplac II⁶⁴. Această parte a graficului este numită de noi Faza I (vezi Grafic 4d).

Următorul complex ce trebuie discutat aici este B2 de la Turdaș, complex ce se „desprinde” ușor de grupul consistent plasat în zona curburii parabolei, înspre unitățile deja menționate câteva rânduri mai sus. Acest complex este atribuit nivelului I, inferior, din zona centrală a așezării, nivel considerat

⁵⁶ Raczky et alii 2007, 58, fig. 5/1. Aici doar motivistica poate fi luată în discuție, vasul respectiv fiind considerat a fi de tip Szamborzec-Opatów. Situl în cauză este în fapt așezarea plană de lângă tell-ul de la Csőszhalom, așezare plană ce este considerată a fi contemporană în special cu nivelul I și parțial cu nivelul II, cele mai timpurii, din cadrul tell-ului (cf. Raczky et alii 2007, 61–62 și fig. 10).

⁵⁷ Korek 1989, Taf. 16/3, 5, 8, 12, Taf. 18/2, 9, 13, 14; Korek 1973, XXV.tábla/9, 11, 13, XXV.tábla/10, 14 (materialele din acest sit sunt atribuite etapei timpurii a culturii Tisza – vezi Korek 1989, 65).

⁵⁸ Korek 1973, XLIX. tábla/1, 2 și Korek 1987, 50, fig. 3 (materiale atribuite etapei timpurii a culturii Tisza).

⁵⁹ Raczky 1987, 69, fig. 10, 73, fig. 23; Raczky et alii 1985, pl. 25/7.

⁶⁰ Brukner 1968, pl. V/3.

⁶¹ Aici au fost luate în calcul doar materialele de pe terasa A, cele de pe terasa B fiind în poziție secundară (vezi Drașovean – Mariș 1998, 94, 99). Nivelul I este nivelul inferior, nivelul II fiind cel superior.

⁶² Drașovean – Mariș 1998, 100. Etapele culturii Vinča folosite sunt conforme cronologiei lui Lazarovici.

⁶³ Luca 1986, 53. Autorul folosește același model cronologic ca cel menționat în nota 62 de mai sus.

⁶⁴ Băcuț-Crișan 2008, 51, 68. Autoarea paralelizează această fază cu Vinča C; Lazarovici 2012, 64 încadrează aceste descoperiri în etapa Zau IIIA, la nivel de Vinča C1 (cronologie Schier).

ca aparținând fazei Turdaș I⁶⁵. Complexele B1, B3, B4, L1 și L4 sunt și ele atribuite culturii Turdaș⁶⁶ și fac parte din grupul central de unități stratigrafice (vezi Grafic 4c). Tot aici sunt prezente și complexele din același sit rezultate în urma campaniilor din anii 1996–1998, ce poartă următoarele coduri: L5, L9, B6 și B7⁶⁷. Enumerăm aici și celelalte complexe prezente în această zonă a rezultatelor obținute de noi: B2⁶⁸, B1, B4, L1, L3 și *Șanțul cu ceramică* de la Orăștie-Dealul Pemilor⁶⁹, B1, proprietatea Moldovan, de la Alba Iulia-Lumea Nouă⁷⁰ și complexele C3 și C4 de la Halmeu-Vamă⁷¹. În partea finală (privind de la stânga la dreapta Graficul 4) a acestui grup central de unități stratigrafice sunt vizibile, oarecum grupate, complexele B1, proprietatea Călin și B1, proprietatea Suci, din situl de la Lumea Nouă⁷², precum și B1

de la Călan-*La podină (La sălcii)*⁷³. Tot acest grup de unități stratigrafice discutat în prezentul alineat este numit de noi Faza II (vezi Grafic 4d).

În partea stângă a Graficului 4 se află situate următoarele entități stratigrafice: nivelul I de la Pianu de Jos⁷⁴, nivelul II de la Cerișor-Peștera Cauce⁷⁵, nivelul Ia de la Cerișor-Peștera Mare⁷⁶ și nivelul II de la Deva-Tăulaș⁷⁷. Sunt numite de noi Faza III (vezi Grafic 4d).

Elemente de cronologie relativă și absolută

Sintetizând cele spuse mai sus, dar în cadrul oferit de analiza noastră, putem afirma, cu rezervele date de faptul că argumentele folosite sunt bazate strict pe relaționări cronologice relative făcute de diverși autori, că rezultatele prezentate aici au și o valoare cronologică (vezi spre exemplificare și n. 68 și 84 din prezentul studiu). Dacă luăm în calcul sistemul cronologic propus de W. Schier pentru cultura Vinča și făcând paralelisme cu cel propus de Gh. Lazarovici pentru aceeași cultură (sistem folosit cu precădere în literatura românească de specialitate între anii 1980 – 2000), putem enunța, pe baza încadrărilor cronologice făcute de autorii cercetărilor, următoarele paralelisme: nivelul I de la Zlaști poate fi datat la început de Vinča C1, nivelul II în faza C1, materialele de la Lipova în aceeași etapă, tot aici putând fi plasate și materialele de la Porț⁷⁸. Grupul cel mai consistent, prezent în zona de curbură a parabolei din Graficul 4 aparține fazei Vinča C2⁷⁹, iar partea stângă a reprezentării grafice ar aparține etapei

⁶⁵ Luca – Urian 2012, 17.

⁶⁶ Luca 2001, 42–45. Complexul B1 este atribuit nivelului I, B3 și B4 nivelului II inferior (Ila la Luca – Urian 2012), iar L1 și L4 nivelului II superior (Iib la Luca – Urian 2012). Complexele de la Turdaș, considerate ca aparținând culturii cu același nume (cu excepția B1 și B2), sunt încadrate la Luca – Urian 2012, 17 fazelor II și III ale culturii.

⁶⁷ Subsemnatul a participat în calitate de student la aceste campanii de cercetare. Mai târziu, moment în care eram angajat al Muzeului Castelul Corvinilor din Hunedoara, am efectuat grafica în tuș a planșelor și planurilor cercetărilor de la Turdaș-Luncă, campaniile anilor 1996–1998. În studiul de față am folosit doar informația la care am avut acces în acea perioadă (mai exact am atribuit materialele din complexele numite tipologiei propuse de noi), publicarea acestor materiale ilustrative rămânând în seama titularului dreptului de autor al acestor materiale, în speță prof. Sabin Adrian Luca (parte dintre planuri au fost deja publicate – vezi Luca (ed.) 2012, plan 1–7, fig. 3).

⁶⁸ Acest complex este separat în cadrul analizei prezente în trei unități stratigrafice diferite B2a, B2b, B2c, conform descrierii făcute de autorul publicării cercetărilor de aici (vezi Luca 1997, 31 și n. 102). Astfel B2c corespunde celui mai vechi nivel de folosire al acestui complex, B2b nivelului de folosire de la adâncimea generală de –1,20 m, iar B2a nivelului de umplere al tasării nivelurilor anterioare, corespunzător adâncimii generale de –0,60 m. Disponerea acestor unități de analiză și totodată stratigrafice (aflate în relație stratigrafică directă), dinspre dreapta spre stânga, începând cu B2c și sfârșind cu B2a, în cadrul etapei a II-a Turdaș (vezi Grafic 4c), sunt un argument colateral puternic pentru a susține că rezultatele analizei noastre au și o valoare cronologică, „citirea” evoluției cronologice făcându-se dinspre dreapta sus spre stânga sus.

⁶⁹ Luca 1997, 29–33. Complexele turdașene de la Orăștie sunt atribuite în Luca – Urian 2012, 17, etapelor II și III ale culturii Turdaș.

⁷⁰ Gligor 2009, 45.

⁷¹ Virag 2008, 197–198, 287. Complexul C4/2006 de la Halmeu conține, pe lângă ceramica incizată de tip Turdaș, și fragmente ceramice pictate cu negru cu analogii foarte bune în mediul Suplac așa cum este cunoscut acum, în urma publicării lucrării Băcuț-Crișan 2008.

⁷² Gligor 2009, 47–48 pentru proprietatea Călin și 53 pentru proprietatea Suci.

⁷³ Ciută 2001, 33–42, autorul considerând că este vorba de o fază târzie. Luca – Urian 2012, 17 numesc acest sit *Între sălcii* (sic!) și încadrează nivelul corespunzător bordeiului B1, fazei a II-a a culturii Turdaș.

⁷⁴ Paul 1969, 36, fig. 3, pl. I, II. Nivel încadrat de același autor la orizont de Turdaș III (conform sistemului cronologic propriu) și paralelizat cu Vinča C – vezi Paul 1981, Abb. 18.

⁷⁵ Luca et alii 2004, 84–90. Luca – Urian 2012, 17 atribuie acest nivel fazei a III-a a culturii Turdaș.

⁷⁶ Roman et alii 2000, 10–11. Autorii încadrează aceste materiale într-o etapă târzie a culturii Turdaș, corespunzătoare nivelului II, intermediar, din situl eponim.

⁷⁷ Dumitrescu 1984; Lazarovici – Dumitrescu 1985–1986, 26 paralelizează Tăulaș II cu etapa Iclod I. Drașovean 1996, 99 paralelizează nivelul Tăulaș II cu sfârșitul fazei Vinča C1 (cronologie Lazarovici). Luca – Urian 2012, 17, plasează materialul de la Tăulaș, fără a face o separare pe niveluri, la moment de faze Turdaș II și III. Lazarovici 2012, 64, Tab. 12 încadrează nivelul Tăulaș II la moment de Turdaș III – Vinča C3 (cronologie Schier).

⁷⁸ Utilizând o dată radiocarbon provenind din situl de la Uivar, Drașovean 2013, 16 discută despre prezența elementelor turdașene în arealul bănățean la moment de sfârșit de Vinča C1.

⁷⁹ Pe baza datelor de cronologie absolută Drașovean 2013, 15 consideră că Turdaș II este contemporan cu finalul fazei Vinča C2.

C3⁸⁰. Altfel spus, materialele de tip Turdaș rezultă a fi paralele cronologic cu faza C a culturii Vinča.

În ceea ce privește cronologia absolută a culturii Turdaș, până acum 4 date convenționale au fost publicate⁸¹, date la care se poate adăuga și cea de la Uivar (Hd-22734) din complexul 370, complex ce conține materiale de tip Turdaș tipice⁸². Modelări Bayesiene ale acestor date au fost deja efectuate și dorim aici să aducem contribuții bazate pe rezultatele analizei de corespondență și să reluăm sincronismele obținute, metodologic fiind inutil să mai reluăm aceleași demersuri⁸³. Spunem că este inutil pentru că dacă privim Graficul 4d unde este înfățișată propunerea noastră de partajare pentru etapele culturii Turdaș, constatăm că unitățile B1 și B2b de la Orăștie sunt în faza a II-a⁸⁴, iar nivelul II al Peșterii Cauce este situat în faza a III-a⁸⁵. Dorim să subliniem încă o dată faptul că data Deb-5765 de la Orăștie din bordeiul B2 nu poate fi una viabilă, având în vedere că provine din același context ca și data Deb-5775⁸⁶, iar valoarea sa este mult prea timpurie. Combinarea celor două date în cadrul programului OxCal, utilizând comanda de *R_Combine*, duce la imposibilitatea programului de a analiza rezultatul combinării acesta nefiind viabil (vezi Imaginea 1). Astfel, credem că această dată, a cărei valori prea vechi sunt datorate unor cauze incerte, ar trebui să nu mai fie folosită în discuții legate de cronologia culturii Turdaș, așa cum a fost definită și așa cum o arată rezultatele analizei de corespondență prezentate aici.

Tot aici trebuie să aducem în discuție și situația probei ce a stat la baza obținerii datei GrN-28994. Pentru prima dată ea este publicată ca și făcând parte din nivelul II al stratigrafiei obținute în Peștera de la Cauce (sat Cerișor, comuna Lelese, jud. Hunedoara)⁸⁷. Două surse bibliografice⁸⁸ oferă

ca și date stratigrafice: gr. 104 sau Befund 104, adâncimea de -0,50 m de la suprafață, materia primă fiind o tibie de bovid. O altă sursă bibliografică, încă în curs de publicare, oferă ca și nivel de proveniență, nivelul Petrești⁸⁹ sau nivelul III⁹⁰ de la Cauce. Discuțiile purtate cu profesorul Biagi, având ca și bază de argumentare formularul de înscriere al probei în cadrul laboratorului de la Gröningen, ne-au oferit ocazia să avem confirmarea adâncimii publicate deja și menționate și de noi mai sus, dar formularul de înscriere a probei oferă câteva surprize. La Luca 2009 textul de descriere este în engleză și oferă prescurtarea „gr. 104”, iar la Luca – Urian 2012 în germană, apare „Befund 104”. Pe formularul de la Gröningen, cifra 104 este de fapt greutatea („weight”) probei, singura mențiune referitoare la poziția stratigrafică fiind adâncimea, conformă de altfel. Astfel, „gr. 104” din Luca 2009 era de fapt prescurtarea de la „greutate” din limba română, dar integrat într-un text în limba engleză (!). De aici, până la „Befund 104” în limba germană nu mai e decât un pas (!). O altă surpriză este valoarea estimată a probei de pe același formular: 6900/6700 BP. Această valoare estimată corespunde etapei cronologice absolute specifice neoliticului timpuriu, în speță cultura Starčevo-Criș⁹¹. Având în vedere toate aceste lucruri, la acest moment al raționamentului, surprinzătoare este adâncimea de proveniență a probei. Fiind unul dintre cei care au făcut parte din echipa de cercetare efectivă a peșterii de la Cauce și totodată unul dintre cei doi specialiști care au desenat profilul stratigrafic de aici, publicat în Luca et alii 2004, 46, plan 3, putem afirma că adâncimea la care au apărut materialele Starčevo-Criș este între 1,30–1,50 m. Și dacă tot am ajuns la acest punct, putem afirma că nivelul Turdaș este cuprins între adâncimile 1–1,30 m, iar materialele Petrești de aici apar într-un nivel subțire de cenușă (cca 5 cm) ce suprapune direct, în zona metrilor 5 și 6, nivelul Turdaș⁹². Astfel, adâncimea de -0,50 m înregistrată în formularul de înscriere a probei la Gröningen nu are nici o legătură cu nivelurile I,

⁸⁰ Lazarovici 2012, 64, Tab. 12 paralelizează nivelul Tăulaș II cu Vinča C3.

⁸¹ Vezi Luca 2009, 203, Tab. 3, datele Deb 5765, Deb 5762, Deb 5775, GrN 28994.

⁸² Vezi mai sus notele 16 și 17 din prezentul studiu.

⁸³ Drașovean 2013, 15–17.

⁸⁴ Se poate observa o poziție ușor mai timpurie a B1 față de B2a și în rezultatele analizei noastre dar și din valorile calibrate ale datelor viabile din cele două complexe (vezi Grafic 4b). Acest aspect se constituie într-un nou argument în favoarea valorii cronologice a rezultatelor obținute.

⁸⁵ Vezi Drașovean 2013, fig. 7.

⁸⁶ Luca 2001, 141–142 (probe prelevate din nivelul de călcare aflat la adâncimea de -1,20 m, mai exact din unitatea stratigrafică definită de noi ca și B2b Orăștie). Vezi Drașovean 2013, 15.

⁸⁷ Luca 2006, 356; Luca 2008, 31; Luca 2009, 203 și Luca – Urian 2012, 19.

⁸⁸ Luca 2009 și Luca – Urian 2012.

⁸⁹ Biagi 2014.

⁹⁰ Luca et alii 2004.

⁹¹ De altfel prof. Biagi ne-a confirmat faptul că această probă i-a fost transmisă ca făcând parte din nivelul I al peșterii de la Cauce. Acest fapt este prezent și pe fișa de la Gröningen unde, cronologico-cultural, proba ar proveni dintr-un nivel Starčevo-Criș IIA. Totuși însă Luca 2006, 356 afirmă, cu convingere, că proveniența respectivei date din cadrul nivelului II a peșterii de la Cauce precum și valoarea BP a acesteia se bazează pe o informație oferită de prof. Biagi.

⁹² Luca et alii 2004, 45, Plan 3.

II sau III de la Cauce⁹³, la această cotă altimetrică fiind descoperite materiale de tip Coțofeni. Din păcate plasarea acestei date, doar pe baza unei coerențe a valorii numerice, la un anumit palier cronologico-cultural nu poate înlocui elementul esențial pentru orice probă folosită în datarea absolută a unităților arheologice și anume proveniența certă dintr-un context clar delimitat și cercetat ca atare.

Am întreprins tot acest demers în ciuda faptului că valoarea calibrată a probei discutate mai sus era extrem de convenabilă în ceea ce privește valoarea prezumtiv cronologică (și din perspectiva datelor ¹⁴C) a rezultatelor analizei noastre. Din păcate însă, toate incertitudinile legate de proveniența stratigrafică a acestei probe, ne fac să utilizăm semnul întrebării în Graficul 4b și totodată să utilizăm același semn de întrebare în legătură cu sincronismele fazei Turdaș III, așa cum au fost deja definite pe baza analizei datelor radiometrice⁹⁴.

Astfel putem afirma că doar două din cele patru date ¹⁴C atribuite culturii Turdaș sunt viabile și ele aparțin fazei a II-a. Faza I și Faza III nu au ancoră în cronologia absolută, tot ce poate fi exprimat sunt elementele de tip *terminus ante quem* pentru Faza I și *terminus post quem* pentru faza III.

Aici e momentul să discutăm și despre prezența în analiza noastră a unor unități stratigrafice neîncadrate în cultura Turdaș, dar care prezintă elemente de tip Turdaș, cum ar fi, luate în ordinea prezenței lor în Graficul 4: SIV/3 de la Porț-Corău, C3 și C4 de la Halmeu și cele trei B1 (proprietățile Moldovan, Călin și Suci) de la Lumea Nouă. SIV/3 de la Porț sunt materiale din secțiunea SIV din situl numit, care apar între adâncimile de 0,40–0,70 m, între metrii 29–35. Elementele de tip Turdaș sunt majoritare, situarea acestei unități în grupul complexelor de tip Turdaș fiind firească. Surprinzătoare oarecum este prezența acesteia în faza I a Graficului 4, acest fapt fiind explicabil doar prin prezența mai timpurie în arealul situat la nord-vest de cursul mijlociu al Mureșului (ca și areal clasicizat al ceramicii de tip Turdaș) al elementelor așa-zis turdășene. Dacă însă luăm în calcul faptul că începutul fazei Iclod I este mai timpurie decât apariția elementelor de tip Turdaș în Banat⁹⁵, credem că prezența elementelor de tip Turdaș din cimitirul A de la Iclod (cimitir ce reprezintă etapele I și parțial II din dezvoltarea culturii Iclod⁹⁶) poate fi

explicată prin/explică existența acelorași elemente și la Porț la un orizont cronologic mai timpuriu decât materialele din faza II a culturii Turdaș.

Materialele de la Halmeu sunt încadrate de descoperitori fie grupului Herpály, fie Iclod I, fie Zau IIIA⁹⁷. Explicația coagulării acestor două complexe cu unități stratigrafice turdășene este aceeași ca și în cazul elementelor de la Porț, doar că rezultatele obținute aici demonstrează prezența acestora la un orizont Turdaș II, orizont contemporan cu Iclod II⁹⁸.

Cele trei complexe de la Lumea Nouă sunt prezente aici doar datorită elementelor de tip Turdaș ce apar în cadrul materialului descoperit aici. Din păcate niciunul dintre cele trei complexe de la Lumea Nouă nu dispune la acest moment de date absolute, fapt ce ar îmbunătăți procesul deductiv. Ele sunt astfel situate la sfârșitul fazei II a Turdașului (conform Graficului 4), lucru explicabil deoarece etapa a III-a a Turdașului are ca și element caracteristic pictura cu negru, asociat cu elemente tipic turdășene. Pictura cu bitum, de tip Tăulaș este considerată un import tehnologic dinspre nord-vestul României, grupul Foeni fiind privit, cu probabilitate, ca și element de filtrare⁹⁹. Având în vedere cele prezentate mai sus credem că această modă în ornamentarea ceramicii urmează firesc calea de pătrundere și a altor elemente morfologice ale ceramicii dinspre nord-vest spre valea mijlocie a Mureșului, aportul grupului Foeni în această chestiune fiind foarte greu de demonstrat.

Concluzii

Ajunși la partea de sinteză a acestui studiu ne vedem nevoiți să remarcăm faptul că elementele de tip Turdaș (și aici ne referim strict la aspectele morfologice ale ceramicii) au o arie de răspândire largă și apar asociate cu alte elemente definite de-a lungul timpului ca Suplac, Iclod (mai nou Zau) sau Vinča C.

Ce este interesant este faptul că frecvența acestor elemente în situri ca cele de la Turdaș, Orăștie, Călan au determinat definirea culturii Turdaș așa cum este văzută azi¹⁰⁰. Însă același criteriu, utilizând analiza de corespondență, încadrează în cultura Turdaș anumite complexe (SIV/3 de la Porț, C3 și C4 de la Halmeu) considerate ca aparținând unor manifestări culturale diferite și care conțin pe lângă elementele de tip Turdaș și alte

⁹³ Așa cum au fost definite la publicarea rezultatelor. Vezi Luca et alii 2004, 44–47 și Planul 3.

⁹⁴ Drașovean 2013, 15–16; Diaconescu et alii 2013, Imaginea 8 și 9 (de unde etapa Turdaș III trebuie eliminată).

⁹⁵ Vezi Diaconescu et alii 2013, Imaginea 8.

⁹⁶ Conform Diaconescu et alii 2013.

⁹⁷ Vezi mai sus n. 41.

⁹⁸ Conform Diaconescu et alii 2013.

⁹⁹ Luca 2001, 139.

¹⁰⁰ Vezi Luca 2006, 354–356 sau Luca 2008, 29–31 (text aproape identic, tot în limba engleză, ca la Luca 2006); Luca 2009; Luca – Urian 2102.

caracteristici, străine siturilor cercetate sistematic de pe Valea Mureșului mijlociu. Același lucru se poate afirma și în legătură cu complexe de la Lumea Nouă, unde elemente de tip Foeni II sunt asociate cu cele turdășene.

Plecând de la definiția culturii arheologice ca și „un grup polythetic de tipuri specifice și cuprinzătoare care se întâlnesc împreună frecvent în asamblee în cadrul aceleiași limitate arii geografice”¹⁰¹ sau ca și concept „... înțeles, în sens tradițional, ca reprezentând o simplă combinație de elemente caracteristice din materialul obținut din descoperirile arheologice, ce se constituie într-o regulă, delimitată în spațiu și timp de alte combinații alcătuite în mod asemănător”¹⁰² atragem atenția în primul rând asupra lipsei unui teritoriu bine delimitat de apariție a elementelor de tip Turdaș (vezi Harta 1 făcând abstracție de culorile diferitelor situri). Densitatea cea mai mare de situri coroborată cu frecvența mai mare a unor anumite caracteristici morfologice ale ceramicii se manifestă în zona cursului mijlociu al Mureșului și au stat cu siguranță la baza definirii culturii Turdaș. Vorbim însă de o cultură arheologică în sensul definițiilor de mai sus, sau vorbim de o modă de ornamentare și de construire (forme) a unor vase ceramice (mai pe scurt modă ceramică)? Având în vedere frecvența redusă de apariție a altor elemente caracteristice (inventar litic cioplit și șlefuit, plastică lut, unelte os, podoabe os, ceramică, piatră etc. sau arhitectură locuințe, organizare internă așezări, rit și ritual funerar etc.), rată de frecvență datorată în primul rând intensității și scării la care se efectuează cercetarea arheologică, precum și ignorării din motive diverse a altor categorii de material arheologic, mai puțin ceramică¹⁰³, considerăm că putem vorbi aici de o modă ceramică ce are două căi de pătrundere spre cursul mijlociu al Mureșului (una dinspre vest, pe cursul Mureșului și o alta dinspre nord-vest, prin intermediul grupului Iclod), modă ce, din motive momentan neclare, se generalizează în acest areal.

Tot acest fenomen pare a se petrece în timpul fazei Vinča C. Utilizarea datelor ¹⁴C, consolidează foarte clar poziția etapei Turdaș II, oferind următorul orizont cronologic: Turdaș II = Iclod II = sfârșit Vinča C2 – Vinča C3¹⁰⁴ (vezi Imaginile 2,

3 și 4)¹⁰⁵. Poziția cronologică a etapelor Turdaș I (Transilvania) și III se poate face doar deductiv folosind principiile de *terminus post* și *ante quem* față de etapa Turdaș II. Pentru faza Turdaș I (Banat) se poate folosi data obținută din situl de la Uivar (complex 370)¹⁰⁶, dată care introdusă în câmpul de analiză ne oferă posibilitatea să susținem următorul palier cronologic: Turdaș I (Banat) = Iclod Ib = Vinča C2 (conform Imaginilor 2 și 3). Același palier cronologic poate fi luat în calcul și pentru faza Turdaș I (cumulând aici elementele bănățene și cele transilvănene), utilizând conceptul de *terminus ante quem vis-à-vis* de faza Turdaș II. Etapa Iclod Ib, privită ca și *terminus ante quem* pentru etapa Iclod Ia, oferă posibilitatea, utilizând și Imaginea 3, să se poată discuta despre palierul cronologic relativ Iclod Ia = sfârșit Vinča C1 – început Vinča C2. Folosind aceeași Imagine 3 se poate avansa și paralelismul cronologic Iclod III = sfârșit Vinča C3 – început Vinča D.

Oricum la acest moment este clar că paralelismele cronologice absolute Turdaș I–III = Vinča C2 – început Vinča D au cea mai mare rată de credibilitate. Aceste paliere ale cronologiei absolute modifică parțial viziunea cronologiei relative, unde, așa cum am expus mai sus, Turdaș I–III = Vinča C1–C3¹⁰⁷. Totodată subliniem încă o dată anterioritatea Iclod Ia față de etapa Turdaș I, așa cum este discutată mai nou¹⁰⁸, argumente solide în favoarea ideii conform căreia elementele zise de tip Turdaș, din arealul grupului Iclod, sunt anterioare culturii Turdaș, așa cum a fost definită pe baza cercetărilor sistematice efectuate până acum în siturile de la Orăștie-Dealul Pemilor și Turdaș-Luncă¹⁰⁹ (vezi Imaginea 4).

¹⁰⁵ Pentru realizarea celor trei imagini datele sunt calibrate 2σ (95,4% probabilitate), folosind curba de calibrare IntCal09 (Reimer et alii 2009) și versiunea 4.2.2 a programului OxCal (Bronk Ramsey 2009), utilizându-se comanda *Bounded Sum* pentru fiecare fază în parte. Pentru datele grupului Iclod vezi Diaconescu et alii 2013, iar pentru cele Turdaș vezi Luca – Urian 2012 și Drașovean 2013. De asemenea datele ¹⁴C pentru fazele C1 și C2 ale culturii Vinča sunt preluate din Drașovean 2013, 20, Tabel 1.

¹⁰⁶ Drașovean 2013, 16.

¹⁰⁷ Cu excepția celor expuse mai sus în n. 17, unde dacă luăm în calcul sincronismul Vinča C1 (sistem Lazarovici) = Vinča C2 (sistem Schier) (vezi *supra* n. 13), putem afirma că Drașovean 2004 intuiește, doar pe baza elementelor de cronologie relativă, că debutul culturii Turdaș nu poate fi mai timpuriu de etapa Vinča C2 a sistemului propus de W. Schier (sistem cronologic stabilit pe baza unei abordări extrem de solide și foarte bine argumentată – vezi Schier 1995 și Schier 2000).

¹⁰⁸ Drașovean 2013, 15–17.

¹⁰⁹ Vezi Luca 1997 și Luca 2001; Lazarovici 1991, 10 afirmă „grupul Turdaș prin prizma descoperirilor de la Iclod ar fi

¹⁰¹ Florescu 2012, 8, în fapt o traducere în limba română a definiției oferită de Clarke 1968, 285.

¹⁰² Vulpe 2001, 211, definiție reluată și de Popa 2009, 108.

¹⁰³ Vezi Lazăr 2005, 13–14.

¹⁰⁴ Pentru paralelismul Turdaș II cu Iclod II vezi și Diaconescu et alii 2013, Imaginea 8, iar pentru contemporaneitatea Turdaș II cu sfârșit de Vinča C2–început de Vinča C3 vezi și Drașovean 2013, 17 și Grafic 1.

La final considerăm necesar, în dorința de a înțelege cât mai bine fenomenul, să punem câteva întrebări referitoare la perpetuarea elementelor de tip Turdaș în ornamentarea și tehnologia ceramicii până inclusiv în faza AB a culturii Petrești¹¹⁰. De ce materiale de tip Turdaș apar în nivelurile Petrești doar în siturile în care cele două culturi se regăsesc în contact direct, cum ar fi Turdaș-*Luncă* sau Daia Română-*Părău*? De ce aceste elemente, o dată „acceptate” și preluate în ornamentica culturii Petrești, nu apar și în alte situri Petrești, de fază AB, situri în care niveluri ale culturii Turdaș lipsesc, cum ar fi Miercurea Sibiului-*Petriș*, Ocna Sibiului-*Fața Vacilor* sau Tărtăria-*Gura Luncii*? Nu cumva această perpetuare este legată de un amestec stratigrafic datorat metodei de cercetare în niveluri artificiale de săpare?

Mulțumiri

Documentarea acestei lucrări a fost posibilă prin bursa post-doctorală oferită de Fundația Alexander von Humboldt pe tema „Neoliticul târziu în Bazinul Carpatic”.

BIBLIOGRAFIE

- Andrișoiu 1979
I. Andrișoiu, Contribuții la repertoriul arheologic al județului Hunedoara, în *Sargetia* XIV, 1979, 15–34.
- Băcșu-Crișan 2008
S. Băcșu-Crișan, *Neoliticul și eneoliticul timpuriu în Depresiunea Șimleului*, Bibliotheca Brukenthal XXIII, Sibiu, 2008.
- Berciu 1961
D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului din România în lumina noilor cercetări*, Ed. Academiei, București (1961).
- Biagi 2014
P. Biagi, *The Middle Neolithic and Chalcolithic chipped stone assemblages of Transylvania: their exploitation, manufacture, and trans-Carpathian trade*, 2014, in press.

doar un aspect târziu, din vremea neoliticului târziu, fazele sale mijlocii ar trebui să cuprindă alte elemente decât cele definite doar pe baza materialelor nestratigrafiate de la Turdaș”. La acest stadiu al cercetărilor putem afirma că nașterea grupului Iclod nu se poate petrece prin dislocarea elementelor de tip Turdaș de către grupul Foeni. Pur și simplu datele de cronologie absolută contrazic în mod clar această teorie (vezi pentru această discuție Diaconescu et alii 2013 precum și Imaginea 4 din prezentul studiu).

¹¹⁰ Paul 1992, 51; Luca 1997, 71; Luca 2001, 145; Drașovean 2013, 18.

- Bronk Ramsey 2009
C. Bronk Ramsey, Bayesian analysis of radiocarbon dates, in *Radiocarbon* 51 (1), 2009, 337–360.
- Brukner 1968
B. Brukner, *Neolit u Vojvodini*, Dissertationes, Tom V, Beograd-Novi Sad 1968.
- Brukner 1976
B. Brukner, Prilog proučavanju veza Bosne i Jugoslovenskog podunavlja u neolitu (Ein Forschungsbeitrag zur Frage der Verbindungen zwischen Zentral- und Nordostbosnien und Südostpannonien-Wojwodina- im Neolithikum), în *Godišnjak Sarajevo* XIII, 1976, 45–57.
- Brukner 1982–1983
B. Brukner, Die Vinča-gruppe und ihr Verhältnis zu den Spätneolithischen Kulturen in Nord-Ost-Griechenland, în *Archaeologia Iugoslavica* 22–23, 1982–1983, 1–14.
- Ciută 2001
M. M. Ciută, Contribuții la cunoașterea neoliticului târziu din depresiunea Hașeg-Mureș. Descoperirile de la Călan-Podină II (Campania 1998), în *Corviniana* VII, 2001, 31–46.
- Clarke 1968
D. L. Clarke, *Analytical Archaeology*, London, 1968.
- Comșa 1969
E. Comșa, Données concernant la civilisation Vinča du sud-ouest de la Roumanie, în *Dacia. Nouvelle Série* XIII, 1969, 11–44.
- Comșa 1974c
E. Comșa, Die Bestattungensitten im rumänischen Neolithikum, în *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte* 58, 1974, 113–156.
- Crișan 1965
I. H. Crișan, Săpături și sondaje în valea mijlocie a Mureșului (Lechința, Cristești, Războieni-Cetate), în *Acta Musei Napocensis* II, 1965, 39–76.
- Crișan et alii 1992
I. H. Crișan, M. Bărbulescu, E. Chirilă, V. Vasiliev; I. Winkler, *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, Bibliotheca Musei Apulensis V, Cluj-Napoca, 1992.
- Dammers 2009
B. Dammers, Ceramic and cultural identity between the Balkans and the middle Europe: The Vinča C site of Uivar (Romanian Banat), în: F. Drașovean, D. L. Ciobotaru, M. Maddison (Ed.), *Ten Years After: The Neolithic of the Balkans, as uncovered by the fast decade of research*, Ed. Marineasa, Timișoara (2009), 236–258.
- Diaconescu et alii 2013
D. Diaconescu, Gh. Lazarovici, S. Tincu, Considerații privind poziția cronologică absolută a cimitirelor preistorice de la Iclod, în *Acta Musei Porolissensis* XXXV, 2013, 47–63.

- Draşovean 1994
F. Draşovean, The Petreşti culture in Banat, în *Analele Banatului* III, 1994, 139–170.
- Draşovean 1996
F. Draşovean, *Cultura Vinca târzie în Banat. Relațiile cu vecinii*, Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica I, Timișoara, 1996.
- Draşovean 1999
F. Draşovean, Cultura Petreşti în Banat, în *Studii privind aşezările preistorice în arealul Tisa-Mureşul inferior*, Editura Orizonturi Universitare, Timișoara, 1999, 5–20.
- Draşovean 2004
F. Draşovean, Transylvania and the Banat in the Late Neolithic. The origins of the Petreşti Culture, în *Antaeus* 27, 2004, 27–36.
- Draşovean 2013
F. Draşovean, Despre unele sincronisme de la sfârşitul neoliticului târziu şi începutul eneoliticului timpuriu din Banat şi Transilvania. O abordare Bayesiană a unor date absolute publicate de curând şi republicate recent, în *Analele Banatului* XXI, 2013, 11–34.
- Draşovean – Luca 1990
F. Draşovean, S.A. Luca, Consideraţii preliminare asupra materialelor neo-eneolitice din aşezarea de la Mintia (com. Veţel, jud. Hunedoara), în *Studii şi cercetări de Istorie Veche şi Arheologie* 41, 1990, 7–17.
- Draşovean – Mariş 1998
F. Draşovean, T. Mariş, Aşezarea neolitică târzie de la Zlaşti (Jud. Hunedoara), în *Analele Banatului* VI, 1998, 93–119.
- Draşovean – Rotea 1986
F. Draşovean, M. Rotea, Aşezarea neolitică de la Şoimuş. Contribuţii la problema neoliticului târziu din sud-vestul Transilvaniei, în *Apulum* XXIII, 1986, 9–24.
- Draşovean et alii 1996
F. Draşovean, D. Ţeicu, M. Muntean, *Hodoni. Locuirile neolitice şi necropola medievală timpurie*. Reşiţa (1996).
- Dumitrescu 1966
H. Dumitrescu, Quelques données relatives a la culture de Petreşti de Transylvanie, în *Sbornik Národního Muzea v Praze* XX, 1966, 33–41.
- Dumitrescu 1972
V. Dumitrescu, Turdaş-Mesopotamia. Însemnări pe marginea unui articol, în *Studii şi Cercetări de Istorie Veche* XXIII, 1972, 93–109.
- Dumitrescu 1984
H. Dumitrescu, Cercetările arheologice de la Tăualaş-Deva (partea I), în *Acta Musei Napocensis* XXI, 1984, 4–44.
- Florescu 2012
R. Florescu, Consideraţii teoretice privind arheologia ca ştiinţă, în *Cercetarea arheologică pluridisciplinară în România. Trecut, prezent, perspective* (ed. D. Popovici, M. Angheliniu), 2012, 7–15.
- Furholt 2008
M. Furholt, Pottery, cultures, people? The European Baden material re-examined, în *Antiquity* 82, 2008, 617–628.
- Garašanin 1951
M. Garašanin, Die Theiß-Kultur im Jugoslawischen Banat, în 33. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 1943–1950, 1951, 125–132.
- Garašanin 1979
M. Garašanin, Centralnobalkanska zona, în *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja II. Neolitisko doba*, Sarajevo, 1979, 79–212.
- Garašanin 1990
M. Garašanin, Vinča und seine Stellung im Neolithikum Südosteuropas, în *Vinča and its world*, Belgrade, 1990, 11–15.
- Garašanin 1993
M. Garašanin, Zu den Problemen der Vinča-Gruppe in Rumänien, în *Balkanica* XXIV, 1993, 7–20.
- Garašanin 1997
M. Garašanin, Der späte balkanisch-anatolische Komplex – Ein Rückblick nach vier Jahrzehnten, în *Starinar. Nouvelle Série* XLVIII, 1997, 15–31.
- Gligor 2009
M. Gligor, *Aşezarea neolitică şi eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2009.
- Grbić 1955
M. Grbić, Vinča-Troie-Alishar. Autour du problème de débuts de la civilisation de Vinča, în *Artibus Asiae* 18, 3/4, 1955, 307–318.
- Gumă 1993
M. Gumă, *Civilizaţia primei epoci a fierului în sud-vestul României*, Bibliotheca Thracologica IV, Bucureşti, 1993.
- Iercoşan 1997
N. Iercoşan, Descoperiri arheologice în aşezarea neolitică târzie de la Carei „Cozard”. Groapa nr. 2, în *Studii şi Comunicări Satu-Mare* XIV, 1997, 24–58.
- Jovanović 1960
B. Jovanović, Division stratigraphique de la station de Vinča, în *Starinar. Nouvelle Série* XI, 1960, 9–20.

- Jovanović 1994
B. Jovanović, Gradac phase in the relative chronology of Late Vinča Culture, în *Starinar. Nouvelle Série* XLIII–XLIV, 1994, 1–11.
- Kalicz – Makkay 1977
N. Kalicz, J. Makkay, Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene, *Studia Archeologica* 7, Budapest, 1977.
- Kalmar 1984
Z. Kalmar, Materiale neo-eneolitice intrate în colecția Muzeului de Istorie a Transilvaniei (I), în *Acta Musei Napocensis* XXI, 1984, 391–403.
- Kalmar 1985–1986
Z. Kalmar, Materiale neo-eneolitice intrate în colecția Muzeului de Istorie a Transilvaniei (II), în *Acta Musei Napocensis* XXII–XXIII, 1985–1986, 401–410.
- Kalmar – Tatu 1984–1985
Z. Kalmar, H. Tatu, Materiale neo-eneolitice descoperite în Țara Hațegului, în *Sargetia* XVIII–XIX, 1984–1985, 91–100.
- Korek 1973
J. Korek, *A tiszai kultúra*, manuscris nepublicat al tezei de doctorat, Budapest, 1973.
- Korek 1987
J. Korek, Szegvár-Tüzköves. A settlement of the Tisza culture, în *The Late Neolithic of the Tisza Region* (ed. N. Kalicz, Raczky), Budapest-Szolnok, 1987, 47–60.
- Korek 1989
J. Korek, *Die Theiß-Kultur in der mittleren und nördlichen Theißgegend*, Budapest, 1989.
- Krstić 1994
D. Krstić, The new type of Neolithic Statuettes, în *Zbornik Narodnog Muzeja* XV–1, Beograd, 1994, 17–21.
- Lazarovici 1977a
Gh. Lazarovici, Sfârșitul culturii Vinča-Turdaș în Câmpia Transilvaniei, în *Studii și Comunicări de Etnografie-Istorie* II, 1977, 211–230.
- Lazarovici 1979
Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Bibliotheca Musei Napocensis IV, Cluj-Napoca, 1979.
- Lazarovici 1991
Gh. Lazarovici, *Grupul și stațiunea Iclod*, Cluj-Napoca, 1991.
- Lazarovici 2012
Gh. Lazarovici, Cronologia absolută, relativă și evoluția culturii Zau, în *Identități culturale locale și regionale în context european. Studii de arheologie și antropologie istorică. In memoriam Alexandru V. Matei* (ed. H. Pop, I. Bejinariu, S. Băcuet-Crișan, D. Băcuet-Crișan), Ed. Mega, 2012, 55–71.
- Lazarovici 2014
Gh. Lazarovici, *Cronologia absolută, relativă și evoluția culturii Zau*, studiu introductiv la S. M. Colesniuc, Cultura Zau. Ed. Ex Ponto, Constanța, 2014, 13–32.
- Lazarovici – Dumitrescu 1985–1986
Gh. Lazarovici, H. Dumitrescu, Cercetările arheologice de la Tăuș-Deva (II), în *Acta Musei Napocensis* XXII–XXIII, 1985–1986, 3–40.
- Lazarovici – Kalmar-Maxim 1991
Gh. Lazarovici, Z. Kalmar-Maxim, Aspectul Turdaș, în *Cultura Vinča în România* (ed. G. Lazarovici, F. Drașovean), Timișoara (1991), 122–124
- Lazarovici – Lakó 1981
Gh. Lazarovici, E. Lakó, Săpăturile de la Zăuan – campania din 1980 și importanța acestor descoperiri pentru neoliticul din nord-vestul României, în *Acta Musei Napocensis* XVIII, 1981, 13–44.
- Lazarovici – Lazarovici 2006
M. C. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului în România. I Neoliticul*, Ed. Trinitas, Iași (2006).
- Lazăr 2005
S. Lazăr, *Cultura Vârtope în Oltenia*, Craiova, 2005.
- Luca 1986
S.A. Luca, Discuții asupra materialului ceramic din stațiunea neolitică de la Lipova-„Hodaie”, în *Apulum. Acta Musei Apulensis* XXIII, 1986, 43–53.
- Luca 1997
S.A. Luca, *Așezări neolitice pe valea Mureșului (I). Habitatul turdășean de la Orăștie-Dealul pemilor (punct X2)*. Bibliotheca Musei Apulensis IV, Alba Iulia, 1997.
- Luca 1998–1999
S.A. Luca, Necropola aparținând culturii Turdaș descoperită la Orăștie-Dealul Pemilor, punct X₂, în *Studii și Comunicări Satu-Mare* XV–XVI, 1998–1999, 11–18.
- Luca 2001
S.A. Luca, *Așezări neolitice pe Valea Mureșului (II). Noi cercetări arheologice la Turdaș-Luncă. I. Campaniile anilor 1992–1995*. Bibliotheca Musei Apulensis XVII, Editura Economică, 2001.
- Luca 2001a
S.A. Luca, Cercetări arheologice la Oradea-Salca... și câteva probleme legate de cultura Salca-Herpály, în *Apulum. Acta Musei Apulensis* XXXVIII/1, 2001, 27–83.
- Luca 2005
S.A. Luca, *Repertoriul arheologic al județului Hunedoara*, Bibliotheca Septemcastrensis XIV, Alba-Iulia, 2005.
- Luca 2006
S.A. Luca, Aspects of the Neolithic and Eneolithic Periods in Transylvania (II), în *Homage to Milutin*

Garašanin (ed. N. Tasić, N. Grozdanov), Belgrade, 2006, 341–366.

Luca 2008

S.A. Luca, The Neolithic and Eneolithic Periods in Transylvania, în *The Danube Script. Neo-Eneolithic writing in Southeastern Europe* (ed. J. Marler), Exhibition catalogue, 2008, 23–38.

Luca 2009

S.A. Luca, Issues in defining the Foeni-Mintia Cultural-Group in Transylvania, în *Itinera Praehistorica. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu quinto et sexagesimo anno* (Ed. V. Cotiugă, F. A. Tencariu, G. Bodi), Ed. Universității “A. I. Cuza” Iași, 2009, 199–210.

Luca 2013

S.A. Luca, Recenzie la: Sanda Băcuț-Crișan, Neoliticul și eneoliticul timpuriu în depresiunea Șimleului [The Neolithic and Early Neolithic of the Șimleului Basin], în *Bibliotheca Brukenthal*, 23, 2008, Editura Altip, Sibiu, 340 pages, în *Acta Terrae Septemcastrensis* XII, 2013, 109–124.

Luca – Roman 1999

S.A. Luca, C.C. Roman, Materiale eneolitice descoperite la Hunedoara-Judecătorie, în *Corviniana* V, 1999, 6–11.

Luca – Urian 2012

S.A. Luca, C. Urian, Neue Archäologische Funde im Kreis Temesch/Timiș sowie einige Fragen zur Einordnung der Kulturgruppe Foeni-Mintia in Siebenburgen, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 55, 1, 2012, 7–31.

Luca et alii 2000

S.A. Luca, H. Ciugudean, A. Dragotă, C.C. Roman, Faza timpurie a culturii Vinča în Transilvania. Repere ale orizontului cronologic și etnocultural, în *Angustia* V, 2000, 37–56.

Luca et alii 2004

S.A. Luca, C.C. Roman, D. Diaconescu, *Cercetări arheologice în Peștera Cauce. Volumul I*, Bibliotheca Septemcastrensis IV, Ed. Economică, 2004.

Luca (ed.) 2012

S.A. Luca (ed.), *Cercetările arheologice preventive de la Turdaș-Luncă (județul Hunedoara). Campania 2011*, Bibliotheca Brukenthal LIX, Sibiu, 2012.

Madsen 1988

T. Madsen, Multivariate statistics and archaeology, în *Multivariate Archaeology. Numerical Approaches in Scandinavian Archaeology* (ed. T. Madsen), Jutland Archaeological Society Publications XXI, Aarhus, 1988, 7–27.

Maxim 1999

Z. Maxim, *Neo-Eneoliticul din Transilvania. Date arheologice și matematico-statistice*, Cluj-Napoca, 1999.

Marta et alii 2007

L. Marta, C. Astaloș, Z. Kádas, C. Virag, Halmeu, com. Halmeu, jud. Satu Mare. Punct: Vamă, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2006*, Tulcea, 2007, 170–172.

Nemeș 1988–1991

E. Nemeș, Locuitorii Țării Hațegului până la cucerirea romană, în *Sargetia* XXI–XXIV, 1988–1991, 33–44.

Nițu 2012

F. M. Nițu, Another early Vinča settlement from Transylvania, în *Brukenthal Acta Musei* VII. 1, 2012, 49–61.

Paul 1965

I. Paul, Unele probleme ale neoliticului din Transilvania în legătură cu cultura Petrești, în *Revista Muzeelor* 4, 1965, 294–301.

Paul 1969

I. Paul, Așezarea neo-eneolitică de la Pianul de Jos (Podei), jud. Alba, în *Muzeul Brukenthal. Studii și Comunicări. Arheologie-istorie* 14, 1969, 33–81.

Paul 1981

I. Paul, Der gegenwärtige Forschungsstand zur Petrești-Kultur, în *Praehistorische Zeitschrift* 56, 2, 1981, 197–234.

Paul 1992

I. Paul, *Cultura Petrești*. Ed. Museion, București, 1992.

Popa 2009

C. I. Popa, *Cultura Coțofeni. Cu privire specială asupra Transilvaniei*, teză de doctorat, manuscris, Alba-Iulia, 2009.

Raczky 1987

P. Raczky, Öcsöd-Kováshalom. A settlement of the Tisza culture, în *The Late Neolithic of the Tisza Region* (ed. N. Kalicz, Raczky), Budapest-Szolnok, 1987, 61–83.

Raczky et alii 1985

P. Raczky, M. Seleanu, G. Rósz, C. Siklódi, G. Kalla, B. Csornay, H. Oravecz, M. Vicze, E. Bánffy, S. Bököny, P. Somogy, Öcsöd-Kováshalom. The intensive topographical and archaeological investigation of a Late Neolithic site. Preliminary report, în *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 14, 1985, 251–370.

Raczky et alii 2007

P. Raczky, L. Domboróczki, Z. Hajdú, The site of Polgár-Csőszhalom and its cultural and chronological connections with the Lengyel culture, în *The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe* (ed. Janusz Kozłowski, Pál Raczky), Krakow, 2007, 49–70.

Reimer et alii 2009

P.J. Reimer, M.G.L. Baillie, E. Bard, A. Bayliss, J.W. Beck, P.G. Blackwell, C. Bronk Ramsey, C.E. Buck,

G. S. Burr, R. L. Edwards, M. Friedrich, P. M. Grootes, T. P. Guilderson, I. Hajdas, T. J. Heaton, A. G. Hogg, K. A. Hughen, K. F. Kaiser, B. Kromer, F. G. McCormac, S. W. Manning, R. W. Reimer, D. A. Richards, J. R. Southon, S. Talamo, C. S. M. Turney, J. van der Plicht, C. E. Weyhenmeyer, Intcal09 and Marine09 radiocarbon age calibration curves, 0–50,000 years cal BP, în *Radiocarbon* 51 (4), 2009, 1111–1150.

Roman – Tincu 2009

C. C. Roman, S. Tincu, Hunedoara, jud. Hunedoara. Punct: Piața Obor (Direcția Sanitară Veterinară și pentru Siguranța Alimentelor a jud. Hunedoara), în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2008*, Valahica XXI, Târgoviște, 2009, 310.

Roman et alii 2000

C. C. Roman, D. Diaconescu, Dragoș; S. A. Luca, Săpături arheologice în Peștera nr. 1 (Peștera Mare) de la Cerișor (com. Lelese, jud. Hunedoara), în *Corviniana* VI, 2000, 7–59.

Roska 1941

M. Roska, *A Torma Zsófia – Gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárában (Die Sammlung Zsófia von Torma in der numismatisch-archaeologischen Abteilung des siebenbürgischen Nationalmuseums)*, Cluj-Napoca, 1941.

Roska 1942

M. Roska, *Erdély régészeti repertoriuma, I. Öskor, (Thesaurus Antiquitatum Transilvanicarum, I, Praehistorica)*, Cluj-Napoca, 1942.

Schier 1995

W. Schier, *Vinča studien. Tradition und Innovation im Spätneolithikum des zentralen Balkanraumes am Beispiel der Gefäßkeramik aus Vinča-Belo Brdo*, teză de habilitare prezentată la Ruprecht-Karls University Heidelberg, manuscris, 1995.

Schier 2000

W. Schier, Measuring Change: the Neolithic Pottery Sequence of Vinča-Belo Brdo, în *Documenta Praehistorica* XXVII, 2000, 187–197.

Stevanović – Jovanović 1996

M. Stevanović, B. Jovanović, Stratigraphy of Vinča-Belo Brdo reconsidered, în *Starinar. Nouvelle Série* XLVII, 1996, 193–204.

Suciu 2009

C. I. Suciu, *Cultura Vinča în Transilvania*, Bibliotheca Brukenthal XLIV, Alba-Iulia, 2009.

Šljivar 1996

D. Šljivar, The eastern settlement of Vinča culture at Pločnik: a relationship of its stratigraphy to the hoards of copper objects, în *Starinar. Nouvelle Série* XLVII, 1996, 85–97.

Šljivar – Jacanović 1996

D. Šljivar, D. Jacanović, Veliko Laole-Belovode, the settlement of the culture of Vinča, în *Journal of Serbian Archaeological Society* 12, 1996, 55–60.

Tatu et alii 1988–1991

H. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, Contribuții la repertoriul arheologic al Țării Hațegului (jud. Hunedoara), în *Sargetia* XXI–XXIV, 1988–1991, 93–119.

Todorović – Cermanović 1961

J. Todorović, A. Cermanović, *Banjica, naselje vinčanske grupe*, Beograd, 1961.

Virag 2008

C. Virag, *Neoliticul din nord-vestul României și zonele învecinate*, teză de doctorat, manuscris, Sibiu, 2008.

Virag 2008a

C. Virag, Materialele ceramice din G2 de la Carei-Cozard, în *Arheometrie în România*, 3, 2008, 179–190.

Vlassa 1967

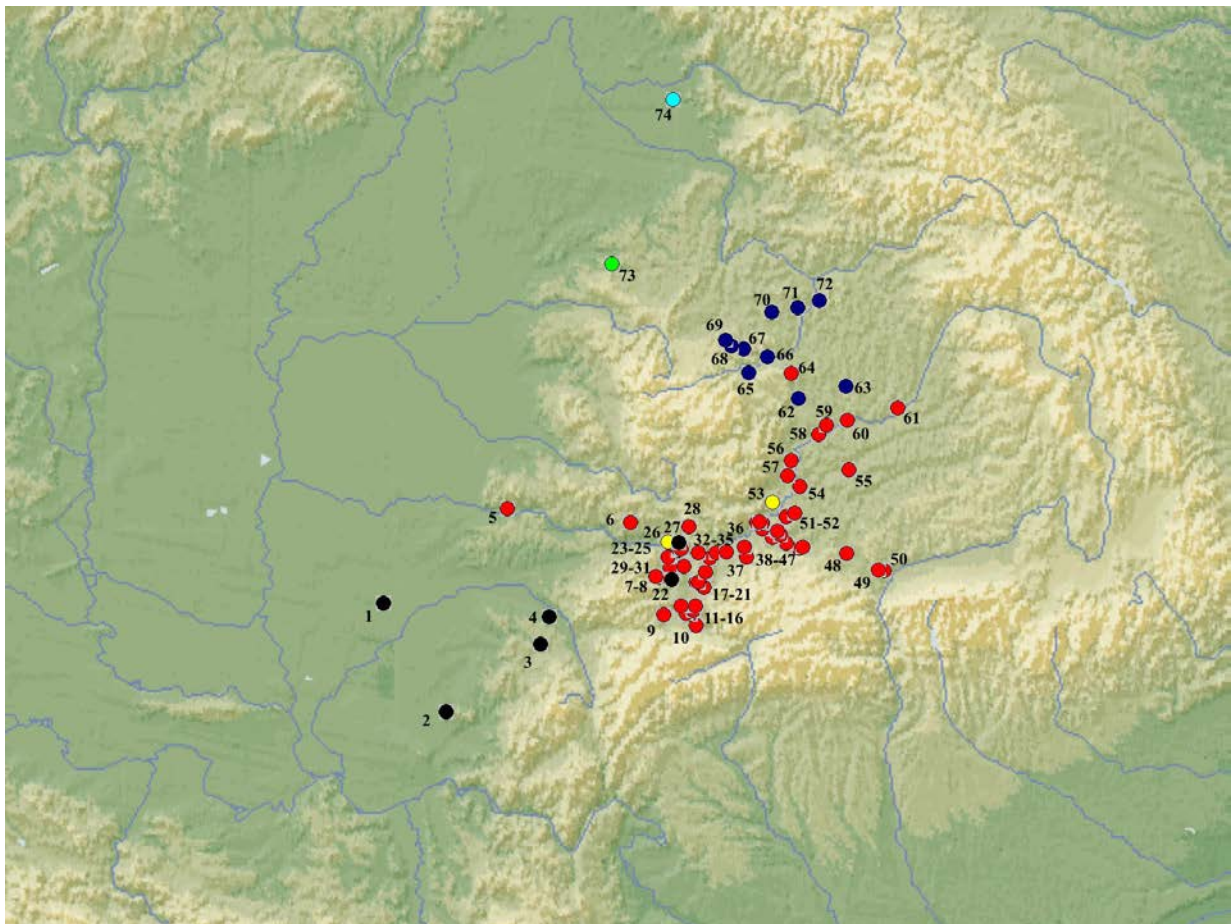
N. Vlassa, Unele probleme ale neoliticului Transilvaniei, în *Acta Musei Napocensis* IV, 1967, 403–423.

Vulpe 2001

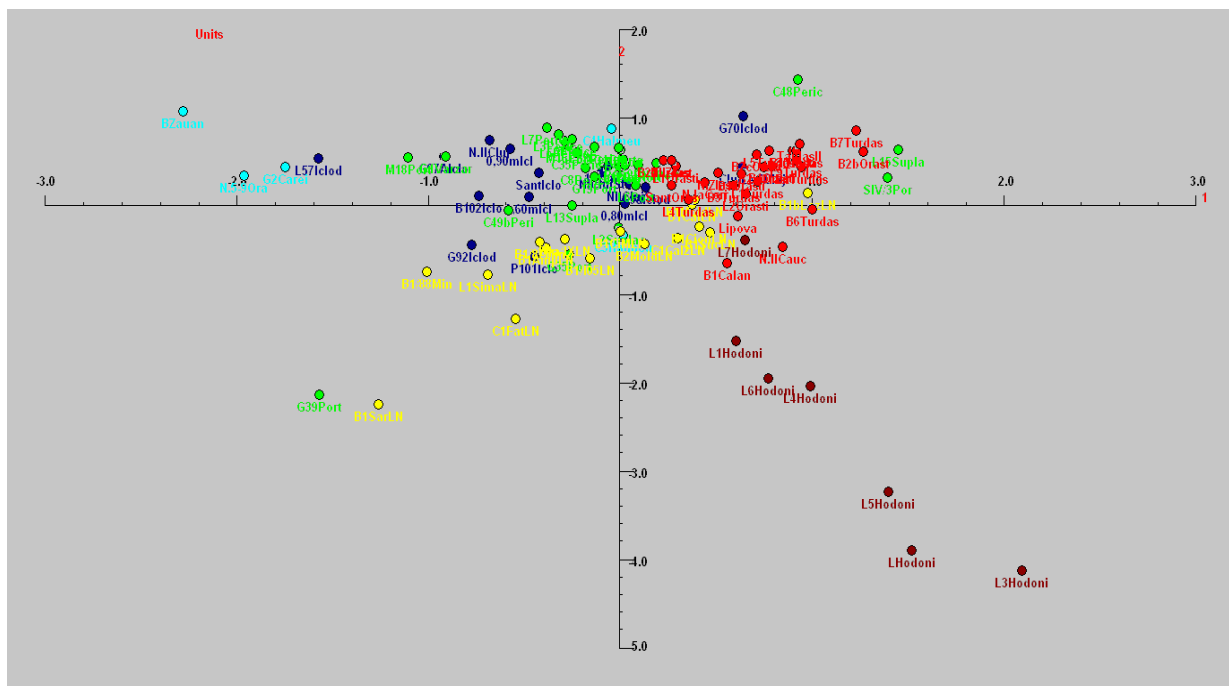
A. Vulpe, Epoca metalelor. Introducere, în *Istoria Românilor*, vol. I, București, 2001, 211–214.

Anexa 1: Lista siturilor care conțin materiale de tip Turdaș

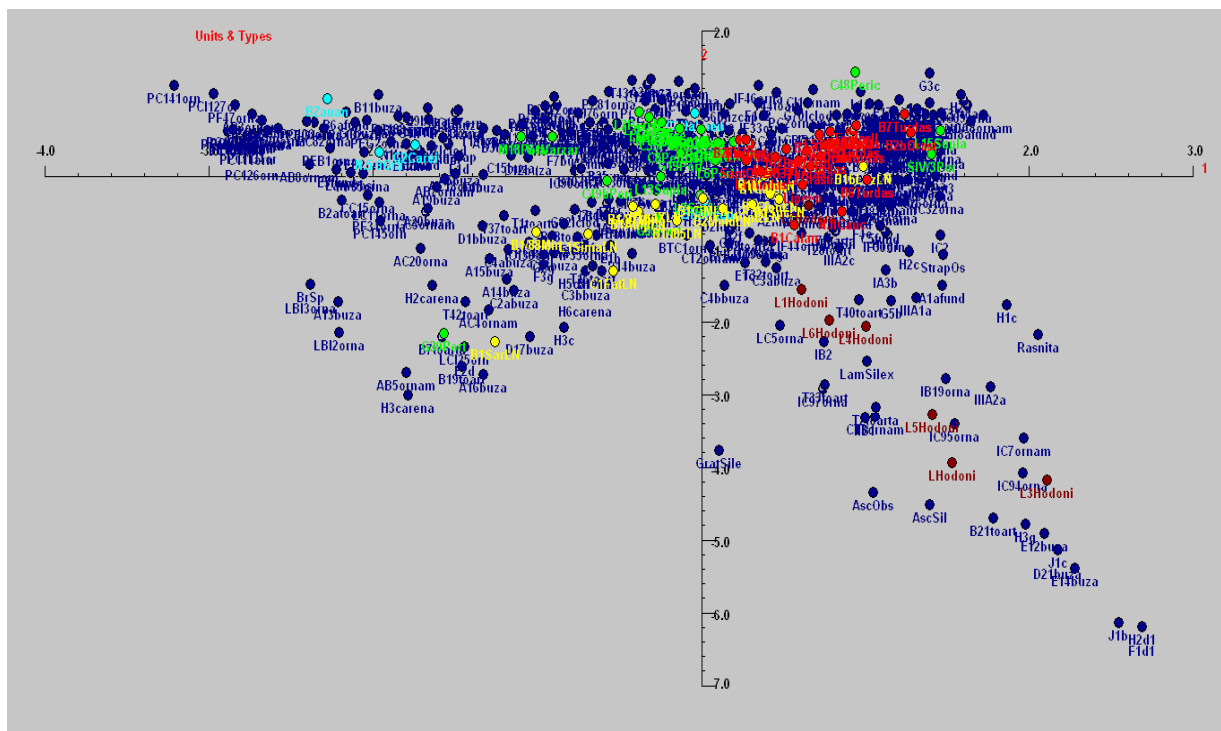
1. Uivar-Gomilă
2. Vrșac-At
3. Zorlențu Mare-Codru
4. Sălbăgelu Vechi-Seliște
5. Lipova-Hodaie
6. Boiu de Sus
7. Cerișor-Peștera Cauce
8. Cerișor-Peștera Mare
9. Densuș-Satu lui Cremene
10. Râu Alb-Cetate
11. Crăguiș-Locul Urișilor
12. Unirea-Obreje
13. Subcetate-Turnu Orlea
14. Subcetate-Punctul trigonometric
15. Sântămărie Orlea-Platou
16. Vadu-Cimitir
17. Chitid-La plopi
18. Streisîngiorgiu-malul drept al Streiului
19. Streisîngiorgiu-lângă pârâul Chitid
20. Călanu Nou-La podină
21. Valea Sângiorgiului-Dealul Măgura
22. Zlaști-Gruniul lui Moș
23. Valea Nandrului-La Dos
24. Pestișu Mare-Țărmure
25. Cârjiți
26. Mintia-Gerhat
27. Șoimuș-Avicola
28. Hondol-Găunoasa
29. Deva-Cimitirul Reformat
30. Deva-Cartierul Gojdu
31. Deva-Tăualăș
32. Uroi-parte de est a Dealului Uroi
33. Turdaș-Luncă
34. Pricaz-lângă grajdurile CAP
35. Orăștie-Dealul Pemilor
36. Vinerea-Grumureț
37. Cugir-Valea Viilor
38. Valea Goblii-Câmpul Globii
39. Vurpăr-Meritô
40. Vințu de Jos-Tormatelep
41. Pianu de Jos-Podei
42. Petrești-Groapa Galbenă
43. Sebeș-Alba-Podu Pripocului
44. Răhău-Dealul Șipotelor
45. Călnic-În vii
46. Gârbova-Rora
47. Gârbova-Neghilă
48. Șura Mică-Căile Galbene
49. Cașolt-Poiana în pisc
50. Bradu-Poiana la șopruri
51. Daia Română-Părăuș
52. Ghirbom-Cânepi
53. Alba Iulia-Lumea Nouă
54. Mihalț-Mățicuța
55. Jidvei
56. Aiud-Cetățuie
57. Teiuș-Ferma Müller
58. Noșlac-malul pârâului Șomaghia
59. Gura Arieșului
60. Bogata-Deasupra satului
61. Cristești
62. Turda
63. Zau de Câmpie-Grădiniță
64. Aiton-Pârâul Șurilor
65. Vlahu-str. Dâmbului nr. 92
66. Cluj-Napoca-Piața Unirii
67. Viștea-Gherce
68. Gârbău-Labul Izvorului
69. Dorolțu-Dâmbul Bisericii
70. Bădești-Dealul cu vie
71. Iclod-Pământul Vlădiciei
72. Fizeșu Gherlii-Cordela
73. Porț-Corău
74. Halmeu-Vamă

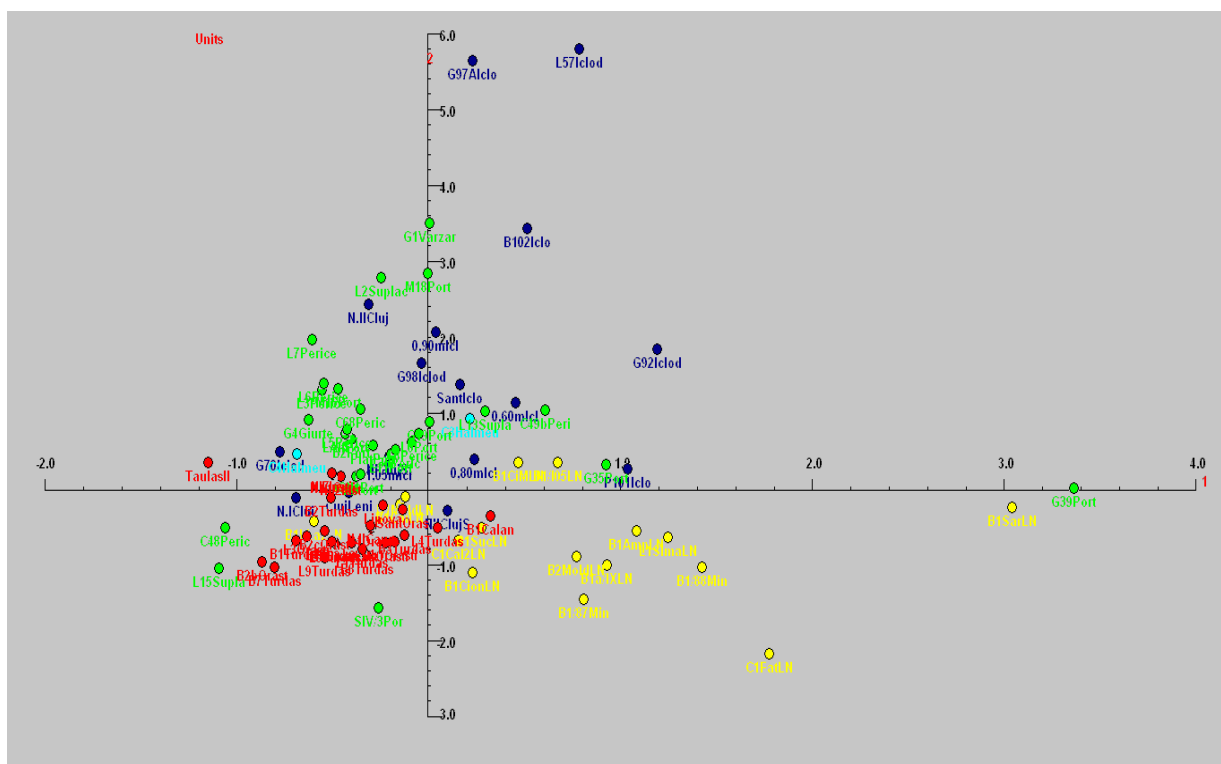
Harta 1. Dispunerea siturilor ce conțin materiale ceramice de tip Turdaș (numerele corespund celor din Anexa 1, cu buline negre fiind reprezentate siturile culturii Vinča, cu buline galbene siturile grupului Foeni, cu buline roșii siturile culturii Turdaș, cu buline albastru închis cele ale grupului Iclod, cu verde deschis grupul Suplacu de Barcău, iar cu turcoaz cele ale grupului Herpály).

Grafic 1. Rezultatele analizei de corespondență înfățișând unitățile stratigrafice aparținând culturilor Tisza, Iclod, Turdaș, Foeni, Suplacu de Barcău, Herpály (culori conforme Harta 1).

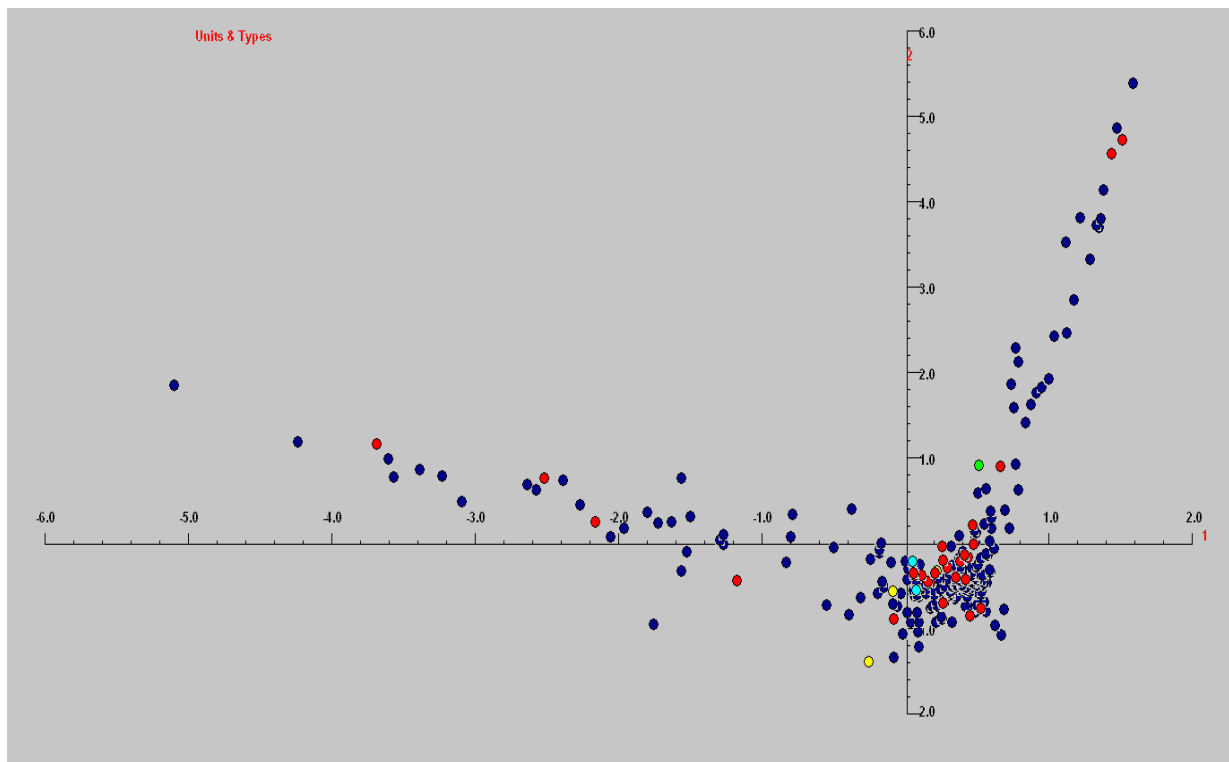

Grafic 1a. Rezultatele analizei de corespondență conforme celor din Graficul 1, cu prezentarea totodată și a variabilelor din câmpul de analiză.

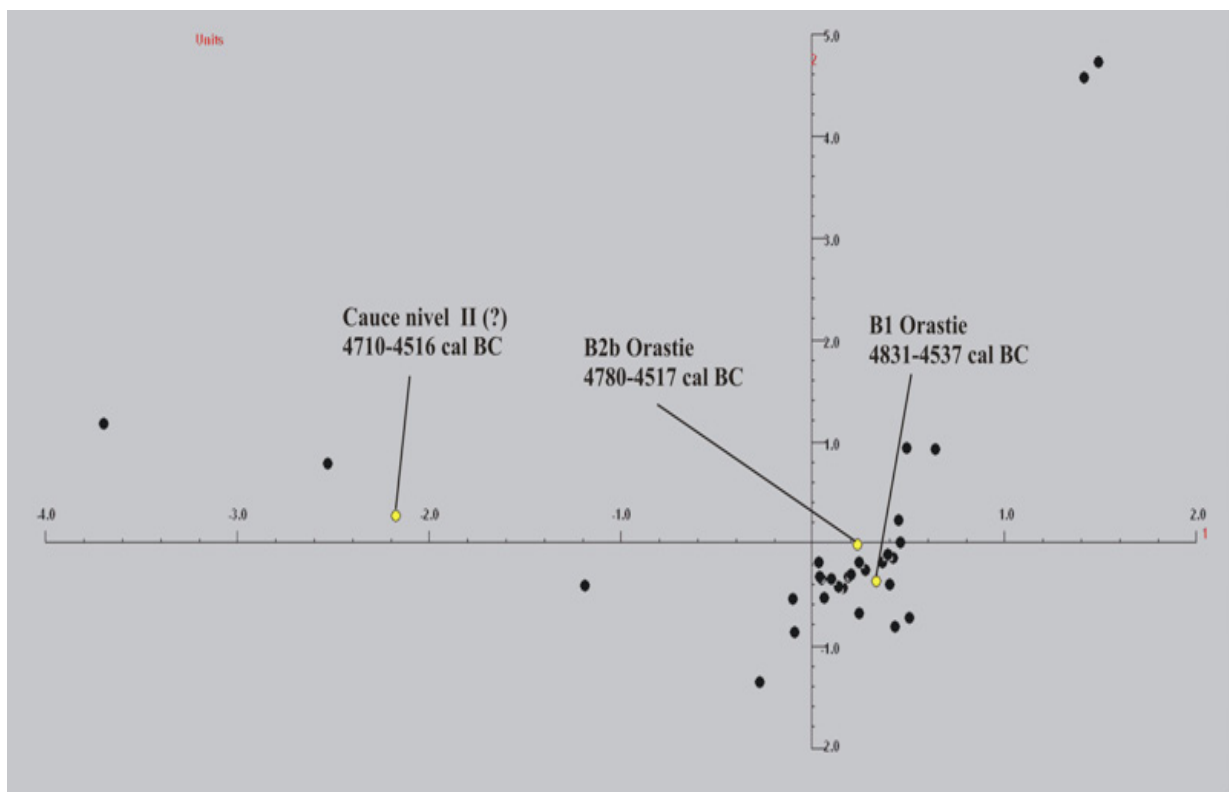

Grafic 2. Rezultatele analizei de corespondență după eliminarea din câmpul de analiză a unităților aparținând culturii Tisza și Herpály.

86

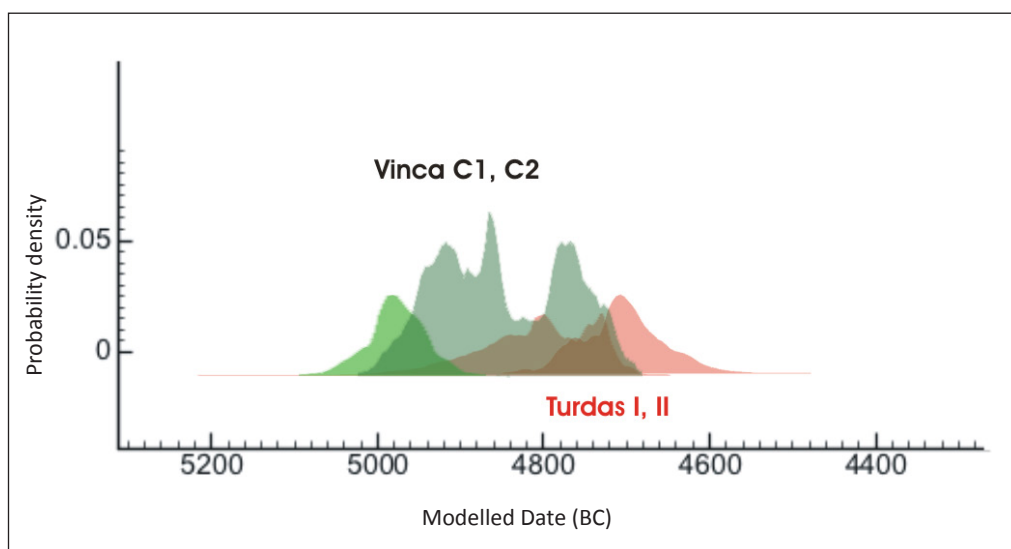
Grafic 4a. Rezultatele analizei de corespondență conforme celor din Graficul 4, cu prezentarea totodată și a variabilelor din câmpul de analiză

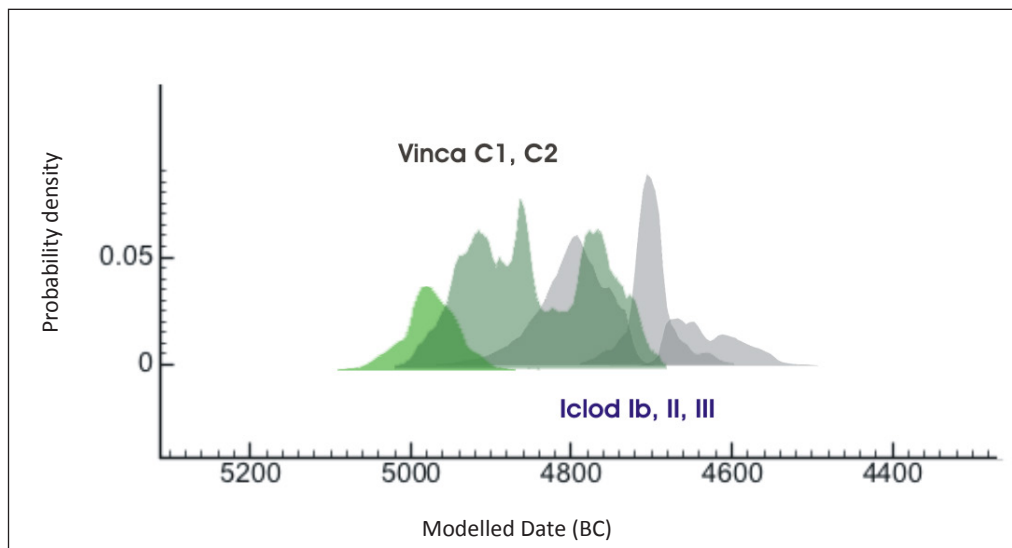
Grafic 4b. Rezultatele analizei de corespondență cu indicarea unităților ce au fost datate prin metoda ^{14}C , cu indicarea valorilor calibrate 2σ a celor trei date.

Name	Unmodelled (BC/AD)			Modelled (BC/AD)			Indices				Select	Page
Show all							A _{model} =102.3				All	break
Show structure							A _{overall} =104.5				Visible	
	from	to	%	from	to	%	A _{comb}	A	L	P	C	
▼ Turdas												2
Start II				-4942	-4625	95.4					96.5	3
▼ II												4
B2 Orastie (5900,44)	-4901	-4686	95.4	-4841	-4625	95.4		104.4			99.2	5
Warning! X-Test fails at 5% - B2 Orastie X2-Test: df=1 T=9.970(5% 3.8)												
Deb 5762 (5825,60)	-4831	-4537	95.4	-4831	-4653	95.4		102.6			99.5	6
End II				-4795	-4606	95.4					99.5	7
Start III				-4747	-4547	95.4					99.6	8
▼ III												9
GrN 28994 (5760,40)	-4710	-4504	95.4	-4713	-4524	95.4		100.8			99.3	10
End III				-4720	-4340	95.4					97.2	11

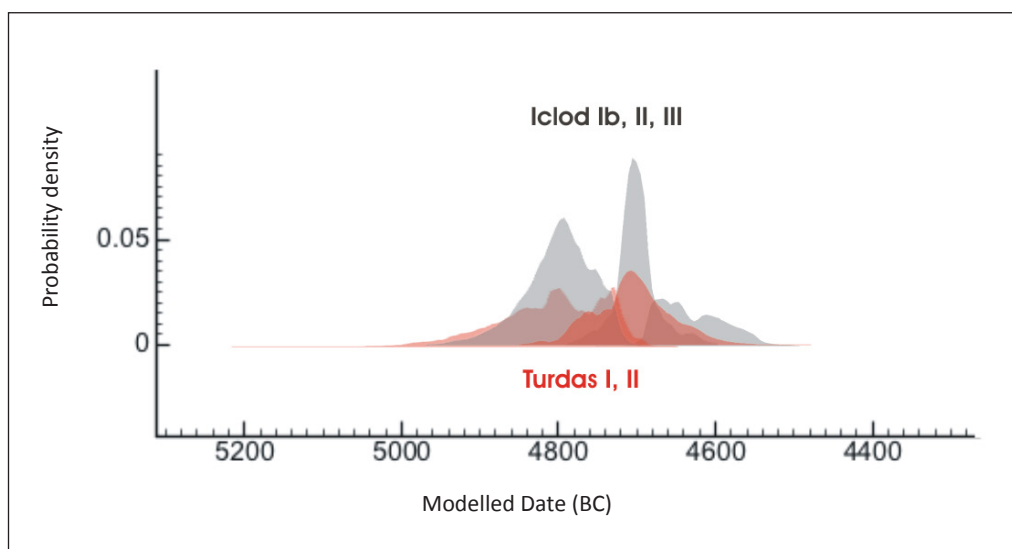
Imaginea 1. Rezultatele obținute sub formă de tabel, utilizând programul Oxcal, ce prezintă eroarea produsă de combinarea celor două date (*R_Combine*) provenite din unitatea stratigrafică B2b de la Orăștie-Dealul Pemilor

Imaginea 2. Prezentarea paralelismelor cronologice dintre fazele culturii Turdaș și etapele Vinča C1 și C2 (Turdăș I= Vinča C2 și Turdaș II= sfârșit Vinča C2-Vinča C3).

Imaginea 3. Prezentarea paralelismelor cronologice dintre fazele grupului Iclod și etapele Vinča C1 și C2 (Iclod Ib= Vinča C2 și Iclod II= sfârșit Vinča C2-Vinča C3, Iclod III= Vinča C3).

Imaginea 4. Prezentarea paralelismelor cronologice dintre fazele grupului Iclod și cele ale culturii Turdas (Iclod Ib=Turdas I, Iclod II=Turdas II).

ÎNCEPUTURILE ENEOLITICULUI TIMPURIU ÎN TRANSILVANIA: O ABORDARE BAYESIANĂ

Mihai Gligor*

Cuvinte cheie: *Eneolitic, Transilvania, Alba Iulia-Lumea Nouă, Petrești-Groapa Galbenă, Răhău-Dealul Șipotului, modelarea datelor C14 AMS*

Keywords: *Eneolithic, Transylvania, Alba Iulia-Lumea Nouă, Petrești-Groapa Galbenă și Răhău-Dealul Șipotului, Bayesian approach of the 14C AMS data*

The beginning of Early Eneolithic in Transylvania: a Bayesian approach (Abstract)

The current study aims to present 15 new AMS data, taken from important Transylvanian sites (Alba Iulia-Lumea Nouă, Petrești-Groapa Galbenă and Răhău-Dealul Șipotului). By adding the previously known radiocarbon data, we have modelled them together, using OxCal v4.2.4 Bronk Ramsey (2013). The final goal of the present study is to obtain as precise an image as possible of the absolute chronology from the middle of the 5th millennium BC in Transylvania area.

Introducere

Studiul de față își propune să introducă în circuitul științific un număr de 15 date 14C AMS inedite, provenind din situri importante din Transilvania (Alba Iulia-Lumea Nouă, Petrești-Groapa Galbenă și Răhău-Dealul Șipotului). Însumând și datele radiocarbon deja publicate, am procedat la modelarea acestora, utilizând OxCal v4.2.4 Bronk Ramsey (2013), cu scopul de a obține un tablou cât mai veridic al evoluției cronologice de la mijlocul mileniului 5 BC în arealul transilvănean, palier considerat de noi borna ce marchează trecerea la eneolitic. Precizăm faptul că toate probele au fost prelevate de la resturi scheletice umane din contexte arheologice documentate prin cercetări preventive sau sistematice. Concentrațiile de N și C aferente fiecărei probe, prezentate în tabelul 1, au fost preluate din buletinele de analiză ale laboratorului din Poznan.

Contextul arheologic

Supunem atenției date radiocarbon obținute din probe prelevate de la Alba Iulia-Lumea Nouă, Petrești-Groapa Galbenă și Răhău-Dealul Șipotului,

situri poziționate în bazinul Mureșului mijlociu, principala cale de pătrundere în spațiul intracarpatic. Tabelul 1 conține date privind contextul arheologic de unde provin datele 14C. Analizele de tip Bayesian a datelor AMS, evidențiate în mai multe lucrări cu caracter metodologic¹, au produs deja rezultate semnificative² în cercetarea epocii neolitice și eneolitice.

1. ALBA IULIA-Lumea Nouă (jud. Alba)

Cu privire la descoperirile cu caracter funerar de la Alba Iulia-Lumea Nouă, am publicat în ultimii ani mai multe studii³, astfel că nu mai considerăm necesară – pentru subiectului prezentului articol – reluarea descrierii contextului descoperirilor. Excepție face Sp. I/2013, unitate de cercetare deschisă ca urmare a șantierului arheologic sistematic de la Lumea Nouă. Această nouă suprafață este poziționată în zona B a sitului⁴ și are drept scop sondarea și cercetarea stratului de cultură vinčian, bine documentat în acest sector. Remarcabil este faptul că un șanț, care taie stratul

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, str. G. Bethlen nr. 5, e-mail: mihai.gligor@uab.ro.

¹ Buck *et alii* 1996; Bronk Ramsey 2009; Bayliss 2009.

² Higham *et alii* 2007; Raczky – Siklósi 2013; Diaconescu 2013; Drașovean 2013.

³ Gligor 2009; 2009a; 2010; 2012; 2013; Roșu – Gligor 2011; Gligor *et alii* 2012.

⁴ Gligor 2009, Pl. XX.

de cultură și parțial câteva complexe adâncite aparținând aceluiași purtători ai culturii Vinča, ne-a oferit posibilitatea de a cerceta mai multe schelete umane, descoperite pe fundul șanțului sau în umplutura acestuia. De interes sunt și dimensiunile șanțului: deschiderea maximă la partea superioară (1,10 m); la partea inferioară lățimea medie (0,30 m); adâncime maximă față de nivelul actual de călcare (1,15 m). M1 și M2 au permis cercetarea unor schelete complete, în conexiune anatomică, de pe fundul șanțului, în vreme ce M4 și M5 sunt înmormântări secundare, au fost descoperite doar piese scheletice care nu se aflau în conexiune anatomică, în umplutura șanțului (M4), respectiv în proximitatea acestuia (M5). Prin practicarea șanțului de la partea superioară a depunerilor de interes arheologic, în interiorul acestuia au fost antrenate materiale ceramice aparținând etapelor anterioare de locuire, aflate așadar în poziție secundară⁵. Raportat la zona cu complexe funerare excavate anterior (Sp. II/2003, Sp. III/2005, Sp. I/2011), Sp. I/2013 este poziționată la aproximativ 35–40 m Est.

Disponem așadar până la momentul de față de un număr de 18 date 14C AMS, 10 inedite și 8 deja publicate, prelevate exclusiv din contexte funerare, pe care le prezentăm în rândurile de mai jos.

Sp. II/2003

ALN#01: (Poz–19489)–5750±50 BP [(1σ) 68.2% 4683–4543 calBC; (2σ) 95.4% 4716–4466 calBC]; **ALN#02:** (Poz–19375)–5650±40 BP [(1σ) 68.2% 4536–4451 calBC; (2σ) 95.4% 4556–4365 calBC]; **ALN#18:** (Poz–59120)–5665±35 BP [(1σ) 68.2% 4528–4460 calBC; (2σ) 95.4% 4591–4374 calBC]; **ALN#19:** (Poz–59121)–5720±35 BP [(1σ) 68.2% 4605–4501 calBC; (2σ) 95.4% 4683–4466 calBC].

Sp. III/2005

ALN#03: (Poz–19376)–5670±40 BP [(1σ) 68.2% 4539–4460 calBC; (2σ) 95.4% 4611–4373 calBC]; **ALN#04:** (Poz–19377)–5770±40 BP [(1σ) 68.2% 4686–4561 calBC; (2σ) 95.4% 4717–4526 calBC]; **ALN#09:** (Poz–22521)–5690±40 BP [(1σ) 68.2% 4553–4461 calBC; (2σ) 95.4% 4679–4450 calBC]; **ALN#10:** (Poz–22522)–5695±35 BP [(1σ) 68.2% 4553–4464 calBC; (2σ) 95.4% 4653–4454 calBC]; **ALN#20:** (Poz–59122)–5755±35 BP [(1σ) 68.2% 4677–4549 calBC; (2σ) 95.4% 4704–4519 calBC]

Sp. VI/2005

ALN#13: (Poz–58209)–5785±35 BP

[(1σ) 68.2% 4694–4591 calBC; (2σ) 95.4% 4716–4546 calBC]

Sp. I/2011

ALN#11: (Poz–47401)–5680±40 BP [(1σ) 68.2% 4545–4461 calBC; (2σ) 95.3% 4669–4400 calBC]; **ALN#12:** (Poz–47402)–5690±40 BP [(1σ) 68.2% 4553–4461 calBC; (2σ) 95.4% 4679–4450 calBC]; **ALN#22:** (Poz–59124)–5585±35 BP [(1σ) 68.2% 4452–4370 calBC; (2σ) 95.4% 4486–4351 calBC]; **ALN#23:** (Poz–59125)–5655±35 BP [(1σ) 68.2% 4526–4456 calBC; (2σ) 95.4% 4556–4370 calBC].

Sp. I/2013

ALN#14: (Poz–58210)–5590±35 BP [(1σ) 68.2% 4454–4370 calBC; (2σ) 95.4% 4488–4353 calBC]; **ALN#15:** (Poz–58211)–5580±30 BP [(1σ) 68.2% 4448–4370 calBC; (2σ) 95.4% 4461–4351 calBC]; **ALN#16:** (Poz–58212)–5395±25 BP [(1σ) 68.2% 4323–4242 calBC; (2σ) 95.4% 4333–4178 calBC]; **ALN#17:** (Poz–58213)–5480±30 BP [(1σ) 68.2% 4356–4271 calBC; (2σ) 95.4% 4436–4260 calBC].

2. RĂHĂU-Dealul Șipotului (jud. Alba)

Cercetările arheologice preventive prilejuite de construcția autostrăzii Deva-Sibiu au condus la importante descoperiri arheologice în zona văii Mureșului mijlociu. Între siturile arheologice cercetate cu această ocazie de către un colectiv de la Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia este și Răhău-Dealul Șipotului, semnalat anterior în Repertoriul arheologic al jud. Alba cu materiale de factură preistorică⁶. Descoperirea cea mai semnificativă a fost realizată în cadrul săpăturilor din anul 2012, ocazie cu care a fost identificată prima necropolă aparținând grupului Foeni. O lucrare monografică dedicată acestui subiect este pregătită pentru publicare în viitorul apropiat⁷, astfel că aici și acum ne limităm la menționarea acelor elemente ce țin de datele radiocarbon și ale căror valori sunt prezentate mai jos. **RAH#1:** (Poz–58218)–5775±35 BP [(1σ) 68.2% 4688–4584 calBC; (2σ) 95.4% 4713–4542 calBC]; **RAH#2:** (Poz–58219)–5490±30 BP [(1σ) 68.2% 4361–4327 calBC; (2σ) 95.4% 4445–4262 calBC]; **RAH#3:** (Poz–59127)–5910±40 BP [(1σ) 68.2% 4827–4726 calBC; (2σ) 95.4% 4897–4705 calBC]; **RAH#4:** (Poz–59128)–5710±35 BP

⁵ Cercetarea a continuat și în campania 2014, astfel că un studiu mai amplu va fi publicat după prelucrarea întregului material ceramic și osteologic.

⁶ RepAlba 1995, 151.

⁷ Gligor – Bălan 2014.

[(1 σ) 68.2% 4593–4495 calBC; (2 σ) 95.4% 4679–4460 calBC].

3. PETREȘTI-Groapa Galbenă (jud. Alba)

În anii din urmă, am publicat un lot de artefacte arheologice⁸ descoperite de-a lungul timpului în acest important sit preistoric transilvănean. Săpăturile preventive efectuate de către noi în anul 2011⁹ în situl eponim al culturii eneolitice Petrești au permis cercetarea unei locuințe de suprafață de mari dimensiuni, cu un bogat material, inclusiv pictat, pe baza căruia am oferit și încadrarea în faza A-B a culturii¹⁰. Stratul de cultură Petrești suprapune stratul cu materiale tipice Foeni, din care provine și o statueta antropomorfă feminină deosebită, recent publicată¹¹. Pentru subiectul ce face obiectul prezentului studiu, relevant este faptul că din mormântul M2 am prelevat o probă pentru datarea radiocarbon. Mormântul de înhumatie a fost practicat prin amenajarea unei structuri rectangulare de forma unei ciste, din bucăți masive de chirpici¹², rezultate din resturile locuinței dezafectate menționate mai sus. Scheletul este incomplet, puternic deranjat, fără inventar funerar, aparține unui *Juvenis* de 16–18 ani, sex nedeterminat¹³. Data 14C AMS PET#2 are următoarele valori: (Poz–58216)–5580±35 BP [(1 σ) 68.2% 4448–4369 calBC; (2 σ) 95.4% 4486–4348 calBC].

Discuții

Cronologia absolută a complexelor funerare cercetate la Lumea Nouă în ultima decadă a reprezentat pentru noi o preocupare permanentă. O primă întrebare care se pune – plecând mai ales de la contextul arheologic aparte – se referă la posibila contemporaneitate, precum și dacă avem de a face cu unul sau mai multe evenimente care s-au succedat în timp. Pentru a avea un răspuns adecvat, am modelat datele din descoperirile funerare din 2003, 2005 și 2011. A rezultat un model neviabil [Amodel:12], deoarece sunt evidențiate neconcordanțe între ALN# 4, 20, 22 și celelalte date modelate (Fig. 1), astfel că analiza a fost reluată după eliminarea celor 3 date. Noua modelare rezultată este viabilă [Amodel:150] și ne arată faptul că spre 4550 BC (Fig. 2), comunitatea Foeni de la Lumea Nouă cunoștea deja o evoluție locală. Modelul obținut mai scoate în evidență și intervalul foarte strâns, de mai puțin de 50 ani (Fig. 5), în care se

includ toate datele din cele trei complexe funerare: start 4587–4492 BC (95,4%), *mean* 4534 BC (Fig. 6a); end 4535–4448 BC (95,4%), *mean* 4493 BC (Fig. 6b), oferindu-ne astfel un răspuns satisfăcător la problemele ridicate mai sus.

Am aplicat analiza Bayesiană și pentru datele din Sp. I/2013 (Fig. 3), modelarea oferind intervalul 4648–4356 BC (*mean* 4467). Am modelat apoi datele AMS din toate cele 4 descoperiri funerare de la Lumea Nouă, rezultând de asemenea un model viabil [Amodel: 146] (Fig. 4). Cu reținerile date de faptul că M4 și M5 sunt înmormântări secundare și nu au inventar funerar, putem totuși avansa ca ipoteză de lucru faptul că locuirea Foeni la Lumea Nouă a continuat și în a doua jumătate a mileniului V BC, spre 4400 BC.

De un real interes sunt datele 14C din necropola de la Răhău, știută fiind raritatea descoperirilor de această factură în Transilvania intracarpatică. Necropola cercetată conține 15 morminte de înhumatie, cu decedații depuși în poziția chircit pe partea stângă sau dreaptă, cu inventar constând din vase ceramice și piese litice tipice pentru grupul Foeni. Modelarea celor 4 date radiocarbon a condus la un *agreement* foarte slab [Amodel:0] (Fig. 7) și indică neconcordanțe între datele Poz–59127, Poz–58218 și celelalte date modelate. Eliminarea acestora conduce la o modelare cu un *agreement* puțin peste limita acceptată [Amodel:62] și oferă un palier cronologic comparabil cu cel rezultat din analiza datelor de la Lumea Nouă (Fig. 8).

Datele AMS de la Răhău ridică unele probleme de interpretare. Data RAH#3 Poz–59127 (5910±40 BP) este mai timpurie decât oricare din datele cunoscute până în prezent din situl eponim¹⁴. Așa cum se poate observa din Tab. 1, concentrațiile de Nitrogen (N) și Carbon (C) sunt în parametri normali. Posibile explicații pentru această dată 14C pot fi legate de *freshwater reservoir effect*¹⁵. Data RAH #2 Poz–58219 (5490±30 BP), cea mai târzie de la Răhău, împinge utilizarea necropolei la aproximativ trei secole, un interval foarte mare dacă ne gândim că necropola de la Varna, cu aprox. 300 de morminte, a avut o perioadă de utilizare de 83–178 ani¹⁶ (68.2 % probabilitate). Mai trebuie luat în considerare și faptul că prin cercetarea preventivă de la Răhău-Dealul Șipotului, s-a excavat o suprafață care a fost poziționată strict pe amplasamentul viitoarei autostrăzi. Există probabilitatea ca necropola să fie mai extinsă și până în prezent să fi fost cercetată doar parțial.

⁸ Gligor 2008b, Pl. I–XII; 2009c, Pl. I–III.

⁹ Gligor *et alii* 2013, p. 67–81.

¹⁰ Gligor *et alii* 2013, 68, Pl. I–V.

¹¹ Gligor 2013a, p. 77–78, Pl. II/6a–6d.

¹² Gligor *et alii* 2013, Pl. X/1–2; XI/1.

¹³ Gligor *et alii* 2013, p. 69.

¹⁴ Drașovean 2013, Tabel 1.

¹⁵ Higham *et alii* 2007, 643–646.

¹⁶ Higham *et alii* 2007, 652, fig. 4c, 5.

Tabelul 1. Datele radiocarbon analizate în prezentul articol

Sigla	Sit arh.	Sigla lab.	Context arh.	Data BP	Obs.	Bibl.
RAH #1	Răhău- <i>Dealul Șipotului</i>	Poz-58218	Sp. 32 B/2012, M5, ▼0,35–0,55 m	5775±35 BP	0.6%N, 2.1%C	inedit
RAH #2	Răhău- <i>Dealul Șipotului</i>	Poz-58219	Sp. 34/2012, M13, ▼1,10–1,20 m	5490±30 BP	1.9%N, 5.6%C	inedit
RAH#3	Răhău- <i>Dealul Șipotului</i>	Poz-59127	Sp. 32B-34/2012, M12, ▼0,70–0,75 m	5910±40 BP	1.6%N, 4.2%C	inedit
RAH #4	Răhău- <i>Dealul Șipotului</i>	Poz-59128	Sp. 34/2012, M1, ▼1,30 m	5710±35 BP	2.1%N, 5.5%C	inedit
ALN#01	Alba Iulia- <i>Lumea Nouă</i>	Poz-19489	Sp. II/2003, □C/G1, ▼0,90 m	5750±50 BP	3.8% coll.	Gligor 2009
ALN#02	Alba Iulia- <i>Lumea Nouă</i>	Poz-19375	Sp. II/2003, □C/G1, ▼1,00 m	5650±40 BP	1.9% coll.	Gligor 2009
ALN#03	Alba Iulia- <i>Lumea Nouă</i>	Poz-19376	Sp. III-2005, □B, C1, ▼0,80 m	5670±40 BP	3.1% coll.	Gligor 2009
ALN#04	Alba Iulia- <i>Lumea Nouă</i>	Poz-19377	Sp. III-2005/G1, ▼1,10 m	5770±40 BP	3.8% coll.	Gligor 2009
ALN #9	Alba Iulia- <i>Lumea Nouă</i>	Poz-22521	Sp. III-2005/G1, ▼1,55–1,60 m	5690±40 BP	1.3%N, 6.6%C	Gligor 2009
ALN#10	Alba Iulia- <i>Lumea Nouă</i>	Poz-22522	Sp. III-2005/G1, ▼1,85–1,90 m	5695±35 BP	1.0%N, 6.0%C	Gligor 2009
ALN#11	Alba Iulia- <i>Lumea Nouă</i>	Poz-47401	Sp. I/2011, □D, ▼0,20–0,25 m	5680±40 BP	0.7%N, 1.5%C	Gligor 2012
ALN#12	Alba Iulia- <i>Lumea Nouă</i>	Poz-47402	Sp. I/2011, □D, ▼0,35–0,40 m	5690±40 BP	2.0%N, 4.8%C	Gligor 2012
ALN#13	Alba Iulia- <i>Lumea Nouă</i>	Poz-58209	Sp. VI/2005, S I, Șt. 2/M1, ▼1,70 m	5785±35 BP	0.8%N, 2.0%C	inedit
ALN#14	Alba Iulia- <i>Lumea Nouă</i>	Poz-58210	Sp. I/2013, □B, Șt. 1/ M1, ▼1,75 m	5590±35 BP	1.2%N, 4.9%C	inedit
ALN#15	Alba Iulia- <i>Lumea Nouă</i>	Poz-58211	Sp. I/2013, □B, Șt. 1/ M2, ▼1,90 m	5580±30 BP	0.7%N, 2.7%C	inedit
ALN#16	Alba Iulia- <i>Lumea Nouă</i>	Poz-58212	Sp. I/2013, □B, Șt. 1/ M4, ▼1,00 m	5395±25 BP	0.8%N, 3.0%C	inedit
ALN#17	Alba Iulia- <i>Lumea Nouă</i>	Poz-58213	Sp. I/2013, □B/M5, ▼0,25–0,30 m	5480±30 BP	0.5%N, 2.2%C	inedit
ALN#18	Alba Iulia- <i>Lumea Nouă</i>	Poz-59120	Sp. II/2003, □C/G1, ▼0,65 m	5665±35 BP	0.8%N, 3.6%C	inedit
ALN#19	Alba Iulia- <i>Lumea Nouă</i>	Poz-59121	Sp. II/2003, □C/G1, ▼1,25 m	5720±35 BP	2.4%N, 6.6%C	inedit
ALN#20	Alba Iulia- <i>Lumea Nouă</i>	Poz-59122	Sp. III/2005, □B/G1, ▼1,75 m	5755±35 BP	0.8%N, 2.7%C	inedit
ALN#22	Alba Iulia- <i>Lumea Nouă</i>	Poz-59124	Sp. I/2011, □D, ▼0,25–0,30 m	5585±35 BP	1.1%N, 3.5%C	inedit
ALN#23	Alba Iulia- <i>Lumea Nouă</i>	Poz-59125	Sp. I/2011, □D, ▼0,30 m	5655±35 BP	1.2%N, 3.2%C	inedit
PET#2	Petrești-Groapa <i>Galbenă</i>	Poz-58216	Sp. I/2011, □C, M2, ▼0,60 m	5580±35 BP	0.6%N, 1.3%C	inedit

Datele radiocarbon pentru cultura Petrești sunt foarte puține până în prezent, motiv pentru care cronologia absolută a culturii nu are la momentul de față o fundamentare solidă. Cu precădere prima fază a fost adusă în ultimii ani în discuție, atât în ceea ce privește elementele ce o definesc¹⁷, cât și datorită celor 3 date radiocarbon de la Daia Română¹⁸. Aspectele de natură tehnică (deviația standard de ± 100 ani, analizarea probelor într-o perioadă în care tehnologia AMS încă nu era disponibilă) nu permit o rafinare a palierului cronologic rezultat (4800–4500 BC)¹⁹.

Considerăm utilă reluarea contextului arheologic al provenienței datelor ^{14}C de la Daia Română-Părăuț. Probele au fost prelevate din S V/1971, de la baza nivelului II1 și de la baza nivelului II2²⁰. Materialul ceramic se include în speciile monocromă și bicromă din grupele stilistice A Ia–A Ib și A IIa–A IIb²¹, alături de care s-a descoperit și ceramică precucuteniană. Din același context provine ceramică neagră, cenușiu-negricioasă, cu pete gălbui sau gălbui-roșcate²², puternic lustruită, de fapt ceramică *black-topped*, tipică pentru grupul Foeni. Rămânem așadar la opinia noastră, precizată anterior²³, că datele ^{14}C de la Daia Română datează de fapt niveluri de locuire Foeni. Abia din nivelul II4 și III1 apare ceramica tricromă specifică fazei A III²⁴. Se explică credem astfel și contemporaneitatea parțială constatată între grupul Foeni și faza Petrești A²⁵.

În privința raporturilor dintre grupul Foeni și prima fază a culturii Petrești, suntem încredințați în acest moment de faptul că prezența materialelor Foeni în cadrul nivelurilor inferioare din așezările cu materiale definite de I. Paul ca fiind Petrești A nu poate fi pusă la îndoială. Trebuie precizat faptul că I. Paul a sesizat existența unor vase ceramice de factură sudică²⁶. Poziția stratigrafică²⁷ (Daia Română II1–II3; Păuca II1–II3) și caracteristicile tipologico-stilistice ale unor materiale de la Daia Română-Părăuț²⁸, Mihalț-Măticuța²⁹,

Păuca-Homm³⁰ și Pianu de Jos-Poder³¹, justifică apartenența la grupul Foeni. Ceramica monocromă de la Daia Română, identificată în nivelul II1³², numerotată cu sigla A Ia–A Ib³³, are bune analogii la Foeni³⁴ sau Lumea Nouă³⁵. Oricum, datorită stării fragmentare și numărului redus al materialului ceramic atribuit grupelor AI și AII din prima fază de dezvoltare a culturii Petrești, definirea fazei A are un caracter provizoriu, așa cum a precizat la momentul respectiv chiar autorul monografiei³⁶.

În acest context, data radiocarbon de la Petrești-Groapa Galbenă este cu atât mai mult importantă, deoarece ne arată palierul cronologic la care putem aduce argumente pentru o fază A-B pe deplin formată. Am modelat datele Foeni de la Lumea Nouă din Sp. I/2013 împreună cu data radiocarbon de la Petrești-Groapa Galbenă (Fig. 9) și a rezultat un model viabil, cu un *agreement* foarte bun [Amodel: 113].

Alte așezări Petrești A-B apropiate sunt Răhău-Dealul Șipotului³⁷, Alba Iulia-Lumea Nouă³⁸, Alba Iulia-str. Clujului³⁹, Ghirbom-În Față⁴⁰. Astăzi nu se mai poate susține propunerea lui I. Paul, care vedea întreaga dezvoltare a culturii Petrești pe o durată de 500–600 ani⁴¹. În peșterile din Cheile Turzii, stratul Petrești B este suprapus de nivelul cu materiale ceramice aparținând orizontului toartelor pastilate⁴². Analizele radiocarbon⁴³ oferă pentru nivelul cu materiale aparținând acestui orizont datele: (GrN–29100)–5100 $\pm$ 40 BP; (GrN–29102)–5120 $\pm$ 40 BP; (GrN–29101)–5260 $\pm$ 40; (GrN–29014)–5350 $\pm$ 40 BP. Aceste date vin practic să confirme palierul cronologic la care cultura Petrești și-a încheiat deja evoluția.

Problema debutului epocii eneolitice în Transilvania a suscitat interesul cercetătorilor și continuă să fie o chestiune amplu dezbătută în literatura de specialitate de la noi⁴⁴. Un element de referință ce

¹⁷ Drașovean 2003, 42–46; Gligor 2009, 139–140.

¹⁸ Lazarovici 2006, Fig. 7; Gligor 2009, Pl. CLXXXIII/1–3.

¹⁹ Drașovean 2013, 18, Fig. 10.

²⁰ Paul 1992, 127, Pl. IVb/8–9.

²¹ Paul 1992, p. 50–51, 127, pl. IVb/ 8–9.

²² Paul 1992, p. 49, pl. XXVIII/4.

²³ Gligor 2009, 143.

²⁴ Paul 1992, p. 51.

²⁵ Mantu 1995, 226; Drașovean 2003, 45; 2004, 33; Lazarovici 2006, 278–291.

²⁶ Paul 1992, p. 60, 198.

²⁷ Paul 1992, p. 50–58, pl. IIIb/fig. 12, pl. IVb/fig. 8.

²⁸ Paul 1992, pl. XXVIII/2–6, 9, pl. XXX/8–11, pl. XXXI/2–3, 5–7, 9.

²⁹ Paul 1992, pl. XXIV/12a.

³⁰ Paul 1992, pl. XXIII/9, 12, pl. XXXI/1.

³¹ Paul 1992, pl. XXIV/6, 8, 10–11, 13–15, pl. XXV/2–3, 10.

³² Paul 1992, p. 51.

³³ Paul 1992, p. 71–72, Pl. XXX/1–7.

³⁴ Drașovean 2003, pl. I/1–6, pl. II/1–7.

³⁵ Gligor 2009, Pl. LXXIII/5; XCVI/9; CXXI/1; CXIV/4; CXVI/1; CXXVII/4, 9; CXXVIII/3–6.

³⁶ Paul 1992, p. 74–75.

³⁷ Horedt *et alii* 1966–1967, fig. 4/8.

³⁸ Gligor 2009, 87–90, Pl. CXLII–CXLIII.

³⁹ Gligor 2004, 20–25, Pl. I–III, IV/1–4.

⁴⁰ Gligor 2007a, 70–71, fig. 50–51.

⁴¹ Paul 1992, p. 132.

⁴² Lazarovici *et alii* 1995a, p. 553–557.

⁴³ Biagi – Voytek 2006, 199, fig. 5.

⁴⁴ Luca 2008; 2009; Drașovean 2003; 2005; 2009; 2013; Diaconescu 2013.

ar trebui avut în vedere atunci când se definesc culturile eneolitice este acela privind existența dovezilor de practicare a metalurgiei cuprului⁴⁵.

Un rol important în acest proces îl joacă în opinia noastră grupul Foeni. Harta⁴⁶ ce repertorizează punctele arheologice cu descoperiri aparținând grupului Foeni ne oferă distribuția spațială a siturilor din Banat și Transilvania. Pe baza materialelor arheologice⁴⁷ și a stratigrafiei siturilor, a fost documentat un proces migraționist⁴⁸ din Banat spre Transilvania. La contribuțiile foarte importante aduse de către Fl. Drașovean în anii din urmă la definirea grupului Foeni⁴⁹, se adaugă în prezent modelele de analize Bayesiane⁵⁰ ca direcție de cercetare privind stabilirea cronologiei absolute a sfârșitul neoliticului târziu și începutul eneoliticului timpuriu.

Vom aborda așadar în rândurile următoare problematica cronologiei absolute a grupului Foeni. Din situl de la Foeni, Fl. Drașovean a publicat 9 date radiocarbon, considerate Foeni I⁵¹. Cele două morminte de înhumare aparținând grupului Foeni descoperite în așezarea eponimă⁵² și la Parța-tell IF⁵³, singurele cunoscute din Banat, nu au beneficiat până în prezent de date 14C.

Modelările realizate pentru datele de la Foeni au dat următoarele rezultate: începutul locuirii este plasat *mean* 4759 BC, iar finalul *mean* 4519 BC, durata fiind de 175 de ani (*mean* 82)⁵⁴.

Pentru grupul Foeni de la Lumea Nouă, pe baza datelor 14C publicate anterior, Fl. Drașovean a obținut prin modelarea datelor ca interval de început 4632–4499 BC, *mean* 4557 BC, iar ca final 4534–4441 BC, *mean* 4495 BC⁵⁵. Am reluat modelarea tuturor datelor radiocarbon disponibile și valide (10 date AMS) din cele 3 complexe funerare de la Lumea Nouă – cum am arătat mai sus – rezultatul fiind un interval cronologic mai strâns (start 4587–4492 BC, *mean* 4534 BC; end 4535–4448 BC, *mean* 4493 BC).

Modelarea Bayesiană realizată prin combinarea datelor de la Foeni (9 date 14C) și de la Lumea

Nouă (14 date 14C) este destinată verificării traseului migraționist al purtătorilor acestui grup cultural. Am obținut un model cu un *agreement* de 57, sub limita minimă acceptată⁵⁶ (Fig. 10). S-a procedat la eliminarea a două din datele cu cel mai slab *agreement* (Hd–22653; Poz–53356) și am introdus o fază nouă, care cuprinde cele două date valide de la Răhău (Poz–58218; Poz–59128). Rezultatul modelării este unul viabil, cu un *agreement* foarte bun [Amodel: 185], demonstrând și pe această cale dinamica migrației Foeni din Banat în Transilvania (Fig. 11).

Sumarizând cele de mai sus, putem extrage câteva concluzii, pe care le prezentăm succint în rândurile care urmează:

1. Prin cercetările realizate în ultima decadă, grupul Foeni primește tot mai multe din atribuțiile specifice unei culturi arheologice: date privind geneza și aria de răspândire, elemente de etapizare internă, producția ceramică, industria litică, informații privind structurile de habitat și sistemele de fortificație, aspecte privind viața economică, date privind ritul și ritualul funerar, plastica, cronologia relativă și absolută, principalele sincronisme, etc. La momentul definirii lui, puține din aceste elemente de cultură materială și spirituală erau cunoscute. Pornind de la aceste considerente, care ne oferă imaginea unei entități culturale distincte în întreg arealul de dezvoltare, propunerea vehiculată recent, aceea a unui complex cultural Foeni-Petrești cu 5 faze⁵⁷, o vedem deocamdată doar ca pe o posibilă soluție de rezolvare a chestiunilor încă în suspensie, cum sunt definirea mai clară a evoluției locale a grupului Foeni spre cultura Petrești în Transilvania și redefinirea primei faze a culturii Petrești.

2. Pe baza modelărilor Bayesiene realizate de Fl. Drașovean⁵⁸, precum și cele prezentate în studiul de față, estimăm pentru grupul Foeni o dezvoltare în intervalul 4750–4400 BC.

3. În stadiul actual al cercetărilor, considerăm un bun câștigat aportul comunităților Foeni la geneza Ariușdului și mai apoi a culturii Cucuteni, dacă ne referim atât la materialele arheologice⁵⁹, cât și la elementele de cronologie absolută⁶⁰.

4. Cronologia absolută a culturii Turdaș a fost de asemenea dezbătută în ultima perioadă⁶¹. Modelarea Bayesiană realizată recent de

⁴⁵ Lazarovici – Lazarovici 2007, 13–24; Gligor 2009, 138–149; Gligor – Varvara 2008, Fig. 3–4; Diaconescu 2009, 25–27; 2013a, Image 3–4, 8–11; Tincu 2011, 49–54;

⁴⁶ Gligor 2008a, fig. 1.

⁴⁷ Gligor 2007, 50–63.

⁴⁸ Gligor 2009, 168–171 cu bibliografia.

⁴⁹ Drașovean 1997; 2003; 2004; 2005; 2009.

⁵⁰ Drașovean 2013.

⁵¹ Drașovean 2013, 20, Tabel 1.

⁵² Drașovean 2006, 129–130, Fig. 1.

⁵³ Drașovean 2006, 130, Fig. 2.

⁵⁴ Drașovean 2013, 15, Fig. 5a–5e.

⁵⁵ Drașovean 2013, 16–17, Fig. 9a–9b.

⁵⁶ Drașovean 2013, 13.

⁵⁷ Drașovean 2013, 19.

⁵⁸ Drașovean 2013.

⁵⁹ Lazarovici – Lazarovici 2007, 15; 2010, 34–86; Gligor 2009, 144–145; 2009b, 52–53, Pl. I/1–2, II/1–2; Drașovean 2013, 18.

⁶⁰ Lazarovici 2006, Fig. 8; László 2009, 208–215, Table 1.

⁶¹ Luca 2003, 216–218; Drașovean 2013, 14–17.

Fl. Drașovean prin utilizarea datelor de la Uivar, Orăștie-Dealul Pemilor și peștera Cauce, arată anterioritatea datelor din Banat comparativ cu cele din Transilvania⁶²; la fel, s-a pus în evidență anterioritatea datelor Turdaș față de cele Foeni din Transilvania⁶³.

5. Până la noi descoperiri și/sau noi date, credem că despre începuturile fazei A-B a culturii Petrești nu se poate vorbi mai devreme de 4400 BC, iar finalul culturii nu depășește intervalul 4150–4100 BC.

6. Evoluția locală a purtătorilor grupului Foeni marchează debutul epocii eneolitice în Transilvania, proces ce are ca reper cronologic data de 4500 BC. Transformările de natură economică și socială care se produc după acest palier vor face posibilă apariția și dezvoltarea metalurgiei cuprului.

Acknowledgments

This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS-UEFISCDI, project number PN-II-RU-TE-2012-3-0461.

BIBLIOGRAFIE

- Bayliss 2009
Al. Bayliss, Rolling out revolution: using radiocarbon dating in archaeology. *Radiocarbon* 51, 1 (2009), 123–147.
- Biagi – Voytek 2006
P. Biagi, B. A. Voytek, Excavations at Peștera Ungurească (Caprelor) Cheile Turzii, Petrești de Jos, Transylvania 2003–2004: A preliminary report on the chipped stone assemblages from the chalcolithic to early pastilite (Bodroghkeresztúr) layers. *Analele Banatului* XIV (2006), 177–202.
- Bronk Ramsey 2009
Ch. Bronk Ramsey, Bayesian analysis of radiocarbon dates. *Radiocarbon* 51, 1 (2009), 337–360.
- Buck et alii 1996
C. E. Buck, W. G. Cavanagh, C. D. Litton, *Bayesian Approach to Interpreting Archaeological Data*. Wiley&Sons, New York (1996).
- Diaconescu 2009
D. Diaconescu, *Cultura Tiszapolgár în România*, Ed. Altip, Alba Iulia (2009)
- Diaconescu 2013
D. Diaconescu, Considerații privind cronologia epocii timpurii a cuprului în estul Bazinului Carpatic (cultura Tiszapolgar). *Analele Banatului* XXI (2013), 35–60.
- Diaconescu 2013a
D. Diaconescu, The re-evaluation of some archaeological items discovered in Călnic (Alba County). *Brukenenthal. Acta Musei* VIII, 1 (2013), 29–56.
- Drașovean 1997
Fl. Drașovean, Die Petrești-Kultur im Banat. *PZ* 72, 1 (1997), 54–88.
- Drașovean 2003
Fl. Drașovean, Transilvania și Banatului în neoliticul târziu. O contribuție la originea culturii Petrești. *Apulum* XL (2003), 39–58.
- Drașovean 2004
Fl. Drașovean, Transylvania and the Banat in the Late Neolithic. The origins of the Petrești culture. *Antaeus* 27 (2004), 27–36.
- Drașovean 2005
Fl. Drașovean, Zona thessalo-macedoneană și Dunărea mijlocie la sfârșitul mileniului al VI-lea și la începutul mileniului al V-lea A.CHR. *Apulum* XLII (2005), 12–26.
- Drașovean 2006
Fl. Drașovean, Burials in the area of the Foeni culture group. *Analele Banatului* XIV, 1 (2006), 129–134.
- Drașovean 2009
Fl. Drașovean, Cultural relationships in the Late Neolithic of the Banat. În: Fl. Drașovean, D. L. Ciobotaru, M. Maddison (Ed.), *Ten Years After: The Neolithic of the Balkans, as uncovered by the fast decade of research*. Ed. Marineasa, Timișoara (2009), 259–273.
- Drașovean 2013
Fl. Drașovean, Despre unele sincronisme de la sfârșitul neoliticului târziu și începutul eneoliticului timpuriu din Banat și Transilvania. O abordare Bayesiană a unor date absolute publicate de curând și republicate recent. *Analele Banatului* XXI (2013), 11–34.
- Gligor 2004
M. Gligor, Contribuții la repertoriul descoperirilor aparținând culturii Petrești din bazinul Mureșului mijlociu. *Acta Musei Porolissensis* XXVI (2004), 17–39.
- Gligor 2007
M. Gligor, Grupul cultural Foeni. În: B. Ciută, C. Florescu, M. Gligor, P. Mazăre, C. Șuteu, S. Varvara, *Ceramica Neolitică – o lecție de istorie*, Ed. Aeternitas, Alba Iulia, (2007), 50–63.
- Gligor 2007a
M. Gligor, Cultura Petrești. În: B. Ciută, C. Florescu, M. Gligor, P. Mazăre, C. Șuteu, S. Varvara, *Ceramica Neolitică – o lecție de istorie*, Ed. Aeternitas, Alba Iulia, (2007), 65–71.
- Gligor 2008
M. Gligor, Cu privire la locuirea neolitică de la Petrești-Groapa Galbenă. *Apulum* XLV (2008), 293–314.

⁶² Drașovean 2013, 14–17, Fig. 6–8, 8a–8b.

⁶³ Luca 2009, Tab. 3–4; Gligor 2009, 141, Pl. CLXXIX/3.

- Gligor 2008a
M. Gligor, Contribuții la repertoriul descoperirilor aparținând grupului Foeni pe teritoriul României. *Patrimonium Apulense* VII–VIII (2008), 11–18.
- Gligor 2008b
M. Gligor, Cu privire la locuirea neolitică de la Petrești-Groapa Galbenă. *Apulum* XLV (2008), 293–314.
- Gligor 2009
M. Gligor *Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări*. Ed. Mega, Cluj-Napoca (2009).
- Gligor 2009a
M. Gligor, Contributions to the Absolute Chronology of the Neolithic and Chalcolithic of Transylvania. În: V. Cotiugă, F. A. Tencariu, G. Bodi (Ed.), *Itinera in praeistoria. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu quinto et sexagesimo anno*, Ed. Universității „Al. I. Cuza” Iași (2009), 235–244.
- Gligor 2009b
M. Gligor, Materiale ceramice Foeni din Transilvania. *Annales Universitatis Apulensis*, Series Historica 13 (2009), 51–57.
- Gligor 2009c
M. Gligor, Despre ceramica de tip Precucuteni în Transilvania. *Apulum* XLVI (2009), 233–246.
- Gligor 2010
M. Gligor, Funerary discoveries in neolithic settlement from Alba Iulia-Lumea Nouă (Romania). Multiple burial or ritual centre?. *Transylvanian Review* XIX, suppl. no. 5:1 (2010), 233–250.
- Gligor 2012
M. Gligor, Contribuții la cronologia absolută a complexului funerar de la Alba Iulia-Lumea Nouă. Noi date 14C AMS. *Annales Universitatis Apulensis*, Series Historica 16, 1 (2012), 283–292.
- Gligor 2013
M. Gligor, An Unknown Part of Prehistoric Spirituality: Unusual Mortuary Practices in Transylvania. *European Journal of Science and Theology* 9, 6 (2013), 201–210.
- Gligor 2013a
M. Gligor, Plastica antropomorfă neolitică din Transilvania. Tradiție și inovație. *Annales Universitatis Apulensis*, Series Historica 17, 2 (2013), 69–82.
- Gligor – Varvara 2008
M. Gligor, S. Varvara, Un artefact metalic descoperit în așezarea preistorică de la Alba Iulia-Lumea Nouă. *Annales Universitatis Apulensis*, Series Historica 12, 1 (2008), 167–172.
- Gligor – Bălan 2014
M. Gligor, G. Bălan, *Foeni Necropolis from Răhău (Alba County)*. Ed. Mega, Cluj-Napoca (2014) (sub tipar).
- Gligor et alii 2012
M. Gligor, M. Roșu, V. Panaitescu, Bioarchaeological Inferences from Neolithic Human Remains at Alba Iulia-Lumea Nouă (Romania). În: R. Kogălniceanu, R. Curcă, M. Gligor, S. Straton (Ed.), „*Homines, Funera, Astra*”. *Proceedings of the International Symposium on Funerary Anthropology. 5–8 June 2011, ‘1 Decembrie 1918’ University (Alba Iulia, Romania)*. Archaeopress, BAR International Series 2410, Oxford, (2012), 57–70.
- Gligor et alii 2013
M. Gligor, M. Roșu, C. Șuteu, New Evidence on Burial Practices in Petrești Culture. *Materiale și Cercetări Arheologice* (serie nouă) IX (2013), 67–81.
- Higham et alii 2007
T. Higham, J. Chapman, Vl. Slavchev, B. Gaydarska, N. Honch, Y. Yordanov, B. Dimitrova
New perspectives on the Varna cemetery (Bulgaria) – AMS dates and social implications. *Antiquity* 81 (2007), 640–654.
- Horedt et alii 1966–1967
K. Horedt, I. Berciu, I. Paul, I. Raica, Săpăturile arheologice de la Răhău și Sebeș. *Apulum* VI (1966–1967), 11–17.
- László 2009
A. László, Radiocarbon dating of Malnaș Băi settlement and some problems of development and chronology of Ariușd-Cucuteni culture. În: G. Bodi (Ed.), *In medias res praeistoriae Miscellanea in honorem annos LXV peragentis Professoris Dan Monah oblata* (2009), Ed. Universității „Al. I. Cuza” Iași (2009), 205–222.
- Lazarovici 2006
C. M. Lazarovici, Absolute Chronology of the late Vinča culture in Romania and its role in the development of the Early Copper Age. În: *Homage to Milutin Garašanin*, Belgrad (2006), 277–293.
- Lazarovici – Lazarovici 2007
C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România. (II) Epoca cuprului*. Ed. Trinitas, Iași (2007).
- Lazarovici – Lazarovici 2010
Gh. Lazarovici, C. M. Lazarovici, Despre fazele A1 ale Grupelor Ariușd și Cucuteni. *Angustia* 14 (2010), 27–108.
- Lazarovici et alii 1995a
Gh. Lazarovici, M. Meșter, L. Dascălu, Cheile Turzii 1994. Raport de cercetare arheologică și etnoarheologică. *ActaMN* 32, I (1995), 537–574.
- Luca 2003
S.A. Luca, Date noi cu privire la cronologia absolută a eneoliticului timpuriu din Transilvania. Rezultatele prelucrării probelor radiocarbon de la Orăștie-Dealul Pemilor, punct x₂, jud. Hunedoara. *Tibiscum* 11 (2003), 215–230.

Luca 2008

S.A. Luca, The Neolithic and Eneolithic Periods in Transylvania. În: J. Marler (Ed.), *The Danube Script. Neo-Eneolithic Writing in Southeastern Europe*, Sebastopol (2008), 23–38.

Luca 2009

S. A. Luca, Issues in defining the Foeni-Mintia Cultural-Group in Transylvania. În: V. Cotiugă, F. A. Tencariu și G. Bodi (Ed.), *Itinera in praehistoria. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu quinto et sexagesimo anno*, Ed. Universității „Al. I. Cuza” Iași (2009), 199 –210.

Mantu 1995

C. M. Mantu, Câteva considerații privind cronologia absolută a neo-eneoliticului din România. *SCIVA* 46, 3–4 (1995), 213–235.

Paul 1992

I. Paul, *Cultura Petrești*. Ed. Museion, București (1992).

RepAlba 1995

Repertoriul arheologic al județului Alba, BMA, II (1995).

Roșu – Gligor 2011

M. Roșu, M. Gligor, Contribuții la studiul antropologic al comunităților neolitice din bazinul Mureșului mijlociu. *Annales Universitatis Apulensis*, Series Historica 15, 1 (2011), 345–350.

Tincu 2011

S. Tincu, Copper and Gold metallurgy in the Petrești Culture. *Brukenthal. Acta Musei* VI, 1 (2011), 49–59.

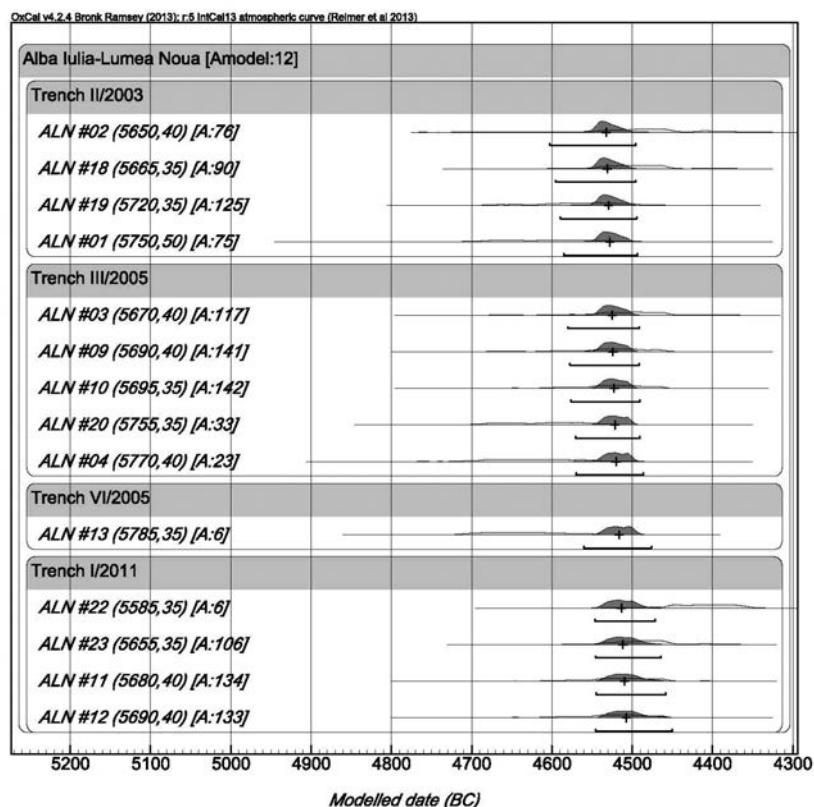

Fig. 1. Modelarea datelor AMS provenite din complexele funerare cercetate în 2003, 2005 și 2011 de la Alba Iulia-Lumea Nouă, din care rezultă neconcordanța datei ALN#04 (Poz-19377) și celelalte date modelate.

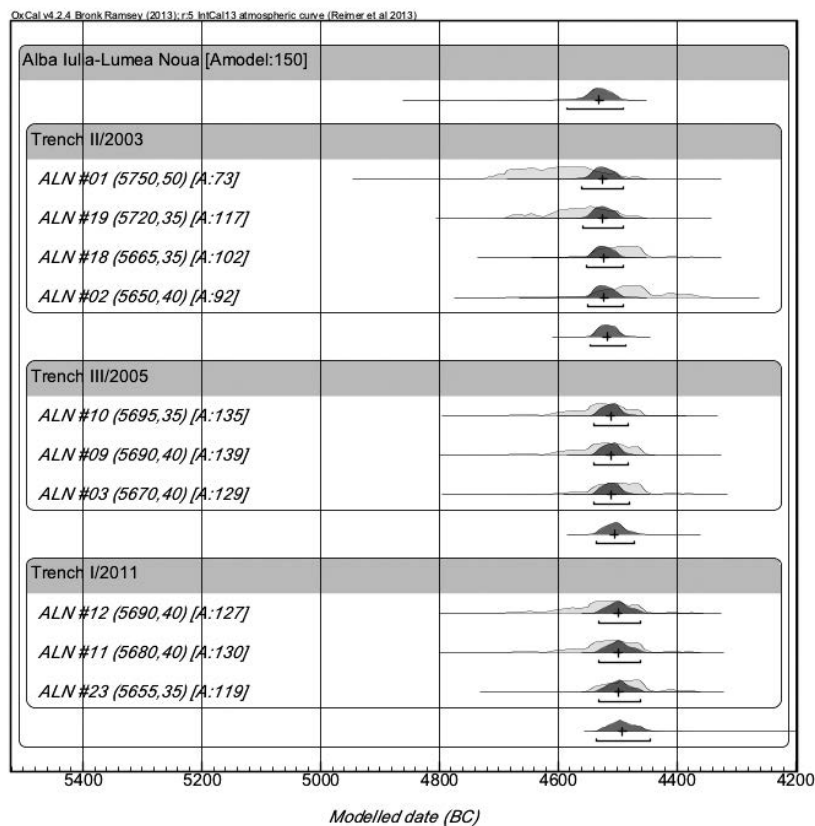

Fig. 2. Modelul viabil [Amodel:150] rezultat din modelarea datelor AMS provenite din complexele funerare cercetate în 2003, 2005 și 2011 de la Alba Iulia-Lumea Nouă.

Fig. 3. Modelarea datelor AMS provenite din Sp. I/2013 (Poz-58210; Poz-58211; Poz-58212; Poz-58213) de la Alba Iulia-Lumea Nouă, din care a rezultat intervalul 4648–4356 BC (*mean* 4467).

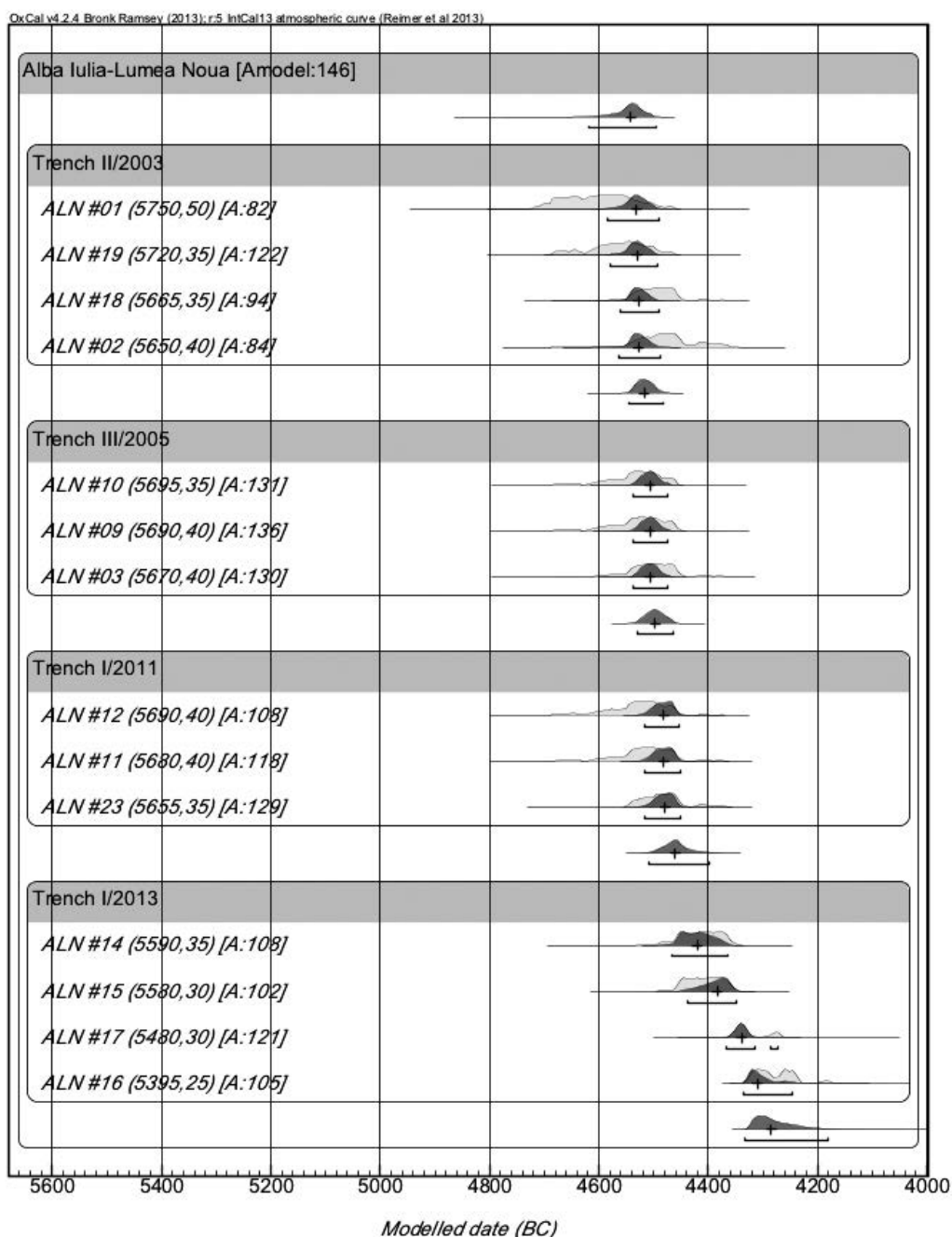
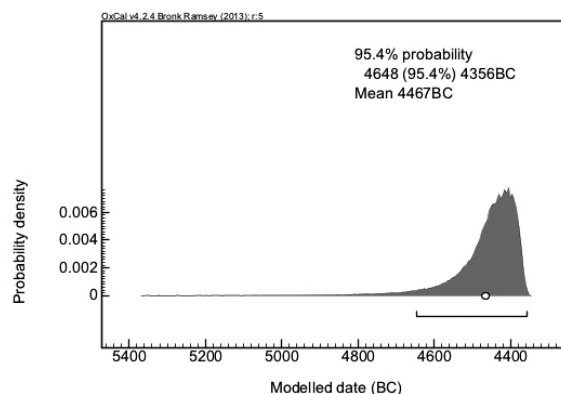

Fig. 4. Modelul viabil [Amodel:146] rezultat din modelarea datelor AMS provenite din complexele funerare cercetate în 2003, 2005, 2011 și Sp. I/2013 de la Alba Iulia-Lumea Nouă.

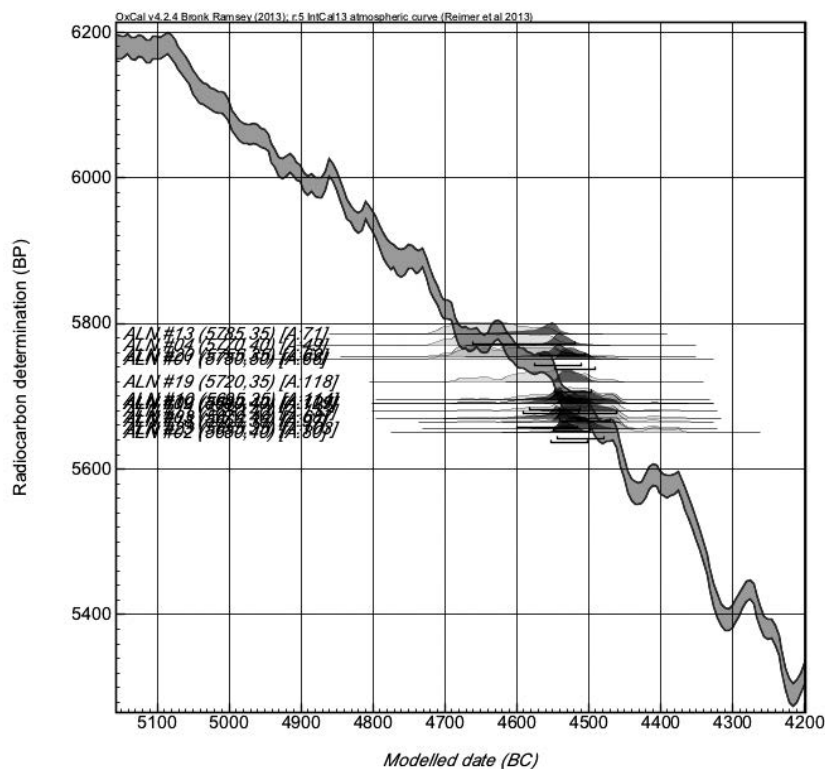

Fig. 5. Distribuția probabilă a datelor AMS de la Alba Iulia-*Lumea Nouă* obținută din modelarea datelor din fig. 2.

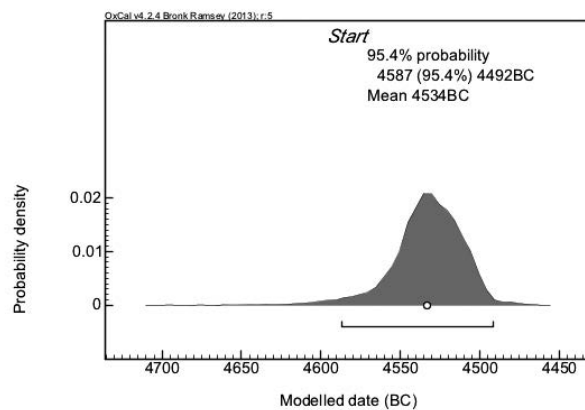

Fig. 6a. Distribuția probabilă a începutului valorilor datelor AMS de la Alba Iulia-*Lumea Nouă* obținută din modelarea datelor din fig. 2: start 4587–4492 BC (95,4%), *mean* 4534 BC.

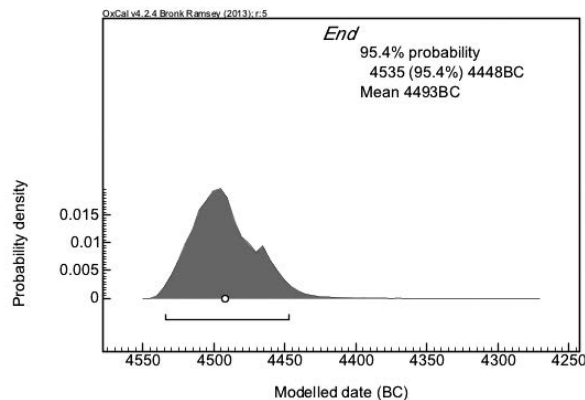

Fig. 6b. Distribuția probabilă a sfârșitului valorilor datelor AMS de la Alba Iulia-*Lumea Nouă* obținută din modelarea datelor din fig. 2: end 4535–4448 BC (95,4%), *mean* 4493 BC.

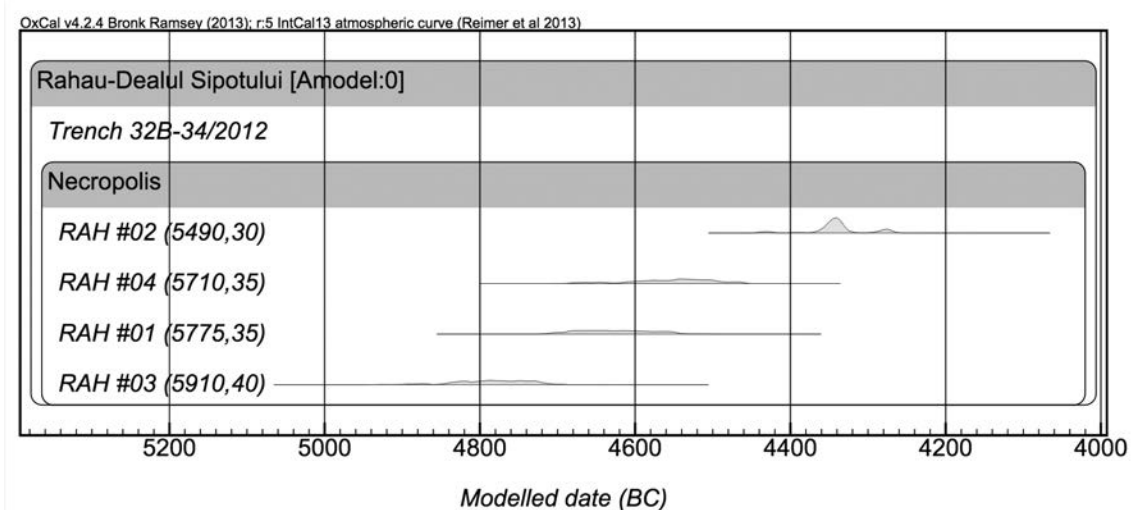

Fig. 7. Modelul neviabil rezultat din modelarea datelor AMS provenite din necropola Foeni de la Răhău-Dealul Șipotului.

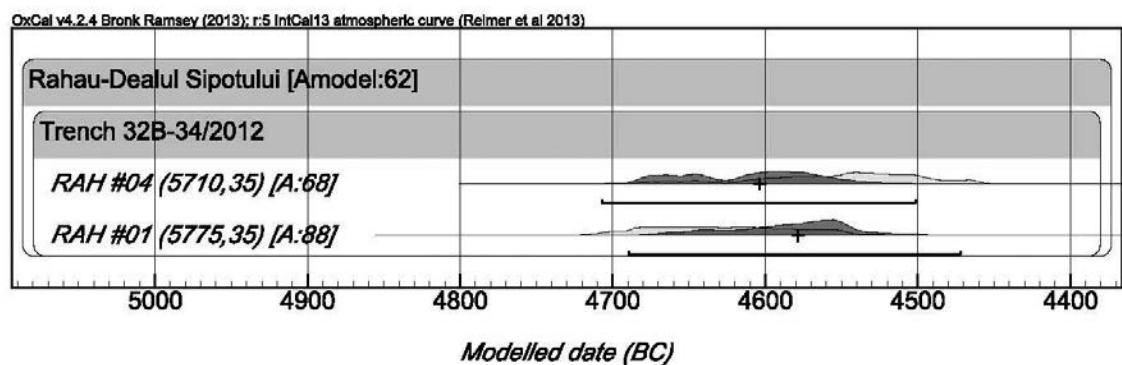

Fig. 8. Modelul viabil [Amodel: 62] rezultat din modelarea datelor AMS provenite din necropola Foeni de la Răhău-Dealul Șipotului, după eliminarea datelor Poz-58219 și Poz-59127.

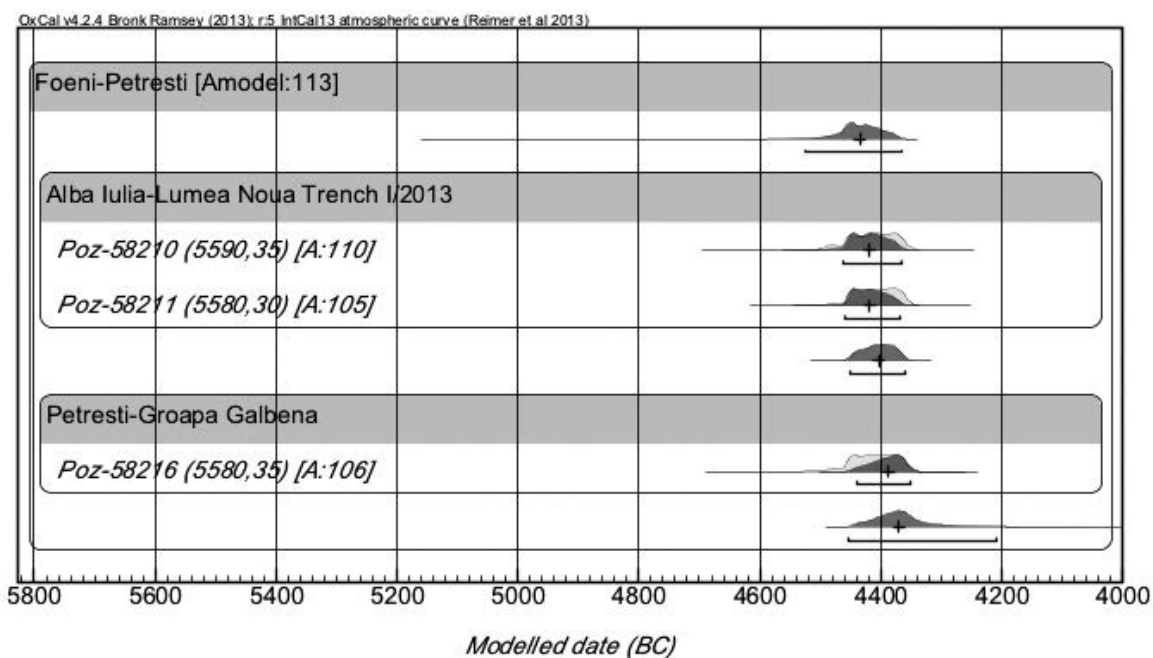

Fig. 9. Modelul viabil [Amodel: 113] rezultat din modelarea datelor ^{14}C provenite din Sp. I/2013 (Alba Iulia-Lumea Nouă) și Petrești-Groapa Galbenă.

OxCal v4.2.4 Bronk Ramsey (2013); r:5 IntCal13 atmospheric curve (Reimer et al 2013)

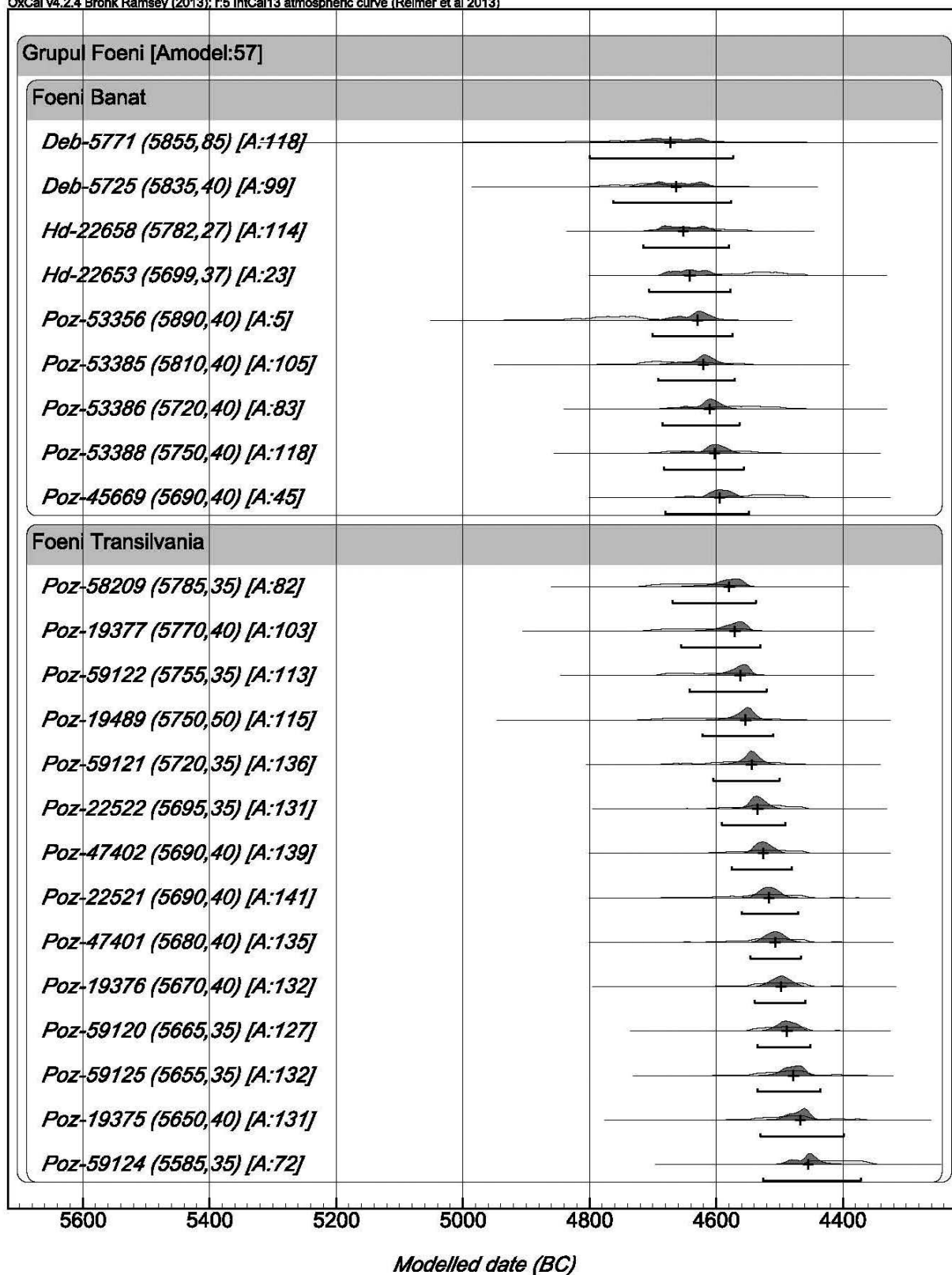

Fig. 10. Modelarea datelor AMS provenite din complexele funerare Foeni cercetate în 2003, 2005, 2011 de la Alba Iulia-Lumea Nouă și datele AMS de la Foeni, din care rezultă neconcordanța datelor Hd-22653 și Poz-53356 și celelalte date modelate.

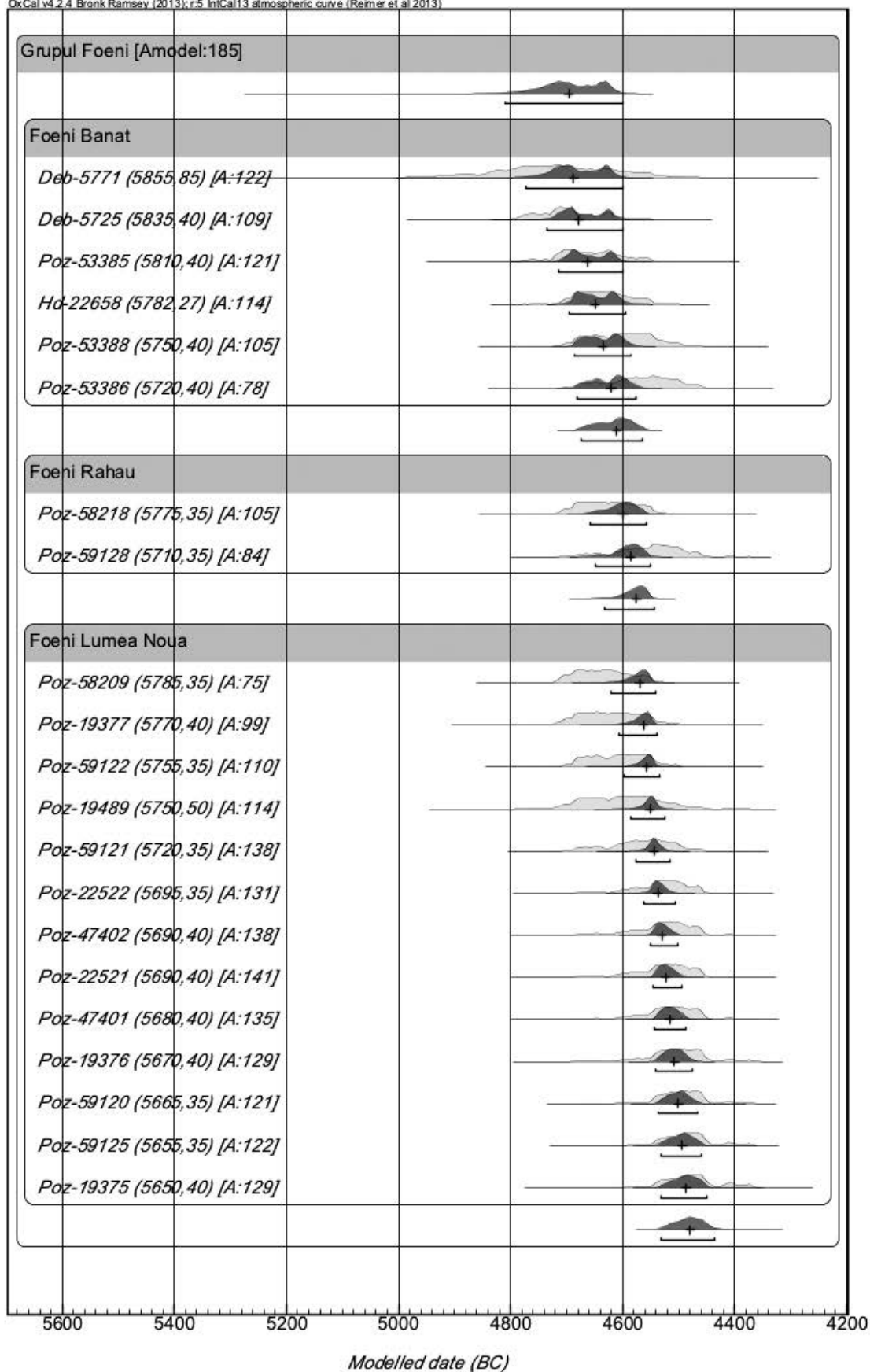

Fig. 11. Modelul viabil [Amodel: 185] pentru grupul Foeni rezultat din modelarea datelor AMS provenite din situl eponim, necropola de la Răhău-Dealul Șipotului și Alba Iulia-Lumea Nouă.

DESPRE MARILE TEME RELIGIOASE DIN CULTURA VINÇA

Gheorghe Lazarovici*, Cornelia-Magda Lazarovici**

Cuvinte cheie: *cultura Vinča, teme religioase*

Keywords: *Vinča culture, religious themes*

About the Great Religious Themes of Vinča Culture

(Abstract)

In this study we made a quite large presentation of some important religious themes of Vinča culture, one the most important civilization of Neolithic period. Based on different discoveries, on literature, as well as on our own experience we have noticed that many of the main religious themes are intercorrelated.

So, we have discussed the problem of sanctuaries and cultic inventory, focus on Zorlențu Mare, Balta Sărată, as well as on Liubcova discoveries.

It was discussed and the fragmentation of idols, ritual breaking of sacred effigies, how it is right to be named, idols or figurines. We referred to the types of masks (human or animal) illustrated by Vinča plastic art. In connection with masks we have approached other problems, such as sacred liquid, symbols of power and social distinctions (cross band, belt, diagonal band etc.).

Another important theme is related with birth and sexual organs (phallus, vulva), some artifacts giving us opportunity to present analogies or similar depicting manner.

Vinča plastic art also reflect the theme man-bird, bird, flight (idol or amulets of *Zorlenț type, with anthropomorphic and ornithomorphic attributes*). *Dance and music are part of sacred, expressed through alto relief manner of rendering feminine characters on Zorlențu Mare pots; ocarina discovered at Liubcova can be considered as one of the earliest musical instruments in the area.*

We did not avoided elements related with magic, but we have underlined that is quite difficult to make difference between the white and the black magic practices, based on artifacts from Zorlențu Mare, Gornea, or Balta Sărată.

Another topic was related to the symbols and signs discovered on several objects related with sacred: idols, pots, altars, table/altars, candles, sacred house, tablets, plates, discs, buttons, and breads. Analogies and similarly discoveries have been presented with reference to our database, *Scrierea* (Word), as well as the *Danube script*. Analyzes of different artifacts has underline other important themes, such as *sacred marriage, oranta* (worship position), throne etc.

Most of the religious themes of Vinča culture as in other civilizations are related with events of humans and cycles of nature, sacred and profane being in an inextricably dependence.

Civilizație a Neoliticului dezvoltat, cultura Vinča aduce și dezvoltă noi teme religioase, unele fiind cunoscute încă din Neoliticul timpuriu, în timp ce altele sunt dezvoltate acum. Nu trebuie neglijate nici fenomenele locale, care uneori creează anumite teme religioase sau variații

ale lor¹. Cel mai frecvent acestea se pot observa în plastica neolitică (altărașe, idoli, amulete etc.), în forma idolilor, în poziția lor (în picioare sau șezând) sau a unor părți din corp (mâini, cap, mască, sex ș.a.). Dacă privim pe o scară mai largă, în lumea din sud-estul Europei și Anatolia, mai bine zis în vestul Asiei, constatăm că sunt zone în

* Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu; ghlazarovici@yahoo.com.

** Institutul de Arheologie, Iași; magdamantu@yahoo.com.

¹ De exemplu, la Pavlovac sunt zeci de idoli bărbățești la nivel Starčevo-Criș Vinča A, pe când la noi, în Vinča A, avem un singur exemplar, la Gornea.

care permanent au avut loc contacte și schimburi etno-culturale. De aici și unele teme sau manifestări religioase comune, în care observăm o oarecare unitate a unor elemente. O lucrare monumentală, de sinteză, despre plastica neolitică din sud-vestul Europei, dar și cu teme mari din Anatolia, a lui Svend Hansen este cea mai bună dovadă a acestor fenomene².

Încă din PPN apar temple și sanctuare, cu statui monumentale, coloane, arhitectură religioasă bine definită, cu evoluții ce se întind în timp la peste un mileniu³. Chiar dacă lucrurile nu continuă în acest fel mai apoi, în civilizațiile Neoliticului timpuriu cu ceramică din Anatolia apar zeci de sanctuare comunitare sau casnice, unele așezări pot fi considerate adevărate orașe (Çatal Höyük, Hacilar și altele), încât se poate vorbi de stațiuni în care sacrul domină profanul⁴. Chiar și în regiunea dunăreană, la Lepenski Vir se poate vorbi de un centru cultic⁵ pentru comunitățile preneolitice/neolitice timpurii din zonă. Noi considerăm că cele 6–7 grupări de locuințe de la Lepenski Vir, din mai toate nivelele, aparțin unor „înțelepți”, care joacă rol de vindecători, cu atribuții și inventare cultice ce depășesc inventarul șamanilor.

Amploarea manifestărilor religioase depind și de gradul nostru de cunoaștere, înțelegere și interpretare, având fațete multiple, mâncarea, băutura, muzica, dansul erau folosite pentru a obține forța sacrului. Dacă acestea sunt valabile și pentru șamani este greu de precizat, dar să nu uităm că de regulă șamanismul este întâlnit cu predilecție la populațiile de vânători, fiind mai vechi. Încă din Neolitic apar teme religioase bine definite, cu inventar cultic legat de temple, sanctuare comunitare (obiecte, statui, altare monumentale ș.a.) și casnice. Dacă analizăm o singură civilizație sau o zonă restrânsă, atunci situațiile depind de mărimea și importanța cercetărilor sau obiceiurilor.

Înainte de a dezbate situațiile din cultura Vinča sunt necesare câteva precizări privind unii termeni legați de unele aspecte ale vieții spirituale. Noi considerăm că templele, sanctuarele comunitare sau casnice presupun o structură și organizare religioasă. Primele temple din PPN ne arată că încă

de la acea vreme exista o arhitectură religioasă⁶. Statui, coloane monumentale, altare din acele temple, bănci și altele sunt elemente care se regăsesc în Neoliticul dezvoltat în regiunea de care ne ocupăm, cum sunt situațiile din culturile Vinča și a Banatului. Acestea presupun organizare și o structură. Persoanele care făceau legătura între închinători, între aceste locuri sacre și divinitate sau forțe supranaturale erau persoane cu funcții oficiale, adică preoți sau preotese. Nu ne imaginăm că un șaman oficia în aceste temple sau sanctuare; de altfel o amplă lucrare a lui Brian Hayden despre aceste probleme definește șamanul ca o persoană cu funcție socială, care, cu ajutorul spiritelor păzitoare atinge ecstasia în scopul de a crea un raport cu lumea supranaturală în numele membrilor săi de grup⁷. Același autor definește ca arie de răspândire a șamanismului zonele din nordul Asiei, unde ocupațiile specifice sunt legate de vânătoare. Asta nu înseamnă că anumite practici legate prin dans, anumite ritualuri moștenite s-au stins. Ele sunt prezente și în vremuri mai recente prin magie neagră⁸ sau albă și altele.

Bibliografia bogată a problemelor nu ne permite să le dezbatem pe larg, de aceea ne referim la unele situații punctuale, pe unele unele le-am dezbătut în studii privitoare la templele, sanctuarele casnice, sanctuarele comunitare, piesele monumentale din acestea⁹; unii colegi au reluat aceste probleme¹⁰, alți

⁶ Rollefson 1998; 2005; Hauptmann 1993; 2007; Hayden 2003, 198–199, 204, fig. 6.20; Hauptmann – Schmidt 2007; Özdoğan 2007, 61; *** *Vor 12.000 Jahren* 2007; C.-M. Lazarovici – Gh. Lazarovici 2006, 29, fig. I.17; Kovács 2010.

⁷ Tokarev 1974, 81; vezi opinii mai vechi și bibliografia la acesta: Hayden 2003, 46 și urm., 151, 210, 285, 288, 310, 329, 351, 367, 370, costum 47F, 69, 467, 58, 344.

⁸ Un exemplu de studiu pentru piese din Banat la: Luca 1989, 75; Drașovean 1997; 1998, Petrescu 2005–2005, 90; vezi și bibliografia la ei și altele: Tokarev 1974, 78; Frazer 1980, 31.

⁹ Renfrew 1985, 2; Hegedüs – Makkay 1987; Gh. Lazarovici, Maxim 1995, 102, 179–181, pl. XVIII–XIX; Gh. Lazarovici – C.-M. Lazarovici 2006a; C.-M. Lazarovici – Gh. Lazarovici 2006.

¹⁰ Petrescu-Dîmbovița, Rădulescu 1953, 7 sqq; Petrescu-Dîmbovița et alii 1954, 7 sqq; 1955, 165 sqq; Petrescu-Dîmbovița 1959, 63 sqq; 1962; Makarević 1960, 282, 290, fig. 1; Makkay 1971, 138; Vlassa 1972, 18–21, 32, 34–36, 38–40, 43–45; Aldea 1974, 40–47, fig. 1–4, apud Moga 1947–1949, 71; *** *Preistjug Zem* 1979, II, pl. XXIVa/b; Gimbutas 1984, 74, 25; 1991, 261, fig. 7–59-a-b; Kitanovski et alii 1990, 108, fig. 3, 5; Jovanović 1991, 120, n. 9; Gh. Lazarovici, Dragomir 1993, 10–11; Monah 1997, 35; 255, 3–1; Ursulescu et alii 1999; 1994, 363–367; 1996a; 1996b; 1996c; 1996d; 1997, 29, 65, n. 241, pl. XV/1–3; 37–42; 2001, 88–90, 154, 158, fig. 6, plan 2a; Ursulescu 2002, 3–7; Monah D. et alii 2003; C.-M. Lazarovici 2004; Schier 2005.

² Hansen 2007, 1; 2007, 2.

³ Hauptmann 1993; 2000; 2003, 2007; Hauptmann – Schmidt 2000.

⁴ Mellaart 1967, 92; 1975, 45, 46, 101, 108; Müller-Karpe 1968, II, 569, Kat. 66, Taf. 105/20; Eliade 1981, 46; Monah 1982, 11–13; 1997, 35; 2002, 11–13; Ursulescu 1992; 1995; 2000; 2002; Monah et alii 2003; C.-M. Lazarovici – Gh. Lazarovici 2006, 29, fig. I.17; Hauptmann 2007, 86; Özdoğan 2007, 61; Kovács 2010.

⁵ Srejić 1967, planurile nivelelor Ia – Ie; Babović 2006.

au dezbătut în teze de doctorat anumite aspecte¹¹ sau le-au dezvoltat, dar din păcate doar unele au fost publicate sau doar părți din ele¹².

Pentru a restrânge vastul subiect ne vom ocupa acum de unele manifestări din cultura Vinča. Aceasta o vom exemplifica cu materiale și situații din cercetările noastre și ale celor care s-au ocupat de aceste probleme din zonele învecinate. Desigur, trebuie să amintim că au fost nenumărați filozofi ai culturii și vieții religioase cu mari sinteze, cum ar fi Mircea Eliade, Marija Gimbutas, Vladimir Dumitrescu, Dan Monah și alții, prea cunoscuți și alte zeci de lucrări pe care nu le putem aminti aici, dar le vom prezenta la situațiile și materialele analizate mai jos.

Sanctualele și inventarele cultice

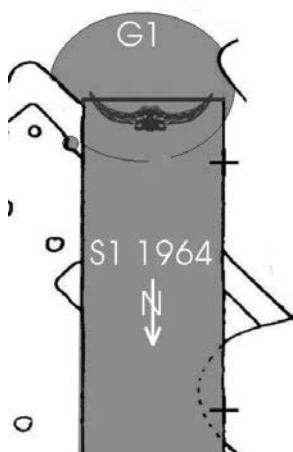

Fig. 1. Zorlențu Mare, depunere rituală.

Sanctualele au un rol important deoarece sunt expresia unui sistem religios comunitar organizat. În unele situații se poate vorbi de temple, cazul din cultura Banatului de la Parța¹³, unde statuile, altarele sau vetrele monumentale sunt un indiciu pentru temple și sanctuare comunitare (sunt peste 50 de cazuri în bazele noastre de date)¹⁴.

¹¹ Sub conducerea lui Gh. Lazarovici: Merlini 2009; Angeleski 2011; Adela Mates-Kovacs ș.a.

¹² Kovács 2010.

¹³ Gh. Lazarovici 1985a; 1986a; 1998a; 1998b; Lazarovici et alii 1991; 2001, 204 sqq.; Monah 1997, 32; Gh. Lazarovici – C.-M. Lazarovici 2002; 2003; 2005; 2006a; 2007; 2008; 2008a; 2008b; 2009; 2010; 2009/2010; 2010a; 2010b; 2010c; C.-M. Lazarovici 2004; 2006; C.-M. Lazarovici – Gh. Lazarovici 2006 s.v. sanctuare; 2007 s.v. sanctuare; C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici WEB.

¹⁴ Enumerăm doar câteva: Sandars 1968/1985, 203, fig. 179b; Paul 1965, 5 sqq., fig. 1–4, pl. I-II; 1992, 104–106, LII/2–3, 107–108; Aldea 1974, 40–47, fig. 1–4; Ordentlich, Chidioșan 1975; DEAVR 1980, 302; Gimbutas 1984, 81, fig. 34; Banffy 1986, 156; Hegedűs, Makkay 1987; Karmanski 1989–1993, 1; Marangou 1992, 184, n. 315–316; Monah

După câte am observat la Parța, sanctualele sunt amplasate în centrul stațiunii, fapt constatat și la Zorlențu Mare (în unul din centre sau într-un centru vechi). În unele cazuri există asemenea centre social-religioase, precum Lepenski Vir¹⁵ sau Gura Baciului (arbori/coloane)¹⁶, unde nu sunt sanctuare în centrul stațiunii sau alte obiective cu caracter social sau de prestigiu, ca și în cazul sanctualelor din natură¹⁷.

La Zorlențu Mare (cu unul sau mai multe centre, ca la Stubline-Crkvine¹⁸), în nivelele 7 și 6, în zona centrală a stațiunii se mai afla o depunere rituală, legată foarte probabil de un ritual de întemeiere a așezării (fig. 1), deoarece acea piațetă se păstrează în toate etapele de locuire. Este vorba de un trofeu de la un taur sălbatec (cu fața spre nord) cu deschiderea între coarne de peste 1 m depus într-o groapă, un bothros (din Secțiunea 1/1964)¹⁹ care pornea din pământul galben de la –2,20 m și cobora până la –3,15 m. Lângă această groapă, spre SV, se aflau două gropi de stâlp, care nu țineau de nici una din locuințele din vecinătate, ce ar putea fi legate de unul sau doi stâlpi centrali, ca în situația de la Gura Baciului.

Într-o construcție din nivelul 6 de la Zorlențu Mare (din zona centrală a stațiunii), s-a descoperit un cap monumental din lut (circa 35 × 15 cm), aflat foarte probabil pe un perete sau coloană (?), în partea de răsărit a încăperii. Capul monumental are o masca triumfiulară cu nas mic în relief, cu urmele unor tatuaje pe frunte, formate din „V”-uri, semne ce apar și pe unii idoli sau altare și în „scrierea dunăreană” (fig. 4)²⁰. Pe față și gât se observă urme de pictură roșie aplicate peste un slip. Inventarul complexului nu s-a putut reconstitui în întregime, dar vasele descoperite, din pastă fină și semifină, aveau un decor vinčian specific

1997, 34, n. 49; Mantu – Turcanu 1999; Lazarovici et alii 2001, I.1, 237, 246; Marinescu-Bilcu 2002, 149; Andreescu 2002, 13; Radunčeva 2003, fig. 63, 66, 68; C.-M. Lazarovici – Gh. Lazarovici 2006, 55, fig. I.68–70; Gh. Lazarovici – C.-M. Lazarovici 2010a, fig. 10; Gligor 2009, 204–206; bucrania: *PrehistJugZemalja* 1979, pl. LXXXVI/5; Jovanović, Glisić 1961; Jovanović 1991.

¹⁵ Srejavic 1969; Gh. Lazarovici – C.-M. Lazarovici 2006, 55, fig. I.68–70; Gh. Lazarovici – C.-M. Lazarovici 2010, fig. 10.

¹⁶ Stanković 1986; Vuković 2004, 84, fig. 1; C.-M. Lazarovici – Gh. Lazarovici 2006, 72/73, fig. IIa.10b/11a.

¹⁷ Gh. Lazarovici – C.-M. Lazarovici 2005; 2010b; 2011.

¹⁸ În urma prospectărilor s-a constatat că în unele stațiuni mari sunt mai multe centre, ca în cazul ilustrat de Crnobrnja 2011, fig. 2.

¹⁹ C.-M. Lazarovici – Gh. Lazarovici 2006, 72/73, fig. IIa.10b/11a.

²⁰ C.-M. Lazarovici – Gh. Lazarovici 2006, 152–156.

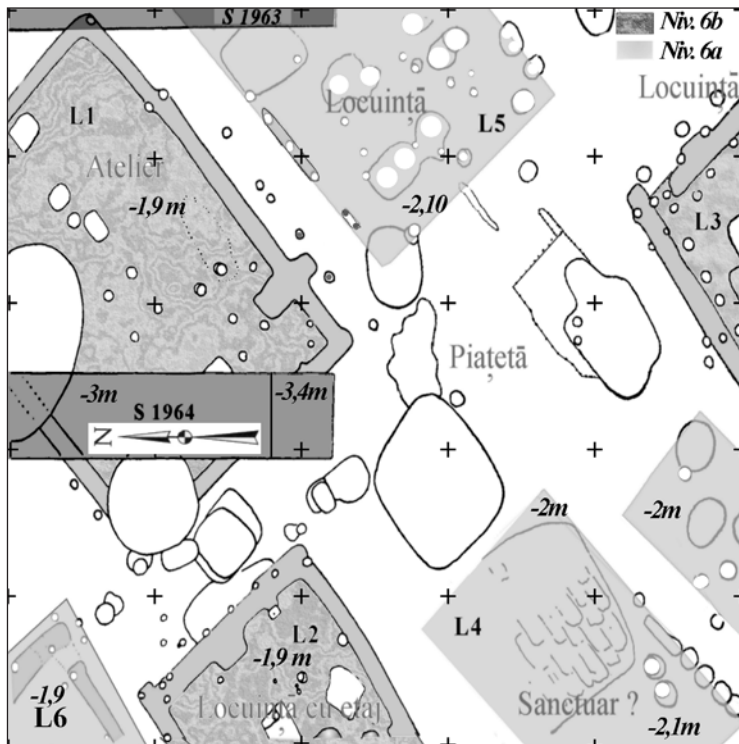

Fig. 2. Zorlențu Mare, nivel 6, Locuința 4.

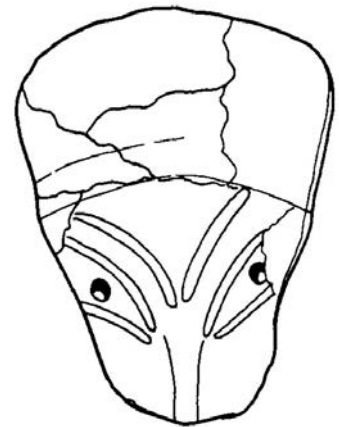
Fig. 3. Zorlențu Mare, idol in situ.

a

b

c

Fig. 4. Capete monumentale: a) Gornea; b) Zorlențu Mare, Vinča A (foto și reconstituire Gh. Lazarovici); c) bucraniu din sanctuarul de la Kormadin.

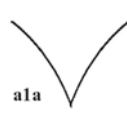

1aa

1

= d

a1a

a1f

1a3

Fig. 5. Coduri din scrierea dunăreană.

(benzi incizate, caneluri și pliseuri, caracteristice pentru Vinča B)²¹.

La Balta Sărată s-a găsit o construcție deosebită, care avea în interior mai multe vetre, casete, o coloană din lut nears, similară cu cea de la Parța din Sanctuarul 1 și altele²².

Mai deosebite în sanctuare sunt coloanele nearse, stâlpii care au uneori anumite elemente arhitectonice, decoruri, capete, bucranii lipite cu lut²³.

Desigur, coloana și arborele cosmic sunt interpretate ca legătura din Cer și Pământ, *axis mundi*, o caracteristică a sanctuarelor comunitare²⁴.

Dintre acestea amintim *Coloana apei* de la Balta Sărată²⁵, ce include resturile unei coloane de lut nears, aflată în colțul de est al locuinței 18, în nivel Vinča B1.

Coloana avea la bază o structură de pietre de râu, iar în mijlocul lor erau resturile unui picior de cupă. Coloana a fost înfiptă circa 10 cm în pământ. După aceste atribute am considerat că este vorba de un sanctuar casnic al uneia din cele șapte preotese. La moartea ei au ars casa, au depus rășnițele cu fața în jos, iar chirpiciul unui perete a fost împins peste depunerile ritualice de abandonare. La construcția complexelor L18 și L22 de la Balta Sărată, dar și în altele, și mai apoi la abandonarea lor, au fost depuse câte șapte piese: una cu fața în sus și șase cu fața în jos formate din rășnițe și lustruitoare sau câte trei și patru în gropi apropiate. În mod evident avem de a face cu ritualuri legate de simbolistica rășniței și a numărului șapte. Aceste depuneri, cele trei vetre-platforme din centrul locuinței ne-au determinat să considerăm că a aparținut uneia din cele șapte preotese, ale căror rosturi sunt legate de rășnitul cultic, o temă adesea întâlnită în sanctuare sau machete de sanctuare, dar și în *bothros*-uri²⁶.

²¹ Desele mutări și reinventarii ale muzeului din Reșița nu au permis reconstituirea inventarului aceluia complex cercetat de Gh. Lazarovici. Mai târziu am realizat că statuete monumentale nu se află pe „toate zidurile”, după o expresie românească.

²² Lazarovici et alii 2001, 112–113, 116, 209, 268, 275, fig. 88–89, 165–168, 170, Pl. 2, 60/4.

²³ *PrehistJugZemalja* 1979, 145–146, 154, 155–158, 184–185, 251, 657, pl. LXXXVI/5; Lazarovici 1998, 14, cat. 9, fig. 8; C.-M. Lazarovici – Gh. Lazarovici 2006, 3, 12, 29, 30, 40, 48–49, 196, 276, 352–355.

²⁴ Eliade 1981, 42, 51; Lazarovici et alii 2001, 209–211; Monah 1997, 207; Ursulescu – Tencariu 2006, pl. VIII/2–3.

²⁵ Dumitrescu H. 1970, 18; Dumitrescu VI. 1974, 170, 477–479, 487/1; 1985, 69; Eliade 1981, 51, n. 46; Gimbutas 1984, 78–80; Monah 1997, 34, n. 47; C.-M. Lazarovici – Gh. Lazarovici 2006, fig. IIIa.50b, 51b-d; House 28: Lazarovici – Petrescu 2003.

²⁶ Makkay 1978, 13.36; 1983; 1986a; 1987; Liamić – Valović 1982, 429–431.

De altfel, rășnițe în podea sunt cunoscute încă din PPN (la trecerea spre Neoliticul timpuriu²⁷), la Gura Baciului (în sanctuarul casnic P27a și în mormântul M7, dar și în M4 din platforma 4) și altele²⁸, dar și în complexe de cult din Epoca Cuprului la: Turdaș²⁹, Trușești (sanctuar 5, L38.2), Hăbășești și altele³⁰.

De la Liubcova, din nivel Vinča B, provin două picioare monumentale de altare (unul de 6–8 cm, altul cu dimensiuni de peste 18–19 cm) găsite în același complex, de aceea considerăm că aparțin unui sanctuar casnic.³¹ Piese similare de altar mai mari au fost descoperite în culturile Precucuteni, la Isaiia, sau în Cucuteni la Traian – *Dealul Fântânilor* și la Ruginoasa³². La piesele menționate de la Liubcova se mai adaugă două altare de mari dimensiuni (9 × 11 și 11 × 18 cm), găsite în alte locuri, dar asemenea dimensiuni sunt obișnuite în toate fazele culturii Vinča.

De altfel, în cultura Vinča sunt cunoscute mai multe sanctuare neolitice la Vinča, Kormadin, Gomolava, Opovo și poate altele cu piese monumentale³³ (bucranii, mese altar de mari dimensiuni decorate, capete monumentale de tauri și altele).

Desigur la interpretarea acestora ca fiind sanctuare comunitare sau casnice ne bazăm în primul rând pe săpăturile la templele și sanctuarele de la Parța care ne-au oferit prilejul ca în repetate rânduri să analizăm și să identificăm asemenea construcții din Neoliticul și Epoca Cuprului din sud estul Europei.

²⁷ Mellaart 1975, 76; Müller-Karpe, 1968, 314; Rosenberg 2007, 54.

²⁸ Vlassa 1972, 22; 1972b, 191; 1976, 255, fig. 52, 13/3; Gh. Lazarovici, Maxim 1995, 148, 180, 185, pl. IV/1–2, V/4.

²⁹ Luca 1996a; 1996b; 1996c; 1996d; 2001, 88–91, 158, fig. 6, plan 2a.

³⁰ Paul 1965, 5 sqq., fig. 1–4, pl. I-II; 1992, 104–108, LII/2–3; Aldea 1974, 40–47, fig. 1–4; Gimbutas 1984, 81, fig. 34; Monah 1997, 34; Petrescu-Dîmbovița et alii 1999, 85–88, 65; Gh. Lazarovici – C.-M. Lazarovici 2003, 478, fig. 121; 2005; 2007; 2008, 115, 118; 2008b; 2009; 2010a; 2010b; C.-M. Lazarovici – Gh. Lazarovici 2007, 57–58, fig. Va.30.

³¹ Luca 1985; 1987; 1998, fig. 42/10–11, 43/5; 1990, fig. 8; 1990a; 1991.

³² Isaiia: Ursulescu, Tencariu 2006, 130–132, pl. VII/2; Traian – *Dealul Fântânilor*, Mantu – Dumitroaia 1997, n. 133; la Ruginoasa erau nearse, C.-M. Lazarovici – Gh. Lazarovici 2012, 347, fig. VIII.67.

³³ Jovanović, Glisić 1961; Sanders 1968/1985, 203, fig. 179b: ****PrehistJugZemalja* 1979, 145, 146, 154, 155, 156, 157, 158, 185, 184, 251, 657, pl. LXXXVI/5 etc.; Jovanović 1991; Marangou 1992, 184, n. 315–316, apud Chapman; bucrania: Lazarovici et alii 2001, 270, fig. 242, prima referire la Miložci; C.-M. Lazarovici – Gh. Lazarovici 2006, 3, 12, 29, 30, 40, 48, 49, 196, 276.

Fig. 6. Balta Sărată, reconstituirea L17.

Fig. 7. Balta Sărată, depuneri rituale de rășnițe.

a

b

c

Fig. 8a-b: Liubcova, după S.A. Luca 1989; c, Ruginoasa, după C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici 2012.

Fig. 9. Balta Sărată, L28, „Coloana apei”.

Coloana nu trebuie separată de *arborele cosmic sau pomul vieții* și semnificațiile lui, mai ales la Căscioarele (coloana a doua avea miez din lemn), temă răspândită din PPN și până în Epoca Cuprului³⁴. Uneori stâlpii dubli din lemn din sanctuare (fig. 11, 31) din unele construcții de cult trebuie avuți în vedere, ei marcând același lucru ca și coloana, alteori cu alte semnificații, fiind în locuri centrale la Knosos³⁵ ș.a., simbolizând *axis mundi*, legătura Cer – Pământ³⁶. În cultura Vinča sunt numeroase situații de construcții de cult în care apar una sau mai multe coloane: Vinča, Kormadin și altele³⁷.

Contemporane sau ceva mai târzii sunt unele elemente de sanctuar casnic de la Liubcova, publicate de Sabin Adrian Luca, de fază Vinča C; vom insista doar asupra contextului. Este vorba despre trei piese de cult: un taur și doi idoli de tip Zorlenț. Taurul are pe piept legate două sfori, ce par a sugera un ham, dar pot fi și incizii cu caracter decorativ, deoarece și pe picioarele din spate coboară alte două linii paralele. Pe unul din picioarele taurului apare o proeminență conică. De altfel în cultura Vădastra a fost făcută dovada folosirii vitelor la tracțiune³⁸.

Sabin Adrian Luca consideră că este vorba de trusă magică. Piesele au fost descoperite în arealul

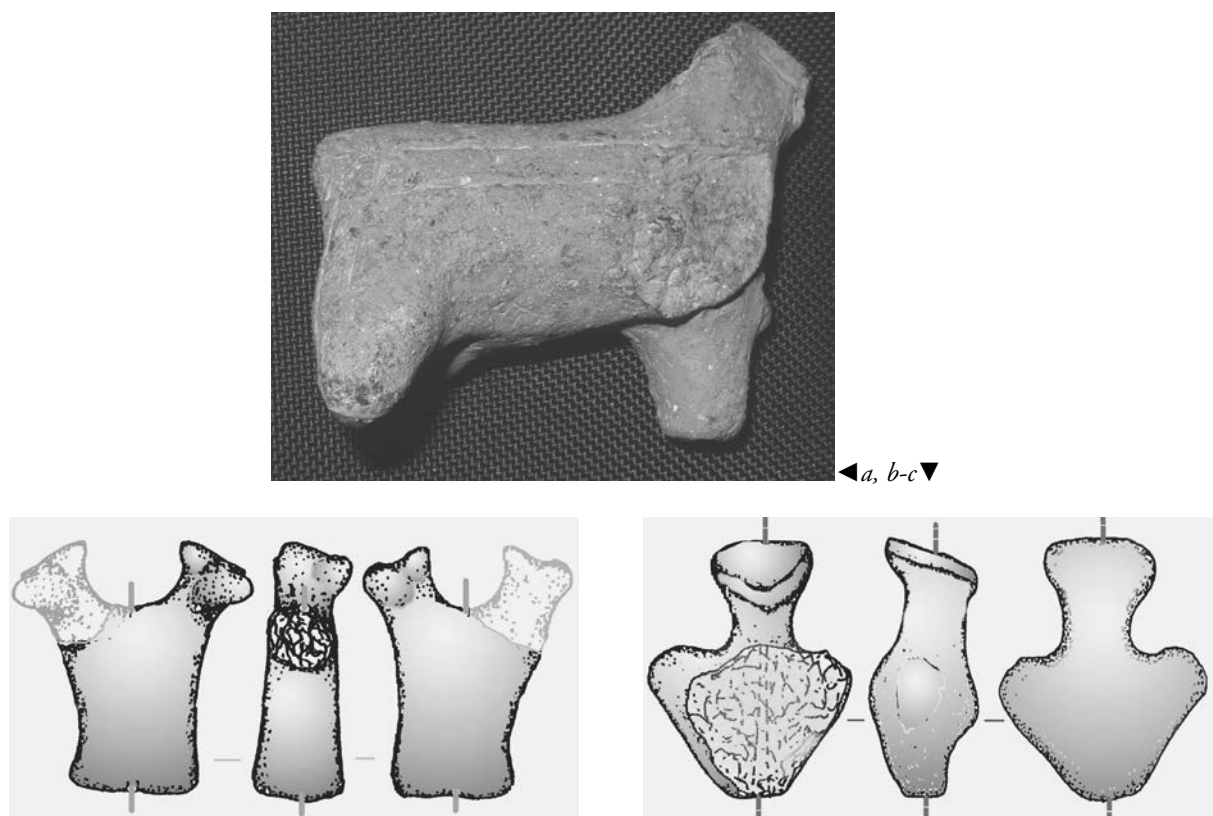

Fig. 10. Liubcova, Vinča C, inventar de preoteasă.

³⁴ Dumitrescu Vl., 1986; Dumitrescu Vl., et alii 1994; Eliade 1981, 42, 51; Rutkowski 1981, 47, fig. 4/1–2, 13/4, 12/6; Markević 1985, 16; Monah 1997, 205, 294/4; Ovcinnikov 1996, 118; Lazarovici et alii 2001, 209–211; C.-M. Lazarovici 2004; 2005.

³⁵ Picard 1948, 61.

³⁶ Eliade 1981, 42, 51; Rutkowski 1981, 47, fig. 4/1–2, 13/4, 12/6; Markević 1985, 16; Dumitrescu Vl. 1986; Dumitrescu Vl. et alii 1954; Monah 1997, 205, 294/4; Lazarovici et alii 2001, 209–211; C.-M. Lazarovici 2004; 2005.

³⁷ Jovanović, Glisić 1961, *apud* Jovanović 1991; Lazarovici et alii 2001, 270, fig. 242, Milošević îl definea ca *megaron*; alte comentarii: Lazarovici et alii 2001, 116, 209–211, 268, 275, 305, fig. 165–168, 170, 249; Gh. Lazarovici 1998, 14, cat. 9, fig. 8; C.-M. Lazarovici – Gh. Lazarovici 2006, 352–355, 537; Gh. Lazarovici – C.-M. Lazarovici 2009, 249 ș.a.

unei clădiri la care după incendiare, pereții au fost împinși în interior, ca și în cazul Sanctuarului 2 de la Parța sau a complexului de la Balta Sărată. Noi credem că este vorba de inventarul unei preotese cu ritualuri legate de fertilitate (apa, askos-ul) și fecunditate (taurul). Idolii perforați credem că făceau parte din elementele de podoabă, de distincții (ca în fig. 10, 36). Tot unui complex cultic, sau unei truse de cult îi aparțin cele două statuetele de la Liubcova asociate cu mască și askos (vezi mai jos masca).

În urma săpăturilor de salvare de pe șoseaua de ocolire de la Caransebeș, în săpăturile recente ale colegilor Adrian Ardeș și Dimitrie Negrei în

³⁸ Mateescu 1973; 1974; Gheție – Mateescu 1970; 1971.

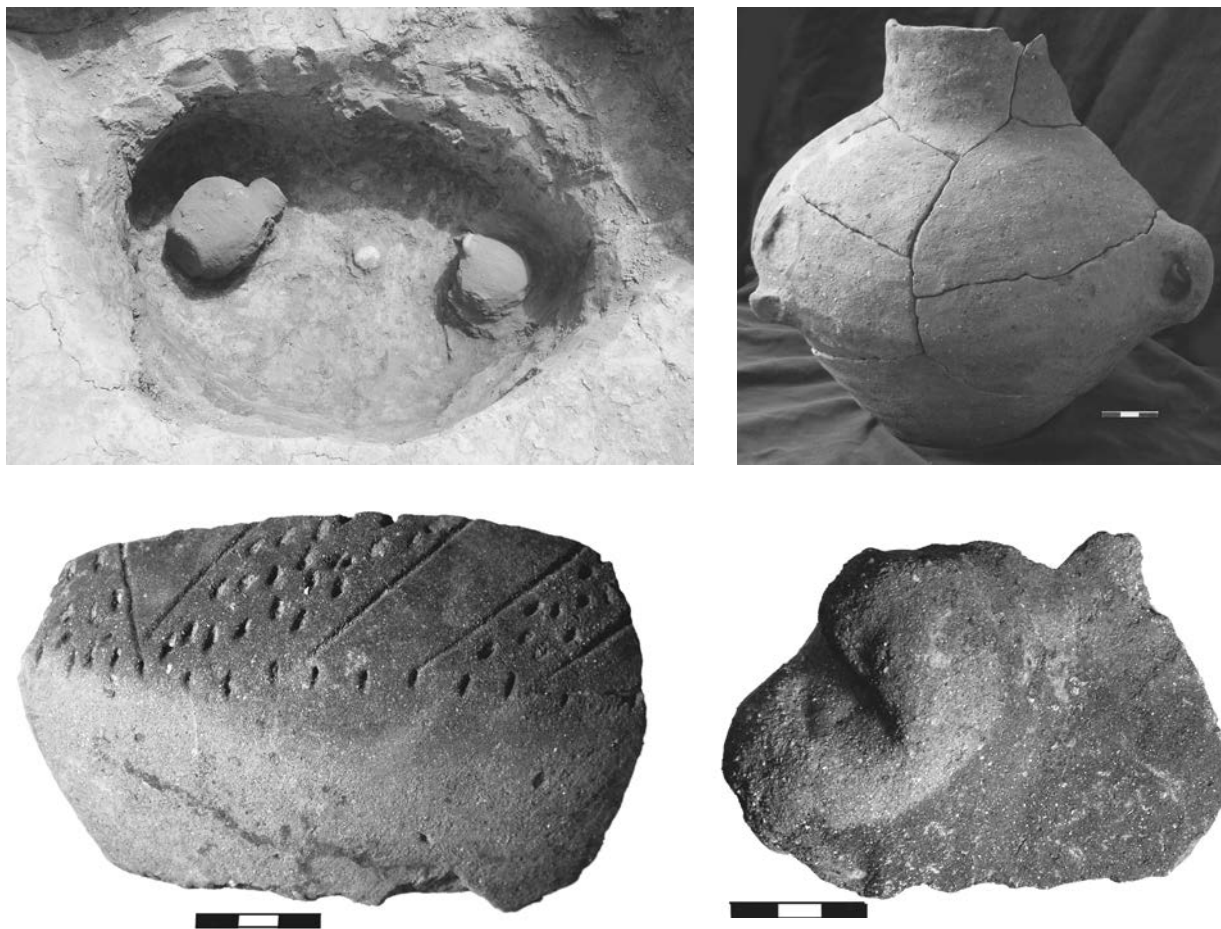

Fig. 11. Balta Sărată, după D. Negrei, A. Ardeș.

Fig. 12. Balta Sărată, după D. Negrei, A. Ardeș.

așezarea de la Balta Sărată a fost descoperit un *bothros* în care au fost depuse câteva piese de cult și un vas, toate fragmentare³⁹.

Este vorba de **complexul 29**, în care au fost depuse obiectele, un vas spart (reconstituit parțial), un altăraș de cult cu protomele și picioarele rupte, un alt picior de altar (poate de la același deoa- rece decorul și pasta sunt similare sau de la altul asemănător), un idol feminin fragmentar și unul masculin fragmentar, câteva fragmente ceramice atipice, precum și un fragment de pântec de la o amforă decorată.

Ceea ce este curios în acest caz este pasta atât la idoli, altar, dar și la alte fragmente de vase, o pastă de culoarea apropiată, cu mult nisip în compozi- ție (mulți idoli sunt din acest tip de pastă), deși la această vreme la Balta Sărată este și o ceramică fină decorată cu caneluri și incizii.

Depunerile și pasta acelor fragmente și idoli au o semnificație care ne scapă. Idolul feminin are partea superioară ruptă; cel de al doilea idol nu are sâni, poate fi masculin, are o mască, iar la gât pare a avea un colier sau șirag. Am insistat în mod deo- sebit asupra acestor asocieri de obiecte deoarece în literatura arheologică unii afirmă că acestea ar avea un rol profan sau ar fi jucării⁴⁰.

Am citat uneori din Leo Frobenius, care în observațiile sale etnologice refritoare la Africa preciza că figurinele pentru copii sunt jucării, oamenii maturi nu le acordă importanță, iar pentru bătrâni sunt piese de cult, au semnificații magico-religioase.

Despre fragmentarea unor piese de cult am insistat adesea ca fiind un ritual de abando- nare, cea mai bună dovadă fiind inventarul celei numite *Lady of Tărtăria*, depunerile din groapa rituală fiind rupte ca semnificație a ieșirii lor din ritualul cultic, în schimb cei doi *phalloi* nu au fost ruși, de teamă că ar putea aduce necazuri în comunitate⁴¹.

Alte analogii pentru complexul 29 de la Caransebeș sunt din cultura Turdaș, civilizație des- prinsă undeva din cultura Vinča, deci și manifes- tările religioase sunt corelate. Inventarul comple- xului de la Orăștie din L3 pare să aparțină unui bărbat prin idolul cu mai multe coliere, cu centură și opreg, reprezentând un personaj a cărui atribute sunt elemente de prestigiu⁴². Depunerea în groapă

sugerează încetarea funcțiilor cultice ale obiectelor, prin spargerea lor și așezarea în groapă, mai bine zis acel *bothros*.

Există astfel de inventare cultice, mai nume- roase în cultura Cucuteni, dar și în alte civilizații, considerate inventare sau elemente ale unor sanc- tuare comunitare, în spatele lor fiind cei care le dețineau și foloseau în ritualurile cultice⁴³.

La Zorlențu Mare, în locuința 2 din 1964, sub dărâmăturile peretelui au fost descoperiți trei idoli pe o mică suprafață, ceea ce ar presupune existența unui altar familial.

Am analizat situațiile din sanctuare, sanctuare casnice, inventarele lor⁴⁴. Descoperirile din Banat și cultura Vinča nu sunt prea numeroase, dar deși acestea nu s-au născut în cultura Vinča, vor juca un rol important și vor fi transmise civilizațiilor ulterioare. Studiul situațiilor anterioare, contemporane sau posterioare ne permite să înțelegem descoperi- rile din Banat.

Deși nu este legată direct de descoperirile din Banat este necesară prezentarea unei grupări de obiecte de la Vinča – *Bielo Brdo* dintr-o groapă depistată la ▼6,6 m, aflată în vecinătatea unui cuptor și a unei aglomerări de vase dintr-o con- strucție de cult, cu un bogat inventar cultic; între piesele din groapă era un idol mare și un vas cu două fețe considerate de D. Nikolić, J. Vuković⁴⁵ ca inventare de cult, la nivele Vinča B-C. La acea vreme sunt sanctuarele de la Kormadin, bucraniile monumentale de la Gomolava și Vinča⁴⁶.

⁴³ **Poduri:** Monah 1982, 11–13; 1995, 14–16; 1997, 35; Monah et alii 1983, 15–20; Mantu – Dumitroaia 1997, 109, cat. 14a-d; Ursulescu 2001b, 54, fig. 2; **Isaia:** Ursulescu 2001a, 65; **Vitănești:** Andreescu 2002, 14; **Pața:** M153, P117; Germann – Resch 1981, 3; Lazarovici et alii 2001, I.2, 33–34, fig. 12; **Blagotin S3:** Stanković 1983/1992; Vuković 2004, 84, fig. 1; **și alte:** Makarević 1960, 282, 290, fig. 1; Makkay 1971, 138; Mellaart 1975, 30, 59, 131, 186, 214–215; Todorova – Horisjan 1976; Gimbutas 1984, 25, 74, 79–80; 1991, 261, fig. 7–59-a-b; Fol – Lichardus 1988; Monah 1997, 35–36, 255, fig. 3/1, 4; Andreescu 2002, 16.

⁴⁴ Lazarovici – Maxim 1995, 102, 179–181, pl. XVIII–XIX; 102; Gh. Lazarovici – C.-M. Lazarovici 2006; 2006a; C.-M. Lazarovici – Gh. Lazarovici 2006.

⁴⁵ Nikolić 2008, 53–55, fig. 2–4.

⁴⁶ Garašanin D. 1968, fig. 28; Jovanović – Glisić 1961; 1991; Kalicz – Raczky 1981; Babović 1984, cat. 212; Staljo 1986, cat. 218; Marangou 1992, 185; 327, 329 apud Childe; Lazarovici et alii 1981, 278/279, fig. 255/3; Gh. Lazarovici 1985a, 55, fig. VI/5–7; 1998b, 13–14, fig. 7, cat. 8; Lazarovici et alii 2001, 157–159, 250, 275, 276, fig. 121, 250/3, s.v. bucrania, 275, 276, 278, 279, 280; C.-M. Lazarovici – Gh. Lazarovici 2006, 197, 354–355, fig. IIIa.81, fig. IIIb. 186, 187b-c.

³⁹ Comunicare prezentată în martie 2014 la Caransebeș. Mulțumim colegilor pentru materiale și informații.

⁴⁰ Talay 1939; Bailey 2000; Hansen 2007.1, 319, n. 2.

⁴¹ Lazarovici et alii 2011, 141–144, 220, 292, 311 și bibl.

⁴² Luca 1994a, fig. 1, Loc. 3 1992–1993, Orăștie nivel superior, complex de cult, probabil inventar de preot.

*Fragmentarea idolilor – spargerea rituală a efigiilor sacre*⁴⁷

Cea mai mare parte a obiectelor de cult sunt descoperite în stare fragmentară⁴⁸, mai puțin unele inventare ale unor preoți/preotese păstrate în vase rămase întregi (enumerare mai sus la nota 44). Piesele depuse în *bothros*-uri sunt în stare fragmentară, din care unele le-am analizat⁴⁹. Desigur sunt și piese rupte intenționat, după cum am putut observa la Tărtăria în groapa rituală⁵⁰ sau în situațiile de mai sus amintite din cultura Vinča din Banat.

Un studiu statistic mai vechi realizat pe circa 300 idoli⁵¹ ne arată că 44 sunt feminine, iar la alte 40 nu este indicat sexul. Din cele întregi 6 sunt feminine, iar 12 au sexul neprecizat. Alte 40 statuete fragmentare nu au indicația sexului, iar 44 sunt feminine.

La cele nedefinite capul lipsește la 16 exemplare, la cele feminine la 20 de piese, la capetele de la cele feminine lipsește partea dreaptă a capului (20 situații). La cele bărbățești brațele de la unele s-au rupt ocazional, dar la altele par să fie rupte intenționat. Brațul drept este cel mai frecvent rupt. La cele feminine brațele stâng sau drept sunt rupte în număr egal. Mai numeroase sunt statuetele feminine cărora le lipsește partea dreaptă a corpului (16 fragmente). Idoli perforați întregi (cu cap și corp) cu atribute feminine (sâni) sunt două exemplare și alte șase sunt fără indicații privind sexul. La tipurile la care nu se putea identifica sexul cel mai adesea pare că este rupt brațul drept (11), iar cel stâng doar la șase exemplare. Dar la idoli perforați fără sâni este dificil de stabilit exact care din brațe este rupt.

Idoli sau figurine

Sudul Europei centrale a fost definit ca *idol religion*⁵², pentru Neolitic și Epoca Cuprului. Termenul de idol a fost negat de unii⁵³, comentat sau acceptat de alții sau a fost folosit un termen mai larg, acela de figurine⁵⁴. Ruperea, fragmentarea rituală, îngroparea lor, depunerea în vase, asocierea cu tronuri sau alte obiecte ne arată că este vorba de inventare cultice, de ritualuri magico-religioase, ca să folosim un termen mai general. Desigur că pot

fi și jucării pentru copii prin care învață numele, caracteristicile, atributele, rolul, desigur acele învățăminte sunt asociate unor mituri și ritualuri. Pentru bătrâni au sensuri mai largi. Sunt și dovezi că idoli sunt folosiți pentru magie neagră, dar cum interpretăm magia albă, care există și ea...

Problemele nu sunt foarte simple, dar a nu le discuta, comenta, interpreta înseamnă a ne face că nu vedem nimic. După părerea noastră trebuie lansate unele ipoteze și susținute. Când în unele temple, sanctuare comunitare găsim statui monumentale, statui duble, altare, mese de cult și altele, acelea nu mai sunt sculpturi sau figurine pentru a decora interiorul și nici jucării. Chiar și decorurile sunt legate de cele mai multe ori de zone cultice, pe obiecte de cult sau în zona lor. Dacă mai observăm că aceste decoruri se leagă de numerologia sacră sau de simboluri de culoare cu semnificații, atunci nu se poate neglija analiza acestor situații.

Credem că în Neolitic se poate vorbi chiar de o „liturgică” a unor situații: cel mai bun exemplu sunt cele două „conclavuri” sau „tezaur” de la Poduri și Isaiia, situate la peste 100 km distanță, în aceeași civilizație, dar cu asocieri clare legate de numerologia sacră (numele 7, 13, 21, 28, 41 etc.)⁵⁵.

Masca (tabelele 13–15, fig. 16–17)

Din baza noastră de date, ce conține peste 2100 de înregistrări (Neolitic și Epoca Cuprului), idoli vinčieni sunt în număr de peste 370, dar pe faze sunt mai puțini, nefiind întotdeauna date exacte.

Cea mai mare parte a idolilor vinčieni au mască. Am extras din baza de date 100 de piese pentru care este precizată faza. Din datele statistice de mai sus se poate observa frecvența cu care apar măștile. Cel mai adesea, capetele sunt rupte, urmate de piesele întregi cu mască. Situația pe faze este de asemenea semnificativă. Din extrageri și clasificări observăm o evoluție locală, de la cele timpurii Vinča A1-A2 (în Vinča A1 sunt prea puține piese) la cele din Vinča B1, ce formează și o serie culturală. Caracteristic pentru toate fazele sunt tipurile de mască: M3, M2 și M6. La toate trei se observă o creștere și apoi o scădere a numărului lor.

În afara celor extrase am precizat și situațiile în care apar unele piese singulare, de la cele care nu au faza precizată. Din acestea observăm o serie de variante la care masca încearcă să redea anumite trăsături în care se pot recunoaște capete de animale, fie casnice, fie sălbatice. Recunoaștem masca ce redă bucraniul (variantele lui M10), altele cu urechi de lup (tipurile M12a, M12b). Masca de tip M6 este și cea mai frecventă în stațiunea eponimă de la Vinča – *Bielo Brdo* (Tabelele 13–15; Anexa 1).

⁵⁵ Ursulescu 2001a, 53 și bibl.; 2002, 6–7; Merlini 2011e, 324.

⁴⁷ Monah 1997, 202–203; Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici 2008a.

⁴⁸ O analiză a părților păstrate din sud-estul Europei și vestul Asiei a fost făcută de către Hansen 2007.

⁴⁹ Macrea 1959, 427, fig. 24; Paul 1992, 104, n. 2; Lazarovici et alii 2001, 268, 285–287.

⁵⁰ Merlini 2011a, 125; 2011b, 136, 147, 150–151, fig. VII B.23–26, 27, 29–30.

⁵¹ Lazarovici 1979, pl. XX–XXII.

⁵² Ebert RIV, VII, 19; *** Idole 1972; *** Idole 1985.

⁵³ Bailey 1994 ș.a.; Monah 2012, 228.

⁵⁴ Dicușii la: Monah 2012, 227 și urm.; Hansen 2007.1; 2007.2.

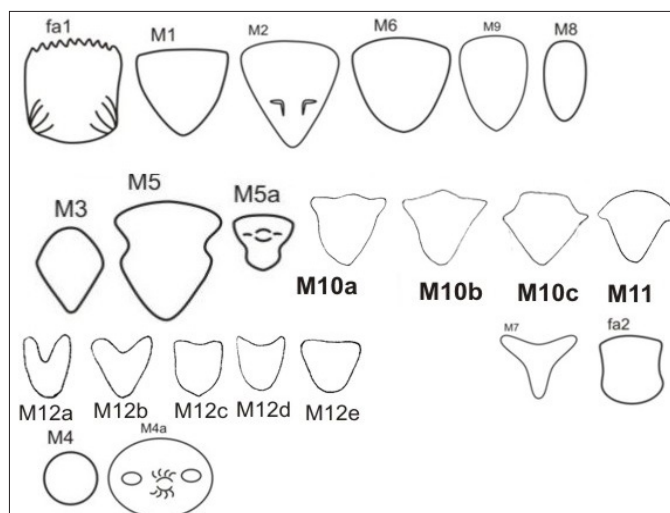
Tabel 13

	Antropomorf	Antropomorf bust	Antropomorf cap	Antropomorf față	Suma	Procent
F1b			1		1	1
M1	7		5		12	12
M2	2		16		18	18
M3	4		4		8	8
M4	2		4		6	6
M4a	1		3		4	4
M5	1	1	1		3	3
M5a	1				1	1
M6	5	2	15		22	22
M7	3	1			4	4
M8	1				1	1
M9			1		1	1
Mb			1		1	1
Hexagonală				1	1	1
Ovală				1	1	1
Fața				4	4	4
Pentagonală				4	4	4
Rotunjită				1	1	1
Triunghiulară				3	3	3
Suma	28	4	51	14	100 cca.	
Procent	28	4	52	14		100

Tabel 14

	Vinča A1 A2	Vinča A	Vinča B1
 M5a		1	
 M3	1	6	1
 M4		5	1
 M4a		3	1
 M2	2	10	6
 M5		2	1

	Vinča A1 A2	Vinča A	Vinča B1
 M6	1	12	8
 M1		4	7
 M7		1	3
 M8			1

Tabel 15.
Principalele
tipuri de mască,
cultura Vinča.

De asemenea recunoaștem masca unor animale mici, foarte stilizate, care redau ideea de animale casnice (oi, miei, poate alte cornute, poate câine), fără intenția de a le defini clar, fiind vorba de ideea de mască. Acest gen apare frecvent pe capetele brațelor la idoli cu cap mobil sau perforați, pe care i-am numit de tip Zorlenț (deoarece acolo apar în număr foarte mare: peste 300 de piese întregi și fragmentare)⁵⁶.

Cea mai bună dovadă că este vorba de mască este descoperirea publicată de către Sabin Adrian Luca și Ion Dragomir, de la Liubcova⁵⁷. Așezarea vinčiană de aici are depunerile cele mai lungi, din Starčevo – Criș III și până în Vinča C2⁵⁸.

Fig. 16. Mască de la Liubcova, după S. A. Luca, I. Dragomir 1985.

Despre mască există o vastă literatură, ea jucând un rol important în spiritualitatea lumii în diferite epoci (fig. 17⁵⁹, din Paleolitic, legate de vânătoare (fig. 17A)⁶⁰ sau alte teme mitologice (fig. 17E-H)⁶¹; în Neolitic și Epoca Cuprului (fig. 17F-G)⁶² sunt numeroase variante și tipuri, iar ele joacă un rol

important din civilizațiile antice până în vremurile noastre (în ritualurile de trecere, legate în special de alungarea spiritelor rele, de animație: dans, teatru⁶³, ș.a.) (fig. 17H). Există sute de studii, cataloage și variate tipologii, dacă ar fi să le amintim doar pe cele din preistoria noastră⁶⁴.

Și în cultura Vinča din Banat masca joacă un rol important și sunt redată câteva variante de mască; cel mai adesea sunt reprezentate doar nasul și ochii, gura nu apare sau apare mai rar (Anexa 1).

La Liubcova a fost descoperit un idol care își ține masca pe umăr în mâna stângă⁶⁵. În inciziile de pe corp se pot observa urme de incrustații cu materie albă, iar pe mască urme de culoare roșie (fig. 18a). Din cauza mâinii nu se poate aprecia exact tipul de mască.

La unii idoli se poate observa prezența unor găuri în partea superioară a capului, ceea ce ne arată că puteau fi puse pene, flori, frunze care să împodobească chipul.

Mască, semne ale ritualurilor magico-religioase și distincții

Tema lichidului sacru

Un exemplu că masca joacă un rol deosebit în ritualurile magico religioase o avem la statuetele de la Liubcova. Una are mască în mâna stângă și un *askos* în mâna dreaptă, cealaltă are un *askos* în mâna dreaptă pe care îl ține pe piept.

Sabin Adrian Luca lega aceste ritualuri de lichidul sacru, interpretare care se poate da prin prisma *askos*-ului⁶⁶. De altfel tema lichidului sacru apare în numeroase situații cultice (sfințirea lui, primirea, turnarea sau împrăștierea, libația, semnificația ș.a.) în diferite epoci, cel mai adesea prin *askos*, vase ținute de idoli sau aflate pe altare, altărașe de cult, cum am subliniat adesea, ca și alți cercetători⁶⁷.

Între diferitele lichide subliniem sperma sacră sugerată de cei trei masculi (taur, țap, berbec) pe un altar cu *phallos* în erecție de la Kahti (fig. 20).

⁵⁶ Lazarovici 1979, pl. XXI–XXII.

⁵⁷ Luca – Dragomir 1985; 1987, fig. 4/1; Luca 2002, 15–28, fig. 1, foto 1–2; Lazarovici et alii 2001, 281, fig. 258 etc.

⁵⁸ Comșa – Răuț 1969; Comșa 1991, 125–131, fig. 1–2; Lazarovici 1979; Luca 1985; 1987; 1990; 1990a; 1991; 1998; 2002 etc.

⁵⁹ Constantin 1985, 334, 339.

⁶⁰ Leroi-Gourhan 1964; 1983; Müller-Karpe 1968; 1974; Sandars 1968/1985; Gimbutas 1982; 1984; 1989; 1991; Marangou 1992, 184; *** XIII/IV ICSPS; Chirica C. V. 1996; Chirica V. 2004; *** Vor 12.000 Jahren 2007.

⁶¹ Vulcănescu 1970; Dăncuș 2008; 2010.

⁶² Monah 1997, 202; C.-M. Lazarovici 2003; 2004; 2005.

⁶³ Leroi-Gourhan 1964; Monah 1997, 201–202 *apud* Hockmann 1968, 141.

⁶⁴ Comșa 1991; Drașovean 2001; 2005; Hansen 2005; Ciută, Florescu 2010.

⁶⁵ Luca – Dragomir 1987; 1989; Luca 1985; 1987; 1990; 1990a; 1991; 1998; 2002 etc.

⁶⁶ Luca – Dragomir 1987; 1989; Luca 2002, 15–28, fig. 1, foto 1–2 etc.

⁶⁷ Sandars 1968/1985, 164, 246–247, fig. 159; Rutkovski 1972, 199, 213; Karagheorghis 1977, 43; Lazarovici et alii 2001.1, 274, 279–281, 285, 289, 291, fig. 263; Ursulescu 2001a, 53–54, fig. 3/3; C.-M. Lazarovici 2004, fig. 42; 2005; Ursulescu, Tencariu 2006; C.-M. Lazarovici – Gh. Lazarovici 2007, 115, 134; Gh. Lazarovici – C.-M. Lazarovici 2009, 251.

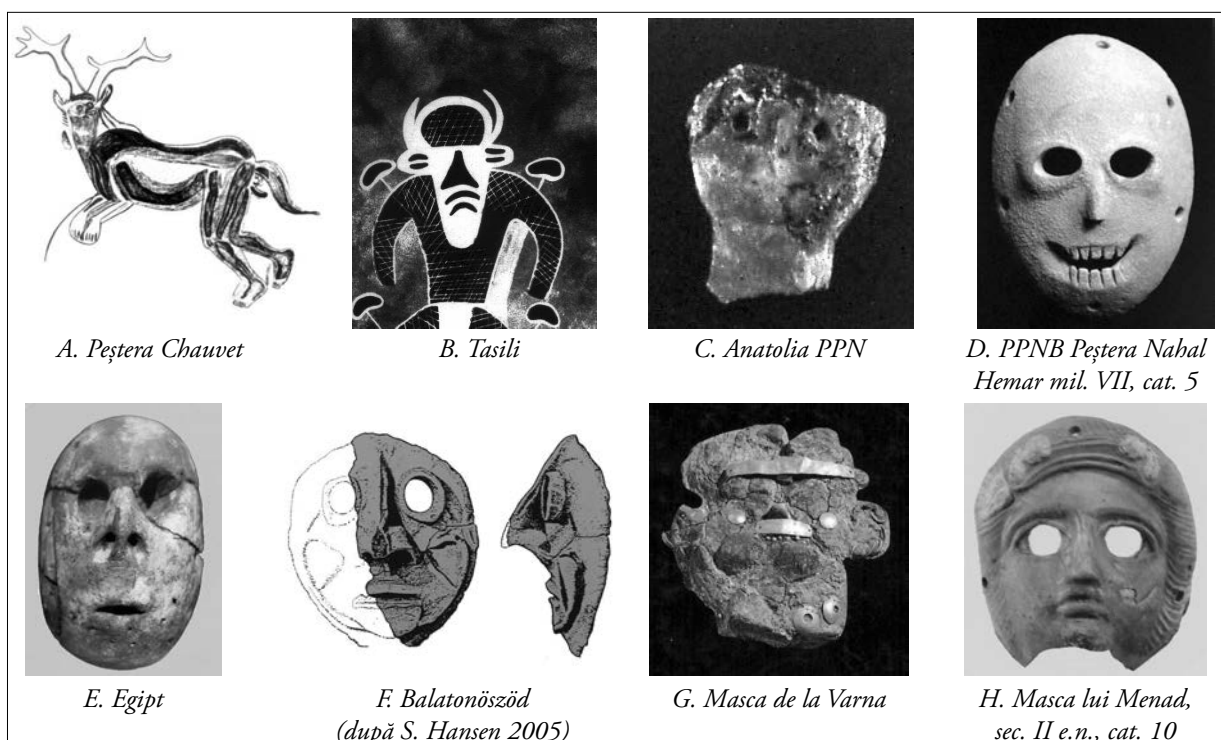

Fig. 17. Diferite timpuri de măști din epoci diferite.

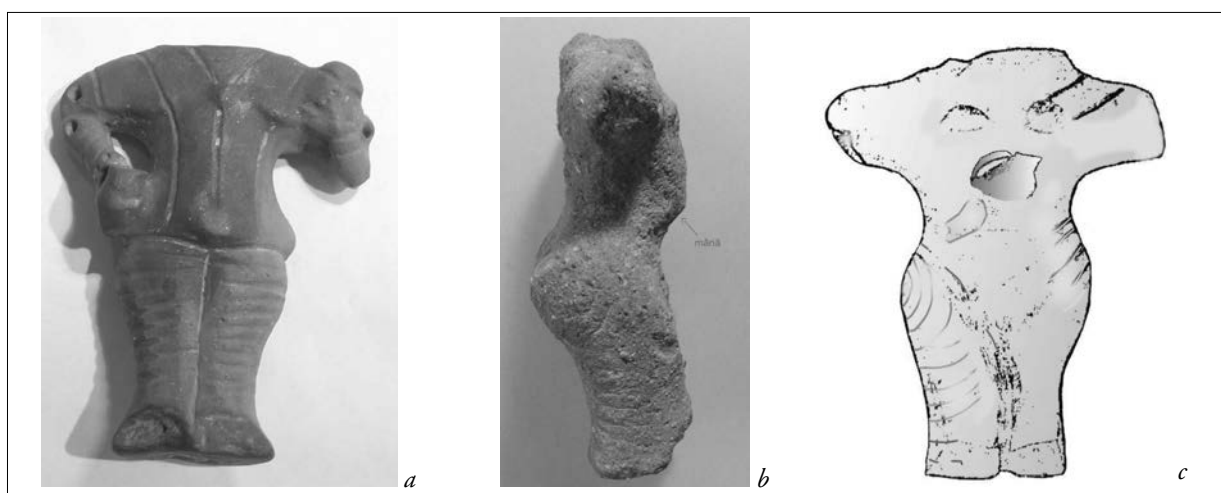

Fig. 18 a-c: Liubcova, statuetele 1(a) și 2(b-c) cu askos, accentuările noastre.

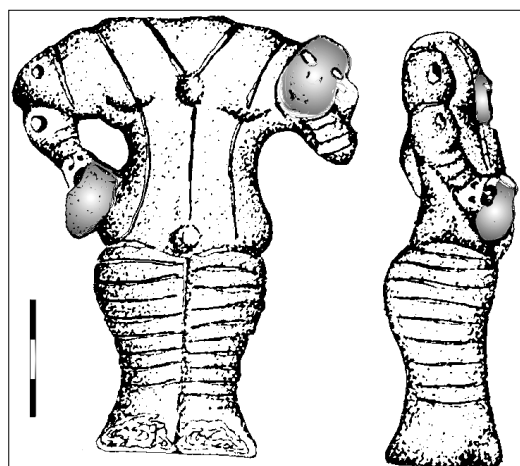

Fig. 19. Statueta de la Liubcova, după S.A. Luca – I. Dragomir 1987

Fig. 20. Altarul de la Kahti, după Karagheorgis 1976.

Masca și simboluri ale puterii sau distincției

Un caz deosebit, dar nu singular în cultura Vinča, este cel de la Tărtăria, din inventarul cultic al *Lady of Tărtăria*. Este vorba de un idol cu mască pentagonală cu nas și sprâncene, cu urme de pictură, care are pe creștet locul unor orificii pentru introducerea unor pene. Măștile cu pene (pana fiind simbol de distincție), sunt frecvent întâlnite la cele etnografice și etnologice, obiceiul fiind susținut și pentru cele neolitice, dar sunt și date mai vechi⁶⁸. Despre semnificațiile situațiilor din groapa rituală de la Tărtăria, Marco Merlini a insistat pe larg⁶⁹.

Idolul cu gaură în spate permitea introducerea unui băț (fig. 21e). Avem o bună analogie la Stubline – *Crkvine*⁷⁰, unde pe asemenea bețe erau introduse sceptre în formă de topoare și unul sferic. Descoperirea aparține fazelor târzii ale culturii Vinča. Ni se pare foarte posibil ca topoarele să le imite pe cele din cupru, deși sunt asemenea topoare sceptru și din piatră lustruită.

Descoperirea este cu atât mai importantă cu cât grupările de piese amintesc de grupele de locuințe de la Stubline⁷¹.

De altfel, în urma unor discuții recente la Belgrad, colegul Adam Crnobrnja ne-a arătat că la *Crkvine*, pe imaginile din prospectările magnetometrice se pot observa mai multe grupări de complexe, iar în fiecare grupare se află câte o locuință orientată altfel decât celelalte, care poate juca un rol social diferit de celelalte. „Conclavul de la *Crkvine*” se adaugă cunoscutelor conclavuri din cultura Precucuteni de la Poduri și Isaiia⁷², asemănătoare cu cele de la Ovcharovo⁷³, sau din Grecia⁷⁴.

Idolii cu mască de animal. Semnificații

La Zorlențu Mare unii idoli au masca terminată cu urechi de lup sau câine (fig. 23/1) nu au sânii și probabil reprezintă un bărbat mascat⁷⁵. Cele două exemplare, dar și analogiile lor de la Vinča reprezintă tot bărbați (la unul este marcat și sexul bărbătesc printr-o umflătură (fig. 23/3–4).

Tema lupului este cunoscută încă din Neoliticul timpuriu, fiind asociată cu lumina (vezi mai sus altarele de la Dudeștii Vechi). Acestea amintesc de anumite „clanuri” sau „asociații de bărbați” care mascați fiind aplică sau determină respectarea unor „cutume sociale sau religioase, aplicarea sau respectarea justiției”, cum întâlnim în analogiile etnologice. Foarte probabil pentru a întări funcțiile sociale în comunitate a existat și o mitologie a animalelor, reprezentată prin idoli și plastică cu atribute și caracteristici⁷⁶.

Tot ideea de coloană-animal o subliniază alte patru piese de Zorlențu Mare. Toate redau ideea de idol – coloană, coloana fiind uneori și simbolul phallus-ului⁷⁷, cum sunt și unii idoli din perioade mai timpurii sau mai târzii⁷⁸.

La Turdaș pe capace de vas (fig. 20/2, 3) sunt capete de idoli cu măști similare celor de la Zorlenț (tot pe capace de vas, fig. 20/4), care redau diferite animale (lup, urs și poate altele)⁷⁹. Alte câteva piese de la Zorlențu Mare se încadrează în aceeași temă (fig. 25/ 1, 3–5): mici coloane cu capete de animale cu bot alungit sau scurt, cu urechi scurte. Ca și la idoli cilindrici soclul sau baza lor dreaptă servea pentru așezarea lor pe măsuțele de cult⁸⁰. Un alt exemplar fragmentar, tot cilindric, cu urechi are decor incizat pe gât. Capul de idol (fig. 21/5), prin forma sa reprezintă probabil un cal sau onagru, amintind astfel de sceptrele de la Liubcova sau Gornea.

Desigur, unele piese ar putea fi și jucării. O altă piesă, un vâscior, are partea superioară marcată de un cap, greu de precizat dacă este de om, animal sau pasăre (fig. 24/4). Urma de tăietură sau spargere de pe buză indică poate un vâscior cu burta goală ce apoi a fost tăiat și transformat în lingură. Ideea de pasăre rezultă din masca cu ochi ce aduce a bufniță, cum de altfel apare adesea pe capacele de vas. Analogiile sus prezentate cu Turdaș, Vinča, dar și altele, pe care nu le discutăm în detaliu, ne arată că este vorba de o mitologie comună pe spații largi – din nordul Serbiei până în bazinul mijlociu al Mureșului și nu numai în acest spațiu.

⁶⁸ Leroi-Gourhan 1983; Chirica C. V. 1996; Vulcănescu 1970.

⁶⁹ Merlini 2011e, 314–337.

⁷⁰ Crnobrnja 2011.

⁷¹ Vezi planul din prospectări și grupările de piese: Crnobrnja 2011; alte sceptre: Drașovean – Topolovcici 1989.

⁷² Monah 1982, 11, fig. 12; 1987, 35; Monah et alii 1983, 15; Ursulescu 2001a, 65; Ursulescu – Tencariu 2007, 108–119, cat. 25.

⁷³ Todorova – Horisjan 1976.

⁷⁴ *Idole* 1985, 65–66, kat. 27, tafel 18–19.

⁷⁵ Comșa – Răuț 1969, fig. 1/1–2.

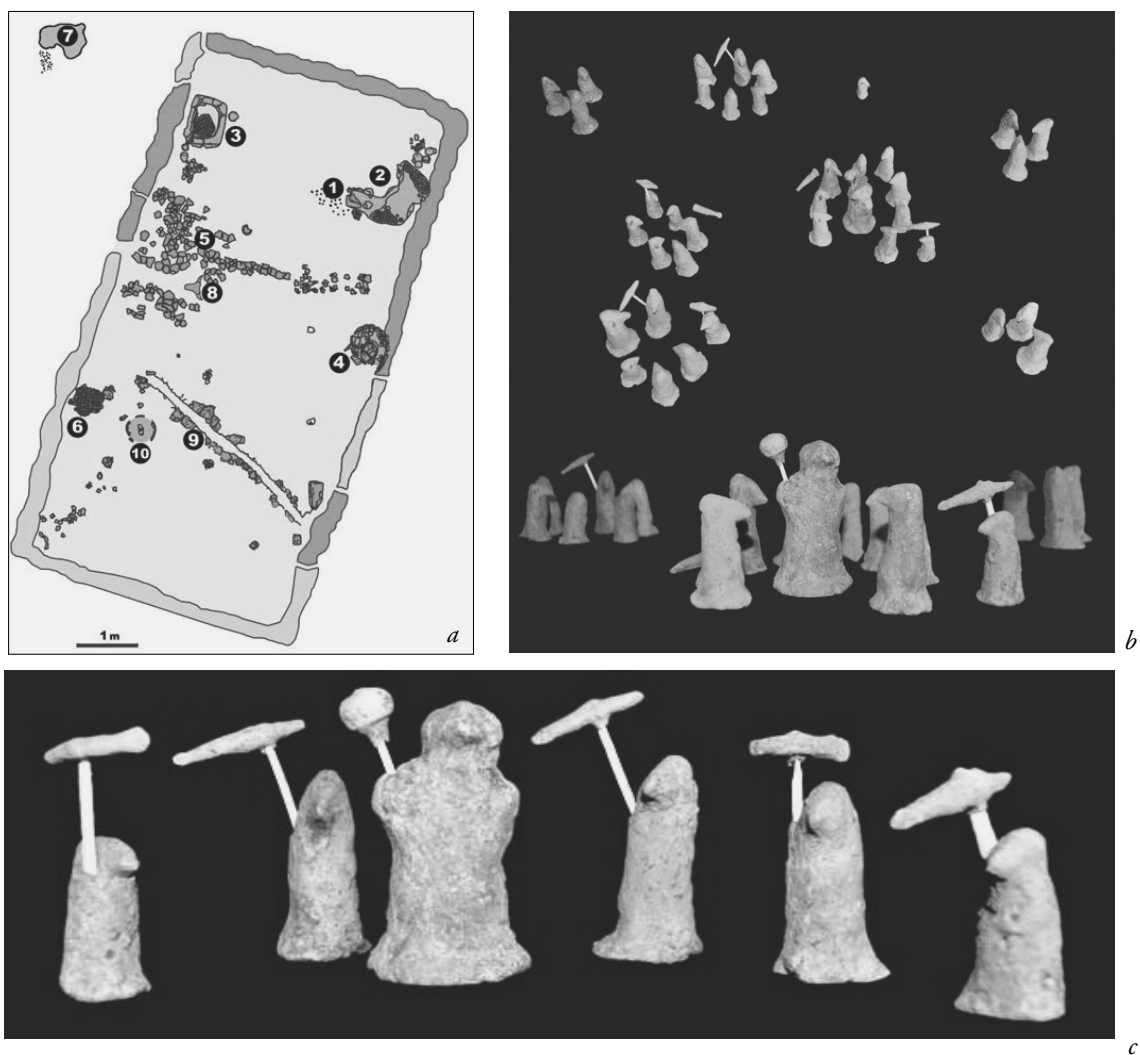
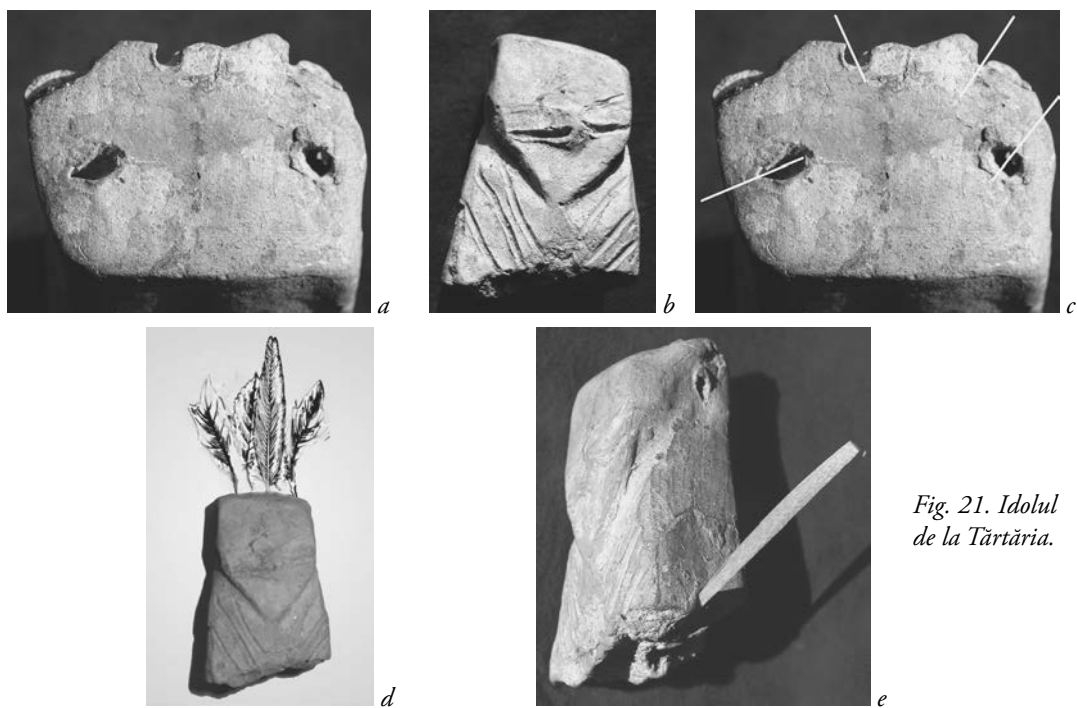
⁷⁶ Vezi interpretarea noastră: Lazarovici et alii 2011, 205–2–7, fig. VIIC. 68–69; C.-M. Lazarovici – Gh. Lazarovici 2006, 146, 242, 249, 251, 256; Ursulescu – Merlan 1997; Ursulescu 2001a; 2002a; Ursulescu – Tencariu 2006; 2007; vezi mai sus problemele de la sanctuare.

⁷⁷ *PrehistjugZemalja* 1979, pl. LXXXVI/5A; Radunčeva 2003, 283, fig. 130.

⁷⁸ *PrehistjugZemalja* 1979, pl. LXXXVI/5

⁷⁹ Roska 1941, pl. 142.20.

⁸⁰ Merlini 2011b, fig. VIIB.17 a imaginat o asemenea situație.

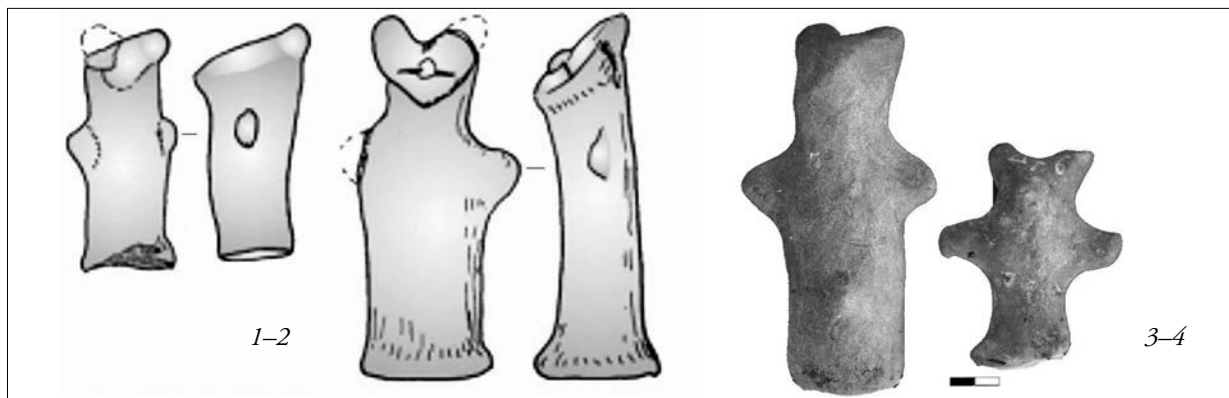

Fig. 23. Idoli cu mască de lup: Zorlențu Mare (1-2); Vinča (3-4).

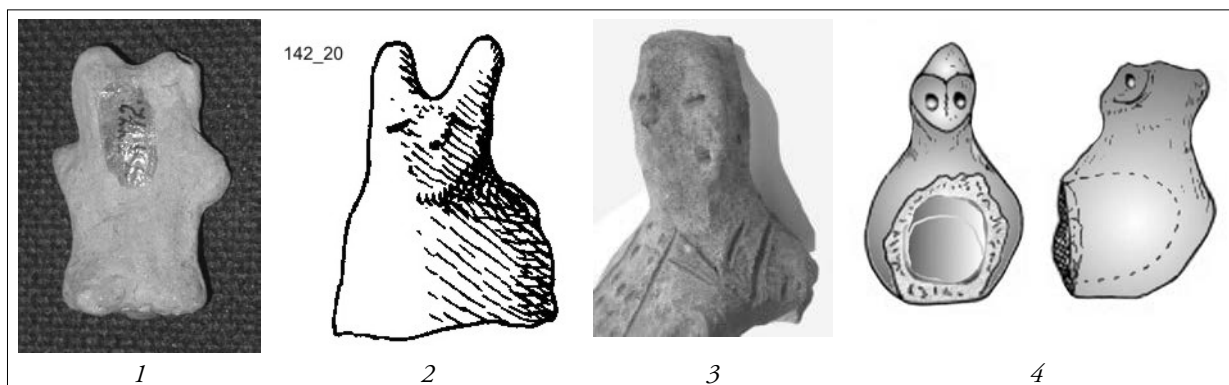

Fig. 24. Idoli: 1-3. Turdaș (foto J. Marler); 4. Zorlențu Mare.

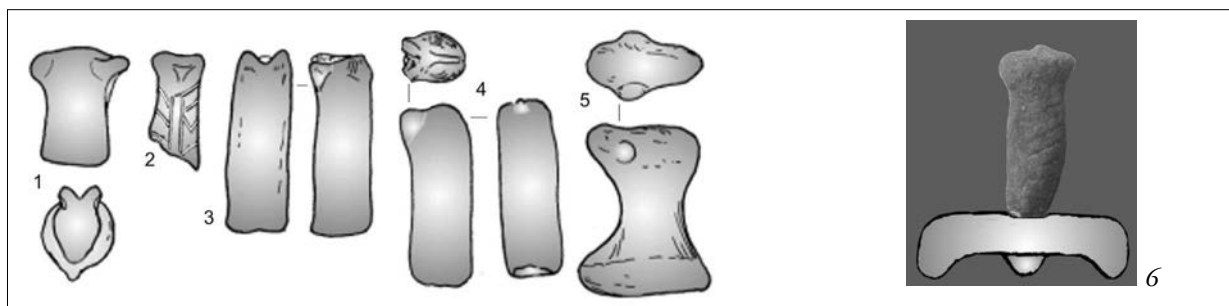

Fig. 25: 1-5. Zorlențu Mare, idoli cu cap zoomorf; 6. Vinča B, jucărie altar tip 6b și idol.

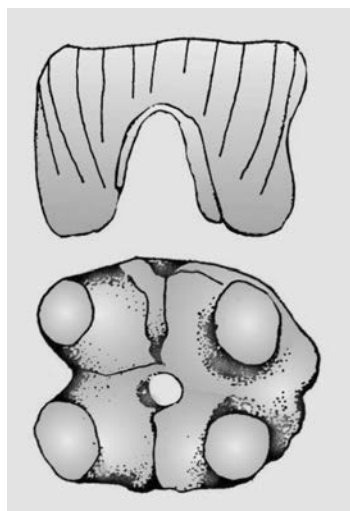

Fig. 26. Zorlențu Mare, Vinča B.

Fig. 27. Tărtăria, phallus pe altăraș, după M. Merlini 2011b.

Organele sexuale – nașterea

Există doar câteva piese legate de această temă, precum și unele aprecieri despre unele piese, cu aspect de *phallus/phalloi*, la care am făcut referiri mai sus. O piesă de la Zorlențu Mare redă un *phallus* (fig. 28 a) cu un soclu ușor înclinat, dar care permitea să fie așezat pe o măsuță-altar, bancă sau un altar casnic⁸¹, dar măsuțe altar cu platforma dreaptă apar destul de rar.

Piesele în formă de *phallus* au analogii fie cu idoli, dar și cu unele reprezentări de pe vase, sau în vase (fig. 28) ș.a.⁸² Chiar și la idoli de tip Zorlenț (tipul IIIa), unul are formă de *phallus* (fig. 28), la care se adaugă un altul de la Vrșac – *Kozluk* și altele, sudice⁸³ (fig. 29).

Fig. 28. Zorlențu Mare, Vinča B.

Nașterea și vulva. Scenele legate de naștere sunt destul de puține. La Gornea pe un fragment de la un vas de provizii este redată o vulvă. După felul în care este redată și o serie de analogii, se poate considera că exprimă vulva la începutul nașterii (fig. 29)⁸⁴.

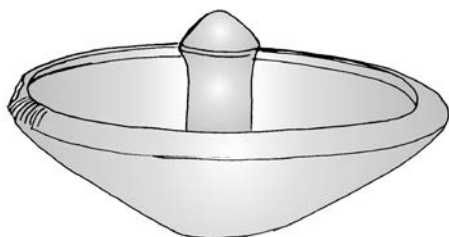

Fig. 29. Pločnik, vas cu *phallus* în erecție.

Tema se leagă de naștere, de ritualuri legate de aceasta. Vulva este reprezentată în acest fel din

⁸¹ Măsuțe altar și bănci există în sanctuare: Makarević 1960, 282, 290, fig. 1; Berciu 1961, 420–421; Makkay 1971, 138; Mellaart 1975, 53; Gimbutas 1984, 74, 25; 1991, 261, fig. 7–59a-b; Jovanović 1991, 120; Hauptmann 1993; 2007, 86; Röder et alii 1996; Monah 1997, 35, 255, fig. 3/1; Andreescu 2002, 15; C.-M. Lazarovici – Gh. Lazarovici 2006, 29, fig. I.17; 2007, fig. Vc.76; Hauptmann – Schmidt 2007, 79; Özdoğan 2007, 59, 61; etc.

⁸² Lazarovici et alii 2011.

⁸³ Lazarovici 1979, 94–95, 97, fig. 8.IIIa, n. 210/211.

⁸⁴ Lazarovici 1977, pl 53.25.

Paleolitic (fig. 32/1–2), Mezolitic, în Neoliticul timpuriu (fig. 31) la care se adaugă alte situații, comentate de diferiți autori⁸⁵.

În legătură cu de ideea de naștere, poate fi interpretat și un idol fragmentar, din pastă nisipoasă, decorat cu semne incizate, de la Zorlențu Mare (fig. 35)⁸⁶.

O serie de semne pe piept, pântec, între coapse, pe spate se leagă de scene și de ideea nașterii și a reprezentării copilului.

Fig. 29a. Gornea, Vinča A.

Fig. 30. Femeie născând.

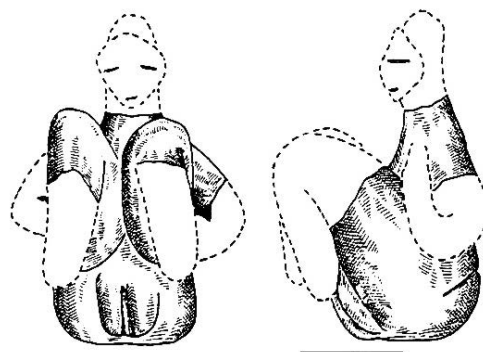

Fig. 31. Achilleion, după S. Hansen 2007.

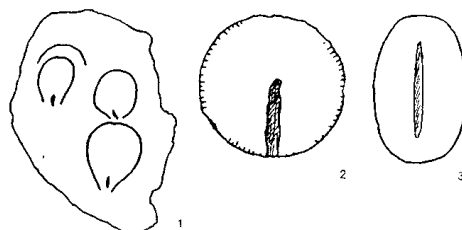

Fig. 32. Reprezentări de vulve paleolitice (1–2) și neolitice (3).
Fig. 35. Goddess' generative organ: 1 – France, ca 30,000 BP; 2 – Czechia, ca 15,000 BCE [382, p.295]; 3 – one of Neolithic plaques found in Israel.

⁸⁵ Leroi-Gourhan *apud* Hayden 2003, 133; Lazarovici et alii 2011, 159, 282, 301–302, 312, fig. X.27, 29; Masken 2005, 52, fig. 53; WEB s.v. Ghassulian etc.

⁸⁶ Comșa – Răuț 1969, fig. 2.16.

Fig. 33. Cultura Gumelnița, după R. Andreescu 2002.

Fig. 34. Lepenski Vir.

Semnul din zona pubiană (codul *om 9b, 214c*, „scrierea dunăreană”) întregit de noi prin unirea lui cu cel de pe piept care sugerează un tip de pandantiv, reprezintă un copil mic (fig. 35c-d).

Semnul de la gât se regăsește în codul *copil 249*. Prin unirea desenului de la gât cu cel dintre coapse rezultă o imagine care sugerează începutul nașterii copilului, în acest caz, cu picioarele înainte (situație nefericită). Pe spatele figurinei se află același gen de pandantiv de copil din care pornesc două incizii fine, ce ar putea prezenta părul împletit în două codițe. Redarea schematizată a copilului pe pieptul și spatele idolului prin pandantiv, credem că are rol de protejare a copilului pe durata gravidității și în timpul nașterii, tocmai de a feri de acele situații nefericite. La brâu este o centură formată din semi ove, care imită brăurile din scoici. Se știe că centura și diagonală sunt semne de distincție⁸⁷. Ele redau o poziție socială în cadrul comunității a celui care o poartă, dar în acest caz, brăul poate avea și rol apotropaic, deoarece scoica se leagă de fertilitate, creație și naștere. Acestea ne amintesc de mitologia greco-romană, unde Afrodita/Venus se naște din spuma mării pe o scoică.

Idolii și amuletele tip Zorlenț (cunoscute în literatură și ca amulete de tip Bicke)⁸⁸ au pe corp, pe brațe, în vecinătatea orificiilor urmele unor eroziuni determinate de sfori⁸⁹. Noi am încercat o reconstituire a modalității de a fi purtați (fig. 39).

⁸⁷ Monah 2012, fig. 68/9, 36/7, 9; Hansen 2007.2, fig. 208/14, 490, 495/12.

⁸⁸ Petres 1954; Makkay 1968; Kalicz 1998, fig. 19.

⁸⁹ O atenție deosebită a acordat acestei probleme prof. Octavian Răuț care a pregătit un studiu, din păcate rămas inedit. O serie de idei îi aparțin profesorului Octavian Răuț.

Am observat că unii idoli antropomorfi perforați, complet păstrați, au un orificiu vertical. Alții au sâni, sugerând partea feminină, iar cei fără sâni o sugerează pe cea masculină. Unul din idolii feminini de acest tip cu sâni are o mască, iar umflătura în acest caz reprezintă pântecul, graviditatea (fig. 36a).

Cu privire la podoabele pe care le poartă astfel de personaje, cel mai interesant este un idol masculin de la Ruginoasa (fig. 31): la gât poartă patru colane sau șiraguri de mărgel ori șnur, iar pe piept are două discuri (similitudine cu unele tablete care erau agățate sau purtate pe piept (vezi Tărtăria fig. 38⁹⁰). De pe colane mai coboară franjuri sau grupe de cinci șiraguri de mărgel. Există idoli cu unul sau două, câteodată trei șiraguri, dar nici o dată cu cinci⁹¹.

O încercare de reconstituire a modului cum erau legați și purtați idolii am prezentat în fig. 39, pentru a se putea observa felurile modul de a fi atârnați. Erau purtați la diferite ceremonii religioase, la festivități, la dansuri.

Poziția în pandantiv sau forma defineau ierarhia familială sau totemul familiei. Toate acestea justifică motivul pentru care nu am preluat ideea de idoli thesalieni sau cu cap mobil.

Sceptrele (fig. 40)

De la Gornea și Liubcova sunt două sceptre, unul din marmură (Gornea), celălalt din alabastru (Liubcova). Ideea semnificației piesei de la Gornea⁹², că ar fi cap de onagru (*hemion*), folosit ca sceptru, i-a revenit lui N. Vlassa⁹³, pe care am preluat-o și noi.

Piesa este lucrată din marmură albă, fiind finisată cu deosebită grijă. Capătul ei inferior, asimetric, avea două găurile care permiteau fixarea lui într-o coadă de lemn sau corn cu un cui. Gaura conică permitea o asigurare mai fermă, suprafața de contact fiind mai mare. Pe viitor ar trebui analizat dacă nu sunt și resturi de rășină în orificiu.

De altfel, fragmente de marmură mai sunt cunoscute la finele Neoliticului timpuriu (la Dudeștii Vechi⁹⁴), o buză de bol sau tavă, piese din acest material fiind mai frecvente în Neoliticul dezvoltat.

⁹⁰ Lazarovici et alii 2011, 162, pl. VIIC2, 6; X.3.

⁹¹ Monah 1997, fig. 121/11, 126/7, 175/5, 201/2, 9, 203/5, 221/9.

⁹² Lazarovici 1979, pl. XX.C1; Gornea 1975, caroul 3, -0,60 m.

⁹³ Vlassa 1963; 1978, fig. 9; Maxim 1991, 177, cat. 94; Lazarovici et alii 2011, 32, 122, pl. VI.19-20, 150/151, 153.

⁹⁴ Lazarovici 1968.

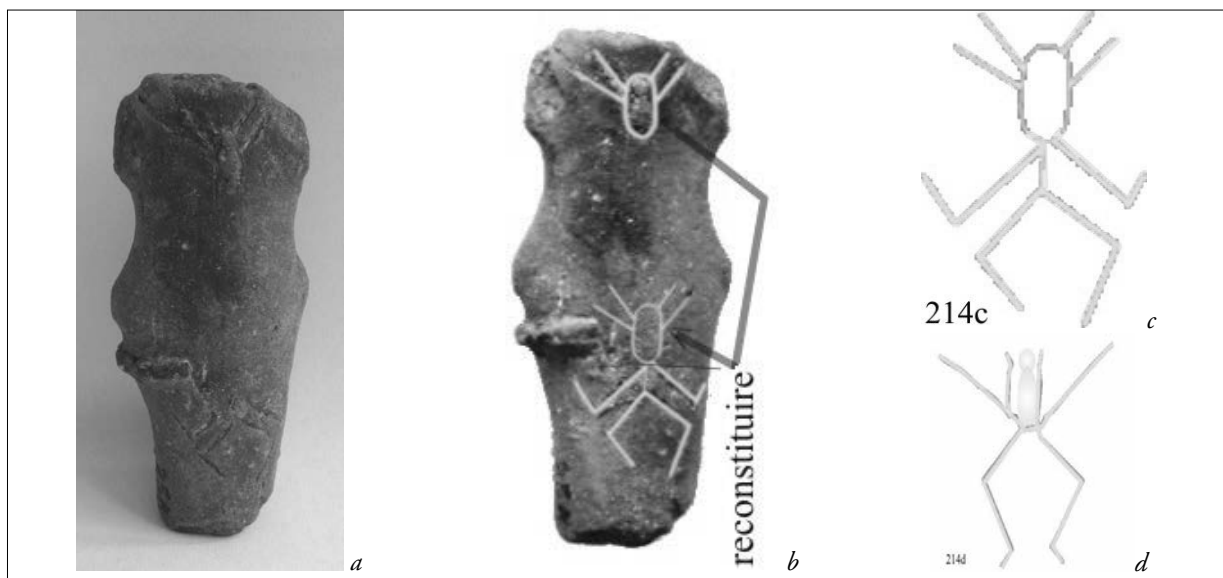

Fig. 35. Zorlențu Mare, idol (a), fața-verso și reconstituirile noastre (b-d).

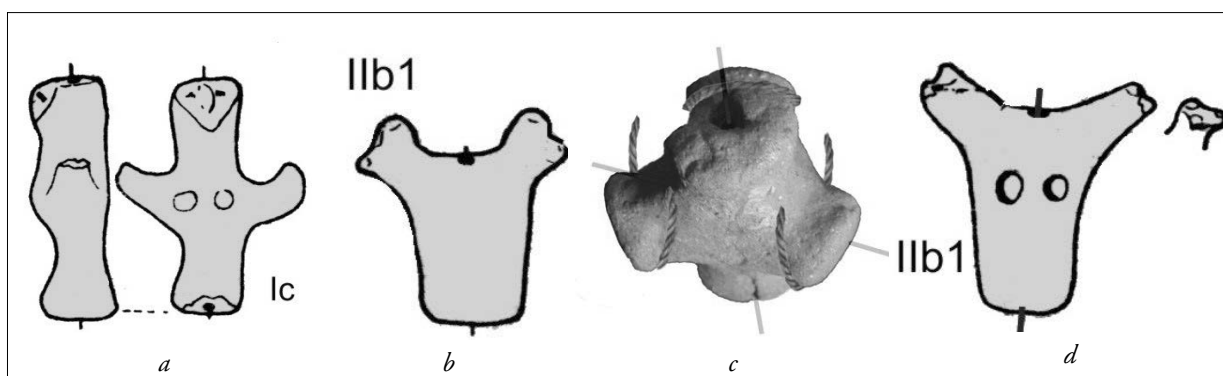

Fig. 36. Idoli de tip Zorlenț purtați ca amulete.

Fig. 37. Ruginoasa, Cucuteni A3: coliere, pendants.

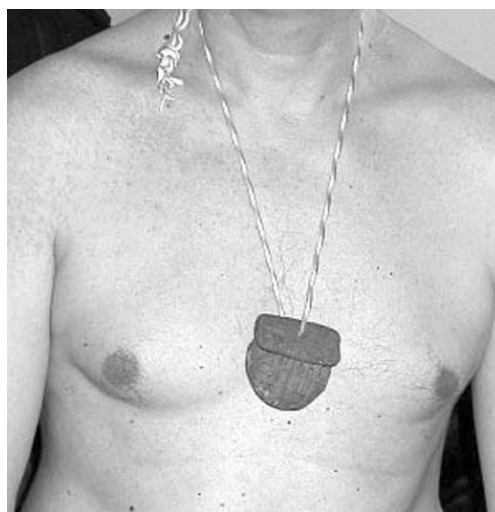

Fig. 38. Tărtăria, model de purtare a tăblițelor.

Fig. 39. Reconstituirea modelului de montare și purtare a idolilor de tip Zorlenț.

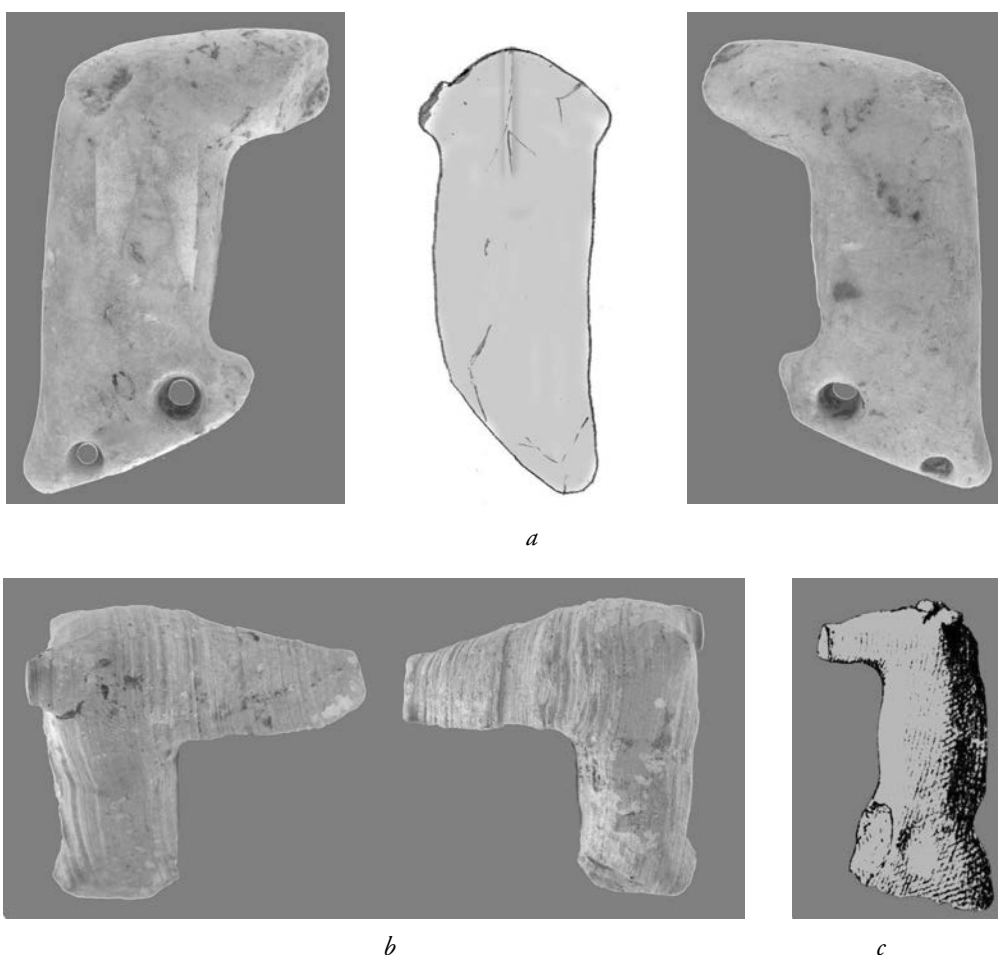

Fig. 40. Sceptre: a. Gornea, Vinča A; b. Liubcova; c. Turdaș.

În săpăturile lui S.A. Luca de la Liubcova, în nivelul IVc a fost descoperit un alt sceptru (fig. 40b), un cap de cal sau onagru din alabastru sau calcar, apropiat ca formă celui de la Gornea⁹⁵, cu analogii la Turdaș⁹⁶. Aceste sceptre, cum am

văzut și mai sus, au rostul de a marca un anume rang celui care îl poartă.

Tema om-pasăre, pasărea. Zborul

Pasărea reprezentată de vultur, bufniță, cocoș și altele este frecvent întâlnită în mitologia preistorică. Încă din Neoliticul timpuriu vulturul este prezent în mitologii ca mesager al zeilor, simbol al zborului,

⁹⁵ Luca 1990, 33, fig. 1/4a-c; 1991; 1998 etc.

⁹⁶ Torma Zs. 1897, pl. 66.20; Vlassa 1978, 43, fig. 7, n. 155.

Fig. 41: 1–2, Zorlențu Mare, Vinča B-C (tip Vd); 3, Stubline – Crkvine.

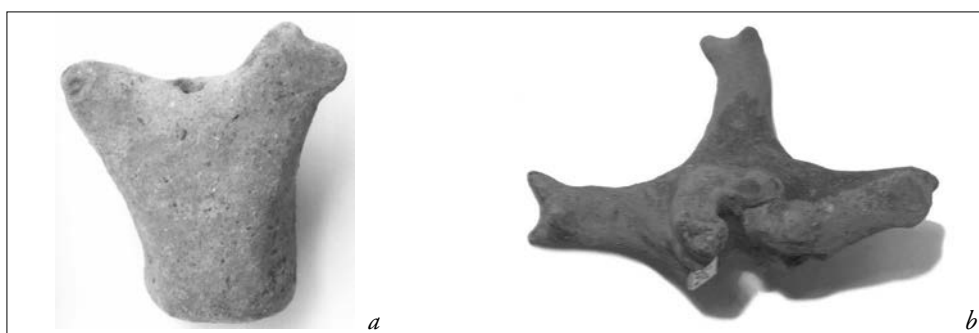

Fig. 42. Zorlențu Mare: a, tipul Va; b, variantă a tipului IIIc3.

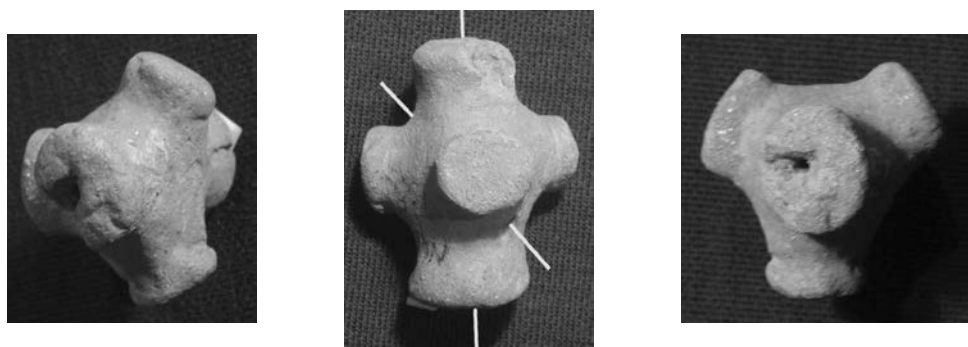

Fig. 43. Zorlențu Mare, tip IVc, perforații și urme de sfori.

simbol al legăturilor între Cer și Pământ⁹⁷, așa cum apare și mai târziu în mitologia arhaică.

Pe el are unele semne, acea **bandă în cruce**, simbol care marchează ideea de divinitate, temă frecvent întâlnită la plastica neolitică din Balcani⁹⁸.

Tema zeița-pasăre este destul de răspândită și a fost pe larg comentată de Marija Gimbutas și alții⁹⁹.

Adam Crnobrnja a publicat acea grupare de idoli, toți cu masca în formă de pasăre (fig. 22b-c), reprezentând poate inventarul cultic al unui preot, descoperit *in situ*¹⁰⁰. Grupările se referă foarte probabil la o ierarhizare socială cu caracter bărbătesc, cum bine sublinia autorul. Sunt cunoscute unele inventare de „preotese”, cum am arătat mai sus, dar și cu alte ocazii¹⁰¹, dar cele de „preot” sunt mai rare.

Câțiva dintre idoli și amuletele de tip Zorlenț (tip IIb1, IIb2, IIIb1) au capul și uneori mâinile stilizate cu chipuri de animale sau pasăre (fig. 42–43). Unul din brațe reprezintă ciocul, celălalt coada. Alte exemplare au trei sau patru capete în plan

⁹⁷ Mellaart 1966; *The Anatolian Civilization* 1983, 196–197, cat. 512; Vulcănescu 1987; Luca 2001, 54/55 fig. 10/7a, 11/4; zborul șamanic Hayden 2003, 149, fig. 5.20 apud *Antiquity* 62, 559; Hauptmann 2007, 87; Hauptmann – Schmidt 2007, 67; Lazarovici 2001b, 60–65, fig. 1–2, fig. 5–6 de la Çatal Höyük, Sanctuar 26, nivel VII; 6.

⁹⁸ Lazarovici 1979, pl. XX/D6, 9, G4, XXI G5; Hansen 2007.1, 123, fig. 46, după Talalay 1993, pl. 1; Hansen 2007.2, fig. 8/8, 82/6; 250/10, 22; 255/1, 271/1; 279/6, 9; 321/3; 325/5–7; 328–329; 377; 407; 461–469; 472; 493; 494/3; 495/2, 4, 6, 8.

⁹⁹ Mantu – Dumitroaia 1997, 193, cat. 58–62 și bibl.

¹⁰⁰ Crnobrnja 2011.

¹⁰¹ Noi nu acceptăm pentru Neolitic: inventare de „șaman” decât foarte rar. Folosim noțiunea „preoteasă”/”preot”. Pentru șaman considerăm caracteristice: oase, pietre, cristale, tobe, ghiare de păsări, animale etc., dar nu idoli.

Fig. 44. Zorlențu Mare, Vinča B, Oranta 1.

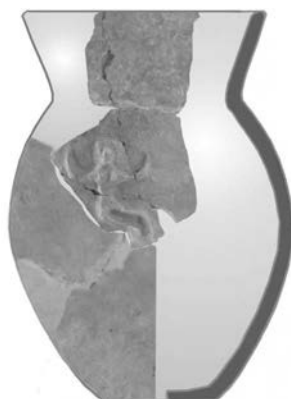

Fig. 45. Zorlențu Mare, nivel 6, Oranta 2.

Fig. 46. Liubcova, Vinča B-C, ocarină.

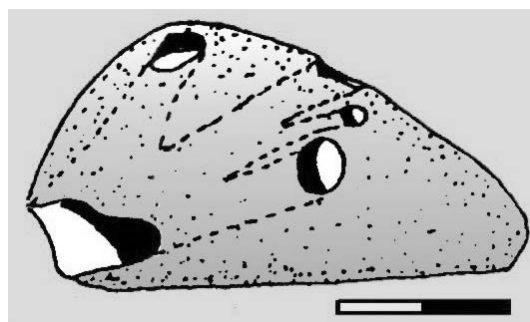

Fig. 47. Liubcova, Vinča B-C, ocarina:
direcțiile perforațiilor și spațiul pentru apă.

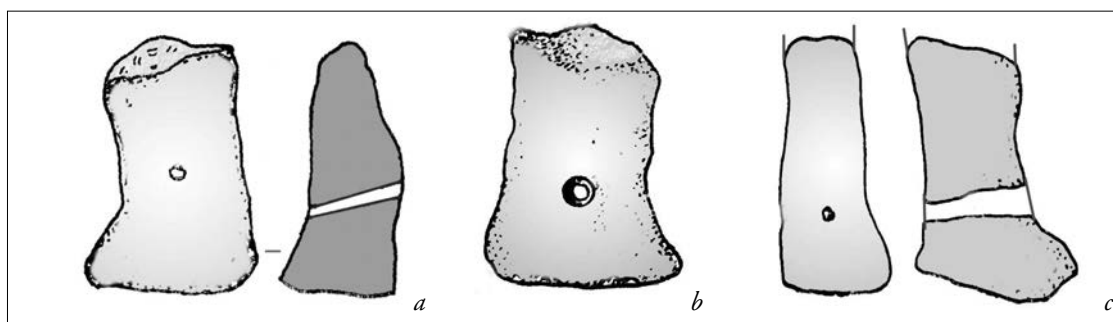

Fig. 48. Gornea, Vinča A.

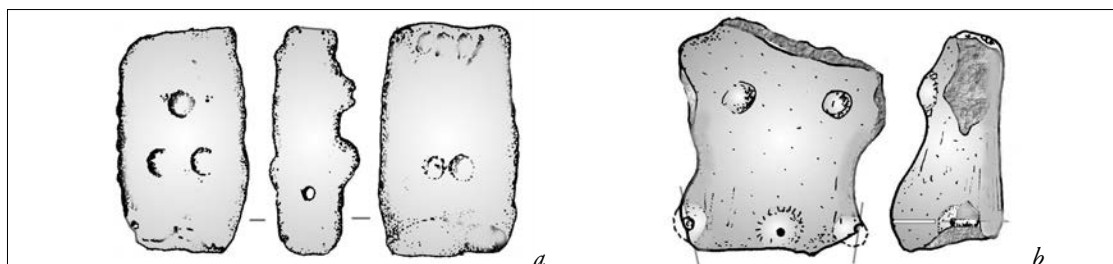

Fig. 49: a, Gornea, Vinča A; b, Zorlențu Mare, grăvidă.

orizontal, cu o perforație verticală și uneori alta oblică. Stând pe fir piesele se pot roti orizontal simbolizând zborul și planarea păsărilor, idee pe care o regăsim și la alte tipuri de idoli perforați care redau poate figuri umane rotindu-se în ideea dansului, a horei, temă larg întâlnită pe vasele de cult cucuteniene¹⁰². În unele cazuri pot fi și o jucărie pentru copii, posibilitate ce nu trebuie exclusă, cum am văzut și pentru alte piese. Pasărea la idolii de *tip Zorlenț* apare sugerată în poziție șezândă (*tipul Va*), cu analogii la Vinča, la nivel Vinča B2.

Dansul și muzica

Tema dansului este foarte veche și larg răspândită în preistorie, dar și în alte epoci¹⁰³.

Un fragment cu o dansatoare de la Zorlențu Mare (fig. 44), a fost decupat de pe partea superioară a unui vas de provizii, parțial întregit pentru a fi purtată în diferite expoziții și nu a mai fost repusă la loc. O parte din vasul spart a rămas în locuință (o locuință mare din 1964 din vecinătatea pieței), și nu a mai fost recuperat. Brațele personajului redat amintesc de poziția orantă, dar sunt și specifice dansurilor, la fel picioarele (fig. 44). Dansatoarea exprimă o mișcare estetică, emotivă, erotică, mistică, cum spunea J. Chevalier și A. Ghebrant¹⁰⁴.

Din zona centrală, la nivel cu sanctuarul (nivel Zorlenț 6) a mai apărut un fragment cu dansatoare cu brațele ridicate în poziție de orantă (fig. 45), provenind tot de la un vas de provizii, cu o pastă mai nisipoasă.

„Ocarina”

În legătură cu dansul și muzica am putea pune și o piesă de lut de la Liubcova, cu mai multe găurele și cu un spațiu gol în interior (fig. 46–47)¹⁰⁵. Dacă se introduce apă în interior (dar trebuie astupat un orificiu pe care sunt urme de lipiri succesive), iar apoi suflăm se obțin niște sunete muzicale de diferite tonalități, în funcție de mișcarea degetelor și a înclinării piesei. Este un gen de ocarină, care poate imita și sunetele unor păsări, în funcție de abilitatea celui care suflă. În afară de fluierul de os din diferite epoci¹⁰⁶ este unul dintre instrumentele muzicale timpurii. Orificiul pe unde s-au făcut perforațiile trebuia să fie umplut cu lut nears

pentru a reține apa și a produce diferitele sunete determinate de bolboroseala apei din găuri, de grosimi și adâncimi diferite (fig. 47).

Privit din față pare un craniu stilizat. Dansul și muzica sunt exemplul individual sau al unei uniuni colective fiind legate de magia pe care o exprimă și are de multe ori un caracter ritualic.

Elemente de magie și unele teme mitologice

De la Zorlențu Mare avem câteva piese care după opinia lui Fl. Drașovean și Sorin Petrescu țin de activități de magie neagră¹⁰⁷. Cele la care ne referim au unele incizii pe diferite părți ale corpului. Desigur, pot fi mai multe ipoteze pentru care trebuie căutate și alte explicații și analizat fiecare caz în parte¹⁰⁸. Multe din acțiunile inexplicabile pentru noi ale omului preistoric sunt legate de magie și am enumera câteva obiecte, situații și gesturi (unele analizate: *spargerea*, *ruperea*¹⁰⁹, *îngroparea*), talismane, formule consacrate, purtarea de obiecte, însemne pe obiecte ș.a. Este dificil de trasat o graniță clară între magia neagră și magia albă, cu excepția unor situații mai elocvente.

Pentru idolii la care se observă intervenții după ardere (ne referim la găuri), acestea se pot considera ca fiind elemente de magie, dar găurile făcute înainte de arderea artefactelor ar putea avea explicații multiple. Desigur, nu este cazul cu idolul de la Sănandrei. Analogii sunt la Limba, unde un idol are pe pântec o perforație adâncă¹¹⁰.

De la Gornea sunt mai multe picioare umane (fig. 48), modelate ca atare sau fragmente de la statuete sau altare, care au pe partea laterală câte un orificiu făcut înainte de ardere. Că aceste orificii sunt legate sau nu de magia neagră este greu de demonstrat, dar dacă ne gândim la mitologia greco-romană, la sandalele de aur zburătoare ale lui Hermes-Mercur, folosite și de alți eroi ai mitologiei grecești, ne putem imagina montarea unor pene care să sugereze **zborul**, **zborul magic** și altele¹¹¹, temă cunoscută și în mitologia turdăseană¹¹². De altfel, există numeroase analogii privind tematica piciorului, a cizmei sacre și altele¹¹³.

Tot la Gornea (fig. 49a), un idol plat cu fese abia schițate, sâni, față schematizată cu nas mare,

¹⁰² Marinescu-Bîlcu 1974; Dumitrescu Vl. 1979, 80–81, fig. 170; Mantu – Dumitroaia 1997, 190, cat. 51 apud Matasă 1946, 123, fig. 249.

¹⁰³ Lazarovici et alii 2001, 282–283; Mantu – Dumitroaia 1997, 239, Cărnicieni, cat. 254; C.-M. Lazarovici et alii 2009, Brânzei III – Țiganca *apud* Bicbaev, cat. 434.

¹⁰⁴ Chevalier – Ghebrant 1995, s.v.

¹⁰⁵ Luca 1998, 208, fig. 39.

¹⁰⁶ Bucur 1962, 196–200.

¹⁰⁷ Drașovean 1997; 2005, 27, fig. 23; Petrescu 2005–2006.

¹⁰⁸ Drașovean 1997; 2005, 29, fig. 23 și bibl.

¹⁰⁹ Monah 2012, 231–232 și bibl.

¹¹⁰ Ciută – Florescu 2010, 117, fig. 16.

¹¹¹ Eliade 1981, 212 sqq.; Hayden 2003, 149, fig. 5.20.

¹¹² Müller-Karpe 1974, III, kat. 98, 297/26; Luca 2001, 54/55, fig. 10/7a, 11/4; Maxim et alii 2009, 153–155.

¹¹³ *The Anatolian Civilization* 1983, 196–197, cat. 532; Müller-Karpe 1974, III, kat. 98, 297/26; Luca 2001, 54–55, fig. 10/7a, 11/4; Maxim et alii 2009, 153–155, cat. 107–119.

Fig. 50. Zorlențu Mare, Vinča B.

cu ochii abia schițați, are pe coapsa dreaptă un orificiu. Un astfel de orificiu apare și pe interiorul coapsei unui idol de la Zorlențu Mare, decorat cu meandre (fig. 50, ne referim doar la decor nu și banda în cruce), decor rar întâlnit pe idoli de la Zorlențu Mare și Balta Sărată¹¹⁴. Orificiul a fost făcut înainte de ardere, așa cum rezultă din marginile găurii al cărei rost ne scapă.

Sorin Petrescu a publicat trei piese foarte interesante de la Balta Sărată: un cap de lut cu o formă între sferă și romb, cu fața abia schițată (de circa 6 cm), fig. 51a; un idol cu mască ovală ce are două găuri până la jumătatea corpului în zona inimii, fig. 51b/1; a treia piesă este un idol antropomorf

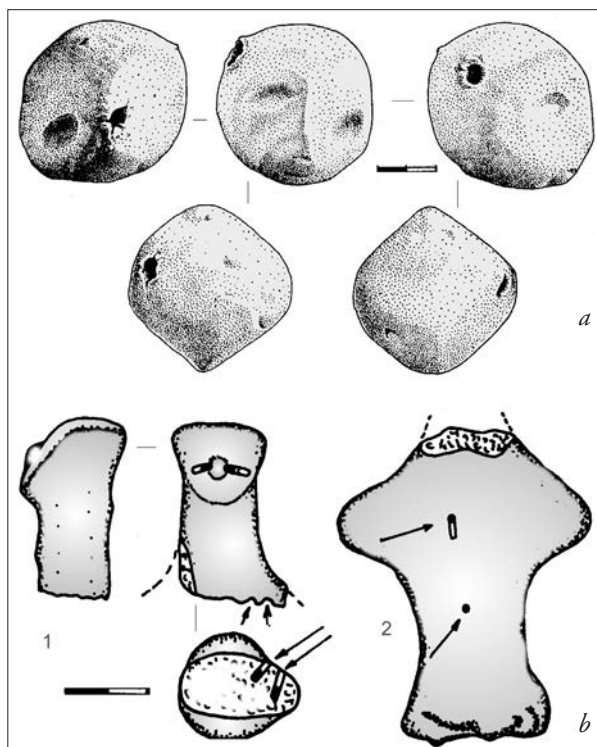

Fig. 51. Balta Sărată, Vinča B: a, cap; b, idoli fragmentari.

care are o tăietură pe partea dreaptă a sternului și o perforație în vecinătatea ombilicului, fig. 51b/2. Observăm că părțile corpului vizate sunt vitale supraviețuirii: cap, inimă, ficat, pântec cu graviditate. Altele sunt legate de coapse, care afectează mersul (ruperea picioarelor la Donja Branjevina¹¹⁵). Opinia lui Sorin Petrescu este că piesele amintite sunt legate de magie neagră. Nu trebuie scăpată din vedere nici ipoteza că poate fi și magie albă:

orificiile practicate ar putea juca rolul de a permite evacuarea, scurgerea răului, infecțiilor din interior, durerilor ș.a.

Totuși, maniera de modelare a capului, orificiul practicat în lutul moale înainte de ardere, indică că această piesă putea fi purtată și ca pandantiv (fig. 51).

Problema care se pune în aceste cazuri este dacă magia se referea la persoane și atunci unele piese trebuie considerate ca figurine cu rol de personificare pentru indivizi sau este vorba de idoli ce reprezintă o anume divinitate, iar prin acțiunea asupra idolilor li se atrage atenția cu privire la doleanțe, prin înțepare, rupere.

Unele artefacte de cult sunt îngropate în anumite poziții care transmit mesaje, cum este cazul la Donja Branjevina sau sunt legate de ritualuri de fundare, abandonare (analizate de noi)¹¹⁶, la deces¹¹⁷. Sunt rupte ritual idoli¹¹⁸, tăblițe¹¹⁹, vase¹²⁰ ș. a. Ruperea este legată și de scoaterea din uz a inventarului cultic. Dar unele rupeuri pot fi legate de decesul persoanei (situația de la Tărtăria, *Lady of Tărtăria*).

Ruperea semnifică faptul că altă persoană nu mai poate folosi piesa, iar partea ruptă „însoțește” decedatul în „călătoria sa”.

Spargerea vetrei și a vetrei de cult?

Între obiectele distruse sau demontate ritualic sunt și unele vetre de foc. Vatra joacă un rol important încă din Mezolitic și mai apoi, fiind sursă de lumină și căldură. Vatra are numeroase

¹¹⁵ Karmanski 1989, fig. 5, coperta 1, 4.

¹¹⁶ C.-M. Lazarovici – Gh. Lazarovici 2006, 21–22, 41–42, 146; 2007, 55, 69, 91, 115, 124, 132–133, 161, 167, 561, 594; Gh. Lazarovici 2009.

¹¹⁷ La Tărtăria: Lazarovici et alii 2011, 215 sqq. și bibl.

¹¹⁸ Lazarovici et alii 2011, 135–139, 145–148, fig. VIB. 24–28, 38.

¹¹⁹ Lazarovici et alii 2011, fig. VIIC 41–43, 48, 55, 58, 62, 65, 67–69 și bibl.

¹²⁰ Lazarovici et alii 2011, 160, fig. VIIC38–39 și bibl.

¹¹⁴ Lazarovici 1979, pl. XX.I5, 17, 19.

funcționalități cultice, fiind prezentă în sanctuare comunitare și casnice: arderea ofrandelor, menținerea focului și luminii sacre¹²¹, asigurând și legătura cu divinitatea.

De la Gornea este un fragment de vatră (18 × 10 × 5 cm), decorat cu dungi paralele trase cu degetul. Piesa a fost ruptă intenționat, două fragmente au rămas în umplerea bordeiului B21b, de la Gornea, din faza Vinča A1. Ca tehnică și motive sunt analogii pe marginea statuii monumentale de la Parța.

Adesea în literatura arheologică și etnologică apare ideea de a distruge vatra la abandonarea spațiului sacru, cum este cazul cu unele vetre din sanctuarul de la Parța¹²². Am întâlnit asemenea situații și în diferite locuințe la Parța, în Casa

Cerbului¹²³, la Gura Baciului¹²⁴, Ruginoasa și altele¹²⁵. În afară de vatra din sanctuare, pentru vatra casei sunt o serie de ritualuri sub ea, pe ea sau în vecinătatea ei. La Suplacul de Barcău, în unul dintre ultimele bordeiele cercetate aparținând culturii Zau II, a fost depus un vas în dungă lângă vatră, care nu avea rol funcțional¹²⁶.

Focul și lumina

Pentru casă, casa sacră, sanctuar, focul și lumina au sensuri multiple, care trebuiesc reținute și analizate.

„*Candelabru – Candela*” (fig. 52 a–d)

De la Zorlențu Mare provine o piesă neobișnuită de formă rotundă, cu corp patrulater, mai

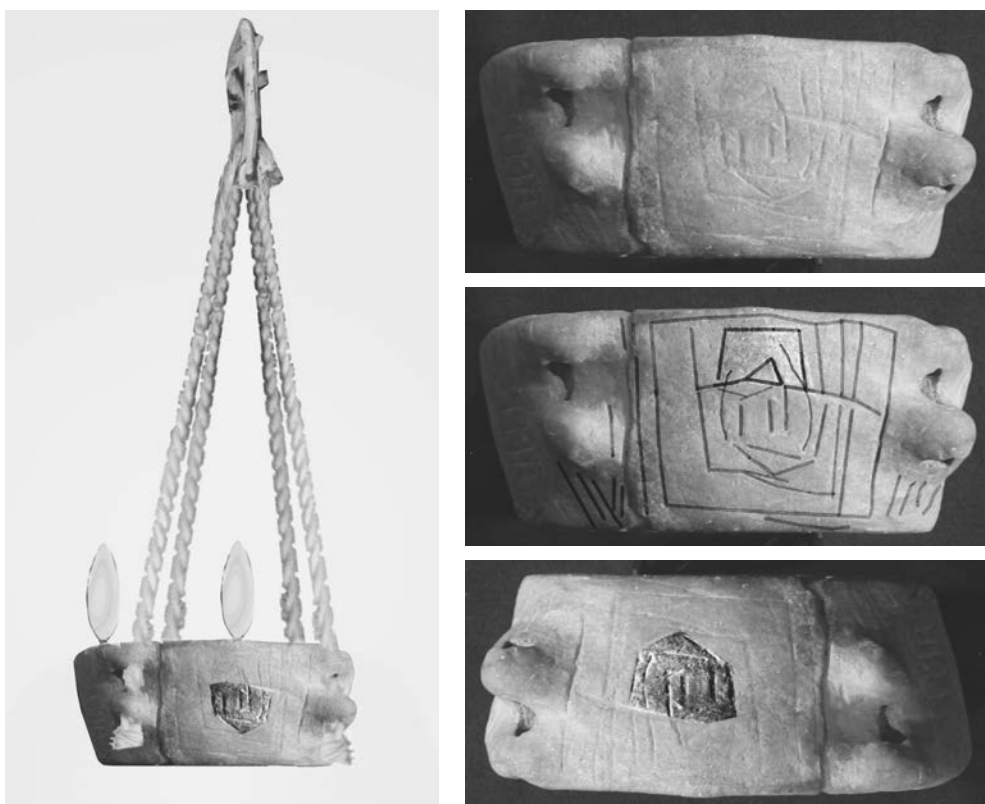

Fig. 52. Zorlențu Mare, Vinča B2-C:
a. reconstituire; b–c. simbolurile de pe una din fețe; d. model de casă sacră.

¹²¹ Petrescu-Dîmbovița, Rădulescu 1953, 7 sqq; Petrescu-Dîmbovița 1959, 63 sqq; Petrescu-Dîmbovița et alii 1954, 7 sqq; 1955, 165 sqq; 1962, sqq; 1999, 117–121, fig. 86–87; Srejović 1969, Pl. 3, 6, 11, 16–18, 20, 23, 29 32, 35, 36; fig. 9–10 a. s. o.; Vlassa 1970a, 169–174; Aldea 1974, 40–47, fig. 1–4; Monah 1982, 11, fig. 12; Monah et alii 1983, 15; Monah 1997, 38, 46, fig. 9/1; Paul 1992, 107–108; Suskova 1: Gusev 1995b, cat. 42, fig. 5/2; Șerbănescu 1997, 235, fig. 2/4, 4/2; Lazarovici et alii 2001, I.1, 112–113, 116, 270, fig. 88–89, 165–168, 242, Pl. 2, 60/4; Andreescu 2002, 16–17; C.-M. Lazarovici 2002; 2004, 47, fig. 1, 20; Gh. Lazarovici – C.-M. Lazarovici 2003, 478, fig. 121; C.-M. Lazarovici – Gh. Lazarovici 2007, 57–58, fig. Va.30.

¹²² Lazarovici et alii 2001, I.1, fig. 165–168.

mare decât o tăviță/tipsie, lucrată din pastă cenușie cu mică în compoziție, descoperită în 1973, în nivelurile 4–3, Vinča B2-C¹²⁷. Vasul are patru

¹²³ Gh. Lazarovici, Merlini http://www.prehistory.it/ftp/parta_archaeological_excavations2006_01.html

¹²⁴ În săpăturile lui Gh. Lazarovici, în zona bordeielor B10, B23, în niveluri Starčevo – Criș timpurii.

¹²⁵ C.-M. Lazarovici – Gh. Lazarovici 2007, 127 ș.a.; 2012, 60, 63, 68, L4, fig. IV.44 ș.a.

¹²⁶ Săpătura Doinei Ignat continuată de Gh. Lazarovici, raport, manuscris.

¹²⁷ Zorlențu Mare, Su. 1973, inv. A 4209, nr. șantier 461.

perechi de toarte verticale duble, cu gaura largă, iar găurile converg în sus spre un punct; din acest motiv considerăm că ele serveau pentru atârnat. Noi am interpretat piesa ca servind drept candelă sacră (fig. 52a).

În urma unor vizite reperate la *Parcul arheologic de la Polgar*¹²⁸ (Ungaria) și a reconstituirilor etno-arheologice de acolo am reconstituit modul de funcționare (fig. 52a). Vasul are pe el o serie de semne și simboluri, unele din ele se întâlnesc în „scrierea dunărenă”. Pe fețe apar mai multe semne și simboluri marcate de noi (fig. 52a–d).

Pe unele vase apar obiecte care par puse în oglindă (pe verticală sau orizontală). O astfel de redare apare și pe vasul de la Zorlențu Mare, dar și în cazul tronurilor de pe un alt vas tot de aici (mai jos, fig. 78) sau pe tăblițele de la Tărtăria¹²⁹. Pe unul din pereți apare un model de casă cu intrare, care sugerează templu sau casă sacră, cum apar pe unele modele de machete sau de sanctuare, pe stele sau altărașe/lămpi¹³⁰. Aparenta răsturnare a casei o punem pe seama intenției voite, de a fi privită de sus, din cer, de către divinitate, subliniind astfel ideea de oferirea ritualică a luminii, focului și fumului.

Altărașe cu trei picioare¹³¹ apar din nivel Vinča A și se mențin până în nivelul C (fig. 53). Acestea

serveșc fie la depunerea unor idoli, dar mai ales la iluminatul casnic, în același timp având rol ritualic.

Exemplarul de la Gornea ne arată că lumina este protejată de un cap uman cu mască și unul de berbec, cel de-al treilea a fost rupt accidental sau ritualic, reprezentând, probabil, un cap de taur.

Pe corp și picioare sunt urme de pictură roșie și galbenă, în tehnica crusted, în benzi meandrice, iar ambele culori subliniază ideea de foc prin roșu și lumină prin galben. Altarele cu trei picioare se mențin până în Neoliticul târziu, în cultura Turdaș (fig. 55), dar în afară de cele din faza Vinča A, ele nu mai sunt pictate cu simbolurile de culoare, nu mai au nici protome clare (sunt abia schițate), probabil rolul lor era doar funcțional, acela de lămpi.

Simboluri și semne de invocare – oranta

O graniță între simbol și semne este greu de trasat, totuși există diferențe. Uneori s-au precizat asemenea definiții¹³² alteori semnul a fost interpretat ca simboluri¹³³. Marco Merlini a analizat diferențele sensuri pe care simbolurile de pe tăblițele de la Tărtăria și altele din „scrierea dunăreană” le au ca semne¹³⁴.

Oranta, prin poziția sa de invocare, ridicarea mâinilor spre cer, este ușor de identificat în diferitele situații. Desigur ea poate fi și a fost asociată cu

Fig. 53. Gornea, altărașe din cultura Vinča A: a. tip 1bb1; b. tip 1be.

Fig. 54. Gornea, Vinča A, altăraș tip 1b.

Fig. 55. Turdaș, analogie.

¹²⁸ Raczy et alii 2002.

¹²⁹ Lazarovici et alii 2011, 162 și urm.

¹³⁰ Stela de la Vădastra: Dumitrescu Vl. 1968, fig. 44; *** *Neolithic Art, Olten 2008*, cat. 97.

¹³¹ La noi tipurile 1a–1b cu subvariante; grupa 1 la Stanković 1983; 1992, grupa 1, pl. I–II; vezi acolo și analogiile.

¹³² Gh. Lazarovici 2003; 2004; 2004a, 2009; Merlini 2011b, 156.

¹³³ Lazarovici et alii 2011, 163 și urm.

¹³⁴ Haarmann 1995; Haarmann – Marler 2008; Merlini 2011b, 159 sqq., s.v. symbol.

dansul, cum am arătat și mai sus, fig. 44. Formele sub care apare sunt din cele mai diverse: în sanctuare ca piese monumentale¹³⁵, vase de cult (mai ales în cultura Gumelnița¹³⁶), reprezentări de idoli pe vase din diferite perioade¹³⁷, numeroase în culturile Vinča, Turdaș,¹³⁸ Cucuteni¹³⁹ și altele, figuri în artă rupestră¹⁴⁰, din care au trecut ca simboluri și semne.

În Bant, în cultura Vinča sunt numeroși idoli cu brațele ridicate spre cer, mai ales în categoria celor de *tip Zorlenț*. Dintre aceștia comentăm o piesă deosebit de interesantă, fig. 56, *tip Zorlenț* (de tip IIIb). Pentru ca scena să fie mai clară și evidentă, pe ambele fețe a fost redată scena orantei (cod *M 7*). Între brațele ridicate sunt marcați doi ochi, ce par a sugera *ochii divini* (cod 171a, 172a) care urmăresc ritualurile sau gesturile de invocare.

De altfel, în sanctuarele de la Çatal Höyük, în unele cazuri *ochiul divin* este asociat cu craniul și cu un vultur care duce o figură de om fără cap¹⁴¹.

Semnele de pe idolul de la Zorlențu Mare au fost făcute când era pasta era parțial uscată, ce se poate observa la „ochii” din fig. 56e, care nefiind simetrice s-a intervenit pentru corectarea poziției lor (fig. 56f). Oranta este asociată cu un alt semn în formă de „V” întors sau o variantă de „L”, prin care este reprezentată mâna în „scrierea dunăreană”¹⁴². În acest caz este solicitat ajutorul mâinii divine, fiind pe partea stângă a idolului credem că era legat de sănătate, viață, suflet, inimă, sânge ș.a. ... attribute ale părții stângi a corpului uman. Pe această piesă se observă urmele lăsate de sfoară în urma purtării pe piept, poate alături de alte artefacte (vezi fig. 36).

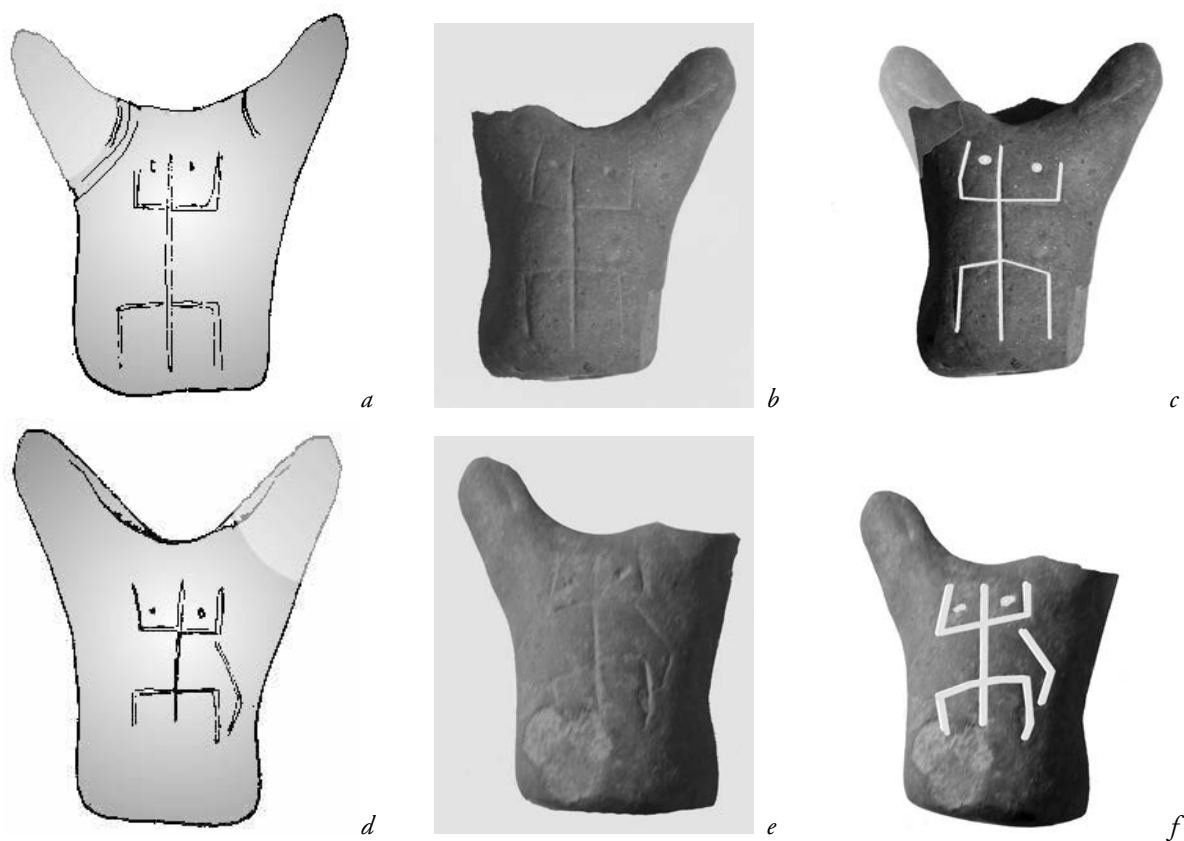

Fig. 56. Zorlențu Mare, Vinča C.

¹³⁵ La Parța idolii monumentali din L8 și Sanctuarul 2; în cultura Cucuteni, fragmente de stele mari cu mâinile gen orantă: Monah 2012, fig. 30/5–6.

¹³⁶ Isăcescu 1984; *** *Neolithic Art, Olteni 2008*, cat. 108–109.

¹³⁷ De exemplu în cultura Cucuteni idolii au doar umerii ridicați, rar prezintă și brațe: Monah 2012, fig. 30/5–6; 59/1–4, 60/1; 88/4, 89/1; 111/1,9; 113/8, 129/1; 205/1, 3–4; 207/1, 209/1, 211/1,3, 168/4 ș.a.

¹³⁸ Vlassa 1966; 1976, 100–106.

¹³⁹ Monah 2012, fig. 111/1, 9; 113/8, 129/1; 205/1, 3–4; 207/1, 209/1, 211/1,3, 168/4 ș.a.

¹⁴⁰ Drăguț 1983, Tasili, passim.

Reprezentarea casei, a casei sacre

Un fragment ceramic de la Zorlențu Mare a fost perforat, iar prin incizii s-a realizat un model schematizat de casuță.

Ne-am putea imagina o jucărie de copii, dar felul de redare al acoperișului, pereților apare și la Turdaș

¹⁴¹ Lazarovici 2000, fig. 1, 2 și bibl. *apud* M. Gimbutas și J. Mellart.

¹⁴² Lazarovici 2003; 2004; 2004a; 2009a, tabel B14, în special codurile 229i și 229h; Makkay 1990, fig. 18/7; Lazarovici et alii 2011, fig. VIC.35.

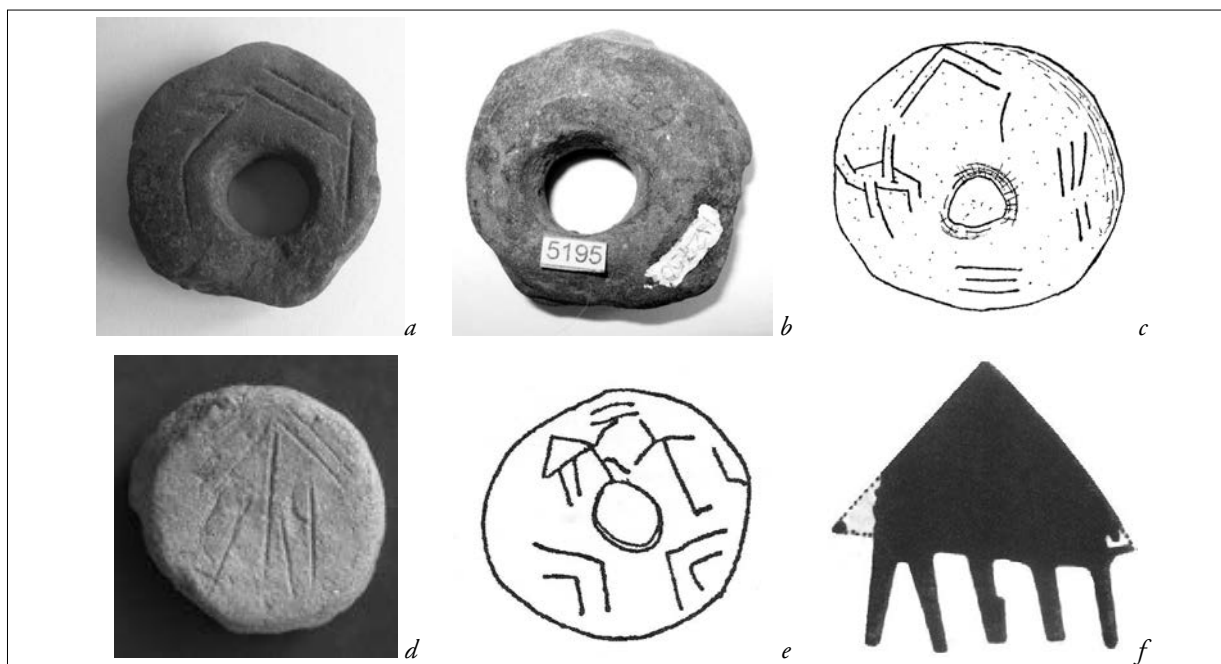

Fig. 57. Modele de case: a–b. Zorlențu Mare, Vinča; c–f. Turdaș.

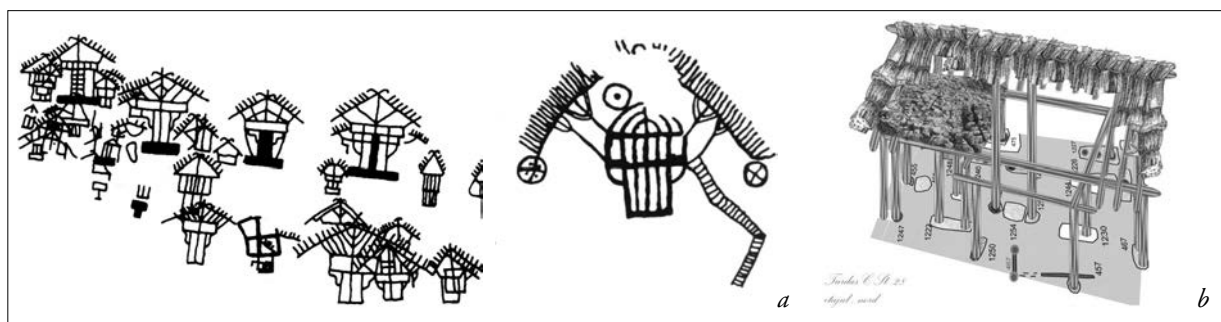

Fig. 58. a. Valca Monica modele de căsuțe; b. reconstituirea unei locuințe de la Turdaș.

pe unele fusaiole, ori fusaiiolele prin mișcarea lor de rotire sugerează continuitatea, timpul, succesiunea zi-noapte, lună, an ș.a. Asemenea desene nu sunt izolate, alături de fusaiiolele menționate de la Turdaș stau fragmentele de vase ce redau case pe piloni, case cu podeaua suspendată și altele, unele construcții de acest fel fiind confirmate de noile săpături¹⁴³.

Interesant este și un model de căsuță schematizată din nivelul Vinča C de la Vrșac – Ar¹⁴⁴, care conține și alte linii ce sugerează unele vecinătăți. Redarea schematizată la case sau sanctuare apare și în arta rupestră de la Valca Monica (fig. 58a)¹⁴⁵, dar continuă cu modelele de sanctuare din cultura Cucuteni, dintre care unele cu etaj¹⁴⁶.

Felul în care sunt schițate casele pe oase, pietre, lut sunt similare, determinate și de material, dar și de sugestia pe care dorește să o redea cel care desenează (fig. 58), iar unele reprezintă sanctuare.

Simbolurile, semnele de pe idoli, vase și obiecte

Și la Zorlențu Mare apar o serie de semne și simboluri, dar ele nu sunt la fel de numeroase ca cele de la Turdaș. Zsofia Torma¹⁴⁷, Janos Makkay¹⁴⁸, Marija Gimbutas¹⁴⁹, Samuel Winn¹⁵⁰, Marco Merlini¹⁵¹, Gheorghe Lazarovici¹⁵² și alții¹⁵³

¹⁴³ Gh. Lazarovici in: Luca et alii 2012, 100, fig. 43, reconstrucția 6/L1.

¹⁴⁴ Mulțumim doamnei Șarolta Jovanović pentru bunăvoința de a ne pune la dispoziție desenul.

¹⁴⁵ Foto Gh. Lazarovici, pietrele 35, 50, 73 și altele.

¹⁴⁶ Vezi tipologia și noua sinteză: C.-M. Lazarovici 2004; Gh. Lazarovici – C.-M. Lazarovici 2009/2010.

¹⁴⁷ László 1991; Merlini 2009, 105.

¹⁴⁸ Makkay 1969; 1984; 1990 și bibliografia; Merlini 2009, 108 sqq.

¹⁴⁹ Merlini 2009, 108 sqq.

¹⁵⁰ Winn 1981, 64, 86; Merlini 2009, 132 sqq.

¹⁵¹ Merlini 2004; 2005; 2006; 2007; 2007a; 2008; 2008a; 2009, vezi aici și bibliografia problemelor.

¹⁵² Gh. Lazarovici 2001; 2002a; 2003; 2004; 2004a; 2009a; 2010; Merlini 2009.

¹⁵³ Haarmann 2008; 2008a; Haarmann, Marler 2008; Merlini 2009, 125 sqq.; Maxim et alii 2009.

au investigat semnele și simbolurile din cultura Vinča¹⁵⁴, pe cele din Banat¹⁵⁵, din Banatul de vest¹⁵⁶ sau altele din „scrierea dunăreană”¹⁵⁷. În spatele acestora sunt mesaje pe care simbolurile le transmit: invocarea apei (mai jos, fig. 59 cod *om19*, *19i*), mama care ține în brațe un prunc sau altceva (cod *21*).

Despre acestea s-au întocmit cataloage, sistematizări, analize, comparații, interpretări privind locul și rolul lor¹⁵⁸.

*Tăblițe, plachete, discuri, nasturi cu semne*¹⁵⁹

Urmele de pe unele piese de la Zorlențu Mare sugerează că ar fi putut fi folosite ca pafta, pandantiv, sau nasture¹⁶⁰. Una din ele (fig. 59) are niște orificii pentru a putea fi fixată sau cusută pe un pieptar de piele sau pe o țesătură mai groasă, mai rezistentă, servind ca nasture pentru încheierea

unor haine groase (după dimensiunile mari ale piesei, dar așa cum rezultă și din orificii)¹⁶¹.

Tăblița conține semne și simboluri care transmit anumite mesaje (privind simboluri sexuale, virilitate cod *340*, regenerare, fertilitate cod *80d*, relația cu divinitatea cod *om 75a*, *om 234*)¹⁶² sau ritualuri care trebuiesc urmate¹⁶³. Pe dosul piesei, deci nu la vedere, dar cu rost apotropaic sunt două semne catalogate cu codurile noastre *341* și *om 75a*. Tăblița joacă și rol de talisman.

Recunoaștem o combinație de figuri, mai mult sau mai puțin stilizate din „scrierea dunăreană”. Una este un om stilizat având pe cap un „V” deschis spre cer, alta reprezintă un animal cu gâtul lung (girafă). Despre asemenea animale sunt doar informații mitologice (dromader, vultur înaripat, girafă, elefant ș.a.)¹⁶⁴ ele nefiind cunoscute în aria culturii Vinča sau regiunea dunăreană în Neolitic (fig. 60).

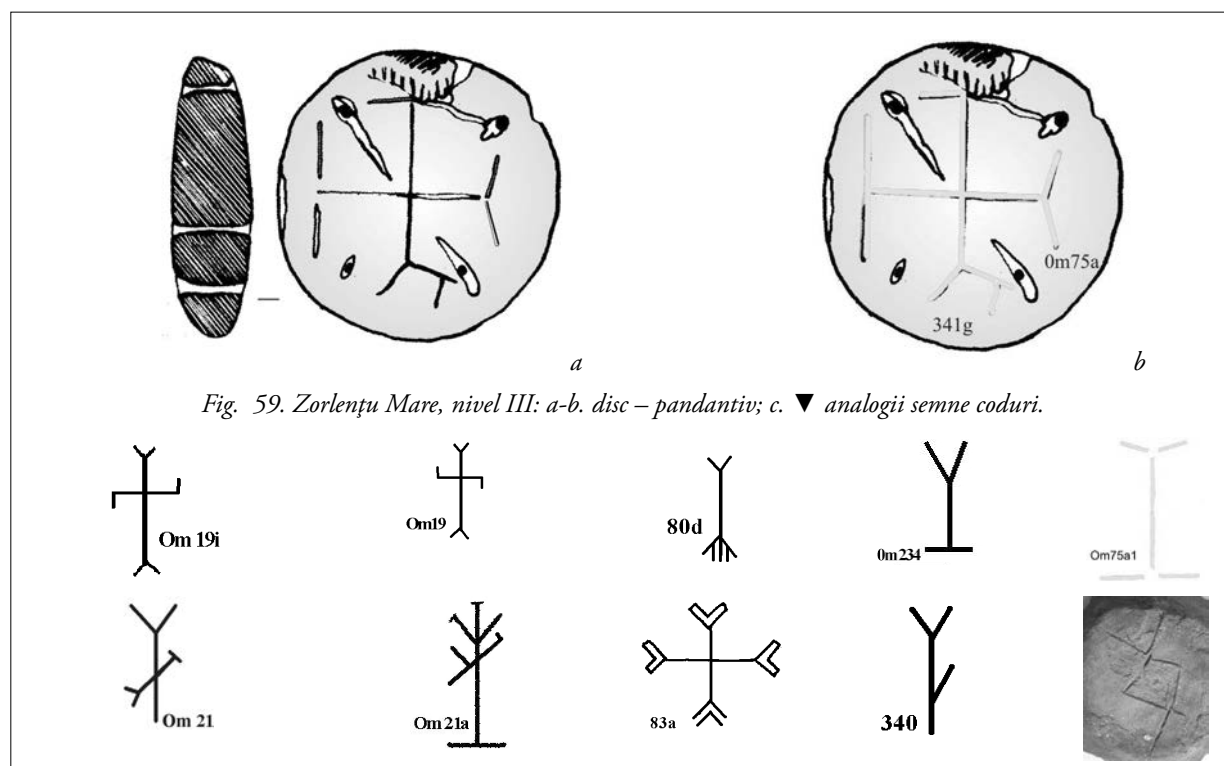

Fig. 59. Zorlențu Mare, nivel III: a-b. disc – pandantiv; c. ▼ analogii semne coduri.

¹⁵⁴ Todorović – Cermanović 1961; Rasajski 1988–1989; Starović 2004; Merlini 2009, 160, sqq.

¹⁵⁵ Lazarovici et alii 2011; Radu 2014.

¹⁵⁶ Jovanović 1981, 134; Makkay 1990, fig. 35/I.2.

¹⁵⁷ Lazarovici 1977a; 1977b; 1979, n. 310, XXIII/D2, 9, 17, 18, 29, 35; 2004; Drașovean 1995; Ursulescu 1998, 103, fig. 27/3; cataloage, analogii, interpretări; 2011; Merlini 2009, 161 sqq.

¹⁵⁸ Merlini 2009, 95–168.

¹⁵⁹ Lazarovici 1991, fig. 6/3; Lazarovici et alii 2011; un catalog în Word, ordonat după criterii geometrice și tematice și o bază de date, SCRIEREA (Gh. Lazarovici – C.-M. Lazarovici 2006), care continuă să fie completată.

¹⁶⁰ Inventar nou 8474, 8476.

Cel de al doilea disc (fig. 61a) are pe față patru orificii din care trei perforează total lutul, dar și urmele unor erodări de la sfoară sau piele, dovadă că a fost purtat (fig. 61b). Acesta are pe față o cruce cu un cârlig spre stânga și două linii. Acestea ar putea sugera o figură umană (cod *75b*), cum mai sunt asemenea reprezentări (fig. 54c).

¹⁶¹ Lazarovici et alii 2011, fig. VIIC.72b.

¹⁶² Gh. Lazarovici – C.-M. Lazarovici 2006 catalogul Word; Merlini 2011a, 133; 2011b, 159–160; 2011c; 2011d.

¹⁶³ Lazarovici et alii 2011, 162–190.

¹⁶⁴ Maxim et alii 2009, 152–153.

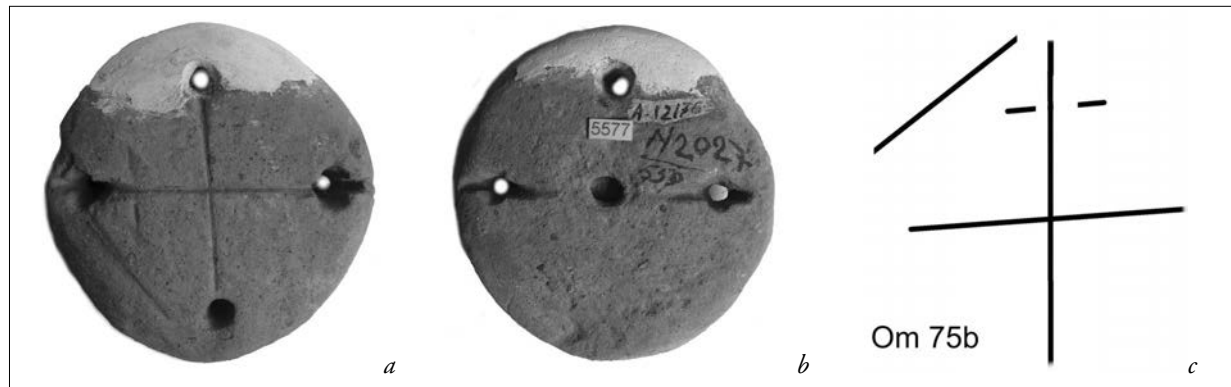
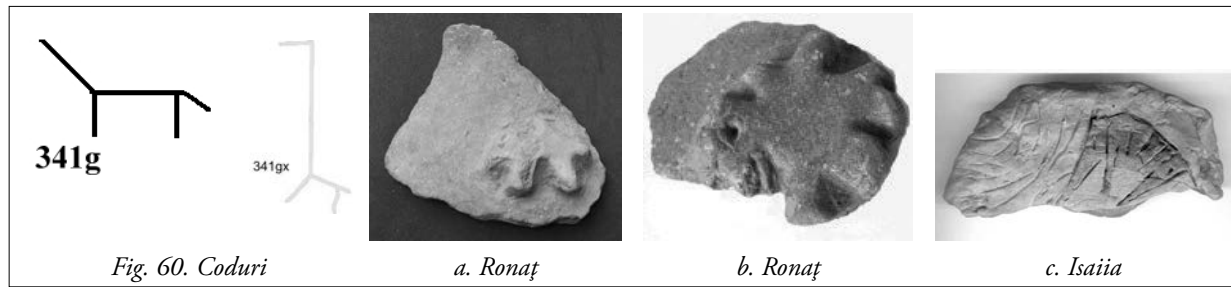

Fig. 61. Zorlențu Mare, Vinča B2-C, paftaua 2: a. față; b. dos; c. codul.

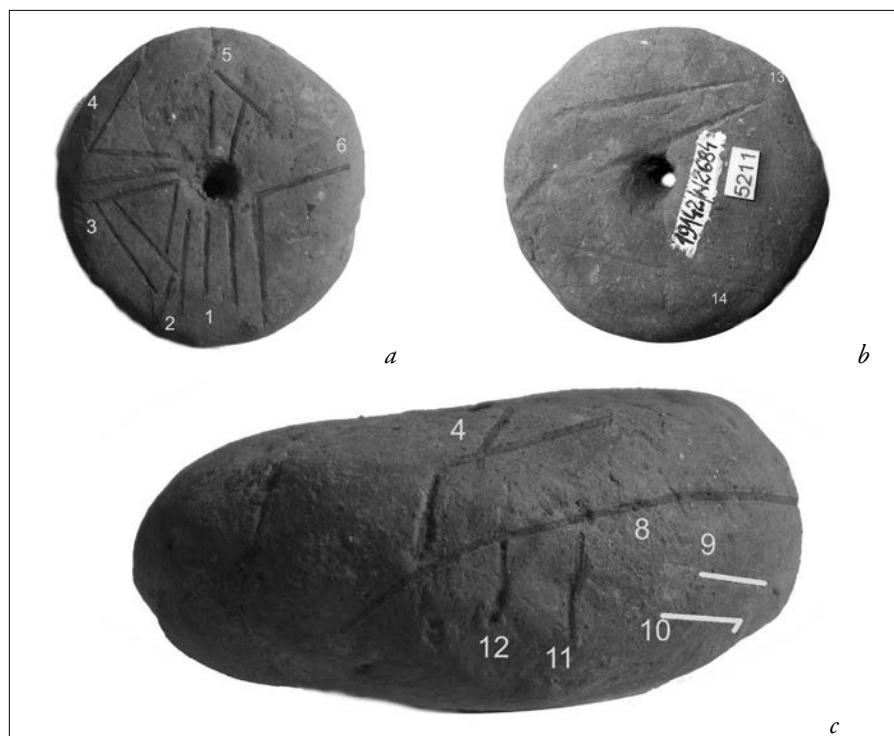

Fig. 62. Zorlențu Mare, fusaiolă: a. față; b. verso; c. detaliu cu zona de mijloc.

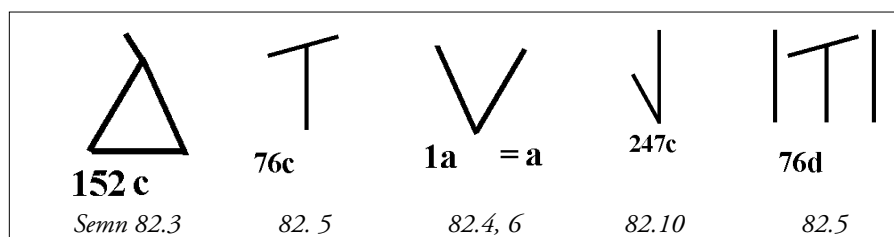

Fig. 63. Semnele de pe fusaiolă și codurile lor.

Fiind vorba de două piese rezultă în mod clar că dincolo de funcționalitate, prin semnele de pe ele au și un rol apotropaic. O fusaiolă de la Zorlențu Mare (fig. 62) are o serie de semne și simboluri pe care le regăsim în „scrierea dunăreană”: „V”, „VI” „T”, „I”, „Z” și altele. Ele corespund unor coduri frecvent întâlnite pe obiecte; fiind simboluri au sensuri diferite în funcție de loc, de tipul și funcționalitatea artefactului.

Observăm că unele formează ligaturi, probabil cu anumite sensuri asupra cărora cândva trebuie insistat. Aceste semne se întâlnesc pe fusaiole din Macedonia până în Transilvania, de la Dikili Tash, Fafos, la Turdaș și Valea Nandului¹⁶⁵, fiind integrate „scrierii dunărene”. Dacă ne gândim că fusaiolele se rotesc într-un sens sau altul atunci obținem o logică comună, greu însă de interpretat, fiind rotunde nu se știe din ce parte trebuiau privite.

Tabletele

Tot de la Zorlențu Mare provine o tabletă care asemenea tabletei 1 dreptunghiulare de la Tărtăria stătea foarte bine în mâna stângă, între degetul mare și arătător, cum se poate observa după

Pe față spațiul este împărțit în patru registre de niște incizii. În centru are un semicerc tăiat de o linie. Pentru acestea nu avem analogii directe în baza de date și imagini, dar ea aparține unui grup de coduri 243¹⁶⁶.

Există asemenea discuri de lut, dar pe ele sunt incizate planuri, imagini zonale, fortificații, locuințe etc., cum este exemplarul de la Dudeștii Vechi (fig. 65). De la Zorlențu Mare, din nivelul de locuințe arse (nivelul atelierului) provine un fragment de tabletă, arsă secundar, spartă (fig. 66).

Pe față piesei sunt incizii care redau un brad¹⁶⁷, dar și alte semne. Pe dosul piese apare un simbol care este frecvent întâlnit în „scrierea dunăreană”.

Semnul mai apare pe două tăblițe de la Karanovo¹⁶⁸ și Svetozarevo¹⁶⁹ având codul 50i.¹⁷⁰

Variantele acestuia sunt mai numeroase (variante în codurile 50, 50i și 52). De la Sânnandrei provine o tăbliță descoperită la suprafață, la nivel Vinča C, cu semne, pe care Florin Drașovean le pune în legătură cu magia neagră.

Pâinea

Despre pâinea sacră, realizată din lut ars pentru a fi nepieritoare există numeroase studii (vezi mai

Fig. 64. Zorlențu Mare, Vinča, tableta (inv. 8478).

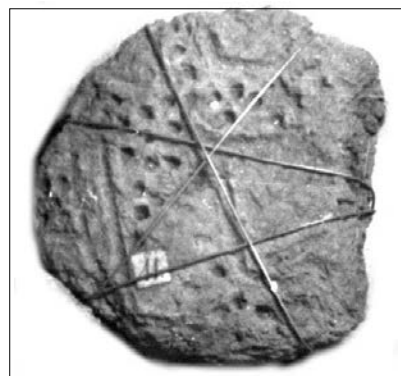

Fig. 65. Dudeștii Vechi, Vinča A3.

Fig. 66. Zorlențu Mare, Vinča B.

curbură și asimetrie. Din aceste motive o considerăm tabletă (fig. 64).

¹⁶⁵ Roska 1941, fig. 127/6, 128/6, 8, 11; Vlassa 1970, 19; Gimbutas 1974, 41; Winn 1981, Jela, Fafos, Nandru; Makkay 1990, fig. 19/1–2; Maxim et alii 2009, 143–149.

¹⁶⁶ Gh. Lazarovici – C.-M. Lazarovici 2006, catalogul Word.

¹⁶⁷ Bradul este simbolul vieții veșnice, al tinereții, fiind frecvent întâlnit în *scrierea dunăreană*: cod 24*, 24b, 24e, 36, 36a, 36b, 36c, 202, 268, 278 ș.a.

¹⁶⁸ Schier 2002, fig. II/8.

¹⁶⁹ Winn 1981, Svetozarevo 2.

¹⁷⁰ Drașovean – Marțiș 2014.

Fig. 67. Ohaba Mâtnic, Vinča B2-C.

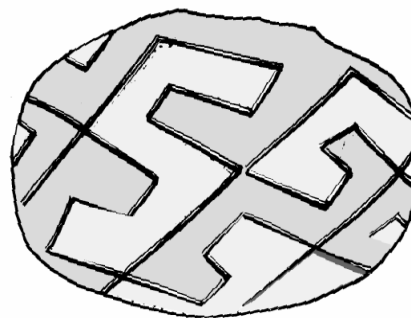

Fig. 68. Vinča – Belo Brdo.

Fig. 69. Cioka, cultura Vinča sau Tisa (?).

a

b

Fig. 70: a, Potporanj, Vinča C; b, Vršac – At.

jos analogii). Din colecția Liviu Groza de la Ohaba Mâtnic, din provine un model de pâine¹⁷¹ (fig. 67) cu semne în formă de vulvă, în jurul căreia sunt încă șase linii în „V” culcat, sugerând perioada de gestație începând cu manifestarea fătului. Forme similare de pâini mai sunt la Vinča (fig. 60). Un interesant model de pâine cu mai multe semne, provenind de la *Treštena Stena* a fost publicat de Aleksandar Mitkoski¹⁷².

Unele din aceste variante ale simbolului „X” redau figuri umane care dansează, cum este un simbol în relief din interiorul unei tăvițe de la Cioka¹⁷³, o așezare cu materiale Vinča din Banatul de vest. Forma piesei este aceea de tăviță, formă potrivită pentru coacerea lipiilor, a pâinilor¹⁷⁴.

Astfel pe fundul acestora rămâne incizată figura de dans, invocare pe care o sugerează figura și simbolurile similare, dar nu identice din „scrierea dunăreană” (coduri apropiate: *om 67a*, *om 67b*, *om 77*, *12a*, *84a1*, *40*, ș.a.)¹⁷⁵. Figura reprezintă probabil o dansatoare care aduce mulțumiri, prin gestică dansului, divinității pentru fertilitate și hrană.

De altfel sunt unele de modele de pâini din lut pe care sunt redată o lungă perioadă de timp semne și simboluri legate tot de fertilitate și uneori de fecunditate¹⁷⁶. Altele acestea conțin doar decorul, motivistica caracteristică a vremii. Pâinile de la Potporanj și Vršac – At, fig. 87–88 (ambele descoperiri vinčiene din Banatul de vest), au decor caracteristic perioadei Vinča C, format din meandre și spirale.

¹⁷¹ Uneori apare ca provenind de la Balta Sărată; confuzia provine de la colecționar; în principal piesele au fost salvate de la Poligon.

¹⁷² Informații amabile, inedit, informații amabile Aleksandar Mitkoski.

¹⁷³ Banner 1960.

¹⁷⁴ Modele de pâini de lut de formă rotundă sunt în cultura Cucuteni.

¹⁷⁵ Lazarovici 2003; 2004a.

¹⁷⁶ Gimbutas 1982, 67; 1991, 114, 3.77, 6.12; Makkay 1984; 1990, 18/2a-c, 4; ****Idole* 1985, 65–66; Trnka 1992; Lazarovici 2002a; 2009a, 65–86; Lazarovici et alii 2011, fig. V.13. La Muzeul din Krosno, Polonia, este un model de pâine rotundă, din lut, decorat cu ciupituri, din Epoca Bronzului.

Între aceste ornamente, pentru a umple spațiile goale (*horror vacui*), sunt unele semne „V”, „Y” și altele ce apar pe obiecte de cult. Pe piesa de la Vinča – *Belo Brdo* (fig. 68) sunt și urme de pictură *crusted* cu roșu, ce simbolizează focul, sângele, hrana necesare vieții.

Banda în cruce, „Crucea Sf. Andrei”, semnul „X”, centura, diagonală

Între elementele de distincție cum este și centura în relief, la care ne-am referit mai sus (vezi mai sus nașterea și altele), este și banda în cruce, ce apare incizată pe unii idoli cu tron sau pe unele piese din inventarul cultic al preotului¹⁷⁷. Este un semn de distincție pentru idoli, lucru subliniat de multă vreme¹⁷⁸.

pe unele capace de vas (fig. 73)¹⁸¹.

Alteori semnul „V” dublat coboară până în spațiul dintre sâni (fig. 72, 74), iar la unele piese este completat cu linii care nu se intersectează (fig. 67a). Acestor „V”-uri – parte a unor benzi în cruce (care continuă pe dosul piesei), li s-a conferit un semn de „rang”, o poziție social-religioasă¹⁸². Pentru acestea sunt coduri în *scrierea danubiană*: cod 1b6, 179c, 180h. Uneori par șiraguri de mărgelă de care atârna pandantive sau plachete din lut, scoică, piatră, os, iar mai târziu din aur și altele¹⁸³.

Astfel de semne au vârfurile plasate în zona centrală a spatelui, fără să se atingă, iar deschiderea încadrează brațele (fig. 75a).

În două cazuri simbolurile urmăresc linia gâtului (fig. 72–74).

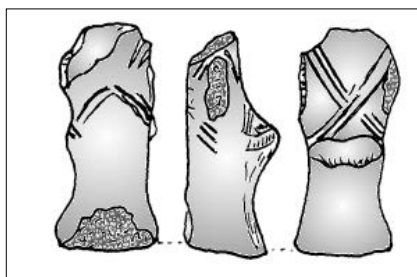

Fig. 71. Zorlențu Mare.

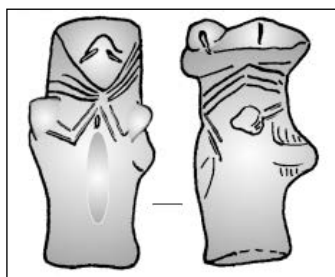

Fig. 72. Zorlențu Mare.

Fig. 73. Liubcova, după S.A. Luca 1990.

Fig. 74. Zorlențu Mare (inv. 246).

Fig. 75. Zorlențu Mare (inv. 286).

La unele din figurinele de la Zorlențu Mare¹⁷⁹ apare semnul distinctiv de divinitate, reprezentat de banda în cruce (*Kreutzband*) sau în „V”; acesta este prezent și pe alte figurine din SE Europei la diferite momente cronologice¹⁸⁰. Simbolul apare și

¹⁷⁷ Makkay 1968; 1986; Müller-Karpe 1968, II, Kat. 238, 117/1, Taf. 187/1; Luca 1994, 363/367; 1997, 29, 65, n. 241, pl. XV/1; Hansen 2005, 23, fig. 19.

¹⁷⁸ Comșa – Răuț 1969; Lazarovici 1979; Radu 2014.

¹⁷⁹ Comșa – Răuț 1969; Lazarovici 1979, pl. XX/A4, D5, 6, 9, E15, G4, 9; XXI A7, G5, H7.

¹⁸⁰ Lazarovici 1979, pl. XX/D9; Lazarovici et alii 2011, 117, 130–131, 147 and bibl.; Hansen 2007.1, fig. 250/10, 22; 255/1, 271/1; 321/3; 325/5–7; 328–329;

377; 407; 4 61–469; 472; 2007.2, fig. 8/8, 82/6, 493; 494/3; 495/2, 4, 6, 8; mai rare în cultura Cucueni: Monah 2012, fig. 103/3.

¹⁸¹ Lazarovici 1979, pl. XXIII.A4,7; Resch 1991, 189 D1.

¹⁸² Lazarovici 1979, pl. XX/D6, 9, G4, XXI G5; Banffy 2002, 218, fig. 4–5; Hansen 2007.2, fig. 250/10, 22; 255/1, 271/1; 321/3; 325/5–7; 328–329; 377; 407; 461–469; 472 etc.

¹⁸³ Roska 1941, 129/19; ****PrehistJugZem* 1979, II, XXXIII.1; LXI.5–6 Obre II, cultura Butmir II; Comșa 1987, 177, fig. 24; Petrescu-Dîmbovița et alii 1999, 67 fig. 46–47; *Masken* 2005, 84, kat. 56; Gligor 2009, 204–206; CCVIII.2.

Banda în cruce sau semnul cu „V”-uri (cod 1b6, 179c) apare și pe idoli cu unul sau două corpuri, care reprezintă uneori *Căsătoria sacră*. Idoli cu două capete umane sunt frecvenți în aria culturii Vinča, la Vinča – *Bielo Brdo*¹⁸⁴ Gomolava¹⁸⁵, Rast¹⁸⁶ și în alte stațiuni vinčiene¹⁸⁷.

Pentru cei cu două corpuri formând împreună un „bloc” (fig. 76), cele mai bune analogii și model îl reprezintă piesele din sanctuarele de la Parța¹⁸⁸, Trușești – sanctuar 1 (L24)¹⁸⁹ și altele. Prezența în templele neolitice (și ulterioare), și în sanctuare

dimensiuni (probabil de la un altar de „preoteasă”, fig. 77a) sunt redată mai multe semne: unele reprezintă casa (nr. 1), altele tronul (nr. 10) și cunoscutele semne „X”, „Y” și combinații ale acestora. Dacă ținem cont că ele erau pe creștet rezultă că ele se adresau divinității: Marii Mame¹⁹⁰.

Vasul cu șapte tronuri (fig. 78)

Pe fundul unui alt vas, tot de cult credem noi, tot de la Zorlențu Mare, sunt incizate șapte semne, la care ne-am referit deseori¹⁹¹. Realizat din pastă

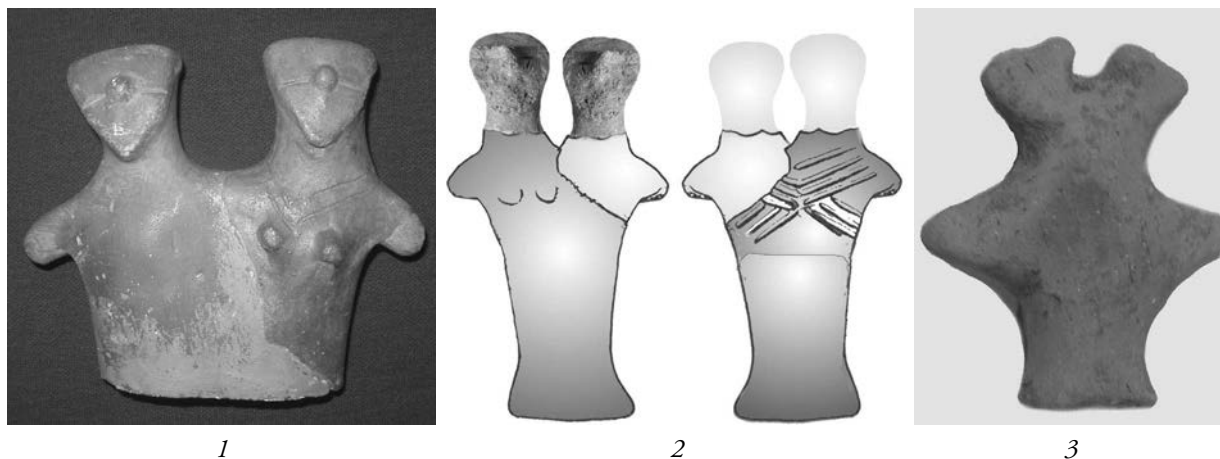

Fig. 76. Zorlențu Mare, *hieros gamos*, Vinča B.

comunitare a unor idoli monumentali ne determină să-i considerăm ca modele pentru idoli din civilizațiile respective. Asocierea pântecului pe exemplarul de la Parța la Marea Mamă confirmă ideea legată de graviditate și concepere.

La fel este situația în sanctuarul de la Trușești, unde pântecul este plasat între cele două corpuri, lăsând să se înțeleagă că procesul conceperii este legat de ambele personaje. Mai mult, acolo sunt și niște capete de phallus-uri (la unii, coloane) menite a întări ideea de concepere.

Semne și simboluri abstracte, tronul

Din studiul acestora (fig. 77b) constatăm că majoritatea lor sunt combinații de semne, ligaturi ale „srierii dunărene”. Pe un cap de mari

uzuală, de culoare neagră cenușie, din pastă amestecată cu nisip cu bobul mare, vasul este de mari dimensiuni. Fundul său a fost spart în patru părți. Din marginile laterale superioare nu s-a păstrat decât de la 6 la 10 cm. Desenele au fost studiate de către S. Winn, care le-a pus în cataloagele sale¹⁹². Cele șapte tronuri ne duc cu gândul la diferite teme mitologice legate de numărul șapte.

Despre tronuri și semnificațiile lor există o vastă literatură¹⁹³. De la tronul biblic al lui Solomon¹⁹⁴ și altele celebre, tronurile au jucat un rol important în mitologiile lumii. Tronul apare în sanctuare¹⁹⁵,

¹⁸⁴ Vasić 1932c, III, 514, 549, 512; Garašanin D. 1968, fig. 5–6; 1970, 12; Makkay 1971, 42.

¹⁸⁵ Brukner 1965, 149, pl. XVI.1.

¹⁸⁶ Dumitrescu Vl. 1957, 95.

¹⁸⁷ Trbuhović – Vasiljević 1983, pl. IX.3/4.

¹⁸⁸ Lazarovici 1998, 10, 2/3; Lazarovici et alii 2001, 220, 226, 230–234, 237–238, 240, ș.a.

¹⁸⁹ Petrescu-Dîmbovița – Rădulescu 1953, 7 sqq; Petrescu-Dîmbovița 1959, 63 sqq; Petrescu-Dîmbovița et alii 1954, 7 sqq; 1955, 165 sqq; 1962, sqq; Florescu A. C. 1959, 183 ssq; A. C. Florescu – M. Florescu 1961; Monah 1997, 38, fig. 9/1; C.-M. Lazarovici 2002; 2004, 47, 49 sqq, fig. 1; ș.a.

¹⁹⁰ Lazarovici 1979, pl. XXD/1–3, 5, E1–2, K10, XXIA 1–3, 5B 2, 5, 6; C1–3, 5, 8; XXA 1, 4, 8–9 ș.a.

¹⁹¹ Desele mutări și reorganizări au dus la rătăcirea piesei, iar până în momentul de față nu a fost identificată. Avem doar o fotografie mai veche a ei, recuperată recent.

¹⁹² Winn 1981, 69, 104, nr. 60, fig. 17.60, fig. 26, Zorlenț 2.

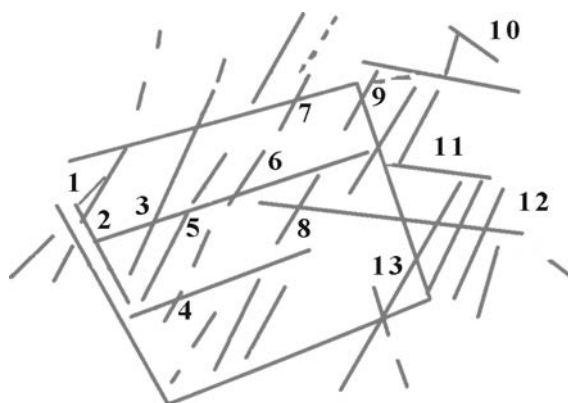
¹⁹³ Noi ne-am ocupat la Tărtăria: Lazarovici et alii 2011, 164–165, 168–169, 174, 201, 203, 339, 314–315, 327, 337.

¹⁹⁴ Eliade 1991a, 23; *Biblia*, Cartea facerii I Regi 10, 18 sqq.

¹⁹⁵ Makarevič 1960, 282; Makkay 1971, 138; Gimbutas 1984, 74, 25; 1991, fig. 3–23.1; Hegedűs – Makkay 1987, abb. 3–4, 9; Zbenović 1996, 33; Monah 1997, 255, fig. 3/1; Lazarovici Gh et alii 2001, 290, fig. 265; C.-M. Lazarovici 2004, 48, fig. 2; C.-M. Lazarovici – Gh. Lazarovici 2006, 45–46, 115, 149.

a

b

Fig. 77. Zorlențu Mare: a. creștet de statueta de mari dimensiuni; b. semnele de pe creștet.

a

b

Fig. 78. Zorlențu Mare, Vinča B.

în machetele de sanctuare¹⁹⁶, dar mai ales apar divinități care stau pe tron cum este zeul cu secera și alte divinități¹⁹⁷, ca și parte componentă a unor truse religioase (conclavuri, sobor) etc.¹⁹⁸ sau ca semne pe tăblița 2 de la Tărtăria¹⁹⁹.

Ideea care credem că se desprinde și pe care o întâlnim pe larg în cultura Cucuteni este relația dintre principalele șapte divinități²⁰⁰, șapte judecători și șapte întrebări²⁰¹ cu șapte tronuri²⁰² sau șapte preotese cu depuneri de 7 rășnițe²⁰³, alte combinații de șapte: 7 coloane²⁰⁴, ofrande de 7 cranii²⁰⁵; trei plus patru figurine la Drăgușeni în L9.2 (sanctuar casnic după noi)²⁰⁶, 7 figurine la 'Ain Ghazal²⁰⁷, 7 vulturi la Çatal Höyük²⁰⁸, 7 terase ale templului de la Barabudur²⁰⁹, 7 stâlpi la macheta unor locuințe²¹⁰, 7 *phallos* la Isaiia²¹¹, 7 greutateți în sanctuare pe bănci²¹², 7 bănci²¹³, șase stâlpi plus coloana mică

de la Căscioarele²¹⁴ și altele. Uneori apar tronuri duble pe care desigur stă perechea divină²¹⁵.

Nu este cazul să tragem concluzii, deoarece ipotezele lansate de noi și analogiile prezentate pot fi simple convergențe. Dar a nu le discuta și nu a atrage atenția asupra lor credem că este greșit. Repetarea unor situații cum este cazul cu numărul șapte arată în mod îndubitabil existența unor mituri care merg până în basmele populare românești, când se povestește că peste șapte mări și șapte țări....

ANEXA 1

(Codurile cu M sunt masca 6; codurile cu O reprezintă variante de ochi, iar cele cu N, nasul).

Antropomorf cap M6 Gornea O6 Lazarovici 1977, XX/B2
Antropomorf cap M6 Vinča O5 N6 Vasić 1936; III/109
Antropomorf cap M6 Vinča O4 N3 Vasić M. III/51
Antropomorf cap M6 Vinča O3 N5a Vasić 1936; III/145
Antropomorf cap M6 Vinča O3 N3a Vasić 1936; III/151
Antropomorf bust M6 Vinča O3 N3 Vasić 1936; III/108
Antropomorf M6 Vinča O3 N3 Vasić M. III/53
Antropomorf cap M6 Vinča O3 N1 Vasić 1936; III/97
Antropomorf cap M6 Vinča O3 N1 Vasić M. III/38
Antropomorf cap M6 Vinča O3 N1 Vasić 1936; III/48ac
Antropomorf M6 Vinča O1a N2 Vasić 1936; III/138
Antropomorf cap M6 Vinča O13 N5a Vasić 1936; III/152
Antropomorf cap M6 Vinča O13 N5a Vasić 1936; III/149
Antropomorf M6 Vinča O13 N5 Vasić 1936; III/106
Antropomorf cap M6 Vinča O13 N5 Vasić M. III/50
Antropomorf cap M6 Vinča O12 N5a Vasić 1936; III/76
Antropomorf cap M6 Vinča O11 N6 Vasić 1936; II/139
Antropomorf cap M6 Vinča O11 N4 Vasić 1936; III/65
Antropomorf M6 Vinča O11 N4 Vasić M. III/42
Antropomorf cap M6 Vinča O11 N3 Vasić 1936; III/144
Antropomorf bust M6 Vinča O11 N1 Vasić 1936; III/111
Antropomorf cap M6 Madzari O1 N2 Kolistrkoska 2005; 57/41; Zdravkovski 2004
Antropomorf M6 Anzabegovo N3a Gimbutas 1976; 219/1

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Fig. 1. Zorlențu Mare, ritual deposition.
Fig. 2. Zorlențu Mare, level 6, House 4.
Fig. 3. Zorlențu Mare, idol found *in situ*.
Fig. 4. a. Gornea; b. Zorlențu Mare, Vinča A (photo and reconstruction Gh. Lazarovici); c. Bucrania from Kormadin sanctuary.
Fig. 5. Codes of Danubian script.
Fig. 6. Balta Sărată, reconstruction of House 17.
Fig. 7. Balta Sărată, ritual deposition, grinders.
Fig. 8. a–b. Liubcova, after S.A. Luca 1989; c. Ruginoasa, Cucuteni A3, after C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici 2012.
Fig. 9. Balta Sărată, House 28, „Water column”.

¹⁹⁶ Müller-Karpe 1968, II, Kat 138, Taf. 153/D, Kat. 270, Taf. 199A, 187/1; Sandars 1968/1985, 164, 246–247, fig. 159; Vlassa 1970, 19; Makkay 1971; 1990, fig. 16/1; Winn 1981, Nandru 1; Banffy 1986 (B150), 155; Gimbutas 1991, fig. 7.48.1.

¹⁹⁷ Zeul cu secera Makkay 1971, pl. 3.5; Lazarovici 2006; Lazarovici et alii 2001, 289–291.

¹⁹⁸ Dumitrescu Vl. et alii 1954, 420, pl. CXXI/2; Dumitrescu Vl. 1965, 226; Mantu – Dumitroaia 1997, 109, cat. 14a-d; Monah 1997, 35–36, fig. 5/1–2; Lazarovici et alii 2001, 289; Ursulescu 2001a, 53–54, 65, fig. 7; 2004, 145; Marinescu-Bilcu 2002, 149; C.-M. Lazarovici – Gh. Lazarovici 2007, 112; Ursulescu, Tencariu 2007, 108–119.

¹⁹⁹ Gh. Lazarovici 1971a, 22 ff.; Lazarovici et alii 2011, 168, 567, fig. VIIC.8; Tărtăria, tableta 2.2: 170, fig. VIIC.9.

²⁰⁰ Krammer 1962, 144; Lazarovici 2001b, 61.

²⁰¹ În mitul *Inanei*: Eliade 1981, 67; Lazarovici 2001b, 61.

²⁰² Monah 1997, 35; Mantu – Dumitroaia 1997, 109, cat. 14a-d; Lazarovici et alii 2001, 289; Ursulescu 2001a, 65.

²⁰³ **Balta Sărată**, L18 și altele: Gh. Lazarovici – Petrescu 2001–2003; 7 rășnițe în cerc în bordeiul B1 de la **Iernut**: Vlassa 1970, 169–174; Lazarovici et alii 2003a; 2004; 2005.

²⁰⁴ Megaronul de la Vinča: C.-M. Lazarovici – Gh. Lazarovici 2006, 195, fig. III.79, și bibl.

²⁰⁵ Popușoi 1992, 20; C.-M. Lazarovici – Gh. Lazarovici 2006, 118.

²⁰⁶ Marinescu-Bilcu, Bolomey, 2000, 26, fig. 172/9, 175/8; C.-M. Lazarovici – Gh. Lazarovici 2006, 30–31, fig. I.18–21a.

²⁰⁷ Rollefson 1983; 1998.

²⁰⁸ Hodder 1984; 1996; Lazarovici 2001b și bibl.; Lazarovici et alii 2001, 270, fig. 242.

²⁰⁹ Eliade 1991, 34; Lazarovici 2001b, 61.

²¹⁰ **Lengyel**: Gimbutas 1991, 81, fig. 3–34; **Strelce**: Müller-Karpe 1968, II, Kat. 285, Taf. 208/34.

²¹¹ Ursulescu 2001a, 65.

²¹² La Sălacea: Lazarovici et alii 2001, I.1, 246, 286, 292; Lazarovici 2001b, 61; Parța: Lazarovici et alii 2001, I.1, 246, 286, 292, fig. 191; 2003, 164–165; 2005, 164, fig. 22.

²¹³ Neagu 1999, 22; 2000, 29–30; 2003, 92; Neagu et alii 2001, 85–86.30

²¹⁴ Dumitrescu Vl. 1974, 478 D 189, 21; Lazarovici et alii 2001, I.1, 246, 286, 292.

²¹⁵ Monah 1997; 2012, fig. 261/5, 262/1.

- Fig. 10. Liubcova, Vinča C, priestess' inventory.
 Fig. 11. Balta Sărată, different artifacts, photos D. Negrei, A. Ardeț.
 Fig. 12. Balta Sărată, idols, after D. Negrei, A. Ardeț.
 Table 13.
 Table 14.
 Table 15. Main types of mask, Vinča culture.
 Fig. 16. Liubcova mask, after S.A. Luca, I. Dragomir 1985.
 Fig. 17. Various masks of different historical periods (A. Chauvet Cave; B. Tasili; C. Anatolia PPN; D. PPNB Nahal Hemar Cave, mil. VII, cat. 5; E. Egypt; F. Balatonöszöd (after S. Hansen 2005); G. Varna, grave 2; H. Menad' mask, 2nd century p. Chr., cat. 10).
 Fig. 18. a–c. Liubcova, statues 1 and 2 with askos, our underlining's.
 Fig. 19. Liubcova statuette, after S.A. Luca, I. Dragomir 1987.
 Fig. 20. Kahti altar, after Karagheorgis 1976.
 Fig. 21. a–e. Tărtăria idol.
 Fig. 22. a–c. Stubline – Crkvine, after A. Crnobrnja 2011.
 Fig. 23. Idols with a wolf mask: 1–2, Zorlențu Mare; 3–4, Vinča.
 Fig. 24. Idols: 1–3, Turdaș (photo J. Marler); 4, Zorlențu Mare.
 Fig. 25. Zorlențu Mare: 1–5, idols with a zoomorphic head; 6, Vinča B, altar toy, type 6b and idol.
 Fig. 26. Zorlențu Mare, Vinča B.
 Fig. 27. Tărtăria, phallus on an altar, after M. Merlini 2011b.
 Fig. 28. Erect *phallus*: a. Zorlențu Mare, Vinča B; b. Pločnik, pot with an erect phallus.
 Fig. 29. Gornea, Vinča A.
 Fig. 30. Woman giving birth.
 Fig. 31. Achilleion, after S. Hansen 2007.
 Fig. 32. Depictions of Paleolithic (1–2) and Neolithic (3) vulva.
 Fig. 33. Gumelnița culture, after R. Andreescu 2002.
 Fig. 34. Lepenski Vir.
 Fig. 35. Zorlențu Mare idol, a-b. front-back; c-d. our reconstructions.
 Fig. 36. Zorlenț type idols worn as amulets.
 Fig. 37. Necklaces, pendants, Ruginoasa Cucuteni A3.
 Fig. 38. Tărtăria, model of wearing the tablets.
 Fig. 39. Reconstruction of fitting and wearing Zorlenț idols type.
 Fig. 40. a. Gornea, Vinča A; b. Liubcova; c. Turdaș.
 Fig. 41. 1–2. Zorlențu Mare, Vinča B-C (type Vd); 3. Stubline – Crkvine.
 Fig. 42. Zorlențu Mare: a) type Va; b) variant of IIIc3 type.
 Fig. 43. Zorlențu Mare, type IVc, perforations and traces of strings.
 Fig. 44. Zorlențu Mare, Vinča B, Orant 1.
 Fig. 45. Zorlențu Mare, level 6, Orant 2.
 Fig. 46. Liubcova, Vinča B-C, ocarina.
 Fig. 47. Liubcova, Vinča B-C, ocarina, perforations' directions and water space.
 Fig. 48. Gornea, Vinča A.
 Fig. 49. a. Gornea Vinča A; b. Zorlențu Mare, pregnant woman.
 Fig. 50. Zorlențu Mare, Vinča B.
 Fig. 51. Balta Sărată: a. Vinča B head; b. fragmentary idols.
 Fig. 52. Zorlențu Mare, Vinča B2-C: a. reconstruction; b-c. symbols on one pot face; model of a sacred house.
 Fig. 53. Tables-altars, Gornea, Vinča A: 1. type 1bb1; 2. type 1be.
 Fig. 54. Vinča A, Gornea, type 1b.
 Fig. 55. Turdaș, analogy.
 Fig. 56. Zorlențu Mare, Vinča C.
 Fig. 57. Model of houses: a–b. Zorlențu Mare, Vinča; c–f. Turdaș.
 Fig. 58. a. Valca Monica; b. reconstruction of a Turdaș house.
 Fig. 59. Zorlențu Mare, level III, disc-pendant; c. analogies, signs, codes.
 Fig. 60. Codes: a-b, Ronaț; c. Isaiia.
 Fig. 61. Zorlențu Mare, Vinča B2-C, buckle 2.
 Fig. 62. Zorlențu Mare, spindle whorl: a. front; b. back; c. detail on middle rounded area.
 Fig. 63. Signs of the spindle whorl and their codes.
 Fig. 64. Zorlențu Mare, Vinča, the tablet (inv. 8478).
 Fig. 65. Dudeștii Vechi, Vinča A3 (inv. 11).
 Fig. 66. Zorlențu Mare, Vinča B.
 Fig. 67. Ohaba Mâtnic, Vinča B2-C.
 Fig. 68. Vinča – Belo Brdo.
 Fig. 69. Cioka, Vinča or Tisza (?) culture.
 Fig. 70. a. Potporanj, Vinča C; b. Vrșac-At.
 Fig. 71. Zorlențu Mare.
 Fig. 72. Zorlențu Mare.
 Fig. 73. Liubcova, after S.A. Luca.
 Fig. 74. Zorlențu Mare (inv. 246).
 Fig. 75. Zorlențu Mare (inv. 286).
 Fig. 76. Zorlențu Mare, hieros gamos, Vinča B.
 Fig. 77. Zorlențu Mare, crown of a large statuette.
 Fig. 78. a, b. Zorlențu Mare, Vinča B.
 Annex 1 (Codes with M represent mask 6, codes with O represent variants of eyes, and codes with N refer to nose).

LISTA BIBLIOGRAFICĂ

Abrevieri

- ActaArchHung*: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budapest.
ActaMN: *Acta Musei Napocensis*, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca.
ActaMP: *Acta Musei Porolisensis*, Zalău.
ActaTS: *Acta Terrae Septemcastrensis*, Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
AMM: *Acta Moldaviae Meridionalis*, Muzeul Județean „Ștefan cel Mare”, Vaslui.
AnB: *Analele Banatului*, I-IV 1928–1931; S.N. I 1981–, Muzeul Banatului, Timișoara.
Apulum: *Acta Musei Apulensis*, Alba Iulia.
ArhMold: *Arheologia Moldovei*, Institutul de Arheologie Iași.
Banatica: *Banatica*, Muzeul de Istorie a Județului Caraș-Severin, Reșița, I (1971).

BAI: Biblioteca Archaeologica Iassensis, Institutul de Arheologie, Iași.

BAM: Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, Institutul de Arheologie, Iași.

BAR IS: British Archaeological Reports, International Series, Oxford.

BHAB: Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Muzeul Banatului, Timișoara.

BMA: Bibliotheca Musei Apulensis, Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia.

BMAntiq: Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra Neamț.

BMMK: *A Békés Megeyei Muzeumok Közleményei*.

BMN: Bibliotheca Musei Napocensis, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca.

CCA: *Cronica cercetărilor arheologice*, Comisia Națională de Arheologie.

CCAR: *Cronica cercetărilor arheologice din România*, Ed. Ministerul Culturii, Serviciul arheologic, cImec; CD; www.cimec.ro

CCDJ: *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*, Muzeul Dunării de Jos, Călărași

Cercetări arheologice: Muzeul Național de Istorie, București.

Crisia: *Crisia*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea.

Materiale: *Materiale și Cercetări Arheologice*, București.

MemAntiq: *Memoria Antiquitatis. Acta Musei Petrodavensis*, Piatra Neamț.

PZ: *Prähistorische Zeitschrift*, Berlin.

StudiaAA: *Studia Antiqua et Archaeologica*, Facultatea de Istorie, Universitatea „Al. I. Cuza” Iași.

StComSibiu: *Studii și Comunicări Sibiu*, Muzeul Brukenthal, Sibiu.

ZOAO: *Zapiski Odesskogo arheologičeskogo obščestva*, Odessa.

*** *Anzabegovo 2009: Anzabegovo. Naselba od raniot i sredniot neolit vo Makedonija*, V. Saney (ed.), Štip.

*** *Archaeology 2006: Archaeology*, in L. Oosterbeek, J. and Raposo (eds.), XV Congress of the International Union for Prehistoric Protohistoric Sciences, Lisbon, vol. 1, p. 231.

*** *Comori... 1978: Comori arheologice la Porțile de Fier*, București, 1978.

Cucuteni aujourd'hui: Cucuteni aujourd'hui 110 ans depuis la découverte en 1884 du site eponyme, éd. Gh. Dumitroaia, D. Monah, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis II, Piatra Neamț, 1996.

Cucuteni 1997: D. Monah, F. Monah, C.-M. Mantu, Gh. Dumitroaia, *Cucuteni The Last Great Chalcolithic Civilization of Europe*, C.-M. Mantu, Gh. Dumitroaia, A. Tsaravopoulos (eds.), Athena Publishing&Printing House, Bucharest, 1997.

Cultura Vinča în România: Gh. Lazarovici, Fl. Drașovean (eds.), *Cultura Vinča în România 1991 (Origine, evoluție, legături, sinteze)*, Timișoara, 1991.

DEAVR 1980: H. Daicoviciu, R. Florescu, L. Roșu, *Dicționar Enciclopedic de Artă Veche a României*, București.

*** *Đerdapske Sveckle: Đerdapske Sveckle*, Beograd, I–IV, 1984.

Homage to Milutin Garašanin: N. Tasić, C. Grazdanov (eds.), *Homage to Milutin Garašanin*, Serbian Academy of Science and Arts, Macedonian Academy of Science and Arts, Belgrade, 2006, SASA, Special Editions.

****Idole 1972: Idole. Prähistorische Keramiken aus Ungarn*, Ausstellung des Ungarischen Nationalmuseums Budapest im Naturhistorischen Museum, Wien (11. November 1972 bis 21. Jänner 1973).

****Idole 1985: Idole. Frühe Götterbilder und Opfergaben*, Prähistorische Staatssammlung München, Museum für Vor- und Frühgeschichte, G. Zahlhaas (Verantwortlich für die Ausstellung und Katalogredaktion), Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 1985.

La Civilisation de Cucuteni: M. Petrescu-Dîmbovița, N. Ursulescu, D. Monah, V. Chirica (eds.), *La civilisation de Cucuteni en contexte européen. Session scientifique dédiée au centenaire des première découvertes de Cucuteni (Iași – Piatra Neamț 24–28 septembre 1984)*, BAI I, Iași, 1987.

****Magia ceramicii 2009: Cucuteni. Magia ceramicii*, Complexul Muzeal Național „Moldova”, Iași, 2009.

****Masken 2005: Masken, Menschen, Rituale. Alt und Kult vor 7000 Jahren in der prähistorischen Siedlung von Uivar, Rumänien*, Martin-von-Wagner-Museum der Universität Würzburg, Archäologische Staatssammlung München, Katalog zur Sonderausstellung, 21. April–10. Juli 2005, Institut für Altertumswissenschaften der Universität Würzburg, 2005.

*** *Neolithic Art, Olten 2008*: M. Wulschleger (ed.), *Neolithic Art in Romania*, Olten, Swiss, Artem.

****PrehistJugZemalja 1979: Praistoria Jugoslovenskih Zemalja*, II, Sarajevo, 1979.

Sings of Civilization: J. Marler, and M. Robbins Dexter (eds.), *Sings of Civilization. Neolithic Symbol System of Southeast Europe, Dedicated to Bogdan Brukner (1931–2006), Proceedings from the International Symposium Signs of Civilization, Novi Sad Serbia May 25–29, 2004*, Serbian Academy of Sciences and Arts, Novi Sad Branch, Institute of Archaeomythology, Ed. Reach 360, Santa Rosa, USA, 2009.

Tărtăria and the sacred Tablets: Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, M. Merlini, *Tărtăria and the sacred Tablets*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2011.

The Anatolian Civilization 1983: The Anatolian Civilization, Turkish Ministry of Culture and Tourism, Istanbul.

The Danube Script: J. Marler (ed.), *The Danube Script. Neo-Eneolithic Writing in Southeastern Europe, Exhibition catalogue*, Institute of Archaeomythology, Brukenthal National Museum, Sibiu –Sebastopol, 2008.

The Danube script in the light of Turdaș and Tărtăria: Z. Maxim, J. Marler, V. Crișan (eds.), *The Danube script in the light of Turdaș and Tărtăria discoveries. Exhibition catalogue*, National History Museum of Transylvania, Institute of Archaeomythology, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2009.

Vinča and its World: D. Srejić, N. Tasić (eds.), *Vinča and its World. International Symposium. The Danubian Region from 6000 to 3000 B.C.*, Ed. Serbian Academy of Science and Arts, Centre for Archaeological Research, Faculty of Philosophy, Belgrade 1990, Volume LI, Book 14.

*** *Vor 12.000 Jahren 2007*: C. Lichter (red.), *Vor 12.000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit*, Badisches Landesmuseum, Karlsruhe, Begleitband zur großen Landesausstellung Baden-Württemberg im Badischen Landesmuseum 2007, Theiss, Stuttgart.

*** *XIII.IV ICSPPS: The First Humans and their Cultural Manifestations*, col. 4, in *XIII CISPP*, Forli, Italia, Abaco.

cimec.ro: www.archweb.cimec.ro/Muzee/EtnoArheologie/rezumate/lazarovici.htm

http://bgu.academia.edu/IsaacGilead/Papers/1124900/The_Besorian_a_Pre-Ghassulian_cultural_entity

http://www.prehistory.it/ftp/parta_archaeological_excavations2006_01.html

Parta WEB: http://www.prehistory.it/ftp/parta_archaeological_excavations2006_01.html

I. A. Aldea 1974: „Altarul” magico-ritual descoperit în așezarea neolitică de la Ghirbom (com Berghin, jud. Alba), în *Apulum*, 12, p. 40–44.

R. R. Andreescu 2002: *Plastica antropomorfă gumelnițeană. Analiză primară*, Muzeul Național de Istorie a României, Monografii III, București.

R. R. Andreescu et alii 2004: R. Andreescu, C. A. Lazăr, A. Topârceanu, V. Oană, P. Mirea, C. Enăchescu, M. Ungureanu, *Sultana, com. Mănăstire, jud. Călărași. Punct Malul – Roșu*, în *CCAR. Campania 2003*, cIMeC, p. 324–326.

R. R. Andreescu et alii 2008: R. R. Andreescu, C. A. Lazăr, M. Florea, T. Ignat, V. Parnic, V. Oană, R. Găbudeanu, T. Iordan, M. Neagu, C. Astaloș, A. Soficar, A. Ion, T. Nica, C. Bem, I. Șandric, C. Nicolae, *Sultana, com. Mănăstire, jud. Călărași. Punct Malul – Roșu*, în *CCAR. Campania 2007*, cIMeC: <http://www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2008/cd/index.htm>.

S. Angeleski 2011: *Analithical Review of the Macedonian Neolithic*, in *Macedoniae Acta Archaeologica*, 20, (2006–2008), 2011, Skopje, p. 91–124.

S. Angeleski 2012: *The Early and Middle Neolithic in Macedonia*, BAR IS 2332, Oxford.

W. Antl-Weiser 2008: *Die Venus von Willendorf, ihre Zeit und die Geschichte(n) um ihre Auffindung*, Naturhistorischen Museums – Prehistorischen Abteilung, 1, Wien.

L. Babović 1984: *voices in Vinča u preistoriji i srednjem veku*, cat. 212, Beograd.

L. Babović 2006: *Svetilišta Lepenskog Vira. Mesto, položaj i funkcija / Sanctuaries of Lepenski Vir. Location, position, anfunction*, Narodni Muzei v Beograd.

D. W. Bailey 1994: *Reading prehistoric figurines as individuals*, in *World Archaeology*, 25, H. 3, p. 321–331.

D. W. Bailey 2000: *Balkan prehistory: exclusion, incorporation and identity*, Routledge, London.

E. Bánffy 1986: *Bemerkungen zur Methodologie der Erforschung vorgeschichtlicher figuraler Plastik*, in *Prähistorische Zeitschrift*, 61, 152–157.

Bánffy E 1995: *South-West Transdanubia as a mediating area. On the cultural history of the Early and Middle Chalcolithic*, in *Anteus*, 22, p. 157–268.

E. Bánffy 1996: *South-West Transdanubia as a mediating area. On the cultural history of the Early and Middle Chalcolithic*, in *Anteus*, 22, p. 157–268.

E. Bánffy 1997: *Cult objects of the Lengyel culture. Connections and interpretation*. Archaeolingua SM, Budapest.

E. Bánffy 2002: *Eine Tierfigur aus der Entstehungsphase der Bandkeramik*, in *Anteus*, 25, p. 205–219.

J. Banner 1960: *The Neolithic Settlement on the Kremenjak Hill at Csoka*, in *ActaArchBp*, 12, p. 1–56.

D. Berciu 1961: *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, Ed. Academiei R. P. R., București.

B. Brukner 1965: *Neolit and Early Eneolit layer at Gomolava*, in *RVM*, 14, p. 174–175.

J. Chevalier, A. Ghebrant 1995: *Dicționar de simboluri*, 4 vol., Ed. Artemis, București.

C. V. Chirica 1996: *Arta și religia paleoliticului superior în Europa centrală și răsăriteană. Aspecte istoriografice și arheologice*, BAI VI, Iași.

V. Chirica 2004: *Teme ale reprezentării Marii Zeițe în arta paleolitică și neolitică*, in *MemAntiq*, XXIII, p. 103–127.

M. Ciută, Ch. Florescu 2010: *Unele caracteristici ale plasticii antropomorfe din așezările culturii Vinča din zona Porților de Fier*, in *Banatica*, I, p. 85–89.

E. Comșa 1987: *Neoliticul pe teritoriul României. Considerații*, Ed. Academiei R. S. R., București.

E. Comșa 1991: *Masques des figures de la culture Vinča du sud-ouest de la Roumanie et leurs sens symboliques*, in *Banatica*, XI, p. 125–131.

E. Comșa, O. Răuț 1969: *Figurine antropomorfe aparținând culturii Vinča descoperite la Zorlențu Mare*, in *SCIV*, 20, 1, p. 3–15.

D. Constantin 1985: *Cultura spiritulă a Egiptului antic*, Ed. Cartea Românească, București.

A. Crnobrajica 2011: *Arrangement of Vinča culture figurines a study of social structure and organisation*, in *Documenta Praehistorica*, XXXVIII, p. 131–144.

M. Dăncuș 2008: *Măști și jocuri cu măști din Maramureș*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca.

M. Dăncuș 2010: *Arhitectura vernaculară și alte valori ale culturii populare în colecțiile Muzeului Etnografic al Maramureșului*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca.

Fl. Drașovean 1995: *Locurile neolitice de la Hodoni*, in *Banatica*, 13, p. 53–138.

Fl. Drașovean 1996: *Cultura Vinča (faza C) în Banat*, BHAB I, Ed. Mirton, Timișoara.

Fl. Drașovean 1997: *Die Petrești-Kultur*, in *PZ*, 72, 1, p. 53–80.

Fl. Drașovean 2005: *Zur einigen Praktiken der Schwarze Magie zur Zeit des Neolithikums im Banat*, in *Masken 2005*, p. 26–30.

Fl. Drașovean, Marțiș Fl. 2014: *A clay tablet discovered in the Late Neolithic settlement from Sănăndrei (Timiș County, South-West of Romania)*, under print.

Fl. Drașovean, Topolovcici M. 1989: *O piesă de cult descoperită la Parța*, in *SCIVA*, 40, 2, p. 199–201.

V. Drăguț 1983: *Fata morgana la Tassili*, Ed. Sport Turism, București.

- H. Dumitrescu 1970: *Edifice destinée au culte découvert dans la couche Boian – Spanțov*, în *Dacia* N.S., XIV, p. 5–24.
- VI. Dumitrescu 1957: *Din nou despre figurinele bicefale*, în *SCIV*, VIII, 1–4, p. 307–308.
- VI. Dumitrescu 1965: *Principalele rezultate ale primelor două campanii de săpături din așezarea neolitică târzie de la Căscioarele*, în *SCIV* 16, 2, p. 215–237.
- VI. Dumitrescu 1968: *Arta neolitică în România*, Ed. Meridiane, București, p. 35–53.
- VI. Dumitrescu 1970: *Quelques aspects des synchronismes entre les culture néo-énéolithiques et de la période de transition vers l'âge de fer*, în *II CSSE*, Athens, p. 3–27.
- VI. Dumitrescu 1974: *Arta preistorică în România*, Ed. Meridiane, București.
- VI. Dumitrescu 1979: *Arta Culturii Cucuteni*, Ed. Meridiane, București.
- VI. Dumitrescu 1986: *A doua coloană de lut ars din sanctuarul fazei Boian-Spanțov de la Căscioarele (jud. Călărași)*, în *CCDJ*, II, p. 69–72.
- VI. Dumitrescu et alii 1954: VI. Dumitrescu, H. Dumitrescu, M. Petrescu-Dîmbovița, N. Gostar, *Hăbășești. Monografie arheologică*, Ed. Academiei R. P. R., București.
- Gh. Dumitroaia 1986: *Săpăturile arheologice din județul Neamț (1984–1985)*, în *MemAntiq*, XII–XIV (1980–1982), 1986, p. 317–321.
- M. Ebert RIV, VII: *Real Lexicon der Vorgeschichte*, Real Enciclopedie de Vorgeschichte, VII.
- M. Eliade 1965: *Le Sacré et le Profane*, Gallimard, Paris.
- M. Eliade 1981: *Istoria credințelor și ideilor religioase*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București.
- M. Eliade 1991: *Cosmologie și alchimie babiloniană*, ediția a II-a, Ed. Moldova, Iași.
- C. A. Florescu 1959: *Șantierul arheologic Trușești*, în *Materiale*, V, p. 183–186.
- A. C. Florescu, M. Florescu 1961: *Șantierul arheologic de la Trușești*, în *Materiale*, VII, p. 79–86.
- Fol Al., Lichardus J. 1988: *Macht, Herrschaft und Gold. Das Gräberfeld von Varna (Bulgarien) und die Anfänge einer neuen europäischen Zivilisation*, Moderne Galerie des Saarland-Museums. Saarbrücken.
- J. G. Frazer 1980: *Creanga de aur*, vol. I, Ed. Minerva, București.
- D. Garašanin 1968: *Croyance et culte de l'homme néolithique dans le centre des Balkans*, în *Neolit centralnog Balkana*, Beograd, p. XXV–XXIX.
- D. Garašanin 1970: *Prehistorische Sammlung. National Museum Belgrade*, Belgrade, p. 7–22.
- M. Garašanin 1958: *Contribution à la connaissance des origines de la chronologie du néolithique balcanique*, în *Starinar*, VII–VIII, p. 34–39.
- M. Garašanin, Radovanović J. WEB: *A pot in the house 54 at Lepenski Vir I*, în *Antiquity*, 75, p. 118–125, WEB fig. 1.
- G. I. Georgiev 1961: *Kulturgruppen der Junsteinzeit- und Kupferzeit in der Ebene von Trazien (Südbulgarien)*, în *L'Europe*, Prague, p. 45–100.
- K. Germann 1986: *Archäologische Bekentnis*, ms.
- K. Germann, Fr. E. Resch 1981: *Depozitul ceramic de la Parța*, în *Banatica*, 6, p. 11–33.
- B. Gheție B., Mateesco C. N. 1970: *Observations sur le radium des bovins utilisé à la traction dans la phase Vădastra II (Néolithique moyen)*, în *The VIIIth International Congress*, III, 1970, p. 152–155.
- B. Gheție, C. N. Mateesco 1971: *L'emploi des bovins pour la traction pendant la Phase Vădastra II (Néolithique moyen)*, în *Zephyrus*, XXI–XXII, 1970–1971, p. 99–104.
- I. Ghinoiu 1994: *Vârstele timpului*, Ed. Știința, Chișinău.
- M. Gimbutas 1973: *Old Europe: c 7000–3500 BC. The Earliest European civilizations before the infiltration of the Indo-European peoples*, în *Journal of Indo-European Studies*, I, no. 1, p. 1–23.
- M. Gimbutas 1974: *The Goddesses and Gods of Old Europe*, Thames and Hodson, London.
- M. Gimbutas 1977: *Gold treasure at Varna*, în *Archaeology*, 30, 1–3, p. 44–51.
- M. Gimbutas 1982: *Gods and Goddesses of Old Europe*, Thames and Hodson, London.
- M. Gimbutas 1984: *The Goddesses and Gods of Old Europe 7000–3500*, Thames and Hudson, London.
- M. Gimbutas 1989: *The Language of the Goddess*, Harper & Row, San Francisco.
- M. Gimbutas 1991: *The Civilization of Goddess. The World of Old Europe*, Harper, San Francisco.
- M. Gligor 2007: *Cercetari arheologice preventive la Alba Iulia – Lumea Nouă. O descoperire aparținând grupului Foeni*, în *Apulum*, XLIV, 2007, p. 4–28.
- M. Gligor 2007a: *Grupul cultural Lumea Nouă*, în *Ceramica neolitică. O lecție de istorie. Catalog de expoziție*, Ed. Eternitas, Alba Iulia, p. 42–49.
- M. Gligor 2009: *Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări*, Ed. Mega, Cluj-Napoca.
- M. Gligor 2009a: *Ghirbom – In Față*, în *Ceramica neolitică. O lecție de istorie. Catalog de expoziție*, Alba Iulia, Ed. Eternitas, p. 14–15.
- A. Golan 2003: *Prehistoric Religion*, Jerusalem.
- Gy. Goldman 1976: *Geschichtsgefäße und andere Menschendarstellungen aus Battonya*, în *BMMK*, 5, 12/6.
- P. Graziosi 1996: *The Prehistoric Paintings of the Pordo Badisco Cave*, Firenze.
- M. Grbić 1954: *A Neolithic Statuete from Novi Becej*, în *Archlug*, I.
- M. Grbić 1960: *Porodin*, Bitoli.
- S. A. Gusev 1995: *Hausmodelle der Tripolje – Kultur*, în *PZ*, 70, 2, p. 175–189.
- P. Gyulai 1972: *Torma Zsófiafelevesládájából*, Ed. Kriterion, București.
- H. Haarmann 1995: *Early Civilization and Literacy in Europe. An Inquiry into Cultural Continuity in the Mediterranean World*, Walter de Gruyter, Berlin, New York.
- H. Haarmann 2008: *The Danube Script and its Legacy: Literacy as a cultural Identifier in the Balkanic – Aegean Convergence Zone*, în *The Danube Script*, p. 61–76.
- H. Haarmann 2008a: *A Comparative View of the Danube Script*, în *The Danube Script*, p. 11–22.
- H. Haarmann, J. Marler 2008: *Reflections on the Danube Script and its Role in the Communities of Early Agriculturalists*, în *The Danube Script*, p. 3–10.

- S. Hansen 2005: *Neolithische Figuralplastik im südlichen Karpatenbecken*, in *Maske* 2005, p. 19–25.
- S. Hansen 2007: *Bilder von Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur antropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa*, Philip von Zabern, Mainz, vol. I – II.
- P. Hașotti 1997: *Epoca neolitică în Dobrogea*, Bibliotheca tomitana, I, Constanța.
- H. Hauptmann 1993: *Ein Kultgebäude in Nevalı Çori*, in M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae and M. Mellink (eds.), *Between the rivers and over the mountains. Archaeologica Anatolica et Mesopotamica, Alba Palmieri dedicata*, Rome, Università “La Sapienza”, 19.
- H. Hauptmann 2000: *Zur Chronologie des 3. Jahrtausends v. Chr. am oberen Euphrat Aufgrund der Stratigraphie des Noruntepe*, in Ch. Marro et H. Hauptmann (eds.), *Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe Millénaires*, Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul, *Varia Anatolica* XI, De Boccard, Paris, p. 419–438.
- H. Hauptmann 2003: *Possible Contacts between upper Mesopotamia and Central Anatolia during the Early Neolithic*, Rond Table, Istanbul, Project CANeW, WEB.
- H. Hauptmann 2007: *Nevalı Çori*, in *Vor 12.000 Jahren* 2007, p. 86–93.
- H. Hauptmann, Vl. Milojević 1969: *Die Funde der Frühen Dimini-Zeit aus der Arapi Magula Thessalien*, R. H. Verlag, Bonn.
- H. Hauptmann, K. Schmidt 2000: *Frühe Tempel-frühe Götter?*, Deutsches Archäologisches Institut, Archäologische Entdeckungen. Die Forschungen des Deutschen Archäologischen Instituts im 20. Jahrhundert, Zaberns Bildbände zur Archäologie, S. 258–266.
- H. Hauptmann, K. Schmidt 2007: *Die Skulpturen des Frühneolithikums*, in *Vor 12.000 Jahren* 2007, p. 67–82.
- B. Hayden 2003: *A Prehistory of the Religion. Shamans, Sorcerers and Saints*, Smithsonian Books, Washington.
- K. Hegedüs, J. Makkay 1987: *Vestő – Mágor. A settlement of the Tisza culture*, in *The Late Neolithic of the Tisza Region*, Budapest-Szolnok, p. 85–103.
- E. Heinrich, U. Seidl 1982: *Die Tempel und Heiligtümer im Alten Mesopotamien: Typologie, Morphologie und Geschichte*, vol. 14, part.1, Deutsches Archäologisches Institut, De Gruyter, Berlin.
- O. Höckmann 1968: *Die menschengestaltige Figuralplastik der südosteuropäischen Jungsteinzeit und Steinkupferzeit*, 2 vols., Münstersche Beiträge zur Vorgeschichtsforschung, Hildesheim.
- O. Höckmann 1987: *Gemeinsamkeiten in der Plastik der Linearkeramik und der Cucuteni Kultur*, in *La Civilisation de Cucuteni*, p. 89–98.
- I. Hodder 1984: *Burials, houses, women and men in European Neolithic*, in D. Miller, C. Tilley, Christopher (eds.), *Ideology, Power and Prehistory*, New Dialogues in Archaeology, Cambridge University Press, p. 51–68.
- I. Hodder 1996: *On the Surface. Çatalhöyük 1993–1995*, London.
- C. Isăescu 1984: *Săpăturile de salvare de la Sultana, com. Mănăstirea, jud. Călărași*, in *Cercetări arheologice*, VII, București, p. 27–34.
- B. Jovanović 1991: *Die Kultplätze und Architektur in der Vinča-kultur*, in *Banatica*, 11, p. 119–124.
- B. Jovanović, J. Glisić 1961: *Eneolitsko naselje na Kormadinu kod Jakova*, in *Starinar*, XI, p. 113–139.
- Š. Jovanović 1995: *Modeli kuća iz At kod Vrsca*, in *Glasnik Pancevo*, 6, p. 331–342.
- N. Kalicz 1970: *Götter aus Ton*, Budapest.
- N. Kalicz 1998: *Figurliche Darstellung und Bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarn*, Budapest.
- N. Kalicz, Ráczky P. 1981: *The precursors to the “Horns of Consecration” in the Southeast European Neolithic*, in *ActaArchHung*, 33.
- J. Karagheorghis 1977: *La grande déesse de Chypre et son culte*, in *Collection de la maison de l'Orient et Méditerranée ancienne*, ser. Arh., 5, 4, Lyon.
- S. Karmanski 1988: *Rezultati novijih istraživanja na lokalitetu Donja Branjevina / Contribution to the Correct interpretation of the Early Neolithic Materials from the Donja Branjevina*, Odzaci.
- S. Karmanski 1989: *Donja Branjevina 1989. Vorläufige Grabungsbericht*, Odzaci.
- S. Karmanski 1989–1993: *Kurze Übersicht über Interessante Funde, Entdeckte auf der Lokalität Donja Branjevina im Laufe der Einigen Letzten Jahre (1988–1993)*, separatum.
- S. Karmanski 2005: *Donja Branjevina. A Neolithic Settlement near Deronje in the Vojvodina (Serbia)*, P. Biagi (ed.), Venetia, Quadermo, 10.
- Kitanovski B. et alii 1990: B. Kitanovski, D. Simoska, B. Jovanović, *Der Kulplatz auf der Fundstätte Vrbjanska Čuka bei Prilep*, in *Vinča and its World*, Beograd, 1990, p. 107–112.
- S. N. Krammer 1962: *Istoria începe la Summer*, Ed. Științifică, București.
- A. Kovács 2010: *Statistic analysis on the Neolithic and Eneolithic shrine hearths from south-eastern Europe*, in *Angustia*, 14, Sf. Gheorghe, p. 11–26.
- A. Kovács 2012: *Defining the Sacred Space: Between Monumentality and Ritualism*, in *Analele Universității Creștine „Dimitrie Cantemir”*, Seria Istorie, S.N., III, 3–4, București, p. 31–57.
- A. László 1991: *Un pionnier de la recherche de la civilisation Turdaș-Vinča: Zsófia Torma*, in *Banatica*, XI, p. 37–51.
- C.-M. Lazarovici 2002: *Simboluri sacre pe altare, în Lucrările seminarului Tiberiu Popovici de ecuații funcționale, aproximare și convexitate*, Universitatea Babeș-Bolyai, Facultatea de matematică, Cluj-Napoca, 2002, p. 147–148.
- C.-M. Lazarovici 2003: *Pre-writing signs on neo-eneolithic altars*, in L. Nikolova (ed.), *Early Symbolic System for Communication in Southeast Europe*, BAR IS 1139, vol. I, p. 85–96.
- C. M. Lazarovici 2004: *Sanctuarele Precucuteni-Cucuteni*, in *ArhMold*, XXV/2002, 2004, p. 47–67.
- C.-M. Lazarovici 2005: *Anthropomorphic statuettes of Cucuteni-Tripolye: some symbols and signs*, in *Documenta Praehistorica*, XXXII, Ljubljana, p. 1–10.
- C.-M. Lazarovici 2006: *Absolute Chronology of the Late Vinča Culture in Romania and its Role in the Development of the Early Copper Age in Romania*, in *Homage to Milutin Garašanin*, p. 277–294.

- C.-M. Lazarovici 2009: *Clay breads and tablets with signs and symbols*, in *Signs and symbols from Danube Neolithic and Eneolithic*, Bibliotheca Brukenthal XXXV, Sibiu, p. 125–135.
- C.-M. Lazarovici 2010: *Cucuteni Ceramics: Technology, Typology, Evolution, and Aesthetics*, în D. W. Anthony, J. Z. Chi and others (eds.), *The Lost World of Old Europe. The Danube Valley, 5000–3500 BC*, The Institute for the Study of the Ancient World at New York, Princeton University Press, Princeton and Oxford, p. 128–161.
- C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici WEB: *Case și anexe preistorice – sec. XX (De la casa preistorică la cea recentă. Convergență și funcționalitate)* www.archweb.cimec.ro/Muzeel/EtnoArheologie/rezumatellazarovici.htm
- C.-M. Lazarovici – Gh. Lazarovici 2003: *The New archaeological research at Ruginoasa "Dealul Drăghici". Part I, Architecture*, în *StudiaAA*, 9, p. 41–74.
- C.-M. Lazarovici – Gh. Lazarovici 2006: *Arhitectura Neoliticului și Epocii Cuprului în România, I. Neoliticul*, BAM IV, Ed. Trinitas, Iași.
- C.-M. Lazarovici – Gh. Lazarovici 2007: *Arhitectura Neoliticului și Epocii Cuprului în România, II. Epoca Cuprului*, BMA VI, Ed. Trinitas, Iași.
- C.-M. Lazarovici – Gh. Lazarovici 2012: *Ruginoasa – Dealul Drăghici. Monografie Arheologică*, BAM XX, Ed. Karl A. Romstorfer, Suceava.
- C.-M. Lazarovici et alii 2002: C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, C. Hriban, *Șantierul arheologic Ruginoasa*, în *CCAR. Campania 2001*, cImEc, p. 272–273.
- C.-M. Lazarovici et alii 2003a: C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, S. Țurcanu, *Ruginoasa, Dealul Drăghici*, în *CCAR. Campania 2002*, cImEc, p. 263–265, 452.
- C.-M. Lazarovici et alii 2003b: C.-M. Lazarovici, D. Botezatu, L. Ellis, S. Țurcanu, *Noi descoperiri de oase umane în așezarea cucuteniană de la Scânteia*, în *ArhMold*, XXVI, p. 297–306.
- C.-M. Lazarovici et alii 2004: Gh. Lazarovici, S. Țurcanu, *Ruginoasa „Dealul Drăghici”*, în *CCAR. Campania 2004*, cImEc, p. 316–318, 463.
- C.-M. Lazarovici et alii 2006: C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, L. Scarlat, S. Angeleski, M. Știrbu, S. Țurcanu, *Șantierul arheologic Ruginoasa „Dealul Drăghici”. Campania 2005*, în *CCAR. Campania 2005*, cImEc, p. 304–308.
- C.-M. Lazarovici et alii 2009: C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, S. Țurcanu 2009: *Cucuteni. A Great Civilization of the Prehistoric World*, L. Stratulat (ed.gen.), Ed. Palatul Culturii, Iași.
- C.-M. Lazarovici et alii 2010: C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, S. Țurcanu, M. Știrbu, D. Micle, L. Măruia, *Ruginoasa, com. Ruginoasa, jud. Iași*, în *CCA. Campania 2009*, cImEc.
- Gh. Lazarovici 1969: *Cultura Starčevo-Criș în Banat*, în *ActaMN*, VI, p. 3–26.
- Gh. Lazarovici 1970: *Cultura Vinča A în Banat*, în *ActaMN*, VII, p. 473–488.
- Gh. Lazarovici 1971: *Faza a IV-a a culturii Starčevo-Criș în Banat*, în *ActaMN*, 8, p. 409–413.
- Gh. Lazarovici 1971a: *Unele probleme ale neoliticului din Banat*, în *Banatica*, 1, p. 17–69.
- Gh. Lazarovici 1977a: *Gornea -Preistorie*, Reșița.
- Gh. Lazarovici 1977b: *Periodizarea culturii Vinča în România*, în *Banatica*, 4, p. 19–44.
- Gh. Lazarovici 1978: *Civilizațiile preistorice de la Porțile de Fier*, în *Comori arheologice*, p. 29–39, 62–65.
- Gh. Lazarovici 1979: *Neoliticul Banatului*, BMN IV, Cluj.
- Gh. Lazarovici 1985: *Sincronisme etno-culturale în neoliticul din Sălaj și în nord-vestul României*, în *ActaMP*, IX, p. 69–73.
- Gh. Lazarovici 1985a: *Complexul Neolitic de la Parța*, în *Banatica*, 8, 1985, p. 7–71.
- Gh. Lazarovici 1986a: *Sanctuarul de la Parța*, în *Documente recent descoperite și informații arheologice*, București, p. 12–22.
- Gh. Lazarovici 1990–1991: *Venus de Zăuan. Despre credințele și practicile magico-religioase. Partea a II-a*, în *ActaMP*, XIV–XV, p. 11–35.
- Gh. Lazarovici 1991: *Săpăturile neolitice de la Zorlențu Mare*, Reșița, 1991, p. 1–17.
- Gh. Lazarovici 1998a: *Plastica Monumentală de la Parța*, în *AnB*, VI.1, p. 83–92.
- Gh. Lazarovici 1998b: *Monumentale Plastik in Parța*, în *ActaMN*, 35.1, p. 9–15.
- Gh. Lazarovici 2000: *The main Problems of the cultural Complex CCTLNI*, în *AnB*, VII–VIII, p. 35–52.
- Gh. Lazarovici 2000a: *Vinča – Lengyel and Transylvania*, în *ActaMN*, 37.1, p. 7–20.
- Gh. Lazarovici 2001a: *The Eye Symbol, Gesture, Symbol, Expression*, în *Tibiscum*, X, p. 115–128.
- Gh. Lazarovici 2001b: *The Eagle – the bird of death, Regeneration – Resurrection and Messenger of Gods. Archaeological and Ethnological Problem*, în *Tibiscum*, X, p. 57–67.
- Gh. Lazarovici 2002: *Cassiopeea – From Neolithic Symbols to Astronomical Mythology*, în Fl. Stănescu (ed.), *Ancient times, Modern Methods. Proceedings of the Third Seac Conference Sibiu, Romania, August 31 – September 2, 1995*, ediția a II-a, Alba Iulia, p. 173–180.
- Gh. Lazarovici 2002a: *Pâinea, grâul și râsnitul sacru în neolitic*, în *Lucrările Seminarului Tiberiu Popoviciu, 22–26 mai 2002*, Ed. Univ. Babeș-Bolyai, Facultatea de Matematică și informatică, Academia Română, Secția de Științe Matematice, Laboratorul de Cercetări Interdisciplinare, p. 151–154.
- Gh. Lazarovici 2003: *Sacred Symbols on Neolithic Cult Objects from the Balkans*, în L. Nikolova (ed.), *Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe*, I, BAR IS, 1139, p. 57–64.
- Gh. Lazarovici 2004: *Database for Signs and Symbols of Spiritual Life*, în *Journal of Archaeomythology*, 4, p. 94–125. WEB.
- Gh. Lazarovici 2004a: *Simboluri sacre pe obiectele de cult. Semnificații*, în Fl. Drașovean (ed.), *Festschrift für Florin Medeleț zum 60. Geburtstag*, Ed. Mirton, Timișoara, p. 17–59.
- Gh. Lazarovici 2004b: *Capetele de piatră de la Gura Baciului*, on Dava International site, 10, M7.
- Gh. Lazarovici 2006: *The Anzabegovo – Gura Baciului Axis and the First Stage of the neolithisation Process in the Southern – Central Europe*, în *Homage to Milutin Garašanin*, p. 111–158.

- Gh. Lazarovici 2009: *Database for Signs and Symbols of Spiritual Life*, în *Sings of Civilization*, p. 63–86.
- Gh. Lazarovici 2009a: *Ritualuri de fundare/intemeiere și abandonare în neolitic*, în G. Bodi (ed.), *In media res praehistoria. Miscellanea in honorem anos LXV per agentis professoris Dan Monah oblata*, Honoraria VII, Institutul de Arheologie, Ed. Univ. „Al. I. Cuza” Iași, p. 245–293.
- Gh. Lazarovici 2010: *Evolution, absolute und relative chronology of the Zau culture*, în J. Štuková, P. Pavúk, P. Klapkova, B. Kovár (eds.), *Studia Archaeologica et Mediaevalia, XI, MMX, Panta rei. Studies in chronology and cultural development of South-Eastern and Central Europe in Earlier prehistory presented to Jorai Pavúk on the occasion of his 75 birthday*, Publishing house Comenius University in Bratislava and Archaeological center, Olomouc, Bratislava, p. 115–128.
- Gh. Lazarovici, I. Dragomir 1993: *O nouă sculptură neolitică descoperită în Clisură*, în *Banatica*, 12/1, p. 9–19.
- Gh. Lazarovici, Frențiu M. 2003: *Statistical Analysis of the material (Cucuteni A3 phase) from Ruginoasa settlement, Iași district*, în *Annals of the Tiberiu Popovici Seminar of Functional Equations, Approximation and Convexity*, vol. 1, Cluj-Napoca, p. 169–186.
- Gh. Lazarovici, Maxim Z. 1995: *Gura Baciului. Monografie arheologică*, BMN XI, Imprimeria Ardealul.
- Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici 2002: *Considerații privind arhitectura neolitică timpurie*, în *Patrimonium Banaticum*, I, Direcția pentru cultură, culte și patrimoniul cultural național al județului Timiș, Ed. Artpress, Timișoara, p. 9–38.
- Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici 2003: *The Neoeolithic Architecture in Banat, Transylvania and Moldavia*, în V. Grammenos (ed.), *Recent research in the Prehistory of the Balkans*, Published by the Archaeological Institute of the Northern Greece and the Archaeological Receipts Fund, 3, Thessaloniki, p. 369–486.
- Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici 2004: *Noi săpături arheologice la Ruginoasa – Dealul Drăghici, partea I, Arhitectura*, în *Acta TS*, III, Sibiu, p. 99–42.
- Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici 2005: *Contribuții privind arhitectura eneoliticului din Banat, Crișana și Transilvania*, în M. Neagu, C. Lazăr, V. Parnic (eds.), *In honorem Silvia Marinescu-Bilcu, CCDJ*, XXII, p. 399–420.
- Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici 2006: *A Home Altar at Gura Baciului*, în *Memoriam B. Brukner*, în *AnB, Arheologie – Istorie*, XIV, 1, p. 103–111.
- Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici 2006a: *Un altar casnic la Gura Baciului*, în *Lucrările Seminarului Tiberiu Popoviciu, 25 octombrie – 29 octombrie 2006*, Ed. Laboratorul de Cercetări Interdisciplinare, Cluj-Napoca p. 111–115.
- Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici 2007: *Despre construcții neo-eneolitice de cult din sud-estul Europei: tehnici de construire, organizare spațială, scurte interpretări. Partea I-a*, în N. Ursulescu (ed.), *Dimensiunea europeană a civilizației eneolitice est carpatice*, Ed. Univ. „Al. I. Cuza”, Iași, p. 63–103.
- Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici 2008: *Santuari della civiltà di Precucuteni-Cucuteni*, în N. Ursulescu, R. Kogălniceanu, C. Crețu (eds.), *Cucuteni. Tesori di una civiltà preistorica dei Carpazi. Atti del Convegno italo-romeno, Roma, 18 ottobre 2007*, Accademia di Romania in Roma & Ed. Universității „Al. I. Cuza” Iași, p. 107–148.
- Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici 2008a: *Fragmentarea rituală a idolilor și obiectelor de cult în Neolitic și Epoca Cuprului*, în *Acta Musei Tutovens, III, Bârlad*, p. 7–15.
- Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici 2008b: *Sanctualele culturii Precucuteni – Cucuteni*, în *Angustia*, 12, p. 9–40.
- Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici 2009: *The architecture of temples/sanctuaries in Banat and Transylvania during Neolithic and Copper Age periods*, în *Arheologia spiritualității preistorice în ținuturile carpato-ponto-danubiene*, Fundația „Rădăcinile Europei”, Ed. Arhiepiscopiei Tomisului, Constanța, p. 65–76.
- Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici 2009/2010: *„Casa Sacră” și importanța ei pentru amenajarea interiorului, reconstituirea arhitecturii și vieții spirituale*, în *Anuarul Muzeului de Etnografie, Cluj-Napoca*, 2009, p. 236–259 (= *Memoria Antiquitatis*, XXV–XXVI, 2010, p. 88–114).
- Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici 2010a: *Session B35. Temples and Sanctuaries from PPN to Copper Age. Type, Content and Functionality*, în *Abstracts. 16-th Annual Meeting. The European Association of Archaeologists. 1st – 5th September 2010*, The Hague-The Netherlands, p. 158.
- Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici 2010b: *Neoeolithic cult constructions in Southeastern Europe*, în D. Gheorghiu (ed.), *Neolithic and Chalcolithic Archaeology in Eurasia: Building techniques and space management. A brief overview, XVth Congress UISPP, Lisbon 2006*, BAR IS 2097, p. 117–125.
- Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici 2010c: *Some Problems Regarding the „Sacred House”*, în *Annals of the Tiberiu Popoviciu Seminar of Functional Equations, Approximation and Convexity*, L. Lupșa, R. Precup (eds.), vol. 8, 2010, p. 145–154.
- Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici 2011: *Altarele din munți în preistorie*, în C. Cosma (ed.), *Studii de arheologie și istorie. Omagiu Profesorului Nicolae Gudea la 70 de ani*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, p. 101–135.
- Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici 2011a: *Architecture of the Early Neolithic in Transylvania*, în S.A. Luca, C. Suciu (eds.), *The first Neolithic Sites in the Central/South-east European Transect, volume II, Early Neolithic (Starčevo-Criș) Sites on the territory of Romania*, BAR IS 2188, Kraków, p. 19–35.
- Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici 2013: *Sacred house and Their Importance for the Reconstruction of Architecture, Inner Furnishings and Spiritual Life*, în Al. Andres, G. Kulcs with G. Kalla, V. Kiss and G. Szabó (eds.), *Prehistoric Studies I, Moments in Time, Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*, L'Harmattan, Budapest, p. 503–520.
- Gh. Lazarovici, M. Merlini 2008: *New Information and the Role of the Tărtăria Discoveries*, în *The Danube Script*, p. 39–52.
- Gh. Lazarovici, M. Merlini (et alii) 2006: Gh. Lazarovici, M. Merlini et alii 2006 http://www.prehistory.it/sitoromeno/parta/parta2006/parta_archaeological_excavations2006_01ro.html
- Gh. Lazarovici, Petrescu S. 2000: *Balta Sărată*, în *CCA. Campania din 1999*, cIMeC, 2000, p. 48–49.

- Gh. Lazarovici, Petrescu S. 2001: *Balta Sărată*, în CCAR. *Campania 2000*, cImeC.
- Gh. Lazarovici, Petrescu S. 2002: *Săpături arheologice la Balta Sărată. Campania din 2001*, în CCAR. *Campania 2001*, cImeC, p. 48–49.
- Gh. Lazarovici, Petrescu S. 2003: *Caransebeș, jud. Caraș Severin. Punct. cartier Balta Sărată*, în CCAR. *Campania 2002*, cImeC, p. 74–76.
- Gh. Lazarovici et alii 1981: Gh. Lazarovici, Fr. Resch, C. Germann, *Așezarea neolitică de la Unip*, în *AnB*, I, p. 13–20.
- Gh. Lazarovici et alii 1991: Gh. Lazarovici, Fl. Drașovean, V. Tulbure, *Sanctuarul neolitic de la Parța*, Timișoara, p. 1–21.
- Gh. Lazarovici et alii 2001: Gh. Lazarovici, Fl. Drașovean, Z. Maxim, *Parța. Monografie arheologică*, Vol. 1.1, 1.2, BHAB 12, Ed. Walldress, Timișoara.
- Gh. Lazarovici et alii 2003: Gh. Lazarovici, S. Petrescu, D. Negrei, S. Ion, D. Gurgu, *Balta Sărată. Campaniile 1999–2003*, în *Tibiscum*, XI, p. 143–198.
- Gh. Lazarovici et alii 2004: Gh. Lazarovici, S. Petrescu, D. Țârdoiu, D. Negrei, S. Ioan, *Balta Sărată*, în CCAR. *Campania 2003*, cImeC, 2004. www.cimec.ro
- Gh. Lazarovici et alii 2005: Gh. Lazarovici, S. Petrescu, D. Negrei, S. Ion, D. Țârdoiu, *Săpăturile de la Balta Sărată – campania 2004*, în *Tibiscum*, 12, p. 157–182.
- Gh. Lazarovici et alii 2006: *Deer House: The Excavation of the Deer House (Casa Cerbului)*, în *Prehistory Knowledge*, Patrocinio del Comune di Roma, Dipartimento XIV, 2006, WEB.
- Gh. Lazarovici et alii 2006a: Gh. Lazarovici, Fl. Drașovean, M. Merlini, Z. Maxim, C.-M. Lazarovici, V. Cedică, S. Petrescu, D. Negrei, S. Ioan, D. Gurgu, Cr. Roman, D. Diaconescu, S. Angeleski, O. Chitic, A. Tatar, T. Daroczy, Z. Dobos, A. Fota, D. Bindea, L. Bojin, F. Burlacu, *Șantierul arheologic Parța. Casa Cerbului. 1–15 iulie 2005*, în CCAR. *Campania 2005*, cImeC, p. 252–255.
- Gh. Lazarovici et alii 2007: Gh. Lazarovici, D. Ciobotaru, M. Merlini, P. Ucelli Gnesutta, Z. Maxim, C.-M. Lazarovici, D. Micle, S. Petrescu, D. Negrei, Cr. Roman, A. Mateș, M. Ardelean, *Șantierul arheologic Parța 2006*, în CCAR. *Campania 2006*, cImeC, www.cimec.ro
- Gh. Lazarovici et alii 2009: Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, Z. Maxim, *The Chronological and Cultural Place of the Vinča and Turdaș Cultures in the Context of European Civilizations*, în *The Danube script in the light of Turdaș and Tărtăria*, p. 93–108.
- Gh. Lazarovici et alii 2011: Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, M. Merlini, *Tărtăria and the Sacred Tablets*, Ed. Mega, Cluj-Napoca.
- Gh. Lazarovici et alii 2011a: Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, S. Angeleski, Ch. I. Pop, *Megaliți în Carpații Răsăriteni. Căi spre sanctuarele din natură și urmele unor așezări. Studii de etno-arheologie și etno-religie*, în *ArhMold*, 34, p. 53–76.
- Gh. Lazarovici et alii 2014: Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, S. M. Colesniuc, S. Angeleski, *Muntele Teasc. Despre sanctuare în natură*, în *Apulum*, sub tipar (2011 ms.).
- V. Lazăr 1995: *Repertoriul arheologic al Județului Mureș*, Târgu Mureș.
- A. Leroi-Gourhan 1964: *Les religions de la préhistoire*, P. U. F., Paris.
- A. Leroi-Gourhan 1983: *Gestul și cuvântul*, Ed. Meridiane, București.
- N. Ljamić-Valović 1989: *Eine unbekannte Fund aus dem Đerdap-Gebiet und seine Bedeutung für dem Komplex der Öpferaltäre von Lepenski Vir*, în *ArchKorresp*, 12, 4, p. 429–439.
- S. A. Luca 1985: *Săpăturile arheologice de salvare de la Liubcova – Ornița (jud. Caraș-Severin)*, în *Banatica*, VIII, p. 465–468.
- S. A. Luca 1987: *Așezarea Starčevo-Criș de la Liubcova – Ornița (săpăturile din anul 1985)*, în *Banatica*, IX, p. 13–23.
- S. A. Luca 1987a: *Un atelier de perforat topoare la Lipova – Hodaie*, în *Ziridava*, XV–XVI, 1987, p. 25–28.
- S. A. Luca 1990: *Contribuții la istoria artei neolitice, plastica așezării de la Liubcova-Ornița, jud. Caraș-Severin*, în *Banatica*, X, p. 6–44.
- S. A. Luca 1990a: *Precizări asupra încadrării cronologice și culturale a statuetei de la Liubcova*, în *Apulum*, XXVI, p. 49–54.
- S. A. Luca 1991: *Liubcova-Ornița*, Reșița, (ediție bilingvă).
- S. A. Luca 1991a: voci în *Cultura Vinča în România*, Timișoara.
- S. A. Luca 1993: *A new special discovery from Turdaș*, în *Banatica*, 12, p. 21–24.
- S. A. Luca 1993a: *Așezarea eneolitică de la Jupa-Sud (jud. Caraș-Severin)*, în *Tibiscum*, 8, p. 27–34.
- S. A. Luca 1993b: *Cea mai timpurie manifestare Vinča C în Clisura Dunării (I)*, în *Apulum*, 27–30, 1990–1993, p. 63–78.
- S. A. Luca 1994a: *Complexul ritual de la Orăștie – Dealul Pemilor, punct X2, (jud. Hunedoara)*, în *SCIVA*, 45, 4, p. 363–367.
- S. A. Luca 1995: *Așezarea de la Turdaș – situația actuală a sitului arheologic (I)*, în *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane Sibiu 2 (1995)*, Sibiu, p. 33–36.
- S. A. Luca 1995–1996: *Die Vinča Siedlung aus Rumess (Romos). Die A-Phase der Vinča Kultur in Siebenbürgen*, în *Sargetia*, 26, 1995–1996, 1, p. 45–62.
- S. A. Luca 1996: *Încadrarea cronologică și culturală a așezării neolitice de la Orăștie-Dealul Pemilor, punct X2*, în *Corvinia*, 2, p. 21–28.
- S. A. Luca 1996a: *Eine Rituelle Anlage in Turdaș Luncă, (Kreis Hunedoara)*, în *Forschungen VL*, 39, 1–2, București, p. 123–126.
- S. A. Luca 1996b: *Așezarea de la Turdaș – situația actuală a sitului arheologic (II)*, în *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane Sibiu*, 3, Sibiu, p. 27–30.
- S. A. Luca 1996c: *Un complex ritual de la Turdaș-Luncă (jud. Hunedoara)*, în *Apulum*, 34, p. 37–42.
- S. A. Luca 1996d: *Un complex de fundare al locuinței de la Turdaș-Luncă (jud. Hunedoara)*, în *Istorie și Tradiție în Spațiul Românesc*, 2, Sibiu, p. 1–6.
- S. A. Luca 1997: *Așezări neolitice pe Valea Mureșului (I). Habitatul turdășean de la Orăștie-Dealul Pemilor (punct X2)*, BMA IV, Ed. Altip, Alba Iulia.

- S. A. Luca 1998: *Liubcova – Ornița, monografie arheologică*, Ed. Macarie, Târgoviște.
- S. A. Luca 2000: *Necropola turdășeană de la Orăștie-Dealul Pemilor, punct X₂*, în *Banatica*, 15, Reșița, p. 59–66.
- S. A. Luca 2001: *Așezări neolitice pe Valea Mureșului (II). Noi cercetări arheologice la Turdaș-Luncă. I. Campaniile anilor 1992–1995*, BMA XVII, Ed. Economică, București.
- S. A. Luca 2001b: *Archaeologische untersuchungen bei Grosswaradein – Salca. Einige probleme bezüglich der Salca – Herpály*, în Fl. Drașovean (ed.), *Festschrift für Gheorghe Lazarovici zum 60. Geburtstag*, Timișoara, p. 123–189.
- S. A. Luca 2002: *Date despre „Statueta de la Liubcova II” jud. Caraș – Severin*, în *ActaTS*, I, p. 15–28.
- S. A. Luca 2004: *Arheologie și istorie: Descoperiri din județul Caraș-Severin*, Bibliotheca Septemcastrensis VII, Ed. Economică, Sibiu-București.
- S. A. Luca 2005: *Repertoriul arheologic al județului Caraș-Severin*, Bibliotheca Septemcastrensis VI, Ed. Economică, București.
- S. A. Luca, I. Dragomir 1985: *Despre o nouă descoperire arheologică întâmplătoare de la Gornea -Locurile Lungi*, în *Banatica*, 8, p. 77–79.
- S. A. Luca, I. Dragomir 1987: *Date cu privire la o statueta inedită de la Liubcova-Ornița (jud. Caraș Severin)*, în *Banatica*, 9, p. 31–42.
- S. A. Luca, I. Dragomir 1989: *Die Statuete von Liubcova-Ornița (jud. Caraș – Severin)*, în *Dacia*, N.S., XXXIII, p. 229–234.
- S. A. Luca, Z.-K. Pinter 2001: *Der Böhmburg bei Broos/Orăștie. Eine Archäologische monographie*, BMA XVI, Ed. Univ. „Lucian Blaga”, Sibiu.
- S. A. Luca et alii 2003: S.A. Luca, Z. K. Pinter, A. Georgescu, *Repertoriul arheologic al județului Sibiu*, Bibliotheca Septemcastrensis III, Ed. Economică, Sibiu.
- S. A. Luca et alii 2012: S.A. Luca, Gh. Lazarovici, C. Suciu, Fl. Chioar-Dumitrescu, S. Tincu, Gh. Natea, V. Palaghie, M. Ciută, A. Luca, V. Sava, A. Rusu, I. Socol, B. Părau (et alii), *Cercetările arheologice preventive de la Turdaș-Luncă (județul Hunedoara). Campania 2011*, Bibliotheca Brukenenthal LIX, Ed. Muzeului Național Brukenenthal, Sibiu, 2012.
- M. Macrea 1959: *Șantierul arheologic Cașolț – Boița*, în *Materiale*, VI, p. 407–443.
- M. L. Makarevič 1960: *Ob ideologiceskih predstavlenijah u trápolskih plemen*, în *ZOAO*, I.34, Odessa, p. 290–301.
- J. Makkay 1967: *Die neolithischen Funde von Biske*, în *SympNitra*, p. 1–12.
- J. Makkay 1968: *A Peculiar Clay Object in the Vinča culture*, în *Alba Regia*, VIII-IX, (1967–1968), p. 9–22.
- J. Makkay 1969: *The Late Neolithic Tordos Group of Signs*, în *Alba Regia*, X, Székesfehérvár, p. 9–50.
- J. Makkay 1971: *Altorientalische Parallelen zu dem ältesten Heiligtumstypen Südosteuropas*, în *Alba Regia*, 11, 1970 (1971), p. 137–144.
- J. Makkay 1973: *„Shrine with bucranium” – A tentative interpretation of the Tărtăria sign 3,5*, în *Kadmos*, 12: 1, p. 1–5.
- J. Makkay 1975: *Über neolithische Opferformen*, în *Valcamonica Symposium '72. Actes du Symposium International sur les religions de la préhistoire, Valcamonica, 18–23 Septembre 1972. Capo di Ponte (Brescia)*, p. 161–172.
- J. Makkay 1978: *Mahlstein und das rituale Mahlen in den prähistorischen Opferzeremonien*, în *ActaArchHung*, 30, p. 13–36.
- J. Makkay 1983: *Foundation sacrifices in Neolithic houses of the Carpathian Basin*, în *International Symposium on the Intellectual Expressions of Prehistoric Man: Art and Religion, Valcamonica, 28 July – 3 August, 1979. Capo di Ponte (Brescia)*, p. 157–167.
- J. Makkay 1984: *Early Stamp Seals in South-East Europe*, Budapest.
- J. Makkay 1986: *Bauopfer in der Lengyel-Kultur und ihre Beziehungen zu den Bauopferformen der Körös-Kultur und der Linienbandkeramik*, în *Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur, Nove Vozokany [Kisvezekeny]*, Nitra – Wien, p. 169–175.
- J. Makkay 1987: *Archaeological examples of gold-masked statue and mace*, în *Orientalia*, 56, Roma, p. 69–73.
- J. Makkay 1990: *Tartariai leletek*, Akademiai Kiadó, Budapest.
- J. Makkay 1994: *The tresasures of Decebalus*, în *Specimina nova dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis*, 1, 1, p. 151–216.
- G. Mandics 1983: *Civilizația și culturile Africii vechi*, Ed. Sport-Turism, București, p. 158.
- C.-M. Mantu, Gh. Dumitroaia 1997: *Catalogue*, în *Cucuteni 1997*, p. 177–239.
- C.-M. Mantu, S. Țurcanu 1999: *Scânteia. Cercetare arheologică și restaurare*, V. Chirica, C.-M. Lazarovici, S. Țurcanu (eds.), Ed. Helios, Iași.
- C.-M. Mantu et alii 1999: C.-M. Mantu, S. Țurcanu, G. Buznea, *Scânteia, Dealul Bodeștilor, județul Iași*, în *CCA. Campania 1998, A 33 sesiune națională de rapoarte arheologice, Vaslui 30 iunie – 4 iulie 1999*, cIMeC, p. 105.
- Ch. Marangou 1992: *Figurines et miniatures du Néolithique Récent et du Bronze Ancien en Grèce*, BAR IS 576, Oxford.
- S. Marinescu-Bîlcu 1974: *Dansul ritual în reprezentările plastice neo-eneolitice din Moldova*, în *SCIVA*, 25, 2, p. 167–180.
- S. Marinescu-Bîlcu 2002: *A Few Observations on the Internal Organization of Gumelnița Communities on Lake Gălbău Islet*, în *In memoriam Vladimir Dumitrescu, CCDJ*, XIX, p. 147–153.
- S. Marinescu-Bîlcu, Bolomey Al. 2000: *Drăgușeni. A Cucutenian Community*, Ed. Enciclopedică, București.
- V. Markevici 1985: *Dalekoe blizkoe / Mărturiile ale trecutului*, Chișinău.
- C. Matasă 1946: *„Frumușica”, village préhistorique à céramique peinte dans la Moldavie du nord, Roumanie*, Institut d'Histoire Nationale de Bucarest, Imprimeria Națională, București.
- C. N. Mateescu 1973: *Săpături arheologice la Vădastra (1970)*, în *Materiale*, X, p. 19–23.
- C. N. Mateescu 1974: *Considérations sur l'élevage et l'agriculture du Néolithique moyen au Bas-Danube, in III e Congrès International, Résumés des Communications*, I, Histoire, Bucharest, p. 27.

- A. Mateş 2009: *Temple, sanctuare, altare în Europa în Neolitic şi Epoca Cuprului*, PhD, Universitatea Lucian Blaga, Sibiu.
- Z. Maxim 1991: *Neo-eneoliticul din Transilvania*, BMN XIX, Cluj-Napoca.
- Z. Maxim et alii 2009: Z. Maxim, Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, M. Merlini, *Catalogue of signs*, în *The Danube script in the light of Turdaş and Tărtăria*, p. 132–210.
- J. Mellaart 1962: *Çatal Hüyük excavations 1961*, în *Archäologischer Anzeiger*, p. 1–11.
- J. Mellaart 1962a: *Excavations at Çatal Hüyük, first preliminary report, 1961*, în *Anatolian Studies*, 12, 41–65.
- J. Mellaart 1963: *Excavations at Çatal Hüyük, second preliminary report, 1962*, în *Anatolian Studies*, 13, p. 43–103.
- J. Mellaart 1966: *Excavations at Çatal Hüyük, fourth preliminary report, 1965*, în *Anatolian Studies*, 16, p. 15–191.
- J. Mellaart 1967: *Çatal Hüyük. A Neolithic town in Anatolia*, Thames and Hudson, London.
- J. Mellaart 1975: *The Neolithic of the Near East*, Thames and Hudson, London.
- M. Merlini 2004: *La scrittura è nata in Europa?*, Avverbi, Roma.
- M. Merlini 2005: *Semiotic approach to the features of the „Danube Script”*, în *Documenta Praehistorica*, XXXII, p. 233–251.
- M. Merlini 2006: *Tartaria tablets: fresh evidence on an archaeological thriller*, în *71st Annual SAA Meeting*, San Juan, Puerto Rico, 27, April 2006.
- M. Merlini 2007: *Did Southeastern Europe develop a rudimentary system of writing in Neo-Eneolithic times?*, în *EEA's 13th Annual Meeting in Zadar*, Croatia, 2007.
- M. Merlini 2007a: *The 'Danube Script' and the Grădina Platter. A Semiotic Study based on most recent autopsy of the Bulgarian item*, în L. Nikolova & J. Higgins (eds.), *Prehistoric Archaeology & Anthropological Theory and Education*, RPRP, 6–7.
- M. Merlini 2008: *Neo-eneolithic literacy in Southeastern Europe: An inquiry into the Danube Script*, PhD, Univ. „Lucian Blaga”, Sibiu.
- M. Merlini 2008a: *Scrierea în Neo-Eneoliticul/Epocii Cuprului din Sud-Estul Europei: Studiu de caz asupra „Scrierii Danubiene”*, PhD summary, Univ. „Lucian Blaga”, Sibiu.
- M. Merlini 2009: *An Inquiry into the Danube Script*, Bibliotheca Brukenthal XXXIII, Muzeul Național Brukenthal Sibiu, Ed. Altip, Alba Iulia.
- M. Merlini 2011a: *The enigma of the charred human being, the cultic sacrifice and the cannibalistic ritual*, în *Tărtăria and the sacred Tablets*, p. 125–134.
- M. Merlini 2011b: *The other evocative objects from the pit grave*, în *Tărtăria and the sacred Tablets*, p. 135–161.
- M. Merlini 2011c: *Mortuary practices and ritual grave to consecrate a novel ancestor*, în *Tărtăria and the sacred Tablets*, p. 209–238.
- M. Merlini 2011d: *The identification of the actual signs*, în *Tărtăria and the sacred Tablets*, p. 239–262.
- M. Merlini 2011e: *A comparison between the signs from Tărtăria, the Danube Script and other early writings*, în *Tărtăria and the sacred Tablets*, p. 263–338.
- M. Merlini, Gh. Lazarovici 2008: *Settling discovery circumstances, dating and utilization of the Tartaria Tablets*, în *ActaTS*, VII, p. 111–195.
- B. Mitrea 1962: *Descoperiri recente de monede antice şi bizantine din RPR*, în *SCIV* 13, 1, p. 215–224.
- M. Moga 1947–1949: *Vasele de cult cu picioare din regiunea dunăreană*, în *Apulum*, III, 1947–1949 (1958), p. 71–73.
- D. Monah 1982: *O importantă descoperire arheologică*, în *Arta*, 7–8, p. 11–13.
- D. Monah 1995: *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni*, PhD summary, Univ. „Al. I. Cuza” Iaşi.
- D. Monah 1997: *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni – Tripolie*, BMAntiq III, Ed. Constantin Matasă, Piatra Neamţ.
- D. Monah 2002: *Idei religioase la triburile Cucuteni-Tripolie (mileniile V-IV î.H.)*, în *Prelegeri Academice*, vol. 1, nr. 1, Academia Română – Filiala Iaşi, p. 19–36.
- D. Monah 2012: *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni – Tripolie*, BMAntiq XXIVII, Ed. Constantin Matasă, Piatra Neamţ.
- D. Monah et alii 1983: D. Monah, Şt. Cucuş, D. N. Popovici, S. Antonescu, Gh. Dumitroaia, *Cercetările arheologice de la Poduri-Dealul Ghindaru*, în *Cercetări arheologice*, VI, p. 3–22.
- D. Monah et alii 2003: D. Monah, Gh. Dumitroaia, F. Monah, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, *Poduri Dealul Ghindaru. O Troie în Subcarpații Moldovei*, BMAntiq XIII, Ed. Constantin Matasă, Piatra Neamţ.
- H. Müller-Karpe 1968: *Handbuch der Vorgeschichte*, I, München.
- H. Müller-Karpe 1974: *Handbuch der Vorgeschichte*, II, Jungsteinzeit, München.
- M. Neagu 1999: *Gălățui-Movila Berzei*, în *Civilizația Boian pe teritoriul României*, Călărași.
- M. Neagu 2000: *Comunitățile Dudești-Cernica din centrul și sud-estul Câmpiei Române*, în *Istro-Pontica*, Tulcea, p. 53–66.
- M. Neagu 2003: *Neoliticul mijlociu la Dunărea de Jos*, CCDJ, XX, Ed. Daim, Călărași.
- M. Neagu et alii 2001: M. Neagu, V. Parnic, Fl. Rădulescu, *Gălățui-Movila Berzei, jud. Călărași*, în *CCAR. Campania 2000*, cIMeC, p. 85–86.
- M. Nica 1983: *Obiecte de lemn descoperite în așezarea neolitică de la Grădinile (județul Olt)*, în *Arhivele Olteniei*, S. N. 2, p. 39–48.
- D. Nikolić, J. Vuković 2008: *Vinča Ritual Vessels: Archaeological Context and Possible Meaning*, în *Starinar*, LVIII/2008, p. 51–69.
- I. Ordentlich 1972: *Contribuția săpăturilor de pe „Dealul Vida” (comuna Sălacea, jud. Bihor) la cunoașterea culturii Otomani (I)*, în *Satu Mare*, 2, p. 63–82.
- I. Ordentlich, N. Chidioșan 1975: *Un templu-megaron din epoca bronzului de la Sălacea*, în *Crisia*, 5, p. 15–26.
- E. Ovchinnikov 1996: *Ritual models of stoves*, în *Cucuteni aujourd'hui*, p. 115–119.

- M. Özdoğan 2007: *Von Zentralanatolien nach Europa. Die Ausbreitung der neolithischen Lebensweise*, în *Vor 12.000 Jahren* 2007, p. 150–151; *Hoca Çeşme*, p. 152–154.
- I. Paul 1965: *Un complex de cult descoperit în așezarea neolitică de la Pianu de Jos*, în *StComSibiu*, 12, p. 5–20.
- I. Paul 1992: *Cultura Petrești*, Ed. Museion, București.
- S. Petrescu 2005–2006: *Elemente de magie practică în așezarea viniană de la Balta Sărată*, în *Patrimonium Banaticum*, IV, Timișoara, p. 89–93.
- M. Petrescu-Dîmbovița 1959: *Săpăturile arheologice de la Trușești*, în *Materiale*, VI, p. 147–154.
- M. Petrescu-Dîmbovița, Rădulescu M. 1953: *Șantierul Trușești*, în *SCIV*, 4, 1–2, p. 7–22.
- M. Petrescu-Dîmbovița et alii 1954: M. Petrescu-Dîmbovița, M. Dinu, A. Florescu, D. Teodoru, M. Zamoșteanu, *Șantierul arheologic Trușești*, în *SCIV*, 5, 1–2, p. 7–28.
- M. Petrescu-Dîmbovița et alii 1955: M. Petrescu-Dîmbovița, A. Nițu, N. Zaharia, E. Zaharia, A. Florescu, M. Dinu, *Șantierul arheologic Trușești*, în *SCIV*, 6, 1–2, p. 165–189.
- M. Petrescu-Dîmbovița et alii 1962: M. Petrescu-Dîmbovița, A. C. Florescu, M. Florescu, *Șantierul arheologic Trușești*, în *Materiale*, VIII, p. 227–233.
- M. Petrescu-Dîmbovița et alii 1999: M. Petrescu-Dîmbovița, M. Florescu, A. C. Florescu, *Trușești, monografie arheologică*, Ed. Academiei Române, București-Iași.
- E. Peters 1954: *Ujabb kokori sírok Bicském*, în *Folia Archaeologica*, VI, p. 22–25.
- Ch. Picard 1948: *Les religions préhelléniques (Crète et Mycènes)*, Mana II, 1, Presse Universitaire, Paris.
- E. Popușoi 1992: *Câteva considerații asupra unui grup de locuințe din așezarea Starčevo-Criș de la Trestiana*, în *AMM*, XII–XIV/1990–1992, Vaslui, p. 21–44.
- P. Raczky et alii 2002: P. Raczky, W. Meier-Arendt, Al. Anders, Zs. Hajdú, E. Nagy, K. Kurucz, L. Domboróczki, K. Sebok P. Sümegi, E. Magyari, Zs. Szantó, S. Gyulás, E. Bácskay, E.-T. Biró, Ch. Schwartz, *Polgár – Csöszhalom (1989–2000). Summary of the Hungarian – German Excavation on a Neolithic settlement in Eastern Hungary*, în R. Asla, St. Blum et alii (eds.), *Mauerschau, Festschrift für Manfred Korfmann*, Remshalden-Grunbach, p. 833–860.
- J. Radovanović 1996: *Mesolithic/Neolithic contacts a case of the Iron Gates region*, în *Porocilo*, XXIII, Ljubljana, p. 39–48.
- A. Radunčeva 2003: *The late Eneolithic Society on the Central Balkans*, în *Razkopki i proučvanija*, vol. XXXII, Sofia.
- A. Radu 2014: *Signs and symbols in Zorlențu Mare and their relationship to the Danube script*.
- R. Rasajski 1988–1989: *Funde der „Brotleibidole” bei Banatska Palanka*, în *RVM*, 31, p. 19–20.
- C. Renfrew 1986: *Comment on ‘The structure of ancient wisdom’*, în *Journal of Social and Biological Systems*, 9 (1), p. 1–3.
- F. Resch 1991: *Typologische studie kultischer Gesichtdeckel aus der Jungsteinzeitlichen Siedlung von Parța I*, în *Banatica*, 11, p. 185–192.
- B. Röder et alii 1996: B. Röder, J. Hummel, B. Kunz, *Göttinnen Dämmerung. Das Matriarchat aus archäologischer Sicht*, Droemer Knauer, München.
- G. O. Rollefson 1983: *The 1983 season at the Early Neolithic site of ‘Ain Ghazal*, în *National Geographic Research*, 1, p. 44–62.
- G. O. Rollefson 1998: *‘Ain Ghazal (Jordan) Ritual and Ceremony III*, în *Paleorient*, 24, 1, p. 43–58.
- M. Rosenberg 2007: *Hallan Çemi*, în *Vor 12.000 Jahren* 2007, p. 54–56.
- M. Roska 1941: *Sammlung Zsófia von Torma*, Cluj.
- B. Rutkowski 1972: *Cult place in the Aegean World*, Wrocław – Warszawa – Krakow – Gdansk.
- B. Rutkowski 1981: *Frühgeschichtliche Kultdarstellungen*, AM Beih. 8, Berlin.
- N. K. Sandars 1968/1985: *Prehistoric Art in Europe*, The Pelican History of Art / Penguin Book, Harmondsworth, Middlesex.
- W. Schier 2002: *Vorschifliche Zeichensysteme im Neolithikum Südosteuropas (6.–5. Jt. V. Chr.)*, în *Schrift, Sprache, Bild Klang. Entwicklungs Stufen, der Schrift von der Antike bis in die Neuzeit*, Ed. Martin von Wagner Museum der Universität Würzburg, p. 24–30.
- W. Schier 2005: *Einführbrun; Vorwort; Die Maske von Uivar*, în *Masken 2005*, p. 5–6; 9–18; 54–64.
- D. Srejić 1967: *Excavation at Lepenski Vir*, în *Starinar*, XVIII, p. 156–164.
- D. Srejić 1969: *Lepenski Vir*, Beograd.
- B. Staljo B. 1986: *La site préhistorique Ajmana à Mala Vrbica*, în *Derdapske Svecke*, III, Beograd, p. 447–452.
- Sv. Stanković 1983: *Žrtvenici i prosopomorfeni poklopci Magister Rad*, Filozoski Fakultet, Beograd.
- Sv. Stanković 1986: *Lokalitē Knepest – une une station de groupe de Starčevo*, în *Djerdapske Svecke*, III, Beograd, p. 447–448.
- Sv. Stanković 1992: *Sakralna mesta i predmetni u starijenolitskom kulturama Centralnobalkanskog područja*, Filozoski Fakultet, Doktorat, Beograd.
- A. Starović 2004: A. Starović (ed.), *Znaci Civilizacije: Katalog izložbe / Signs of Civilisation. Exhibition catalogue*, Novi Sad – SASA, Institute of Archaeomythology – Sebastopol.
- Stubline – Crkvine WEB: *Arrangement of Vinča culture figurines a study of social structure and organisation*, WEB, Adam Crnobrnja – Academia.edu.htm
- D. Șerbănescu 1997: *Modele de locuințe și sanctuare eneolitice*, în *CCDJ*, XV, p. 232–25.
- L. E. Talalay 1993: *Deities, Dolls and Devices. Neolithic figurines from Franchthi Cave, Greece*, Bloomington, Indianapolis.
- H. Todorova, S. T. Horisjan 1976: *Ovčarovo*, Sofia.
- H. Todorova, T. Vaisov 1993: *Nova-Kamennata Epoha v Bălgaria*, Sofia.
- J. Todorović, E. Cermanović 1961: *Banjica-Naseje vinčanske kulture*, Beograd.
- S. A. Tokarev 1974: *Religia în istoria popoarelor lumii*, Ed. Politică, București.
- V. Trbuhović, M. Vasiljević 1983: *Najstarije zemljorodničke kulture u Podrinu*, Sabac.
- G. Trnka 1992: *Neues zu den „Brotleibidolen”*, în *Festschrift zum 50jährigen Bestehen des Instituts für Ur- und Frühgeschichte der Leopold-Franzens-Universität Innsbruck*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, 8, p. 615–622.

- N. Ursulescu 1995: *Târgu Frumos-Baza Pătule*, în CCAR, Cluj-Napoca, p. 93–94.
- N. Ursulescu 1998: *Începuturile istoriei pe teritoriul României*, Iași.
- N. Ursulescu 2000: *Tipologia și organizarea internă a așezărilor primelor culturi neolitice din Moldova*, în *Contribuții privind neoliticul și eneoliticul din regiunile est-carpătice ale României*, vol. 1, Ed. Univ. „Al. I. Cuza”, Iași, p. 106–114.
- N. Ursulescu 2001: *Neoliticul timpuriu*, în *Istoria românilor*, vol. I, Ed. Enciclopedică, București, p. 124–134.
- N. Ursulescu 2001a: *Dovezi ale unei simbolistici a numerelor în cultura Precucuteni*, în *MemAntiq XXII*, p. 51–70.
- N. Ursulescu 2002: *Construcțiile – sanctuar în cadrul organizării interne a așezărilor din eneoliticul timpuriu al României*, în *Istorie și Conștiință, AnStUAICuza*, Iași, p. 3–7.
- N. Ursulescu 2002a: *Sanctuarul eneolitic de la Isaiia. Religie și magie acum 6000 de ani*, în *Academica*, S.N., XII, 2–3, Academia Română, p. 40–43.
- N. Ursulescu 2003: *Position des constructions-sanctuaires dans les habitats de l'énéolithique ancien de la Roumanie*, în *CCDJ*, XVI–XVII, p. 42–47.
- N. Ursulescu 2004a: *La valeur sacrée des nombres dans l'énéolithique de Roumanie*, în *Actes du XIV Congrès UISPP, Univ. de Liège, Belgique, 2–8 sept. 2001*, BAR IS 1303, p. 325–331.
- N. Ursulescu, V. Batariuc 1987: *L'idole androgyne de Mihoveni (départ. de Suceava)*, în *La Civilisation de Cucuteni en contexte européen*, p. 309–312.
- N. Ursulescu, V. Merlan 1997: *Isaiia, com. Răducăneni, Jud. Iași*, în *CCA. Campania 1996*, București, p. 32.
- N. Ursulescu, F. A. Tencariu 004: *Aménagements de culte dans la zone des foyers et des fours de la culture Precucuteni*, în *MemAntiq*, XXIII, p. 129–144.
- N. Ursulescu, F. A. Tencariu 2006: *Religie și magie la est de Carpați acum 7000 de ani. Tezaurul cu obiecte de cult de la Isaiia*, Ed. Demiurg, Iași.
- N. Ursulescu, F. Tencariu 2007: *Noi date privind arhitectura locuințelor din cultura Precucuteni*, în N. Ursulescu (ed.), *Dimensiunea europeană a civilizației eneolitice est-carpătice*, Iași, p. 131–156.
- Ursulescu et alii 1999: N. Ursulescu, D. Boghian, V. Cotiugă, *Târgu Frumos-Baza Pătule, jud. Iași*, în *CCA. Campania 1989*, p. 120.
- M. M. Vasić 1932a–c, 1936: *Praistorijska Vinča: I = 1932a, II = 1932b, III = 1932c, IV = 1936*, Beograd.
- N. Vlassa 1963: *Chronology of the Neolithic in Transylvania in the Light of the Tărtăria Settlement's Stratigraphy*, în *Dacia*, N.S., VII, p. 485–494.
- N. Vlassa 1966a: *Douăsprezece figurine cu cap mobil de la Turdaș*, în *Sargetia*, IV, p. 9–16.
- N. Vlassa 1970: *Așezarea neolitică de la Cluj*, în *ActaMN*, VII, p. 3–39.
- N. Vlassa 1970a: *Săpăturile de salvare de la Iernut*, în *Materiale*, IX, p. 167–176.
- N. Vlassa 1972: *Cea mai veche fază a complexului cultural Starčevo-Criș în România*, în *ActaMN*, IX, p. 7–38.
- N. Vlassa 1972a: *Zona balcano-asiatică și Transilvania. Răspuns unei note polemice*, în *ActaMN*, IX, p. 367–373.
- N. Vlassa 1972b: *Eine frühneolithischen Kultur mit bemalter Keramik der Vor- Starčevo-Körös – Zeit in Cluj-Gura Baciului, Siebenbürgen*, în *PZ*, 47, 2, S. 174–197.
- N. Vlassa 1976: *Neoliticul Transilvaniei. Studii, articole, note*, BMN III, Cluj-Napoca.
- N. Vlassa 1978: *Problema existenței ecvidelor domestice în cadrul culturii Vinča-Turdaș*, în *ActaMN*, XV, p. 19–47.
- N. Vlassa 1979: *„Căsuțele de cult” de la Turdaș*, în *Apulum*, XVII, p. 9–23.
- J. Vuković 2004: *Statistic and Typological Analyses of the Early Neolithic Pottery Excavated in the Structure 03 at the Site of Blagotin near Trstenik*, în *The Neolithic in the Middle Morava Valley*, Belgrade, p. 83–156.
- R. Vulcănescu 1970: *Măștile populare*, Ed. Științifică, București.
- S. M. Winn 1981: *Pre-writing in Southeastern Europe. The Sign System of the Vinča Culture ca. 4.000 BC*, Western Publishers, Calgary.
- V. G. Zbenović 1996: *Siedlungen der frühen Tripol'e-Kultur zwischen Dnestr und Südlichem Bug*, Archäologie in Eurasien, Band I.

CÂTEVA DATE DESPRE LOCUIREA DE TIP BOIAN-VIDRA DE LA RADOVANU-LA MUSCALU, JUD. CĂLĂRAȘI

Cristian Eduard Ștefan*

Keywords: pottery, Boian-Vidra, settlement, Early Eneolithic, old excavations, chronology.

Cuvinte cheie: ceramică, Boian-Vidra, așezare, eneolitic timpuriu, săpături vechi, cronologie.

Some Data About Boian-Vidra Type Habitation from Radovanu-La Muscalu, Călărași County

Abstract

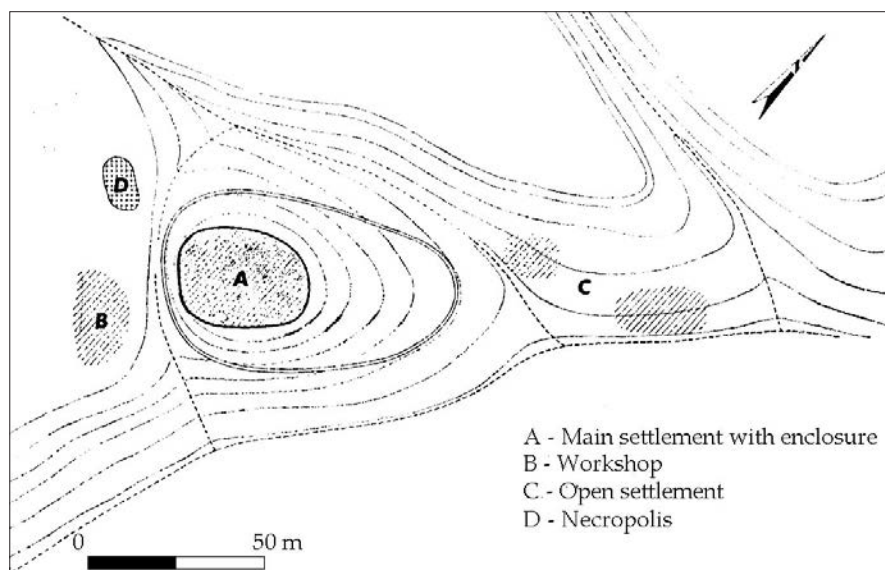
In this contribution the author presents a group of archaeological materials from the eneolithic settlement of Radovanu-La Muscalu, Călărași County. Their provenance is from a Boian-Vidra archaeological layer who was discovered under the four Boian-Spanțov settlements from Radovanu and they are unpublished. Their publication is necessary keeping in consideration the scarcity of other published materials belonging to the Vidra phase of Boian culture from the literature.

Introducere

Cercetările arheologice efectuate de Eugen Comșa în așezarea eneolitică de la Radovanu-La Muscalu (jud. Călărași) au durat trei decenii (1960–1990) cu rezultate spectaculoase, multe dintre aceste rezultate fiind încă nepublicate. Așezarea cuprinde patru zone majore de interes, cercetate de-a lungul celor trei decenii: „acropola”, zona joasă, zona „atelierelor” și necropola¹ (Fig. 1).

În așezarea înaltă („acropola”) au fost cercetate patru locuiri de tip Boian-Spanțov, suprapuse, cu locuințe de suprafață (una în nivelul cel mai vechi – 4, patru în nivelul 3, și câte douăsprezece în nivelurile 2 și 1), cu numeroase materiale arheologice (ceramică, unelte de zilex, rocă, os și corn, figurine antropomorfe și zoomorfe, modele de locuințe etc.)².

Fig. 1. Așezarea eneolitică de la Radovanu-La Muscalu (după Comșa 1990, cu modificări) / The chalcolithic settlement from Radovanu-La Muscalu (after Comșa 1990, modified).

* Institutul de Arheologie Vasile Pârvan, Str. Henri Coandă, nr. 11, 010667, București.

¹ Comșa 1990, 68–70.

² Comșa 1974, 14–18, 115–117, 133–135, 159–164, 196–197, 216–218; Comșa 1990.

Încă de la începutul cercetărilor arheologice de la Radovanu (1962), Eugen Comșa a observat că la baza celor patru locuiri Boian-Spanțov din această așezare există o altă locuire eneolitică, mai veche. Locuirea de tip Boian-Vidra este menționată, pe scurt, în rapoartele și sintezele cu privire la așezarea de la Radovanu-*La Muscalu*, mai ales în anii '80³. Se pare că această locuire a fost de scurtă durată și a constat într-o locuință de suprafață poziționată în partea de sud vest a așezării, alte amănunte nefiind precizate. Peste nivelul Boian-Vidra de circa 30 cm grosime „s-a depus un strat subțire de humus străvechi”, și apoi peste acesta s-au succedat locuirile ulterioare de tip Boian-Spanțov. Ni se pare importantă precizarea lui Eugen Comșa conform căreia, la baza locuirii Boian-Spanțov, s-a observat o dungă neagră de 5 mm grosime provenind de la vegetația arsă cu ocazia fondării noii așezări⁴.

Locuințe de suprafață aparținând fazei Vidra a culturii Boian au mai fost cercetate de-a lungul vremii în diverse așezări precum Boian A, Vidra, Tangâru, Glina⁵, Vlădiceasca⁶ sau Sultana-Malu Roșu⁷. Datele sunt foarte puține, dar din analiza lor putem spune că locuințele Boian-Vidra aveau planul rectangular, podele-platformă, iar pereții erau ridicați în sistemul paiantă. Acoperișul era construit probabil în două ape, lucru presupus pe baza observării modelelor de locuințe descoperite în așezări. Singurele informații cu privire la organizarea internă a unei așezări Boian-Vidra le avem de la Glina, din păcate fără ilustrații. Se pare că cele 10 locuințe de aici erau dispuse pe axul lung al așezării, pe două șiruri, la distanțe de circa 7–8 m una de cealaltă⁸.

Observații mai detaliate s-au făcut cu prilejul cercetărilor arheologice de la Tangâru din 1934. Locuințele de aici aveau dimensiunile de circa 6 × 3,50 m, forma rectangulară, parii din fiecare colț fiind mai groși decât ceilalți, intermediari. Între aceștia din urmă se făceau împletituri din nuiele peste care se punea lipitură de lut amestecat

cu paie de cereale. Pentru una din locuințele de aici s-a presupus că acoperișul era piramidal, deoarece în centrul ei a fost descoperită o groapă de la un par foarte gros care ar fi putut susține un astfel de acoperiș⁹. Această locuință a beneficiat și de o reconstrucție axonometrică, pe care i-o datorăm arhitectului Călin Hoinărescu¹⁰ (Fig. 2).

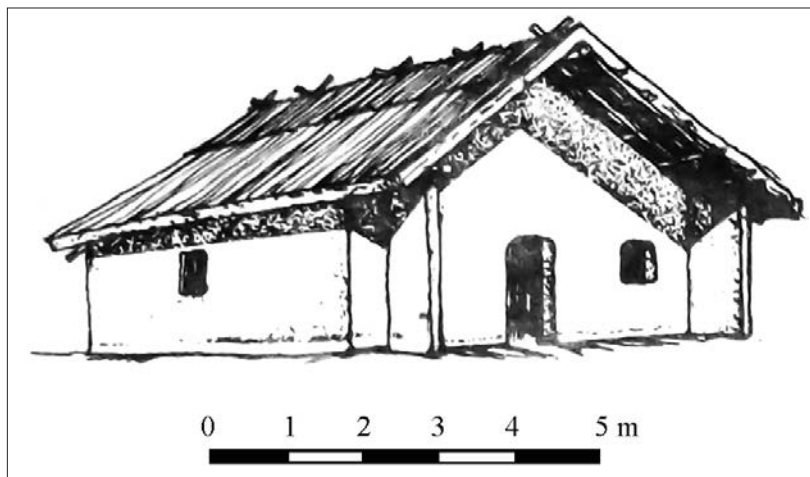

Fig. 2. Propunere de reconstituire a unei locuințe de suprafață de tip Boian-Vidra de la Tangâru (după Hoinărescu et alii 1989). / Virtual reconstruction of a Boian-Vidra dwelling from Tangâru (after Hoinărescu et alii 1989)

Ceramica

Lotul ceramic analizat de noi provine dintr-o cutie găsită separat de restul materialului de la Radovanu-*La Muscalu*. Pe unele dintre pachete era scrisă, alături de numele așezării și anul săpăturii, sintagma „locuință colț sud-vest”, iar pe altele „sub nivelul 4; platformă sud”. Aceasta înseamnă că o parte dintre ele provin din locuința Boian-Vidra de la Radovanu, iar cealaltă parte din nivelul corespunzător acestei locuințe, menționat de noi mai sus.

Ceramica poate fi împărțită în trei categorii, după tipurile de pastă: grosieră, intermediară și fină. Ca degresant cel mai frecvent au fost folosite cioburile pisate, mai rar nisip, calcar pisat sau pleavă. Suprafețele vaselor au fost fie netezite, fie barbotinate, iar în alte cazuri lustruite până căpătau un luciu metalic. Acesta din urmă reducea foarte mult porozitatea vaselor, care erau folosite în manipularea lichidelor, cel mai probabil. Ca forme, am putut reconstitui diferite tipuri de *castroane* (Pl. I/5; Pl. II/5; Pl. III/1, 6; Pl. IV/1, 2, 5, 6; Pl. V/1–5), *oale* de diverse tipuri (Pl. I/1–4, 6; Pl. II/6; Pl. III/5; Pl. V/7), *cupe* elegante cu picior cilindric sau tronconic (Pl. II/1; Pl. III/2, 4; Pl. IV/3; Pl. V/6), diferite tipuri de *capace* (Pl. II/2–4; Pl. III/3). Pe unul din fragmentele

³ Comșa 1980, 25; Comșa 1986, 41; Comșa 1990, 16.

⁴ Comșa 1980, 25.

⁵ Comșa 1974, 154–156.

⁶ Șerbănescu 2013, 315–316.

⁷ Opriș – Bălășescu – Lazăr 2012, 81.

⁸ Comșa 1974, 156.

⁹ Comșa 1974, 155.

¹⁰ Hoinărescu et alii 1989, 6 și Fig. 2/1.

ceramice analizate am observat amprenta unui deget, probabil indexul (Pl. IV/4).

Tipurile de decor sunt specifice fazei Vidra a culturii Boian, așa cum au fost definite cu mai multe decenii în urmă¹¹. Astfel, am putut observa șanțurile înguste, orizontale, verticale sau oblice, umplute cu pastă albă, incizii paralele, verticale, pe buza sau umărul vaselor, decorul de tip „rețea” alcătuit din incizii verticale și orizontale (sau oblice), intervalele fiind umplute cu pastă albă; au mai fost folosite pictura cu grafit (mai rar), brăurile alveolare, diverse creștături oblice sau canelurile orizontale.

Cronologie relativă și absolută

Pentru faza Vidra a culturii Boian nu există date radiocarbon, după cunoștințele mele, așa că voi încerca să-i stabilesc intervalul cronologic prin comparația cu fazele culturii Boian care o preced și succed, respectiv prin comparația cu celelalte culturi precedente, contemporane și ulterioare. Date radiocarbon există numai pentru ultima fază a culturii Boian (Spanțov). Coroborarea acestora cu datele de la sud de Dunăre a dus la concluzia că faza Spanțov a existat în intervalul 4900–4550/4525 BC¹².

Pe de altă parte știm că în nivelul Vădastra I din așezarea eponimă au fost descoperite „importuri” liniar-ceramice și Boian-Bolintineanu¹³. Pentru cultura linar-ceramică dispunem de două date absolute de la Târpești, care plasează această etapă târzie a culturii în intervalul 5300–5100 BC¹⁴, iar trei date de la Măgura Buduiasca și o a patra de la Vădastra ne dau intervalul de 5200–5000 BC pentru cultura Vădastra¹⁵.

În altă ordine de idei, este binecunoscut „importul” Boian-Giulești din mediul Szakálhát clasic de la Furugy (Békésszentandrás)¹⁶, cultura Szakálhát încadrându-se, în linii mari, în intervalul 5200–4900 BC¹⁷. O serie de date pentru Poljanica II/III, sincronă în bună parte cu Boian-Vidra, ne dau intervalul 5100–4815/4735 BC¹⁸, iar în așezarea Hamangia III de la Cheia au fost descoperite relativ recent „importuri” Boian-Vidra¹⁹. O dată radiocarbon prelevată din această așezare a dat intervalul 5020–4797 BC²⁰.

Coroborând toate aceste date, putem plasa cu aproximație faza Vidra a culturii Boian în intervalul 5000–4800/4700 BC, perioadă în care se trece la așezările de tip *tell* la nord de Dunăre.

Mulțumiri: Colegei Cristina Georgescu pentru desenele de la Planșele I–V.

BIBLIOGRAFIE

Bem 2000–2001

C. Bem, *Noi propuneri pentru o schiță cronologică a eneoliticului românesc*, Pontica XXXIII–XXXIV, 2000–2001, 25–121.

Berciu 1961

D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, București, 1961.

Comșa 1974

E. Comșa, *Istoria comunităților culturii Boian*, București, 1974.

Comșa 1980

E. Comșa, *Săpăturile arheologice de la Radovanu*, MCA, A XIV-a Sesiune Anuală de Rapoarte, Tulcea, 1980, 25–28.

Comșa 1986

E. Comșa, *Rezultatele săpăturilor arheologice de la Radovanu*, MCA, A XVI-a sesiune Anuală de Rapoarte, Vaslui, 1982, (1986), 41–44.

Comșa 1990

E. Comșa, *Complexul neolitic de la Radovanu*, CCDJ VIII, 1990, 5–126.

Ehrich – Bankoff 1992

R.W. Ehrich, H.A. Bankoff, *Geographical and Chronological Patterns in East Central and Southeastern Europe*, in R.W. Ehrich (ed.), *Chronologies in Old World Archaeology*, Chicago University Press, 1992.

Hertelendi et alii 1995

E. Hertelendi, N. Kalicz, P. Raczy, F. Horváth, M. Veres, E. Svingor, I. Futó, L. Bartosiewicz, *Re-evaluation of the Neolithic in Eastern Hungary based on calibrated radiocarbon dates*, Radiocarbon 37, 2, 1995, 239–244.

Hoinărescu et alii 1989

C. Hoinărescu, I. Popa, Șt. Olteanu, C. Moisescu, B. Vancea, C. Niculiu, Gh. Polizu, *Locuința sătească din România. Studii de arhitectură tradițională în vederea conservării și valorificării prin tipizare*, București, 1989.

Lazarovici – Lazarovici 2006

C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura Neoliticului și Epocii Cuprului din România. Neoliticul*, Iași, 2006.

¹¹ Berciu 1961, 390–394; Comșa 1974, 107–114.

¹² Bem 2000–2001, 39–43.

¹³ Mateescu 1961, 60.

¹⁴ Lazarovici – Lazarovici 2006, 461.

¹⁵ Thissen 2013, 26, Tab. 2.

¹⁶ Makkay 2002, 56–68 și Pl. I/Fig. 1.

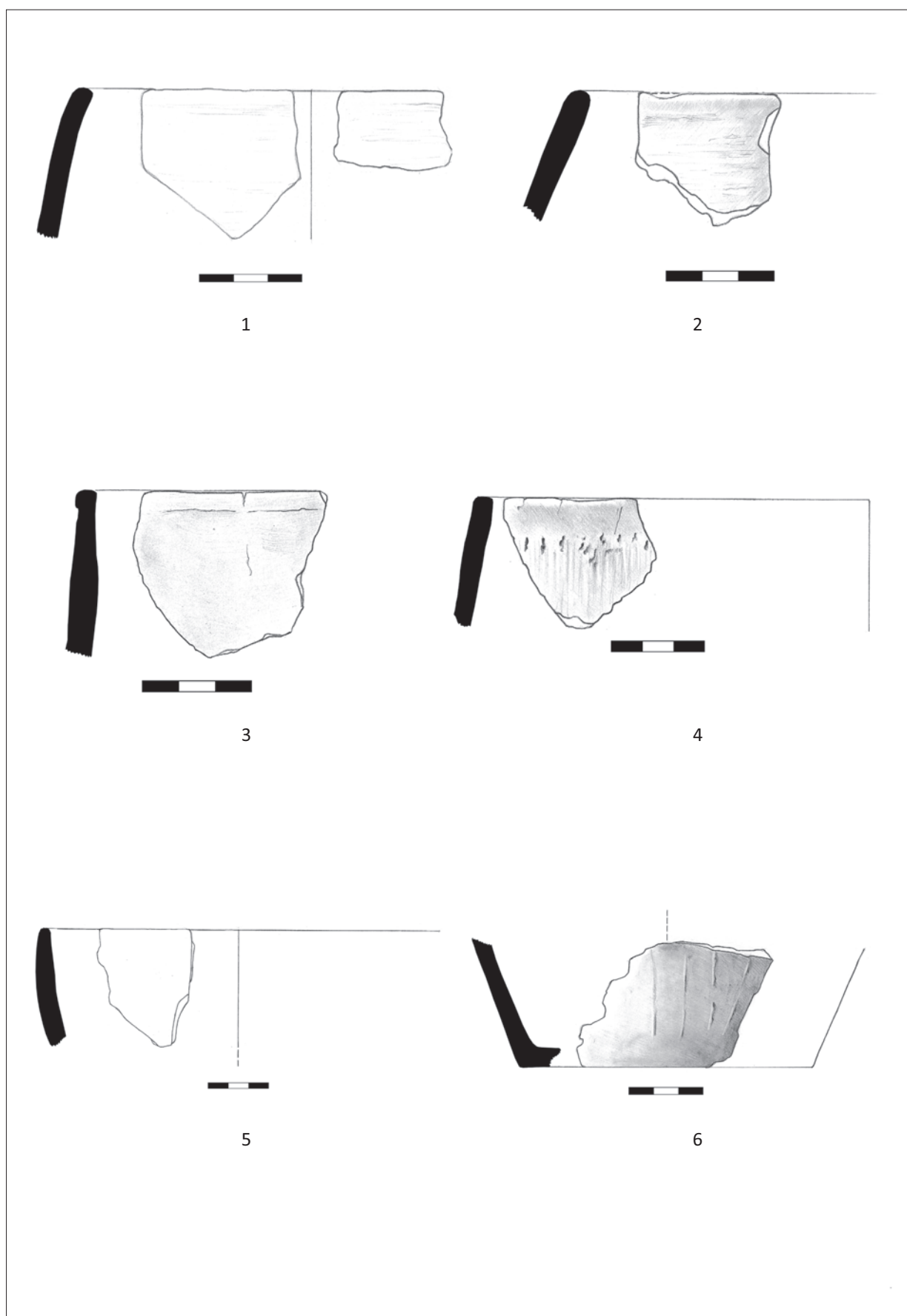
¹⁷ Ehrich – Bankoff 1992, 388; Hertelendi et alii 1995, 242 și Tab. 1.

¹⁸ Ehrich – Bankoff 1992, 389.

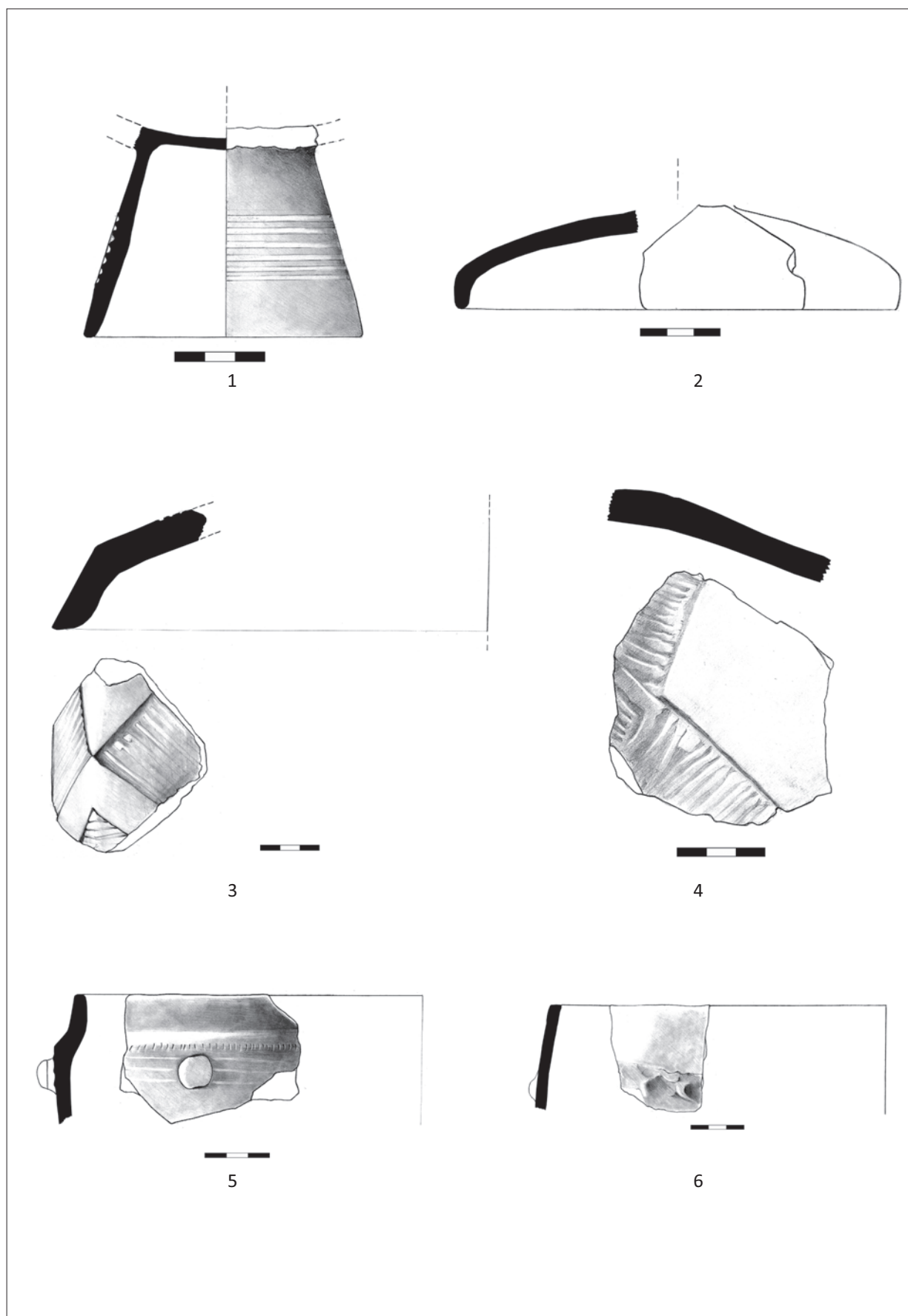
¹⁹ Voinea – Szmoniewski 2012, 7–8.

²⁰ Voinea – Neagu 2008, 16.

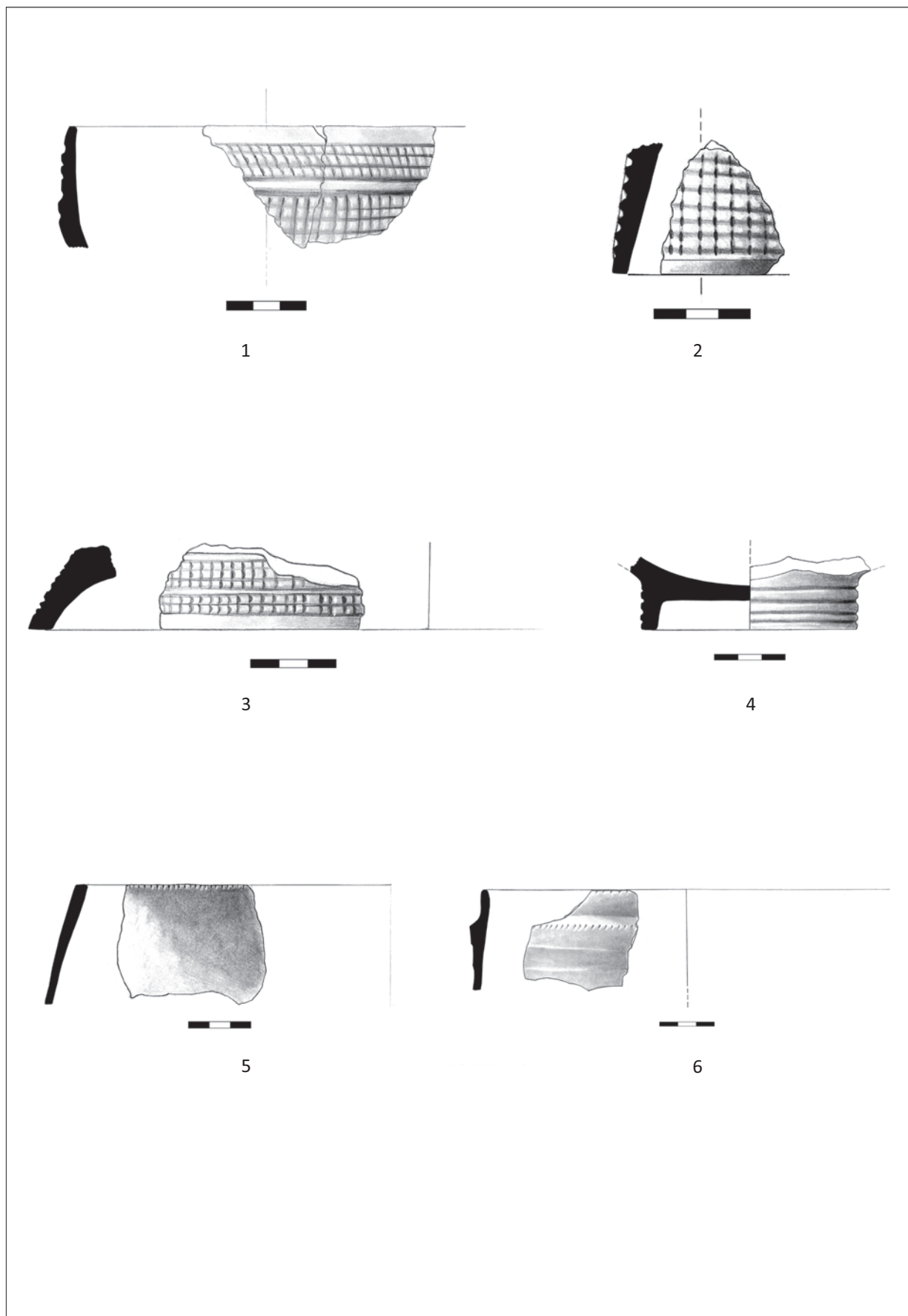
- Makkay 2002
J. Makkay, *An imported pottery fragment of the Boian culture and its context in the Hungarian Middle Neolithic*, CCDJ XIX, 2002, 56–68.
- Mateescu 1961
C. Mateescu, *Săpături arheologice la Vădastra*, MCA VII 1961, 59–62.
- Opriș et alii 2012
V. Opriș, A. Bălășescu, C. Lazăr, *Considerații privind un complex aparținând culturii Boian descoperit în necropola de la Sultana-Malu Roșu, jud. Călărași*, SP 9, 2012, 61–84.
- Șerbănescu 2013
D. Șerbănescu, *Research on the eneolithic tell of Vlădiceasca, Călărași County – Romania*, în A. Comșa, C. Bonsall, L. Nikolova (eds.), *Facets of the Past. The Challenge of the Balkan Neo-eneolithic*, București, 2013, 312–335.
- Thissen 2013
L. Thissen, *Middle Neolithic Ceramics from Teleor 003, Southern Romania*, BMJT 5, 2013, 25–123.
- Voinea – Neagu 2008
V. Voinea, G. Neagu, *Archaeological research at Hamangia III settlement from Cheia (2004–2008)*, Pontica XLI, 2008, 9–34.
- Voinea – Szmoniewski 2012
V. Voinea, B. Szmoniewski, *Coabitări și simbioze culturale în eneoliticul din Dobrogea. Studiu de caz: Cheile Dobrogei*, Pontica XLV, 2012, 9–25.

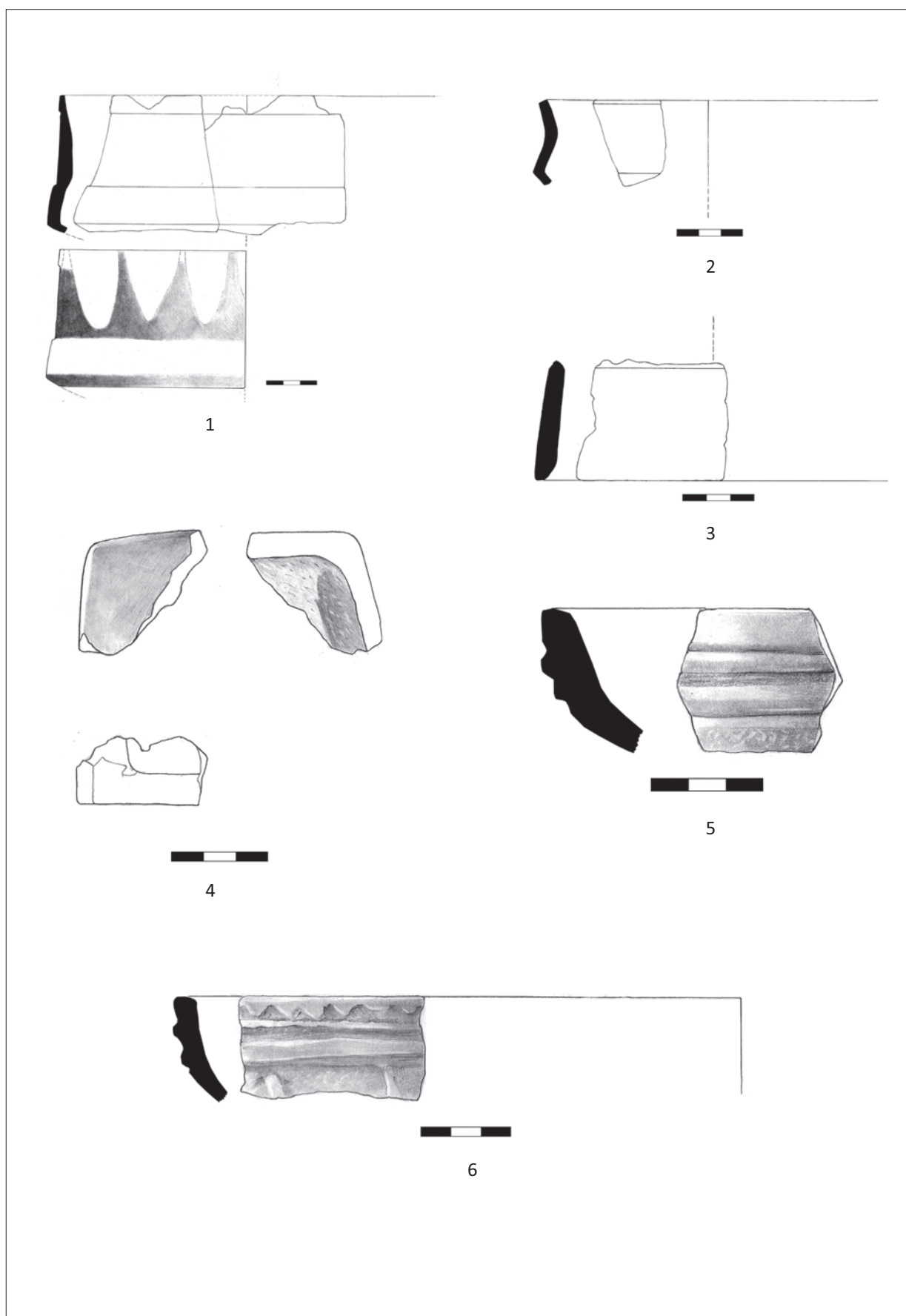
Pl. I. Radovanu-*La Muscalu*. Locuință Boian-Vidra. Ceramică. / *Radovanu-La Muscalu*. Boian-Vidra dwelling. Pottery.

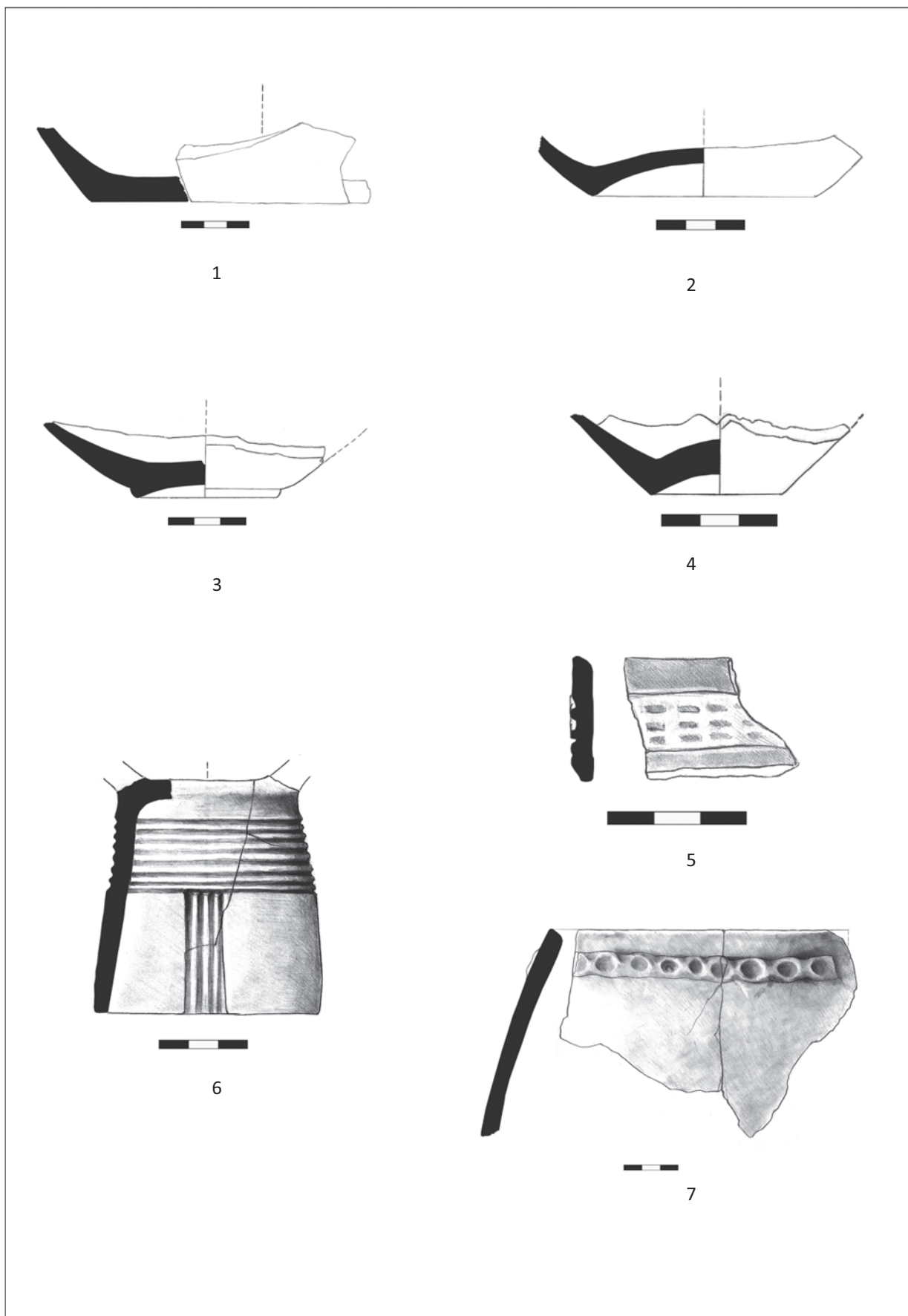
Pl. II. Radovanu-La Muscalu. Locuință Boian-Vidra. Ceramică. / Radovanu-La Muscalu. Boian-Vidra dwelling. Pottery.

Pl. III. Radovanu-*La Muscalu*. Locuință Boian-Vidra. Ceramică. / *Radovanu-La Muscalu*. *Boian-Vidra dwelling*. Pottery.

Pl. IV. Radovanu-*La Muscalu*. Nivel Boian-Vidra. Ceramică. / *Radovanu-La Muscalu*. *Boian-Vidra* layer. Pottery.

Pl. V. Radovanu-*La Muscalu*. Nivel Boian-Vidra. Ceramică. / *Radovanu-La Muscalu*. Boian-Vidra layer. Pottery.

CAPUT STENARUM NACH DEN JAHREN 117/118 N. CHR.

Cristian Schuster*

Cuvinte cheie: *Caput Stenarum*, *castelul*, *Cohors I Flavia Commagenarum*, *Legio XIII Gemina*.

Keywords: *Caput Stenarum*, *Roman fort*, *Cohors I Commagenorum*, *Legio XIII Gemina*.

Schlüsselwörter: *Caput Stenarum*, *das Kastell*, *Cohors I Flavia Commagenarum*, *Legio XIII Gemina*.

Caput Stenarum at 117–118 AD

(Abstract)

The present paper (being the second part of a larger study, the first part having already been published) contains remarks on the Roman *castellum* from Boița (*Caput Stenarum*) after 106 AD. The author discusses a possible presence there of Cohors I Flavia Commagenorum and of a detachment/vexillatio of Legio XIII Gemina. The argumentation is based on archaeological and epigraphic evidence from the *castellum* and the neighbouring areas.

Einleitung

In einem neulich veröffentlichtem Beitrag¹, setzten wir uns mit dem möglichen Aufenthalt der *Cohors I Flavia Commagenorum* in *Caput Stenarum* (Boița) auseinander. Wir waren der Meinung, dass das Erdholzkastell am nördlichen Eingang des Turnu Roșu-Passes zwischen den zwei römisch-dakischen Kriegen (102–105 n.Chr.) erbaut wurde

(Abb. 1). Mit großer Wahrscheinlichkeit stationierte hier ab diesem Zeitpunkt bis in die Jahre 117/118 n. Chr. die oben erwähnte Reitereinheit.

Um den Kenntnisstand besser zu verstehen, ist eine Auffrischung der Forschungsgeschichte nötig. Die ersten Grabungen wurden 1957 durchgeführt², dabei wurden mehrere nicht großflächige Schnitte angelegt³. Im folgenden Jahr wurden die

Abb. 1. Ansicht mit den römischen Spuren in Boița. Foto C. Schuster (2014).

* Institutul de Arheologie București, str. H. Coanda nr. 11;
e-mail: cristian_schuster@yahoo.com.

¹ Schuster 2013, 237–253.

² Macrea 1959, 429–437.

³ Macrea 1959, 430: spricht von zehn, mit verschiedenen Dimensionen, und einer Kasette (A).

Forschungen, diesmal mittels großangelegten Grabungsoberflächen, fortgesetzt⁴. Diese trugen dazu bei, dass sich das Bild hinsichtlich der steinernen Festung und den nahegelegenen zivilen Bauten erweiterte und teilweise klärte. Wichtig erwiesen sich auch die Grabungen aus dem Jahr 1973⁵. Die Informationen bezüglich dem Lager und den Thermen, der *Palaistra* und dem *Portorium* gewannen an Konsistenz. So wurde entdeckt, dass das steinerne Kastell ein erdenes, wahrscheinlich größeres, als Vorgänger hatte und, dass hier, so wie uns die gebrannten Ziegeln bezeugten, neben den Vertretern der *Legio XIII Gemina* auch die einer Reitereinheit, nach unserer Meinung *Cohors I Flavia Commagenorum*, tätig waren⁶. Im Jahr 1981 wurden neue Grabungen an der Süd- und Westseite des Kastells unternommen⁷. Es ist je ein Schnitt (12 × 1,50 m) angelegt worden. Diese Grabungen bekräftigten ein Teil der Forschungsergebnisse der vorgehenden Jahre.

Zum steinernen Lager

Die Forschungen, trotz ihren im allgemeinen doch kleinflächigen Ausmassen, das wenn an das Lager und an den *Vicus* gedacht wird, bewiesen, dass in *Caput Stenarum* nicht von einem *Castrum* sondern von einem

Castellum gesprochen werden muß. Nicolae Lupu redet von einer fast quadratischen steinernen Festung (46 × 47 m)⁸. Andere Archäologen glaubten, dass das *Castellum* zwar rechteckig gewesen ist⁹, aber eine der Seiten kürzer war: 41 × 47 m/ 45 × 50 m.

Es wurde festgestellt, dass fast die ganze Festung von einer doppelten Mauer umgeben war¹⁰. Der Zwischenraum dieser wurde teilweise mit Erde gefüllt, dabei entstand der *Agger*, der von den Soldaten zur Bewachung benützt wurde. Mihai

Macrea, Nicolae Lupu und Cristian M. Vlădescu waren der Meinung, dass ein solcher Bautyp auch in Hoghiz und *Angustia* (Breţcu) anzutreffen sei¹¹. Das Steinkastell ist weiter von einem Doppelspitzgraben umrundet worden. Das einzige Tor wurde an der Westseite angelegt.

Die meisten Stellungsnahmen geben die zweite Hälfte des II. Jh. oder, noch genauer, die Zeitspanne 167–169 n. Chr. als Errichtungsperiode des Steinlagers, der Bäder, des *Portorium* und der meistens Zivilbauten des *Auxiliarius* an (Abb. 2)¹². Dafür sprechen auch die Münzenfunde im Kastell und in der zivilen Ansiedlung, denn die ältesten davon stammen aus der Herrscherzeit des Kaisers *Antoninus Pius*. Die Grabungen führten, gemäß Nicolae

Abb. 2. *Caput Stenarum*, Ansicht aus dem Turnu Roşu-Paß mit den Spuren des Kastells und des *Auxiliarius*. Von C. Schuster bearbeitetes Foto.

Lupu, zur Entdeckung von 22 Münzen, von denen 16 im *Portorium* ausgegraben wurden¹³. Das Kastell soll, beginnend unter *Marcus Aurelius*, von einem Detachement der *Legio XIII Gemina* bewacht worden sein, so wie uns die gestempelten Ziegeln, darunter auch eine, die im Jahr 1981 in der Festung entdeckt wurde, beweisen¹⁴. Diese Einheit hat, nach

⁴ Lupu 1960, 411–422.

⁵ Lupu 1973, 57–58; Lupu 2002, 76–78.

⁶ Lupu 1960, 413; Lupu 1974, 219–227; Lupu 2002, 79–80, 83.

⁷ Schuster 2013, 237, Anm. 8.

⁸ Lupu 2002, 75.

⁹ Vlădescu 1983, 114; Vlădescu 1986, 79; Vlădescu 1994, 249; IDR III/4, 71; Gudea 1997, 70; Protase 2001, 125; Luca, Pinter, Georgescu 2003, 61. Auch Nicolae Lupu (1960, 419) gab ursprünglich andere Ausmassen des Kastells an. Nicolae Gudea und Cristian Găzduc (2006) vergessen Boiţa unter den siebenbürgischen Lagern entlang dem Fluss Olt zu erwähnen.

¹⁰ Lupu 2002, 76.

¹¹ Macrea 1959, 436; Vlădescu 1983, 114–115; Vlădescu 1986, 80; Lupu 2002, 76.

¹² Lupu 1960, 420; Lupu 1974, 220; Lupu 2002, 97–98; Vlădescu 1983, 115; Vlădescu 1986, 80; Schuster 2013, 237–238.

¹³ Lupu 1960, 413, Taf. III/1–2; Lupu 1974, 220; Lupu 2002, 86–87; Dudău 2006, 96–97: „im Lager“, zwei Münzen (*M. Aurelius*=1 D, *Antoninus Pius*=1 AE), „in einem Bau auf der Terrasse der *Palaestrae*“ (*Antoninus Pius*=5 D, *Faustina I*=3 D, *Lucilla M. Aurelii*=1 D, *L. Verus*=1 D, *Faustina II*=2 D, *Commodus*=2 D, *Man. Scantilla*=1 D, *Iulia Domna*=1 D, *Severus Alexander*=1 D & 1 HS, zwei unbestimmte Kupfermünzen. Eine weitere, stark korrodierte Kupfermünze, ist 1981 im südlichen Inneren, neben der Lagermauer, gefunden worden.

¹⁴ Lupu 1960, 413, 420; Lupu 1974, 222–223; Lupu 2002, 102; Vlădescu 1983, 115; Vlădescu 1986, 80; Moga 1985,

Nicolae Lupu, die Soldaten der *Cohors I...* ersetzt¹⁵. Sehr wahrscheinlich wurde das steinerne Lager von demselben Detachement der Legion errichtet¹⁶.

Anderer Meinung ist Nicolae Gudea¹⁷: „die früh datierbaren Ziegelstempel der *legio XIII Gemina* (wahrscheinlich zwischen 101–106) lassen vermuten, daß ein Detachement dieser Legion hier stationierte“. Das würde bedeuten, dass die Nacheinanderfolge *Legio XIII Gemina* – *Cohors I...*, nicht umgekehrt, sich abgelaufen hat. Dafür äußerte sich auch I.I. Russu¹⁸, welcher aber, für die Auxiliartuppe an *Cohors I Tyrionum Sagittariorum* dachte.

Unklar ist auch, wann das Kastell verlassen wurde¹⁹. Ein Teil der Romanisten waren der Meinung, dass die Festung bis zum Ende der Provinzexistenz in Funktion war²⁰. Am Anfang der Forschungen sprach sich auch Nicolae Lupu für das Jahr 275 aus²¹. Er änderte seine Einstellung und, nach einer gründlichen Analyse, kam er zur Schlussfolgerung, dass *Caput Stenarum* schon 245, in der Zeit der Karpeninvasion²², verlassen wurde. Andere dachten an die Zeitspanne 242–245–247²³. Nicolae Gudea war der Meinung, dass „nach 245 die Verteidigungsanlage der Provinz *Dacia Malvensis* in ihrem östlichen Abschnitt zerfiel“, während „die Kastelllinie auf dem Siebenbürger Abschnitt des Olt (d.h. auch Boița, u.A.)... weiterhin in Funktion“ blieben²⁴.

Zu den militärischen Einheiten

So wie schon erwähnt, die erste Einheit die Spuren ihrer Anwesenheit in *Caput Stenarum* hintergelassen hat, war *Cohors I Flavia Commagenorum* (Abb. 3). Es stellt sich die Frage²⁵, ob eine einzige gestempelte Ziegel für die Präsenz einer Auxiliareinheit in einer sehr langen Zeitspanne, d.h. zwischen 101/102–167–169 n. Chr., genügend aussagekräftig ist. Boița stellt hinsichtlich der Problematik der schriftlichen Beweise für die Anwesenheit der Einheiten in den verschiedenen

Lagern keine Ausnahme in Dakien dar²⁶. Andererseits muß darauf hingewiesen werden, dass die Grabungen nur eine kleine Fläche des Kastells aufgedeckt haben, so dass weitere gestempelte Ziegeln noch in der Erde liegen können.

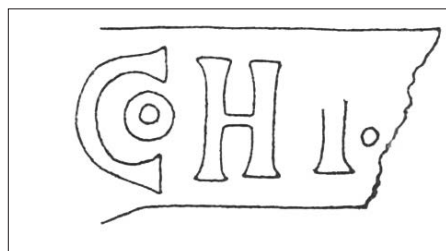

Abb. 3. *Caput Stenarum*, gestempeltes Ziegelfragment: *Cohors I Flavia Commagenorum* (?). Nach IDR III/4.

Nördlich und südlich von *Caput Stenarum* konnte in der Vergangenheit (19. Jh. – Anfang des 20. Jh.), heute kaum noch, der römischen Weg entlang des Olt erkannt werden. Dieser verbande einerseits Siebenbürgen mit den Gebieten südlich den Karpaten (Ostoltenien), und andererseits führte er, durch Tălmăciu, nordwestlich bis *Apulum*²⁷. Sehr wahrscheinlich schwenkte von Boița, entlang dem Fluss, ein anderer Weg nach Osten. Auf diesem lag, etwa 19 km östlich entfernt, auch das Dorf Săcădate, wo, u.a. Materialien aus dem II. Jh. n. Chr.²⁸, auch ein Altar gefunden wurde²⁹. Trotz seiner fragmentarischen Lage konnte ein Teil der Inschrift entziffert werden (Abb. 4):

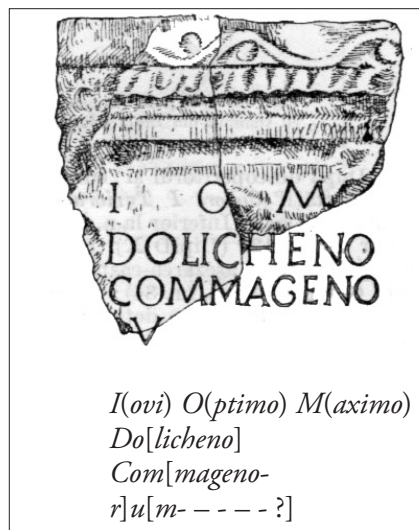

Abb. 4. Săcădate. Altarfragment. Nach IDR III/4.

70, 165; IDR III/4, 72, Abb. 43; Protase 2001, 125; Schuster 2013, 238.

¹⁵ Lupu 1974, 223.

¹⁶ Vlădescu 1983, 115; Vlădescu 1986, 80; Vlădescu 1994, 250.

¹⁷ Gudea 1997, 70.

¹⁸ IDR III/4, 73.

¹⁹ Gudea 1997, 70.

²⁰ Vlădescu 1983, 115; Vlădescu 1986, 80; Vlădescu 1994, 250;

²¹ Lupu 1960, 420.

²² Lupu 2002, 98–102.

²³ Lupu 2002, 98 mit Lit.

²⁴ Gudea 1997, 12.

²⁵ Moga 1985, 70.

²⁶ Nennen hier z.B. Vărădia (*Cohors I Vindellicorum c.R.?*), Sânpaul (*Numerus Maurorum S...?*), Comalău (*Cohors I Hispanorum?*), Putineiu, Băneasa I und II, Roșiorii de Vede u.s.w. siehe Gudea 1997, 27, 61, 65, 70 ff. mit Lit.

²⁷ Luca et alii 2003, 62, 225; Fodoran 2006, 142.

²⁸ Popa 2000, 178; Popa 2002, 160–161; Luca et alii 2003, 187 mit. Lit.

²⁹ IDR III/4, 74, Abb. 45.

Der Altar ist ein Beweis dafür, dass in dieser ländlichen Ansiedlung auch Anbeter des Commagenengott ihr zu Hause hatten³⁰. Der Fund könnte indirekt die Hypothese, dass im II. Jh. n. Chr. in *Caput Stenarum* und im breiteren Gebiet um Boița eine Commagenenauxiliareinheit tätig war, bekräftigen³¹. Es soll aber nicht vergessen werden, dass Iupiter *Optimus Maximus Dolichenus* auch von den Soldaten der *Legio XIII Gemina* hoch eingeschätzt wurde, wie eine Inschrift in *Apulum* bezeugt³², und eine Abteilung dieser Legion stationierte, so wie wir weiter unten diskutieren werden, auch in Boița.

Es wurde des öftern in verschiedenen Beiträgen über die Geschichte *Cohors I Flavia Commagenorum* diskutiert³³. Die Einheit war in den letzten Jahren des ersten Jahrhunderts und am Anfang des nächsten Jahrhunderts n. Chr. (92, 97, 99, 105, 11, 116) in *Moesia Inferior* zu finden³⁴. Wie schon bekannt, nahm sie an den zwei römisch-dakischen Kriegen teil. Für die Zeitspanne 106–117/118 n. Chr. ist ihre rege Tätigkeit nördlich der Donau durch zahlreiche gestempelte Ziegeln belegt. Es erhob sich die Frage, ob diese schriftliche Spuren nur für ihre Bautätigkeit sprechen oder gleichzeitig auch ein Beweis, dass die Einheit in den verschiedenen Orten stationierte, darstellen³⁵.

Wie wir versucht haben zu bekunden, wurde eine Abteilung der *Cohors I Flavia Commagenorum* in *Caput Stenarum* schon nach dem ersten römisch-dakischen Krieg einquartiert³⁶, genauso wie in *Buridava* und *Drajna de Sus*³⁷. Für die Zeit nach 106 ist gestempeltes Baumaterial in *Voinești* und *Târgșor* gefunden worden³⁸. Die Anwesenheit der *Cohors I Flavia Commagenorum* in *Drajna de Sus*, *Târgșor* und *Voinești* gleichzeitig mit Vexilla-

ten der *Legio XI Claudia*, führte Ovidiu Țentea zur Schlussfolgerung³⁹, dass, „*under the reserve of similar attestation in the future, that we are dealing with a mere attachement of the cohorts I Flavia Commagenorum to this Legion's vexillations*“.

Möglich, dass in denselben trajanischen Regierungsjahren auch das Erdholzkastell von *Acidava* (Enoșești) von unserer Cohorte erbaut wurde⁴⁰, aber diese Hypothese kann nicht mit eindeutigen Beweisen belegt werden. Später, in dem „*moment in which the cohorts I Flavia Commagenorum came back to the Olt river would have coincided with the replacement of the wooden fortress at Acidava with the brick one*“⁴¹. Die Rückkehr der Einheit aus Nordostmuntienien in die Gegend des genannten Flusses fand nach den Reorganisierungsjahren des Kaisers *Hadrianus* der Provinzen *Dakien* und *Moesia Inferior* (117/118 n. Chr.) statt und an diese Zeit sind die Ziegelstempel *Coh I Flavia Com* anzuknüpfen⁴². Jetzt, nach dem Verlassen Muntieniens, wird der Ausbau des *Limes Alutanus* in den Vordergrund der Verteidigungspolitik der Provinz *Dacia Inferior* gesetzt.

Nicht genügend geklärt ist die Anwesenheit der Einheit in *Slăveni* und *Romula*⁴³. Sind die entdeckten Ziegelstempel⁴⁴ Belege für eine unmittelbare Besatzung oder nur für die Bautätigkeit der Cohorte? Interessant ist, dass auch in diesen zwei Auxiliarkastells das Tandem *Legio XI Claudia*⁴⁵ und *Cohors I Flavia Commagenorum*, genauso wie in *Drajna de Sus*, *Târgșor* und *Voinești*, anzutreffen ist. Andererseits muß erwähnt werden, dass in *Slăveni*⁴⁶ auch eine Abteilung der *Legio XIII Gemina*⁴⁷ für eine gewisse Zeitspanne tätig war⁴⁸. In *Romula* ist eine Inschrift entdeckt worden⁴⁹, die von verstorbenen Veteranen, unter denen auch ein ehemaliger *Principalis*, die Mit-

³⁰ C. C. Petolescu ist der Meinung, dass die zwei commagenische Einheiten (*Cohors I Flavia Commagenorum* und *Cohors II Flavia Commagenorum*) in der Verbreitung dieses Gottes dazu beitrugen, siehe. Petolescu 1998, 8; Petolescu 2007, 201; Petolescu 2010, 268.

³¹ Petolescu 2002, 96; Țentea – Matei-Popescu 2004, 279.

³² IDR III/5, 221.

³³ Zu den neusten Arbeiten zählen u.a. Petolescu 1995, 271; Petolescu 2002, 95–96; Spaul 2000, 403; Matei-Popescu 2004, 204, Nr. 20; Țentea – Matei-Popescu 2004, 279–280; Matei-Popescu – Țentea 2006, 87; Țentea 2007, 148–149; Schuster 2013.

³⁴ Matei-Popescu – Țentea 2006, Tafel 4 mit Lit.; Țentea 2007, 143–144; Țentea 2012, 41 mit. Lit., Tabelle 4.

³⁵ Matei-Popescu – Țentea 2006, 87.

³⁶ Schuster 2013, 245.

³⁷ Țentea 2007, 144; Zahariade – Dvorski 1997, 23, 73–74, 79–80, 82, 104–106, Abb. 14a-b, 15a-c, 16a-e, 17i-l.

³⁸ Schuster 2013, 243 mit Lit.

³⁹ Țentea 2007, 146. Siehe auch Țentea 2012, 42.

⁴⁰ Gudea 1997, 86–87 mit Lit.: „*Das Kastell entstand bereits unter Kaiser Trajan*“; Gudea – Găzdac 2006, 19: „*In die frühere Eroberungszeit datierbar (101–106)*“; Schuster 2013, 244 nach dem Jahr 106.

⁴¹ Țentea 2007, 147.

⁴² IDR II, 551; Gudea 1997, Nr. 71, Z 1.

⁴³ Gudea 1997, 84–85; Gudea – Găzdac 2006, 18–19: für *Romula* wird die Einheit erwähnt, für *Slăveni* nicht; Țentea 2007, 146–147.

⁴⁴ IDR II, 382, 528; Gudea 1997, Nr. 70, Z 3.

⁴⁵ IDR II, 381, 523; Gudea 1997, 84–85, Nr. 70 Z1–2; Gudea – Găzdac 2006, 18–19.

⁴⁶ Zu dem Kastell siehe u.a. Vlădescu 1986, 30–34, Abb. 15–17; Gudea 1997, 83–85 mit Lit., Nr. 69.

⁴⁷ Gudea 1997, Nr. 69, Z 3–4.

⁴⁸ Gudea 1997, 84 mit Lit.; Gudea – Găzdac 2006, 18: nicht erwähnt.

⁴⁹ IDR II, 352.

glieder der Legion gewesen waren. Das heißt aber nicht, dass eine Abteilung in *Romula* stationiert hat⁵⁰.

Nach 117/118 n. Chr. wird *Cohors I Flavia Commagenorum* in verschiedenen Militärdiplomas (126, 130, 131–132, 140, 146)⁵¹ unter den Einheiten der Provinz *Dacia Inferior* genannt⁵². Das bedeutet, dass die Einheit oder Abteilungen dieser in Auxiliarkastells am Olt zu suchen sind. Wie schon gezeigt, in Frage können *Romula*, Slăveni, *Acidava* und *Caput Stenarum* kommen. Die Abteilungen aus Nordostmuntien – Drajna de Sus, Târgșor und Voinești – haben mit großer Wahrscheinlichkeit ihren Hauptsitz in *Acidava* gefunden, wo sie unter Kaiser *Hadrianus* das Steinkastell errichten. Kleine Abteilungen sind wohl in die benachbarten Lager von Slăveni und *Romula*, um bei dem Erbauen der neuen steinernen Kastells behilflich zu sein, geschickt worden.

Es stellt sich die Frage, wenn wahrhaftig eine Abteilung der Cohorte schon seit der Zeit des ersten römisch-dakischen Krieg bis 117/118 n. Chr. in *Caput Stenarum* zur Bewachung des Nordeingangs des Turnu Roșu-Passes in Stellung gesetzt wurde, was nach diesem letzten Datum mit ihr geschieht. Wird das Erdkastell verlassen und die Abteilung nach *Acidava* (Slăveni oder *Romula*) abkommandiert? Die Verzicht auf ein so wichtiges strategisches Lager wie Boița, das den Weg der Siebenbürgen mit Oltenien verbindet absichert, würde im Gegensatz mit dem militärischen Denken der Römer in der neugestalteten Provinz *Dacia Inferior* sein. Das heißt, dass hier eine Einheit fungierte, ob diese wirklich die *Cohors I Flavia Commagenorum* war, ist nicht sicher, aber sehr wahrscheinlich.

Der oltenische Teil des *Limes Alutanus* wird mit Steinauxiliarkastells abgedichtet. Zu diesen zählt auch das Festungssystem Slăveni⁵³ – *Romula-Cetate*⁵⁴ – *Acidava*, welches die Hauptrolle der Abwehr am Olt spielen sollte. Wahrscheinlich muß jetzt von der Anwesenheit einer Abteilung der *Legio XIII Gemina* in Slăveni gesprochen werden. Möglich das ihre Tätigkeit hier, als einzige Legion

in den Provinzen nördlich der Donau, die Rolle hatte die Wichtigkeit welche Slăveni zugewiesen wurde⁵⁵, zu bekräftigen. Slăveni ist der einzige Ort im südlichen Teil der Provinz *Dacia Inferior* wo eine Abteilung dieser Legion zu verzeichnen ist; sonst sind Spuren dieser ausschließlich in Siebenbürgen und, weniger, im Banat zu finden⁵⁶.

Es ist unterstreichen, dass die Stempel der Legion (*Legio XIII G*) aus Slăveni dieselben mit denen aus *Caput Stenarum* sind⁵⁷. Nur, Boița wird mit einem Steinkastell erst in der Zeitspanne 167–169 n. Chr. ausgestattet. Der Erbauer und die Besatzung des neuen Lagers war eine Abteilung der *Legio XIII Gemina*, das ist durch die gestempelten Ziegeln belegt (Abb. 5). Möglich, dass sie die Abteilung der *Cohors I Flavia Commagenorum* ersetzten. Diese letztere kann nach *Acidava* oder, warum nicht, nach *Romula* oder Slăveni abgezogen worden sein. Ein Idealfall wäre vielleicht gewesen, dass es einen „Tausch“ zwischen Slăveni und *Caput Stenarum* gab: die Abteilung der Legion aus Slăveni zog nach Boița, während die Abteilung der Cohorte von hier nach Süden, nach Slăveni maschierte.

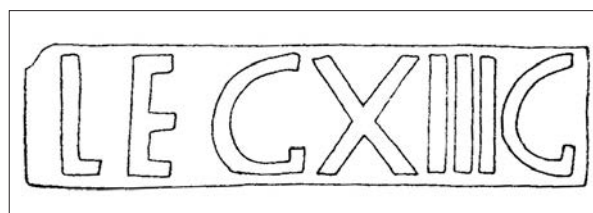

Abb. 5. *Caput Stenarum*. Gestempelte Ziegel: *Legio XIII Gemina*. Nach IDR III/4.

Andererseits gibt eine Übereinstimmung in der Architektur und Bautechnik der Kastells Boița, Hoghiz und *Angustia*. Diese Tatsache ist nicht überraschend, denn alle drei liegen im siebenbürgischen Olt-Gebiet. *Caput Stenarum* und *Angustia* sind fast gleich entfernt von Hoghiz und beide Abschnitte sind von je zwei Kastells bewacht worden (Cincșor & Feldioara, bzw. Olteni & Comalău)⁵⁸. Hoghiz „sicherte eine Straßenkreuzung“.

⁵⁰ Genauso wie in Răcari, wo desgleichen eine Inschrift in welches die Legion erwähnt wird: IDR II, 163. In Câmpulung Muscel wurde ein Ziegelfragment (IDR II, 613) fälschlicherweise anstatt der *Legio XI Claudia*, der *Legio XIII Gemina* zugeordnet, siehe Moga 1985, 75.

⁵¹ RMD I, 39 = IDR I, 13; RMD IV, 269; RMD V, 376. Țentea 2012, 43 mit Lit., Tabelle 9.

⁵² Petolescu, Matei-Popescu 2008.

⁵³ Vlădescu 1983, 82–85; Vlădescu 1986, 30–34: wurde im Jahr 205 umgebaut; Gudea 1997, 84–85.

⁵⁴ Vlădescu 1983, 85–88; Vlădescu 1986, 34–40; Gudea 1997, 85–86; Cătăniciu 1997, 64–66;

⁵⁵ Besatzungen des Kastells waren entlang der Zeit, den Abteilungen der *Legio XIII Gemina* und *Cohors I Flavia Commagenorum*, *Ala I Hispanorum*, *Ala I Claudia Miscellanea*, *Cohors I Brittonum*, *Numerus Singulariorum* und *Numerus Syrorum Malvensium* und Abteilungen der *Legio XI Claudia* und *Legio V Macedonica*, siehe Gudea 1997, 83–84; Gudea – Găzdac 2006, 18. Țentea, Matei-Popescu 2004, 264 streiten die Anwesenheit der *Ala I Claudia Nova Miscellanea* und *Ala I Claudia Gallorum* ab.

⁵⁶ Moga 1985, 54–77.

⁵⁷ Solche Stempel sind in mehreren Orten in Siebenbürgen und im Banat gefunden worden: Moga 1985, 165.

⁵⁸ Vlădescu 1986, 80–83; Gudea 1997, 61–62, 64–65, 67–69 mit Lit.; Gudea – Găzdac 2006, 20

zung an einem Übergang von der *Dacia Inferior* zur *Dacia Superior*⁵⁹, während *Angustia* und *Caput Stenarum* je einen Engpaß, das erste Kastell Oituz nach Osten, das zweite Turnu Roşu nach Süden, beherrschten. Alle drei Auxiliarkastells, genauso wie auch *Cumidava* (Râşnov), welches den Bran-Paß bewachte⁶⁰, wurden unseres Erachtens⁶¹ in ihrer Erdholzphase schon zwischen den zwei römisch-dakischen Kriegen erbaut. Nicht geklärt ist der Baumoment des Kastells von Olteni⁶², welches die Rolle hatte den Tuşnad-Paß zwischen der Provinz und dem *Barbaricum* abzusichern.

In *Angustia* stationierte seit ihren ersten Jahren *Cohors I Hispanorum*, dann auch *Cohors I Bracaraugustanorum*⁶³; eine Abteilung der *Cohors I Hispanorum veterana* war wahrscheinlich in Comalău tätig⁶⁴. Olteni, gemäß Nicolae Gudea Teil des *Limes* der Provinz *Dacia Superior* (*Dacia Apulensis*)⁶⁵, hatte bis jetzt eine unpräzisierte Cohorte zur Garnison (vielleicht: *Cohors II Bessorum*, *Cohors III Bessorum*, *Cohors III Betasiorum*, *Cohors III Brittonum Eguitata* oder *Cohors III Betavorum*?)⁶⁶. *Cohors II Flavia Numidarum* lagerte im Steinkastell von Feldioara⁶⁷, während *Cohors II Flavia Bessorum* in Cincşor⁶⁸ zu finden war. *Cumidava* wurde von der *Cohors VI Nova Cumidavensium* bewacht⁶⁹; *Ala I Asturum*, *Cohors III Galorum*, *Numerus Illyricorum* (?) und eine Abteilung der *Legio XIII Gemina*⁷⁰ gehörten zu den in Hoghiz⁷¹ stationierten Einheiten.

⁵⁹ Gudea 1997, 66.

⁶⁰ Vlădescu 1986, 83–85; Gudea 1997, 65–66 mit Lit.; Gudea – Găzdac 2006, 21.

⁶¹ Schuster 2013, 249, Abb. 4.

⁶² Gudea 1997, 61–62 mit Lit.

⁶³ IDR III/4, 336–337, 339; Vlădescu 1983, 117–118; Gudea 1997, 63; Petolescu 2002, 85–86; Matei-Popescu 2004, 193; Matei-Popescu 2004; Țentea – Matei-Popescu 2004, 273–274; Țentea – Matei-Popescu 2006, 84, 93, Tabelle 9.

⁶⁴ Vlădescu 1983, 116; Gudea 1997, 65.

⁶⁵ Gudea 1997, 61–62.

⁶⁶ IDR III/4, 318 mit Lit.; Gudea 1997, 62;

⁶⁷ IDR III/4, 314.

⁶⁸ IDR III/4, 181. Zahariade 2009, 150: „Since 20s of the 2nd century the cohort was garrisoned at Cincşor”.

⁶⁹ IDR III/4, 221 mit Diskussion und Lit.; Gudea 1997, 66. Nicolae Gudea nennt unter den Einheiten einen *Numerus Palmyrenorum*. Bestimmt ist ihm ein Fehler unterlaufen, denn in Ovidiu Țentea's Beiträg2 (2007 und 2012) wird hier kein palmyrischer *Numerus* erwähnt.

⁷⁰ IDR III/4, 230–231, 235, 241–243; Gudea 1997, 67; Petolescu 2002, 62–63, 106–107; Matei-Popescu 2004, 207; Țentea, Matei-Popescu 2004, 261–262, 283; Gudea – Găzdac 2006, 20; Țentea – Matei-Popescu 2006, 80, 90.

⁷¹ Dem *Limes* der Provinz *Dacia Inferior* (*Dacia Malvensis*) angehörend: Gudea 1997, 66; Petolescu 2010, 200. Andere Meinung, u.z. Teil des *Limes* der Provinz *Dacia Superior*, siehe bei IDR III/4, 230.

Wie zu bemerken ist, außer Hoghiz und *Caput Stenarum*, hatten alle anderen besprochenen Lagern zur Besatzung ausschließlich Auxiliareinheiten oder Abteilungen dieser. Nach 118/119 n. Chr. und im Zusammenhang mit dem Verlassen Munteniens wurden, die bis dahin mit mehreren Abteilungen in verschiedenen Kastellen stationierenden Einheiten, zurückgezogen und ihnen wurde je ein fester Sitz mit einem kleinen, begrenzten Gebiet zur Bewachung zugeteilt. Das ist für *Cohors I Flavia Commagenorum* (wahrscheinlicher Hauptsitz in *Acidava*, mit möglichen kleinen Abteilungen in der nahegelegenen Umgebung, in Slăveni und *Romula*; größere Abteilungen in *Caput Stenarum*)⁷², *Cohors I Hispanorum* (Hauptsitz in *Angustia*, mögliche Abteilungen in Comalău) und *Cohors II Bessorum* (Hauptsitz in Cincşor, mögliche Abteilung in Olteni⁷³) gültig gewesen.

Caput Stenarum scheint ununterbrochen ab 167–169 bis 245 von einer Abteilung der *Legio XIII Gemina* bewacht gewesen zu sein. Während dessen eine Abteilung der Legion nur für eine kurzbegrenzte Zeit in Hoghiz anwesend war. Dafür spricht die Inschrift⁷⁴, in welcher für Kaiser's *Hadrianus*-Regierungszeit belegt wird, dass in Hoghiz eine *Vexillatio Legionis XIII Geminae* unter Führung des *Centurio Tiberius Claudius Valerianus* bautätig war⁷⁵. I.I. Russu ist der Meinung⁷⁶, dass die Präsenz eines „wichtigen *Detachements der Legion XIII Gemina*...die Bedeutung des militärischen Punktes neben Hoghiz und dessen Angehörigkeit zu *Dacia Superior*“ beweist. Die Wichtigkeit des Kastells kann nicht abgestritten werden, aber der zeitbeschränkte Aufenthalt einer *Vexillatio* in Hoghiz, ist, unseres Erachtens, eher ein Beweis, für die Bedeutung des Lagers von *Caput Stenarum* wo eine Abteilung der Legion fast 80 Jahre stationierte. Boița war der Schlüssel, der die nördliche Pforte zum Turnu Roşu-Paß auf- und abriegelte und dadurch den Weg zum südöstlichen Abschnitt der Provinz *Dacia Inferior* (*Dacia Malvensis*) kontrollierte. Der Weg war militärisch, aber

⁷² Die Einheit war auch in einem Lager des *Limes Transalutanus*, im Kastell von Câmpulung-Jidava, aber nur in der ersten Hälfte des 3. Jh. n. Chr. anwesend (Petolescu 1995, 250; Petolescu 2002, 95–97, No. 30). Das Kastell wurde sehr wahrscheinlich von den Karpen in Kaisers *Philippus Arabs*-Zeit zerstört (Petolescu – Cioflan 1984; Țentea 2012, 44).

⁷³ Petolescu 2002, 85. Wenn dieses mit der Realität entsprechen sollte, dann hat das Kastell in Olteni eher dem *Limes* der Provinz *Dacia Inferior* statt dem der *Dacia Superior* angehört.

⁷⁴ Gudea 1997, 67 erwähnt auch Ziegelstempeln.

⁷⁵ IDR III/4, 230, Abb. 140; ILD 13; Moga 1985, 69–70.

⁷⁶ IDR III/4, 230.

auch wirtschaftlich, so wie es auch das Zollamt (*Portorium*) in Boița belegt⁷⁷, von großen Wert für dieses Gebiet, daher der Beschluß ihn einer *Vexillatio* der *Legio XIII Gemina* und nicht einer *Auxilia* anzuvertrauen.

In unserem Beitrag haben wir versucht einen möglichen Ablauf der Geschehnisse in diesem Knickpunkt der Provinz *Dacia Inferior* zu gestalten. Das vorgeführte Bild ist das Ergebnis einiger Gedankenspiele, die teilweise abhängig von unsicherem Beweismaterial sind. Die zukünftigen Forschungen werden zeigen – hoffentlich – ob unsere Hypothese stimmt oder ob wir im Unrecht waren.

BIBLIOGRAPHIE

- Bogdan-Cătănciu 1997
I. Bogdan-Cătănciu, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman în secolele I–III p. Ch.*, Alexandria (1997).
- Dudău 2006
O. Dudău, *Circulația monetară în castrale de trupe auxiliare din Provincia Dacia*, Bibliotheca Historica et Archaeologica XXXVIII, Timișoara (2006).
- Fodoran 2006
F. Fodoran, *Viae militares în timpul lui Traian*. (E.S. Teodor, O. Țentea), *Dacia Augusti Provincia. Crearea Provinciei. Actele simpozionului desfășurat în 13–14 octombrie 2006 la Muzeul Național de Istorie a României, București*, București (2006), 135–152.
- Gudea 1997
N. Gudea, *Das Dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*. *JRGZM*, 44, 2, (1997), 1–113 (= 497–609).
- Gudea – Găzdac 2006
N. Gudea, C. Găzdac, *Die dakische Gebiete in der römischen Provinz Moesia Inferior (101–118 n. Chr.)*. *Dobeta XIV*, (2006), 11–46.
- IDR II
G. Florescu und C.C. Petolescu, *Inscripțiile antice din Dacia și Scythia Minor. Inscripțiile Daciei Romane. Vol. II. Oltenia și Muntenia*, București (1977).
- IDR III/4
I. I. Russu, *Inscripțiile antice din Dacia și Scythia Minor. Inscripțiile Daciei Romane, volumul III: Dacia Superior, 4: Zona răsăriteană*, București (1988).
- ILD
C.C. Petolescu, *Inscripții Latine din Dacia*, București (2005).
- Luca et alii 2003
S. A. Luca, Z.K. Pinter, A. Georgescu, *Repertoriul arheologic al județului Sibiu (situri, monumente arheologice și istorice)*, Bibliotheca Septemcastrensis III, Sibiu (2003).
- Lupu 1960
N. Lupu, *Săpăturile de la Boița*. *MCA VII*, (1960), 411–422.
- Lupu 1973
N. Lupu, *Caput Stenarum MCMLXXII*. *Transilvania s.n.*, 2, (1973), 57–58.
- Lupu 1974
N. Lupu, *O importantă descoperire la Caput Stenarum*, *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj (1974), 219–227.
- Lupu 2002
N. Lupu, *Stațiunea romană de la Boița (jud. Sibiu)*. *Acta Terrae Septemcastrensis I*, (2002), 71–106.
- Macrea 1959
M. Macrea, *Șantierul Cașolț-Boița*. *Materiale VI*, (1959), 407–443.
- Matei-Popescu 2004
F. Matei-Popescu, *Trupele auxiliare romane din Moesia Inferior*. *SCIVA* 52–53, (2004), 173–242.
- Matei-Popescu 2005
F. Matei-Popescu, *Despre identitatea cohortelor I Bracaraugustanorum equitata și I Bracarorum civium Romanorum*. (C. Mușețeanu, M. Bărbulescu, D. Benea), *Corona laurea. Studii în onoarea Luciei Țeposu-Marinescu*, București (2005), 313–318.
- Matei-Popescu – Țentea 2006
F. Matei-Popescu, O. Țentea, *Participarea trupelor auxiliare din Moesia Superior și Moesia Inferior la cucerirea Daciei*. (E.S. Teodor, O. Țentea), *Dacia Augusti Provincia. Crearea Provinciei. Actele simpozionului desfășurat în 13–14 octombrie 2006 la Muzeul Național de Istorie a României, București*, București (2006), 75–120.
- Moga 1985
V. Moga, *Din istoria militară a Daciei Romane. Legiunea XIII Gemina*, Cluj-Napoca (1985).
- Petolescu 1995
C.C. Petolescu, *Unitățile auxiliare din Dacia Romană (II). Cohortes*. *SCIVA* 46, 3–4, (1995), 237–275.
- Petolescu 1998
C.C. Petolescu, *Dacia și fenomenul oriental. Studiu introductiv*. (R. Turcan), *Culte orientale în lumea romană*, București (1998), 5–11, 391–396.
- Petolescu 2002
C.C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuție la istoria militară a Daciei Romane*, București (2002).

⁷⁷ Lupu 2002, 81–83.

- Petolescu 2007
C. C. Petolescu, *Contribuții la istoria Daciei Romane I*, București (2007).
- Petolescu – Cioflan 1984
C. C. Petolescu, T. Cioflan, Distrugerea castrului de la Cîmpulung (Jidova). *StComCîmpulung* 3, (1984), 15–19.
- Petolescu – Matei-Popescu 2008
C. C. Petolescu, F. Matei-Popescu, The Presence of the Roman Army from Moesia Inferior at the North of the Danube and the Making of the Dacia Inferior Province. (I. Piso), *Die Römischen Provinzen. Begriff und Gründung (Colloquium Cluj-Napoca, 28. September – 1. Oktober 2006)*, Centrul de Studii Romane, Cluj-Napoca (2008), 357–367.
- Popa 2000
D. Popa, *Viața rurală în Transilvania romană*, Sibiu (2000).
- Popa 2002
D. Popa, *Villae, vici, pagi. Așezările rurale din Dacia intracarpatică*, Sibiu (2002).
- Protase 2001
D. Protase, Organizarea militară. (D. Protase, A. Suceveanu), *Istoria Românilor. Vol. II. Daco-romani, romanici, alogeni*, București (2001), 99–136.
- RMD I
M. M. Roxan, *Roman Military Diplomas 1954–1977*, London (1978).
- RMD IV
M. M. Roxan, P. Hoder, *Roman Military Diplomas*, IV, London (2001).
- RMD V
P. Hoder, *Roman Military Diplomas*, V, London (2006).
- Schuster 2013
C. Schuster, Castelul de la Caput Stenarum și Cohors I Flavia Commagenorum. *Terra Sebus. Acta Musei Sabiensis* 5, (2013), 237–253.
- Spaul 2000
J. Spaul, *Cohors²: The Evidence for and a Short History of the Auxiliary Infantry Units of the Imperial Roman Army*, British Archaeological Reports, International Series 841, Oxford (2000).
- Țentea 2007
O. Țentea, Auxilia Commagenorum in Dacia. *AMN* 41–42, I (2004–2005), (2007), 141–160.
- Țentea 2012
O. Țentea, *Ex Oriente ad Danubium. The Syrian Units on the Danube Frontier of the Roman Empire*, National History Museum of Romania. The Centre for Roman Military Studies 6, Cluj-Napoca (2012).
- Țentea – Matei-Popescu 2004
O. Țentea, F. Matei-Popescu, Alae et Cohortes Daciae et Moesia. A review and update of J. Spaul's Ala² and Cohors². *AMN* 39–40, I, (2004), 259–296.
- Vlădescu 1983
C. M. Vlădescu, *Armata romană în Dacia Inferior*, București (1983).
- Vlădescu 1986
C. M. Vlădescu, *Fortificațiile romane din Dacia Inferior*, Craiova (1986).
- Vlădescu 1994
C. M. Vlădescu, Caput Stenarum. (C. Preda), *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României. Vol. I (A-C)*, București (1994), 249–250.
- Zahariade 2009
M. Zahariade, *The Thracians in the Roman Imperial Army from the First to the Third Century A.D. I Auxilia*, National Museum of Romanian History, Institute of Archaeology „Vasile Pârvan”, The Center for Roman Military Studies 2, Cluj-Napoca (2009).
- Zahariade – Dvorski 1997
M. Zahariade, T. Dvorski, *The Lower Moesian Army in Northern Wallachia (A.D. 101–118). An Epigraphical and Historical Study on the Brick and Title Stamps Found in Dragna de Sus Roman Fort*, Bucharest (1997).

ARHEOLOGIE
ȘI ISTORIE MEDIEVALĂ

O LOCUINȚĂ DE RĂZBOINIC DIN SECOLUL VII DE LA IERNUT/ SFÂNTU GHEORGHE (JUD. MUREȘ)*

Călin Cosma**

Cuvinte cheie: *Evul Mediu timpuriu, locuință, războinic, arme, ceramică*
Keywords: *Early Middle Ages, dwelling, warrior, weapons, pottery*

A 7th century warrior house at Iernut/Sfântu Gheorghe (Mureș County) (Abstract)

The present study analyzes a dwelling identified inside the 6th and 7th centuries' settlement at Iernut-Sfântu Gheorghe, containing a series of artefacts which can be related to the presence of a warrior. The archaeological site at Iernut-Sfântu Gheorghe village (Mureș County) is positioned at the eastern limit of the modern village, in a place called "Pe Șes" by the locals. The site displays a sequence of inhabitation starting from prehistory and continuing during the Roman period and the 6th and 7th, 8th–11th, and 12th–14th centuries (Fig. 1.1–2).

Dwelling no. 1/1994 was discovered inside surface S1, it measured 3.00 × 3.10 m and it was orientated W–E. An almost completely destroyed oven (Fig. 2.1–2) was identified near the south-eastern corner and the whole structure was affected by a strong fire. The inventory of the dwelling consists of pottery fragments and iron objects: a spur, a bit, an arrowhead and a spearhead (Pl. 1–7). The majority of the archaeological finds, displaying strong traces of secondary burning, were collected from an ash layer overlapping the floor and not from the upper layers related to the abandonment of the dwelling. Thus, the context of the discovery indicates with certainty that the finds were used during the last phases of function and they did not arrive inside the structure after its destruction. Dwelling L. 1/1994 from Iernut-Sfântu Gheorghe can be dated during the 7th century with the possibility of narrowing down the period of its existence in the second half of the same century. The archaeological finds argue for the identification of the structure discovered at Iernut-Sfântu Gheorghe with a 7th century dwelling belonging to a warrior.

În articolul de față prezentăm o locuință inedită, descoperită în așezarea din sec. VI–VII de la Iernut/Sfântu Gheorghe, în care au fost descoperite o serie de artefacte metalice ce pot fi puse pe seama unui războinic.

Precizări topografice

La Iernut/satul Sfântu Gheorghe (jud. Mureș), în hotarul de Est a satului, în locul denumit de localnici „Pe Șes”, se găsește un sit arheologic cu așezări dispuse una peste alta: din preistorie, din epoca daco-romană și din secolele VI–VII, VIII–XI, XII–XIV. Locul „Pe Șes” este o terasă înaltă a Mureșului din satul Sfântu Gheorghe aparținător orașului Iernut (jud. Mureș). Se află la baza unui deal pe care astăzi se găsește monumentul eroilor din cel de-al doilea Război Mondial, cunoscut drept Monumentul de la Oarba de Mureș (Fig. 1.1–2).

După primele cercetări din anul 1954, situl arheologic a intrat în literatura de specialitate sub denumirea de „așezarea de la Cipău-Sfântu Gheorghe”¹. Ulterior, în urma săpăturilor arheologice desfășurate în anii '90 ai secolului XX, obiectivul arheologic a fost localizat la Iernut/Sf. Gheorghe sau Iernut/Cătunul Sf. Gheorghe². Pentru a nu crea confuzii păstrăm localitatea Iernut/Sf. Gheorghe, punctul „Pe Șes”, ca și localizare a sitului arheologic (Fig. 1.1–2).

* This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS – UEFISCDI, project number PN-II-ID-PCE-2011-3-0278.

** Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, e-mail: cosma.calin@yahoo.com.

¹ Horedt 1955, 661–662, pl. IV, fig. 3/6–16.

² Săpăturile de la Iernut/Sfântu Gheorghe de după 1990 sunt în cea mai mare parte inedite. Pentru informații vezi CCA 1991–2000, șantierul arheologic Iernut/Sfântu Gheorghe.

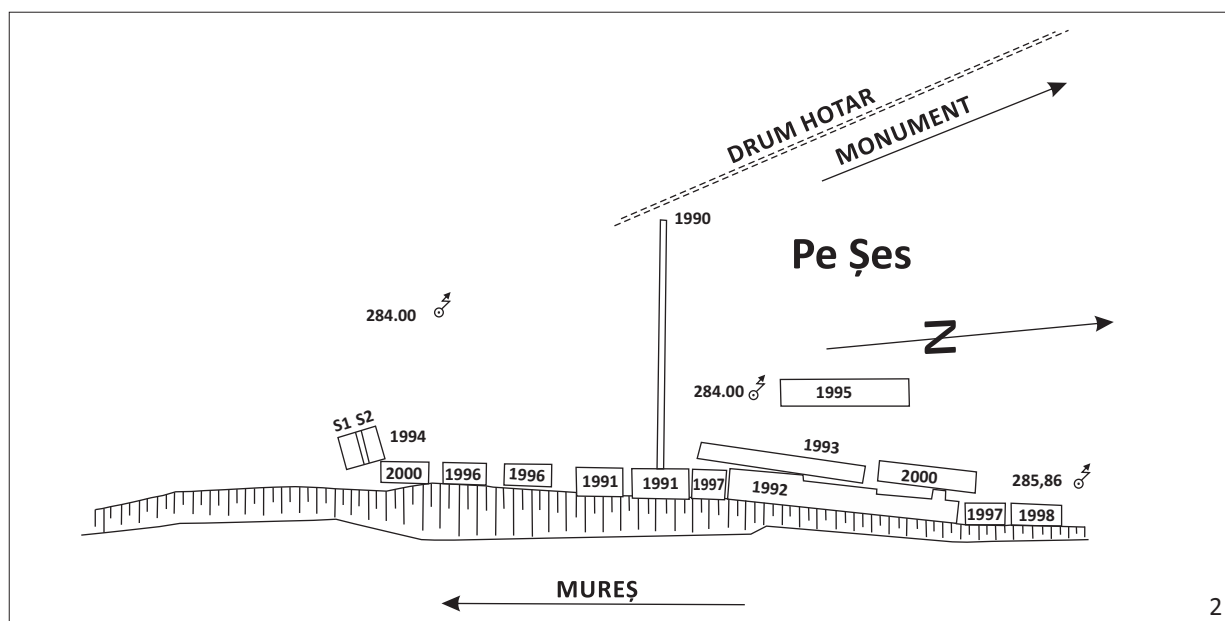
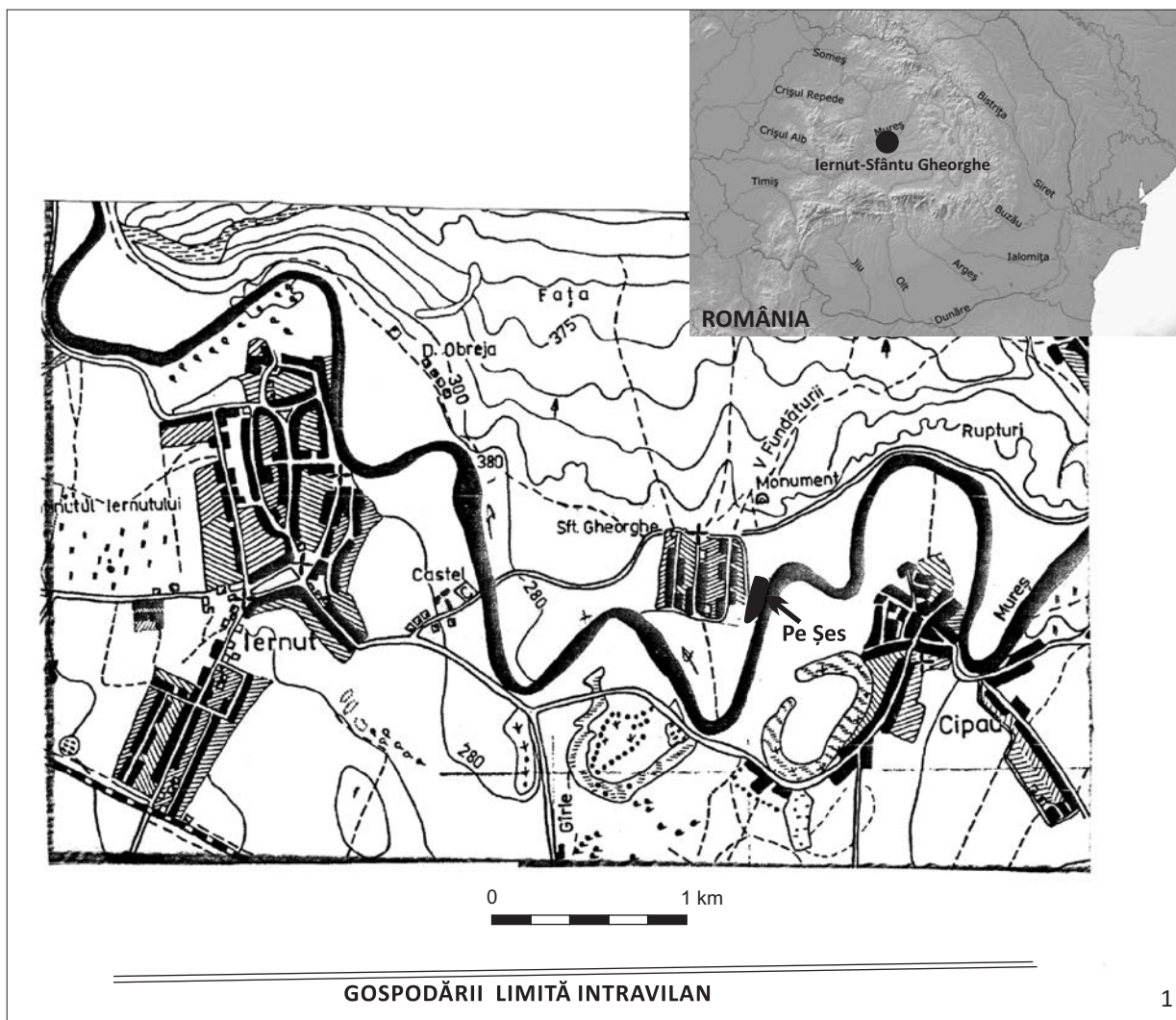

Fig. 1. 1. Localizarea geografică a sitului de la Iernut/Sfântu Gheorghe; 2. Dispunerea secțiunilor pe teren în situl de la Iernut/Sfântu Gheorghe.

Precizări stratigrafice

Cercetările efectuate pe terasa Mureșului denumită „Pe Șes” au avut ca rezultat descoperirea de locuințe, cuptoare, gropi de provizii etc., precum și a unui bogat material arheologic ce constă din ceramică și din diverse obiecte din fier, care se datează în diferite perioade de timp, din preistorie și până în Evul Mediu. Săpăturile au fost efectuate la marginea terasei, spre Mureș, în zona de mijloc a platoului, pe coordonatele N–S (Fig. 1.2).

În anul 1994, în partea de sud a terasei au fost săpate două suprafețe paralele, orientate cu laturile lungi pe coordonatele E–V, având dimensiunile de 10 × 5 m fiecare, cu martor între ele de 1 m (Fig. 1.2, 2).

În acea parte de sud unde au fost săpate cele două suprafețe arheologice, terenul coboară în pantă ușoară față de partea de nord, unde platoul este mai înalt. În această zonă sudică locuirea nu a fost așa de intensă, ca în partea de nord a terasei, unde stratigrafia verticală cu vestigii arheologice ajunge în unele locuri până la –2,00 m adâncime și unde se concentrează un număr mare de complexe arheologice, din preistorie și până în Evul Mediu.

În comparație cu zona nordică a terasei, în estul acesteia sterilul arheologic este mai sus. El apare la –0,75 m. Nivelele de cultură se găsesc foarte sus, pornind de la sterilul arheologic și până la actualul nivel de călcare al terasei. Ca urmare fiecare nouă locuire antică sau medievală a șters aproape în totalitate urmele precedentei așezări. Altfel spus, așezarea mai veche a fost distrusă de cea nouă, care la rândul ei a fost devastată de următoarea așezare dintr-o fază mai nouă. Sunt documentate trei nivele de locuire: –0,10–0,30 m, nivelul medieval datat în sec. XIII–XIV; –0,30–0,50 m, strat de cultură cu materiale din sec. VIII–XI. Între –0,50–0,75 m adâncime s-a conturat nivelul datat în sec. VI–VII. În acest ultim nivel de cultură, a fost descoperită în suprafața S. 1, la nivelul lutului galben (–0,75 m adâncime), o locuință patrulateră cu instalație de foc. De asemenea, au fost surprinse și urmele unei presupuse gropi de formă circulară cu un diametru de 0,80 m (Fig. 2, S. 1). În suprafața S. 2, în partea de vest, a fost descoperit fundul unei gropi probabil de provizii, utilizată ulterior ca și groapă menajeră (Fig. 2, S. 2). Zona estică a acestei suprafețe a fost total distrusă, până la sterilul arheologic, de o groapă contemporană (Fig. 2.3).

În cele două suprafețe săpate în zona estică, în nivelul datat în sec. VI–VII s-a constatat pe toată grosimea lui, existența unor urme consistente de

cenușă în stratul de cultură, fapt care certifică un incendiu databil cândva la sfârșitul sec. VII, poate chiar la începutul sec. VIII.

Descrierea locuinței și a materialului arheologic. Cronologie

Locuința nr. 1/1994 (Fig. 2)

Locuința nr. 1/1994 a fost descoperită în suprafața S. 1. Conturul locuinței a fost surprins la adâncimea de –0,75 m (adâncime la care apare sterilul). Groapa complexului arheologic se adâncește până la –0,85 m în steril. Locuința a avut dimensiunile de 3,00 × 3,10 m, cu axa lungă orientată V–E. Locuința nu a dispus de gropi de pari în colțuri sau la mijlocul laturilor. Colțurile complexului sunt foarte puțin rotunjite. Aproape de colțul sud-estic al complexului s-a descoperit un cuptor complet distrus. Cel mai probabil, a fost un cuptor cu pereții din lut. Puține bucăți din pereți au fost descoperite căzute peste vatra de foc. Vatra cuptorului, dispusă la nivelul podelei locuinței, a avut o formă dreptunghiulară cu dimensiunile de 0,40 × 0,20 m, cu axa lungă orientată V–E. Partea inferioară a cuptorului era formată dintr-o crustă de lut arsă, cu o grosime de 0,60 m. Peste această vatră arsă s-au găsit prăbușiți pereții din lut spărți în bucăți. În fața cuptorului, în colțul de nord se afla o groapă de alimentare a instalației de foc. A avut o formă dreptunghiulară, cu dimensiunile de 0,45 × 0,20 m, cu axa lungă orientată V–E. A fost săpată în podeaua locuinței, fundul gropii aflându-se la adâncimea de –1,15 m (Fig. 2.1–2).

Foarte probabil a fost o locuință semi-adâncită în pământ, cu pereții și acoperișul sprijiniți pe tălpici din lemn³. Condițiile de păstrare a cuptorului nu lasă loc pentru foarte multe detalii referitoare la tipul de instalație de foc. Posibil să fi fost un cuptor cu pereții din lut. În partea superioară probabil a avut o tăviță din lut portabilă⁴.

De asemenea, trebuie specificat faptul că locuința a fost afectată de un incendiu puternic. Acesta a avut loc cu siguranță în perioada de funcționare

³ Pentru diferite sisteme constructive întâlnite la locuințele medievale timpurii vezi de exemplu: Chapelot/Fossier 1985, 33–135; Cosma 1996, 264–274, cu bibliografia; Pleinerová 2000, 35–40; Šalkovský 2001; Cosma 2002, 28–33, cu bibliografia; Tóth 2006; Kuna – Profantová 2005, 324–329; Harhoiu, Baltag 2006, 19–25; Vizauer 2008, 19–118; Stanciu 2011, 110–163.

⁴ Pentru diferite tipuri de cuptoare din Evul Mediu timpuriu, vezi de exemplu: Cosma 1996, 264–274, cu bibliografia; Pleinerová 2000, 35–40; Šalkovský 2001; Cosma 2002, 28–33, cu bibliografia; Tóth 2006; Kuna – Profantová 2005, 324–329; Harhoiu – Baltag 2006, 19–25; Vizauer 2008, 19–118; Stanciu 2011, 110–163.

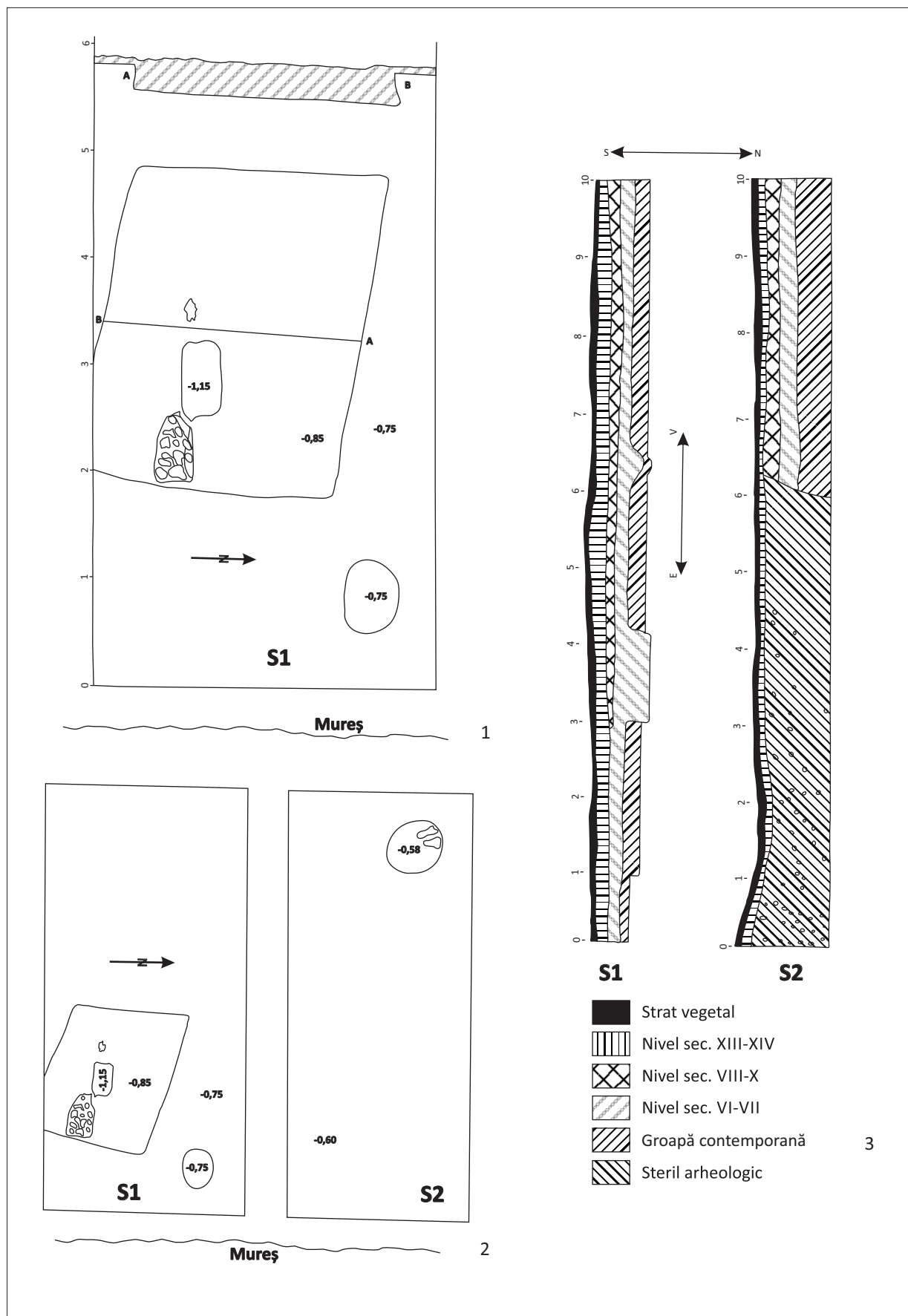

Fig. 2. 1. Planul locuinței L 1/1994; 2. Secțiunile S1–S2/1994; 3. Profilul secțiunilor S1–S2/1994.

a complexului și nu ulterior, într-o altă secvență cronologică. Pledează pentru acest lucru faptul că în groapa locuinței s-a descoperit o cantitate foarte mare de cenușă și chirpici ars, care provin de la scheletul de lemn lipit cu lut al locuinței. Artefactele descoperite la nivelul podelei locuinței aveau urme accentuate de ardere secundară, fenomen datorat contactului cu o sursă de foc deosebit de puternică.

Un strat subțire de cenușă s-a descoperit de altfel pe toată suprafața S. 1 și S. 2, fapt precizat deja, ceea ce denotă un incendiu la nivelul întregului spațiu din jurul locuinței, incendiu incidental sau provocat (Fig. 2.3). Că incendiul a avut loc când încă locuința era locuită este demonstrat și de faptul că peste stratul de cultură din sec. VI–VII, în care se regăsește foarte multă cenușă, este dispus nivelul de cultură în care s-au descoperit materiale din sec. VIII–XI (Fig. 2.3).

Chiar dacă lipsesc o serie de detalii tehnice de construcție al complexul arheologic în discuție, se poate afirma că atât forma locuinței, presupusa structură din lemn a acesteia, cât și tipul prezumtiv de instalație de foc, sunt complexe arheologice, ce se regăsesc tipologic într-o zonă geografică mai apropiată sau mai îndepărtată de situl de la Iernut/Sfântu Gheorghe. Din punct de vedere temporal analogiile acoperă o perioadă mai largă de timp, fiind întâlnite inclusiv în sec. VII⁵.

În groapa locuinței au fost descoperite fragmente ceramice și obiecte din fier, care se rezumă la un pinten, o zăbală, un vârf de săgeată și unul de sulită. În majoritate, inventarul arheologic, cu urme puternice de ardere secundară, a fost descoperit în stratul de cenușă, pe podeaua locuinței și nu în umplutură sau la nivelul la care s-a conturat complexul. Acest fapt elimină bănuielele conform cărora materialul arheologic ar fi putut ajunge în locuință la o dată ulterioară desființării complexului.

Pinten din fier (Pl. I. 4)

Pintenul are forma literei „D” în plan. Bara din care a fost realizat este de formă ovală în secțiune. Extremitățile celor două bare sunt încovoiate spre exterior, răsucite în sus și cu capetele îngroșate. Spinul, realizat din aceeași bară ca și corpul, este drept și patrulater/romboidal în secțiune. Vârful spinului are o formă piramidală. Piesa a avut urme

de ardere secundară. Dimensiunile piesei: $\hat{I}_{totală} = 7,5$ cm; $\hat{I}_{pintenului\ fără\ spin} = 4,9$ cm; $\hat{I}_{spinului} = 2,6$ cm; $I_{maximă\ a\ barelor} = 1$ cm; Loc de păstrare: Institutul de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca (Pl. I.4).

Pintenul din locuința de la Iernut/Sfântu Gheorghe are analogii pe teritoriul Transilvaniei la Breaza și Medieșoru Mare⁶. Cei trei pinteni de la Breaza, Iernut/Sfântu Gheorghe și Medieșoru Mare sunt relativ simpli ca și tip de piesă. Acesta se regăsește într-o perioadă relativ lungă de timp (perioada dacică⁷ și într-o anumită măsură și printre pintenii germanici datați până în sec. V⁸).

Pentru încadrarea pintenilor de la Breaza și Medieșoru Mare în perioada de început a Evului Mediu timpuriu pledează tehnica ornamentării prin încrustare a pieselor, cu bronz în primul caz, respectiv argint în cel de-al doilea. În comparație cu perioada de până în sec. V⁹, procedeul precizat mai sus este foarte des întâlnit pe spații largi din Europa Evului Mediu timpuriu, fără a se constitui însă într-un criteriu cronologic foarte fin în decursul perioadei precizate mai sus¹⁰.

Conform formei și dimensiunii spinului pe care îl au pintenii de la Breaza, Medieșoru Mare și Iernut/Sfântu Gheorghe, cele trei artefacte se înscriu într-o perioadă anterioară sec. IX. Până în sec. IX lungimea spinului nu este foarte mare¹¹. Începând cu sfârșitul sec. IX și apoi în perioada următoare lungimea spinului crește substanțial, fapt care se constituie într-un element real de departajare cronologică a pintenilor¹². În același context trebuie precizat și faptul că spinul pintenilor de la Breaza, Iernut și Medieșoru Mare a fost realizat din aceeași bară de metal ca și corpul, element care indică în anumite cazuri o datare mai târzie a acestor piese, cândva în intervalul circumscripș între sec. VI și

⁶ Cosma 2013, 82–83.

⁷ Spre exemplu vezi: Glodariu – Iaroslavschi 1979, 126–127, fig. 73/13–16, 18–20, 25–26; Ursachi 1995, 145–146, pl. 49/1–5, 247/1–8.

⁸ Vezi spre exemplu: Žak 1959, 88–105, fig. 1; Godłowski 1994, 169–178; Kazanski 1994, 430–435.

⁹ În acest sens vezi de exemplu: Žak 1959, 88–105, fig. 1; Glodariu – Iaroslavschi 1979, 126–127; Godłowski 1994, 169–178; Kazanski 1994, 430–435; Isac 2006, 446–448, fig. 5/2a-b.

¹⁰ Vezi spre exemplu: Žak 1959, 88–105; Moosburgger-Leu 1971, 114–117; Ruttkay 1976, 344–352; Bialeková 1977, 103–160; Žak, Mačkowiak-Kotkowska 1988; Profantová 1994, 60–85; Kind 2002, 283–299.

¹¹ Žak 1959, 88–105; Ruttkay 1976, 344–352; Bialeková 1977, 103–160; Wachowski 1986–1987, 52, fig. 6–7; Žak – Mačkowiak-Kotkowska 1988; Profantová 1994, 60–85.

¹² Hilczerówna 1956; Wachowski 1986–1987, 52, fig. 6–7; Kind 2002, 288–289.

⁵ De exemplu: Chapelot – Fossier 1985, 33–135; Cosma 1996, 264–274, cu bibliografia; Pleinerová 2000, 35–40; Šalkovský 2001; Cosma 2002, 28–33, cu bibliografia; Tóth 2006; Kuna – Profantová 2005, 324–329; Harhoiu – Baltag 2006, 19–25; Vizauer 2008, 19–118; Stanciu 2011, 110–163.

începutul sec. VIII¹³, în comparație cu pintenii cu spin atașat, datați mai timpuriu. De asemenea, pe parcursul sec. VIII, în diferite zone ale Europei dispar treptat pintenii de formă ovală lăsând loc pintenilor lungi în formă de „U”¹⁴.

În nordul sau nord-estul Europei există exemple de pintenii care au capetele terminate în cârlige exterioare, chiar dacă unul dintre cele două capete, datorită corodării, se prezintă sub forma unui bulb¹⁵. Exemplarele din zonele precizate mai sus, datate începând cu secolul VII, oferă bune analogii pentru forma corpului și a spinului celor trei pintenii de la Breaza, Iernut/Sfântu Gheorghe și Medșoru Mare¹⁶. Există însă și artefacte precum pintenul descoperit pe teritoriul Boemiei la Toušň, piesă datată în sec. VII, a cărui capete sunt îngroșate, de forma unor mici bulbi¹⁷. Alte artefacte de gen au capetele răsucite în formă de colac și lipite de bară. Au fost descoperite pe teritoriul Bavariei¹⁸. Pintenii din ultima zonă menționată, descoperiți la Moos-Burgstall, sunt considerați ca o derivație a tipului „Hakensporen” și sunt datați în a doua jumătate a sec. VII, mai precis spre sfârșitul acestui secol¹⁹. Piese din Boemia și cele din Bavaria sunt cele mai apropiate analogii pentru pintenii de la Iernut/Sfântu Gheorghe, Medșoru Mare și Breaza.

În funcție de cele prezentate, datarea cea mai plauzibilă a pintenului de la Iernut/Sfântu Gheorghe este a doua jumătate a sec. VII cu o eventuală prelungire a datării și în primele două-trei decenii ale sec. VIII.

Zăbală mobilă din fier (Pl. I. 1a-c)

Cele două bare ale muștiucului sunt în formă de pâlnie. Barele muștiucului au fost lucrate din două bucăți de tablă. Ambele sunt dreptunghiulare și egale ca lungime. Au fost îndoite în formă de pâlnie, rezultând un spațiu gol pe dinăuntru. Capetele exterioare au diametrul mai mare în comparație cu capetele interioare. Capetele exterioare au fost tăiate și îndoite spre interior formându-se două bucle de forma unor cârlige, care au avut

rolul de a susține psaliile. Capetele interioare se termină tot prin bucle de forma unor cârlige care se îmbină. Prin îmbinare a rezultat un corp al zăbalei cu capetele exterioare largi și mijlocul îngust. Nu s-au păstrat componente din cele două psalii. Piesa a avut urme de ardere secundară. Dimensiuni: $L_{\text{celor două bare}} = 16,3 \text{ cm}$; $D_{\text{mare}} = 2,5 \text{ cm}$; $D_{\text{mic}} = 0,6 \text{ cm}$; Loc de păstrare: Institutul de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca (Pl. I. 1a-c).

Zăbale precum cea de la Iernut/Sf. Gheorghe au mai fost descoperite doar într-un mormânt din cimitirul de la Devínska Nová Ves, din Slovacia²⁰ și la Săcueni (jud. Bihor)²¹. Cea din urmă este o descoperire întâmplătoare (probabil a făcut parte dintr-un mormânt distrus).

Cele trei zăbale de Iernut/Sfântu Gheorghe, Devínska Nová Ves și Săcueni sunt identice din punct de vedere tipologic. Diferă doar materialul din care sunt făcute (fier, cele din Transilvania, bronz, cea din Slovacia) și dimensiunile. O notă specifică a acestui tip de zăbală este dată de psalie, detaliu care s-a păstrat numai la piesa de la Săcueni. Este din metal de forma unui inel ce dispune de o placă în formă de evantai. Probabil psalii asemănătoare au avut și zăbalele de la Iernut/Sfântu Gheorghe și Devínska Nová Ves.

Zăbala de la Devínska Nová Ves are context clar de descoperire, fapt ce a permis datarea ei în a doua jumătate a sec. VII și primele decenii ale sec. VIII. Prin analogie, în aceeași perioadă de timp pot fi datate și cele două artefacte de la Iernut/Sfântu Gheorghe și Săcueni. Datarea în a doua jumătate a sec. VII și eventual la începutul sec. VIII a zăbalei de la Iernut/Sfântu Gheorghe este întărită și de cronologia pintenului cu care se asociază în locuință, piesă ce datează, așa cum am văzut deja, în perioada precizată.

Vârf de lance din fier (Pl. I. 2)

Vârful de lance are lama lată în formă de frunză de păr, cu laturile convergente, oval-aplatizată în secțiune. Manșonul tubular este evazat spre capăt. Manșonul este separat de lamă printr-un gât scurt și arcuit spre exterior. $L_{\text{totală}} = 14,7 \text{ cm}$, $L_{\text{lamă}} = 8,7 \text{ cm}$, $l_{\text{maximă lamă}} = 3,5 \text{ cm}$, $L_{\text{manșon}} = 6 \text{ cm}$, $D_{\text{manșon}} = 2,2 \text{ cm}$. Piesa a avut urme de ardere secundară. Loc de păstrare: Institutul de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca (Pl. I. 2).

Vârful de lance de la Iernut/Sfântu Gheorghe își găsește analogii printre artefactele de gen din lumea slavă, inclusiv în sec. VI–VII²². De ase-

¹³ Žak 1959, 88–105; Ruttkay 1976, 344–352; Bialeková 1977, 103–160; Wachowski 1986–1987, 52, fig. 6–7; Žak – Maćkowiak-Kotkowska 1988; Profantová 1994, 60–85.

¹⁴ Žak 1959, 88–105; Ruttkay 1976, 344–349; Bialeková 1977, 135–138; Wachowski 1986–1987, 51–53, fig. 3; Wachowski 1987, 523–528, fig. 3–4.

¹⁵ Spre exemplu o piesă descoperită la Wilno în Lituania: Žak 1959, 95, nr. 21, fig. 2g.

¹⁶ Žak 1959, 88–105; Poleski 1992, 168–170, fig. 3/6–10; Poleski 1992a, 317, fig. 1/6–10.

¹⁷ Profantová 1994, 64–67, fig. 5.3.

¹⁸ Freedon 1987, 522, pl. 46/11–12.

¹⁹ Freedon 1987, 522, 559–561, pl. 46/11–12.

²⁰ Eisner 1952, 38, M. 113, pl. 29/5.

²¹ Cosma 2002, 222, nr. 176, pl. 221/1.

²² Kazanski 1995–1996, 199, fig. 1/2–3.

menea, piesa de la Iernut/Sfântu Gheorghe este foarte asemănătoare cu vârful de lance, dar cu lama traforată, descoperite în cimitirul avar de la Gâmbaș, datat în a doua jumătate a sec. VII și primele decenii ale sec. VIII²³.

Vârf de săgeată din fier cu manșon tubular
(Pl. I. 3)

Vârful de săgeată are lama în formă de frunză de păr, cu laturile convergente, ovală în secțiune. Manșonul tubular este evazat spre capăt. Terminația acestuia este ruptă. Manșonul este separat de lamă printr-un gât scurt marcat prin arcuirea puternică a laturilor lamei spre exterior. $L_{\text{totală păstrată}} = 6,3 \text{ cm}$, $L_{\text{lamă}} = 3,2 \text{ cm}$, $l_{\text{maximă lamă}} = 2 \text{ cm}$, $L_{\text{manșon păstrată}} = 3,1 \text{ cm}$, $D_{\text{manșon păstrat}} = 1,2 \text{ cm}$. Piesa a avut urme de ardere secundară. Loc de păstrare: Institutul de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca (Pl. I. 3).

Vârfuri de săgeată cu tub de înmănușare și lama în formă de frunză, precum cel de la Iernut/Sfântu Gheorghe sau asemănătoare, sunt prezente în necropole gepide din Transilvania²⁴. Se regăsesc în mediul germanic târziu din sec. VI–VII din zona sud-estică a Transdanubiei²⁵. Vârful de lance cu lama în formă de frunză au fost preluate de avari de la germanici și utilizate mai ales în perioada avară timpurie²⁶. Chiar dacă nu sunt foarte numeroase în perioada post gepidă, vârful de lance cu lama în formă de frunză și manșon tubular sunt marcate ca tip separat în cadrul tipologiei săgeților prezente în necropolele slavo-avare din sec. VII din bazinul Dunării Mijlocii, la vest de Dunăre, în stânga și dreapta fluviului²⁷.

Ceramica

Ceramica din locuința de la Iernut/Sfântu Gheorghe este din punct de vedere cantitativ redusă numeric și fragmentară. În funcție de tehnica de producere au fost descoperite trei tipuri ceramice: vase lucrate cu mâna; ceramică cenușie lucrată la roată cu turație rapidă; ceramică zgrunțuroasă, arsă inoxidant sau oxidant, ornamentată, lucrată la roată cu turație medie și la roată cu turație rapidă²⁸ (denumită generic și ceramică de „tip Dunărean”²⁹).

Ceramica lucrată cu mâna (Pl. II–III)

Pasta din care au fost modelate vasele este consistentă. A fost degresată mai ales cu microprundiș și doar în câteva cazuri cu macroprundiș³⁰. Vasele au fost foarte bine arse, pereții fiind foarte duri. Arderea a fost inoxidantă, uniformă, vasele având culoarea cenușie. Nici unul dintre fragmentele ceramice lucrate cu mâna nu prezintă ornament (Pl. II–III). Pe un fragment ceramic, pe pereții interiori s-au păstrat urmele lăsate de spatulă sau de degete, sub forma unor dungi verticale, ca urmare a finisării vasului (Pl. I.2). Toate fragmentele ceramice prezintă urme puternice de ardere secundară.

Toată ceramica lucrată cu mâna, descoperită în locuință, este reprezentată de oale fără toartă. Corpul vaselor este simetric. Oalele au avut un corp ovoidal sau bitronconic. În funcție de partea superioară pot fi distinse două tipuri: primul tip îl constituie oalele cu un gât scurt, arcuit puternic spre exterior, aproape oblic și buza rotunjită. Diametrul la gură al acestui tip variază între 10,3 cm și 12 cm (pl. II.2–4); al doilea tip îl formează o oală de dimensiuni mai mici a cărei parte superioară are un gât prelung și buza puțin trasă spre exterior. Este tăiată drept. Diametrul la gură este de 9 cm (Pl. II.1).

Unele dintre fundurile de vase sunt mult îngroșate în comparație cu partea superioară (Pl. III.1–2). La altele, grosimea pereților părții inferioare nu este îngroșată, fapt ce demonstrează că s-a încercat păstrarea aceleiași grosimi a peretelui vasului de la buza până la fund (Pl. III.3–4). La majoritatea oalelor unghiul care leagă fundul de perete este drept. Unele funduri de oale au partea exterioară plată (Pl. III.2). Sunt și vase care prezintă o ușoară concavitate a fundului spre interior (Pl. III.1, 3–4). Pereții fundurilor de vase lucrate cu mâna au o deschidere spre partea superioară mai mică (Pl. III.1) sau mai mare (Pl. III.2–4).

Având în vedere tehnica de producere, ceramica lucrată cu mâna din locuința de la Iernut/Sfântu Gheorghe își găsește analogii în sec. VI–VII³¹. Forma evoluată a părții superioare a oalelor (gât bine marcat, marginea trasă spre exterior), pledează, conform corespondențelor tipologice, pentru datarea ceramicii în sec. VII, poate chiar în a doua jumătate a respectivei perioade³².

²³ Horedt 1958, 60–91, 96, 99, fig. 9a/10, 14/13.

²⁴ Bârză 2010, 118; Dobos – Opreanu 2012, 46–47.

²⁵ Kiss 1992, I, 52, Liste 7, Karte 5, Taf. 1/3; Kiss 1996, 236; Bârză 2010, 118; Dobos – Opreanu 2012, 46–47.

²⁶ Kalmár 1944–1945, 291; Kiss 1992, 52, Liste 7, Karte 5, Taf. 1/3; Kiss 1996, 236; Bârză 2010, 118.

²⁷ Kalmár 1944–1945, 291; Čilinská 1973, 24; Sós – Salamon 1995, 73–74; Zábócník 2004, 48, 136.

²⁸ Referitor la terminologie vezi: Cosma 2011, 51–52.

²⁹ Staňa 1995, 85–95.

³⁰ Referitor la terminologie vezi: Cosma 2011, 51–52.

³¹ Teodor 1978, 43–45; Vida 1999, 137–147; Kuna – Profantová 2005, 338–342; Harhoiu – Baltag 2006, 41–353; Cosma 2011, 52–61; Stanciu 2011, 171–245.

³² Vida 1999, 147, tip III D9, fig. 59.

Ceramica cenușie lucrată la roată cu turație rapidă (Pl. IV–VI)

Ceramica lucrată la roată cu turație rapidă descoperită în locuință prezintă caneluri interioare provenite de la urmele lăsate de degete în procesul de învârtire rapidă a roții olarului³³. Fragmentele ceramice sunt pereți din partea superioară a vaselor, pereți și funduri de oale. Aproape toate vasele au pereții subțiri (Pl. IV–VI). Cea mai mare parte din vase au fost realizate dintr-o pastă destul de fină, degresată cu nisip (Pl. IV; V.1, 3–4, 6; VI.1, 3–4). Sunt și câteva fragmente de vase cu pereții mai groși, realizate dintr-o pastă degresată cu microprundiș (Pl. V.2, 5; VI.2). Toate fragmentele ceramice prezintă urme puternice de ardere secundară.

Ceramica a fost arsă într-un mediu inoxidant. Vasele au o culoare cenușie. Ornamentele apar doar pe pereții superiori ai oalelor. Un prim ornament, constă din linii, incizate cu un vârf ascuțit, verticale și paralele pe corpul vaselor (Pl. IV.3; V. 5). Alt ornament este reprezentat de caneluri late, verticale și orizontale pe suprafața vaselor, executate cu degetul (Pl. IV.1; V.3, 5), și cu spatula (Pl. IV.2; V.4).

Din punct de vedere tipologic, fragmentele ceramice ce provin din partea superioară a vaselor au aparținut unor oale de tip butoi (Pl. V.3) și unor oale în formă de pară (pl. V. 1–3). Fundurile de vase au aparținut unor oale în formă de butoi, dar și în formă de pară (Pl. V. 1–2; VI).

Ceramica cenușie fină sau zgrunțuroasă lucrată la roată cu turație rapidă, precum cea din locuința de la Iernut/Sfântu Gheorghe are analogii în perioada gepidă³⁴, ori în civilizația merovingiană³⁵. Prezența ceramicii cenușii fine sau zgrunțuroase, lucrată la roată cu turație rapidă, în Transilvania în a doua jumătate a sec. VII în cadrul siturilor arheologice ridică încă multe semne de întrebare. Atestarea la Iernut/Sfântu Gheorghe a acestui tip ceramic, asociat cu ceramică de „tip dunărean”³⁶, susține faptul că ea a continuat să existe și după dispariția grupului de necropole gepide de tip Band-Noșlac.

Ceramică zgrunțuroasă, arsă inoxidant sau oxidant, ornamentată, lucrată la roată cu turație medie și la roată cu turație rapidă (denumită generic și ceramică de „tip Dunărean”³⁷) (Pl. VII)

Din acest tip ceramic s-au păstrat doar pereți de vase, fără gât sau buze, precum și două funduri de vase. Aproape în totalitate fragmentele de oale provin de la vase realizate la roata cu turație medie/roată înceată (Pl. VII.1–6)³⁸. Un singur fund de vas a fost lucrat la roată cu turație rapidă, fapt atestat de canelurile interioare lăsate de degete în procesul de învârtire rapidă a roții (pl. VII.7)³⁹. Indiferent de modelul roții olarului, vasele au fost realizate dintr-o pastă degresată cu nisip, rezultând un amestec destul de fin. Ceramica a fost foarte bine arsă, aproape în totalitate într-un mediu inoxidant. Fragmentele de vase au o culoare cenușie, inclusiv miezul vasului. Un singur fragment este ars semioxidant. Partea exterioară este de culoare cărămiziu închis. Toată ceramica comportă urme puternice de ardere secundară.

Pereții vaselor sunt ornamentați cu benzi orizontale de linii în val intercalate cu benzi de linii drepte (Pl. VII.4–5). Un alt ornament este format din benzi de linii orizontale ondulate, care se intercalează formând „ochiuri” (pl. VII.1). Sunt și fragmente de vase ornamentate numai cu benzi de striuri orizontale (Pl. VII.2) sau caneluri orizontale late (Pl. VII.3). Partea inferioară a oalelor nu comportă ornament (Pl. VII.6–7).

Ceramica lucrată la roată înceată și rapidă, neornamentată dar și cu ornamente, provenită din zona nord-vestică a României, datată în primele decenii ale sec. VII⁴⁰, nu oferă analogii tipologice ceramicii de la Iernut/Sfântu Gheorghe, dar evidențiază prezența roții olarului încă în primele decenii ale sec. VII. Fenomenul oferă astfel analogii tehnologice și pentru zonele geografice apropiate de nord-vestul României, precum Podișul Transilvaniei.

Cu toate acestea, în Transilvania, ceramica lucrată la roată cu turație medie, precum cea de la Iernut/Sfântu Gheorghe, datează cel mai devreme din a doua jumătate a sec. VII, fiind specifică mai ales secolelor următoare. Observațiile cronologice sunt operate în funcție de datarea ceramicii descoperită în cimitire⁴¹, dar și la nivelul câtorva așezări transilvănene⁴². Ceramică lucrată la roată cu turație

³⁷ Staňa 1995, 85–95.

³⁸ Referitor la terminologie vezi: Cosma 2011, 51–52.

³⁹ Referitor la terminologie vezi: Cosma 2011, 51–52.

⁴⁰ Stanciu 2011, 245–254.

⁴¹ Horedt 1976, 35–57; Horedt 1979, 385–394; Horedt 1986, 60–66; Horedt 1987, 12–14; Cosma 2011, 61–102.

⁴² Zaharia 1994–1995, 301–314, 321–328; Stanciu – Matei 1994, 140–148; Cosma 2002, 35–37, 39–42; Stanciu 2011, 247–250.

³³ Referitor la terminologie, vezi: Cosma 2011, 51–52.

³⁴ Bóna – Nagy 2002; Cseh et alii 2005; Tóth 2006; Bârză 2010, 53–72; Dobos – Opreanu 2012, 54–56.

³⁵ Schnitzler et alii 2009.

³⁶ Staňa 1995, 85–95.

rapidă, precum fundul de vas descoperit în locuința de la Iernut/Sfântu Gheorghe (Pl. VII.7), se regăsește în necropolele transilvănene date numai începând cu a doua jumătate a sec. VII⁴³.

Tipurile de ceramică descoperite în locuința de la Iernut/Sfântu Gheorghe se intersectează la un anumit moment cronologic, lucru care permite încadrarea temporală a întregului lot de ceramică din respectivul complex arheologic în sec. VII, poate numai în a doua jumătate a perioadei de timp precizată. Asocierea celor trei tipuri ceramice (lucrată cu mâna; cenușie, lucrată la roată cu turație rapidă; zgrunțuroasă, ornamentată, lucrată la roată), a fost de altfel remarcată încă din anul 1954, în urma primelor cercetări de pe platoul „Pe Seș” de la Iernut/Sfântu Gheorghe. Situația nefiind însă foarte clară din punct de vedere stratigrafic, asocierea celor trei tipuri ceramice nu a fost exploatată foarte mult din punct de vedere științific. Însă și atunci, complexul sau nivelul de cultură în care au fost descoperite cele trei tipuri ceramice, a fost datat în sec. VII⁴⁴.

Din punct de vedere cantitativ, ceramica cenușie lucrată la roată rapidă de sorginte germanică deține superioritatea cu un procent de 50%, în comparație cu ceramica lucrată cu mâna cu un procent de 30% și cea zgrunțuroasă lucrată la roată, de „tip dunărean”, cu un procent de 20%. Fără a se constitui într-un criteriu de datare foarte precis sau absolut, și statistica prezentată mai sus pledează pentru plasarea cronologică a întregii ceramici din locuința de la Iernut/Sfântu Gheorghe în sec. VII⁴⁵.

Considerații finale

Pe baza celor prezentate, pornim de la faptul că locuința L. 1/1994, de la Iernut/Sfântu Gheorghe se încadrează cronologic în sec. VII. Nu excludem o posibilă restrângere a datării complexului numai în a doua jumătate a sec. VII.

Artefactele descoperite argumentează concluzia potrivit căreia, complexul arheologic de la Iernut/Sfântu Gheorghe este o locuință care a adăpostit un războinic.

Pentru arheolog, situația în care o locuință cuprinde în inventarul ei mai multe obiecte din metal ce pot fi atribuite unui luptător este una

excepțională, din simplul motiv că astfel de descoperiri precum cea de la Iernut/Sfântu Gheorghe lipsesc în totalitate de pe teritoriul Transilvaniei de la începutul Evului Mediu timpuriu.

Considerăm că descoperirea de la Iernut/Sfântu Gheorghe nu lasă loc speculațiilor referitoare la legătura dintre piese, războinic și complexul arheologic. Faptul că în locuință au fost descoperite piese atribuibile unui luptător poate fi pus pe seama unui incendiu puternic care a afectat locuința. Incendiul, demonstrat prin cantitatea mare de cenușă din groapa complexului, precum și din nivelul de cultură, la care se adaugă piesele din metal și ceramica (toate cu puternice urme de ardere secundară), descoperite pe podeaua locuinței și nu la nivelul la care s-a conturat complexul, a fost foarte probabil motivul care a împiedicat salvarea armelor, a pintenului și a zăbalei. Incendiul a putut fi incidental. Posibil însă ca incendierea locuinței să se fi datorat și unui atac al dușmanilor.

Este dificil de precizat dacă locuința respectivă a constituit habitatul permanent al aceluia războinic sau a fost utilizată doar pentru scurt timp de către acesta. Locuința este una obișnuită pentru sec. VII. Nu diferă cu nimic de celelalte complexe din așezarea de la Iernut/Sfântu Gheorghe. Dacă lipseau artefactele metalice atribuibile unui războinic, complexul putea fi încadrat în categoria locuințelor utilizate de niște membri de rând ai comunității. Însă, armele și piesele de harnașament descoperite în complex susțin prezența unui războinic în așezarea din sec. VII de la Iernut/Sfântu Gheorghe.

Locuința de la Iernut/Sfântu Gheorghe este greu de atribuit vreuneia dintre etniile care s-au perindat pe valea Mureșului în Evul Mediu timpuriu. Zăbala descoperită în complexul arheologic este o piesă care nu poate fi încă atribuită cu siguranță unui mediu cultural din Evul Mediu timpuriu. Ea poate viza atât mediul slav, cât și cel avar. Pintenul din locuință indică un luptător slav. Ceramica lucrată cu mâna aparține aceluiași mediu cultural slav. Vârful de săgeată vizează sfera germanică și avară. Ceramica cenușie fină lucrată la roată cu turație rapidă din locuința de la Iernut/Sfântu Gheorghe o întâlnim în așezări germanice. Vârful de sulită se regăsește ca tip atât în lumea slavă, cât și în cea avară.

Credem că nici nu are o așa mare semnificație etnia concretă a celui care a utilizat piesele de armament și harnașament descoperite în complexul de la Iernut/Sfântu Gheorghe. Importante sunt dovezile care documentează prezența unui războinic într-o locuință dintr-o așezare medievală

⁴³ Cosma 2011, 102–108.

⁴⁴ Horedt 1955, 661–662.

⁴⁵ Pentru datarea ceramicii din Evul Mediu timpuriu utilizând criteriul raporturilor cantitative din punct de vedere al tehnicii de producere a vaselor (cu mâna, la roată cu turație rapidă și la roată cu turație medie, descoperite în cadrul unui complex închis sau sit arheologic), vezi: Stanciu – Matei 1994, 135–155; Stanciu 2000, 127–191; Cosma 2002, 35–42.

timpurie de pe valea Mureșului, de la începutul Evului Mediu timpuriu.

Sunt foarte puține armele sau piesele de harnașament descoperite în așezările transilvănene databile în sec. VII. Cele descoperite provin în special doar din nivelurile de cultură ale așezărilor. Un exemplu în acest sens sunt o serie de pîteni descoperiți în Transilvania⁴⁶ sau vîrfuri de săgeată databile în sec. V–VII⁴⁷. Piese de armament sau harnașament nu se regăsesc nici în așezările gepide⁴⁸ sau la nivelul celor datate în sec. VII de pe teritoriul Ungariei⁴⁹. În schimb, pe teritoriul Serbiei au fost descoperite în așezări o serie de piese de harnașament databile în sec. VI–VII⁵⁰.

Sunt și excepții. În așezarea de la Medișoru Mare (jud. Harghita), într-o locuință obișnuită pentru sec. VII–VIII, a fost descoperit un pîten și o psalie. Pîtenul, placat cu foiță de argint, poate fi pus pe seama unui războinic, poate chiar șef de origine slavă⁵¹.

Faptul că la nivelul așezărilor din sec. VI–VII, inclusiv din Transilvania, nu au fost descoperite arme sau piese de harnașament sau că ele sunt foarte puține în nivelurile de cultură ale așezărilor, este ceva obișnuit pentru respectiva epocă. Explicația constă în faptul că șefii militari și politici din Evul Mediu timpuriu, suitele militare care îi însoțeau pe aceștia, inclusiv războinicii de rînd își atestau statutul social prin depunerea în mormînt a întregii panoplii de însemne de rang, inclusiv armele și piesele de harnașament. Moștenitorii decedatului depuneau în morminte toate obiectele (podoabe, accesorii vestimentare, arme sau piese de harnașament, în multe cazuri și vase din lut), ce au aparținut defunctului în timpul vieții⁵². Este deci firesc ca în așezări să lipsească astfel de materiale arheologice. Cele găsite în cadrul așezărilor sunt piese pierdute, sau din diferite cauze imposibil de recuperat. Lipsa armelor și pieselor din așezări poate avea și alte cauze, precum cele care țin de stratificarea socială la nivelul comunităților vremii.

Se pune deci întrebarea referitoare la modul cum arăta o locuință de războinic din Transilvania de la începutul Evului Mediu timpuriu.

În acest moment al prezentării demersului nostru intervine însemnătatea locuinței L. 1/1994 de la Iernut/Sfîntu Gheorghe, cu inventar arheologic specific unui războinic de rînd. Importanța derivă

din simplul fapt că pentru spațiul Transilvaniei din sec. VII, complexul în cauză poate fi considerat cu certitudine habitat al unui luptător. Situația de la Iernut/Sfîntu Gheorghe este singulară în spațiul Transilvaniei la nivelul așezărilor din sec. VI–VII.

Probabil că războinicul a locuit permanent în așezarea de la Iernut/Sfîntu Gheorghe, fiind poate chiar o căpetenie a satului, un reprezentant al comunității în raport cu autoritatea centrală. Prezența luptătorului în respectiva așezare se poate datora însă și unei misiuni de control sau de supraveghere a zonei. Îndeplinea acea misiune în numele unei autorități centrale, care pentru spațiul geografic din care provine și temporal în care datează locuința, nu putea fi alta decât autoritatea avară. Elita avară, comasată în mici centre de putere dispuse în diferite zone de pe teritoriul Transilvaniei, controla și supraveghea podișul transilvan prin intermediul unor războinici avari, dar și de altă etnie⁵³.

Complexul arheologic de la Iernut/Sfîntu Gheorghe constituie un prim reper referitor la felul în care arăta o locuință utilizată de războinicii de rînd din sec. VI–VII din podișul transilvan. Foarte probabil șefii militari, războinicii de rang, soțiile și concubinele acestora, precum și membri de seamă ai suitelor militare din Transilvania sec. VI–VIII locuiau în spații mai mari, mai bine amenajate, superioare din punct de vedere al confortului interior (nedescoperite însă până acum). În cazul acestor personaje importante în ierarhia vremii, poate fi luat în calcul și existența iurtelor mobile, amenajate cu tot confortul necesar, dar care odată mutate nu lasă în urma lor foarte multe urme care să poată fi detectate.

Locuințele războinicilor de rînd și ale familiilor acestora erau mult mai modeste în comparație cu cele ale elitelor. Nu este exclusă nici în acest caz existența unor iurte. Însă, luptătorii de rînd intrau în contact direct cu populația din satele transilvănene, cu scopul de a le controla în numele autorității centrale. Este deci firesc ca acei luptători de rînd să se adapteze și să adopte condițiile de trai ale comunităților pe care le supravegheau.

Locuința de la Iernut/Sfîntu Gheorghe este un exemplu în acest sens. A fost o locuință modestă, adâncită în pământ și dotată cu instalație de foc, ca oricare alta din cadrul așezării. Nu credem că trebuie să ne așteptăm ca în satele din sec. VII–VIII din Transilvania, războinicii de rînd să fi stat în locuințe extrem de sofisticate, de dimensiuni mari sau cu facilități deosebite. Situația inversă nu este exclusă însă în cazul șefilor și suitelor militare.

⁴⁶ Cosma 2013, 79–102.

⁴⁷ Bârză 1994–1995, 260–261.

⁴⁸ Tóth 2006.

⁴⁹ Bóna 1973, 58–79.

⁵⁰ Bavant 2012, 143–144, 152–153.

⁵¹ Székely 1988, 170–171, fig. 20.1; Cosma 2013, 89–90.

⁵² Cosma 2011, 121–133; Cosma et alii 2013.

⁵³ Cosma et alii 2013.

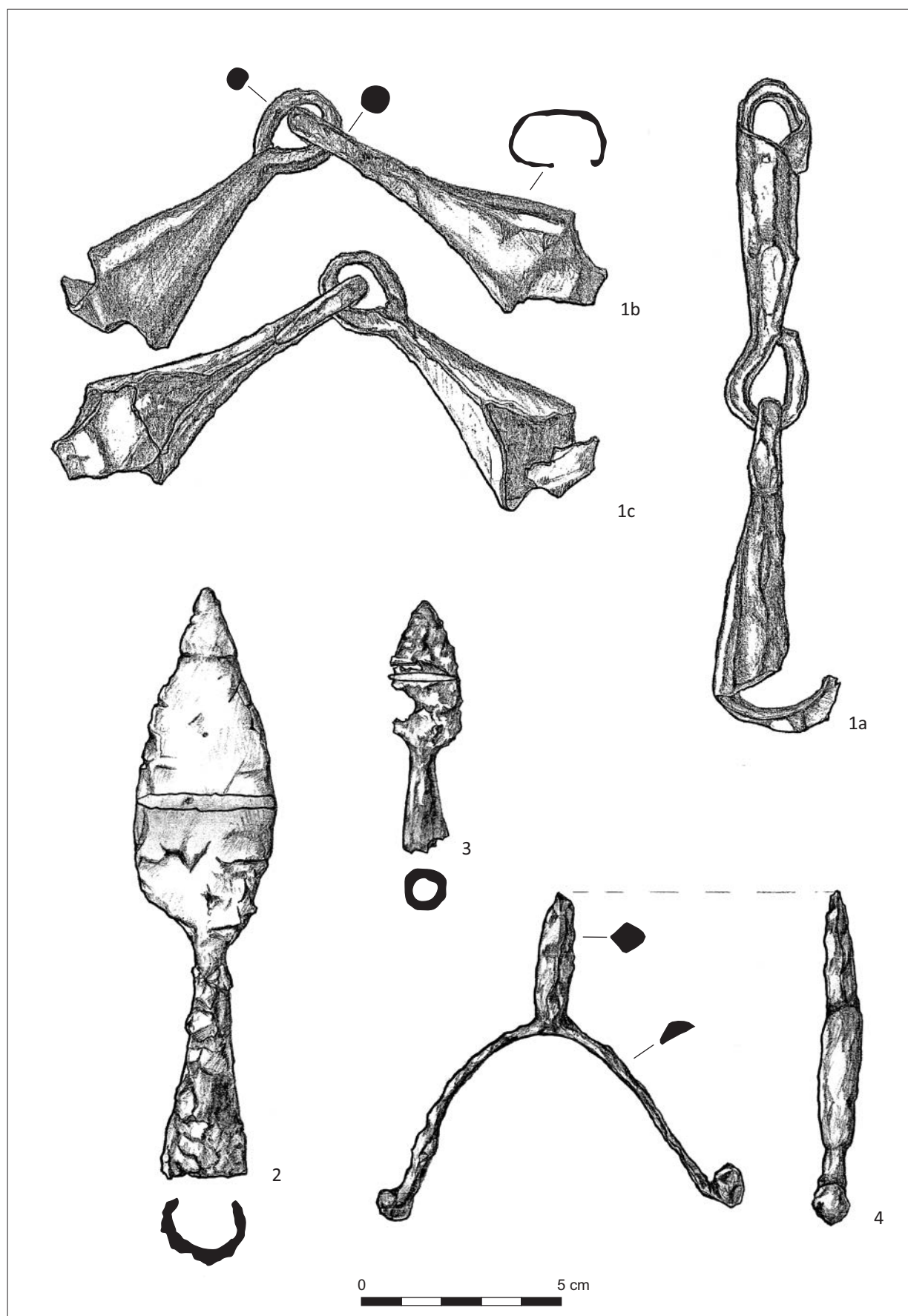
Modestia locuinței de la Iernut/Sfântu Gheorghe, din punct de vedere arhitectonic sau al dotării interioare, fără elemente deosebite de confort, arată faptul că războinicii de rând erau obișnuiți cu traiul modest și cu un confort minim specific comunităților din sec. VI–VII din Podișul Transilvaniei.

BIBLIOGRAFIE / BIBLIOGRAPHY

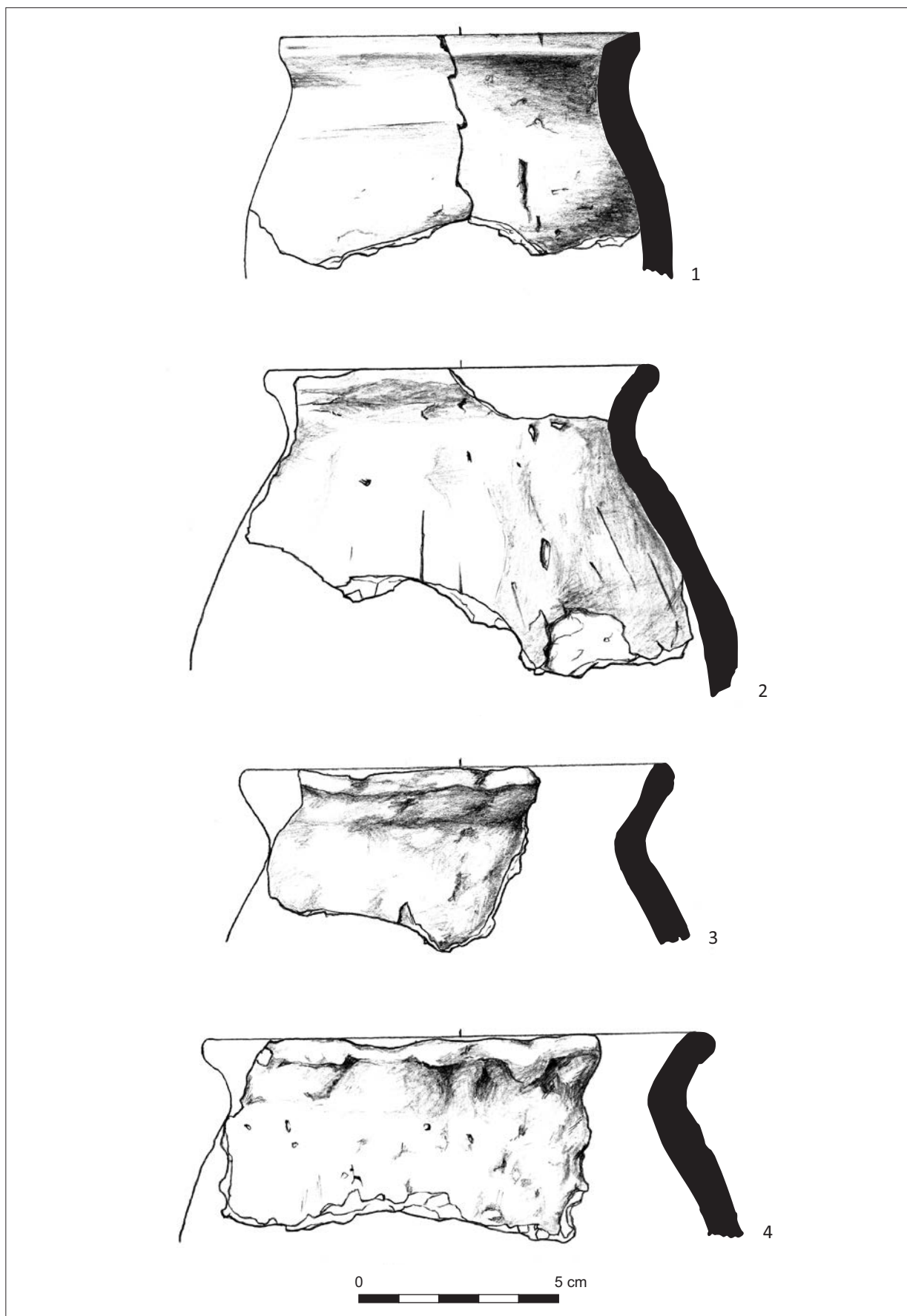
- Bavant 2012
B. Bavant, *Mors de chevaux d'époque protobyzantin: L'exemple de Caričin Grad*, S. Lazaris (Sous la Direction), Le Cheval dans le Sociétés Antiques et Médiévales. Actes des journées d'étude internationales organisées par l'UMR 7044 (Étude des civilisations de l'Antiquité), Strasburg 6–7 novembre 2009, Turnhout (2012), Brepols Publisher, 143–154, 278–286.
- Bârză 1994–1995
L. Bârză, *La station n° 1 de Bratei, dép. de Sibiu (IVe–VIIe siècles)*, avec une expertise de Maria Bulai Știrbu, Dacia, N.S., XXXVIII–XXXIX (1994–1995), 239–295.
- Bârză 2010
L. Bârză, *Ein gepidisches Denkmal aus Siebenbürgen. das Gräberfeld 3 von Bratei* (Bearbeitet von R. Harhoiu. Mit Beiträgen E. Zaharia und R. Harhoiu), Cluj-Napoca (2010).
- Bialeková 1977
D. Bialeková, *Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim*, SlovArch. 25/1 (1977), 103–160.
- Bóna 1973
Bóna, VII. Századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaujvárosban, Budapest (1973).
- Bóna – Nagy 2002
I. Bóna, M. Nagy, *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet*, I, Budapest (2002).
- CCA 1991–2000
Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București, 1990–2000.
- Chapelot – Fossier 1985
J. Chapelot, R. Fossier, *La village et la maison au Moyen Age*, Éditions Hachette, France (1985).
- Čilinská 1973
Z. Čilinská, *Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce*, Bratislava (1973).
- Cosma 1996
C. Cosma, *Considerații privind așezările rurale și tipurile de locuințe din Transilvania în secolele VIII–X*, EphemNap, VI (1996), 261–279.
- Cosma 2002
C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII–X d.H.*, Cluj-Napoca (2002).
- Cosma 2011
C. Cosma, *Funerary pottery in Transylvania of the 7th–10th centuries*, Cluj-Napoca (2011).
- Cosma 2013
C. Cosma, *Early Medieval Spurs in Transylvania (7th–10th Centuries AD)*, EphemNap, XXIII (2013), 79–102.
- Cosma et alii 2013
C. Cosma, A. Dobos, G.T. Rustoiu, A. Rustoiu, O. Oargă, *Războinici în Transilvania din epoca avară*, Cluj-Napoca (2013).
- Cseh et alii 2005
J. Cseh, E. Istvánovits, E. Lovász, K. Mesterházy, M. Nagy, I. M. Nepper, E. Simonyi, *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet*, II, Budapest (2005).
- Dobos – Opreanu 2012
A. Dobos, C. H. Opreanu, *Migration period and early medieval cemeteries at Fântânele (Bistrița-Năsăud County)*, Cluj-Napoca (2012).
- Eisner 1952
J. Eisner, *Devínska Nová Ves. Slovanské pohrebiste*, Bratislava (1952).
- Freeden 1987
Uta von Freeden, *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Moos-Burgstall, Ldkr. Deggendorf, in Niederbayern*, Ber. RGK 68 (1987), 493–637.
- Glodariu – Iaroslavschi 1979
I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci (sec. II î.e.n. – I e.n.)*, Cluj-Napoca (1979).
- Godłowski 1994
K. Godłowski, *Die Chronologie der germanischen Waffengräber in der jüngeren und späten Kaiserzeit*, Cl. von Carnap-Bornheim (Hrsg.), Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Akten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg a. d. Lahn, 20. bis 24. Februar 1994, Lublin/Marburg (1994), 169–178.
- Harhoiu – Baltag 2006
R. Harhoiu, Gh. Baltag, *Sighișoara-Dealul Viilor. Monografie arheologică*, I–II, Bistrița – Cluj-Napoca (2006).
- Horedt 1955
K. Horedt, *Șantierul arheologic Morești*, SCIV, VI, 3–4 (1955), 643–685.
- Horedt 1958
K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei. Sec. IV–XIII*, București (1958).

- Horedt 1976
K. Horedt, *Die Brandgräberfelder der Mediasgruppe aus dem 7.–9. Jh. in Siebenbürgen*, ZFA, 10 (1976), 1, 35–57.
- Horedt 1979
K. Horedt, *Die Brandgräberfelder der Mediasgruppe aus dem 7.–9. In Siebenbürgen*, Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave, Bratislava 7–14 Septembre 1975, Tome 1, 385–394, Bratislava (1979).
- Horedt 1986
K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn (1986).
- Horedt 1987
K. Horedt, *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert, Probleme und Ergebnisse*, in *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert* (Herausgegeben von B. Hänsel), Südosteuropa Jahrbuch, München/Berlin (1987), 11–26.
- Isac 2006
D. Isac, *Archaeological interpretations: The relationship between artefacts and the functionality of some of the buildings within the forts (Spatha and the spurs from a Stabulum of the fort from Samum-Căseiu)*, C. Gaiu/Cr. Găzduc (Eds.), *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița/Cluj-Napoca (2006), 437–453.
- Kalmár 1944–1945
J. Kalmár, *Az avar nyílhegy*, ArchÉrt, V–VI (1944–1945), 283–294.
- Kazanski 1994
M. Kazanski, *Les éperons, les umbo, les manipules de boucliers et les haches de l'époque romaine tardive dans la region pontique: origine et diffusion*, Cl. von Carnap-Bornheim (Hrsg.), *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten*. Akten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg a. d. Lahn, 20. bis 24. Februar 1994, Lublin/Marburg (1994), 429–485.
- Kazanski 1995–1996
M. Kazanski, *L'armement slave du haut Moyen-Age (Ve–VIIe siècles). A propos de chefs militaires et des guerriers professionnels chez les anciens slaves*, Přhled Výzkumů, 39 (1995/1996), Brno (1999), 197–236.
- Kind 2002
T. Kind, *Archäologische Funde von Teilen der Reitausrüstung aus Europa und ihr Beitrag zur Kultur- und Sozialgeschichte der Ottonenzeit*, J. Henning (Hrsg.), *Europa im 10. Jahrhundert Archäologie einer Aufbruchszeit*. Internationale Tagung in Vorbereitung der Ausstellung „Otto der Grosse, Magdeburg und Europa“, Mainz (2002), 283–299.
- Kiss 1992
A. Kiss, *Germanen im awarenzeitlichen Karpatenbecken*, F. Daim (Herausgeber), *Awarenforschungen*, Band I–II (Studien zur Archäologie der Awaren 4), Wien (1992), 35–134.
- Kiss 1996
A. Kiss, *Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A*, *Monographien zur Frühgeschichte und Mittelarchäologie 2*, Studien zur Archäologie der Awaren 5, Innsbruck (1996).
- Kuna – Profantová 2005
M. Kuna, N. Profantová a kolektiv, *Počátky raného středověku v Čechách. Archeologický výzkum sídelní aglomerace kultury pražského typu v Roztokách*, Praha (2005).
- Moosburgger-Leu 1971
R. Moosburgger-Leu, *Die Schweiz zur Merowingerzeit. Die archäologische Hinterlassenschaft der Romanen, Burgunden und Alamannen*, Band A, Bern (1971).
- Pleinerová 2000
I. Pleinerová, *Die altslawischen Dörfer von Březno bey Louny*, Praha – Louny (2000).
- Poleski 1992
J. Poleski, *Podstawy i metody datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Małopolsce*, Kraków (1992).
- Poleski 1992a
J. Poleski, *Datierungsgrundlagen der ältesten Phasen des Frühmittelalters (bis zum Ende des 10. Jahrhunderts) in Klempolen*, *Probleme der relativen und absoluten chronologie ab Laténzeit bis zum Frühmittelalter*. Materialien des III. Internationales Symposium: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet, Kraków-Karniowice 3.–7. Dezember 1990, Kraków (1992), 317–338.
- Profantová 1994
N. Profantová, *K nálezům ostruh z konce 7.–9. stol. v Čechách*. *Mediaevalia Archaeologica Bohemica 1993* [Pam. Arch. – Suppl. 2], Praha (1994), 60–85.
- Ruttikay 1976
A. Ruttikay, *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei II*, SlovArch. 24/2 (1976), 245–395.
- Šalkovský 2001
P. Šalkovský, *Häuser in der frühmittelalterlichen slawischen Welt*, Nitra (2001).
- Schnitzler et alii 2009
B. Schnitzler, B. Arbogast, A. Frey, *Les trouvailles mérovingiennes en Alsace*, Tom 1: Bas-Rhin, RGZM, Mainz (2009).
- Sós – Salamon 1995
Á. Cs. Sós, Á. Salamon, *Cemeteries of the Early Middle Ages (6th–9th Centuries A.D.) at Pókaszepetk*, Budapest (1995).

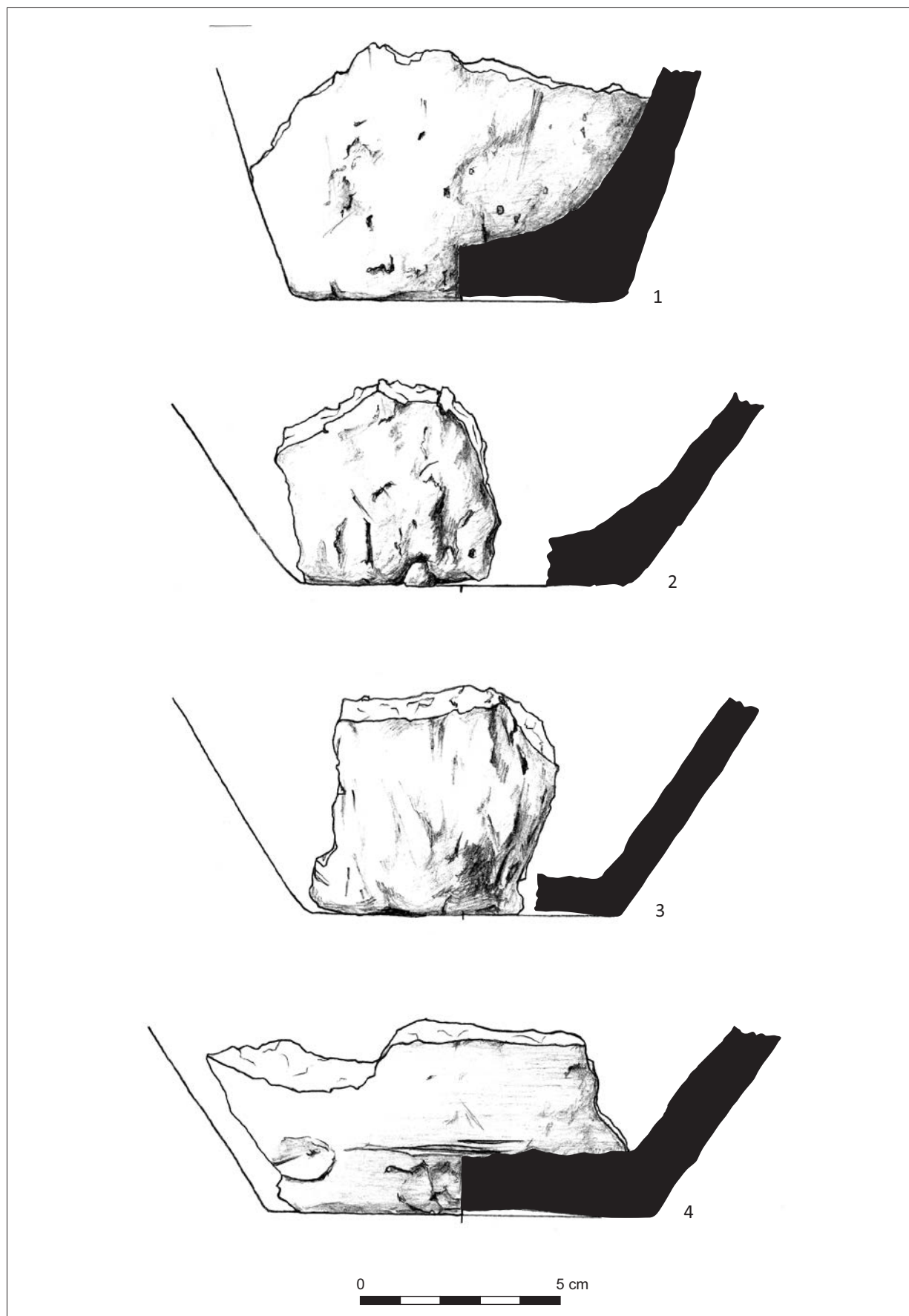
- Staňa 1995
C. Staňa, Bemerkungen zur Keramik des sog. Donautyps, L. Poláček (Herausgegeben), Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. Bis zum 11. Jahrhundert. Terminologie und Beschreibung, Band II, Kolloquium Mikulcice, 24.–26. Mai 1994, Brno (1995), 85–95.
- Stanciu 2000
I. Stanciu 2000, *Despre ceramica medievală timpurie de uz comun, lucrată la roată rapidă, în așezările de pe teritoriul României*, Arheologia Medievală, III (2000), 127–191.
- Stanciu 2011
I. Stanciu, *Locuirea teritoriului nord-vestic al României între antichitatea târzie și perioada de început a epocii medievale timpurii (mijlocul sec. V – sec. VII timpuriu)*, Cluj-Napoca (2011).
- Stanciu – Matei 1994
I. Stanciu, Al. V. Matei, *Sondajele din așezarea prefeudală de la Popeni-Cuceu, jud. Sălaj. Câteva observații cu privire la ceramica prefeudală din Transilvania*, ActaMP, XVIII (1994), 135–155.
- Székely 1988
Z. Székely, *Așezări din secolele VII–VIII în bazinul superior al Târnavei Mari*, SCIVA, 39/2 (1988), 169–198.
- Teodor 1978
D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V–XI e. N.*, Iași (1978).
- Tóth 2006
Á. B. Tóth, *Gepidische Siedlungen im Theissgebiet*, Budapest (2006).
- Ursachi 1995
V. Ursachi, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, București (1995).
- Vida 1999
T. Vida, *Die awarenzeitliche Keramik I. (6.–7. Jh.)*, Varia Archeologica Hungarica, VIII, Berlin-Budapest (1999).
- Vizauer 2008
V. V. Vizauer, *Așezări și locuințe medieval timpurii în Transilvania (Sec. VI/VII–IX/X)*, Cluj-Napoca (2008).
- Wachowski 1986–1987
K. Wachowski, Merowingische und karolingische Spuren auf dem Kontinent. *Zeitschr. Arch. Mittelalter* 14–15 (1986–1987), 49–79.
- Zábojník 2004
J. Zábojník, *Slovensko a Avarský Kaganát*, Bratislava (2004).
- Žak 1959
J. ŽAK, *Ostrogi z zaczepami haczykowato odgiętymi na zewnątrz*, PrzeglądArch. 11 (1959), 88–105.
- Žak – Maćkowiak-Kotkowska 1988
J. Žak, L. Maćkowiak-Kotkowska, *Studia nad uzbrojeniem środkowoeuropejskim VI–X wieku. Zachodniobałtyjskie i słowiańskie ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza*, Poznań (1988).
- Zaharia 1994–1995
E. Zaharia, *La station n° 2 de Bratei, dép. De Sibiu (VIe–VIIIe siècles)*, Dacia, N.S., XXXVIII–XXXIX (1994–1995), 297–356.

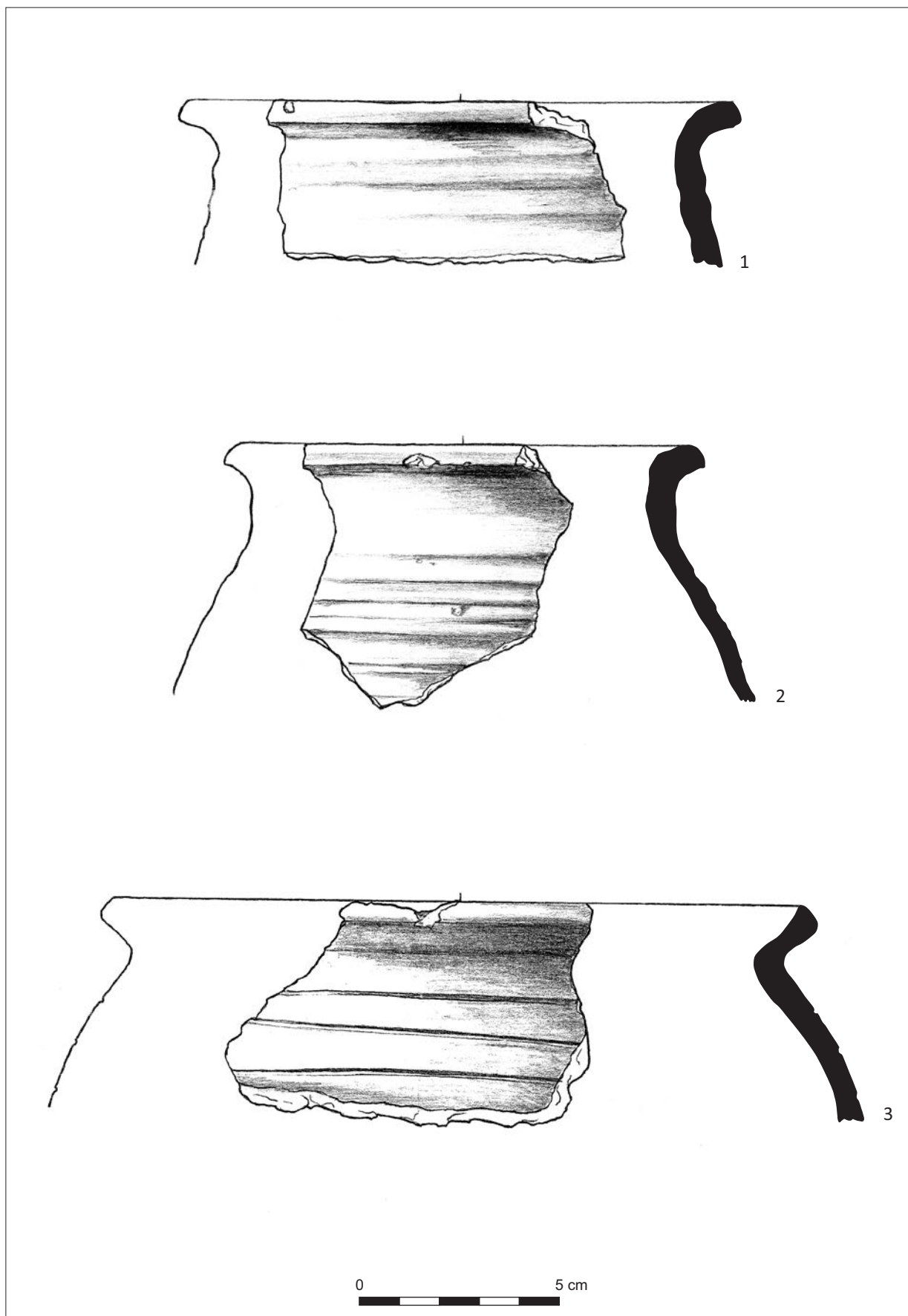
Pl. I. 1–4. Obiecte din locuința L. 1/1994: 1. a–c. Zăbală din fier; 2. Vârf de lance din fier; 3. Vârf de săgeată din fier; 4. Pinten din fier.

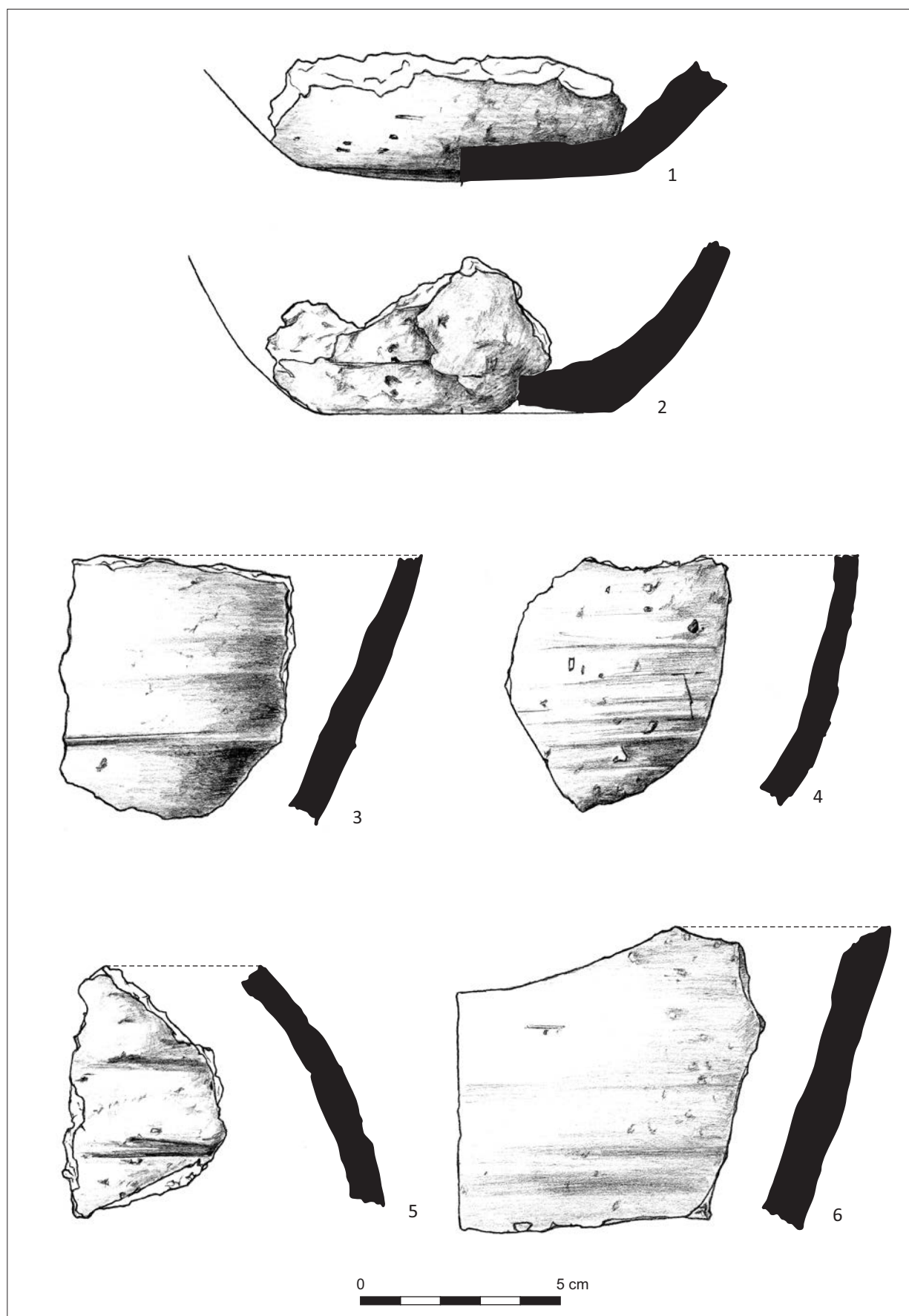
Pl. II. 1–4. Ceramică lucrată cu mâna din L. 1/1994.

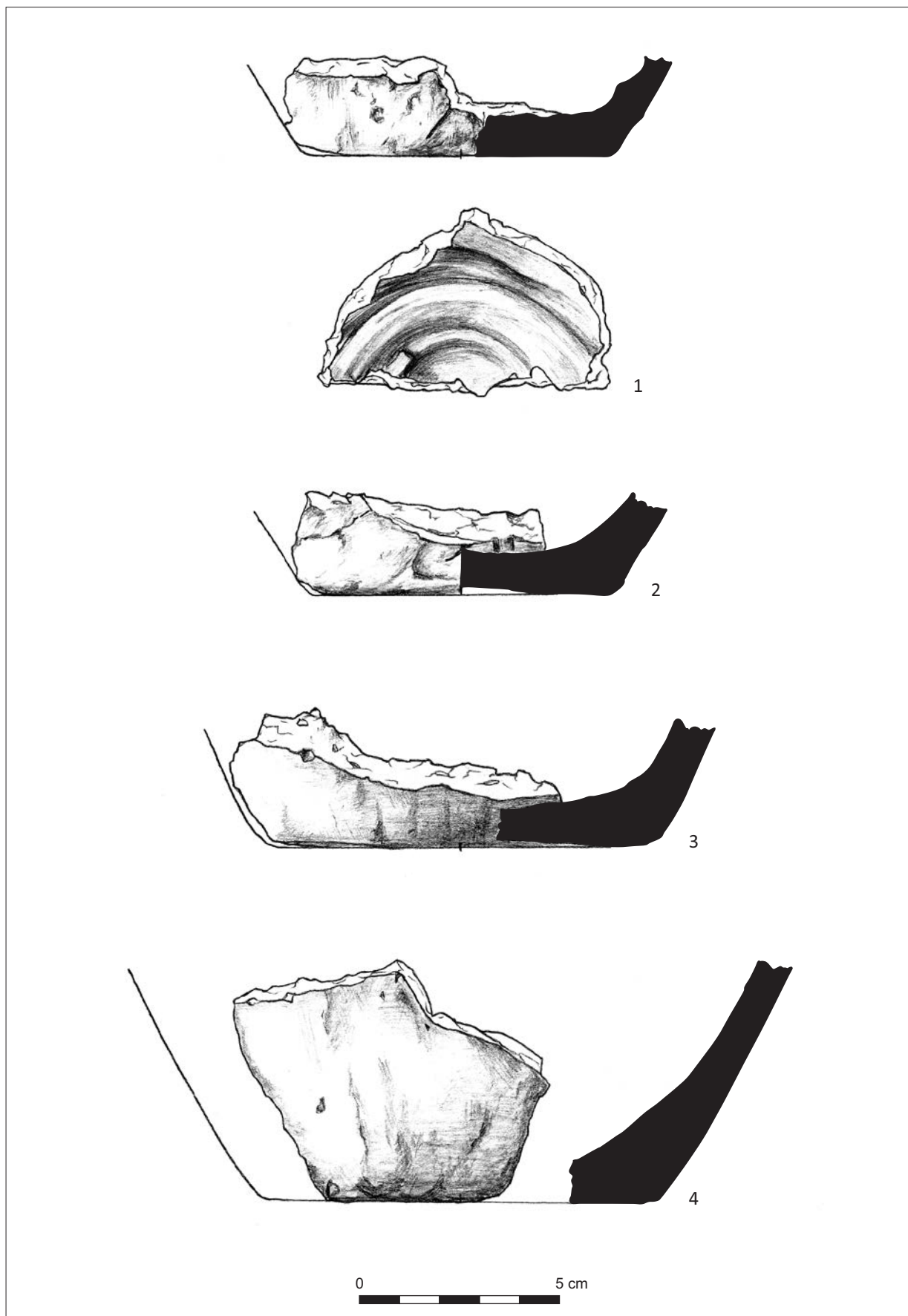
Pl. III. 1–4. Ceramică lucrată cu mâna din L. 1/1994.

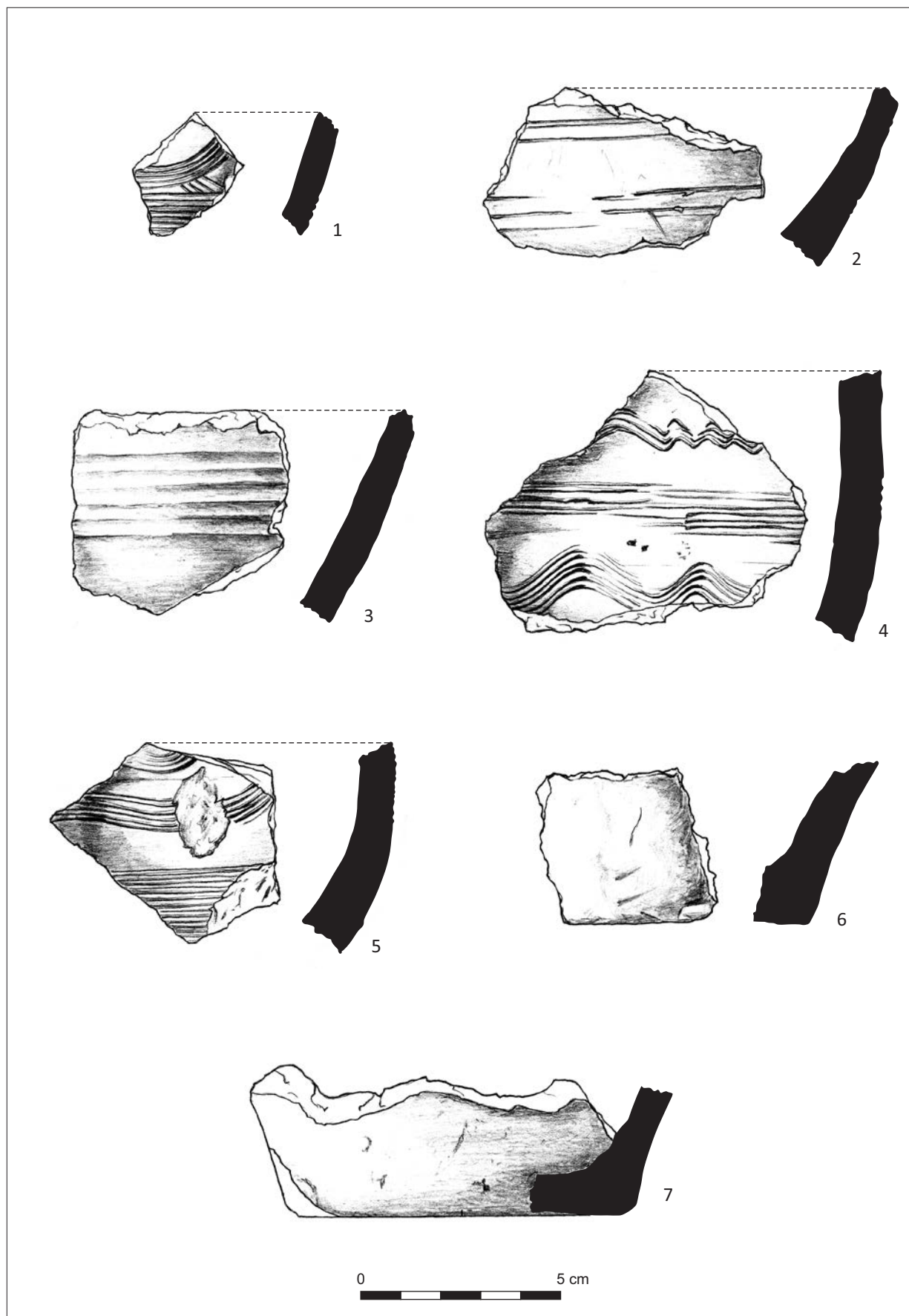
Pl. IV. Ceramică cenușie fină lucrată la roata rapidă din L. 1/1994.

Pl. V. Ceramică cenușie lucrată la roată rapidă din L. 1/1994: 1, 3–4, 6. pastă fină; 2, 5. pastă cu microprundiș.

Pl. VI. Ceramică cenușie lucrată la roată rapidă din L. 1/1994: 1, 3–4. pastă fină; 2. pastă cu microprundiș.

Pl. VII. Ceramică de tip „dunărean” din L. 1/1994: 1–6. lucrată la roată încetă; 7. lucrată la roată rapidă.

NECROPOLA DIN SECOLUL XII DE LA SIGHIȘOARA-DEALUL VIILOR, PUNCTUL „NECROPOLĂ”. CONTRIBUȚII PRIVIND HABITATUL EPOCII MEDIEVALE TIMPURII ÎN TRANSILVANIA ESTICĂ

Radu Harhoiu*, Erwin Gáll**

Cuvinte cheie: *Sighișoara-Dealul Viilor, secolul XII, necropolă, microcomunitate*

Keywords: *Sighișoara-Dealul Viilor, 12th century, necropolis, microcommunity*

Schlüsselworte: *Schäßsburg-Dealul Viilor, 12. Jahrhundert, Gräberfeld*

The 12th century's cemetery from Sighișoara-Dealul Viilor, place 'Necropolă'. Contribution concerning the habitat from the early middle age in eastern Transylvania

(Summary)

The Dealul Viilor (Vine Hill) site called is situated around the eastern edge of Sighișoara (ger: Schäßburg; hun.: Segesvár), Mureș County, on the first and second terrace on the right bank of Târnava Mare. Systematic researches at the location called 'Așezare' (Settlement) led to the unveiling of over 120 archaeological complexes (homes, ceramic workshops waste pits, etc.) from the 3rd–8th and 12th centuries and also to the discovery of important archaeological artifacts (412 complexes) belonging to the Bronze Age (the Wietenberg culture, the Noua culture) then to the post-Romane age and early medieval era. Post-Romane assemblies which largely destroyed prehistoric complexes are represented by several cemeteries (from the end of 3rd and the beginning of the 4th century, and from the fourth and sixth centuries) of complex settlements (ceramic kiln from fourth century; living home from the 8th century) while early medieval era is illustrated by a large necropolis of the 12th century and also the beginning of the next century.

As we can see 94 graves were investigated, resulting in a total of 106 skeletons from them, which we linked to the medieval necropolis (12th century) based on aspects of their topographic position, and based on the inventory. There were a total number of 101 fully recovered, undamaged skeletons, while other 5 graves were destroyed (graves no: 36, 72, 77, 95, 112). Also 4 graves could not be investigated due to objective reasons (graves no: 140, 159, 172, 173) and one pit contained no skeleton (157). Altogether we can speak about at least 99 graves (including the pit without bones), which probably would have resulted in a total number of at least 110 skeletons (plus the pit without bones).

For objective reasons only the north and south areas of the cemetery could be investigated, of which characteristics indicate the category which in archaeological literature we call churchyard ('Friedhof' or 'Kirchhof' in German, 'cimitire din jurul bisericii' in Romanian, 'templom körüli temető' in Hungarian, etc.).

Taking in consideration the given characteristics of the churchyards, which show exactly the same characteristics, as the cemetery at Dealul Viilor (Vine Hill) Sighișoara, through several successive levels of burial sites, it is more than likely there can be found a church, but because of the road it could not be investigated.

The funerary rite is limited to that of inhumation. In the graves belonging to this chronological interval there were identified mostly adults (22) and mature-adults (32), and two *iuvenis* as well as many infants (38). Due to the lack of anthropological analysis the (biological) sex of the deposited there could be determined only hypothetically and only in some cases. From the biological point of view the skeleton in tomb 31 was definitely female (in whose womb her unborn child was found).

The topographic position of the settlement and the necropolis could possibly explain the aspects of the status and role of this community near to Târnava Mare. Even though if the narrative sources of those times does not give us conclusive data, the settlement could have played the role – with all the required reserves – of salt transport checkpoint towards the west. An argument in support of this hypothesis can be provided by the treasure from Sânpaul-Bélabánvára with coins from Ladislaus I, Coloman Cărturar and Béla II.

The lack of chemical analyzes of the bones deprives us of essential data on the lifestyle and the food composition of the community in Sighișoara-Dealul Viilor, although it is considered that until the fourteenth century the farming was the dominant economic activity.

If we take a closer look at the settlement and the necropolis at Dealul Viilor and we analyze more carefully it's environment, taking in consideration the spaciousness of the place and it's proximity to water we can conclude that community of Dealul Viilor might have raised a lot of large animals, which was obviously determined essentially by climate evolution.

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: rzharh@yahoo.de.

** Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: ardarichus9@yahoo.com

Based on all the data collected from the necropolis and the settlement: pottery, weapons, harness, traces of the skeletons graves (45 and 76), the topography of the location, and the environment of the site that we can assume the social multifunctionality of Dealul Viilor (Vine Hill) settlement.

The necropolis from the twelfth century began to be used in the first decades of the twelfth century until to the end of the reign of Béla III. The analysis of the chronological aspects of the cemetery at Dealul Viilor showed that the first burials may date to the first decades of the twelfth century, which means that the population of the community sat / was sitting here around this time; while the 'treasure' of coins found in tomb 28B represents the last period of use of the necropolis, belonging to the end of the twelfth century or the beginning of the next one. Contemporary with the necropolis and settlement from Dealul Viilor there should have been in the a microzone a fortification of land and wood, a royal fortress which was controlling the gorge and the roads that intersected here.

According to archaeological data that we have at our disposal we can state very clearly that people established here could not have been located in the eastern and south-eastern border area of the kingdom because contemporary with the analyzed necropolis there are settlements, churches, cemeteries, treasures, isolated discoveries, which lie south and east of this line, which clearly demonstrates the existence of a dense network of housing 12th century (from the *churchyard* from Avrămești, Chilean Cristuru Székely, Drăușeni, Feldioara Jacodu, Székelyudvarhely-Szentimre, Bögöz, Meresti Ocland, Petén Petriceni, Cold, Ulieș, Viscri, Zabala; "*motte*" fortress type from Ocland, Racoșu Lower-Rika, Racu (Ciuc) Pogányvár, Tusnad -Vărtet; *royal fortresses* like the ones in Székelyudvarhely-Budvár or Praid-Rapsonné; *rural settlements* from Văcărești Bârzava Ciceu Misentea, Racu, Șumuleu Ciucsangeorgiu, Sântimbru, Lelicieni, Sansimion, Tomești Tușnad Sat, Garcu, Cotormani, St. George-Bedeháza, Turia).

I. Introducere, poziția topografică a sitului, istoricul cercetării

Din punct de vedere topografic, zona Sighișoarei (germ.: Schäßburg; mgh.: Segesvár), județul Mureș, este așezată într-un punct al Văii Târnavei Mari, unde aceasta prezintă o îngustare cu aspect de defileu tăiat într-un sistem de terase, modelate în substraturi dure de gresii pontiene. Aceasta micro-morfologie îi conferă zonei, un rol de poziție cheie în culoarul râului Târnavă Mare. Defileul este un punct obligatoriu de trecere spre zona de est și sud-est a Transilvaniei. Cele două situri arheologice denumite „Așezare” și „Necropolă” sunt situate la circa 4 km distanță de acest defileu. Pe baza pozițiilor celor două situri și a extinderii acestora, nu se poate exclude că de fapt sunt două părți al aceluiași sit, al habitatului de locuire pe dealul Dealul Viilor.

Situl Dealul Viilor se află la marginea de nord-est a municipiului Sighișoara pe prima și a doua terasă de pe malul drept al Târnavei Mari. Privit de la distanță Dealul Viilor pare un uriaș amfiteatru orientat spre sud, la marginea de nord-est a orașului Sighișoara. Extremitatea sa vestică este marcată de o falie aproape verticală care constituie cariera de lut din care Fabrica de cărămidă, actuala SICERAM, își extrage materia primă de aproape 100 de ani. Deasupra fabricii, spre nord-est, se află mica așezare numită Cătunul Viilor.

Zonele nord-vestice a acestei ample formațiuni deluroase numit *Dealul Viilor* este dominată de un alt promontoriu puternic afectat de un proces natural de eroziune: Cornul Viilor. La baza acestui promontoriu, în zona în care se află cele

4 gospodării izolate, în zonele mai joasă, dar care probabil cașară pe deal, se află situl numit de către conducătorul săpăturii, Radu Harhoiu, punctul „Așezare” (Fig. 1; Pl. 1).

Cercetările sistematice în acest loc, din punctul „Așezare” au dus la dezvelirea unui număr de 127 complexe arheologice (locuințe, ateliere de ars ceramică, gropi menajere etc.) din secolele III–VIII și din secolul al XII-lea¹.

Pe o altă terasă, tot pe malul drept al Târnavei Mari, la circa 350 m în amonte (est) față de punctul „Așezare” se află punctul denumit de noi „Necropolă”, unde cercetările arheologice întreprinse începând cu anul 1989 și care, din lipsă de fonduri au trebuit să fie întrerupte în anii 1997–1999, au dus la identificarea și cercetarea a unor importante vestigii arheologice (412 complexe) aparținând epocii bronzului (cultura Wietenberg, cultura Noua), epocii postromane și începutului epocii medievale. Ansamblurile postromane sunt reprezentate prin mai multe necropole (sfârșitul secolului al III-lea – începutul secolului al IV-lea; secolul al IV-lea²; secolul al VI-lea), printr-o serie de complexe tipice pentru așezări (cuptor de ars ceramică din secolul al IV-lea; locuință din secolul al VIII-lea) în timp ce începutul epocii medievale este atestat printr-o întinsă necropolă din secolul al XII-lea, respectiv prin prezența unor structuri de habitat (locuințe, gropi menajere, cuptor) tot din această perioadă.³

¹ Harhoiu – Baltag 2006–2007.

² Harhoiu 2014, 153–205.

³ Informații Radu Harhoiu. Este amintit și de Harhoiu 2014, 153–154.

Drumul de țară care leagă Sighișoara de comuna Boiu reprezintă un fel de ax artificial al sitului investigat, complexe arheologice aflându-se, după cum o ilustrează rezultatele cercetării, atât în partea sa de nord (zona A), cât și în cea de sud (zona B) (Fig. 1). Este foarte probabil ca sub drumul actual să se afle depuneri funerare, dar cercetarea lor nu a fost posibilă.

Una dintre problemele care au stat mereu în atenția colectivului de cercetare de la Sighișoara-Dealul Viilor a fost aceea a identificării orizonturilor funerare corespunzătoare diferitelor orizonturi de locuire din situl *Așezare*⁴. În acest scop au fost

efectuate mereu periegeze în zonă, care au dus în anul 1987 la descoperirea unor oase umane în situl denumit ulterior „*Necropolă*”⁵. Ca urmare, s-a trasat aici o secțiunea de verificare (S. III/87) orientată N-S (23 × 2 m), prilej cu care au fost identificate cinci morminte de înhumatie postromane, urmele unei locuințe preromane și a unui mormânt din aceeași perioadă. La cercetările arheologice din acel an și apoi din anii următori au participat, cu intensitate diferită, cercetători, muzeografi și studenți din țară și din străinătate.

Cercetările arheologice întreprinse începând cu anul 1989 până în 2009, și care, din lipsă de fonduri

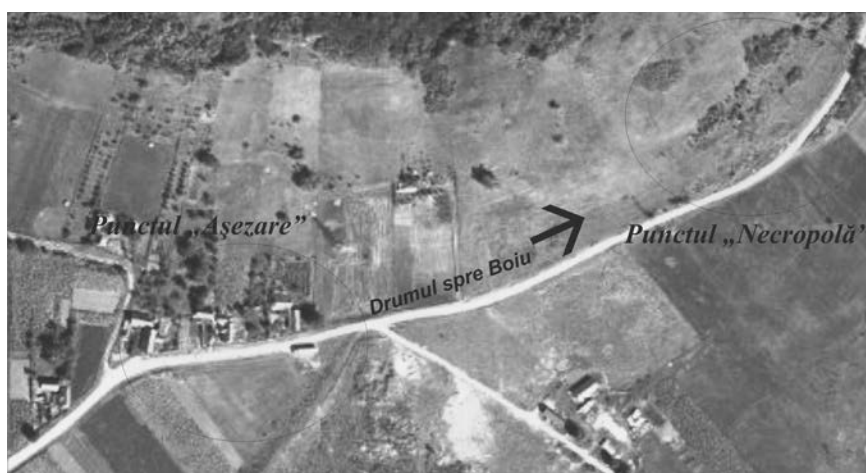

Figura 1. Situația topografică a sitului Sighișoara-Dealul Viilor

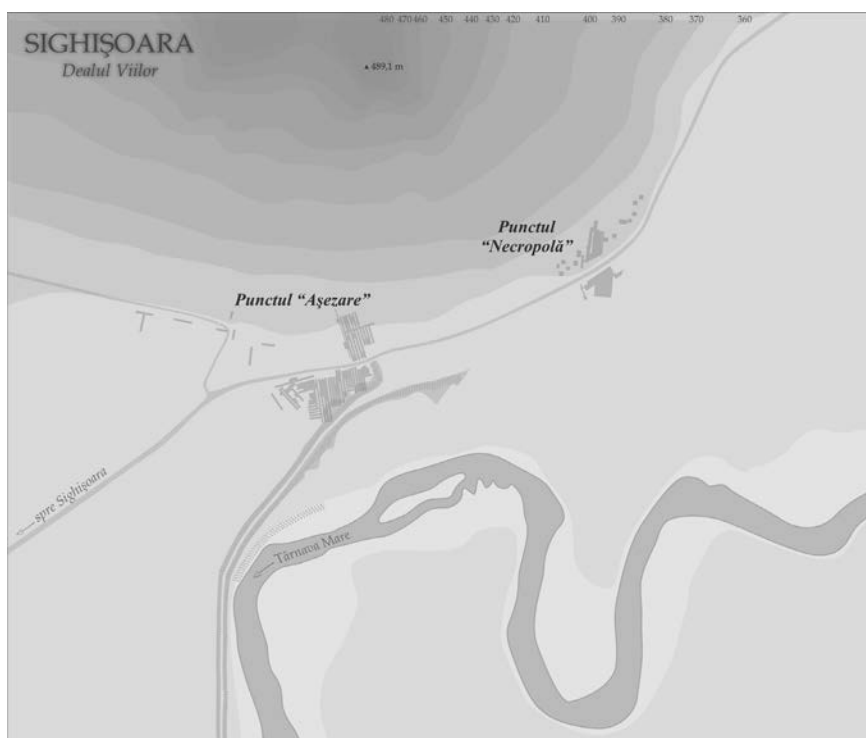

Figura 2. Situația topografică a sitului Sighișoara-Dealul Viilor (reconstituire grafică: Daniel Spănu)

⁴ Harhoiu-Baltag 2006–2007.

⁵ Periegeza a fost efectuată de Alexandru Gheorghe Niculescu și Antal Lukács, iar expertiza oaselor de Nicolae Mirițoiu.

au trebuit să fie întrerupte în anii 1997–1999, au dus la identificarea și cercetarea a unor importante vestigii arheologice (412 complexe) aparținând epocii bronzului (cultura Wietenberg, cultura Noua), epocii postromane și începutului epocii medievale. Ansamblurile postromane sunt reprezentate prin mai multe necropole (sfârșitul secolului al III-lea – începutul secolului al IV-lea; secolul al IV-lea⁶; secolul al VI-lea), printr-o serie de complexe tipice pentru așezări (cuptor de ars ceramică din secolul al IV-lea; locuință din secolul al VIII-lea) în timp ce începutul epocii medievale este atestat printr-o întinsă necropolă din secolul al XII-lea, respectiv prin prezența unor structuri de habitat (locuințe, gropi menajere, cuptor) tot din această perioadă⁷.

II. Catalogul mormintelor din secolul al XII-lea

Mormântul 23 (complex 32) (Pl. 3/M23) [L 19]

Inhumație. Deranjat de amenajarea mormântului nr. 45. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** oase umane răvășite, orientate aproximativ V–E, au apărut la –0,42 m. Fără inventar.

Mormântul 24 (complex 33) [L 19]

Inhumație. Răvășit de lucrările agricole. Câteva oase umane răvășite, orientate aproximativ V–E, au apărut la –0,30 m.

Mormântul 25 (complex 34) (Pl. 3/M25) [K 20]

Inhumație, mormânt dublu. **Vârsta:** A. *adultus*; B. *infans* I. **Sex:** A. probabil femeie (?); B. necunoscut. **Groapa funerară:** groapă rectangulară cu colțurile rotunjite, cu latura de sud ușor curbată. **Orientare:** VSV 4300. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** A. decubit dorsal cu brațele și picioarele întinse; B. (*infans* I) în dreapta adultului, lângă femurul drept: decubit dorsal cu brațele și picioarele întinse. Fără inventar.

Mormântul 27 (complex 36) (Pl. 3/M27) [K 19]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** groapă de formă rectangulară cu colțurile rotunjite, care apare la –0,40 m unde are dimensiunile: 2,20 × 1,00, după care se îngustează treptat, având la –0,62 m dimensiunile de 1,75 × 0,45 m. Fundul gropii se află la 0,75 m. **Orientare:** VSV 4300. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, cu mâinile întinse pe lângă corp, mâna dreaptă cu palma pe capătul femurului drept, palma mâinii stângi lângă capătul femurului stâng. Picioarele ușor apropiate de la genunchi.

Fără inventar. Groapa mormântului este tăiată de groapa mormântului 31.

Mormântul 28 (complex 37–38) (Pl. 3/M28) [K 20]

Inhumație. Mormânt. **Vârsta:** A. *adultus*; B. *infans* I. **Sex:** A. probabil femeie (?), B. necunoscut. **Groapa**

funerară care apare probabil imediat sub stratul de moloz, dărâmături și deșeuri ale fabricii de cărămidă nu a putut fi sesizată. **Orientare:** VSV 4300.

Poziția și starea de conservare a scheletului:

Mormântul 28A: craniul scheletului de adult apare la –0,30 m, decubit dorsal, cu mâna dreaptă întinsă pe lângă corp, se sprijină cu palma mâinii pe capătul femurului drept. Mâna stângă îmbrățișează scheletul copilului. Picioarele întinse. Fără inventar.

Mormântul 28B: decubit dorsal. Capul întors spre sud, privește spre M 28A. Mâna stângă se sprijină cu palma pe bazin, mâna dreaptă dislocată, are un radius pe bazin, humerusul și cubitusul fiind deplasate.

Inventar: pe toracele drept, probabil într-un recipient din material textil, 35 monede emise de Bela al III-lea (1172–1196) și 2 dinari anonimi. În cadrul monedelor de la Béla III (1172–1196) au fost distinse două grupe de emisiuni după cum urmează⁸:

Grupa de emisiuni A (Pl. 12; Pl. 13/19–21)

Av. Cruce dublă în scut; BELA REX;

Rv. Edificiu stilizat, semilună între două cercuri, două stele, cruce cu brațele egale; H69 (sau CNH, I, 263; Unger 108).

1. AR ↓ 0,27 g; 11,52 mm; Muzeul Orășenesc Sighișoara (în continuare: MOS): inv. 3.
2. AR ↗ 0,26 g; 13,14 mm; MOS: inv. 20.
3. AR ↖ 0,25 g; 12,14 mm; MOS: inv. 22.
4. AR ↖ 0,25 g; 11,97 mm; MOS: inv. 29.
5. AR ↑ 0,25 g; 12,18 mm; MOS: inv. 31.
6. AR ↓ 0,24 g; 11,16 mm; MOS: inv. 27.
7. AR ↙ 0,23 g; 11,83 mm; MOS: inv. 26.
8. AR ↙ 0,23 g; 12,88 mm; MOS: inv. 25.
9. AR ↖ 0,22 g; 12,30 mm; MOS: inv. 1.
10. AR ↘ 0,21 g; 12,05 mm; MOS: inv. 33.
11. AR ↗ 0,20 g; 11,07 mm; MOS: inv. 5.
12. AR ↗ 0,18 g; 11,06 mm; MOS: inv. 4.
13. AR ↖ 0,18 g; 11,59 mm; MOS: inv. 23.
14. AR ↙ 0,17 g; 12,14 mm; MOS: inv. 7.
15. AR ↑ 0,16 g; 12,32 mm; MOS: inv. 10.
16. AR ↖ 0,15 g; 12,14 mm; MOS: inv. 2.
17. AR ↘ 0,15 g; 11,57 mm; MOS: inv. 21.
18. AR ↙ 0,15 g; 11,79 mm; MOS: inv. 24.
19. AR ↖ 0,14 g; 11,59 mm; MOS: inv. 11.
20. AR ↗ 0,13 g; 11,45 mm; MOS: inv. 12.
21. AR ↗ 0,13 g; 16,38 mm; Ruptă; MOS: inv. 14.

Grupa de emisiuni B (Pl. 13/22–30)

Av. Cruce dublă în scut; BELA REX;

Rv. Edificiu stilizat, semilună între două semicercuri, două stele, cruce cu brațele egale; H69 (sau CNH, I, 263; Unger 108).

22. AR ↓ 0,24 g; 11,62 mm; MOS: inv. 9.
23. AR ↖ 0,19 g; 11,88 mm; MOS: inv. 8.
24. AR ← 0,18 g; 10,94 mm; MOS: inv. 32.
25. AR ↗ 0,16 g; 12,24 mm; MOS: inv. 35.
26. AR ↓ 0,14 g; 11,04 mm; MOS: inv. 6.
27. AR ↑ 0,14 g; 16,23 mm; MOS: inv. 15.
28. AR 0,14 g; 13,30 mm; Incusă, fără avers; MOS: inv. 17.
29. AR ↘ 0,14 g; 12 mm; MOS: inv. 28.
30. AR ↗ 0,13 g; 11,53 mm; MOS: inv. 34.

⁶ Harhoiu 2014, 153–205.

⁷ Harhoiu–Ioniță 2008, 199–223.

⁸ Harhoiu–Ioniță 2008, 203–205, Fig. 13–14.

Neprecizate (Pl. 13/31–35)

Av. Cruce dublă în scut; BELA REX;

Rv. Edificiu stilizat, două stele, cruce cu brațele egale; H69 (sau sau CNH, I, 263; Unger 108).

31. AR ← 0,20 g; 11,50 mm; Ștearsă; MOS: inv. 30.

32. AR ↘ 0,17 g; 16,16 mm; Ruptă, se vede doar REX; MOS: inv. 13.

33. AR probabil ↗ 0,16 g; 11,11 mm; Ruptă; MOS: inv. 18.

34. AR ↖ 0,11 g; 14,70 mm; Ruptă; MOS: inv. 16.

35. AR ↗ 0,09 g; 13,17 mm; Ruptă; MOS: inv. 19.

Dinari anonimi

36. Dinar arpadian anonim H127 (sau CNH, I, 137 [Stefan III 1162–1172]; Unger 84). Nu se mai păstrează decât pe un clișeu împreună cu mai multe monede.

37. Dinar anonim neidentificabil. Nu se mai păstrează. Mormântul suprapune mormintele 32 și 34.

Mormântul 29 (complex 39) (Pl. 4/M29) [K 19]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus*. **Sex:** necunoscut. Distrus de lucrările agricole. **Groapa funerară:** nu a putut fi observată. **Orientare:** neclară. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** oasele umane apar imediat sub stratul de deșeuri industriale. Se păstrează în poziție oarecum anatomică numai oasele picioarelor. Din restul scheletului s-au mai putut recupera (de la adâncimea de –0,30 m) numai două radii și câteva falange. Fără inventar. Suprapune mormântul 30.

Mormântul 30 (complex 40) (Pl. 4/M30) [K 19]

Inhumație. **Vârsta:** *infans* I. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară** de formă rectangulară cu colțurile rotunjite, care apare la –0,35 m sub mormântul 29. Dimensiuni: 1,25 × 0,52 m. **Orientare:** SV 4200. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal cu brațele întinse pe lângă corp, brațul stâng ușor arcuit din cot. Picioarul drept întins, picioarul stâng ușor arcuit din genunchi. Craniul se afla la –0,38 m, bazinul la –0,43 m, fundul gropii la –0,43 m. În dreptul craniului, urme de cărbune.

Inventar: 1. în gura mortului se afla un **obol de argint anonim** H156 (sau CNH, 146), păstrat fragmentar. Mormântul este suprapus de mormântul 29.

Mormântul 31 (complex 41) (Pl. 4/M 31) [K 19]

Inhumație, mormânt dublu. **Vârsta:** A. *adultus*; B. nenăscut. **Sex:** A. femeie; B. necunoscut. **Groapa funerară** de formă rectangulară, la –0,30 m, care taie groapa mormântului 27. Groapa are următoarele dimensiuni: 1,78 × 0,45 m. **Orientare:** VSV 4300. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, cu capul ușor aplecat spre nord, brațele întinse pe lângă corp, palmele lângă bazin, picioarele întinse. Pe bazin s-a găsit scheletul unui copil nenăscut, orientat NNE 400, cu capul în cavitatea bazinului, ceea ce indică decesul mamei înaintea nașterii. Fără inventar.

Mormântul 32 (complex 42) (Pl. 3/M32) [K 20]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** groapă de formă rectangular-trapezoidală, cu colțurile ușor rotunjite, la –0,40 m și fundul la 0,60 m. Dimensiunile gropii: 2,00 × 0,75 (picioare), 0,50 (cap). Între craniu și capătul gropii, spațiu liber. Suprapus de

mormântul 28. **Orientare:** VSV 4300. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** craniul a apărut la –0,55 m. Decubit dorsal, cu brațele întinse pe lângă corp, cu palmele lângă capetele femurelor, picioarele întinse. Fără inventar.

Mormântul 34 (complex 44) (Pl. 3/ M 34) [K 20]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus*. **Sex:** probabil femeie (?). **Groapa funerară:** groapă de formă rectangular-trapezoidală, cu colțurile ușor rotunjite, la –0,38 m și fundul la 0,55 m. Dimensiuni: 1,95 × 0,55 m (cap), 0,36 m (picioare). **Orientare:** VSV 4300. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** craniul apare la –0,40 m, bazinul la –0,50 m. Decubit dorsal, cu brațele întinse pe lângă corp, radiusul și cubitusul ambelor picioare întinse. Fără inventar. Suprapus de mormântul 28.

Mormântul 35 (complex 45) (Pl. 4/ M35) [K 19]

Inhumație. **Vârsta:** *infans* I. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** groapă de formă rectangular-ovală, la –0,30 m și fundul la 0,42 m. Dimensiuni: 0,95 × 0,40 m. **Orientare:** SV 4200. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** Craniul apare la –0,35 m, bazinul la –0,39 m. Decubit dorsal, cu brațele întinse pe lângă corp și palmele lângă bazin, oasele picioarelor întinse. Fără inventar.

Mormântul 36 (complex 46) (Pl. 3/M36) [K 19]

Inhumație. Deranjat. Scheletul intră în profilul de nord al secțiunii. **Orientare:** VSV 4400 (?). **Poziția și starea de conservare a scheletului:** fragmente de la oasele bazinului și femurele. Fără inventar.

Mormântul 38 (complex 48) (Pl. 4/M38) [L 19]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** groapă de formă rectangulară cu colțurile ușor rotunjite, la –0,30 m și fundul la 0,45 m. Dimensiuni: 1,75 × 0,63 m. **Orientare:** SV 4200. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, cu capul înclinat spre nord, brațele întinse pe lângă corp cu palmele lângă capetele femurelor. Oasele picioarelor întinse, tibia piciorului stâng este apropiată de calcaneul piciorului drept. Celelalte oase în poziție normală. Craniul apare la –0,36 m, bazinul la –0,43 m, oasele labelor picioarelor la –0,42 m. Fără inventar.

Mormântul 40 (complex 50) (Pl. 4/ M40) [L 19]

Inhumație. **Vârsta:** *infans* I. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** groapă de formă rectangular-ovală, la –0,32 m și fundul la 0,40 m. **Orientare:** SV 4200. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** craniul apare la –0,36 m. Decubit dorsal, cu craniul aplecat spre nord, brațul drept întins pe lângă corp, oasele piciorului drept întinse. Lipsesc oasele mâinii și piciorului stâng. Se păstrează numai câteva fragmente din bazin, probabil distruse de lucrări moderne. Fără inventar. Se pare că suprapune un alt mormânt.

Mormântul 41 (complex 51) [L 19]

Inhumație. **Vârsta:** *infans* I. **Sex:** necunoscut. Deranjat în zilele noastre. **Groapa funerară:** la –0,38 m, imediat sub stratul de deșeuri industriale se conturează o groapă de formă rectangular-ovală (0,50 × 0,20 m?). **Orientare:** generală probabil VSV 4300. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** câteva oase umane. Fără inventar.

Mormântul 42 (complex 52). [L 19]

Inhumație. **Vârsta:** *infans*. **Sex:** necunoscut. Deranjat în vechime. **Orientare:** VSV 4300. Deasupra mormântului 38, la adâncimea de 0,30 m au apărut oase umane răvășite aparținând unui copil. Fără inventar. Distrus de lucrările agricole. Suprapune mormântul 38.

Mormântul 44 (complex 54) (Pl. 4/M44) [L-M 19]

Inhumație. **Vârsta:** *infans* I. **Sex:** necunoscut. Deranjat în zilele noastre. **Groapa funerară:** groapă de dimensiuni mici, rectangulară cu colțurile rotunjite. **Orientare:** SV 4000. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, craniul (–0,30m) *in situ*; restul oaselor deranjate. Fără inventar.

Mormântul 45 (complex 55) (Pl. 3/ M45) [L 19]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus*. **Sex:** probabil bărbat (?). **Groapa funerară:** la –0,55 m, sub grămada de oase care marchează mormântul 23, se conturează groapa de formă rectangulară, cu capătul de vest arcuit și care are fundul la –0,65 m. Dimensiuni: 1,60 × 0,50m. **Orientare:** VSV 4200. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** craniul apare la –0,55 m, bazinul la –0,60 m. Decubit dorsal, cu brațul drept întins pe lângă corp, brațul stâng arcuit din cot se sprijină cu palma pe bazin. Oasele picioarelor, ușor arcuite din șold spre sud, sunt puternic îndoite din genunchi spre nord, tibia și peroneul piciorului drept peste cele ale piciorului stâng. Craniul poartă urma unei lovituri, vindecată până în momentul decesului! Fără inventar.

Mormântul 57 (complex 84) [J 15]

Inhumație. **Vârsta:** *infans* I. **Sex:** necunoscut. Deranjat în vechime. **Groapa funerară:** neprecizabilă, a apărut la adâncimea de –1,16 m. **Orientare:** aproximativ VSV 4400. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** oasele craniului lipsesc, toracele era răvășit, coastele împrăștiat până în zona picioarelor. Oasele picioarelor în poziție inițială cu o ușoară abatere spre sud. Brațul drept pare să fi fost întins pe lângă corp, cel stâng era mișcat. Falangele sunt răvășite, două se aflau la nivelul umărului drept, oasele bazinului erau mișcate. **Inventar:** fără inventar.

Mormântul 61 (complex 92) (Pl. 4/ M61) [K 15]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** rectangulară cu colțurile rotunjite care se distinge la –1,28 m și care se îngustează la –1,45 m. Fundul gropii la –1,50 m. **Amenajări:** nișă săpată în pământ pentru cap. **Orientare:** VSV 4400. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, brațele întinse pe lângă corp. Picioarele întinse. Fără inventar.

Mormântul 68A (complex 121) [J 15]

Inhumație. **Vârsta:** *infans* I. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** rectangulară, cu colțurile rotunjite, se afla la –1,25 m. **Orientare:** SV 4200. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, cu brațele întinse pe lângă corp, picioarele întinse, deplasate puțin spre nord. Adâncime: –1,40 m. Fără inventar.

Mormântul 69 (complex 122) [J 15]

Inhumație. **Vârsta:** necunoscută. **Sex:** necunoscut. Deranjat în vechime. **Groapa funerară:** groapă mai

lată spre vest și mai îngustă spre est, se află la adâncimea de –1,15 m. Se delimitează foarte clar la adâncimea de –1,35 m. **Orientare:** VSV 4400. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** scheletul răvășit în întregime; s-au putut recupera numai câteva fragmente de craniu, o falangă, un fragment de omoplat. Fără inventar.

Mormântul 70 (complex 123) (Pl. 5/ M70) [J 15]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** groapă de formă ovală, cu colțurile rotunjite, care se distinge la –1,14 m și are adâncimea de 1,23 m. **Orientare:** V 4900. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, mâinile întinse pe lângă corp, picioarele întinse. Fără inventar.

Mormântul 71 (complex 125) (Pl. 7/M71) [J 15]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** îngustă și lungă de 2,00 m, rectangulară, cu colțurile rotunjite, se afla la adâncimea de –1,25 m. **Orientare:** SV 4200. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, cu brațele îndoite din cot și aduse pe abdomen. Picioarele întinse. Fără inventar.

Mormântul 72 (complex 126) [L 19]

Un craniu identificat la –0,40 m, peste femurele lui M 90 și un radius descoperit la –0,70 m de M 90. Proven, probabil, de la un mormânt distrus.

Mormântul 76 (complex 134) (Pl. 5/M76) [J 20]

Inhumație. **Vârsta:** *juvenis* (?). **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** groapă rectangulară cu colțurile rotunjite cu dimensiunile de 1,55 × 0,50 m; adâncime 0,54 m. **Orientare:** VSV 4400. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal. Brațul stâng îndoit din cot, cu palma pe abdomen, cel drept îndoit din cot cu palma pe umăr. Picioarele întinse. **Inventar:** *sub mandibulă, pe prima vertebră* o monedă de argint de sec. XII neidentificabilă.

Mormântul 77 (complex 135) [K 20]

Mormânt distrus sau jefuit, cu groapă rectangulară, având colțurile rotunjite și dimensiunile de 1,24 × 0,30 m, iar adâncimea de 0,64 m. Se distinge clar la –0,40 m. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** în groapă s-au găsit numai trei bucăți de craniu, 2 fragmente de maxilar, 2 humerusuri și câteva coaste. Fără inventar.

Mormântul 78 (complex 136) (Pl. 5/ M78) [L 20]

Inhumație. **Vârsta:** *infans* I. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** groapă rectangulară cu colțurile rotunjite, care apare la –0,30 m. Dimensiuni: 0,90 × 0,30 m, fundul gropii la –0,45 m. **Orientare:** SV 4000. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, brațele întinse pe lângă corp, picioarele întinse. Fără inventar.

Mormântul 79 (complex 136) (Pl. 5/ M79) [I 19]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** rectangulară cu colțurile rotunjite, apare la –0,35 m și merge până la –0,65 m. Dimensiuni: 1,75 × 0,50 m. **Orientare:** SV 4100. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal. Brațele întinse pe lângă corp, picioarele întinse. Fără inventar.

Mormântul 80 (complex 138) [M 18] (documentația grafică distrusă de furtună)

Inhumație, mormânt dublu. **Groapa funerară:** rectangulară cu colțurile rotunjite, sesizată la -0,40 m. Dimensiuni: 1,75 × 0,75 m, adâncimea 0,65 m.

Mormântul 80A. Vârsta: *adultus*. **Sex:** probabil femeie (?). **Orientare:** SV 4200. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal. Brațul drept ușor îndepărtat de corp și întins pe lângă acesta, brațul stâng întins pe lângă corp, picioarele îndoite din genunchi spre dreapta, lăsând loc lui M 80B. Fără inventar.

Mormântul 80B. Inhumație. Vârsta: *infans* I. **Sex:** necunoscut. **Orientare:** SV 4000. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** se sprijină cu capul pe palma stângă a lui M 80A. Scheletul pare a fi întors spre dreapta. Brațul drept depărtat de corp, cel stâng lipsește, piciorul drept ușor depărtat spre dreapta, este îndoit din genunchi spre interior și se sprijină de tibia lui M 80A. Piciorul stâng în poziție în sus sprijinindu-se pe laba piciorului. Fără inventar. Mormântul 80A este parțial așezat pe calota cuptorului notat cu nr. de complex 146, iar ambele suprapun mormântul 92.

Mormântul 81 (Pl. 6/M81) (complex 139) [L 19]

Inhumație, mormânt dublu. **Groapa funerară:** rectangulară cu colțurile rotunjite care apare la -0,45 m. Dimensiuni: 1,96 × 0,75 m, adâncimea 0,60 m. **Orientare:** VSV 4500.

Mormântul 81A. Vârsta: *adultus*. **Sex:** necunoscut. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, brațele întinse pe lângă corp. Picioarele întinse. **Inventar:** judecând după pata de bronz de pe mandibulă, mortul avusese pe gură o monedă (?) care nu s-a putut recupera.

Mormântul 81B. Vârsta: *infans* I. **Sex:** necunoscut. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** așezat pe umărul drept al lui M 81a în decubit dorsal, cu brațele întinse pe lângă corp. Femurele ușor îndoite spre dreapta, tibiile drepte. Fără inventar. Mormintele suprapun o groapă preistorică (C 147) și parțial pe M 82.

Mormântul 83 (complex 141) (Pl. 6/M83; pl. 11/M83, 1-2) [L-M 19]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus*. **Sex:** probabil femeie (?). **Groapa funerară:** groapă rectangulară cu colțurile rotunjite sesizabilă la -0,75 m. Dimensiuni: 1,80 × 0,70 m. Mai ales colțurile laturii de vest sunt rotunjite, cele de pe latura de sud sunt mai drepte. **Orientare:** SV 4200. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal. Brațul stâng întins pe lângă corp. Pe radius se poate observa o umflătură. Brațul drept deplasat. Humerusul îndoit spre coloană, radius și cubitus pe lângă corp. În dreapta femurului și între femure s-au găsit falange. **Inventar:** pe *tâmplă dreaptă stângă* 1 – 2 câte un **inel de buclă** din bronz cu capătul răsucit în formă de S (Pl. 11/M83, 1 – 2); *deasupra osului stâng al bazinului:* 3. un **cuțit** de fier cu un singur tăiș (*).

Mormântul 84 (complex 142) (Pl. 6/M84) [L 19]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** groapă formă rectangulară cu colțurile rotunjite,

sesizabilă la -0,55 m. Dimensiuni: 1,05 × 0,70 m, adâncimea: 0,75 m. **Orientare:** SV 4200. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, brațele întinse pe lângă corp. Brațul drept ușor îndepărtat din umăr. La cel stâng lipsesc falangele care au fost găsite printre coaste și chiar pe craniu. Picioarele întinse. Fără inventar.

Mormântul 85 (complex 143) [M 19] (documentația grafică distrusă de furtună)

Inhumație. **Vârsta:** *adultus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** groapa, care intră în profilul estic al casei mari, a fost săpată până deasupra vetrei cuptorului 146. Se pare că a distrus cupola cuptorului. Mormântul este suprapus de M 80A. **Orientare:** SV 4100. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, brațele întinse pe lângă corp, picioarele întinse. adâncimea: craniu 0,55 m, bazin 0,70 m, torace 0,70 m.. **Inventar:** pe gură o monedă de argint *anonim H158* (sau *CNH, 118*).

Mormântul 86 (complex 144) [M 19]

Inhumație. **Vârsta:** *infans* I. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** formă rectangulară, care intră în profilul estic al casei mari, a perforat vatra cuptorului 146. Adâncimea 1,05 m, dimensiuni: 0,40 m × ? m. **Orientare:** necunoscută. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** craniul se afla la -0,85 m, toracele și bazinul la -0,96 m, respectiv -1,00 m. Decubit dorsal, brațele întinse pe lângă corp, picioarele întinse, arcuite puțin în forma literei O. Fără inventar.

Mormântul 87 (complex 145) (Pl. 6/M87) [M 19]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus*. **Sex:** necunoscut. **Orientare:** SV 4200. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal; în zona toracelui scheletul este răvășit, probabil de animale. Lipsește palma stângă, craniul se afla la -0,62 m, restul oaselor între -0,55 m și -0,70 m. Fără inventar.

Mormântul 88 (complex 148) (Pl. 6/M88) [L 18]

Inhumație. **Vârsta:** *infans* I. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** de dimensiuni mici. **Orientare:** VSV 4300. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, cu brațele și picioarele întinse. Fără inventar.

Mormântul 90 (complex 154) [L 19]

Inhumație. **Vârsta:** necunoscută. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** groapă de formă rectangulară, la -0,55 m. Adâncimea -0,90 m, dimensiuni 0,40 × ? m, tăiată la nivelul genunchilor de M 92. **Orientare:** SV 4200. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, brațele întinse pe lângă corp, mâna stângă lipsește, doar humerusul există. Picioarele întinse, din tibia stângă se păstrează un mic fragment, cea dreaptă lipsește în întregime. Fără inventar.

Mormântul 91 (complex 155) [L 19]

Inhumație. **Vârsta:** *infans* I. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** la adâncimea -0,60 m. **Orientare:** SV 4100. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, mâna stângă întinsă pe lângă corp, cea dreaptă lipsește, picioarele întinse. Fără inventar.

Mormântul 92 (complex 156) [L 19]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** la un moment dat se confundă cu groapa lui M 80. Dimensiuni 1,70 × 0,40 m, adâncimea 0,80 m. **Orientare:** SV 4200. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, mâinile întinse pe lângă corp, picioarele întinse. Fără inventar. Suprapus de M 80, taie groapa mormântului 90.

Mormântul 94 (complex 159) (Pl. 6/M94) [J 20]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** nu s-a delimitat. **Orientare:** SV 4100. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, cu mâna dreaptă îndoită și așezată pe bazin. Scheletul este bine păstrat. Adâncime –0,50 m. Fără inventar.

Mormântul 95 (complex 160) [J 20]

Inhumație. Tibia și peroneul găsite în profilul casetei la metrul 16–17. Fără inventar.

Mormântul 96 (complex 161) (Pl. 7/M96) [J20]

Inhumație. **Vârsta:** *infans* I. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** nu s-a sesizat. **Orientare:** aproximativă VSV 4400. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** schelet răvășit, câteva fragmente de craniu, o claviculă, fragment de bazin, femurele la –0,40 m. Fără inventar.

Mormântul 97 (complex 162) (Pl. 6/ M97) [J20]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** nu s-a sesizat. **Orientare:** VSV 4400. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal. Scheletul păstrat parțial, la adâncimea de –0,56 m, craniul spart cu mandibula căzută. Mâna dreaptă întinsă, cu palma sub bazin; lipsește piciorul drept, păstrându-se doar capătul femurului. Fără inventar.

Mormântul 98 (complex 163) (Pl. 7/M98) [K 20]

Inhumație. **Vârsta:** *iuvēnis*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** nu s-a observat. **Orientare:** VSV 4400. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, scheletul bine păstrat la adâncimea de –0,59 m. Deasupra craniului se aflau falange de la mână, lângă umăr două vertebre, lângă palma stângă alte trei vertebre de la un alt schelet. Fără inventar.

Mormântul 99 (Complex 164) (Pl. 7/ M99; pl. 3/ M99) [K 20]

Inhumație. **Vârsta:** *maturus*. **Sex:** probabil femeie (?). **Groapa funerară** nu s-a observat. **Orientare:** SV 4100. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal la adâncimea –0,40 m, –0,60 m. Oasele toracei răvășite. Tibia și peroneul din dreapta deplasate spre exterior. **Inventar:** lângă omoplatul drept s-a descoperit un inel de buclă din bronz cu capătul răsucit în formă de S (pl. 3/M99).

Mormântul 100 (Complex 165) (Pl. 7/ M100) [K 20]

Inhumație, mormânt dublu. **Groapa funerară** deasupra defuncțiilor îngămădire de oase (craniu, femure, os sacral) la adâncimea –0,50 m, –0,60 m. Sub aceste oase, la –0,60 m, –0,80 m se afla depus un *maturus* și un *infans*. **Orientare:** VSV4400.

Mormântul 100A. Vârsta: *matures* (?) **Sex:** probabil femeie (?). **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, cu brațele întinse pe lângă corp, picioarele întinse. Fără inventar.

Mormântul 100B. Vârsta: *infans*. **Sex:** necunoscut. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** scheletul copilului între picioarele adultului. Din scheletul copilului s-a recuperat craniul, oasele picioarelor și mâna stângă, așezate peste femurul stâng al scheletului de adult. **Inventar:** în umplutura gropii un ac de bronz (*).

Mormântul 101 (complex 166) (Pl. 7/M101) [K 19]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus-maturus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** rectangulară cu colțurile rotunjite. Adâncimea –0,50 m. **Orientare:** SV 4000. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, cu brațele și picioarele întinse. Partea stângă a scheletului până la femurul stâng în profil. Fără inventar.

Mormântul 102 (complex 167) [K 19]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus-maturus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** groapă rectangulară cu colțurile rotunjite. Adâncimea –0,65 m. **Orientare:** V4700. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, cerceat parțial, din profil ieșeau oasele mâinii drepte, femurele și jumătatea dreaptă a bazinului. Fără inventar.

Mormântul 103 (Complex 168). (Pl. 7/ M103) [K-L 19]

Inhumație, mormânt dublu. **Vârsta:** *infans* II/*infans* II. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** groapă rectangulară cu colțurile rotunjite. **Orientare:** SV 4200. Adâncimea –0,82 m, –0,90 m.

Mormântul 103A. Poziția și starea de conservare a scheletului: decubit dorsal, mâna stângă împreunată cu mâna dreaptă a lui M 103B; picioarele întinse. Fără inventar.

Mormântul 103B. Poziția și starea de conservare a scheletului: decubit dorsal, mâna dreaptă împreunată cu mâna stângă a lui M 103A; picioarele întinse. Fără inventar.

Mormântul 105 (Complex 170) (Pl. 7/ M105) [L 18]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus-maturus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară** rectangulară cu colțurile rotunjite. Adâncimea: –0,85 m. **Orientare:** SV 4200. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, cu brațele sub bazin și umerii strânși. Fără inventar.

Mormântul 107 (complex 172) (Pl. 7/M107) [L 18]

Inhumație. **Vârsta:** *infans* I. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** nu s-a observat; adâncimea –0,60m. **Orientare:** SV 4000. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal; scheletul este deranjat având humerusul stâng lângă genunchi. Jumătatea lui stângă în profil. Craniul este zdrobit, bazinul fragmentar. Fără inventar.

Mormântul 109 (Complex 174) (Pl. 7/M109) [L 18]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus-maturus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** groapă rectangulară cu colțurile rotunjite. Adâncimea –0,60 m. **Orientare:** SSV 3800. **Poziția**

și starea de conservare a scheletului: decubit dorsal. Brațul stâng îndoit și așezat cu palma pe șoldul drept. Craniul aplecat spre stânga. **Inventar:** *Pe maxilar* pată de culoare verzuie.

Mormântul 110 (complex 175) (Pl. 8/M110) [L 18]

Inhumație. **Vârsta:** *infans* I. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** groapă rectangulară cu colțurile rotunjite, de dimensiuni mici. Adâncimea –0,70 m. **Orientare:** SV 4200. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal; păstrat fragmentar: craniu, mâna dreaptă, humerusul mâinii stângi și coastele. Fără inventar.

Mormântul 111 (complex 176) (Pl. 8/M111) [L 18]

Inhumație. **Vârsta:** *infans* I. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** groapă rectangulară cu colțurile rotunjite, de dimensiuni mici. Adâncimea –0,60 m. **Orientare:** SV4100. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, păstrat fragmentar: craniu, mâna dreaptă, picioarele întinse. **Inventar:** fără inventar.

Mormântul 112 (complex 177) (Pl. 8/ M112) [L 18]

Grămadă de oase răvășite, la adâncimea de –0,65 m. Fragmente de craniu, femure, falange etc.

Mormântul 113 (complex 178) (Pl. 8/M113) [M 18]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus-maturus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** groapă de formă ovală, foarte aproape de cea a lui M 117. **Orientare:** SV 4100. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** la adâncimea de –0,65 m au apărut oase ale picioarelor și un craniu orientat invers; la –0,75 m scheletul unui adult, păstrat doar până la bazin. Fără inventar.

Mormântul 114 (complex 179) (Pl. 8/ M114) [M 18]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus-maturus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** rectangulară cu colțurile rotunjite, intra în profil; adâncimea –0,68 m. **Amenajări:** sub craniu o pată de cărbune cu diametrul de 0,20 m. **Orientare:** SV 4200. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, oasele picioarelor intră în profil la nivelul genunchilor. Craniul era deplasat și căzut spre dreapta, deasupra se găseau oasele de la mână. Fără inventar.

Mormântul 117 (complex 183) (Pl. 17/M117) [M 18]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus-maturus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** groapă îngustă, rectangulară cu colțurile rotunjite; adâncimea –1,10 m. **Amenajări:** lângă umărul stâng s-a observat o pată de cărbune. **Orientare:** SV 4200. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal cu mâinile și cu picioarele întinse. Scheletul a fost demontat doar până la genunchi, restul oaselor picioarelor intrând în profilul de est al casei. Fără inventar.

Mormântul 119 (Complex 188) (Pl. 9/ M119; pl. 6/M119A) [H 16]

Inhumație; Mormânt cvadruplu; **Groapa funerară** rectangulară cu colțurile rotunjite de dimensiuni mari (1,30 × 1,90 m). Adâncime -1,50 m. **Orientare:** V 4700.

Mormântul 119A: vârsta: *adultus-maturus*. **Sex:** necunoscut. **Orientare:** V 4900; **Poziția și starea de conservare a scheletului:** –1,13 m brațul stâng, –1,20 m

craniul, –1,33 m bazinul. Decubit dorsal cu mâna stângă ridicată în sus, peste craniul lui M 119B; mâna dreaptă în aceeași poziție; femurul piciorului stâng, îndoit spre stînga, peste bazinul lui M 119B; piciorul drept întins, peste partea superioară a lui M 119C, dar și peste femurul lui M 119D; bazinul său se afla peste craniul lui M 119C. Fără inventar.

Mormântul 119B: vârsta: *adultus-maturus*. **Sex:** necunoscut. **Orientare:** V 4500. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** este la -1,30 m brațul stâng, –1,25 m craniul, –1,35 m bazinul. Decubit dorsal cu brațul stâng îndoit din cot așezat pe piept, brațul drept îndoit din cot spre dreapta, sub coloana vertebrală a lui M 119A, dar cu falangele peste craniul lui M 119C; piciorul drept întins peste femurele lui M 119C, cel stâng din care s-au păstrat numai oasele labei piciorului, lângă tibia lui M 119C, ceea ce pare a indica faptul că piciorul stâng a fost îndoit spre stînga. Fără inventar.

Mormântul 119C: vârsta: *infans* II. **Sex:** necunoscut. **Orientare:** V 4800. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** –1,35 m craniul, –1,36 m brațele. Decubit dorsal cu brațele îndoite din cot pe umeri, picioarele îndoite din bazin spre stâng și din genunchi în jos; partea dreaptă a scheletului suprapune femurul stâng al lui M 119D. **Inventar:** în fața bazinului și în imediata apropiere a brațului scheletului infans 119C se află o **cataramă** ovală de bronz cu spin de fier (Dm.: 3,5 × 3 cm) (Pl. 6/ M119).

Mormântul 119D: vârsta: *adultus-maturus*. **Sex:** necunoscut. **Orientare:** V 4700; **Poziția și starea de conservare a scheletului:** –1,30 m craniul, –1,31 m sternul, –1,36 m colul femural drept. Decubit dorsal, cu brațul stâng deplasat spre stînga, sub craniul lui M 119C, brațul drept întins cu mâna pe bazin; picioarele întinse, femurul stâng sub scheletul lui M 119C. Fără inventar.

Sucesiunea de înmormântare A–D.

Mormântul 120 = M165 (complex 189 = Complex 296) (Pl. 11/120=M165) [H 17]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus-maturus* (?). **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** nu s-a observat. **Orientare:** SV 4000. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal cu brațele îndoite din cot și așezate cu palmele pe bazin; la -1,40 m craniul, la 1,46 m bazinul; s-a surprins numai partea superioară a scheletului. Fără inventar.

Mormântul 121 (Complex 190) (Pl. 8/ M121) [J 15]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus-maturus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară** rectangulară cu colțurile rotunjite. apare la –1,50 m și are fundul la –1,70 m **Orientare:** SV 4400. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, brațele întinse pe lângă corp, picioarele întinse. Fără inventar. Suprapus, dar nederanjat de M 69.

Mormântul 122 (complex 194) (Pl. 8/M122) [H 16]

Apare în porțiunea cu care s-a lărgit S–3/1989, la adâncimea de –1,25 m.

Inhumație. **Vârsta:** *adultus-maturus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** dreptunghiulară cu colțurile rotunjite, apare la adâncimea de –1,25 m, fundul gropii la –1,45 m. **Amenajări:** pe latura de sud o bârnă de lemn. Deasupra scheletului s-a depus o scândură, păstrată sub forma unui

strat compact de lemn carbonizat. Sub schelet s-au observat urme de lemn. **Orientare:** SV 4200. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, cu mâna dreaptă întinsă pe lângă corp, iar cea stângă îndoită puțin și adusă pe bazin. Picioarele întinse, tibia și peroneul piciorului drept fiind deplasate puțin spre nord. Fără inventar. Suprapune cu colțul de NE, fără a deranja, groapa mormântului M 75.

Mormântul 125 (Complex 133) (Pl. 9/ M125) [K15]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus-maturus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** dreptunghiulară cu colțurile ușor rotunjite apare la -0,40 m. L: 2,10 m, l: 0,60 m. **Orientare:** VSV 4300. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, mâinile întinse pe lângă corp, picioarele întinse. **Inventar:** în umplutura gropii un inel de bronz cu capetele petrecute, cel interior fiind puțin aplatizat și tăiat drept.

Mormântul 125A

M 125 a deranjat alt mormânt și anume pe M 125A, care probabil a fost reînhumat parțial: craniul întreg a fost depus lângă cel al lui M 125 la aceeași adâncime, humerusul drept se afla peste cel al lui M 125; la adâncimea de -1,47 m s-au mai găsit câteva vertebre răspândite în groapă, fără a se putea preciza căroră dintre cele două schelete le aparțin, deoarece și mormântul 125 are coloana lipsă în zona abdomenului. M 125 suprapune ușor groapa lui M 126, iar în zona picioarelor este suprapus de M 127.

Mormântul 126 (Complex 195) (Pl. 9/M126) [J 15]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus-maturus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** dreptunghiulară cu colțurile rotunjite. Adâncime de -1,60 m. Dimensiuni groapă: 1,20 × 0,35 m. **Orientare:** VSV 4500. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** schelet păstrat foarte prost, fragmentar. S-au păstrat oasele brațelor care sunt *in situ* (?) în poziție anatomică: brațul drept este îndoit din cot și adus spre interior. În zona picioarelor este tăiat de M 125. Fără inventar.

Mormântul 127 (Complex 199) [K 15]

Inhumație. **Vârsta:** *infans* I. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** dreptunghiulară cu colțurile rotunjite. Adâncimea -1,25 m, **Orientare:** VSV 4500. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** schelet prost conservat: se păstrează doar craniul și câteva coaste. Fără inventar. Suprapune în zona picioarelor pe M 125, fără a-l deranja.

Mormântul 129 (Complex 203) (Pl. 8/ M129) [I 16]

Inhumație. **Vârsta:** *infans* I. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** insesizabilă. **Orientare:** VSV 4300. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** craniul apare la ad. -1,15 m, restul scheletului foarte prost conservat la ad. -1,20 m. Fără inventar.

Mormântul 130 (Complex 196) (Pl. 9/ M130) [J 15]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus-maturus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** dreptunghiulară cu colțurile rotunjite. Apare la adâncimea -0,90 m; dimensiuni: L: 1,80 cm, l: 0,45 m; ad.: -1,20 m. **Orientare:** VSV 4300. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** adâncimi: craniu: -1 m, schelet: -1,10 m, -1,15 m. Decubit dorsal, mâinile întinse pe lângă corp, picioarele întinse. Fără inventar.

Mormântul 132 (Complex 204) (Pl. 8/ M132)

[I 15-16]

Inhumație. **Vârsta:** *infans* I. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** insesizabilă. **Orientare:** SV 4200. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** la adâncimea: -0,90 m craniu. Decubit dorsal, mâinile întinse pe lângă corp, picioarele întinse. Tibia stângă lipsește. Starea scheletului foarte proastă. Fără inventar.

Mormântul 133 (Complex 205) (Pl. 9/ M133) [J 16]

Inhumație, mormânt triplu (?). **Groapa funerară:** insesizabilă.

Mormântul 133: Inhumație. **Vârsta:** *adultus-maturus*. **Sex:** probabil femeie (?). **Orientare:** SV 4200. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, brațul drept lipsește, cel stâng îndoit din cot; îmbrățișa un copil (M.133A); picioarele întinse. Fără inventar.

Mormântul 133A. Inhumație. **Vârsta:** *infans* I. **Sex:** necunoscut. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** din schelet s-au putut recupera numai coastele și un humerus.

Mormântul 133B. Inhumație. **Vârsta:** *infans* II. **Sex:** necunoscut. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** Lângă tibia dreaptă a lui M 133 scheletul unui alt copil (M 133B), din care s-au păstrat fragmente de craniu, coaste, oasele bazinului și oasele brațului drept în poziție anatomică. Fără inventar. Sub piciorul drept al lui M 133, se afla M 136.

Mormântul 134 (Complex 206). (Pl. 9/ M134) [I 16]

Inhumație. **Vârsta:** *infans* II. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** dreptunghiulară cu colțurile rotunjite; apare la -1,23 m adâncime, având dimensiunile de: L: 1,0 m, l: 0,25 m, ad. -1,25 - 1,30 m. **Orientare:** SV 4000. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, cu brațele pe lângă corp, picioarele întinse. Fără inventar.

Mormântul 135 (Complex 211). (Pl. 10/ M135)

[I 16]

Mormântul 135. Inhumație. **Vârsta:** *adultus-maturus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** insesizabilă. **Orientare:** SV 4000. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, picioarele întinse. Lângă antebrațul stâng s-au găsit oasele scheletului unui copil, notat M 135A. Fără inventar.

Mormântul 135A. Inhumație. **Orientare:** SV 4000. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** s-au păstrat numai coastele, bazinul și piciorul drept. Suprapus de M 136. Lângă partea superioară a scheletului lui M 135, a apărut la o adâncime mai mare (-1,40 m) M 137.

Mormântul 136 (Complex 210) (Pl. 9/ M136;

Pl. 10/ M136) [J 16]

Inhumație. **Vârsta:** *infans* I. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** insesizabilă. **Orientare:** SV 4000. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, mâinile pe lângă corp, picioarele întinse. Femurul stâng deplasat spre stânga, tibia și peroneul deplasate și ele. Fără inventar. Suprapus parțial de M 133; suprapune picioarele lui M 135.

Mormântul 137 (Complex 209) (Pl. 10/M137)

[I 16]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus-maturus*. **Sex:** necunoscut.

Groapa funerară: insesizabilă. Apare în zona bazinului la -1,40 m. Suprapus parțial de M 135. Necercetat.

Mormântul 138 (complex 208) (Pl. 10/ M138)

[J 15-16]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus-maturus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară :** groapă dreptunghiulară cu colțurile rotunjite (1,80 × 0,60 m) care se sesizează limpede la -1,30 m și are fundul la -1,55 m. **Orientare:** VSV 4300. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** oasele scheletului la -1,50 m, craniul la -1,45 m; decubit dorsal cu brațele întinse pe lângă corp, picioarele întinse. Cotul drept puțin îndoit și adus pe bazin, cel stâng pe lângă corp cu degetele sub oasele bazinului. Fără inventar. Suprapune pe M 144.

Mormântul 140 (complex 129) [I 16]

Inhumație. Craniul în profilul de est al lui S.3/1989; necercetat.

Mormântul 144 (complex 205) (Pl. 10/ M144)

[J 16]

Inhumație. **Vârsta:** *infans* II. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară** dreptunghiulară cu colțurile rotunjite. care se sesizează la -1,30 m și are fundul la 1,50 m. **Orientare:** VSV 4300. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** oasele scheletului la -1,45 m, craniul la -1,40 m; s-au păstrat doar oasele până la nivelul coatelor; câteva vertebre sunt căzute mai spre vest. Fără inventar. Suprapus de M 138.

Mormântul 145 (Complex 247) (Pl. 9/ M145)

[J 16]

Inhumație. **Vârsta:** *infans* I. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară** îngustă, de formă rectangulară cu colțurile rotunjite, s-a sesizat destul de greu la -1,30 m, fundul ei la -1,45 m. **Orientare:** VSV4300. în groapă foarte mulți melci (cca 65 bucăți); antrenate fragmente ceramice preistorice. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** Decubit dorsal, brațele întinse pe lângă corp, picioarele întinse, ușor strânse la genunchi. Fără inventar.

Mormântul 148 (Complex 251) (Pl. 10/ M148)

[I-J 16]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus-maturus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară** a putu fi sesizată clar, craniul fiind surprins la -1,30 m. **Orientare:** VSV 4300. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, brațele întinse pe lângă corp. Fără inventar, cu mențiunea că în groapă s-au găsit câțiva melci și un ciob preistoric peste femurul stâng.

Mormântul 149 (Complex 252) (Pl. 9/ M149)

[I 16]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus-maturus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară** nu s-a putu sesiza; oasele umane au apărut la -1,35 m; **Orientare:** VSV 4300. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** puternic deranjat; s-a păstrat doar un fragment din humerusul stâng, radiusul și

cubitusul corespunzător, se pare în poziție anatomică s-a păstrat o parte din toracele stâng. Fără inventar.

Mormântul 151 (Complex 257) (Pl. 10/ M151)

[I 16]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus-maturus*. **Sex:** probabil bărbat (?). **Groapa funerară:** groapă dreptunghiulară cu colțurile rotunjite, sesizabilă la -1,30 m. **Orientare:** VSV 4400. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** craniul lipsește; decubit dorsal cu brațele întinse pe lângă corp; picioarele întinse. Fundul gropii s-a măsurat la -1,50 m, toracele: -1,35 m, femurele: -1,45 m. Fără inventar.

Mormântul 152 A – C (Complex 260) (Pl. 11/ M152) [I 16]

Inhumație, mormânt triplu conținând trei schelete, probabil mama și doi copii. **Groapa funerară:** groapa putea fi sesizabilă numai la nivelul scheletelor și anume la -1,50 m. **Orientare:** SV 4100.

Mormântul 152A: vârsta: *infans* I. **Sex:** necunoscut. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, cu brațele și picioarele întinse; depus pe brațul drept al lui M 152B; adâncimea: -1,50 m (craniu). Fără inventar.

Mormântul 152B: vârsta: *adultus-maturus*. **Sex:** probabil femeie (?). **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, minile și picioarele întinse. Pe brațul drept se află M 152A, pe cel stâng M 152C; adâncimea: la -1,0 m craniul, iar la -1,55 m toracele. Fără inventar.

Mormântul 152C: vârsta: *infans* I. **Sex:** necunoscut. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** depus pe brațul și umărul stâng al lui M 152B. Decubit dorsal, scheletul puțin strâns pe verticală datorită cuprinderii lui de către M 152B; mâinile pe lângă corp, picioare întinse; adâncimea: -1,50 m. Fără inventar.

Mormântul 153 (Complex 261) (Pl. 11/ M153) [I 16]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus-maturus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** nu s-a putut observa. **Orientare:** SV 4200. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal cu brațele pe lângă corp, picioarele întinse. Fără inventar. Se află lângă și este mai adânc (adâncimea: -1,70 m) decât M 152, dar nu se deranjează reciproc.

Mormântul 155 (Complex 263) (Pl. 10/ M155) [J 15]

Inhumație. **Vârsta:** *infans* I. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară** îngustă, dreptunghiular-ovală cu colțurile rotunjite, care s-a putut observa numai la -1,20 m; dimensiuni: 1,50 × 0,40 m; adâncimea: -1,30 m. **Orientare:** SV 4100. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, mâinile întinse pe lângă corp, picioarele întinse; craniul apare la -1,20 m, bazinul la -1,27 m. Fără inventar.

Mormântul 156 (Complex 265) (Pl. 10/ M156)

[I 16]

Inhumație; **Vârsta:** *infans* I. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** groapă mică, dreptunghiulară cu colțurile rotunjite, sesizabilă la -1,60 m; ad. scheletului la -1,70 m. **Orientare:** SV 4100; **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal cu mâinile pe lângă corp, picioarele întinse. Fără inventar.

Mormântul 157 (complex 266) [I 16]

Fără schelet și inventar. **Groapa funerară:** îngustă, dreptunghiulară cu colțurile rotunjite. **Orientare:** V 5000. Suprapune M 151.

Mormântul 158 (Complex 267) (Pl. 10/M158)

[I 16–17]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus-maturus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** ovală, îngustă. **Orientare:** SV 3900. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** craniul: –1,55 m, bazin: –1,60 m, femur: –1,70 m. Decubit dorsal, brațele întinse, picioarele îndoite din genunchi. Fără inventar.

Mormântul 159 (complex 268) [I17]

Inhumație. Mormânt necercetat.

Mormântul 164 (Complex 277) (Pl. 10/ M164)

[I 16]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus-maturus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** dreptunghiulară cu colțurile rotunjite; fundul gropii: –1,70 m. **Orientare:** VSV 4300. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal, brațele întinse pe lângă corp, picioarele întinse. Fără inventar.

Mormântul 165 = M120 (Complex 296 = Complex 189) (Pl. 10/ M165) [H 17]

(v. suprap.)

Mormântul 166 (Complex 297) (Pl. 10/M166)

[H 16]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus-maturus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară** nu s-a observat. **Orientare:** SV 4000. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal cu brațele îndoite din cot și așezate cu palmele pe bazin; –1,40 m (craniu); 1,50 m (bazin); s-a putut surprinde numai partea superioară a scheletului. Fără inventar.

Mormântul 169 (complex 330) (Pl. 12/M169) [I 16]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus-maturus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară:** îngustă, dreptunghiulară cu colțurile rotunjite, se suprapune parțial cu groapa lui M 171. **Orientare:** SV 3900. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal cu brațele întinse pe lângă corp, picioare întinse; adâncimea bazinului –1,50 m. Craniul lipsește, poate deranjat de groapa lui M 171; fragment de mandibulă deasupra părții drepte a bazinului. Fără inventar.

Mormântul 170 (Complex 331) (Pl. 11/ M170)

[I 16]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus-maturus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară** îngustă, dreptunghiulară cu colțurile rotunjite. Groapa îngustă de formă rectangulară se sesizează la –1,65 m; (dimensiuni: 1,90 × 0,40 m). **Amenajări:** nișă săpată în pământ pentru cap. **Orientare:** SV 4200. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal cu brațele întinse pe lângă corp; picioarele întinse; adâncimi: –1,63 m (craniul), –1,83 m (bazinul), fundul gropii –1,90 m. Fără inventar.

Mormântul 171 (Complex 332) (Pl. 11/ M171)

[I 17]

Inhumație. **Vârsta:** *adultus-maturus*. **Sex:** necunoscut. **Groapa funerară** îngustă, dreptunghiulară cu colțurile rotunjite a apărut în malul de sud al secțiunii; s-a dezvelit numai partea stângă a scheletului. **Orientare:** SV 3900. **Poziția și starea de conservare a scheletului:** decubit dorsal cu brațul stâng pe lângă corp; piciorul stâng întins. Fără inventar.

Mormântul 172 (complex 304) [I 17]

A apărut în malul de sud al secțiunii; necercetat. **Groapa funerară:** îngustă, dreptunghiulară cu colțurile rotunjite.

Mormântul 173 (Complex 333) (Pl. 11/ M173)

[I 16]

A apărut în malul de sud al secțiunii; necercetat. **Groapa funerară** îngustă de formă dreptunghiulară cu colțurile rotunjite; dimensiuni: 1,60 × ? m; se sesizează la –1,65 m. **Amenajări:** nișă săpată în pământ pentru cap.

Așa după cum vedem, au fost cercetate 94 de morminte, în care au fost identificate 106 schelete pe care, pe baza poziției topografice, respectiv, pe baza inventarului le-am pus în legătură cu necropola medievală. În totalitate, a fost recuperat un număr de 101 schelete intacte, în timp ce alte 5 schelete, identificate în 5 morminte, au fost distruse (mormintele 36, 72, 77, 95, 112). 4 morminte nu au putut fi cercetate din motive obiective (mormintele 140, 159, 172, 173), iar una din gropi nu a conținut niciun schelet (157). Per total, putem vorbi de cel puțin 99 de morminte (împreună cu groapa fără oase), din care ar fi rezultat, probabil, un număr de cel puțin 110 schelete (incluzând și groapa cotate M. 157 fără oase).

III. Observații privind poziția topografică a cimitirului și a zonei (Pl. 1)

Situația concretă din teren a determinat numai cercetarea părții nord-estice, care din punct de vedere topografic reprezintă zona mai înaltă a cimitirului (mormintele: 57, 61, 68A, 69, 70, 71, 72, 119A–D, 121, 125, 126, 127, 129, 130, 132, 133A–B, 134, 135–135A, 136, 137, 138, 140, 144, 145, 148, 149, 151, 152A–C, 153, 156, 157, 158, 159, 164, 166, 169, 170, 171, 172, 173, 120=165) și zona sud-vestică, mai joasă, care se află la baza dealului (mormintele: 23, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 38, 40, 41, 42, 44, 45, 76, 77, 78, 79, 80A–B, 81A–B, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103A–B, 105, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 117). Dispoziția mormintelor cercetate pune în evidență cu siguranță limitele de nord, sud

și de vest și cu oarecare probabilitate și pe cea de est, ale locului funerar.

Locul unde a fost amenajat cimitirul a fost indirect legat de comportamentul funerar al comunității. Microcomunitatea medievală de la *Dealul Viilor*, care foarte probabil locuia la circa 350 de m pe terasa din apropiere⁹, a ales locul de veci în amonte (est) față de așezare, pe panta lină a terasei de pe malul drept al Târnavei. Distanța destul de mare față de partea așezării cercetate împreună cu complexele aparținând acestei perioade, aflate în imediata apropiere a necropolei (complexele 065–394, 118, 236, 274, 318, 334, 335, 365, 366, 372, 377, 381, 382, 386, 397, 407) (vezi Fig. 1; Pl. 1–2), și analogiile cunoscute din epocă de la Dăbâca, Kána, Visegrád-Várkert¹⁰ indică faptul că așezarea aferentă necropolei se întindea pe o mare parte a terasei sau, așa cum au dovedit cercetările de pe tronsonul autostrăzii M3 de pe lângă Budapesta și de la Hajdúdorog¹¹, așezările își schimbau în mod regulat locul. De fapt puteau să fi fost mai multe așezări ale aceleiași comunități¹².

Cu toate că nu știm în ce măsură unele date ale informației scrise pot avea relevanță pentru microregiunea Sighișoara-Dealul Viilor¹³, o oarecare imagine asupra situației demografice dintr-o microregiune o poate oferi primul izvor despre mănăstirea de la Tihany (1055) care menționează că așezarea din împrejurul mănăstirii avea 139 de persoane care slujeau mănăstirea (de exemplu 60 de slugi [*mansio, mansus*], 20 de slugi de cavalerie, 10 pescari etc.¹⁴).

Chiar dacă ultimul orizont funerar de la Sighișoara-Dealul Viilor se încheie cel târziu la jumătatea secolului al VII-lea, nu este lipsit de interes de arătat că izvoarele narative ale epocii arpadiene ne-au lăsat indicii privind stabilirea

locului necropolei. Importante în acest sens sunt legile lui Ștefan I unde se indică faptul că nu pot fi folosite vechile cimitire păgâne, iar pământul locurilor de veci trebuie să fie sfințit de către preoți¹⁵. Folosirea în continuare în cursul secolului XI a necropolelor păgâne, însă în care se poate observa o schimbare radicală a ritualurilor, ne îngăduie să presupunem că aceste legi au fost tolerate de foarte multe ori de către reprezentanții bisericii sau poate este vorba despre acte de corupere pe diferite căi a preoților. Recomandările lui Ștefan I și apoi legile lui Ladislau I și Coloman Cărturarul de la sfârșitul secolului XI și de la începutul secolului XII au devenit obligatorii și au stabilit pentru aproape 1000 de ani regulile de „funcționare” a cimitirului creștin: și anume defuncții trebuie să fie înmormântați în jurul bisericilor¹⁶, adică biserica să devină centrul spiritual al comunității, fapt care va determina pe de altă parte și coeziunea socială a microcomunităților, contribuind cu timpul la întărirea identităților locale și microregionale. Legea ca defuncții să fie înmormântați „creștinește” în jurul lăcașurilor de cult și în grădina bisericilor a devenit generală în/din secolul XII¹⁷. Legile menționate ne lasă și o altă mărturie privind amplasarea cimitirelor: ideologia creștină introdusă de către Ștefan I nu mai permitea manifestările rituale care aveau legătură cu obiceiuri „păgâne”¹⁸, problemă care la Sighișoara-Dealul Viilor, din cauza hiatusului cronologic de aproape de o jumătate de mileniu de la ultimele înmormântări, este irelevantă.

Așa cum s-a menționat, cauze obiective au determinat cercetarea doar a zonelor de nord și de sud ale cimitirului de la Dealul Viilor. Astfel, existența drumului care leagă Sighișoara-Dealul Viilor de Boiu – zona centrală a cimitirului nu a putut fi cercetată. Această împrejurare determină ca cele 94

⁹ Așezarea a fost parțial cercetată și valorificată: Harhoiu–Baltag 2006–2007, Vol. I–II.

¹⁰ Gáll 2011, Pl. 64; Terei 2010, 81–112; Kovalovszki 1994, Fig. 1.

¹¹ La Hajdúdorog și Szentes au fost identificate așezări care se întindeau pe mai multe hectare. Fodor 2005, 201; Türk 2005, 213.

¹² Rácz 2010, 69–81.

¹³ Trebuie să specificăm faptul că nici după 100 de ani de cercetare nu avem o așezare cercetată în totalitate. Întinderea, numărul caselor în cadrul acestor așezări puteau să fi fost foarte variate. Cea mai mare săpătură a fost executată în așezarea de la Bratei, dar nici aceasta nu este integral cercetată. Au fost dezvelite 31 de locuințe semiadâncite, 18 anexe gospodărești, trei cuptoare gospodărești, un cuptor de olar, un depozit pentru unelte, respectiv 112 gropi cu diverse funcții. În cazul a 11 complexe nu s-a putut preciza, din diverse motive, funcția acestora. Ioniță 2009, 11–21.

¹⁴ Írott Források 1050–1116, 22–23.

¹⁵ În acest sens poate fi citată activitatea episcopului Sf. Gellért. De exemplu: Szuromi 2005, 10.

¹⁶ Decretul lui Ladislau I: „*Si quis... mortuos suos ad ecclesiam suam non sepiert duodecim diebus pane et aqua poenitaret in cippo*”; iar decretul lui Coloman Cărturarul: „*Sepultura christianorum non nisi in atris ecclesiarum fiat*”. Corpus Iuris Hungarici, 56. l. art. 25., 116. l. art. 73.

¹⁷ Excepțiile reprezentate de cimitirele de la Zăbala și Peteni sunt foarte suspecte. În cazul necropolei de la Zăbala, lipsa înmormântărilor în partea nord-vestică a necropolei sugerează foarte clar existența bisericii de lemn. Székely 1993–1994, Abb. 3. Elek Benkő a interpretat lipsa înmormântărilor într-o zonă care se poate delimita pe planul necropolei, ca fiind zona stabilită pentru biserică și pe care comunitatea la un moment dat a abandonat-o. E. Benkő 2010, 222. În privința bisericilor de lemn care apar și în izvoare literare, vezi: Németh 2002, 84–91.

¹⁸ De exemplu, la Hajdúdorog necropola păgână din secolele X–XI a fost descoperită la circa 500 de metri de biserică și de cimitirul acesteia. Fodor 2005, 200.

de morminte cu 106 de schelete să ne ofere doar o imagine incompletă despre cimitir și implicit despre comunitatea de pe *Dealul Viilor*. Nu se poate clarifica câte morminte avea cimitirul în momentul abandonării sale de către această comunitate, ceea ce permite numai estimări relative privind numărul indivizilor care trăiau în așezarea din zona cimitirului. Cele două zone cercetate, organizate de altfel foarte riguros, ne determină să presupunem că limita locului de înmormântare era foarte clar marcată în teren și respectată cu strictețe. Această împrejurare ne duce cu gândul la *Grădina bisericilor* pomenită și în articolul 73 al decretului de lege a regelui Coloman Cărturarul¹⁹, ceea ce sugerează existența unei demarcații a locului funerar²⁰. În orice caz, cele două zone cercetate evidențiază destul de limpede întinderea cimitirului dinspre nord spre sud, respectiv spre vest; în schimb înspre est limita cimitirului a putut fi precizată numai aproximativ.

Având în vedere caracteristicile necropolelor din jurul bisericii care se caracterizează, ca și cimitirul de la Sighișoara-*Dealul Viilor*, prin mai multe nivele succesive de înmormântări, este mai mult decât probabilă și existența unei biserici, care din cauza drumului actual nu a putut fi identificată și cercetată. Topografic, nu putem avea propuneri privind poziția bisericii de la Sighișoara-*Dealul Viilor* în cadrul cimitirului. În alte situații bisericile erau plasate în diferite locuri ale cimitirului, cu predilecție însă spre mijlocul acestuia²¹, însă sunt și cazuri când biserica era plasată în zonele laterale ale cimitirului, de exemplu la Dăbâca-Incinta IV²².

IV. Rit și ritualuri funerare

Ritul funerar este reprezentat exclusiv de inhumare. În mormintele acestui interval cronologic au fost identificați mai ales adulți și adulți-maturi, dar și 2 *iuvēnis*, respectiv mulți *infans*. Fără să intrăm în analize paleodemografice, pe care întinderea săpăturii nu le îngăduie, numărul destul de mare de schelete de copii mici, *infans I*, este în concordanță cu observațiile din epoca medievală

timpurie. Astfel, din cele 101 de schelete recuperate 30 au fost *infans I* (29,70%), în cinci cazuri au fost copii *infans II* (4,95%) și de trei ori nu s-a putut decide (2,97%). În cazul a două schelete credem că erau *iuvēnis* (1,98%), tot de două ori persoanele erau *maturus* (1,98%). De 32 de ori s-a putut decide asupra vârstei biologice (*adultus-maturus*) (31,68%), respectiv de 22 ori se pare că personajul era doar *adultus* (21,78%). În cazul mormântului 31, în pânțele mamei s-a înregistrat un prunc nenăscut, mort din cauza complicațiilor la naștere (0,99%). Analizele din necropola de la Vâl din secolele XII–XVI au arătat că cel mai mare risc de viață îl aveau copii între 5–9 ani, iar printre femei între 15–19 ani²³. Nu putem exclude ca mortalitatea mare a copiilor *infans I* (30) și *adultus* (22) de la Sighișoara-*Dealul Viilor* să aibă o explicație asemănătoare cu situația din necropola de la Vâl (una dintre explicații ar fi lipsa fierului din organism).

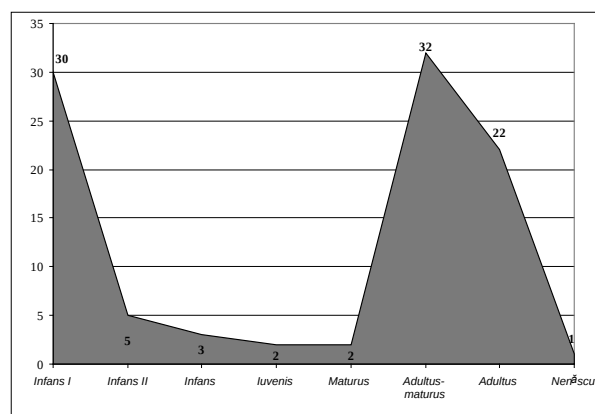

Figura 3. Vârsta scheletelor de la Sighișoara-Dealul Viilor

Din cauza lipsei analizei antropologice s-a putut stabili numai ipotetic și numai în anumite cazuri sexul (biologic) celor depuși. Portul mortuar ne indică, deși cu semne mari de întrebare, probabilitatea sexului defuncților. Din punct de vedere biologic a fost femeie scheletul A din mormântul 31 (în pânțele căreia a fost găsit pruncul nenăscut), și după toate probabilitățile au fost femei în majoritatea cazurilor înmormântărilor cu copii *infans I* (25A, 28A, 34, 80A, 100A, 152B), sau care aveau inel de buclă cu capătul în formă de S, care este mai degrabă o bijuterie feminină (83, 99). Cazurile observate în mormintele 45, 94 și 151 le-am asociat cu bărbați. În cazul restului de 89 de schelete, printre care și 38 de *infans*, doar cu ajutorul antropologiei fizice s-ar fi putut stabili sexul. Dacă facem conexiunea cu riscul de viață al femeilor între 15–19 ani și cu numărul mare de

¹⁹ *Corpus Iuris Hungarici*, 116. I. art. 73.

²⁰ Un gard de piatră improvizat pare să fi existat la Zăbala (secolele XII–XIII), iar la Veszprémfajsz (secolul XII) un gard de piatră a tăiat mai multe morminte. La Ilidia (secolele XII–XIII) a fost ridicat un șanț în care a fost montat un gard cu stâlpi. La Visegrád (epocă arpadiană), cimitirul protopopiatului a fost îngrădit cu un gard viu. Urmele unui șanț a putut fi observat la Csátalja (epocă arpadiană). E. Benkő 2010, 229, Fig. 2; Uzum-Lazarovici 1971, 160; M. Szőke 1979, 105; Ritoók 1997, 169, Nota 18; Cs. Sós-Parádi 1971, 136. Prima mărturie scrisă de pe teritoriul Regatului Maghiar privind gardul bisericii datează din anul 1313. Ritoók 2004, 117, nota 21.

²¹ Ritoók 2007, Fig. 2, 6.

²² Gáll 2011, Appendix.

²³ Bernert et alii 2003, 9.

adultus (22) de la Sighișoara-Dealul Viilor probabil scheletele erau mai ales de femei. În stadiul actual al cercetării atât se poate spune.

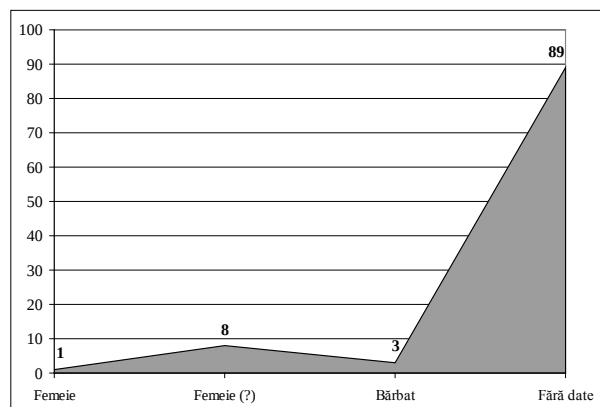

Figura 4. Sexul pe baza observațiilor arheologice al schelelor de la Sighișoara-Dealul Viilor

IV.1.1. Amenajări ale gropii (Fig. 4; Anexa 1; Pl. 4/M61, pl. 11/M170, M173)

De la început trebuie specificat că din cauze obiective (suprapuneri de morminte, deranjări moderne sau antice) nu s-a putut documenta forma gropii la un număr de 36 de morminte, adică la 37,89% dintre ele (mormintele: 23, 29, 36, 42, 57, 72, 85, 87, 91, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 103 A-B, 105, 107, 109, 112, 129, 131, 132, 133 A-C, 135 A-B, 136, 137, 148, 149, 152 A-C, 153, 159, 164, 165/120, 166).

Tendința generală a practicii de săpăre a gropilor de către comunitatea de la Dealul Viilor a fost după dimensiunea conturului corpului uman, în formă rectangulară, a căror margini au devenit „rotunjite”, uneori ovale, în cursul săpării. De cele mai multe ori între corpul uman și peretele gropii există o oarecare distanță, dar sunt și cazuri în care groapa este foarte strâmtă, brațele fiind în imediata apropiere a pereților gropii (mormintele: 27, 35, 61, 130, 134, 145, 158, 173). Datele avute la dispoziție privind dimensiunea gropilor de la Sighișoara-Dealul Viilor nu pun în evidență nici o regulă aflată în legătură cu o amenajare specială a acestora.

În necropola de la Sighișoara-Dealul Viilor au fost documentate însă de trei ori (mormintele: 61, 170 și 173) gropi denumite în „formă de mumii”²⁴ sau „groapă în trepte cu nișă specială pentru cap”²⁵.

Mormântul 61 se situează în extremitatea nord estică a cimitirului, iar mormintele 170 și 173 în imediata vecinătate a zonei unde a fost construit drumul care a distrus o mare parte a cimitirului. Având însă în vedere că o mare parte a cimitirului nu a putut fi cercetat, la care se adaugă imposibilitatea precizării conturului gropilor la 36 dintre morminte, numărul mormintelor cu gropi în „formă de mumii” putea fi mai mare.

Pentru descifrarea semnificației acestor detalii de amenajare a gropilor funerare am încercat, evident fără pretenția de a fi exhaustivă, cartarea descoperirilor din Bazinul Carpatic.

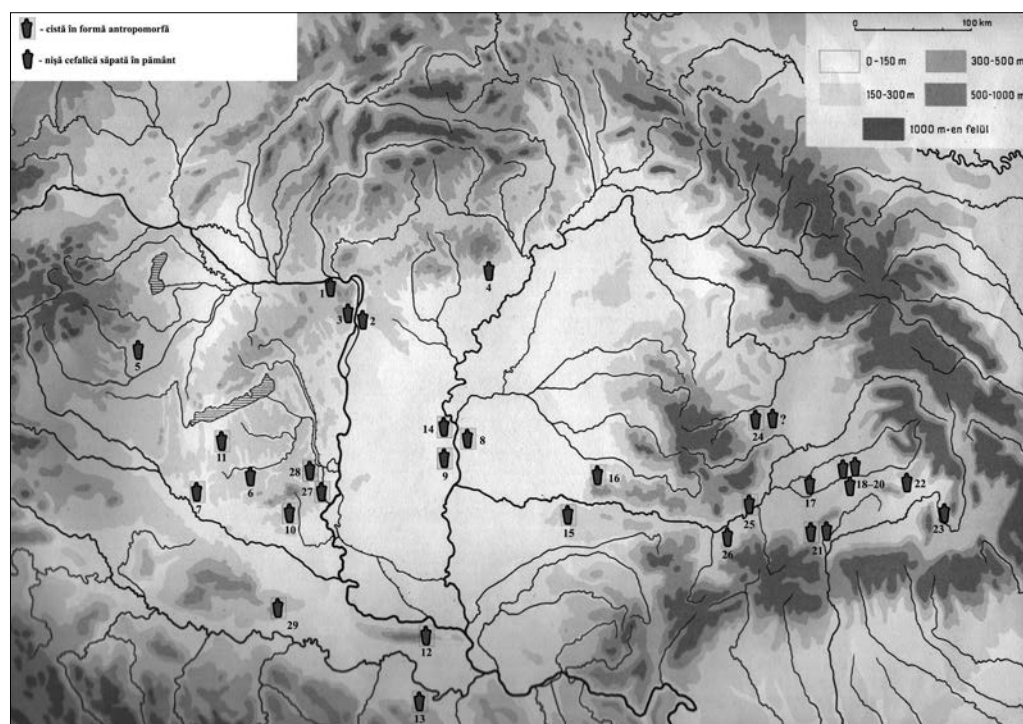

Figura 5. Răspândirea în Bazinul Carpatic a siturilor funerare cu morminte în ciste construite în formă antropomorfă și a mormintelor cu nișă cefalică săpate în pământ (pentru lista descoperirilor și bibliografie, vezi și Anexa 1)

²⁴ Bárdos 1978, 189.

²⁵ Despre diferite denumiri vezi: Ioniță et alii 2004, 46-55.

În urma cartării acestor descoperiri, putem deduce următoarele:

I. Stadiul cercetării formelor de gropi antropomorfe practic este încă la începuturile sale. În afară de meritoasa analiză a lui Adrian Ioniță nu s-a realizat până acum nici un demers în acest sens în arheologia est-central europeană. Chiar dacă o (mare) parte din aceste monumente arheologice nu sunt publicate se poate totuși evidenția că mediul social-politic în care apar astfel de gropi funerare este foarte diferit:

1. Centre nobiliare (Babócsa-Nárciszkert)
2. Mănăstiri (Báta, Cikádor, Cluj-Napoca-*Mănăstur*, Csongrád-Ellésmonostor, Frumusești/Bizere, Ópusztaszer-Monostor, Somogyvár, Rakovac, Mačvanska Mitrovica, Tăuți, Vokány)
3. Centre politico-religioase (Alba Iulia, Cluj-Napoca-*Mănăstur*)
4. Comunități sătești, unele poate chiar pre-orășenești (Budapest-sectorul XVI, Budapest-Kána, Eger, Esztergom-Zsidód, Feldioara, Kaposvár, Orăștie-Cetate, Požega/Slavonska Požega, Sighișoara-*Dealul Viilor*, -*Dealul Mănăstirii*, -*Biserica Mănăstirii*, Sibiu-*Piața Huet*, Szombathely, Viscri).

Din aceste date putem deduce că originea socială a indivizilor înmormântați de către comunitățile lor după acest ritual trebuie să fi fost profund diferită. Putem remarca faptul că fenomenul construcției cistelor în formă umană era foarte răspândit în cazul mănăstirilor, ceea ce cu siguranță are legătură cu înrădăcinarea sistemului ordinilor mănăstirești în Regatul Maghiar. Aceasta a însemnat și circulația ideilor, respectiv a unor obiceiuri care au putut fi răspândite în primă fază printre călugări, după care s-au răspândit într-o formă mai simplă în zonele rurale (groapa în formă antropomorfă săpată în pământ), printre cei care n-au avut resurse materiale pentru a construi asemenea monumente funerare. Putem spune că (și) acest obicei se înscrie din punct de vedere social în teoria centru-periferie, adică răspândirea unei mode funerare de elitele societății (de exemplu centrul mănăstiresc, care de obicei aveau o capacitate economică importantă în epoca medievală) spre straturile sociale inferioare (zonele rurale, cu o populație săracă și aservită sistemelor medievale ca de exemplu proprietăți regale, mănăstirești sau proprietari feudali).

II. Din baza de date a lui Adrian Ioniță, care a încercat o repertoriere a acestor morminte atât în vestul, cât și în centrul și sud-estul Europei²⁶, reiese că acest obicei a devenit o modă, în prima sa fază, în

rândul elitelor sociale ale Europei medievale vestice în special începând cu secolul XI. Dar, extinderea sa geografică (orizontală) și socială (verticală) poate fi documentată masiv începând cu secolul XII, când această modalitate de săpare a gropii funerare se răspândește din Scandinavia până în Regatul Maghiar²⁷, în consecință și în Transilvania, și de aici înspre Balcani, ceea ce evidențiază limpede caracterul fără valențe etnice ale acestui ritual funerar.

III. Răspândirea unor ritualuri pe spații mari fără legătură cu migrații sau mișcări de populație nu cunoaștem numai din această perioadă, ci încă din cele mai vechi timpuri. De exemplu, înmormântarea calului sau a diferitelor părți ale calului a fost în secolele VI–VIII un ritual răspândit în macrospațiul eurasiatic, fără a avea valențe etnice²⁸.

IV. În cazul mormintelor cu nișă la cap săpate în pământ și nu construcții de piatră, se pune și o problemă tehnică, specifică săpăturilor în necropolele din jurul bisericilor. De multe ori este greu sau chiar imposibil de determinat forma gropii, deoarece în jurul bisericilor sunt înregistrate în marea majoritate a cazurilor mai multe nivele succesive de înmormântări²⁹. Un bun exemplu în acest sens îl poate oferi necropola de la Dăbâca-*Incinta IV*, unde în secțiunea IV, practică într-o zonă apropiată bisericii, au fost descoperite pe lângă 16 schelete nederanjate și 102 de crani anteriori acestora, a căror groapă funerară nu a putut fi observată.

V. Trebuie să amintim și un aspect geologic foarte important, care influențează profund observațiile arheologice. Zone foarte întinse ale Bazinului Carpatic au subsol nisipos, în care nu se păstrează formele de gropi săpate. În acest sens, cel mai bun exemplu este cazul necropolelor de la Karos necropola II–III în cazul cărora László Révész nu a reușit să identifice forma vreunei gropi³⁰.

Din cauza numărului mic al mormintelor cu nișă la cap de la Sighișoara-*Dealul Viilor* ar fi o maximă iresponsabilitate științifică de a-i cataloga, într-un fel sau altul (german, secui, maghiar sau pur și simplu creștin etc.) pe acești indivizi, despre

²⁷ Kieffer-Olsen 1997, 186.

²⁸ Asemenea înmormântări sunt cunoscute din Marea Britanie, Peninsula Apennină, Scandinavia, zona nordică a estului Europei (Sudovia, Pomerania și Mazovia) și zona baltică, Europa Centrală, zonele locuite de longobarzi sau din teritoriul regatului gepid: Müller-Wille 1970–1971, 119–248; Steuer 2003, 50–96.

²⁹ Deja în 1997 Ágnes Ritoók a atras atenția că formele gropilor se păstrează doar în cazul mormintelor din zonele exterioare ale cimitirelor din jurul bisericii sau dacă aceste cimitire au fost abandonate de o scurtă perioadă de timp. Ritoók 1997, 169. În acest sens vezi și Szathmáry 2005, 64.

³⁰ Révész 1996.

²⁶ Ioniță et alii 2004, 46–55.

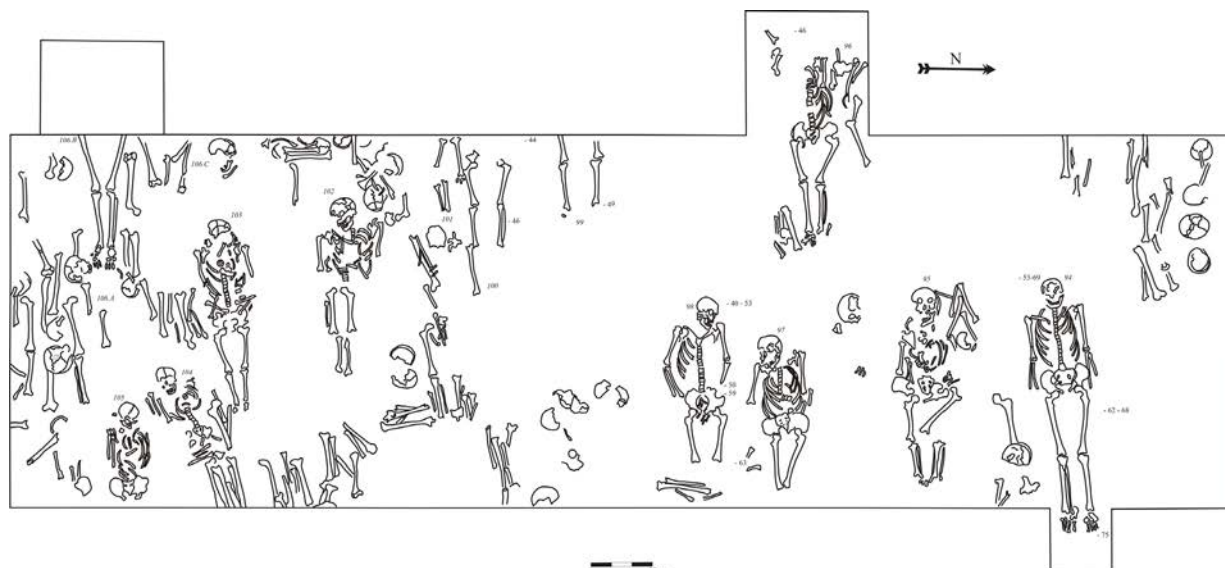

Figura 6. Dăbâca-Incinta IV secțiunea IV (Gáll 2011, Pl. 6).

care, în afară de faptul că erau adulți, nu cunoaștem nici cele mai elementare date. Poziția lor în cadrul necropolei, ne oferă însă o posibilitate, dar în mare măsură ipotetică, de încadrare cronologică: mormântul 61 a fost descoperit la marginea necropolei, putând să indice perioada abandonării acesteia, iar mormintele 170 și 173 au fost descoperite într-o zonă în care înregistrăm suprapunerea unor morminte care se găsesc în apropierea extremității nordice a necropolei, ceea ce ar putea sugera, mai ales mormântul 61, ultima fază de folosire a necropolei.

IV.1.2. Cazul mormântului 122.

Înmormântarea în sicrie? (Pl. 8/M122)

La marginea nord-estică a cimitirului, aproape de mormântul 119 (cu patru schelete) a fost cercetat mormântul 122. Deasupra scheletului s-a depus o scândură, păstrată sub forma unui strat compact de lemn carbonizat. Sub schelet s-au observat urme de lemn, ceea ce teoretic ar putea indica urmele unui sicriu. Încadrarea cronologică în secolul XII se bazează mai ales pe poziția topografică a mormântului și anume la marginea presupusului perimetru funerar al acestui veac. Având în vedere că este singura dotare de acest fel a gropii funerare, ea poate fi reflexul unei noi mode răspândite în riturile funerare ale secolului XII.

Depunerea defunctului în sicriu în Bazinul Transilvaniei în secolul XII urmează o tendință crescătoare, însă aceste tendințe se diferențiază de la o comunitate la alta³¹. Datele despre înmormântările în sicriu au fost adunate acum 30 de ani de

către Sarolta Tettamanti³². De atunci, numărul descoperirilor de înmormântări în sicriu a crescut în mod semnificativ, dar cu toate acestea, o analiză pe scară macroregională pe Bazinul Carpatic nu a fost realizată până la ora actuală.

IV.2. Orientare

Orientarea mormintelor cu capul la VSV și mai ales SV se integrează în tendința generală de orientare a mormintelor din secolele XI–XIV, și anume V–E³³. În necropola din secolul XII de la Dealul Viilor, majoritatea înmormântărilor respectă tendința VSV–ENE și SV–NE. Doar în cazul a șase morminte orientarea este aproape V–E.

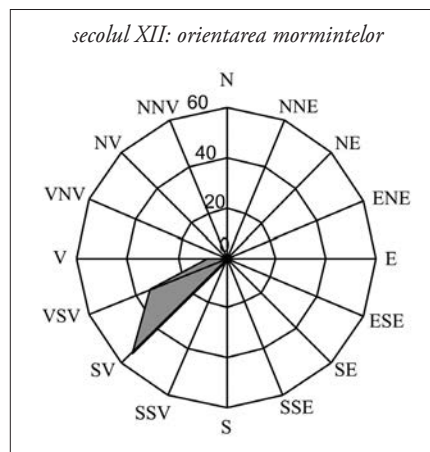

Figura 7. Orientarea mormintelor în necropola de la Sighișoara-Dealul Viilor.

³² Tettamanti 1975, 94.

³³ Din secolul XIV apar cazuri de orientări diverse. Ritoók 1997, 170. În acest sens grăitoare sunt mormintele de la Dăbâca-Grădina lui A. Tămaș M. 44, sau cele nepublicate de la Dăbâca-Boldăgă/Boldogasszony, Geoagiu de Jos etc. O sinteză în această privință vezi: Gáll 2011, 53–55.

³¹ Gáll et alii 2010, 44.

În grupul sudic de morminte orientări diferite de restul mormintelor au fost înregistrate în cazul mormântului 102 (V4700), iar în cazul grupului nordic în cazul mormântului 157 (V5000) dar acestea, împreună cu celelalte morminte orientate V–E nu pot avea vreo relevanță.

IV. 3. Poziția scheletului (Fig. 8–13)

Din cele 106 de schelete înregistrate, doar în 68 dintre cazuri s-au păstrat intacte și au putut fi documentate oasele mâinilor, ceea ce înseamnă o pierdere de informație de 35,85%. În cursul analizei poziției brațelor trebuie să avem în vedere în primul

rând, cauze obiective care nu pot fi puse în legătură cu așezarea corpului în mormânt, ci mai degrabă cu deplasarea unor părți ale corpului odată cu putrezirea acestuia. După analiza poziției brațelor defuncților din Bazinul Carpatic am stabilit 24 de poziții³⁴, pe care le-am încadrat în șapte grupe principale. Am încercat să încadrăm poziția brațelor într-un sistem utilizat și în alte studii³⁵, la care am adăugat încă șase poziții într-un alt studiu monografic³⁶, pe care le-am clasificat în șapte grupe principale (tot acolo descrierea fiecărei situații).

Dintre aceste 24 de poziții, la Sighișoara-Dealul Viilor am putut documenta șapte poziții:

Poziții	Cazuri
<i>Poziția I:</i> brațele așezate pe lângă corp	Mormintele 25A–B, 27, 30, 31A, 32, 34, 35, 38, 45, 57, 61, 68a, 70, 78, 79, 80A–B, 81A, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 97, 98, 99, 100A, 103A–B, 103b, 114, 117, 121, 126, 130, 132, 134, 135, 136, 145, 148, 151, 152A, 152B, 152C, 153, 155, 156, 158, 164, 166, 170 – 56 de cazuri
<i>Poziția II:</i> brațul drept așezat pe lângă corp, iar cel stâng îndoit la 90° pe bazin/stomac.	Mormântul 109 – 1 caz
<i>Poziția IV:</i> ambele brațe au fost îndoite la 10–20° și așezate pe marginea bazinului	Mormântul 138 – 1 caz
<i>Poziția V:</i> brațul drept așezat pe lângă corp, iar cel stâng îndoit la 45°, așezat pe bazin	Mormântul 45 și 129 – 2 cazuri
<i>Poziția VI:</i> brațul stâng așezat pe lângă corp, iar cel drept îndoit la 45°, așezat pe bazin	Mormintele 119D și 169 – 2 cazuri
<i>Poziția XIII:</i> brațele așezate unul peste altul sau puse unul lângă altul pe pântec	Mormântul 165 – 1 caz
<i>Poziția XIV:</i> brațele așezate în formă de cruce peste osul sacru sau așezate unul în altul, fie lăsate unul pe lângă altul, fie unul peste altul	Mormintele 71 și 94 – 2 cazuri
<i>Poziția XVIII:</i> brațul drept adus la umăr, iar cel stâng îndoit pe lângă corp	Mormântul 76 – 1 caz
<i>Poziția XXI:</i> ambele brațe au fost întinse, dar sub bazin	Mormintele 105 și 125 – 2 cazuri
<i>Fără date</i>	Mormintele 23, 24, 28A–B, 29, 36, 40, 41, 42, 44, 69, 72, 77, 80B, 95, 96, 101, 102, 107, 110, 111, 112, 113, 119A–C, 127, 133, 133A–B, 135A, 137, 140, 144, 149, 157, 159, 171, 172, 173 – 40 de cazuri

Figura 8. Poziția brațelor scheletelor în necropola de la Sighișoara-Dealul Viilor

Chiar dacă despre un număr important de morminte nu avem date, din cele 24 de variante ale poziției brațelor determinate în orizonturile funerare contemporane, am determinat nouă poziții, pe departe cea mai reprezentativă fiind poziția nr. I.

³⁴ Gáll 2004–2005, 369, Abb. 8.; Gáll 2011, 25: Fig. 13 (vezi aici descrierea fiecărei situații).

³⁵ Gáll 2004–2005, 369, Abb. 8.

³⁶ Gáll 2011, 25: Fig. 13.

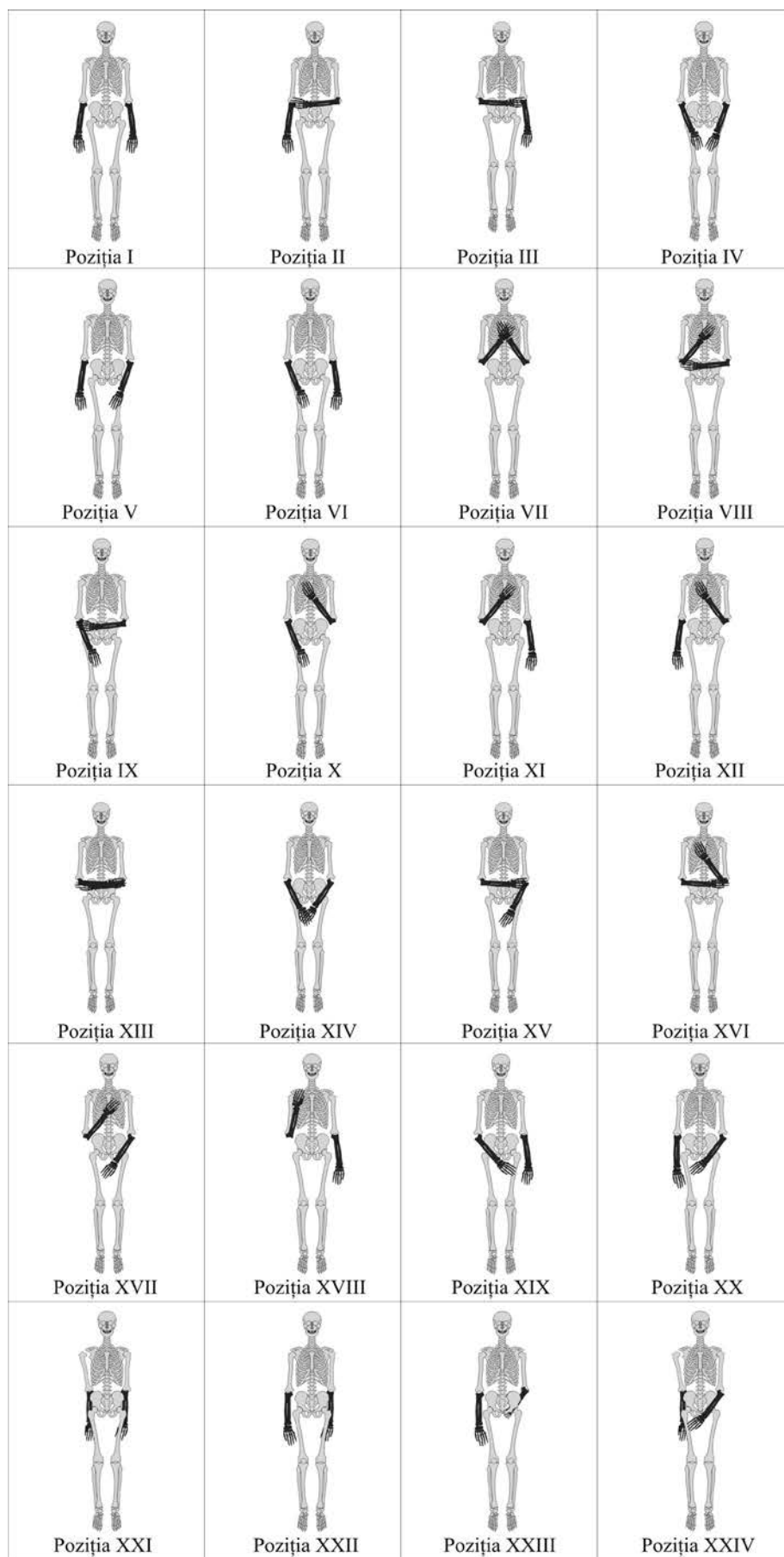

Figura 9. Variante ale poziției brațelor identificate în necropola de la Sighișoara-Dealul Viilor

Variantele poziției brațelor identificate au fost integrate în șapte grupe principale:

Morminte	Grupe	Poziții
Mormintele 25A–B, 27, 30, 31A, 32, 34, 35, 38, 45, 57, 61, 68A, 70, 78, 79, 80A–B, 81A, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 97, 98, 99, 100A, 103A–B, 103B, 114, 117, 119D, 121, 126, 129, 130, 132, 134, 135, 136, 138, 145, 148, 151, 152A, 152B, 152C, 153, 155, 156, 158, 164, 166, 169, 170	Grupa I	Pozițiile I, IV, V, VI: 61 de cazuri
Mormântul 109	Grupa II	Pozițiile II–III, IX, XV, XIX–XX: 1 caz
–	Grupa III	Pozițiile VII–VIII, X–XII, XVI–XVII: nu este cunoscut nici un caz
Mormintele 71 și 94	Grupa IV	Poziția XIV: 2 cazuri
Mormântul 120=165	Grupa V	Poziția XIII: 1 caz
Mormântul 76	Grupa VI	Poziția XVIII: 1 caz
Mormintele 105 și 125	Grupa VII	Pozițiile XXI–XXIV: 2 cazuri

Figura 10. Grupele pozițiilor brațelor scheletelor în necropola de la Sighișoara-Dealul Viilor

Din următoarea reprezentare grafică reiese faptul că grupa I-a reprezintă 88,63% din total, în schimb celelalte grupe, reprezintă procentaje nesemnificative:

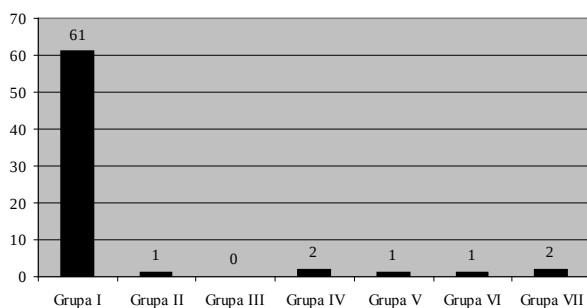

Figura 11. Graficul grupelor pozițiilor brațelor scheletelor în necropola de la Sighișoara-Dealul Viilor

Analiza ritualurilor funerare a reliefat poziția dominantă a grupei I în secolele XI–XIII în Bazinul Transilvaniei:

Dăbâca-Incinta IV	238 de cazuri	89,13%
Cluj-Napoca-Mănăstur	65 de cazuri	72,22%
Cluj-Napoca-Piața Centrală	11 cazuri	78,57%
Viscri	20 de cazuri	74,07%
Jucu	17 cazuri	85,00%
Feldioara	53 de cazuri	85,48%

Figura 12. Cantitatea grupei I în câteva necropole din Bazinul Transilvaniei

O tendință asemănătoare poate fi urmărită și în cazul necropolelor de la Sibiu-Piața Huet, Șirioara, Geoagiu de Jos sau Moigrad-Porolissum³⁷, fără să

³⁷ Sibiu-Piața Huet: Marcu Istrate et alii 2007; Șirioara: Iambor 2005, 196–197; Geoagiu de Jos: Petrov 1996, 403–413; Moigrad-Porolissum: Informație Ünige Bencze.

cunoaștem exact date statistice. Din aceste date reiese că în Transilvania propriu-zisă în secolul XII defuncții au fost înmormântați în marea lor majoritate cu mâinile pe lângă corp.

Grupa a VII-a este caracteristică exclusiv secolelor posterioare veacului al XII-lea.

În privința cazurilor din grupele II–VI, acestea pot fi interpretate ca fenomene izolate în necropola de la Dealul Viilor. Totodată, observațiile în cazul necropolei de la Dăbâca sunt demne de luat în considerare: pozițiile mâinilor aparținând grupelor II–VII sunt caracteristice aproape în exclusivitate indivizilor adulți-maturi, iar poziția XIV (grupa IV) este înregistrată doar în zona centrală a cimitirului, mai ales în zona bisericii³⁸. Din păcate stadiul cercetării cimitirului de la Dealul Viilor nu ne îngăduie să avem observații orizontal-stratigrafice de această natură; cu toate acestea merită amintit și cazul celor șapte schelete din grupele II–VII care aparțin unor adulți-maturi (mormintele: 71, 76, 94, 105, 109, 125, 120=165) (Pl. 5/M71, M76, pl. 6/M94, pl. 7/M105, M109, pl. 9/M125, pl. 10/M120=165).

Mormintele 71 și 94	Grupa IV	Poziția XIV: 2 cazuri
Mormântul 165	Grupa IV	Poziția XIII: 1 caz
Mormântul 76	Grupa VI	Poziția XVIII: 1 caz
Mormintele 105 și 125	Grupa VII	Pozițiile XXI–XXIV: 2 cazuri

Figura 13. Numărul mormintelor din grupele IV–VII

³⁸ Gáll 2011, 24, Pl. 49.

Conform anumitor opinii, grupele II–VI reprezintă *influențe ale creștinismului bizantin*³⁹. Contrar acestei teorii putem cita poziții asemănătoare ale brațelor documentate în necropolele galo-romane din secolele II–III⁴⁰, din epoca antică târzie – din aria culturii Sântana de Mureș-Cerneahov sau din Germania⁴¹, respectiv din necropolele gepidice, longobarde sau merovingiene din secolele V–VII⁴². Din epoca „mongolă”, adică din secolele XIII–XIV, provin două morminte cu brațele așezate unul peste celălalt (poziția XIV) descoperite în zona Altailor, la Kudyrge⁴³, dar și un mormânt în care brațele erau așezate unul peste celălalt, în regiunea Tuva vestică la Sut-Chol, kurgan KĖ–1 (poziția III), datat în secolul VIII⁴⁴.

Totodată, dorim să atragem atenția și asupra unor descoperiri sarmatice din zona Prutului și a Nistrului: la Plavni tumulul II – mormântul 2, brațul stâng al decedatului a fost așezat pe abdomen (poziția II), iar în necropola II, tumulul II-mormântul 9 de la Taraclia, mortului i-au fost așezate ambele mâini pe clavicule (poziția VII)⁴⁵. Cum interpretăm această situație? În orice caz, cu greu putem lega aceste morminte datate în secolul I p. Chr. de creștinism. De menționat că și în aceste cazuri amintite pozițiile mâinilor pe care le-am încadrat în grupele II–VI apar într-o cantitate nesemnificativă.

Într-o analiză excelentă care a urmărit necropolele din secolele VIII–X și pe cele din secolele X–XI de pe teritoriul Bulgariei, comparându-le cu cele din Serbia, Macedonia și Croația⁴⁶, Miklós Takács a reușit să demonstreze că poziția mâinii pe lângă corp pe teritoriul bulgar este documentată într-un procent redus (fără să lipsească!), iar poziția mâinii considerată „bizantină” de către Szabó reprezintă un procentaj mult mai mare și este foarte diversificată⁴⁷. În acest sens, Takács a citat și un izvor

narativ ortodox din secolul XIII, în care era amintit că „*ei (latinii) când înmormântează un mort, nu îi pun mâinile în formă de cruce, ci le întind pe lângă corp*”⁴⁸. Trebuie amintit și faptul că din secolul XIII–XIV pozițiile brațelor încep să se diversifice foarte mult⁴⁹; această tendință poate fi constatată și în cazul necropolelor din Bazinul Transilvaniei.

Toate aceste exemple în timp și spațiu evidențiază de fapt irelevanța cronologică, socială sau etnică a celor mai multe poziții.

IV.4. În mormântările duble, întretăieri, suprapuneri (Pl. 3/M25, M28, pl. 4/M31, pl. 6/M81, pl. 9/M133, M136, pl. 10/M135–136, pl. 11/M152–153)

În mormintele 152 și 153 au fost depuși câte doi adulți, poate doi soți. În mormântările duble ale soților sunt cunoscute în toată epoca medievală. Szabolcs Szuromi citează în acest sens dreptul canonic aflat în vigoare până în 1230⁵⁰.

În cazul celorlalte morminte s-a efectuat înmormântarea concomitentă a unui matur cu un *infans*, așa cum s-a întâmplat în M25 (scheletul A și B), M28 (scheletul A și B), M31 (scheletul A și B), M81 (scheletul A și B). Chiar dacă nu avem datele unei analize antropologice este de presupus ca în aceste cazuri să fie vorba despre mamă și copilul ei. Într-un caz, mormântul 31, am putut înregistra o situație terifiantă, și anume femeia a murit înainte sau în timpul nașterii.

Este interesant cazul scheletelor din mormintele 133, 135, 136 și 137, care se suprapun. Cu cele două schelete mature (133 și 135) au fost înmormântați doi *infans*, 133A și 133B cu 133, iar sub aceasta împreună cu individul adult-matur 135 au fost înhumați *infans* 135A și 136. O astfel de înmormântare simultană a avut loc și în cazul scheletelor 133 și 133A, respectiv 135 și 136: scheletul 133 îmbrățișa copilul 133A, iar probabil împreună cu defunctul din mormântul 135 a fost înmormântat copilul 136. Adâncimea la care a fost depus scheletul *infans* 135A (mai jos de scheletul 135) indică faptul că aceasta este cea mai veche înmormântare din acest grup, deși nu putem exclude că nu a fost înmormântat împreună cu 137, care este suprapus parțial de 135, fiind înregistrat tot la adâncimea de 140 de cm. În orice caz, după cum se întrevide, împreună sau separat, din această grupă cele mai vechi înhumări sunt scheletele înregistrate cu numerele 135A și 137. În acest caz, tendința de a avea același loc de înmormântare

³⁹ Aceste poziții ale brațelor au fost legate de creștinismul bizantin de către J. Gy. Szabó 1984, 83–97.

⁴⁰ De exemplu, poziția brațelor din necropola de la Avenche. Castella 1999, Fig. 87. T. 55, Fig. 99. T. 343, Pl. IV. T. 343.

⁴¹ De exemplu, necropola din epoca antică târzie de la Maurten-Burggartengasse. Wewerka 2004, 415, Fig. 4.

⁴² Asemenea situații au fost documentate în necropola din secolele IV–VII de la Yverdom și în cea de la Grande Oye, datată în secolele VI–VII. Urlacher *et alii* 1998, m. 39: fig. 197; m. 68: fig. 199; m. 74: fig. 200; m. 295: fig. 251; m. 302: fig. 258; Steiner–Menna 2000, vol. I., Fig. 16., Fig. 39: T. 221., Fig. 69., Fig. 83: T. 163., Fig. 84: T. 60., Fig. 146: T. 177., Vol. II. Fig. 336: T. 18., Fig. 330: T. 7–8, 12., Fig. 331: T. 10., Fig. 347: T. 36.

⁴³ Kenk 1982a, 70–73, Abb. 26–27.

⁴⁴ Kenk 1982b, 37, Abb. 30.

⁴⁵ Bărcă 2006, 347, 362, Abb. 93, 123.

⁴⁶ Takács 2005, 85–102.

⁴⁷ Takács 2005, 89–92.

⁴⁸ Takács 2005, 91.

⁴⁹ Ritoók 2007, 249–250.

⁵⁰ Szuromi 2002, 103–105.

a familiei surprinde de fapt solidaritatea determinată de relațiile genetice și sociale.

Tendința familiei de a se înmormânta în același loc se poate observa în cazul mormintelor 152 și 153. Cel mai adânc a fost înmormântat individul adult-matur 153 (la adâncimea de 170 de cm), după care, la un anumit interval de timp a avut loc înmormântarea simultană a defuncțiilor 152A–C.

Tot în categoria înmormântărilor simultane duble se situează cazul mormântului 103, în care au fost înhumați doi indivizi de infans II.

De ritualurile funerare se leagă indirect și întretăierile parțiale ale mormintelor, pricinuite de legile dispuse de Ladislau I (1077–1095) și Coloman Cărturarul (1095–1116), potrivit cărora defuncții trebuiau să fie înmormântați în jurul bisericilor, iar arealul consacrat al locului funerar nu permitea extinderea acestora. Clădirea bisericii a devenit astfel centrul spiritual al comunității, în jurul căruia gravitau⁵¹ și după moarte, membrii comunității.

IV.5. Situații anormale. Ritualuri neobișnuite (Pl. 9/M119A–D; pl. 10/M151)

Necropola de la *Dealul Viilor* nu ne oferă numai elemente generale cunoscute din cimitirele epocii, ci și elemente diferite față de practicile funerare obișnuite.

Primul caz este al mormântului 151, în cazul căruia putem constata lipsa craniului. Întrebarea este dacă moartea acestuia s-a produs în urma unei activități războinice – posibil indiciu al profesiei individului decedat – dar care rămâne, în lipsa analizelor antropologice, fără răspuns.

Al doilea caz neobișnuit ne oferă cele patru schelete din mormântul 119, dintre care doar primul a fost așezat normal (D), întins în groapă, restul de trei (A–C), după pozițiile lor, au fost aruncați în groapă fără discernământ. Îngroparea lor la marginea necropolei sugerează și un statut inferior, fiind excluși din cadrul comunității de la *Dealul Viilor* (cel puțin în momentul aruncării lor în această groapă comună).

În trei morminte (M30, M114, M117) au fost înregistrate pete de cărbune în zona capului. Situația este cu atât mai interesantă, deoarece asemenea cazuri au fost înregistrate atât în necropolele păgâne din secolul X (Cluj-Napoca – strada

Zápolya), cât și în cele din secolul XI (Alba Iulia – strada Brândușei).⁵² Ne punem întrebarea dacă (și) în acest caz putem vorbi de integrarea vechilor obiceiuri într-un nou cadru socio-religios?

În cursul săpăturilor s-a observat o groapă de mormânt în care nu a fost depus defunctul. Evident ar fi ușor să îl interpretăm ca *cenotaf*, însă în cadrul unei necropole din jurul bisericii în care mormintele nu de puține ori se suprapun, este aproape fără sens. Mai degrabă este o groapă nesăpată, dintr-un oarecare motiv rămasă nefolosită, mai ales că suprapune mormântul 151. Credem că dacă ar fi fost *cenotaf*, ar fi trebuit săpat la marginea cimitirului pentru a se vizualiza cât mai profund amintirea celui dispărut în altă parte.

IV.6. Ofrande

Răspândirea creștinismului instituționalizat în secolul XI a determinat simplificarea ritualurilor funerare, mai bine zis a ritualurilor care lasă urme arheologice (depunerea pieselor de podoabă și de port, a ofrandelor, înmormântarea resturilor calului, a armamentului a pieselor de harnașament etc.), ceea ce a determinat o sobrietate accentuată a inventarului funerar.

Această „sărăcire” a inventarului este evidentă și în cazul necropolei de la Sighișoara-*Dealul Viilor*, unde din cele 106 de schelete datate în secolului XII, doar în nouă cazuri am putut constata prezența inventarului funerar (8,41%), în majoritate monede.

IV.6.1. Monede în morminte. Problema „tezaurului” 53 din mormântul 28B.

Oboluri (Fig. 14; Pl. 12–13)

În necropola de la Sighișoara depunerea de monede a fost identificată în șase morminte, ceea ce reprezintă 5,66% din totalul înmormântărilor (Fig. 12)⁵⁴. Este interesant că toate cele șase morminte care conțin monede aparțin grupului sudic al necropolei. În mormântul 85 a fost depusă o jumătate de monedă, în cazul căreia nu trebuie văzut însă cauze care ar fi legate de aspecte de ritual, deoarece jumătăți de monedă se foloseau și în circulația comercială⁵⁵.

⁵¹ Din legile lui Ștefan I cunoaștem și dispoziția conform căreia duminica toți membrii comunității trebuie să meargă la biserică, în afara celor care au grijă de focuri. Evident este și în acest caz palpabil, pe lângă rolul religios, cel social, încercarea de coagulare a comunităților. ÁKÍF 52–54: Legea lui Sfântul Ștefan I art. 8–9.

⁵² Gáll 2013a, Vol. I., 636.

⁵³ Folosirea termenului „teaur” este impropriu, deoarece acest teaur nu reflectă tendința de a oferi celui decedat un număr de monede pentru viața de dincolo. Harhoiu–Ioniță 2008, 199.

⁵⁴ Nu intră aici în calcul „tezaurul din mormântul 28B” care reflectă o altă problemă.

⁵⁵ Hävernack 1973–1975, 37.

Nr. de mormânt	Anii de domnie a regelui emițător de monede	Nr. de monede	Tipul în sistem Huszár	Tipul în sistem Réthy	Tipul în sistem Unger	Poziția monedei/ monedelor	Stare	Funcție
M28B (<i>infans</i> I)	Béla al III-lea (1172–1196)	35, 2	H69, H127	CNH I, 269, CNH I, 137	U84	pe toracele drept		rol economic în viața de dincolo?
M30 (<i>infans</i> I)	denar anonim	1	H156	CNH I, 146	U79	în gură		obol
M76 (<i>juvenis</i> (?))	neidentificat încă, denar anonim?	1	?	?	?	sub mandibulă		obol
M81A (<i>adultus</i>)	Neidentificabilă	1	?	?	?	pe gură		obol
M85 (<i>adultus</i>)	denar anonim	1	H158	CNH I, 118	U75	în gură	înjumătățit	obol
M109 (<i>adultus- maturus</i>)	neidentificabil	1	?	?	?	gură	<i>pe maxilar pată de culoare verzuie</i>	obol

Figura 14. Monedele depuse în mormintele de la Dealul Viilor

Monedele din mormintele necropolei de la Dealul Viilor, găsite în gură, pe stern și în mâini pot fi interpretate în mod sigur ca obol.

O întrebare foarte importantă este când s-a răspândit sau a (re)apărut acest obicei în Bazinul Carpatic? Pavel Radomersky și Béla Szőke datează acest obicei din secolul XI⁵⁶ în urma influenței bizantine,⁵⁷ sau sub influența francă, cu mijlocire moravă⁵⁸. Béla Miklós Szőke și Béla Szőke susțin reînvierea unui obicei cunoscut și în perioade anterioare⁵⁹.

În mod sigur o răspândire largă se datează în secolul XI, însă existența acestui obicei în secolul X este subliniat de un număr important de descoperiri. László Kovács a reușit să strângă 56 de descoperiri în Bazinul Carpatic dateate în secolul X și printre cele mai timpurii trebuie să menționăm mormântul 52 din necropola II de la Karos⁶⁰, dar aproape la fel de timpuriu este și mormântul de copil orientat în direcția N–S de la Uivar (pe care nu avea de unde să-l cunoască arheologul maghiar)⁶¹. După teoria lui Kovács acest obicei a fost adus în Bazinul Carpatic de către *maghiarii cuceritori* dinspre est, dar deja sub influența bizantină⁶².

⁵⁶ Radoměský 1955, 3–7; B. Szőke 1962, 92.

⁵⁷ Bálint 1976, 240. Trebuie să amintim că acest obicei este cunoscut și pe teritoriul Munteniei în secolul X, vezi: Fiedler 1992, 170.

⁵⁸ Kolníková 1967, 214–216.

⁵⁹ Szőke–Vándor 1987, 78.

⁶⁰ Révész 1996, 26, Pl. 78, pl. 84. 13–14.

⁶¹ Gáll 2004–2005, 373.

⁶² Kovács 2004, 46–47.

Monedele depuse ca obol, ca și „tezaurul” apar în primul rând la cei cu o vârstă fragedă, așa cum ne arată mormintele 28 și 30 (*infans* I), 76 și 81A (*adultus*), doar cel din 109 a fost *adultus-maturus*. În ceea ce privește poziția lor, în toate cazurile în care au fost depuse ca obol sunt înregistrate în gură – zona gurii. Trebuie să amintim că și în Bazinul Transilvaniei numărul cel mai mare de monede s-a înregistrat în gură⁶³.

Depunerea în morminte a unui număr mai mare de monede („tezaure”) a fost o practică rară în toată epoca medievală, ca și în epoca arpadiană.

Depunerea unui număr mai mare de monede nu poate fi asociată cu practica depunerii de oboluri, ci este un fel de *Grabbeigabe*, a cărei rădăcini mentale trebuie să fi fost în strânsă legătură cu practicile „păgâne”, și anume depunerea diferitelor categorii de piese în vederea folosirii lor în lumea de dincolo, conform unei imagini sociale reale sau imaginate. Pe de altă parte, așa cum am amintit, depunerea în mormânt a unui număr mai mare de monede este o practică rară în Bazinul Carpatic între secolele X–XIV⁶⁴:

Secolul X (context „păgân”):

1. Kúnágota m. 1: 60 de monede bizantine, din care au fost recuperate doar 2, găsite pe marginea gropii⁶⁵.

⁶³ Gáll 2013b, 212–214, Fig. 15–16.

⁶⁴ Lista într-o parte a fost pus la dispoziția noastră de către Antal Lukács, căruia îi mulțumim.

⁶⁵ Kovács 1983, 138, nr. XVII.

Secolele XI–XIV:

1. Esztergom-Budai Nagy Antal u. 7: necropolă din secolele XI–XVI, dintr-un mormânt 32 de monede din secolul XI (1–Andrei I, 8–Bela dux și 48–Béla rex)⁶⁶.

2. Rezi-Gyöngyös csárda: 57 de monede de argint (1–Andrei I, 8–Bela dux și 48–Béla rex) pe lângă partea interioară a tibiei stângi, peste laba stângă, fiind depuse într-o pungă de material textil⁶⁷.

3. Kaposvár-m. 501: 14 monede de argint, dintre care 6 de H35 și 8 de H49⁶⁸.

4. Sárosd-Pusztatemplom m. 13: pe bazin 7 monede de *Friesach*, alături de o cataramă rotundă pe bazin, respectiv un inel de buclă cu capătul în formă de S⁶⁹.

5. Pécs-Jakabhegy m. 1: 18 denari *Friesach* între cele două femure, probabil într-o pungă⁷⁰.

6. Hódmezővásárhely-Erzsébet telek: 4 monede sub cap, trei *Friesach* și o monedă „Ștefan III”⁷¹.

7. Krásno nad Kysucou (m.: Karásznó, Krásznó) m. 705: la mâna dreaptă 28 de pfenigi vienezi și urmele unei Geldbeutel (Albrecht 1282–1308) într-o pungă⁷².

8. Ágasegyháza: într-un mormânt 200 de denari a lui Ludovic de Anjou (1342–1382)⁷³.

Câteva exemple, pe care le enumerăm mai jos, din zonele Europei Centrale și de Est, la rândul lor ne arată că această practică fusese destul de rară și în zonele învecinate Bazinului Carpatic, respectiv în Europa estică și centrală:

1. Grajewo Prostki: 16 dirhemi Ismail ibn Ahmed (906/907)⁷⁴.

2. Libice nad Cidlineu-m. 53: 10 denari Boleslav II (967–999)⁷⁵.

3. Rokytná: șase denari de la Conrad I, duce de Boemia (1092)⁷⁶.

4. Surovo: 13 monede bizantine de la împărații Andronic I Comnen (1183–1185) și Isaac Anghelos (1185–1195)⁷⁷.

5. Tilleda: 35 de bracteate din 1185–1190⁷⁸.

6. Sonneborn: într-un tumul trei schelete, dintre care pe bazinul scheletului 2 o cataramă și o pungă cu 26 de monede, dintre care 13 întregi

și 13 jumătăți emise de arhiepiscopul de Mainz, Siegfried II (1208–1230), abate de Hersfeld, lan-grofi de Turingia⁷⁹.

7. Srby: 11 monede boeme neidentificate⁸⁰.

În tabloul auster al inventarelor mormintelor din necropolele datate în secolele XI–XIII de pe teritoriul Regatului Maghiar (în consecință și în Transilvania), depunerile monetare reprezintă unul dintre puținele aspecte arheologice care individualizează siturile funerare. O asemenea excepție este și cazul celor 37 de monede depuse într-o pungă de material textil (?) sau din piele din mormântul 28B de copil, care reprezintă singura descoperire de acest gen din Bazinul Transilvaniei, dar și o raritate în general pe teritoriul Bazinului Carpatic al secolului XII. Depunerea unei pungi cu monede nu poate fi legată de comportamentele funerare creștine austere propovăduite în această perioadă de către biserică. Mormântul 28B de la *Dealul Viilor* reprezintă un caz particular al peisajului arheologic al secolului XII, dar a cărui explicație nu trebuie căutată în continuitatea practicilor păgâne în sânul comunității de la Sighișoara. Nu este vorba aici de prezervarea în memoria colectivă a unor practici păgâne legate de ritualurile funerare, ci mai degrabă de o dovadă a sincretismului mental privind imaginea creștină⁸¹ și pre-creștină a lumii de apoi. Lipsa inventarului și apariția monedelor ca simple depuneri sau ca oboluri a fost interpretată în alte regiuni, atât în zonele slave, cât și în zonele vikingie, ca *Beigabenersatz*⁸², o interpretare care este valabilă și în cazul mormântului 28B. Austeritatea în inventar a celorlalte morminte demonstrează că nu mai putem presupune continuarea unor practici funerare păgâne în cazul comunității de la Sighișoara-*Dealul Viilor*.

IV.6.2. Ritualurile funerare și regulile de port (funerar) (Pl. 11/1–3)

Sobrietatea inventarului funerar oferă numai o imagine extrem de sumară asupra regulilor de port, mai bine zis asupra portului funerar. De fapt pot fi folosite în acest sens numai inele de buclă cu capătul în forma literei „S” din mormintele 83 și 99 și o cataramă (din mormântul 119C).

Răspândirea acestor bijuterii, denumite în literatura de specialitate *inel de buclă cu capătul în formă de S*, semnifică apariția unei noi mode de port a părului. Însă au existat indivizi care le-au folosit ca cercei.

⁶⁶ Horváth 1977, 59–60: nr. 135.

⁶⁷ Müller 1987, 75–81.

⁶⁸ Bárdos 1978, 195, Pl. X. 10–23.

⁶⁹ Csukás 1975, 367–369.

⁷⁰ Gál 1985–1986, 45–46.

⁷¹ Varga 1894, 137–140.

⁷² Kolníková 1967, 193.

⁷³ K. Szabó 1938, 40.

⁷⁴ Kolníková 1967, 230.

⁷⁵ Kolníková 1967, 228; Radoměský 1955, Kat. 11.

⁷⁶ Kolníková 1967, 227.

⁷⁷ Spinei 1985, 117; Dobroliubskii–Stoliarik 1983, 71–75.

⁷⁸ Hävernack 1973–1975, 46.

⁷⁹ Kaufmann 1952, 144.

⁸⁰ Kolníková 1967, 229; Radoměský 1955, Kat. 26.

⁸¹ Rush 1941.

⁸² Steuer 1970, 146; Gräslund 1965–1966, 179.

Trebuie să specificăm faptul că utilizarea bijuteriilor nu este (numai) o chestiune *practică sau mecanică*, ci în primul rând una *social-psihologică*. Dimensiunea socială a utilizării bijuteriilor diferă semnificativ în cadrul fiecărei societăți, chiar și în cadrul fiecărei micro-comunități, respectiv de la individ la individ⁸³, așa cum demonstrează și cele două exemplare de la Sighișoara-Dealul Viilor.

În necropola din secolul XII de la Sighișoara-Dealul Viilor inelele de buclă reprezintă un procent nesemnificativ, fiind documentate doar în două morminte, ceea ce sugerează că membrii comunității de la Sighișoara-Dealul Viilor nu foloseau în portul mortuar, dar probabil nici în cel cotidian, bijuteriile în general, respectiv inelele de buclă cu capătul în formă de S în special. Ambele morminte au fost identificate, ca și în cazul mormintelor cu oboluri, în partea sudică a necropolei.

Un rol important în portul epocii secolelor XI–XIII, atât feminin, cât și masculin, l-au avut așa zisele *inele de buclă cu un capăt în forma literei „S”*⁸⁴. Funcția acestor inele, realizate în marea lor majoritate din argint și din bronz și mai puțin din aur⁸⁵, pornind de la poziției lor în mormânt, putea să fi fost aceea de *inel de buclă*, dar și de *cercel*⁸⁶.

În cazul mormântului 83 cele două exemplare de inele de buclă din bronz s-au aflat pe tâmpla dreaptă și stângă, ceea ce presupune o *bandă textilă pe care au fost montate* (vezi Pl. 11. 1–3). Total altă poziție are piesa din bronz din mormântul 99, și anume pe *lângă omoplatul drept*, ceea ce ne determină să presupunem că piesa cu inel mult mai gros și capătul în formă de „S” rupt avea mai degrabă rolul de inel de buclă.

În zona bazinului mormântului 119C s-a aflat o *cataramă* ovală din bronz, cu spin de fier. Asemenea cataramă sunt cunoscute și din unele tezaure de pe teritoriul Regatului Maghiar⁸⁷. Pe baza poziției acesteia, în prima fază am putea interpreta că piesa aparține centurii. Pornind de la observațiilor noastre mai amănunțite, și anume că piesa nu se afla pe bazin, ci lângă bazin și în

imediată apropiere a brațului scheletului *infans* 119C, credem că în cazul de față catarama este un indiciu al răspândirii unei mode vestimentare occidentale și anume a tipului de cămașă denumită *Cotte*, care avea la guler o tăietură verticală, fiind legată sub bărbie cu ajutorul unei cataramă metalice⁸⁸. Răspândirea acestui tip de îmbrăcăminte este sugerată de cataramele din zona umărului din descoperirile din secolul XII de la Drăușeni m. 15 sau Zăbala⁸⁹. După părerea noastră o funcție asemănătoare putea să aibă și piesa din mormântul 119.

Observațiile lui Elek Benkő privind răspândirea acestui port în Transilvania, cu prilejul analizei necropole de la Zăbala⁹⁰, ne atrag atenția asupra caracterului internațional, fără valențe etnice ale acestui port preferat la sfârșitul secolului XII într-un mediu care nu se poate lega de cel occidental sosit în Transilvania.

V. Analiza materialului arheologic

Piesele înregistrate în mormintele necropolei de la Sighișoara pot fi încadrate din punctul de vedere al funcției/destinației lor, în două grupe: piese de port sau de podoabă și monede.

V.1. Piese de port:

V.1.1. Inele de buclă, cu capătul în formă de S (Pl. 11/1–3, pl. 14)

Unul dintre inelele din mormântul 83 are diametrul de 4,2 × 2,9 cm, în consecință acest exemplar de la Sighișoara se integrează perfect în urma analizei pe baza formei și mărimii inelelor de buclă din Bazinul Transilvaniei, în grupa „inelelor de buclă cu diametrul foarte mare” (mai mari de 4 cm).

Asemenea exemplare sunt cunoscute din contexte databile sigur în secolele XII–XIII, însă portul lor a rămas marginal, dispărând în cursul secolului al XIII-lea. Asemenea bijuterii de păr au fost relativ rar documentate în Bazinul Transilvaniei, după cum o dovedesc piesele similare descoperite la Alba Iulia-Catedrala Romano-Catolică, Dăbâca-Incinta IV (M. 114, 176, 212 și M.267), Gilău (M. 2), Ulieș (M.43), Peteni (M. 79 și 193) sau Zăbala (M. 54, 74, 117, 168 și. 184)⁹¹. Poziția lor

⁸³ O analiză în acest sens vezi în cazul necropolei de la Dăbâca-Incinta IV: Gáll 2011, 36–39, Fig. 21–26.

⁸⁴ Pentru prezența lor în necropolele din Bazinul Transilvaniei din secolele X–XI: Gáll 2013a, Vol. I., 649–653. Pentru cele din necropolele secolelor X–XIII din zona Clujului: Gáll *et alii* 2010, 65–69, Fig. 24–26, iar pentru cele din necropola din secolele XII–XIII de la Dăbâca-Incinta IV: Gáll 2011, 35, Abb. 20.

⁸⁵ În 1983 Károly Mesterházy a strâns doar 13 exemplare din inelele de buclă cu capătul în formă de S, confecționate din aur. Mesterházy 1983, 143–151.

⁸⁶ În acest sens vezi: Gáll 2013a, Vol. I., 653.

⁸⁷ Parádi 1975, Fig. 7. 1–2, fig. 8. 9, fig. 9. 1–2, fig. 11. 2–3, fig. 14. 4, fig. 16. 1, fig. 18. 1.

⁸⁸ E. Benkő 2010, 229.

⁸⁹ E. Benkő 2010, Fig. 3.

⁹⁰ E. Benkő 2010, 229.

⁹¹ Alba Iulia-Catedrala Romano-Catolică: Crângaci *et alii* 2002–2003, 91–106; Dăbâca-Incinta IV: Gáll 2011, 40, 74, 85, 92, 101, Pl. 38. 12, pl. 39. 8, pl. 40. 15; Gilău: Isac *et alii* 2012, Fig. 4/1; Isac *et alii* 2012, Pl. 3. 1; Ulieș: Derzsi-Sófalvi 2008, 269, 275, Pl. 11. 5; Peteni: Székely 1990a, Fig. 12. 4, fig. 13. 13; Zăbala: Székely 1993–1994, 284, 4. tabl. 2, 4–8.

în aceste morminte reflectă faptul că aceste piese cu diametre mari nu au o funcționalitate specială, diametrul lor se apropie însă de verigile mari⁹², care la rândul lor au aparținut categoriei podoabelor de cap⁹³. Aceste bijuterii sunt caracteristice portului din a doua parte a secolului XII și din secolul XIII în Bazinul Transilvaniei.

Formele inelelor de buclă descoperite în Bazinul Transilvaniei databile în secolele XI–XIII sunt atestate în procente importante în necropolele din Europa Estică și Centrală. Portul acestor podoabe a fost foarte variat, reflectând nivelul de civilizație est-europeană al epocii, în acest caz *portul diferit al părului*⁹⁴.

V.1.2. Cataramă ovală (Pl. 6/1)

Cataramă ovală din bronz cu spin de fier descoperită în mormântul 119C este o formă care apare în mai multe necropole din secolul al XII-lea de pe teritoriul Transilvaniei⁹⁵, dar a cărei analize formale și funcționale (în unele cazuri pentru încheierea cămășilor *Cotte*) încă nu au fost realizate.

V.1.3. Ace de păr

Este problematic dacă acul de păr din groapa mormântului 100B face parte din inventarul acestuia.

V.1.4. Cuțit din fier

Cuțitele, respectiv ustensilele, cunoscute ca inventare obișnuite în necropolele păgâne, sunt cunoscute și mai târziu, în cimitirele secolului al XI-lea⁹⁶. Până acum, din necropolele datate în secolul al XII-lea încă nu au fost descoperite, astfel că avem în acest caz al mormântului 99 o altă situație în care putem vorbi de integrarea de către creștinism a unui obicei mai vechi sau de noi veniți în cadrul acestei comunități.

V.2. Monede (Pl. 12–13)

Monedele nu oferă doar indicii privind unele aspecte ale ritualului funerar, ci reprezintă sursa de datare mai precisă, absolută și relativă a necropolei. Din acest punct de vedere, un rol important îl ocupă cele 37 de monede din mormântul 28B, dintre care 35 au fost emise în timpul lui Béla al III-lea (1172–1196), iar două sunt denari anonimi. Analiza realizată acum câțiva ani de

către Adrian Ioniță, cu ajutorul lui Aurel Vălcu⁹⁷, a stabilit următoarele:

1. Cele 37 de monede au fost clasate, pe bază decorării reversului, în două grupe de emisiuni. În grupa de emisiuni A s-au încadrat 22 de exemplare, iar în grupa de emisiune B nouă. Din cauza stării de conservare, cinci exemplare nu au putut fi precizate.

2. Monedele din grupa de emisiune A au reversul decorată cu un *edificiu stilizat, cu o semilună între două cercuri, cu două stele și cu o cruce cu brațele egale*.

Monedele din grupa de emisiune B au reversul decorat cu un *edificiu stilizat, cu două stele, cu o semilună între două semicercuri și cu o cruce cu brațele egale*.

3. Au fost folosite cel puțin 5 ștanțe diferite.

4. Monedele au un gramaj cuprins între 0,13–0,27 de grame și diametrul între 10,94–16,38 mm. Din prezentarea comparativă a greutateii monedelor celor două grupe, se degajă impresia că monedele grupei A sunt în general mai grele decât cele ale grupei B; exemplarele neprecizate au pierdut din greutate din cauza corodării:

Grupa A (greutate monede în g.)	Grupa B (greutate monede în g.)	Neprecizate (greutate monede în g.)
0,27	0,24	
0,26		
0,25		
0,25		
0,24		
0,23		
0,23		
0,22		
0,21		
0,20		0,20
	0,19	
0,18	0,18	
0,18		
0,17		0,17
0,16	0,16	0,16
0,15		
0,15		
0,15		
0,14	0,14	
	0,14	
	0,14	
0,13	0,13	
0,13		
		0,11
		0,09

Figura 15. Greutatea (în g) a monedelor „tezaurului” din mormântul 28B

⁹² Mai demult au fost considerate brățări. Parádi 1975, 124, 129, 132, 136, 138, 140, 142, 149.

⁹³ Kulcsár 1992–1995, 249–275.

⁹⁴ Bálint 2006, 322.

⁹⁵ E. Benkő 2010, 229.

⁹⁶ Gáll 2013a, 755–763.

⁹⁷ Harhoiu–Ioniță 2008, 203–206.

5. Cele 35 monede cântăresc în total 5,95 de grame. Din cauza lipsei analizelor metalografice nu putem preciza puritatea argintului, dar în orice caz acest tezaur reprezintă o descoperire importantă mai ales din punctul de vedere al practicii funerare, dar și pentru probleme de încadrare cronologică și nu neapărat prin valoarea sa economică. Cu toate acestea, numărul monedelor de același tip, *H69*, indică o activitate comercială intensă a comunității de la *Dealul Viilor* sau beneficiile drumului de tranzit care presupunem că trecea prin zonă.

6. Nu credem că aparenta diferență de greutate între monedele celor două grupe (A și B) ar putea sugera un decalaj cronologic⁹⁸. Împotriva presupusei diferențe cronologice, dedusă numai pe baza greutății, pledează numărul mare de monede din grupa A care cântăresc mai puțin de 0,20 grame, deci la fel ca marea majoritate a monedelor din grupa B.

Trebuie însă subliniată importanța „tezaurului” atât pentru datarea mormântului 28B, cât și pentru încadrarea cronologică a necropolei. Poziția sa topografică la marginea necropolei, la care se adaugă suprapunerea mormintelor 32 și 34, sugerează sfârșitul folosirii locului funerar. Chiar dacă aceste emisiuni monetare se schimbau rapid, monedele „tezaurului” nu se pot data mai precis în cadrul intervalului cronologic al domniei lui Béla al III-lea.

În ceea ce privește celelalte monede din morminte trebuie arătat că dinarul anonim *H156*⁹⁹ din mormântul 30, care este suprapus de mormântul 29, nu poate fi datat cu precizie, iar mormântul 85, cu o monedă de argint anonim *H158*¹⁰⁰, era suprapus de M80A.

În schimb moneda din mormântul 76 aflată sub mandibulă, pe prima vertebră, nu a putut fi identificată, după cum nici moneda din mormântul 81A, sugerată de o pată de bronz de pe mandibulă, nu s-a putut recupera.

VI. Evoluția cronologică a cimitirului (Fig. 16–19)

Uniformitatea ritului și ritualurilor de înmormântare împreună cu marea sobrietate a inventarului funerar fac dificilă stabilirea cronologiei relative

a poziționării mormintelor. O oarecare posibilitate pentru descifrarea acestor relații ar putea fi dedusă din adâncimea la care au fost depuși defuncții sau din situațiile de întreținere a mormintelor.

După István Méri, care a elaborat metodologia de analiză a tipului de necropole din jurul bisericilor, mormintele săpate la aceeași adâncime nu aparțin în mod necesar aceleiași perioade¹⁰¹. Din această cauză credem că folosirea termenului „*orizont*” în loc de „*straturi de morminte*” propus de Ágnes Ritoók este mai corectă, deoarece aceasta nu se leagă de coordonate spațiale, ca practică metodologică a analizei nivelurilor de morminte, ci reflectă o schemă cronologică¹⁰². De obicei, în zona centrală a necropolelor din jurul bisericilor *analiza orizontală* trebuie combinată cu *analiza verticală*, în cazul căreia trebuie urmărite în paralel suprapunerile de morminte, orientările acestora și datele despre adâncimea mormintelor. Alta este situația în zonele marginale ale cimitirelor unde se identifică de obicei un singur strat de înmormântare, ceea ce permite folosirea clasicei analize orizontale.

Așa cum se poate urmări de pe planul necropolei, la Sighișoara-*Dealul Viilor* au putut fi cercetate numai zonele de nord și de sud ale cimitirului. Cu toate acestea chiar și aici s-au constatat suprapuneri morminte.

Pornind de la aceste considerații mai mult sau mai puțin teoretice, am încercat în prima fază a analizei să sistematizăm acele situații din cele două zone ale necropolei unde am constatat înmormântări pe mai multe niveluri sau cel puțin o suprapunere a două morminte (Fig. 15–16)¹⁰³.

În zona nord-estică s-au constatat mai multe suprapuneri sau tăieri de morminte, ceea ce sugerează nivele cronologice diferite. Trebuie însă să specificăm faptul că în grupa nordică groapa mormintelor este săpată mai adânc în comparație cu cea sudică și aceasta din motive obiective: aici terenul este mai sus, sunt aluviuni din deal, jos s-a tăiat drumul etc. Deosebiri între adâncimile de morminte ne-ar putea ajuta în câteva cazuri la elucidarea cronologiei înmormântărilor. Astfel în grupa nordică mormintele de la marginea vestică a necropolei (mormintele: 169, 170, 156, 170, 151, 120 = 165) sunt în general parte săpate la același nivel de adâncime. Suprapunere

⁹⁸ Harhoiu–Ioniță 2008, 205.

⁹⁹ Moneda *H156*, obol de argint, a fost atribuită monetărilor din epoca lui Béla al III-lea, Imre și András al II-lea de către László Réthy: CNH, 146. În acest sens, vezi: Réthy 1899, 24.

¹⁰⁰ Moneda *H158* este atribuită monetărilor din epoca lui Béla al III-lea, Imre și András al II-lea de către László Réthy CNH, 118. În acest sens, vezi: Réthy 1899, 22.

¹⁰¹ Méri 1944, 28.

¹⁰² Ritoók 2005, 175.

¹⁰³ În grupa nordică s-a presupus numai într-un singur caz și acesta datorită adâncimii diferite a mormintelor 85 și 86, că mormântul 86 ar putea fi ulterior mormântului 85.

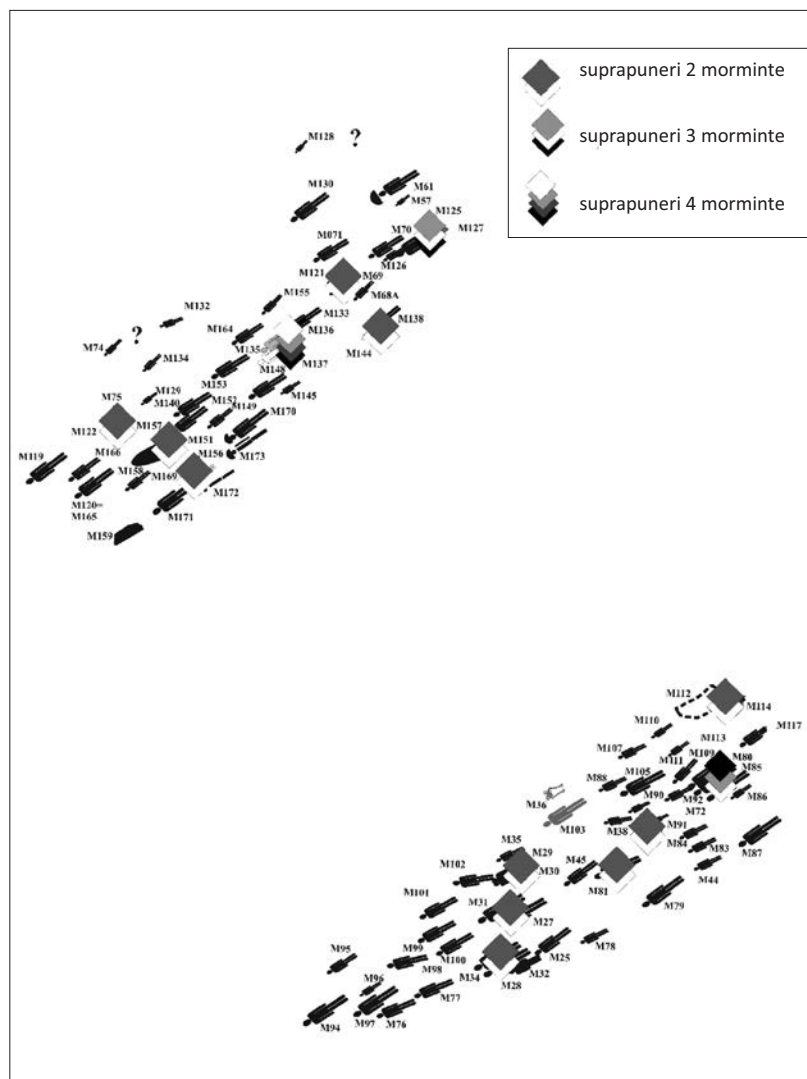

Figura 16. Suprapunerile și întreținerile mormintelor în necropola de la Sighisoara-Dealul Viilor

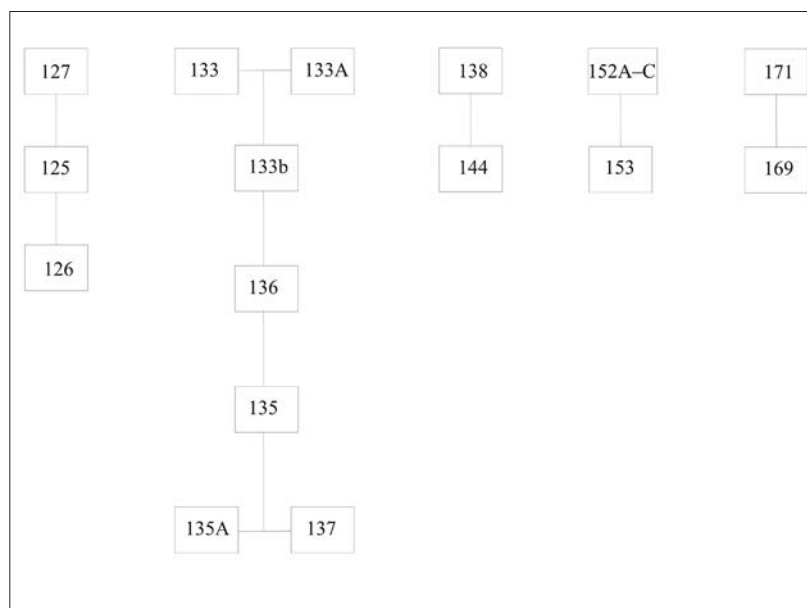

Figura 17. Suprapunerile mormintelor în partea nord-estică a cimitirului

am constatat doar în două cazuri: mormântul 151 suprapune mormântul 157 (deci M 157 este mai târziu decât M 151), iar mormântul 171 pe mormântul 169 (deci M169 este mai târziu decât M171). Tot în această zonă a necropolei se înregistrează o suprapunere a mormintelor 122 cu 75, iar în partea de est a zonei de nord cea a mormintelor: 127/125/126, 69/121 sau 138/144. Cea mai interesantă situație o reprezintă suprapunerile din zona centrală, unde se înregistrează o suprapunere sau o întretăiere de patru morminte (133/136/135/137). În urma acestor observații se pot detecta ipotetic trei orizonturi de înmormântare (Fig. 17).

În partea sudică am putut înregistra un număr mult mai mare de suprapuneri de morminte, ceea ce poate sugera o imagine mai clară a evoluției înmormântărilor în necropolă. Pe de altă parte, în această zonă a necropolei se înregistrează și un număr mult mai mare de înmormântări decât în zona nordică; la Sighișoara, dar și în alte părți ar putea fi vorba de o zonă centrală mai densă urmată de o zonă/zonă circulară ceva mai puțin dense, fenomen care se generalizează în epoca medievală târzie, cu posibile ecouri și la Sighișoara-Dealul Viilor¹⁰⁴.

Disponerea mormintelor în plan pare să ilustreze la prima vedere o tendință de împărțire a mormintelor în cadrul a cinci grupe. Totuși o analiză atentă a imaginii planimetrice nu poate omologa, nici măcar cu titlu de ipoteză, această impresie.

Importantă pentru înțelegerea evoluției cronologice a necropolei este relația dintre suprapunerile de morminte și mormintele cu monede (Fig. 18).

¹⁰⁴ Ritoók 2007, 482, notele 84–85 (cu bibliografia problemei).

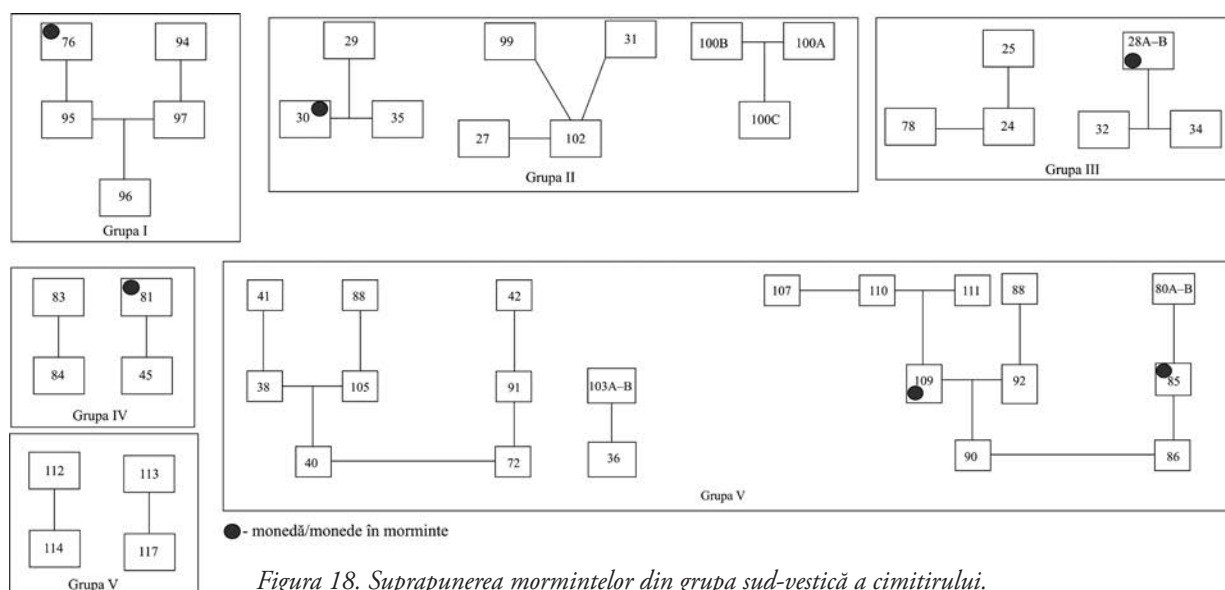

Figura 18. Suprapunerea mormintelor din grupa sud-vestică a cimitirului.

Monedele *H69*¹⁰⁵ ale lui Béla al III-lea din mormântul 28, care planimetric este la marginea cimitirului, sugerează perioada abandonării necropolei, în timpul lui Béla al III-lea (1172–1196). Un indiciu în plus în acest sens îl oferă suprapunerea mormântului 28 cu mormintele 32 și 34 (*Pl. 3/M28, M32, M34*), ceea ce indică două faze de înmormântare. Sugestivă este și situația în care mormântul 29 suprapune mormântul 30, care conținea un dinar anonim *H156*¹⁰⁶. Am putea paraleliza, cel puțin ipotetic, mormântul 29 cu mormântul 28, iar mormântul 30 cu mormintele 32 și 34. Se conturează astfel un orizont de înmormântare datat cu monede de la Béla al III-lea și un al doilea orizont funerar anterior, datat posibil cu monedă de la Ștefan al III-lea.

Chiar dacă moneda din mormântul 76 aflată sub mandibulă, pe prima vertebră, nu a putut fi identificată, situația este importantă deoarece în acest caz avem trei niveluri de suprapuneri: 76/97/96. Cu alte cuvinte, mormântul 79 s-ar putea paraleliza cu mormintele celui de-al doilea presupus orizont de înmormântare, în timp ce mormântul 96 sugerează un al treilea posibil orizont de înmormântare.

Imaginea se întregește cu suprapunerile mormintelor 86/85/80A–B. În acest caz, dacă dinarul anonim *H158*¹⁰⁷ este anterior domniei lui Béla al III-lea, găsit în mormântul 85 care era suprapus de M80A–B și care suprapune la rândul său mormântul 86, atunci am putea presupune chiar patru orizonturi de înmormântare. În acest caz, ultimul orizont de înmormântare se datează cu moneda *H69* a lui Béla al III-lea (mormântul 28B) (Fig. 19).

IV	76 Neidentificabil		28A – B <i>H69</i> –Béla al III-lea (1172–1196)		29
III	97	80A–B	32	34	30 <i>H156</i>
II	96	85 <i>H158</i>	92		
I		86	90		

Figura 19. Monede în morminte suprapuse

¹⁰⁵ Bálint Hóman a presupus datarea în jurul anilor '90 ai secolului XII, dar după părerea lui László Kovács, bazată și pe lucrarea lui Ján Hunka, aceasta nu poate fi demonstrată. Hóman 1916, 238, 254–255; Hunka 1996, 119; Kovács 1997, 306, nota 2051.

¹⁰⁶ Moneda *H156*, obol de argint, a fost atribuită monetărilor din epoca lui Béla al III-lea, Imre și András al II-lea de către László Réthy: CNH, 146. În acest sens, vezi: Réthy 1899, 24.

¹⁰⁷ Moneda *H158* este atribuită de către László Réthy: CNH, 118 monetărilor din epoca lui Béla al III-lea, Imre și András al II-lea. În acest sens, vezi: Réthy 1899, 22.

Având în vedere că aceste morminte din zonele periferice ale cimitirului suprapuneau mai multe niveluri de înmormântări anterioare, trebuie să presupunem o perioadă în jur de 50 de ani de folosire a părții cercetate. Din analiza planului necropolei reiese însă clar că în zona centrală a necropolei nivelurile de înmormântare trebuiau să fi fost mult mai numeroase¹⁰⁸. Astfel că abandonarea necropolei se poate data în perioada domniei lui Béla al III-lea, iar începutul folosirii sale rămânând însă un lucru incert. Ipotetic, dacă periferia cimitirului a fost folosită începând cu anii '30–'40 ai secolului XII, primul nivel de înmormântare din centrul cimitirului trebuie să fi fost cel puțin cu câteva decenii mai timpuriu. Aceasta ne determină, cu tot riscul, să propunem folosirea cimitirului începând cu prima treime a secolului al XII-lea, ceea ce este în concordanță (fără să explicăm existența oricărui cimitir pe baza acestor legi), după cum am arătat mai sus și cu legile de la Esztergom și Strigonium ale lui Ladislau I și Coloman Cărturarul. În concluzie, necropola a putut fi folosită de la începutul secolului al XII-lea și abandonată probabil în anii de domnie a lui Béla al III-lea (1172–1191).

VII. Ritualurile funerare medievale și cimitirele din jurul bisericii – idei de bază

Ritualurile funerare oglindesc sentimentele și emoțiile umane resimțite la trecerea în lumea de dincolo a unei rude, a unei persoane apropiate, dar și cele mai diverse atitudini, sentimente și emoții resimțite în sânul unei comunități la moartea unui membru al ei. Ceremoniile funerare pot constitui totodată și un prilej de legitimare la scară micro-sau macrosocială a poziției sociale la care accede moștenitorul¹⁰⁹, dar indirect pot reflecta și statutul social (și) în viața de dincolo a individului¹¹⁰. Decesul unui membru al comunității determină o reacție instituționalizată a celor rămași în viață, care în perioada de care ne ocupăm a fost controlată și manipulată de instituția bisericii¹¹¹.

În cazul necropolelor epocii medievale timpurii din Europa distingem mai multe tipuri de cimitire, caracteristice pentru trei perioade – *epoca precreștină* (*epoca păgână*), cea de *propagare a creștinismului* și cea de *generalizare a creștinismului*. Specifice

epocii medievale creștine sunt așa-numitele „necropole din jurul bisericii”¹¹².

În acest context facem câteva precizări cu privire la ritualurile funerare medievale. În mormântarea în epoca medievală este strâns legată de convingerile religioase fundamentale ale oamenilor din acea vreme, astfel că toate caracteristicile esențiale ale înmormântării sunt într-o anume relație cu învățămintele ecleziastice ale Bisericii, respectiv cu prescrierile disciplinare ale acesteia. În cursul epocii medievale dezvoltate (secolele XII–XIII), Biserica era forul competent al organizării ceremoniilor funerare¹¹³. Spre deosebire de epoca creștinismului timpuriu, acum doar episcopul era îndreptățit să înființeze cimitire, *atât în cadrul așezărilor, cât și în afara acestora*. Cimitirul putea fi plasat *pe lângă biserică*, în *jurul zidurilor bisericii*, dar *biserica* putea să funcționeze și *ca loc de înmormântare*¹¹⁴.

Posibilitatea înmormântării sub biserică a intrat în „*modă*” la începutul secolului al IX-lea¹¹⁵, dar probabil din cauza situației politice, o asemenea practică funerară este necunoscută în Bazinul Carpatic în secolul X. Primele reglementări asupra utilizării cimitirelor în cadrul așezărilor aparțin epocii carolingiene, când capitulariile lui *Carol cel Mare* din 786, respectiv 810/813, au legiferat (cu referire în mod special la saxoni) abandonarea cimitirelor păgâne, respectiv organizarea cimitirului în jurul bisericii creștine¹¹⁶.

Sinodul din 895 a abordat prima oară această chestiune și în canonul 25 se precizează că *dacă* există posibilitatea, defuncții trebuie să fie înmormântați în jurul bisericii¹¹⁷.

Dacă în epocile anterioare în Bazinul Transilvaniei distincția socială a fost reprezentată de arme, uneori împodobite cu garnituri de argint și aur, de îngroparea cailor/calului lângă defunct, foarte multe podoabe etc., începând cu procesul de creștinare distincția socială a individului, respectiv a familiei, o va reprezenta o înmormântare cât mai apropiată de biserică sau chiar în biserică. O tendință de acest gen, de fapt o *modă* de reprezentare

¹¹² Catalogul acestor necropole din Bazinul Transilvaniei, vezi: Gáll 2013b, 197–200.

¹¹³ Despre această problemă cu o bogată literatură, vezi: Szuromi 2005, 9–10.

¹¹⁴ De exemplu, scrisoarea de privilegiu papei Pascal II din 1105 către Guido Papiensis – Szuromi 2005, 10, nota 22.

¹¹⁵ Printre capitulariile lui Theodulf, episcop de Orleans (798–818) găsim prima reglementare de atenuare asupra acestor norme. După normele *Decretum Gratiani* episcopul, abatii, respectiv preoții și laicii vrednici de aceasta pot fi înmormântați în biserică. Szuromi 2005, 10, nota 28.

¹¹⁶ Despre această problemă cu o literatură abundentă vezi: Ritoók 2004, 115–124.

¹¹⁷ Hassenpflug 1999, 62; Ritoók 2004, 116.

¹⁰⁸ De exemplu la Dăbâca într-o secțiune aflată în mijlocul necropolei, în apropierea bisericii, s-au descoperit 102 de cranii, împreună cu alte 16 schelete. Gáll 2011, Taf. 4.

¹⁰⁹ Parker Pearson 2001, 196.

¹¹⁰ Privind acest proces în Bazinul Transilvaniei în epoca medievală timpurie vezi: Gáll 2013b, 182–302.

¹¹¹ Szuromi 2002.

socială, este ilustrată în vestul Europei de capitulariile lui Theodulf, potrivit cărora în biserică se puteau înmormânta *episcopul, abații, respectiv preoții* și, în acest context un lucru foarte important, *laicii* vrednici de aceasta. Cu alte cuvinte, ierarhia socială poate fi urmărită prin poziția ocupată de morminte în spațiu, ilustrarea poziției sociale devine clară din momentul în care înmormântarea în biserică era permisă.

Acest „*concurș*” de reprezentare a bogăției, a puterii și a poziției familiale a însemnat pentru laicii epocii medievale exact același lucru ca și pentru strămoșii lor depunerea armelor sau a cailor, respectiv a podoabelor foarte diverse. Prin „*sărăcie*” inventarului funerar nu trebuie să vedem însă o „*sărăcie*” în sensul ei social, ci o modestie, o sobrietate a comportamentului funerar al creștinismului medieval, aceasta cel puțin până în secolele XV–XVI când a început să se răspândească din nou obiceiul depunerii inventarelor variate, în unele cazuri, unele dintre aceste piese reprezentau chiar piese de rang¹¹⁸. Comportamentul modest este cuvântul cheie în domeniul funerar, însă încercarea de a ilustra puterea și prestigiul a rămas, doar a găsit noi forme de exprimare, dintre care cea mai importantă a fost *în mormântarea în biserică, respectiv cât mai aproape de aceasta*.

VIII. Despre policulturalitatea microcomunității de la Sighișoara-Dealul Viilor (Fig. 20)

În discursurile arheologice se pune mereu problema interpretării, pe lângă aspectele funerare generale, ale acelor semne pe care le putem surprinde prin metodele arheologiei și pe care din punct de vedere procentual le putem socoti particulare. De cele mai multe ori asemenea situații se interpretează ca semne de distincție sau stratificare socială, respectiv deosebiri „*etnice*”. Dorim să menționăm că observațiile noastre nu urmează această interpretare, deoarece o socotim destul de departe de realitățile existente, ci doar încercăm să înfățișăm unele probleme de interpretare pe baza semnelor particulare găsite în necropola de pe

Dealul Viilor, care se deosebesc frapant de ritualurile funerare generale și a căror probe materiale au ajuns până la noi. Și din acest punct de vedere este regretabil că nu au fost realizate analize adiacente arheologiei, cum ar fi antropologia fizică sau analizele ADN.

Astfel am încercat să introducem într-un tabel aceste situații particulare din cadrul necropolei:

Ritualul funerar: scopul	Urmele sale/ Materialitatea
arderea în groapă	urme de pete de cărbune (M30, M114, M117)
mijloace de a mânca sau de a munci în viața de dincolo	cuțit (M99)
rol economic în viața de dincolo?	„ <i>tezaur</i> ” (M28B)
casa mortului?	sicriul (M122)
amenajări ale gropii	nișă săpată în pământ pentru cap (M61, M170, M173)
plata lui „ <i>Charon</i> ”	Obol (monedă) (M30, M76, M81A, M85, M109)

Figura 20. Particularitățile funerare în necropola de la Sighișoara-Dealul Viilor

Cum putem interpreta aceste particularități funerare? Aceste ritualuri funerare pot fi împărțite în mai multe grupe, dintre care unele sunt reminiscențe ale unor obiceiuri multimilenare (arderea în groapă, simbolul mâncării/muncii), altele se răspândesc odată cu propaganda creștinismului din secolele anterioare (obolul, sicriul), sau sunt semne arheologice ale unei noi mode funerare din secolul XII (nișă pentru cap săpată în pământ). După cum am precizat, numărul mare de monede din M 28B este o dovadă practică a sincretismului privind imaginea creștină și pre-creștină a lumii de apoi („*tezaur*”). Cum putem interpreta aceste semne arheologice particulare? De ce au procedat acele familii la înmormântare în acest mod? Sunt întrebări la care nu propunem răspunsuri, ci teme de reflectare.

În primul rând, particularitatea unui ritual funerar poate fi legată, pe lângă unele obiceiuri vechi ale familiei sau ale comunității, de unele aspecte care implică mobilitatea membrilor comunității, prin care se realizează interdependența unor obiceiuri pe arii uneori foarte mari. Astfel, unele ritualuri funerare multiseculare sunt reprezentate și la Sighișoara, dar totodată apar altele noi care caracterizează secolul XII, cum ar fi folosirea sicriului

¹¹⁸ Depunerea de *săbii* sau *spade* în mormintele importantelor personaje transilvane (re)devine o modă din secolele XVI–XVII, mai ales în cazul persoanelor înmormântate în biserică. În acest sens cel mai bun exemplu este săpătura de la Alba Iulia a lui Béla Pósta, Márton Roska și István Kovács: Pósta 1917, 1–155. La Văleni, Csongor Derzsi a reușit să cerceteze un mormânt cu o sabie din secolul XVI (informații Csongor Derzsi). Un fenomen asemănător este cunoscut și în Scandinavia, în epoca medievală târzie: Kieffer-Olsen 1997, 188, nota 17. Trebuie amintit și cazul mormântului 4 de la Nălați, unde decedatul a fost depus în cămașă de zale: Rusu 1991, 136.

și nișa săpată în pământ pentru cap. Acestea, după părerea noastră, pot fi legate în primul rând de circulația unor membri ai comunității, precum și a ideilor, informațiilor și a obiceiurilor culturale. Nu trebuie să uităm faptul că așezarea se află pe un drum important pe axa vest–est a Târnavei, iar numărul mare de monede depuse poate fi interpretat în acest sens.

O altă interpretare poate fi aceea că în cursul funcționării așezării s-au așezat familii nou venite, care au adus cu sine alte obiceiuri.

De asemenea, se mai poate presupune că în prima fază s-au așezat/au fost așezate familii ale căror origini (culturale) difereau profund de la unele la altele. Această teorie este una foarte statică, nu are în vedere dinamica socială și nu dă un răspuns la observațiile cronologice. De exemplu, de ce numai în ultima etapă surprindem unele ritualuri particulare, cum ar fi nișa săpată în pământ pentru cap și nu în prima fază a folosirii necropolei?

Oricum am interpreta aceste situații particulare, comunitatea de la Sighișoara-Dealul Viilor prezintă semne ale unei comunități policulturale – poate și din punct de vedere al originilor – dar în orice caz din punct de vedere al acțiunilor sociale, pe care le putem înregistra în ritualurile funerare prezentate.

IX. Statutul comunității de la Dealul Viilor. Relațiile sociale (Fig. 21)

Având în vedere faptul că în urma răspândirii creștinismului instituționalizat dispar acele semne arheologice pe baza cărora putem deduce statutul unei comunități în general (sau cel puțin imaginea acestora privind viața și ierarhia în lumea de dincolo) și statutul membrilor săi în special¹¹⁹, astfel și în cazul comunității de la Sighișoara putem găsi doar indici „exteriori” și anume:

1. Observațiile privind urmele de tăietură, lovitură de pe schelete.

2. Piese cu caracter militar al inventarului așezării aferente (pintenii, vârfuri de săgeți).

Având în vedere că din motive obiective analizele antropologice nu au putut fi realizate, putem folosi totuși în trei cazuri observațiile asupra scheletelor. Mormintelor 94 și 151, aflate la marginea zonei sudice, respectiv la marginea zonei nordice, le lipsește craniul. Urma unei lovituri, vindecată până în momentul decesului pe craniul mormântului 45, subliniază la rândul ei activități violente ale unora dintre membrii comunității. Aceasta poate să indice o ocupație strâns legată de ocupații

militare sau conflicte agresive în care au fost implicați unii dintre membrii comunității.

În cazul analizei așezării aferente necropolei, totuși trebuie să precizăm, ca și în cazul altor așezări abandonate, că principala problemă este selecția obiectelor, efectuată de cei care au părăsit așezarea. Așezarea nu a fost abandonată în urma unei acțiuni agresive exterioare, astfel că echipamentele militare de mare valoare în epocă (în special spadele) au fost luate de către locuitori cu ei. Așadar și acest izvor extern este foarte mult viciat. În urma repertoriului inventarului așezării din secolul al XII-lea, am putut detecta doar în trei sau patru cazuri armament, respectiv harnașament: un vârf de spadă (?), respectiv doi pinteni¹²⁰, respectiv cu semne de întrebare structura metalică a unei tolbe¹²¹, câteva fusaiole, o mârgea de sticlă, nasture și cheie¹²², împreună cu o mare cantitate de ceramică. Au mai fost descoperite și două vârfuri de săgeți, izolate, dar care probabil aparțin tot orizontului cronologic al secolului al XII-lea.

În concluzie, aceste argumente externe ne oferă puține date privind statutul social, respectiv ocupațiile comunității de pe Dealul Viilor. Poate sunt mai concludente observațiile noastre privind poziția topografică a așezării din secolul XII care se află pe panta lină a Dealului Viilor, imediat lângă râul Târnava Mare. După cum vom ilustra mai jos, drumul trecea pe la baza pantei în zona așezării, înspre vest trecând Târnava, în direcția defileului, unde se va ridica fortificația săsească mai târziu și unde probabil a existat o fortificație regală de pământ și lemn. Nu este exclus ca în direcția estică drumul să fi făcut legătura cu *Terra Siculorum* (denumire care apare în izvoare în anul 1218 și care mai cuprindea Țara Ocnei și zona Homorodului, adică zonele cu sare). (Fig. 21)

Poziția topografică a așezării și a necropolei ar putea explica unele aspecte ale statutului și rostului comunității de pe lângă Târnava Mare. Chiar dacă izvoarele narrative ale vremii nu ne oferă date concludente, așezarea ar fi putut să funcționeze ca punct vamal în transportul sării spre vest. Un argument în sprijinul acestei ipoteze îl poate oferi tezaurul de la Sânpaul-Bélabánvára, cu monede de la Ladislau I, Coloman Cărturar și Béla al II-lea¹²³.

¹²⁰ Harhoiu–Baltag 2006–2007, Vol. I: 17, 43, 94, Vol. II: Pl. 26. 5, pl. 73. 10, pl. 183. 9.

¹²¹ Harhoiu–Baltag 2006–2007, Vol. I: 369, Fig. 680, Vol. II: 53, Pl. 94. 4.

¹²² Harhoiu–Baltag 2006–2007, Vol. I: Fig. 680, 682, Vol. II: 20–21, 42–43, 47, 74, Pl. 31. 11, pl. 74. 8, pl. 153. 11.

¹²³ Orbán 1868, 166; Kanószay–Banner 1964, 21–23; Kovács 1997, Táb. 83. a–b.

¹¹⁹ Pe baza ritualurilor funerare, a analizei antropologice și a componenței inventarului am presupus existența la Cluj a unor comunități militare. Gáll 2013c, 461–481.

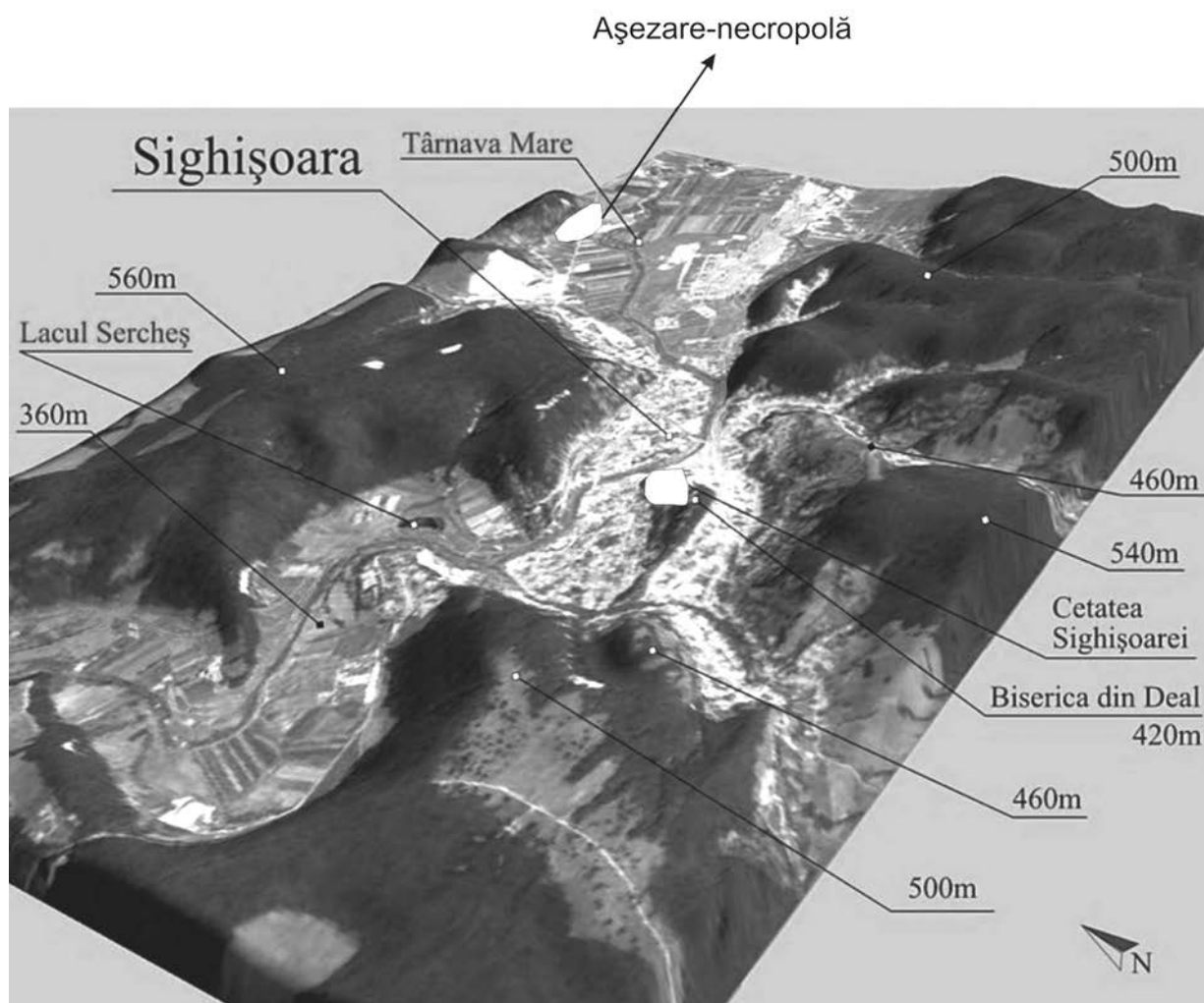

Figura 21. Situl arheologic Sighișoara-Dealul Viilor și cetatea de la Sighișoara.

Nu este cu totul de exclus ca, deși nu avem date concludente privind exploatarea sării în secolele X–XII din aceste zone (zona Homorodului, Ținutul Ocnelor)¹²⁴, cetatea turn din secolul XII de la Ocland-Kustalyvár¹²⁵ să se fi aflat în legătură cu exploatarea și comercializarea timpurie a sării din zona Homorodului. Este posibil ca toponimul *Akana*, unde mai târziu cavalerii teutoni au avut drept de exploatare a sării, să se refere la ocnele de sare din zona Homorodului¹²⁶, care să fi funcționat și anterior.

Lipsa analizelor chimice ale oaselor ne privează de date esențiale privind modul de viață și alimentația comunității de la Sighișoara-Dealul Viilor, deși se consideră că până în secolul al XIV-lea

creșterea animalelor a fost dominantă¹²⁷. Dacă analizăm atent mediul înconjurător al așezării și necropolei de la Dealul Viilor, spațiul larg și apropierea apei, se poate deduce creșterea animalelor mari de către comunitatea de pe Dealul Viilor¹²⁸, care a fost determinată în mod esențial și de evolu-

¹²⁷ Kordé 1991, 22, nota 132.

¹²⁸ În acest sens este foarte importantă analiza materialului zooarheologic din așezarea contemporană de la Bratei, care indică următoarele specii: bovine 54% (*Bos taurus* 331 oase), ovicaprine 19,1% (*Ovis aries* / *Capra hircus* 117 oase), porcine 18% (*Sus scrofa domesticus* 110 oase), cabaline 6,2% (*Equus caballus* 38 oase), canine 0,6% (*Canis familiaris* 4 oase), păsări domestice 0,4% (*Gallus domesticus* 3 oase), gâscă 0,1% (*Anser domesticus* 1 os), iepure 1% (*Lepus europaeus* 6 oase), cerb 0,1% (*Cervus elaphus* 1 os), scoică 0,1% (1 cochilie). Ioniță 2009, 43, Pl. 274. Analizele arheozoologice pe mai mult de 400 de oase în 13 așezări arpadiene efectuate de Márta Daróczi-Szabó ne arată un procent asemănător. Daróczi-Szabó 2008, 99–101. Interesante vor fi rezultatele după ce vor fi prelucrate a peste 15000 de oase de la Kána, recoltate de pe teritoriul satului având o extindere de 16 hectare.

¹²⁴ Sófálvi 2005, 170–172. Prima mențiune despre comerțul cu sare din zona Țara Sării este din 1453, deși este aproape exclus ca de sarea ieftină să nu se fi folosit sașii din zonele din apropiere de Homorod și ținutul Ocnelor. SZO III, 63–65; Sófálvi 2005, 173.

¹²⁵ Sófálvi 2009, 5–30.

¹²⁶ EO I, 154–155.

ția climei¹²⁹. În acest sens ar fi fost foarte important analiza arheozoologică a lotului de oase recoltat în cursul săpăturilor din complexe aparținând secolului al XII-lea.

Pe baza tuturor acestor date recoltate din necropolă și așezare: ceramică, armament, piese de harnașament, urmele de pe scheletele din mormintele 45 și 76, respectiv scheletele fără cranii din mormintele 94 și 151, topografia locului, respectiv mediul înconjurător al sitului putem presupune polifuncționalitatea socială a așezării, varietatea social-economică a comunității de pe *Dealul Viilor*.

X. Câteva concluzii preliminare privind situl arheologic din secolul XII de pe Dealul Viilor

X.1. Considerații arheologice privind realitățile microregionale din secolele XII–XIII

Necropola din secolul XII a început să fie folosită din primele decenii ale secolului XII și până la sfârșitul domniei lui Béla al III-lea. Contemporană cu necropola și așezarea de la *Dealul Viilor* trebuie să fi fost în microzonă o fortificație de pământ și lemn, și anume cetatea regală care controla defileul și drumurile care se intersectau aici¹³⁰. După presupunerea lui Gheorghe Baltag, cetatea de lemn trebuie să fi fost amplasată pe vârful actualului *Deal al Școlii*, acest vârf având o valoare strategic deosebită¹³¹. Așezarea corespunzătoare cetății nu a fost identificată până la ora actuală, astfel că nu putem fi de acord cu opinia sa, în lipsa unei așezări identificate în zona cetății, că așezarea de la *Dealul Viilor* reprezintă „*satul secuiesc al cetății timpurii*”¹³². Distanța mare între locul cetății Sighișoara și așezarea de pe *Dealul Viilor* (3,7 de km), ne demonstrează foarte clar că din punct de vedere strategic cetatea ar fi fost inutilizabilă. Exemplele arheologice din alte microzone, de exemplu zona Cluj-Napoca, Dăbâca¹³³, ne arată că în jurul centrelor de putere medievale de la începutul evului mediu s-au creat rețele de așezări la distanțe mai mici sau mai mari față de nucleul centrului de putere. Rămâne în sarcina cercetărilor ulterioare identificarea, dacă este posibil, a cetății timpurii (*Segesvár*), după care viitorul oraș sășesc va primi numele de Schässburg/

Sighișoara¹³⁴. Observațiile lui Gh. Baltag privind „*activitatea umană pe vârful Dealului Școlii*” din secolele XII–XIII ar fi indicii în acest sens¹³⁵. Chiar dacă nu s-a identificat până acum cetatea de lemn, mormintele cele mai timpurii descoperite la Biserica din Deal și biserica indică o datare în secolul XII¹³⁶, deci sunt probabil contemporane cu așezarea și necropola de la *Dealul Viilor*. Aceluiași interval cronologic îi aparține și mormântul 4 cu nișă cefalică descoperit la Biserica Mănăstirii, deși autorul săpăturii, Angel Istrate a datat mai târziu, în cursul secolului 13, legând de invazia tătară¹³⁷. Foarte importante vor fi pentru elucidarea problemei observațiile Danielei Marcu-Istrate și a lui Angel Istrate referitoare la cercetarea acestor situri, deși din nou ne împiedicăm de imposibilitatea de a lărgi săpăturile în aceste suprafețe.

Tot acestui interval cronologic îi aparține și o monedă de la Béla al III-lea (1172–1196) (Huszár nr. 72)¹³⁸ dintr-o descoperire recuperată din grădina lui S. Roth¹³⁹.

Din punct de vedere topografic de situl de pe *Dealul Viilor* era apropiat mormântul (?) descoperit pe locul fostului stadion municipal, la circa 2 kilometri distanță înspre vest, și care, probabil pe baza spadei din mormânt, a fost interpretat ca înmormântarea unui *germanic*¹⁴⁰. Din păcate lipsa contextului ne îngreunează formarea unei imagini mai clare asupra acestui posibil sit funerar, respectiv nu știm dacă putem vorbi de unul sau de mai multe morminte. Spada cu buton *H*¹⁴¹, care după părerea lui Karl Zeno Pinter se poate data la mijlocul secolului XIII¹⁴², adică într-un orizont funerar care a succedat orizontul cronologic al necropolei

¹³⁴ Diferitele teorii privind numele orașului le-a sintetizat Baltag 2004, 24–27.

¹³⁵ Așa cum a remarcat și Gheorghe Baltag, construirea bisericii de mari dimensiuni de pe vârful Dealului școlii a fost precedată de ample lucrări de nivelare a platoului. Urmele unui zid mai vechi au fost găsite pe versantul nordic al dealului. Baltag 1979, 92–93, Pl. LIV–LV; Baltag 2004, 27.

¹³⁶ „*Biserica din etapa I pare să fi fost rotundă și deplasată spre NE față de pereții exteriori ai criptei actuale; urmele au apărut pe partea de N și NE a corului actual. Din punct de vedere cronologic presupunem că acesta este lăcașul de cult căruia îi aparțin mormintele cu nișă, și de asemenea, mormintele fără pigment de mortar în umplutură identificate în diferite puncte, în interiorul și pe latura de S a bisericii actuale. În linii mari putem data această etapă în secolul al XII-lea*”. Marcu 2000, 96, Pl. 48.

¹³⁷ Istrate 2006, 328–329.

¹³⁸ Huszár 1979, 40.

¹³⁹ Interesant ar fi identificarea pe teren a proprietății respective. Sabău 1958, 293/39.

¹⁴⁰ Pinter 2007, 37.

¹⁴¹ Oakeshott 1997, 95.

¹⁴² Pinter 2007, 92–93.

¹²⁹ Din păcate, datele referitoare la evoluția climei și în consecință a mediului se referă exclusiv la zonele de câmpie, respectiv la regiunile de nord- și nord-vest ale Regatului Maghiar din secolele XI–XII. În acest sens: Kiss 2000, 249–263; Rácz 2008, 21–35.

¹³⁰ Baltag 2004, 24.

¹³¹ Baltag 2004, 24.

¹³² Baltag 2004, 24.

¹³³ Gáll *et alii* 2010, Pl. 1; Gáll–Laczkó 2013, Pl. 14.

de la *Dealul Viilor* și pe care l-am putea lega de unii reprezentanți ai populației germanice așezate aici de către regalitate¹⁴³ sau, după părerea noastră, de un membru al unei populații păgâne despre a cărei existență în jurul Sighișoarei nu avem izvoare narative¹⁴⁴.

Toate aceste date sunt importante din mai multe punct de vedere:

1. ne demonstrează faptul că în zonă existau mai multe locuri funerare folosite în secolele XII–XIII, a căror deslușire și analizare mai detaliate se vor putea realiza numai după publicarea siturilor cercetate de către Daniela Marcu Istrate;

2. mormântul, din al cărui inventar făcea parte o spadă și un vas, reprezintă după părerea noastră o manifestare funerară cu caracter evident păgân, care este în concordanță cu datele izvoarelor narative medievale strânse de Gyula Kristó¹⁴⁵ și care menționează de multe ori morminte „păgâne” la punctele de graniță dintre așezări¹⁴⁶.

În stadiul actual al cercetării nu avem dovezi privind un posibil contact între populația vorbitoare de limbă maghiară și populația germanică așezată aici de către regalitate. Și dacă a avut loc, în ce a constă? Putea să fi existat un amestec sau poate numai influențe culturale între aceste populații¹⁴⁷? Conflicte locale? Contacte comerciale? Care sunt căile științifice de a identifica aceste contacte (dacă au existat)? În orice caz, așezarea aici a populației germanice nu trebuia să însemne direct și fără echivoc mutarea în altă parte a populației locale. Ilustrativ în acest sens este chiar și exemplul secuilor de la Saschiz¹⁴⁸, localitate aflată la 13 kilometri de Sighișoara, în valea Saschizului. Și acest

exemplu ne arată că nu este exclus ca cel puțin într-o primă fază să fi avut loc o evoluție paralelă, o conviețuire a acestor comunități pe același areal geografic și nu trebuie imediat presupusă o colonizare înspre est a populațiilor vorbitoare de limbă maghiară, mai ales că exemplul comunității de la Saschiz, așezată mai târziu în zona Turda–Arieș, ne demonstrează exact direcția inversă (de la răsărit la apus) a colonizării¹⁴⁹.

Izvoarele scrise evidențiază la Sighișoara o cetate regală (*castrum Sex*) în secolul XII, ceea ce presupune existența în zonă a unor proprietăți regale, districte de cetăți, dar și a unor comunități de slujitori care se îngrijeau de proprietățile particulare regale sau de proprietățile particulare laice, cu alte cuvinte realități sociologice și economice mult mai complexe ale unei societăți stratificate în sens medieval.

Pe de altă parte, o simplă despărțire duală sașiu-secuilor a unui materialul arheologic destul de opac pentru interpretări etnice (în general de grupă secundară), așa cum se obișnuia în literatura arheologică tradițională, reprezintă de fapt: 1. abuzarea datelor oferite de arheologie; 2. necunoașterea realităților medievale în cadrul Regatului Maghiar; 3. transpunerea realităților din secolele XV–XVI, ale stărilor secuiești și săsești deja formate într-o altă perioadă, și anume în secolele XII–XIII.

X.2. Istoria „mare” și necropola de la Dealul Viilor (Fig. 22)

Încă de la apariția sa arheologia, mai ales arheologia epocii de început a evului mediu, avea rolul de a justifica diferitele surse narative și, în consecință, se afla mereu în slujba acestora¹⁵⁰.

Într-o optică dominată de presiunea izvoarelor scrise, evident extrem de relative, situl *Dealul Viilor* ar trebui să fie interpretat ca necropolă și așezare a populației secuiești, colonizată aici de regalitate și strămutată mai târziu în Secuime.

Analiza aspectelor cronologice ale necropolei de la *Dealul Viilor* a evidențiat că primele înmormântări se pot data în primele decenii a secolului XII, ceea ce înseamnă că populația comunității s-a așezat/a fost așezată aici în jurul acestei perioade; în schimb „tezaurul” de monede în mormântul 28B reprezintă ultima perioadă de folosire a necropolei, care aparține sfârșitului secolului XII sau începutului celui următor.

Din punct de vedere al statutului social nu avem la dispoziție izvoare narative privind realitățile sociale și evoluția proprietăților zonei Sighișoara.

¹⁴³ Pinter 2007, 37.

¹⁴⁴ Pálóczi Horváth 1994, 143. Din mormintele cumanilor care s-au mutat în Ungaria sunt cunoscute arme provenit din vestul Europei, împrejurare care ne determină să precizăm din nou, că între elementele *culturii materiale* și *identitatea etnică* nu avem voie să punem mecanic semn de egalitate.

¹⁴⁵ Kristó 1981, 21–23.

¹⁴⁶ De exemplu, în documentul fals al lui Béla al II-lea din 1138 în două pasaje apare mențiunea „*mormintelor păgâne*”. Kristó 1981, 23.

¹⁴⁷ În acest sens sunt interesante și importante casele din bârne incendiate, construite în stilul numit *Fachwerk* și un vas din bronz *Grappe* specific germanic, descoperite la Cristuru Secuiesc. În acest caz se poate pune întrebarea dacă aceste descoperiri arheologice reprezintă preluări din mediul cultural german sau o populație germanică la Cristuru Secuiesc. Analizele radiocarbon au datat aceste complexe între 1150–1250. E. Benkő 1992, 28, 166–171; E. Benkő 2010, 233. Fără îndoială contactele dintre comunitățile din *Terra Siculorum* și *Terra Saxorum* erau mult mai complexe și variate, deci este o greșeală după părerea noastră să interpretăm documentele arheologice foarte rigid, adică *german* sau *secui*.

¹⁴⁸ Niedermaier 1979, 68.

¹⁴⁹ Niedermaier 1979, 68; E. Benkő 2012, 156.

¹⁵⁰ Young 1992, 135–147.

Microzona noastră aparținea teritoriului comitatului *Fehér*, care avea o mare întindere. Datorită impreciziei izvoarelor narrative existența diferitelor tipuri de proprietăți cunoscute în Regatul Maghiar (proprietăți regale, districte de cetăți, comunitățile de slujitori care se îngrijeau de proprietăți particulare regale, proprietăți particulare laice), dar și a conglomeratelor de populații¹⁵¹ de pe teritoriul acestuia ne împiedică să avem o părere clară privind statutul și identitatea de grup, izvorată din statutul său, a comunității de la *Dealul Viilor*. Menționăm că pe lângă garnizoanele militare de secui, se cunosc în zonă și mari proprietăți laice și eclesiastice, cărora regele le donase importante domenii pe Târnava Mare¹⁵².

Arheologic nu ne putem pronunța foarte clar în ceea ce privește statutul și identitatea de grup a acestei comunități, cu mențiunea însă că observațiile de pe unele schelete ar putea indica posibilitatea ca unii indivizi să fi avut avut ipotetic legătură cu activități agresive, războinice și/sau au fost victimele unor acțiuni de acest gen. În afară de această observație, topografia locului ar putea indica, cu foarte mari rezerve însă, un statut legat de organizarea militară a regatului.

Trebuie să precizăm că stadiul cercetării este incipient. Pe baza datelor arheologice pe care le avem la diposiție, putem preciza însă foarte clar că populația stabilită aici nu putea să fi fost așezată în cea mai estică și sud-estică zonă de graniță a regatului. Începând probabil cu secolul XII, după cum ne lasă să înțelegem și necropola de la Sighișoara-*Dealul Viilor*, regatul maghiar a inițiat o puternică politică de organizare teritorială și a zonelor central-estice ale Transilvaniei¹⁵³. Contemporane cu necropola analizată sunt așezările, bisericile, cimitirele, tezaurele, descoperirile izolate, care se situează la sud-est și est de această

linie și care demonstrează foarte clar existența unei rețele dense de locuire. O demonstrează necropolele, probabil toate *din jurul bisericii*, de la Avrămești, Chilieni, Cristuru Secuiesc, Drăușeni, Feldioara, Jacodu, Miercurea Ciuc-Șumuleu, Odorheiu Secuiesc-Szentimre, Mugeni, Merești, Ocland, Peteni, Petriceni, Reci, Ulieș, Viscri, Zăbala¹⁵⁴ (Figura 17, Anexa 2), apoi observațiile stratigrafice din care reiese că în câteva cazuri biserici romanice tăiau schelete anterioare, ca la Daia și Forțeni¹⁵⁵; toate la un loc pun în evidență rețele mult mai dense de așezări decât s-a presupus la est și sud-est de Sighișoara și care se datează cel puțin din a doua jumătate/sfârșitul secolului XII. La acestea se adaugă și urmele de așezări din secolul XII, reprezentată în cea mai mare parte de ceramică, provenită de la Forțeni, Hoghia și Polonița¹⁵⁶.

Foarte importante sunt și observațiile privind cele două cetăți de turn, construcții seniorale de tip „*motte*”, de la Ocland și de la Racoșu de Jos-Rika, databile în secolul al XII-lea. La Ocland-Kustaly vâra descoperirile arheologice cele mai timpurii se datează în acest secol, date sprijinită și de analizele de radiocarbon¹⁵⁷.

Pe baza descoperirilor arheologice din cetatea de la Ratsch-Rika, aflată la 5–6 km, Zs. L. Bordi a propus o datare asemănătoare, confirmată și aceasta de datele radiocarbon¹⁵⁸.

Urmele altor cetăți din această perioadă au fost identificate în bazinul Târnavei Mari la Odorheiu Secuiesc-Budvár (probabil cetate regală¹⁵⁹), iar în cel al Târnavei Mici la Praid-Rapsonné.

Imaginea demografică a zonei este ilustrată și de numărul din ce în ce mai mare de biserici romanice din zona Sighișoarei (Vânători), sau din fostele scaune Cristur și Odorhei. Unele nu au structuri sau morminte anterioare secolului al XIII-lea, ca cele de la Praid-Ocna de Sus, Bădeni, Filia-Dobeni,

¹⁵¹ În acest sens este interesant numele Drăușeni, care în maghiară apare sub numele de *Darócz*, desemnând acea meserie care se ocupa cu anumite secvențe ale vânătorii, de exemplu jupuirea animalelor vânat. În legătură cu numele localității *Darócz*, G. Heckenast a observat că acesta reprezintă populațiile slujitoare regelui și este caracteristic în special secolului XII: Heckenast 1970, 26–27. La nord-est de Sighișoara se găsesc Șoimușu Mic și Șoimușu Mare, care la rândul lor au legătură cu vânatul. Privind relația dintre denumirea localităților și ocupații în epoca arpadiană, vezi: Heckenast 1970. Despre denumirea de localități în epoca arpadiană, vezi: Kristó *et alii* 1973–1974, 26–27; Kristó 2005, 117–133.

¹⁵² Sunt cunoscute două domenii laice și unul eclesiastic Baltag 2004, 21–22.

¹⁵³ La Sighișoara-*Dealul Viilor*, dar și în alte părți ale zonei, ultimul nivel de locuire atestat arheologic aparține sfârșitului secolului VIII și primelor decenii ale secolului IX.

¹⁵⁴ E. Benkő 1992, 152–158, 213, 223, Fig. 34; E. Benkő 2010, 223; Derzsi-Sófalvi 2008, 267–285; Dumitrache 1979, 155–198; Dumitrache 1981, 253–285; Ioniță *et alii* 2004; Marcu 2002, 41–78; Nyárádi 2012, 155–192; Sófalvi 2010, 31–36; Sófalvi *et alii* 2008, 80–81, 90–91; Soós 2007, 111–128; Székely 1986, 216–224; Székely 1990a, 87–110; Székely 1990b, 7–10; Székely 1993–1994, 277–305; Velter 2002, 186, 352.

¹⁵⁵ *Daia*: Marcu 1998, 157–180; *Forțeni*: Săpătura lui István Botár și Boglárka Tóth. E. Benkő 2010, 225, Nota 23; Sófalvi *et alii* 2008, 86, nota 24.

¹⁵⁶ Nyárádi-Sófalvi 2012, 173, 175, 179, Fig. 26–28.

¹⁵⁷ E. Benkő 2010, 235, Nota 82; Sófalvi 2009, 15–16; Sófalvi 2012.

¹⁵⁸ E. Benkő 2010, 235, Nota 82; Bordi 2007, 287–300; Sófalvi 2009, 16, Fig. 8.

¹⁵⁹ E. Benkő 2010, 235.

Rugănești, Satu Mare, Vârghis¹⁶⁰, despre altele nu avem date arheologice clare (Felicești¹⁶¹). Trebuie să ne punem întrebarea dacă acestea nu indică alte valuri de colonizări vestice din secolul XIII sau sunt consecințele imploziilor demografice ale comunităților?

Elementele politicii de organizare a teritoriului în secolele XI–XIII, probabil și anterior, se pot urmări însă și în Bazinul Ciucului și în Depresiunea Giurgeului, așa cum ne demonstrează bisericile romanice cercetate la Tomești, Miercurea-Ciuc-Șumuleu, Misentea, Armășeni, Sâncrăieni, Lăzarea¹⁶². Trebuie să menționăm că lungimea de 14 m a bisericii de piatră de la Șumuleu, datată din a doua jumătate a secolului al XII-lea¹⁶³, ne arată clar că aceasta nu era o simplă biserică parohială, ceea ce ne duce cu gândul la existența în zonă a unor structuri social-politice stratificate.

Un orizont mult mai timpuriu (cel puțin de secol XII) se întrevide pe baza așezărilor cercetate fragmentar, a descoperirilor izolate și a toponimiei locale. Astfel, urmele arheologice reprezentate de așezarea cercetată la Văcărești¹⁶⁴, ca și cele de la Bârzava, Ciceu, Misentea, Racu, Șumuleu, Ciucsângeorgiu, Sântimbru, Lelicești, Sânsimion, Tomești, Tușnad Sat, Gârciu, Cotormani¹⁶⁵ ne înfățișează un orizont de descoperiri care se poate data încă din secolul XII, eventual chiar și mai timpuriu. Cetăți de tip „*motte*” cu materiale arheologice databile în cursul secolelor XII–XIII au fost identificate la Racu (Ciuc)-Pogányvár, respectiv la Băile Tușnad-Vártető¹⁶⁶. Doar viitoarele săpături arheologice vor elucida problemele privind perioada înființării, construirii și dezvoltării rețelei de așezări în epoca medievală din zona Ciucului.

Poziția geografică foarte apropiată a celor două necropole, Peteni și Zăbala (4 km) din zona sud-estică a Transilvaniei, din bazinul superior al Oltului, subliniază posibilitatea ca, la fel ca în bazinul superior al Târnavei Mari, în zona Trei Scaune numărul descoperirilor de acest fel este mult mai mare. Nu trebuie uitate nici bisericile romanice din

aceste zone (Chilieni, Cașinu Mic, Petriceni)¹⁶⁷, respectiv așezările de la Turia¹⁶⁸, Sfântu Gheorghe-Bedeháza¹⁶⁹ și tezaurul de la Zagon constând din monede de la Coloman (1095–1116), Ștefan al II-lea (1116–1131), Béla al II-lea (1131–1141) și Géza al II-lea (1141–1162)¹⁷⁰. Nu departe de aici, înspre sud, la Hărman-Dealul Lempeș a fost identificată o fortificație¹⁷¹, iar alte cetăți au fost cercetate sau numai identificate la Feldioara, Ungra sau mai înspre sud-vest, Făgărașul¹⁷². (vezi *Anexa 2* și *Fig. 19*)

Rămâne o sarcină a cercetărilor viitoare ca, după cartarea tuturor descoperirilor vechi și noi, să se treacă la identificarea diferitelor tipuri de centre de putere timpurii (regale, ecleziastice, laice), a căror sarcini trebuie să fi fost organizarea rețelelor de așezări și comerciale, colonizări etc. O altă problemă care ar trebui elucidată este aceea a relațiilor (de (inter)dependență) a acestor centre timpurii cu centrul comitatului Alba.

Se cuvine reliefat și faptul că aceste așezări nu apar adesea în văile marilor râuri sau în zona viitoarelor centre de putere, ci în văi laterale, periferice sau chiar în locuri izolate (de ex. în zona Târnavei Mari la Avrămești, Jacodu, Ulieș; în zona Ciucului la Armășeni, Misentea), ceea ce poate sugera că procesul de construire a rețelei de așezări trebuie să fi început mult mai devreme.

După această „incursiune” privind descoperirile arheologice ale secolelor XII–XIII din zonele situate mai la est și sud-est de Sighișoara, putem formula întrebarea: unde a fost mutată/unde s-a așezat comunitatea de la Dealul Viilor?

În condițiile în care putem presupune că statutul comunității era strâns legat de autoritatea regală, poate o garnizoană militară care supraveghea drumul înspre vest spre defileul unde probabil funcționa cetatea regală, putem afirma că această garnizoană a fost mutată la est. Dar trebuie menționat că aceasta nu era o regulă general valabilă. Amintim din nou cazul secuilor din Saschiz, care au fost așezați în a doua parte a secolului al XIII-lea în zona Arieșului, deci exact în direcția opusă. După cum sugerează analiza „tezaurului” monetar din mormântul 28B, comunitatea de la Dealul Viilor a abandonat așezarea undeva spre sfârșitul secolului XII sau începutul secolului XIII, probabil datorită unei voințe politice centrale în

¹⁶⁰ E. Benkő 1991, 15–16; Sófalvi *et alii* 2008, 85, 87–88, 91–92, 94–95; Sófalvi-Szász 2000, 5–10; Sófalvi 2005, 99–104.

¹⁶¹ Dávid 1981, 119–121, Taf. 113; Sófalvi *et alii* 2008, 82.

¹⁶² E. Benkő 2010, 225, nota 31; Botár 2009, 11–21, 23–37, 39–53, 67–75, 77–85; Székely 1990b, 4, Fig. 2.

¹⁶³ Botár 2009, 44.

¹⁶⁴ Săpătura lui István Botár din 2012. Ceramica decorată cu roțița datează foarte bine așezarea în/din secolul al XII-lea. <http://www.szekelyhon.ro/aktualis/csikszek/szora-birjak-avacsarcsi-romokat>.

¹⁶⁵ Botár 1999, 247–272; Botár 2008, 71–94; Botár 2011, 306.

¹⁶⁶ Sófalvi 2011, Tabelul 1.

¹⁶⁷ Székely 1990b, 3–19.

¹⁶⁸ Székely 1985–1986, 197–210.

¹⁶⁹ Horedt 1956, 7–39; Székely 1971, 141–165

¹⁷⁰ Velter 2002, 181–196.

¹⁷¹ Alexandrescu *et alii* 1973, 231–259.

¹⁷² Popa-Ștefănescu 1980, 496–503.

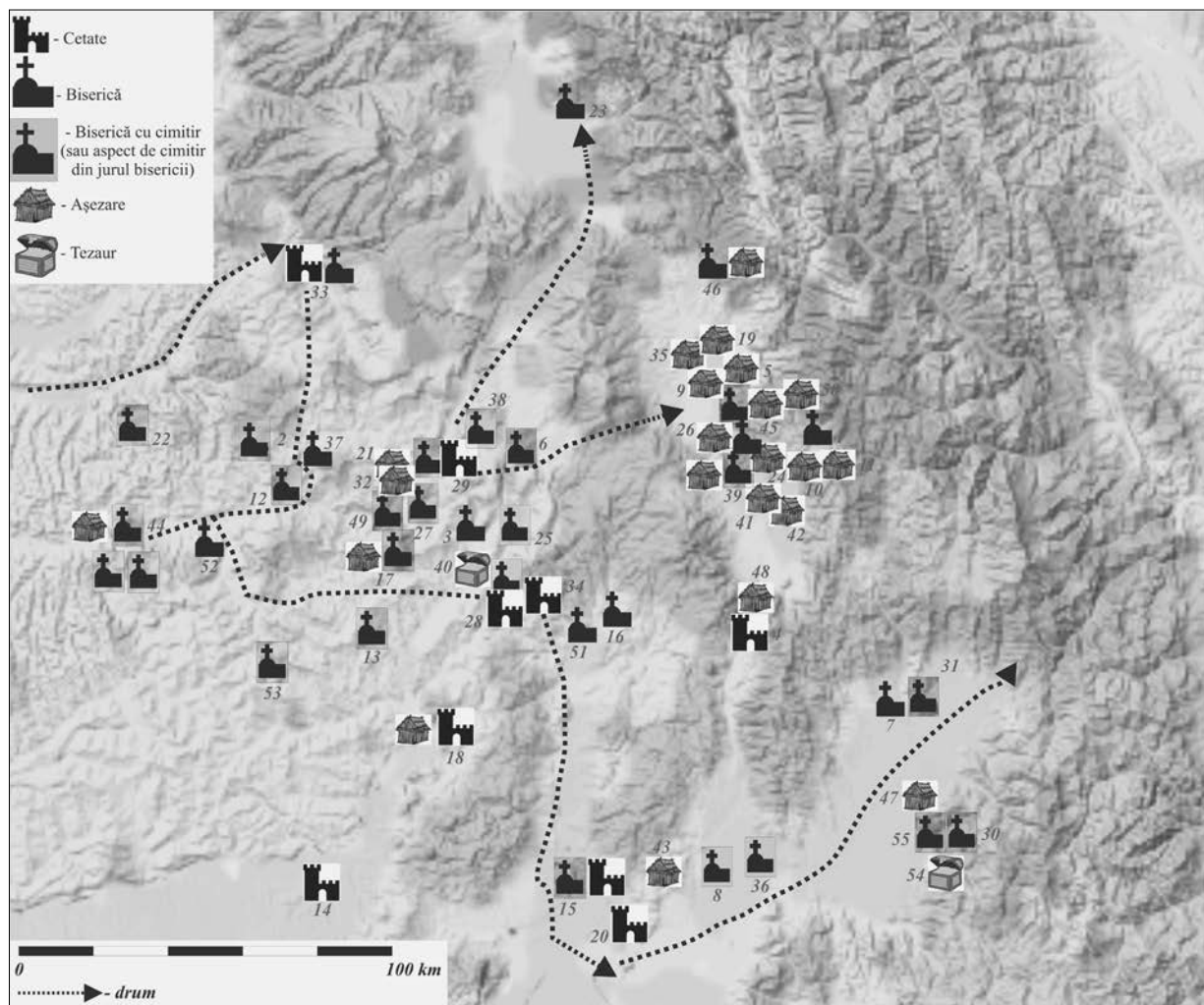

Figura 22. Descoperirile arheologice din estul și sud-estul Transilvaniei din secolele XII-XIII (vezi Anexa 2)

strânsă legătură cu politica regatului privind protecția granițelor sale estice și expansiunea spre est și sud-est, dar și cu așezarea sașilor în zona Sighișoarei înainte de 1200¹⁷³. Însă deslușirea cauzei determinante a acestui fenomen rămâne evident în zona prezumțiilor, deși după părerea noastră aceste două cauze enunțate mai sus și efectele lor puteau să fi fost legate organic între ele.

Pentru clarificarea fenomenului un rol îl pot avea următoarele două situații:

1. Mutarea acestei comunități la o *distanță mai mare*, presupune deplasarea ei în zonele estice a Secuimii, unde în cursul secolului al XIII-lea s-a definitivat rețeaua de așezări care a rămas practic până astăzi în mare parte neschimbată.

În vederea înțelegerii fenomenului organizării și funcționării instituționale a zonei graniței estice a regatului, este ilustrativ exemplul cetății de

la Bâta Doamnei, cu un inventar militar foarte bogat, databil în secolele XII-XIII¹⁷⁴. Cetatea de la Bâta Doamnei oferă posibilitatea înțelegerii atât a numărului important de biserici romanice databile în secolele XII-XIII din bazinul Ciucului și Giurgeului, cât și a cimitirelor datate cu monede din secolul al XII-lea din regiunea Ciucului și din bazinul Oltului superior. Aceasta demonstrează ceea ce am afirmat și anterior: la vest de cetatea de la Bâta Doamnei, în partea cealaltă a Carpaților (în partea estică a Secuimii), rețeaua de așezări a putut fi organizată în același timp cu întemeierea unor astfel de centre de putere de către regalitate pentru apărarea lor, dar evident și pentru controlul drumurilor comerciale spre est și sud-est și poate pentru valorificarea potențialului microzonei. Asemenea cetăți de graniță, după părerea noastră,

¹⁷³ Potrivit tradiției, întemeierea localității *Sighișoara* a fost înainte de 1200, unii croniciari amintind anul 1191 (G. Kraus), alții anul 1198 (J. Tröster): Baltag 2004, 24 (cu bibliografia aferentă).

¹⁷⁴ O bună analiză de sinteză, de popularizare, bazată pe observațiile anterioare ale lui A. Andronic și V. Spinei, la V. Agrigoroaiei: <http://www.patzinakia.com/ONLINEBOOKS/Varii-12MONUMENTE/01-BatcaDoamnei.pdf>. Despre Bâta Doamnei mai vezi: Andronic 1970, 403-416; Scorpan 1965, 441-454.

trebuia să fi existat și la celelalte trecători înspre zonele exterioare ale Carpaților.

2. Mutarea comunității de la Dealul Viilor într-o *locație apropiată* se sprijină pe o argumentație mai speculativă. Schimbarea locației comunității putea să fi fost determinată de realizarea rețelei de locuire a rutei în direcția **estică și sud-estică**. Astfel, sistemul de așezări de la est de Sighișoara, existent și în prezent, s-a format în partea dreaptă a râului Târnava pentru ca după Vânători se ramifice, după cum o sugerează drumul spre nord-est (în direcția Odorheiu Secuiesc), respectiv drumul spre sud-est, în direcția Mureni¹⁷⁵.

X.3. Despre factorii identității de grup a comunității de la Dealul Viilor. Câteva idei despre apariția entității secuiești medievale

Comunitatea de la Dealul Viilor ca grup primar¹⁷⁶, poate fi caracterizat prin relații și colaborări directe și nemijlocite între membrii săi¹⁷⁷. Dinamica și concurența socială între membrii comunității de la Dealul Viilor, care puteau determina și un nou statut social¹⁷⁸ este atestată de puține elemente concludente¹⁷⁹: de exemplu, pintenii descoperiți în complexul 7 (bordei, cuptor) și în bordeiul B1/79 (complexul 27), apoi vârful unei lame de spadă (?) sunt relevante privind ocupația și statutul unora dintre membrii comunității¹⁸⁰. Din aceste aspecte ale culturii materiale, foarte relative, putem deduce ipotetic una dintre caracteristicile grupului: sarcinile militare ale unora dintre membrii săi și în consecință identitatea militară a acestora¹⁸¹.

¹⁷⁵ Nu ar fi exclus, evident ca o ipoteză de lucru, ca biserica romanică de aici (<http://erdelyi-templmok.weebly.com/erdeacutelyi-koumlzeacutepkori-templmok-biserici-medievale-din-transilvania.html>), să fie legată de această migrație microzonală.

¹⁷⁶ Cooley 1909, 23.

¹⁷⁷ Rămâne o necunoscută, din cauza lipsei analizelor mai detaliate cum ar fi analizele de ADN și de stronțiu, dacă această comunitate s-a bazat pe relațiile gentilice dintre membrii săi sau în urma construcțiilor politico-militare prilejuite de concurența socială din secolul al XI-lea, aceasta a fost organizată pe baza unor construcții artificiale.

¹⁷⁸ Bazele acestei cercetări au fost puse de către Elton Mayo. Mayo 1933.

¹⁷⁹ Trebuie menționat că în totalitate au fost cercetate și publicate doar 15 complexe, dintre care sunt șase bordeie din zona denumită Dealul Viilor-Punct Așezare. Harhoiu-Baltag 2006–2007.

¹⁸⁰ Harhoiu-Baltag 2006–2007, Vol. II: Pl. 26. 5, pl. 73. 10, pl. 183. 9.

¹⁸¹ Chiar dacă în așezarea de la Sighișoara-Dealul Viilor s-au găsit numai doi pinteți: Harhoiu-Baltag 2006–2007, 364, menționăm că descoperiri de asemenea accesorii sunt rare în așezări.

În apariția unor solidarități noi în perioada aceasta a jucat un rol major și creștinismul, respectiv noile legi privind biserica creștină. În acest caz, legea lui Ștefan I privind participarea obligatorie la slujba de duminică a membrilor întregii comunități, în afară de cei care au grijă de foc¹⁸², a jucat un rol important privind coagularea comunităților, apariția și întărirea identității și solidarităților locale. Nu putea să fi fost altfel nici în cazul acestei comunități.

Ocupația economică principală și anume creșterea animalelor de talie mare, la rândul ei a avut un rol determinant în conturarea microidentității locale, mai ales prin identificarea față de alte comunități. Totodată, după cum am mai amintit, topografia locului indică și o funcție de control exercitată de comunitate în zonă, care la rândul ei a putut să marcheze identitatea, respectiv psihologia de microgrup a membrilor comunității.

Sarcinile și privilegiile militare au determinat constituirea unui grup care a avut la baza identității sale funcția militară, obținând privilegii de organizare proprie în cursul epocii medievale și care din secolul al XII-lea în izvoarele narative apar sub diferite forme¹⁸³. În problema originii acestei populații, numită *secui* până în zilele noastre, s-au conturat două tendințe principale: 1. populația de origine maghiară (L. Benkő, I. Bóna, J. Balázs); 2. populație militară auxiliară de origine turcică (Gy. Györffy, Gy. Kristó, I. Fodor, L. Makkai)¹⁸⁴. Fără să intrăm în detalii privind originea acestor două teze, ținem totuși să remarcăm că teza *turcică* se bazează puternic pe tendința *retrospectivă*¹⁸⁵ în cercetare, dominantă în istoriografiile și arheologiile est-europene, în timp ce cealaltă se bazează mai mult pe analize lingvistice, arheologice și etnografice sau toponimice.

Ceea ce este sigur este faptul că secuii ca grup (militar) distinct, ca entitate de sine stătătoare, apar în izvoare narative în prima parte a secolului al XII-lea (1116), dar cu un caracter nu îndeajuns de clar precizat. Chiar dacă apar într-un context apropiat cu un alt etnonim, pecenegii, aceasta nu înseamnă că se referea la etnie, ci la statutul lor militar (care a evoluat spre caracterul de națiune medievală).¹⁸⁶

¹⁸² ÁKÍF 1999, 53, nota 144.

¹⁸³ Kordé 1994, 623.

¹⁸⁴ Kordé 1994, 624.

¹⁸⁵ Evident acest tip de analiză are la bazele sale filozofia evoluționistă a secolului XVIII, respectiv teoria lui Charles Darwin. Langó 2007, 141–142. Critica modernă a darwinismului: Kuhn 2006.

¹⁸⁶ Kordé 1994, 623.

Într-o perioadă în care formele vechi de organizare socială sunt compromise, respectiv distruse, apar noi grupuri sociale secundare care dobândesc importanță și prestigiu pe paleta organizării sociale și militare. Istoria politică și militară a Regatului Maghiar din secolul al XI-lea¹⁸⁷ a însemnat dispariția vechilor forme de organizare socială și a vechilor valori „păgâne” și apariția unor noi forme sociale, dar și impunerea de către puterea centrală a unui set de noi valori, străine și până la urmă antagonice față de cele autohtone¹⁸⁸. Acest context istoric, prilejuit de războaie interne și externe¹⁸⁹, a prilejuit și a determinat apariția unor noi forme sociale, militare care pe de-o parte au reușit să mențină unele dintre vechile structuri organizatorice, dar pe de altă parte prin obținerea unor noi privilegii au creat un grup cu o identitate socială aparte, bazată pe funcția și prestigiul identității de militar, având la bază forme de organizare occidentale, mai precis france. După părerea noastră apariția, respectiv coagularea unei noi entități cu rol militar și politic precis, a avut loc în cursul secolului al XI-lea. Rezultatul acestui proces sociologic și instituțional-politic se întrevide în izvorul din 1116, unde apare pentru prima oară ca o nouă entitate politico-militară¹⁹⁰. Faptul că secuii nu apar în izvoare și în secolul anterior se poate explica prin faptul că ei încă nu au existat în acea perioadă ca entitate socială și militaro-politică.

În această ecuație nu are nici o importanță și nici nu poate fi stabilit ce fel de origini (biologice, culturale) aveau membrii microcomunităților aparținând acestui strat socialo-militaro-politic.

¹⁸⁷ Privind istoria secolului XI, vezi: Kristó 1999; Kristó 2003.

¹⁸⁸ Poate fi citată și marea răscoală păgână din 1046, când este ucis și Sfântul Gellért, primul episcop al Cenadeului. În acest sens legislația lui Ștefan I, alcătuită din 56 articole, a a însemnat atacul frontal asupra vechilor tradiții și valori: ÁKÍF 1999, 46–77.

¹⁸⁹ În prima parte a secolului XI au avut loc numeroase conflicte armate între Regatul Maghiar și Imperiul Romano-German: 1030, 1041–1044, 1051–1052, 1060). În acest sens: Kristó 1999.

¹⁹⁰ Trebuie să mai amintim că tot în secolul XI apare și *nobilimea*, ca o nouă entitate socială de tip vestic (în elita nobiliară constituită în secolul XI au intrat mulți cavaleri occidentali), care a reprezentat în cursul epocii medievale maghiare tot o *națiune*. Această observație a noastră este susținută și de o argumentație negativă: în secolul XI apar în izvoare diferite grupuri etnice pe teritoriul regatului (etnii, deși termenul este greu de folosit pentru medievalitatea maghiară), care se stabilesc pe teritoriul regatului, printre care pecenegii sau hospesii germanici și italieni. Pecenegii sunt menționați prima oară în componența structurii militare a regatului în armata lui Andrei I (1046–1060), mai precis în războiul contra lui Henric al III-lea, în granițele vestice ale regatului.

Totodată, particularitățile specifice ale diferitelor grupurilor de secui este demonstrată atât de datele lingvistice, cât și de toponimii, ceea ce la rândul lor pledează pentru o construcție socialo-militaro-politică a regatului în secolul XI.

Analizele lingvistice au evidențiat pe de o parte că locuitorii din actuala Secuime vorbesc diferite graiuri ale limbii maghiare, iar pe de altă parte lipsa totală a elementelor unei limbi „turcice”¹⁹¹. Totodată atât analiza toponimelor, cât și izvoarele istorice au identificat urme ale unor comunități de secui în diferite părți ale Bazinului Carpatic, împrejurări care subliniază din nou diversitatea originii indivizilor care au format acest strat socialo-militar.

Pe baza acestor date credem că nașterea entității secuiești a avut la bază un proces instituțional (politico-militar), organic legat de cauze sociologice din secolul XI. Formarea și evoluția entității secuiești, dintr-un grup social într-una de *națiune în sens* medieval, se poate explica fără îndoială pe baza drepturilor dobândite treptat; în acest sens, după așezarea lor în Secuime, un rol determinant l-au jucat *teritorialitatea* și *autonomia*, evident în termeni medievali.

Dacă în cursul secolului XI se poate vorbi despre nașterea acestei entități, o altă etapă, respectiv o altă problemă, o reprezintă geneza secuiasă pe teritoriul Secuimii actuale. Totodată trebuie să precizăm că etnogeneza secuiască (ca și alte etnogeneze) nu trebuie și până la urmă nici nu poate fi cercetată primordial din punct de vedere biologic, ci în primul rând din punct de vedere instituțional și sociologic; analiza biologică trebuie să aibă doar un rol adițional. După părerea noastră, nașterea *entității secuiești de pe teritoriul Terra Siculorum*, adică în bazinele superioare ale Mureșului, Târnavelor și Oltului este rodul unei evoluții instituționale, iar în organizarea comunităților secuiești în scaune pe lângă grupul privilegiat socio-militar, așezat de către regalitate, un rol au jucat și grupurile de populații vorbitoare de limbă slavă, așa cum relevă numărul mare de toponimii slave în zona Trei Scaune sau bazinul Giurgeului¹⁹², dar și grupuri de „unguri”¹⁹³ veniți anterior sau posterior așezării acestor grupuri pe teritoriul estului Transilvaniei. Ținem să precizăm că nu putem exclude nici grupuri mai mici germanice, apoi mai târziu grupuri de vlahi sau grupuri de moldoveni. În concluzie, entitatea poli-

¹⁹¹ Kristó 1996, 66–68; L. Benkő 1990, 114–116.

¹⁹² După părerea unor lingviști, nu toate toponimiile trebuie datate înainte de secolul X, deoarece proprietarii unguri au colonizat mai târziu și populații rutene. În această privință, vezi: Cs. Bogáts 1929, 53.

¹⁹³ Rác 2003, 10.

tică medievală secuiască, cu un rol important în, respectiv în structura militară a regatului (politica estică și sud-estică a acestuia) s-a născut în zona denumită azi Secuime¹⁹⁴. Organizarea politică s-a născut în aceste zone având la bază privilegiile acordate de regalitate, concretizate în organizarea instituțională în *scaune*.

Factorii determinanți ai acestei evoluții instituționale au fost *regalitatea*, ca putere centrală, care avea un interes special în existența și menținerea unei cavalerii ușoare profesioniste (pe lângă implementarea cavaleriei grele, de tip occidental) și *elitele acelui strat militar*, care au reușit să mențină și să dezvolte privilegiile militare, rezultatul fiind apariția structurii instituționale medievală numit *scaun*, respectiv națiunea medievală secuiască, în frunte cu comitele lor care nu era subordonat voievodului, ci direct regelui. Este medievalitatea transilvană de tip occidental, însă cu rădăcini orientale ale structurilor militare și sociale.

ANEXA 1. Răspândirea siturilor funerare din Bazinul Carpatic cu morminte în ciste construite în formă antropomorfă și a mormintelor cu nișă cefalică săpate în pământ

1. Esztergom-Zsidód: Molnár 2005, 110.
2. Budapest-Districtul XVI, strada Timur: Írásné Méliș 1997, 54.
3. Budapest-Kána: Informații personale.
4. Eger: Révész 2008, Fig. 107, 112, 116.
5. Szombathely: Pap 2010, 109.
6. Kaposvár: Bárdos 1978, 187–234.
7. Babócsa-Nárciszkert: Magyar 2005, Pl. 2. 2.
8. Ópusztaszer-Monostor: Pap 2002, Fig. 4. 1.
9. Csongrád-Ellésmonostor: Pap 2002, Fig. 4. 4.
10. Vokány: Pap 2002, Abb. 4. 9.
11. Somogyvár: Papp 2001, 300, 304, 352.
12. Rakovac: Stanojev 2000, 394.
13. Mačvanska Mitrovica: Stanojev 2005, 61, nota 16.
14. Szentes-Kaján: Türk 2005, Fig. 5.
15. Frumușeni (germ.: Schöndorf; mgh.: Szépfalu)/Bizere: Rusu–Burnichioiu 2011, 65–69.
16. Tăuți, Tauț (germ.: –; mgh.: Feltót; româna veche: *Tăuții* de Sus, Slovacii de Sus): Informațiile mulțumesc colegilor Adrian Andrei Rusu și Florin Mărginean.

17. Mediaș (germ.: Mediasch; mgh.: Szászmedgyes, Medgyes): Fabini–Beldie–Dumitrache 1977, 85–102;
18. Sighișoara (germ.: Schäßburg; mgh.: Segesvár)–*Dealul Viilor*.
19. Sighișoara (germ.: Schäßburg; mgh.: Segesvár)–*Biserica din Deal*: CCA 2000, 96–97.
20. Sighișoara (germ.: Schäßburg; mgh.: Segesvár)–*Biserica Mănăstirii*: Marcu Istrate–Istrate 2005, 235.
21. Sibiu (germ.: Hermannstadt; mgh.: Nagyszeben)–*Piața Huet*: Marcu Istrate *et alii* 2007, 65–70.
22. Viscri (germ.: Deutsch-Weißkirch; mgh.: Szászfehéregyháza): Dumitrache 1981, 253–285.
23. Feldioara (germ.: Marienburg; magh.: Földvár): Ioniță *et alii* 2004, 29–63, 93–129.
24. Cluj-Napoca-Mănăstur (germ.: Klausenburg-Abtsdorf; mgh.: Kolozsvár-Kolozsmonostor): Iambor *et alii* 1981, 131–146.
25. Alba Iulia (germ.: Karlsburg; mgh.: Gyulafehérvár)–*Kathedrale*: Marcu-Istrate 2008.
26. Orăștie (germ.: Broos; mgh.: Szászváros)–*Festung*: CCA 1995, 62–65; Pinter 2011, 9–38.
27. Băta: Sümegi 1997, 155; Sümegi 2006, 148, Fig. 2.
28. Cikádor: Sümegi 1997, 155; Sümegi 2006, 148.
29. Požega/Slavonska Požega (germ.: Poschegg; mgh.: Pozsega; sârbesc: *Požega*): Stanojev 2005, 61, Nota 16.

ANEXA 2. Lista descoperirilor arheologice din secolele XII–XIII din estul Transilvaniei (Fig. 20)

1. Armășeni (germ.: –; mgh.: Csíkménaság)
2. Avrămești (germ.: –; mgh.: Szentábrahám)
3. Bădeni (germ.: –; mgh.: Bágy)
4. Băile Tușnad (germ.: Bad Tuschnad; mgh.: Tusnádfürdő)
5. Bârzava (germ.: –; mgh.: Csíkborszova)
6. Brădești (germ.: –; mgh.: Fenyéd)
7. Cașinu Mic (germ.: –; mgh.: Kiskászon)
8. Chilieni (germ.: –; mgh.: Kilyén)
9. Ciceu (germ.: –; mgh.: Csíkcicsó)
10. Ciucsângeorgiu (germ.: –; mgh.: Csíkszentgyörgy)
11. Cotormani (germ.: –; mgh.: Kotormány)

¹⁹⁴ Sugestivă în acest sens formularea lui András Sófalvi: „secuiul a fost făcut secui de către Terra Siculorum”. Sófalvi 2003, 41.

12. Cristuru Secuiesc (germ.: Szeklerkreuz; mgh.: Székelykeresztúr)
13. Drăușeni (germ.: Draas; mgh.: Homoróddaróc)
14. Făgăraș (germ.: Fogarasch; mgh.: Fogarasch)
15. Feldioara (germ.: Marienburg; mgh.: Földvár)
16. Filia-Dobeni (germ.: –; mgh.: Erdőfüle)
17. Forțeni (germ.: –; mgh.: Farcád)
18. Ungra (germ.: Galt; mgh.: Ugra, Szászugra; româna veche: Ugrona)
19. Gârciu (germ.: –; mgh.: Göröcsfalva)
20. Hărman (germ.: Honigberg; mgh.: Szászhermány)
21. Hoghia (germ.: –; mgh.: Hodgya)
22. Jacodu (germ.: Ungarisch-Sacken; mgh.: Magyarzsákod)
23. Lăzarea (germ.: Grünberg; mgh.: Gyergyószerhegy; româna veche: Sarhighi, Giurgeu-Sarheghi)
24. Lelicieni (germ.: –; mgh.: Csíkszentlélek)
25. Merești (germ.: –; mgh.: Homoródalmás)
26. Misentea (germ.: –; mgh.: Csíkmindszent)
27. Mugeni (germ.: –; mgh.: Böggöz)
28. Ocland (germ.: –; mgh.: *Oklánd*)
29. Odorheiu Secuiesc (germ.: Odorhellen; mgh.: Székelyudvarhely)-Budvár, -Szentimre
30. Peteni (germ.: –; mgh.: Székelypetőfalva)
31. Petriceni (germ.: –; mgh.: Kézdikővár)
32. Polonița (germ.: –; mgh.: Székelylengyelfalva)
33. Praid (germ.: –; mgh.: Parajd)
34. Racoșu de Jos (germ.: Ratsch; mgh.: Alsórákos)
35. Racu (germ.: –; mgh.: Csíkrákos)
36. Reci (germ.: –; mgh.: Réty)
37. Rugănești (germ.: –; mgh.: Rugonfalva)
38. Satu Mare (germ.: –; mgh.: *Máréfalva*)
39. Sâncrăieni (germ.: Heilkönig; mgh.: Csíkszentkirály)
40. Sânpaul (germ.: –; mgh.: Homoródszentpál)
41. Sânsimion (germ.: –; mgh.: Csíkszentsimon)
42. Sântimbru (germ.: –; mgh.: Csíkszentimre)
43. Sfântu Gheorghe, (germ.: Sankt Georg; mgh.: Sepsiszentgyörgy)
44. *Sighișoara* (germ.: *Schäßsburg*; mgh.: *Segesvár*)-Biserica din Deal; Biserica Mănăstirii; Dealul Viilor
45. Șumuleu-Ciuc (germ.: Schomlenberg; mgh.: Csíksomlyó)
46. Tomești (germ.: –; mgh.: Csíkszenttamás)
47. Turia (germ.: –; mgh.: Torja)
48. Tușnad Sat (germ.: –; mgh.: Nagytusnád)
49. Ulieș (germ.: –; mgh.: Kányád)
50. Văcărești (germ.: –; mgh.: Vacsárcsi)
51. Vârghiș (germ.: –; mgh.: Vargyas)
52. Vânători (germ.: Diwaldsdorf, Teufelsdorf, Truffelsdorf; mgh.: Héjjasfalva, Héjásfalva; româna veche: Hașfalău)
53. Viscri; (mgh.: Szászfehéregyháza; germ.: Deutsch-Weißkirch)
54. Zagon (mgh.: *Zágon*; germ.: –)
55. Zăbala (mgh.: Zabola; germ.: –)

Ediții de izvoare narative

ÁKÍF

1999. Az államalapítás korának írott forrásai. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Ed.: Gy. Kristó. Szeged 1999.

Corpus Iuris Hungarici

1899. Corpus Iuris Hungarici. Coord.: D. Márkus. Budapest, 1899.

Írott Források 1050–1116

2006. Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22. Ed.: F. Makk, G. Thoroczkay. Szeged 2006.

EO I

1997. Erdélyi okmánytár/Codex diplomaticus Transsylvaniae. Ed.: Zs. Jakó. Vol. 1 (1023–1300). Budapest 1997.

SzO III

1890. Székely Oklevéltár III. kötet 1270–1571. Kolozsvár 1890.

BIBLIOGRAFIE

Alexandrescu *et alii* 1973

A. D. Alexandrescu, I. Pop, M. Marcu, Raport asupra săpăturilor de la Hărman, jud. Brașov (1961–1970) (Rapport sur les fouilles de Hărman, dep. de Brașov [1961–1970]). *Mat. și Cerc. Arb.* 10, (1973), 231–259.

Andronic 1970

Al. Andronic, Fortificațiile medievale din Moldova (Les fortifications medievales de la Moldavie). *MemAnt* 2, 1970, 403–416.

Bálint 1976

Cs. Bálint, A magyarság és az ú.n. Bjelo Brdói kultúra (Die Ungarn und die sog. Bjelo-Brdo kultur). *Cumania* 4, (1976), 225–254.

Bálint 2006

Cs. Bálint, Az ethnosz a kora középkorban (A kutatás lehetőségei és korlátai) (The Ethnos in the Early Middle Ages. [Possibilities and limits of research]). *Századok* 140/2, (2006), 277–347.

- Baltag 1979
G. Baltag, Date pentru un studiu arheologic al zonei municipiului Sighișoara (Donées scientifique pour une étude archéologique de la zone du municipe de Sighișoara). *Marisia* 9, (1979), 75–106.
- Baltag 2004
G. Baltag, Sighișoara – Schässburg – Segesvár. Cluj-Napoca 2004.
- Bárdos 1978
E. Bárdos, Középkori templom és temető Kaposvár határában (Előzetes jelentés a leletmentő ásatásról) (A mediaeval Church and a Cemetery on the Confines of Kaposvár). *Somogyi Múz. Közl.* 3, (1978), 187–234.
- Bărcă 2006
V. Bărcă, *Istorie și civilizație. Sarmatii în spațiul est-carpatic (sec. I a. Chr. – începutul sec. II p. Chr.)/History and Civilisation. The Sarmatians in the East Carpathians Region (1st century BC–beginning of the 2nd century AD)*. Cluj-Napoca (2006).
- E. Benkő 1991
E. Benkő, Rugonfalva középkori emlékei. *EM* 53/1–2, (1991), 15–28.
- E. Benkő 1992
E. Benkő, *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája (Die archäologische Topographie des mittelalterlichen Stuhles Keresztúr)*. VAH 5. Budapest (1992).
- E. Benkő 2010
E. Benkő, A középkori székelyek (The Szeklers in the Middle Ages). (E. Benkő, Gy. Kovács), *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon/Archaeology of the Middle Age and the Early Modern Period in Hungary*, Budapest (2010), 221–254.
- E. Benkő 2012
E. Benkő, A középkori Székelyföld. Budapest (2012).
- L. Benkő 1990
L. Benkő, Adalékok a székelyek korai történetéhez. *EM* 52 [1], (1990), 109–122.
- Bernert et alii 2003
Zs. Bernert, Á. Kustár, Cs. Suskovics, I. Szikossy, K. Targubáné Rendes, G. Tóth, A Vál-Plébániakert középkori templom körüli temető embertani vizsgálata. *Folia Anthr.* 1, (2003), 5–16.
- Bogáts D. 1929
Cs. Bogáts D., Háromszéki helynevek. (V. Csutak), *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*, Sepsiszentgyörgy (1929), 48–58.
- Bordi 2007
Zs. L. Bordi, Fortificațiile medievale timpurii din pădurea Rika. Turnul estic (A Rika-erdei kora középkori erődítményrendszer. A keleti torony) (The Early Medieval Fortifications of the Rika Forest. The Eastern Tower). *Acta Siculica* 2007, 287–300.
- Botár 1999
I. Botár, Árpád-kori kerámialeletek a Csíki Székely Múzeum gyűjteményében. *Acta Siculica* (1999/1), 247–272.
- Botár 2008
I. Botár, Csík Árpád-kori települestörténetének kérdései a helynevek és a régészeti adatok fényében. (I. Hoffman, V. Tóth), *Helynévtörténeti tanulmányok*, Debrecen 3, (2008), 71–94.
- Botár 2009
I. Botár, *Kövek, falak, templomok*, Csíkszereda (2009).
- Botár 2011
I. Botár, Medieval Finds from Cotorman. *Marisia* 31, (2011), 299–312.
- Castella 1999
B. Castella, *La necropole gallo-romaine d'Avenches „En Chaplix”. Fouilles 1987–1992*. Lausanne Vol. I, (1999).
- Cooley 1909
C. H. Cooley, *Social Organization*. New York (1909).
- Crângaci-Țiplic-Oța 2002–2003
M.-E. Crângaci Țiplic, S. Oța, Piese inedite din colecția Muzeului Național de Istorie a României descoperite în necropola de secol XII de la catedrala romano-catolică de la Alba Iulia, *ActaMN* II, 39–40, (2002–2003) [2005], 91–106.
- Csukás 1975
Gy. Csukás, Jelentés a Fejér Megyei Múzeumok helyzetéről 1973 (Archäologische Forschungen). *Alba Regia* 14, (1975), 363–375.
- Daróczi-Szabó 2008
M. Daróczi-Szabó, Állattartás a középkori falvainkban. (A. Kubinyi, J. Laszlovszky, P. Szabó) *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*, Budapest (2008), 99–101.
- Dávid 1981
L. Dávid, A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei. București (1981).
- Derzsi-Sófalvi 2008
Cs. Derzsi, A. Sófalvi, Régészeti kutatások a kányádi középkori templomnál [2005–2006] (Cercetări arheologice la biserica medievală din Ulieș [2005–2006] – Archaeological researches at the medieval church of Kányád [2005–2006]). *Acta Siculica* (2008), 267–285.
- Dobroliubskii–Stoliarik 1983
A. O. Dobroliubskii, O. S. Stoliarik, Bizantinszki moneti i kocsivnickomy pohovanni XII sz. I Dnisztro–Dunaiszkomy mezsipicsi. *Arheologija (Kyiv)* 43, (1983), 71–75.

Dumitrache 1979

M. Dumitrache, Cetatea sătească din Drăușeni, jud. Brașov. Ansamblu de arhitectură medievală. Cercetări arheologice 1973–1977 (La forteresse villageoise de *Drăușeni*, dép. Brașov, ensemble d'architecture médiévale. *Recherches archéologiques* 1973–1977). *Cerc. Arh.* 3, (1979), 155–198.

Dumitrache 1981

M. Dumitrache, Evoluția cetății țărănești de la Viscrii, jud. Brașov în lumina cercetărilor arheologice și de arhitectură (The evolution of the peasant fortress at Viscri, Brașov county, in the perspective of archaeological and architectural research). *Cerc. Arh.* 4, (1981), 253–285.

Fabini–Beldie–Dumitrache 1977

M. Fabini Hermann, M. Beldie–Dumitrache, Die Restaurierung der evangelischen Stadtpfarrkirche in Mediaș. FVL, 20/1, 1977, 85–102.

Fiedler 1992

U. Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*. Universitätsforsch. zur Prähistorischen. 11. Bonn (1992).

Fodor 2005

I. Fodor, Árpád-kori templom körüli temetők Hajdúdorog határában (Churchyards from the Arpadian Period [11–13th Centuries]). (Á. Ritoók, E. Simonyi), *A középkori templom körüli temetők kutatása*, Budapest, OH (2005), 197–212.

Gál 1985–1986

É. Gál, Friesachi denárlelet Pécs–Jakabhegy Árpád-kori temetőjéből (Ein Frisacher Denar-Fund in der Begräbnisstätte aus der Arpadenzeit in Pécs–Jakabhegy). *Num. Közl.* 84–85, (1985–86), 45–46.

Gáll 2004–2005

E. Gáll, Analysis and comparison of burial customs in the 10–11th century in the Transylvanian basin, Crișana and Banat. *Dacia N. S.* 38–39, (2004–2005), 334–454.

Gáll 2011

E. Gáll, *Doboka-IV. vártérség templom körüli temetője. Régészeti adatok egy észak-erdélyi ispáni központ 11–13. századi fejlődéséhez* (The Churchyard Cemetery in Dăbâca/Doboka, Castle area 4. *Archaeological Data on the Development of the North Transylvanian County Centre on the 11–13th Centuries*). Kolozsvár (2011).

Gáll 2013a

E. Gáll, *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői* (10th and 11th century burial sites, stray finds and treasures in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat). Magyarország Honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6. Szeged (2013), Vol. I–II.

Gáll 2013b

E. Gáll, The analysis of churchyard cemeteries in Transylvania Basin from the 11th–13th centuries. On

the beginning of institutionalised Christianity. *Marisia XXXIII*, (2013), 182–302.

Gáll 2013c

E. Gáll, The Question of the Centres of Power in the light of the Necropolises from the 10th Century in Transylvanian Basin. The case of the Cluj's necropolises. (M. Hardt, O. Heinrich–Tamáska), *Macht des Goldes, Gold der Macht Herrschafts- und Jenseitsrepräsentationen zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donauraum. Akten des 23. Internationales Symposium Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum, Tengel, 16.–19. 11. 2011*. Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 2, Weinstadt (2013), 461–481.

Gáll et alii 2010

E. Gáll, B. Gergely, Sz. Gál, La răscruce de drumuri. Date arheologice privind teritoriul orașului Cluj-Napoca în secolele X–XIII (At Crossroads. Archaeological data concerning the territory of Cluj-Napoca City in the 10th and the 13th Centuries). Cluj-Napoca (2010).

Gáll–Laczkó 2013

E. Gáll, N. Laczkó, Doboka várkomplexuma. Tudomány – tudománypolitika és régészet a '60-as évektől napjainkig (The fortress complex of Dăbâca/Doboka/Dobeschdorf. Science – political-science and archaeology from the 60's to our days). (L. Révész, M. Wolf), *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Budapest–Szeged, 2013, 83–125.

Grässlund 1965–1966

A. S. Grässlund, Charonsmynt i vikingatida gravar? *Tor* 11, (1965–1966), 168–197.

Harhoiu 2014

R. Harhoiu, Ein Gräberfeld des 4. Jahrhunderts in Schässburg–Weinberg (rum. Dealul Viilor)–Fundstelle „Gräberfeld“ [Gräberfeld 2]. (S. Cociș), *Archäologische Beiträge. Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*. Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 7. (S. Cociș–A. Ursuțiu), Cluj-Napoca (2014), 295–323.

Harhoiu–Baltag 2006–2007

R. Harhoiu, Gh. Baltag, *Sighișoara – „Dealul Viilor”*. Monografie arheologică I–II. Cluj-Napoca (Vol. I: 2006, vol. II: 2007).

Harhoiu–Ioniță 2008

R. Harhoiu, A. Ioniță, Cercetări arheologice la „Sighișoara–Dealul Viilor”, punctul „Necropolă”. Un tezaur monetar din secolul al XII-lea (Archäologische Grabungen in Sighișoara [Schässburg] Fundstelle „Dealul Viilor–necropolă [Weinberg–Gräberfeld]”. Ein Münzschatzfund aus dem 12. Jahrhundert). (D. Țeicu – I. Cădea), *România în Europa medievală. Studii în onoarea profesorului Victor Spinei*, Brăila (2008), 199–223.

- Hassenpflug 1999
E. Hassenpflug, *Das Laienbegräbnis in der Kirche. Historisch-archäologische Studien zu Alemannien im frühen Mittelalter. Freiburger Beiträge zur Archäologie und Geschichte des ersten Jahrtausends*. Rahden (1999).
- Hävernack 1973–1975
W. Hävernack, Münzen als Grabbeigaben 750–1815 (Auswertung des Fundkataloges der Numismatischen Kommission der Länder in der Bundesrepublik Deutschland). *HambBeitrNum* 27–29, (1973–1975), 27–51.
- Heckenast 1970
G. Heckenast, Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpádkor-ban. *Értekezések a történeti tudományok köréből* 53. Budapest (1970), 26–27.
- Hóman 1916
B. Hóman, *Magyar pénztörténet 1000–1325*. Budapest (1916).
- Horedt 1956
K. Horedt, Așezarea de la Sf. Gheorghe-Bedeháza. *Mat. și Cerc. Arh.* 2, (1956), 7–39.
- Horváth 1977
I. Horváth, Esztergom-Budai Nagy Antal u. 7. *Rég. Füzt.* 30, (1977), 59–60: nr. 135.
- Hunka 1996
J. Hunka, Mincovníctvo uhorských vojvodov v druhej polovici 11. storočia (Das Münzwesen ungarischen Herzöge in der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts). *SlovNum* 14, (1996), 59–84.
- Huszár 1979
L. Huszár, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*. München (1979).
- Iambor 2005
P. Iambor, *Așezări fortificate din Transilvania (sec. IX–XIII)*. Cluj-Napoca (2005).
- Iambor et alii 1981
P. Iambor, Șt. Matei, A. Halasu, Noi cercetări arheologice de la complexul medieval timpuriu de la Cluj-Mănăstur (Betrachtungen zum chronologischen Verhältnis zwischen Siedlung und Friedhof von Cluj-Mănăstur. *AMN* 18, (1981), 131–146.
- Ioniță 2009
A. Ioniță, *Așezarea din secolele XII–XIII de la Bratei (The 12th – 13th Century Settlement of Bratei/Die Siedlung des 12.–13. Jhs. von Bretau (Bratei)*. Bibliotheca Brukenthal BB XXXII. Alba Iulia (2009).
- Ioniță et alii 2004
A. Ioniță, D. Căpățână, N. Boroffka, R. Boroffka, A. Popescu, *Feldioara-Marienburg. Contribuții arheologice la istoria Țara Bârsei–Archäologische Beiträge zur Geschichte des Burzenlandes*. București (2004).
- Isac et alii 2012a
A. Isac, E. Gáll, Sz. Gáll, A 12th cemetery fragment from Gilău (Cluj county) (germ.: Julmarkt; magh.: Gyalu) (A XII century cemetery from Gilău [German: Julmarkt; Hungarian: Gyalu, Cluj County]). *Ephemeris Napocensis* 22, (2012), 301–312.
- Isac et alii 2012b
A. Isac, E. Gáll, Sz. Gáll, Un fragment de cimitir din secolul XII la Gilău (jud. Cluj) (germ.: Julmarkt; magh.: Gyalu) (cu rezumat în engleză). *Mat. și Cerc. Arh.-S.N.* 8, (2012), 165–176.
- Írásné Méliș 1997
K. Írásné Méliș, Árpád-kori temetők a pesti határban, 11–13. század (Cimetière de l'époque arpadienne [11–13e siècles] sur la périphérie de Pest). *BudRég* 31, (1997), 41–78.
- Istrate 2006
A. Istrate, Sighișoara, jud. Mureș. Punct: Cetate, Biserica Mănăstirii. *Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2005. A XL-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice Constanța, 31 mai – 3 iunie 2006*. Fără loc (2006), 328–329. (<http://cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2006/cd/index.htm>)
- Kanozsay–Banner 1964
M. Kanozsay, J. Banner, Torma Károly leveleiből (Ausgewählte Briefe von Professor C. Torma). *DissArch* 6, (1964), 17–53.
- Kaufmann 1952
H. Kaufmann, Mittelalterliche Nachbestattungen mit Brakteatenschatz in einem Grabhügel der Jungsteinzeit von Sonneborn, Kreis Gotha. *JSchrVgHalle* 36, (1952), 140–148.
- Kenk 1982a
R. Kenk, *Früh- und hochmittelalterliche Gräber von Kudyrgé im Altai*. AVA 3. München (1982).
- Kenk 1982b
R. Kenk, *Frühmittelalterliche Gräber aus West-Tuva*. AVA 4. München (1982).
- Kieffer-Olsen 1997
J. Kieffer-Olsen, Christianity and Christian Burial. The religious background, and the transition from paganism to Christianity, from the perspective of a churchyard archaeologist. (C. K. Jensen, K. H. Nielsen), *Burial and Society*, Aarhus, Aarhus University Press, (1997), 185–189.
- Kiss 2000
A. Kiss, Időjárási adatok a XI–XII. századi Magyarországról. (F. Piti, Gy. Szabados) „Magyarok eleiről”. *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*, Szeged (2000), 249–263.

- Kolníková 1967
E. Kolníková, Oblolus mrtvých vo včasnostredovekých hroboch na Slovensku (Totenobulus in frühmittelalterlichen Gräber der Slowakei). *Slovenská Arch.* 15, (1967), 189–245.
- Kordé 1991
Z. Kordé, *A székelykérdés története*. Székelyudvarhely (1991).
- Kordé 1994
Z. Kordé, Székelyek. (Gy. Kristó), *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század). Budapest (1994), 623–625.
- Kovács 1983
L. Kovács, Byzantinische Münzen in Ungarn des 10. Jahrhunderts. *Acta Arch. Acad. Scien. Hung.* 35, (1983), 133–154.
- Kovács 1997
L. Kovács, *A kora Árpád-kori pénzverésről. Érméleti és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről* (Über die ungarische Münzprägung in der frühen Arpadenzeit. Numismatisch-archäologische Studien über die Münzen aus dem Zeitraum zwischen der Regierungszeiten Stephans I (des Heiligen) und Bélás II (des Blinden) (1000–1141) im Karpatenbecken). VAH 7. Budapest (1997).
- Kovács 2004
L. Kovács, Érmék nem dísz vagy ékszer szerepben a honfoglaló magyar sírokban. (Gy. Erdei, B. Nagy), *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. MHB XIV, (2004), 43–50.
- Kovalovszki 1994
J. Kovalovszki, Csónakos temetkezések az Árpád-korban. (L. Kovács), *Honfoglalás és régészet I*. Budapest (1994), 207–217.
- Kristó 1981
Gy. Kristó, Sírhelyekre vonatkozó adatok korai okleveleinkben. *Acta Hist. Szeg.* 71, (1981), 21–27.
- Kristó 1996
Gy. Kristó, *A székelyek eredetéről*. Szeged (1996).
- Kristó 1999
Gy. Kristó, *A tizenegyedik század története*. Budapest (1999).
- Kristó 2003
Gy. Kristó, *Magyarország története 895–1301*. Budapest (2003).
- Kristó 2005
Gy. Kristó, Settlement Name Giving in the Age of Árpáds. (S. Maticsák), *Onomastica Uralica* 3. Settlement Names in the Uralian Languages. Debrecen–Helsinki (2005), 117–133.
- Kristó et alii 1973–1974
Gy. Kristó, F. Makk, L. Szegfű, Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. *Acta Historica* 44. Szeged (1973–1974).
- Kulcsár 1992–1995
M. Kulcsár, Néhány megjegyzés az Árpád-kori karikaékszerek viseletének kérdéséhez. Az ún. köpűs záródású karikák (Beiträge zur Frage der arpadenzeitlichen Ringtracht. Die sog. Ringe mit Tüllenverschluß). *Savaria* 22, (1992–1995), 249–275.
- Kuhn 2006
W. Kuhn, A darwinizmus buktatói. Egy évszázados tévedés vége. Budapest (2006).
- Langó 2007
P. Langó, *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest (2007).
- Magyar 2005
K. Magyar, Árpád-kori nemzetségi központok egyházainak temetőiről (On the churchyards of the clan centres of the Árpadian Era). (Á. Ritoók, E. Simonyi), *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Budapest, OH, (2005), 163–172.
- Marcu 1998
D. Marcu, Biserica reformată de la Daia, jud. Harghita. Cercetări arheologice (The Calvinist Church from Daia, Harghita county. Archaeological Researches). *Stud. și Cerc. Istor. Veche* 49/2, (1998), 157–180.
- Marcu 2000
D. Marcu, Sighișoara, jud. Mureș. Punct: Biserica din Deal. *Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 1999. A XXXVI-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice Deva, 24–28 mai 2000*. Fără loc (2000), 96–97. (<http://cronica.cimec.ro/detalii.asp?k=949&d=Sighisoara-Mures-Biserica-din-Deal-1999>)
- Marcu 2002
D. Marcu, Biserica fortificată de la Drăușeni. (A. A. Rusu–P. L. Szőcs), Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. Satu Mare/Szathmárnémeti (2002), 41–78.
- Marcu Istrate–Istrate 2005
D. Marcu Istrate, A. Istrate, Morminte cu nișă cefalică descoperite la Alba Iulia (sec. XII–XIII). Contribuții privind istoria oaspeților occidentali în Transilvania (Graves with „fosse anthropomorphe” discovered in Alba Iulia [12th and 13th centuries]. Contributions concerning the history of the western visitors in Transylvania. (Z. Pinter, M. Țiplic), *Relații interetnice în Transilvania (secolele VI–XIII)*. Bibliotheca Septemcastrensis 12. București, (2005), 229–244.

- Marcu 2008
D. Marcu, *A gyulafehérvári római katolikus székesegyház és püspöki palota régészeti kutatása (2000–2002) (The Roman Catholic Cathedral and the Bishop's Palace of Gyulafehérvár. The 2000–2002 Archaeological Research)*. Budapest (2008).
- Marcu Istrate et alii 2007
D. Marcu Istrate, A. Istrate, V. Moraru, *Sacru și profan într-un oraș european (1150–2007) Piața Huet – o punte peste timp. /Sacred and profane in an european city. Huet Square – a bridge beyond time*. Brașov (2007).
- Mayo 1933
E. Mayo, *The Human Problems of Industrial Civilization*. New York (1933).
- Méri 1944
I. Méri, *Középkori temetőink feltárásmódjáról*. ETF 175. Kolozsvár (1944).
- Mesterházy 1983
K. Mesterházy, Köznépi ékszerek nemesfém változatai: arany S-végű hajkarikák (Edelmettal-Varianten von Schmuckstücken des Gemeinvolkes: goldene Schlaffenringe mit S-förmigen Ende). *Alba Regia* 20, (1983), 143–151.
- Molnár 2005
E. Molnár, Esztergom-Zsidód templom körüli temetője (The Esztergom-Zsidód Churchyard). (Á. Ritoók, E. Simonyi), *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Budapest, OH, (2005), 109–114.
- Müller 1987
R. Müller, XI. századi sír Rezi-Gyöngyösi csárdánál (Ein Grab aus dem XI. Jh. bei der Bauernschenke von Rezi-Gyöngös). *Zalai Gyűjtemények* 26, (1987), 75–81.
- Müller-Wille 1970–1971
M. Müller-Wille, *Pferdegrab und Pferdeopfer im frühen Mittelalter*. *Ber. ROB* 20–21, (1970–1971), 119–248.
- Németh 2002
P. Németh, Die kirchliche Baukunst im Komitat Szabolcs und Szathmár in dem frühen Zeitalter der Arpaden. (K. Papp, J. Barta), *The First Millenium of Hungary in Europe*, Debrecen (2002), 84–91.
- Niedermaier 1979
P. Niedermaier, Geneza orașului Sighișoara. *MIA* 48/2, (1979), 67–74.
- Nyárádi 2012
Zs. Nyárádi, A perished medieval settlement in Udvarhelyszék. *Marisia* 32, (2012), 155–192.
- Nyárádi–Sófalvi 2012
Zs. Nyárádi, A. Sófalvi, A régészet szerepe a középkori és fejedelemség kori székely falvak történetének kutatásában. Esettanulmány négy Székelyudvarhely melletti település vonatkozásában (The Role of Archaeology in the Research of Medieval and Early Modern Period Settlements. Case Study of Four Villages near Székelyudvarhely). (A. Sófalvi, Zs. Visy), *Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemség kori történelméből. Énlaki Konferenciák III. Énlaka–Székelyudvarhely* 2012, 169–200.
- Oakeshott 1997
E. Oakeshott, *The Sword in the Age of Chivalry*. Woodbridge (1997).
- Orbán 1868
B. Orbán, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismereti szempontból*. Vol. I. Pest (1868).
- Pap 2002
I. K. Pap, Téglás és téglakeretes temetkezések a Délkelet-Alföldön (Gräber mit Ziegeln und Ziegelrahmen in der südöstlichen Tiefebene). *ComArchHung* (2002), 177–194.
- Pap 2010
I. K. Pap, Koporsós temetkezések Szombathely-Kisfaludy Sándor utca kora árpád-kori temetőjében (Burial in Coffins in the Cemetery from the Early Árpadian-Age [997–1301] in the Kisfaludy Street in the town of Szombathely). *Savaria* 33, (2010), 93–117.
- Papp 2001
Sz. Papp, Pannonhalma és Somogyvár. Bencés reform és építézet a 15–16. század fordulóján. (I. Takács), *Paradisum Plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Kiállítási katalógus*. Pannonhalma (2001), 289–315.
- Pálóczi Horváth 1994
A. Pálóczi Horváth, *Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában*. Karcag (1994).
- Parádi 1975
N. Parádi, Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek. A Nyáregyháza-Pusztatótharaszti kincslelet (Münzdatierte Schmuckstücke aus dem 13. Jarhundert. Der Schatzfund von Nyáregyháza-Pusztatótharaszti). *Folia Arch.* 26, (1975), 119–161.
- Parker Pearson 2001
M. Parker Pearson, *The archaeology of death and burial*. Texas A&M University Anthropology Series 3. Texas A&M University Press (2001).
- Petrov 1996
Gh. Petrov, Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice de la Geoagiu de Jos (Rapport préliminaire sur les recherches archéologiques du complexe médiéval de Geoagiu de Jos, dép. De Hunedoara (Les campagnes de 1993, 1994, 1995). *Acta Mus. Napocensis* 33, (1996), 403–415.
- Pinter 2007
K. Z. Pinter, *Spada și sabia medievală în transilvania și banat (secolele IX–XIV) (Säbel in Siebenbürgen und im Banat [9. bis 14. Jahrhunderts])*. Sibiu (2007).

- Pinter 2011
K. Z. Pinter, Die Rotunde in Broos/Orăștie (Kreis Hunedoara). *FVL* 54, 9–38.
- Popa–Ștefănescu 1980
R. Popa, R. Ștefănescu, Șantierul arheologic Ungra (jud. Brașov). *Mat. și Cerc. Arh.* 14, (1980), 496–503.
- Pósta 1917
B. Pósta, A gyulafehérvári székesegyház sírleletei (Les trouvaillies sepulcrales de la cathédrale de Gyulafehérvár.). *Dolg. Erdélyi Nemzeti Múz.* VIII, (1917), 1–155.
- Rácz 2008
L. Rácz, Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején. (A. Kubinyi, J. Laszlovszky, P. Szabó), *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*, Budapest (2008), 21–35.
- Rácz 2003
T. Á. Rácz, Háromszék első magyar telepesei és a határvédelem. *EM* 65/1–2, (2003), 1–15.
- Rácz 2010,
T. Á. Rácz, Árpád-kori települések szerkezetének sajátosságai Pest megyében. Kutatások az M0-s autópálya és a 4-es számú elkerülő főút nyomvonalában (Characteristics of the Structure of Árpadian-era Settlements. Investigations Along the Line Followed by the M0 Motorway and the Highway 4 Bypass). (E. Benkő–Gy. Kovács), *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon/Archaeology of the Middle Age and the Early Modern Period in Hungary*, Budapest, (2010), 69–79.
- Radoměřský 1955
P. Radoměřský, *Obol mrtvých u Slovanů v Čechách a na Moravě (The Dead-Obolus by the Slavs of Bohemia et Moravia)*. Praha (1955).
- Réthy 1899
L. Réthy, *Corpus Nummorum Hungariae I*. Budapest (1899).
- Révész 1996
L. Révész, *A karosi honfoglaláskori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza vidék X. századi történetéhez. (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert)*. Miskolc (1996).
- Ritoók 1997
Á. Ritoók, A magyarországi falusi templom körüli temetők feltárásának újabb eredményei (Latest results of excavations of village churchyards in Hungary). *Folia Arch.* 46, (1997), 165–175.
- Ritoók 2004
Á. Ritoók, Szempontok a magyarországi templom körüli temetők felfedezéséhez. (B.F. Romhányi, A.Grynaeus, K. Magyar, A. Végh), „*Es tu scholaris*”. *Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára*, Budapest (2004), 115–124.
- Ritoók 2005
Á. Ritoók, Zalavár-Kápolna: egy temetőelemzés lehetőségei és eredményei (Zalavár-„Kápolna”: possibilities and results of a cemetery analysis). (Á. Ritoók, E. Simonyi), *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Budapest, OH, (2005), 173–184.
- Ritoók 2007
Á. Ritoók, A templom körüli temetők felfedezése (The discoveries of the Medieval Churchyards). (A. A. Rusu, P.L. Szöcs), *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, Satu Mare 2007, 249–276.
- Rush 1941
A. Rush, *Death and Burial in Christian Antiquity*. Washington (1941).
- Rusu 1991
A.A. Rusu, Vechea biserică din Nălați (jud. Hunedoara) (*L'ancienne église de Nălați [départ. Hunedoara]*). *Ephemeris Napocensis* 1, (1991), 127–143.
- Rusu–Burnichioiu 2011
A. A. Rusu, I. Burnichioiu (Ed.), *Mănăstirea Bizere*. Cluj-Napoca (2011).
- Sabău 1958
I. Sabău, Circulația monetară în Transilvania secolelor XI–XIII, în lumina izvoarelor numismatice (Denežnoe obrašćenje v Transilvanii XI–XIII vekov v srete numizmatičeskikh istočnikov/La circulation monétaire en Transylvanie aux XIe–XIIIe siècles à la lumière des sources numismatiques). *Stud. și Cerc. Num.* 2, (1958), 269–301.
- Scorpan 1965
C. Scorpan, L'ensemble archéologique féodal de Bîtea Doamnei. *Dacia N. S.* 9, (1965), 441–454.
- Sófálvi 2003
A. Sófálvi, Településszerkezeti kutatások a Sóvidéken. A székely településrend és gazdálkodás tanulságai (Cercetări privind structura așezărilor din Ținutul Ocnelor/ Researches in Settlement Structure in the Salt Region). *Areopolis* 3, (2003), 34–65.
- Sófálvi 2005
A. Sófálvi, *Sóvidék a középkorban. Fejezetek a székelység középkori történelméből (Ținutul Ocnelor în evul mediu. Pagini de istorie medie secuiască) (The Só Region in the Middle Ages. Chapters from the Medieval History of the Szeklers)*. Székelyudvarhely (2005).
- Sófálvi 2009
A. Sófálvi, Kustaly vára. *Castrum* 9/1, (2009), 5–30.
- Sófálvi 2010
A. Sófálvi, A régészet tanúvallomása a bögözi templomról – egy megelőző feltárás eredményei. *Civil*

kezdeményezések és műemlékvédelem a Kárpát-medencében. Konferencia, Bögöz 2010. június 11–13, Bögöz (2010), 31–36.

Sófalvi 2011

A. Sófalvi, *A székelység középkori várai – Kísérlet egy székelyföldi vártípológia kidolgozására.* (Gy. Terei, Gy. Kovács, Gy. Domokos, Zs. Miklós, M. Mordovin), *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*, Budapest (2011), 241–249.

Sófalvi 2012

A. Sófalvi, *A székelység határvédelme és önvédelme a középkortól a fejedelemség koráig. Várak és más védelmi objektumok Udvarhelyszék településtörténetében.* ELTE, Történettudományi Iskola, Régészeti Program. Budapest (2012).

Sófalvi–Szász 2000

A. Sófalvi, T. A. Szász, *Sófalva középkori temploma. Hazanéző* 11/2, 2000, 5–10.

Sófalvi et alii 2008

A. Sófalvi, A. Demjén, Zs. Nyárádi, Cercetarea bisericii medievale din scaunul Odorhei, jud. Harghita (Archaeological Researches of Medieval Churches in Udvarhelyszék, Harghita County). *Arh. Medievală* 8, (2008), 79–119.

Soós 2007

Z. Soós, Cercetări arheologice la biserica unitariană de la Jacodu (jud. Mureș) (Archaeological Research of the Jacodu Unitarian Church, Mureș County). *Arh. Medievală* 6, (2007), 111–128.

Cs. Sós–Parádi 1971

Á. Cs. Sós, N. Parádi, A csátaljai Árpád kori temető és település. *Folia Arch.* 22, (1971), 105 – 141.

Spinei 1985

V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X–XIII. Români și turanici.* Iași (1985).

Stanojev 2000

N. Stanojev, A dombói (Rakovac) Szent György-monostor szentélyrekesztői. (T. Kollár), *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szeged (2000), 383–428.

Stanojev 2000

N. Stanojev, Les sépultures dans les nécropoles autour des églises (en Voïvodine). (Á. Ritoók, E. Simonyi), *A középkori templom körüli temetők kutatása.* Budapest, OH, (2005), 59–70.

Steiner–Menna 2000

L. Steiner, Fr. Menna, *La nécropole du pré de la cure à Yverdon-les-Bains (IV–VIIe s. ap. J.-C.).* Lausanne (2000).

Steuer 1970

H. Steuer, Zur Gliederung frühgeschichtlichen Gräberfelder aus Beispiel du Münzebeigabe. *NAFN* 6, (1970), 146–190.

Steuer 2003

H. Steuer, Pferdegräber. (H. Beck, D. Geuenich, H. Steuer), *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 23, Berlin (2003), 50–96.

Sümegi 1997

J. Sümegi, Bátaszék és környéke a középkorban. (Gy. Dobos), *Bátaszék története a kezdetektől 1539-ig.* Bátaszék monográfiája 1, F. I. (1997), 76–428.

Sümegi 2006

J. Sümegi, A bátai apátság kutatástörténete és alaprajzának rekonstrukciós kísérlete. *Wosinszky Mór Múz. Évk.* 28, (2006), 141–170.

J. Gy. Szabó 1984

J. Gy. Szabó, A keleti kereszténység egyik ismertetőjegye temetkezéseinkben (Einige Kennzeichen desw orientalischen Christentums in den Bestattungen). *Janus Pannonius Múz. Évk.* 23, (1984), 83–97.

K. Szabó 1938

K. Szabó, *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei.* Budapest (1938).

Szathmáry 2005

I. Szathmáry, *Békés megye középkori templomai.* Békéscsaba (2005).

Székely 1971

Z. Székely, Unele probleme ale cercetării epocii feudale timpurii în sud-estul Transilvaniei (sec. X–XIII). *Aluta* III, 1971, 141–165.

Székely 1985–1986

Z. Székely, Pecenegii în sud-estul Transilvaniei. *Aluta* XVII–XVIII, (1985–1986), 197–210.

Székely 1986

Z. Székely, Cimitirul si biserica datînd din feudalismul timpuriu de la Chilieni (orasul Sf. Gheorghe, jud. Covasna) (Early Medieval Cemetery and Church from Chilieni [Town Sf. Gheorghe, Covasna County]). *Mat. și Cerc. Arh.* 16, (1986), 215–224.

Székely 1990a

Z. Székely, Necropola medievală de la Peteni, com. Zăbala, jud. Covasna (Das mittelalterliche Gräberfeld von Peteni, Gem. Zăbala, Krei Covasna). *Stud. și Cerc. Istor. Veche* 41, 1990, 87–110.

Székely 1990b

Z. Székely, Kora középkori települések a Székelyföldön (XI–XIV. század) (Frühmittelalterliche Siedlungen im Szeklerland [XI–XIV. Jhdt.]). *VTT* 1, 1990, 3–19.

Székely 1993–1994

Z. Székely, A zabolai (Zăbala – Románia) kora-középkori temető (Das mittelalterliche Gräberfeld von Zabolai/Zăbala – Rumänien). *Veszprém Megyei Múz. Közl.* 19–20, (1993–1994), 277–305.

- B. Szőke 1962
B. Szőke, *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Rég. Tan. 1. Budapest 1962.
- M. Szőke 1979
M. Szőke, Ásatási jelentés. *RégFüz*, Ser. I. 32 (1979), 105.
- Szőke-Vándor 1987
B. M. Szőke, L. Vándor, *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője (Arpadenzeitliche Gräberfeld von Pusztaszentlászló)*. FAH f. s. n. Budapest (1987).
- Szuromi 2002
Sz. Szuromi, *A temetésre vonatkozó egyházfegyelem a XII–XIII. században*. Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Univ. Budapest (2002).
- Szuromi 2005
Sz. Szuromi, A templom körüli temetkezés a középkori egyházfegyelem tükrében (12–13. század) (Burials in the churchyard as reflected in medieval church discipline). (Á. Ritoók, E. Simonyi), *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Budapest, OH, (2005), 9–12.
- Takács 2005
M. Takács, Egy vitatott kéztartásról (On a debated gesture). (Á. Ritoók, E. Simonyi), *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Budapest, OH, (2005), 85–102.
- Terei 2010
Gy. Terei, Az Árpád-kori Kána falu (Kána, a Village from the Árpadian Era). (E. Benkő, Gy. Kovács), *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon/Archaeology of the Middle Age and the Early Modern Period in Hungary*, Budapest (2010), 81–112.
- Tettamanti 1975
S. Tettamanti, Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében (Begräbnissitten im 10.–11. Jh. im Karpatenbecken). *Stud. Comitatus* 3 (1975), 79–112.
- Türk 2005
A. Türk, Árpád-kori, templom körüli temető feltárása Szentes-Kaján, Temetőhalmon (Előzetes beszámoló a 2000–2001. évi ásatásokról). (Á. Ritoók, E. Simonyi), *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Budapest, OH, (2005), 213–219.
- Unger 1997
E. Unger, *Magyar Éremhatározó I (1000–1540)*. Budapest (1997).
- Urlacher et alii 1998
J. Urlacher, Fr. Passard, G. Manfredi, *La nécropole mérovingienne de la Grande Oye à Doubs*. Saint Germain-en-Laye (1998).
- Uzum–Lazarovici 1971
I. Uzum, Gh. Lazarovici, Așezarea feudală Ilidia în lumina izvoarelor scrise și a cercetărilor arheologice. *Banatica* 1, (1971), 157–162.
- Varga 1894
A. Varga, A hódmezővásárhelyi ásatásokról. *ArchÉrt* 14, (1894), 135–140.
- Velter 2002
A. Velter, *Transilvania în secolele V–XII. Interpretări istorico-politice și economice pe baza descoperirilor monetare din bazinul carpatic, secolele V–XII*. București (2002).
- Wewerka 2004
B. Wewerka, Spätantike Gräber im Bereich der Burgartengasse in Mauter a. d. Donau – ein Vorbericht. (H. Friesinger, A. Stuppner), *Zentrum und Peripherie-Gesellschaftliche Phänomene in der Frühgeschichte*. MPK 57, (2004), 411–430.
- Young 1992
B. K. Young, Text aided or text misled? Reflections on the uses of archaeology in medieval history. (B. J. Little, B. Raton), *Text-Aided Archaeology*. London (1992), 135–147.
- Das Gräberfeld des 12. Jhs. von Sighișoara-Dealul Viilor, Fundstelle „Gräberfeld” („Necropolă”).
Beiträge zum mittelalterlichen Habitat aus Ostsiebenbürgen (12.–13. Jhs.)
Zusammenfassung**
- Die Fundstelle „Gräberfeld” liegt am östlichen Rand der Stadt Schäßburg (rum.: Sighișoara, ung. Segesvár), Bezirk Mureș, auf der ersten und zweiten Terrasse des rechten Ufers der Großen Kockel; (rum. Târnava Mare, ung.: Nagy Küllő), ungefähr 300 m flussaufwärts von der Fundstelle „Siedlung”. (Taf. 1–2)
- 1987 wurde die Erforschung der Fundverbände der Fundstelle „Siedlung” als beendet betrachtet. Hier wurden prähistorische, völkerwanderungszeitliche spätawarenzeitliche und mittelalterlichen (12. Jahrhundert) Besiedlungsschichten geborgen.
- Eine Frage die während den Siedlungsgrabungen immer gegenwärtig war betraf die Identifizierung der, den verschiedenen Besiedlungsschichten der Fundstelle „Siedlung” entsprechende Bestattungsplätze. Die diesbezüglich unternommenen Geländebegehungen führten im Jahre 1987 zur Entdeckung, bei der später von uns „Gräberfeld” benannten Fundstelle, von menschlichen Knochenresten.
- Die Grabungen bei der Fundstelle Schäßburg D. V. – „Gräberfeld” führten zur Identifizierung von 412 Fundverbänden, die der Bronzezeit (Wietenberg- und Noua-Kultur), der Spätlatènezeit, der Völkerwanderungs- und Spätawarenzeit und dem 12. Jh. angehören. Die völkerwanderungszeitlichen Fundverbände, welche im großen Maß die prähistorischen Fundverbände gestört haben, sind durch mehrere völkerwanderungszeitliche Gräberfelder vertreten (vom Ausgang des 3. und Anfang des 4. Jhs., vom 4. Jh. und aus dem 6.–7. Jh.).
- Das Bild der Bestattungsplätze wird durch ein Gräberfeld aus dem 12. Jh. ergänzt. Es wurden 94 Gräber mit 106 Skelette erforscht. Insgesamt wurden 101 nicht zerstörte Skelette geborgen, 5 Gräber waren zerstört (Gräber 36, 72, 77, 95, 112). 4 Gräber konnten aus

objektiven Gründen nicht erforscht werden (Gräber 140, 159, 172, 173). Man kann also von wenigstens 98 Gräber mit wenigstens 110 Skelette sprechen. (*Taf. 3–13*)

Aus objektiven Gründen wurde nur der nördliche und südliche Bereich des Friedhofes erforscht, ein Bestattungsplatz der durch seine Kennzeichen der Kategorie der *Kirchenfriedhöfe* (in der englischen Fachliteratur: *Churchyard*) angehört. Ausgehend von den Kennzeichen der Kirchenfriedhöfe, welche, ähnlich dem Gräberfeld von Sighișoara-Dealul Viilor, durch mehrere sukzessive Bestattungsbenen charakterisiert werden, scheint auch hier die Existenz einer Kirche sehr wahrscheinlich, die aber wegen de, durch den Bestattungsplatz führenden Landweg, leider nicht erforscht werden konnte.

Die absolute Grabsitte ist von der Körperbestattung dargestellt. Es wurden vor allem Erwachsene (54) aber auch 2 *iuvēnis*, und relativ viele *infans* (38) identifiziert. Wegen dem Fehlen der anthropologischen Analyse konnte nur hypothetisch das (biologische) Geschlecht der Verstorbenen bestimmt werden. Einer Frau hat, aus biologischer Sicht, das Skelett A aus Grab 31 angehört, in deren Bauch ein ungeborenes Kind lag.

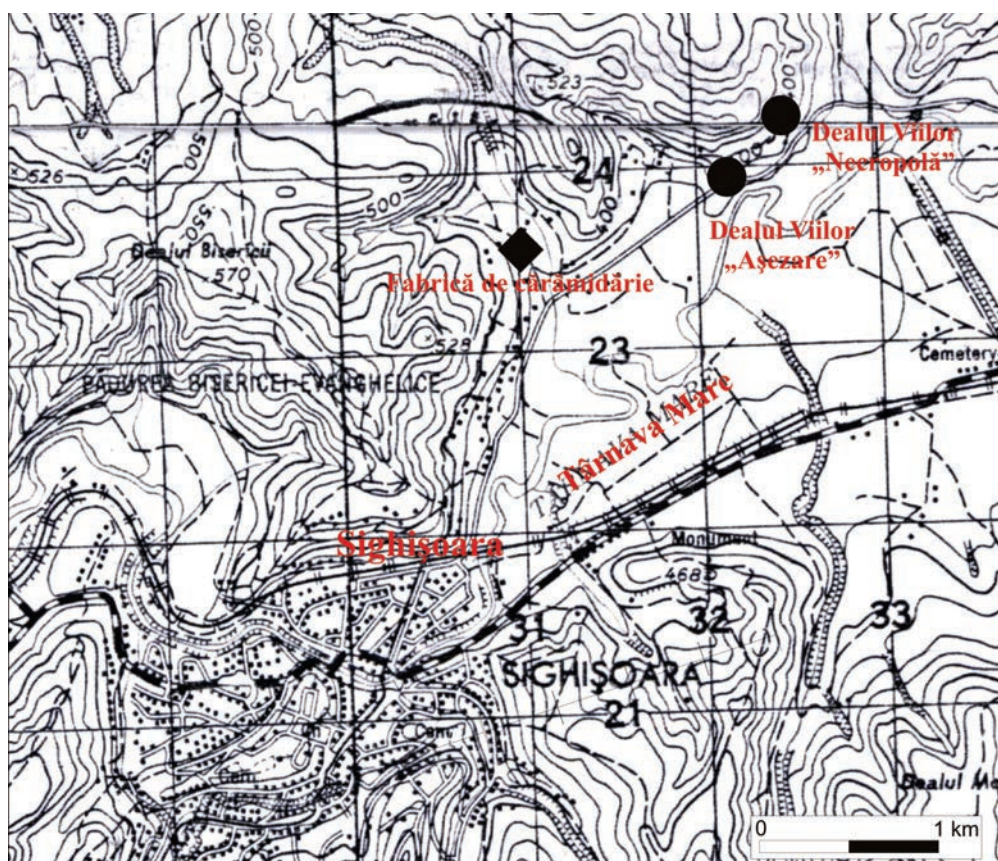
Die topographische Lage der Siedlung aus dem 12. Jh. und des Gräberfeldes könnte zur Deutung des Statuts und der Rolle der neben der Großen Kockel lebenden Gemeinschaft beitragen. Trotz fehlender schriftlicher Nachrichten, kann mit allem Vorbehalt angenommen werden, daß die Siedlung als Zollstation auf dem Weg des Salztransportes nach Westen funktioniert hat. Ein Hinweis in dieser Richtung kann vom Schatzfund von Sânpaul-Bélabánvára, mit Münzen von Ladislaus I., Koloman der Buchkundige und Béla II. betrachtet werden.

Obwohl angenommen wird, daß bis im 14. Jh. die Viehzucht dominant war, führt das Fehlen der chemischen Analyse des Knochenmaterials zum Mangel wichtiger Daten über Lebensweise und Nahrungsstruktur der hiesigen Gemeinschaft. Auf Grund aller Kennzeichen der Siedlung und des Gräberfeldes: Keramik, Waffen oder

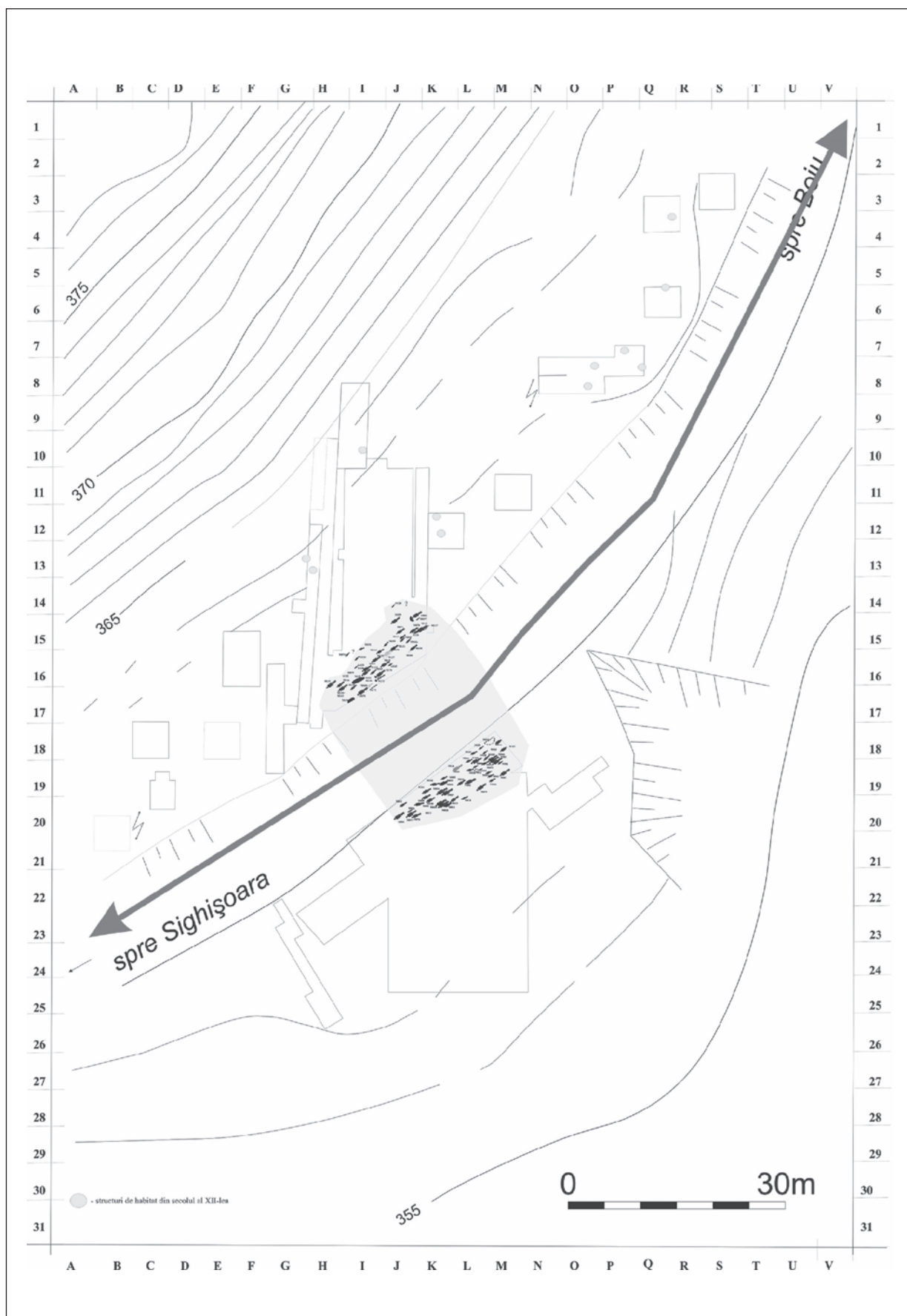
Zaumzeugzubehör, der Verletzungsspuren der Skelette der Gräber 45 și 76), der Topographie des Platzes bzw. der Umwelt des Fundortes kann eine soziale Multifunktionalität der Siedlung von Dealul Viilor angenommen werden.

Der Bestattungsplatz des 12. Jhs. wurde angefangen mit den ersten Jahrzehnten des 12. Jhs. und bis zum Herrschaftsende des Béla d. III benützt. Die chronologische Analyse des Gräberfeldes hat hervorgehoben, daß die ersten Bestattungen in den ersten Jahrzehnten des 12. Jhs. datiert werden können, das heißt daß die Mitglieder der Gemeinschaft hier um diese Zeitspanne sich angesiedelt haben oder angesiedelt wurden. Im Gegenteil dazu repräsentieren die Münzen des „Schatzfundes“ aus Grab 28B die letzte Benutzungszeit des Bestattungsplatzes, die dem Ausgang des 12. und dem Anfang des 13. Jhs. angehört. Zeitgleich mit dem Gräberfeld und der Siedlung von Dealul Viilor müßte in der Umgebung eine Erdbefestigung sein, die königliche Burg also welche das hier liegende Defilee und die hier sich kreuzenden Wege kontrolliert hat. (*Taf. 12–13*)

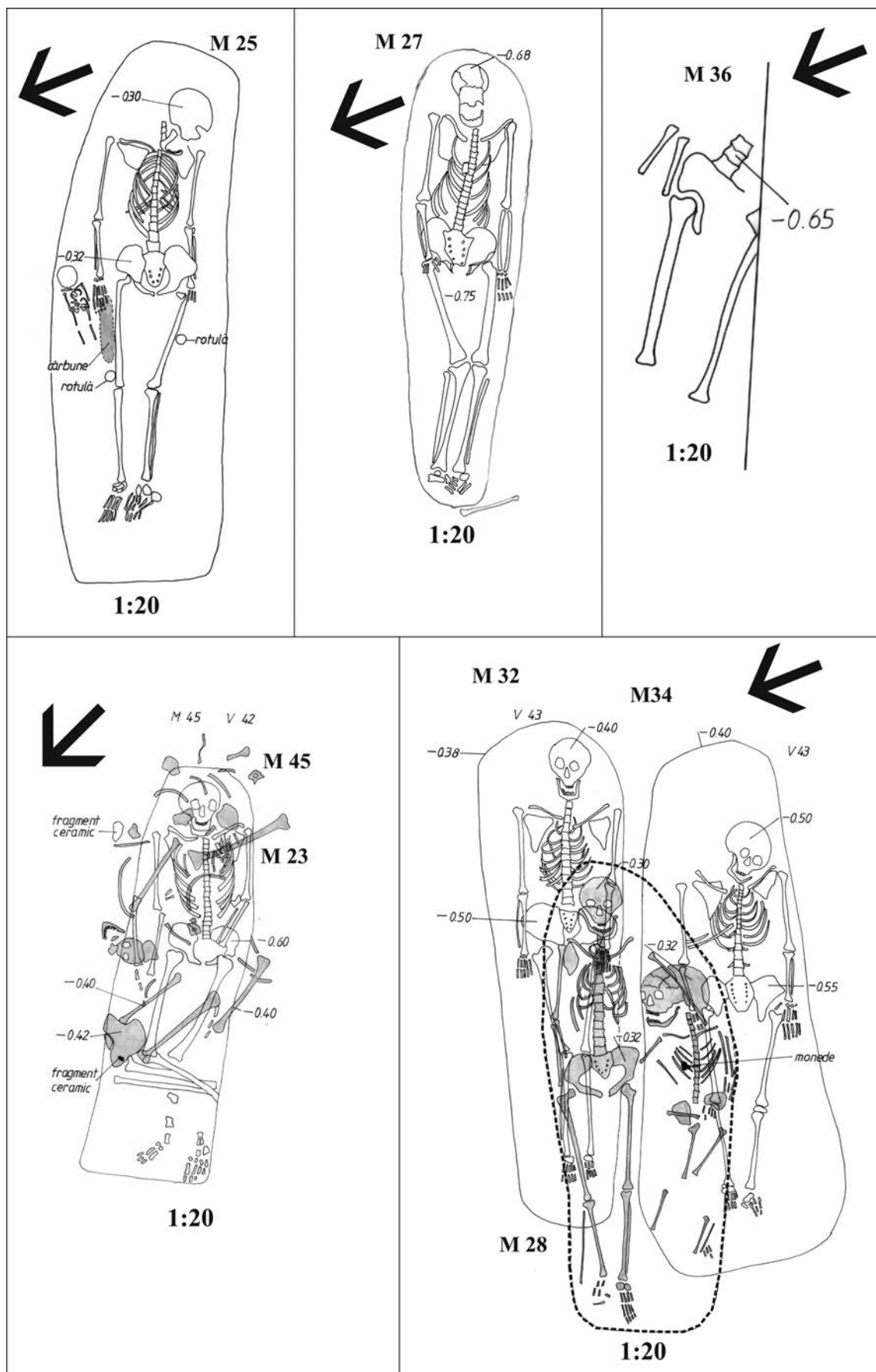
Die zur Verfügung stehenden Daten veranschaulichen daß die hier lebende Bevölkerung nicht in der östlichsten und süd-östlichsten Grenzzone des Königreiches angesiedelt wurde. Zeitgleich mit der untersuchten Siedlung und dem Gräberfeld sind die weiter östlich und südöstlich liegenden Kirchen, Gräberfelder, Schatzfunde und Zufallsfunde, ganz aufschlußreiche Angaben der Existenz eines dichten Siedlungsnetzes des 12. Jhs.: *Kirchengräberfelder*: Avrămești, Chilieni, Cristuru Secuiesc, Drăușeni, Feldioara, Jacodu, Odorheiu Secuiesc-Szentimre, Mugeni, Merești, Ocland, Peteni, Petriceni, Reci, Ulieș, Viscri, Zăbala; *herrschaftliche Bauten vom „motte“-Typ*: Ocland, Racoșu de Jos-Rika, Racu (Ciuc)-Pogányvár, Băile Tușnad-Vártető; *königliche Burgen*: Odorheiu Secuiesc-Budvár, Praid-Rapsonné; *ländliche Siedlungen*: Văcărești, Bârzava, Ciceu, Misentea, Racu, Șumuleu, Ciucsângeorgiu, Sântimbru, Lelicieni, Sânsimion, Tomești, Tușnad Sat, Gârciu, Cotormani, Sfântu Gheorghe-Bedeháza, Turia.

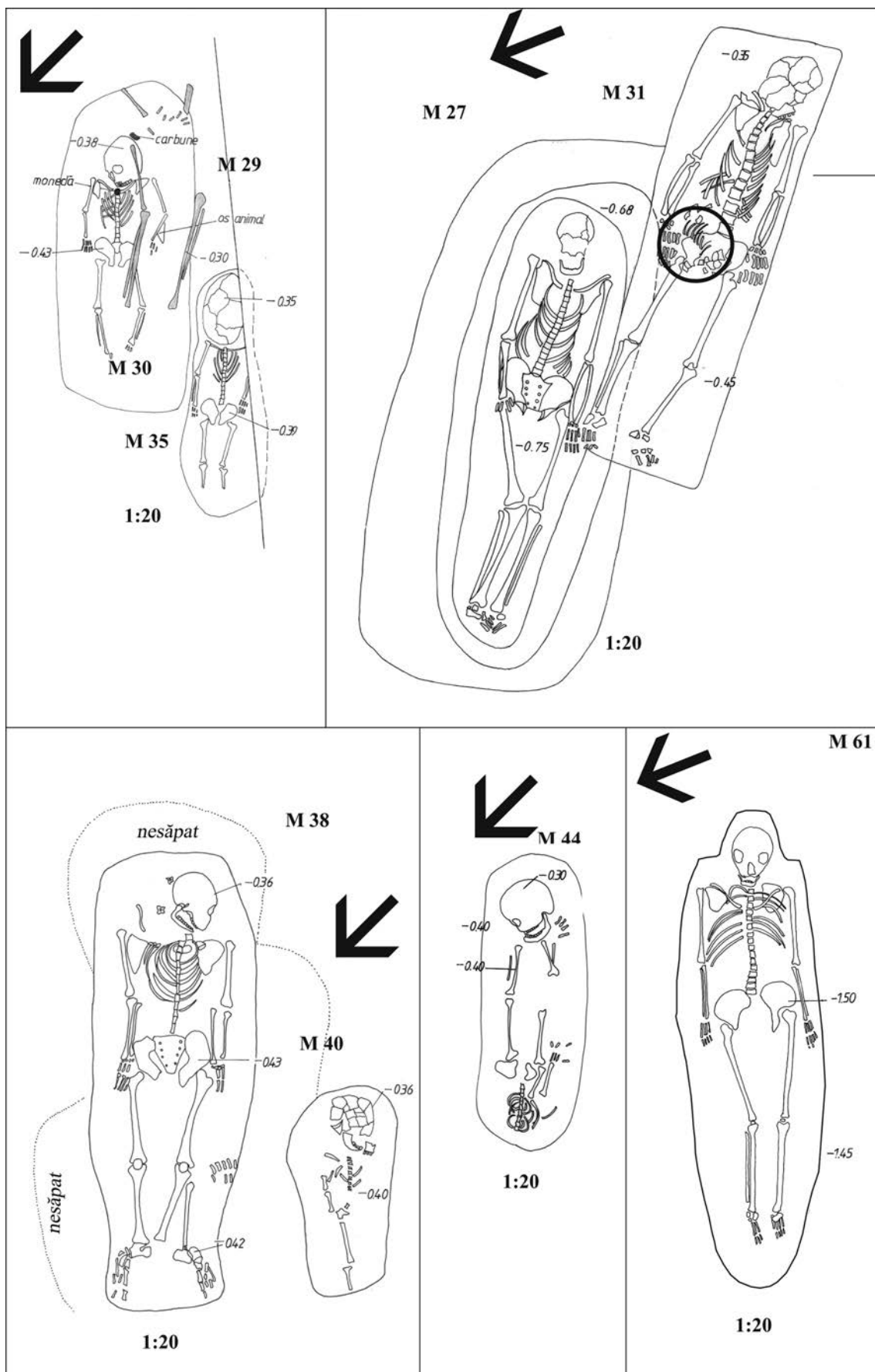
Planșa 1. Situația topografică a sitului Sighișoara-Dealul Viilor.

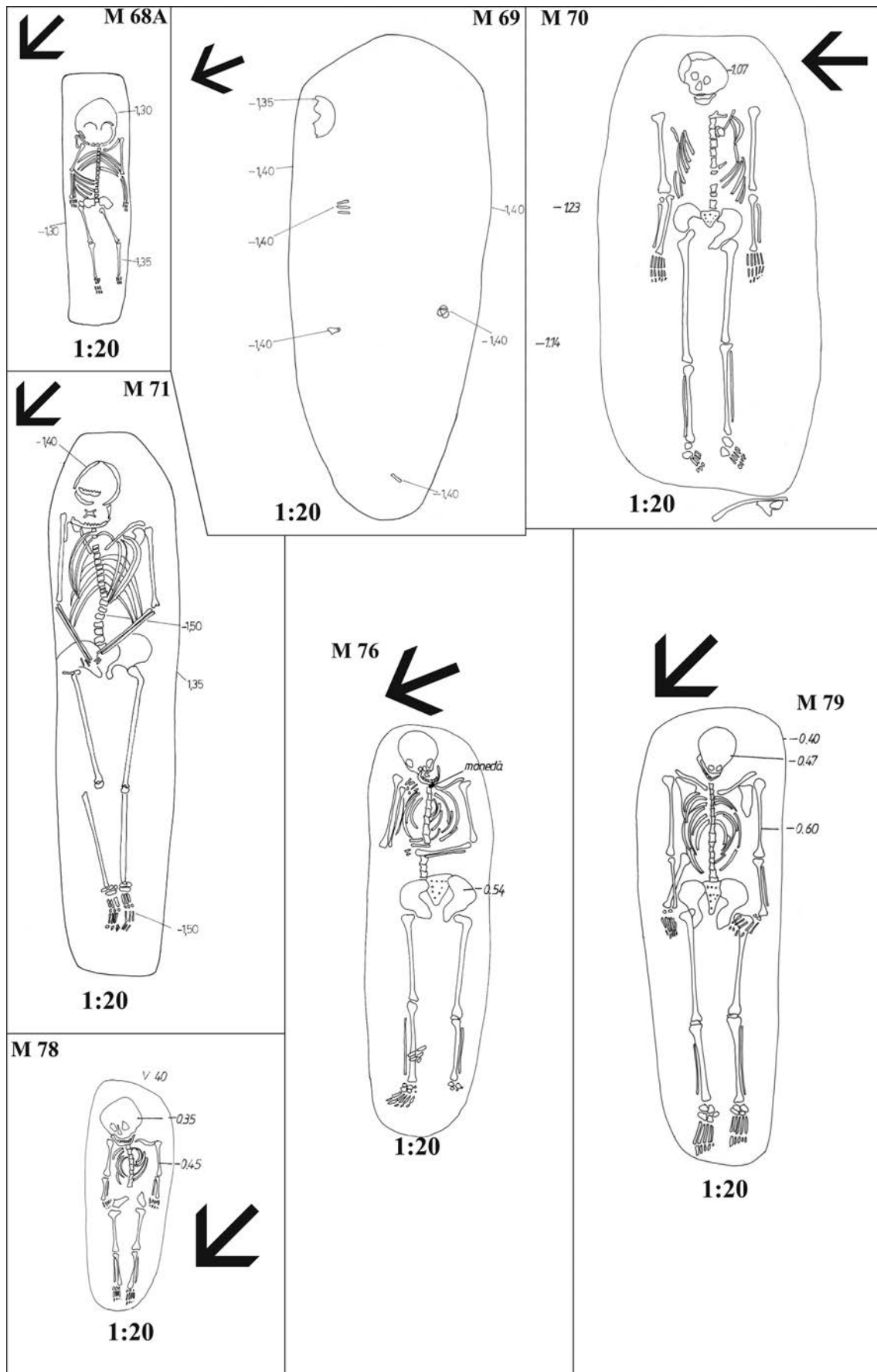
Planşa 2. Necropola şi structurile de habitat din secolul al XII-lea şi zona înconjurătoare.

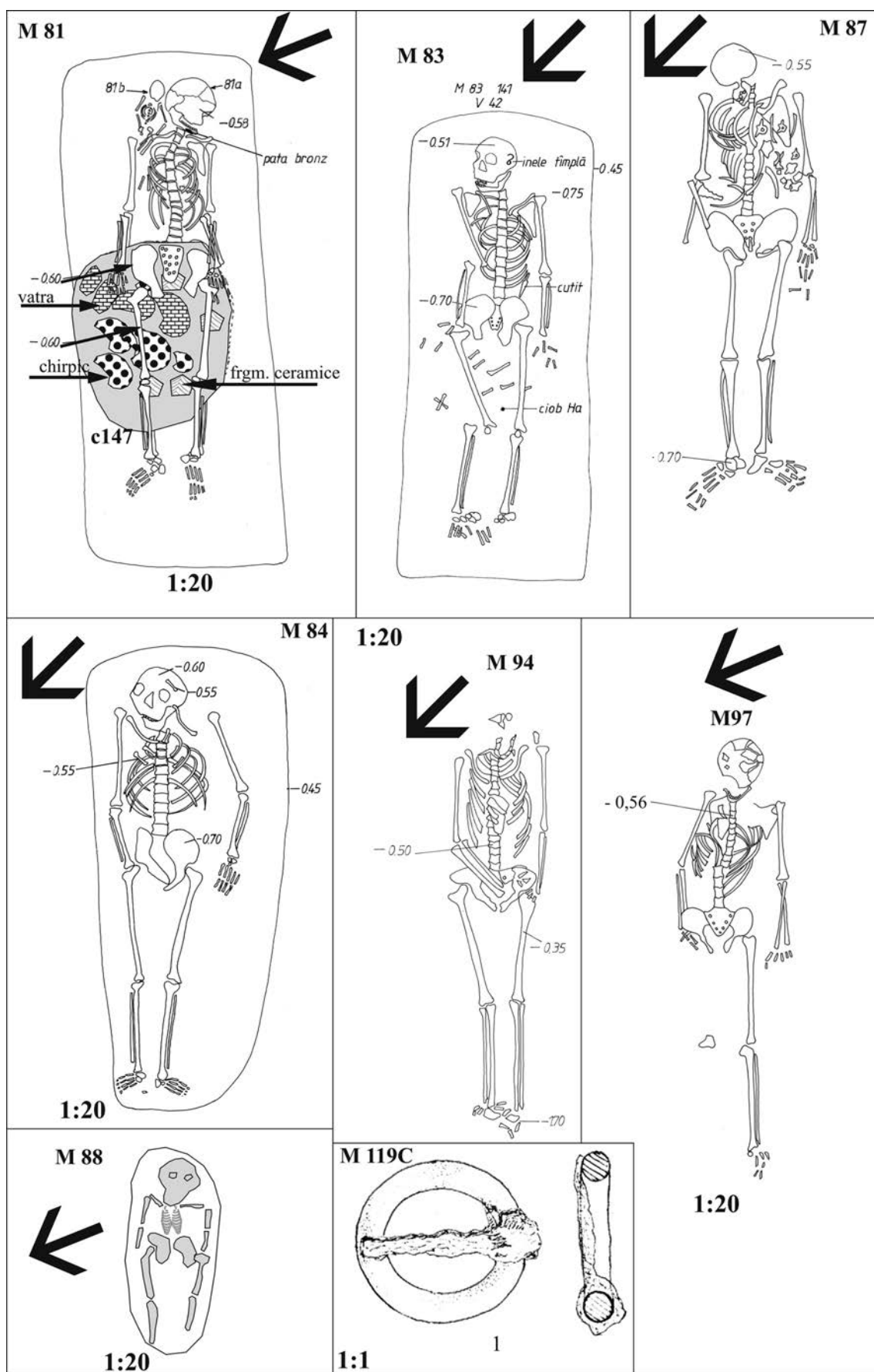
Planșa 3. Sighișoara-Dealul Viilor M23, M25, M27, M28, M32, M34, M36, M45.

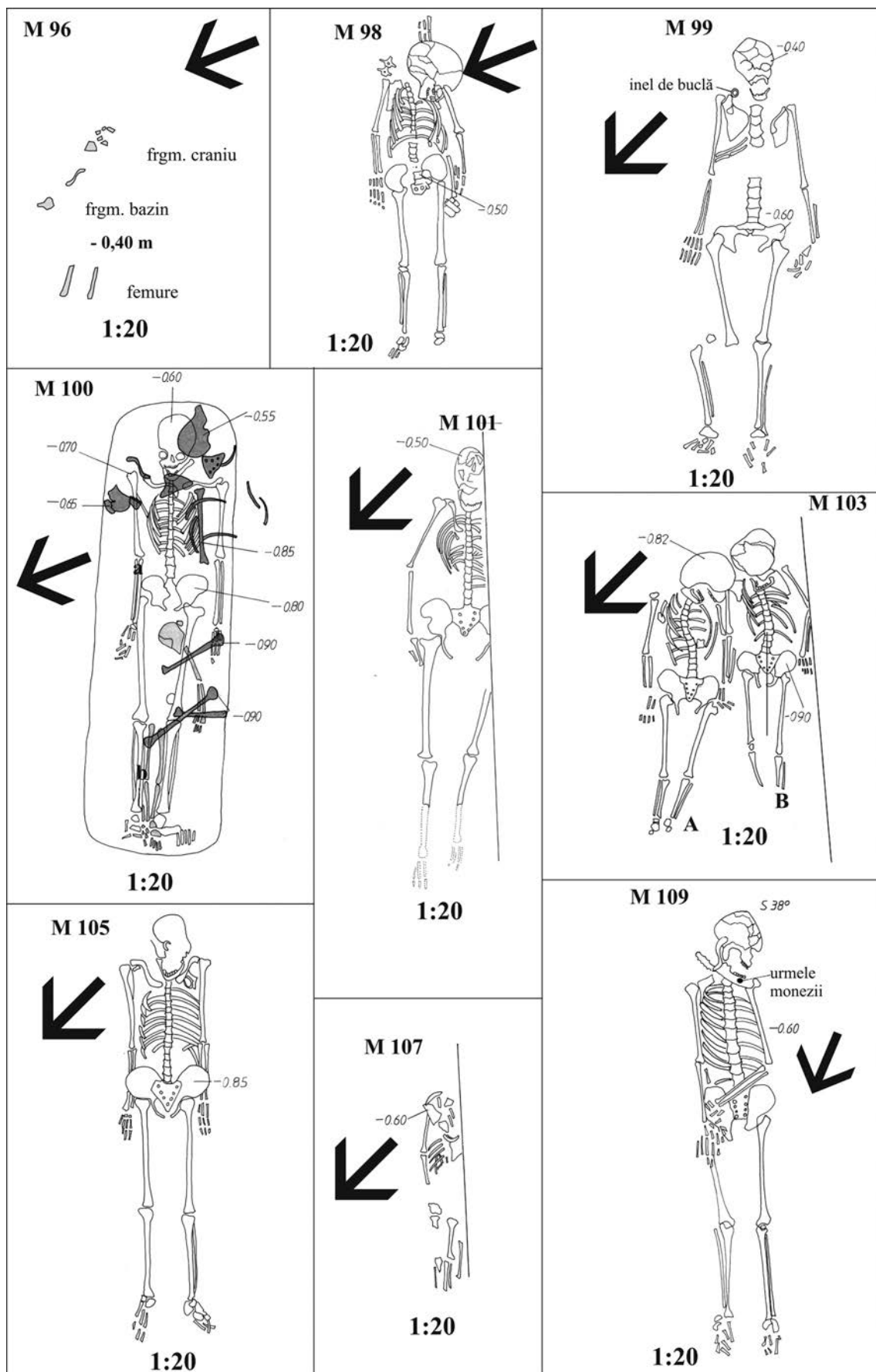
Planșa 4. Sighișoara-Dealul Viilor M27, M29, M30, M31, M35, M38, M40, M44, M61.

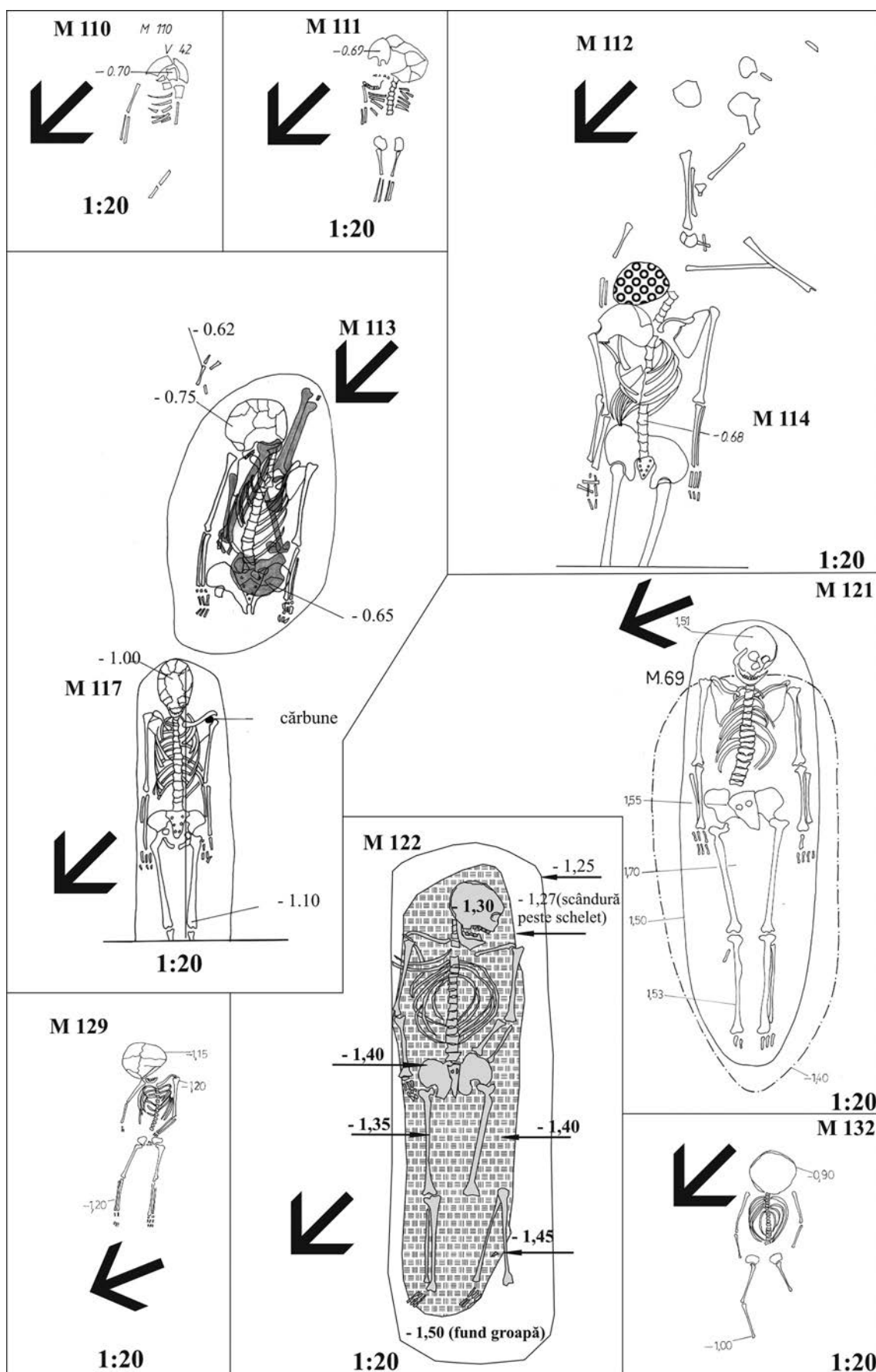
Planșa 5. Sighișoara-Dealul Viilor M68A, M69, M70, M71, M76, M78, M79.

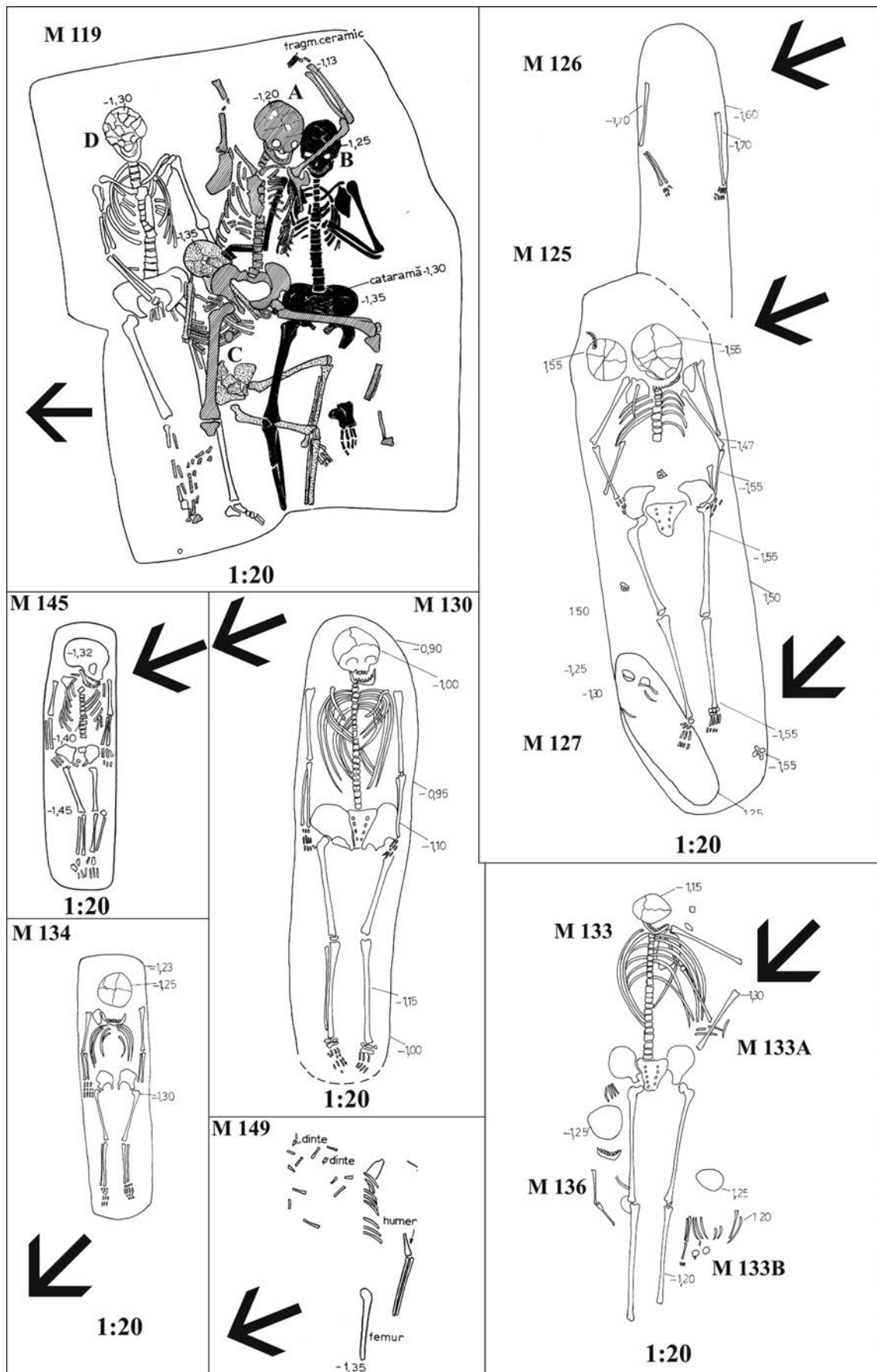
Planșa 6. Sighișoara-Dealul Viilor M81, M83, M84, M87, M88, M94; inventarul M119C (1).

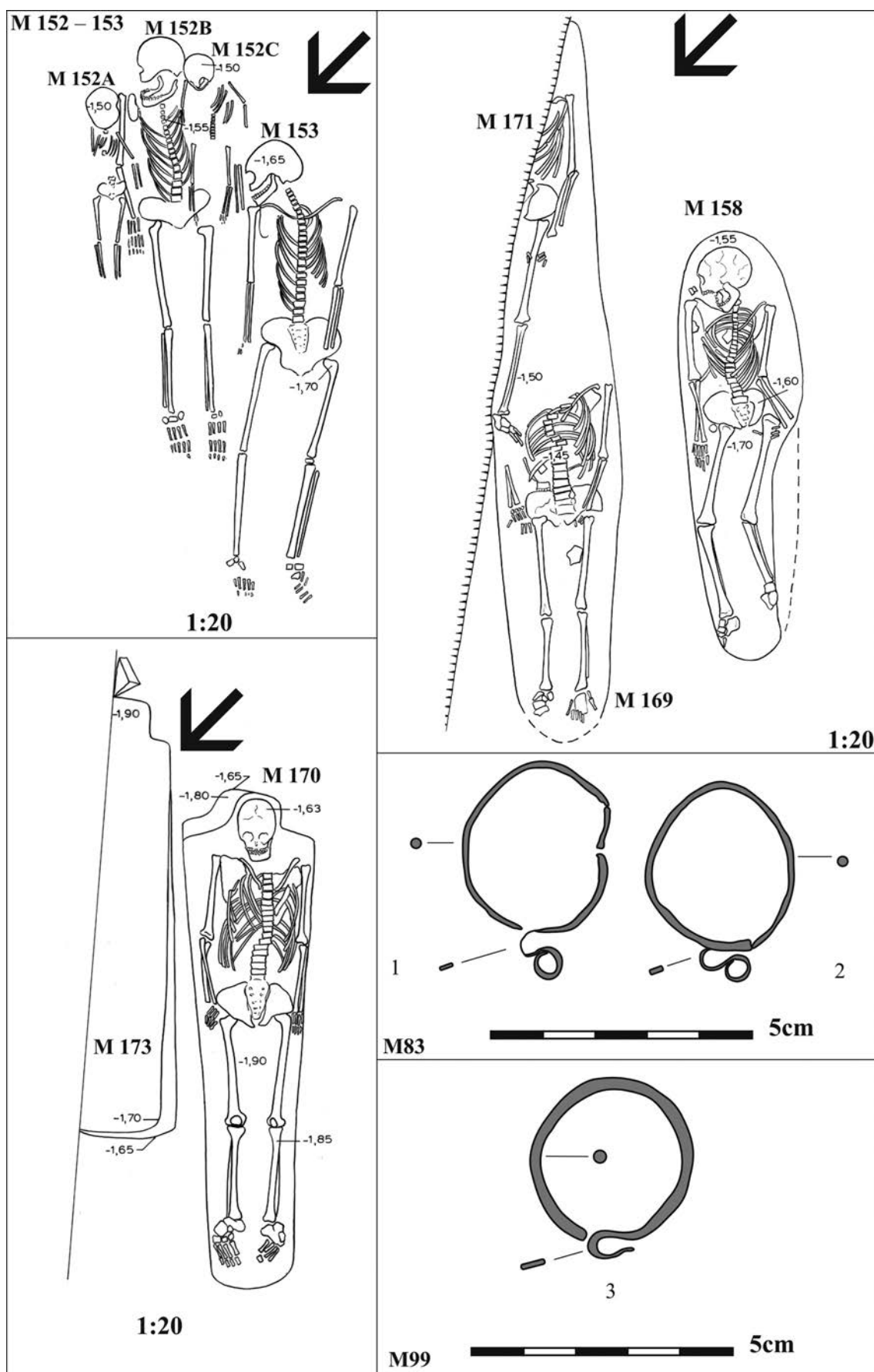
Planșa 7. Sighișoara-Dealul Viilor M96, M98, M99, M100, M101, M103, M105, M107, M109.

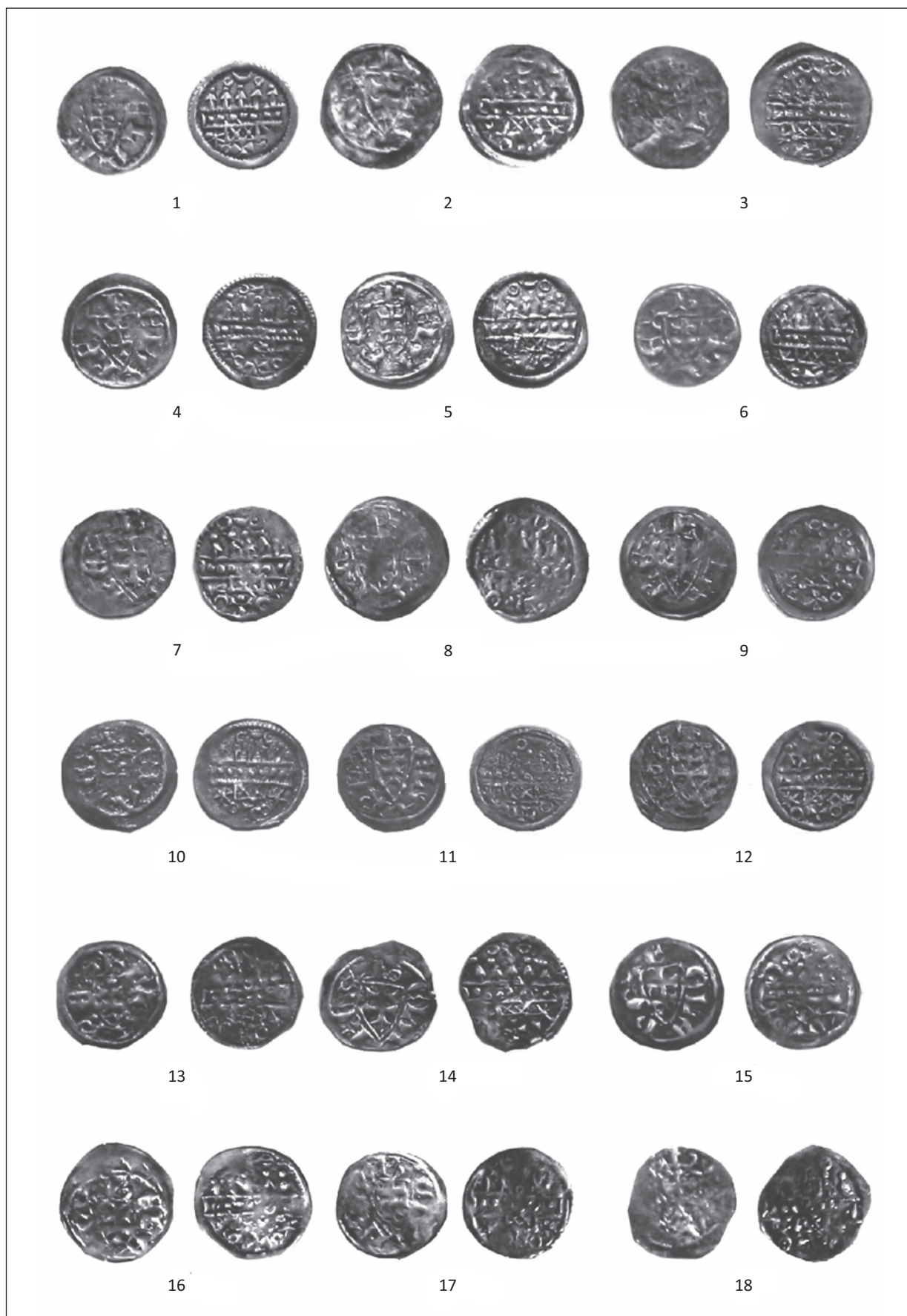
Planșa 8. Sighișoara-Dealul Viilor M110, M111, M112, M113, M114, M117, M121, M122, M129, M132.

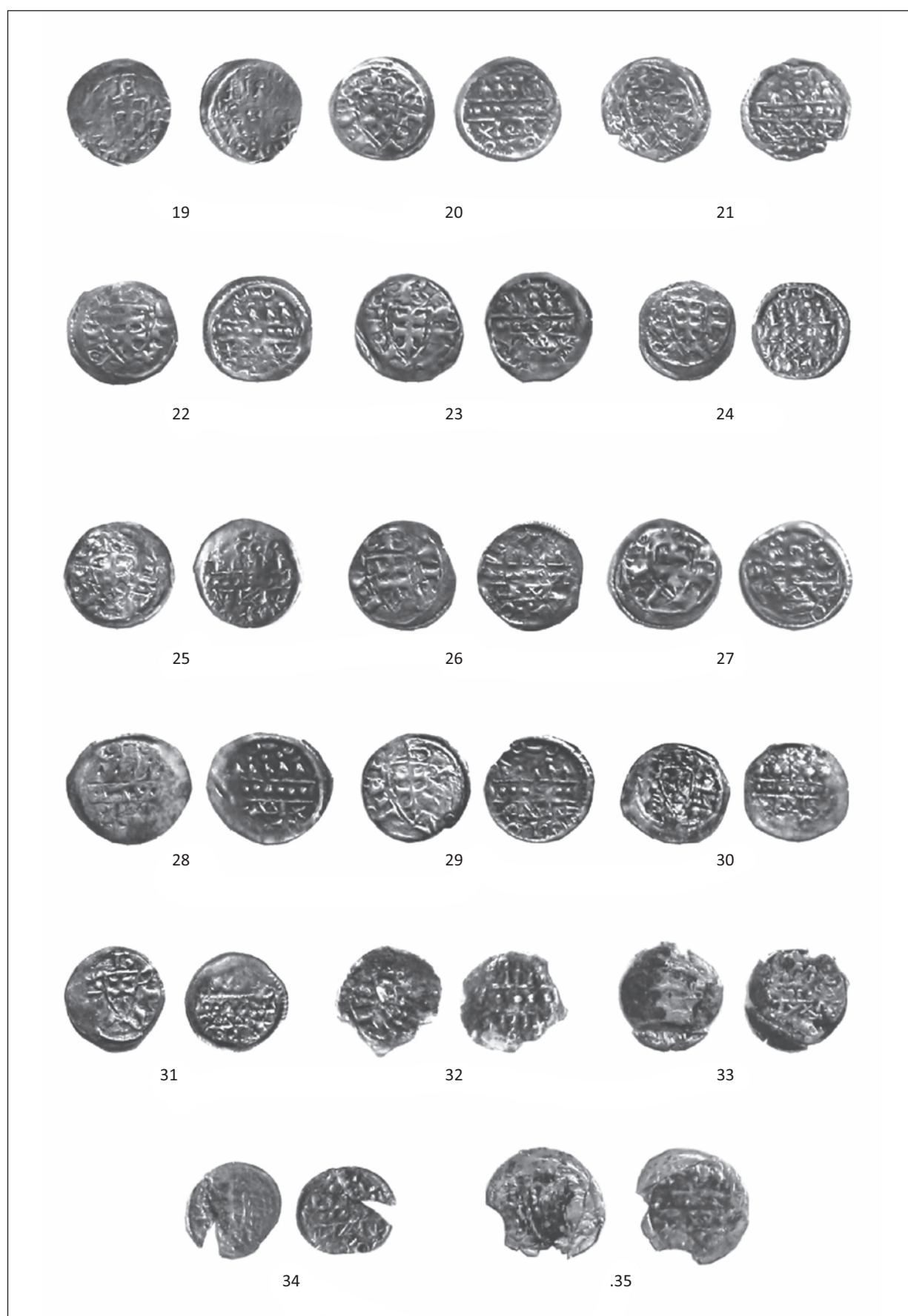
Planșa 9. Sighișoara-Dealul Viilor M119, M125, M126, M127, M130, M133, M134, M136, M145, M149.

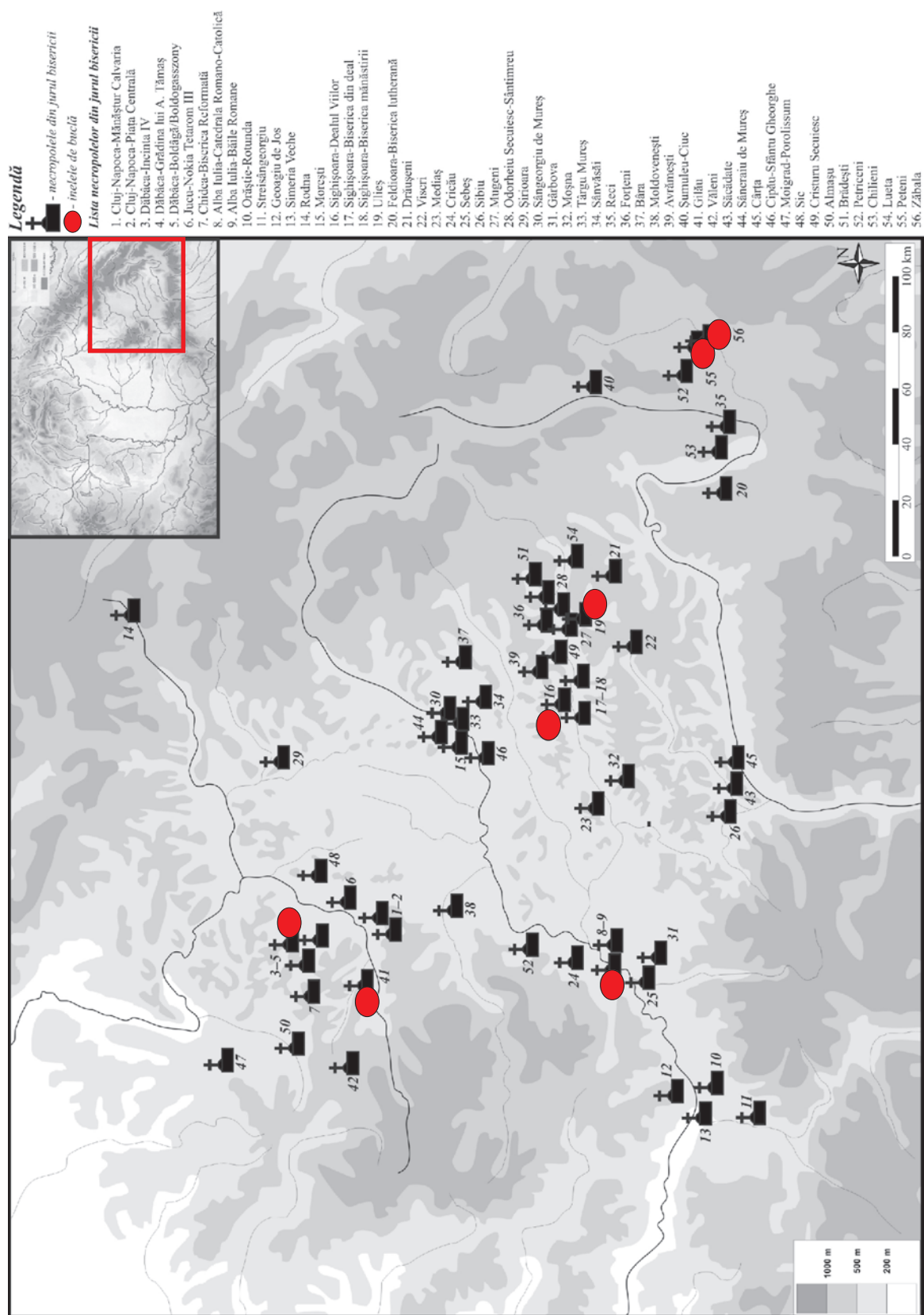
Planşa 11. Sighişoara-Dealul Viilor M152, M153, M158, M169, M170, M171, M173; inventarul M83 (1-2) şi M99 (3).

Planșa 12. Sighișoara-Dealul Viilor inventarul M28B.

Planşa 13. Sighișoara-Dealul Viilor inventarul M28B.

Planșa 14. Cimitirele din jurul bisericii din Bazinul Transilvaniei (secolele XI – prima jumătate a secolului al XIII-lea) și răspândirea inelelor de buclă cu capătul în formă de S cu dimensiuni foarte mari.

THE ROMANCE POPULATION IN THE MEDIEVAL KINGDOM OF HUNGARY

Peter Bučko*

Keywords: *Romance population; medieval Hungary; Srem; Spiš; Transylvania, Tokaj; pilgrims; Hospitallers; Templars*
Cuvinte cheie: *populație romanică; Ungaria medievală; Srem; Spiš; Transilvania; Tokaj; pelerini; Ospitalieri; Templari*

(Abstract)

Medieval kingdom of Hungary was since its very beginning founded on the basis of multiethnicity and openness to foreigners. Foreigners in Hungary, especially in the 11th and 12th century came from Western Europe. Great immigration waves of the romance population are documented mostly during the reign of king Géza II (1141–1162), when they managed to settle in peripheral regions of the country and increase the population and significance of weakly populated regions. Foreigners in the 12th received privileged status as the „guests“. In the 11th and 12th century these guests have settled in Srem, Spiš, Transylvania and Tokaj. Some information about Srem region are provided by crusades chronicles. In Srem there was a village called Francavilla, which belonged to the oldest and most important romanesque settlement in Hungary. The Guests in Transylvania had their own church organization and there were several bishops of Transylvania and Bihar/Oradea of western european origin. Other regions with Romanesque population – Spiš and Tokaj laid on international routes. The collegiate chapter of Spiš even owned vineyards in Tokaj – in Sárospatak, one of the oldest Hungarian cities with privileges. A large number of documented pilgrimage passing through Hungary could also stand behind the increase of new romance population in the country. Additional aspect of the Crusades was the creation of religious orders, the Knights Templar and the Hospitallers, who just few decades after their formation appeared in Hungary and were engaged in the life of Hungarian kingdom.

The romance population appeared in Hungary already in 11th century, but the massively in 12th century, and was engaged in different spheres of political, religious, cultural and economic life of Hungary in the High Middle Ages, whether as wine producers, merchants or the dignitaries of church and also military orders.

Tracking the development of romance population, however, calls for a broad research sources and all aspects of medieval life, taking into account the specificities of Hungary and its regions.

The Kingdom of Hungary and all the lands attached to the crown of St. Stephen since its inception was based on the principle multiculturalism, multi-ethnicity and multilingualism. This moment was the highlighted by the Hungarian rulers, who invited guests “hospites” of Western Europe to country. Exactly the openness of the Arpád dynasty to foreigners, good economic conditions and low population density played a major role in settling foreign population in the Hungary. This policy of the Hungarian kings of the inviting foreigners reached its peak particularly during the reign of Géza II (1141–1162), where there is documented new

population in the regions: Srem, Spiš, Transylvania and region of Tokaj. Several aspects related of these regions have not been fully explored or interpreted. The status and the origin of the guests have already been discussed by scholars. Among the Hungarian historians, it was especially György Székely, who noticed their role in the development of urbanization and cities in Hungary¹. Within the Slovak medievists – Miloš Marek, who paid attention to guests and foreign population².

* Department of South Slavonic and Balkan Studies, Charles University in Prague, Faculty of Philosophy and Arts, Nám. Jana Palacha 2, Praha 1, 116 38; ptbucko@gmail.com

¹ György Székely, *A Székesfehérvári latinok és a vallonok a középkori Magyarországon*, in: Székesfehérvári évszázadai 2, Alán Kralovánszky (ed.), Székesfehérvár (1972), 43–72; György Székely, *Wallons et Italiens en Europe centrale aux XIe – XVIe siècles*, in: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis. Sectio Historica* 6, Budapest (1964), 3–71.

² Miloš Marek, *Románske obyvateľstvo na Slovensku v stredoveku* (Valóni, Francúzi, Taliani, Španieli), Historický

Our goal is to briefly introduce the development of the romance guests in Hungary and especially in the period from 11th to 13th century. We are presenting major regions of the romance inhabitants as well as other Romanesque population which is found in Hungary during the pilgrimage to the Holy Land or remained in Hungary as members of military orders. Within this space we will try briefly introduce several aspects affecting the influx of guests to Hungary, which hitherto were not interpreted and presented. We also used some diplomatic sources that have not been published.

Srem, a historical region between the Danube and Sava, now part of the Republic of Serbia, belonged to Hungary and it was interesting for several historical aspects. When analyzing the Serbian territory, one must take into account the fact that medieval Serbia, whether as the grand principality or the kingdom, more or less correspond (or not correspond) to the current territory of the Republic of Serbia. Region that until 1918, did not belong to Serbia was precisely Srem, appearing in the sources Srem march, county of Srem (hungarian Szrém vármegye, Szremség), Sirmium, Frangochorion, Syrmia etc. This region of Srem (Vojvodina modern labeled) is named after the town of Sremska Mitrovica, which was the most important city of the Roman Empire in Southeastern Europe in the imperial era. Sirmium was established as bishopric by Saint Andronicus, disciple of the Apostle Paul. Under the jurisdiction of the archbishop of Sirmium were all bishoprics in Illyria and Pannonia. It was also the seat of the Illyrian prefecture. Sirmium itself, however, was destroyed by the Huns in 448 and later Avars in 568³. According to this, there cannot be roman continuity in Sirmium in the High Middle Ages. At the time of 11th and 13th century the present region of Sremska Mitrovica and Belgrade was area of confrontation between Hungary, Bulgaria and the Byzantine Empire.

For the focused period of 11th and 12th century, it is essential to emphasize that through Sirmium led pilgrimage route to Jerusalem. This road passed through the Hungarian towns Moson – Győr – Székesfehérvár – Tolna – Branjin Vrh (Baranyavár) – Vukovar – Zemun, on byzantine territory there was Belgrade – Niš – Plovdiv (Philippopolis) – Edirne

(Hadrianopolis) – Constantinople⁴. However, Sirmium is not documented on pilgrim route, until the end of 12th century. In the summer of 1189 crusading army of Emperor Frederick Barbarossa went through Hungary. This crusade is documented by several chronicles – an austrian cleric Ansbert, Arnold of Lübeck and the Chronicle of Cologne. Although the german army went partly different route than the First crusade, undoubtedly as in 1189 as well as the late 11th century, they progressed via Hungarian route connecting Vukovar to Belgrade and it was through Sirmium. According to the chronicle Ansbert, city of Sirmium was important in ancient times but in 1189 it was already in ruins⁵. Ansbert identifies, except Sirmium, a place called Francavilla. Another chronicler describes the journey of third crusade, Arnold of Lübeck also captures other place in the region: Slankamen, nowadays in Serbia at the confluence of the Danube and the Tisza⁶. In the time from 12th to 14th century, Slankamen was merchant town, where also was royal residence of Hungarian kings. According to our opinion, this was an example of an institution of the royal mansions, known from the others parts of Hungary. Hungarian royal army even stayed here in 1071 before the attack on byzantine fortress of Belgrade⁷. Evidence for the presence of Hungarian kings, there are several charters issued in Slankamen, for example it was king Ladislaus IV, who was there on 11 November 1280⁸. The merchant character

⁴ András Borossy, József Laszlovszky, *Magyarország, A Szentföld és a korai kereszties hadjáratok*, in: József Laszlovszky, Judit Majorossy, József Zsengellér (eds.), *Magyarország és a kereszties háborúk. Lovagrendek és emlékeik*, Máriabesnyő – Gödöllő (2006), 81. See also *Descriptio itineris in Terram sanctam sive Via Hierosolymitana auctore anonymo*, in: Albinus Franciscus Gombos (ed.), *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. Tomus II. Budapestini MCMXXXVII, (henceforth CFH), 844–845. Anonymous author greatly mangled hungarian places. For dating and correct transcription of names see József Laszlovszky, Judit Majorossy, József Zsengellér (eds.), *Magyarország és a kereszties háborúk. Lovagrendek és emlékeik*. Máriabesnyő – Gödöllő (2006), 303–304, also appendix no. 29.

⁵ Pavel Soukup, *Třetí křížová výprava dle kronikáře Ansberta*. Příbram (2003), 56; *Ansbertus clericus Austriensis: Gesta serenissimi Romanorum imperatoris Friderici sive Historia de expeditione Friderici imperatoris*, in: CFH I, 289.

⁶ *Arnoldus Lubecensis Chronicon*, in: CFH I, 305.

⁷ *Viedenská obrázková kronika*, in: Kroniky stredovekého Slovenska. Stredoveké Slovensko očami kráľovských a mestských kronikárov, Július Sopko (ed.) Budmerice (1995), 40; *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, in: *Scriptores rerum Hungaricarum*. Volumen I, Emericus Szentpétery (ed.), Budapestini (MCMXXXVII), 370 as Zalankemen.

⁸ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (Hungarian National Archive, henceforth MOL DL) 283664, 233097, 283800: “Datum in Zolunkemen”.

časopis, 52 (2004), 601–630; Miloš Marek, *Národnosti Uhorska*, Trnava (2011), 460 p.; Miloš Marek, *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku*. Martin (2006), 519 p.

³ František Dvorník, *Byzantské misie u Slovanů*, Praha (1970), 160.

of Slankamen is revealed by another charter of Ladislaus IV from 1287, in which ordered the king himself to “mercatores de Szalankemen”, the merchants from Slankamen, paid tolls to monastery of Óbuda. Several documents in Slankamen were issued by another of Hungarian monarchs, Louis I the Great (1342–1382). We can mention charters of 1359 and 1365⁹.

Undoubtedly, Francavilla is very interesting – “The village of the Franks” today Mandeloz also in Serbia. The name of this place proofs that the romance population was established in Hungary before the end of the 11th century. Research about the exact datation of migration to Srem must be connected to the political and social conditions in Hungary. Srem was probably annexed by the attack of King Solomon and the Duke Ladislas into Belgrade in 1071¹⁰. Perhaps after the hungarian expedition can be expected influx of romance population. Francavilla is also mentioned in the Chronicle of Albert of Aachen to 1096, when the crusader army of Lorraine led by Godefrey of Bouillon and his brother Balduin of Boulogne was passing through Hungary. Later both of brothers became leading figures of the Kingdom of Jerusalem. Crusaders sealed an agreement with the Hungarian king Coloman and went peacefully through country on condition that Balduin and his family will travel to the Hungarian king as hostages. Coloman and Balduin travelled together along the river Drava and came to Francavilla, where they stayed for three days and bought the necessary supplies and finally went to Zemun, hungarian frontiers’ fortress¹¹. Francavilla was eo ipso a village of Frankish immigrants and merchants in region called Frangochorion on pilgrim route to Constantinople and forward to Jerusalem. Hungarian name, as quasi official, for the village was Nagy Olaszi¹². Hungarian term Olasz is rather used for Flemish or Walloon population in Hungary. The romance population was known as Vlachi for the Slavs and Hungarians used the name Olaszi¹³. An actual name of Mandelos is a

derivative of the hungarian name Nagy Olaszi. One of the greatest hungarian historians Pál Engel interprets this name as “Great Walloon village”¹⁴. The army of Emperor Frederick I in 1189 even travelled on route one mile far from Francavilla¹⁵. Francavilla is also mentioned at the end of the reign of the king Géza II. There were some people from Milano who had fled after expedition of Frederick Barbarossa to Italy in 1162. These people were respectfully and kindly welcomed by Géza II. According to the sources, they had built “de novo” Francavilla and built a church here dedicated to Milano’s patron – Saint Ambrose¹⁶. Detailed informations provided by Magister Tolosanus from diocese of Faenza, reveal that Francavilla had to be known in Western European countries and rightfully it can be considered as one of the most important romanesque sites in Hungary. The next mention of the site is documented in the narrative source called “The song of lamentation” (*Carmen miserabile*) by archdeacon of Oradea, Roger of Torre Maggiore, later archbishop of Split, which detailfully describes the Tatar (Mongol) invasion of Hungary in 1241–1242. Francavilla in Rogerius’ *carmen* is documented as “Frankavilla Senatoria” and according to him, it was destroyed by the Tatars¹⁷. Francavilla was apparently abandoned for some time. Presumably, after the Tatar invasion, there can be new non-romance population, as it happened in other parts of Hungary. The exact ethnic development of this locality is nearly impossible to accurately track, despite the late 13th century reappearing in sources. Hitherto unnoticed although published is a document of the Hungarian ruler Andrew III. In charter of 1294 kings orders to guests and merchants from Francavilla and Eng (now destroyed medieval site) to pay the tolls to the monastery of Holy Virgin of Buda Island (Margit Sziget)¹⁸. Using of the term “hospites”, suggests that both locations or the population in these locations were given privileges before 1294. Mentioning the place of Eng together

⁹ MOL DL 90371 (31. 5 1359), 62717 (19. 3 1365), MOL DL 238827 (26. 4 1365).

¹⁰ Florin Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages 500–1250*. New York (2006), 252. Solomon, king of Hungary, transferred the relic of Saint Procopios from Niš to Sirmium. Particular, hungarian influence can be seen prior to 1071.

¹¹ *Albertus Augensis canonicus: Historia Hierosolymitana*, in: CFH I, 44.

¹² M. Marek, *Románske obyvatelstvo*, 605.

¹³ Branislav Varsik, *Z osídlenia slovenského a stredného Slovenska v stredoveku*. Bratislava (1984), 158.

¹⁴ Pál Engel, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526*. New York-London (2001), 60.

¹⁵ P. Soukup, *Třetí křížová výprava*, 56. Army of third crusade travelled slightly different route than crusading armies in 1096.

¹⁶ *Tolosanus, canonicus Faventinus: Chronicon*. in: CFH III, 2258. This locality could be known in western Europe as place of romance population in Hungary.

¹⁷ *Rogerii Carmen miserabile*, in: *Scriptores rerum Hungaricarum*. Volumen II. Emericus Szentpetéry (ed.), Budapestini (MCMXXXVIII), 568.

¹⁸ *Monumenta diplomatica civitatis Budapest I*, Gárdonyi Albertus (ed.), Budapest (1936), no. 270, 289.

with Francavilla may suggest that guests of Eng were also of romance origin. The whole region of Srem is called in Byzantine sources as Frangochorion, from which was derived the present name Fruška Gora originally as Franska Gora ("French Hill")¹⁹. The production of the famous Srem wines has its origin right here. Probably the guests were of french origin and they also have viticulture tradition. Except this, influence the Tatar invasion was in the replacement of the original Romance communities in the cities by the german element, for example in Trnava (western Slovakia), oldest part of Levoča and other locations in region of Spiš in eastern Slovakia, also some localities in Transylvania we will mention later. Tatar invasion, significantly changed the ethnic structure in Hungary but also the social conditions. In the period following 1241–1242 there was a greater emancipation of urban communities and the creation of the nobility in the true sense.

Similarly, the Romanesque "hospites" in Sárospatak with privileges from 1201, were known as wine producers laid the foundations for present Tokaj wine production²⁰. These guests, probably Walloons, also founded a village Olaszi, today as Bodrogolaszi, which laid on major trade road connecting Hungary with Kiev²¹. It is worth noting that guests in Sárospatak built the church dedicated to St. Nicholas²². The cult of Saint Nicolas, patron of merchants, played decisive role in the development of Hungarian towns, initially as a privileged communities of romance guests. The transfer of the relics of St. Nicolas by Normans from Smyrna (Izmir) to italian Bari in 1087, was reflected in the rapid expansion Saint-Nicolas patronage in Europe together in correlation with the development of network of merchant cities²³. In Zemplín, in nowadays Tokaj region, is also village Olaszliszka, where romance guests grown vines. This village together with vineyard and mansion in Sárospatak became

property of provost and the collegiate chapter of Spiš in 1258, due to possibility of growing vine in Spiš region²⁴.

Spiš itself also belonged to regions with romance settlement, according to tradition dating to the half of 12th century. The most important Romanesque sites was Spišské Vlachy, documented as villa Olos (1258), Villa Latina (1262), Wallendorf (1404)²⁵. The part of the guests came here probably in c. 1220–1230s during the times of Coloman, younger brother of king Béla IV, who was lord of Spiš, King of Galicia (Halič or Halics), duke of Croatia, Slavonia, Dalmatia and Bosnia. Although there is some evidence of the wallon population in Spiš already in the 12th century²⁶.

Another area populated with romance people was Transylvania²⁷. The arrival of francophonics at

²⁴ Peter Labanc, *K majetkovým pomerom Spišského prepoštvu v Zemplínskej župe (Olaszliszka)* in: *Studia Historica Tyrnaviensia* XIII, Vladimír Rábik (ed.), Trnava (2011), 111–124.

²⁵ B. Varsik, *Z osídlenia slovenského a stredného Slovenska v stredoveku*, 158.

²⁶ Peter Labanc, Spišské Vlachy. in: Štefánik, Martin – Lukačka, Ján (eds.), *Lexikón stredovekých miest na Slovensku*. Bratislava (2010), 547. Online on: <http://forumhistoriae.sk/documents/10180/71257/Lexikon-stredovekych-miest.pdf>

²⁷ Term Transylvania is more precise in contrast of the german term Siebenbürgen (latin Septem Castra, slovak Sedmohradsko, czech Sedmíhradsko, but there is no such name in romanian). Siebenbürgen reflects the administrative structure of Saxons, which had seven main "seats": "Saxonum nostrorum Septemsedium partium Transylvanarum" – charter of king of Hungary, Louis I to the burgers of Sibiu, 1370 – CDH IX/4, 218, no. CXXIV. Other sources mentioning "Septem Castra" are of foreign origin (Holy Roman Empire, Poland) and are connected to the Mongol Invasion of 1241–1242. *Annales Erphordenses ab a. 1220–1254*. in: CFH I, 127: "Terra scilicet Septem Castrorum..."; *Annales Maiores Polonenses*. in: CFH I, 159: "Septemcastrenses". The title Siebenbürgen is obviously german origin, there is also in polish as Sedmigród. This name in latin form Septem Castra appeared in hungarian sources by the end of 13th century and frequently in 14th century. Both Transylvania/Septem Castra were used by chronicler of Ladislas IV (1272–1290) Simon of Keza. *Simonis de Keza. Gesta Hungarorum. Simon of Kéza. The Deeds of The Hungarians*, László Veszprémy, Frank Schaer, Jenő Szűcs (edd.), Budapest – New York (1999), 82: "partibus Erdevelu"; 102: "de Septem Castris in Hungariam adducto, et adiuncto Septem Castra Pannoniae..." Probably Simon borrowed the name Septem Castra from contemporary foreign sources, where this name could be derived in german-speaking lands from adjectival form Sibenensis/Cibinensis thus of town Sibiu, which were the seat of german and firstly romance ethnic group in Transylvania. Romanian historian Lucian Boia also separates own Siebenbürgen from Transylvania. Lucian Boia, *Rumunsko. Krajina na hranici Európy*. Bratislava (2012), 17, 23. Sources of hungarian provenance mentioned almost exclusively the name Transylvania (in various forms): Transilvana (1091), Ultrasilvanus (1113), Transsilvano (1193), Ultrasilvano (1207) etc. György Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II*. Budapest (1987), (henceforth AMTF), 144–145 (Féhevár).

¹⁹ Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*. New York (2006), 191.

²⁰ M. Marek, *Národnosti Uhorska*, 309; charter of privileges of Sárospatak's guests, 1201: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (henceforth CDH). V/1, Georgius Fejér (ed.), 181–183.

²¹ M. Marek, *Národnosti Uhorska*, s. 309; výsadná listina hostí Blatného potoka, 1201: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. V/1, Georgius Fejér (ed.), 181–183. P. Engel, *The Realm of St. Stephen*, 103.

²² It can be find in the charter of 1201. CDH V/1, 181–182: "Hospites de Potok, apud Ecclesiam S. Nicolai commorantes".

²³ Richard Marsina, *Začiatky výsadných miest na Slovensku a mikulášske patrocinium*, in: *Studia Historica Tyrnaviensia* XI–XII, Miloš Marek (ed.), Krakov (2011), 291–293.

first and then the Flemish and German guests (from the Holy Roman Empire, attested as “Theutonici”) is traditionally placed in the reign of Géza II (1141–1162). The charter of cardinal and papal legate Gregory from 1189 reveals that the Flemings were invited to Transylvania by Géza II and gave them some abandoned land. The same charter is also revealing these Flemings had own separate ecclesiastical administration. Jurisdictionally they were replaced from the authority of bishop of Alba Iulia, they had their own church organization as Flemish provostship (collegiate chapter) located in Sibiu, which was directly placed under authority of the archbishop of Esztergom. This situation caused some jurisdictional conflicts between the bishop of Alba Iulia and provost of Sibiu. Seriousness of the conflicts in 1189 was finally resolved by the Holy See²⁸. Similarly, charter known as Andreanum issued by king Andrew II for Transylvanian Saxons in 1224, mentions that these guests were invited to the region already by Andrew’s grandfather, king Géza II²⁹. One can also find Romance sites with Romance denomination – Voldorf, Venetiae (as Latin form of Venice)³⁰, Villa Latinorum³¹, Waldorf and Bistrița, also with Romance population, both in Bistrița county³². Bistrița itself was important merchant city with central church dedicated to Saint Nicolas. One can notice the great similarities of groundplans of the medieval towns of cities Bistrița and Trnava in Slovakia. Trnava is considered as city with 12th Romance guests, who have also built St. Nicolas church³³.

Romance population is documented in Hungary without belonging to a particular region. Sources are mentioning several migration waves already in 11th century, although it was massively at 12th century, as above. Sources of non-Hungarian provenance mentioned emigrants from Liège (1047), canons of Verdun (1029) and the Hungarian originally from Lorraine origin (Leodvin of Bihar, Franco of Alba Iulia)³⁴.

²⁸ CDH II, 250–251. The charter is not dated, 1189 is approximately dated.

²⁹ M. Marek, Miloš. *Národnosti Uhorská*, p. 291–293. Latin text CDH III/1, 442.

³⁰ AMTF II, 203.

³¹ AMTF II, 203.

³² AMTF I, 557–558.

³³ Ground plan of Bistrița: AMTF I, 559, ground plan of Trnava: Jozef Šimončíč (ed.). *Dejiny Trnavy* I. zväzok. Trnava (2010), 391. About Trnava and its guests also see Vladimír Rábik, Trnava. in: Martin Štefánik, Ján Lukačka (eds.), *Lexikón stredovekých miest na Slovensku*, 532.

³⁴ M. Marek, *Národnosti Uhorská*, s. 306. There are several sources mentioning these Romance emigration of 11th century which need to be properly translated and interpreted.

The number of new settlers from Western Europe in Hungary can be also indirectly proofed by large amount of documented pilgrims to Holy Land through Hungary even before the first crusade. They were pilgrims from different places – Angoulême (1026)³⁵, Cambrai (1054)³⁶, even Worcester in England (1058)³⁷, 7 000 pilgrims under the leadership German clergy, bishops of Mainz, Regensburg and Utrecht (1064–1065)³⁸ and finally it was count of Toulouse (in 1093)³⁹. It is likely that some pilgrims of these documented and undocumented pilgrimages could stay in Hungary permanently and establish Romance places as Francavilla.

Among the other newcomers to Hungary is appropriate to mention the members of military orders – the Hospitallers and the Templars. The Hospitallers had their nucleus organization in southern Italy in Amalfi, and later in Provence (Saint – Gilles)⁴⁰. The very first Templars came from Flanders, Champagne and also Provence⁴¹. The Hospitallers were obviously settled in Hungary shortly after the second Crusade (1147), it was again king Géza II and his wife, queen Euphrosine, who started construction of the first convents in Székesfehérvár and Esztergom⁴². For the history of Hungarian Hospitallers is substantial charter of king Béla IV from 1247 addressed to grand preceptor of order Rembaldus, who was given the land of the Banate of Severin, a huge area from fortress Turnu Severin to river Olt. This area is nowadays known as Romanian region of Oltenia. The Banate of Severin was about 14 000 km² large,

³⁵ *Ademarus Cabannensis, monachus S. Cybardi al. Eparchii Engolismensis, tum S. Martialis Lemovicensis: Chronicon Aquitanicum et Francicum seu Historia Francorum*. in: CFH I, 15–16.

³⁶ *Vita s. Liutberti seu Liutberti episcopi Cameracensis auctore Rodulpho monacho S. Sepulcri apud Cameracenses*. in: CFH III, 2464.

³⁷ *Florentius Wigornensis, monachus et Bravonius dictus: Chronicon*. in: CFH II, 930.

³⁸ *Annales Altabenses maiores*. in: CFH I, 104.

³⁹ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, in: *Scriptores rerum Hungaricarum*. Volumen I, Emericus Szentpétery (ed.), Budapestini (MCMXXXVII), 417, also see note 2; *Viedenská obrázková kronika*, in: *Kroniky stredovekého Slovenska*. Stredoveké Slovensko očami kráľovských a mestských kronikárov, Július Sopko (ed.), Budmerice (1995), 53.

⁴⁰ Zsolt Hunyadi, *The Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary c.1150–1387*. Budapest (2010), 13, 19.

⁴¹ To templars see classic works Malcolm Barber, *The new Knighthood*, New York (2012), 22–23; Marie-Luise Bulst-Thiele, *Sacrae Domus Militiae Templi Hierosolymitani magistri: Untersuchungen zur Geschichte des Templerordens 1118/19–1314*. Göttingen (1974).

⁴² CDH II, 283–291.

which was ten times larger than the size of Rhodos, later seat of the order⁴³. According to charter of 1247 an army of 110 hospitallers was to take defence of the country and specifically of the castles Bratislava, Moson, Sopron, Nográd and Vasvár. In this same document the hungarian hospitallers were given the city of Skradin in Dalmatia.

Templars were already settled in Hungary around 1160, which correspond to the first documented donations⁴⁴. Both military orders acted in Hungary as privileged religious institutions and as *loca credibilia* – public notaries (places of authentication, hung. *hiteleshelyek*, in slovak *hodnoverné miesta*). Military orders in Hungary had special status on the border between secular and ecclesiastical hierarchy. They were involved in political, cultural and economic life of the country. In addition to their wide-ranging activities from the scribes to the knights, also contributed to the spread of Romanesque element in Hungary. There are few charters which indicate origin of hungarian Templars. We have one charter issued by hungarian templar master („magister humilis domorum militie templi per Hungariam et Sclavoniam“) James de Monte Regali⁴⁵. This Monte Regali could be Monreale in Sicily. Another charter was issued by John of Metis, hungarian templar master in 1245⁴⁶. In this case Metis could be Metz in France.

In the case of aforementioned exposed regions of Srem and Banate of Severin, it is interesting to observe the trend of Hungarian rulers in incorporating peripheral regions or border areas to the lands of the crown. This policy has been an ongoing at the end of rule of Andrew II. The march of Srem, Banate of Severin and the duchy of Bosna were among the institutions whose beginnings can be already seen in 12th century⁴⁷. Hungarian policy

practically since the beginning of the 11th century consisted in the establishment or relocation of the bishoprics in these progressively annexed regions, which were jurisdictionally under authority of archbishop of Esztergom or Kalocsa. It was happening also in the case of the three regions. In Srem was created bishopric probably around 1228 with the seats in Saint Ireneus (part of present Sremska Mitrovica) and in Banoštor⁴⁸. Banate of Severin could be partially under authority of new bishopric with seat in Milcov (Milcovul, Romania), which is also called Cuman or diocese of Cumania, according to indigenous nomads⁴⁹.

The diocese of Bosna belonged to the metropolitan province of Dubrovnik and after the crusade of Coloman, king of Galicia, Bosna was tightly placed into Hungarian sphere of influence. In 1247, several years after the death of Coloman, Bosna was subordinate to archbishop of Kalocsa and in 1252 its seat was replaced from Vrhbosna to do Đakovo⁵⁰.

⁴³ Berthold Waldstein-Wartenberg, *Řád johanitů ve středověku*. Praha (2008), 280. Latin text of this charter CDH IV/1, 447–454.

⁴⁴ Balázs Stossek, *Maisons et possessions des Templiers en Hongrie*. in: Zsolt Hunyadi, József Laszlovsky (edd.), *The Crusades and Military Orders. Expanding the frontiers of Medieval Latin Christianity*. Budapest (2001), 246.

⁴⁵ MOL DL 40197.

⁴⁶ MOL DL 35826.

⁴⁷ The march of Srem is documented during the time of third crusade in chronicle of Ansbert. P. Soukup, *Třetí křížová výprava*, 56; as “Marchia” it is mentioned in charter of pope Gregory IX from 1240 addressed to the Monastery of Somogyvár about the tithes from vineyard “chybriones” nearby the city of Eng. CDH IV/1, 188–189. March of Srem was thus a frontier hungarian march.

The duchy of Bosna was more likely created after hungarian invasion to Bosna (already in 1102?). According to source,

the duke of Bosna was Ladislav, son of king Béla II, who was given the duchy “Bosnensem ducatum” from his father in 1137. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Sclavoniae*. Volumen II, Tadj Smičiklas (ed.), Zagreb (1904), (henceforth CDCr), 46, no. 45; Bosna itself was hungarian crownland named Rama. Hungarian duchy in Bosna, was incorporated by the end of 12th century to duchy of Croatia and Dalmatia, as it is attested in charter of 1198 of future king Andrew II (persisted in original). Andrew used the title “Dalmatie Chroatie Rame Chulmeque dux” Duke of Dalmatia, Croatia, Rama and Hum or Zahlumje. CDCr II, 309, no. 290.

⁴⁸ Attila Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*, Budapest (2011), 95.

⁴⁹ P. Engel, *The Realm of St. Stephen*, 96.

⁵⁰ In 1230s there was so called bosnian heresy. Coloman of Galicia managed to eradicate it on request of pope. During the 1233 pope Gregory IX appointed John of Wildeshausen, hungarian provincial prior of preachers, to vacant position of bishop of Bosna. The bishopric was placed directly under papal authority. There was a large number of preachers in Bosna and heretics, who refused to renounce their religion were handed to Coloman’s servants and burnt at the stake. Franjo Šanjek, *Kršćanstvo na Hrvatskom prostoru. Pregled religiozne povijesti Hrvata*, Zagreb (1991), 129–130.

O ASCULTARE DE MARTORI ȘI REALITĂȚI BĂNĂȚENE ÎNTR-UN DOCUMENT DIN 1539*

Adrian Magina**, Livia Magina***

Cuvinte cheie: *Banat, 1539, familii nobile, dispută pentru proprietate.*

Keywords: *Banat, 1539, noble families, dispute over properties.*

A hearing and Banatian realities in a document from 1539

(Abstract)

This study tries to capture some realities of Banat in the first half of the sixteenth century through a hearing from 1539. The hearing was held at the request of King John Szapolyai, in the lawsuit between noble families Vayda and Fodor for the estates Domașnea and Cornereva. Beyond the formal aspects involved in a lawsuit based on the oral testimony, recorded here in written form, document highlights property relations in the world of Banat's nobility.

În anul 1539 nu s-a petrecut nici un eveniment decisiv în istoria Banatului. Problema majoră a regiunii continua să fie aceeași: insecuritatea generată de amenințarea turcească. Aspectul, deși resimțit în provincie, nu afecta peste măsură viața de zi cu zi, consemnată ca atare în actele epocii. Printre acestea se numără și documentul de față, o ascultare de martori în privința disputei dintre două familii nobiliare pentru posesiunile Domașnea și Cornereva. Ascultările de martori sunt în general surse importante pentru analiza unei probleme sau a unui eveniment. Prin intermediul lor ne parvin informații referitoare la perspectiva proprie a celor interogați, modul cum se raportează ei la problematica în cauză. În justiția medievală investigația se bazează pe aceste mărturii orale pentru a decide cât mai corect posibil de partea cui se află dreptatea. În lipsa altor probe, scrise sau nu, singurele dovezi valide proveneau tocmai de la cei care, într-un fel sau altul, au interacționat cu protagoniștii ori cu evenimentul supus

cercetării. Revenind la documentul de față, acesta a înregistrat depozițiile martorilor în legătură cu conflictul de proprietate dintre familiile Fodor și Vaida. Ascultările ceva mai târzii sunt în anumite cazuri mai detaliate, înregistrează vârsta martorilor, ceea ce nu e cazul aici. Chiar și așa, prin bogăția informațiilor, documentul de față reprezintă o sursă de primă importanță pentru istoria medievală și modernă timpurie a Banatului.

Disputa dintre nobilii Fodor și Vaida este destul de bine cunoscută în istoriografie. În joc se aflau, așa cum deja am menționat, părți din posesiunile Domașnea și Cornereva. Nu este vorba numai despre cele două sate ci despre întreg teritoriul subsumat respectivelor domenii (munți, păduri, pășuni, ape etc.), fiecare dintre cele două familii reclamând dreptul de proprietate asupra lor. Procesul a început după ce în anul 1535 membrii familiei Vaida au încheiat un acord cu familia More pentru împărțirea mai multor bunuri funciare. Ulterior, parte din posesiunile ce au făcut obiectul înțelegerii au intrat în posesia lui Francisc Fodor, care a cerut să fie pus în stăpânirea lor. Disputa a degenerat în momentul în care familia Vaida, împreună cu oameni înarmați s-a opus introducerii în posesie a familiei Fodor. În final autoritățile centrale ale Principatului au dat câștig de cauză familiei Fodor, care a reușit să intre în posesia satelor respective, fără ca acest lucru

* Această lucrare a beneficiat de suportul financiar oferit de grantul PN II-ID-PCE-2012-4-0579 *Între public și privat. Practici ale scrisului în Transilvania (sec. XIII–XVII)*, director dr. Susana Andea.

** Muzeul Banatului Montan, Bd. Republicii, nr. 10, Reșița, email: adimagina@gmail.com

*** Muzeul Banatului Montan, Bd. Republicii, nr. 10, Reșița, email: liviamagina@yahoo.com

să elimine definitiv din rândul proprietarilor pe membrii familiei Vaida¹.

Actul de față face parte așadar din seria de mărturii în cadrul procesului pentru cele două posesiuni. Prin intermediul său avem posibilitatea de a reconstitui nu numai un moment dat ci o întreagă epocă, căci pe parcursul ascultărilor sunt aduse în prim plan evenimente petrecute cu zeci de ani în urmă, la începutul secolului. Audierea martorilor s-a făcut la cererea regelui Ioan Szapolyai, adresată capitlului bisericii din Arad. Unul dintre membrii capitlului, respectiv magistrul Luca de Sătmar, împreună cu oamenii regelui, Ioan Barla și Mathia Machoy de Caransebeș, s-au deplasat la Domașnia unde vreme de trei zile (2, 3 și 4 septembrie) au ascultat depozițiile celor aduși ca martori. Primii ascultați au fost martorii familiei Fodor, în număr de 25, apoi fiind înregistrate mărturiile celor 57 de persoane aduse de familia Vaida. Ascultarea de martori în teren, chiar la locul faptei, este o formă cunoscută de primă informare a justiției, ca prim pas procedural. Trebuie spus că reprezentanții comitatului, respectiv juzii nobililor în al cărui areal de competență se afla localitatea, împreună cu juzii asesori, uneori și cu un reprezentant al stăpânului domeniului, de obicei judele domenal, ori, în cazul orașelor, judele primar împreună cu jurații, sunt oficialii în fața cărora se depunea mărturia. Localnicii convocați de autorități trebuiau să răspundă la întrebările anchetei: după cum au văzut, auzit, cunoscut ori, poate, doar au bănuț.

Făcând o paralelă cu sistemul judiciar contemporan, suntem de acord că acesta, la fel ca și cel medieval sau premodern, se bazează parțial pe mărturia orală. Pe când procesul juridic al altor epoci s-a bazat exclusiv pe oralitate, cel contemporan beneficiază și de martori obiectivi: sistemele video și audio. Desigur, apelul la memoria umană este cu atât mai vizibil cu cât înaintăm în trecut. Așa cum remarca Marc Bloch memoria umană este alunecoasă, curgătoare, poate elimina, transforma, îmbunătăți realitatea. Fără a fi transpusă în scris, memoria adaugă la erorile datorate trecerii timpului și erorile datorate înțelegerii greșite a cuvintelor și a experiențelor². De aceea, informațiile provenite din ascultări redau, de multe ori, un adevăr distorsionat, care doar într-o anumită măsură poate corespunde faptelor reale.

Caracteristică a civilizației, scrisul a fost precedat de capacitatea de a citi și acesta la rândul său de transmiterea pe cale orală a informației. Documentele administrative și juridice conțin, prin modul lor de colectare a evenimentelor, urme ale importanței și valorii oralității într-o societate preponderent neștiutoare de carte. Formularistica uzuală de menționare a mărturiilor celor interogați, stilul relativ liber și expunerea directă transformă actele cu caracter juridic în adevărate povești ale vieții martorilor. În esență, într-o lume în care scrisul este recunoscut ca valoare juridică, mărturia orală rămâne la fel de importantă.

Trebuie avut vedere în acest sens, în paralel cu modalitatea de întocmire a documentelor în cadrul diverselor procese, și capacitatea intelectuală a martorilor. Astfel, memoria verbală, o valoare majoră mai ales în societățile axate pe oralitate, trebuie să fi fost exersată prin repetiție ori prin formule tip. Înainte de folosirea scrisului, valoarea tranzacțiilor sau desfășurarea evenimentelor s-a constatat datorită practicii mărturiilor diverselor persoane. Memoria documentului scris a fost pentru multă vreme considerată însă o memorie artificială, în comparație cu memoria demonstrată prin viu grai, de către o persoană respectabilă, destul de în vârstă încât să fi fost chiar contemporană cu evenimentele la care se face referire³.

În funcție de distanța temporală față de evenimentul respectiv, cei mai în vârstă dintre martori aveau, deci, cea mai mare credibilitate. Pe de altă parte, se pot identifica mai multe faze ale mărturiei, exprimate prin apelul la simțuri: cel mai aproape de eveniment este martorul ocular, el *a văzut* (*vidisse oculi sui*) și *a auzit*; mai îndepărtat este martorul care doar *a auzit* (*ut audivi*); cel mai distanțat de nucleul de adevăr al evenimentului este martorul care declară că a auzit de la alții sau cel care își amintește (*recordaret*).

În toate aceste cazuri, desigur, istoricul, la fel ca și judecătorul, nu stabilește valoarea adevărului situației, ci adevărul parțial, personal, văzut ori auzit. Un aspect important al ascultărilor pare să fi fost dat de capacitatea de a aduce martori bine informați și, bineînțeles, mai bine plasați în ierarhia socială a zonei. În cazul de față familia Fodor, deși a venit cu mai puțini martori, a reușit ca mai mult de jumătate dintre ei să fie nobili, printre cei citați numărându-se inclusiv judele nobililor din

¹ Fazele procesului la D.L. Țigău, Familia nobililor Vaida în secolele XVI–XVII. *Analele Banatului*. S.N., Arheologie-Istorie, XVI (2008), 205; Idem, Familia nobililor Fodor în secolele XVI–XVII. *Banatica*, 19 (2009), 83–84.

² M. Bloch, *Societatea feudală*, I, Cluj-Napoca (1996), 132.

³ Într-un alt registru de interpretare a informațiilor din ascultările de martori, respectiv modul de percepere a timpului, și implicațiile asupra memoriei colective a se vedea Radu Ardelean, Oamenii din Banat și timpul (sec. XIV–XVII). *Banatica*, 18 (2008), 223–267.

districtul (comitatul) Caransebeșului. De cealaltă parte martorii au fost mult mai numeroși, dar din punct de vedere social marea lor majoritate au făcut parte din rândul locuitorilor urbani ori a categoriei iobăgești (iobagi ai nobililor ori iobagi regali). Examinarea depozitiilor lasă să se înțeleagă că situația celor două posesiuni în dispută nu era deloc simplă, așa cum ar putea părea la prima vedere, în conflict fiind implicate și alte interese. Din mărturii reiese că posesiunile disputate aparținuseră inițial altor proprietari, respectiv familiilor More, Olah, Moise și castelanului de Severin. Foarte mulți dintre martori nu își amintesc exact situația ci declară după cum știu sau după cum au auzit de la diverse alte persoane. Din anumite relații pare că Ștefan Vayda, tatăl fraților implicați în conflict, ar fi venit din altă parte și s-ar fi stabilit în zonă. Expresia de indigenat, pe care unul din martori o folosește atunci când se referă la Vayda, poate indica faptul că prin cumpărarea celor două sate familia s-a așezat definitiv în rândul proprietarilor din zonă, s-a împământenit. Este foarte greu de găsit un reper temporal pentru această acțiune, ideea care răzbate este că la începutul secolului al XVI-lea, în timpuri de conflict (probabil fiind vorba despre revolta din 1514), Ștefan Vayda era deja prezent în zonă. Cât de legal a intrat voievodul în stăpânirea acelor domenii e imposibil de știut, căci unii martori vorbesc de cumpărare iar alții despre ocuparea acelor posesiuni. Interesant este că după a a intrat în stăpânirea părților de proprietate respective, Ștefan Vayda a permis românilor (*Volachi*) să-și pască turmele acolo. Cel mai probabil că martorul (Dragul Turbure, aproape sigur român după nume) face referire la românii din Țara Românească, eventual la păstoritul pendulatoriu practicat pe versanții Carpaților. Posibila legătură a familiei Vayda cu mediul românesc extracarpatic poate indica, la fel ca și numele, originea etnică dar și direcția din care tatăl celor trei frați implicați în conflict a venit în Banat. Deși doar ipotetică, situația nu ar fi ieșită din comun la nivelul provinciei de la sud de Mureș, unde cel puțin alte două familii nobiliare par să-și fi avut originea în teritoriile românești extracarpatic⁴. Nu este exclus totuși ca Ștefan să fi fost un voievod din Banatul de câmpie sau Transilvania refugiat în zona montană. Prezența românilor și a turmelor lor a iscat un conflict între familia Vayda și ceilalți proprietari din zonă, Mihail castelanul (Porkolab) și Ioan Floka, care au reacționat cu violență, cazul fiind aplanat în justiție. Conflictul din 1539 pare

să îl prelungească pe cel inițial căci, după cum ne prezintă un alt martor, în posesiunile în litigiu castelanul era frate copârtaș cu familia Fodor. De altfel, una din persoanele investigate își amintea că pe vremea când ea era doar o copilă (de bănuț că e vorba de finalul secolului al XV-lea sau începutul celui următor), bunicul lui Francisc Fodor a ridicat un castel lângă Timișul Mic unde ea s-a și refugiat cu ocazia unui atac turcesc, semn că familia făcea parte dintre proprietarii de tradiție în districtul Caransebeșului⁵.

Insistențele familiei Vayda vizavi de Domașnea și Cornereva, au fost probabil alimentate și de faptul că Francisc Fodor a stat pentru o vreme în Ungaria. Nicăieri nu reiese scopul stabilirii sale temporare acolo sau spațiul geografic implicat de această deplasare. Pare mai degrabă să fi fost vorba despre o slujbă, posibil militară, cu ocazia tumultului țărănesc. La revenire Francisc și-a reluat activitățile obișnuite, incluzând aici strângerea dijmelor și a taxelor datorate de iobagi, multe din mărturii fiind de acord că aspectul respectiv reprezenta un atribut al proprietății, din această postură fiind alungat de membrii familiei Vayda, fapt ce a declanșat conflictul antemenționat.

În esență documentul de față surprinde complicatele relații de proprietate din arealul înalt al Banatului și modul în care aceste relații au afectat un anume spațiu, fiind în ultimă instanță o mostră de relaționare și interacțiune interumană, așa cum transpare ea în ochii celor care, într-o anume formă, au auzit sau au cunoscut evenimentul.

I

1539, 10 octombrie

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, R 287 Solyom Fekete Ferenc-gyűjtemény maradványa, 1539, original, hârtie pătată de apă și ruptă, pe verso urme ale pecetii de închidere.

Ascultarea de martori în procesul dintre nobilul Francisc Fodor și nobilii George, Grigore, Nicolae și Simon Wayda, în privința drepturilor de stăpânire asupra moșiilor Domașnea și Cornereva.

Serenissimo principi et domino domino Ioanni Dei gratia regi Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc., domino ipsorum naturali, gratiosissimo capitulum ecclesiae Orodienensis orationum s[uffra]gia¹ devotarum perpetua cum fidelitate vestra noverit serenitas, nos literas eiusdem adiudicatorias modum et formam cuiusdam attestationis et communis inquisitionis in se denotantes Bude feria quarta proxima ante festum beate Margarethe virginis et martiris proxime preteritum, in papiro clause confectas,

⁴ Vezi în acest sens Livia Magina, *La famille Danfy de Duboz. Banatica*, 20/2 (2010), 22–23.

⁵ Se pare că la origine nobilii Fodor se trag din arealul Lugojului. D. L. Țigău, *Familia nobililor Fodor*, 78.

pro parte nobili Francisci Fodor de Welkfalwa contra nobiles Georgium, Gregorium, Nicolaum et Symonem Wayda de Karansebes super quadam attestatione et communi inquisitione secundo die festi beati Egidii abbatis proxime preteritum et aliis duobus diebus immediate sequentibus, in facie possessionis Damasnya per vestrum et nostrum homines modo infrascripto fienda emmanatas, nobisque perceptorie loquentes et directas summam reverentia recepisse, iuxta quarum continentias unacum nobilibus Ioanne Barla et Mathie Machoy de Karansebes in dictis literis eiusdem inter alios nominatim conscriptos specificato ac ad eaque in eisdem continentur de curia vestra regia specialiter transmissis, unum ex nobis, videlicet honorabilem magistrum Lucam de Zathmar, socium et concanonicum nostrum, nostro pro testimonio fidedignum duxeramus destinandum, qui tandem ad nos exinde reversi nobis concorditer retulerunt in hunc modum, quomodo ipsi secundo die festi beati Egidii abbatis noviter transacti cum aliis duobus diebus immediate sequentibus, ad faciem possessionis Damasnya vocate ubi videlicet prefate partes ip(...)² et communem inquisitionem fieri voluissent, ibique eodem die vicinis et commetaneis tandemque nobilibus et ignobilibus, quos reperiri potuissent, insimul et in unum locum sub onere sedecim marcharum gravis ponderis legitime convocatis et congregatis accessissent, et primo ab eisdem vicinis et commetaneis tandemque nobilibus et ignobilibus ad fidem eorum Deo debitam fidelitatemque vestre serenitatis et sacre corone vestre observandam tacte dominice Crucis signo per (...)² odio, favore, amore timore preceque et premio partium postergatis absque scrupulo cuiuslibet falsitatis solum Deum et eius iustitiam pre oculis ferendo (...)² predictis semotis huic proculat ab(...)² portiones possessionarias in dictis possessionibus Damasnya et Kornyerewa proprium ius ipsius actoris et eosdem superiori tempore dicti in causam attracti ab eodem actore minusiuste et indebite occupaverint (...)² literas et literalia instrumenta factum, ut prefertur, eorundem portionum possessionariarum tangentia et concernentia iidem in causam attracti apud se potentialiter detineant et conservent potentia mediante, prefati similiter in causam attracti super eo utrum prescripte portiones possessionarie quas videlicet dictus actor in prescripta actione et acquisitione suas fore denotasset, non ipsius sed eorundem in causam attractorum sit, easque tempore in prescripto iidem in causam attracti ab eodem actore potentialiter nunc occupaverint, sed tam tempore in eodem quam etiam ante idem tempus in dominio earundem perstiterint et easdem possederint nuncquoque pacifice possideant nec ne, more communis inquisitionis diligenter investigando interrogassent ac requisitos habuissent, qui quidem vicini et commetanei nobilesque et ignobiles modo et ordine per omnia infrascriptis fassi et attestati extitissent, nomina testium per actorem producti. Primus itaque testis nobilis Benedictus Zlathnay de eadem Zlathna, convicinus de comitatu Sebesiensi, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod cum quodam tempore de possessione Damasnya unacum ceteris hominibus commearet, interim sibi quoddam celarium ostendissent et dixissent, quod illud celarium esset Fodoris sed quisnam fuisse ille Fodor ignorare addidisset, etiam idem testis quod cum simul

quodam tempore ipse unacum Ioanne Floka, Georgio Vayda ac Francisco Fodor in domo ipse dicti Ioannis Floka pariter fuissent constituti, idem Ioannes Floka prenommatum Franciscum Fodor et Georgium Vayda sollicitasset, ut puri voluntate ad possessionem Damasnya transirent, eo quod in eadem malefactores essent, qui eandem possessionem depredare vellent, quodque certitudinaliter sciret, ut Franciscus Fodor aliquam portionem in possessione Damasnya possedisset. Secundus testis videlicet nobilis Michael Lada de Thoromalya, convicinus de comitatu Sebesiensi, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod cum quodam tempore in civitate Sebesiensi ipse unacum Francisco Fodor ac aliis nonnullis hominibus in domo Ioannis Olah fuissent constituti audisset Ioanni Olah dicendi, quod post Franciscum Fodor possideret possessiones Damasnya et Kornyerowa, quodque etiam audisset de ore iobagionis patris dicti Francisci Fodor, ut habuisset portionem in possessionibus Damasnya et Kornyerowa. Preterea sciret, quod Ioannem Olah officialem per Franciscum Fodor in dictis possessionibus pro tempore constitutum ipsi Waywode de eisdem possessionibus expulissent, pro quo facto idem Franciscus Fodor unacum prefatis Waywodys sepius in sede nobilitari causidicatus fuisse ac nobilibus querulatus. Tertius testis nobilis Georgius Thar, iudex nobilium comitatus Sebesiensis, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod cum prioribus temporibus unacum Michaeli castellano habuissent pertinentias Zewrinum, extunc nunc per possessione Damasnya, nunc vero per viam Orsowa profecti fuissent, ac idem Michael castellanus servitores ad nos interim misisset in possessione Damasnya, ut ex eadem sibi victualia afferrent, quodque hec verba idem dixisset, ut scirem dominum Waywodam propter illam possessionem indigenasse, sed ipse non haberet alterum fautorem preter Franciscum Fodor. Preterea, quod veraciter sciret, ut Franciscus Fodor portionem suam possessionariam in predicta possessione habitam Ioanni Olah modo officialiter possidendam commisisset. Quartus testis nobilis Balthasar Bycheredy de comitatu Sebesiensi, iuratus et examinatus fassus fuisse, audisse a nobili Ladislao Rakowychay, quod Ioannes Olah ac alter Ioannes Floka preallegatas portiones possessionarias post Franciscum Fodor possedissent. Quintus testis Michael Thornyay, commetaneus de comitatu Sebesiensi, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod quodam tempore Ioannes Olah venisset ad possessionem suam Lankawycha dictam, ut unacum Ioanne Olah ipse venisset ad possessionem Damasnya ac ibidem de medio incolarum fruges et siligines ad rationem Francisci Fodor exegissent, quodque dixisset, ut dictas possessiones post Franciscum Fodor possideret. Sextus testis nobilis Martinus Lwka de Lwgas, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod cum quoddam tempore ad domum Ioannis Cherbyche ad convictum fuisse invitatum, ubi et Ioannes More unacum Francisco Fodor affuissent, interim Ioannes More Francisco Fodor hec verba dixisset, domine inquit Francisce, illam portionem meam in Damasnya existentem ex quo inter ceteros te magis concernit velit ad te redimendam, ex quo de remotis partibus difficile esset ad eandem curam genere, ac Franciscus Fodor retulisset, quod ex quo ipsum magis quam alios concerneret, nulli alteri venderet, sed in

promptis pecuniis ad se redimere non valeret, verum unacum rebus argenteis et pecudibus ipsum contentaret et sic idem eidem consensisset altero vero tempore, predictus Ioannes More eidem prenarrato Martino Lwka quandam frameam de argento ostendisset et dixisset, domine Martine, hec est possessio mea portionaria in possessione Damasnya, super hanc frameam Waywodis vendidi. Septimus testis nobilis Franciscus Gwlya, iuratus et examinatus fassus fuisset, quod cum quodam tempore fuisset in oppido Themeswar constitutus, Ioannes More Franciscum Fodor obviasset sibi que dixisset ut sine scitu suo domum non abiret, ex quo Ioannes Floka pro eum litteras mitteret, ut possessionem suam portionariam in Damasnya habitam idem Ioannem Floka in persona sua possideret, quodque interim idem testis venisset ad possessionem Thynkowa et ibidem predictus Ioannes More sibi ostendisset quandam frameam ac dixisset, ut ipse portionem suam possessionariam in Damasnya existentem super eandem frameam vendidisset, allegasset etiam prefatus testis, quod memoratus Franciscus Fodor nobilibus in comitatu exparte cuiusdam possessionis sepius improperasset, sed nescir et que fuisset illa possessio. Octavus testis nobilis Mathias Chykna, iuratus et examinatus fassus fuisset, audisse quod Franciscus Fodor in sede nobilium comitatus Karansebes iisdem nobilibus ratione cuiusdam possessionis a se occupatis sepius improperasset, ignorasset tamen que fuisset illa possessio, id tamen scire idem testis asservisset, quod Ioannes More portionem suam, quam Ioannes Floka postremum officialiter possedisset, eandem portionem Waywodis vendidisset. Nonus testis nobilis Stephanus Lada de Thoromalya de comitatu Sebesiensi, iuratus et examinatus fassus fuisset, ab aliis audisse, quod portionem possessionariam in possessione Damasnya existentem Ioannes Olah post Franciscum Fodor possedisset. Decimus et undecimus testes, videlicet Nicolaus Gala et Petrus similiter Gala, nobiles de Hamaragya, pariformiter fassi fuissent, nil aliud scire preterquam, quod Franciscus Fodor in sede nobilium comitatus preallegati iisdem nobilibus fuisset querulatus, ut Waywode ipsum de possessione Damasnya expulissent. Duodecimus testis nobilis Nicolaus Rwskey commetaneus, iuratus et examinatus fassus fuisset, scire a pueritia, quod certis temporibus possessionem Kornyerowa Michael Porkolab et Ioannes Floka possedissent, sed possessio Damasnya tunc fuisset deserta, ceterum ut Ioannes Olah portionem Francisci Fodor in predicta possessione habitam officialiter possedisset, ac idem Ioannes Olah decimas de eadem possessione ad rationem Francisci Fodor exegisset. Tredecimus testis nobilis Ladislaus Floka de Karansebes, iuratus et examinatus fassus fuisset, quod cum quodam tempore coloni de possessionibus Somffa et Mehadyka in territorio Damasnya perarasset, decimasolvere nollent, idem testis unacum Francisco Fodor pariter ad territorium predictae possessionis profecti fuissent, ex eo quod Franciscus Fodor dixisset portionem se habere in possessione Damasnya decimas extorsissent, Georgius Waywoda interim adveniando et hoc intelligendo, quod Franciscus Fodor affuissent et possessionarias decimasset dixisset, ut eidem Francisco Fodor debeant dicare et deinceps nequaquam audet inibi vinire alioquin male sibi contingeret, si quid

vero iuris et iustitiae in eadem haberet, ex tum ordine iuris per queretur allegasset, etiam quod eadem possessio tunc fuisset deserta, ceterum quod pater suus carnalis, Ioannes Floka dicitur, unacum Waywodis ea[ndem]¹ possessionem resedere fecisset, post idem tempus Franciscus Moyzes et Franciscus Fodor advenissent ac quasdam fruges divisissent, Franciscus Moyzes portionem suam vendidisset Michaeli castellano et Franciscus Fodor pro se rehauisset, sed Waywode ab eisdem potentia mediante receperunt. Decimus quartus testis nobilis (...) ² relicta condamnatio Ioannis Therewk de Zwpan, iurata et examinata fassa fuisset, scire veraciter, quod Michael Fodor, avus Francisci Fodor, castellum erexisset prope Kys Themes et ipsa tunc puella existens dum fama Thurcarum audita fuisset, tunc in illud castellum confugissent, quodque eadem audisset ab avo predicti Francisci Fodor videlicet Michaeli Fodor, ut sepius dixisset, quod haberet quandam servitorem suum sed sciret unacum incolis eiusdem possessionis periisse. Preterea, quod pater Francisci Fodor videlicet Ioannes Fodor partes decimales et fruges de possessionibus importasset sed ignoraret que fuisset possessiones, asservissetque se tunc puellam fuisse et dictum patrem Francisci Fodor in pacifico dominio eiusdem possessionis fuisse et possedisse, similiter etiam Franciscus Fodor possedisset et solummodo isto anno audisset, ut eundem Franciscum Fodor de eadem possessione minusiuste ac potentia mediante Waywode expulisset. Decimus quintus testis circumspexit Michael Stoya de Lewrinche, iobagio Gregorii I[ter]ti¹ de comitatu Sebesiensi, iuratus et examinatus fassus fuisset, veraciter quod pater predicti Francisci Fodor semper possedisset dictas possessiones Damasnya et Kornyerowa, quodque castellanum in eisdem habuisset nomine (...) ² dictum de Welkfalwa, post mortem patris sui nesciret quis possedisset, ex quo Franciscus Fodor mansisset in Hungaria, postquam vero idem Franciscus Fodor domus reversus fuisset, extunc eundem constitueret post se in officialem. Preterea, quod idem Franciscus Fodor prenominatas possessiones per idem tempus voluisset visitare, sed interim fama Thurcorum suborta fuisset, et reversi fuisset prope Kys Themes, quodque etiam idem Franciscus Fodor posthec easdem possessiones possedisset ac decimas frugum, miliorum et porcorum ex eisdem habuisset et percepisse. Decimus sextus testis Ioannes Mykodya dictus, iobagio relicte Ioannis Thewrek, ex quo predo fuerit inhibitus est. Decimus septimus testis providus Trypo Stoya, iobagio Gregorii literati de Nebrenche, iuratus et examinatus fassus fuisset, se [scire]¹ quod quodam tempore Franciscus Fodor ad domum suam oves abegisset, ipseque fuisset nequisitus ubi receperet, sed retulisset (...) ² de portione sua possessionaria in Damasnya et Kornyerowa hab(...) illas abegisset. Decimus octavus testis providus Zyl (...) ² de Klychowa, iobagio relicte Ioannis Thewrek, iuratus et examinatus fassus fuisset, audisse quod Franciscus Fodor habuisset portionem in possessionibus Damasnya et Kornyerowa et quinque de eisdem possessionibus oves abigi fecisset ac interrogatus retulisset, quod de possessionibus Damasnya et Kornyerowa. Decimus nonus testis Nicolaus Klepchy de Woyneche, iobagio Francisci Dezy, iuratus et examinatus fassus fuisset, quod Franciscus Fodor ad domum suam oves abigi fecisset et interrogatus

ubi recepisset, retulisset, quod de possessionibus suis Damasnya et Kornyerowa. Vigessimus testis Nicolaus Belos de Welkfalwa, iobagio Francisci Dezy, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod ipse habuisset quendam fratrem nomine Fracilia vocatum, qui fuisse famulus Francisci Fodor et sepius oves ad domum suam in Welkfalwa habitam compulissent, ipsumque interrogasset sepius, unde oves ac caseum apportassent, idemque retulisset quod de possessionibus domini sui Francisci Fodor videlicet Damasnya et Kornyerowa. Vigessimus primus testis Michael Perzan, vigessimus secundus Wladyn, vigessimus tertius Yakwl, iobagiones Gaspari Oztrovy, hiis enim testibus per Waywoda contradictum esse dicitur, eoque iidem Waywode ipsos faterentur fore iobagiones Francisci Fodor, sed iidem testes cum firmissimo iuramento fuissent confessi non esse iobagiones Francisci Fodor sed Gaspari Oztrovy, quoque etiam testibus approbarent. Vigessimus quartus testis Paulus Raza de Fenes, iobagio Francisci Bakoch, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod ipse quodam tempore fuisse iobagio Francisci Fodor in possessione Kornyerowa, similiter et iudex eiusdem, et idem testis asservisset eundem Franciscum Fodor possedisse et in pacifico dominio semper perstitisse in eisdem possessionibus videlicet Damasnya et Kornyerowa et Waywode potentia mediante eundem de eiusdem possessionibus expulissent. Idem vigessimus quintus testem videlicet nobilem Martinum (...)² specialem videlicet et capit(...)² testimonium predicti Waywode a testificatione inhibuissent propter quod (...)² ipsorum, idem testis unacum (...)² ipsorum causidicatus fuisse (...)² nunc nil cause inter ipsos haberetur.

Nomina testium per Waywoda tanquam [in causam]¹ attractos productorum, quod (...)² itaque testis nobi[li]s¹ (...)² de Sebes, iuratus et examinatus fassus fuisse, scire quod Stephanus [Wayw]oda¹ pater modernorum (...)² [Wayw]odarum¹ prenominate possessiones Damasnya¹ et Kornyerowa pretio comparassent in pretium eorundem unum (...)² Thurcalem dedissent et (...)² eiusdem filii (...)² Waywode easdem possessiones possedissent et Franciscus Fodor [non]¹ possedisse. Secundus testis (...)² Franciscus Bar(...)², [iuratus]¹ et examinatus fassus fuisse, scire quod ipsi Waywode possessionem Damasnya consedendi fecissent et portionem Ioannes More pos[sedissent]¹ (...)² [Ioannes]¹ Floka officialiter possedisset ac ab (...)² Ioanne More portionem suam moderni Waywode pretio comparassent (...)² alium preter ipsos Waywode ignorare (...)². Tertius testis nobilis Ioannes Zabo commetaneus, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod cum quodam tempore Ioannes [Floka]¹ in gravi infirmitate iaceret venisset ad domum suam ipsum visitare et dum de eadem domo egredi voluisset, interim Gregorius Wayda sibi obviasset ac eundem iter in domum dicti Ioannis Floka intrare sollicitasset, dumque intrasset Gregorius Wayda ipso presente Ioannem Floka taliter allocutus fuisse, domine inquit Ioannes, video te multum egrotari et usque ad mortem g[ra]d[us]ori, rogo ergo te ut dicas mihi, quomodo et cum quo possessiones Damasnya et Kornyerowa possedisti nam tibi constat, quod unacum Francisco Fodor pro eisdem possessionibus in causa summus. Ipse vero respondisset, quod sciret veraciter unacum patre suo possedisse, sed audisset quendam Fodor

nomine, quod et ipse haberet portionem in prenominate possessionibus, quodque Michael castellanus de Zewren, in civitate Sebes sepius fuisse querulatus Stephanus Waywoda easdem possessiones totaliter pro se occupasset, occupatasque teneret, ac sepius mutuo causidicatus fuisse et simul Budam ascendissent. Quartus testis Sebastianus de Karansebes, iobagio regie maiestatis, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod cum quodam tempore unacum veteri Ladislao Floka super montes possessionum Damasnya et Kornyerowa pariter commearent, dictus Ladislaus Floka eidem Sebastiano talimodo allocutus fuisse, vides inquit Sebastiane istud predium desertum et hanc possessionem Kornyerowa conservari, sunt totaliter fratris nostri, at ille, cuius, ipse vero vendidisset Ioanni More. Preterea idem testis asservisset, quod cum similiter quodam tempore fuisse constitutus in domo in domo Stephani Waywode, consors sua eidem ridiculose dixisset, domine ne me deridendum ex quo sim informis, nam Bogolyn totaliter mea est ac in possessionibus Damasnya et Kornyerowa habeo portionem. Ceterum cum circa festum Penthecostem proxime elapsus unacum adolescente Ladislao Floka idem testis de Pogonych venire habuisset, eundem Ladislaum Floka requisivisset si Franciscus Fodor haberet portionem in possessionibus Damasnya et Kornyerowa, ipse vero retulisset quod haberet, sed nunc in causa. Quintus testis Mathias Yazik de Karansebes, iobagio regie maiestatis, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod haberet annum, ut in istis possessionibus hinc inde deambulasset et sciret quod semper easdem possessiones ipsi Waywode possedissent, ipsum vero Franciscum Fodor nunquam novisse asservisset. Sextus testis nobilis Ladislau Plugowycha, iuratus et examinatus fassus fuisse, scire ab adolescentia, quod predictas possessiones nemo possedisset nisi Waywode Franciscum vero Fodor non novisset, nisi quod audissent eosdem pariter causidicari et huic testi per Franciscum Fodor contradictum fuisse propter sententiam. Septimus testis nobilis Stephanus Wokmyry de Sebes, iobagio regie maiestatis, iuratus et examinatus fassus fuisse, scire ab adolescentia, quod semper nominatas possessiones Waywode possedisse et Franciscum Fodor non novisset et huic contradictum fuisse. Octavus testis nobilis Nicolaus Ylchyth de Sebes commetaneus, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod a probis viris audisset tempore quoque semper scivisset nominatas possessiones per Waywoda possedas fuisse, ipsosque consedere fecisse. Nonus testis nobilis Michael (...)², iuratus et examinatus fassus fuisse, quod quousque ipse recorderetur, semper nominatas possessiones Waywode possedissent. Decimus testis Georgius Peterffya de Peth, iobagio Nicolai Ylchyth, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod iam novem anni elapsi fuissent ut venisset ad fines possessionis Myhald sed preallegatas possessiones semper Waywode possedissent. Undecimus testis Radislaw Rascianus de Peth, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod iam quinque anni preterissent, ut venisset ad illas provincias, sed semper audisset illas possessiones fuisse Waywodarum. Duodecimus testis Ioannes Palycha de Sebes, iobagio regie maiestatis, iuratus et examinatus fassus fuisse, quousque recorderetur semper audisset (...)² Waywodarum fuisse. Tredecimus testis Iacobus (...)² de Sebes, iuratus et

examinatus fassus [fuisse]¹, quousque ipse vixissent semper nominatas possessiones [Damasnya et Kornyerowa]¹ per eosdem possedisse. Decimus quartus testis Ioannes Mwrach de Sebes, iuratus et examinatus fassus fuisse, scire quod (...) ² vendidisset (...) ² possedisse unacum ipsis causidicis. Decimus quintus testis Ioannes Myche de Sebes, iuratus et examinatus fassus fuisse (...) ² unacum Iacobo bano Zewriniensi hinc inde ultra illas possessiones deambulasset, semper audisset per Waywodas possedisse ac per Ioannem Floka et Franciscum Fodor non audisset. Decimus sextus nobilis Michael Margay de eadem Marga, iuratus et examinatus fassus fuisse, [quod ipse]¹ quodam tempore fuisse officialis nominatarum possessionum usque annos quatuor et a nemine possedisse scivisset preter Waywodas ac filium Alexandri nemine Ioannem. Decimus septimus testis Danchwl de Peth, iobagio Nicolai Ywchyth, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod avus ipsius commorasset in Kornyerowa et ab eodem audisset, quod semper Waywode possedissent. Decimus octavus testis Radwl de Peth, iobagio Nicolai Ywchyth, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod quanto tempore ipse sciret, semper Waywode possedissent. Decimus nonus testis Ioannes Yako de Sebes, iobagio regie maiestatis, iuratus et examinatus fassus fuisse, neminem alterum easdem possessiones possedisse preter Waywodas et huic contradictum est propter quod sit familiaris ipsius. Vigessimus testis Mathias Korhos de Sebes, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod quodam die dum Gregorius Wayda de ecclesia exiret, Franciscum Fodor hiis verbis allocutus fuisse quales literas que sibi sonarent, aut Michaeli Fodor ordine iuris approbare posset et quod de illis nationibus sit, extunc illas possessiones sibi remitteret et possideret, quodque bona sua [vac]ua¹ sint quia de parte possessionum nil sciret et nunquam scivisset ubi fuissent. Vigessimus primus testis Petrus Kycho de Sebes, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod quousque ipse vixisset sciret veraciter, quod easdem possessiones semper Waywode possedissent. Vigessimus secundus testis Dragwl Twrbwle de Sebes, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod cum adhuc nobilis condam Ladislaus Floka superviveret unacum ipso venisset ad territorium possessionis Kornyerowa ac inibi idem oves decimasset et sibi de eidem quatuor dedisset, ceterum similiter idem Ladislaus Floka (...) ² prenominate possedissent, Stephanus Waywoda pro se occupasset et Volachi venissent ad eum, ab eodemque licentiasset, quod ipsorum pecora super territorium prenominate possessionum pascere. Preterea per idem tempus Michael Porkolab et Ioannes Floka ad preallegatas possessiones advenissent, ipsasque depredassent, pecoraque multa de eisdem abegissent, hominesque etiam peremissent, pro quo facto Stephanus Waywoda unacum eisdem causidicasset ac ipsos convinci potuisset, sed interim inter se se concordassent et pecora ablata restituissent. Vigessimus tertius testis Ioannes Dank de Sebes, iuratus et examinatus fassus fuisse, fuisse famulus Ioannis Floka ac illo tempore ipse possedisset, exposit vero semper Waywode possedissent. Vigessimus quartus testis Nicolaus Petra, huic contradictum est, ex quo Franciscum Fodor de prenominate possessione expulisset. Vigessimus quintus testis Nicolaus Dyka de Sebes, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod tempore

disturbii in eisdem possessionibus unacum Stephano Waywoda deambulasset et semper idem ac ceteri Waywode possedissent. Vigessimus sextus testis Ioannes Hastor de Sebes, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod scitu sciret ut Stephanus Waywoda ipsas possessiones super pecunias emisset ac post concordiam semper filii [eiusdem]¹ possedissent, Franciscum vero Fodor nunquam novisset. Vigessimus septimus testis Georgius Hazwga de Sebes, iobagio regie maiestatis, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod ab antiquo tempore causa venandi ad deserta loca permeasset, et sciret [et etiam]¹ audisset illas possessiones fore [Way]wode¹ et nunquam Francisci Fodor fuisse audisset. Vigessimus octavus testis Georgius Bachyn de [Sebe]s¹, iuratus et examinatus fassus fuisse, a spatio triginta annorum, quod nunquam Franciscus Fodor illas possessiones possedisset, sed semper Waywode possedissent ac (...) ² Ioannes Floka oves decimales [abegi]ssent¹. Vigessimus nonus testis Peyka Cokay de Sebes, iuratus et examinatus fassus fuisse, (...) ² tempore ipse scire semperque [audi]ssent¹ nominatas possessiones Waywode fore et unacum Ioanne Floka possedisse. Tricesimus testis M(...)longh² de Sebes, iuratus et examinatus fassus fuisse, scire veraciter, quod nominatas possessiones Waywode super pecunias emissent (...) ² unacum Ioanne Floka semper ipsi possedissent. Tricesimus primus testis Nicolaus Dragozla de Jablanycha, iobagio Georgii Gywrma, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod quamdiu ipse recordaretur semper has possessiones Waywode unacum Ioanne Floka possedissent. Tricesimus secundus testis nobilis Albwl de Hattar, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod forent quinquaginta anni ut oves territorium prenominate possessionum depascere fecissent et semper decimas de eisdem Waywode unacum Ladislao Floka percepissent, de aliis vero nihil sciret, nisi quod Franciscum Fodor non novisset. Tricesimus tertius testis Iowan de Myhald, iobagio regie maiestatis, iuratus et examinatus fassus fuisse, Franciscum Fodor non novisse, attamen sciret Michaellem porkolab de Zewrin ac Stephanum Waywodam et Ioannem Floka possedisse et Michaellem Porkolab ex parte earundem possessionum unacum Waywoda causidicasse. Tricesimus quartus testis Iowan Belowyge de Myhald, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod ipse natus fuisse in Myhald et semper scivisset illas possessiones per Michaellem Porkolab ac Ioannem Floka possedisse, posthec Waywoda venisset et in eisdem possessionibus quendam hominem depredasset, interim Michael Porkolab unacum Ioanne Floka advenissent ac de novo similiter depredassent et hominem interfecissent. Et nunquam sciret Franciscum Fodor possedisse, sed semper Waywode possedissent. Ioannes vero Floka quam portionem possedissent a Ioanne More Waywode emissent. Tricesimus quintus testis Lupsit Stoyan de Myhald, iobagio regie maiestatis, iuratus et examinatus fassus fuisse, audire ab avo suo, ut semper nominatas possessiones Waywode possedissent. Tricesimus sextus testis Newcha, filius Dobronye de Myhald, iobagio regie maiestatis, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod quanto tempore ipse natus fuisse, neminem scivisset nominatas possessiones possedisse, nisi Waywodas ac Ioannem Floka, attamen audisset a patre, quod etiam Michael Porkolab possedisset, sed Franciscum Fodor

nesciret. Tricesimus septimus testis Bwkor Stanchwl de Myhald, iobagio regie maiestatis, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod ipse in possessione Kornyerowa oves pavisset, attamen nunquam audisset Franciscum Fodor illas possessiones possedisse, sed Ioanem Floka ac Waywodas. Tricesimus octavus testis Radwl Yowanffy de Myhald, iuratus et examinatus fassus fuisse, scire ut a pueritia prenominate possessiones Ioannes Floka ac Waywode possedissent. Tricesimus nonus testis Radwl Ywlonith de predicta Myhald, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod Waywode et Ioannes Floka prenominate possessiones possedissent. Quadragesimus testis Gregorius Prezaka de Karansebes, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod cum quodam tempore fuisse parvulus Nicolai de Gelyste et in illis possessionibus sepius deambulasset, sciret, quod semper Michael Porkolab unacum Ioanne Floka possedissent et Waywodas illo tempore nescirent se possedissent an non, ex quo servivisset in Hungaria, ceterum quod illo tempore Franciscus Fodor venisset ad Sebes ac Michaeli Porkolab dixisset, quod et ipse in eisdem possessionibus portionem haberet et idem Michael Porkolab eidem fuisse minatus, ut ipse non auderet venire ad illas possessiones, neque caput suum (...) ² et quod non ipse esset frater suus, Fodor dictus, et quod etiam non ex illis esset, qui sibi essent fratres in illis possessionibus. Preterea, quod idem Michael Porkolab unacum Stephano Waywoda pro eisdem pro eisdem possessionibus sepius dimicassent ³, eoque Waywoda decimasset et dictus Michael Porkolab in vindictam Waywode easdem possessiones depredasset (...) ² tempore nescivisset, quod Franciscus Fodor possedisset. Quadragesimus primus testis Michael Sebessy de Karansebes, iuratus et examinatus fassus fuisse, scire semper Waywodas unacum Ioanne Floka easdem possessiones possedisse, sed nesciret Ioannem Floka post quem possedisset. Quadragesimus secundus testis nobilis Ioannes Toth de Sebes, iuratus et examinatus fassus fuisse, scire semper Waywodas cum Ioanne Floka possedisse, et huic contradictum fuisse, ex quo fuerit in una divisione in illis possessionibus. Quadragesimus tertius testis Paulus Deoly de Sebes, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod in illis possessionibus unacum Stephano Waywoda sepius deambulasset, et neminem scire ipsos possessiones possedisse, preter Waywodas, Michaellem Porkolab et Ioannem Floka, ac Michael Porkolab et Waywoda alterutrum pepulissent, ac Waywoda dixisset Michaeli Porkolab, quod nullam portionem haberet in dicti possessionibus. Quadragesimus quartus testis Ioannes Hwnyady de Sebes, iuratus et examinatus fassus fuisse, nil aliud scire preter id quod semper Waywodas prenominate possessiones possedissent, Franciscum vero Fodor non novisset et literalibus instrumentis prealegati testes nihil scirent. Quadragesimus quintus Ladislaus, famulis Ioannis Zabo de Sebes, iuratus et examinatus fassus fuisse, semper scire, quod illas possessiones unacum Ioanne Floka Waywode possedissent. Quadragesimus sextus testis Michael Gywrma de Sebes, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod quanto tempore sciret, semper Waywode possedissent. Quadragesimus septimus testis Ioannes Scroban de Sebes, iuratus et examinatus fassus fuisse, scire semper nominate possessiones per Waywodas possedisse. Quadragesimus octavus testis Michael Mykola, iuratus et

examinatus fassus fuisse, quod tempore disturbii nesciret quis possedisset, sed tempore pacis sciret quod semper Waywode possedissent. Quadragesimus nonus testis Thomas Flore de Sebes, iuratus et examinatus fassus fuisse, scire quod semper Waywode possedissent et Ioannes Floka possedit post Ioannem More et quodam tempore etiam portionem [Ioann]is ¹ More Waywode ad se se redemissent. Quinquagesimus testis nobilis Ioannes Bertha de Sebes, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod (...) ² tempore ipse sciret, semper prenominate possessiones Waywode unacum Ioanne Floka possedissent. Quinquagesimus primus testis Ioannes Magyar de Sebes, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod ipse Franciscum Fodor nunquam novisset et neque vidisset nisi in civitate, sed quousque ipse audisset, semper nominate possessiones Waywode possedissent. Quinquagesimus secundus testis Mathias Myrthycha de Sebes, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod in illis possessionibus sepius deambulasset et semper scivisset et audisset prenominate possessiones fore Waywodarum. Quadragesimus tertius testis Nicolaus Scordan, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod ipse neminem sciret prenominate possedisse, nisi Ioannes Floka unacum Waywodis, item quod audisset, ut etiam aliquid Franciscus Fodor possedisset, sed Waywode eundem de eisdem expulissent. Quinquagesimus quartus testis Nicolaus Orbonaz de Sebes, adolescens, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod quanto tempore ipse sciret semper Waywode possedissent. Quinquagesimus quintus testis Ioannes Zylagy de Sebes, iuratus et examinatus fassus fuisse, quod semper Waywode unacum Ioanne Floka possedissent. Quinquagesimus sextus testis Iacobus Bwstha, nobilis de Sebes, iuratus et examinatus fassus fuisse, scire nominate possessiones possedisse Waywodas unacum Ioanne Floka. Quinquagesimus [septimus] ¹ testis Ioannes Flore de Sebes, nobilis, iuratus et examinatus fassus fuisse, scire quod Waywode possederunt cum Io[anne Floka preno]minate ¹ possessiones ac etiam cum Ioanne More caudicati simul, sed nunquam eicere potuissent, nisi portionem suam super p[ecunia]s ¹ ad se redemissent. Cuius quidem attestationis ac rescite veritatis prenominate testium et communis inquisitionis, ut fuit expedienda [ad quintum] ¹ decimum diem diei predictae attestationis et communis inquisitionis remisit in specie pretactis literis vestre serenitatis adiudicatorii capite se (...) ostri ² ab extra in margine superiori, ut moris est, consignatas, eidem vestre personali presentie fideliter duximus rescribendum et remittendum. Datum feria sexta proxima post Dionisii Martiris et Sociorum eius, anno Domini millesimo quingentesimo tricesimo nono.

Pe verso: (...) communi atestationi et communi inquisitioni secundo (...) festi beati Egidii abbatis proxime preteriti et aliis duobus antedictum sequentibus diebus (...) possessionis Damasnya (...) nostrum et vestrum homines modo in intrascripto fiendas (...) series ut fuit expedit ad terminum intranominatum legitime predictum est remissum.

1. Documentul deteriorat, întregiri probabil, după sens.
2. Documentul deteriorat și ilizibil.
3. Deasupra scris altercassent.

TRADIȚIE ȘI CONTINUITATE ÎN LUMEA DEMNITARILOR ROMÂNI AI BANATULUI DE CARANSEBEȘ ȘI LUGOJ – GÂRLEȘTENII DE RUDĂRIA

Ligia Boldea*

Cuvinte cheie: *Banat, secolele XVI–XVII, familie nobilă, demnitari, familia Gârleșteanu*

Keywords: *Banat, 16th–17th centuries, noble families, officials, the Gârleșteanu family*

Tradition and continuity in the world of the Romanian officials from the Banat of Caransebeș and Lugoj – the Gârleșteanu of Rudăria family

(Abstract)

Amongst the noble Romanian families from the Banat of the Medieval and Early Modern ages, the Gârleșteanu of Rudăria family cut a distinctive figure through their almost permanent connection to local power centres. The reality is easily verifiable, as within one and a half centuries, from the end of 15th century to 1658, no less than 7 members of the family have held some of the highest offices in the Banat of Severin, later on in the Banat of Caransebeș and Lugoj: they have been *bani* of Severin, viscounts/ castellans of the Severin County and mayors of Caransebeș. An interesting model of ascension and fostering of the political influence was based on a series of remarkable personalities of the family, as well as on a material prosperity resulting from the real estate inheritance and from the incomes gathered in time through the carrying out of the held offices. The present article continues the history of the family during the ages of the Principality by treating the genealogic aspects and the involvement of its members in local politics.

Familie emblematică a Banatului montan medieval, Gârleștenii de Rudăria atrag atenția prin prezența lor numeroasă la vârful structurilor de putere ale banatului de Severin, ulterior ale banatului de Caransebeș și Lugoj – de fapt, în formula consacrată de sursele documentare, ale comitatului Severin, districtul Caransebeș¹. Realitatea este lesne de constatat căci în decurs de un secol și jumătate, de la finele veacului al XV-lea și până în 1658, nu mai puțin de 7 membri ai familiei au deținut unele dintre cele mai înalte demnități ale respectivelor unități politico-administrative: cele de bani de Severin, apoi de vicecomiți/castelani ai comitatului Severin și de prim-juzi ai Caransebeșului. Un model interesant de ascensiune și perpetuare a influenței

politice care considerăm că s-a fundamentat nu atât pe bunăstarea conferită de un patrimoniu funciar impresionant, cât mai ales pe prestigiul celui care s-a dovedit a fi un deschizător de drumuri, este vorba de Iacob de Gârliște, ban al Severinului cu o remarcabilă continuitate în funcție timp de 14 ani. Într-o lucrare anterioară² am abordat istoria acestei familii în principal din perspectivă genealogică și patrimonială, de la primele consemnări documentare (datând de la începutul secolului al XV-lea) și până la jumătatea veacului următor, pentru a o încadra în structura anume concepută a volumului respectiv. O continuare a istoriei Gârleștenilor de Rudăria, Bolvașnița și Caransebeș ne apare ca un demers firesc și necesar, cu atât mai mult cu cât schimbarea produsă la nivelul structurii statale integratoare la mijlocul secolului al XVI-lea a generat o serie de mutații care au determinat elitele bănățene să se adapteze tuturor acestor transformări și să se încadreze noului peisaj politic. Istoricul Ionuț Costea vorbește despre antinomismul care a constituit cadrul politic și confesional

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: lboldea.ist27@gmail.com.

¹ Costin Feneșan, Caransebeșul la începutul celei de-a doua stăpâniri habsburgice (1688). *RI*, VII, nr. 1–2 (1996), 73; Dragoș-Lucian Țigău, Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora (I). *SMIM*, XVI (1998), 227. Mulțumim pe această cale istoricului Dragoș-Lucian Țigău pentru deplina bunăvoință cu care ne-a pus la dispoziție o serie de informații bibliografice absolut necesare demersului nostru.

² Ligia Boldea, *Nobilimea românească din Banat (origine, statut, studiu genealogic)*, Reșița (2002), 203–223 (în continuare L. Boldea, *Nobilimea*).

dominant în viața politică a Transilvaniei de după 1541, caracterizat de prelungirea tradiției medievale maghiare în contextul noii gândiri politice protestante de extracție calvină³. Ne propunem, în consecință, un demers focalizat cu precădere pe aspectele legate de rolul pe care membrii acestei familii l-au jucat la nivelul centrilor de putere locală în epoca Principatului, aspecte care considerăm că definesc cel mai bine profilul unei familii nobile române bănățene din perioada medievală și premodernă. Desigur că, în mod inerent, discursul istoric nu poate să excludă problematicile genealogice sau patrimoniale, fapt care ne determină să recurgem la o reactualizare a informației legate de evoluția în timp a acestei familii pentru o întregire logică a argumentației noastre.

Antecedente istorice (secolul XV – mijlocul secolului al XVI-lea)

Profilul familiei a suscitat atenția istoricilor maghiari încă din prima jumătate a secolului al XIX-lea, scurte istorii ale familiei însoțite de schițe genealogice fiind întocmite de contele Kemény József⁴ și de Nagy Iván⁵ (care preia o serie de informații de la antecesorul său). Ambele sunt marcate însă de unele incertitudini și inadvertențe în ceea ce privește originea familiei sau o serie de datări eronate. În fapt, cei doi autori tratează familia ca fiind de origine maghiară, confuzia fiind provocată de melanjul dintre două familii – *Gerlicze*, *Gerliczy* (cu o prezență în informația documentară încă din secolele XII–XIII în spațiul bosniac) și *de Gerlistha*, *de Gerlysthe*, *Gerlysthey* – familie semnalată documentar la începutul veacului al XV-lea în banatul de Severin. Mult mai bun cunoscător al spațiului medieval bănățean, căruia i-a dedicat o serie de cercetări care au rămas și astăzi de referință⁶, Pesty Frigyes avea să infirme o asemenea identificare⁷, corectând anumite datări eronate, precum și proveniența familiei, pe care o situează

în mod just în arealul banatului de Severin și nu în cel al comitatului Caraș⁸.

Afirmarea originii române a acestei familii avea să fie făcută la sfârșitul secolului al XIX-lea de către istoriografia română prin Ioan cavaler de Pușcariu în lucrarea sa dedicată familiilor nobile române⁹, precum și în regeștele pe care Eudoxiu Hurmuzaki le-a atașat impresionantului său corpus de documente privitoare la istoria românilor¹⁰. Pentru deceniile care au urmat, informațiile documentare referitoare la familia Gârleştenilor, cuprinse în diplomatarele veacului trecut, aveau să fie folosite în numeroase lucrări de specialitate dedicate Banatului medieval, fără a fi însă înmănunchate într-o istorie coerentă a familiei. În fapt, de-abia din deceniile 9–10 ale secolului XX istoriografia românească (transilvăneană și bănățeană, în principal) avea să se aplece cu tot mai mare atenție asupra nobilimii de origine română din regatul medieval al Ungariei și din principatul Transilvaniei¹¹, context în care evoluția familiei Gârliște de Rudăria a fost reluată în volumele dedicate istoriei nobilimii române din Transilvania și Banat¹².

Din păcate, arhiva familiei s-a pierdut sau a fost distrusă în decursul timpului, Pesty Frigyes semnalând încă din veacul al XIX-lea faptul că singurele referințe asupra istoricului acesteia le-a putut obține din arhivele altor familii nobile¹³. Nu este însă nicio îndoială că ea și-a avut originea în districtul Almăjului, unul din cele opt districte românești bănățene privilegiate, circumscrise în veacul al XV-lea banatului de Severin. Însăși patronimicul său derivă de la așezarea Gârliște¹⁴ (*Garlistha*, *Gerlisthe*), după modelul des întâlnit în epocă prin care un toponimic se transformă în timp în nume de familie. Prima mențiune documentară, datând

³ Ionuț Costea, *Solam virtutem et nomen bonum. Nobilitate, Etnie, Regionalism în Transilvania Princiară*, Cluj-Napoca (2005), 54.

⁴ Kemény József, *Gerliczyek nemágozati értekezés. Árpádia*, red. Kovácsóczy Mihály, I, Kosice (1833), 156–226 (în continuare *Árpádia*); Idem, *Repertorium nobilitatis Transilvanicae*, V (Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, colecția Kemény József, mss. KJ 421), 85.

⁵ Nagy Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, IV, Pest (1852), 374–383.

⁶ Pesty Frigyes, *A Szörényi bánság és Szörény vármegye története*, I–III, Budapesta (1877–1878) (în continuare Pesty, *A Szörényi bánság*); *A Szörény vármegyei hajdani oláh kerületek*, Budapesta (1876); *Krassó vármegye története*, I–IV, Budapesta (1882–1884) (în continuare Pesty, *Krassó*).

⁷ Pesty, *A Szörényi bánság*, I, 452.

⁸ Confuzia a fost generată de existența în epocă a două localități cu același nume: Gârliște sau Rudăria (regăsită astăzi sub numele de Eftimie Murgu) din districtul privilegiat al Almăjului, integrat banatului de Severin, și satul Gârliște de pe cursul râului Caraș ce traversează comitatul cu același nume. Cele două așezări sunt separate și astăzi de lanțurile muntoase ale Semeniceului și Munților Aninei.

⁹ Ioan cavaler de Pușcariu, *Date istorice privitoare la familiile nobile române*, II, Sibiu (1895), 119.

¹⁰ Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privind istoria românilor*, București (1887–) (în continuare Hurmuzaki, *Documente*).

¹¹ Costin Feneșan, Ioan-Aurel Pop, Adrian Andrei Rusu, Ioan Drăgan, Viorel Achim, Ioan Hațegan, Ionuț Costea, Dragoș-Lucian Țigău, Marius Diaconescu, Cosmin Popa-Gorjanu.

¹² Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania (1440–1514)*, București (2000); L. Boldea, *Nobilimea*.

¹³ Pesty, *A Szörényi bánság*, I, 452.

¹⁴ Posibil ca etimologia numelui să provină din form slavă *Gruliște*, derivată din *grlo* = strâmtoare. Vezi Vasile Ioniță, *Nume de locuri din Banat*, Timișoara (1982), 232.

din anul 1410¹⁵, certifică statutul nobiliar al celui împosesionat de comitele de Timiș, Filippo Scolari – *super possessione Garlistha Nobilibus Stephano filio Sebastiani de Garlista*. Fiind vorba, de fapt, de un act de nouă donație asupra posesiunii Gârliște, se confirmă astfel existența acestui drept de stăpânire al familiei încă din secolul al XIV-lea, similar cu exemplele oferite de alte familii române bănățene, dintre care cel al familiei cnezilor Deș de Timișel iese în evidență prin proximitatea posesiunilor lor situate în districtul învecinat al Mehadii. Cum districtul Almăjului s-a constituit în depresiunea intramontană cu același nume, traversată de cursul râului Nera și flancată în nord și sud de lanțurile muntoase ale Semenicului și Munților Almăjului¹⁶, deci oarecum izolată și ferită de penetrația unor elemente alogene, comunitatea românească s-a menținut aici în forme aproape nealterate, generând o elită care în decursul secolelor XIV–XV și-a găsit calea integrării sale în nobilimea regatului. Or, la nivelul acestui district, două asemenea familii nobile române se disting – Gârliște de Rudăria și Lazăr de Almăj/Bozovici¹⁷.

Patrimoniul său funciar poate fi reconstituit din punct de vedere documentar pe parcursul secolului al XV-lea și în prima jumătate a veacului următor prin intermediul câtorva acte care au supraviețuit timpului, unele dintre ele transumpturi regăsite în documente mult mai târzii, de la sfârșitul secolului al XVI-lea. În mod paradoxal, am putut constata o oarecare discrepanță între prestigiul acestei familii, care a sporit exponențial din ultimele decenii ale secolului al XV-lea și pe parcursul următorilor 150 de ani, și dimensiunea destul de modestă a domeniului familial, dacă ar fi să îl comparăm cu stăpânirile altor familii nobile bănățene care au gravitat în arealul Caransebeșului și al unității teritorial-administrative căreia acesta i-a fost centru în perioada medievală. Oricum, din câte am putut constata, patrimoniul familiei Gârliște de Rudăria s-a compus atât dintr-o serie posesiuni care pot fi considerate strămoșești, asupra cărora membrii familiei primesc în secolul al XV-lea reconfirmări sau acte de nouă danie, cât și din proprietăți obținute prin donații regale sau prin achiziții funciare la sfârșitul secolului al XV-lea și în prima

jumătate a celui următor. Dacă primele dintre acestea au fost localizate în districtele Almăj și Mehadia¹⁸, noile achiziții au fost făcute în districtul Caransebeșului¹⁹, sesizându-se astfel tendința evidentă a familiei de a se apropia cu ansamblul său patrimonial de centrul banatului de Severin, acolo unde își va stabili reședința.

Din punct de vedere genealogic, o alcătuire coerentă a arborelui genealogic s-a putut face doar de la sfârșitul secolului al XV-lea²⁰, distingându-se însă cu claritate două ramuri: una descinsă din celebrul ban de Severin, Iacob de Gârliște, care ar fi trebuit să fie ramura principală după notorietatea patriarhului său și după numărul fiilor acestuia, dar care a sfârșit prin a fi doar „ramura feminină” a familiei în urma producerii fenomenului de *defectum seminis* care s-a instalat în mod surprinzător la mijlocul veacului al XVI-lea. Și ramura coborâtore din Gabriel de Gârliște, castelan de Caransebeș și rudă apropiată a banului Iacob (probabil nepot de frate, în viziunea noastră), bine aspectată cu moștenitori, care va deveni așa-numita „ramură masculină” a familiei, a cărei evoluție de la mijlocul secolului al XVI-lea și până la sfârșitul secolului XVII face obiectul materialului de față.

O realitate care a marcat destinul familiei a fost racordarea ei permanentă, de la sfârșitul secolului al XV-lea și până la mijlocul veacului al XVII-lea, la centrul de putere locală. Cooptarea membrilor familiilor nobile române bănățene în demnitățile locale a fost o practică introdusă de Corvinești la mijlocul secolului al XV-lea și a fost continuată mai apoi atât de ultimii regi maghiari, cât și de principii transilvăneni. Istoricul Ionuț Costea

¹⁸ Districte învecinate, situate pe cursurile Nerei și Cernei, în zona sudică și sud-vestică a banatului de Severin. A fost vorba despre posesiunile Gârliște, Rudăria, *Rwstnik*, Prilipeș, *Hernyak*, *Marsyna*, *Zelysthe* din districtul Almăj și Mehadica, *Chebnyak* și *Perho* din districtul Mehadia, asupra cărora membrii familiei primesc în decursul secolului al XV-lea acte de nouă danie.

¹⁹ Localizat în depresiunea Caransebeș-Mehadica, pe cursul Timișului, cu prelungiri înspre nord-est pe Valea Bistrei către districtul Hașegului, în timp ce înspre nord se deschide către Câmpia de Vest. (D. Țicu, *op. cit.*, 440–441). Ca posesiuni ale Gârleștenilor au fost atestate așezările *Rapolt*, *Plessiva*, *Vălișoara*, obținute prin donație regală în 1486 de către Iacob de Gârliște (Hurmuzaki, *Documente*, II/2, 296). Lor li s-au adăugat moșiile *Kopach*, *Zlathna* și *Walissoara*, cumpărate în 1503 de la nobila doamnă Ursula Horvath (Ligia Boldea, Considerații asupra familiei unui viceban al Severinului: Mărganii. *AnB* (S.N.), Arheologie–Istorie, XV (2007), 169).

²⁰ Vezi propunerea de tabel genealogic al familiei Gârliște de Rudăria (sec. XV–XVI) în L. Boldea, *Nobilimea*, 223, propunere care se vrea o dezvoltare a schemelor genealogice întocmite de Nagy Iván, *op. cit.*, 377 și Pesty, *A Szörényi bñnság*, I, 467–468.

¹⁵ Cu precizarea că această informație a fost cuprinsă într-un document mult mai târziu, din 10 decembrie 1569. Pesty, *A Szörényi bñnság*, III, 383.

¹⁶ V. Sencu, I. Băcănar, *Județul Caraș-Severin*, București (1976), 44; Dumitru Țicu, *Banatul montan în Evul mediu*, Timișoara (1998), 428.

¹⁷ Ligia Boldea, Noi date asupra elitelor românești bănățene: familia Lazăr de Almăj (secolele XV–XVI). *Banatica*, 17 (2005), 307–321.

vorbește de configurarea unor importante dinastii nobiliare care au ocupat timp de generații întregi aceste demnități administrative, juridice și militare, Gârleștenii numărându-se fără îndoială printre acestea. În mod justificat, istoricul remarcă însă faptul că, în timp, s-a realizat o depozedare a familiilor locale de accesul la principala demnitate în zonă – cea de ban, căci dacă familii ca Măciș, Mătnic sau Gârliște se regăsesc pe lista banilor de Severin de la mijlocul secolului al XV-lea și până în primele două decenii ale secolului următor, funcția de ban de Caransebeș și Lugoj (ce a succedat demnității de ban de Severin) va fi acordată cu precădere străinilor²¹. A fost maniera prin care principii transilvăneni au recompensat serviciile credincioase ale fidelilor lor colaboratori. În contrapondere, familiile locale au continuat să exercite într-un număr tot mai mare celelalte oficii controlate de congregațiile nobiliare locale, în speță funcțiile de vicecomiți, castelani, prim-juzi, juzi nobiliari sau jurați asesori. În ceea ce privește familia nobililor Gârleșteni, ceea ce o individualizează într-o oarecare măsură este faptul că prin șapte dintre membrii săi ea s-a plasat doar la vârful structurilor de putere locale, fără a trece și prin treptele ierarhice inferioare. O sumară totalizare a anilor în care membrii acestei familii și-au exercitat funcțiile de bani de Severin, vicecomiți de Severin/castelani Caransebeș, prim-juzi de Caransebeș sau bani substituți de Caransebeș și Lugoj însumează nu mai puțin de 40 de ani (din 160 cât am luat în calcul, de la primul demnitar al acestei familii și până la ocuparea banatului de Caransebeș și Lugoj de către otomani în 1658), ani în care ei s-au poziționat la nivelul decizional al structurilor teritorial-administrative ale zonei. Este, fără îndoială, un caz excepțional, un exemplu aproape de neegalat de către celelalte exponenți ale elitei bănățene a acelor vremuri.

Începuturile istoriei familiale consemnate documentar sunt dominate în mod autoritar de personalitatea banului Iacob de Gârliște, un model al nobilului care și-a rostuit în mod exemplar atât cariera politico-militară, cât și propria familie. În contrapondere, fiul său Nicolae de Gârliște, care va ocupa la rândul său funcția de ban de Severin la câțiva ani după moartea tatălui său, nu s-a ridicat la înălțimea acestei funcții sau a memoriei părintelui său. Informațiile documentare, de regulă seci și lipsite de conotații personale, lasă să transpară totuși două tipologii diferite, antitetice chiar, ale

demnitarului în funcție – cea a excelenței și cea a venalității. Revenim pe scurt asupra celor două personalități deoarece considerăm că este o abordare necesară continuării discursului istoriografic legat de carierele politico-administrative ale membrilor familiei în perioada cuprinsă între mijlocul secolului al XVI-lea și 1658.

Încă de la prima mențiune documentară datată în anul 1480²², Iacob de Gârliște (*Jacobus Garalyscha de Karansebes*) apare ca un nobil în plină afirmare, fiind angrenat în acțiunile antiotomane ale regalității maghiare prin contribuții financiare care au atras atenția celor doi mari poli ai puterii laice și ecleziastice. Biserica de la Roma îi va acorda în 1480, în spiritul acelor vremuri, indulgențe pentru iertarea păcatelor, în timp de regalitatea maghiară îi va conferi funcția de viceban de Jaicza, pe care a deținut-o între anii 1481 și 1487²³. Cu siguranță că aceste contribuții, și nu numai, au constituit temeiul pentru cea mai importantă demnitate, aceea de ban de Severin, deținută fără întrerupere între anii 1494 și 1508²⁴.

Trăind și exercitându-și atribuțiile politico-administrative și militare într-o perioadă de intense frământări și conflicte la granița de sud a regatului, îl întâlnim în repetate rânduri participând activ atât în forurile de decizie la nivel central, cât și la campaniile militare antiotomane desfășurate în zonă. Bunăoară, în 1495 a participat în calitate de ban al Severinului la Dieta care a impus noi măsuri politice privind întreținerea și dotarea cetăților de graniță²⁵, pentru ca în 1500 să fie menționat printre demnitarii care aveau dreptul să ridice un banderiu²⁶. În fruntea trupelor sale el este menționat ca participând în 1500 la asediul cetății Jaicza²⁷, în 1501 la campaniile sud-dunărene antiotomane finalizate cu victoriile de la Cladova,

²² Pesty, *A Szörényi bántág*, III, 8. Se cuvine a menționa eroarea comisă de Pesty în datarea acestui document cu un secol mai devreme, eroare semnalată de istoricul Ioan Drăgan în volumul său dedicat nobilimii române din Transilvania (I. Drăgan, *op. cit.*, 294). Consemnarea anului 1380 la finalul documentului se presupune că a fost o greșală de transcriere. În textul documentului se face însă referire la cardinalul Ioan de Aragon, legat pentru Ungaria, Boemia și Polonia al papei Sixtus – fiind cu siguranță vorba de Sixtus IV, al cărui pontificat s-a derulat între anii 1471–1484.

²³ I. Drăgan, *op. cit.*, 426; Lakatos Bálint, *Városi nemesek karánsebesen a 15–16. század fordulóján. URBS. Magyar várostörténeti évkönyv*, III, Budapest (2008), 61.

²⁴ Fenyvesi László, *A temesközi-szörénységi végvárvidék funkcióváltásai (1365–1718). Studia Agriensia. Végvárak és régiók a XVI–XVII. Században*, 14 (1993), 263; I. Drăgan, *op. cit.*, 423.

²⁵ I. Drăgan, *op. cit.*, 375.

²⁶ *Ibidem*, 376.

²⁷ Nagy I., *op. cit.*, 376.

²¹ I. Costea, *op. cit.*, 156–157; Costin Feneșan, *Întregiri și îndreptări la istoria banilor de Caransebeș și Lugoj (sec. XVI–XVII). AnB (S.N.), Arheologie–Istorie*, XVI (2008), 187.

Vidin sau Nicopole²⁸ pentru ca în 1502 să participe la cucerirea cetății Zvornik²⁹.

În ceea ce privește activitatea sa în plan local, numeroase documente îl surprind, alături de colegii săi de funcție, în fruntea scaunelor de judecată ale districtului Caransebeș, judecând *more nostro solito* (după obiceiul lor rânduit)³⁰. Caracterul românesc al acestor instituții judecătorești locale este pregnant reflectat în conținutul unor acte de cancelarie care menționează cu claritate faptul că judecățile s-au făcut „după dreptul Țării Românești” (*jure Volachie requirente*)³¹ sau „în trei scaune de judecată, după cum cere obiceiul Țării Românești” (*in tribus sedibus iudicariis iuxta ritum Volachie*)³².

După cum se poate constata, cazul lui Iacob de Gârliște constituie, prin multitudinea și varietatea informațiilor, un exemplu grăitor al demnitarului cu o carieră îndelungată și rodnică, fundamentată pe o sumă de calități personale indiscutabile. Descendența sa a fost asigurată de cinci fii și două fiice, o descendență suficient de numeroasă pentru perpetuarea acestei ramuri familiale, dacă destinul nu ar fi hotărât de altă manieră. Trei dintre fiii săi au urmat cariera militară a tatălui lor, sfârșind după câte se pare pe câmpul de luptă fără a avea niciunul urmași: Gheorge în 1518³³, Iacob în 1526 la Mohács³⁴ iar Emeric probabil în jurul anului 1532 (când este semnalat în calitate de castelan de Severin, Orșova, *Peth* și Mehadia)³⁵. Un alt fiu, Nicolae (consemnat de Pesty cu inițiala N. în genealogia sa, probabil pentru a-l deosebi de alt Nicolae, mult mai bine cunoscut în spațiul bănățean)³⁶ a îmbrăcat haina clericală, fiind atestat în calitate de prepozit al Capitlului din Arad în 1532³⁷. În sfârșit, celălalt Nicolae de Gârliște a devenit la rândul său ban al Severinului în 1519,

însă se pare că o serie de erori și atitudini neconforme cu demnitatea deținută l-au îndepărtat din funcție în 1522. Neavând decât fete, linia sa s-a stins în următorii ani, astfel încât ramura familială a lui Iacob, aparent atât de numeroasă, se stinge pe linie masculină, tradiția și patrimoniul familial fiind preluate de o ramură colaterală, desprinsă, în opinia noastră, din fratele banului Iacob, Ștefan de Gârliște.

În antiteză cu personalitatea tatălui său, Nicolae Gârleșteanu dezvăluie, prin cele câteva mărturii documentare păstrate, modelul demnitarului venal, cu o carieră scurtă și nedemnă de prestigiul familiei sale. Nu considerăm că a fost o situație singulară în galeria demnitarilor vremii; doar că în cazul său s-au păstrat acele informații care să ne permită să probăm asemenea afirmații. Nu ne îndoim că a avut acces la funcția de ban de Severin grație personalității de excepție a tatălui său, a cărui influență s-a extins asupra familiei sale și după moartea sa. Prima sa menționare documentară cunoscută nouă în calitate de ban al Severinului datează din 22 februarie 1519³⁸, sugerând deja profilul unui demnitar asupra căruia planau anumite bănuieli. Sugestiv este faptul că în acel proces desfășurat în fața scaunului de judecată al districtelor Caransebeș și Lugoj, reclamantul, Francisc Bucoșnița, îl numește pe ban *judex suspectus* și apelează la judecata regelui. Doi ani mai târziu lucrurile au degenerat într-atât încât acțiunile lui Nicolae Gârleșteanu au adus mari prejudicii orașului Caransebeș și comunității sale. Un document din 23 februarie 1521³⁹ detaliază cauza care denotă arbitrariul și cupiditatea nobilului Gârleștean. Acuzatorii săi în fața autorității regale au fost judele Ioan Bucoșnița și jurații Caransebeșului, care dau glas plângerilor și nemulțumirilor, acuzându-l pe ban de faptul că a răpit prin intermediul castelanilor de Caransebeș un familiar evreu al nobilului Ștefan de Baal, aflat în castrul *Peth*. Ca răspuns, nobilul prejudiciat a sechestrat bunuri ale orașului Caransebeș aflate între Recăș și Iktar în comitatul Timiș, în valoare de 800 de florini. Mai mult încă, se pare că însuși voievodul Transilvaniei, Ioan Zápolya, care ar fi avut o datorie față de Caransebeș, a înmănat banului o sumă similară, probabil pentru a acoperi prejudiciul suferit de comunitatea caransebeșană, dar pe care Nicolae Gârleșteanu a păstrat-o pentru el. Nu s-a păstrat documentul care conține hotărârea finală în aceste caz, dar din informații ulterioare

²⁸ Árpádia, 171; Patriciu Drăgălina, *Din istoria Banatului Severin*, I, Caransebeș (1900), 91–92.

²⁹ Nagy I., *op. cit.*, 376.

³⁰ Pesty, *A Szörényi bánság*, III, 153.

³¹ În adunarea din 1 octombrie 1500. Vezi Pesty, *A Szörényi bánság*, III, 134; Ioan-Aurel Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) în secolele XIV–XVI*, Cluj-Napoca (1991), 141–142.

³² În adunarea din 23 noiembrie 1503. Vezi Pesty, *Krassó*, III, 476; Ioan-Aurel Pop, *Judecăți după „dreptul Țării Românești” în Banat în jurul anului 1500. Vilaetul Timișoarei (450 de ani de întemeiere a pașalâcului 1552–2002)*, Timișoara (2002), 30.

³³ Pesty, *A Szörényi bánság*, III, 161; L. Boldea, *Nobilimea*, 213.

³⁴ Nagy I., *op. cit.*, 376–377; Pesty, *A Szörényi bánság*, I, 468.

³⁵ Pesty, *A Szörényi bánság*, II, 334.

³⁶ O asemenea situație în care un tată să aibă doi fi cu același prenume nu este neobișnuită; este întâlnită atunci când cei doi copii au rezultat din două mariaje ale respectivului bărbat.

³⁷ Marki Sándor, *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*, II/1, Arad (1892), 371, nota 21.

³⁸ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai levéltár, 93793.

³⁹ Pesty, *A Szörényi bánság*, III, 170; Costin Feneșan, *Despre privilegiile Caransebeșului până la mijlocul secolului XVI. Banatica*, 2 (1973), 160.

reiese faptul că acuzațiile au fost reale iar Nicolae Gârleșteanu a fost condamnat la plata acestei sume de bani către comunitatea Caransebeșului. Desigur, se poate ridica întrebarea cum de un asemenea abuz grosolan a fost posibil? Am îndrăzni o opinie, dincolo de caracterul îndoielnic al personajului respectiv: în perioada 1515–1521 banatul Severinului a fost condus doar de un singur ban⁴⁰, de unde până atunci a funcționat sistemul colegialității, astfel încât cei doi bani nu numai că se puteau înlocui în caz de absență, dar cu siguranță că se și verificau reciproc, ceea ce trebuie să a redus simțitor oportunitățile de a se comite abuzuri asemănătoare celor înfăptuite de Nicolae Gârleșteanu. Cert este că în 1522 el a fost înlocuit din ordinul regelui cu Ioan Kállay, și nu putem să nu ne interogăm dacă acest lucru nu a fost provocat, pe lângă abuzurile în funcție, și de slaba performanță militară a banului, anul 1521 fiind cunoscut ca moment-cheie al căderii Belgradului și a banatului învecinat Severinului sub dominația otomană.

Din păcate, dizgrația evidentă pe care a atras-o asupra familiei nu pare să fi sensibilizat caracterul personajului care, ce-i drept, își mută sfera de interes în comitatul învecinat al Hunedoarei, la *Arany* (Bințiș), unde se aflau posesiunile soției sale, Eufrosina, fiica lui Petru Tárnok de Măciș⁴¹. Până la moartea sa, survenită înainte de 1535, el nu a onorat datoria sa față de Caransebeș, lăsând această moștenire rușinoasă urmașilor săi (mamă, văduvă, soră, fiice și gineri), care se vor vedea nevoiți în cele din urmă să plătească prin vânzarea sau zalogirea unor proprietăți rămase în urma defunctului⁴².

Cele două prototipuri identitare ale Gârleștenilor nu pot fi scoase din contextul evoluției ulterioare a familiei în epoca Principatului. Se va dovedi în timp că prestigiul familiei a fost suficient de puternic, în pofida „derivei” lui Nicolae Gârleșteanu, pentru ca ea să se situeze prin alți cinci reprezentanți ai săi la vârful administrației locale în secolele care au urmat. Cel care a reabilitat familia la mijlocul secolului al XVI-lea a fost Gabriel Gârleșteanu, provenit din ramura colaterală celei a banului Iacob de Gârliște, ramură care s-a stins pe linie masculină tocmai în această perioadă. Gabriel Gârleșteanu nu numai că a reușit, prin calitățile sale, să accedă la demnitatea

de castelan al Caransebeșului, dar, prin urmașii săi (fii, nepoți, strănepoți) a ajuns să controleze cea mai mare parte a patrimoniului familial, preluat în deceniul al 7-lea al secolului al XVI-lea de la moștenitorii pe linie feminină ai banului Iacob. În fapt, Gabriel Gârleșteanu a traversat perioada tulbure de la mijlocul secolului al XVI-lea dovedind realism politic, am îndrăzni să afirmăm, situându-se de fiecare dată în tabăra învingătoare, fapt care i-a permis să-și mențină familia la nivelul potențialilor candidați pentru ocuparea în continuare a unor poziții politico-administrative fruntașe. Fidel lui Ioan Zápolya în conflictul cu Ferdinand de Habsburg pentru tronul Ungariei, el este răsplătit de acesta în 1528⁴³ prin reconfirmarea dreptului de stăpânire asupra a șase moșii din districtul Mehadia. Ulterior, el s-a plasat în anturajul puternicului comite de Timiș, Petru Petrovici (a cărui autoritate s-a extins și asupra Severinului), sub autoritatea căruia va ocupa funcția de castelan de Caransebeș între anii 1544–1548 alături de Gheorghe Peica, și în anul 1555 alături de Gheorghe Vaida⁴⁴.

De aici mai departe, pe temeiul personalităților prezentate care au trasat urme profunde în destinul familiei, Gârleștenii vor tranzita epoca Principatului menținându-se atât în plan politico-administrativ cât și economic la vârful structurilor sociale bănățene, coagulate în ceea ce tradiția a reținut a fi fost banatul de Caransebeș și Lugoj.

Problematici de natură genealogică

Din punct de vedere genealogic, istoria familială derulată pe parcursul unui secol și jumătate, de la mijlocul veacului al XVI-lea și până la finalul secolului XVII, este istoria urmașilor castelanului Gabriel Gârleșteanu. Prin merite personale, dar și prin adevărate strategii matrimoniale, ei s-au situat mereu în cercurile de putere locală, păstrând o neîndoieală influență în zonă. Reluăm configurarea arborelui genealogic pe care l-am întocmit în urmă cu mai bine de un deceniu⁴⁵, adăugându-i noile generații de fii, nepoți și strănepoți ai castelanului Gabriel Gârleșteanu, într-o continuitate neîntreruptă de 30 de membri (bărbați și femei) ai familiei (vezi Anexa). Trebuie însă menționat faptul că această reconstituire genealogică nu este

⁴⁰ Vezi lista banilor de Severin la Pesty, *A Szörényi bántág*, I, 292.

⁴¹ Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a hunyadiak korában*, V, varianta CD; DL 36401; *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei (1222–1599)*, ed. Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke, Kolozsvár (2006), 68; Kovács András, *Administrația comitatului Hunedoara în evul mediu. Sargetia, XXXV–XXXVI (2007–2008)*, 58.

⁴² Pesty, *A Szörényi bántág*, III, 206 și 234.

⁴³ *Ibidem*, III, 178.

⁴⁴ *Ibidem*, I, 320. Într-un document din 1555 Petru Petrovici se adresa castelanilor săi într-un mod care nu lasă niciun echivoc asupra raporturilor de subordonare: *Vobis igitur Gabrieli de Gerlysthya, Giorgio Wayda castellanis... auctoritate nostra ordinaria. Apud Dragoș-Lucian Țigău, Familia nobililor Vaida în secolele XVI–XVII. AnB (S.N.), Arheologie–Istorie, XVI (2008), 208, nota 130.*

⁴⁵ L. Boldea, *Nobilimea*, 223.

lipsită de o anumită relativitate determinată de consistența informației documentare. În timp ce linia fiilor și ai nepoților lui Gabriel Gârleșteanu se conturează foarte clar din datele oferite de actele de cancelarie din a doua jumătate a secolului al XVI-lea și primii ani ai veacului următor, odată cu secolul al XVII-lea, deși numărul descendenților familiei se menține constant, corelarea acestor generații cu cele anterioare este aproape imposibil de realizat din motive pe care le vom prezenta la momentul potrivit. Deoarece onomastica familială nu este una foarte variată, fiind utilizate frecvent prenumele de Gheorghe, Gabriel, Nicolae, Ștefan, Petru (un model antroponimic întâlnit și în cazul altor familii nobile române bănățene ale acelor vremuri), am decis să numerotăm diferitele personaje pentru a le putea distinge cu mai mare claritate. De asemenea, am întâlnit și cazul în care pe același palier genealogic s-au situat două personaje purtând același prenume – Gabriel, drept pentru care, preluând metoda stilionarelor de epocă, am folosit termenii de *senior* și *junior* acolo unde documentele au indicat acest lucru. Din păcate, o serie de acte nu cuprind această distincție, fapt care ne-a pus aproape în imposibilitatea de a identifica corect cele două personaje. În mod interesant, ținem să subliniem faptul că niciunul din acești reprezentanți ai neamului Gârleștenilor nu a purtat prenumele de Iacob, o dovadă contundentă a faptului că ei nu s-au revendicat din tradiția și moștenirea celebrului personaj de la cumpăna secolelor XV–XVI, ceea ce ar putea sugera, în plan uman, și o separare resentimentară între cele două ramuri ale familiei.

Propunem astfel a-l considera pe Gabriel Gârleșteanu ca membru al primei generații a noii „ramuri masculine” a Gârleștenilor, cu o probabilă ascendență paternă în persoana lui Ștefan de Gârliște, fratele cunoscutului ban Iacob. Din punct de vedere documentar, el este consemnat între anii 1508 și 1555⁴⁶, murind după câte se pare înainte de anul 1566, an în care debutează un mare proces de moștenire în familie între fiii săi și descendenții pe linie feminină ai familiei. Nu cunoaștem alianța sa matrimonială, dar din ea au rezultat patru copii, doi fii – Gheorghe și Petru, și două fiice – Elisabeta și Barbara.

Cei doi fii ai săi, Gheorghe și Petru Gârleșteanu de Bolvașnița⁴⁷ au fost cei care, pe cale juridică, au

adus principalele stăpâniri ale familiei în posesia lor și a urmașilor lor în detrimentul descendenților pe linie feminină ai banului Iacob⁴⁸.

Cel mai notoriu membru al acestei a doua generații a fost, fără îndoială, *Gheorghe I Gârleșteanu*, atestat documentar între anii 1559 și 1603⁴⁹. Căsătorit cu una din moștenitoarele de drept ale familiei Fiat de Armeniș, Caterina Fiat, ei au avut împreună doi fii, Ioan și Nicolae. Pe temeiul prestigiului tatălui său, dar cu siguranță și al meritelor personale, el a ocupat în două rânduri funcția de vicecomite/castelan de Severin în anii 1576–1577 și 1585–1586, pentru ca în anul 1583 el să fie atestat în calitate de prim-jude al Caransebeșului. Demnitățile ocupate dau măsura unei personalități ce a întrunit abilități administrative, judiciare și militare, fundamentate pe o bunăstare materială ce a sporit odată cu veniturile obținute din funcție, cât și pe o necesară știință de carte. Faptul că a preluat (alături de fratele său) cea mai mare parte a averii familiale, căreia i s-au adăugat și bunurile considerabile obținute prin căsătoria cu Caterina Fiat, a făcut din acest nobil Gârleștean unul dintre cei mai importanți proprietari din ținut, după cum se poate constata din conscripția realizată în 1603 în comitatul Severin din ordinul austrieilor⁵⁰.

Fratele său, *Petru I Gârleșteanu de Bolvașnița*, a fost un personaj mai puțin proeminent al generației sale. Menționat în actele de cancelarie între anii 1559 și 1588⁵¹, a avut un singur fiu, pe

transmisă urmașelor sale. În 1559 iată că Petru și Gheorghe, fiii lui Gabriel, își alătură numelui acest toponim. Conscripția din 1603 avea să consfințească faptul că această moșie cu cele trei porți fiscale se afla în stăpânirea exclusivă a Gârleștenilor.

⁴⁸ Este relevantă din punct de vedere genealogic și antroponimic formula prin care nepotul lor de verișoară, Gheorghe Ombozi, li s-a adresat în cursul unui proces folosind sintagma *fratres sui Gerlestienses*. Pesty, *A Szörényi bántág*, III, 378.

⁴⁹ *Ibidem*, III, 278; *Ibidem*, II, 77.

⁵⁰ El a deținut nu mai puțin de 28,25 porți fiscale de unul singur în nouă localități, dintre care două sate au fost în proprietatea sa exclusivă. Vezi Adrian Magina, Conscrierea porților districtului Caransebeș în anul 1603. Considerații pe marginea unui document. *Pe urmele trecutului. Profesorului Nicolae Edroiu la 70 de ani*, ed. Ioan-Aurel Pop, Susana Andea, Cluj-Napoca (2009), 285. A deținut de unul singur satele *Pleseo* (cu 2 porți) și *Prilipeț* (cu 6 porți) și împreună cu alți nobili satele *Armeniș* (1 poartă), *Sadova* (1 poartă), *Feneș* (1 poartă), *Mehadica* (5 porți), *Cebniac* (4 porți), *Gârliște* (7 porți) și *Crușovăț* (1 ¼ porți). Trebuie specificat faptul că, dintre aceste stăpâniri, Gârliște, Prilipeț, Mehadica, Crușovăț, Cebniac și *Pleseo* au fost posesiuni strămoșești ale Gârleștenilor, în timp ce *Armeniș*, *Sadova* și *Feneș* au făcut parte din patrimoniul funciar al familiei Fiat. Presupunem că părțile din aceste ultime sate le-a stăpânit în virtutea faptului că a fost căsătorit cu una din moștenitoarele familiei Fiat, Caterina.

⁵¹ Pesty, *A Szörényi bántág*, III, 278; *Arpádia*, 218.

⁴⁶ Pesty, *A Szörényi bántág*, III, 178, 271.

⁴⁷ O altă stăpânire de familie, care a avut un traiect interesant în ceea ce privește posesorii săi. În secolul al XV-lea ea a fost consemnată printre bunurile familiei Bizerea. La începutul secolului al XVI-lea o regăsim în averea familiei Fiat de Armeniș pentru ca în 1544 ea să figureze printre posesiunile care au făcut parte din moștenirea lui Nicolae Gârleșteanu

Ștefan, dintr-un mariaj asupra căruia nu deținem alte informații. În fapt, am putea opina că a trăit mereu în umbra fratelui său, alături de care a și deținut proprietăți în Caransebeș. Împreună ei apar în repetate rânduri atât în situații litigioase patrimoniale (inclusiv cu sora lor, Elisabeta), cât și în calitate de martori în cadrul unor procese⁵². După moartea sa, survenită înainte de anul 1588, asistăm însă la o deteriorare a relațiilor dintre urmașul său și rudele sale paterne, determinată de dorința acestora din urmă de a-și spori preeminența asupra patrimoniului familial în dauna lui Ștefan Gârleșteanu. Astfel, Gheorghe Gârleșteanu și fiii săi au încercat să cumpere părți din moștile familiale de la rudele lor din ramura feminină, fără a-l înștiința și pe nepotul Ștefan. S-a ajuns astfel la un nou partaj al averii Gârleștenilor începând cu 1588, care s-a finalizat în anul 1598 cu separarea totală a părților de avere ale lui Ștefan de cele ale verilor săi după tată⁵³.

Personalitățile celor două fice ale lui Gabriel Gârleșteanu atrag atenția într-o epocă în care, în plan identitar, prezența femeilor în sistemul de stăpânire și administrare al bunurilor patrimoniale familiale începe să iasă din obscuritatea de până atunci a informației documentare. Cea mai bine situată a fost, fără îndoială, *Elisabeta Gârleșteanu*, a cărei existență a fost consemnată documentar între anii 1575 și 1608⁵⁴. Statutul ei social, de fiică de castelan al Caransebeșului și soră a unui vicecomite de Severin a îndreptățit-o la o căsătorie pe măsura ambițiilor familiale, soțul său, Bonaventura Vaida fiind el însuși un nobil extrem de influent în epocă, ce a ocupat în repetate rânduri funcția de vicecomite de Severin⁵⁵. Poate că tocmai această poziție socială deosebită a soțului ei (poate chiar ambițiile acestuia) au determinat-o în 1575 să deschidă proces fraților săi pentru a dobândi o parte din stăpânirile familiale, probabil pe temeiul precedentului creat în familie în anii 1540–1544, când ficele lui Nicolae Gârleșteanu, Sara și Ana, au dobândit de la regina Isabella dreptul egal de moștenire asupra stăpânirilor părintești în lipsa unor moștenitori pe linie masculină. Cauza, ajunsă în fața principelui Transilvaniei, Ștefan Báthory, va fi stinsă în 1576 deoarece s-a considerat că împărțirea averii familiale între descendenții ramurii masculine și cei ai ramurii feminine a Gârleștenilor s-a finalizat în cadrul complicatului proces din anii 1566–1569⁵⁶. Din păcate, mariajul atât de avantajos al celor doi, care a durat

până la moartea lui Bonaventura Vaida survenită în anul 1591, nu a produs și descendenți.

Asupra prezenței *Barbarei Gârleșteanu* în istoria familială nu avem decât o mărturie târzie, care datează din anul 1618, mult după moartea sa. Documentul, care prezintă litigiul dintre nobilii Ladislau Gârleșteanu și Gabriel Mătniceanu⁵⁷, cuprinde în mod indirect câteva date biografice interesante. În primul rând, Barbara este menționată în mod clar ca soră a Elisabetei Gârleșteanu, căreia îi lasă în 1608 câteva sesii iobăgești în satul Cernota. De asemenea, aflăm că ea a fost căsătorită cu nobilul Francisc Ciorciuc (*Chorchok*), însă rămasă văduvă și fără copii, ea și-a lăsat prin testament bunurile (inclusiv funciare) nepoților de frați, fiind nominalizați Ștefan Gârleșteanu și Nicolae Gârleșteanu. Existența dreptului de testare al femeilor asupra bunurilor moștenite sau achiziționate din venituri și muncă proprie este tot mai pregnant reflectat documentar începând cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea și apoi pe parcursul secolului următor, ca o dovadă concludentă a rolului femeii în sistemul de administrare a bunurilor familiale, care a fost departe de fi unul marginal⁵⁸.

A treia generație a Gârleștenilor îi cuprinde pe nepoții lui Gabriel Gârleșteanu, respectiv pe Ioan și Nicolae, fiii lui Gheorghe, precum și pe Ștefan, fiul lui Petru, toți trăitori din a doua jumătate a secolului al XVI-lea până în primul deceniu al secolului XVII. *Ioan I Gârleșteanu* a fost cel mai consacrat membru al generației sale. Consemnat documentar între anii 1582 și 1603⁵⁹ se pare că a fost un demn urmaș al tatălui său, căci în calitate de bărbat ales (*egregius, vitezló*) a deținut în 1599 funcția de vicecomite de Severin.

Fratele său, *Nicolae I Gârleșteanu, egregius* și el, apare în acte între 1588 și 1612, an în care este menționat ca fiind decedat⁶⁰. A fost căsătorit cu Ana Peica, membră a unei alte familii nobile române bănățene⁶¹, cu care bănuim că a avut cel

⁵⁷ Pesty, *Krassó*, IV, 270–273.

⁵⁸ Georgeta Fodor, *Destine comune: viața femeilor între public și privat. Țara Românească, Moldova și Transilvania. Secolele XV–XVII*, Cluj-Napoca (2011), 146–153; Livia Magina, Un destin feminin în Banatul sfârșitului de secol XVI: Barbara Moise. *AnB* (S.N.), Arheologie–Istorie, XIX (2011), 286; Ligia Boldea, Examining the Status of the Noble Women in 16th–17th Century Banat. *Brukenthalia. Romanian Cultural History Review*, Supplement of *Brukenthalia. Acta Musei*, no. 3 (2013), 31–32.

⁵⁹ Pesty, *A Szörényi bántág*, II, 41; Pesty, *Krassó*, II/2, 117.

⁶⁰ Pesty, *A Szörényi bántág*, II, 41; *Ibidem*, I, 468.

⁶¹ Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440–1653)*, Timișoara (1981), 98 (în continuare Feneșan, *Documente*); Dragoș-Lucian Țigău, Familia nobililor Peica de Caransebeș în secolele XVI–XVII. *Banatica*, 17 (2005), 329.

⁵² Pesty, *A Szörényi bántág*, II, 94.

⁵³ L. Boldea, *Nobilimea*, 220.

⁵⁴ Pesty, *A Szörényi bántág*, II, 75; Pesty, *Krassó*, IV, 270.

⁵⁵ D. Țigău, Familia nobililor Vaida, 206.

⁵⁶ *Arpádia*, 196–217.

puțin un fiu, pe Ladislau, după cum vom încerca să argumentăm în paginile următoare.

Vărul lor după tată, *Ștefan I Gârleșteanu*, atestat documentar între 1588 și 1604⁶², deși nu știm să fi jucat un rol în aparatul administrativ local, a rămas în istoricul familiei prin două detalii biografice care ies oarecum din tiparele obișnuite ale conținuturilor actelor de cancelarie. Astfel, lui îi aparține semnătura olografă pe un important document de familie, emis în 4 februarie 1598 de principele Sigismund Báthory la Vințu de Jos, semnătură care se individualizează prin faptul că Ștefan Gârleșteanu a ales să folosească caracterele chirilice precedate de semnul ortodox de cruce-ajută, pentru a-și scrie numele în forma sa românească – Grăliște Ștefan (†ГРЬЛИЩЕ ШЕФАН). Semnătura, unică în felul ei pentru acele vremuri, a fost considerată ca fiind „una din primele însemnări românești de pe teritoriul Banatului păstrată până în prezent, doveditoare atât pentru etnia românească de necontestat a Gârleștenilor, pentru conștiința apartenenței lor etnice, cât mai ales pentru existența și funcționarea mai timpurie a școlii grămaticești de la Caransebeș”⁶³. Utilizarea grafiei chirilice nu a presupus, în cazul Gârleștenilor, și ortodoxia lor evidentă. Familia, ca mai toate exponentele nobilimii române bănățene, a făcut tranziția de la ortodoxie la catolicism încă din veacul al XV-lea. Ceea ce se poate pune în discuție este dacă ei au continuat să își exercite în plan spiritual fidelitatea față de Biserica Romei sau au aderat la fenomenul tot mai răspândit și în Banat al Reformei⁶⁴. Din câteva informații de la mijlocul secolului al XVII-lea avem motive să credem că Gârleștenii au rămas catolici în tot acest răstimp. Aceste informații se leagă de activitatea din anii 1644–1645 de la Caransebeș a misionarului franciscan Ivan Desmanic. Astfel, la botezul unui copil din familia Kun, în dreptul nașilor a fost trecută *Domina Gerlestiana Catholica*. Apoi, în 1645, printre nobilii catolici din Caransebeș care au confirmat prin semnăturile lor bogata activitate a misionarului s-au numărat Gabriel și Gheorghe Gârleșteanu⁶⁵. Două mărturii cât se poate de revelatoare asupra apartenenței profesionale a membrilor acestei familii. Un alt detaliu

biografic care îl individualizează într-o oarecare măsură în panoplia familiei a fost legat de sfârșitul său tragic; în 1604 el și soția sa au căzut victime ale unui sângeros raid al mercenarilor sârbi aflați în solda banului Simon Lodi care, ca măsuri de rețaliere pentru moartea unuia dintre ei, au dat năvală în oraș spărgând porțile caselor, ucigând și jefuind de o manieră care a făcut ca plângerile bănățenilor adresate Dietei Transilvaniei să se înmulțească⁶⁶.

În sfârșit, un alt personaj al acestei generații pare să fi fost o Margareta Gârleșteanu, menționată o singură dată în anul 1618 ca văduvă a nobilului Gheorghe Simon de Caransebeș⁶⁷.

Cea de-a patra generație a Gârleștenilor descendenți ai castelanului Gabriel pare să fie și cea mai numeroasă, fiind reflectată în documente de la sfârșitul secolului al XVI-lea și până la mijlocul secolului XVII. Deși bine aspectată cu personaje masculine, dintre care trei au deținut importante funcții în administrația locală, potrivit tradiției deja instalate de un secol în familie, această generație este aproape imposibil de relaționat cu palierul genealogic anterior. Nu posedăm niciun document care să certifice ascendența paternă a acestor opt membri ai familiei, situație frustrantă, care face ca cercetarea noastră să opereze doar cu ipoteze de lucru. Din experiența noastră, două ar fi motivațiile principale pentru o asemenea stare de fapt. În primul rând, tipologia documentației, a conținutului acesteia – cum în majoritatea cazurilor nu mai avem de-a face cu acte de noi danii care să reconfirme dreptul de stăpânire asupra pământului strămoșesc (acte care au cuprins în mod necesar toți beneficiarii masculini trăitori în acel moment, uneori fiind vorba de două-trei generații), ci cu situații punctuale, menționarea ascendenței paterne pur și simplu nu a mai fost considerată necesară. În al doilea rând, ca o situație specifică acestei familii, în secolul al XVII-lea nu au mai existat litigii patrimoniale importante între membrii săi, situația averii Gârleștenilor fiind rezolvată printr-un șir de procese în a doua jumătate a secolului trecut. De aici și lipsa actelor care să conțină argumente de ordin genealogic.

Ceea ce putem încerca în cadrul cercetării de față este a emite câteva opinii pe care le vom argumenta în măsura în care avem un suport informațional fragil, ce-i drept. În mod aproape cert, cei opt membri ai acestei generații au fost urmașii fraților Nicolae și Ioan Gârleșteanu, fiii lui Gheorghe Gârleșteanu căci, după toate probabilitățile, vărul

⁶² Pesty, *A Szörényi bántág*, II, 41; Wolfgang Bethlen, *Historia de rebus Transsylvanicis*, VI, Cibinii (1793), 68.

⁶³ Feneșan, *Documente*, 10, 102; idem, *Diplome de imobilitate și blazon din Banat (secolele XVI–XVII)*, Timișoara (2007), 14, nota 23.

⁶⁴ Adrian Andrei Rusu, *Ctitori și biserici din Țara Hațegului până la 1700*, Satu Mare (1997), 82–83.

⁶⁵ Adrian Magina, *Confesiune și societate în Banatul montan la granița dintre evul mediu și modernitatea timpurie. Crisia*, XXXVIII (2008), 85.

⁶⁶ Pesty, *A Szörényi bántág*, II, 165; P. Drăgălina, *op. cit.*, II, 103–104.

⁶⁷ Pesty, *Krassó*, IV, 270.

lor Ștefan Gârleșteanu a murit fără urmași. Un alt argument se leagă de un aspect care ne-a atras atenția în cazul acestei familii: tradiția ocupării respectivelor demnități a fost transmisă din tată în fiu, nu ca o regulă generală impusă de canoanele vremii, ci pur și simplu ca o modalitate prin care o anumită ramură a familiei s-a impus în cadrul structurilor familiale. Un alt lucru care trebuie menționat este reapariția prenumelui de Gabriel, acordat la doi dintre membrii acestei generații, probabil veri după tată. În documentele vremii îi întâlnim în câteva rânduri prin folosirea adjectivei de *senior* și *junior*. Din păcate pentru acuratețea analizei istoriografice, o parte însemnată a documentației referitoare la cele două personaje care au trăit în aceeași perioadă nu conține menționarea expresă a statutului dat, fără îndoială, de vârstă, așa încât ne este aproape imposibil de identificat în anumite cazuri despre care din cele două persoane este vorba.

Revenind la prezentarea membrilor acestei generații, un personaj care atrage în primul rând atenția este *Ladislau Gârleșteanu*, pomenit între anii 1603 și 1635⁶⁸. Plasarea sa în cadrul arborelui genealogic familial este greu de realizat în lipsa unor informații certe. Cu toate acestea, folosind o serie de date de natură antroponimică și toponimică îndrăznim să propunem o ipoteză de lucru care ni se pare în acest moment operațională. Potrivit cutumelor și tradițiilor de familie, fiii nobililor au fost botezați de regulă cu prenumele bunicilor, taților sau unchilor⁶⁹, familia Gârleștenilor nefăcând excepție, după cum se poate constata din consultarea arborelui său genealogic. Din această perspectivă, prenumele Ladislau este efectiv unic în onomastica Gârleștenilor. Urmând logica tradiției enunțate mai sus, am îndrăzni o presupunere: unul dintre membrii generației anterioare, Nicolae I, fiu al lui Gheorghe Gârleșteanu, a fost căsătorit cu Ana Peica, fiica lui Ladislau Peica, un personaj destul de influent în Caransebeșul sfârșitului de secol XVI⁷⁰. În consecință, nu ar fi imposibil ca Ladislau Gârleșteanu să fi fost băiatul cuplului Nicolae I Gârleșteanu – Ana Peica și nepotul lui Ladislau Peica, fiind botezat după bunicul matern. Un alt argument, de ordin patrimonial de data aceasta, vine să întărească o asemenea ipoteză: după

moartea sa, survenită înainte de anul 1635, moșia Prisaca (achiziționată împreună cu soția sa în anul 1604) a revenit, în lipsa unor fii, urmașelor sale Ana și Caterina, precum la două nobile doamne din familia Peica, o realitate care, în opinia noastră, susține înrudirea sa cu această din urmă familie pe linie maternă. În consecință, până la proba contrarie, ne exprimăm părerea că Ladislau Gârleșteanu a fost fiul lui Nicolae I Gârleșteanu și al Anei Peica. Căsătorit cu Magdalena Toth⁷¹, el nu a avut în mod cert moștenitori pe linie masculină, ci doar două fiice, Ana și Caterina (copilă în momentul preluării moștenirii tatălui său în anul 1635). Din perspectiva statutului său social, Ladislau a fost unul dintre cei mai bine poziționați membri ai generației sale, ocupând în câteva rânduri funcția de vicecomite de Severin, precum și pe cea de ban substituit.

Un alt posibil fiu al lui Nicolae I și al Anei Peica ar fi putut fi *Nicolae II Gârleșteanu*, întâlnit în documente între anii 1619 și 1635, când apare ca fiind decedat⁷². Știm că a avut două mariaje, primul cu Barbara Raja, care moare în 1618 fără a-i fi dat urmași, și al doilea cu Sara Marga, cu care a avut doi fii, pe Ștefan și Nicolae.

Tot în acești primi ani ai veacului al XVII-lea, în 1603, este pomenit și un *Petru II Gârleșteanu*, semnat pe lista nobilimii severinene care a depus în acel an jurământul de credință față de împăratul Rudolf II⁷³, însă alte referiri la persoana sa nu ne sunt cunoscute.

Un alt membru al familiei care s-a plasat la vârful structurilor administrative locale a fost *Gabriel II Gârleșteanu senior*. Contemporan cu alt Gabriel junior, a trebuit să facem față provocării de a încerca să identificăm care dintre cei doi a ocupat demnitatea de vicecomite de Severin, căci documentele mărturisitoare nu specifică acest lucru. Ne fundamentăm opinia că a fost vorba de Gabriel senior pe faptul că în 1652 acesta a ocupat funcția de prim-jude substituit al Caransebeșului, responsabilitate care aproape sigur că s-a bazat pe experiența și prestigiul câștigate anterior în calitate de vicecomite. Ceea ce știm cu siguranță este faptul că s-a născut în 1584, căci o informație din anul 1641 face precizarea că în acel moment el avea 57 de ani⁷⁴. Documentar îl regăsim atestat între anii 1624 și 1652⁷⁵ și nu putem decât să presupunem că ar fi fost fiul lui Ioan I Gârleșteanu, de la care, prin tradiția încetățenită în familie, ar fi moștenit

⁶⁸ *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae*, ed. Szilagyi Sándor, XVII, Budapesta (1894), 406 (în continuare MCRT); Pesty, Krassó, IV, 302.

⁶⁹ Mihai Florin Hasan, Antroponimie și modalități de transmitere a antroponimelor în cadrul familiilor nobiliare transilvănene de la sfârșitul secolului al XIII-lea și din secolul al XIV-lea, *ActaMN*, 48, II (2011), 15.

⁷⁰ D. Țigău, Familia nobililor Peica, 329.

⁷¹ Pesty, Krassó, IV 233.

⁷² Pesty, *A Szörényi bánság*, II, 50; Pesty, Krassó, IV 299.

⁷³ MCRT, XVII, 406.

⁷⁴ Pesty, *A Szörényi bánság*, I, 468.

⁷⁵ *Ibidem*, I, 325; Feneșan, *Documente*, 199.

poziția socială care i-a permis să devină la rândul său vicecomite de Severin în câteva rânduri. Din păcate pentru o personalitate cu anvergura sa, nu avem date legate de alianța sa matrimonială sau de o posibilă descendență.

Un personaj apropiat lui, alături de care apare în mai multe ocazii (de unde nu excludem posibilitatea de a-i fi fost frate), a fost *Gheorghe II Gârleșteanu*, pe care îl întâlnim în acte între anii 1627 și 1651⁷⁶. Posibil fiu al lui Ioan I Gârleșteanu, la fel ca și Gabriel senior, știm că a avut o poziție socială mai modestă, ocupând în 1641 funcția de jurat asesor al scaunului de judecată al comitatului Severin. Nici asupra sa nu avem alte detalii de ordin genealogic.

În sfârșit, un alt personaj masculin al acestei a patra generații a fost *Gabriel III Gârleșteanu junior*, care apare în documente între 1627 și 1655⁷⁷. Tot ceea ce putem bănuir ar fi faptul că a fost văr primar cu ceilalți bărbați Gârleșteni pomeniți anterior. A fost căsătorit cu Magdalena Micanda, fiica nobilului Pavel Micanda⁷⁸, însă nu avem alte date asupra unor posibili copii.

Pe lângă acești descendenți pe linie masculină, generația a patra a urmașilor castelanului Gabriel considerăm că a mai cuprins și două personaje feminine, pe *Ana I Gârleșteanu*, soția lui Bona Vaida (după cum apare într-un document din anul 1615)⁷⁹ și pe o altă *Margareta II Gârleșteanu*, soția lui Ștefan Marga, împreună cu care a avut un fiu, pe Ștefan⁸⁰.

În pofida acestei abundențe de reprezentanți ai familiei care considerăm că s-au plasat pe al patrulea palier genealogic al arborelui studiat, descendența lor este realmente extrem de palid reflectată documentar. Cei care au făcut cu siguranță parte din cea de-a cincea generație de Gârleșteni au fost frații Ștefan și Nicolae, fiii lui Nicolae II Gârleșteanu și ai Sarei Marga, precum și surorile Ana și Caterina, fiicele lui Ladislau Gârleșteanu și ale Magdalenei Toth. Realitatea este că această generație, născută în primele decenii al secolului al XVII-lea și matură la mijlocul secolului, a trebuit să se confrunte cu marasmele provocate de evenimentele anului 1658, care au determinat cea mai mare parte a nobilimii bănățene să ia calea pribegiei. După cum știm, Gârleștenii aveau

încă din secolul al XVI-lea proprietăți în comitatul Hunedoarei, la *Arany/Bințiți*, unde probabil că s-au refugiat după 1658. Despre *Ștefan II Gârleșteanu* nu avem decât o singură mențiune datând din anul 1635⁸¹. În ceea ce-l privește pe fratele său, *Nicolae III Gârleșteanu*, a cărui existență este jalonată documentar între 1635 și 1670⁸², știm că s-a refugiat cu familia în Transilvania, în comitatul Hunedoarei, la Pestișu Mic, după câte se pare. Într-un document din 6 septembrie 1662⁸³ el este menționat ca soț al Varvarei Lățug, cea care în acel moment „fiind neputincioasă în această țară străină”, și-a lăsat prin testament o serie de bunuri din Caransebeș în valoare de 1000 de florini către două din ficele sale, Anuța și Tinca și către ginerele Mihai Giurma, fiica cea mare fiind dezmoștenită. Tot Nicolae III Gârleșteanu semna în 16 septembrie 1662 „*manu propria*” actul prin care ginerele său, Mihai Giurma (soțul Anuței), și fratele acestuia, Ioan Deak, și-au împărțit în părți egale moșiile din comitatul Hunedoara. Atrage atenția acest melanj de interese funciare la hotarele dintre comitatul Hunedoarei și fostul banat de Caransebeș și Lugoj, situație care l-a determinat pe istoricul Costin Feneșan să se interogheze asupra posibilei existențe a unui condominium osmano-transilvănean în ținutul ocupat de otomani al Caransebeșului⁸⁴.

La sfârșitul secolului al XVII-lea, în 1688, pătrunderea în Banat a trupelor habsburgice readuce în Caransebeș majoritatea familiilor nobile refugiate în deceniile anterioare. Printre ele mulți Gârleșteni: Ioan și Nicolae Gârleșteanu, Gheorghe Gârleșteanu, Gabriel Gârleșteanu, Petru Gârleșteanu sau Maria Gârleșteanu. Inutil să mai spunem că aceștia nu mai pot fi în niciun fel relaționați de rudele lor din generațiile anterioare. Despre aspirațiile lor patrimoniale și despre rolul pe care l-au jucat în acei ani de sfârșit de veac vom face vorbire în rândurile următoare.

Nu părăsim domeniul analizei genealogice fără a face câteva ultime considerații pe care le găsim necesare pentru relevanța lor. Poate mai mult decât în cazul altor familii nobile române bănățene, alianțele matrimoniale încheiate de membrii familiei Gârleștenilor denotă nu doar fireasca preocupare de a se înrudi cu persoane având același statut social nobiliar, ci și o adevărată strategie

⁷⁶ Pesty, *A Szörényi bántól*, II, 241, 562.

⁷⁷ *Ibidem*, II, 387, 562.

⁷⁸ *Ibidem*, II, 562; Dragoș-Lucian Țigău, O familie bănățeană din secolele XVI–XVII (Micanda de Caransebeș). *Reflex. Artă, cultură, civilizație*, serie nouă, X, Reșița, ian.-mar. (2009), nr. 1–3 (100–102), 79.

⁷⁹ *Apud* D. Țigău, Familia nobililor Vaida, 203.

⁸⁰ Pesty, *A Szörényi bántól*, II, 303.

⁸¹ Pesty, *Krassó*, IV, 299.

⁸² *Ibidem*; Costin Feneșan, Caransebeș după Caransebeș – Note cu privire la destinul nobilimii și orașenimii din Banatul Caransebeșului și Lugojului după anexarea de către Poartă (1658). *Patrimonium Banaticum*, III (2004), 94, 98–99.

⁸³ C. Feneșan, Caransebeș după Caransebeș, 92–93.

⁸⁴ *Ibidem*, 94.

matrimonială prin care au fost realizate mariaje cu demnitari de seamă ai ținutului, fapt care, în opinia noastră, a contribuit de asemenea la menținerea familiei la vârfurile administrației locale. O asemenea strategie a fost inițiată încă de banul Iacob de Gârliște la începutul secolului al XVI-lea, când își căsătorește fiul, pe Nicolae de Gârliște, cu Eufrosina Tárnok de Măciș, fiica celebrului Petru Tárnok de Măciș, vistier regal, castelan de Segna și apoi ban de Severin alături de Iacob de Gârliște. De asemenea, fiica sa, Dorothea, a fost măritată cu nobilul Francisc Fiat, care la rândul său a fost comite de Severin, castelan de Caransebeș și jude nobiliar între anii 1535 și 1539. Într-o manieră similară a procedat și Gabriel I Gârleșteanu când și-a căsătorit fiica, pe Elisabeta Gârleșteanu, cu nobilul Bonaventura Vaida, vicecomite de Severin în perioada 1573–1582.

Și în rândul generațiilor veacului al XVII-lea întâlnim aceeași preocupare de a păstra poziția familiei la nivele sociale superioare. Astfel, îl întâlnim pe Ladislau Gârleșteanu căsătorit cu Magdalena Toth, din familia care l-a dat pe Illyas Toth, vicecomite de Severin între 1632–1635. Apoi, Nicolae II Gârleșteanu a avut-o de soție pe Ana Peica, fiica lui Ladislau Peica, membru jurat al consiliului orașenesc al Caransebeșului și locțiitor al comitelui de Severin în anul 1596. Ruda sa, Ana I Gârleșteanu, a fost căsătorită cu un alt membru al familiei Vaida, Bona Vaida, vicecomite de Severin în 1615⁸⁵, în timp ce o altă Ana II Gârleșteanu, fiica lui Ladislau Gârleșteanu, a intrat prin mariaj în celebra familiei Jójica, fiind căsătorită cu Francisc Jójica, vicecomite de Severin între 1639 și 1641.

După cum se poate constata, tot acest sistem de alianțe matrimoniale poate fi citit în dublă cheie: pe de-o parte, indiscutabilul prestigiu al familiei, construit cu tenacitate încă de la sfârșitul secolului al XV-lea, a făcut ca mariajele cu membrii acestei familii să fie extrem de atractive pentru celelalte exponenți ale elitei nobiliare a orașului. Pe de-altă parte, opțiunea Gârleștenilor pentru căsătorii în cadrul altor familii de demnitari cu rang înalt în provincie a menținut familia în zona cea mai avantajoasă a exercitării puterii și influenței politice, cu evidente avantaje de ordin financiar și patrimonial.

Demnitari în funcție

Din punctul nostru de vedere, nimic nu definește mai bine profilul acestei familii decât implicarea sa la cel mai înalt nivel al administrației

urbane și comitatense a Caransebeșului secolelor XVI–XVII, într-o continuitate remarcabilă. Prezența sa în actele de cancelarie regală încă de la începutul veacului al XV-lea denotă apartenența la ceea ce a fost definit ca fiind ”vechea nobilime” a Banatului montan și piemontan, acea nobilime de tradiție, a meritului, ale cărei servicii credincioase în plan militar au fost răsplătite de puterea centrală prin recunoașterea dreptului lor de stăpânire asupra patrimoniului familial și integrarea sa astfel în cadrul nobilimii oficiale a regatului⁸⁶. Pe temeiul carierei excepționale a banului Iacob de Gârliște și a fiilor săi, continuată apoi de ruda sa, Gabriel Gârleșteanu și de urmașii acestuia, fiecare generație a familiei a dat bani și vicecomiți de Severin, castelani și prim-juzi de Caransebeș, o pleiadă de demnitari locali care au plasat familia în rândul celor mai influente exponenți ale elitei românești bănățene timp de două veacuri.

Demersul nostru s-a focalizat asupra carierei descendenților castelanului Gabriel Gârleșteanu, acea ramură familială secundară la început, care de la mijlocul secolului al XVI-lea devine ramura principală în urma fenomenului de *defectum seminis* de care a fost afectată familia lui Iacob de Gârliște. Sunt generațiile de Gârleșteni care au tranzitat epoca Principatului până la cedarea banatului de Caransebeș și Lugoj către otomani în 1658. Demn de remarcat este faptul că îi regăsim în principal în calitate de vicecomiți de Severin, funcție care până la începutul secolului al XVII-lea a fost corelată cu cea de castelan de Caransebeș în cadrul unității administrativ-teritoriale întâlnite în actele vremii sub formula de comitatul Severinului/districtul Caransebeș⁸⁷. În această calitate îi întâlnim în cadrul scaunelor de judecată comitatense, ca executori ai poruncilor princiare, cercetând alături de oamenii locurilor de adevărire pricinii diverse legate de stăpânirea asupra pământului ori ca participanți la hotărnicii și introduceri în stăpânire. O paletă largă de obligații care, alături de atribuțiile militare, au dat măsura importanței funcției respective și a responsabilităților pe care deținătorii ei le aveau pe timpul exercitării sale⁸⁸. În egală măsură, în câteva rânduri Gârleștenii s-au numărat printre prim-juzii Caransebeșului îndeplinind cu siguranță

⁸⁶ Ioan Drăgan, Privire generală asupra nobilimii românești din Transilvania în secolele XVI–XVIII. *Itinerarii istoriografice. Studii în onoarea istoricului Costin Feneșan*, coord. Dumitru Țicu, Rudolf Gräf, Cluj-Napoca (2011), 288.

⁸⁷ Adrian Magina, At the Border of Transylvania: the County of Severin/the District of Caransebeș in the 16th–17th Centuries. *Transylvanian Review*, XXII, Supplement no. 4 (2013), 297–298.

⁸⁸ D. Țigău, Banii de Caransebeș și Lugoj (I), 235.

obligații esențiale ale conducerii urbane, respectiv strângerea contribuțiilor materiale, judecarea litigiilor dintre locuitori și apărarea orașului⁸⁹.

O personalitate marcantă a celei de-a doua jumătăți a secolului al XVI-lea a fost Gheorghe I Gârleșteanu de Bolvașnița, fiul castelanului Gabriel, nu doar prin anvergura demnităților deținute, ci și prin faptul că a fost unul dintre cei mai înstăriți proprietari ai comitatului Severin, după cum se poate deduce din conscripția anului 1603, asupra căreia am făcut referire în paginile anterioare. Una din primele mărturii asupra rolului său la nivelul societății bănățene îl prezintă în calitate de martor în cadrul unui amplu proces legat de stăpânirea familiei Banffy asupra unor moșii din Banat⁹⁰. Faptul că s-a numărat printre reprezentanții de vază ai comitatului transpare din lista nobililor principatului care în 6 august 1575 au format tribunalul însărcinat cu judecarea rebeliunii lui Gașpar Békés instrumentată de imperiali⁹¹. Un an mai târziu, Gheorghe Gârleșteanu accede în funcția de vicecomite/castelan de Caransebeș, pe care o va deține în două rânduri: prima dată din a doua jumătate a anului 1576 și până la mijlocul anului 1577 (alături de Francisc Basaraba)⁹², și a doua oară în perioada similară a anilor 1585–1586 (alături de Nicolae Flore)⁹³. Interesant este faptul că în perioada dintre cele două mandate de vicecomite

Gheorghe Gârleșteanu a ocupat și funcția de prim-jude al Caransebeșului în 1583⁹⁴, o dovadă a faptului că exercitarea funcțiilor urbane sau comitatenze a presupus o necesară experiență economică, administrativă, juridică și militară. Se mai poate adăuga faptul că perioada anilor '80 în care și-a exercitat o parte din atribuții a fost marcată, pe lângă problemele de natură politică, și de o gravă epidemie de ciumă, în Banat mulți oameni pierind în urma acestui marasm care a depopulat aproape complet anumite localități, una dintre acestea fiind Bolvașnița, principală proprietate familială⁹⁵. Consecința a fost că ordinea publică a fost grav perturbată de hoțiile care au ajuns la ordinea zilei, autoritățile dovedindu-se incapabile să stăpânească violențele iscate. A fost motivul pentru care Dieta generală de la Aiud din 1–5 mai 1586 a hotărât organizarea puterii generale pentru restabilirea ordinii publice⁹⁶. Din conținutul acestui act aflăm însă că în acel moment Gheorghe Gârleșteanu și Nicolae Flore au predat deja funcțiile cuplului Ioan Simon și Gheorghe Dragna. Dintre problemele cu care nobilul Gârleșteanu s-a confruntat în perioada vicecomitatului său s-au remarcat îndeosebi chestiunile de ordin patrimonial care au privit familiile Găman și Mătniceanu, legate atât de dreptul de moștenire al fetelor (în cazul familiei Găman)⁹⁷, cât și de partajarea moștenirii castelanului Francisc Mătniceanu între cele trei ramuri ale familiei sale⁹⁸.

Într-un mod mai mult sau mai puțin vizibil, ambii săi fii au fost implicați la un moment dat fie în conducerea comitatului, fie în evenimentele politice ale vremii. Cel care a preluat tradiția funcției de la tatăl său a fost Ioan I Gârleșteanu, atestat încă din 1582 în calitate de *egregius* (bărbat ales)⁹⁹, fiind întâlnit în câteva rânduri în calitate de om al principelui însărcinat să comunice în 1584 o sentință nobilului Ioan Simon¹⁰⁰, de om de mărturie la donația pe care Sigismund Báthory a făcut-o familiei Tivadar în 1597¹⁰¹ sau de martor la redactarea în 1599 a testamentului Elisabetei Simon¹⁰².

⁸⁹ Idem, Aspecte din activitatea prim-juzilor orașului Caransebeș în secolele XV–XVI. *Studii bănățene*, coord. Valeriu Leu, Carmen Albert, Dumitru Țicu, Timișoara (2007).

⁹⁰ Pesty, *A Szörényi bñnság*, III, 395–400.

⁹¹ MCRT, II, 564–567. Alături de Gheorghe Gârleșteanu, comitatul Severinului a mai fost reprezentat de castelanul Ioan Racovițeanu și de nobilii Nicolae Buceșnița, Ludovic Fiat și Gheorghe Găman. Bănățenii l-au sprijinit pe principele Ștefan Báthory în înlăturarea lui Gașpar Békés, șeful partidei prohabzburgice din Transilvania cu 300 de cavaleri și 200 de pedestrași. Opțiunea lor se pare că a fost întemeiată pe temerea că Gașpar Békés ar fi promis otomanilor în schimbul sprijinului acordat cedarea părților bănățene. Vezi Călin Felezeu, Cadrul politic internațional (1541–1699). *Istoria Transilvaniei*, II (de la 1541 până la 1711), coord. Ioan-Aurel Pop, Thomas Nágler, András Magyar, Cluj-Napoca (2003), 26; D. Țigău, Bani de Caransebeș și Lugoj (I), 238.

⁹² Pesty, *A Szörényi bñnság*, III, 404, 411.

⁹³ Pesty, *Knassó*, IV, 115, 117. Încă din secolul al XIV-lea este consemnată asocierea a doi castelani la o cetate, fapt determinat de o cauzalitate diferită, fiind probabil vorba de nevoia de a echilibra conducerea cetății și a domeniului aferent, de a împărți unele atribuții precum și beneficiile la mai mulți familiari. Vezi Adrian Andrei Rusu, *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII–XIV)*, Cluj-Napoca (2005), 244. De asemenea, bănia Severinului a devenit și ea o funcție colegială din a doua jumătate a secolului al XV-lea, perpetuată mai apoi ca atare sub forma vicecomiților de Severin pe parcursul secolelor XVI–XVII.

⁹⁴ Pesty, *A Szörényi bñnság*, II, 259.

⁹⁵ P. Drăgălina, *op. cit.*, II, 39.

⁹⁶ MCRT, III, 219–224, art. XXXIII.

⁹⁷ Pesty, *A Szörényi bñnság*, II, 411–412.

⁹⁸ Ligia Boldea, O familie nobilă română a Banatului montan în epoca Principatului: Mătnicenii de Ohaba-Mătnic. *Itinerarii istoriografice. Studii în onoarea istoricului Costin Feneșan*, coord. Dumitru Țicu, Rudolf Gräf, Cluj-Napoca (2011), 261–262.

⁹⁹ Feneșan, *Documente*, 64.

¹⁰⁰ *Ibidem*, 66.

¹⁰¹ Pesty, *Knassó*, IV, 190.

¹⁰² *Ibidem*, 224; Ligia Boldea, Identități premoderne bănățene: o familie de demnitari ai banatului de Caransebeș și Lugoj. *Banatica*, 22 (2012), 104.

În 6 martie 1594¹⁰³ el a făcut parte, alături de alți nobili caransebeșeni, din comisia de verificare a gestiunii orașului în perioada în care prim-jude a fost Ludovic Fiat. Experiența acumulată la nivelul scaunelor de judecată comitatense sau urbane, adăugată fără îndoială prestigiului transmis pe linie paternă, l-au îndreptățit să ocupe în 1599 funcția de vicecomite de Severin alături de Nicolae Căstruț¹⁰⁴. Problemele pe care le-a avut în această perioadă pe moșia sa de la Prisaca cu condvizionalul său, Toma Nyakazo, au făcut ca în scaunul de judecată din 24 aprilie 1599 în fața căruia s-a judecat liti-giul, locul său să fie ținut de Nicolae Toth (*in hac re substitutus castellani*)¹⁰⁵, conform uzanțelor vremii și pentru a se evita un conflict de interese.

Fratele său, Nicolae I Gârleșteanu, a avut o prezență mai discretă din punct de vedere documentar, el neocupând nicio funcție în aparatul administrativ local. Totuși, îl întâlnim în anul 1603 în două ipostaze care indică faptul că el a fost o „voce” în contextul anilor tulburi de la începutul secolului al XVII-lea. Bunăoară, în 1603 apare consemnat pe lista nobilimii severinene care în 19 ianuarie a depus jurământul de credință față de împăratul Rudolf II, alături de alți doi membri ai familiei, Ladislau și Petru Gârleșteanu¹⁰⁶. De pe această poziție, câteva luni mai târziu, el s-a alăturat banului de Caransebeș și Lugoj, Petru Huszar, fidel al imperialilor, în opoziția acestuia față de încercarea de pătrundere în zonă a lui Moise Székely (cu sprijin otoman). În contrapondere, prim-judele Caransebeșului, Gheorghe Vaida, și alți nobili bănățeni au pledat pentru predarea orașului de teama ca acesta să nu fie incendiat¹⁰⁷.

În aceeași perioadă tulbure de la început de secol, în 1604, avea să își piardă viața vărul lor, Ștefan Gârleșteanu și soția sa, victime ale unui violent atac al mercenarilor sârbi ai banului Simon Lodi asupra Caransebeșului, care a fost devastat și jefuit, fapt ce a avut un puternic impact negativ asupra fidelității față de imperiali manifestate până atunci, după cum am văzut, de către nobilimea din zonă.

În prima jumătate a secolului al XVII-lea a fost rândul unei noi generații de Gârleșteni, stră-nepoți ai castelanului Gabriel, să se impună în

fruntea administrației banatului de Caransebeș și Lugoj. O figură aparte a fost Ladislau Gârleșteanu de Caransebeș, după câte am presupus, fiu al lui Nicolae I Gârleșteanu și al Anei Peica. Primele știri asupra carierei sale ni-l indică drept unul din susținătorii politicii imperiale în zonă, numele său aflându-se și el pe lista nobilimii severinene care în 19 ianuarie 1603 la Alba Iulia a depus jurământul de fidelitate față de împăratul Rudolf II¹⁰⁸. Putem presupune că în următorii ani s-a apropiat de principele Transilvaniei, Gabriel Báthory, căci în primii ani ai domniei acestuia el a ocupat practic prima poziție în administrația comitatensă, devenind în anul 1608 vicecomite de Severin, alături de Daniel Kun¹⁰⁹, și apoi ban substitut (*banus substitutus*) de Caransebeș și Lugoj în anul 1609¹¹⁰. Faptul este cu atât mai semnificativ cu cât în acești doi ani se pare că a existat o vacanță a funcției de ban de Caransebeș și Lugoj¹¹¹, astfel încât putem aprecia că, practic, Ladislau Gârleșteanu a fost cel mai important demnitar al provinciei în perioada respectivă. De altfel, semnătura sa în calitate de ban substitut se regăsește pe verso-ul documentului prin care Gabriel Báthory a reînnoit pentru bănățeni două diplome extrem de importante pentru identitatea lor istorică – cea privilegială, acordată în 1457 celor opt districte românești de către Ladislau V Postumul, și cea de blazon, emisă de regina Isabella Zápolya către orașul Lugoj în anul 1551. Prin semnătura sa, atașată documentului în prezența principelui, nobilul Gârleșteanu a luat la cunoștință conținutul actului, pe care se angajează să îl respecte. În aceeași calitate, câteva luni mai târziu, în 7 iunie 1609, el s-a numărat printre nobilii bănățeni (vicecomiți, castelani și juzi nobiliari ai Severinului) cărora principele le-a adus la cunoștință o importantă donație făcută către Paul Kereztessy de Nagy Megyer, cel care a ocupat în două rânduri funcția de ban de Caransebeș și Lugoj între anii 1605–1606 și 1610–1613¹¹². Prestigiul acumulat în acești ani l-a îndreptățit să acceadă în alte două rânduri la funcția de vicecomite de Severin în anii 1615–1616 (alături de Bona Vaida) și 1632

¹⁰⁸ MCRT, XVII, 406.

¹⁰⁹ Pesty, *Krassó*, IV, 249.

¹¹⁰ Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, VIII, București (1935), 59–65; D. Țigău, *Banii de Caransebeș și Lugoj* (I), 238; Sorin Bulboacă, *Structuri politice și confesionale în banatul Lugojului și Caransebeșului (1552–1658)*, Arad (2011), 130.

¹¹¹ Pesty, *A Szörényi bántóság*, I, 308.

¹¹² A fost vorba de castrul Jdioara și pertinențele sale în comitatul Severinului, precum și de districtele Fârdea și Bujor cu pertinențele lor aflate în comitatul Hunedoara. Pesty, *Krassó*, IV, 259.

¹⁰³ Pesty, *A Szörényi bántóság*, II, 224.

¹⁰⁴ Feneșan, *Documente*, 107, 109.

¹⁰⁵ I. Costea, *op. cit.*, 102–103.

¹⁰⁶ MCRT, XVII, 406.

¹⁰⁷ *Monumenta Hungariae Historica*, Scriptores, XXIX, Budapest (1877), 10–11; Pesty, *A Szörényi bántóság*, II, 148; P. Drăgălina, *op. cit.*, II, 90–91. Informațiile documentare mărturisesc faptul că tensiunile interne din rândul nobilimii caransebeșene, grupate în cele două tabere, au fost atât de mari încât riscau să fie mai periculoase decât amenințarea externă.

(alături de Gabriel Gârleşteanu și apoi de Illyas Toth)¹¹³. Nu este lipsit de importanță să semnalăm faptul că el a împărțit această funcție cu persoane apropiate lui, chiar înrudite cu el, căci Bona Vaida era căsătorit cu fiica sa, Ana, Gabriel Gârleşteanu îi era, după toate probabilitățile, văr după tată, în timp ce Illyas Toth provenea din aceeași familie ca și soția lui, Magdalena Toth. Considerăm că sunt temeiuri suficiente pentru a sublinia încă o dată, dacă mai era nevoie, influența pe care Ladislau Gârleşteanu a exercitat-o la nivelul provinciei.

Faptul că în această perioadă un alt membru al familiei, Gabriel Gârleşteanu senior s-a numărat și el printre vicecomiții Severinului nu a făcut decât să mărească puterea pe care Gârleştenii au deținut-o la nivel decizional. Cariera acestui Gabriel II Gârleşteanu a debutat în plină maturitate, la vârsta de 40 de ani, sursele documentare menționându-l în calitate de vicecomite de Severin în anii 1624–1625 alături de nobilul Francisc Criciovan¹¹⁴. A mai ocupat această funcție în 1632 împreună cu ruda sa, Ladislau Gârleşteanu¹¹⁵, și apoi în 1635 alături de Illyas Toth¹¹⁶, calitate în care a condus scaunele de judecată comitatense în fața cărora s-au dezbătut fie o problemă de moștenire în cadrul familiei Măciș, fie un litigiu patrimonial între familiile Fiat și Găman. La o vârstă înaintată, la 68 de ani, îl regăsim ocupând pentru scurtă vreme funcția de prim-jude substituit al Caransebeșului (*substitutus judex primarius*), suplinindu-l în această calitate pe nobilul Ștefan Kun, ale cărui probleme litigioase s-au judecat în 12 și 21 aprilie 1652 în fața demnitarilor comitatului¹¹⁷.

În sfârșit, un ultim reprezentant al familiei care a jucat un rol în sistemul administrativ-juridic al

Severinului a fost Gheorghe II Gârleşteanu, probabil văr al mult mai influenților Ladislau și Gabriel Gârleşteanu senior. Fără a avea anvergura antecesorilor și a contemporanilor săi, îl întâlnim în 1641 în calitate de jurat-asesor al scaunului comitatens care judecă în 16 noiembrie cererea nobilului Nicolae Lățug de Caransebeș de a-i fi restituite toate posesiunile rudei sale, Petru Lățug, care se aflau în acel moment în stăpânirea văduvei acestuia.

Anul 1658 a marcat colapsul întregului sistem politico-administrativ și social-economic al banatului de Caransebeș și Lugoj, căci ocupația otomană a dus la diminuarea autorităților locale și la instaurarea controlului otoman direct prin introducerea administrației proprii. Baza acestei administrații a fost constituită din acțiunea metodică și sistematică de înregistrare în defterele imperiale a populației și veniturilor impozabile, în timp ce stăpânirile nobiliare de pământ au fost desființate, proprietarii lor luând drumul bejeniei¹¹⁸. Gârleştenii s-au retras, după câte se pare, pe posesiunile lor din comitatul învecinat al Hunedoarei, regăsindu-i în deceniile următoare la Bințiș, Pestișu Mic și Hațeg.

Revenirea tardivă, după trei decenii, a nobilimii bănățene în ținutul natal a întâlnit o situație complet schimbată, care cu greu ar fi putut fi anticipată în momentul retragerii lor în Transilvania. Cu toate acestea, îi regăsim pe Gârleşteni angrenați în mijlocul evenimentelor tulburi ale anilor 1688–1699 generate de fricțiunile dintre comunitatea nobiliară bănățeană și autoritățile imperiale pe tema respectării vechilor privilegii ale bănățenilor, atât a celor patrimoniale, cât și a celor politice. Un Ioan Gârleşteanu s-a numărat în 31 august 1688 printre semnatarii instrucțiunilor înmânate delegației bănățene compuse din Petru Macskási de Tincova, Francisc Fiat și Mihai Ivul, delegație care urma să solicite la Viena revenirea la sistemul administrativ de dinainte de 1658¹¹⁹. Dificultățile întâmpinate în tratativele cu austriecii au dus la alcătuirea de noi proteste oficiale în 1695, atât pentru respectarea dreptului de a alege dregătorul suprem – comitele, cât și împotriva donării unor posesiuni ale comitatului către străini, printre semnatarii acestora numărându-se Ioan și Gheorghe Gârleşteanu¹²⁰. Practic, prin aceste proteste congre-

¹¹³ Feneșan, *Documente*, 141, 154; Pesty, *A Szörényi bánság*, I, 325.

¹¹⁴ Pesty, *A Szörényi bánság*, I, 325.

¹¹⁵ Feneșan, *Documente*, 154.

¹¹⁶ *Ibidem*, 161.

¹¹⁷ *Ibidem*, 144, 199. În legătura cu documentul datat în 21 aprilie se cuvine a face apel la precizările făcute de istoricul Dragoș Lucian Țigău referitoare la datarea corectă a documentului. În colecțiile de documente aparținând lui Pesty Frigyes și Costin Feneșan, anul publicat este 1614, respectiv 1617. Dragoș Țigău consideră, pe bună dreptate, că o asemenea datare nu poate fi decât eronată, deoarece componența scaunului de judecată din 21 aprilie este identică cu cea a adunării din 12 aprilie 1652. Eroarea o explică fie prin neglijența notarilor, fie prin textul devenit ilizibil (D. Țigău, *Familia nobililor Peica*, 343, nota 93). Adrian Magina a avansat o opinie care atinge mai degrabă moralitatea emitenților, afirmând că Ștefan Kun, în perioada cât a fost prim-jude al Caransebeșului, ar fi cerut antedatarea unor acte care ar fi privit chestiuni patrimoniale de familie pentru a-și crea avantaje proprii (Adrian Magina, *Notarii Caransebeșului în secolul al XVII-lea. AnB (S.N.), Arheologie–Istorie*, XIX (2011), 306).

¹¹⁸ Cristina Feneșan-Bulgaru, Problema instaurării dominației otomane asupra banatului Lugojului și Caransebeșului. *Banatica*, 4 (1977), 226.

¹¹⁹ Costin Feneșan, Comitatul Severinului la sfârșitul secolului al XVII-lea. *Tibiscum. Studii și comunicări de etnografie-istorie*, VII (1988), 192.

¹²⁰ Idem, Stăpâni și supuși în comitatul Severinului în timpul celei de-a doua ocupații habsburgice (1688–1699). *Banatica*, 14 (1996), 151, 179–180.

gația nobiliară a Caransebeșului s-a ridicat împotriva noilor modalități de guvernare a provinciei, numărul ridicat al protestatarilor fiind semnificativ pentru ceea ce a însemnat rețeaua de putere a familiilor nobiliare bănățene consacrate în secolul al XVII-lea¹²¹.

Un rol însemnat în evenimentele ultimilor ani ai veacului al XVII-lea i-a revenit lui Gheorghe III Gârleșteanu de Gârliște, unul din apropiații comitelui Petru Macskási de Tincova, alături de care s-a aflat în vârtoarea evenimentelor din 1697 în calitate de vicecomite substituit al Severinului. În 20 ianuarie 1699¹²² el a fost citat printre numeroșii martori în cadrul anchetei înaintate împăratului Leopold I referitoare la trei capete de acuzare care i-au fost aduse comitelui: trădare, abuz în serviciu și deturnarea dărilor către autoritățile imperiale. În privința primei acuzații, Gheorghe Gârleșteanu, care s-a aflat alături de Petru Macskási de Tincova în timpul atacului otoman din august 1697 asupra Caransebeșului, a mărturisit că Petru Macskási a ordonat tir susținut cu armele de foc asupra atacatorilor și, atunci când reprezentantul imperialilor i-a cerut să înceteze focul, Petru Macskási ar fi răspuns: „să ne încredem în Dumnezeu și să nu ne temem”. În ceea ce privea celelalte două acuzații, Gheorghe Gârleșteanu a mărturisit că în 1697 și 1698 dările au fost încasate în mod obișnuit. Revenirea temporară a otomanilor în 1699 și apoi integrarea totală a Banatului în Imperiul Habsburgic în cursul anului 1718 a marcat sfârșitul istoriei nobilimii bănățene în spațiul natal.

Câteva considerații finale

Materialul de față a intenționat să completeze cu încă un secol istoria uneia din cele mai reprezentative familii nobile române bănățene a perioadei medievale și premoderne – Gârleștenii de

Rudăria, Bolvașnița și Caransebeș. Perspectiva pe care ne-am propus-o s-a focalizat în principal pe statutul său privilegiat, pe ramificațiile genealogice familiale care considerăm că pot facilita o mai bună înțelegere a rosturilor sociale și politice ale multora dintre membri săi. Dacă perioada celei de-a doua jumătăți a secolului al XV-lea și prima parte a secolului al XVI-lea a fost dominată de personalitatea banului Iacob de Gârliște și de fiii săi, pentru epoca Principatului rolul preeminent revine ramurii colaterale a familiei, descinsă din castelanul Gabriel Gârleșteanu. Ambițiile politice, calitățile personale, tradiția de familie și, nu în ultimul rând, strategiile matrimoniale i-au propulsat pe șapte dintre membri săi într-unele din cele mai importante demnități comitatense și urbane – respectiv cele de vicecomiți de Severin, castelani și prim-juzi de Caransebeș. O dovadă a implicării familiei în sistemul de guvernare al comitatului Severin și al orașului Caransebeș care cu singuranță că i-a adus, pe lângă un binemeritat prestigiu, și o anumită bunăstare materială rezultată din veniturile obținute din funcții, care s-au adăugat, desigur, averii familiale. Gârleștenii nu reprezintă un caz singular; rolul familiilor nobile române bănățene în cadrul structurilor de putere locală în secolele XVI–XVII este tot mai bine reflectat documentar și istoriografic în ultimele decenii. Ceea ce considerăm că îi particularizează într-o oarecare măsură este tenacitatea cu care s-au situat în toate cazurile la vârful ierarhiei administrative, fapt care a dat naștere aproape unei „tradiții” de familie prin care fiecare generație a preluat de la antecesorii săi obligația de a se ridica la statutul social privilegiat dobândit în decursul timpului. Considerăm că este un exemplu edificator pentru ceea ce elita socială nobiliară românească a Banatului acelor vremuri a reprezentat în angrenajul sistemului politico-administrativ al principatului transilvănean.

¹²¹ I. Costea, *op. cit.*, 158.

¹²² Când avea vârsta de 40 de ani și era rezident la Hațeg.

ISTORIE MODERNĂ
ȘI CONTEMPORANĂ

O DESCRIERE A CETĂȚII TIMIȘOARA DIN AUGUST 1716

Costin Feneșan*

Cuvinte cheie: *cetatea Timișoara, 1716, porțile cetății, lucrări de fortificație.*

Keywords: *fortress of Timișoara (TEMESWAR), 1716, gates of the fortress, fortification works.*

A description of the Fortress of Timișoara (Temeswar) from August 1716

(Abstract)

After the victory at Peterwardein (August 5, 1716), the Imperial austrian army under the command of Prince Eugene of Savoy moved across the Tisza-river to attack Timișoara (Temeswar), the main fortress of the Ottoman Banat. In order to be provided with reliable information on the strenght of the fortified city, the Austrian generals have sent to Timișoara, as may be presumed at the beginning of August 1716 or even earlier, a spy named John (János) Tutovicz, at that time judge of the town of Szeged (nowadays in South-Eastern Hungary). On the basis of Tutovicz' eyewitness accounts, Prince Eugene obtained an accurate description (published now in the original German version and its translation into Rumanian) of the fortress and fortification works of Timișoara, wich he certain used in organizing the siege of the city, crowned by its surrender as of October 13, 1716.

La 30–31 august 1716, elemente avansate ale armatei habsburgice, care trecuse Tisa în direcția Timișoara încă la jumătatea aceleiași luni, au ajuns sub zidurile metropolei politico-administrative, economice și militare a Banatului otoman. În decurs de numai câteva zile, cetatea Timișoarei avea să fie înconjurată în întregime, fiind pierdută de către cei asediați aproape orice posibilitate de a lua legătura cu trupele otomane aflate încă în alte centre urbane ale vilayetului sau în cetatea Belgrad și de a le cere ajutor. În aceste împrejurări, capitularea garnizoanei otomane de la Timișoara devenise doar o problemă de timp, determinată, pe de o parte, de epuizarea resurselor militare și materiale, a capacității de rezistență fizică și psihică a celor asediați, pe de altă parte, de iscusința conducerii militare a armatei imperiale în exploatarea slăbiciunilor sistemului de apărare, de concentrarea resurselor materiale și umane în punctele de atac cele mai propice, de trecere cu o cât mai mare ușurință peste impedimentele rezultate din starea climei și a mediului geografic. Rezistența celor asediați avea să se încheie după 43 de zile, la 13 octombrie 1716¹.

Din parcurgerea actelor militare austriece ale asediului rezultă că principelui Eugeniu de Savoia, generalisimului imperial, îi erau cunoscute destul de bine fortificațiile Timișoarei, cu punctele ei forte dar mai ales cu cele slabe. Nu credem însă că, pentru a se informa, principele Eugeniu va fi consultat descrierea – oricum lacunară datorită piedicilor puse de autoritățile otomane locale – rămasă de la solul imperial Heinrich Ottendorf, care zăbovise la Timișoara mai multe zile în cursul anului 1663². Oricum, relatarea lui Ottendorf i-ar fi fost destul de puțin folositoare din punct de vedere militar. De aceea, generalisimul imperial s-a îngrijit, fără îndoială, să-și procure o descriere cât mai amănunțită și din prima mână a fortificațiilor Timișoarei, îndeosebi a caracteristicilor tehnice ale acestora. Pe acest temei, făcând apel și la observațiile sale directe, principele Eugeniu putea lua deciziile cele

Savoia: *Die Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen nach den Feldakten herausgegeben von der kriegsgeschichtlichen Abteilung des k.k. Generalstabs*, vol. XVI, Viena (1891), 257 și urm. Întregiri utile la A.E. Scherhauser, *Temesvar zur Zeit der Wiederreroberung durch den Prinzen Eugen 1716 in: Prinz Eugen. Eine donauschwäbische Gedenkschrift zum 300. Geburtstag des Prinzen Eugen*, Viena (1963), 44–69.

² Vezi textul descrierii în Henrik (!) Ottendorf, *De la Viena la Timișoara, 1663*, Ed. Banatul, Ed. Artpress, Timișoara (2006), 41–49 (textul în germană), 11–18 (traducerea în română).

* Cercetător independent; e-mail: costinfenesan@yahoo.com.

¹ Cea mai completă și amănunțită descriere de până acum a asediului Timișoarei din 1716 rămâne lucrarea-standard dedicată campaniilor militare ale principelui Eugeniu de

mai potrivite cu privire la direcția principală de atac, respectiv în legătură cu acțiunile de diversivitate, menite să o mascheze.

În Arhiva Militară (*Kriegsarchiv*) din Viena se păstrează tocmai o astfel de descriere care, credem, i-a stat la dispoziție generalisimului austriac – firește, alături de observațiile vizuale directe – la întocmirea planului de atac. Documentul, intitulat *Raport de observare despre cetatea Timișoara, august 1716*³, a fost realizat pe temeiul informațiilor unei iscoade care a reușit să pătrundă în orașul-cetate chiar în cursul lunii august 1716 sau chiar cu puțin timp mai înainte. Din text aflăm că toate informațiile despre fortificațiile Timișoarei proveneau de la judele orășenesc din Seghedin (*Szeged*). Când și cum va fi reușit acesta, Tutovicz János⁴, să „spioneze” la Timișoara, rămâne un mister aproape de nedezlegat. Bănuim, că Tutovicz va fi fost contactat de conducerea trupelor imperiale încă imediat dacă nu cumva chiar înainte de marea victorie de la Petrovaradin (5 august 1716), atunci când obiectivul strategic următor – cucerirea Timișoarei – devenise cât se poate de evident. Nu este exclus, ca primarul din Szeged să fi primit încă atunci însărcinarea din partea colonelului Otto Ignaz, conte von Hohenfeld, cel care va fi comandantul departamentului tehnic în timpul asediului Timișoarei. Nu trebuie uitat nici faptul, că aceluiasi colonel Hohenfeld îi erau subordonați toți inginerii militari și cei însărcinați cu activitatea cartografică folosiți de trupele de asediu. Instruit probabil în prealabil de Hohenfeld, judele Tutovicz a realizat o descriere a fortificațiilor Timișoarei, în care sunt cuprinse – așa cum vom constata – elemente ce nu se regăsesc în alte izvoare, fie acestea rapoartele de rutină, fie chiar diferite hărți și planuri.

Astfel, potrivit lui Tutovicz, cetatea Timișoarei avea patru porți mari și o poartă mică. Cele patru porți mari, prin care se putea intra și ieși cu căruța, erau următoarele:

1. *Poarta Seghedinului*, numită în turcește *horoz kapisî*, adică *Poarta Cocoșului* (în formă coruptă redată în documentele austriece și sub forma *Poarta Forforos*), deoarece pe aceasta se afla un cocoș, probabil din tablă (poate un fel de giruetă). Așa cum rezultă din planurile cunoscute până în prezent⁵, această poartă se afla în partea de nord-vest a incintei fortificate. Ea trecea printr-un turn rotund, fiind în întregime din zidărie. Zidurile erau groase, iar bolta fusese construită încă înainte de 1552. Nu exista vreo umplutură de pământ ci doar zid, în exterior poarta fiind protejată de o întăritură de formă semicirculară având înălțimea unui stat de om (circa 1,70 m), pe care puteau fi postate piese mici de artilerie. Acoperișul turnului porții era pus de-a dreptul pe zidărie și din acest motiv pe turn nu puteau fi dispuse tunuri⁶. Aceasta era poarta prin care a intrat în cetatea Timișoara, la 17 octombrie 1716, principele Eugeniu de Savoia.

2. *Poarta Aradului*, numită în turcește *azap kapisî*, adică *Poarta Azapilor* (azapii erau paznici de cetate/arcași). În alte documente austriece apare cu numele, corupt și acesta, de *Poarta Mortoros* (derivat din turcescul *martalozi*, o categorie de soldați osmani). Pe această poartă se afla un ceas. Potrivit cu planurile cunoscute până în prezent, Poarta Aradului se afla în partea de nord-est a incintei fortificate. La fel ca și în cazul Porții Seghedinului, și aici poarta trecea de-a dreptul prin turn și, aidoma celei dintâi, era protejată de o întăritură exterioară de formă semicirculară, având înălțimea unui stat de om (circa 1,70 m). Zidăria, care se afla doar pe partea interioară, cea dinspre oraș, la care se adăuga umplutura de pământ (absentă în cazul Porții Seghedinului), avea o grosime de circa 2 stâneni (3,80 m)⁷. Tot ca în cazul Porții Seghedinului, nici la Poarta Aradului (adică pe turnul porții) nu puteau fi amplasate tunuri. Pe întăritura exterioară, care nu avea formă de fleșă ci una rotunjită, puteau fi postate doar piese mici de artilerie, la fel ca la Poarta Seghedinului, în schimb nu era protejată nici de palisade și nici de frize (obstacole din lemn, cunoscute de austrieci și sub numele *spanische Reiter / călăreți spanioli*).

Descrierea menționează faptul că, dincolo de Poarta Seghedinului (Poarta Cocoșului) și până la Poarta Aradului (Poarta Azapilor) se întindea un șanț dublu. Șanțul exterior era însă mai îngust

³ Textul german cu traducerea în limba română se publică în anexă.

⁴ *Tutovicz* (numele apare și sub forma *Tutovics* sau *Tuttovics* János a fost jude (*bíró*) al orașului Szeged (Seghedin) în anii 1715–1717 (unele izvoare indică intervalul 1715–1716). A fost ales jude la 24 aprilie 1715, după ce Dieta Ungariei îi acordase orașului Szeged, în același an, statutul de oraș liber regesc (actul privilegiat a fost însă emis abia la 21 mai 1719). În exercitarea atribuțiilor a fost ajutat de notarul Temesváry János, care l-a succedat în funcția de jude orășenesc în anii 1717–1722. În arhiva orașului Szeged nu se păstrează, din păcate, nici un document cu privire la misiunea de la Timișoara a lui Tutovics János în 1716. Informațiile le datorăm colegului prof. dr. Petrovics István de la Universitatea din Szeged, căruia îi mulțumim și pe această cale.

⁵ Vezi excelenta lucrare a lui M. Opreș, *Timișoara. Monografie urbanistică*, vol. I, Ed. Brumar, Timișoara (2000), 15–23.

⁶ Cu privire la artileria Timișoarei otomane, vezi C. Feneșan, Artileria cetății Timișoara la 1716, *An. B. (S.N.)*, XX, (2012), 255–267.

⁷ 1 stânen vienez = 1,896 m.

decât cel din fața suburbiei Palanca Mare. Șanțul interior, prevăzut cu o cuvetă, era destul de adânc și plin cu apă, fiind prevăzut – spre deosebire de cel exterior – cu palisade și cu un drum acoperit. Altminteri, între Poarta Seghedinului și Poarta Aradului nu exista vreo altă lucrare de fortificație.

3. *Poarta Apei*, numită în turcește *su kapısı*, se afla, așa cum ne indică planurile cunoscute până în prezent, în partea de sud-est a incintei fortificate. Șanțul principal care duce de la Poarta Aradului la Poarta Apei și în continuare era plin cu apă, având adâncimea unui stat de om (circa 1,70 m). Era căptușit cu bârne pe ambele laturi. Curtina ducând de la Poarta Aradului la Poarta Apei nu era susținută nici de palisade și nici nu beneficia de un drum acoperit, așa că zidul fortificației era singurul element de apărare. Valul principal al fortificației avea înălțimea a cel puțin doi oameni (cca. 3,50 m), cu un taluz de o înălțime mai mică. Acest val era acoperit din abundență cu brazde de iarbă și podit cu bușteni atât de mari și de groși, încât două căruțe puteau trece concomitent una pe lângă cealaltă. Pe un val secundar, aflat în spatele celui principal, parapetul era tot din bușteni, dar nu semăna cu celălalt, deoarece avea o umplutură de pământ.

Potrivit aprecierilor lui Tutovicz, terenul de la Poarta Aradului până la Poarta Apei era destul de potrivit pentru amenajarea unor tranșee, deoarece era ceva mai ridicat – o informație care a fost de altfel valorificată de către asediatori.

4. *Poarta Citadelei*, numită de Ottendorf, în 1663, *kleines Schlosstor* (Poarta mică a castelului) în turcește *küçük kale kapısı* se afla în sudul incintei fortificate și făcea legătura, printr-un pod mobil, cu *Citadela / Castelul*. Tutovicz evalua mărimea acestui Castel (în prezent, într-o formă arhitecturală modificată numit Castelul Huniazilor, adăpostește Muzeul Banatului) la jumătatea celui din Seghedin. Turnurile castelului erau din zidărie și boltite, în schimb curtea era din pământ și bușteni. Șanțul între Castel și incinta fortificată (orașul fortificat) era foarte îngust, fiind umplut de apa Begheiului. Tot Tutovicz amintește că, în dreapta Citadelei / Castelului se mai afla o ieșire, pe unde se aducea apa din Begheiul aflat în imediata apropiere.

5. În fine, Tutovicz mai amintește o poartă mică, aflată la turnul ascuțit, dar nu ne oferă și alte elemente de identificare. Credem că este vorba, cu foarte mare probabilitate, de așa-numita *Poartă a Turnului* care s-a aflat în partea de sud-vest a incintei fortificate. Să fie oare aceasta identică porții numite de Ottendorf în 1663 *Poarta Sângelui / Bluttor*, cu numele turcesc *kanlı kapısı kule*, adică *Turnul de la Poarta Sângelui*? Noi credem, că da.

După ce i-a prezentat generalității imperiale orașul-cetate așa cum s-a priceput și a socotit că este mai cu folos, Tutovicz a mai adăugat o informație care va fi reținut interesul principelui Eugeniu de Savoia: potrivit evaluării sale, întemeiate probabil pe vreo sursă din Timișoara, garnizoana obișnuită împreună cu locuitorii orașului-cetate se ridica la în jur de 10.000 de oameni⁸.

Din descrierea lui Tutovicz, întregită desigur prin observații și, poate, prin relatările altor iscoade, Eugeniu de Savoia și-a putut forma o imagine cât de cât reală asupra punctelor slabe din apărarea Timișoarei, anume porțiunea din nord și nord-est, cel mai puțin fortificată, cea de la Poarta Seghedinului (Poarta Cocoșului) până la Poarta Aradului (Poarta Azapilor). De altfel tocmai pe acolo vor fi date atacurile decisive de către trupele imperiale. O însemnare dorsală contemporană pe descrierea amintită ne îndeamnă să socotim aproape o certitudine faptul că aceasta însoțise un plan al Timișoarei. Să fi fost oare acest *Plan al Timișoarei, împreună cu atacul până la 20 septembrie 1716*, despre care nu știm dacă nu s-a păstrat sau care încă nu a fost dat la iveală din Arhiva Militară de la Viena, vreo eboșă realizată de căpitanul Perette, inginer-șef în armata de asediu? Supoziția noastră pare să aibă destul temei, ținând seama de faptul că Perette a realizat, în octombrie-decembrie 1716, un prim plan al cetății Timișoara, urmat, la începutul anului 1717, de un altul, de dimensiuni mult mai mari⁹.

Odată pusă în valoare, descrierea lui Tutovicz a fost trimisă la Viena, fiind înregistrată la cancelaria Consiliului Aulic de Război încă la 3 octombrie 1716 și trecută *ad acta*. Maurul își făcuse datoria...

ANEXĂ

<1716 august f.z., Timișoara> – Descrierea cetății Timișoara făcută de un militar din armata imperială.

Kriegsarchiv Wien, *Alte Feldakten, Feldzug 1716*, 10/1: Bemerkungsbericht über die Festung Temesvar, August 1716.

Themesswar hat 4 grosse und ein kleines Thor; auss vieren kann man mit wagen auss – und einfahren; heissen auf türckisch:

Segediner, worauf ein Han Horoskopia

⁸ În orașul-cetate, garnizoana și populația s-ar fi cifrat la începutul asediului la 18.000 de oameni, vezi L. Böhm, *Geschichte des Temeser Banats*, partea I-a, Leipzig (1861), 201. După capitulare și retragerea trupelor otomane și a populației musulmane, în orașul-cetate Timișoara au mai rămas 466 rascieni, 144 evrei și 35 armeni, vezi *Feldzüge des Prinzen Eugen*, XVI, 292, nota 2.

⁹ M. Opriș, *op. cit.*, 16–18.

Arrather, worauf die Uhr Asapkapia
Wasser-Thor Sukapia
Citadell-Thor, welches aber nicht weither gehet als
in das Citadell.

Das kleine ist, wo der spitze Thurn ist.

Item ist noch ein ausslass rechter hand der Citadell,
wo man das wasser hollet.

Das *Segediner Thor* ist in den rendel¹⁰ No. 1-o grad
durch und hat einen halben Mond zur bedeckung.
Dises Thor ist völlig und dick gemauret und mit einen
alten annoch von denen Christen gemachten Gewölb
versehen. Hat kein terra plaine, nur bloss die mauer.
Der Thurn ist gedeckt, das tach ist gleich auf den Thurn
gelegt, derowegen keine stuck können gepflantzet
werden. Der davor ligende halbe Mond sey nicht über
ein Mann hoch von dem Horizont.

Auf diser seithen, nemblichen von den Arrater Thor
No. 2 biss den Segidiner Thor vorbey oder No. 1, sexye
ein doppelter graben, der ausser gegen uns seye, etwas
schmäher als der von Palanka, der letztere aber breither.
Gedachter erstere habe ein Couvette und seye gar tief
und voller wasser. Der erste graben habe Palisaten und
einen verdeckten weg, der andere aber nicht.

Zwischen den Arrather und Segediner Thor seye
sonsten kein anders werck.

Vor den *Arrather Thor*, welches gerade durch den
Thurn gehet, ligt gleichfalls ein halber Mond¹¹, in der
höhe wie voriger, ohngefähr von zwey Klaffter dick,
mitbegriffen das mauerwerck und erde. Gedachtes
Mauerwerck ist einwendig gegen der statt. Die halb
Mond seynd nicht spitzig, sondern machen die Formb
des rundels¹; man könne darinen keine grosse stuck
halten. Auf obgedachtes Thor können gleichfalls keine
stuck gepflantzet werden. Der graben vor disen halb-
mond habe kein wasser, (ist) ohngefähr 2 Mann tief
und 6 Klaffter breith, bald mit holtz, bald mit mauer
ausgefüttert. Diser halbe mond habe keine Pallisaten,
noch Frisen.

Der Haubt-Graben von den Arrather bis an das
Wasser-Thor, auch weither, habe ohngefähr eines Manns
Höhe wasser, und gehe dises fast biss an den Horizont.
Der boden seye unten hart. Diser graben ist beeder
seiths mit holtz ausgefüttert. Es sey von No. 2 bis an
den Wasser-Thor kein verdeckter weg, noch Pallisaten,
ist also kein andere Defension als das corp de la place.
Der wall habe von den Horizont wenigstens 2 Mann,
mit einen kleinen talu(s), seye vor lauther Rasenwerck
und starcken Baumern fourniret, und so dicke, das(s)
man gar gelegen mit zwey wagen nebeneinander
fahren kann. Auf den walle was wenig zurück, per
modum einer (...) ¹²³ seye, das Parapet gleichfahls von

Holtzwerck und, nach des Herrn Stadtrichter von
Segedin¹³⁴ aussage, nicht nach des andern, aber mit
erden angefüllet.

Rechter hand bey der anfahrt des Arrather Thors
seye das *Arsenal*; es seye aber bereiths alles vergraben.
Das terrain von den Arrather bis zum Wasser-Thor seye
ein gar guttes und zum eingraben taugliches terrain,
auch etwas elevieret.

Das *Schlüssel* seye ohngefähr halb so gross wie die
Citadell von Segedin; die Thürne seyn gemauret und
gewölbet, die Courtine aber von erde und holtz. Der
graben zwischen der stadt und schloss sey sehr schmahl,
und durch diesen fliesset die Bege.

Er ⁴ vermeinet, das die ordinari Guarnison und
Bürger etwann 10.000 Mann ausmachen können.

Pe verso: Riss von Temessuar sambt der Attaque biss
20 ten Septembris 1716.

Pro notitia. Bey der Canzley aufbehalten. Wienn,
den 3. Octobris 1716.

Traducere

Timișoara are 4 porți mari și o poartă mică. Prin
cele patru porți se poate ieși și intra cu căruța. În tur-
cește ele se numesc:

Poarta Seghedinului, pe care se află un cocoș

.....Horoskapia¹⁴

Poarta Aradului, pe care este ceasul.....Asapkapia¹⁵

Poarta Apei..... Sukapia¹⁶

Poarta Citadelei, care nu duce decât la Castel¹⁷.

Poarta mică se află acolo unde este turnul ascuțit.

De asemenea, mai este o ieșire în dreapta Citadelei,
iar pe acolo se aduce apa.

Poarta Seghedinului se află la turnul rotund nr. 1.
Ea trece prin acesta și are drept acoperire o întăritură în
formă de semilună. Această poartă, în întregime zidită,
are ziduri groase și este prevăzută cu o boltă veche, făcută
încă de creștini. Nu are nici o umplutură de pământ,
ci doar zidul. Turnul este acoperit, iar acoperișul este
pus de-a dreptul pe turn. De aceea, pe turn nu pot fi
așezate tunuri. Privită la orizontală, întăritura în formă
de semilună nu este mai înaltă decât un stat de om.

În această parte, anume de la Poarta Aradului nr.
2 și până dincolo de Poarta Seghedinului sau nr. 1 se
întinde un șanț dublu. Spre exterior, înspre noi (trupele
imperiale – C.F.), șanțul este mai îngust decât cel din
Palanca, acesta din urmă fiind mai lat. Primul șanț,
tocmai amintit, are o cuvetă, fiind destul de adânc și

¹⁰ *Rondell*.

¹¹ În text, greșit: *Mann*.

¹² Hârtia pătată și 2–3 cuvinte ilizibile.

¹³ Tutovicz János, jude orășenesc (primar) al orașului Szeged
(*Seghedin*).

¹⁴ În turc. *horoz kapısı*, adică Poarta Cocosului.

¹⁵ În turc. *azap kapısı*, adică Poarta Azapilor (azapii = arcași,
paznici de cetate).

¹⁶ În turc. *su kapısı*, adică Poarta Apei.

¹⁷ Castelul Huniazilor.

plin cu apă. Primul șanț are, de asemenea, palisade și un drum acoperit, în schimb celălalt șanț nu.

În rest, între Poarta Aradului și cea a Seghedinului nu se află nici o lucrare de fortificație. În fața *Porții Aradului*, care trece de-a dreptul prin turn, se află, de asemenea, o întăritură în formă de semilună, având înălțimea celei de mai înainte. Are o grosime în jur de doi stâneni, socotind atât zidăria cât și umplutura de pământ. Zidăria amintită se află pe partea interioară, cea dinspre oraș. Întăriturile în formă de semilună nu sunt ascuțite, ci au o formă rotunjită. Aici nu pot fi așezate tunuri mari. De asemenea, nici pe poarta amințită mai înainte nu pot fi puse tunuri. Apa șanțului din fața acestei întărituri în formă de semilună are adâncimea cam cât măsoară doi oameni și lățimea de 6 stâneni. Nu are însă apă. Este căptușit când cu bârne, când cu zidărie. Această întăritură în formă de semilună nu are nici palisade și nici frize.

Șanțul principal de la Poarta Aradului până la *Poarta Apei* și de acolo mai departe are apă de înălțimea unui om și curge aproape cât se vede cu ochii. Podeaua șanțului pare să fie solidă. Acest șanț este căptușit pe ambele laturi cu bârne. De la Poarta nr. 2 (Poarta Aradului – C.F.) până la Poarta Apei nu se află nici un drum acoperit și nici palisade, așa că nu e vreo altă apărare decât

zidul fortificației. Privit la orizontală, valul fortificației este cel puțin de înălțimea a doi oameni, având și un taluz mic. Este acoperit din abundență cu brazde de iarbă, fiind podit cu bușteni mari și atât de groși, încât poți trece pe acolo cu mare ușurință cu două căruțe una lângă alta. Pe valul care se află ceva mai în spate, având forma de (...) ¹⁸⁵, parapetul este tot din bușteni și așa cum a declarat judele orășenesc din Seghedin ¹⁹⁶ – nu seamănă cu celălalt, având umplutură de pământ.

Venind pe la Poarta Aradului, în dreapta se află *Arsenalul*. Totul este însă de acum acoperit cu pământ <în vederea apărării>. Terenul de la Poarta Aradului până la Poarta Apei este destul de bun și potrivit pentru amenajarea de tranșee, fiind și ceva mai ridicat.

Castelul este aproximativ pe jumătate atât de mare precum citadela de la Seghedin. Turnurile sunt din zidărie și boltite. Curtina este însă din pământ și bușteni. Șanțul dintre oraș și castel este foarte îngust, iar prin acesta curge Begheiul.

El ⁶ crede că garnizoana obișnuită și cetățenii orașului s-ar putea ridica la cam 10.000 oameni.

Pe verso: Plan al Timișoarei împreună cu atacul până la 20 septembrie 1716.

Spre știință. Să se păstreze la Căminul de Cultură. Viena, la 3 octombrie 1716.

¹⁸ Hârtia pătată și 2–3 cuvinte ilizibile.

¹⁹ Tutovicz János, jude orășenesc (primar) al orașului Szeged (*Seghedin*).

ANALIZA IDENTITĂȚILOR ȚĂRĂNEȘTI DIN TRANSILVANIA PRIN INTERMEDIUL IZVOARELOR FOLCLORICE

Sorin Mitu*

Cuvinte cheie: *identități țărănești, surse istorice, folclor, Transilvania, secolele XVIII–XIX*
Keywords: *peasant identities, historical sources, folklore, Transilvania, 18th–19th centuries*

An analysis of peasant identities in Transylvania through folkloric sources (Abstract)

The paper is presenting the bibliography and the sources referring to the problems of Romanian peasant identities in Transylvania in the modern epoch. After reviewing the bibliography, a classification and an analysis of sources is made, divided into sources that “go in” (religious, educational and school literature, calendars, churchly memoranda) and sources that “go out” from the village world (official inquiries, notes on the book and folklore). Further on the author insists upon the folkloric sources being analyzed a series of folk texts relevant for the problems of identity. The conclusions highlight the similitude between identity mechanisms at the level of peasant mentality and the modern ones.

Formula potrivit căreia satul este „o lume care tace” a făcut o carieră îndelungată în lumea istoricilor, mai ales atunci când a fost vizată investigarea mentalităților și a universului cultural al societăților rurale. Alexandru Dușu¹, Daniel Barbu² sau Barbu Ștefănescu³ sunt doar câțiva dintre autorii care au discutat și analizat această problemă, în istoriografia română. În timp ce pentru antropologii care efectuează cercetări de teren, în contemporaneitate, destăinuirile țărănești sunt materialul principal și generos al investigațiilor lor, pentru istoricii care abordează același subiect într-o epocă mai îndepărtată lucrurile se prezintă cu totul diferit. Satul „tace” și „se ascunde”, în fața istoricului, dintr-un dublu motiv: în primul rând deoarece țărani înșiși nu și-au fixat reprezentările în scris, ci doar pe cale orală; iar în al doilea rând pentru că și relatările altora cu privire la țărani (oficialități, călători, cronicari, culegători de folclor) sunt destul

de rare și, pe deasupra, alterate de prejudecăți și de incapacitatea acestora de a înțelege și de a transmite gândurile, sentimentele sau visele țărănești. Chiar și atunci când „vorbește”, satul face acest lucru mai ales deoarece este provocat sau chiar obligat să o facă (prin anchete, interviuri, cercetări), și mai puțin din proprie inițiativă. De asemenea, cel mai adesea, „alții” sunt cei care vorbesc în numele țărănilor, de la preoții, dascălii sau notarii sătești care le consemnează vorbele, până la nobilime sau oficialități. Din acest motiv, putem spune că țărani, așa cum îi întâlnim în izvoarele istorice, practică un dublu limbaj: unul pentru ei (identificabil mai ales în creația folclorică) și altul pentru „ceilalți”, ipostaziat în celelalte tipuri de surse.

Toate aceste probleme se pun cu atât mai acut atunci când este vorba despre un subiect delicat și complex cum este identitatea. Este posibilă o cercetare a identităților care structurează lumea țărănească, în perspectivă istorică? Există surse care să ne dezvăluie cum se vedeau țărani pe ei înșiși, acum câteva secole, cum se descriau și cum se identificau, din punct de vedere etnic, regional, confesional sau social, al apartenenței de gen sau al grupei de vârstă?

Despre identitățile și solidaritățile din lumea rurală românească s-a scris de multă vreme în literatura socială din România, chiar dacă acest lucru

* Universitatea „Babeș-Bolyai”, str. Mihail Kogălniceanu, nr. 1, 400084 Cluj-Napoca, email: sorinmitu2@yahoo.com.

¹ Alexandru Dușu, *Literatura comparată și istoria mentalităților*, București (1982), 60–65; idem, *Călătorii, imagini, constante*, București (1985), 260–269.

² Daniel Barbu, *Scrisoare pe nisip. Timpul și privirea în civilizația românească a secolului al XVIII-lea*, București, (1996), 11–12.

³ Barbu Ștefănescu, Edith Bodo, *Ruperea tăcerii*, Oradea (1998), 5–7.

s-a făcut cu o metodologie foarte diferită de cea actuală. Autori cum ar fi Ovid Densușianu⁴, Liviu Rusu⁵, Ernest Bernea⁶ sau Ovidiu Papadima⁷ au scris lucrări care ambiționau să descifreze universul mental al lumii rurale românești. Fiind marcați de o concepție esențialistă, de tradiție herderiană, acești autori au încercat să identifice în manifestările culturii țărănești trăsăturile specifice ale unui „suflet românesc”⁸. Cu toate că astăzi aceste lucrări par depășite, din ele pot fi totuși recuperate o serie de observații sau chiar concluzii utile pentru subiectul de cercetare propus în titlul acestui articol.

În ultima vreme însă, studiile de istorie a mentalităților, de antropologie istorică și de istorie culturală au adus contribuții semnificative la cunoașterea identităților țărănești din Transilvania, reușind „să rupă tăcerea” de până acum, în multe privințe. Teza de doctorat a lui Toader Nicoară a oferit prima privire de ansamblu asupra mentalităților rurale din Transilvania secolului al XVIII-lea, abordând, într-un capitol aparte, și problema imaginii de sine a țăranului⁹.

Deosebit de importante sunt lucrările regretatului profesor Barbu Ștefănescu, dedicate reconstituirii civilizației rurale din Transilvania, în perioada secolelor XVIII–XIX. Trei dintre cărțile sale abordează și problematica identității, oferind, mai întâi, o imagine a țăranului din Bihor (în oglinda relatărilor proprii, dar și a celor nobiliare)¹⁰, iar apoi o analiză sistematică a cadrelor de agregare ale comunității țărănești, începând cu casa, familia, satul, parohia și vecinătatea și terminând cu „țara”, ca ultim cerc al identităților comunitare țărănești¹¹.

Studiile de antropologie și etnologie, dedicate, de regulă, realităților contemporane, oferă uneori repere importante și pentru studiile istorice. În unele cazuri ele abordează fenomene identitare desfășurate pe o durată mai lungă, așa cum o face, de exemplu, Paul H. Stahl, care scrie despre casa, gospodăria, satele și confederațiile satești românești¹². Numeroase aspecte referitoare la problema identității în cultura populară românească sunt abordate și în temeinica lucrare de etnologie a Elei Cosma¹³ (autoare afirmată ulterior ca istoric). Alte lucrări antropologice, chiar dacă abordează realități prezente, valorifică și informația de natură istorică (așa cum face Gail Kligman¹⁴) sau chiar au o dimensiune istorică consistentă (cazul studiului semnat de Katherine Verdery¹⁵).

O lucrare care combină perspectiva metodologică a istoriei mentalităților cu tehnicile de investigație ale cercetătorilor culturii populare, abordând viziunea țăranilor români ardeleni cu privire la Primul Război Mondial, este teza de doctorat a Eugeniei Bârlea¹⁶. Aceeași combinație dintre metodele etnologiei și cele ale istoriei poate fi întâlnită și în lucrările dedicate de Constantin Bărbulescu imaginarului corpului uman¹⁷ sau impactului modernizării asupra lumii rurale¹⁸ (cu observația că acestea privesc mai puțin problematica Transilvaniei).

Să vedem, în continuare, care sunt sursele istorice care permit investigarea universului mental rural și, în particular, a identităților țărănești din Transilvania, în epoca modernă?

În primul rând, putem opera o distincție metodologică între izvoarele istorice care „intră” și cele care „ies” din lumea satului. Fără îndoială, cea de-a doua categorie, cuprinzând texte produse de țărani sau în care aceștia vorbesc despre ei înșiși, este cea mai valoroasă pentru cercetare. Dar, adeseori, ea este insuficientă sau chiar lipsește cu desăvârșire. Ca urmare, în majoritatea situațiilor, aceste surse *directe* pot fi completate sau suplinite cu surse *indirecte*,

⁴ Ovid Densușianu, *Vieța păstorească în poezia noastră populară*, vol. I–II, București (1922–1923).

⁵ Liviu Rusu, *Viziunea lumii în poezia noastră populară*, București (1967).

⁶ Ernest Bernea, *Spațiu, timp și cauzalitate la poporul român*, București (1997).

⁷ Ovidiu Papadima, *O viziune românească a lumii: studiu de folclor*, București (2009).

⁸ Același obiectiv poate fi întâlnit în lucrările unor filosofi, ca Lucian Blaga, sau istorici ai religiilor, ca Mircea Eliade. O istorie și analiză critică a literaturii științifice referitoare la problema specificului național în creația folclorică românească la Henri H. Stahl, *Eseuri critice. Despre cultura populară românească*, București (1983), 30–67 (despre istoriografia studiilor de folclor); 71–219 (despre Blaga și Eliade).

⁹ Toader Nicoară, *Société rurale et mentalités collectives en Transylvanie à l'époque moderne (1680–1800)*, Paris (2002).

¹⁰ Barbu Ștefănescu, Edith Bodo, *op. cit.*, 186–211.

¹¹ Barbu Ștefănescu, *Sociabilitate rurală, violență și ritual. Cartea în practicile oblativ de răscumpărare a păcii comunitare, Transilvania, sec. XVII–XIX*, Oradea (2004), 36–149; idem, *Le monde rural de l'ouest de la Transylvanie. Du Moyen Âge à la Modernité*, Cluj-Napoca (2007), 83–140.

¹² Paul H. Stahl, *Triburi și sate din sud-estul Europei*, București (2000), 115–158.

¹³ Ela Cosma, *Ideea de întemeiere în cultura populară românească*, Cluj-Napoca (2000).

¹⁴ Gail Kligman, *Nunta mortului. Ritual, poetică și cultură populară în Transilvania*, Iași (1998).

¹⁵ Katherine Verdery, *Transylvanian villagers: three centuries of political, economic and ethnic change*, Berkeley (1983).

¹⁶ Eugenia Bârlea, *Perspectiva lumii rurale asupra Primului Război Mondial*, Cluj-Napoca (2004).

¹⁷ Constantin Bărbulescu, *Imaginarul corpului uman: între cultura țărănească și cultura savantă (secolele XIX–XX)*, București (2005).

¹⁸ Constantin Bărbulescu, Vlad Popovici, *Modernizarea lumii rurale din România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea: contribuții*, Cluj-Napoca (2005).

respectiv cele care „intră” în sat. Acestea sunt texte elaborate de instanțe aflate în afara satului (autorități civile sau ecleziastice, dregători domeniali, elite, medici, savanți), dar sunt destinate acestuia și, de obicei, urmăresc să influențeze comportamentul țărănesc, fie prin transmiterea unor norme sau ordine, fie prin mijloace mai subtile, de educație sau persuasiune. Aceste texte, pentru a-și îndeplini menirea, adică pentru a fi receptate de către țărani, trebuie să fie redactate „pe limba acestora”, adică în acord cu codurile de comunicare și sistemele de reprezentare specifice culturii populare. În consecință, ele ne pot dezvălui, în mod indirect, aspecte legate de comportamentele sau mentalitățile țărănești. Acest lucru se poate face fie prin decodarea unor teme ale culturii țărănești, reflectate indirect în oglinda mesajelor care le sunt transmise și care trebuie să rezoneze cu ceea ce cred și spun înșiși țărani, pentru a fi inteligibile; fie prin evaluarea potențialului lor de influențare, a modificărilor pe care reușesc să le provoace la nivelul receptorului.

În această categorie de surse intră toate textele cu caracter educativ, de factură laică sau religioasă, transmise în direcția satului. Așa este, mai întâi, literatura religioasă (catehisme, predici). Ea este urmată de literatura didactică școlară, compusă din manualele școlare pentru învățământul primar, destinate preponderent copiilor de țărani. De exemplu, Ovidiu Ghitta sau Ciprian Ghișa au analizat felul în care catehismele au modelat identitatea confesională a credincioșilor greco-catolici¹⁹, iar Joachim von Puttkamer și Rodica Ianoș au studiat impactul manualelor de istorie asupra identităților sociale din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cu efecte în straturile cele mai largi (inclusiv rurale) ale societății²⁰. În al treilea rând, există literatura didactică cu caracter neoficial, alcătuită din „cărți de înțelepciune” sau „de învățătură” (începând cu secolul al XVIII-lea),²¹ urmată, în secolul al XIX-lea, de calendare și almanahuri²². Sub raport tematic, acestea fac trecerea

spre literatura de „delectare” destinată satului, în cadrul căreia un loc însemnat l-au ocupat, încă din Evul Mediu, binecunoscutele „cărți populare”²³.

Literaturii cu caracter didactic i se adaugă intervențiile cu caracter normativ ale oficialităților laice sau ecleziastice, difuzate în direcția comunității tradiționale. Cel mai important canal de transmitere a acestor reglementări a fost reprezentat de circularele bisericești sau școlare²⁴.

O categorie de surse care nici nu intră, nici nu ies din lumea satului este reprezentată de relatările unor observatori din exterior, aparținând lumii citadine. Acestea pot fi fie rapoarte oficiale, elaborate de autorități (civile, militare, ecleziastice, medicale), fie surse cu caracter narativ (descriseri de călătorie, corespondență). Din ultima categorie fac parte și amintirile intelectualilor de origine rurală, ieșiți din lumea satului, dar a căror mentalitate a fost modelată ulterior de cultura urbană²⁵. În fine, ultimul nivel al acestor texte dedicate lumii țărănești este reprezentat de literatura etnografică mai veche²⁶. Toate aceste surse menționate mai sus pot să încorporeze și „voci” ale țăranilor, redată în transcrierea orășenilor care s-au erijat în purtătorii lor de cuvânt. Dar absolut toate (incluzând aici și literatura etnografică, care se pretindea o creație „științifică”), erau alterate de o viziune străină lumii rurale, care distorsiona puternic mesajul lor original.

Izvoarele istorice care „ies” din lumea satului sunt mult mai rare. Adeseori, ele aveau un caracter ocazional, fiind provocate de un eveniment dramatic (răscoale, revoluții, epidemii), în urma cărora țărani erau obligați, temporar, să vorbească despre ei înșiși²⁷. Asemenea *anchete* asupra lumii țărănești au reprezentat o mină de aur pentru istorici, care le-au publicat sau le-au interpretat în lucrări importante. Keith Hitchins a studiat anchetele

¹⁹ Ovidiu Ghitta, *Nașterea unei biserici. Biserica greco-catolică din Sătmăr în primul ei secol de existență*, Cluj-Napoca (2001); Ciprian Ghișa, *Biserica greco-catolică din Transilvania (1700–1850). Elaborarea discursului identitar*, Cluj-Napoca (2006).

²⁰ Joachim von Puttkamer, *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn*, München (2003), 349–363; Nicoleta-Rodica Ianoș, *Educația în învățământul primar românesc din Transilvania (1850–1870)*, Teză de doctorat, Cluj-Napoca (2010), 204–209, 287–299.

²¹ Vezi Alexandru Dușu, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, București (1972).

²² Repertoriare în Georgeta Răduică, Nicolin Răduică, *Calendare și almanahuri românești: 1731–1918. Dicționar bibliografic*, București (1981).

²³ Pentru care rămâne de referință solida lucrare a lui Nicolae Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I–II, București (1974).

²⁴ Vezi Nicolae Bocșan, Valeriu Leu, *Școală și comunitate în secolul al XIX-lea. Circularele școlare bănățene*, Cluj-Napoca (2002). O analiză a impactului circularilor bisericești asupra mentalității țărănești la Sorin Mitu, *Transilvania mea. Istorie, mentalități, identități*, Iași (2006), 338–347.

²⁵ Asemenea texte ne-au lăsat intelectuali cum ar fi Timotei Cipariu, Ioan Slavici, Ion Pop-Reteganul sau Lucian Blaga. O categorie înrudită este literatura beletristică inspirată de viața țărănească, fie ea poezie (Coșbuc, Goga) sau proză (Rebreanu, Agârbiceanu).

²⁶ Vezi, de exemplu, opera lui Simeon Florea Marian, *Trilogia vieții*, vol. I–III, București (2000).

²⁷ Modele de analiză a acestor tipuri de surse sunt lucrările clasice ale lui Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montaillou, sat occitan de la 1294 până la 1324*, vol. I–II, București (1992) și Carlo Ginzburg, *Brânza și viermii. Universul unui morar din secolul al XVI-lea*, București (1997).

autorităților habsburgice care au urmat tulburărilor religioase de la mijlocul secolului al XVIII-lea²⁸, David Prodan a analizat mărturiile autorităților cu privire la răscoala lui Horea²⁹, Barbu Ștefănescu a schițat întreg universul mentalității țărănești plecând de la o anchetă desfășurată de autoritățile comitatului Bihor la începutul secolului al XIX-lea³⁰, Ioan Bolovan, Gelu Neamțu, Adrian Onofreiu, Dumitru Sucișu au editat sau au valorificat anchete desfășurate în mediul țărănesc ca urmare a revoluției de la 1848³¹.

Chiar dacă, de obicei, aceste surse consemnează chiar vocile țăranilor anchetați, și ele sunt supuse unor distorsiuni specifice. Uneori, deformările se datorează neînțelegerilor, alteori transcrierilor deformate, realizate cu bună știință sau involuntar. Dar cea mai importantă alterare se datorează faptului că țăranii înșiși manipulează acest tip de discurs. De multe ori ei se tem, se ascund, disimulează, neagă, se prezintă într-o anumită imagine (postura de victimă sau de „supus ideal”, accentuarea naivității și neștiinței proprii), în funcție de propriile interese. De cele mai multe ori, după ce momentul dramatic a trecut, se retrag din nou în tăcere, desigur, o „tăcere” aparentă, valabilă doar în raport cu urechile indiscrete ale celor din afara comunității.

O categorie aparte de surse care „ies” din lumea satului este reprezentată de însemnările pe cărți, cu ajutorul cărora regretatul Barbu Ștefănescu a reușit să contureze o imagine amplă și expresivă asupra mentalităților rurale³². Chiar dacă ele aparțin aproape întotdeauna unei elite rurale (preoți, dascăli, notari), autorii lor sunt situați însă, de obicei, foarte aproape de universul mental țărănesc, reușind să îl surprindă, așadar, cu acuratețe.

În fine, spre sfârșitul secolului al XIX-lea, atunci când tot mai mulți țărani vor învăța carte, unii dintre ei ajung să lase mărturii scrise. Printre sursele de acest gen se numără corespondența. Dar pentru ca un țăran să scrie scrisori el trebuia să plece din sat, or acest lucru avea un caracter excepțional.

De cele mai multe ori, plecarea era ocazionată de serviciul militar și mai ales de războaie (care, de altfel, au lăsat urme expresive și în folclor). Cel mai cunoscut exemplu de acest gen este cel al scrisorilor țăranilor români din Transilvania care au luptat în Primul Război Mondial³³.

Cu toate acestea, o întrebare metodologică care se poate pune, pe marginea acestor surse, este dacă țăranii mai sunt „țărani” (cel puțin în felul în care au fost în epocile premoderne) din momentul în care încep să scrie? Cu siguranță, scrisul și tot ceea ce se transmite prin scris va reconfigura substanțial universul cultural al țăranilor. Cultura țărănească tradițională este definită, după cum se știe, de caracterul ei oral. În momentul în care oralitatea începe să fie înlocuită de scris, în primul rând prin intermediul școlii, identitățile și mentalitățile țărănești se schimbă și ele.

Din aceste motive, considerăm că cea mai importantă sursă pentru studierea culturii țărănești (inclusiv a identităților) în durată istorică o reprezintă folclorul. Prin intermediul acestor texte, țăranii nu mai vorbesc, în sfârșit, pentru alții, ci doar pentru ei înșiși. Valorile, credințele și sentimentele lor (sau, mai corect spus, interfața discursivă prin intermediul căreia acestea sunt exprimate) sunt redată într-un mod autentic, fără să mai fie afectate nici de „traducerile” infidele ale celor care scriu în numele lor, nici de temerile și reținerile țăranilor de a vorbi în fața „străinilor”.

Totuși, în pofida acestor calități istoriografice evidente, folclorul a fost folosit prea puțin de către istoricii din România, în studiile lor. Aceștia au considerat că folclorul nu reușește să surprindă aproape deloc istoricitatea, respectiv evenimentele sau trăsăturile specifice ale unei epoci³⁴. Desigur,

²⁸ Keith Hitchins, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania (1700–1868)*, vol. I, Cluj-Napoca (1987), 30–61.

²⁹ David Prodan, *Răscoala lui Horea*, vol. I–II, București (1984).

³⁰ Barbu Ștefănescu, Edith Bodo, *op. cit.*

³¹ Gelu Neamțu, Ioan Bolovan (ed.), *Revoluția de la 1848 în Transilvania. Ancheta Kozma din Munții Apuseni*, Cluj-Napoca (1998); Ioan Bolovan, Adrian Onofreiu, *Revoluția de la 1848–1849 în zona Regimentului grăniceresc nășăudean: contribuții istorice și demografice*, Cluj-Napoca (2003); Dumitru Sucișu, *Soldăți fără uniformă ai Landsturmului românesc și starea protopopiatelor ortodoxe din Transilvania după Războiul Național din 1848–1849*, Cluj-Napoca (2011).

³² Barbu Ștefănescu, *op. cit.*

³³ Eugenia Bârlea, *op. cit.* Modul în care identitățile și loialitățile românilor ardeleni (inclusiv cele țărănești) au fost reconfigurate prin intermediul serviciului militar în armata hasburgică a fost analizat de Liviu Maior, *Romanians in the Habsburg army: forgotten soldiers and officers*, Bucharest (2004); idem, *Habsburgi și români: de la loialitatea dinastică la identitate națională*, București (2006).

³⁴ Cu privire la reflectarea realității istorice în folclor vezi considerațiile unor folcloriști: Vladimir I. Propp, *Rădăcinile istorice ale basmului fantastic*, București (1973); Paul Simionescu, *Etnoistoria. Convergență interdisciplinară*, București (1983); Nicolae Roșianu, *Eseuri despre folclor*, București (1981) mai ales 102–127: „Folclorul și realitatea”; Mihai Pop, Caracterul istoric al epicii populare, *Revista de etnografie și folclor* IX (1964), nr. 1, 5–15; Alexandru I. Amzulescu, *Cântecul nostru bătrânesc*, București (1986), 1–41, 97–124, 125–165. Un studiu istoric aplicat care valorifică creația folclorică: Maria Crăciun, Elemente de viață cotidiană în basmele populare românești. Instituții: vasalitatea, în Sorin Mitu, Florin Gogâltan (ed.), *Viață privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*, Oradea–Cluj-Napoca (1995–1996), 120–131.

ca orice sursă istorică, nici folclorul nu este capabil să ne ofere o oglindire perfectă a realităților istorice pe care le reflectă. Dar obiecțiile istoricilor, amintite mai sus, pot fi depășite, cu ajutorul câtorva precauții de ordin metodologic.

În primul rând, culegerile de folclor, îndeosebi cele mai vechi, din secolul al XIX-lea, sunt alterate de intervențiile culegătorilor, care au interpolat în textele publicate diferite elemente ale culturii urbane (de exemplu, inserturi naționaliste). Alteori, dimpotrivă, au eliminat unele pasaje pe care le considerau inadecvate, din cele mai felurite motive (considerente estetice, pudoare, „lipsă de relevanță” etc.). De multe ori, însă, pasajele pierdute pot fi recuperate, iar cele interpolate pot fi identificate, prin compararea diferitelor variante ale aceluiași text, deoarece folclorul este extrem de stereotip, aceeași piesă regăsindu-se în nenumărate versiuni. Modificările operate de culegătorii de folclor pot fi depistate cu ușurință, prin arheologie textuală, deoarece, de obicei, este vorba de anacronisme și intervenții stridente, care fac notă discordantă în ansamblul textelor. De altfel, și ele sunt utile cercetării, deoarece ne dezvăluie aspecte interesante referitoare la atitudinile ideologice ale culegătorilor.

În al doilea rând, textele trebuie să fie întotdeauna databile și contemporane cu epoca pe care o studiem. Chiar dacă creațiile folclorice se transmit din generație în generație, conservând adeseori un fond ideatic arhaic, ele suferă însă și modificări pe parcursul transmiterii, purtând, la anumite niveluri, amprenta epocii în care au fost performate. Ca urmare, pentru o cercetare asupra identității țărănești din secolul al XIX-lea este indicat să folosim texte culese în epoca respectivă (și nu în secolul XX, de exemplu), având astfel certitudinea că ele sunt reprezentative cel puțin pentru perioada în cauză și, eventual, într-o măsură care trebuie să fie stabilită cu prudență, pentru secolele anterioare.

În al treilea rând, trebuie să ținem cont de specificul fiecărui gen folcloric. Anumite genuri, cum ar fi strigăturile, de exemplu, confecționate de multe ori ad-hoc, la horă sau șezătoare, sunt mai sensibile la actualitate și au capacitatea de a surprinde aspecte contemporane, de moment. Același lucru se poate spune despre cântecele de cătanie, care menționează un eveniment istoric concret – de pildă o anumită bătălie („*La Solferino pe vale*”) sau o modalitate specifică de recrutare (de exemplu tragerea la sorți), databilă istoric – și care sunt vehiculate în mod exclusiv de o anumită comunitate folclorică. Alte genuri, în schimb, cum ar fi basmele, călătoresc mult mai mult, în timp și în

spațiu, reflectând aspecte mai generale și care nu sunt neapărat specifice unei comunități anumite.

Vom prezenta, în cele ce urmează, câteva exemple de analiză a unor texte folclorice relevante pentru studiul identităților țărănești. Am ales aici lirica de dragoste, o specie folclorică aflată oarecum la mijloc în ceea ce privește capacitatea de a reflecta actualitatea. Pe de o parte, textele analizate se raportează la actualitate, la aventurile sentimentale ale performerilor, desfășurate în prezent, semănând adeseori, în tonalitate, cu strigăturile. Pe de altă parte, aceste formule sunt extrem de stereotipe și pot fi întâlnite pe spații foarte întinse, în Transilvania, dar și în Moldova sau Muntenia, iar intervalul cronologic în care au fost culese este și el foarte larg, desfășurat pe întreaga durată a secolelor XIX–XX.

Specialiștii în folclor au identificat în structura versurilor populare de dragoste un motiv pe care l-au intitulat „orgoliu regional”³⁵, motiv capabil să ne introducă în zona discretă a identităților țărănești. De multe ori, atunci când evocă figura iubitei (sau a iubitului), țăranii (respectiv țărancele) o plasează într-un anumit context spațial. Acest lucru ne permite să identificăm cadrul lor topografic de referință și să schițăm contururile unei geografii simbolice țărănești.

Numeroase cântece de dragoste românești încep cu formule de tipul: „Cât e soarele de sus/ Fete ca la X³⁶ nu-s...”³⁷. Regula generală este că cele mai frumoase fete (sau feciori, după caz) se află în satul de baștină al țăranului. Superlativul (în formă relativă) asociat cu localitatea și comunitatea de origine confirmă ideea acreditată de etnologi potrivit căreia satul natal reprezintă, pentru țărani, un veritabil „centru al lumii”³⁸.

Uneori, satul este nominalizat, alteori este înlocuit cu formula „noi”, care se identifică total cu „satul”³⁹. În alte cazuri, „satul” sau „noi” este înlocuit cu etnonimul „românesc” („fata românească”). Apariția acestui termen poate fi interpretată și ca o influență venită din direcția discursului naționalist, dar, în egală măsură, poate fi vorba de o expresie genuină, deoarece știm din alte texte că țăranii se identificau, în multe situații, și prin etnonim („legea rumânească”, „rumânii” în sens de clăcași etc.). Se poate spune că identificarea prin etnonim,

³⁵ Sabina Ispas, Doina Truță, *Lirica de dragoste. Index motivic și tipologic*, vol. II, București (1986), 112–113, 268–275.

³⁶ Numele satului de origine variază, în funcție de fiecare variantă.

³⁷ *Ibidem*, 272.

³⁸ Ernest Bernea, *op. cit.*, 86–87.

³⁹ Formula „noi, satul” apare frecvent și în însemnările pe cărți (Barbu Ștefănescu, *op. cit.*, 76–80).

specifică naționalismului modern, a preluat o formulă tradițională din folclor, fără să opereze nici o modificare în formă, deși, în ceea ce privește sensul, culegătorii din secolul al XIX-lea (iar mai târziu chiar țărani înșiși) au convertit sensul pur etnic, tradițional, al formulei originale, într-unul de factură națională modernă⁴⁰.

Dar care este cadrul la care se raportează această centralitate, acest superlativ relativ? Cel mai larg context spațial este acela al lumii: „Cătu-i lumea de-a lungul/ Nu-i fecior ca românul...”⁴¹. Următorul cerc de referință este „țara”, care apare uneori asociată cu lumea: „Cât e lumea și țara/ Nu-s fete ca la Zagra...”⁴². Termenul „țara” are însă, în mod evident, două accepțiuni. Prima accepțiune este cea a „țării” în sens politico-administrativ. Așa este cazul formulelor: „Cât îi țara ungurească/ Nu-i ca fata românească...”⁴³ sau „Cătu-i țara cea sârbească/ Nu-i ca fata românească”⁴⁴. Același sens de „țară”, în sens politic, îl întâlnim în „Cătu-i țara și Ardealul/ Nu-i fecior ca ibășteanu...”⁴⁵. Se observă că aceste țări se identifică în conformitate cu delimitările constituționale formale, de tradiție medievală: Regatul Ungariei (sau, eventual, *Partium*), (Marele) Principat al Ardealului și, probabil, teritoriile „sârbești” acoperite de privilegiile ilirice. În schimb, niciunde în aceste formule nu este vorba de Imperiul Habsburgic, prea recent și prea lipsit de organicitate pentru a înlocui, în asemenea expresii de bază, cadrele de referință tradiționale.

„Țara” din ultimul citat poate să fie sinonimă cu Ardealul (prin repetiție, dublare, frecvent întâlnite în poezia populară), dar poate să facă trimitere și la cel de-al doilea sens al termenului: cel de „ținut” sau „confederație sătească”⁴⁶. Acest sens este explicit în versurile de genul: „Cât îi Țara Oltului/ Nu-i fată c-a moșului...”⁴⁷. După cum se știe, țara, în sensul de grup de sate dintr-o zonă geografică distinctă, legate prin endogamie, schimburi comerciale, solidarități și practici rituale comune, reprezintă cel mai larg spațiu familiar al țăranului, dincolo de care începea

cu adevărat „alteritatea”⁴⁸. Acestui spațiu, după cum am văzut, i se atribuie uneori titulatura de „țară”, dar cel mai frecvent este identificat prin diferite attribute care îl nominalizează: regional-administrative („Câte fete-s bihorene...”⁴⁹ – Bihorul, nume de comitat, dar și de zonă etnografică – sau „Bade-al meu e bănașan...”⁵⁰); etnico-regionale („Guguleanu-i cu opinci...”⁵¹); geografice („Pe Murăș și pe Câmpie/ Nu-i mândră să-mi placă mie...”⁵²; „Câte sate-s pe sub munte/ Ca la noi nu-s fete multe...”⁵³). De multe ori, țara este o vale, alteori se delimitează prin plasarea „pe câmpie” sau „sub munte”, „sus” sau „jos”.

În unele cazuri, în paralel cu sublinierea calităților personale ale eroilor lirici, se celebrează și unicitatea satului, identificată la nivelul geografiei identitare prin attributele sale de excepție. Munții, apele și văile sale sunt fără pereche, la fel ca și feciorii și fetele din cuprinsul său: „Cătu-i Maramureșu/ Nu-i fată ca eu și tu,/ Nici fecior ca și mândru,/ Sat ca Dragomirescu,/ Nici munte ca Țibleșu,/ Nici apă ca și Baicu...”⁵⁴.

Există însă și situații în care centralitatea nu mai este plasată la nivelul satului, ci la cel al „țării”: „Susu-i ceriu de pământ/ Fete ca la Cou nu sunt/ Ba mai sunt și pe la noi/ Da' nu-s cu buzele moi...”⁵⁵. De data aceasta, excelența nu se mai regăsește „la noi”, în sat, ci la „Cou”, adică la Vașcău, în târgul la care feciorii merg să vândă, să socializeze și să-și găsească o parteneră, în cuprinsul limitelor endogamice ale Țării Beiușului.

Versurile analizate mai sus, în pofida caracterului lor la prima vedere simplist și stereotip (care a dus și la neglijarea lor de către istorici), au un rol important în contextul culturii tradiționale țărănești. Pe de o parte, fiind versuri de dragoste, ele aveau menirea de a celebra frumusețea și calitățile de excepție ale persoanei iubite. Pe de altă parte însă, după cum am văzut, într-un mod mai subtil ele contribuiau și la formarea, exprimarea și consolidarea identităților comunitare.

În mod paradoxal, discursul despre unicitatea și excelența satului propriu era repetat în fiecare comunitate, cu aceleași cuvinte și folosindu-se aceleași clișee. Fiecare sat se considera „buricul pământului”, atribuindu-și în mod exclusiv același set de calități exemplare. Fără îndoială, țăranii înșiși nu puteau ignora caracterul relativ și „ilogic”

⁴⁰ De exemplu, în mentalitatea tradițională, „fata românească” din cântec era o țărăncă, „de-a noastră”, și nu o femeie din neam de „domni” sau cu atât mai puțin o boieroică din Principate. Pentru culegătorul sau interpretul cu viziune modernă, evident, toate acestea erau „românce” în mod egal.

⁴¹ Ispas, Truță, *op. cit.*, vol. II, 269.

⁴² *Ibidem*, 272.

⁴³ *Ibidem*, 268.

⁴⁴ *Ibidem*, 269.

⁴⁵ *Ibidem*, 272.

⁴⁶ Vezi Paul Stahl, *op. cit.*, 153–158.

⁴⁷ Ispas, Truță, *op. cit.*, vol. II, 270.

⁴⁸ Barbu Ștefănescu, *op. cit.*, 139–140.

⁴⁹ Ispas, Truță, *op. cit.*, vol. II, 271.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Ibidem*, 270.

⁵³ *Ibidem*, 273.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Ibidem*, 272.

al acestei viziuni: „Cătu-i țara cea sârbească/ Nu-i ca fata românească,/ Fiecină cum vorbească,/ Orișicum s-o ocărăscă”.⁵⁶ Dar, după cum o spun aceste versuri, nu le păsa.

Surprinzător este însă faptul că discursul naționalist, apărut și dezvoltat în secolul al XIX-lea, rulează același mecanism al propriei unicități, pe care l-am întâlnit în cazul mentalităților rurale. Fiecare națiune se consideră „cea mai...” (vitează, harnică, altruistă, năpăstuită etc.), preferând să

ignore faptul că toate națiunile din jur împărtășesc aceeași imagine despre sine. Această similitudine dintre modalitățile de funcționare ale celor două mecanisme identitare pune problema influenței mentalităților țărănești asupra construirii națiunilor moderne. Simpla împrejurare că, pretutindeni în Europa, primii naționaliști au fost, totodată, primii teoreticieni, culegători și admiratori entuziaști ai folclorului⁵⁷ este de natură să ofere un răspuns convingător la această întrebare⁵⁸.

⁵⁶ *Ibidem*, 269.

⁵⁷ Vezi Anne-Marie Thiesse, *Crearea identităților naționale în Europa, secolele XVIII–XX*, Iași (2000), cap. „Folclorul”.

⁵⁸ Acest studiu a fost realizat cu sprijinul CNCS – UEFISCDI, proiect nr. PN-II-ID-PCE-2011-3-0081.

„ARGINT ȘI SOARE”. ORIGINILE FOTOGRAFIEI PRIN EVOLUȚII TEHNICE ÎNTRE 1800 ȘI 1900

Cristian Graure*

Cuvinte cheie: *fotografie, tehnici, 1800, 1900, Niépce, Daguerre, Talbot, Herschel, Eastman*

Keywords: *Photography, techniques, 1800, 1900, Niépce, Daguerre, Talbot, Herschel, Eastman*

“Silver and sunshine.” The Origins of Photography by means of Processes between 1800 and 1900

(Abstract)

As a result of the improvements made to the camera obscura and the study of light sensitivity of silver salts, photography is a product of the 19th century, and by definition an image produced by the effect of light on a foto-sensitized surface. The genesis of the term is closely related to the discovery of the journal of *Antoine Héracles Romuald Florence*, a French-brazilian painter and a few years later, to *Sir John Herschel* who for the first time proposed the term “Photography” for the image obtained in the camera obscura in his private correspondence of 28th February 1839.

Around the year 1800, *Thomas Wedgwood*, son of the renowned manufacturer of pottery, Josiah Wedgwood, conducted the first experiments which were completed by obtaining multiple images on paper or textiles, sensitized with silver salts in advance. The process of Wedgwood was revealed in 1802, along with the details necessary to achieve it, by the British chemist *Humphry Davy* in a paper presented to the Royal Society of Sciences in London.

Regardless, a number of other researchers have addressed the issue to enthusiasts in other countries, particularly in France. *Joseph Nicéphore Niépce*, son of a Royal Adviser, born in Chalon-sur-Saône, with numerous scientific pursuits was fascinated by the experiments with light-sensitive substances. His discovery has become an innovative technique for reproduction and the first photo-mechanical process that revolutionized the graphic arts, being known by the name of “heliography”. In the summer of 1827, Niépce manages to obtain the first image in the camera obscura, on a tin plate by 16,5 × 20,3 cm, with an exposure of over 8 hours which left a pale but identifiable image of the inner court of his estate, “Le Gras”.

In September 1827, Niépce meets for the first time with *Louis Jacques Mandé Daguerre* and two years later as a result of their correspondence, they start an official partnership. The document is signed on December 14, 1829, with an extension for a period of two years, and was intended to promote the process of Niépce, initially with the help of improvements made later on by Daguerre. After Niépce's death in 1833, Daguerre is awarded such merit in the discovery process, to be known in the future as the “Daguerreotype”.

Shortly, after the opening of the first daguerrian studios in New York, the example was taken over in major European capitals, including London, Paris and Vienna. In the British Capital, the first studio of its kind was opened by the great industrialist Richard Beard, who managed to obtain the licence of practice from Daguerre. In June of the same year, François Arago presented before the plenary of the Academy of Sciences in Paris, several portraits obtained in only 10–12 seconds by the Bisson brothers. Interested at the beginning in Daguerre's method, *Hyppolite Bayard*, official of the Ministry of finance in Paris, started his own investigations using different substances and mediums.

After the daguerreotype, the Tintype, although it was a variant of wet collodion process, it was invented by amateur photographer *Adolphe Alexandre Martin* and improved at the same time in England, France and America, by several enthusiasts of photography, being used as an alternative to daguerreotype and it was much more accessible financially.

Along with the daguerreotype, it was discovered a new way to obtain images, through a method which had origins in the work of *Thomas Wedgwood* at the turn of the century, subsequently perfected through the experiments of the Englishman *William Henry Fox Talbot* after 1835. In 1835, with a pinhole camera fitted with a microscope lens, Talbot manages to capture a window of Lacock Abbey's library to reside on a small paper and with a long time exposure. His presentation of the new invention was followed by a statement on 31 January at the Royal Society in London entitled: “Some accounts of the Art of Photogenic Drawing”, and later he called the improved process: the “Calotype”.

Louis-Désiré Blanquart Evrard experimented with the photographic paper and his work was revealed by a communication presented at the French Academy on May 27, 1850, in which he proposes two ways of dealing with paper, one with serum and the other with albumin.

Another improved process, one embodiment of the calotype became, with the introduction in 1851 of the paper coated with wax by the *Gustave Le Gray*, who called it: “waxed paper processing method”. In March of 1851, a British sculptor and calotipist, *Frederick Scott Archer*, described for the first time in the publication “The Chemist”, a new photographic process based on collodion entitled: “On the use of collodion in Photography”.

André-Adolphe Eugene Disderi, discovered after moving to Paris in 1853 new ways of experimenting with wet collodion and the waxed paper of Le Gray. The method produced the photographic *cartes-de-visite*, which represented another application of collodion technique and consisted in making several frames on a single glass plate treated with this emulsion. A total of 4, 6, 8 or even 12 different frames were made using a camera equipped with as many lenses in the front. One of Disderi’s main competitors proved to be *Nadar*, who in 1853 opened a photographic studio in Paris in partnership with his brother Adrien.

After 1860, new trends in the field of fine art photography were emerging and led to some controversy concerning the so-called “pure photography”, which previously sought faithful representation of reality and the new concepts of pictorial photography that was already taking shape through the work of *Oscar Gustav Rejlander* and *Henry Peach Robinson*. *Charles Ludwig Dodgson*, known by the pseudonym *Lewis Carroll*, also became famous for the volume of stories “Alice in Wonderland” and practiced photography as a personal hobby since 1856. *Julia Margaret Cameron* manipulated the photographic negatives to achieve the desired effects by scratches or by the fingerprints left on the printed images, which was often criticized for this by contemporary photographers.

The first satisfactory method using dry collodion was attributed to *Dr. Richard Leach Maddox* from London, who published on 8 September 1871 a brief overview of the process in the publication “British Journal of Photography”. *Eadweard Muybridge*, a British employee as a topographic photographer in California, began to study the various stages of movement of a galloping horse and continued the experiments in collaboration with Leland Stanford, in order to obtain visual information about both the movement of animals and humans.

In London, *Leon Warneke* perfected a camera in 1875 which used flexible celluloid film, using a costly substance, which was composed of India Rubber and collodion and which was subsequently applied to the surface of paper.

In last quarter of the century, *George Eastman* became interested in photography and followed the initiation courses in this area in a local photographer’s studio. In 1879 he patented the first automatic device producing dry plates and his first commercial success was obtained in 1880 with the American company known for photographic accessories, E. & HT Anthony.

His first camera model was launched in 1888 as the “Brownie” and had integrated from the manufacturing stage a rollfilm holder inside. Rollfilm became very popular in the coming period, especially among amateur photographers and was known as the “American film”. Commercial slogan used by the Eastman’s company Kodak monopolized the global photographic market to mid-twentieth century with the message content: “You push the button, we do the rest”.

Perfecționările aduse în timp imaginii fotografice au contribuit la conturarea acestui nou mijloc de expresie, atât în tehnică, cât și în puterea de comunicare, conferindu-i însușirea de a fi martorul cel mai fidel al marilor transformări ale lumii moderne. Rezultat al îmbunătățirilor aduse camerei obscure și studiului sensibilității la lumină a sărurilor de argint, fotografia este un produs al veacului al XIX-lea, și prin definiție o imagine obținută prin efectul luminii asupra unor suprafețe fotosensibilizate¹.

Una dintre primele laturi ale limbajului specific fotografiei a fost cea documentară, în care fotografia combină posibilitățile de exprimare prin imaginație și prezentarea creativ-artistică, pentru a reda subiecte din viața zilnică într-o formă plastică cât mai eficace.

Tehnica fotografică s-a dezvoltat într-un ritm impetuos, de la origini și până la perfecționarea unor metode moderne de lucru, iar cercetarea acesteia constituie o necesitate în istoriografia contemporană. Această analiză dezvăluie, fără a lua neapărat o poziție critică fermă, trăsăturile esențiale ale fotografiei care o deosebesc de comunitatea imaginilor. Alternativele tehnice multiple folosite pentru obținerea imaginii prin expunere au evoluat de la forma direct pozitivă la cea negativ-pozitivă, ilustrând calitatea producțiilor fotografice și totodată răspândirea acesteia în mase largi.

1. Etimologia termenului „Photography”

Geneza termenului este strâns legată de descoperirea jurnalului lui Antoine Hércules Romuald Florence (1804–1879), un pictor brazilian de origine franceză, el însuși un inventator al unui procedeu alternativ în fotografie. Prin forma sa literară, termenul provine din cele două cuvinte grecești: „φωτός” (*phōtos*) și „γραφῆ”, (*graphē*) semnificând prin alăturare „desen cu ajutorul

* Muzeul Banatului Timișoara, Piața Huniade, nr. 1, 300 002, email: cristian_gaure@yahoo.com.

¹ Michael R. Peres (Ed.), *The concise focal encyclopedia of Photography*, Focal Press, Oxford (2008), 5.

luminii”, formă menționată în mai multe surse pe parcursul istoriei.

În localitatea Campinas din Brazilia, Hércules Florence, pictor și inventator de origine franceză, menționează pentru prima dată cuvântul în anul 1834. În paginile jurnalului său acesta a notat cuvântul „photographie”, care definea recentul procedeu inventat prin care se putea obține o imagine pe un suport sensibilizat, cu ajutorul luminii². După numeroase experimente realizate în izolare și aparent în afara sferei de influență a comunităților științifice europene, acesta se pare că a descoperit încă din anul 1839 un procedeu negativ-pozitiv, iar experimentele sale preced cu 6 ani pe cele ale lui Louis Daguerre în Franța³.

Deși acesta este primul context în care apare termenul, a fost nevoie de cinci ani pentru implementarea sa definitivă. Acest lucru se datorează omului de știință și inventatorului britanic, Sir John Herschel (1792–1871)⁴, care a descoperit în același an procedeu cyanotipului⁵ și negativul pe sticlă cu clorură de argint⁶. Acesta a propus prima dată termenul „photograph” pentru imaginea obținută în camera obscură în cadrul corespondenței particulare la 28 februarie 1839⁷. Într-un studiu prezentat plenului Societății Regale de Științe din Londra în data de 14 martie, Herschel a implementat cei doi termeni „photography” și „photograph”, care defineau atât procedeu, cât și produsul acestuia, precum și noțiunea de negativ și pozitiv⁸, fiind apoi recunoscute la nivel mondial⁹.

² Primul specialist care a analizat jurnalul inventatorului a fost Boris Kossoy, demers finalizat prin publicarea unui studiu dedicat acestui subiect, cf. Boris Kossoy, *Hercule Florence: El descubrimiento de la fotografía en Brasil*, Instituto Nacional de Antropología e Historia, Mexico (2004).

³ Michael R. Peres (Ed.), *op. cit.*, 5.

⁴ *Ibidem*, 24.

⁵ Procedeu a fost introdus publicului trei ani mai târziu, în anul 1842, fiind folosit inițial la realizarea unor contururi fine de structuri vegetale. Pentru acest procedeu se utilizau suporturi sensibilizate pe bază de nitrat de sare prin care se forma o singură peliculă pe suprafața suportului, cf. Sarah Kennel, *In the Darkroom. An illustrated Guide of Photographic Processes before the Digital Age*, London (2010), 32–33.

⁶ Michael R. Peres (Ed.), *op. cit.*, 24.

⁷ Adrian-Silvan Ionescu, *Introducere în tehnica și arta fotografiei din secolul al XIX-lea, inventatori și maeștrii*, în *București. Materiale de istorie și muzeografie*, XXI, Muzeul Municipiului București (2007), 120.

⁸ Beaumont Newhall, *The history of Photography*, The Museum of Modern Art, New York (1964), 32–33; Brian Coe, *The birth of photography. The story of the formative years 1800–1900*, Spring Books, London (1976), 24.

⁹ Michael R. Peres (Ed.), *op. cit.*, 5.

2. Principii generale ale camerei obscure

Camera obscură¹⁰, descoperită în îndepărtata Chină la Mo Tzu (Micius) și în Grecia antică la Aristotel (384–322 î.e.n.)¹¹, a fost atribuită prin scrierile păstrate, cărturarului arab Ibn Al Haitan (956–1038)¹², din al cărui text reiese faptul că fenomenul era cunoscut și destul de răspândit în lumea cultă din acea vreme. Mențiunile ulterioare vor fi mai frecvente, făcându-se și referiri la utilizarea camerei obscure ca metodă auxiliară în desen.

Acest dispozitiv a devenit cunoscut în mediile academice europene în veacul al XIII-lea, fiind inițial o încăpăre în care utilizatorul pătrundea pentru a vizualiza eclipsele solare. Începând cu perioada de apogeu a Renașterii, dispozitivul a devenit portabil și a fost utilizat pentru a proiecta imaginii ale lumii exterioare¹³. Razele de lumină care pătrundeau în interiorul corpului printr-o lentilă convexă erau deviate de o prismă optică fixată în interiorul cutiei la un unghi de 45 de grade, iar imaginea se forma pe un suport de sticlă montat pe latura opusă. În perioada următoare, camera a fost utilizată de către artiștii Renașterii, în special în Italia și Germania. Leonardo da Vinci a furnizat informații în notițele sale despre utilizarea acestui dispozitiv, iar câteva decenii mai târziu napoletanul Giovanni Battista Della Porta (1535–1615), în cunoscutul său compendiu științific al veacului al XVI-lea, intitulat *Magiae Naturalis Libri*¹⁴, a inclus o descriere detaliată a camerei obscure și prima

¹⁰ Din limba latină: *încăpăre întunecată*. Dispozitiv care prin analogie este asemănător ochiului uman, fiind format dintr-o cutie paralelipipedică cu un interior de culoare neagră (globul ocular), cu o deschidere în centrul peretelui anterior, pe care ulterior s-a montat o lentilă convergentă (rol îndeplinit la ochi de ansamblul corneei – cristalin) și paralel cu orificiul, era poziționat un ecran mat-transparent pe care se poate privi o imagine reală și răsturnată (retina).

¹¹ Eugen Iarovici, *Măiestria în fotografie*, Ed. Tehnică, București (1977), 17.

¹² Cunoscut sub numele latinizat *Alhazen*, acesta a menționat în scrierile sale tehnica prin care se putea vizualiza o eclipsă solară, fără a fi privită însă cu ochiul liber. Jurnalul său cu toate însemnările se păstrează în prezent la arhivele din Londra, cf. Arthur Goldsmith, *The camera and its images*, The Ridge Press, London (1979), 12.

¹³ Imaginea era proiectată pe peretele opus orificiului camerei, era răsturnată și afișată de la stânga la dreapta. În perioada următoare se vor folosi principiile de bază ale opticii pentru corectarea acestor dezavantaje și pentru a reduce aberațiile cromatice. Printre cei care au avut contribuții importante la perfecționarea dispozitivului, amintim pe Daniele Matteo Alvise Barbaro (1513–1570), care introduce pentru prima dată o lentilă cu marginile acoperite, care îndeplinea condițiile diafragmei actuale, cf. Eugen Iarovici, *op. cit.*, 17–18.

¹⁴ Giovanni Battista Della Porta, *Magie Naturalis Libri*, III, vol. 4, Neapole (1558).

mențiune care sugera folosirea dispozitivului în scopuri artistice¹⁵.

Christiann Huygens (1629–1695), este cel care a prezentat și demonstrat pentru prima dată modul de funcționare al camerei obscure mai multor artiști olandezi. Pictorul Jan Vermeer van Delft (1632–1675) a preluat aceste noțiuni și a reușit să depășească convențiile epocii în privința redării luminii și a detaliilor cromatice în scenele de gen, folosind camera obscură pentru transpunerea pe hârtie sau pânză a diferitelor subiecte exterioare. Perspectiva care se ragăsește în lucrările sale a fost considerată de mai mulți critici ca fiind una „fotografică”, deși nu există nici o mărturie scrisă din care să reiasă metodele sale de lucru¹⁶.

Cel mai entuziast inovator și constructor de camere obscure pare să fi fost călugărul Johann Zahn (1641–1707) din Würzburg, care a tipărit o amplă lucrare despre aceste dispozitive, ilustrată cu schițe și desene, fiind și primul care propunea utilizarea geamului mat pentru formarea imaginii¹⁷. Potrivit lui Helmut Gernsheim, un ilustru cercetător al istoriei fotografiei, ca mărime și construcție, aparatele lui Zahn sunt prototipurile aparatelor cutie și reflex din veacul al XIX-lea. Este într-adevăr remarcabil că nici un progres nu a fost realizat până la mijlocul secolului al XIX-lea: „în anul 1865 aparatul a fost gata și aștepta apariția fotografiei”¹⁸.

Camera obscură a fost utilizată de către artiști în perioada următoare pentru perfecționarea proporțiilor în desen și respectarea legilor perspectivei. Au fost aduse îmbunătățiri constante lentilelor folosite, devenite elementele componente principale pentru redarea corectă a imaginii. Prima lentilă acromatică¹⁹ cu adevărat modernă, care afișa o imagine corectată, a fost introdusă publicului în anul 1758 de către John Dollond, cu aproape un secol înainte de apariția oficială a fotografiei²⁰.

¹⁵ Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 13; Stelian Acea, *Fotografia – repere istorice*, Ed. Brumar, Timișoara (2013), 15–16.

¹⁶ Profesorul Philip Steadman din Londra a adus argumente solide, reușind printr-o analiză de perspectivă a 12 picturi ale lui Vermeer, să reconstituie la scară 1:1 încăperile ilustrate de artist în lucrările sale, cercetările fiind publicate ulterior în lucrarea: *Vermeer's Camera: Uncovering the Truth Behind the Masterpieces*, Oxford University Press (2001).

¹⁷ Johann Zahn, *Oculus Artificialis Teledioptricus Sive Telescopium*, Würzburg (1685).

¹⁸ Helmut Gernsheim, *The History of Photography*, Oxford University Press (1955), 15.

¹⁹ Lentilă sau grup de lentile care nu descompun raza de lumină în culorile componente, reducând considerabil aberațiile cromatice.

²⁰ Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 14.

Aceste cercetări în optică s-au finalizat și prin apariția „camerei lucida”²¹, introdusă publicului în anul 1807 de către chimistul englez William Hyde Wollaston (1766–1828)²², devenită o metodă preferată de către pictorii peisagiști sau amatorii de imagini panoramice. Acesta a avut contribuții notabile și în perfecționarea redării imaginii în camera obscură, prin introducerea lentilei care îi poartă astăzi numele, o lentilă biconvexă care reducea curbura marginale ale câmpului vizual, fiind folosită în special de către desenatorii de peisaje²³.

3. Primele încercări de obținere și fixare a imaginii

Începând cu sfârșitul veacului al XVIII-lea, când a luat naștere și litografia²⁴, modalitățile de portretizare disponibile burgheziei aflate în ascensiune erau într-o anumită măsură satisfăcute de către pictorii de miniaturi și tehnicile multiple ale gravurii. Este perioada martoră a primilor pași care au dus la apariția fotografiei, la început prin procedeul „silhouette” (siluetă) sau viitoarele aplicații de succes ale camerei obscure în noile genuri grafice. Profilurile obținute prin trasarea pe hârtie a umbrelor proiectate cu ajutorul unei lămpi, sau decupate dintr-o hârtie de culoare închisă au devenit o modalitate preferată de portretizare până la sfârșitul secolului următor. Procedeului i-a fost conferit numele ministrului francez de finanțe, Étienne de Silhouette (1709–1767), el însuși un entuziast amator al acestei tehnici²⁵.

În jurul anului 1800, Thomas Wedgwood (1771–1805), fiul renumitului fabricant de porțelanuri Josiah Wedgwood, a realizat primele experimente care s-au finalizat prin obținerea mai multor imagini pe hârtie sau pe materiale

²¹ Din limba latină: *camera luminosa*, aceasta reprezenta o prismă optică de cristal, așezată pe un stativ la un unghi de 45 de grade față de hârtia de lucru, pentru ca artistul să poată astfel vizualiza atât imaginea din fața sa, cât și reflexia acesteia pe suprafața hârtiei. Dispozitivul nu era un recipient închis și nu utiliza lentilă ca în cazul camerei obscure. Cf. John Hammond, Jill Austin, *The camera lucida in art and science*, Taylor & Francis (1987), 16.

²² *Ibidem*.

²³ Henry Hunt Snelling, *A Dictionary of the Photographic Art*, Arno Press, New York (1979), 28; M. Susan Barger and William B. White, *The Daguerreotype. Nineteenth-Century Technology and Modern Science*, John Hopkins University Press, London and Baltimore (2000), 7.

²⁴ În anul 1798, Aloys Senefelder din München a inventat o metodă de tipărire cu ajutorul pietrei, material pe care îl folosea ca înlocuitor mai ieftin al plăcilor de cupru, cf. Helmut Gernsheim, *Fotografia artistică. Tendințe estetice 1839–1960*, (Traducere și cuvânt înainte de Eugen Iarovici), Ed. Meridiane, București (1970), 11.

²⁵ Beaumont Newhall, *op. cit.*, 11–13; Brian Coe, *op. cit.*, 8.

textile, sensibilizate în prealabil cu săruri argintate. Experimentând uneori și cu camera obscura deținută de tatăl său, pe care o folosea pentru decorarea recipientelor ceramice, Thomas Wedgwood a fost captivat de posibilitatea imprimării unor forme și obiecte din natură, așezându-le uneori în contact direct cu suprafețele presensibilizate²⁶.

Primele încercări prin care se utilizau substanțele fotosensibile își aveau originile în veacul al XVIII-lea, prin cercetările efectuate asupra sensibilității la lumină a sărurilor argintate de către Carl Wilhelm Scheele (1742–1786). Un alt cercetător al fenomenului a fost Johann Heinrich Schulze (1687–1744)²⁷, care a descoperit proprietățile nitraților de argint încă din anul 1723²⁸. Schulze a reușit să impresioneze siluete și contururi prin plasarea unor obiecte în contact direct cu suprafața sensibilizată, însă imaginile obținute după expunere erau mult prea palide pentru a putea fi copiate și nu aveau nici permanență.

Procedeele lui Wedgwood, care era mult mai viabil, a fost dezvoltat în anul 1802, împreună cu detaliile necesare realizării, de către chimistul britanic Humphry Davy (1778–1828) într-o lucrare prezentată Societății Regale de Științe²⁹. Această metodă a avut succes în special pentru reprezentările unor forme de structuri botanice și diferite suprafețe fine de dantelă. Nefiind fixate, imaginile se închideau atunci când erau expuse la lumină, devenind negre, iar porțiunile aflate în umbra obiectelor se albeau³⁰. Este surprinzător faptul că Wedgwood nu a reușit să creeze o modalitate de fixare a imaginilor, având în vedere faptul că dispunea de ajutorul unuia dintre cei mai mari chimiști ai epocii, Humphry Davy³¹.

Paralel s-au remarcat și alte reușite datorate englezului Thomas Young (1773–1829) sau rezultatele obținute pe celălalt mal al Atlanticului de către Samuel Finley Breese Morse (1791–1872), viitorul inventator al telegrafului³². Acesta a folosit hârtia

tratată cu nitrat de argint și expusă apoi în camera obscură din anul 1822, în perioada studenției sale la Universitatea Yale, rezultând astfel negative difuze, care nedevopate se evaporau în timp³³.

4. Procedee direct pozitive

4.1. Heliografia

Independent, un număr de alți cercetători entuziaști au abordat problema și în alte țări, cu precădere în Franța. Joseph Nicéphore Niépce (1765–1833), fiul unui consilier regal, născut în Chalon-sur-Saône, cu numeroase preocupări științifice era fascinat de experimentele cu substanțe fotosensibile. Sub semnul unei existențe rurale în Franța provincială, a devenit cunoscut ca inventator al primului procedeu foto-mecanic practicabil, cu 23 de ani înainte ca fotografia să fie dezvoltată publicului în mod oficial³⁴.

În căutarea unor mijloace mai eficiente de impresionare a pietrei folosite în tehnica litografiei pe care acesta o practica împreună cu tatăl său, se dedică experimentelor cu substanțe sensibile luminii, care vor putea permite acest lucru fără a fi nevoie de intervenția manuală, mult prea laborioasă și astfel va ajunge la primele rezultate concrete după 1816³⁵.

Inițial, intenția sa era să așeze placa de piatră în camera obscură și să obțină pe ea desenul dorit, pe care apoi să-l poată multiplica tipografic³⁶. Calitatea acestor imagini palide obținute, nu permiteau însă acest lucru și se orientează în curând spre modificarea compoziției substanțelor folosite. În anul 1822 a reușit să realizeze o copie prin contact direct³⁷ a unei gravuri a Papei Pius VII, obținută pe un suport de sticlă, preparată cu bitum de Iudeea³⁸.

³³ Josef Maria Eder, *History of Photography* (Trad. Edward Epstean), Dover Publications, New York, (1972), 272–273; Idem, *Geschichte der Photographie*, Erste Hälfte, Verlag von Wilhelm Knapp, Halle (Saale), (1932), 359–361.

³⁴ Aaron Scharf, *Pioneers of Photography. An album of pictures and words*, British Broadcasting Corporation, London (1975), 32.

³⁵ În anul 1816 reușește să obțină în camera obscură o imagine foarte palidă pe o coală de hârtie sensibilizată cu clorură de argint, dar fără să o poată fixa. Cf. Brian Coe, *op. cit.*, 13–14; Helmut Gernsheim, *op. cit.*, 127; Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 107.

³⁶ Transferul imaginilor obținute prin camera obscură pe suprafețe de hârtie prin procedee tipografice a fost cunoscut sub numele de *heliografie*. Cf. Michael R. Peres (Ed.), *op. cit.*, 6.

³⁷ Acesta așeza imaginea dorită în contact direct cu suprafața sensibilizată.

³⁸ Bitumul de Iudeea era un derivat natural al petrolului, care oferea suportului proprietăți de sensibilitate la lumină, cf. Helmut Gernsheim, *op. cit.*, 127.

²⁶ Brian Coe, *op. cit.*, 10–13.

²⁷ Quentin Bajac, *The invention of Photography. The first fifty years*, Thames & Hudson, London (2001), 16.

²⁸ M. Susan Barger and William B. White, *op. cit.*, 16.

²⁹ Humphrey Davy, *An account of a method of copying paintings upon glass etc., invented by T. Wedgwood Esq., with observations by H. Davy* în, *Journal of the Royal Institution*, London, No. 9 (22 June 1802), 170.

³⁰ Metodele se vor aduce îmbunătățiri considerabile pe parcursul următoarelor decenii, care vor duce la descoperirea desenului fotogenic și apoi la cea a negativului de către englezul William Henry Fox Talbot.

³¹ Camfield and Deirdre Wills, *History of Photography. Techniques and Equipment*, Hamlyn Publishing, London (1980), 12.

³² Quentin Bajac, *op. cit.*, 16.

În perioada următoare a realizat imagini similare pe plăcuțe de cupru sau zinc, preparate în prealabil cu bitumul dizolvat în ulei de lavandă, care după întărire erau acoperite cu diferite obiecte și apoi expuse la lumină. Părțile neexpuse razelor solare, aflate în umbra obiectelor erau apoi înlăturate prin spălare cu ulei de lavandă sau terebentină, iar părțile expuse rămăneau intacte, rezultând o imagine negativă și stabilă. Un aspect remarcat de către specialiștii problemei este faptul că imaginile anterioare, rezultate pe suporturile de sticlă puteau fi utilizate ca negative de către Niépce pentru imprimarea unor tiraje pozitive pe hârtie preparată cu clorură de argint³⁹.

Pentru reproducerea imaginilor litografice, acesta așeza pe o placă astfel tratată o gravură imprimată pe o coală de hârtie, care în urma aplicării unui strat de ceară⁴⁰ devenea transparentă, permițând razelor solare să pătrundă prin ea, impresionând astfel bitumul care se întărea și devenea insolubil, iar liniile care protejaseră placa de lumină păstrau bitumul solubil⁴¹. După spălarea plăcuței folosind o soluție cu concentrație mică de petrol și ulei de lavandă, aceasta înlătura porțiunile moi, neexpuse, iar pe placă rămânea imaginea permanentă a gravurii. Această descoperire a devenit o tehnică inedită de reproducere și primul procedeu foto-mecanic, care a revoluționat în viitor artele grafice, fiind cunoscută sub numele de *heliografie*⁴².

În luna ianuarie a anului 1826, Niépce primește o scrisoare semnată de Louis Daguerre, prin care acesta menționa că a obținut adresa sa de la opticianul Chevalier din Paris, cel care le furniza celor doi lentilele necesare experimentelor. Conținutul scrisorii dezvăluia și faptul că aceștia experimentau în paralel cu substanțe fotosensibile și aveau interese comune în perfecționarea procedeelor. Corespondența dintre cei doi va continua sporadic și într-o manieră reținută în anul următor, când Daguerre îi aduce la cunoștință câteva detalii despre noua sa descoperire, diorama⁴³.

În vara anului 1827, Niépce reușește să obțină prima imagine în camera obscură, pe o placă de cositor de 16,5 × 20,3 cm, în urma unei expuneri de peste 8 ore care a lăsat o imagine palidă, dar identificabilă a curții interioare a moșiei sale „Le Gras” din localitatea Saint-Loup-de-Varennes, pe

care a reușit să o și fixeze⁴⁴. Imaginea a fost semnată și expediată de către Niépce unui apropiat din Anglia, crezându-se o mare perioadă de timp pierdută, până în momentul când a fost descoperită de către Helmut și Alison Gernsheim la data de 14 februarie în anul 1952⁴⁵.

Niépce își descrie metoda în anul 1829, în lucrarea: *Notice sur l'heliographie*⁴⁶, care constituia și un manual de referință asupra procedurii. În aceeași perioadă elaborează și o variantă destinată publicului britanic, care a rămas însă nepublicată datorită informațiilor necesare procesului de realizare, prezentate succint în lucrare⁴⁷.

4.2. Dagherotipia

Louis Jacques Mandé Daguerre (1787–1851), considerat în literatura de specialitate al doilea părinte al fotografiei mondiale, s-a născut în Cormeille-en-Parisis, în nord-vestul Franței. Ca fiu al unui funcționar regal din Orleans, odată cu izbucnirea conflictelor Revoluției Franceze, acesta a avut parte de o educație cu intermitențe la École Publique din Orleans.

Înzestrat cu talent în domeniul picturii, Daguerre sosește la Paris în anul 1804 pentru a-și continua studiile sub îndrumarea celebrului scenograf Ignace-Eugène Marie Degotti⁴⁸. După numai trei ani, acesta devine ucenicul pictorului de panorame, Pierre Prevost, alături de care lucrează până în anul 1816, paralel colaborând ca scenograf și decorator pentru diferite teatre pariziene. În această perioadă îl cunoaște pe Charles Marie Bouton, fost student al pictorului Jaques Louis David, alături de care inventează și patentează un nou tip de spectacol cu mare atracție la public, intitulat: *Diorama*⁴⁹. Acest spectacol oferea o imagine animată, realizată în tehnica *trompe l'oeil*, asemănătoare unei panorame de mari dimensiuni⁵⁰, pe un suport transparent pictat pe ambele părți folosindu-se culorile opace. Adăugând recuzita reală în spatele sau în fața decorului și cu ajutorul efectelor de lumină din fundal care puteau fi schimbate ca direcție în funcție de efectul dorit, diorama crea impresia de mișcare și tridimensionalitate⁵¹.

⁴⁴ Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 21; Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 108.

⁴⁵ Alfred Wiczorek, Claude W. Sui (Ed.), *The Birth of Photography. Highlights of the Gernsheim Collection*, Kehrer Verlag, Mannheim (2012), 95; Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 22.

⁴⁶ Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 107.

⁴⁷ Beaumont Newhall, *op. cit.*, 16.

⁴⁸ M. Susan Barger and William B. White, *op. cit.*, 20.

⁴⁹ *Ibidem*, 20–21.

⁵⁰ Panorama utilizată în spectacolele sale avea 14 m înălțime și 21 m lățime.

⁵¹ M. Susan Barger and William B. White, *op. cit.*, 21.

³⁹ Michael R. Perres (Ed.), *op. cit.*, 6.

⁴⁰ Stefan Richter (Helmut Gernsheim), *The art of the Daguerreotype*, Penguin Books, London (1989), 1.

⁴¹ Beaumont Newhall, *op. cit.*, 13–14; Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 107.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ Beaumont Newhall, *op. cit.*, 14–16; M. Susan Barger and William B. White, *op. cit.*, 19–20.

Treptat, Daguerre a devenit interesat de efectele obținute prin camera obscură, care puteau îmbunătăți considerabil imaginile de mari dimensiuni necesare dioramei. Între timp acesta aflase de la frații Vincent și Charles Chevalier, proprietarii magazinului de unde își procura aparatura optică, faptul că un conațional al său, Nicéphore Niépce urmărește experimente în aceeași arie de preocupări cu ale sale. Daguerre însuși experimentase anterior cu materiale fotosensibile și de aproximativ un an cu hârtie preparată cu clorură de argint și fosfor⁵², dar și cu pudra fosforescentă cu ajutorul căreia a realizat mai multe imagini, intitulate ca tehnică: dessin fumée (desen fumuriu)⁵³.

În septembrie 1827, la reîntoarcerea din Anglia, Niépce se întâlnește pentru prima dată cu Daguerre, iar doi ani mai târziu în urma corespondării, aceștia pornesc oficial un parteneriat. Contractul de colaborare este semnat pe 14 decembrie 1829, cu o perioadă de extindere de doi ani, contract prin care se dorea promovarea procedurii inițiale al lui Niépce, cu ajutorul îmbunătățirilor aduse de noul model de cameră concepută de Daguerre. Ca parte a acestui aranjament, Niépce trebuia să pregătească o descriere completă a procedurii sale, descriere primită apoi cu mare entuziasm de către Daguerre⁵⁴.

Deși cercetările au continuat independent, metoda lui Niépce, care în continuare folosea bitumul de Iudeea nu a cunoscut progrese semnificative datorită perioadei de expunere extrem de îndelungată. Daguerre a descoperit între timp mai multe substanțe cu proprietăți acceleratoare și, folosind metoda lui Niépce ca punct de pornire⁵⁵, a obținut în anul 1831 primele rezultate favorabile, folosind vapori de iod pentru sensibilizarea unei plăci de cupru argintat, care putea fi impresionată în doar 3 minute⁵⁶. În perioada următoare a continuat experimentele și a observat că introducând plăcuța expusă într-o baie de vapori de mercur, imaginea devenea vizibilă. Termenul, care a fost utilizat pentru a defini suportul impresionat înainte de dezvoltarea sa, va fi cunoscut în literatura de specialitate ca *image latentă*⁵⁷.

Din nefericire, Niépce nu a mai apucat să vadă rezultatele lui Daguerre, decedând în anul 1833, în

urma unui atac de cord⁵⁸. Contractul este preluat de fiul acestuia, Isidore, care devine partenerul lui Daguerre, însă condițiile actului au fost modificate în anul 1835 pentru a reflecta noile descoperiri introduse de către Daguerre după decesul partenerului său inițial.

În această perioadă, Daguerre încă nu reușise să ajungă la o formulă definitivă care să-i permită realizarea unor imagini clare și permanente. Abia în anul 1837 descoperă că poate opri efectul dăunător al luminii asupra imaginii dezvoltate prin fixarea acesteia într-o baie formată din apă fierbinte cu o concentrație salină mare⁵⁹. Lui Daguerre îi este adjudecat astfel meritul în descoperire și faptul că procedeul să poarte numele de *dagherotip*, care să reflecte totodată și diferențele față de procedeul heliografiei. Dagherotipul a mai fost denumit de către Oliver Wendell Holmes și *oglină cu memorie*⁶⁰, datorită suportului argintat, lustruit până ce căpăta o suprafață de reflexie asemănătoare unei oglinzi.

Utilizând o cameră obscură îmbunătățită, se fixa cadrul dorit și apoi se focaliza imaginea care era afișată pe un suport de sticlă mată poziționată pe peretele opus obiectivului. Sticla era apoi înlocuită cu un recipient ce conținea la întuneric plăcuța sensibilizată și neexpusă. Dimensiunea plăcii de cupru folosită inițial de către Daguerre era de 16,5 × 21,5 cm, fiind preparată în prealabil cu un strat de argint.

Începând cu anul 1837, Daguerre obține primele imagini cu ajutorul procedurii îmbunătățite, iar în luna iunie semnează un nou contract cu Isidore Niépce, prin care acesta din urmă recunoaște metoda ca fiind a lui Daguerre și faptul că urma să-i poarte numele⁶¹.

Deși intenția asociaților săi a fost să comercializeze procedeul contra unei taxe, publicul a primit sceptic noua descoperire, în ciuda faptului că însuși Daguerre afirma că orice persoană dornică, poate obține imagini de mare profunzime în doar câteva minute printr-un: „procedeu chimic și fizic care oferea naturii posibilitatea de a se auto-reproduce”⁶².

În decursul aceluiași an, Daguerre îi demonstrează în secret procedeul său de obținere a imaginilor lui François Dominique Arago (1786–1853), fizician, secretar permanent al Academiei de Științe, director al Observatorului

⁵² *Ibidem*.

⁵³ Michael R. Perres (Ed.), *op. cit.*, 6.

⁵⁴ M. Susan Barger and William B. White, *op. cit.*, 22.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ Michel Frizot (Editor), *A new history of Photography*, Konemann, Koln (1998), 21; Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 109.

⁵⁷ M. Susan Barger and William B. White, *op. cit.*, 22.

⁵⁸ Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 109.

⁵⁹ M. Susan Barger and William B. White, *op. cit.*, 22–23.

⁶⁰ Beaumont Newhall, *op. cit.*, 22.

⁶¹ Louis Jacques Mandé Daguerre, *op. cit.*, 52; Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 109.

⁶² Beaumont Newhall, *op. cit.*, 17.

din Paris, dar și membru al Camerei Deputaților⁶³, care la rândul său era un entuziast cercetător al fenomenului luminii. Acesta prezintă colegilor noua descoperire la data de 7 ianuarie 1839⁶⁴, în cadrul Academiei de Științe din Paris, afirmând că în cazul unor viitoare investigații, dacă procedeul se dovedește practicabil și folositor, îl va propune spre achiziție guvernului francez⁶⁵. Câteva luni mai târziu, pe data de 3 iulie, acesta înaintează un raport Camerei Deputaților, împreună cu detaliile necesare obținerii unui dagherotip, ocazie cu care este tipărită și o broșură de 35 de pagini⁶⁶. În 19 august, François Arago face o prezentare detaliată a etapelor tehnice în fața unei ședințe comune a Academiei de Științe și a Academiei de Arte Frumoase, ținută la Institutul Franței⁶⁷ și este publicată broșura în care sunt explicate detaliat etapele necesare obținerii dagherotipului, procedeu care urma să fie oferit lumii de către Guvernul Francez. În schimbul patentului, celor doi inventatori asociați le-au fost acordate pensii viagere de 4000 de franci anual⁶⁸, iar lui Daguerre i s-au mai adăugat alți 2000 de franci pentru „secretele dioramei”⁶⁹.

O primă ediție a broșurii cu un conținut de 72 de pagini și câteva desene ilustrative realizate la scara aparatului și accesoriilor necesare, intitulată *Historique et description des procédés du daguerreotype et du diorama*, a fost tipărită în 21 august de către cumnatul lui Daguerre, Alphonse Giroux⁷⁰, urmată la scurt timp de a doua ediție tipărită de Susse Frères⁷¹. La doar câteva zile de la anunțul dagherotipului, magazinele opticienilor au fost asaltate de amatori doritori să-și procure camere dagheriene și manualele necesare realizării acestor imagini.

Anunțul dagherotipului ajunge rapid în statele central-europene, unde Daguerre a trimis în dar împăratului Ferdinand I al Austriei două astfel de imagini, care au fost expuse pe 29 august 1839 la

Academia de Arte Frumoase din Viena, stârnind uimire în cadrul populației locale, fiind elogiata în revista „Der Österreichische Zuschauer” din 20 septembrie 1839⁷². Alte exemplare au fost trimise în dar capetelor încoronate ale Prusiei, Rusiei și Bavariei.

În primele cinci luni, broșura publicată de către Daguerre a cunoscut peste 30 de ediții în limba franceză⁷³, iar în decursul primului an a fost tradusă în 8 limbi⁷⁴. Pentru publicul maghiar lucrarea a fost tipărită la Viena în două ediții sub denumirea *Daguerre képei, elkészítése, módjának leírása*⁷⁵, iar pentru publicul din Banat, aceasta a cunoscut două variante de tipar adaptate limbii germane: *Geheimniß der Daguerreotypie oder die Kunst, Lichtbilder durch die Camera obscura zu erzeugen*⁷⁶ și *Beschreibung und Gebrauchsanweisung des Daguerreotyps. Mit vielen Abbildungen*⁷⁷. Prima lucrare putea fi comandată la prețul de 24 creițari, iar a doua la 40 de creițari, prin intermediul librăriilor și redacțiilor de presă germană din Timișoara.

Procedeul a avut succes și s-a extins rapid în statele austriece, unde au fost aduse contribuții notabile la îmbunătățirea sa, în special din punct de vedere optic. Acest aspect se poate datora și faptului că Daguerre a obținut un patent pe data de 13 august 1839 în Anglia și, în conformitate, orice subiect britanic care dorea să folosească dagherotipul trebuia să plătească o anumită sumă⁷⁸. În 11 septembrie același an are loc prima sa demonstrație în fața unui public londonez, în Picadilly Circus, la numărul 7, eveniment organizat de către domnul *Sainte-Croix*, tocmai sosit de la Paris, care îi asigură lui Daguerre succesul comercial pe plan universal⁷⁹ și recunoașterea sa chiar și în teritoriile îndepărtate ale lumii. În aceeași perioadă, pictorul Horace Vernet împreună cu Frederick Goupil-Fesquet au ridicat pânzele din portul Marsilia, cu destinația

⁶³ M. Susan Barger and William B. White, *op. cit.*, 23.

⁶⁴ În ziua precedentă se anunțase deja în mod neoficial epocala descoperire în jurnalul *Gazette de France*, la rubrica de arte frumoase, printr-o scurtă prezentare realizată de gazetarul H. Gaucheraud, cf. Aaron Scharf, *op. cit.*, 37. Cu această ocazie, Arago a publicat un raport în jurnalul Academiei: *Comptes Rendus*, Paris, IX (1839), 250–267.

⁶⁵ Beaumont Newhall, *op. cit.*, 17.

⁶⁶ *Rapport de M. Arago sur le daguerreotype, lu à la séance de la Chambre des députés, le 3 juillet 1839, Paris.*

⁶⁷ *Ibidem*; Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 110.

⁶⁸ Louis Jacques Mandé Daguerre, *op. cit.*, 1.

⁶⁹ Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 110.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ Ambii editori au fost și producătorii primelor camere dagheriene, construite după indicațiile inventatorului.

⁷² Josef Maria Eder, *Geschichte der Photographie*, Erster Band, Halle (Saale), Verlag von Wilhelm Knapp (1932), 318.

⁷³ Beaumont Newhall, *op. cit.*, 18.

⁷⁴ Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 110.

⁷⁵ Dr. Zimmermann Jakab, *Daguerre képei, elkészítése, módjának leírása*, Bécs, Hagenauer özvegye és társai (1839 și 1840).

⁷⁶ *Secretul dagherotipiei, sau arta de a produce imagini luminoase cu ajutorul camerei obscure*, cf. *Temeswarer Wochenblatt*, Temesvar, nr. 42 (19 octombrie 1839).

⁷⁷ *Descrierea și indicații pentru folosirea dagherotipului, cu mai multe imagini*, cf. *Temeswarer Wochenblatt*, Temesvar, nr. 51 (decembrie 1839).

⁷⁸ Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 110.

⁷⁹ *The Times*, London (14 September 1839); R. Derek Wood, *The first year of the Daguerreotype. Ste Croix in London, 1839*, în *History of Photography*, Spring, London (1993), vol. 17 (1), 101–107; Quentin Bajac, *op. cit.*, 25.

Egipt unde, la sosire în luna noiembrie, au prezentat noua descoperire și Pașei⁸⁰.

Succesul cel mai mare al dagherotipului s-a înregistrat însă în Statele Unite, unde tehnica va cunoaște apogeul în special după 1855⁸¹. La sfârșitul lunii octombrie 1839, aici a fost expus pentru prima dată la fereastra unei clădiri de pe Broadway un dagherotip realizat de către un amator american, D. W. Seager⁸², deși, cu o lună înainte, Samuel F. B. Morse, în urma achiziționării aparaturii necesare din Paris, realizase o imagine cu biserica unitariană pe care o luase de la o fereastră a Universității din New York, unde era profesor⁸³.

Cu toate aceste succese înregistrate, dagherotipul încă prezenta un mare dezavantaj: se obținea o imagine unică și inversată de la stânga la dreapta. Multiplicarea acesteia se putea realiza doar reproducându-se în mod direct imaginea cu ajutorul aceleiași procedeu sau prin tipărirea sa, folosindu-se în unele cazuri o prismă de reflexie atașată camerei pentru a corecta imaginea⁸⁴. Datorită suprafeței netede și lucioase, asemănătoare unei oglinzi, aceasta putea fi privit doar dintr-un anumit unghi, iar imaginea era foarte fragilă.

Experimentele ulterioare se vor orienta spre îmbunătățirea calității imaginii și în special reducerea timpului de expunere, lucru realizabil în special din punct de vedere optic. De altfel, aceste neajunsuri de ordin tehnic impuneau practicanților să abordeze doar anumite subiecte și în condiții de luminozitate foarte favorabile, iar în cele mai multe cazuri, elementele din cadru care se aflau în mișcare, deveneau aproape imposibil de surprins⁸⁵.

4.3. Dagherotipul îmbunătățit și aplicațiile sale în portretistică

Încercările de reducere a timpului de expunere prin creșterea sensibilității la lumină a substanțelor folosite au devenit în perioada următoare o

prioritate. Deasemenea, s-au observat și proprietățile lentilelor de a deforma imaginea și cantitatea mică de lumină pe care acestea o permiteau să patrundă în interiorul camerei. Ulterior, acest aspect a dus la introducerea obiectivului fotografic format din mai multe unități optice, care afișau în mod corespunzător imaginea. Aceste probleme au fost abordate simultan din două puncte de vedere, atât tehnic, cât și chimic.

Din punct de vedere tehnic, trebuia găsită o modalitate de a permite luminii să pătrundă într-o cantitate mult mai mare în interiorul camerei, pentru a impresiona într-un timp redus suportul sensibilizat. Atât Niépce, cât și Daguerre foloseau lentilele produse de Charles Chevalier adaptate la camerele construite de A. Giroux, lentile cu o deschidere fixă a diafragmei și destul de mică, care nu îndeplineau condițiile de bază necesare unei bune expuneri⁸⁶.

Primele perfecționări în domeniul opticii se datorează lui Joseph Maximilian Petzval (1807–1891), profesor de matematică al Universității din Viena, care introduce lentila pentru portrete, ce astăzi îi poartă numele⁸⁷. Unul dintre colegii săi, Andreas von Ertinghausen, participase la prezentarea și descrierea dagherotipului în Paris și observând aceleași proprietăți, la reîntoarcerea sa în Viena, i-a propus acestuia să realizeze o lentilă calculată matematic, care putea fi utilizată în condiții optime pentru portrete, chiar și la luminozitate scăzută. Designul obținut de Petzval într-o perioadă de șase luni i-a fost încredințat apoi opticianului Peter Friedrich Voigtländer pentru a fi produse și comercializate. Acesta a montat lentila Petzval inițial într-o cameră metalică de formă cilindrică, fixată pe un stativ, fiind cunoscută ulterior sub denumirea de *camera Voigtländer*. Camera în sine nu a cunoscut niciodată o mare popularitate, însă lentilele produse după calculele lui Petzval s-au răspândit în toată Europa și în Statele Unite⁸⁸.

Experimentele din Statele Unite au abordat problema dintr-un punct de vedere diferit. Alexander S. Wolcott (1804–1844), un dentist și manufacturier de instrumente din New York, împreună cu partenerul său, John Johnson, devin interesați de dagherotip. Având la bază cunoștințe și din domeniul opticii, Wolcott și-a propus ulterior să realizeze o cameră pentru dagherotipuri care să corecteze imaginea produsă de camera Giroux, folosită de către Daguerre.

⁸⁰ *Photography: discovery and invention. Papers delivered at a Symposium Celebrating the Invention of Photography*. Organized by the Department of Photographs and Held at the J. Paul Getty Museum, Los Angeles, California (1989), 28.

⁸¹ Fenomenul a fost cunoscut în America ca *Dagherotipomanie*.

⁸² Quentin Bajac, *op. cit.*, 26.

⁸³ Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 112.

⁸⁴ M. Susan Barger and William B. White, *op. cit.*, 42–43.

⁸⁵ În anul 1838 Louis Daguerre realizase o imagine a celebrului *Bulevard du Temple* din Paris, o arteră foarte aglomerată a orașului, care datorită timpului îndelungat de expunere nu surprindea pietonii sau elementele aflate în mișcare. Singurele personaje care apăreau în cadru erau un lustragiu, clientul său și alte câteva siluete, presupuse a fi trecători. Cf. Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 112.

⁸⁶ M. Susan Barger and William B. White, *op. cit.*, 29.

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ *Ibidem*, 29–30.

Aceștia au înlocuit lentila convențională cu o oglindă concavă, poziționată pe peretele din spate al dispozitivului. Astfel se afișa înapoi în mod corespunzător imaginea neînversată către placa dagherotipului, care era poziționată în centrul camerei pe un cadru reglabil pentru focalizare⁸⁹. Primul dagherotip obținut de către acesta a fost un profil al asociatului său, Johnson, în 7 octombrie 1839 într-un interval de 3–5 minute, urmând ca în data de 8 mai 1840, să își patenteze aparatul⁹⁰. Acesta reprezintă și primul patent pentru aparatură fotografică din Statele Unite⁹¹. Dagherotipurile produse în camera celor doi aveau o dimensiune redusă, dar, în ciuda acestui fapt, Wolcott și Johnson reușesc să deschidă primul studio permanent pentru dagherotipii de pe continentul american la data de 4 martie 1840, în orașul New York⁹².

Desfășurate în paralel în cele mai multe cazuri, experimentele de ordin chimic vor avea, alături de cele tehnice, o amprentă definitorie asupra perfecționării metodei inițiale a dagherotipului⁹³. În anul 1826, Antoine Ballard a reușit pentru prima dată să izoleze din sarea marină provenită din Marea Mediterană, bromul, căruia i-a conferit și numele. Alături de iod, folosit anterior și în experimentele medicale, aceste două halogenuri, care erau adăugate nitrului de argint pentru a crea o substanță fotosensibilă, erau totuși greu de manipulat și nu se găseau în stare pură în natură⁹⁴. Bromul, împreună cu clorul sub formă de vapori au fost primele substanțe adăugate procedurii dagherian, pentru tratarea plăcilor.

Pentru obținerea unei imagini superioare calitativ, în condițiile de luminozitate optimă oferite de mijlocul unei zile însorite de vară, după cum însuși Daguerre relatează, expunerea dura între 10 și 120 de minute în anul 1838, reducându-se între 8 și 12 minute în anul 1839 și – conform presei americane – a epocii, la 5 minute în iarna dintre 1839 și 1840. Experimentele efectuate pe ambele maluri ale Atlanticului, folosind noile „substanțe acceleratoare” au redus considerabil durata de expunere, ajungându-se la doar 10 secunde până la sfârșitul anului 1840⁹⁵.

În toamna anului 1839, cele două substanțe au fost folosite concomitent, la Philadelphia de către Robert Cornelius (1809–1893) și dr. Paul Beck Goddard⁹⁶, cât și la Viena de către funcționarul guvernamental Franz Kratochwila, conferind astfel o mai mare sensibilitate plăcilor⁹⁷. Kratochwila folosea deasemenea și lentila Petzval adaptată camerei Voigtländer, publicând oficial metoda sa în anul 1841⁹⁸. Totuși folosirea bromului ca metodă de sensibilizare este considerată de către specialiști o descoperire a opticianului englez John Frederick Goddard (1795–1866), care a fost angajat de către Richard Beard (1802–1888) pentru a îmbunătăți procesul dagherotipului. Acesta și-a publicat rezultatele în anul 1840 sub titlul *Valuable improvements in Daguerreotype*⁹⁹. Calitatea clorului de a crește această sensibilitate a fost studiată și de către Antoine Claudet (1797–1867) în Anglia, începând cu anul 1841, reducând astfel și el timpul de expunere¹⁰⁰.

La scurt timp după deschiderea studiourilor dagheriene din New York, exemplul a fost preluat și în marile capitale europene, în special la Londra, Paris și Viena. În capitala britanică, primul atelier de acest gen a fost deschis de către marele industrialist Richard Beard, care a reușit să obțină licența de practicare de la Daguerre. Modificând metoda lui Wolcott și Johnson, acesta a deschis primul studio permanent de portrete din Europa în luna martie a anului 1841¹⁰¹. În luna iunie a aceluiași an, François Arago a prezentat în fața plenului Academiei de Științe din Paris câteva portrete dagheriene realizate în numai 10–12 secunde de către frații Bisson¹⁰². Majoritatea studiourilor deschise la Paris erau dispuse ca locație în zona Luvrului, între Palais Royale și Pont-Neuf și s-au bucurat în timp de un mare succes¹⁰³.

Deși se realizaseră pași importanți în perfecționarea procedurii, realizarea dagherotipurilor era încă dependentă în mare parte de lumina naturală.

⁹⁶ M. Susan Barger and William B. White, *op. cit.*, 31.

⁹⁷ Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 114.

⁹⁸ *Wiener Zeitung*, Wien, no. 19 (19 Janer 1841), 139–140.

⁹⁹ John Frederick Goddard, *Valuable improvements in Daguerreotype*, în *Literary Gazette*, London, no. 1, 247 (1840), 803.

¹⁰⁰ *Ibidem*.

¹⁰¹ Quentin Bajac, *op. cit.*, 33. Asupra aceste priorități, o parte dintre specialiștii problemei consideră că primul studio de acest fel a fost deschis de către John Johnson în colaborare cu John Frederick Goddard în 23 martie 1841, cf. Helmut Gernsheim, Alison Gernsheim, *The History of Photography*, Oxford University Press, London-New York-Toronto (1955), 93–94, 97; Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 117.

¹⁰² Quentin Bajac, *op. cit.*, 33.

¹⁰³ *Ibidem*.

⁸⁹ *Ibidem*, 30.

⁹⁰ Quentin Bajac, *op. cit.*, 33; Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 116–117.

⁹¹ M. Susan Barger and William B. White, *op. cit.*, 30.

⁹² Beaumont Newhall, *op. cit.*, 28–29; M. Susan Barger and William B. White, *op. cit.*, 30; Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 116.

⁹³ M. Susan Barger and William B. White, *op. cit.*, 30.

⁹⁴ *Ibidem*, 31.

⁹⁵ Quentin Bajac, *op. cit.*, 32.

Pentru a avea un ecleraj suficient în studioul recent deschis, cei doi americani, Wolcott și Johnson, au instalat în interior două oglinzi pentru a reflecta lumina exterioară¹⁰⁴. Studiourile erau amplasate de cele mai multe ori la nivelul superior al clădirilor, iar interiorul era amenajat cu un decor elegant, care reflecta după caz statutul celui portretizat, iar în centrul încăperii de lucru se aflau cele două piese principale de echipament: camera și un fotoliu sau scaun cu mânere, prevăzute cu suportul pentru fixarea celui portretizat, astfel încât acesta să rămână nemișcat pe durata extinsă a expunerii¹⁰⁵. Acest tip de aranjament a fost adoptat peste tot în lume, începând cu dagherotipiștii itineranți, care își amenajau ateliere provizorii în diferite localități europene, practicanți aflați în continuă căutare a unui mediu avantajos din punct de vedere comercial și până la studiourile permanente din marile capitale.

Prețul unui dagherotip era proporțional cu dimensiunea acestuia și a modului de prezentare, realizat în funcție de cerințele clientului. În provincia austriacă a Banatului, în anul 1839 prețul unui portret realizat pe jumătate de placă era de 16 creițari, pentru bust 6 creițari¹⁰⁶, iar în anul 1840 suma plătită pentru un portret în varianta elegantă era de 10 florini¹⁰⁷.

4.4. Procedee alternative dagherotipului

4.4.1. Procedeeul Bayard

Preocupat la începuturi de metoda lui Daguerre, Hyppolite Bayard (1801–1887), funcționar al Ministerului de Finanțe din Paris, a demarat propriile investigații folosind diferite substanțe și suporturi. Consacrându-se ulterior propriilor experimente, acesta a descoperit noi modalități de fotografiere, care s-au finalizat prin introducerea unui procedeu fotografic direct-pozitiv, folosind hârtia drept suport¹⁰⁸. În 20 martie 1839, cu ajutorul camerei obscure și în urma unei expuneri de aproximativ o oră, Bayard a obținut direct un pozitiv¹⁰⁹, însă rezultatele sale nu au fost luate în considerare, fiind susținută în continuare metoda lui Daguerre. Din dorința de a-și însuși metoda și totodată recunoașterea sa ca inventator al primului procedeu fotografic, acesta se adresează în mai

multe ocazii mediilor academice pariziene. Printr-o scrisoare înaintată la 24 februarie 1840 Academiei de Științe din Paris, acesta descrie pentru prima dată sumar metoda sa, afirmând totodată că în cazul interesului față de aceasta, va reveni cu o descriere mai amănunțită¹¹⁰.

4.4.2. Ferotipul

Deși constituie o variantă a colodiului umed prin care se obținea direct un pozitiv¹¹¹, acest procedeu a fost inventat de către fotografii amator Adolphe Alexandre Martin (1824–1896) și a fost perfecționat simultan în Anglia, Franța și America, de către mai mulți entuziaști ai fotografiei, fiind utilizat ca o alternativă a dagherotipului, mult mai accesibil financiar. Victor Griswold, un concurent pe piața fotografiei, a numit pentru prima dată procedeul *ferrotype*, nume adoptat ulterior de către publicul larg¹¹². Primele imagini au fost produse după patentarea din anul 1852 în Anglia și după 1856 în America¹¹³.

Acest procedeu a cunoscut o perioadă îndelungată de utilizare atât în America (în special în comunitățile izolate din Vest), cât și în Europa¹¹⁴.

Ferotipia a cunoscut succesul imediat în țările europene, fiind recunoscut în special după 1870 sub denumirea de *noutatea americană* sau *fotografia-instant* Bosco. Datorită mobilității cu care practicanții puteau realiza acest tip de imagini (aceștia se puteau deplasa între localități la evenimentele epocii sau cu ocazia târgurilor desfășurate în localitățile rurale sau în zonele izolate), procedeul a continuat să fie utilizat și pe teritoriul României până în anii '30 ai secolului XX.

5. Procedee fotografice pe baza negativului de hârtie

5.1. Desenul fotogenic

Paralel cu dagherotipul, se descoperă un nou procedeu de surprindere pe suport fotosensibil, care își avea originile în metoda lui Thomas Wedgwood de la începutul secolului, procedeu perfecționat ulterior de către englezul William Fox Henry Talbot (1800–1877).

Descendent dintr-o familie cu vechi rădăcini ce originau în Evul Mediu, Talbot s-a născut și

¹⁰⁴ Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 117.

¹⁰⁵ Quentin Bajac, *op. cit.*, 34.

¹⁰⁶ *Temeswarer Wochenblatt*, Temesvar, nr. 15 (13 aprilie 1839).

¹⁰⁷ *Anhang zum Temeswarer Wochenblatt*, Temesvar, nr. 51 (18 decembrie 1841), 622–623.

¹⁰⁸ Michael R. Perres (Ed.), *op. cit.*, 8; Aaron Scharf, *op. cit.*, 49–50; Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 126.

¹⁰⁹ Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 126.

¹¹⁰ Aaron Scharf, *op. cit.*, 50.

¹¹¹ Colodiul umed a fost descoperit în anul 1848 de Frederik Scott Archer și îmbunătățit ulterior; în anul 1851 a fost publicat pentru prima dată în revista *The Chemist*, cf. Michael R. Perres (Ed.), *op. cit.*, 11.

¹¹² Michael R. Perres (Ed.), *op. cit.*, 13.

¹¹³ Peter Castle, *Collecting and Valuing Old Photographs*, Garnstone Press, London (1973), 106.

¹¹⁴ *Ibidem*.

a copilărit pe moșia bunicului său în Melbury, Dorsetshire¹¹⁵. Om de știință cu varii preocupări, acesta a primit educație la Trinity College în Cambridge, unde a obținut mai multe premii și titluri pentru contribuțiile sale aduse matematicii și a specializărilor sale în limbile clasice¹¹⁶. În anul 1826, acesta se mută pe moșia familiei sale, Lacock Abbey în Wiltshire, continuând experimentele cu spectrul solar și în domeniul matematicii, pentru care va deveni membru al Academiei de Științe din anul 1831¹¹⁷. Folosind și *camera lucida*, introdusă de Wollaston, acesta reușește să obțină rezultate satisfăcătoare în trasarea contururilor de peisaje, însă neavând abilități înăscute în tehnica desenului, se orientează în curând spre camera obscură, cu ajutorul căreia putea imprima direct o imagine pe hârtie sensibilizată¹¹⁸. Continuând experimentele lui Wedgwood, aduce îmbunătățiri compoziției substanțelor folosite pentru sensibilizarea hârtiei și observă proprietățile nitratului de argint, care, aplicat pe suprafața acesteia, ajungea la un proces lent de înnegrire odată cu expunerea la soare.

Sensibilitatea scăzută a acestei soluții devenea însă un proces îndelungat, iar cercetările ulterioare au dezvăluit o formulă corespunzătoare prin care se aplica la început un strat de clorură de argint, urmat apoi de un altul compus din nitrat de argint. Talbot a observat astfel că, deși majoritatea suprafețelor tratate cu ambele substanțe nu a cunoscut îmbunătățiri considerabile, pe marginile hârtiei, unde stratul de soluție era mai subțire, acestea arătau o sensibilitate crescută la lumină. Astfel, folosind o cantitate mai mică de clorură, a ajuns la o formulă care îi permitea hârtiei să crească în sensibilitate, denumindu-și procedeul la început: *desen fotogenic*¹¹⁹.

5.2. Negativul pe hârtie și calotipia

Începând cu anul 1834, Talbot a ajuns la o formulă care a oferit rezultate concrete, utilizând hârtia înmuiată în soluție ușoară de sare, iar după uscare aceasta era spălată cu nitrat de argint, obținând astfel o suprafață puternic fotosensibilă, care se înnegea rapid și uniform¹²⁰. În luna februarie a anului 1835, acesta notează în jurnalul său: "În

procedeul fotogenic sau sciografic, dacă hârtia este transparentă, prima imagine obținută poate servi drept matrice, fiind folosită ulterior pentru a produce o imagine secundară a acesteia, în care lumina și umbra vor fi inversate"¹²¹.

În același an, cu ajutorul unei camere obscure, prevăzută cu o lentilă de microscop, Talbot reușește să immortalizeze o fereastră a bibliotecii de la reședința Lacock Abbey, pe o hârtie cu dimensiuni reduse și cu o durată îndelungată de expunere¹²². Imaginea de doar 3,5 cm², oferea totuși – în ciuda acestui aspect – o mare claritate, după cum însuși autorul consemna pe o notiță anexată în stânga: „Fereastră cu zăbrele (realizată cu ajutorul camerei obscure) august 1835. Când am realizat-o, ochiurile de sticlă, cam 200 la număr, puteau fi numărate cu ajutorul unei lupe"¹²³.

Descoperind astfel principiul care va sta la baza fotografiei moderne și fără a fi conștient de experimentele paralele ale lui Daguerre, Talbot află cu surprindere de procedeul francezului, care a fost făcut public în luna ianuarie a anului 1839. Talbot descoperise între timp și faptul că după o scurtă expunere a hârtiei sensibilizate, se obținea pe suprafața acesteia o imagine latentă, care putea fi apoi dezvoltată și fixată¹²⁴. Pentru a-și adjuca prioritatea, cu ajutorul fizicianului Michael Faraday, acesta prezintă în 25 ianuarie membrilor Institutului Regal din Londra câteva variante de desene fotogenice, care ilustrau forme de frunze, flori, dantele sau imagini obținute cu camera obscură¹²⁵. Prezentarea este urmată de o comunicare în data de 31 ianuarie la Societatea Regală din Londra, intitulată: *Some accounts of the art of Photogenic Drawing*¹²⁶, și de o a doua în data de 20 februarie, prin care acesta releva toate detaliile asupra metodei sale¹²⁷.

Sir John Herschel a fost inspirat de metodele lui Daguerre și Talbot, determinându-l să inițieze propriile investigații în fotografie. Observând ulterior că hiposulfitul de sodiu, ale cărui proprietăți de dizolvare a sărurilor au fost descoperite încă din anul 1819, ar constitui o soluție indicată pentru fixarea imaginilor, îi scrie la 1 februarie 1839

¹²¹ Brian Coe, *op. cit.*, 24.

¹²² John Hannavy, *op. cit.*, 11; Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 119–120.

¹²³ Helmut Gernsheim, Alison Gernsheim, *op. cit.*, 63; Brian Coe, *op. cit.*, 24; Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 120.

¹²⁴ John Hannavy, *op. cit.*, 11.

¹²⁵ Brian Coe, *op. cit.*, 26.

¹²⁶ În traducere: *Câteva relatări despre arta Desenului Fotogenic*.

¹²⁷ Brian Coe, *op. cit.*, 26; Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 120.

¹¹⁵ John Hannavy, *Fox Talbot*, Lifelines 38, Shire Publications Ltd., London (1995), 5; M. Susan Barger and William B. White, *op. cit.*, 24.

¹¹⁶ Susan Barger and William B. White, *op. cit.*, 24.

¹¹⁷ *Ibidem*.

¹¹⁸ Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 119.

¹¹⁹ John Hannavy, *op. cit.*, 9.

¹²⁰ Helmut Gernsheim, Alison Gernsheim, *op. cit.*, 62; Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 119.

lui Talbot, informându-l despre acest lucru. Cu acordul lui Herschel, Talbot a publicat apoi o nouă metodă de fixare a imaginii în *Comptes Rendus*, publicația Academiei de Științe din Franța¹²⁸.

Acesta și-a denumit procedeul îmbunătățit calotipie, provenind din grecescul *καλός* (*kalos*), care însemna „frumos” și *τύπος* (*tupos*), care însemna „impresiune”¹²⁹. Ulterior, a fost denumit și „Talbotipie”, pentru a-l onora pe autor. Patentul său, obținut în Anglia pe data de 8 februarie 1841, poartă denumirea: „Calotype Process Patent No. 8842, 1841”, a fost elaborat de însuși Talbot și multiplicat apoi cu acordul Biroului de Patente din Londra¹³⁰.

Procedeul lui Talbot a fost patentat și în Franța în 20 august 1841, însă datorită prețului de 3 lire sterline cerut pentru licența de folosire, nu au fost prea mulți amatori interesați să-l folosească, profesioniștii preferând în continuare procedeul lui Daguerre, care era gratuit¹³¹.

Pentru a demonstra calitățile și avantajele calotipiei, dar și demersul acestei tehnici, Fox Talbot a început să aștearnă pe hârtie la sfârșitul primăverii anului 1844, lucrarea intitulată *The pencil of nature* (Creionul naturii)¹³². Lucrarea a fost publicată în șase părți de către editorul Longman's între 1844–1846 și a reprezentat prima carte din lume ilustrată cu fotografii sub forma unor calotipii inserate între paginile sale¹³³.

Dintre realizările cele mai spectaculoase, excepând creațiile lui Talbot, s-au remarcat și calotipiile născute în urma colaborării dintre un plastician, pictorul David Octavius Hill (1802–1870) și fotografii profesioniste Robert Adamson (1821–1848). Calotipia a fost practică pentru o perioadă de timp relativ scurtă, însă a stat la baza fotografiei moderne, a viitoarelor procedee negativ-pozitive și în special la îmbunătățirea modalității de imprimare pe hârtie, datorate mai târziu francezului Louis Désiré Blanquart-Evrard.

Dagherotipul și claritatea oferită de acesta era preferat încă de către public, calotipia fiind adoptată în mare parte de către pictorii de șevalet, care au atras atenția asupra calităților plastice ale imaginilor, a zonelor învăluite de mister și a trecerilor fine de contrast.

Folosind acest model, în centrul și estul Europei, unde portretul Biedermeier a dominat

până în ultimul sfert al secolului al XIX-lea, un mare număr de pictori au trecut de la tehnica de șevalet la fotografierea modelelor, intervenind ulterior asupra imaginii, completând prin culoare elementele de decor sau anumite detalii din cadru. La București, Carol Popp de Szathmári (1812–1887) va executa prin procedeul calotipiei prima sa fotografie cunoscută – o statueta *putto* fără brațe¹³⁴ –, iar boierul moldovean Constantin Sturza-Scheianu, preocupat de noul procedeu, va realiza mai multe portrete rudelor și prietenilor¹³⁵. În Banat, imediat după 1841, pictorul Anton Fialla (1812–1864)¹³⁶ va adopta și el tehnica calotipiei pentru unele portrete, care vor fi completate ulterior prin laviuri sau culori de ulei, urmărind să obțină o suprafață cât mai plastică cu ajutorul acestora.

5.3. Variante ale negativului pe hârtie și introducerea albuminei

În anul 1844, Louis-Désiré Blanquart-Evrard (1802–1872), pe atunci un croitor de succes din Lille, pasionat cercetător în domeniul chimiei, resușește să perfecționeze procedeul lui Fox Talbot, obținut cu un an înainte, de la un colaborator al acestuia¹³⁷. Noile îmbunătățiri aduse în următorii ani au schimbat radical utilizarea procedurii și au redus considerabil timpul de expunere, dezvoltarea devenind mult mai ușoară, iar imaginile considerabil mai clare¹³⁸.

Contribuția lui Blanquart-Evrard consta în tratarea hârtiei, pe suprafața căreia în loc să fie aplicate soluțiile cu pensula, așa cum proceda Talbot, coala de hârtie era așezată în recipient, astfel încât să plutească pe suprafața lichidului, pentru a elimina eventualele zone inegal sensibilizate. Acesta folosea și hârtie franțuzească, care era mai subțire și mai fină, cu o granulație mai mică datorată pastei de celuloză folosită în fabricarea sa. Expunerea era redusă astfel la un interval de 10–20 de secunde, iar pozitivul se obținea prin contact direct cu negativul, care era așezat într-o ramă și apoi peste o coală de hârtie tratată cu sare, după care urma o

¹²⁸ Brian Coe, *op. cit.*, 26.

¹²⁹ Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 60.

¹³⁰ John Hannavy, *op. cit.*, 12.

¹³¹ Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 121.

¹³² Beaumont Newhall, *op. cit.*, 33.

¹³³ John Hannavy, *op. cit.*, 18.

¹³⁴ Constantin Săvulescu, E. Fiap, *Cronologia ilustrată a fotografiei din România*, București (1985), 14; Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 121.

¹³⁵ Petre Costinescu, *Constantin Sturza-Scheianu, Romanian Calotypist*, History of Photography, Vol. 11, Number 3 (July-September 1987), 247–254; Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 121.

¹³⁶ Miklosik Elena, *Interferențe culturale în pictura Banatului – secolul al XIX-lea*, Muzeul Banatului Timișoara/ Secția de artă, Timișoara (2004).

¹³⁷ Quentin Bajac, *op. cit.*, 44; Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 128–129.

¹³⁸ Quentin Bajac, *op. cit.*, 44.

spălare îndelungată pentru a obține o imagine cât mai intensă¹³⁹.

Experimentele sale cu fotografia pe hârtie vor fi dezvăluite printr-o nouă comunicare prezentată Academiei Franceze în data de 27 mai 1850, prin care acesta propune două modalități de tratare a hârtiei, una cu ser și alta cu albumină.

Un alt procedeu perfecționat, devenit o variantă a calotipiei, a fost cel care utiliza hârtia cerată, introdusă în anul 1851 de către Gustave Le Gray (1820–1884), care a și denumit metoda *procedeul hârtiei cerate*. Le Gray satura o coală de hârtie subțire prin aplicarea unui strat cald de ceară albă de albine, devenind astfel mult mai sensibilă, înainte de a fi tratată cu iod și apoi sensibilizată cu nitrat de argint. Imaginile erau realizate pe dimensiuni mari de 30 × 40 cm, producând astfel detalii fine și o claritate mai mare, iar dezvoltarea era identică cu a calotipiei. Coala putea fi expusă chiar și uscată, devenind astfel o metodă preferată de către fotograful itineranți¹⁴⁰.

6. Procedeul fotografice pe baza negativului de sticlă

6.1. Negativul pe sticlă și colodiul umed

Avantajele imprimării pozitelor de pe negativul obținut pe hârtie, vor fi în curând surclasate. Folosind sticla, care spre deosebire de hârtie nu absorbea și cu ajutorul unei soluții care să-i confere acesteia proprietăți fotosensibile se puteau obține astfel de detalii.

Deși John Herschel reușise încă din 1839 să realizeze o imagine pe sticlă, după tratarea acesteia cu clorură de argint, procedeul nu devenise practicabil, datorită procesului de preparare, care era îndelungat, ajungând până la câteva zile¹⁴¹.

În anul 1847, Claude-Félix Abel Niépce de Saint-Victor (1805–1870), un văr al lui Nicéphore Niépce, reușise să obțină pentru prima dată o formulă practicabilă, care folosea sticla drept suport pentru negativ; acesta observase în același timp proprietățile albușului de ou în prepararea suportului. O placă de sticlă curățată cu atenție putea fi preparată prin aplicarea unei soluții formată din iodură de potasiu amestecată cu albuș de ou (*albumină*). După uscarea soluției, placa putea fi sensibilizată la nevoie, obținându-se astfel imagini cu contrast puternic și profunzime de câmp, valoroase în special pentru fotografiile arhitecturale, însă datorită timpului îndelungat

de expunere nu a constituit o metodă adoptată de către profesioniști.

În luna martie a anului 1851, un sculptor și calotipist britanic, Frederick Scott Archer (1813–1857), descria pentru prima dată în publicația „The Chemist”, un nou procedeu fotografic, bazat pe colodiu intitulat: *On the use of Collodion in Photography* (Despre folosirea colodiului în fotografie)¹⁴². Cercetările sale în domeniu au avut primele rezultate satisfăcătoare începând cu anul 1849 și apoi în 1850, când a descoperit o nouă metodă de dezvoltare mult mai rapidă, folosind acidul pirogalic. Numele *colodiu* provenea din grecescul „κολλώδης” (kollodis), care însemna „lipicios” și era un lichid vâscos și incolor¹⁴³. În prima variantă publicată a procedurii, după dezvoltarea în acid pirogalic, pelicula de colodiu care conținea imaginea negativă trebuia desprinsă de pe suprafața plăcii, după care era rulată într-o hârtie și protejată într-un recipient pentru a putea fi transportată într-un loc potrivit pentru dezvoltare și ulterior fixare¹⁴⁴. Astfel, cu ajutorul acestei metode, o singură placă de sticlă putea fi utilizată pentru numeroase expuneri, procedeul fiind repetat pentru fiecare cadru în parte.

După ce procedeul a ajuns la o formulă optimă, se utiliza câte o placă pentru fiecare expunere în parte, urmând mai multe etape¹⁴⁵.

Întregul proces presupunea îndemânare și experiență, iar fotograful depindea în totalitate de laboratorul său și de camera obscură, astfel că toate aceste operațiuni trebuiau derulate într-un ritm rapid pentru a obține rezultate optime.

6.2. Aplicațiile colodiului umed

6.2.1 Ambrotipul

Descoperirea negativului pe sticlă a revoluționat viitoarele tehnici fotografice, iar inventatorul acestuia, Frederick Scott Archer este adesea considerat unul dintre inițiatorii modernității în acest domeniu.

Acesta descrie într-o carte publicată în anul 1852 și o variație a procedurii, prin care colodiul negativ era albit prin tratarea sa cu o soluție de biclorură de mercur¹⁴⁶. Astfel, un negativ obținut pe o sticlă tratată cu colodiu, putea fi văzut ca un pozitiv prin suprapunerea sa pe un material textil

¹³⁹ Helmut Gernsheim, Alison Gernsheim, *op. cit.*, 143; Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 128.

¹⁴⁰ Michael R. Perres (Ed.), *op. cit.*, 10.

¹⁴¹ Brian Coe, *op. cit.*, 30.

¹⁴² *The Chemist, a monthly journal of chemical and physical science*. Edited by John and Charles Watt, volume II, New Series, London (1851), 257–258; Brian Coe, *op. cit.*, 30.

¹⁴³ Michael R. Perres (Ed.), *op. cit.*, 11.

¹⁴⁴ Beaumont Newhall, *op. cit.*, p. 47.

¹⁴⁵ *Ibidem*.

¹⁴⁶ Brian Coe, *op. cit.*, 31; Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 135.

de culoare închisă sau prin aplicarea unui strat de vernis brun direct pe reversul plăcii¹⁴⁷.

Asemenea dagherotipului, imaginea ambrotipului obținută era unică și însăși placa de sticlă expusă în cameră reprezenta imaginea sau produsul final. Datorită asemănărilor care apropiau procesul de creație de cel al dagherotipului, aceste imagini pozitive pe sticlă au devenit foarte populare în America și în Anglia.

Lipsa restricțiilor a făcut ca invenția să fie patentată în anul 1854 în Boston de către James Ambrose Cutting (1814–1867) și procedeul a fost astfel denumit „ambrotip” pentru prima dată în același an de către un scriitor american din Philadelphia, Marcus A. Root¹⁴⁸.

6.2.2. Cartea de vizită și dezvoltarea fotografiei creative

André-Adolphe Eugene Disdéri (1819–1889), care avea diverse preocupări artistice, în urma propriilor experimente fotografice și a deținerii unui atelier dagherian în localitatea Brest, se mută la Paris și începând cu anul 1853 experimentează clișeele cu colodiu umed și hârtia cerată a lui Le Gray. În anul 1854 patentează un nou procedeu, care va revoluționa metodele de imprimare și se va dovedi de succes până la începutul secolului XX¹⁴⁹.

Procedeul său, denumit *carte-de-visite*, reprezenta o altă aplicație a tehnicii colodiului¹⁵⁰ și consta în realizarea mai multor cadre pe o singură placă de sticlă, tratată cu această emulsie. Un număr de 4, 6, 8 sau chiar 12 cadre diferite se realizau cu ajutorul unei camere prevăzute cu mai multe lentile sau obiective corespondente în partea frontală¹⁵¹. Disdéri explica și modalitatea care trebuia folosită în acest proces: „Iau un clișeu de sticlă care poate conține zece imagini și apoi realizez negativele, fie simultan, fie cadru cu cadru, apoi folosesc aceste negative pentru a face zece copii toate odată”¹⁵². Imaginile obținute astfel aveau dimensiuni reduse de 10 × 6 cm, însă puteau fi tăiate și cașerate pe suprafața unor cartoane cu rol protector, dar și decorativ, sub forma unor cărți de vizită.

De asemenea, multiplicarea pozitivelor se putea realiza în număr mare, reducând considerabil și

prețul fotografiei, lucru datorat și creșterii rapide a concurenței, odată cu deschiderea studiourilor specializate în portretistică.

Succesul comercial al lui Adolphe Disdéri s-a datorat și unei neașteptate fantezii a capului încoronat al celui de-al doilea imperiu francez, Napoleon al III-lea, care aflat în fruntea trupelor ce plecau spre Italia, ordonă oprirea acestora exact în fața studioului fotografic, unde descălecă pentru a-și face portretul¹⁵³. Odată cu primirea titlului de „fotograf al Curții”, succesul lui Disdéri este reflectat și prin deschiderea filialelor din țară sau a unor studiouri în marile capitale europene, cum ar fi Madrid sau Londra, devenind până la 1861 cel mai bogat fotograf al Europei¹⁵⁴.

Unul dintre principalii săi concurenți s-a dovedit a fi Nadar (1820–1910)¹⁵⁵, care în anul 1853 și-a deschis în Paris un studio fotografic în parteneriat cu fratele său, Adrien¹⁵⁶. Deși a recunoscut geniul comercial al lui Disdéri, Nadar s-a orientat cu timpul către fotografia creativă, care să confere imaginii calități plastice și expresivitate. Folosind plăci de sticlă pentru negative de dimensiuni mari, Nadar a eliminat în același timp din cadru elementele de decor folosite de majoritatea stabilimentelor epocii, pentru ca modelul să devină elementul principal al compoziției. În scurt timp acesta a ajuns să stăpânească foarte bine tehnica colodiului umed și a început să fotografieze personalități din varii domenii, care îi treceau pragul atelierului.

În urma unei expoziții din anul 1859, creațiile fotografice ale acestuia au fost elogiate în presa vremii, printr-o prezentare realizată în „Gazette des Beaux-Arts”¹⁵⁷. Nadar este deasemenea autorul primei fotografii aeriene și cel care a folosit pentru prima dată camera de fotografiat în catacombele Parisului, utilizând și surse de lumină artificială.

În Anglia succesul cărții de vizită s-a datorat tot capetelor încoronate, reginei Victoria și suitei sale, care erau deosebit de pasionate de aceste mici fotografii pe care le puteau colecționa și păstra în numeroase albume. Camille Silvy (1834–1910) își deschisese un studio foarte elegant la Londra, în Hyde Park, unde avea clienți din familia regală, însă și-a câștigat reputația difuzând o serie de portrete celebre ale unor domnișoare și doamne din înalta societate, intitulate *frumusețile Angliei*¹⁵⁸.

¹⁵³ Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 73; Helmut Gernsheim, Alison Gernsheim, *op. cit.*, 225; Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 139.

¹⁵⁴ Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 139.

¹⁵⁵ Pseudonim sub care era cunoscut *Gaspar Félix Torunachon*.

¹⁵⁶ Beaumont Newhall, *op. cit.*, 51.

¹⁵⁷ *Gazette des Beaux-Arts*, Paris (1859), 215–216.

¹⁵⁸ Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 141.

¹⁴⁷ Beaumont Newhall, *op. cit.*, 47; Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 135.

¹⁴⁸ Beaumont Newhall, *op. cit.*, 48; Michael R. Perres (Ed.), *op. cit.*, 12.

¹⁴⁹ Brian Coe, *op. cit.*, 35; Beaumont Newhall, *op. cit.*, 49; Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 138; Quentin Bajac, *op. cit.*, 55.

¹⁵⁰ Beaumont Newhall, *op. cit.*, 49.

¹⁵¹ Quentin Bajac, *op. cit.*, 55.

¹⁵² Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 138.

Aportul lui Adolphe Disdéri la standardizarea formatului a fost definitoriu și a marcat restul secolului, iar în anul 1863 acesta introduce un alt format, denumi *mozaic*, unde într-un singur cadru de aceeași dimensiuni, erau concentrate portrete a zeci de personaje, în general din înalta societate. Acest fotomontaj s-a bucurat de un mare succes pentru că alături de figurile reprezentate puteau fi introduse după cerințe, elemente decorative sau diferite citate.

Un alt format fotografic apare pe piață, la început în Anglia, imediat după 1866 fiind cunoscut sub numele *cabinet*, cu dimensiunile imaginii de 13,9 × 10,1 cm, montate pe un suporturi cartonate de 16,5 × 11,4 cm¹⁵⁹. Datorită acestor noi dimensiuni, considerabil mai mari, acest format nu se adresa în exclusivitate portretelor și putea fi utilizat pentru a surprinde elemente arhitecturale, clădiri sau peisaje. În portretistică, pentru formatul menționat, cadrul era amenajat asemenea producțiilor teatrale, iar clientul devenea oarecum actor, care adopta pe scena studioului un rol prin care își etala cele mai versatile calități, iar succesul fotografiei finale devenea dependent de puterea de etalare a personalității a celui care poza în fața camerei.

Printre cei care se adresau clientelei central-europene, se numărau atelierele din Viena, unde cu timpul au fost instruiți în tehnicile și arta fotografiei mai mulți fotografi bănățeni: Ludwig Angerer (1827–1879) și apoi fratele său Viktor (1839–1894) sau studioul Adele, care a fost deschis în anul 1862¹⁶⁰. La München, fotografii Curții, Josef Albert (1825–1886) domina din punct de vedere comercial piața fotografică bavareză și colabora cu mai multe ateliere din țările germanice pentru aparatură, recuzită sau accesorii¹⁶¹.

După 1860 se impun noi tendințe în domeniu, preluate în parte din artele frumoase, care au dus la anumite polemici privind așa-zisa „fotografie pură”, care anterior urmărea reprezentarea fidelă a realității și noile concepte ale fotografiei *picturaliste*, care prindeau deja contur prin operele lui Oscar Gustav Rejlander (1813–1875) sau Henry Peach Robinson (1830–1901). Acesta din urmă se dedică unor compoziții narative, realizate prin fotomontaje elaborate¹⁶² și devine unul dintre primii fotografi artiști recunoscuți la nivel mondial.

¹⁵⁹ Beaumont Newhall, *op. cit.*, 57; Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 74.

¹⁶⁰ Timm Starl, *Lexikon zur Fotografie in Österreich 1839 bis 1845*, Wien, Albumverlag (2005), 13, 21–23.

¹⁶¹ Heinz Gebhardt, *Königlich Bayerische Photographie 1838–1918*, Lanterna Magica, München (1978), 188.

¹⁶² Despre fotografia picturalistă și reprezentanții ei vezi: Margaret F. Harker, *Henry Peach Robinson: Master of Photographic Art, 1830–1901*, London (1988).

Charles Ludwig Dodgson, cunoscut prin pseudonimul Lewis Carroll (1832–1898) și devenit celebru pentru volumul de povești *Alice în țara minunilor*, a practicat fotografia ca o pasiune personală începând cu anul 1856¹⁶³. A căutat în fotografie tipuri specifice pentru a ilustra operele literare și s-a dedicat compozițiilor care transmiteau trăiri intense și stări de spirit, optând pentru fotografierea copiilor Londrei victoriene, sugerând prin elementele din cadru un spațiu încărcat de expresivitate.

O fotografie, care a sfidat convențiile și stereotipurile întâlnite în fotografiile epocii, a fost Julia Margaret Cameron (1815–1879). Aceasta a adoptat în mare parte genul portretului, cu elemente preluate din Renaștere, realizând cadre pline de expresivitate și dinamism¹⁶⁴. Folosind surse de lumină complexe realiza cadre misterioase, aducând în atenția contemporanilor alegorii picturaliste cu subiecte preluate din folclorul celtic sau elemente de vestimentație medievală, compuse și respectând tematici preluate din operele pictorilor preraphaeliți. Ambivalența este o caracteristică a operei sale, în care portretele pline de dinamism sunt printre cele mai nobile și impresionante produse vreodată cu ajutorul camerei¹⁶⁵.

6.3. Negativul pe sticlă și colodiul uscat (clișeu uscat, emulsia de gelatină)

În cadrul încercărilor timpurii de a obține o placă uscată pentru negativ, fotografi au utilizat o varietate de substanțe pentru a încerca să mențină colodiul fotosensibil pentru perioade mai mari de timp. Printre aceste produse folosite în proces se numărau și zahărul, berea, glicerina și chiar siropul de zmeură, însă toate fără succes¹⁶⁶.

Chimistul francez J. N. Taupenot a publicat în anul 1855 detaliile procedurii sale, prin care aplica pelicule de albumină și colodiu pentru a sensibiliza suprafața plăcii. Deși lungimea timpului de expunere depășea pe cea a colodiului umed, aceasta oferea detalii fine și putea fi păstrată câteva săptămâni înaintea expunerii¹⁶⁷.

Prima metodă satisfăcătoare i-a fost atribuită medicului londonez Richard Leach Maddox (1816–1902), care a publicat în 8 septembrie în anul 1871 o prezentare succintă a procedurii sale în cadrul publicației „British Journal of

¹⁶³ Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 150.

¹⁶⁴ Helmut Gernsheim, *op. cit.*, 105–106; Brian Coe, *op. cit.*, 106–107; Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 153–158.

¹⁶⁵ Beaumont Newhall, *op. cit.*, 64.

¹⁶⁶ Brian Coe, *op. cit.*, 38.

¹⁶⁷ *Ibidem*; Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 163.

Photography”¹⁶⁸. Prin conținutul lucrării, dr. Maddox atrăgea atenția asupra faptului că metoda sa avea unele imperfecțiuni, dar a suscitat totuși interesul specialiștilor, însă cum acesta nu a mai continuat experimentele, metoda a fost îmbunătățită considerabil în perioada următoare de către alți entuziaști¹⁶⁹.

Gelatina lui Maddox a fost ambalată separat și comercializată de către fotograful John Burgess din Londra începând cu anul 1873, însă fără prea mare succes comercial. Un fotograf amator pe nume Richard Kennett promova și comercializa la Londra din anul 1874 o emulsie uscată pe care acesta o denumise *pellicle* (peliculă), care putea fi aplicată pe placă de către utilizator după ce era dizolvată în apă¹⁷⁰. Metoda a fost supusă unor investigații de către Charles Bennett, iar în 29 martie 1878 acesta a publicat primele sale detalii referitoare la colodiul uscat în publicația „British Journal of Photography”¹⁷¹.

Odată cu perfecționările emulsiei, s-a modificat și compoziția soluției de preparat hârtia de copiat și în anul 1873, Peter Mawdsley a lansat hârtia cu gelatină de bromură de argint, care era produsă tot la Liverpool Dry Plate and Photographic Printing Company¹⁷². Patentul pentru acest produs va fi solicitat abia în anul 1879 de către Joseph Wilson Swan, care va deveni unul dintre cei mai importanți producători de hârtie fotografică ai epocii. Deși acest colodiu uscat a fost primit la început cu o oarecare rețineră în cadrul cercurilor fotografice profesionale, procedeul a oferit posibilități de exprimare neexploatare până atunci în fotografie.

O dorință empirică pentru exploatarea acestor noi proprietăți a rezultat prin intensificarea experimentelor în zona fotografiei mișcării, prin așa-zisele *instantanee*. Edward Muybridge (1830–1904), un britanic angajat ca fotograf topografic în California, a început să studieze diferitele etape ale mișcării unui cal aflat în galop. La cererea lui Leland Stanford, fost guvernator al Californiei și președinte al Central Pacific Railroad, Muybridge realizează mai multe studii de mișcare calului său numit *Occident*. Observând că în actul mișcării la un moment dat toate cele patru picioarele ale calului s-au desprins de la sol, fapt ce contrazicea reprezentările anterioare ale animalului în pictură, Muybridge continuă experimentele în colaborare cu Stanford, cu scopul de a dobândi informații

vizuale atât despre mișcarea animalelor, cât și a oamenilor.

Până la sfârșitul secolului, hârtia cu gelatină care avea proprietăți fotosensibile superioare și oferea permanență imaginii, dar și procedeul colodiului uscat au pătruns în majoritatea studiourilor foto și au înlocuit treptat hârtia cu albumină, care fusese utilizată în perioada clasică a fotografiei.

7. Procedeul fotografice pe baza negativului flexibil

7.1. Negativul pe suport flexibil de hârtie

Suportul de hârtie montat pe rolă a fost patentat pentru prima dată în Anglia în anul 1854 de către J. B. Spencer și A. J. Melhuish. Dispozitivul acestora utiliza coli de hârtie pentru calotipie, care erau lipite una de alta și apoi rulate pe un suport cilindric¹⁷³.

În anul 1856, Alexander Parkes (1813–1890) a patentat clișeu flexibil, format din mai multe straturi de colodiu netratat, peste care se aplica o substanță sensibilă, însă metoda sa nu a fost adoptată ulterior¹⁷⁴. După 5 ani, Parkes inventează celuloidul care va fi îmbunătățit constant până în anul 1888¹⁷⁵.

La Londra, Leon Warneke (1837–1900) perfecționează în anul 1875 o cameră de fotografiat, care utiliza clișeu flexibil pe celuloid, realizat cu ajutorul unei substanțe costisitoare, care avea în componență colodiu și cauciuc de India, ce era aplicată ulterior pe suprafața unei hârtii¹⁷⁶. Cu ajutorul acestuia se puteau realiza 100 de imagini succesive¹⁷⁷. Experimentele cu suportul flexibil au continuat și în anii următori, cu succese notabile, în special în America.

7.2. Negativul pe celuloid (rolfilm)

În ultima parte a secolului, George Eastman (1854–1932) a devenit interesat de fotografie și a urmat după 1877 cursuri de inițiere în acest domeniu în cadrul atelierului unui fotograf local¹⁷⁸. Născut în Waterville, statul New York, Eastman a crescut în Rochester și a revoluționat ulterior fotografia prin introducerea camerelor portabile de dimensiuni reduse și a filmului flexibil de celuloid, pe care l-a adus într-o formă optimă de utilizare¹⁷⁹.

¹⁶⁸ Helmut Gernsheim, *op. cit.*, 144.

¹⁶⁹ Brian Coe, *op. cit.*, 39.

¹⁷⁰ *Ibidem*.

¹⁷¹ *Ibidem*.

¹⁷² Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 164.

¹⁷³ Brian Coe, *op. cit.*, 51.

¹⁷⁴ Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 164.

¹⁷⁵ Ian Jeffrey, *op. cit.*, 242.

¹⁷⁶ *Ibidem*, 242–243.

¹⁷⁷ Brian Coe, *op. cit.*, 51; Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 164.

¹⁷⁸ Brian Coe, *op. cit.*, 50.

¹⁷⁹ Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 118.

Nemulțumit de postul pe care îl ocupa ca funcționar la Rochester Savings Bank, acesta se orientează către fotografie și angajază un profesionist local, George H. Monroe, pentru a-l iniția în tehnica colodiului umed. Studiind diferitele materiale tipărite care se adresau fotografilor contemporani, acesta descoperă metoda lui Charles Bennett¹⁸⁰ pentru producerea plăcilor uscate și desprinderea peliculei de pe suprafața clișeului și astfel începe propriile experimente¹⁸¹. În anul 1879 a patentat primul dispozitiv automatizat care producea plăci uscate, iar primele succese comerciale le-a obținut în anul 1880 prin cunoscuta firmă americană de accesorii fotografice, E. & H. T. Anthony¹⁸². În anul 1881 a fondat Eastman Dry Plate Company, iar trei ani mai târziu se asociază cu William H. Walker, un manufacturier de camere de fotografiat, perfecționând împreună un suport-rolă, care se putea adapta oricărui model de cameră¹⁸³.

Eastman a continuat să realizeze numeroase modificări și aparaturii de fotografiat, iar în anul 1886, ca rezultat al asocierii cu F. M. Cossett au construit prima cameră, care avea forma unei cutii de dimensiuni reduse, denumită *Detective Camera*. Primul model destinat publicului a fost lansat pe piață în anul 1888 sub denumirea de *Brownie* și avea integrat din procesul de fabricație suportul cu filmul rolă în interior.

Pentru a lansa acest produs, Eastman va folosi pentru prima dată numele *Kodak*, un cuvânt distinctiv, dar fără nici o aparentă însemnătate¹⁸⁴.

După 1880 mai mulți producători de plăci uscate ofereau spre comercializare negative pe celuloid în locul plăcilor de sticlă, printre primii astfel de comercianți numărându-se și John Carbutt din Philadelphia.

Convins ca viitorul fotografiei va consta în utilizarea filmului flexibil, Eastman l-a angajat pe Henry M. Reichenbach, un priceput chimist, pentru a realiza un rolfilm care să se preteze noilor sale camere¹⁸⁵. După uscare, acest strat subțire era dezlipit, tăiat la dimensiunile dorite și apoi rulat¹⁸⁶.

Rolfilmul a devenit foarte popular în perioada următoare, în special în rândul fotografilor amatori, fiind cunoscut sub denumirea de *filmul american*, alături de camera portabilă, ușor de utilizat, prevăzută doar cu un declanșator și un dispozitiv de rulare a cadrelor, o noutate constând și în faptul că filmul se putea scoate din cameră și developa de către personalul companiei, instruit special în acest sens¹⁸⁷.

Deviza comercială folosită de compania *Kodak* a monopolizat prin conținutul mesajului piața fotografică mondială până la jumătatea secolului XX: „You push the button, we do the rest” (Dumneavoastră apăsați pe buton, noi facem restul).

¹⁸⁰ *The British Journal of Photography*, London (February 1878); John Hannavy (Ed.), *Encyclopedia of Nineteenth-Century Photography*, Routledge, London (2007), 884–885.

¹⁸¹ Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 118.

¹⁸² Brian Coe, *op. cit.*, 50.

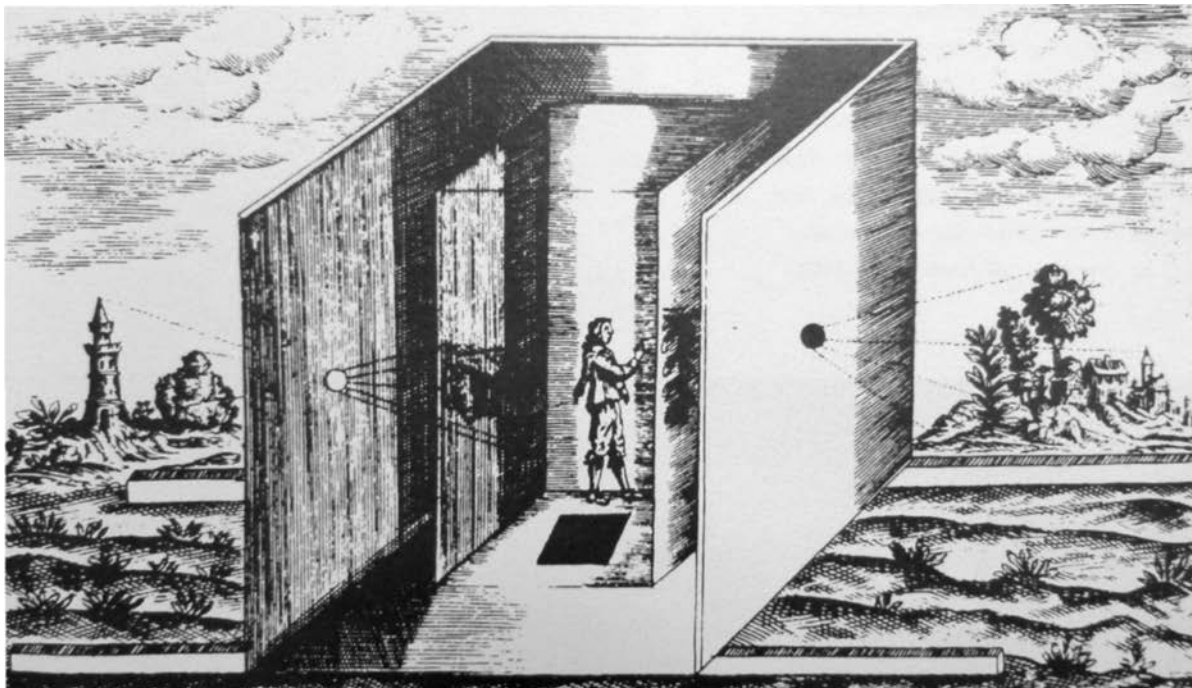
¹⁸³ *Ibidem*.

¹⁸⁴ *Ibidem*, 52.

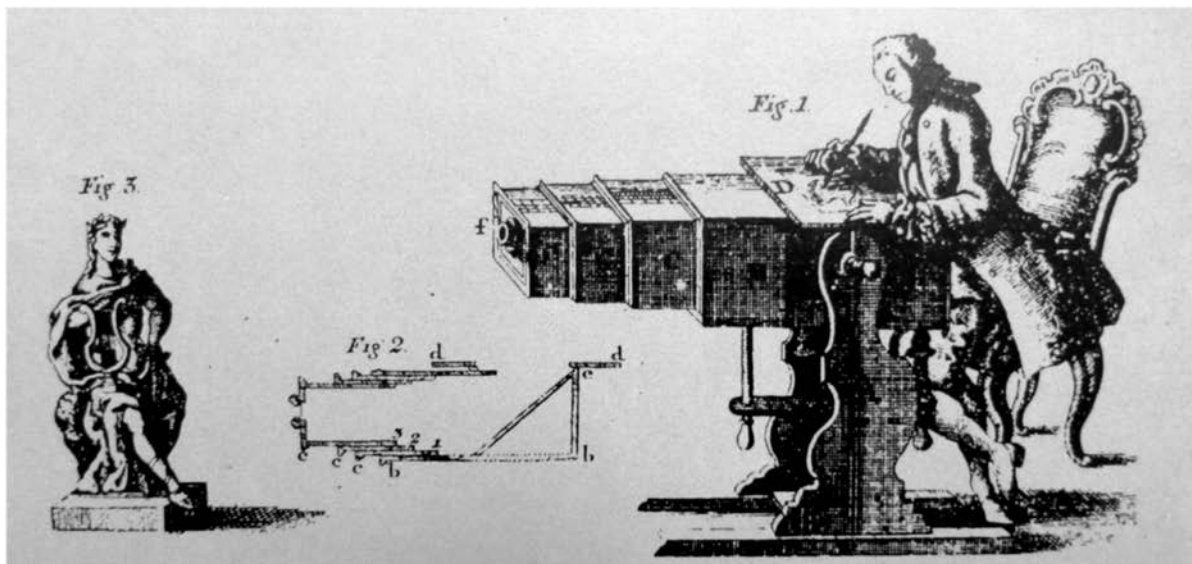
¹⁸⁵ Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 121.

¹⁸⁶ Brian Coe, *op. cit.*, 54.

¹⁸⁷ Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 120–121.

1

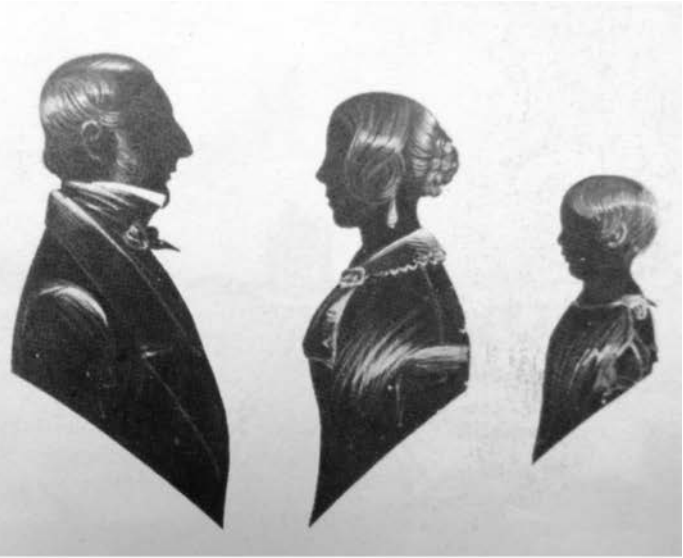

2

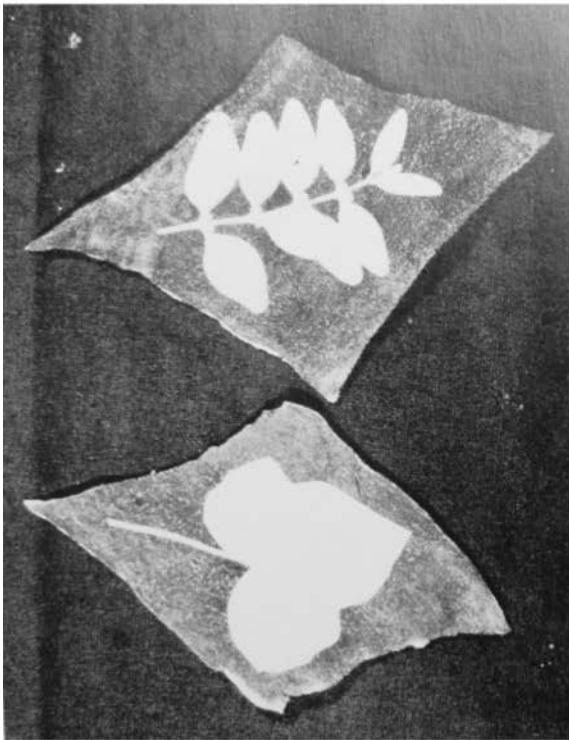
Pl. I. 1. Camera obscură în veacul al XVII-lea (în Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 13); 2. Camera obscură „reflex” în veacul al XVIII-lea (în Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 13) / 1. Camera obscura in the 17th century (after Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 13); 2. Camera obscura in the 18th century (after Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 13).

3

4

5

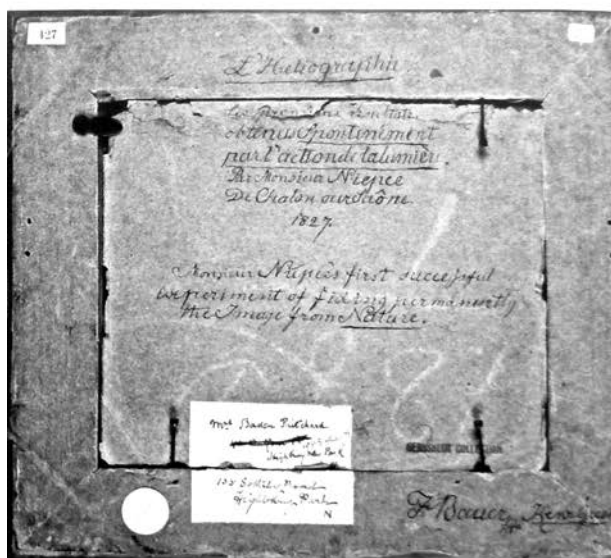

6

Pl. II. 3. Silueta unui tânăr domn, ca. 1790 (în Brian Coe, *op. cit.*, 9); 4. Siluetele domnului James Grey și a doamnei Eleanor, ca. 1840 (în Brian Coe, *op. cit.*, 9); 5. Contururi de frunze realizate prin metoda Wedgwood (în Brian Coe, *op. cit.*, 13); 6. Portretul lui Thomas Wedgwood (în Brian Coe, *op. cit.*, 13) / 3. *The Silhouette of a young gentleman, c. 1790 (after Brian Coe, op. cit., 9)*; 4. *Silhouettes of Mr. James Grey and Ms. Eleanor, c. 1840 (after Brian Coe, op. cit., 9)*; 5. *Leaves Silhouette on leather made with the Wedgwood method (after Brian Coe, op. cit., 13)*; 6. *The portrait of Thomas Wedgwood (after Brian Coe, op. cit., 13)*.

7

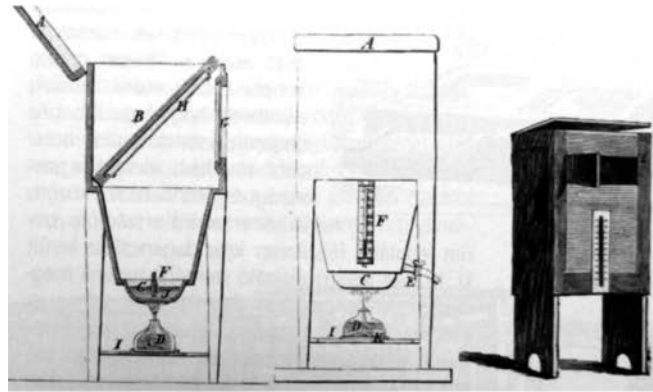

8

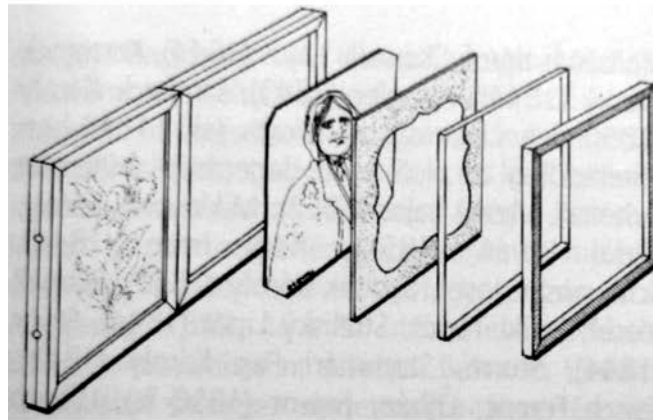

9

Pl. III. 7. Placă de cositor pe care Niépce a obținut prima imagine fotografică, 1826–1827 (în Alfried Wiczorek, Claude W. Sui, *op. cit.*, 92); 8. Reversul plăcii lui Niépce (în Alfried Wiczorek, Claude W. Sui, *op. cit.*, 92); 9. Imaginea imprimată după placa lui Niépce (în Alfried Wiczorek, Claude W. Sui, *op. cit.*, 92) / 7. Pewter plate on which Niépce made the first known photograph image, 1826-1827 (after Alfried Wiczorek, Claude W. Sui, *op. cit.*, 92); 8. The backside of Niépce's plate (after Alfried Wiczorek, Claude W. Sui, *op. cit.*, 92); 9. The photographic image printed after Niépce's plate (after Alfried Wiczorek, Claude W. Sui, *op. cit.*, 92).

10

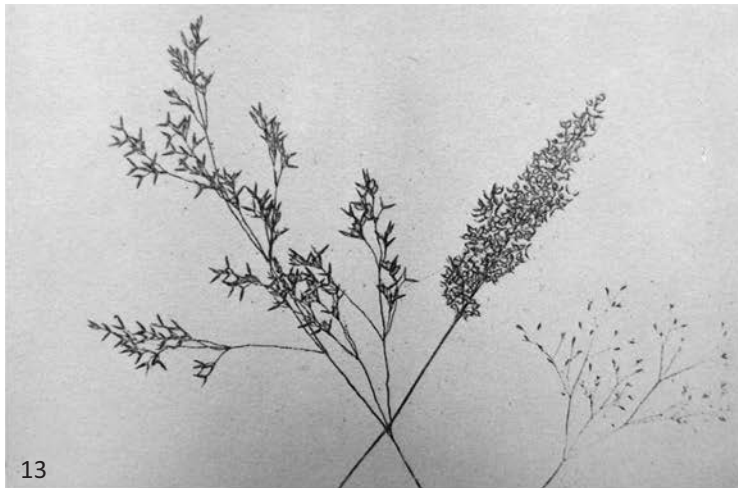

11

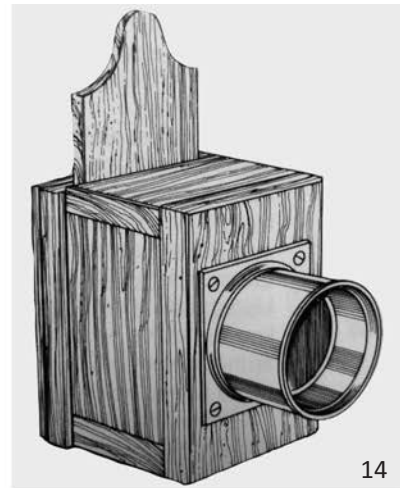

12

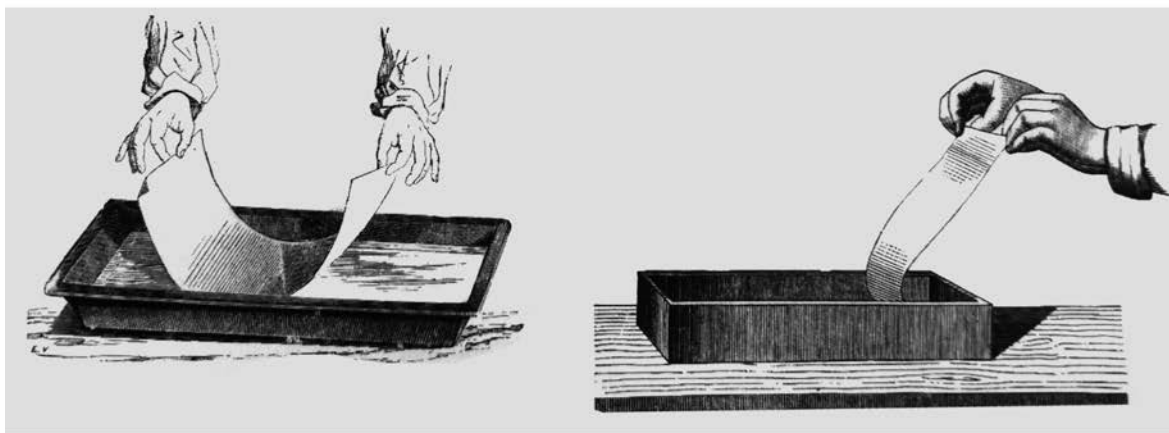
Pl. IV. 10. Recipient folosit pentru dezvoltarea imaginii latente (în Kincses Karoly, *op. cit.*, 27); 11. Alcătuirea unei casete cu dagherotip (în Kincses Karoly, *op. cit.*, 27); 12. Prima cameră pentru dagherotipuri destinată comerțului și un dagherotip realizat de către Daguerre (în Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 19) / 10. *Developing wooden box for the latent image* (after Kincses Karoly, *op. cit.*, 27); 11. *The composition of a daguerreotype case* (after Kincses Karoly, *op. cit.*, 27); 12. *First commercial daguerreotype camera and a daguerreotype made by Daguerre* (after Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 19).

13

14

15

16

Pl. V. 13. Desen fotogenic, c. 1820 (în Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 28); 14. Camera obscură utilizată de Fox Talbot (în Kincses Karoly, *op. cit.*, 77); 15. Prepararea hârtiei pentru calotipie (în Kincses Karoly, *op. cit.*, 79); 16. Coperta lucrării lui Fox Talbot „The Pencil of Nature”, 1844-1846 (în Camfield and Deidre Wills, *op. cit.*, 75) / 13. *Photogenic drawing*, ca. 1820 (after Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 28); 14. *Fox Talbot's Camera obscura* (after Kincses Karoly, *op. cit.*, 77); 15. *Preparing the Calotype paper* (after Kincses Karoly, *op. cit.*, 79); 16. *The cover of Fox Talbot's book "The Pencil of Nature", 1844-1846* (after Camfield and Deidre Wills, *op. cit.*, 75).

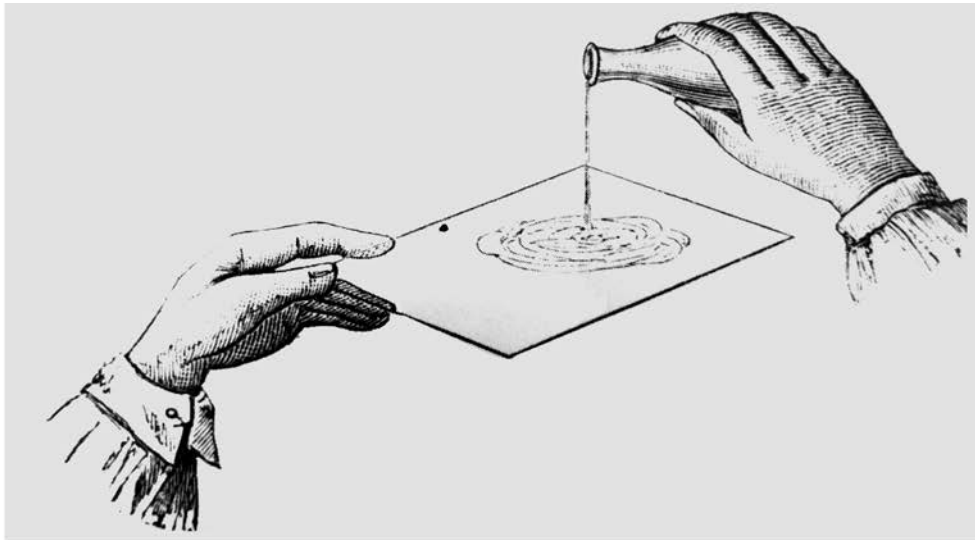

17

18

Pl. VI. 17. Autoportretul lui Hippolyte Bayard (în Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 62); 18. Reversul unei ferotipii „Bosco” (în Kincses Karoly, *op. cit.*, 36) / 17. Hippolyte Bayard's selfportrait (after Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 62); 18. The backside of a Bosco Tintype (after Kincses Karoly, *op. cit.*, 36).

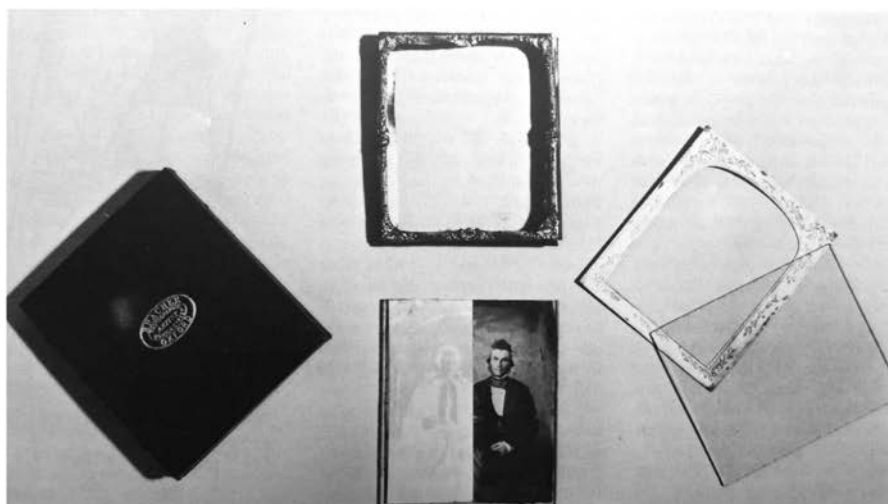
19

20

21

22

Pl. VII. 19. Prepararea plăcii de sticlă cu colodiu umed (în Kincses Karoly, *op. cit.*, 60); 20–21. Atelierul și echipamentul fotografului în perioada colodiului umed (în Kincses Karoly, *op. cit.*, 61); 22. Alcătuirea unui ambrotip realizat cu colodiu umed (în Camfield and Deidre Wills, *op. cit.*, 21) / 19. *Preparing the glass plate with wet collodion* (after Kincses Karoly, *op. cit.*, 60); 20–21. *The studio and equipment of the photographer in the age of the Wet Collodion* (after Kincses Karoly, *op. cit.*, 61); 22. *The composition of an Ambrotype made with Wet Collodion* (after Camfield and Deidre Wills, *op. cit.*, 21).

23

24

25

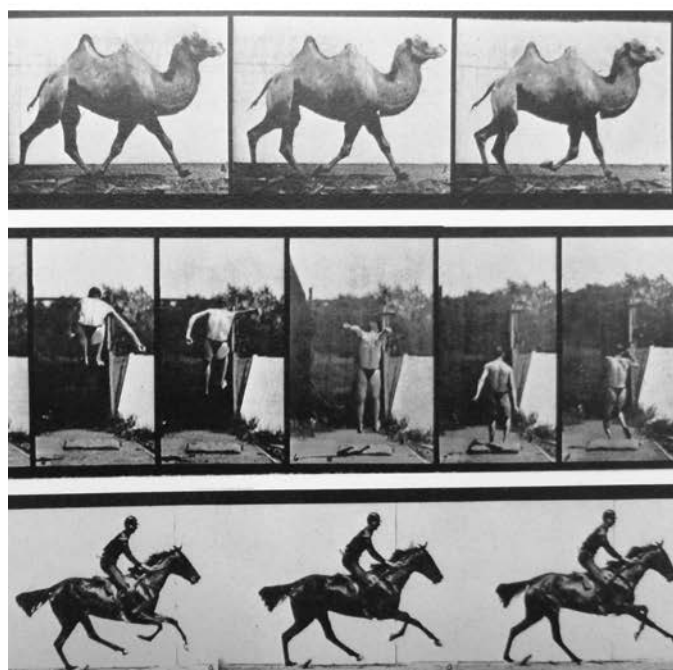

26

Pl. VIII. 23. Atelier fotografic, după 1870 (în Camfield and Deidre Wills, *op. cit.*, 24); 24. Fotografii cu albumină realizate pe formatul cărții de vizită, după 1860 (în Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 75); 25. Cameră fotografică cu patru obiective utilizată pentru realizarea cărților de vizită (în Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 75); 26. Album fotografic cu cărți de vizită, după 1865 (în Camfield and Deidre Wills, *op. cit.*, 110) / 23. *Photographic studio, after 1870 (after Camfield and Deidre Wills, op. cit., 24); 24. Cartes de visite made with Albumine, after 1860 (after Arthur Goldsmith, op. cit., 75); 25. Photographic camera used for the cartes de visite (after Arthur Goldsmith, op. cit., 75); 26. Photographic album containing cartes de visite (after Camfield and Deidre Wills, op. cit., 110).*

27

28

29

Pl. IX. 27. „După muncă, la sfârșitul zilei”, fotomontaj de Henry Peach Robinson, 1877 (în Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 127); 28. Studii de mișcare realizate de Eadweard Muybridge între 1872–1883 (în Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 127); 29. Scenă narativă de Peter Henry Emerson, 1877 (în Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 101) / 27. „After a day's labour”, photomontage by Henry Peach Robinson, 1877 (after Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 127); 28. Studies of movement made by Eadweard Muybridge between 1872–1883 (after Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 127); 29. Narrative scene by Peter Henry Emerson, 1877 (after Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 101).

THE SCOVILL
PORTABLE DRY-PLATE OUTFITS
FOR AMATEURS.

Ne Plus Ultra Apparatus Outfits.

Fast gelatin dry-plates and film revolutionized photography from 1878. Preceding pages: Schmid's Patent Detective (1884) was an early American example of portable, hand-held model. Soon, family portraits by amateurs proliferated. Left: An ad, cameras, and a box of dry plates, typical of snapshot era.

30

The Plates are tested by Mr. W. ENGLAND, and guaranteed to be of the same quality as those used by him, for which he has received several Medals, and also the Silver Medal of the Belgian Exhibition just awarded.

FIRST
QUALITY,
BEST
GLASS,
CAREFUL
PACKING.

SAMPLE
PER PARCELS'
POST,
ONE DOZEN
QUARTER
PLATES, 2/-.

31

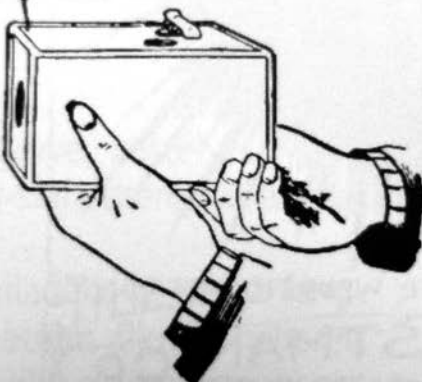
Pl. X. 30. Plăci fotografice preparate în prealabil cu colodiu uscat și camere pentru instantanee fotografice (în Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 95); 31. Reclamă pentru comercializarea plăcilor cu colodiu uscat (în Kincses Karoly, *op. cit.*, 64) / 30. Photographic dry plates and cameras for instantaneous pictures (after Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 95); 31. Dry plates photographic commercial (after Kincses Karoly, *op. cit.*, 64).

32

THE KODAK CAMERA

100 Instantaneous Pictures!

Anybody can use it.
No knowledge of photography is necessary.
The latest and best outfit for amateurs.
Send for descriptive circulars.

Price \$25.00.

The Eastman Dry Plate & Film Co.
ROCHESTER, N. Y.

33

34

Pl. XI. 32. Suporturi cu rolfilm destinate comercializării (în Kincses Karoly, *op. cit.*, 69); 33. Reclama primei camere Kodak cu care se realizau 100 de instantanee (în Kincses Karoly, *op. cit.*, 67); 34. George Eastman cu camera Kodak la bordul vasului S. S. Gallia în anul 1890 (în Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 120) / 32. Rollfilms made for commercial use (after Kincses Karoly, *op. cit.*, 69); 33. The commercial for the first Kodak camera used to make 100 instantaneous pictures (after Kincses Karoly, *op. cit.*, 67); 34. George Eastman with the Kodak camera aboard the S. S. Gallia in 1890 (after Arthur Goldsmith, *op. cit.*, 120).

GĂRZILE CIVICE ȘI SOCIETĂȚILE DE TIR DIN BANAT ÎNTRE ANII 1717–1919

Lajos Kakucs*

Cuvinte cheie: *gărzi civile, societăți de tir, meșteri trăgători*
Schlüsselworten: *Werkschützen, Bürgerwehren, Schützenvereine*

Civic Guards and Shooting Societies in Banat between the Years 1717 and 1919 (Abstract)

The first armed civilian unit in Banat was documented during the siege of the fortress of Timișoara in the year 1551. It was a detachment made up of 200 armed citizens, whose roots can be traced in the civil freedoms conferred through the privileges of the free royal borough by the Hungarian king Louis the Great, in the year 1364. After Banat was transformed into a Turkish pashalik, the Ottoman authorities maintained the tradition of paramilitary units recruited from among the civilian population. During the confrontations between the Austrians and the Ottomans, the Serbian and Serbian-Romanian units – and even one made up of Bulgarians –, documented in Szeged, Arad, Novi Sad, Vărădia de Mureș, Șoimoș, Păuliș, Glogovăț-Vladimirescu, Pecica, Șemlacu, Nădlac, Cenad, Gyula, Ineu, Hălmașiu and Lugoj, went into the service of Austria. After the Peace Treaty of Passarowitz in 1718, in order to secure the southern borders of the recently occupied province, the governor of the province – the general Mercy Florymund – intended to move the Serbian troops from the former border on the Tisa-Mureș line towards the bank of the Danube. After the failure of the action, starting with the year 1724, the first units of border patrols were created, recruited from among the Romanians and Serbians from the Timișoara-Ciacova-Odzaci (Serbia) and Ohaba-Mâtnic areas. Between 1738-1739 we have information upon the participation of the Timișoara armed citizens' guards to fights against the Turks and the Romanian rebels. Simultaneously, the Aulic Chamber and the private companies for the exploitation and processing of mineral resources (Gewerkschaften) set up mining companies (Bergschützen-Compagnie) at Potoc, Maidanpek, Dognecea, Oravița, Ciclova and Moldova Nouă.

A new phase of the Civic Guards and the noblemen's banderies in Banat was the period of the French wars of 1794-1814. Even though the Banat banderies had few direct combat contacts with the French, the citizens' guards from the larger cities had an important contribution to maintaining order in the province. A new phase in the history of Banat civic guards were the years 1848-1849, when the National Guards from the free royal boroughs, as well as those from mining settlements, played an important role in the unfolding of military events.

Armed civic guards in some of the more important Banat towns:

Biserica Albă. The first civic guard was established in the year 1738, drawing its members from among the German population. In the year 1777, an armed company (Schützenkorp), made up of 100 infantrymen, was formed from among the inhabitants of the free military town who had citizen rights.

Lugoj. The nucleus of the first armed Citizens' guard in Lugoj was made up of the group of inhabitants who, in 1775, gathered to fight the armed gangs that terrorized the town and the neighbouring villages. The actual civic guard of the town was established in 1793, when it was granted the privilege of chamber town ("Kammeral Kleinstadt Lugosch"). From this period we also have information about a Shooting society of riflemen musicians (Bürger und Schützenmusik), led by the schoolteacher Adam Reinhol.

Zrenjanin. Becicherecul Mare was granted the privilege of fair-holding town on 8 May 1769 by Maria Theresa. On this occasion was probably established the Citizen's guard which, on 12 July 1779, received Count Christophorus Niczky with military honours upon his arrival in town.

Oravița. The town's German inhabitants, organized into an armed guard led by the forestry inspector Meier, took up arms against the Ottoman troops and Romanian rebels which attacked the town on 4 June 1738. In 1809, when the regular troops left town, Oravița miners formed an armed unit. Between 1752 and 1763 we have information about a Guard of armed miners, known as the "Werkschütz" and maintained with chamber funds, whose members were recruited only from among the German population.

Pančevo. In 1794, Panciova received free town (Freie Comunität) privileges, on condition that, besides the payment of a tax, it should create an armed unit from among its citizens. During the French war, following the Imperial call of 20 August 1808, the town organized a battalion of volunteers.

* LajosKakucs@online.de.

Reșița. During the 1789 war with the Turks, the forestry inspector of the Chamber estates in Reșița, Beckmann, organised, acting upon orders of the Vienna Military Council, an armed Civil guard, made up of 600 shooters. In the spring of 1848, a National Guard (Bürger Garda) of 173 citizens was formed in Reșița.

Timișoara. The first information about the existence of citizens organized to provide military support to the administration dates back to the year 1735. Besides military actions, the armed Citizens' Guards (known as "Bürgergarde" and "Freie Compagnie") ensured the protection as well as the quarantine of provisional hospitals at Fântâna Pașei and at the Green Forest Hunters' Lodge during the plague of 1838-1839.

When it was given the privileges of free royal town through the imperial diploma issued by Joseph II on 21 December 1781, point No. 10 of the diploma stated: "*Die Bürger der Stadt sollen im Krieg und Zeiten der Gefahr im Einvernehmen und mit der Zustimmung des Militärkommandos und der politischen Führung mit der Waffe in der Hand der Festung wehren, alle Versuche und Verschwörungen feindlicher Kräfte denunzieren und gegenüberstellen.*"

Vršac. The excellent expert in the town's history, the historian Felix Milleker, reports on the existence of a Shooting Society as early as 1730. According to Milleker, the Shooting Society was also known as the "Schützen."

Vinga. The Bulgarian citizens of the town (which became a fair-holding town in 1744), had the right to elect freely the town's administration, consisting of a judge and 6 jurors. In addition to this, they had to maintain an armed civilian company which, in exceptional cases, also rendered service in Timișoara. The provisions of the diploma issued by Maria Theresa on 1 August 1744 granted special rights to the Bulgarian citizens settled here. Beside the right of the sword (i.e. the right to also administer justice in capital cases), the town's administration also had the obligation to maintain an armed company (Landmiliz) for the defense of the town.

Beside the already mentioned towns, for the period studied we have data on the activity of civil guards or shooting societies in over 70 rural localities with German population.

Introducere

După al Doilea Război Mondial, dar în special în deceniile trecute, în mai multe țări vest-europene, dar în primul rând în cele de limbă germană, suntem martori ai unei reînvieri a gărzilor civice. Serbările tradiționale ale orașelor din Germania sau Austria sunt de neînchipuit fără defilarea gărzilor civile înarmate, îmbrăcate în uniforme lor tradiționale. Vrem să subliniem de la început că în cazul serbărilor gărzilor, la reînvierea tradițiilor seculare nu se poate vorbi despre nuanțe militariste, ci doar despre revenirea la păstrarea tradițiilor civice ale orașelor.

În lucrarea sa de amploare despre istoria gărzilor cetățenești din Austria, regretatul autor Alexander Sixtus von Reden¹ vorbește despre 5 etape distincte. După Sixtus gărzile civile din Europa apuseană apar în sec. XII–XIV în orașele cu o dezvoltare economică deosebită. Aceste gărzii înarmate, alcătuite din rândul cetățenilor mai înstăriți, au stat în toate cazurile sub comanda primarilor. Prima garda civilă din Austria – Societatea Arcașilor (Bogenschiützen-Gesellschaft) a orașului Klosterneuburg – a fost înființată la data de 18 februarie 1288 de către cetățenii urbei chemați să sprijine lupta prințului Adalbert I împotriva orașenilor din Viena. Un meșter trăgător (Schützenmeister) al orașului Viena a fost amintit în documente abia în anul 1305².

Este de remarcat un fenomen interesant între activitatea gărzilor civice și înființarea unor parcuri

orașenești din centrele urbane din Europa. Primele corelații de acest gen se pot observa în orașele din nordul Italiei în sec. al XIII-lea, unde cetățenii mai înstăriți se strâng în asociații pentru crearea unor grădini plasate în afara zidurilor cetății. Aceste asociații semi-militare sau cu caracter religios au stat sub patronajul Sfântului Sebastian. Sediul asociațiilor aflate în aceste parcuri situate în afara zidurilor au fost locuri ideale și pentru trageri cu arcuri... iar mai târziu pentru trageri cu arme de foc³.

A doua etapă în dezvoltarea gărzilor civile înarmate din Austria a fost perioada războaielor husite (1419–1434), apoi în timpul pericolului otoman (1529–1683). În aceste faze, pe lângă combaterea dușmanului extern, gărzile civile înarmate au fost atrase și în luptele religioase în perioada Războiului de 30 de ani. În timpul pericolului otoman din perioada primului asediu al Vienei, în anul 1529, o parte a membrilor Gărzii Cetățenești a fost deja înarmată cu arme de foc. Dintre cei 2.881 de membri ai gărzilor cetățenești din Viena, care, cu ocazia încoronării împăratului Ferdinand I în anul 1558, au defilat în fața împăratului, 960 au fost dotați cu arme de foc deosebit de moderne pentru epoca respectivă. În aceste decenii, pe lângă Gărzile Orașenești înarmate, un rol important a revenit Milițiilor Populare staționate sau organizate pentru apărarea granițelor de sud ale imperiului.

Etapă următoare a istoriei gărzilor cetățenești din Imperiul Habsburgic a constituit-o perioada domniei împăratului Carol VI și a împărătesei

¹ Reden 1987.

² Galler 1976.

³ Vezi Gotheim 1977.

Maria Terezia, când apariția gărzilor cetățenești a fost legată de conflictele militare permanente ale Imperiului cu turcii și de organizarea colonizărilor provinciilor recent cucerite. Aceasta etapă a fost caracterizată prin formarea gărzilor cetățenești, a milițiilor populare și a regimentelor de graniță în Banat. O scurtă excepție o constituie doar primii ani ai domniei lui Iosif II, când în afara regimentelor de graniță, a fost desființat prin ordonanțele imperiale restul gărzilor civice înarmate.

A patra etapă a istoriei gărzilor cetățenești se leagă de anii războaielor franceze din timpul lui Napoleon. Această etapă a fost caracterizată prin renașterea gărzilor cetățenești ale orașelor liber regești și ca ultimă etapă a activității banderilor nobiliare din istoria Ungariei.

După înlăturarea pericolului francez, atât activitatea gărzilor orașenești, cât și a banderilor nobiliare, a căror activitate se limita la nivelul comitatelor, s-a îndreptat tot mai mult spre „sfera internă”, precum cea a tragerilor și defilărilor tradiționale cu ocazia unor serbări locale și religioase. În anul 1840 autoritățile centrale au înregistrat toate organizațiile paramilitare din Imperiul Habsburgic, punându-le sub o comandă unică.

Ultima fază a gărzilor cetățenești înarmate din imperiu a fost înregistrată în timpul revoluției de la 1848–1849. La începutul revoluției, în cele mai multe orașe gărzile cetățenești tradiționale au fost desființate sau unite cu gărzile revoluționare recent înființate, care în așezările cu populații multietnice au fost organizate și pe baze naționale.

După cunoștințele noastre, prima gardă cetățenească din Ungaria a fost înființată în anul 1510 în localitatea Késmárk (azi Kežmarok în Slovacia)⁴, urmată de cea din Kőszeg în 1575, de cea din Selmecbánya în 1654 (azi Banská Stavnica în Slovacia) și cea de la Buda în anul 1669. Ele au fost urmate de cele din orașele Győr (1790?), Vác (1793), Sopron (1809)⁵ și Szeged (1741)⁶. Primele poligoane orașenești de tragere au fost amintite la Bratislava în anul 1439 și la Cluj în anul 1519⁷. Desigur, cu totul altfel a evoluat istoria gărzilor civile în fostele ținuturi aflate anterior sub ocupație turcească, cum era și Banatul. După cum vom vedea, conform celor relatate de istoricul Felix Milleker, prima miliție civică din Banat a fost semnalată în jurul anului 1730 în localitatea Vârșeș,

despre activitatea acestora lipsind informațiile concrete⁸. În capitala provinciei, la Timișoara, în anul 1743 a fost semnalată existența unui restaurant cu un poligon de tragere care, chiar dacă indirect, confirmă activitatea unei gărzi cetățenești⁹.

Ideea înființării gărzilor cetățenești în orașele liber regești din Ungaria a apărut în timpul domniei împăratului Iosif al II-lea. Ele au fost chemate la menținerea ordinii și pazei orașelor în timpul războaielor cu turcii, când garnizoanele din aceste orașe au fost trimise pe front. Garda Cetățenească de la Buda cu 300 de oameni a fost subordonată direct comandamentului armatelor imperiale din Ungaria. Din subordinea Locotenenței Regale serviciul militar a fost preluat inițial de Garda Trăgătorilor, deja existentă, apoi de cele 7 companii formate din rândul cetățenilor de la Buda și din Pesta¹⁰. Politica inițiată de Iosif II a fost continuată și de urmașul său la tron, împăratul Leopold II. Consilierul noului suveran, Leopold Alois Hoffmann, a prezentat împăratului la data de 4 iulie 1790 actul intitulat „Proiectul privind organizarea Gărzilor Civice din orașele liber regești din Ungaria și în primul rând din orașele Buda și Pesta”. Aceste gărzi, ca și banderile nobiliare existente, urmau să fie recrutate dintre elementele loiale și ca unități să fie subordonate direct Curții imperiale. Organizarea acestor unități, cunoscute uneori și sub numele de Gărzi ale Trăgătorilor recrutate dintre cetățenii orașelor regești, își are începutul la mijlocul anului 1790. Fiind recrutate în marea majoritate a cazurilor din rândurile orașenilor germani sau sârbi, unitățile au urmărit realizarea unui echilibru de forțe față de banderile alcătuite din rândurile nobilimii maghiare¹¹. Neînțelegerile dintre vechile Gărzi ale Trăgătorilor precum și schimbările politice au dus la tergiversarea țărilor prevăzute în planul lui Hoffmann, iar în toamna anului 1790 chiar la suspendarea planului¹².

Gărzile cetățenești din Banat

Pe baza informațiilor furnizate de literatura de specialitate de până acum este deosebit de greu de stabilit când se poate vorbi despre apariția primelor formațiuni civile înarmate în Banat. Prima informație în acest sens poate fi considerată lucrarea

⁴ Schematismus 1888. Copia xerox a catalogului a fost pusă la dispoziția noastră de prof. Walter A. Schwarz de la Muzeul Militar din Viena.

⁵ Milleker 1930.

⁶ Molnár 1988, 76–119; Molnár 1992, 94–119; Bagi-Katkóné 1999, 592.

⁷ Kovács-Kiss 2001, 20.

⁸ Milleker Werschetz, I, 1886, 129.

⁹ Kakucs 2010, 476.

¹⁰ Molnár 1992, 101.

¹¹ Molnár 1992, 102.

¹² Magyarország története 1983, 64–65. Îl citează pe Mályusz Elemér, A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. *A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve*, I, Budapest (1931), 243.

istoricului Czimer Károly¹³, care folosind relatarea istoricului Hatványi Mihály (numele civil Horváth Mihály) susține că în timpul asediului cetății Timișoara în 1551, trupele turcești au trimis biletele în limba română prin care au cerut apărătorilor capitularea cetății. În literatura de specialitate este cunoscut faptul că în anul 1552 printre apărătorii cetății se număra și un detașament format din 200 de cetățeni înarmați ai orașului, care era din anul 1364 oraș liber regesc. Conducerea acestui detașament (aflat în rezervă în preajma asaltului general din 25 iulie) a avut în 25 iulie o întrevvedere cu căpitanul István Losonczy. În ceea ce privește scrisoarea în limba română, trebuie să amintim faptul că voievodul moldovean, Iliș Rareș (1531–1562), se afla cu un contingent în tabăra otomană. Solii voievodului, frații Pitar, au tratat cu Losonczy despre predarea orașului.

Desigur, ne lipsesc informațiile certe despre structura etnică a populației orașului Timișoara, care ne-ar explica de ce scrisoarea cu pricina a fost scrisă în limba română, deși uzanța cerea folosirea limbii latine de cancelarie a orașului (numai 15 documente rămase din perioada până în 1552). Cunoaștem faptul că nici comunitatea locuitorilor sârbi, stabiliți în jurul orașului în mod organizat, cu drepturi garantate de regalitatea maghiară, nu a dispus de drepturi administrative-militare de sine stătătoare. Din aceste motive trebuie să ținem cont și de varianta posibilă, că epistola trimisă ar fi fost una în limba spaniolă, adresându-se detașamentului spaniol, care reprezenta o greutate considerabilă în apărarea orașului asediat.

Mult mai bine este documentată existența unităților paramilitare din Banat la sfârșitul secolului XVII, recrutate mai ales din rândul populației sârbe și române. Astfel, este cunoscut faptul că în anul 1685 garnizoana sârbă din Arad a schimbat frontul, trecând de partea austrieilor. Exemplul lor a fost urmat și de cei 5.000 de membri ai unităților aflate sub comanda căpitanului Petrovici Novac, staționate de-a lungul Mureșului, care în cursul anului 1687 au trecut în tabăra habsburgică. Trecerea unităților sârbești aflate mai înainte în slujba turcilor este dovedită prin faptul că în anul 1693 pe lângă trupele habsburgice sunt semnalate garnizoane sud-slave în cetățile din Szeged, Arad și Novi Sad, iar după 1702 la Vărădia de Mureș, Soimuș, Păuliș, Glogovăț-Vladimirescu, Pecica, Șemlacu, Nădlac, Cenad, Gyula, Ineu și Hălmașiu. Tot din anul 1702 avem știri despre o unitate compusă din 227 de membri ai Miliției Bulgare din Arad. Destul de incert este statutul unității mixte româno-sârbe din

Timișoara, unitate compusă din două companii, a cărei existență cercetătoarea M. M. Alexandrescu-Dersca-Bulgaru o datează în anii 1590–1591¹⁴. Istoricul Pesty Frigyes ne relatează despre prezența unei unități sârbe din Lugoj, care în anul 1688, împreună cu mica garnizoană otomană, a cedat fără luptă orașul trupelor habsburgice aflate sub comanda generalului Veterani¹⁵.

Un capitol nou în istoria milițiilor sârbești din Banat se deschide după încheierea păcii de la Passarowitz din anul 1718. Pentru asigurarea granițelor sudice ale provinciei recent ocupate, guvernatorul provinciei, generalul Mercy Florimund intenționa strămutarea trupelor sârbești de la fosta graniță de pe linia Tisa-Mureș spre malul Dunării. Fiindcă aplicarea acestui plan a întâmpinat rezistența deosebit de puternică a grănicerilor, pentru asigurarea controlului granițelor pe linia dintre Panciova-Biserica Albă și Orșova, Mercy a dispus înființarea unui corp format din 140 de infanteriști și 100 de cavaleriști. După 1722 aceste unități au fost sprijinite și de formațiunile semi-militare recrutate dintre locuitorii așezărilor strategice noi create și populate cu coloniști germani în aceste zone. În anul 1726, după unele surse deja în 1724, Mercy a creat primele unități ale trupelor grănicerești cu o capacitate de 4.200 de oameni, recrutați din rândul locuitorilor români și sârbi din zonele Timișoara-Ciacova-Odzaci (Serbia) și Ohaba-Mâtnic¹⁶. O unitate similară din orașul Timișoara este amintită într-o adresă a Administrației Provinciale din anul 1735, care cerea o listă nominală a acelor cetățeni din oraș, care pentru serviciile militare aveau dreptul de a ține acasă cai și armament¹⁷. Din actul amintit nu reiese cu claritate dacă a fost vorba despre servicii militare temporare sau permanente.

Între anii 1737–1739 atât milițiile sârbești, cât și alte formațiuni civile înarmate au participat la luptele împotriva trupelor otomane și la înăbușirea răscoalei populației române din Banat. Într-un rescript al administrației provinciale din luna mai 1738 au fost amintite unitățile voluntarilor din Banat – „Banatische Volänters” – integrate în Regimentul Cantacuzino¹⁸. În anul 1738 o grupare formată din 70 de cetățeni sârbi din Timișoara a participat la represaliile armatei habsburgice împotriva răsculaților români¹⁹. Din informațiile lui Felix Milleker reiese că în luna

¹⁴ Feneșan 2006, 173.

¹⁵ Pesty 1884.

¹⁶ Hitzinger 1817–1823, 11.

¹⁷ Baróti Adattár, II, 288.

¹⁸ Baróti Adattár, I, 188.

¹⁹ Marchescu 1941, 60.

¹³ Czimer 1893, 15–71, 196–229, 308–376.

ianuarie 1738 o Gardă Cetățenească înarmată, formată din 230 de cetățeni sârbi din Timișoara, apoi o gardă mixtă, formată din cetățeni sârbi, germani și maghiari din Timișoara, a fost trimisă spre zonele Vârșetului pentru a participa la luptele duse împotriva turcilor și a răsculaților români²⁰. Concomitent cu acțiunile militare amintite, Garda Cetățenească din Timișoara (Bürgergarde), precum și membrii Companiei Voluntarilor Bănățeni (Freie Compagnie – la Baróti „Banatische Volänters”) au asigurat paza și siguranța carantinei spitalelor improvizate în timpul ciumei din 1738 la Fântâna Pașei și la Pădurea Verde²¹.

Deoarece forțele paramilitare din Banat s-au dovedit a fi insuficiente în luptele cu turcii și cu răsculații români în anii 1738–1739, după terminarea conflictelor, autoritățile habsburgice, sub comanda comisarului imperial generalul baron Engelshofen, au plănuit transferarea trupelor grănicerilor sârbi, staționate pe linia Tisa-Mureș, pe malul Dunării între Panciova și Palanca Nouă. Din cauza rezistenței grănicerilor sârbi aceste măsuri au întârziat, iar între anii 1746–1747 pentru asigurarea liniei Dunării și a Regiunii Miniere, autoritățile habsburgice au hotărât formarea unor unități paramilitare, denumite „Land Miliz”, recrutate din rândul populației germane. Această unitate cu o putere de un batalion a constituit în anul 1764 baza primului regiment de graniță. Înființarea regimentelor de graniță din Banat a fost precedată și de constituirea a 8 companii formate din veteranii armatei imperiale dislocați în localitățile Sefkerin, Jabuka, Panciova, Starcevo, Omoljica, Aga-Brestovăț, Plocicas și Kovin pe linia râurilor Timiș și Mureș²². Dislocarea și strămutarea grănicerilor sârbi de pe linia Tisa-Mureș spre nordul Dunării s-a încheiat prin publicarea la data de 12 noiembrie 1774 a privilegiilor pentru Districtul Militar Privilegiat Kikinda (Kikindaer Districht), care a cuprins pe lângă Kikinda Mare, localitățile Franjova, Melence, Mokrin, Kikinda Mică, Beodra, Kuman, Taras, Josefovo (azi în Kanija) și Krstur. După un secol de existență, în anul 1870, acest district a fost încorporat în comitatul Torontal.

Paralel cu înființarea milițiilor din Banat, pe întregul teritoriu al imperiului au fost luate măsuri pentru formarea unităților de voluntari. Scopul acestor măsuri a fost contracararea pericolului iminent creat prin intrarea în decembrie 1740 a trupelor prusace în Silezia, în timpul conflictului militar izbucnit în cadrul războiului de succesiune

dus pentru tronul Austriei. În fața pericolului extern, la cererea împărătesei Maria Terezia, dieta maghiară din Bratislava convocată în anul 1741, pe lângă stocarea trupelor cu 13 batalioane de infanteriști și 15 de călăreți, a aprobat și înființarea unor corpuri de voluntari pentru perioada războiului. După încheierea păcii de la Aachen în anul 1748, mare parte a milițiilor recrutate în Banat a fost desființată, altele, între care și cele ale vânătorilor (Jäger-und Scharfschützen-Corps) precum și unele corpuri formate din voluntari croați și sârbi au fost păstrate²³.

Conform adresei din 1744 a administrației, un batalion al voluntarilor din Banat (Banatische Volontärs Bataillon) a fost pregătit pentru plecare spre câmpul de luptă²⁴. Din acest batalion făceau parte și soldații Schwerke Ioan și Dimitro Craiovan care, conform informațiilor unui act al administrației districtului Vârșet din anul 1745, au fugit în tabăra prusacă²⁵. În timpul războiului de succesiune a fost înființat și Batalionul Voluntarilor din Banat (Banatische Freibatalion), care, conform unui rescript al Curții de la Viena, a fost desființat la 29 ianuarie 1746. Pentru soldații batalionului care au vrut să slujească mai departe a fost permisă înrolarea într-o unitate combatantă²⁶. Ca și după războiul cu turcii din anii 1737–1739, din rândul foștilor combatanți-voluntari ai războiului de succesiune a fost recrutată marea majoritate a cnezilor și ober-cnezilor așezărilor române și sârbe din Banat în deceniile următoare²⁷.

Vorbind despre gărzile cetățenești înarmate din Banat din primele decenii ale secolului XVIII trebuie subliniat faptul că deja într-un contract din anul 1738, încheiat între Camera Aulică și companiile particulare pentru exploatarea și prelucrarea minereurilor (Gewerkschaften) a fost specificat că, în caz de pericol, ultimii erau obligați la asigurarea pazei și siguranței întreprinderilor. Una dintre aceste unități a fost acea Companie Minieră, (Bergschützen-Compagnie), înființată în decembrie 1738, care a fost aprobată și sprijinită financiar și de Camera imperială din Viena²⁸. Pe lângă compania de mai sus, în anii amintiți, pe teritoriul Banatului Montan au fost create o serie de alte formațiuni civile înarmate, chemate să asigure paza așezărilor miniere și a obiectivelor industriale. O astfel de unitate fusese cea aflată

²⁰ Milleker 1886, 106–107.

²¹ Hammer 2011, 40–41.

²² Milleker 1925 b; Roth 1988.

²³ Bánlaky 1928–1942.

²⁴ Baróti Adattár, I, 195.

²⁵ Baróti Adattár, I, 527.

²⁶ Baróti Adattár, I, 68.

²⁷ Feneșan 1996, 172.

²⁸ Baróti Adattár, I, 46.

sub comanda maistrului minier Hartenfels, care în primăvara anului 1738 cu cei 188 de oameni înarmați a încercat apărarea unităților economice, dar și a vieții locuitorilor din așezările miniere din Oravița, Ciclova și Moldova Nouă, amenințate atât de trupele otomane, cât și de răsculații români. Într-un raport din luna mai 1738, semnat de Hartenfels și de alți funcționari, trimis conducerii administrației Banatului, au fost semnalate următoarele formațiuni de apărare civilă înarmate:

- 40 de mineri (Bergschütze) sub comanda lui Hartenfels;
- 120 de înarmați, membri ai miliției Deutsche Landmiliz din Potoc, aflați sub comanda căpitanului Schmidt;
- o companie cu 80 de oameni;
- 40 de înarmați din Maidanpek;
- o companie sub comanda locotenentului Siricika în Moldova;
- o companie sub comanda maistrului Lemberger de la Dognecea²⁹.

De evenimentele din 1737–1739 se leagă ridicarea maistrului minier Hechxengarten din Sasca în rândul nobilimii în anul 1749, ca răsplată pentru faptele sale din timpul războiului, când în fruntea unei unități formate din mineri a respins atacul răsculaților veniți din Maidanpek³⁰.

Sursele vremii dovedesc că membrii gărzilor cetățenești înarmate au provenit din rândul minerilor și a muncitorilor de la furnalele și atelierele de prelucrare a metalelor. Că activitatea lor nu se limita numai la perioada anilor 1737–1739 ne dovedește o cerere din anul 1740 prin care minerii din „Bergschütz” cereau ca timpul pentru exercițiile militare și de tragere să fie recunoscut și plătit ca timp de muncă în subteran³¹. Menținerea formațiunilor civile înarmate și după anii 1737–1739 a fost cerută atât de pericolul otoman, cât și de stabilitatea provinciei amenințată permanent de atacurile lotrilor. De exemplu, din cauza lotriei a fost nevoie să fie înființate în anul 1757 unități civile înarmate în localitățile miniere Sasca și Moldova. Pe lângă aceste unități exista și o formațiune înarmată a minerilor numită „Bergschütz”. În rubricile contabilității minelor din Sasca din anul 1760, pe lângă cheltuielile generale, se găsește o rubrică cu o sumă de 80 de florini pentru trageri: „Freischiesgelder”. Raportate pentru întreaga Zonă Montană sumele pentru trageri se ridicau la 281 de florini³².

Din timpul războiului cu turcii din anul 1789, avem informații despre mai multe unități formate

din rândul locuitorilor sârbi ai Districtului Militar Privilegiat Kikinda Mare. Cea denumită „Banater Freipartisten Corps” a participat activ la luptele din jurul localității Smederevo³³. După înlăturarea pericolului otoman, autoritățile habsburgice au dizolvat repede aceste unități. Pe lângă Districtul Militar Privilegiat Kikinda unități similare au fost organizate și pe teritoriul Banatului Montan. Cea mai numeroasă, cu 600 de înarmați, a fost cea din Reșița organizată de inspectorul silvic cameral Beckmann din ordinul Consiliului Militar din Viena (Hofkriegsrat), care suporta jumătate din cheltuielile necesare pentru întreținerea trupe³⁴.

În cazul așezărilor miniere din Banat menținerea unităților de apărare, formate din rândul populației civile, a fost necesară și în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, din cauza incursiunilor bandelor de hoți, care au avut bazele pe teritoriul controlat de turci, în sudul Dunării. În luna septembrie a anului 1779, o astfel de ceată a pârjolit localitatea Mehadia și a jefuit locuitorii din Moldova-Nouă³⁵. În anul 1775, locuitorii înarmați din Lugoj au organizat mai multe expediții pentru nimicirea bandelor de hoți, care au periclitat viața normală a orașului și a localităților înconjurătoare³⁶.

Gărzile Cetățenești și Banderiile Nobiliare din Banat în timpul războaielor napoleoniene

A doua fază importantă a înfloririi milițiilor populare și a banderilor nobiliare din Banat se situează în perioada îndelungată a războaielor franceze. La lucrările Dietei maghiare, convocată la Bratislava în toamna anului 1796 pentru sprijinirea Curții habsburgice în fața pericolului francez, au participat deja și delegațiile celor trei comitate bănățene recent reînființate. Despre ajutorul concret al acestora pentru Curtea din Viena s-a discutat pentru prima oară la o întâlnire a reprezentanților nobilimii convocată de comitele suprem al Timișului, Mihályi Splényi József, ținută la data de 23 iunie 1797 în orașul Timișoara. La această întâlnire reprezentanții comitatelor Arad, Csongrád, Békés, Cenad, Timiș, Caraș și Torontal au hotărât înființarea a două corpuri. Comanda corpului format din nobilimea comitatelor Békés, Cenad, Timiș și Torontal urma să aibă comitele de Timiș, Lovász Zsigmond, secondat de reprezentantul comitatului Torontal, Écskai Lázár Ágoston în calitate de căpitan și un alt nobil, numit Posfay, din Caraș în calitate de căpitan adjunct. Celălalt

²⁹ Feneșan 1973, 165–185.

³⁰ Das Banat 2011, 548.

³¹ Wessely 1937, 55, 76.

³² Kadan 1940, 67.

³³ Borovszky *Torontál*, 431.

³⁴ Schreiber 1943, 190.

³⁵ Szentkláray 1870, 378–379.

³⁶ Iványi 1907.

corp urma să fie format din insurgenții comitatelor Arad, Csongrád și Caraș³⁷. Unitatea formată din 265 călăreți din comitatul Timiș a ajuns în tabăra militară aflată în jurul orașului Szombathely, însă după încheierea păcii de la Basel și Campo-Formio la 17 octombrie 1797, această unitate s-a reîntors în Banat fără a participa la acțiunile militare. Tot fără luptă s-au întors în Banat și cele trei companii de pedestrași și o companie de călăreți ale comitatului Timiș, care în timpul insurgenței din anul 1800 au ajuns până la Wien-Neustadt. Trupele nobiliare pregătite pentru a treia insurecție, votată la Dieta din Bratislava în septembrie 1805, au rămas acasă, deoarece după bătălia de la Austerlitz și ocuparea Vienei de către trupele franceze, împăratul Francisc I al Austriei a cerut pace și la 26 decembrie a semnat cu Napoleon tratatul de la Bratislava. După informațiile lui Szinyei József, la acțiunea nobiliară din anul 1805 a participat și viitorul primar Josef Klapka – atunci în vârstă de 18 ani – în calitate de ofițer al Corpului de Cavalerie al Gărzii Cetățenești din Timișoara, care în timpul insurecției a făcut parte din Banderia Comitatului Timiș³⁸. Pentru meritele sale deosebite, Klapka a fost numit căpitan al Corpului de Cavalerie al Gărzii Cetățenești din Timișoara³⁹. În anul 1809, când trupele garnizoanei au fost trimise pe front, Klapka, în calitate de comandant al Gărzii Cetățenești în rang de maior, a asigurat paza orașului și a tezaurului imperial depozitat în oraș. Pe lângă activitatea sa de comandant al gărzii orașenești merită să mai adăugăm și faptul că Josef Klapka, în rang de colonel adjunct, a reprezentat pe propriile cheltuieli garda orașului la consfăturile gărzilor orașelor liber regești din Ungaria în anul 1816, consfătuire convocată de arhiducele Joseph la Buda⁴⁰.

Rolul dietelor ca instanțe pentru proclamarea insurecțiilor nobiliare și greutățile administrative puse de comitate în calea organizării banderilor au demonstrat deja ineficiența militară a acestui sistem de apărare al imperiului. În urma hotărârilor dietei din anul 1808 Curtea de la Viena a obținut aprobarea ca în caz de nevoie în următorii 3 ani să proclame fără aprobarea dietei organizarea insurecțiilor. Acest prilej s-a ivit deja în anul 1809, când la ordinul împăratului Franz I, arhiducele Joseph a proclamat insurecția generală⁴¹. Sistemul insurecțional (Landwehr) instituționalizat cu această ocazie va rămâne în vigoare până în anul 1852.

În timpul insurecției nobiliare din anul 1809 banderia comitatului Timiș, formată din 139 de voluntari nobiliari, a ajuns în timp pe front și a participat la bătălia de lângă Győr și s-a reîntors în Banat numai după încheierea păcii cu francezii⁴². Informații sporadice avem despre participarea contingentului nobiliar din Torontal, compus din 591 de persoane, aflate sub comanda nobilului Lázár Lukács⁴³. Deținem mai multe informații despre desfășurarea insurecției nobiliare din comitatul Caraș în anul 1809. În acest an au participat la insurecție 88 de nobili din comitat. Insurgenții care dintr-un anume motiv nu puteau să participe personal la expediția militară, puteau să trimită un înlocuitor sau să se răscumpere de la serviciu. Insurgenții din Caraș, aflați sub conducerea ofițerilor D'Elle-Vaux László, Hoffmann Antal și Czompó Mihály, împreună cu cei din Arad și din Timiș au pornit spre locul de adunare al insurgenților bănățeni, aflat în comitatul Torontal. La începutul lunii mai, pentru exercițiul comun, toate contingentele amintite s-au adunat în tabăra comună de lângă localitatea Giarmata, de unde la 15 mai au pornit spre Viena, participând în zilele de 21–22 mai la luptele de lângă Aspern. În timpul bătăliei de la Győr, insurgenții din Banat s-au aflat în tabăra lor de lângă Szőny. La începutul lunii iulie regimentul din Torontal a participat la unele ciocniri cu francezii în care s-au remarcat: sergentul Lechner, caporalul Krasznetz, precum și soldații Varga și Radezky. De menționat este faptul că dintre cei 170 de călăreți din Caraș marea majoritate a soldaților de rând au fost români. Pe lângă insurgenții din Caraș, 103 persoane, mai ales funcționarii din zonele montane, dar și medicii și moșierii au livrat pentru întreținerea armatei 730 de măsuri de grâu, 140 de secară, 805 de ovăz și 949 de cucuruz⁴⁴. În scopul introducerii limbii maghiare la exercițiile gărzilor nobiliare istoricul și scriitorul Percsényi Nagy László (1768/1771?–1824), funcționar al comitatului Arad, a tradus din limba germană în limba maghiară regulamentul exercițiilor⁴⁵.

Deosebit de interesant este cât de mare a fost ecoul războaielor franceze în viața românilor din Transilvania și Banat, precum și participarea numărului de voluntari la aceste lupte. Astfel, voluntarii români din comitatele Arad, Békés și Cenad au fost organizați de Vasile Georgevici (1764–1826), Constantin Lucacec și Moise Nicoară (1784–1861)⁴⁶. Martor ocular

³⁷ Hermán 1911.

³⁸ Szinyei; Borovszky *Temes*, 375.

³⁹ ANRSJT, *Fond Colecția Documente Muzeul Banatului*, nr. 794.

⁴⁰ Berkeszi 1900 a, 14–16.

⁴¹ Szilágyi 1898.

⁴² Hermán 1911.

⁴³ Borovszky *Torontál*, 450.

⁴⁴ Schiff 1916.

⁴⁵ Percsényi-Nagy 1809.

⁴⁶ Bocșan et alii 1994, 41.

al evenimentelor, cronicarul Nicolae Stoica de Hațeg (1751–1833) relatează despre preotul Vasile Georgevici din Cerneteaz, care a recrutat 150 de voluntari și și-a manifestat dorința de a participa personal la luptele împotriva francezilor. După câțiva ani, în preajma luptelor din anul 1811, Vasile Georgevici a adunat peste 1.400 de dezertori din armata imperială, convingându-i să se întoarcă la unitățile lor. Mai mult, în fruntea dezertorilor din jurul Timișoarei, Vasile Georgevici s-a deplasat personal la Viena. Pentru meritele sale deosebite, preotul din Banat a fost primit în audiență de împăratul Franz I⁴⁷. Străduințele lui Vasile Georgevici au avut efecte pozitive și asupra carierei preoțești. Pe lângă ordinele imperiale, în anul 1814, preotul din Cerneteaz a fost numit de împăratul Franz I locțiitorul episcopului Constantin Șuboni din Timișoara⁴⁸. Alături de aportul lui Vasile Georgevici poate fi amintită și contribuția comerciantului Petru Malinița din Mehala, care a plătit o sumă de 2.029 de forinți pentru sprijinirea războiului, dar și a episcopului Petru Joanovici Vidak, care a preluat cheltuielile de înzestrare ale unui călăreț⁴⁹.

Gărzile civile din Banat în timpul revoluției din anii 1848–1849

Ideea înființării Gărzilor Naționale (punctul 5 din cele 12 cereri înaintate de Cercul Opoziției din Ungaria) a fost formulată în preajma izbucnirii revoluției la adunarea opoziției din capitala Ungariei în 12 martie 1848. Înființarea gărzilor a fost votată după discuții controversate abia la ședințele Dietei de la Bratislava în primăvara anului 1848 ca Legea nr. XXII. În urma izbucnirii revoluției, în noaptea de 15 spre 16 martie 1848, la propunerea Comitetului pentru menținerea ordinii au fost înarmați cetățenii din Pesta, urmași în data de 17 de cei din Székesfehérvár și în 18 de cei din Szeged. Înarmarea populației civile din Timișoara a fost inițiată de autoritățile foarte conservative ale comitatului, cu scopul evident de a controla activitatea lor⁵⁰. În Timișoara, ca și în celelalte centre urbane din Ungaria, membrii gărzilor naționale au fost recrutați din rândul burgheziei. Garda Națională din Timișoara a fost înzestrată la sfârșitul lunii martie cu 200 de puști⁵¹.

La Timișoara, ca și în cazul celorlalte orașe libere, exista o tensiune destul de mare între membrii

Gărzilor Naționale recent înființate și între Gărzile Cetățenești deja existente. Gărzile tradiționale, formate dintre cetățenii mai înstăriți, s-au opus cu vehemență desființării statutelor vechi, insistau pentru folosirea uniformelor pompoase și s-au opus cu îndârjire ideii de unire cu gărzile naționale recent înființate. Opoziția îndelungată a gărzilor vechi a fost anulată prin intervenția categorică a primului ministru al guvernului, Batthyány Lajos. Dintr-un raport al lui Vukovics Sebő din 25 martie 1848, adresat primului ministru Batthyány Lajos, reiese că Garda Națională din Timișoara a avut 370 de membri⁵².

La Timișoara, ca și în Arad, Gărzile Cetățenești vechi au fost organizate pe bază națională, pe când gărzile recent înființate au refuzat acest mod de organizare. Dintr-un raport al lui Vukovics Sebő aflăm „că membrii gărzilor vechi nu s-au gândit la desființarea unităților, din contră, au făcut o propagandă intensă pentru recrutarea noilor membri și pentru împiedicarea activității noilor gărzi înființate”⁵³. În dorința ameliorării rezistenței membrilor vechi ai gărzilor tradiționale, într-o scrisoare a autorităților locale semnată în frunte cu primarul Johann Nepomuk Preyer adresată primului ministru Batthyány Lajos, s-a propus recunoașterea structurilor anterioare ale gărzilor. În răspunsul său din 6 iulie 1848 Batthyány a refuzat recunoașterea statutelor anterioare ale gărzilor vechi, cerând integrarea lor în structurile gărzilor naționale recent înființate⁵⁴. În cazul Timișoarei, Batthyány a permis doar păstrarea independenței Gărzii Studențești, formată din rândul elevilor Seminarului Catolic și ai Facultății de Filozofie, ultima existentă între 1841–1848, deoarece statutul lor a fost aprobat de Ministerul Culturii deja la data de 13 mai 1848⁵⁵.

În contradicție cu organizarea rapidă a gărzilor naționale din orașele mai mari, în cazul majorității comitatelor înființarea noilor gărzi a fost mai anevoioasă. Teama principală a locuitorilor comitatelor Timiș și Torontal a constituit-o faptul că autoritățile pot să impună un serviciu militar asemănător cu cel al locuitorilor regimentelor de graniță. Cât de mare a fost frica de serviciul militar ne dovedesc memoriile lui Ormós Zsigmond, martor ocular al evenimentelor, conform cărui, în preajma alegerilor parlamentare din vara anului 1848, locuitorii satelor românești au refuzat ca numele lor să fie trecut pe listele de alegători, fiind convinși că

⁴⁷ Cosma 1938.

⁴⁸ Stoica 1981, 300.

⁴⁹ Hermán 1911, 30–34.

⁵⁰ Urbán 1973, 17.

⁵¹ Urbán 1973, 18.

⁵² Urbán 1973, 51.

⁵³ Urbán 1973, 64.

⁵⁴ Urbán 1973, 64.

⁵⁵ Urbán 1973, 76.

cei de pe liste vor fi chemați la serviciul militar⁵⁶. Organizarea gărzilor naționale din Caraș s-a limitat la așezările miniere. Înarmarea lor s-a făcut cu doar cele 247 de puști învechite pe care conducerea comitatului le-a obținut de la comandamentul militar din Timișoara. Asemănător de slabă a fost și înarmarea gărzilor naționale din Timiș și Torontal, al căror număr s-a ridicat la începutul verii anului 1848 la 500–600 de oameni⁵⁷.

În cazul comitatului Caraș organizarea gărzilor naționale a fost împiedicată și de interpretarea prevederilor Legii nr. XXII din 1848. Dacă în luna iunie 1848 primul ministru și ministrul finanțelor au interpretat legea în sensul ca gărzile să fie organizate pentru a asigura activitatea industrială în zona montană, în schimb Consiliul de Război de la Viena a cerut scutirea minerilor și a muncitorilor de la furnale de la obligațiile militare⁵⁸. Problema legată de organizarea gărzilor din Caraș a fost complicată și de atitudinea vechilor formațiuni înarmate ale minerilor, cunoscute sub numele de „Berg Militz”, care refuzau categoric încadrarea lor în noile gărzi create⁵⁹. Marea majoritate a membrilor din gărzile vechi, formate conform legilor din anul 1808, au provenit din rândul administrației minelor și a furnalelor. Aceste unități au fost desființate în luna mai 1848 prin ordinul comisarului guvernului maghiar, Vukovics Sebő. Membrii noilor unități formate în vara anului 1848 în localitățile Oravița, Reșița, Bocșa Germană și Dognecea au provenit 70% din rândul minerilor și al muncitorilor de la furnale⁶⁰. Înarmarea acestor gărzi a fost sub nivelul cerințelor. În ciuda insistențelor repetate ale guvernului de la Budapesta, autoritățile militare din Timișoara au refuzat consecvent înarmarea gărzilor recent înființate. Acestea din urmă au dispus în vara anului 1848 de cele 5.000 de lănci fabricate la uzinele din Reșița⁶¹.

În comitatul Caraș, la fel ca în marea majoritate a comitatelor cu populație nemaghiară, formarea gărzilor naționale a fost boicotată în vara anului 1848. Conform jurnalului funcționarului cameral Ungváry János din Lugoj, în vara anului 1848 pe lângă Lugoj și Făget gărzile naționale au fost organizate doar în câteva localități cu populație germană. În localitățile românești nu au fost organizate gărzi naționale⁶².

La sfârșitul lunii aprilie 1848, în luptele cu răsculații sârbi sprijiniți de armata imperială în comitatul Torontal, au apărut tot mai des gărzile naționale maghiare din comitatele vecine și îndepărtate. Luptele între sârbi și gărzile naționale maghiare din Banat au polarizat și mai mult contradicțiile naționale, la fel și luptele dintre armata imperială și cea maghiară din zonă. După ordinul din 13 iunie 1848 al lui Mészáros Lázár, ministrul de război al guvernului revoluționar maghiar, gărzile naționale din Cenad, Békés și Arad au fost trimise în taberele militare din Timiș și Torontal. La aceste lupte au participat și gărzile naționale din Timișoara și Lugoj. În ultimele luni ale anului 1848 atât trupele imperiale aflate sub comanda generalului Georg Rukavina din Timișoara, cât și unitățile regimentelor de graniță din Banat au dezarmat marea majoritate a gărzilor naționale fidele guvernului revoluționar maghiar. O parte dintre membrii acestora s-au înrolat în unitățile honveziilor. Conform statisticilor din toamna anului 1848 numărul celor înrolați în gărzile naționale maghiare în Banat era: în Caraș 530 de persoane, în Banatul Montan 1006, în Timiș 5026, în Torontal 700, iar în orașul Timișoara 400 de persoane. Cei din comitatul Caraș se aflau inițial sub comanda căpitanului de rezervă Asbóth Lajos, apoi a maiorului de rezervă Brukenthal Mihály. Cei din Timișoara au fost sub comanda maiorilor de rezervă Gundar Hiller, apoi Bajzát Bertalan, iar după 24 august au fost conduși de Parcsetics Zsigmond și Vukovics Mihály. Trupele călare din comitatele Caraș, Timiș și Torontal s-au aflat sub comanda maiorilor în rezervă Lukács János și Rohonczy Lipót.

După înăbușirea revoluției de la 1848–1849, în timpul războiului italo-francezo-austriac din anul 1859, autoritățile imperiale nu au reușit să găsească voluntari necesari din Banat pentru formarea unității „Banater Freikorp”⁶³.

Gărzile Cetățenești și Gărzile Naționale organizate în toamna anului 1918 au fost formate pe bază națională și au fost create la început atât pentru asigurarea ordinii și a siguranței populației civile în lunile tulburi ale destrămării monarhiei, cât și în scopul reorganizării teritoriale care a urmat. Pentru o scurtă perioadă, o excepție au fost gărzile din Timișoara asupra istoriei cărora vom reveni mai târziu. Prin punctul 8 din Capitolul V al hotărârii Comitetului Național Șvăbesc (Schwäbische Nationalrat) întrunit la 18 decembrie 1918 în Timișoara, delegații din 138 de localități din Banat și din Bačka au cerut dreptul de a înființa – după

⁵⁶ Urbán 1973, 32; Miklósik 2013, 26.

⁵⁷ Urbán 1973, 33, 62.

⁵⁸ Urbán 1973, 59.

⁵⁹ Urbán 1973, 65.

⁶⁰ Urbán 1973, 59.

⁶¹ Urbán 1973, 104.

⁶² O.SZ.K. Kézirattára, Oct. Hungarica, 466/52.

⁶³ Lay 2001, 196.

modelul elvețian – propriile miliții (Volksmiliz gleich dem Milizsystem der Schweiz)⁶⁴.

Gărzile Cetățenești și Societățile de Tir în orașele libere și în alte localități din Banat

Atât Gărzile Cetățenești înarmate, cât și Societățile de Tir organizate în orașele libere, apoi în localitățile rurale din Banat, au defilat în ținută de paradă cu ocazia procesiunilor organizate de Ziua Domnului, cunoscută și ca Joia Verde (Grüne Donnerstag), la ziua de naștere a împăratului și la cea a împărătesei, la sfințirea drapelului, cu ocazia înmormântării unui coleg decedat și la unele serbări religioase. În lipsa pompierilor sau împreună cu pompierii voluntari, membrii gărzilor civice au participat la combaterea incendiilor și a catastrofelor naturale. Chiar dacă locuitorii satelor bănățene au fost deosebit de mândri de gărzile civile, până în zilele noastre lipsește o prelucrare științifică a istoriei acestor formațiuni. Din aceste motive, chiar dacă am încercat să adunăm cât mai multe date referitoare la istoria gărzilor civice și a societăților de tir din Banat, suntem conștienți că lucrarea noastră nu poate să reflecte complexitatea acestor formațiuni existente în regiune.

Bacova, Bakowa, Bakóvár

Înființarea Societății de Tir din Bacova, „Bakóvári Lövész Csapat”, a fost înregistrată în anul 1875. În anul 1893 societatea va lua numele de „Bakóvári Lövészegylet”⁶⁵.

Bencecu de Sus, Deutschbencsek, Németbencsek, Felsőbencsek

Despre înființarea unei Societăți de Tir din Bencecul de Sus avem informații din anul 1887.

Bethausen, Bethlenháza

Societatea de Tir din localitatea Bethausen, formată din 50 de trăgători, a fost înființată în anul 1905.

Bocșa, Bokschan, Boksabánya

În anul 1760 Johann Peck și Michael Brandenburger, arendașii minelor și atelierelor camerale din localitate, au cheltuit 10.000 de florini pentru organizarea și dotarea unei unități înarmate – „Werkswehr” – înființată pentru apărarea localității⁶⁶. Cât de necesare au fost aceste investiții ne arată evenimentele din septembrie a anului 1779, când bandele de tâlhari, care cu câteva zile

mai înainte au pârjolit localitatea Mehadia, au atacat și au jefuit și Bocșa. În anul 1870, pe lângă restaurantul Izvor (Bründl), StEG-ul a construit pentru trăgătorii organizați un pavilion de tragere în stil elvețian⁶⁷.

Biled, Billéd

Societatea de Tir din localitatea Biled a fost înființată în anul 1790⁶⁸. O fotografie din anul 1908 ne prezintă uniforma și armamentul societății⁶⁹.

Bobda, Papd

Societatea de Tir din Bobda, sub numele de „Bobdai Lövészegylet”, a fost înregistrată în anul 1868⁷⁰.

Ciacova, Tschakowa, Csákova

După informațiile furnizate de istoricul Felix Milleker, Societatea de Tir din Ciacova a fost înregistrată în anul 1867 sub numele de „Csakovaer Schützenverein”. Informațiile lui Milleker sunt confirmate și de ziarul *Temesvarer Zeitung* din 29 iulie 1868, care a relatat despre serbările organizate în Ciacova cu ocazia unui concurs al trăgătorilor. Articolul citat amintește de maistrul trăgătorilor (Schützenmeister) Clermont și de consilierul trăgătorilor (Schützenrat) Ferdinand⁷¹. Conform Registrului Asociațiilor din Ungaria (A Magyarországi Egyesületek Adatbázisa), Societatea de Tir din Ciacova (Csákovai Lövészegylet) a fost înregistrată în anul 1869⁷². În anul 1886 a fost sfințit drapelul gărzii. Dintre comandanții gărzii sunt cunoscute numele directorului școlii Stefan Weber, în anul 1908, Johann Batsch și Anton Hoffmann, în anul 1912. Din anul 1909 se păstrează o fotografie a gărzii cu patroana drapelului, doamna Marossy Mária⁷³.

Lenauheim, Csatád

Societatea de Tir din Lenauheim a fost înregistrată în anul 1884 sub numele de „Csatádi Lövészegylet”⁷⁴.

Aluniș, Traunau, Cseralja

Societatea de Tir din localitate a existat din anul 1868. Garda desființată în anul 1898 a fost reînființată cu 93 de membri în anul 1914⁷⁵.

⁶⁷ Szentkláray 1898, *Boksabánya*.

⁶⁸ Das Banat 2011, 72.

⁶⁹ Heimatbuch 1980.

⁷⁰ Adatbázis 2005.

⁷¹ Milleker 1930, 113; *T.Z.*, nr. 73 (1868).

⁷² Adatbázis 2005.

⁷³ Merschdorf 1997, 286, 621–622.

⁷⁴ Adatbázis 2005.

⁷⁵ Das Banat 2011, 597.

⁶⁴ Hügel 1968, 154–155.

⁶⁵ Adatbázis 2005.

⁶⁶ Schreiber 1943, 71.

Ciclova Montană, Tschiklova, Csiklóbánya, Német-Csiklova

Societatea de Tir a localității montane a fost înregistrată în anul 1874 sub numele de „Csiklóbányai Lövészegylet”⁷⁶.

Deta, Dettai

Conform datelor furnizate de istoricul Büchl Antal (1908–1980), în scopul autoapărării locuitorii din Deta au organizat în anul 1788 o gardă înarmată, recrutată din rândul bărbaților cu stagiul militar executat. Cancelaria habsburgică a aprobat activitatea acestei gărzi abia în anul 1791. După îndepărtarea pericolului otoman și consolidarea siguranței în Banat Societatea de Tir din Deta a avut un simplu rol de paradă⁷⁷. Desființată probabil după înăbușirea revoluției din 1848–1849, trăgătorii din Deta își vor reorganiza societatea în anul 1888 sub numele de Societate de Tir (Dettai Lövészegylet)⁷⁸.

Dolaș, Dolatz, Dolác, Dóc

Societatea de Tir a locuitorilor având numele de „Doláczi Lövészegylet” a fost înregistrată în anul 1867⁷⁹.

Știuca, Ebendorf, Csukás

În paginile web din Germania ale foștilor locuitori din Știuca este amintită – fără date precise – existența unei gărzi înarmate⁸⁰.

Banatski Despotovac, Ernesthausen, Ernőháza, Ernesztháza

Conform Registrului Asociațiilor din Ungaria, Societatea de Tir denumită „Ernesztházi Lövészegylet” a fost înregistrată în anul 1863⁸¹.

Făget, Fatschet, Facset

Despre existența unei Gărzi Civile din Făget, înființată în primăvara anului 1848, ne informează cronicarul evenimentelor din jurul Lugojului, funcționarul cameral Ungváry János⁸².

Biserica Albă, Bela Crkva, Weisskirchen, Fehértemplom

Conform ordinelor autorităților superioare, funcționarul districtual Christoph Kantwig a organizat din rândul locuitorilor germani din Biserica

Albă o gardă înarmată în vara anului 1738⁸³. La 5 mai 1768, cu ocazia vizitei în localitate a lui Iosif II, viitorul suveran a fost salutat pe lângă cele 4 companii militare și de 400 de mineri înarmați⁸⁴.

În Banat, primele unități înarmate ale cetățenilor au fost organizate în orașele cu anumite privilegii. Prima localitate din Banat căreia în anul 1777 i s-a acordat privilegiul unui oraș liber a fost Biserica Albă. Cu câțiva ani înainte, în anul 1775, localitatea a devenit sediul comandamentului Batalionului Grăniceresc Româno-Illir. Exceptând perioada 1777–1782, între anii 1777–1792, locuitorii cu drepturi cetățenești ai localității libere militare Biserica Albă (Privilegierte Militärkommunität Weißkirchen) au fost scutiți de serviciul militar. Cu începere din anul 1777 din rândul acestor locuitori a fost alcătuită o companie înarmată (Schützenkorp), formată din 100 de pedestrași. Uniforma lor era compusă dintr-un sacou verde cu guler roșu, vestă și pantaloni de culoarea paiului, cizmă și cască triumfiulară (Tschako) cu pene verzi și albe. Gardiștii au fost înarmați cu carabine, ofițerii cu sabie. Garda a fost subordonată primarului localității. Înainte de 1787 atât sediul, cât și poligonul de tragere al gărzii s-a aflat în cartierul orașului denumit „Prinzentale”. În timpul războiului cu turcii din anul 1787, ministerul de război din Viena a suspendat atât privilegiile anterioare ale orașului, cât și activitatea gărzii cetățenești. După istoricul Felix Milleker, fără a reînființa vechea gardă, în anul 1798 unii cetățeni ai orașului au preluat obiceiul tragerilor de tir în poligonul lor de lângă restaurantul „Kirchen”, mai târziu la „Schwarzen Adler”⁸⁵.

Conform hotărârii imperiale din august 1808, în Biserica Albă au fost întemeiate două companii ale gărzilor cetățenești, numite „Schützen Korp” sau „Landwehr Kompanie”, ale căror drapele au fost sfințite la 30 aprilie 1809. Patroana drapelului a fost Barbara Weber, soția primarului. Inscriptia drapelului: „*Treu bis zum Grabe ! Wir siegen oder sterben für Gott! dem Kaiser! Und das Vaterland!*” (Devotați până la moarte! Noi biruim sau murim pentru Dumnezeu! Pentru Împărat! Și pentru Patrie!). În anul 1808 membrii Gărzii Cetățenești, în frunte cu comandantul lor, căpitantul Josef Schmitz, au participat la înăbușirea mișcării sârbilor din Kusić, care au simpatizat cu francezii⁸⁶. Cu ocazia vizitei împăratului Franz I la Biserica Albă în 1817, Garda Cetățenească,

⁷⁶ Adatbázis 2005.

⁷⁷ Muzeul Orașenesc Deta, *Fond Büchl Antal*.

⁷⁸ Adatbázis 2005.

⁷⁹ Adatbázis 2005.

⁸⁰ Lay 1999.

⁸¹ Adatbázis 2005.

⁸² O.SZ.K. Kézirattár, Oct. Hungarica, 466/52.

⁸³ Baróti Adattár, II, 28.

⁸⁴ Borovszky *Temes*, 425.

⁸⁵ Milleker 1927, 14.

⁸⁶ Böhm 1905, 126, 130.

sub comanda căpitanului Schönborn, a defilat în fața împăratului. În anii de după 1817 garda înarmată din Biserica Albă a fost desființată. Imaginea acestei gărzi alinate în fața orașului se păstrează pe o diplomă a unei bresle locale eliberată în anul 1826⁸⁷. Garda Cetățenească, reînființată în anul 1838, a avut sediul în restaurantul „La Vânătorul Verde” (Grünen Jäger). Acest corp a devenit nucleul Gărzii Naționale din Biserica Albă, care în anul 1848 număra 1.800 de persoane și care, sub comanda lui Franz Maderspach, a respins la 19 august asediul trupelor sârbești. În aceste lupte, trupele lui Maderspach au fost înzestrate cu tunuri de 3, 6 și 18 funți fabricate la Reșița⁸⁸.

Garda Cetățenească desființată după înăbușirea revoluției a fost reînființată abia în anul 1855 ca Societatea de Tir din Biserica Albă. Noul sediu și poligonul de tragere al gărzii s-au aflat în pădurea de lângă Nera. La 19 septembrie 1869 sediul gărzii a fost mutat într-o clădire cu poligon de tragere special, unde a rămas până la desființarea ei.

Conform Registrului Asociațiilor din Ungaria, Societatea de Tir din Biserica Albă intitulată „Fehértemplomi Lövészegylet” a fost înregistrată în 1872, schimbând numele în 1877 în „Fehértemplomi Polgári Lövészcsapat”⁸⁹. În cinstea centenarului ridicării orașului la rang de oraș liber regesc, sărbătorit în luna septembrie 1872, Societatea de Tir a organizat un concurs de tragere. Următorul concurs cu o participare mai numeroasă a fost organizat la sfîntirea drapelului, în 15 septembrie 1876, iar mai apoi în anul 1899 cu ocazia serbărilor legate de aniversarea centenarului gărzii. După cum am văzut, prima gardă civilă a orașului a fost înființată în anul 1777; peste zece ani, în 1787, odată cu suspendarea privilegiilor orașului a fost suspendată și activitatea gărzii (până în anul 1798). După relatarea istoricului Felix Milleker, în anul 1904 cei doi trăgători ai societății – Johann Albach și Franz Bauer – au obținut rezultate deosebite la tragerile locale și naționale⁹⁰. Cu ocazia inundațiilor catastrofale din vara anului 1877, membrii Societății de Tir au activat în colaborare cu pompierii împotriva catastrofei naturale.

Schematismul din anul 1888 datează înființarea Societății de Tir „Fehértemplomi Lövészegylet” din Biserica Albă în anul 1855. În acest caz este vorba despre reînființarea gărzii desființate după înăbușirea revoluției din 1848–1849. Conform datelor din anul 1888, primul maestru trăgător a

fost Bauer Franz, iar maistrul secund Ritter Eduard. Membrii au fost amintiți nominal: Albach Johann, Arnold Anton, Bauer Franz, Bauer Carl, Blaschut Anton, Bocșaner Demeter, Becker Mathias, Bandl Adalbert, Bălănescu Demeter, Dobrony Andreas, Bagi Carl, Brunnhuber Julius, Deutsch Adolf, Deutsch Philipp, Dvorak Alois, Eisenstädter Isidor, Faul Nicolaus, Fritz Eduard, Fassel Johann, Fritz Frantz, Fischer Cornel, Fierz Ernst, Greiner Franz, Gläser Victor, Gungl Martin, Hehnbold Carl, Holländer Josef, Holscher Wilhelm, Jost Josef, Jenakie Johann, Jeanplong Johann, Kuhn Franz, Ritter Eduard, Krestics Michael, Králik Ladislaus, Kuzma Johann, Ludwig Sebastian, Löbl Ignaz, Lenz Johann, Michaleovits Johann, Milutinovics Demeter, Niamesy Michael, Pavletti Luigi, Török Sándor, Radulovits Gregor, Stiefl Wilhelm, Schulz Albert, Siegl Carl, Schöffner Ferdinand, Schaics Georg, Stefanovics Johann, Springer Johann, Sauerwald Josef, Schweiger August, Trittner Bartholomäus, Tannebaum Carl, Uselaz Michael și Windauer Carl⁹¹.

Băcki Gračac, Filipovo, Szentfűlöp

Societatea de Tir formată din trăgătorii și pompierii voluntari din localitate a fost înregistrată în anul 1877 sub numele de „Filipovai Polgári Lövész és Tűzoltó Egylet”⁹².

Folea, Folia, Folya

Societatea de Tir din localitate, „Fólyai Lövészegylet” a fost înființată în anul 1886⁹³.

Grabat, Grabatz, Garabos, Grabác

Unele informații vorbesc despre înființarea Societății locale de tir în anul 1852. Registrul Asociațiilor din Ungaria datează în anul 1891 înființarea Societății de Tir sub numele de „Grabáci Lövészegylet”⁹⁴.

Giulvăz, Gyűlvész, Torontálgyűlvész

În anul 1885 sub numele de „Gyűlvézi Lövész és Tűzoltó Egylet” a fost înregistrată prima Societate de Tir formată din pompierii și din trăgătorii localității⁹⁵.

Ghizela, Giseladorf, Gizellafalva

Registrul Asociațiilor din Ungaria datează în anul 1890 înființarea Societății de Tir, „Gizellafalvi Lövészegylet”⁹⁶.

⁸⁷ Beer 1980.

⁸⁸ Csath 1998.

⁸⁹ Adatbázis 2005.

⁹⁰ Milleker 1925 b.

⁹¹ Schematismus 1888, 79.

⁹² Adatbázis 2005.

⁹³ Adatbázis 2005.

⁹⁴ Adatbázis 2005.

⁹⁵ Adatbázis 2005.

⁹⁶ Adatbázis 2005.

Pişchia, Bruckenau, Hidasliget

Registrul Asociațiilor din Ungaria datează în anul 1883 înființarea Societății de Tir din Pişchia⁹⁷. Alte surse⁹⁸ ne informează despre înființarea Societății de Tir, cunoscută sub numele de „Brukenau Önkéntes Lövészegylet”, aflată sub comanda lui Johann Reinhard, în anul 1879.

Odžaci, Hodschag sau Hanfhausen, Hódság

În Registrul Asociațiilor din Ungaria găsim informații despre Societatea de Tir, „Hódsági Lövészegylet”⁹⁹, deja în anul 1881.

Jabuka, Apfeldorf, Torontálmás

Conform datelor din Registrul Asociațiilor din Ungaria, Societatea de Tir din Jablanka a fost înființată în anul 1886 sub numele de „Jabukai Lövészegylet”¹⁰⁰.

Ionel, Johannsfeld, Jánosföldre

Societatea de Tir din localitatea Ionel a fost înființată în anul 1836.

Caransebeș, Karánsebes

Schematismul din anul 1888 nu deține date despre vreo gardă civilă sau Societate de Tir din Caransebeș¹⁰¹.

Banatski Karlovac, Karlsdorf, Károlyfalva

Registrul Asociațiilor din Ungaria amintește existența Societății de Tir din localitate, înregistrată în anul 1875 sub numele de „Károlyfalvi Lövészegylet”¹⁰².

Cruceni, Kreuzstätten, Keresztes, Temeskeresztes

După istoricul Felix Milleker, Societatea de Tir a localității Cruceni a fost înființată în anul 1874¹⁰³. Registrul Asociațiilor din Ungaria datează în anul 1869 înființarea Societății de Tir „Keresztesi Polgári Lövész Csapat”, care în anul 1876 a primit numele de „Keresztesi Lövész Csapat”¹⁰⁴.

Becicherechul Mic, Kleinbetschkerek, Kisbecskerek

Conform informațiilor lui Felix Milleker, Societatea de Tir a localității, numărând 50 de

membri, a fost formată în anul 1844¹⁰⁵. În anul 1874 societatea a luat numele de „Kisbecskereki Lövészegylet”¹⁰⁶.

Zombor, Kiszombor

După Milleker, Societatea de Tir din Zombor a fost întemeiată în anul 1872¹⁰⁷.

Gudurica, Kudritz, Temeskutas

Conform cronicarului localității Felix Milleker, căpitanul Gărzii Naționale din Gudurica, formată în primăvara anului 1848, s-a numit Kunst Peter¹⁰⁸. Activitatea unității a fost interzisă în ianuarie 1849 de comandamentul Regimentului de graniță din Caransebeș. După eliberarea Vârșetului, garda a fost reînființată sub conducerea lui Braun Johann.

Liebling

După informațiile noastre, prima Societate de Tir din Liebling, cu 40 de trăgători, a fost înființată în anul 1846. Membrii acestei societăți nu au avut dreptul de a purta uniforme. După înăbușirea revoluției pașoptiste, formațiunea din Liebling a fost desființată¹⁰⁹. În anul 1886 exista deja o nouă unitate sub denumirea de „Lieblingi Lövészegylet”¹¹⁰. Pe pagina web din Germania a șvabilor din Liebling, înființarea Societății de Tir din Liebling este datată în anul 1884¹¹¹.

Lipova, Lippa

După datele lui Milleker, Societatea de Tir a localității a fost înființată în anul 1869¹¹². Ea a fost înregistrată în anul 1881 sub numele de „Lippai Polgári Lövészcsapat”, iar în anul 1896 sub numele de „Lippai Polgári Lövészegylet”¹¹³.

Lugoj, Lugos

Nucleul primei Gărzi Cetățenești înarmate din Lugoj a fost alcătuit de grupul locuitorilor, care în anul 1775 s-au unit pentru a lupta împotriva bandelor înarmate care terorizau Lugojul și satele înconjurătoare. Garda Cetățenească propriu-zisă a localității a fost creată în anul 1793, odată cu acordarea pentru localitate a dreptului/titlului de târg cameral – „Kameral Kleinstadt Lugosch”. Din aceasta perioadă avem informații și despre o

⁹⁷ Adatbázis 2005.

⁹⁸ Das Banat 2011, 97.

⁹⁹ Adatbázis 2005.

¹⁰⁰ Adatbázis 2005.

¹⁰¹ Schematismus 1888, 77.

¹⁰² Adatbázis 2005.

¹⁰³ Milleker 1930, 115.

¹⁰⁴ Adatbázis 2005.

¹⁰⁵ Milleker 1930, 106.

¹⁰⁶ Adatbázis 2005.

¹⁰⁷ Milleker 1930, 106.

¹⁰⁸ Milleker 1899, I, 22, II-III, 88–93.

¹⁰⁹ Lay 2001, 292.

¹¹⁰ Adatbázis 2005.

¹¹¹ Liebling – HOG (www.liebling-banat.de).

¹¹² Milleker 1930, 115.

¹¹³ Adatbázis 2005.

Societate de Tir a Muzicanților Trăgători (Bürger und Schützenmusik), condusă de învățătorul Adam Reinholz¹¹⁴. După informațiile istoricului Iványi István, vechea Societatea de Tir a orașului, aflată sub conducerea maiorului baron Brukenthal și a căpitanului Bée Ferenc, și-a sfințit drapelul unității în anul 1800. Din această unitate, a fost creată în primăvara anului 1848 Garda Națională a orașului în care, la început, s-au înrolat și români. Revoluția din Lugoj a început cu adunarea populară ținută în 19 martie 1848 în restaurantul „Három Rózsa”. Conform raportului vicecomiteiului Jakabffy Kristóf, pentru menținerea ordinii a fost ales un comitet format din 20 de persoane. Cât de necesară a fost organizarea acestui comitet o demonstrează faptul că, încă în primele zile ale revoluției, ortodocșii neuniți din oraș au vrut să distrugă biserica recent terminată a greco-catolicilor. În raportul amintit, Jakabffy confirmă înființarea Gărzii naționale¹¹⁵. Retragerea românilor din Garda Națională și crearea unei gărzi proprii la data de 22 mai s-a întâmplat după participarea gărzii la înăbușirea răscoalei țăranilor din localitatea Herendești în 16 mai 1848. Garda Națională a românilor din Lugoj a participat la 1 august 1848 la sprijinirea revoluționarilor din Oravița. Garda Națională mixtă, aflată sub comanda căpitanului Fischer, alcătuită din 300 de cetățeni ai populației maghiare și germane din Lugoj, a participat în toamna anului 1848 la luptele din jurul Oraviței și Făgetului, apoi a trebuit să se retragă din localitatea care a fost ocupată de trupele imperiale. Membrii gărzii naționale din Lugoj încadrați în armata revoluționară maghiară vor reveni în oraș abia în luna mai 1849, odată cu trupele aflate sub conducerea generalului J. Bem¹¹⁶.

La începutul lunii noiembrie 1918, sub comanda colonelului Réthy Zsolt, a fost înființată o Gardă Națională, apoi un Consiliu Militar în Lugoj. Paralel, sub comanda lui Remus Dobo și a căpitanului Micu a fost format Consiliul Național Român din Lugoj. Pentru menținerea ordinii, pe lângă consiliile naționale au fost înființate și gărzi naționale înarmate. Instabilitatea politico-socială din zona Lugoju este caracterizată prin crearea sovietelor locale în 40 de localități. După intrarea trupelor sârbești în Lugoj, noile autorități au permis funcționarea doar a unei Gărzi Naționale, alcătuită din 100 de gardiști români și 100 de maghiari. În lunile următoare a existat un Consiliu Național Român sub conducerea lui Mihali Theodor și un

Consiliu Național Maghiar sub conducerea lui Hoch János. Conducerea celor două Consilii naționale, precum și Metzler Vilmos, în numele populației germane, au lansat un apel comun pentru menținerea ordinii în oraș¹¹⁷.

Mașloc, Blumethal, Máslak

Societatea de Tir „Máslaki Lövészegylet” a fost înregistrată în anul 1874¹¹⁸.

Mertișoara, Merczydorf, Merczyfalva

Societatea de Tir a localității, aflată sub comanda lui Johann Kasperek, a fost înființată în anul 1874¹¹⁹. În anul 1893 trăgătorii din localitate vor fi înregistrați împreună cu pompierii voluntari sub denumirea de „Mercifalvi Önkéntes Tűzoltó és Lövészegylet”¹²⁰.

Moravița, Morawitz, Moravica

Societatea de Tir a localității montane a fost înființată în anul 1865¹²¹. În anul 1875 societatea a fost înregistrată sub numele de „Moravicai Lövészegylet”¹²².

Zrenjanin, Becicherecul Mare, Großbetschkerek, Nagybecskerek

Localitatea Becicherecul Mare a primit la 8 mai 1769 de la Maria Terezia dreptul de oraș de târg. Presupunem că cu aceasta ocazie a fost înființată o Gardă Cetățenească, care la data de 12 iulie 1779 l-a primit cu onoruri militare pe contele Christophorus Niczky, sosit în localitate la serbările organizate cu ocazia proclamării Comitatului Torontal recent reînființat¹²³. În primăvara anului 1848 locuitorii orașului au alcătuit o Gardă Națională locală¹²⁴.

După *Schematismul* din anul 1888, membrii Societății de Tir din Zrenjanin (Polgári Lövészegylet), înființată în anul 1881, au fost conduși de primul trăgător comitei Hertelendy József, locțiitorul său Rónay Jenő și maiștrii trăgători: Andrásy M., Haideger L., Eisenstädter J. L., Kokits A. F. și Kellner Franz. Membrii nominalizați în *Schematism* au fost: Annau Cornel, Bakálovits August, Balugovits Andreas, Binzberger Michael, Brajjer Ludwig, dr. Csolakovitz Sebastian, Dékány Johann,

¹¹⁴ Lay 2001, 254.

¹¹⁵ Jakabffy 1931, 11–15.

¹¹⁶ Iványi 1907, 111.

¹¹⁷ Jakabffy – Páll 1939, 18–22.

¹¹⁸ Adatbázis 2005.

¹¹⁹ Milleker 1930, 115.

¹²⁰ Adatbázis 2005.

¹²¹ Milleker 1930, 115.

¹²² Milleker 1930, 115.

¹²³ Szentkláray 1870, 358.

¹²⁴ Urbán 1973, 128.

dr. Demkó Paul, Eisenstädter Hugó, Eisenstädter Béla, Engel Samuel, Elmer Josef, Fendler Hugo, Fischer Leopold, Fuchs Alexander, Grosics Johann, Grünbaum Arnold, Heidegger Edmund, Hotton Ludwig, Jokly Sigmund, Hantke Ludwig, Kellner Josef, Klein Johann, Kokits Cornel, Konkoly Sámuel, Kovács Sándor, Krausz Ignatz, Kramer Filipp, Kádár Gyula, Lowiser Imre, Lunjacsek Béla, Mihajlowits Milan, Mesznik Leopold, Meinhardt August, Mangold Hermann, Nack Julius, Napholz August, Neugebauer Max, Popovits Constantin, Panics Mladen, Panics Dunilo, Pelzl Franz, Petri Jacob, Reisz Victor, Reisz Sándor, Rothmüller Ármin, Ristits Belisar, Rózsa Franz, Reiner Josef, Stagelschmidt Johann, Steiner Franz, Schwarz Moritz, Strauss Paul, Egon Fürst Thurn und Taxis, Temer Samuel, Virágh Vilmos și Winkler Franz¹²⁵.

Satu Mare, Nagyfalu

Asociația de Tir a localității a fost înființată în anul 1883 sub numele de „Nagyfalu Község Lovászegylete”¹²⁶.

Velika Kikinda, Groß Kikinda, Nagykikinda

În timpul războiului din anul 1789 cu Poarta Otomană, din rândurile populației sârbești a Districtului Militar Privilegiat din Kikinda Mare au fost recrutate mai multe unități voluntare. După terminarea ostilităților, marea majoritate a unităților, care de fapt nici nu a participat la lupte, a fost dizolvată. În anii războaielor cu francezii au fost semnalate mai multe unități voluntare din district. Astfel, după relatările lui Felix Milleker, în anul 1809 a fost dizolvată o companie de grenadieri (Grenadier-Abteilung)¹²⁷. În anul 1809 s-a format o unitate nobiliară, iar în 1813 avem cunoștință despre o unitate a voluntarilor civili. După unele tulburări din primăvara anului 1848, în localitatea Kikinda s-a format o Gardă Națională sub comanda lui Földvári Lajos. Această unitate, recrutată în primul rând dintre locuitorii germani și maghiari ai localității, a fost desființată în ianuarie 1849, fiind înlocuită cu o Gardă Națională formată din 4.200 de sârbi, gardă care a preluat controlul și asupra districtului.

Iceea Mare, Gross-Jetscha, Nagyjécsa

Conform datelor din Registrul Asociațiilor din Ungaria, Societatea de Tir din localitate a fost înregistrată în anul 1890 sub numele de „Nagyjécsai Önkéntes Lovászegylet”.

Tomnatic, Tribswetter, Nagyősz

Prima Societate de Tir din localitate a fost înființată în anul 1798. Registrul Asociațiilor din Ungaria amintește o societate denumită „Nagyősz (Triebswetter) Községi Lovászkar”, înregistrată în anul 1881.

Pentru o înțelegere mai bună a istoriei Societăților de Tir din Banat, informații deosebit de valoroase ne furnizează jurnalul meșterului fierar, ani de-a rândul primarul localității, Peter Treffil (1858–1934). Jurnalul deosebit de interesant a fost publicat în anul 1999 de către inginerul dr. Heinz Vogel. În ceea ce privește înființarea Societății de Tir din Tomnatic (Triebswetterer Schützenverein), însemnările lui Peter Treffil coincid cu datele furnizate de Registrul Asociațiilor din Ungaria. Ultimul a menționat că Societatea de Tir, desființată din lipsă de noi candidați în anul 1902, a păstrat tot timpul limba de comandă germană¹²⁸. Membrii Societății de Tir din Tomnatic au fost bărbați sub 50 de ani din localitate, cu serviciul militar satisfăcut. Uniforma lor între anii 1798–1888 s-a compus din: pantaloni de tip maghiar, pălărie cu pene de cocoș și cartușiere din cupru fixate la brâu. Trăgătorii de rând au fost înarmați cu pușcă, superiorii – de la subofițer și până la colonelul comandant – au avut drept de a purta o sabie de gardă. Colonelul comandant al societății a fost întotdeauna primarul localității. De uniforma lui a aparținut și o cartușieră din argint, fixată pe un brâu din piele albă, gulerul mantiei a fost din piele persană, iar pălăria îi fusese decorată cu pene albe. Numai colonelului i-a fost permis să apară călare la serbările și la activitatea trăgătorilor.

Între 1888–1896 activitatea societății a fost suspendată. Uniforma societății reînființate în anul 1896 se aseamăna cu cea a artileriștilor din armata imperială, fiind compusă din manta brună, sacou roșu, pantaloni albaștri și cizme. Pantalonii ofițerilor au fost decorați cu un lampaș roșu. Corpul de ofițeri din 1896 s-a compus din colonelul-comandant Roth Wilhelm, secondat de căpitanul Kohl Wilhelm, locotenenții Peter Engelmann, Dama Franz, Schreiber Georg, Wilhelm Rischar, Johann Renard și port-drapelul Hermann Martin. Drapelul vechi al unității a fost depus în anul 1877 pentru păstrare în biserică.

Societatea de Tir din Tomnatic, compusă din 40–80 de membri, a defilat cu ocazia Învierii, în după-masa primei zile de Paști, de Rusalii, în Ziua Domnului, de Sfânta Treime, de Crăciun și la 1 ianuarie. Deosebit de pompoasă a fost defilarea cu muzică din 11 noiembrie, în ziua hramului

¹²⁵ Schematismus 1888.

¹²⁶ Adatbázis 2005.

¹²⁷ Milleker 1928.

¹²⁸ Vogel 1999; Adatbázis 2005.

bisericii, când a fost permisă participarea în uniformă și sub drapel atât la slujba religioasă, cât și la balul organizat cu această ocazie. La fel de pompoasă a fost defilarea la balul tradițional organizat în cinstea trăgătorilor, care întotdeauna a coincis cu Ziua Domnului. Membrii Societății de Tir din Tomnatic au participat în uniformă la înmormântarea colegilor, când conform tradiției, un grup de 12 trăgători au purtat pe umărul lor sicriul camaradului defunct. Conform relatărilor lui Peter Treffil, desființarea Societății de Tir din Tomnatic a fost provocată de lipsa de membri, cauzată de politica unui singur copil („tradiția” de a avea un singur descendent în familie), devenită tot mai frecventă în societatea șvăbească din Banat la sfârșitul secolului XIX.

Jamul Mare, Gross-Scham, Nagyzsám

Societatea de Tir a localității a fost înregistrată în anul 1873¹²⁹ sub numele de „Nagyzsámi Lövészegylet”.

Sânnicolau Mare, Groß Sankt Nikolaus, Nagyszentmiklós

Avem știri despre Garda Națională din Sânnicolau Mare, formată în primăvara anului 1848, aflată sub comanda căpitanului în retragere dr. Löhr Lajos¹³⁰.

Sprska Crnja, Deutsch-Zerne, Németscernye

Societatea de Tir cu numele de „Németscernyei Diszlövészegylet” a fost înregistrată în anul 1878¹³¹.

Remetea Mică, Königshof, Németrete

Societatea de Tir, înființată în anul 1873¹³², a luat în anul 1874 numele de „Königshofi Lövészegylet”¹³³.

Sânmihaiul German, Rauthendorf, Deutschsanktmichael, Németszentmihály

Societatea de Tir a cultivatorilor de tutun din localitatea Sânmihaiul German a fost înregistrată în anul 1885¹³⁴.

Sânpetru German, Deutschsanktpeter, Németszentpéter

Societatea de Tir, numită „Németszentpéteri Lövészegylet”, a fost înregistrată în anul 1882¹³⁵.

Nițchidorf, Niczkidorf, Niczkyfalva, Niczkifalva

Societatea de Tir, înființată în anul 1882 sub numele de „Niczkyfalvi Lövészegylet”¹³⁶, a fost înregistrată în anul 1895¹³⁷.

Ofsenița, Ofsenitz, Ofszenica, Karátsenyfalva

Societatea de Tir, cunoscută sub numele de „Ofsenicai Diszlövőegylet”, a fost înregistrată în anul 1875¹³⁸.

Oravița, Orawitz, Oravica, Oravicabánya

Locuitorii germani ai localității, colonizați deja după 1699, organizați într-o gardă înarmată sub conducerea inspectorului forestier Meier, s-au opus cu arme în mână trupelor otomane și răsculaților români care au atacat localitatea în 4 iunie 1738¹³⁹. În anul 1809, când trupele regulate au părăsit localitatea, minerii din Oravița s-au organizat într-o unitate înarmată¹⁴⁰. Între anii 1752–1763 avem informații despre o Gardă a Minerilor înarmați, cunoscută sub numele de „Werkschütz”, întreținută din fondurile camerale, ai cărei membri au fost recrutați doar din rândul populației germane¹⁴¹.

Din cauza rezistenței depuse de vechii membri ai Gărzii Cetățenești față de intrarea în Garda Națională recent înființată, în primăvara anului 1848 Vukovics Sebő, comisarul guvernului revoluționar maghiar, a desființat milițiile vechi (Berg Militz) ale minerilor¹⁴². O consecință a fost că printre membrii Gărzii Naționale, organizată în vara anului 1848 în localitățile Oravița, Dognecea, Bocșa Germană și Reșița, numărul minerilor și al muncitorilor de la furnale a atins cote de peste 70%¹⁴³. Conform informațiilor istoricului Felix Milleker, după înăbușirea revoluției au fost dizolvate toate grupările civile înarmate, inclusiv cele de acest tip (Berg Militz), ele fiind reînființate ca Societăți de Tir abia după anul 1867. Acest an este confirmat și de datele furnizate de *Schematismul* din anul 1888, care consemna și numele celor 100 de membri ai corpului înarmat¹⁴⁴. În Registrul Asociațiilor din Ungaria reînființarea Societății de Tir din Oravița este datată în anul 1873¹⁴⁵.

¹³⁶ Das Banat 2011, 451.

¹³⁷ Adatbázis 2005.

¹³⁸ Adatbázis 2005.

¹³⁹ Feneșan 1973.

¹⁴⁰ Pesty 1884, vol. II.

¹⁴¹ Wessely 1937, 99.

¹⁴² Urbán 1973, 65.

¹⁴³ Urbán 1973, 73.

¹⁴⁴ Milleker 1930, 113.

¹⁴⁵ Adatbázis 2005.

¹²⁹ Adatbázis 2005.

¹³⁰ Szmidá 1901, 71.

¹³¹ Adatbázis 2005.

¹³² Milleker 1928, 115.

¹³³ Adatbázis 2005.

¹³⁴ Adatbázis 2005.

¹³⁵ Adatbázis 2005.

Printre cei 100 de membri ai Societății de Tir, „Bürgerliche Schützen-Verein”, numele furnizate de *Schematismul* din anul 1888 sunt: primul trăgător Tenyér Péter, adjunctul său Dobl Carl, maistrul-trăgător Atzinger Mathias. Dintre cei 100 de membri activi au făcut parte: Atzinger Mathias, Bähr Robert, Becker Julius, Botka Josef, Burza Anton, Brandtner Georg, Demetrovics Peter, Drechsler Theodor, Eckl Rudolf, Fischer Cornel, dr. Fritz Paul, Grau Ernest, Grau Franz, Haselbach Franz, Holzmann Anton, Kanz Johann, Kanz Carl, Klein Edmund, Klein Max, Keresztes Márton, Király Georg, Meszner Johann, Mayer Josef, Novak Franz, Nottny Alois, Petrovics Georg, Pappert Wenzel, Pünkösdy Miklós, Panzer Franz, Pavlovics Sándor, Regner Franz, dr. Rajner David, Seidl Emil, Seidl Josef, Schäfer Stefan, Steger Anton, Stolosesco Miklós, Umheiser Josef, baron Wodianer Albert, Végh Anton, Wudl Heinrich, Wunder Carl, Weidemann Emil¹⁴⁶.

Orșova, Orschowa, Orsova

Prima Societate de Tir din Orșova cunoscută de noi a fost înființată în anul 1862¹⁴⁷. *Schematismul* din anul 1888 nu conține date despre Societatea de Tir din localitate. În Registrul Asociațiilor din Ungaria, Societatea de Tir din Orșova – „Orsovai Lövészegylet” – este înregistrată în anul 1895¹⁴⁸. Regulamentul din anul 1895 este validat cu ștampila societății, care în centrul câmpului sigilar reprezintă o țință de tragere cu două puști încrucișate. Inscripția circulară în limba maghiară este: *Orsovai polgári lövészegylet*. Primul trăgător în acest an a fost Seyber József, secretarul societății Spaller Miklós, locțiitorul trăgătorului principal un cetățean cu numele Lafaré, iar consilieri Peley István și Ghyczy László¹⁴⁹.

Orțișoara, Orzydorf, Orczyfalva

În Registrul Asociațiilor din Ungaria, Societatea de Tir din Orțișoara a fost înregistrată în anul 1880 sub numele de „Orczyfalvi Lövészegylet”¹⁵⁰.

Pančevo, Panciova, Pantschowa, Pancsova

Localitatea Panciova a primit în anul 1794 drepturile de oraș liber (Freie Comunität), cu condiția, ca pe lângă plata unei taxe, să se organizeze din rândul cetățenilor săi o unitate înarmată. În timpul războaielor franceze, conform apelului împărațesc

din 20 august 1808, orașul a organizat un batalion de voluntari. Drapelul batalionului (Bataillon Landmiliz sau Landwehr) a fost sfințit la data de 14 mai 1809. După informațiile istoricului Felix Milleker, în anul 1925 acest drapel se afla în colecțiile Muzeului Național Maghiar din Budapesta¹⁵¹. Piesa cea mai frumoasă a uniformei voluntarilor a fost o pălărie împodobită cu trandafiri negri-roșii, precum și cu pene de culoare roșie. Batalionul, care în anul 1847 număra încă 588 de înarmați, începând din anul 1839 a avut o orchestră proprie.

În primele zile ale revoluției din anul 1848 batalionul de Landwehr s-a unit cu membrii Gărzii Naționale nou înființate și cu o unitate orașenească formată prin desemnarea bărbatilor apți pentru serviciul militar. Comandantul acestor unități nou formate (din 1.472 de oameni) a fost căpitanul Milutinovici. Noua conducere a orașului, compusă din 26 de consilieri sârbi și 21 germani aleși la data de 22 martie 1848, a declarat în 25 martie unirea orașului cu Ungaria. Această simpatie cu revoluția maghiară nu a durat prea mult, iar în 23 iulie populația sârbă din oraș și din zonele înconjurătoare i-a dezarmat pe acei membri ai gărzii naționale care nu erau de origine sârbă. Noua Gardă Națională, aflată sub conducerea locotenentului major George Milutinovici, a participat la luptele împotriva trupelor maghiare până în mai 1849. La sfârșitul lunii, când trupele revoluționare maghiare au recucerit orașul, sub conducerea lui Johann Lunz s-a organizat o Gardă Națională compusă din 300 de voluntari¹⁵².

Pe lângă unitatea de Landwehr amintită, cetățenii din Panciova au organizat în anul 1813 și o Societate de Tir, cunoscută sub numele de „Scheibenschützengesellschaft”, formată din 54 de persoane. Regulamentul societății, aprobată de Comandamentul Militar din Timișoara, a subliniat că „prin exercițiile de tragere, cetățenii orașului vor fi pregătiți atât pentru apărarea proprie cât și pentru cea a zonei montane”. Maistrul trăgător principal (Oberschützenmeister) al societății a fost Mathias Ederl, iar maistrul trăgător (Schützenmeister) Franz Rupp. În primul an de activitate trăgătorii au folosit poligonul de tragere al militarilor, dar deja în anul 1814 au primit de la conducerea localității un teren de 4 iugăre unde au construit un poligon propriu. Probabil în acest poligon a tras 5 focuri, cu ocazia vizitei din 17 iulie 1852, împăratul Franz Joseph I¹⁵³. Panoul care poartă urmele gloanțelor imperiale și o cupă, pe care împăratul a

¹⁴⁶ Schematismus 1888, 52.

¹⁴⁷ Milleker 1930, 113.

¹⁴⁸ Adatbázis 2005.

¹⁴⁹ Orsova 1895.

¹⁵⁰ Adatbázis 2005.

¹⁵¹ Adatbázis 2005; Milleker 1925 a, 74.

¹⁵² Milleker 1925 a, 104–126.

¹⁵³ Milleker 1923.

donat-o trăgătorilor, se păstrează și azi în Muzeul din Panciova¹⁵⁴. În anii care au urmat vizitei imperiale, în 1855, a fost construit noul sediu și poligonul de tragere al Societății de Tir (Bürgerliche Schiessstätte) din Panciova.

La data de 8 septembrie a anului 1863, cu ocazia semicentenarului înființării Societății de Tir, a fost sfințit noul drapel al trăgătorilor din Panciova. Patroana drapelului a fost doamna Terezia Weifert, soția fabricantului de bere din localitate Ignaz Weifert. Panoul de onoare executat cu această ocazie poartă portretele tuturor prim-trăgătorilor dintre anii 1813–1863, fotografia sediului asociației și a cupei donată de împăratul Franz Joseph I în anul 1852.

În anul 1879 Societatea de Tir a fost înregistrată sub numele de „Pancsovai Lövész Egylet”¹⁵⁵. *Schematismul* din anul 1888 păstrează numele prim-trăgătorului Radda J. Michael și al maestrului trăgător Mayer Franz. Membrii societății au fost: Andrevich Anton, Bachmann Anton, Bully Hermann, Christian Anton, Dietz Johann, Dragon Johann, Engler Heinrich, Engler Jacob, Friedl Adolf, Fischer Andreas, Feymann Julius, Goldheim Friedrich, Graff Gustav, Germann Ferdinand, Graff Johann, Haifer Josef, Herglotz Anton, Hermann Franz, Huber Johann, Heidrich Carl, Kovách Franz, Konkoly Sámuel, Kreuzinger Franz, Klein Leopold, Kiss Moriz, Kolonits N., Koch Johann, Knotz Hugo, Lunz Alois, Lissy Carl, Littahorsky Anton, May Marcus, Mayer Franz, Prohaska Peter, Prohaska Carl, Rakisics Sándor, dr. Radda Ignaz, Radda Josef, Radda Adam, Radda M. J., Radda Friedrich, Rossmann Hermann, Saueressig Franz, Schaller Josef, Spiegel Julius, Schéneck Franz, Speibenwein Johann, Schitinszky Adolf, Valente Ludwig, Weisz Eduard, Widmann Michael jun. și Wancsiny Josef¹⁵⁶. În anul amintit sediul societății a fost lărgit cu un restaurant.

La tragerile organizate cu ocazia serbării centenarului societății, între 15–20 august 1913, au participat trăgători din Arad, Biserica Albă, Oravița, Orșova, Reșița și Vârșeț, organizați în anul 1911 în Asociația Trăgătorilor din Ungaria de Sud (Délmagyarországi Lövészek Szövetsége)¹⁵⁷.

Numele maștrilor trăgători din Panciova între 1813–1918 au fost: Rupp Franz (1813), Lunc Josef (1814), Fabro Josef (1815), Pajer Anton (1816–1817), Kajzer Adam (1820), Vomberger Vencel (1826–1830), Baric Alexander (1851),

Weifert Ignaz (1852–1855), Kral Kapetan (1856), Herzenjak Josef (1861–1862), Konstantin Bazil (1863–1868), Bauer Franz (1869–1877), Hermann Franz (1881–1907) și Bauer J. Franz (1908).

Recaș, Rekasch, Rékás

Cea mai veche asociație din Recăș a fost cea a trăgătorilor, înființată în anul 1848. În contradicție cu majoritatea Societăților de Tir din Banat, cea din Recăș, aflată sub comanda lui Franz Geller, a luptat de partea trupelor imperiale. În ciuda acestei atitudini, după înfrângerea revoluției, și activitatea Societății de Tir din Recăș a fost interzisă. Reînființarea societății sub conducerea lui Johann Wichtmann s-a întâmplat în anul 1865. Societatea de Tir din Recăș, numărând 85 de membri, a participat în anul 1869 la înmormântarea prefectului comitatului Timiș, Murányi Ignác, iar în anul 1872 a defilat în fața regelui Franz Joseph I aflat în vizită în Banat. În anul 1878 Societatea de Tir din Recăș a fost dizolvată, reînființarea ei s-a produs în anul 1904 la inițiativa notarului adjunct Wirth Heinrich. Între 1904–1914 societatea a fost condusă de Georg Stricker, Nikolaus Tasch și Josef Birnstill. Drapelul societății, desființată la izbucnirea Primului Război Mondial, a fost păstrat în anul 1924 în biserica catolică din Recăș¹⁵⁸.

Reșița, Reschitz, Resicabánya, Resica

În timpul războiului cu turcii din anul 1789, Beckmann, inspectorul pădurilor domeniilor camerale de la Reșița, a organizat din ordinul Consiliului Militar din Viena o Gardă Civilă înarmată, formată din 600 de trăgători¹⁵⁹. În primăvara anului 1848 la Reșița a fost organizată o Gardă Națională (Bürger Garda) formată din 173 de cetățeni. Membrii Gărzii, proveniți din rândul funcționarilor și a muncitorilor de la furnale, au fost instruiți de un fost subofițer al Regimentului de Graniță din Caransebeș cu numele de Martin Reiner. Comandantul gărzii a fost comerciantul de cereale și proprietarul de mină din Secul, Georg Herglotz. După retragerea armatei revoluționare maghiare, Garda Națională din Reșița, sprijinită de un număr de 400 de muncitori proveniți în primul rând din rândul populației germane, au apărat orașul împotriva trupelor Regimentului de Graniță din Caransebeș. După capitularea gărzii, la sfârșitul lunii decembrie, două din tunurile fabricate în Reșița – denumite de luptători „Baba” – au fost

¹⁵⁴ Feldesi 1988, 15.

¹⁵⁵ Adatbázis 2005.

¹⁵⁶ Schematismus 1888, 78.

¹⁵⁷ Jelentés 1913.

¹⁵⁸ Stitzl 1924.

¹⁵⁹ Schreiber 1943, 190.

duse la Caransebeș¹⁶⁰. Unul dintre cele două tunuri a fost retopit, celălalt a ajuns în colecțiile Muzeului Banatului din Timișoara înființat în anul 1872.

În anul 1848 Garda Națională din Reșița a fost constituită din cetățeni având vârsta între 18–55 ani. Nouă dintre ei au fost funcționari, 1 preot ortodox român, 2 învățători, 1 notar, iar ceilalți muncitori de la furnale, meșteșugari, comercianți și slugi. Cei 173 de membri ai gărzii au fost împărțiți în patru grupe. În afara acestor grupe exista o unitate mică, formată din 20 de cetățeni de origine germană, specializați ca artileriști. Consultând numele gardiștilor din Reșița reiese faptul că ei au fost locuitorii germani, maghiari, români și evrei ai localității. La început, Garda a fost înzestrată cu armamentul primit de la Timișoara. După o scurtă perioadă de instrucție, în luna iunie 1848, Garda a fost pusă sub comanda maiorului de rezervă Asbóth Lajos, care concomitent a fost și comandantul tuturor gărzilor naționale din Comitatul Caraș și din zonele montane.

În vara anului 1848, mișcarea revoluționară din Reșița și coordonarea apărării orașului a fost condusă de către un Comitet național, în frunte cu inginerul Zsigmondy Vilmos. Printre membrii acestui comitet îi găsim pe proprietarul de mine Georg Herglotz, funcționarul de la furnale Fáber Ignác, preotul ortodox neunit Gheorghe Peran, inspectorul silvic Johann Knapp, maistrul fierar Josef Grill și pe cetățenii Kelemen Jakab, Vagyóczy Nagy Károly, Ruzicska Ferenc, Bayer Ferenc, Adolf Diaconovici și George Pocrean. În organizarea producției de război la uzinele din Reșița în primăvara și vara anului 1848 un rol important l-a avut inginerul Zsigmondy Vilmos (1821–1888), proaspătul absolvent al Academiei de la Banská Stavnica, care împreună cu Szlávy József și Gräzenstein Gusztáv au organizat producția armamentului necesar armatei revoluționare maghiare. Locuitorii orașului au respins ultimatul generalului Apel de la Regimentul de Graniță din Caransebeș și din octombrie 1848 au întărit cu baricade apărarea orașului. Asediul propriu-zis al orașului a început în 18 decembrie 1848. Apărătorii au rezistat cu succes atacurilor trupelor grănicerești din Caransebeș, mai ales datorită artileriei plasată pe Dealul Crucii. În ciuda succesului temporar al apărătorilor, trupele imperiale, sprijinite și de populația așezărilor românești din zonă, au reușit să ocupe orașul. Amintirea celor căzuți în apărarea orașului a fost cinstită prin crucea ridicată în anul 1874 pe locul unde în decembrie 1848 a fost postată artileria reșițeană¹⁶¹.

¹⁶⁰ Hromadka 1993; Csath 1998.

¹⁶¹ Mihalik 1899, 49; Mihalik 1896; Rusnac 2009; Vajda 1981.

Societatea de Tir, desființată după înăbușirea revoluției de la 1848, a fost reînființată destul de repede în anul 1855 sub denumirea de „Scheibenschützen-Gesellschaft”¹⁶². Această societate va fi redenumită în anul 1873 „Resicabányai Lövészegylet”¹⁶³. *Schematismul* din anul 1888 menționează că după „date neconfirmate” înființarea societății „Schützen-Verein” s-a întâmplat în anul 1883. Conform sursei citate, Societatea, condusă de primul-trăgător Kalusay Friedrich și maistrul trăgător Reich Heinrich, a avut 44 de membri activi, 109 sprijinitori și 9 membri de onoare. Printre membrii de conducere ai societății s-au numărat: Sommer Sigmund, Teytesak David, Steiner Moritz, Unterweger Fridolin, Schüller Carl, Knoty Julius și Klemens Franz¹⁶⁴. Deosebit de interesant este faptul că în timpul Primului Război Mondial, în anul 1917, a fost reluată activitatea trăgătorilor sub numele de „Resicabányai Lövészegylet”¹⁶⁵. Garda Națională din Reșița, reînființată pentru menținerea ordinii în noiembrie 1918, a fost interzisă de trupele sârbești intrate în Banat¹⁶⁶.

Văliug, Franzdorf, Ferencfalva

În vara anului 1848, sub conducerea preotului catolic Anton Bartl și a medicului dr. Ferdinand Mayer a fost înființată o Gardă Națională în Văliug. În 24 decembrie membrii Gărzii Naționale au depus armele în fața trupelor Regimentului de graniță venind dinspre Gărâna¹⁶⁷.

Șandra, Alexanderhausen, Sándorháza

După informația paginii web a locuitorilor, prima Societate de Tir din Șandra a fost înființată în anul 1859¹⁶⁸.

Anina, Steierdorf, Stájerlakanina

În luna noiembrie a anului 1738, trăgătorii (Schützen) din Anina împreună cu pandurii locali, aflați sub comanda maistrului minier Hartenfels din Maidanpek, au încercat apărarea minelor și a furnalelor din zonă¹⁶⁹. Din aceasta perioadă datează rescriptul Curții Imperiale către Administrația Banatului, prin care se anunță aprobarea cererii privind acoperirea cheltuielilor necesare companiilor de pază (Bergschützen

¹⁶² Milleker 1930, 112.

¹⁶³ Adatbázis 2005.

¹⁶⁴ Schematismus 1888, 79.

¹⁶⁵ Adatbázis 2005.

¹⁶⁶ Kakucs 2009, 98–102; Rusnac 2012.

¹⁶⁷ Das Banat 2011, 179.

¹⁶⁸ Alexanderhausen – HOG (www.alexanderhausen.de).

¹⁶⁹ Baróti Adattár, II, 383.

Compagnien) pentru lunile de iarnă¹⁷⁰. În anul 1809 localitatea Anina a contribuit cu o jumătate de companie, formată din cetățenii localității, la întărirea trupelor habsburgice care luptau împotriva francezilor. Această unitate a fost desființată în anul 1817, imediat după vizita împăratului Franz I la Anina¹⁷¹.

După crearea SteG-ului în anul 1860 în cadrul Societății Miniere a fost creat un Corp al Minerilor (Bergmanskorp), care a avut drept de a purta uniformă¹⁷². Probabil în cadrul acestui corp a fost creată, la data de 19 iunie 1866, o Societate de Tir (Schützen Verein), care în anul 1873 număra 95 de membri¹⁷³. Societatea, care activa sub lozinca *Die Büchse in der Hand für Thron und Vaterland* (*Cu arma în mână pentru tron și patrie!*) a fost vizitată în anul 1868 de prințul Albrecht, în anul 1870 de prinții Rainer și Ernst, care au participat și la un concurs de tragere¹⁷⁴. În anul 1875 în Registrul Asociațiilor din Ungaria societatea a fost menționată sub numele de „Stájerlaki Lövészegylet”¹⁷⁵. *Schematismul* din anul 1888 amintește existența societății, fără date suplimentare¹⁷⁶.

Freidorf, Szabadfalu, azi cartier din Timișoara

Societatea de Tir din localitate, premergătoare Corului Bărbătesc din Freidorf (Szabadfalusi Férfi Dalárda), a fost înființată în anul 1862¹⁷⁷.

Săcălaz, Sackelhausen, Szakálháza

După informația paginii web a localității, o gardă înarmată din Săcălaz a fost dezarmată în 17 octombrie 1848. Din informațiile prezentate nu reiese cu claritate dacă a fost vorba de o Societate de Tir mai veche sau de o Gardă Națională recent înființată. Sursa amintită relatează că trăgătorii și pompierii voluntari din localitate au organizat în anul 1892 un corp comun format din 105 cetățeni¹⁷⁸. După Registrul Asociațiilor din Ungaria, în anul 1896 exista în Săcălaz o Societate de Tir numită „Szakálházi Lövészegylet”¹⁷⁹.

Sutjeska, Deutsch Sartscha, Németszárcsa

Societatea de Tir, „Sztárcsai Lövészegylet”, a fost înregistrată în anul 1870¹⁸⁰.

¹⁷⁰ Baróti Adattár, I, 46.

¹⁷¹ Pesty 1884.

¹⁷² Slowig 1940, 50.

¹⁷³ Schilde 1873.

¹⁷⁴ Slowig 1940, 50.

¹⁷⁵ Adatbázis 2005.

¹⁷⁶ Schematismus 1888.

¹⁷⁷ Das Banat 2011, 191.

¹⁷⁸ Sackelhausen – HOG (www.sackelhausen.eu).

¹⁷⁹ Adatbázis 2005.

¹⁸⁰ Adatbázis 2005.

Sasca Montană, Saska, Szászkabánya

Din anul 1757 avem informații despre gărzile civile înarmate, cunoscute sub numele de „Bergschütz”, recrutate din rândul locuitorilor. Datele din 1768 vorbesc despre suma de 280 de florini, plătită de conducerea minelor din zona montană pentru înzestrarea trupelor și pentru timpul de tragere. În rubrica de sub titlul de bani pentru tragere, „Freischiesgelder”, Saska a fost trecută cu 80 de florini¹⁸¹.

Sânmartinul Maghiar, Szentmárton, Magyarasztmárton

Societatea de Tir și a Pompierilor Voluntari, „Szentmártoni Díszlövés és Tűzoltó Egylet”, a fost înregistrată în anul 1875¹⁸².

Frumușeni, Schöndorf, Szépfalu

Societatea de Tir din Frumușeni, „Szépfalusi Lövészegylet”, a fost înregistrată în anul 1872¹⁸³. Participant la manevrele militare ale unităților armatei austro-maghiare, ținute în anul 1884 în preajma Buziașului, regele Franz Joseph I a trecut în revistă la Frumușeni și unitatea Societății de Tir din localitate¹⁸⁴.

Stamora Germană, Deutschstamora, Sztamora, Alsósztamora, Németsztamora

Societatea de Tir din Stamora Germană, „Sztamorai Lövészegylet”, a fost înregistrată în anul 1875¹⁸⁵.

Sânpetru Mare, Grosssanktpeter, Szerbszentpéter, Nagyszentpéter

Societatea de Tir din Sânpetru Mare, „Szerbszentpéter Községi Lövészegylet”, a fost înregistrată în anul 1894¹⁸⁶.

Fibiș, Fibisch, Temesfüves

Societatea de Tir, „Fibisi Lövész Csapat”, din Fibiș a fost înregistrată în anul 1874¹⁸⁷.

Giarmata, Jahrmarkt, Temesgyarmat

După informațiile cronicarului localității, Franz Demele, cea mai veche societate civilă din Giarmata a fost Societatea de Tir (Schützenverein). În anul 1831 uniformă – compusă din casca triunghiulară,

¹⁸¹ Kadan 1940, 49, 67.

¹⁸² Adatbázis 2005.

¹⁸³ Adatbázis 2005.

¹⁸⁴ Schöndorf – HOG (www.schoendorf-banat.de).

¹⁸⁵ Adatbázis 2005.

¹⁸⁶ Adatbázis 2005.

¹⁸⁷ Milleker 1930, 115.

fracul și pantalonii până la genunchi, aduse încă din vechea patrie – a fost schimbată cu uniforma de tip maghiară. Societatea de Tir, nedeșființată în timpul Primului Război Mondial, a fost interzisă abia în anul 1926¹⁸⁸.

Zăbrani, Guttenbrunn, Temeshidegkút

Prima Societatea de Tir din localitate (Schützenkorp) a fost înființată în anul 1824¹⁸⁹. Mai târziu în Societate au intrat și pompierii voluntari. Ultimii s-au separat în anul 1879 și trăgătorii au preluat în anul 1881 numele de „Schützen Verein”¹⁹⁰.

Gudurica, Kudritz, Temeskutas

Nu este cunoscut anul înființării Societății de Tir a localității Gudurica. Cunoaștem doar faptul că drapelul unității a fost sfințit la data de 5 iunie 1828¹⁹¹.

Sánandrei, Sanktandreas, Temesszentandrás

Societatea de Tir a localității „Temesszentandrás Lovászegylet”, a fost înregistrată în anul 1886¹⁹².

Neudorf, Neudorf, Temesújfalu

Societatea de Tir a fost înregistrată în anul 1882 sub numele de „Újfalusi Lövész Csapat”¹⁹³.

Timișoara, Temesvar, Temesvár

Societăți de Tir și Gărzi Cetățenești din Timișoara

În cazul orașelor libere regești din Banat, specific și pentru Timișoara, este deosebit de greu de făcut diferența între Gărzile Civice ale orașelor și dezvoltarea Societăților de Tir prezente în istoria localităților, în unele cazuri apărute deja în primele decenii după anul 1717. Cu atât mai mult cu cât, din cauza pericolului otoman și a mișcărilor naționale caracteristice pentru o bună parte a sec. al XVIII-lea, conducerea militară a Banatului (mai târziu și cea civilă) a sprijinit, uneori chiar a inițiat, dar în orice caz a colaborat strâns cu conducerea civilă a localităților în privința formării gărzilor cetățenești înarmate.

În primele decenii ale ocupației habsburgice în cazul orașului Timișoara nu găsim referiri la existența unor gărzi civile înarmate. Prima informație

despre existența unor cetățeni, care în scopul ajutorului militar acordat administrației, au avut drept de a ține arme acasă, o găsim într-o scrisoare din anul 1735 adresată de Administrația Banatului Magistraturii Germane a orașului Timișoara¹⁹⁴. Nu se poate clarifica apartenența acelor grupuri sau persoane particulare, care în anul 1734 aveau sediul într-un restaurant din Cetate, numit „Bürgerliche Schiesshüttenwirtschaft” (Restaurantul Trăgătorilor Civili). Pe lângă acest restaurant, amintit de istoricul Baróti Lajos, se pare că în a doua jumătate a sec. XVIII și alte restaurante din Cetate aveau poligoane proprii de tragere. În lista clădirilor, întocmită de conducerea orașului Timișoara în preajma petiționării dreptului de oraș liber regesc în anul 1779, în cazul clădirii nr. 85 din Cetate a fost menționat faptul că respectiva clădire a deținut un poligon de tragere: „Schießstätte”. Deoarece în lista respectivă, referitor la casa nr. 85 nu a fost menționată valoarea ei în bani, presupunem că a fost vorba de o proprietate și de poligon al militarilor¹⁹⁵. Peste câțiva ani, în 1784, la proiectul clădirii Kugler-Landrichter din Cetate, pe lângă desenul corpurilor casei de locuit, a restaurantului, a grajdului pentru cai, se poate distinge și schița unui poligon de tragere¹⁹⁶.

Cum am relatat și la capitolul referitor la războiul cu turcii din anii 1738–1739¹⁹⁷, o bună parte a populației românești din Banat s-a solidarizat cu turcii, încercând înlăturarea dominației habsburgice. Împotriva răsculaților, pe lângă armata imperială au fost mobilizați și gărzile înarmate ale cetățenilor, formate după unele surse din locuitori sârbi și germani, după alte surse din germani, sârbi și maghiari ai orașului Timișoara. Cunoscând faptul că în primele decenii, dar și mai târziu în cursul sec. XVIII, nu se poate vorbi despre un număr important de locuitori maghiari în Timișoara, trebuie să punem sub semnul întrebării participarea lor organizată la aceste acțiuni. Pe de altă parte, este știut faptul că deja din anul 1718 locuitorii germani și sârbi au fost organizați sub conducerea unor magistraturi poprii, astfel că putem să acceptăm și organizarea pe bază națională germană și sârbă a Gărzilor Cetățenești înarmate¹⁹⁸. Paralel cu acțiunile militare, Gărzile Cetățenești înarmate, cunoscute sub numele de „Bürgergarde” și „Freie Compagnie” (Banatische Volänters – la Baróti

¹⁸⁸ Jahrmarkt – HOG (www.jahrmarkt-banat.de).

¹⁸⁹ Milleker 1930, 106.

¹⁹⁰ *Guttenbrunner Nachrichtenblatt*, 20 (2004).

¹⁹¹ Milleker 1930, 106.

¹⁹² Adatbázis 2005.

¹⁹³ Adatbázis 2005.

¹⁹⁴ Baróti Adattár, II, 288.

¹⁹⁵ Petri 1966, 35.

¹⁹⁶ Baróti Adattár, II, 297. Pentru planul casei Kugler-Landrichter din anul 1784, vezi Opriș 2007.

¹⁹⁷ Vezi trimiterile nr. 19 și 20.

¹⁹⁸ Pentru istoricul Magistraturii din Timișoara și suburbiile sale, vezi Kakucs 2010.

Lajos), au asigurat paza, dar și carantina spitalelor provizorii de la Fântâna Pașei și de la Casa de Vânătoare din Pădurea Verde în timpul ciumei din anii 1838–1839¹⁹⁹.

Chiar dacă între anii 1739–1779 nu deținem date despre activitatea Gărzilor Cetățenești din Timișoara, existența lor este dovedită prin faptul că la serbările cu ocazia reînființării Comitatului Timiș, organizate la data de 22 mai 1779, pe lângă unitățile militare au defilat și gărzile civile²⁰⁰.

Un nou capitol în istoria Gărzilor Cetățenești din Timișoara a însemnat acordarea drepturilor de oraș liber regesc prin diploma imperială a lui Iosif II în 21 decembrie 1781. Punctul nr. 10 al diplomei preciza: „*În timp de război și în alte circumstanțe primejdioase, cetățenii orașului să se afle în raporturi de bună înțelegere cu comandamentul militar; în caz de nevoie neprevăzută a cetății, în conformitate cu dispozițiile autorităților politice, să apere fortăreața chiar și cu mână armată; să zădărnicească uneltirile și complotările dăunătoare îndreptate împotriva acesteia și să denunțe vicleșugurile ținute în secret*”²⁰¹ (Traducere proprie).

În preajma organizării serbărilor prilejuite de proclamarea orașului liber regesc, prevăzute pentru data de 16 septembrie 1782, conducerea provizorie a orașului în frunte cu primarul Peter Anton Delpondio a dispus „*organizarea gărzilor cetățenești, dotarea lor cu uniforme, arme și drapele noi*”. La data de 16 septembrie 1782 în fața noului primar, Adam Ingruber, a defilat garda germană având 154 de membri și cea sârbească, numărând 118 membri²⁰². Cele două steaguri și panglicile aferente ale gărzilor, confecționate în anul 1782, au intrat la data de 5 octombrie 1909 prin donația primăriei orașului în patrimoniul Muzeului Banatului²⁰³.

Imediat după obținerea drepturilor de oraș liber regesc, competența conducerii orașului nu a fost extinsă asupra apărării cetății. Această sarcină a rămas mai departe în mâna autorităților militare. Situația s-a schimbat radical în timpul războaielor franceze când, din cauza absenței trupelor imperiale, pentru paza zidurilor, a clădirilor strategice și pentru menținerea ordinii, autoritățile militare au fost nevoite să apeleze la ajutorul gărzilor înarmate, recrutate din rândurile cetățenilor orașului.

Astfel, deja în anul 1801 a fost înființată Garda Voluntară a Cetățenilor (Freiwillige Bürger Miliz), care nu a fost altceva decât o variantă mai extinsă a Gărzii Cetățenești din anul 1782. Detașamentele germane și sârbești ale Gărzii Cetățenești au rămas mai departe sub comanda primarului orașului. Înzestrarea lor cu armament a fost îmbunătățită prin cele 150 de puști primite în 20 martie 1801 de la Comandamentul Militar al Banatului²⁰⁴.

După datele statistice din luna ianuarie 1809, referitoare la cele 42 de Gărzi Cetățenești ale orașelor liber regești din Ungaria, Garda din Timișoara număra 1.400 de pedestrași și o companie de 100 de călăreți²⁰⁵. Detașamentul de Cavalerie, cu o uniformă asemănătoare cu cea a dragonilor, se recruta cu precădere din rândul populației germane. Infanteriștii se recrutau dintre cetățenii sârbi și germani, organizați separați. Detașamentele germane au avut o uniformă mai pompoasă, asemănătoare cu cea a vânătorilor (Jägerkorps) imperiali, cele sârbești au fost îmbrăcate în uniforme mai simple, asemănătoare cu cele ale pedestrașilor imperiali. După informațiile lui Szinnyei József, în anul 1809 Garda Cetățenească, sub paza căreia se aflau comorile și arhivele casei imperiale, a fost comandată de căpitanul Josef Klapka²⁰⁶.

Conform unui raport din anul 1812, din cauza uniformelor amintite s-au menținut conflictele dintre unitățile germane și sârbe. Ultimii, „ilirii”, au fost nemulțumiți de uniformele lor simple în comparație cu cele pompoase ale germanilor. Cazul a ajuns în fața palatinului Ungariei, care a hotărât utilizarea uniformelor comune pentru toate unitățile Gărzilor Cetățenești din Timișoara²⁰⁷.

Reorganizarea și întărirea Gărzilor Cetățenești din Timișoara a fost urgentată în anul 1809 de faptul că, din cauza pericolului francez, tezaurul imperial din Viena, în care se afla și coroana Imperiului Romano-German, a fost transferat la Timișoara. Tezaurul, depozitat în subsolul mănăstirii franciscanilor, a fost pus sub paza Gărzii Cetățenești din oraș. Desigur, atât locuitorii orașului, cât și membrii gărzii au fost convinși că în pivnițele mănăstirii au fost depozitate piesele împachetate ale Muzeului de Științe Naturale din Viena. După înlăturarea pericolului francez, o

¹⁹⁹ Hammer 2011, 40–41.

²⁰⁰ Szentkláray 1870, 351.

²⁰¹ Szentkláray *Temesvár*, 87; Rosenfeld 1882, 22.

²⁰² Szentkláray *Temesvár*, 91.

²⁰³ Medeleț-Toma 1997, 91. Colecția deosebit de bogată a steagurilor din patrimoniul Secției de Istorie a Muzeului Banatului a fost publicată de Hedy M. Kiss în 2009. Pentru greșelile deosebit de grave privind drapelele nr. 1–11 vezi Kakucs 2010 b, 382–386.

²⁰⁴ Geml 1896.

²⁰⁵ Molnár 1992, 118–119.

²⁰⁶ Klapka 1838. Vezi Szinyei József, *Magyar írók élete és munkái*, vol. VI. Nici un exemplar al lucrării lui Klapka nu se păstrează în bibliotecile din România, Austria și Ungaria. După datele furnizate de Szinyei, Josef Klapka (1786–1863) a fost în anul 1838 comandantul Gărzii Cetățenești din Timișoara.

²⁰⁷ Molnár 1992, 112.

parte a gardiștilor mai în vârstă a fost demobilizată. Conform datelor statistice din anul 1811 în Timișoara s-au aflat 1.374 de gardiști sub arme. Pe lângă o jumătate de companie de cavaleriști și 8 companii de pedestrași, din care 184 de ofițeri și 138 de subofițeri, Garda Cetățenească a dispus și de un corp format din 24 de muzicanți²⁰⁸.

După înlăturarea pericolului francez, în structura Gărzii Cetățenești din Timișoara s-a păstrat organizarea național-religioasă anterioară. După informațiile istoricului Szentkláray Jenő, la parada militară organizată în 13 octombrie 1816, cu ocazia serbărilor centenare ale eliberării orașului de sub stăpânirea turcească, pe lângă unitățile garnizoanei locale au participat și cele două corpuri ale Gărzii Cetățenești: „*una a catolicilor și alta a ortodocșilor neuniți*”²⁰⁹.

În colecția Secției de Istorie a Muzeului Banatului din Timișoara se păstrează și azi *Regulamentul de Comportare al Gărzii Călare* a cetățenilor (Bürgerliche Cavallerie Corps) orașului Timișoara din anul 1822. Registrul, având dimensiunile de 37 x 28 cm, îmbrăcat în catifea roșie, certificat cu sigiliul atârnat al orașului liber regesc, conține pe lângă imaginea în culori a soldatului, a trompetistului și a ofițerului și o listă a membrilor Gărzii din perioada anilor 1822–1844. Autorul desenelor și al textului a fost, după părerea noastră, pictorul Fiala János²¹⁰.

În istoria Gărzilor Cetățenești din Timișoara, sfințirea drapelului în anul 1831 și în anul 1844 au constituit evenimente deosebite. Aceste evenimente au trezit un interes deosebit pentru Garda din Timișoara, cu atât mai mult cu cât în ambele cazuri patroana, dar și donatoarea drapelului a fost Carolina Augusta (1792–1873), soția, mai apoi văduva împăratului Franz I (1768–1835). De la început trebuie să subliniem faptul că, legat de această temă a sfințirii drapelului, literatura de specialitate de până acum cunoaște doar sfințirea drapelului din anul 1844. Referitor la sfințirea drapelului din anul 1831, o relatare deosebit de amplă și informativă găsim în numerele din 29 martie și 13 mai ale ziarului timișorean de limbă germană *Temesvarer Zeitung* din anul 1896, scrisă de viitorul primar al orașului, pe atunci notarul principal al urbei, dr. Geml József. În articolele intitulate *Historische Fahnen Temesvars (Drapelele istorice ale Timișoarei)* și *Die neue städtische Fahne (Noul drapel al orașului)* provenite din pana

lui Geml József, precum și în studiul intitulat *Historisches von der Schützengilde* (Istoria Asociației Trăgătorilor), apărut în 7 septembrie 1887 de Josef Mayer (1852–1890), eminentul colaborator al ziarului amintit, găsim informații deosebit de valoroase, care ne permit să reconstituim istoria Gărzii Cetățenești a orașului de la mijlocul secolului al XIX-lea²¹¹.

Conform surselor enumerate, Garda Cetățenească a orașului, numărând 1.400 de infanteriști și 100 de călăreți înarmați, a primit în anul 1813 un nou drapel. Aversul drapelului corpului infanteriștilor germani, confecționat din mătase albă, tivit cu o bordură de 10 cm în culorile roz, galben și verde, a fost decorat cu o pictură în ulei reprezentându-l pe Sfântul Sebastian, protectorul trăgătorilor, înge-nuncheat în fața unei cruci. Centrul reversului drapelului a fost dominat de emblema casei imperiale, acvila bicefală purtând coroana imperială și având pe piept stema Ungariei. Medalionul deasupra Sfântului Sebastian de pe avers este acoperit de o panglică purtând inscripția: „*Zum glorreichen und ewigen Andenken, daß allerhöchst Ihre k.k. Majestät Kaiserin Königin Caroline Auguste im Jahre 1819 diese Fahne huldreichst angenommen und anstat Ihrer allerhöchsten Person die F. M. L. Gemalin Freyin Magdal v. Mager von Mühlhaim geweit habe*”. (În amintirea veșnică și glorioasă a faptului că Înălțimea sa Împărăteasa și Regina Caroline Auguste în anul 1819 a acceptat cu bunăvoință acest drapel și în locul înaltei Sale Persoane la sfințire, a delegat-o pe soția Generalului baron Mager von Mühlhaim, baroneasa Freyin Magdal v. Mager von Mühlhaim.) Ea este urmată de textul din revers: „*Der ersten grün uniformierten bürgerlichen Schützen Compagnie als selbe laut hochlöblicher königlich ungarischer Statthalterei von allerhöchsten Resolution seiner Kaiserl.-Königlich. Apostolischen Majestät ihre politische Wiedergeburt erhalten hatte*”. (Prima Companie a Trăgătorilor civili în uniformă verde, renăscut politic prin rescrip-tul Majestății Sale apostolico cezaro-craiești obținut prin mijlocirea Locotenentei Regale de la Buda.)

Acest text (politische Wiedergeburt – renașterea politică) conține, ca și textul drapelului din anul 1790 al Gărzii Călare din Szeged, o aluzie la reconfirmarea unor drepturi de către Curtea de la Viena față de nobilimea maghiară prin readucerea coroanei maghiare la Buda (cu ocazia încoronării împăratului Leopold al II-lea). Sau textul se referă la legalizarea folosirii limbii maghiare prin legea VIII din 1830? Această ultimă variantă pare să susțină faptul că – cel puțin în cazul drapelului de la Szeged – vechiul text în limba germană a fost

²⁰⁸ Molnár 1992, 118–119.

²⁰⁹ Szentkláray 1870; Magony 1917, 6–18.

²¹⁰ AMB, *Fond Dosare, diplome, afișe de teatru*, nr. inv. 20. 802.

²¹¹ T.Z. (7 septembrie 1887); T.Z. (29 martie și 13 mai 1896).

schimbat, în urma reînnoirii drapelului în anul 1840, cu un text în limba maghiară²¹².

Revenind la drapelul din Timișoara, vârful aurit al hampei este decorat cu emblema orașului liber regesc și cu literele D. S. Reversul lăncii poartă inscripția: „*Hauptmann und Chef von Corps Herr Franz Krautwaschl, zweiter Hauptmann und Corpskommandant Anton Gasteyner, Capitan Franz Henig, Oberleutnant Franz Wild 1813.*” (Comandantul Corpului – căpitan Franz Krautwaschl, adjunctul căpitanului și comandant Anton Gasteyner, căpitanul Franz Henig, locotenent major Franz Wild 1813.) Rămășițele drapelului descris sunt păstrate azi în colecția Secției de Istorie a Muzeului Banatului²¹³. Deoarece textul inscripției este deteriorat, textul citat de noi este reconstituit folosind fragmentele textului drapelului amintit, ținând seama de textul publicat de Kiss M. Hedy, precum și de textul publicat de dr. Geml József în ziarul *Temesvarer Zeitung* din 29 martie 1896. Totodată am utilizat și textul unui desen al drapelului din sec. al XIX-lea²¹⁴.

După lucrarea lui Geml, drapelul din 1813 sau o copie a acestuia, executată în 1831, împreună cu panglicile special pregătite pentru această ocazie, au fost donate regimentului german al orașului în anul 1831 de către patroana drapelului, împărăteasa Carolina Augusta. Necesitatea procurării acestui drapel, conform informațiilor lui Geml, se explică prin faptul că între timp detașamentul sârbesc de infanterie s-a unit cu detașamentul german. Această afirmație este susținută și de faptul că la ceremonia de sfințire a drapelului, patroana drapelului, Carolina Augusta, a fost reprezentată de baroana Magdal Mager von Mühlheim, soția generalului Feldmarschal Leutnant Franz Mumb von Mühlheim, care între anii 1827–1832 a fost comandantul trupelor imperiale din garnizoana orașului²¹⁵. Numele baroanei Magdal Mager von Mühlheim este o dovadă pentru faptul că de greșite sunt argumentele invocate de autoarea Kiss M. Hedy la prezentarea drapelurilor de la punctele 11 și 12, susținând că acestea sunt piese provenite din 1848, precum și denumirea lor cu totul fantezistă, potrivit căreia drapelele ar fi aparținut unei companii a Gărzii Regale” (Vezi trimiterea nr. 213).

În studiul său din anul 1896, dr. Geml József nu s-a oprit asupra faptului că în anul 1813, pe lângă infanteriștii germani, și cei sârbi au primit un

drapel nou. De fapt, autorul nu a relatat despre drapelul detașamentului sârbesc al Gărzii Cetățenești din anul 1782²¹⁶.

Drapelul detașamentului sârbesc din anul 1813, aflată și azi într-o stare relativ bună, se păstrează în Colecția Secției de Istorie a Muzeului Banatului²¹⁷. După inscripția aflată pe vârful hampei (confectionat din bronz aurit), drapelul detașamentului sârbesc a fost sfințit în 16 aprilie 1816 în Biserica catedrală ortodoxă cu hramul Înălțării Domnului din Timișoara. Patroana drapelului a fost doamna Terezia Malenicza de Stamora, născută Damaszkín de Németh. Ambele familii au jucat un rol important în viața culturală și politică a orașului.

Detașamentul infanteriștilor germani al Gărzii Cetățenești din Timișoara a primit un nou drapel în anul 1843. Patroana drapelului a fost și în acest caz Carolina Augusta, văduva împăratului Franz I, decedat în 1835. Drapelul unității împreună cu eșarfele deosebit de bogat ornamentate se păstrează și azi în Colecția Secției de Istorie a Muzeului Banatului²¹⁸. Atât drapelul executat în anul 1843, cât și eșarfele amintite au fost sfințite în cadrul evenimentelor solemne organizate la data de 27 octombrie 1844. Patroana drapelului, împărăteasa Carolina Augusta, a fost reprezentată în anul 1844 de soția comandantului garnizoanei orașului, Alexander Franz Csorich von Monte Creto (1772–1847)²¹⁹. Cu această ocazie, pe lângă drapelul nou al infanteriștilor din 1843, a primit eșarfe de la văduva Carolina Augusta și drapelul vechi, din anul 1809, al cavaleriștilor. Din păcate, acest drapel din anul 1809 nu s-a păstrat, sau cel puțin nu poate fi identificat în colecția Muzeului Banatului. Dr. Geml József, autorul studiului amintit din anul 1896, a descris acest drapel mare, cu o lățime de 1 metru, confectionat din brocart verde, fiind fixat pe o hampă verde, decorat pe una din fețe cu emblema Casei de Austria²²⁰.

Perechea imperială, Franz I și Carolina Augusta, a vizitat în anul 1817 mai multe localități din Banat, dar soția, respectiv văduva împăratului (mai târziu) nu a fost prezentă la Timișoara nici în anul 1831 și nici în anul 1844. În anul 1844, primul – și în această calitate comandant al Gărzii Cetățenești a orașului – a fost Johann Nepomuk Preyer. Cel mai bun cunoscător al vieții lui Preyer, doamna dr. Radegunde Täuber²²¹ datează în anul

²¹² Bagi-Katkóné 1999, 601–604.

²¹³ Kiss M. 2009, 25.

²¹⁴ Röder 2002, 235–236.

²¹⁵ Petri 1988, 3.

²¹⁶ Pentru acest drapel, vezi Kiss M. 2009, 14–15.

²¹⁷ Kiss M. 2009, 20–23.

²¹⁸ Kiss M. 2009, 24, 111–114.

²¹⁹ Röder 2002, 235–236.

²²⁰ T.Z., nr. 111 (1896).

²²¹ Täuber 2006 a, 49.

1844 un portret al primarului, care îl prezintă pe Preyer în uniformă Gărzii. Portretul este păstrat azi în colecția particulară a dr. Hugó Homonnay (descendent al fiicei lui Preyer) la Budapesta. Drapelele și eșarfele descrise mai sus au fost donate Muzeului Banatului în anul 1909 de către Primăria orașului Timișoara²²². După informațiile istoricului dr. Berkeszi István, cu ocazia serbărilor din 27 octombrie 1844 au fost prezente la Timișoara delegații tuturor Societăților de Tir din Ungaria. În studiul citat al dr. Geml József, au fost nominalizați dintre participanți doar: Societățile de Tir din Pesta, Buda, Arad, Pécs, Székesfehérvár, Szeged, Lipova, Vârșeț și Baja²²³. În spatele motivelor care au cauzat sfințirea separată a drapelelor în 1831 și în 1844 putem presupune și existența divergențelor politice dintre fracțiunile germane și sârbe din cadrul conducerii administrative a orașului, divergențe deosebit de acute în perioada amintită²²⁴.

Așa cum reiese din literatura de specialitate consultată de noi, sfințirea drapelelor gărzilor cetățenești ale orașelor libere regești din Ungaria s-a desfășurat după un scenariu bine stabilit²²⁵. Conform acestui scenariu, companiile gărzilor civile se adunau în fața unui cort de rugăciuni plasat pe un teren spațios, dacă era posibil în fața unei biserici, în centrul orașului. Un caporal (probabil port-drapelul gărzii) preda drapelul ofițerilor superiori, după care drapelul urma să fie dezvelit în fața altarului aflat în cort. În urma unei scurte predici a preotului, ofițerii intrau în cort, în acest timp companiile aliniate rămâneau sub comanda unui singur căpitan. După terminarea slujbei religioase, caporalul îngenunchea cu piciorul stâng în fața altarului, așeza drapelul pe piciorul drept. Patroana drapelului, cu ajutorul domnișoarelor de onoare, fixa eșarfele pe drapel. După sfințirea drapelului de către preot, caporalul defila cu drapelul în fața companiilor, care dădeau onorul cu armele. După prezentarea drapelului sfințit, urma pironirea, în cadrul căreia reprezentanții autorităților prezente, membrii administrației orașenești și ofițerii gărzii băteau câte un cui simbolic în hampa drapelului. În mod tradițional, primul cui era fixat în numele Sfintei Treimi de către preotul care conducea ceremonia sfințirii, urma apoi judele orașului, care fixa cuiele în numele regelui și a reginei, primarul orașului – care în grad de colonel era comandantul gărzii – în numele prințului moștenitor, maiorul unității în numele autorităților legislative și al parlamentului țării, căpitanul gărzii

în numele Primăriei, apoi adjunctul căpitanului în numele patroanei drapelului. Șirul celor care fixau câte un cui era urmat de ofițerii superiori ai gărzii, de sergenți, de doi caporali, de patru gardiști de la fiecare companie, precum și de reprezentanții oficialităților civile ale orașului. După acest act, ofițerii superiori se urcau pe cai, comandantul colonel al gărzii prelua drapelul de la caporal și după o scurtă cuvântare urma depunerea solemnă a jurământului. Textul jurământului conține referiri la credința față de împărat și față de superiori și la devotamentul în slujba apărării intereselor orașului. La terminarea slujbei, ofițerii superiori reveneau în cort, după care urma o rugăciune comună, salve de onoare și defilarea gărzii cu drapelul în față.

În publicațiile de specialitate legate de istoria orașului sunt cunoscute două reprezentări artistice ale sfințirii drapelului din anul 1844. Prima este o litografie a gravorului J. Rauch, iar cealaltă o pictură în ulei, cu dimensiunile de 98 x 106 cm, executată de artistul timișorean Bersuder Alajos junior (1825–1895), pictură care se păstrează azi în Colecția Muzeului de Artă Timișoara (nr. de inv. 769). Mai puțin cunoscută este existența unei piese de teatru intitulată: „*Festspiel zu Feier der am 27. Oktober 1844 statt findenden Fahnen-Weihe des Temesvarer k. freistädt. Schützen-Corps*” (*Piesă solemnă în cinstea serbărilor legate de sfințirea drapelului Gărzii Cetățenești a orașului liber regesc Timișoara la 27. octombrie 1844*), scrisă de autorul Alexander Schmidt, care între anii 1840–1847 a deținut funcția de director al Teatrului Orașenesc din Timișoara. Nu avem informații sigure dacă lucrarea apărută în anul 1844 în tipografia lui Josef Beichel a fost prezentată publicului. Personajele principale ale piesei populare sunt: bunicul getbeget timișorean, fiica sa și logodnicul ei, Clio (zeița istoriei) și un cor al orașenilor. În centrul temei piesei stau evenimentele din cele trei zile legate de sfințirea drapelului gărzii civile din toamna anului 1844. Personajul bunicului este un vechi cetățean al orașului, care demonstrează o încredere nemărginită în valorile trecutului civic al urbei.

La doi ani după sfințirea drapelului, cetățenii orașului au cerut înființarea unei companii a Gărzii Civile cu comandă în limba maghiară. Cererea lor a fost sprijinită și de Magistratura orașului. Aprobarea cererii a fost amânată de moartea arhiducelui Joseph (1776–1847), survenită la 3 ianuarie 1847, apoi de evenimentele legate de izbucnirea revoluției în primăvara anului 1848. În cererea oficială a fost descris atât echipamentul, cât și uniforma unității proiectate²²⁶.

²²² TRÉT (1909), 3–4, 167–168; TRÉT (1910), 1–2, 169.

²²³ Berkeszi 1900 b, 22–23; Geml 1896.

²²⁴ Täuber 2006 b, 28–36.

²²⁵ Bagi-Orbán 2003, 9.

²²⁶ Geml 1896.

Garda Națională din Timișoara în anii 1848–1849

Înființarea unei Gărzi Naționale din Timișoara a fost hotărâtă la adunarea populară din 18 martie 1848, cu ocazia căreia în fața celor adunați în Piața Libertății (pe atunci Piața Prințului Eugen) s-au ținut slujbe religioase, oficiate de preoții comunităților catolice, ortodoxe, evanghelice, respectiv de către rabinul comunității mozaice din Timișoara.

Comitetul de înființare a gărzii a fost condus de Johann Nepomuk Preyer, Ignatz Felix și Georg Kraul. Conform punctului nr. 12 al hotărârilor votate la adunarea populară din 18 martie 1848, putea să fie membru al gărzii orice cetățean al orașului fără deosebire socială sau religioasă²²⁷. Adunarea l-a numit la conducerea gărzii viitoare pe maiorul în retragere Gundar Hiller, fiul generalului baron Johann Carl Hiller de Butin (1748–1819)²²⁸. Se pare că deja în primele zile ale revoluției, elevii școlilor superioare și studenții din Timișoara ai Seminarului Catolic și ai Facultății de Filozofie și de Drept (ultimele existente între 1841–1848, respectiv între 1845–1848), au organizat o Gardă Studențească al cărei statut a fost aprobat de Ministerul Culturii deja la data de 13 mai 1848²²⁹.

Deoarece o bună parte a membrilor vechilor Gărzi Cetățenești s-a opus primirii evreilor în gărzile vechi și în cele recent înființate, evreii din Timișoara s-au organizat într-o gardă separată. După depunerea jurământului în 28 iunie 1848, în 4 iulie unitățile Gărzii Naționale din Timișoara, împreună cu gărzile similare din Arad, Vinga și Lipova, au pornit către tabăra trupelor maghiare concentrate la Vârșeț. Inițial Garda Națională din Timișoara a fost compusă din unități de pedestrași și de călăreți. Însă informațiile apărute în ziarul local, *Temesvarer Wochenblatt* nr. 36 din octombrie 1848, se referă la pregătirile pentru înființarea și a unui detașament de artilerie în cadrul Gărzii Naționale din Timișoara.

Chiar dacă o hotărâre a Judecătoriei din Timișoara, datată în aprilie 1848, a dispus intrarea evreilor în Gărzile Civile existente, primirea lor a început doar după 16 iulie. Atunci s-au înrolat în Garda Națională din Timișoara evreii locali: Assael János, frații Schlesinger și Ausländer, Mevorach Abraham, Haldele David, Wolf Solquir, Amigo Ignác, Derera Izrael, Szabadi Emanuel, Hazai Ernő, Beamter Móric, Fischbein Mór, Nissim Áron, Grünblatt Ignác, Politzer Henrich, Schmied

Rudolf, Vásári E. Henstädter, Waldmann Nathan, Stern Jakab, Spitzer Jakab, Spitzer Ignác, Deutsch József, Weinmann Lázár, dr. Manovill Miksa, dr. Reiner József, dr. Türk Wilmos și dr. Schwimmer Móric. Hotărârea Magistraturii orașului privind primirea evreilor în Garda Națională din Timișoara a fost salutăată de redacția ziarului *Temesvarer Wochenblatt*, care în numărul 30 din 1848 scria: „Ehre und lob unserer wacheren Bürgerschaft [...], die durch diese einstimmige Aufnahme der Israeliten zur Garde [...] bewies, wie sehr es Ihr am Herzen liege, um die allbeglückenden drei Genien: Freiheit, Gleichheit und Brüderlichkeit zu erhalten” (Cinste și laudă cetățenilor noștri vigilenți, care prin hotărârea unanimă în privința primirii evreilor în Garda Națională dovedesc că doresc din inimă cinstirea celor trei genii: libertate, egalitate și fraternitate).

Evreii din Timișoara înrolați în detașamentele mobile nr. 2 și 6 ale Gărzii Naționale au luat parte în lunile iunie-august la luptele din jurul Vârșetului. Pentru sprijinirea detașamentelor gărzilor naționale greco-neuniții din Timișoara au strâns suma de 1.000 de forinți, locuitorii din Fabric 500, iar negustorul Bersuder Alajos a donat 200 de forinți și 250 de seceri. Ultimul le-a acordat și un împrumut de 5.000 de forinți fără dobândă. Printre donatorii nominalizați îi găsim pe Damaszkin Simon, Lazarovics Basil, Nikola Modos, Constantin Popovici cu câte 100–100, pe Gottfried Feldinger cu 50 și pe baronul Piret cu 40 de forinți. Dintre breslele locale aurarii, croitorii germani și șelarii au fost prezenți cu o sumă de 40 de forinți, bărbierii, măcelarii și tâmplarii cu câte 20, calfele de curelari cu 14 forinți. La cele enumerate trebuie adăugate colectele de bani și de alimente ale locuitorilor din Iosefin, cele 100 de mierțe de grâu donate de negustorul Nikolaus Malenicza și cele 304 cartușiere donate de pielarul Seiler Josef. De subliniat este donația de 1.130 de forinți a comunității evreilor din Timișoara, precum și toată averea constând în 400 de forinți ai Asociației Femeilor Izraelite din cartierul Fabric²³⁰.

La data de 23 octombrie 1848 trupele habsburgice comandate de generalul Georg von Rukavina (1777–1849) au preluat controlul asupra orașului. Rezistența Magistraturii orașului și a Gărzii Naționale a fost înfrântă prin tunurile pregătite pentru tragere ale garnizoanei plasate în fața clădirii comitatului și a Primăriei. În aceste condiții cei 500 de membri ai Gărzii Naționale au trebuit să depună armele. Mulți dintre ei, precum și o parte a conducerii orașului – printre care

²²⁷ Barát 1902, 38.

²²⁸ Preyer 1995, 213–214.

²²⁹ Urbán 1973, 76; Kovács 1908.

²³⁰ Singer 1914; Popescu 2007, 190–191; Milleker 2003; T.W. nr. 27–28, 30–31, 33, 35–36 (1848).

Stockinger-Sulyok Mór, Ferdinand Prenner și Küttel Károly, împreună cu Pesty Frigyes și Fiala Lajos – au părăsit orașul, înrolându-se în armata revoluționară maghiară. În timpul asediului orașului de către armatele revoluționare, au fost reînființate Gărzile Naționale din Fabric și din Iosefin. Cu toate străduințele generalului Rukavina, activitatea Gărzii Cetățenești din Cetate nu a putut fi reînviată. Invocând probleme de sănătate, vechiul comandant din anul 1831, maiorul Bersuder, a refuzat, iar adjunctul lui, locotenentul major Josef Krier, a tăgădat organizarea voluntarilor. Așa cum a subliniat și istoricul József Geml, în ciuda faptului că unii dintre membrii vechi ai gărzii au participat la paza militară în timpul asediului, practic Garda Cetățenească din Cetate și-a încetat activitatea²³¹.

Amintirea din anul 1848 a Gărzii Naționale din Timișoara este păstrată prin discul matricei ovoidale a unui sigiliu din metal cu (diametru 3,1 × 3,3 cm), fixat într-un mâner de lemn de 5,5 cm lungime. Matricea se păstrează în Colecția Secției de Istorie a Muzeului Banatului la nr. inv. 20.779. În centrul câmpului sigilar se află stema Ungariei surmontată de coroană. Legenda este circulară pe două rânduri: „A TEMESVÁRI NEMZETI ÖRSÉG PARANCSNOKÁNAK PECSÉTJE”²³².

Matricea sigilară a detașamentului Cavaleriei Gărzii Naționale ne arată că cele două companii ale gărzilor cetățenești, existente deja din a doua jumătate a sec. XVIII, au păstrat structurile lor specifice și în cadrul Gărzii Naționale din anul 1848. Matricea sigilară (2,9 × 3,1 cm), din metal, fără mâner, se păstrează în Colecția Secției de Istorie a Muzeului Banatului la nr. inv. 27.865. Câmpul matricei, exceptând legenda „TEMESVÁRI LÖV. NEM. ÖRS. OSZTÁLY”, este identic cu al sigiliului descris mai sus²³³.

Gărzile Cetățenești, formațiunile de autoapărare ale locuitorilor din Timișoara, au apărut încă odată pe scena istoriei în toamna anului 1918, în cursul evenimentelor legate de destrămarea Imperiului dualist austro-ungar²³⁴. Garda Cetățenească din Timișoara a fost creată la data de 4 octombrie 1918. Înființarea gărzii a fost accelerată de nesiguranța urmată de proclamarea Republicii autonome din Banat, când foștii deținuți de drept comun și grupurile răzlețe ale prizonierilor de război au provocat tulburări grave

în centrul orașului. În cursul tulburărilor, doar jefuirea Poștei Centrale s-a soldat cu 13 morți. În scopul restabilirii ordinii și siguranței cetățenești, sub conducerea unui comitet format din locotenent-maiorul Miron Serb, dr. Koloman Jacobi și Franz Seitlinger, s-a înființat Garda Civilă. În cadrul Gărzii intrau toți cetățenii orașului fără deosebire de naționalitate. La depunerea jurământului în 6 octombrie, Garda Cetățenească din Timișoara număra printre membrii săi 168 de cetățeni din Cetate, 484 din Fabric, 795 din Iosefin și 670 din Elisabetin²³⁵. Garda Cetățenească din Timișoara a fost desființată în 22 noiembrie de către comandamentul trupelor sârbești, care au ocupat orașul²³⁶. După informațiile provenite din materialul juridic al procesului referitor la organizația „Levente” din Timișoara, în cursul evenimentelor din toamna anului 1918 și elevii școlilor superioare din oraș au organizat o Gardă Studențească înarmată²³⁷.

Sediile și sigiliile Societăților de Tir din Timișoara

Pe lângă primele Gărzi Civice și Miliții Naționale, cel puțin de la mijlocul sec. al XVIII-lea și până la începutul Primului Război Mondial, avem informații despre existența și activitatea unor Societăți de Tir din Timișoara. Primele informații despre existența acestor formațiuni datează din jurul anului 1734. După părerea noastră, aceste societăți se recrutau în primul rând din populația germană colonizată. Activitatea acestor societăți, cu sediul pe lângă unele restaurante, ne indică și existența unor poligoane amintite deja în anii 1734 și 1784.

Din lucrarea apărută în suplimentele de duminică ale ziarului local *Temesvarer Zeitung*, numerele din 5 și 16 aprilie 1896, scrisă de dr. Geml József, reiese că un grup de trăgători al Gărzii Cetățenești a orașului, formată în anul 1782, a depus deja în cursul anului 1798 o cerere la Magistratul German al orașului pentru construirea unui poligon de tragere pe lângă restaurantul aflat lângă Fântâna Pașei din Mehala. Obținând avizul favorabil al Magistraturii, în scurt timp a fost construit poligonul. Prețul construcției s-a cifrat la suma de 2.365 de forinți și a fost asigurată de către un grup de cetățeni mai înstăriți ai orașului²³⁸.

Sigiliul acestei Societăți de Tir din Timișoara, cunoscută și sub numele de „Schützen Korp”, mai târziu „Schützen Gesellschaft”, datează

²³¹ Täuber 2006 a, 50; Berkeszi 1904, 67–86; Geml 1896.

²³² Secția de Istorie a Muzeului Banatului, nr. inv. 20.779.

²³³ Secția de Istorie a Muzeului Banatului, nr. inv. 27.865; Kakucs 2010, 478.

²³⁴ Gabriel 1928, 80–92.

²³⁵ Ilieșiu 1943, 109.

²³⁶ Munteanu-Munteanu 2002, 96.

²³⁷ B. K. Borsi, *A temesvári Levente por (1919–1920)*.

²³⁸ Geml 1896.

din anul 1805 – conform inscripției circulare a câmpului sigilar. Discul matricei cu un diametru de $2,9 \times 3,5$ cm, din metal, face corp comun cu mânerul lung de 9,1 cm, confecționat din același material. Matricea este păstrată în colecția Secției de Istorie a Muzeului Banatului la nr. inv. 20.401. Câmpul sigilar al matricei este dominat de un scut în formă de inimă, decorat cu un turn cu drapel. Scutul este așezat pe o cunună de lauri și este surmontat de o coroană heraldică și decorații florale. Turnul, care seamănă cu turnul de apă din sigiliul orașului liber regesc, este flancat de cifrele 1805, anul confecționării matricei. La marginea câmpului sigilar al matricei este gravată legenda circulară: „SIGIL DES TEMESWARER BÜR: SCHIZEN CORPS * 1805”²³⁹.

Din motive necunoscute pentru noi, probabil din cauza vremurilor instabile din deceniile războaielor franceze, sau poate la cererea orașului, care era proprietarul restaurantului de la Fântâna Pașei, poligonul și sediul Societății de Tir au fost transferate în cartierul Iosefin. Nu avem cunoștințe exacte despre înființarea noului sediu. Conform articolului lui Geml, noul sediu al Societății de Tir (Bürgerliche Schützenverein), formată după unificarea mai multor societăți mai mici, se afla deja în anul 1824 pe lângă restaurantul cu numele „La Glonțul Albastru” (Zur Blaue Kugel), construit pe locul atelierelor pentru confecționarea lumânărilor, ateliere aflate mai înainte în proprietatea Breslei Măcelarilor, dar care fuseseră distruse de un incendiu²⁴⁰.

Acest sediu s-a aflat pe strada Hunyadi nr. 20 (azi Bulevardul 16 Decembrie 1989) din Iosefin, unde, în a doua jumătate a sec. XIX, s-a construit palatul din Piața Küttel. Discul sigilar al acestei societăți are o dimensiune de $4,5 \times 4,3$ cm, este confecționat din metal, face corp comun cu un mâner lung de 12,3 cm. Piesa se păstrează în colecția Secției de Istorie a Muzeului Banatului la nr. inv. 20.400. Centrul câmpului sigilar este dominat de imaginea unei ținte înalte, confecționată din lemn. În fața ținte se află un personaj în haine medievale cu un fanion în mâna stângă, cu bățul din mâna dreaptă arătând înspre centrul ținte. La marginea câmpului sigilar poate fi citită legenda circulară: „BÜR: SCHEIBEN SCHÜTZEN VEREIN D. K. FREISTADT TEMESVAR.”²⁴¹.

Proprietarul de mai târziu al clădirii restaurantului de odinioară „La Glonțul Albastru” și al depozitului de lemn din fosta zonă a Pieții Küttel, numit Weisz Hugó, a donat în anul 1886 Muzeului

Societății de Istorie și Arheologie din Timișoara o placă de marmură cu o lungime de 174 cm, inscripționată în limba germană: „*Dem schätzbaren Beförderer dieser Anstalt, Johann Schimtsch gewidmet von der Schützen-Gesellschaft 1823*” (Sprijinitorului acestei societăți, Johann Schimtsch ridicat de Societatea de Tir în anul 1823). Înregistrat sub nr. de inv. 662 în registrul vechi, și această dovadă a sediului Societății de Tir din Timișoara a dispărut din colecția Muzeului Banatului după anul 1922.

Între anii 1837–1848 și 1857–1859 sediul Societății de Tir a orașului Timișoara se va afla iarăși în clădirea restaurantului de pe lângă Fântâna Pașei. Din amintirile lui *Ormós Zsigmond* reiese că fondatorul de mai târziu al Muzeului Banatului s-a duelat în anul 1842 într-una din sălile restaurantului cu un căpitan austriac din garnizoana Lugojului. Din aceste notări putem concluziona că sediul Societății de Tir a funcționat, cel puțin în perioada amintită, și ca spațiu pentru dueluri. În anii de după înăbușirea revoluției din 1848–1849, activitatea Societății de Tir din Timișoara a fost interzisă. Cele 9 ținte vopsite, semnalate din anul 1857, de la concursul de tir organizat în cinstea comandantului garnizoanei, *Karl Freiherr Wolf*, cât și de la concursul de tir din 29–31 august 1858, organizat în cinstea arhiducelui *Rudolf* (vezi trimiterea nr. 236), dovedesc reluarea parțială a activității Societății de Tir din Timișoara. Problema sediului a fost rezolvată în anul 1859 când, în scopul construirii noului sediu, Societatea a cumpărat terenul viran numit „Pumperwalde”, aflat în spatele Gării de Nord. Aici a fost construit un poligon de tir modern, deschis oficial cu trageri organizate, cu ocazia zilei Sfântului Ștefan din vara anului 1864. Informațiile istoricului timișorean Reiter Robert ne semnalează numele maiștrilor trăgători din acești ani, precum cel al baronului *Schmiedburg* și cel al lui *Marquet*²⁴².

Complexul de tragere – cu cei 300 de metri pentru puști, ca și cei 50 și 100 de metri pentru pistoale – a fost dat în folosință definitivă la data de 17 mai 1863. Din nefericire, litografia clădirii împodobite, executată la deschidere, înregistrată sub nr. 2.734 în inventarul lui *Berkeszi István*, azi nu mai poate fi identificată în colecția Muzeului Banatului. După relatarea ziarului *Temesvarer Zeitung* din 1868, sezonul de tragere a fost deschis de către cele 3 focuri tradiționale ale primarului *Karl Küttel*, executate în calitate sa de trăgător principal (*Oberschützenmeister*) la data de 17 mai. Premiați la tragere au fost: *Králik László*, *Babusnik Ágoston*, *Jakob Zing* și dr. *H. Hedres*²⁴³. Pe acest

²³⁹ Secția de Istorie a Muzeului Banatului, nr. inv. 20.401.

²⁴⁰ *T.Z.* (7 septembrie 1887).

²⁴¹ Secția de Istorie a Muzeului Banatului, nr. inv. 20.400.

²⁴² Lay 2001, 291; Szekernyés 1999; Reiter 1936.

²⁴³ *T.Z.*, nr. 116 (1868).

poligon au fost organizate tragerile festive în 16–18 septembrie 1883, în cinstea aniversării a 100 de ani de la acordarea drepturilor de oraș liber regesc Timișoarei. Musafirii străini au sosit la Timișoara la data de 15 septembrie, iar festivitățile propriu-zise au început cu tragerile de la ora 8 dimineața a zilei următoare. Duminică după masă, pe data de 17 septembrie, trăgătorii au participat la un concert public, apoi, după lăsarea întinericului, au fost organizate trageri la lumina lumânărilor. După masa festivă din data de 18 mai, au fost organizate ultimele trageri, iar festivitățile s-au încheiat după înmânarea premiilor²⁴⁴.

Ajunsă în criză financiară, Societatea de Tir din Timișoara a trebuit să-și vândă în anul 1883 sediul și poligonul de tragere pentru suma de 7.500 de coroane. Cumpărătorul, Filiala Crucii Roșii din localitate, a vrut să-și construiască acolo un depozit și un garaj pentru ambulanțele sale. Imediat după vânzarea sediului, în vederea achiziționării unui teren central adecvat pentru noul sediu și poligonul modern, conducerea Societății de Tir din Timișoara a numit un comitet de organizare. Din comitet au făcut parte: prim-trăgătorul societății, Török János, primar al orașului, vice-trăgătorul Baader Henrik – președintele Societății Municipale de Tramvaie cu tracțiune de cai, secretarul societății Ernst Kappus – notarul șef al orașului și Gungl Márk – administratorul societății. Printre membrii comitetului de conducere se numărau cetățenii de vază ai orașului: Ignác Eisenstädter de Buziaș, Franz Kappus, Löffler Ferenc, Török Sándor, Csasznék József, Tárczay István, Josef Krämer, Klein Jakab și Löwinger L. János.

Terenul de 6 iugăre, primit gratuit de la oraș pentru construirea noului sediu al Societății, s-a aflat în spatele liniei ferate Timișoara-Buziaș, pe locul de azi al Catedralei Ortodoxe Române. Aici a fost construit, după planurile lui Reiter Ede, noul sediu, care pe lângă poligoane a avut un restaurant cu sală de bal și o popicărie. Construirea noului sediu a costat 17.000 de coroane. Parcul aranjat în jurul poligonului a fost îngrijit de grădinarul Societății, Neu János²⁴⁵.

Noul sediu al Societății de Tir din Timișoara a fost inaugurat printr-un concurs de tir organizat între 9–14 septembrie 1887 cu participarea trăgătorilor din Arad, Reșița, Becicherecul Mare, Biserica Albă și Vârșeț. În cadrul acestui concurs au fost acordate 105 premii în valoare totală de 1.000 de forinți și 101 de ducăți. Cu această ocazie au fost prezentate publicului și trofee pe care trăgătorii din

Timișoara le-au obținut de-a lungul activității lor. Între trofee expuse se afla și cupa de aur, numită „Königs-Becher”, donată de împăratul Franz Joseph I cu ocazia Concursului Național al Trăgătorilor din Ungaria din anul 1885, premiu câștigat de trăgătorul timișorean Török Sándor. Concursul de tragere din Timișoara din anul 1887 a fost deschis de un discurs al primarului dr. Telbisz Károly, urmat de cele trei focuri tradiționale trase de el în calitate de primar și prim-trăgător al Societății. În penultima zi a concursului a fost înființată Lada și Asociația Trăgătorilor din Ungaria de Sud²⁴⁶.

Un alt eveniment deosebit de important din viața Societății de Tir din Timișoara a fost organizarea Concursului Național al Trăgătorilor din Ungaria în zilele de 15–21 august 1891. În preajma concursului, la Timișoara au fost organizate două evenimente deosebit de importante. Primul a fost concursul de tragere în cinstea negustorului Babusnik Ágoston, organizată la data de 7 iunie 1891. La tragere pe ținte fixe piept, au câștigat: Freyler Ernő din Viena, Králik László junior, Török Sándor și Jankovich Miklós din Timișoara. Peste o săptămână, la data de 14 iunie, s-a organizat un concurs în cinstea negustorului Eisenstädter Ignác de Buziaș²⁴⁷. Comitetul de coordonare pentru pregătirea Concursului Național de Tir pentru zilele de 15–21 august 1891 a fost alcătuit din: prim-trăgătorul, primarul orașului dr. Telbisz Károly, asesorul regal Jankovich Miklós, președintele și directorul Societății de Canalizare Timiș-Bega și membrii Societății de Tir: Franz Kapus și Csasznék József. La acest concurs au participat Societăți de Tir din Budapesta, Debrecen, Győr, Oradea, Alba Iulia, Deva, Arad, Vârșeț, Biserica Albă, Novi Sad, Reșița și Perlasz (Perlez, azi în Serbia)²⁴⁸. În anul 1895, Societatea de Tir din Timișoara a fost înregistrată sub numele de „Temesvári Polgári Lovész Társulat”²⁴⁹.

În ultimii ani ai sec. XIX, paralel cu apariția unor societăți sportive din oraș, Societatea de Tir din Timișoara a pierdut mult din popularitatea anterioară. Pentru a contracara criza financiară, societatea a împrumutat în anul 1892 de la Banca Sibiană (Hermanstädter Sparkasse) un credit în valoare de 9.500 de forinți. În anii următori s-a dovedit că în condițiile pierderii membrilor societății, rambursarea creditului va deveni imposibilă. Lipsa de interes a vechilor membri a scăzut atât de

²⁴⁴ Rosenfeld 1882.

²⁴⁵ Szekernyés 1999.

²⁴⁶ T.Z., nr. 204–205 (1887); Milleker 1930, 115; Geml 2010, 418.

²⁴⁷ Szekernyés 1999.

²⁴⁸ T.Z. (22 august 1891).

²⁴⁹ Adatbázis 2005.

dramatic încât la adunarea generală a Societății din anul 1902 au participat doar 4 membri din cei 100 înregistrați. Pentru salvarea Societății, unul dintre cei mai activi membri, Novotny József, a inițiat o cerere către Primăria orașului „pentru a salva cea mai veche societate civică a urbei”. Totul a fost în zadar, între timp numărul membrilor activi ai Societății (care a adunat o datorie bancară de peste 6.000 de coroane) a scăzut la 30. În aceste condiții, conducerea Societății de Tir din Timișoara a fost nevoită ca la data de 28 mai 1905 să depună o cerere pentru autodesființare.

Atât restaurantul, cât și anexele Societății reventate în proprietatea orașului au fost arendate, iar pe teritoriul parcului au fost amenajate terenuri de tenis. Inițial, restaurantul a fost arendat pentru suma anuală de 650 de forinți de Czeraitzky Karolina, apoi, din 1906 de negustorul Malits, care, pentru atragerea publicului, pe lângă bucătăria excelentă va folosi și muzica oferită de orchestra Regimentului de Infanterie Nr. 29 condusă de dirijorul Wilhelm Heller. După câțiva ani, în preajma restaurantului a fost amenajat un carusel american, care, ca și grădina de vară, a contribuit mult la prosperitatea localului.

Personalul Gărzilor Cetățenești și al Societăților de Tir din Timișoara

Nu deținem informații sigure referitor la numele trăgătorilor și membrilor gărzilor civice din Timișoara înainte de anul 1782. Se poate afirma cu siguranță că membrii gărzilor civice au provenit din rândurile orașenilor cu drept de vot, adică cetățeni trecuți în registrele primăriilor germane și sârbe ale urbei. Punctul nr. 10 al privilegiului de oraș liber regesc, semnat la data de 21 decembrie 1781 de către împăratul Iosif II, reglementa organizarea Gărzii Cetățenești a orașului, aflată sub comanda temporară a judeului Peter Anton Delpondio, mai apoi a primarului Adam Ingruber. În anul 1782, Garda Cetățenească s-a compus dintr-un detașament german format din 154 de membri înarmați și un detașament sârb format din 115 membri înarmați. Între anii 1872–1831 judele, respectiv primarul orașului, a deținut funcția activă de comandant al Gărzii Cetățenești, al Societăților de Tir existente pe teritoriul orașului Timișoara. În anul 1831, cu ocazia discuțiilor politice legate de unificarea detașamentelor germane și sârbe, Josef Klapka, primarul de atunci, a ajuns în conflict cu Consiliul Orașenesc. Compromisul din acest conflict a fost generat de numirea lui Bersuder Alajos în funcția de comandant activ al corpurilor unite din Garda Cetățenească. Este de

menționat faptul că și după 1831 primarii orașului au deținut comanda simbolică, protocolară a Gărzii. Excepție a făcut perioada 1831–1833, când primarul Josef Klapka, păstrând funcția de primar, a trebuit să cedeze comanda protocolară lui Johann Nepomuk Preyer²⁵⁰. Din anii 1840, pedestrașii Gărzii Cetățenești au executat exerciții de trei ori pe săptămână, în zilele de luni, miercuri și vineri, iar călăreții de opt ori pe lună.

Cadrele de conducere ale Gărzii Cetățenești a orașului Timișoara

Comandanții din anul 1809

Peter Plavsevit, primarul orașului – colonel
Michael Frauendorfer, consilier orașenesc – locotenent maior
Johann Panajot – maior
Christof Laudender – maior
Wisinger – locțiitorul comandantului
Kosta Popovici – locțiitorul comandantului Regimentului I
Loibl – locțiitorul comandantului Regimentului II
Paul Schivkovits – revizor contabil

Numele ofițerilor, păstrate pe vârful de hampă al steagului Regimentului german din anul 1813

Franz Krautwaschl – maior comandant
Anton Gasteyner – maior comandant
Franz Henig – căpitan
Franz Wild – locotenent maior

Comandanții din anul 1831

I. Corp trăgători

Josef Klapka – colonel
Hilarius Vlachovits – locotenent maior
Ignatz Felix – maior, comandant al Regimentului nr. I
Johann Nepomuk Spechner (Koronghy) – maior, comandant al Regimentului nr. II
Gottlieb Falk – locotenent, locțiitor al comandantului
Johann Seiler – locotenent, locțiitor al comandantului
Johann Nepomuk Preyer – căpitan, avocatul regimentului
J. Glückswerth – maior, revizorul contabil al regimentului
Peter Sirich – medicul regimentului

²⁵⁰ Geml 1896.

II. Corp trăgători

Compania 1

Johann Kozulovits – maior
Josef Klapka – locotenent major
Josef Klein – sublocotenent

Compania 2

Bersuder Alajos – maior
Lazar Scarlato – locotenent major
Rada Georgevits – sublocotenent
Alexander König – sublocotenent

III. Corp pedestrași

Michael Schewits – maior
Leopold Poimann – locotenent major
Arkadie Paits – sublocotenent
Fr. Winkler – sublocotenent

IV. Corp călăreți

Johann Scheiner – maior de călăreți
Georg Rosch – locotenent major
Johann Járý – sublocotenent
Konstantin Nikolits – sublocotenent

Comandanții din anul 1844

Comandant – Bersuder Alajos – colonel

I. Corp trăgători

Alexander König – locotenent major
Martin Uhrmann – locotenent
Josef Klier – locotenent
H. Stehmann – locotenent

II. Corp călăreți

Georg Perts – maior de călăreți
Ignatz Ehgartner – locotenent major
Zlatko Panajot – locotenent
Johann Sigismund – locotenent
Josef Kreyer – plutonier
Franz Hönig – caporal

Persoanele identificate de pe gravura publicată de J. Rauh după ceremonia sfințirii drapelului Gărzii Cetățenești din 27 octombrie 1844:

În centrul gravurii se află vicarul general al Episcopiei de Cenad, Ignác Fábry, locțiitorul episcopului Lonovics József. La stânga de Fábry este plasat Regimentul Pedestrașilor, aflat sub comanda lui Ignatz Ehgartner. La dreapta, Corpul Călare aflat sub comanda maiorului Georg Perts, precum și comandantul Societății de Tir din Arad, căpitanul Johann Zengg. Între fronturi, se poate identifica generalul Alexander Franz Csorich von

Monte Creto (1772–1847) și soția, comandantul militar Sivkovics, vicecomitele comitatului Timiș – Bárkonyi Ádám, viceprimarul orașului Arad – Franz Scheersender, iar în uniformă de gală pe Johann Nepomuk Preyer – primarul orașului Timișoara²⁵¹.

Pictura lui Bersuder Alajos junior (1825–1895), păstrată în colecția Muzeului de Artă din Timișoara, prezintă Corpul Călare al Gărzii Cetățenești din Timișoara după ceremonia sfințirii drapelului Gărzii Cetățenești din 27 octombrie 1844, la parada organizată pe Câmpia Frânghierilor din Fabric (Seilerwiese). În centrul imaginii este prezentat momentul când comandantul Gărzii Cetățenești, colonelul Bersuder Alajos senior, preia drapelul sfințit. În partea dreaptă a picturii se poate observa cortul de rugăciune. Tradițional, Câmpia Frânghierilor din Fabric a fost locul de exercițiu și de defilare publică pentru Regimentul Călare al Gărzii Cetățenești din Timișoara.

După desființarea în anul 1905 a Societății de Tir din Timișoara, conducerea a predat muzeului orașului, azi Muzeul Banatului, cele 2 matrice sigilare, colecția unității compusă din 83 de ținte pictate, precum și fotografia lui Jankovits Miklós, care în anul 1896 a deținut funcția de maistru-trăgător. Obiectele au fost înregistrate sub numerele de inventar 2.731–2.732 în registrul general completat de dr. Berkeszi István. După informațiile noastre, în anul 1936 aceste obiecte încă se mai găseau în patrimoniul instituției²⁵². Din păcate, tocmai colecția țințelor pictate provenită din anii 1857–1861, piese care azi sunt considerate rarități ale muzeelor din Europa Centrală, nu a găsit aprecierea directorului instituției de după al Doilea Război Mondial, Marius Moga. Conform relatărilor orale ale unor foști colegi din Muzeul Banatului, făcute în fața subsemnatului, aceste ținte au fost folosite ca material de ambalaj sau ca lemne de foc în bucătăria familiei Moga, aflată în incinta clădirii.

Aradul Nou, Neu Arad, Újarad, azi în componența municipiului Arad

După informațiile istoricului Anton Peter Petri, prima Societate de Tir din Aradul Nou a fost organizată în anul 1791²⁵³ sub numele de „Freiwillige Schützenverein”. Această Societate sau un urmaș al ei a trebuit să predea în 19 octombrie 1848 armamentul său comandamentului militar austriac al cetății din Arad. În lipsa armelor, membrii Gărzii Cetățenești din Aradul Nou nu au putut

²⁵¹ Geml 1896.

²⁵² TRÉT (1906), 118; Reiter 1936.

²⁵³ Petri 1985, 623.

să execute salutul tradițional în Ziua Domnului (Grüne Donnerstag), serviciul fiind preluat cu plăcere de soldații unei unități a armatei revoluționare maghiare staționată în localitate. După 1853, Societatea de Tir din Aradul Nou a primit din nou dreptul de a fi înzestrată cu arme și va fi înregistrată în anul 1876 sub numele de „Újaradi Lövészegylet”²⁵⁴. Președintele Societății de Tir din Aradul Nou, care număra 95 de membri în anul 1885, a fost avocatul Matthias Hemmen, iar comandantul în rang de căpitan a fost judele Nikolaus Philipp. Activitatea Societății a continuat până la izbucnirea Primului Război Mondial.

Dudeștii Noi, Neu-Beschenowa, Újbessenő

Societatea de Tir și a Pompierilor voluntari din Dudeștii Noi a fost înregistrată în anul 1896 sub numele de „Újbessenői Önkéntes Tűzoltó és Lövészegylet”²⁵⁵.

Neudorf, Újfalu, Temesújfalu

Societatea de Tir din Neudorf a fost înregistrată în anul 1882 sub numele de „Temesújfalusi lövészegylet”²⁵⁶.

Banatska Palanka, Neupalanka, Újpalánka

Prima Societate de Tir și a Pompierilor din Banatska Palanka a fost înregistrată în anul 1890 sub numele de „Újpalánkai Önkéntes Tűzoltó és Lövészegylet”. Se pare că pompierii au ieșit repede din această asociație, din anul 1891 trăgătorii fiind înregistrați sub numele de „Újpalánkai Lövészegylet”²⁵⁷.

Peciu Nou, Neupetsch, Ulmbach, Új-Pécs

Istoricul Szentkláray Jenő relatează că la data de 12 iunie 1779, în drumul său spre ceremoniile organizate cu ocazia introducerii în slujbă a funcționarilor Comitatului Torontal, trecând prin localitatea Peciu Nou, contele Niczky Christophorus, a fost salutat de o Gardă Civică a locuitorilor²⁵⁸. Conform istoricului Felix Milleker, Societatea de Tir din Peciu Nou a existat și în anul 1823²⁵⁹.

Variaș, Warjasch, Varjas

Sub denumirea de „Varjasi Lövészegylet”, Societatea de Tir din Variaș a fost înregistrată în anul 1880²⁶⁰.

Vârșeț, Werschetz, Versec, Vrsac

Excelentul cunosător al istoriei orașului, istoricul Felix Milleker, ne relatează despre existența unei Societăți de Tir încă din anul 1730²⁶¹. După Milleker, Societatea de Tir cunoscută și sub numele de „Schützen” a defilat în montură și armament în timpul serbărilor religioase. Până în anul 1795, poligonul Societății se afla pe locul Parcului Orășenesc de mai târziu. De istoria acestei Societăți de Tir se leagă și un eveniment deosebit de important din viața orașului. Într-un document din anul 1791, mai mulți cetățeni germani și sârbi împreună dovedesc faptele neobișnuite ale fierarului Johann Jakob Hennemann (1744–1792). Antecedentele faptelor se leagă de evenimentele războiului turco-habsburgic izbucnit în anul 1787, în urma alianței antiotomane încheiată la data de 23 mai 1787 în orașul Cherson între Rusia și Austria. În ciuda prezenței masive a trupelor habsburgice în Banat, în cursul acestui război, trupele otomane au pătruns adânc în provincie, distrugând peste 143 de localități. În luna septembrie a anului 1788, la amenințarea orașului Vârșeț de către trupele otomane, cei 75 de cetățeni germani și sârbi din Vârșeț, sub comanda fierarului Johann Jakob Hennemann, au reușit să apere localitatea. Rolul fierarului în apărarea localității a fost confirmat prin scrisoarea din 20 august 1791, semnată de 28 de cetățeni sârbi și 24 germani. În urma experienței luptei comune, cetățenii orașului Vârșeț au cerut permisiunea înființării unui Corp Înarmat (Frei Corps). Prin mijlocirea Comandamentului Militar din Timișoara, cererea cetățenilor din Vârșeț a ajuns în fața Curții din Viena, însă acolo a fost respinsă²⁶².

În anul 1809, în urma hotărârii Dietei de la Bratislava, a început organizarea unor unități înarmate (Landwehr) ale cetățenilor din Vârșeț. La început au fost organizate trei unități de infanterie și o unitate de cavalerie, iar mai târziu – după modelul orașelor libere regești – corpurile de voluntari au fost ridicate la rang de regiment. În anul 1838, Garda Cetățenească, numărând 1.200 de voluntari, a fost condusă de judele Johann Michael Kormann în grad de colonel, precum și de consilierii orășenești: Spaitz Josef, Török József, Pécsváry Antal și Hellerparth Anton, toți în grad de ofițeri. Cele două companii ale cavaleriei au stat sub comanda consilierilor Biberly Péter și Gräber Franz²⁶³.

Din rândul țăranilor germani din localitate s-a format un Corp Civic (Bürger-Corps),

²⁵⁴ Adatbázis 2005.

²⁵⁵ Adatbázis 2005.

²⁵⁶ Adatbázis 2005.

²⁵⁷ Adatbázis 2005.

²⁵⁸ Szentkláray 1870, 358.

²⁵⁹ Milleker 1930, 106.

²⁶⁰ Adatbázis 2005.

²⁶¹ Milleker 1886, I, 129.

²⁶² Tafferner 1989–1990.

²⁶³ Milleker 1886, I, 293.

care a preluat armamentul de la vechea Gardă Cetățenească desființată în anul 1838²⁶⁴. Corpul Civic, alcătuit din 140 de voluntari înarmați, a stat sub comanda căpitanilor Johann Karl și Josef Scherübel, a locotenenților majori Johann Bruck și Josef Mihajlovits, a locotenenților Urban Köszl și Franz Lederer. Garda Cetățenească a construit în anul 1843 un poligon de tragere în valoare de 4.000 de forinți. Această unitate a stat la baza Gărzii Naționale, care în luna mai 1848 număra 1.200 de membri. De subliniat este faptul că membrii Gărzii Naționale au provenit mai ales din rândurile populației germane a orașului. Printre membrii Gărzii s-a aflat un singur sârb, care la izbucnirea conflictelor interetnice a părăsit Garda. Conducerea Gărzii Naționale din Vârșeț, cu un efectiv de 6 companii, a stat sub comanda ofițerilor Johann Frombach, Samuel Frombach, Ignaz Berwanger, Josef Mihajlovits și Steininger, toți cetățeni de vază ai orașului. Până în luna ianuarie a anului 1849, Garda Civilă din Vârșeț a participat la luptele din zonă, apoi – după retragerea armatei revoluționare maghiare – s-a autodizolvat, predând armele trupelor de honvezi. Excepția a constituit-o compania care a provenit din Garda Cetățenească din 1838, care a rezistat până la ocuparea orașului de către trupele habsburgice²⁶⁵. Unitatea dezarmată în luna ianuarie 1849 s-a reorganizat odată cu revenirea trupelor revoluționare maghiare, în mai 1849, sub conducerea cetățeanului Mihajlovits Josef, dar și-a restrâns activitatea doar la apărarea orașului²⁶⁶.

Garda Națională, desființată după înăbușirea revoluției, și-a reluat activitatea în anul 1858 sub numele de Societate de Tir, „Schützen-Gesellschaft”, reînviind și activitatea poligonului de tragere. Cel mai bun trăgător din anul 1858, cu ocazia primei trageri publice, a fost comerciantul Daniel Milosevics²⁶⁷. În anul 1868 trăgătorii din Vârșeț au participat la cea de-a doua întâlnire a trăgătorilor germani (Deutsche Bundesschiessen), organizată între 26 iunie – 3 august la Viena. În anul 1876 trăgătorii din Vârșeț și-au suspendat temporar activitatea, pe care au reluat-o în anul 1879 cu 30 de trăgători. Societatea reînființată în anul 1879 a construit în anul 1885 un nou poligon cu restaurant în Parcul Orașenesc. În acești ani, Societatea a fost înregistrată sub numele de „Verseci Lövészegylet”, schimbându-și numele mai târziu în „Verseci Lövész Társulat”²⁶⁸.

²⁶⁴ Milleker 1886, I, 320.

²⁶⁵ Milleker 1886, II, 46.

²⁶⁶ Milleker 1886, II, 66.

²⁶⁷ Milleker 1886, II, 66.

²⁶⁸ Adatbázis 2005.

Vinga

Cetățenii bulgari ai localității cu rang de târg din anul 1744 au avut dreptul de a alege liberi conducerea orașului compusă din jude și 6 jurați. Pe lângă acest drept, ei au fost obligați a întreține o companie civilă înarmată, care, în cazuri excepționale, și-a făcut serviciul și în Timișoara. Prevederile diplomei eliberate de Maria Terezia în 1 august 1744 au acordat drepturi deosebite cetățenilor bulgari stabiliți în localitate. Conducerea localității, pe lângă dreptul de paloș (adică dreptul de a se pronunța și în cazurile capitale), a fost obligată la întreținerea, în scopul apărării orașului, a unei companii înarmate (Landmiliz)²⁶⁹.

Voiteg, Wojtegh, Wojtek, Vejte

Societatea de Tir a localității, „Temes Megye Wojtek Község Lovászegylete”, a fost înregistrată în anul 1886²⁷⁰.

Zădăreni, Saderlach, Zádorlak

Garda Civilă din Zădăreni, organizată în primăvara anului 1848 cu 270 de voluntari, a luptat de partea revoluției maghiare. Din urmașii Gărzii a fost formată în anul 1850 o Gardă Civică denumită „Bürgerwehr”. Această unitate, purtând o uniformă compusă din vestă albastră, pantaloni albi și chipiu (Tschako), a fost reorganizată în anul 1871 sub numele de „Freiwilliger Saderlacher Schützenverein”, aflată sub conducerea reverendului Lorenz Streck²⁷¹. Istoricul Milleker Felix datează aceasta reorganizare în 1874²⁷². După anul 1900, Societatea Trăgătorilor din Zădăreni a activat doar simbolic, cu ocazia evenimentelor deosebite. În anul 1875, societatea din Zădăreni a fost înregistrată ca o Societate a trăgătorilor și pompierilor voluntari, „Zádorlaki Lovász és Tűzoltó Egylet”²⁷³. Societatea a fost desființată în anul 1921.

Plandiște, Zychidorf, Mariolana, Zichyfalva

După monografistul Milleker Felix, Societatea de Tir din localitate, numărând 80 de membri sub comanda lui Michael Scheirich, purta în anul 1879 o uniformă completată de o pălărie verde decorată cu o pană neagră. Din perioada mai târzie este cunoscut numele comandantului Mathias Wagner. Sfînțirea drapelul Societății a fost împiedicată de izbucnirea Primului Război Mondial²⁷⁴.

²⁶⁹ Jordan 1969, 97.

²⁷⁰ Adatbázis 2005.

²⁷¹ Saderlach – HOG (www.saderlach.de).

²⁷² Milleker 1930, 115.

²⁷³ Adatbázis 2005.

²⁷⁴ Milleker 1924.

Jimbolia, Hatzfeld, Zsombolya

Societatea de Tir din Jimbolia a fost înființată în anul 1875²⁷⁵.

Alte Societăți de Tir din Banat

Pe lângă Societățile de Tir enumerate, monografiile Comitatelor Timiș și Torontal, editate de dr. Borovszky, apărute în preajma Primului Război Mondial, trec în revistă – fără date suplimentare – existența societăților similare în localitățile: Dejan, Măureni, Otvești, Parța, Sânandrei, Covaci și Sânpetru Nou. În sursele consultate nu am găsit referiri la activitatea acestor societăți.

Concluzii

Gărzile Civice din Banat sunt amintite prima dată în anul 1552 cu ocazia asediului orașului Timișoara. În a doua jumătate a sec. XVII, contingente auxiliare recrutate din rândul populației române și sârbe sunt amintite în mai multe fortificații otomane din Banat. Cât de nesigure au fost aceste trupe mercenare pentru armata otomană ne arată evenimentele militare de după 1688, când ele au trecut deseori în slujba austriacă. Fenomenul s-a accentuat și mai mult după 1690, în cadrul evenimentelor legate de răscoala sârbilor împotriva Imperiului Otoman, când împăratul Leopold I a acordat la cererea patriarhului din Ipek, Arsenije Crnojević (1633–1706), privilegii pentru sârbii refugiați și colonizați pe teritoriile aflate sub controlul habsburgic. Ca urmare a acestei politici, după anul 1694 începe stabilirea grănicerilor sârbi pe teritoriile dintre Tisa și Dunăre, mai apoi după 1699 între Tisa și Mureș. După ocuparea Banatului de către trupele habsburgice, teritoriile grănicerești de pe linia Tisa-Mureș își pierd importanța militară. Peste câteva decenii, ca urmare a incursiunilor otomane în Banat între anii 1738–1739 și 1787–1789, a devenit o necesitate reorganizarea și regruparea grănicerilor pe linia Dunării. Pe lângă regruparea așezărilor grănicerești, a devenit necesară și crearea unor batalioane speciale pentru paza granițelor, batalioane recrutate din populația localităților române, sârbe și germane din Banat. Paralel cu aceste reorganizări, încă din anii 1738–1739 a început formarea Gărzilor Civice, recrutate din rândul populației germane, recent colonizate în jurul explorărilor miniere din zonele montane, mai apoi și în așezările rurale din Banat. Importanța acestor gărzi, chiar dacă nu dispare, scade în deceniile mai liniștite ale provinciei, apoi revine în anii războaielor franceze și în cursul revoluției din 1848–1849.

Urmărind istoria Gărzilor Civice și a Societăților de Tir din așezările mai importante ale Banatului se pot observa câteva caracteristici în ceea ce privește componența etnică a lor. De la început trebuie să subliniem faptul că nu dispunem de date suficiente sau de liste oficiale pentru compoziția etnică a Gărzilor Civice înarmate numite „Bergschütz” din zonele montane. Așadar, orientându-ne doar după numele unor comandanți sau organizatori, putem presupune că gardiștii provin în primul rând dintre locuitorii germani. Cu totul altfel se prezintă situația Gărzilor Civice și a Societăților de Tir în cadrul centrelor urbane și mai ales al orașelor libere regești din Banat. Este cunoscut faptul că după 1730 Gărzile Civice din Timișoara, Biserica Albă și Vârșeț au fost organizate separat în unități germane și în cele ilire. Totodată, în cazul localității miniere Oravița, în anul 1738 a fost organizată o Gardă Civică exclusiv din rândul populației germane. În timpul războaielor civile și la începutul revoluției din 1848–1849 se poate vorbi despre o organizare separată a populației germane și a celei ilire, cu mențiunea că, mai ales în cadrul Gărzilor Civice sau a Gărzii Naționale din Timișoara, Oravița, Vârșeț și Kikinda Mare se poate observa o colaborare sau o organizare sub comanda unică a etniilor conlocuitoare. Deosebit de interesant este faptul că în marea majoritate a cazurilor, la ivirea unui pericol extern, locuitorii orașelor se vor organiza sub comandă unică. Exemple sunt: cazul Vârșetului, unde în anul 1788 locuitorii germani și sârbi au acționat în comun sub comanda fierarului Johann Jakob Hennemann; cazul Reșiței în anul 1848, unde în luptele de autoapărare s-au unit toate elementele progresiste ale urbei; cazul Gărzilor Civile din toamna anului 1918 din Timișoara.

În ceea ce privește cazul participării evreilor la activitatea Gărzilor Civice, mai târziu la cea a Societăților de Tir din Banat, acest lucru a devenit posibil numai în timpul și după revoluția de la 1848–1849. Trebuie remarcat faptul că și în cazul revoluției din 1848–1849, doar după intervenția energică a guvernului revoluționar de la Budapesta a fost posibilă intrarea evreilor în Gărzile Naționale. Această situație s-a schimbat radical în a doua jumătate a sec. XIX. Dovada pentru aceste schimbări poate fi găsită în listele nominale ale Societăților de Tir, publicate în *Schematismul* din anul 1888, precum și în articolele publicate în presa locală din Timișoara, Vârșeț, Biserica Albă, Oravița, Panciova și Reșița – articole care dovedesc o colaborare exemplară a etniilor conlocuitoare din Banat.

În ceea ce privește prezența Gărzilor Civice și a Societăților de Tir din Banat, trebuie să ținem cont de faptul că apariția lor, dar mai ales dezvoltarea

²⁷⁵ Das Banat 2011, 259.

lor în Europa în cursul sec. XVIII–XX a fost specifică pentru țările și zonele locuite de populație germană. Ținând cont de acest fapt, nu ne miră faptul că și în cazul Banatului, ele au fost specifice în unele orașe, dar mai ales în satele germane. Fără a intra în amănunte, trebuie să subliniem că așa cum arată deja și statutul din anul 1753 al Societății Trăgătorilor din localitatea Magyaróvár (azi Mosonmagyaróvár din Ungaria), ele au pus un accent deosebit pe latura morală, civică și socială a membrilor lor. În preajma Primului Război Mondial, Societățile de Tir din Banat au creat organizațiile lor regionale. Prima organizație regională a fost cea a Societăților de Tir din Ungaria de Sud, înființată în anul 1887 la Timișoara. După lichidarea Societății de Tir din Timișoara, în anul 1911 a fost organizată la Panciova Uniunea Trăgătorilor din Ungaria de Sud, care va coordona activitatea trăgătorilor din Arad, Biserica Albă, Oravița, Orșova, Panciova și Vârșeț. Din relatările sporadice ale presei contemporane avem informații despre participarea trăgătorilor din Banat la întâlnirile trăgătorilor din Ungaria și Austria. Trăgătorii din Banat, participanți la Concursul Societăților de Tir din Imperiul Austro-Ungar, ținut între 26 iulie – 6 august 1888 la Viena, au fost repartizați în Grupa a VI-a, ca subgrupa 55, intitulată „Siebenbürger Sachsen und Deutsche aus dem Banate”. După destrămarea Imperiului Austro-Ungar și unirea Ardealului și Banatului cu România a fost interzisă activitatea Societăților de Tir și în Banat.

ABREVIERI

A.M.B. – Arhiva Muzeului Banatului
S.J.T.A.N. – Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale
HOG – Heimatortsgemeinschaft
O.SZ.K. – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
T.W. – *Temesvarer Wochenblatt*
T.Z. – *Temesvarer Zeitung*

BIBLIOGRAFIE

Adatbázis 2005
Magyarországi Egyesületek Adatbázisa. Készítették: Dr. Soós László, P. Szigetváry Éva, Laki Katalin, Magyar Országos Levéltár (2005).
Baróti Adattár
Dr. Baróti Lajos, *Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. I (1–4), II (5–9) și Pótfüzetek*, Temesvár (1893–1907).

Bagi-Katkoné 1999
É. Bagi-Katkóné, *Az 1806-ban szerveződött szegedi polgárőrségi századok egyenruházatuk és zászlóik tükrében. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Historica 2*, Szeged (1999).

Bagi – Orbán 2003
É. Bagi, Orbán Imre, *Két évszázad zászlói. A szegedi Móra Ferenc Múzeum zászlógyűjteményének katalógusa*, Szeged (2003).

Barát 1902
Á. Barát, *Die königliche freistadt Temesvár* (1902).

Bánlaky 1928–1942
J. Bánlaky, *A magyar nemzet hadtörténelme*. Mária Terézia és II. József kora. Citat de Éble Gábor, *Az 1741-iki insurrectio szervezése, Hadtörténeti Közlemények* (1910).

Beer 1980
J. Beer, *Heimatbuch der Stadt Weisskirchen im Banat*, Salzburg (1980).

Berkeszi 1900 a
I. Berkeszi, *A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirodalom története*, Temesvár (1900).

Berkeszi 1900 b
I. Berkeszi, *Temesvár szabad királyi város kis monographiája*, Temesvár (1900).

Berkeszi 1904
I. Berkeszi, Bogma István naplójegyzetei Temesvár 1849. évi ostromáról. *TRÉT*, XX (1904).

Bocșan et alii 1994
N. Bocșan, M. Duma, P. Bona, *Franța și Banatul 1789–1815*, Reșița (1994).

Borovszky Temes
S. Borovszky, *Temes megye és Temesvár szabad királyi város története*, Budapest, f. a.

Borovszky Torontál
S. Borovszky, *Torontál vármegye története*, Budapest, f.a.

Böhm 1905
L. Böhm, *Geschichte der Stadt Weisskirchen, nach handschriftlichen Quellen geschildert. Dritte verbesserte und vermehrte Auflage*, Weisskirchen (1905).

Cosma 1938
A. Cosma, *Din trecutul românilor timișoreni*, Tipografia Românească Timișoreană (1938).

Csath 1998
B. Csath, *Kohászat*, 7–8 (1998).

Czimer 1893
K. Czimer, *Temesvár megvétele 1551–1552. Hadtörténeti Közlemények*, 1–3 (1893).

- Das Banat 2011
Das Banat und die Banater Schwaben. Band 5, Städte und Dörfer. Beiträge zur Siedlungsgeschichte der deutschen im Banat. Red. Elke Hoffmann, Peter-Dietmar Leber und Walter Wolf, München (2011).
- Feldesi 1988
 L. Feldesi, *Streljačka Družina Pančevo 1813–1988*, Pančevo (1988).
- Feneșan 1973
 C. Feneșan, Informații documentare privind răscoala populară bănățeană de la 1737–1739. *Banatica*, II, Reșița (1973).
- Feneșan 1996
 C. Feneșan, *Cnezi și obercnezi în Banatul imperial, 1716/1778*, Ed. Academiei Române, București (1996).
- Feneșan 2006
 Cr. Feneșan, *Cultura otomană a vilayetului Timișoara (1552–1716)*, Ed. a 2-a, Ed. de Vest, Timișoara (2006).
- Gabriel 1928
 J. Gabriel, *Fünfzigjährige Geschichte der Banater Arbeiterbewegung*, Temesvar (1928).
- Galler 1976
 W. Galler, *Schützengilden und Bürgerkorps. Ausstellung der Volkskundlichen Sammlung des Niederösterreichischen Landesmuseums, 3. September bis 27 März 1977*, Wien (1976).
- Geml 1896
 J. Geml, Aus Temesvarer Vergangenheit. *Temesvarer Zeitung*, nr. 5 și 21 (aprilie 1896).
- Geml 2010
 J. Geml, *Alt- Temesvar im letzten Halbjahrhundert 1870–1920*, ediția Dr. Walter Konschitzky, Banat Verlag, Erding (2010).
- Gotheim 1977
 M.L. Gotheim, *Geschichte der Gartenkunst*, Hildesheim, Georg Olm Verlag, Reprint (1977).
- Hammer 2011
 A. Hammer, *Geschichte der Pest, die von 1738 bis 1740 im Temeswarer Banate herrschte*. Herausgeben von Walther Konschitzky und Costin Feneșan, Banater Verlag, Erding (2011).
- Heimatbuch 1980
Billeder Heimatbuch. Hrsg. Von Billeder Heimatgemeinschaft, Salzburg-Wien (1980).
- Hermánn 1911
 Gy. Hermánn, Temes vármegye négy utolsó nemesi felkelése. *TRÉT* (1911).
- Hitzinger 1817–1823
 C.B. Hitzinger, *Statistik der Militärgrenze des österreichischen Kaiserthums*, Bd. II, Wien (1817–1823).
- Hromadka 1993
 G. Hromadka, *Kleine Chronik des Banater Berglandes*, München (1993).
- Hügel 1968
 K. Hügel, *Das Banater deutsche Schulwesen in Rumänien von 1918 bis 1944*. München (1968).
- Ilieșiu 1943
 N. Ilieșiu, *Timișoara. Monografia istorică*, Timișoara (1943). Ediția din 2003.
- Iványi 1907
 I. Iványi, *Lugos rendezett tanácsú város története*, Szabadka (1907).
- Jakabffy 1931
 E. Jakabffy, *Adatok az 1848. év eseményeihez Krassó Vármegyében. Szemerjai Deák Imre levéltári kutatásai alapján*. Sajtó alá rendezte Jakabffy Elemér. Lugos (1931).
- Jakabffy – Páll 1939
 E. Jakabffy – Gy. Páll, *A bánsági magyarság húsz éve Romániában*, Budapest (1939).
- Jelentés 1913
Jelentés a Pancsovai Lövészegylet 100 éves jubileumi és ezzel kapcsolatban a Délmagyarországi Lövész Szövetség 1913. évi augusztus hó. 15, 16, 17, 18, 19 és 20-án Pancsován megtartott második szövetségi céllövő versenyéről.
- Jordan 1969
 S. Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert*, München (1969).
- Kadan 1940
 H. Kadan, *Deutscher Bergbau in Saska (Banat), in Rumänien 1747–1779*, Wien (1940), teză de doctorat, manuscris.
- Kakucs 2009
 L. Kakucs, *Dr. Otto Roth und die Banater Republik*. In *Banater Kalender, 2009*, Banat Verlag, Erding (2009).
- Kakucs 2010 a
 L. Kakucs, Temesvár városának régi pecsétjei. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Studia Historica 13*, Szeged (2010).
- Kakucs 2010 b
 L. Kakucs, Câteva observații și completări în legătură cu cartea (catalogul) „Textile istorice din colecția Muzeului Banatului Timișoara secolele XVIII/XX – steaguri, drapele, fanioane, steme, blazoane, ferpare, panglici”. *AnB.*, S.N. (2010).

- Kiss M. 2009
H. M. Kiss, Textile istorice din colecția Muzeului Banatului Timișoara secolele XVIII-XX. *AnB. (S.N.)*, (2009).
- Klapka 1838
J. Klapka, „*Anrede an die Temeswarer Bürgermilitz*”, Temeswar (1838).
- Kováts 1908
Dr. S. Kováts, *A Csanádi Papnevelde tört. A mai papnevelde megalapításának első centenáriuma alkalmából 1806–1906*, Temesvár (1908).
- Kovács-Kiss 2001
Gy. Kovács-Kiss, *Rendtartás és kultúra. Századok, mindennapok, változások Erdélyben*, Editura Mentor, Târgu-Mureș (2001).
- Lay 1999
H. Lay, *Heimatortsgemeinschaft Eberdorf im Banat*, Hrsg. von der Heimatortsgemeinschaft Eberdorf (1999).
- Lay 2001
H. Lay, *Das Banat 1849–1867*, Töging am Inn (2001).
- Magony 1917
J. Magony, Temesvár visszafoglalásának százados emlékünnepe 1816 október 13-án. *TRÉT*, 33 (1917), 6–18.
- Magyarország története 1983
Magyarország története 5. kötet (1790–1848), Budapest (1983).
- Marchescu 1941
A. Marchescu, *Grănicerii bănățeni și comunitatea de avere*, Caransebeș (1941).
- Medeleț – Toma 1997
F. Medeleț – N. Toma, *Muzeul Banatului. File de cronică, I. 1872–1918*, Timișoara (1997).
- Merschdorf 1997
W. J. Merschdorf, *Tschakowa. Marktgemeinde im Banat*, Augsburg (1997).
- Mihalik 1896
S. Mihalik, *Resica's Rolle im ungarischen Freiheitskampfe*. Resicza (1896).
- Mihalik 1899
S. Mihalik, *Német-Boksán a 1848–49-iki szabadságharcban*, Lugos (1899).
- Miklósik 2013
I. Miklósik, Ormós Zsigmond. În Miklósik Ilona – Kakucs Lajos, *Ormós Zsigmond. A Múzeumalapító*, Editura Gordian, Timișoara (2013).
- Milleker Werschetz I
F. Milleker, *Geschichte der kön. Freistadt Werschetz*, I. Bd. (1886).
- Milleker Werschetz II
F. Milleker, *Geschichte der kön. Freistadt Werschetz*, II. Bd. (1886).
- Milleker 1886
B. Milleker, *Versecz szabad. királyi város története*, I, Budapest (1886).
- Milleker 1899
B. Milleker, Kudritz, Temes megyei nagyközség története. *TRÉT* (1899).
- Milleker 1923
F. Milleker, *Die Familie Weifert un das Brauhaus in Panschowa. 1722–23* (1923). Ediția nouă, München (1993).
- Milleker 1924
F. Milleker, *Geschichte der Gemeinde Mariolana (Zichyendorf, Zichyfalva)*, Wrschatz, Kirchner (1924).
- Milleker 1925 a
F. Milleker, *Geschichte der Stadt Pančevo*, Pančevo (1925).
- Milleker 1925 b
F. Milleker, *Geschichte der Militärgrenze 1764–1873*, Pančevo (1925).
- Milleker 1927
F. Milleker, *Kurze Geschichte der Stadt Bela Crkva (Weißkirche) im Banat. 1355–1918*, Wrschatz (1927).
- Milleker 1928
F. Milleker, *Geschichte der Stadt Velika Kikinda (Groß-Kikinda), 1412–1918*, Werschatz (1928).
- Milleker 1930
F. Milleker, *Kulturgeschichte der Deutschen im Banat 1716–1918. In Einzeldarstellungen*, Vrșac (1930).
- Milleker 2003
F. Milleker, *Banatske historije, Istorija Jevreja u Banatu – Geschichte der Juden im Banat. (1716–1867–1941)*, Vrșac (2003).
- Molnár 1992
A. Molnár, Polgárőrségek Magyarországon a napóleoni háborúk idején. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2/1992.
- Molnár 1988
A. Molnár, A községi polgárság fegyveres testületei 1791–1848. *Vasi Szemle* (1988), 1 sz., 76–119.
- Munteanu – Munteanu 2002
I. Munteanu – R. Munteanu, *Timișoara. Monografie*, Timișoara (2002).

- Opriş 2007
M. Opriş, *Timișoara. Monografia urbanistică*, vol. I, Timișoara, Brumar (2007).
- Orsova 1895
Az orsovai polgári lövészegylet alapszabályai 1895, Tipografia Handl József, Orsova (1895)
- Perecsényi-Nagy 1809
L. Perecsényi-Nagy, *Egy gondolat, néhány gyakorlásban előforduló és az intéző szavak közlés rövid előadásáról az 1809. esztendő nemesi felkelésre*, Temesvár, Tipografia Klapka (1809).
- Pesty 1884
F. Pesty, *Krassó Vármegye története*, vol. II, Budapest (1884).
- Petri 1966
A. P. Petri, *Die Festung Temeschwar im 18. Jahrhundert. Beiträge zur Erinnerung an die Befreiung der Banater Hauptstadt vor 250 Jahren*, München (1966).
- Petri 1985
A. P. Petri, *Heimatsbuch der Marktgemeinde Neuarad im Banat*, Marquartstein (1985).
- Petri 1988
A. P. Petri, *Die Festungskommandanten von Temeschburg und Arad*, Mühldorf-Inn (1988).
- Popescu 2007
I. Popescu, *Comunitățile evreiești din Banat secolele XVIII–XIX*, Ed. Excelsior Art, Timișoara (2007).
- Preyer 1995
J.N. Preyer, *Monographie der königlichen Freistadt Temesvár/Monografia orașului liber crăiesc Timișoara*, Timișoara (1995).
- Reden 1987
A. S. Reden, *Oberösterreichs heimliche Regimenter: die Bürger- und Schützenkorps von der Gründung bis zur Gegenwart. 1. Auflage*, Salzburg: Dr.-Haus-Nonntal-Bücherdienst (1987).
- Reiter 1936
R. Reiter, *Das Ende der Temesvarer Schützen. Neuer Deutsche Zeitung* (25 Dezember 1936).
- Rosenfeld 1882
M. Rosenfeld, *Emléklap a Temesvár szabad királyi város centenáriumi ünnepélyéhez/Erinnerungsblatt zur centenarium-feier der königl. Freistadt Temesvar*, von Moritz Rosenfeld, Temesvár (1882).
- Roth 1988
E. Roth, *Die planmäßig angelegten Siedlungen im Deutsch-Banater Militärgrenzbezirk 1765–1821*, München (1988).
- Röder 2002
A. Röder, Hrsg., *Da hier ist besser zu Leben als in dem Schwaben Land. Katalog zur gleichnamigen Ausstellung des Hauses der Heimat des Landes Baden-Württemberg*, Stuttgart (2002).
- Rusnac 2009
M. Rusnac, *Reșița în timpul revoluției de la 1848* (<http://istoriabanatului.wordpress.com>; 17 iunie 2009).
- Rusnac 2012
M. Rusnac, *Republica Bănățeană (31 octombrie 1918 – 21 februarie 1919). Clarificarea unui concept* (<http://istoriabanatului.wordpress.com>; 15 noiembrie 2012).
- Schematismus 1888
A.R. Steinbach, *I. Illustrierter historischer Schematismus und Jahrbuch der k. k. ritterlich-privilegierten Scharfschützen-Corps.*(1888), III. Jahrgang. Herausgeber: Arnold R. Steinbach, Wien, IX. Bezirk, Selbstverlag.
- Schiff 1916
P. Schiff, *Történelmi értekezések a krassói nemes hadak felkelésére 1809-ben*, Lugos (1916).
- Schilde 1873
C. Schilde, *Historischer, Naturhistorischer und Technischer Almanach der Entstehung und Entwicklung der Gemeinde Steyerdorf-Anina von 1773 bis 1873*, Temesvár (1873).
- Schreiber 1943
Schreiber, *Das Banater Eisenwesen im 18. Jahrhundert. Beitrag zur Geschichte des Deutschtums im Südosten*, Wien (1943), teză de doctorat, manuscris.
- Singer 1914
J. Singer, *A temesvári zsidók az 1848-as szabadságharcban*, Temesvár (1914).
- Slowig 1940
W. Slowig, *Kurzer Umriß der Geschichte von Steierdorf-Anina*, Hermannstadt (1940).
- Stitzl 1924
J. Stitzl, *Aus der Vergangenheit und Gegenwart der Großgemeinde Rekasch*, Temeswar (1924).
- Stoica 1981
N. H. Stoica, *Cronica Banatului. Ediția II*, Timișoara (1981).
- Szekernyés 1999
J. Szekernyés, *Temesvár kövei*, 115 sz. *Új Szó* (25 mai 1999).
- Szentkláray 1870
J. Szentkláray, *Száz év Délmagyarország történetéből*, Temesvár (1870).

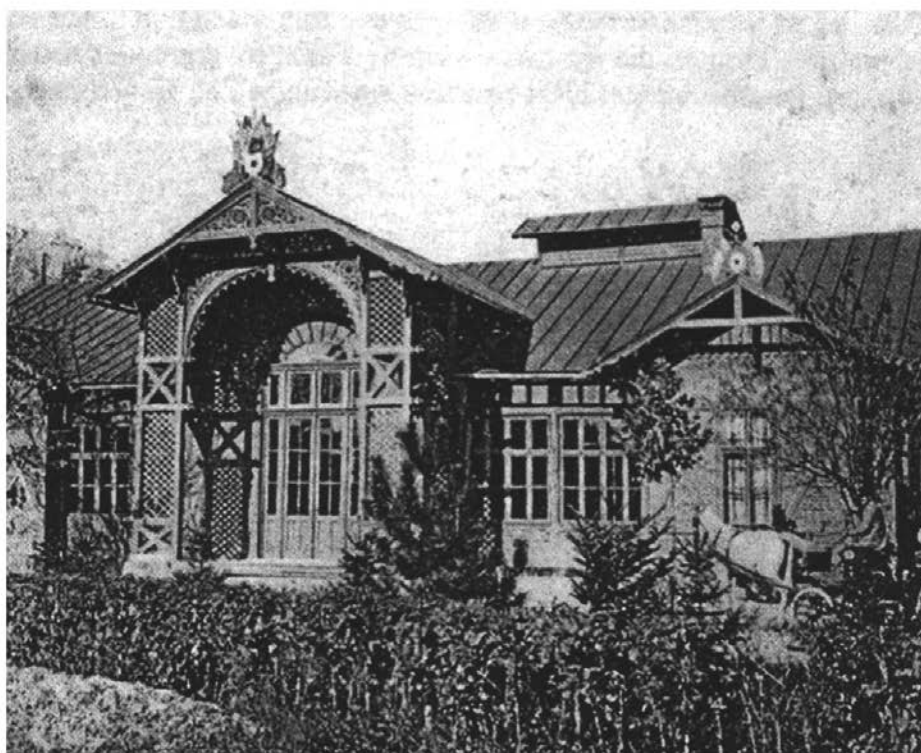
- Szentkláray 1898
J. Szentkláray, *A Csanád egyházmegyei plébániák története*, Temesvár (1898).
- Szentkláray *Temesvár*
J. Szentkláray, *Temesvár* in Borovszky, *Temes megye*.
- Szilágyi 1898
S. Szilágyi, *A magyar nemzet története. 8. kötet. Magyarország története a szatmári békétől a bécsi kongresszusig 1711–1815*, Budapest (1898).
- Szmida 1901
L. Szmida, Csernovics Péter királyi biztosságának naplója. *TRÉT*, SN, XVII (1901).
- Tafferner 1989–1990
A. Tafferner, Johann Jakob Hennemann (1744–1792). *Donauschwäbische Forschung- und Lehrblätter*, Heft 4 (1989), Heft 1 (1990).
- Täuber 2006 a
R. Täuber, Johann Nepomuk Preyer – Ein Porträt. *Kulturtagung 2005 Sindelfingen*, Stuttgart (2006).
- Täuber 2006 b
R. Täuber, Johann Nepomuk Thaddäus Preyer – Jurist, Sozialpolitiker, Historiker, Dichter. *Roxana Nubert (Hrsg.) – Temesvarer Beiträge zur Germanistik*. Band. 5. Mirton-Temeswar, (2006).
- Urbán 1973
A. Urbán, *A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán*. Akadémiai Kiadó, Budapest (1973).
- Vajda 1981
L. Vajda, *Erdélyi bányák, kohók emberek, századok*, Bukarest (1981).
- Vogel 1999
H. Vogel, *Das Treffil Buch*, Temeswar, Brumar Verlag (1999).
- Wessely 1937
J. Wessely, *Der Banater Bergbau von 1717–1780, und seine bevölkerungspolitische Bedeutung*, Wien, 1937, teză de doctorat, manuscris.

1

2

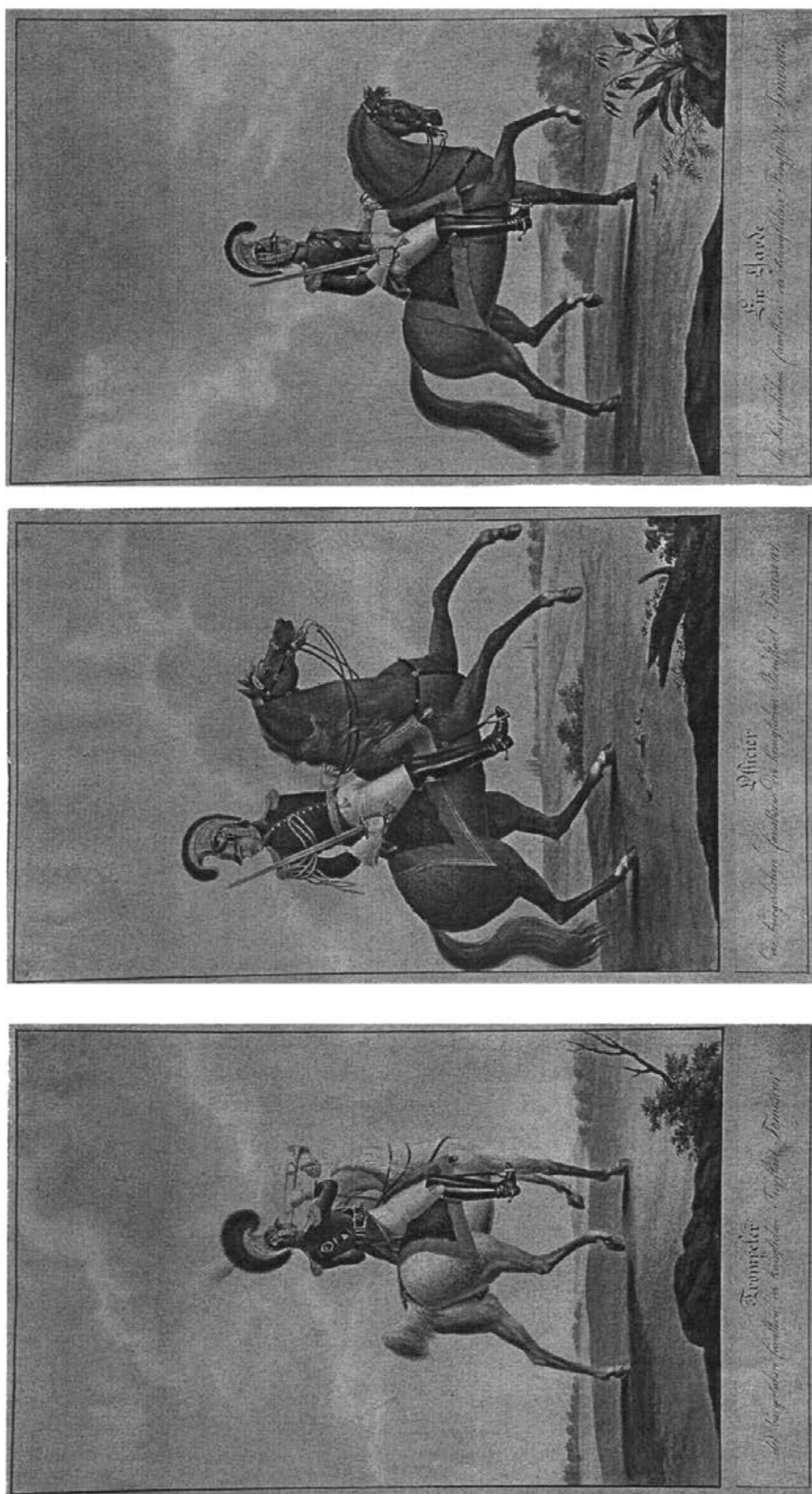

3

Pl. I. 1. Sigiliul Societății de Tir din Timișoara din anul 1805; 2. Sigiliul Societății de Tir din Timișoara de la începutul sec. XIX; 3. Sediul Societății de Tir din Timișoara construit în anul 1887.

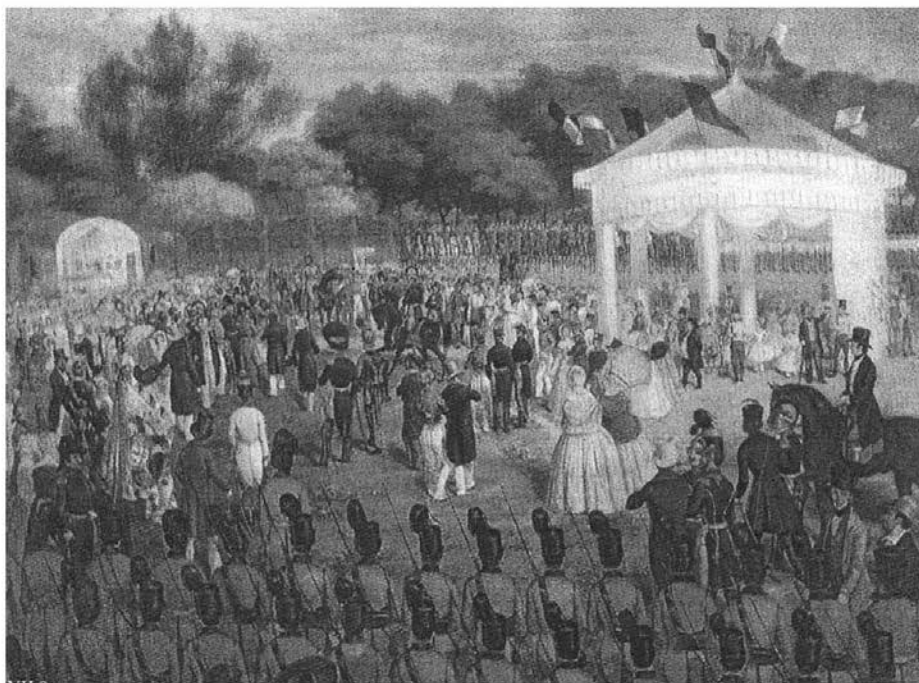
Pl. II. Reproducere după drapelul Primei companii a Gărzii Civice din Timișoara din anul 1813. Colecția Helga Ciulei.

Pl. III. 1. Trompetistul Gărzii Cetățenești din Timișoara din anul 1822. Fiala János, acuarelă; 2. Ofițerul Gărzii Cetățenești din Timișoara din anul 1822. Fiala János, acuarelă; 3. Gardistul Gărzii Cetățenești din Timișoara din anul 1822. Fiala János, acuarelă.

1

2

Pl. IV. 1. Ceremonia sfințirii drapelului Gărzii Cetățenești din 27 octombrie 1844. Litografie executată de J. Rauh după un desen de J.V. Kaiser; 2. Parada Corpului Călare al Gărzii Cetățenești din Timișoara după ceremonia sfințirii drapelului său în 27 octombrie 1844 organizată pe Câmpia Frânghierilor din Fabric (Seilerwiese). Bersuder Alajos junior, pictură în ulei.

DESPRE MEDALIILE FAMILIEI WEIFERT DIN PANČEVO*

Nicoleta Demian**

Cuvinte cheie: medalii; Ignaz Weifert; Georg Weifert; Hugo Weifert; fabrica de bere Weifert din Pančevo; colecția numismatică Weifert; monede tip PMS COL VIM; Viminacium.

Keywords: medals; Ignaz Weifert; Georg Weifert; Hugo Weifert; Weifert brewery in Pančevo; Weifert numismatic collection; PMS COL VIM type coins; Viminacium.

The Medals of the Weifert Family from Pančevo

(Abstract)

The numismatic collection of the Banat Museum in Timișoara includes two rare bronze medals dedicated to members of the well known Weifert family from Pančevo (Serbia). One is a medal dedicated to Ignaz Weifert on his 64th anniversary by his son Georg Weifert, crafted by the Austrian engraver Anton Scharff (1845–1903). The second one is dedicated to Georg Weifert on his 44th anniversary, created by the Austrian engraver Franz Xaver Pawlik (1865–1906). They were purchased in 1907 by the Banat Museum from Fejér József, antiquarian in Budapest, for the sum of 22 crowns. The medals were given inventory numbers 731 and 732 in the old register of the collections.

The medal dedicated to Ignaz Weifert (1826–1911) is made of bronze, patinated (55.5 mm; inventory no 136; Pl. I.1–2). It is generally but wrongly dated in 1870. Given the marked date (MDCCCLXX), one considers that it had been realized on the occasion of Ignaz Weifert's 20th year of industrial activity. Actually, *one thousand eight hundred seventy* represents the year of establishment for the Weifert brewery in Belgrade.

There are several arguments in favor of a correct dating of the coin (i.e. **1890**): the age of Ignaz Weifert, marked on the obverse of the medal (LXIV), as he fulfilled 64 in the year 1890. Secondly, the medal is mentioned among the works of the engraver Anton Scharff from 1890 (in the same year Scharff had also realized a plaque, 136 mm in diameter, with the portrait of Ignaz Weifert). More so, Felix Milleker affirmed in his study on the Weifert family that in December 1890 Georg Weifert dedicated a medal to his father Ignaz, crafted by the Austrian engraver Anton Scharff (Milleker 1925, 11).

The second medal, dedicated to Georg Weifert (1850–1937) on his 44th anniversary is made of bronze, has 52.2 mm in diameter (inventory no 84; Pl. III.1–2) and was created by Franz Xaver Pawlik in 1894. The same engraver had molded a medal dedicated to Ignaz and Georg Weifert in 1903, in two variants: 25 mm and 140 mm in diameter. We know about the existence of a 25 mm medal as part of a private collection in Timișoara.

Originally from north Austria, the Weiferts settled in Banat during the first half of the 18th century, initially in Vrșac, where from a certain Georg Weifert (1798–1887) moved to Pančevo. Here he became one of the prominent local merchants and, from 1841, the owner of the brewery (established in 1722).

In 1849 the elder son of Georg, **Ignaz Weifert** (Ignjat Vajfert in Serbian) assumed the control of the brewery, after previously following a course of beer making in Munich (Bavaria). After expansion and modernization, the family business thrived and the Weifert brewery in Pančevo became one of the most important enterprises of the kind from Banat (Pl. II.1).

In 1870 Ignaz expanded the business by building a new brewery in Belgrade, first in Serbia in time, on the Smutekovac Hill (nowadays Topčider). His son, **Georg Weifert** (Đorđe Vajfert in Serbian) took over its control in 1872. The Weifert brewery from Pančevo remained in care of Ignaz and his son Hugo.

The one to become General Governor of the National Bank of Serbia, mighty industrialist and pioneer of modern mining in Serbia, Georg Weifert (Pl. IV) was born on June 15, 1850 in Pančevo. After elementary and secondary studies in Pančevo, he studied at the Commercial School in Budapest. Between 1869 and 1872 he

* O variantă a acestui studiu, cu titlul *Medalii ale familiei Weifert din Pančevo în colecția Muzeului Banatului din Timișoara*, a fost prezentată la al XXV-lea Simpozion Național de Numismatică, organizat de Societatea Numismatică

Română și Muzeul Județean de Istorie Teleorman, Alexandria, 29–31 mai 2008.

** Muzeul Banatului Timișoara, P-ța Huniade nr. 1, 300 002; nicoledemian@gmail.com

followed the technology courses in brew at the Agricultural School in Weihenstephan, near Munich. He was 22 when he took his father's brewery from Belgrade, which he modernized and turn into one of the most largest and modern of its kind from the Balkans (Pl. II.2). The Weifert beer became the most sought beer in Serbia.

As one of the most rich and influential person in Serbia, he is remembered as a great philanthropist, Maecenas for numerous institutions, cultural and charitable societies. He was awarded the highest Serbian and also French, Romanian or other orders. For decades he held the most important positions in the Serbian and Yugoslav Masonic lodges.

He was married to Marie Gassner but had no offspring. In 1923, on the occasion of celebrating 50 years of marriage, he financed the building of St. Ana Church in Pančevo, in memory of his mother Anna. In the same year he was elected honorary citizen of his home city. He died aged 87 on January 12, 1937, at his villa on Vojvode Putnika Street. He was buried on January 16 in the Catholic cemetery in Pančevo, left of the portal built in 1924 on his expenses.

The name **Weifert** is also associated with the well-known numismatic collection owned by this family, of which three members were passionate collectors: Ignaz and his sons, Hugo and Georg. The one who settle the collection (around 1878) was Hugo (1852–1885). After his early death in 1885, aged only 33, the collection passed to his father Ignaz, who continued to gather coins. In 1911, after the death of Ignaz, the numismatic collection passed to Georg Weifert. All three of them had been members of the Numismatic Society in Vienna: Hugo from 1879, Ignaz from 1885 and Georg from 1889.

Although the members of Weifert family collected all kind of Greek and Roman coins, it seems that Hugo was the one passionate for medals concerning Belgrade, Ignaz paid special attention to Viminacium issued coins while Georg was interested in 4th century AD Roman coins.

The numismatic collection held antique coins: Greek, Celtic and Roman, Byzantine coins, medieval Serbian ones, taler from Central Europe, medals concerning Belgrade etc. The Republican and Imperial Roman coins dated to 1st – 5th c. AD compose the largest part of the collection, including numerous rarities. There are also Roman colonial coins issued by the cities in the Balkans, especially Viminacium and from Asia Minor. Today we hold no longer information on the finding place of these coins, except for the golden Late Roman *solidi* found in the spring of 1879 near Borča, that are to be considered among the most valuable pieces of the collection.

The PMS COL VIM type coins, issued between 239 and 255 AD in Viminacium (today Stari Kostolac, Serbia) are also important, although the collection does not comprise the complete series and all the variants. One can notice the interest of the Weiferts in collecting this monetary type and the existence of a special relation of the Weifert family with the area of the antique Viminacium (Kostolac). The first coins that entered the Weifert collection came from this area, where Georg held a coal mine and locals often brought him coins for his collection. In two cases, both on the medal dedicated to Georg Weifert in 1894 and on the one dedicated to Ignaz and Georg Weifert in 1903 (the 25 mm variant), realized by Pawlik, there are representations of reverse type of the Roman coins of PMS COL VIM type.

The Weifert numismatic collection had been affected by the turmoil of WW I. The rare golden coins held in Belgrade were saved by Georg and taken to France. The rest of the numismatic collection, held in Pančevo, was taken to Vienna by his nephew Adolf Gramberg, where from it came back in 1925, completely disorganized. Unfortunately, the collection of medieval Serbian coins and medals concerning Belgrade that could not be saved disappeared during the war.

Georg Weifert donated this valuable collection holding over 14,000 antique coins to the University of Belgrade on September 9, 1923. It had been taken over only in 1929 by Professors Miloje M. Vasić and Nikola Vulić, as representatives of the University, following its arranging by Balduin Saria, custodian of the National Museum in Belgrade and Georg Elmer, a nephew of Hugo Weifert, custodian of the Numismatic Cabinet of Kunsthistorisches Museum in Vienna. After World War II, the Weifert numismatic collection had been handed over to the National Museum in Belgrade, where is kept today.

This donation made by Georg Weifert was not a singular act. Ignaz Weifert had donated over time numerous coins, antiquities and maps to the High Gymnasium in Pančevo and the Museum in Vršac. Georg had also donated in 1931 his collection of historic documents (photographs, lithographs, plans and maps) to the City Museum of Belgrade.

The medals from the collection of the Banat Museum in Timișoara dedicated to the Weiferts are a testimony for a family that played an important role in the economical history of Banat and Serbia. Its name remains associated with a beer brand especially appreciated over time and for the numismatists with one of the most important collections from the end of the 19th century and beginning of the 20th century.

În colecția numismatică a Muzeului Banatului din Timișoara se află două medalii rare din bronz, dedicate unor membri ai cunoscutei familii Weifert din Pančevo¹. Este vorba de o medalie dedicată lui Ignaz Weifert de către fiul său, Georg Weifert, la împlinirea vârstei de 64 de ani și de o medalie dedicată lui Georg Weifert la aniversarea a 44 de ani.

Puținele informații despre proveniența² celor două piese le găsim într-un inventar al vechii expoziții de medalii a muzeului timișorean, întocmit de custodele muzeului Berkeszi István în decembrie 1907. Se spune că medaliiile au fost cumpărate în anul 1907 de la anticarul Fehér J. (*sic!*) cu 22 de coroane, fiind înregistrate în vechea colecție cu număr de inv. 731 și 732³. În pofida informațiilor lacunare, înclinăm să credem că este vorba de anticarul Fejér József⁴ din Budapesta, de la care în prima jumătate a anului 1907 muzeul din Timișoara a cumpărat mai multe medalii referitoare la istoria Banatului⁵.

Medalie dedicată lui Ignaz Weifert la aniversarea a 64 de ani (1890)

Av. Bustul lui I. Weifert din semiprofil spre dr. (privitorului)⁶; relief înalt; legendă semicirculară cu

¹ Localitate situată în Banatul sârbesc, la confluența râului Timiș cu Dunărea, la 18 km nord-est de Belgrad; în prezent, este centrul administrativ al districtului Banatul de Sud din provincia autonomă Voivodina (Serbia).

² Ca în numeroase alte cazuri (întâlnite mai ales la muzeele cu o existență ce depășește o sută de ani), informațiile despre proveniența pieselor s-au pierdut în decursul timpului, neregăsindu-se în actualul registru de inventar.

³ Berkeszi 1907 a, fila 8, nr. 3 și 4; medaliiile erau expuse în vitrina IV.

⁴ Fejér József, comerciant de antichități și monede, Budapesta, circ. IV, spl. Franz-Josef, nr. 2. III, 19 (conform unui catalog de licitație din anul 1907).

⁵ În acei ani, una dintre strategiile muzeului timișorean a fost îmbogățirea colecției de medalii referitoare la istoria Timișoarei și a Banatului, în vederea expunerii permanente a acestora. În acest sens, între 12–16 decembrie 1906 muzeul a participat la licitația organizată de cunoscuta firmă „Brüder Egger” din Viena prin reprezentantul său, avocatul Isidor Bleyer, care a cumpărat 26 de medalii cheltuiind 481,06 coroane. La acestea s-au adăugat medaliiile cumpărate în prima jumătate a anului 1907 de la firmele de antichități ale lui Edmund Rappaport din Berlin, Fejér József din Budapesta și de la numismatul Karl Nuber din Osijek. Vezi Berkeszi 1907 b, 121; *TRÉT*, SN, XXIII (1907), I–II, 150 (PV al adunării lunare SMIA din 10 aprilie 1907) și Medeleț – Toma 1997, 83 și n. 712.

⁶ Weifert apare reprezentat purtând decorații. La gât pare a avea Ordinul Takovski Krst, dar în bibliografia consultată nu apare nicio informație că ar fi fost onorat cu această distincție. Singura decorație menționată este Verdienstkreuz, primită în 1870, care apare la butonieră.

litere latine: IGNATIVS WEIFERT; în câmp, de o parte și alta a bustului: ÆTAT: (stg.) – LXIV (dr.); în dr. jos, semnătura gravorului: A • Scharff; c.p.e.

Rv. Două medalioane ovale separate de un cartuș central, cu imaginea celor două fabrici de bere Weifert, din Pančevo și Belgrad. În cartușul central, legendă în lb. latină pe 2 rânduri: PARENTI OPTIMO FILIVS / GRATISSIMVS DEDICAVIT; în stg. și dr. cartușului, spice de grâu și vrejuri de viță-de-vie, două panglici cu numele orașelor: în stg. PÁNCSOVA (în lb. maghiară), în dr. БЕОГРАД (cu litere chirilice). Jos, cu cifre romane pe 2 rânduri, anii: MDCCCL / MDCCCLXX (1850/1870).

Bronz patinat; 55,5 mm; 62,54 gr.; muchie lisă;

Proveniență: cumpărată în 1907 de la anticarul Fejér József cu 12 coroane (nr. vechi de inv. 732);

MBT, colecția de medalii, nr. inv. 136 (nr. inv. gen. 909.386); stare de conservare bună, pe Av. patina ștearsă pe alocuri (Pl. I.1–2).

În general, medalia este datată în mod greșit în anul 1870, pornindu-se de la data înscrisă pe medalie (MDCCCLXX), considerându-se că a fost realizată la aniversarea a 20 de ani de activitate industrială a lui Ignaz Weifert. De fapt, anul 1870 reprezintă anul înființării fabricii de bere Weifert din Belgrad. Un detaliu esențial pentru datarea corectă a medaliei (**anul 1890**) îl reprezintă vârsta lui Ignaz Weifert de pe aversul medaliei (LXIV), acesta împlinind 64 de ani în anul 1890⁸. De altfel, medalia este menționată între lucrările gravorului Anton Scharff din anul 1890⁹. Dar cea mai importantă

⁷ Anton Scharff (Viena, 10 iunie 1845 – Brunn am Gebirge, 5 sau 6 iulie 1903), gravor monetar și medalist austriac, unul dintre cei mai importanți artiști ai epocii sale, fiul gravorului și medalistului vienez Johann Michael Scharff (1809–1855). În 1860 a intrat la Academia de Arte Decorative, iar în 1862 a fost admis la Academia de Gravură a Monetăriei din Viena. A fost elevul lui Karl Radnitzky și al lui J. D. Böhm. În 1866 a fost numit gravor adjunct la Monetăria din Viena, iar în 1868 gravor; în 1881 a devenit directorul Academiei de Gravură, iar în 1887 medalist cameral k.u.k. Împreună cu Joseph Tautenhayn a fost medalistul perioadei împăratului Franz Josef. A realizat numeroase medalii pentru Austria, Germania, Moravia, Boemia, Polonia, Rusia, Ungaria, Serbia, Bulgaria, România și SUA. A primit numeroase decorații austriece și străine, a câștigat numeroase premii și distincții la expoziții internaționale. Semnează: A. SCHARFF; SCHARFF A.; CHARFF; SCHARFF; SCHÄRFF; A. SCHARFF WIEN; A. SCHARFF VIENA; CHARFF – VIENA (Forrer 1912, 358–374; Thieme – Becker 1978, 583–584; vezi și Zádor – Genthon 1968, 232; Medalistică 1986, 12, 56).

⁸ Vezi mai jos datele biografice ale lui Ignaz Weifert.

⁹ Forrer 1912, 367. În același an, Scharff a realizat și o placă cu portretul lui Ignaz Weifert cu diametrul de 136 mm (Forrer 1912, 367).

informație legată de datarea acestei medalii o găsim la Felix Milleker, care, în lucrarea sa despre familia Weifert, afirmă că în decembrie 1890 Georg Weifert i-a dedicat o medalie tatălui său, Ignaz, realizată de gravorul vienez Anton Scharff¹⁰.

Medalie dedicată lui Georg Weifert la aniversarea a 44 de ani (1894)¹¹

Av. Bustul lui G. Weifert din profil, spre stg. (priorului); legendă circulară în lb. latină: GEORGIVS WEIFERT – AN • MDCCCXCIV (1894); în câmp, în dr.: ÆTAT: / XLIV; în stg., semnătura gravorului: F • X • PAWLIK¹²; c.p.e.

Rv. În centru, reprezentare a unuia dintre tipurile de revers ale monedelor romane de tip PMS COL VIM, emise la Viminacium¹³: un personaj feminin în picioare între un taur și un leu; legendă circulară: P MS C – OL VIM; în exerga monedei: AN • I • Deasupra monedei, cuvântul • OLIM • și o ghirlandă din frunze

de laur și panglici; în stg. un *vexillum* (cu acvila în vârful) cu inscripția LEG • VII • în cartuș; în dr. un coif roman; sub monedă, o lance, o fascie, frunze de laur; în exergă, legendă pe 2 rânduri: HODIE / KOSTOLAC SERBLÆ; c.p.e.

Bronz; 57,2 mm; 91,74 gr.; muchie lisă;

Proveniență: cumpărată în 1907 de la anticarul Fejér József cu 10 coroane (nr. vechi de inv. 731);

MBT, colecția de medalii, nr. inv. 84 (nr. inv. gen. 909.334); stare de conservare bună (Pl. III.1–2)¹⁴.

Originară din partea de nord a Austriei, familia Weifert s-a stabilit în Banat în prima jumătate a sec. al XVIII-lea, inițial în Vrșac, de unde un Georg Weifert¹⁵ s-a mutat în Pančevo, unde s-a ocupat de comerțul cu grâne, devenind unul dintre cei mai mari comercianți locali. În anul 1841 a devenit proprietarul fabricii de bere din localitate¹⁶, ce data din 1722.

Conform tradiției, afacerea familiei urma să revină primului copil, astfel că pentru a-i putea încredința fabrica de bere din Pančevo, tatăl Georg l-a trimis pe fiul cel mare **Ignaz Weifert**¹⁷ (sau Ignjat Vajfert în lb. sârbă) la cursuri de tehnologie a fabricării berii în München (Bavaria). În 1849, Ignaz a preluat fabrica de la tatăl său și, fiind un bun om de afaceri, în câțiva ani afacerea familiei a prosperat.

În primăvara anului 1857, Ignaz a extins fabrica și spațiile de depozitare ale acesteia, a instalat utilaje moderne, inclusiv o mașină cu aburi, iar în 1860 a înființat și o distilerie industrială în localitate. În urma modernizării întreprinse de Ignaz, în 1857 fabrica, în valoare de 190 000 florini, producea 20 000 eimer¹⁸ de bere, care se vindea în principalele localități din Banat, dar se exporta și în Balcani¹⁹. Era prima fabrică de bere din această parte a Imperiului care funcționa cu mașini cu

¹⁰ Milleker 1925, 11.

¹¹ Această medalie este amintită printre lucrările lui Pawlik din anul 1894 (Forrer 1909, 436). Pawlik a mai realizat o medalie turnată dedicată lui Ignaz și Georg Weifert în 1903, în două variante: de 25 mm și de 140 mm (Forrer 1909, 438). Detalii despre medalie de 25 mm se găsesc în NK, III (1904), II, 44 nr. 2 (fără ilustrație), fiind amintită și de Milleker (Milleker 1925, 12). Cunoaștem existența unui exemplar al medaliei de 25 mm într-o colecție particulară din Timișoara.

¹² Franz Xaver Pawlik (Viena, 2 august 1865 – Viena, 23 august sau 31 august 1906), gravor și medalist austriac. A studiat la Academia de Arte Decorative, unde a fost elevul lui Joseph Tautenhayn, Rudolf Weyr și Anton Scharff. În 1867 a obținut o bursă guvernamentală pentru a vizita Germania, Olanda, Belgia și Italia; la întoarcere a fost desemnat medalist-adjunct la Monetăria din Viena. În 1903 a fost numit medalist principal și gravor al Monetăriei din Viena; a realizat medalii pentru Austria, Ungaria și România. A câștigat numeroase premii și distincții austriece și străine. Semnează: F. X. PAWLIK. COP. WIEN.; F. X. PAWLIK. WIEN; F. P.; FR. PAWELEK COP.; PAWELEK (Forrer 1909, 433–439; Thieme – Becker 1978, 322; vezi și Zádor – Genthon 1967, 718).

¹³ Viminacium (azi Stari Kostolac, Serbia) – importantă așezare civilă și militară romană din provincia Moesia Superior, garnizoană a legiunii VII Claudia și port militar. Aici a funcționat o monetărie între anii 239–255, care a bătut monede pentru Moesia Superior. Alegerea acestei reprezentări pe medalie dedicată lui Georg Weifert nu este deloc întâmplătoare. Monedele de tip P(rovincia) M(oesia) S(uperior) COL(onia) VIM(inacium) sunt bine reprezentate în colecția Weifert datorită interesului membrilor familiei de a colecționa acest tip monetar. Pe de altă parte, primele monede intrate în colecția Weifert proveneau din descoperiri tocmai din această zonă, unde Georg deținea o mină de cărbune. De altfel, și pe reversul medaliei de 25 mm realizate de Pawlik în 1903, dedicată lui Ignaz și Georg Weifert, este reprodus unul dintre tipurile de revers ale monedelor de tip PMS COL VIM (vezi *supra*, nota 11).

¹⁴ Ambele medalii Weifert prezentate se găsesc și în patrimoniul Muzeului Orășenesc din Vrșac, fiind expuse în expoziția permanentă. Medalia lui Georg Weifert este cuprinsă într-un catalog de expoziție: Bakić 2008, 36 nr. 87 (fără ilustrație).

¹⁵ Georg Weifert (Vrșac, 1798 – Pančevo, 1887); căsătorit cu Magdalena Haiser (1805–1871); a avut patru copii: Ignaz, Karl, Georg și Valentin (Milleker 1925, 9, 28).

¹⁶ Milleker 1925, 24.

¹⁷ Ignaz Weifert (Pančevo, 20 mai 1826 – Pančevo, 11 ianuarie 1911). Pentru datele biografice ale lui Ignaz Weifert vezi Milleker 1925, 9–18, 28.

¹⁸ Eimer – unitate de măsură folosită în sec. al XIX-lea, a cărei capacitate diferea de la o zonă geografică la alta. Astfel, în Austria 1 eimer echivala cu circa 56,5 l, în timp ce în Ungaria 1 eimer era egal cu 53,7 l.

¹⁹ Milleker 1925, 24–25.

aburi și una dintre cele mai importante din Banat (Pl. II.1)²⁰.

În mai 1866 cele două tipuri de bere produse de Weifert au devenit cunoscute și apreciate la Expoziția agricolă și silvică de la Viena²¹. În perioada de aur a berăriei, amatorii de o halbă de bere Weifert, consumată în grădina de vară a fabricii împreună cu covrigi sărați, veneau cu vaporul de la Belgrad la Pančevo.

În 1870, Ignaz și-a extins afacerile, construind o nouă fabrică de bere în Belgrad (prima din Serbia de atunci), pe dealul Smutekovac (în prezent, Topčider), pe care în 1872 o va prelua fiul său, Georg²², după cum se va vedea în rândurile ce urmează.

În același an, în 14 ianuarie 1870, Ignaz a fost decorat cu Crucea de merit de aur (Goldenes Verdienstkreuz) pentru ajutorarea locuitorilor din Marienfeld, distrus de o inundație la sfârșitul anului 1869²³. Implicat în viața comunității, a făcut parte din Asociația pompierilor voluntari și din Societatea de tir din Pančevo, al cărei *meister* a fost între anii 1852–1855. Când împăratul Franz Josef a vizitat Pančevo în 17 iulie 1852, s-a oprit și la poligonul Societății, unde a tras de cinci ori la țintă cu arma lui Georg I Weifert, înmănată de Ignaz²⁴.

A fost căsătorit cu Anna Seitz din Vršac, cu care a avut șase copii: Anna, Magdalena, Georg, Hugo, Stefan și Paula, iar după decesul soției în 1875, s-a recăsătorit cu Sofie Gruber din Raab (Győr). Ignaz Weifert a murit în 11 ianuarie 1911²⁵, la 85 de ani, fiind înmormântat în cimitirul catolic din Pančevo.

Georg Weifert²⁶ (sau Đorđe Vajfert în lb. sârbă), al treilea copil al cuplului Ignaz și Anna

²⁰ Producția fabricii de bere Weifert din Pančevo a crescut în deceniile următoare (cu excepția perioadei Primului Război Mondial) în pofda unor dificultăți generate de pierderea unor piețe de desfacere sau de concurență etc. Dacă în 1881 producția anuală era de 4 183 hl bere, în 1905 se cifra la 14 130 hl, în 1914 la 41 000 hl, iar în 1925 la 50 000 hl (Milleker 1925, 26–27). În 1910, fabrica – dotată cu 50 de mașini cu aburi și având 60 de muncitori – producea 23 340 hl bere (Borovszky, *Torontal*, 239). Fabrica de bere din Pančevo s-a aflat în proprietatea familiei Weifert până în 1946, când a fost confiscată de autoritățile comuniste împreună cu întreaga avere a familiei (Jukić 2003, 101).

²¹ Milleker 1925, 25.

²² Milleker 1925, 26.

²³ Milleker 1925, 13.

²⁴ Milleker 1925, 14.

²⁵ Știrea despre moartea lui Ignaz Weifert apare și în *NK*, X (1911), II, 76–77, unde se afirmă că a avut una dintre cele mai mari colecții numismatice.

²⁶ Din bibliografia referitoare la Georg Weifert amintim selectiv: Milleker 1925, 9–18; Vogenberger 1961, 218; Petri 1992, 2052–2053; Stanojević 2000, 307; Jukić 2003,

Weifert, s-a născut în 15 iunie 1850 în Pančevo. După studiile elementare și gimnaziul urmat la Pančevo, a studiat la Școala Comercială din Budapesta, iar între 1869–1872 a urmat cursuri de tehnologie a fabricării berii la Școala Agricolă din Weißenstephan²⁷, lângă München. La întoarcerea în Serbia, în 1872, la 22 ani a preluat administrarea fabricii de bere a tatălui său din Belgrad²⁸, pe care a extins-o și a modernizat-o²⁹, în timp ce fabrica de bere din Pančevo a rămas în grija tatălui său, Ignaz și a fratelui său, Hugo. Berea „Weifert” a obținut medalia de aur pentru calitate la Expoziția Universală de la Paris din 1889 și la cea din 1900.

Pentru a suplini nevoia de cărbuni a fabricii de bere, Georg Weifert s-a implicat în exploatarea miniere, fiind primul antreprenor din Serbia interesat de prospecțiuni miniere. În 1873 a deschis o mină de cărbune în Kostolac, în același an fiindu-i concesionate drepturile de a cerceta zonele miniere din Serbia. A deschis pe rând mai multe mine³⁰, dar aproape toate s-au dovedit nerentabile, Weifert ajungând în pragul falimentului. A fost salvat de mina de cupru din Bor, unde se afla cel mai mare zăcămint de cupru din Europa, pe care l-a exploatat în asociere cu parteneri francezi, devenind foarte bogat. Banii rezultați din exploatarea miniere le-a

101; Enciklopedija 2006; 82–83; Ilić – Jerković – Bulajić 2010, *passim*; Sofronijević 2013 (<http://www.drustvosns.org/kultura/tekst/georg%20weifert.html>; paginile nu sunt numerotate; accesat în 12 februarie 2013); <http://www.fondjordjevajfert.org/eng/biography.php> (accesat în 19 aprilie 2013).

Fotografia lui Georg Weifert (vezi Pl. IV) mi-a fost pusă la dispoziție de colega Ljiljana Bakić, numismată la Muzeul Orașenesc din Vršac, căreia îi mulțumesc.

²⁷ În prezent, Weißenstephan este parte a orașului Freising, capitala districtului Freising din Bavaria. Aici funcționează cea mai veche fabrică de bere din lume, atestată în anul 1040 în cadrul mănăstirii benedictine.

²⁸ Georg Weifert a primit actul de proprietate al fabricii de bere din Belgrad după ce a obținut cetățenia sârbă (Sofronijević 2013).

²⁹ Fabrica a funcționat sub denumirea „Berăria I. M. Vajfert” până în 1936, când a devenit societate pe acțiuni înregistrată cu numele „I. M. Vajfert, berărie și fabrică de malț, D.D.”; Enciklopedija 2006, 83.

³⁰ Într-o diplomă emisă la 1 ianuarie 1922 de către Ministerul pădurilor și minelor, cu ocazia jubileului de 50 de ani de activitate minieră a lui Georg Weifert, sunt amintite: mina de cărbune „Kostolac” (1873); mina de mercur „Avala” (1886); mina de argint și plumb „Đurina sreća” din Ruplja (1894); mina de aur „Sv. Ana” din Deli Jovan (1901); mina de aur „Sv. Barbara” pe râul Pek (1902); mina de cupru „Sv. Đorđe” din Bor (1903); mina de aur „Sv. Ignjat” din Bela Reka (1905); mina de cărbune „Podviš” (1909); extragere de magnezium în Čemernica (1911); lucrări de exploatare la Miroč (1888), Rudnik (1896), Pek (1899), Zlot (1899) și pe râul Timok (1903). Sofronijević 2013.

investit în fabrica de bere Weifert din Belgrad (Pl. II.2), care a devenit una dintre cele mai mari și mai moderne fabrici din Balcani, iar berea Weifert a devenit cea mai căutată bere din Serbia.

În anul 1883 Weifert a fost unul dintre fondatorii Băncii Naționale a Serbiei și primul ei vice-gubernator între anii 1883–1889, apoi guvernator general între 1890–1902 și 1912–1926³¹, când a fost numit guvernator onorific pe viață. A participat și la fondarea Camerei de Industrie în 1910, fiind președintele de onoare al acesteia.

Ajuns unul dintre cei mai bogați și influenți oameni din Serbia, a rămas cunoscut ca un mare filantrop, mecena pentru numeroase instituții și societăți culturale sau de caritate. În zona minelor sale a ridicat pentru muncitorii săi locuințe, școli, spitale, biserici; a construit drumuri și căi ferate care să lege minele de porturile și centrele comerciale mai importante.

Decenii la rând a deținut cele mai importante funcții în lojile masonice sârbești și iugoslave. În 1891 a condus nou-înființata lojă „Pobratim” din Belgrad, iar în urma formării statului iugoslav, Weifert a devenit Mare Maestru al Marii Loji a sârbilor, croaților și slovenilor „Jugoslavija”, înființată la Zagreb în 1919³².

A fost distins cu înalte ordine sârbești: Ordinul Crucea Takovo (Orden Takovskog krsta) pentru merite militare în timpul războiului dintre Serbia și Imperiul Otoman din 1876–1878; Ordinul Steaua Karadorđe (Orden Karadorđeva zvezda); Ordinul Sf. Sava (Orden Svetog Save); Ordinul Vulturul alb (Orden Belog orla); Ordinul Miloš cel Mare (Orden Miloša Velikog); cu medalia Societății Sf. Sava și decorații de război³³. În 1926 a fost decorat cu Legiunea de Onoare, grad de comandor, pentru promovarea culturii franceze³⁴.

S-a căsătorit în 9 septembrie 1873 cu Marie Gassner, dar nu a avut urmași. În 1923, cu ocazia aniversării a 50 de ani de căsnicie, a finanțat construirea bisericii Sf. Ana din Pančevo, în memoria mamei sale, Anna. În același an, a fost ales cetățean de onoare al orașului său natal.

A murit la vârsta de 87 de ani în 12 ianuarie 1937³⁵, în urma unei pneumonii, în vila sa din str. Vojvode Putnika din Belgrad, fiind înmormântat în 16 ianuarie 1937 în cimitirul catolic din Pančevo, în stânga portalului construit din fondurile sale în 1924.

Numele Weifert rămâne în același timp asociat cu renumita colecție numismatică deținută de această familie, în care pasiunea pentru colecționarea monedelor era împărtășită de trei dintre membrii săi: Ignaz și fii săi, Hugo și Georg³⁶. Cel care a pus bazele colecției a fost Hugo³⁷ în jurul anului 1878 și care în 1879 devenea membru al Societății Numismatice din Viena³⁸ și al Societății de Arheologie din Serbia.

După dispariția timpurie a lui Hugo în 1885, la doar 33 de ani, colecția a fost preluată de tatăl său, care a continuat strângerea monedelor, devenind și el încă din acel an membru al Societății Numismatice din Viena³⁹ (Ignaz a fost membru și al Societății Numismatice Maghiare⁴⁰). În memoria fiului său, Ignaz a publicat postum o lucrare a lui Hugo despre medaliile emise cu ocazia eliberării Belgradului (1688) din colecție⁴¹.

După decesul lui Ignaz în 1911, colecția numismatică a trecut la Georg, membru al Societății Numismatice din Viena încă din 1889⁴². Acesta colecționase și el monede de-a lungul timpului, inițial pentru fratele său, apoi pentru tatăl său. Ani la rând, localnicii din zona minelor, îndeosebi din zona Kostolac (anticul Viminacium), unde apăreau frecvent vestigii arheologice și monede, îi

³⁵ *Deutsche Zeitung*, Celje, an 62, nr. 4 (17 ianuarie 1937), 1.

³⁶ Milleker 1925, 12.

³⁷ Hugo Weifert (Pančevo, 5 septembrie 1852 – Merano, 2 martie 1885), cel de-al patrulea copil al lui Ignaz, s-a ocupat de fabrica de bere din Pančevo alături de tatăl său.

³⁸ *NZ*, 16 (1884), 554: Weifert Hugo, proprietar de fabrică de bere în Pančevo (colecție de monede romane imperiale; monede grecești din Moesia, Thracia, Macedonia; monede sârbești).

³⁹ *NZ*, 18 (1886), 428: Weifert Ignaz apare menționat cu aceleași tipuri de monede colecționate ca și Hugo (monede romane imperiale; monede grecești din Moesia, Thracia, Macedonia; monede sârbești).

⁴⁰ Pe o listă a membrilor SNM din 1910 apare ca proprietar funciar și al unei fabrici de bere din Pančevo (comitatul Torontal), având o colecție de monede romane. *NK*, IX (1910), I, 41.

⁴¹ Hugo Weifert, *Meine Sammlung von Medaillen auf die Eroberung Belgrads in den Jahren 1688, 1717 und 1789 und den Frieden von Passarowitz* (lucrarea nu ne-a fost accesibilă). În bibliografia consultată apar mai multe variante legate de locul și anul publicării acestei lucrări.

⁴² *NZ*, 21 (1889), 526.

³¹ În calitate de guvernator a însoțit, în timpul Primului Război Mondial, tezaurul Băncii Naționale în retragerile din fața inamicului, inițial la Atena, apoi la Marsilia. Tezaurul s-a întors în țară în 1919 (Sofronijević 2013). Vezi și Milleker 1925, 10.

³² Jukić 2003, 101.

³³ Sofronijević 2013. În biografia lui Georg Weifert de pe pagina web a Fundației Georg Weifert este amintit și Ordinul Steaua României, grad de Mare Cruce (<http://www.fondjordjevajfert.org/eng/biography.php>; accesat în 19 aprilie 2013).

³⁴ Palibrk-Sukić 2011, 148.

aduceau lui Georg monede pentru colecție. Deși membrii familiei Weifert colecționau toate tipurile de monede grecești și romane, se pare că Hugo era pasionat de medaliile referitoare la orașul Belgrad, Ignaz a acordat o atenție deosebită monedelor emise la Viminacium, iar Georg era interesat de monedele romane din sec. IV p.Chr.⁴³

Colecția numismatică⁴⁴ cuprindea monede antice: grecești; celtice; romane – republicane, imperiale din sec. I-V (formau cea mai mare parte a colecției, existând numeroase rarități), romane coloniale emise de orașele din Pen. Balcanică, îndeosebi Viminacium și din Asia Mică; monede bizantine; monede medievale sârbești; taleri din Europa Centrală; medalii referitoare la orașul Belgrad etc. Din păcate, în prezent nu mai există informații legate de locul de descoperire al monedelor din colecție⁴⁵, cu excepția medalioanelor romane târzii din aur descoperite la Borča în primăvara anului 1879, care se numără printre cele mai valoroase piese ale colecției⁴⁶. Importante sunt și monedele de tip PMS COL VIM, emise la Viminacium, chiar dacă în colecție nu există seria completă sau toate variantele.

Colecția numismatică Weifert a fost afectată de evenimentele din timpul Primului Război Mondial. Monedele și medalioanele de aur aflate la Belgrad au fost salvate de Georg, care a reușit să le transporte în Franța (probabil cu ocazia transportării tezaurului Băncii Naționale a Serbiei). Restul colecției numismatice, rămasă la Pančevo, a fost dusă la Viena de nepotul său, Adolf Gramberg. Din nefericire, acesta nu a reușit să salveze colecția de monede medievale sârbești și cea de medalii referitoare la Belgrad, care au dispărut în timpul războiului. Colecția numismatică s-a întors de la Viena abia în 1925, complet dezorganizată, de ordonarea ei ocupându-se Balduin Saria, custodele Muzeului Național din Belgrad și numismatul Georg Elmer, custodele Cabinetului Numismatic al Kunsthistorisches Museum din Viena⁴⁷.

Georg Weifert a donat această valoroasă colecție, cuprinzând peste 14 000 de monede antice, Universității din Belgrad în 9 septembrie 1923, dar colecția a fost preluată în totalitate de

profesorii Miloje M. Vasić și Nikola Vulić, reprezentanții Universității, abia în 1929, după ce s-a terminat ordonarea ei⁴⁸. După cel de-al Doilea Război Mondial, colecția numismatică Weifert a fost predată Muzeului Național din Belgrad, unde se află și în prezent.

Această donație valoroasă a lui Georg Weifert nu reprezintă o acțiune singulară în cadrul familiei Weifert. Ignaz Weifert a donat de-a lungul timpului numeroase monede, antichități și hărți Gimnaziului Superior din Pančevo și Muzeului din Vršac⁴⁹, iar în 11 ianuarie 1931, cu ocazia inaugurării Muzeului Orașenesc din Belgrad, Georg a îmbogățit patrimoniul acestuia cu colecția sa de documente istorice (264 de fotografii, litografii, planuri, hărți)⁵⁰.

Medaliile din colecția MBT dedicate celor doi Weifert amintesc de o familie cu un rol important în istoria economică a Banatului și a Serbiei, al cărei nume rămâne asociat cu una dintre mărcile de bere apreciate în mod deosebit de-a lungul timpului, iar pentru numismați, cu una dintre cele mai importante colecții numismatice de la sfârșitul sec. al XIX-lea și începutul sec. al XX-lea.

BIBLIOGRAFIE

- Bakić 2008
Ljiljana Bakić, *Medalje iz zbirke Gradskog muzeja Vršac: XVIII–XX vek*, Gradski Muzej Vršac, ed. II, Vršac (2008).
- Berkeszi 1907 a
Berkeszi István, *A IV számú kis éremtárló katalógusa. A) tábla. Délmagyarországi érmek*, manuscris, Arhiva istorică MBT, Timișoara (1907).
- Berkeszi 1907 b
Berkeszi István, *Emlékérmeink gyarapodása*, în *TRÉT*, SN, XXIII (1907), I–II, 121.
- BHAB
Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Timișoara.

⁴³ Milleker 1925, 12.

⁴⁴ O scurtă descriere a colecției împreună cu un scurt istoric despre formarea ei au fost publicate de nepotul lui Hugo Weifert, numismatul Georg Elmer (Elmer 1929; Elmer 1935, 40–42). Vezi și Vasić 1991, 6–10.

⁴⁵ Se consideră că cea mai mare parte a colecției provine de pe teritoriul fostei Iugoslavii.

⁴⁶ Kenner 1889, 369–384; Elmer 1930, 39–46; Vasić – Popović 1975, 435–438; Vasić 1991, 8–9.

⁴⁷ Vasić 1991, 7.

⁴⁸ Vasić 1991, 7.

⁴⁹ Milleker 1925, 13; Vasić 1991, 7.

⁵⁰ O descriere detaliată a acestei colecții a fost realizată de dr. Marija Ilić-Agapov într-un articol publicat în *Belgrader Gemeindefestungen*, nr. 3 din martie 1932, 244 (apud Sofronijević 2013).

Fotografiile au fost realizate de colegul Milan Šepešan, fotograf la MBT, căruia îi mulțumesc și pe această cale. Adresez mulțumiri și colegilor Ciprian Glăvan și Zoran Markov, pentru consistentele traduceri din lb. germană, respectiv din lb. sârbă și pentru semnalarea unor surse bibliografice, precum și colegului Valentin Cedica pentru traducerea rezumatului în lb. engleză.

- Borovszky, *Torontal*
Borovszky Samu (red.), *Torontal vármegye*, Budapest, f.a.
- Elmer 1929
Georg Elmer, *Sammlung Georg Weifert der Belgrader Universitätsbibliothek*, Wien (1929).
- Elmer 1930
Georg Elmer, *Ein Fund Römischer Goldmünzen aus Borča*, in *NZ*, 63 (1930), 39–46.
- Elmer 1935
Georg Elmer, *Đorđe Vajfert i Vajfertova numizmatička zbirka Beogradskog Univerziteta*, in *Numizmatičar*, 2 (1935), 40–42.
- Enciklopedija 2006
Srpska porodična enciklopedija Br-Vr (red. Danica Vukičević), Knjiga 5, Beograd (2006).
- Forrer 1909
L. Forrer, *Biographical Dictionary of Medallists, Coin-, Gem-, and Seal-Engravers, Mint-Masters, Ancient and Modern, with References to their works. B.C. 500 – A.D. 1900*, vol. IV, London (1909).
- Forrer 1912
L. Forrer, *Biographical Dictionary of Medallists, Coin-, Gem-, and Seal-Engravers, Mint-Masters, Ancient and Modern, with References to their works. B.C. 500 – A.D. 1900*, vol. V, London (1912).
- Ilić – Jerković – Bulajić 2010
Saša Ilić, Sonja Jerković, Vladimir Bulajić, *Đorđe Vajfert, vizionar i pregalac. Lična i poslovna ilustrovana biografija (1850–1937). Georg Weifert, Visionary and Enthusiast. The illustrated personal and professional biography (1850–1937)*, Narodna Banka Srbije, Beograd (2010).
- Jukić 2003
Edvard Jukić, *Pančevo 850 godina kasnije*, Skupština Opštine Pančevo, Beograd (2003).
- Kenner 1889
Dr. Friedrich Kenner, *Römische Goldmünzen aus der Sammlung Weifert in Belgrad*, in *NZ*, 21 (1889), 369–384.
- Medalistică 1986
Sistemul informatic pentru evidența patrimoniului cultural național. Instrucțiuni de completare a fișei analitice de evidență pentru bunuri culturale mobile. Domeniul: Medalistică, vol. I, București (1986).
- Medeleț – Toma 1997
Florin Medeleț, Nicoleta Toma, *Muzeul Banatului. File de cronică, 1872–1918*, vol. I, în seria *BHAB*, VII, Timișoara (1997).
- MÉFRA
Mélanges de l'École Française de Rome, Antiquité, Paris-Roma.
- Milleker 1925
Felix Milleker, *Die Familie Weifert und das Brauhaus in Pančevo 1722/3–1923. Zur Erinnerung an die goldene Hochzeit Georg Weiferts mit Marie Gassner, am 9. September 1923*, Pančevo (1925).
- NK
Numizmatikai Közlöny, Budapest.
- NZ
Numismatische Zeitschrift, Wien.
- Palibrk-Sukić 2011
Nesiba Palibrk-Sukić, *Francuski Klub u Pančevu*, Gradska Biblioteka, Pančevo (2011).
- Petri 1992
Dr. Anton Peter Petri, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*, Marquartstein (1992).
- Sofronijević 2013
Mira Sofronijević, *Industrieller, Humanist, Wohltäter. Georg Weifert (1850–1937)*; (<http://www.drustvosns.org/kultura/tekst/georg%20weifert.html>).
- Stanojević 2000
Stanoje Stanojević, *Narodna Enciklopedija Srpsko-Hrvatsko-Slovenačka*, I knjiga, A-Z, ed. II, Novi Sad (2000).
- Thieme – Becker 1978
Ulrich Thieme, Felix Becker, *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, vol. XXVI, XXIX, Leipzig, ed. II (1978).
- TRÉT
Történelmi és Régészeti Értesítő Temesvárott, Timișoara.
- Vasić – Popović 1975
Miloje Vasić, Vladislav Popović, *Un trésor de monnaies d'or de Sirmium*, in *MÉFRA*, 87 (1975), 1, 425–440.
- Vasić 1991
Miloje R. Vasić, *Numizmatička zbirka Vajfert*, in *Tri numizmatička legata Univerziteta u Beogradu. Trois legs numismatiques à l'Université de Belgrade* (red. Vladislav Popović), Univerzitet u Beogradu, Filozofski Fakultet, Centar za Arheološka Istraživanja, Beograd, 1991, 6–10.
- Vogenberger 1961
Otto Vogenberger, *Pantschowa. Zentrum des Deutschtums im Südbanat*, seria *Donauschwäbische Beiträge*, 40, Freilassing (1961).
- Zádor – Genthon 1967
Művészeti Lexikon (red. Zádor Anna, Genthon István), vol. III, Budapest (1967).
- Zádor – Genthon 1968
Művészeti Lexikon (red. Zádor Anna, Genthon István), vol. IV, Budapest (1968).

www.drustvosns.org – Društvo za srpsko-nemačku saradnju. Gesellschaft für serbisch-deutsche Zusammenarbeit.

www.fonddjordjevajfert.org – The Georg Weifert Foundation.

ABREVIERI

MBT – Muzeul Banatului din Timișoara
SMIA – Societatea Muzeală de Istorie și Arheologie din Banat

Av. – avers
c.p.e. – cerc perlat exterior
dr. – dreapta
f.a. – fără an
gr – grame
inv. – inventar
mm – milimetri
nr. – număr
PV – proces-verbal
Rv. – revers
SN – Serie Nouă
st. – stânga

1

2

Pl. I. Medalia dedicată lui Ignaz Weifert la aniversarea a 64 de ani (1890): 1. avers. 2. revers. / Medal dedicated to Ignaz Weifert on his 64th anniversary (1890): 1. Obverse. 2. Reverse.

1

2

Pl. II. 1. Fabrica de bere Weifert din Pančevo (după Borovszky, *Torontal*, p. 254). 2. Fabrica de bere Weifert din Belgrad. / 1. Weifert brewery in Pančevo (according to Borovszky, *Torontal*, p. 254). 2. Weifert brewery in Belgrade.

1

2

Pl. III. Medalia dedicată lui Georg Weifert la aniversarea a 44 de ani (1894): 1. avers. 2. revers. / Medal dedicated to Georg Weifert on his 44th anniversary (1894): 1. Obverse. 2. Reverse.

Pl. IV. Georg Weifert (1850–1937).

ROMANIAN ELECTION NEWS SHEETS IN BANAT AND TRANSYLVANIA BEFORE 1918*

Vlad Popovici**, Ovidiu Emil Iudean***

Keywords: *political press, election news sheets, parliamentary elections, Banat, Transylvania, Austria-Hungary*
Cuvinte cheie: *presă politică, periodice electorale, alegeri parlamentare, banat, Transilvania, Austro-Ungaria*

(Abstract)

The study analyses three publications that appeared in 1909 and 1910 and had a purely electoral nature: *Oravița, Alegătorul (The Voter)* and *Sus inimile (Raise Your Hearts)*. These are the only Romanian election news sheets prior to the year 1918 that were preserved from Transylvania and Banat, being little known and referred to in historiography. The study presents the publications' content, their role within the moment's electoral campaign and the relationship between the information they offer and the one provided by other sources from the same period. The conclusions emphasise the important role played by these news sheets in understanding the electoral process at the beginning of the 20th century, but also their obvious limitations and especially the caution with which one must use the information they offer, as it is clearly influenced by their' propagandistic and mobilising character.

Before 1918, the Romanian political press from Transylvania and Hungary comprised 42 titles, amongst which three 'occasional news-sheets': *Oravița, Alegătorul (The Voter)* and *Sus inimile (Raise Your Hearts)*.¹ Occasional electoral

supplements to the Romanian newspapers have been published ever since the end of the 19th century, but stand-alone election news sheets are rare, and have been almost completely neglected by historians. Although their message is identical with that of the regular press, their reduced number and their late appearance on the market place them amongst the new instruments of electoral propaganda, alongside electoral brochures² and printed parliamentary and electoral discourses.³ At a different level, the election news sheets can also be included in the category of the publications destined for the large masses of peasants, representing a continuation of the line opened in 1893 by *Foaia Poporului (The People's Sheet)* and a form of the publishing effort of the Romanian National Party (RNP) meant to bring it closer to the rural electorate by editing brochures and almanacs of political education. It is interesting that these election news sheets seem to have remained almost unknown to historians,⁴ being signalled only in press bibliographies. One of the reasons for

* This study was carried out by CNCS-UEFISCDI, through the funding of research project PN-II-PCE-2011-3-0040. The study was translated by Mihaela Mehedinți-Beian.

** 'Babeș-Bolyai' University Cluj-Napoca, 1 Mihail Kogălniceanu street, 400084, Cluj-Napoca, Romania; vladutpopovici@yahoo.com.

*** 'Babeș-Bolyai' University Cluj-Napoca, 1 Mihail Kogălniceanu street, 400084, Cluj-Napoca, Romania; ovidiu.iudean@gmail.com.

¹ Here we are referring exclusively to those electoral sheets that did not appear as supplements to certain periodicals. For instance, before the parliamentary elections of 1910, the journal *Olteanul* published the occasional sheet *Apel (Appeal)*, which we did not include in our list precisely because it was published as a supplement to a newspaper and not as an independent title. Cf. Faraon 2008, 133–140. On the other hand, there have certainly existed other election news sheets in the form of leaflets that were not preserved. One of them, the very adversary of *Oravița* in 1909, is mentioned in Valeriu Braniște's correspondence with Ioan Slavici as being transported from Bucharest to Banat by a correspondent of the journal *Minerva* in order to support the electoral campaign of George Pop de Băsești. See Braniște 1989, 139 (Ioan Slavici to Valeriu Braniște, 24 February 1909).

² Selectively: *Lupta de la Ighiu* 1906; *Lupta de la Ighiu* 1910.

³ Selectively: Mihali 1905; Mihali 1914; Maniu et alii 1907.

⁴ Mentions regarding *Oravița* have recently appeared in Iudean 2013, 79–95.

this situation was already mentioned – the message's lack of originality compared with the regular press –, while a second one is probably related to the reduced number of copies preserved in libraries – the target audience (comprised mostly of peasants) did not help too much in this regard.

Oravița appeared at Oravița in 27 February 1909. It had four pages (42x29), it was printed in Felix Weisz's printing press and did not contain any references to its editors. According to press bibliographies, a copy is preserved at the Romanian Academy Library in Bucharest.⁵ Another copy has been recently identified in a personal archive fund at the Caraș-Severin County Archives.⁶

Alegătorul appeared at Blaj, in 3/16 May 1910, having Ioan Miha as publisher and editor-in-chief. It had four pages (47x30) and was printed at the 'Printing press and bookshop of the Greek-Catholic Seminary'. The bibliography mentions only the copy preserved at the 'Lucian Blaga' Central University Library from Cluj-Napoca,⁷ with the current location P IV 213, but another one can also be found at the Romanian Academy Library, Cluj-Napoca Branch, with the location P V 497.

Sus inimile appeared in Blaj as well, in 28 May 1910, having the same publisher and editor-in-chief and being printed at the same printing house. It had six pages (47 × 30) and only one copy is preserved, at the Romanian Academy Library, Cluj-Napoca Branch,⁸ with the location PB 76.

All three election newsheets were printed for the precise purpose of constituting electoral vehicles, but they served different sides. *Oravița* supported Iosif Siegescu's 1909 candidacy against George Pop de Băsești during the parliamentary by-elections that took place in the Oravița constituency for the tenure opened by Coriolan Brediceanu's death. On the other hand, *Alegătorul* and *Sus inimile* supported the parliamentary electoral campaign of the RNP at the general parliamentary elections of the year 1910.

The circumstances surrounding George Pop de Băsești's candidacy in the year 1909 have been recently analysed and thus we will not insist on them.⁹ After C. Brediceanu's death, the RNP decided that George Pop de Băsești, the party's president at that time, should be its candidate

for the vacant tenure. His opponent was another Romanian, Iosif Siegescu, a high school professor from Budapest, supported by the Constitutional Party (Országos Alkotmánypárt) – a governing party in Hungary at that time. Opposing the nationalities' candidates through compatriots supported by the Hungarian governing parties represented a political tactic developed ever since the first years of Dualism, reaching its peak during the years in which the Liberal government led by Tisza Kálmán was in power and being perpetuated until the beginning of the 20th century as well, after the RNP re-entered electoral activity.¹⁰ In this particular electoral fight, which was eventually won by Siegescu, *Oravița* represented an instrument of direct and personal attack against the president of the RNP.

Firstly, his name was written in its Hungarian version (Illésfalvi Pap György), in order to cut off his ethnical connection with the voters. Secondly, an emphasis was laid upon his social position, which placed him amongst the large landowners, thus creating the portrait of a man despised even by compatriots from his native area. The failures in the 1906 general parliamentary elections in Sălaj and Orăștie were presented as arguments in this regard, and it was also highlighted that between 1876 and 1882 George Pop de Băsești had been a deputy on the lists of the Independent 48 Party (48-as Függetlenségi Párt) and even vice-president of this Hungarian political formation.

The description of the avatars of his designation as candidate in Oravița and of his electoral campaign in the villages from the constituency occupy the largest part of the leaflet, being seasoned with carefully selected elements in order to stimulate the national spirit (Vasile Lucaciu is presented as a Hungarian: Lukács) and regional feelings (a rumour was spread according to which G. Pop de Băsești's candidacy had prevented the one of Valeriu Braniște – a popular figure among the Romanians from Banat). The entire text seeks to transform the RNP's candidate into a Magyarised Romanian or at least into a philo-Hungarian, supported by Hungarian politicians (all the names of the Romanian deputies who accompanied him appear in their Hungarian translation), lacking any connections with and any support in Banat. Within the description of his electoral tour, an important place is allotted to the opposition represented by

⁵ Baiculescu et alii 1969, 453.

⁶ Caraș-Severin County Archive Service, Romulus Novacovici Fund, File I, 128–129.

⁷ Baiculescu et alii 1969, 15.

⁸ Baiculescu et alii 1969, 639.

⁹ Iudean 2013, 79–95.

¹⁰ For details regarding the phenomenon's extent and the activity of the Romanian deputies elected on the lists of the Hungarian parties, see Popovici, Iudean 2011, 121–146; Iudean 2012 passim.

local groups that supported Siegescu and that were presented as forming the majority of the voters, while the supporters of the RNP's president are depicted as a minority, often composed of women and children (thus persons who did not possess the right to vote), gathered in one place due to curiosity. Not lastly, an emphasis is placed upon the adherence of the rural intelligentsia (priests, teachers) to Siegescu's programme, about which V. Braniște acidly wrote that it promises *nothing to the whole [of the people], but everything to the loners*.¹¹

The text's backbone is represented by the highlighting of G. Pop de Băsești's otherness in relation with the Banat (*Down with the Transylvanian foreigner!*) by comparison with the local roots of I. Siegescu (*the shirt is closer to the body than the sheepskin coat; more precious to us is the child who came from our peasant sandals*), upon which the social distance between the RNP's candidate and the voters is superimposed (*you are a Hungarian magnate/that we do not want*). In this sense, the sheet's third page contains two electoral poems: *Hora noauă* (*The new hora*) and *La alegerea din Oravița* (*At the election from Oravița*), which present in lines fairly easy to remember the previously circulated ideas, both directly attacking the RNP's president and having the purpose to combat similar poems composed by his supporters – e.g. *Doina lui Badea Gheorghe* (*The ballad of old man George*). The fourth page was conceived as a poster with the text: *Long live our candidate Dr. Iosif Siegescu!*

It is also worth noting that *Oravița* is not a typical election newssheet, created according to one candidate's programme and for his supporters, but rather a pamphlet directed against his opponent. I. Siegescu's only quality that can be extracted from the entire text is the fact that he originates in Banat (although a long time had already passed since he did not reside there anymore). At the same time, G. Pop de Băsești's personality and political past are deconstructed and reconstructed in such a manner that the president of one of the most radical national parties in Hungary ends up being presented to the electorate as a Magyarised great landowner who had long ago broken his ethnical and social ties with the nation he belonged to. The fact that such a deconstruction was possible – and we must imagine that it was assimilated by some of its addressees, since G. Pop de Băsești lost the elections –, draws attention to the cultural level of the epoch's electorate. Here we do not refer merely to the electorate from the Banat area, but also to the

entire electorate from the rural areas of Hungary and Transylvania. Only an insufficiently developed political culture and a very limited cultural and geographical horizon could have ensured the success of gross propagandistic falsifications of the kind promoted by *Oravița's* editors. These premises also enlighten the degree to which the ideas presented by the daily political press had been accepted by the mass of the voters: if the RNP's president could be successfully subjected to such personal attacks, then there existed a layer of voters who were willing to believe them, which automatically implies that those people did not interact with the Romanian daily newspapers. Not lastly, the voters' readiness to accept the ideas of *Oravița* unequivocally indicates the presence of a regional identity in Banat that strongly competed with the Romanian ethnical/national identity.

It is difficult to estimate the extent to which the leadership of the RNP learned from the example of *Oravița*, but, after only one year, before the general parliamentary elections from 1910, two election newssheets that, this time, supported the National Party were published: *Alegătorul* and *Sus inimile*. Ioan Mișu, their publisher and editor-in-chief, has benefited from some historiographical attention, although far less than he would have deserved. In fact, except the collection of correspondence and memoirs published by Silviu Dragomir in the interwar years, the subsequent retrievals were few and they had in view, almost in their entirety, his involvement in the Romanian-Hungarian negotiations from the period 1910–1914.¹² No details regarding the circumstances under which I. Mișu ended up editing the sheets are known. We do not know if the original impulse appertained to him or if he did it at the party's suggestion, or rather at the request of the two Romanian candidates that the sheets support: Alexandru Vaida Voevod and Iuliu Maniu. Unfortunately, Mișu's memoirs for this period do not contain mentions concerning his involvement in the electoral campaign, with the exception of the approaches made by the ones close to Tisza István in order to achieve a Romanian-Hungarian political conciliation.¹³

Apart from the difference in title and date, the firmament of the last two publications is similar, both graphically and textually. The title is framed by two explicitly electoral manifestos, whose message aimed to attract the public to the polls and to combat the electoral corruption due to

¹¹ *Drapelul* IX, (1909), no. 18, 14/27 February, p. 1.

¹² Mișu 1938; Rășinăreanu 2002, 3–6; Morar 1997–1998, 273–283; Ghitta 2013, 68–85.

¹³ Mișu 1938, 12–17.

which the Romanians' votes went to Hungarian candidates.¹⁴

– *Romanians, the durability, bravery and reasonableness of a people are judged by how it knows to use its right to vote – You give it [your vote] to strangers, you are a weak and servile people – You give it to your own, you are a people that is valued and honoured by all.*

– *Not servility elevates and rises you in the strangers' eyes, but your pride as a Romanian – because you should know that rights are not begged for – they are taken. Do not cant in the face of strangers, nor ask for their pity, because you will give cause to ridicule and contempt.*

Alegătorul was published, by no means arbitrarily, on 3/16 May and its title page made a connection between the events of the year 1848 and the ongoing electoral campaign. The text's largest part emphasises the symbolic importance of commemorating the Great National Assembly of Blaj and offers the example of the old men belonging to the 1848 generation who *have paid with their precious blood their love for their people*, rejoicing however because *our people has also risen and kept up with the other peoples*. The necessity for an electoral activity serving the National Party is argued through the alternation between generations, each of them being endowed with a special mission; moreover, it is considered a manifestation of Romanianism and a national duty.

The editor's manifesto is followed, in the second page, by the *Central Committee's electoral manifesto*, published by the entire Romanian daily press,¹⁵ already mentioned and analysed by the historians.¹⁶ The manifesto also contains the list of the RNP's candidates for Parliament.

Pages three and four of the sheet host the electoral correspondence: *From the Ighiu constituency* and a detailed description regarding *The tour of Dr. I. Maniu*. The correspondent from the Ighiu constituency (more precisely from Abrud-village) signs a mobilising article about Alexandru Vaida Voevod's re-election as deputy. The text reiterates the electoral struggles from this constituency and Alexandru Vaida Voevod's dignified attitude in Hungary's Parliament, announcing at the same time the beginning of his electoral tour on 14 May.

The article that describes Iuliu Maniu's tour gives rise to small interpretation problems. The text begins abruptly (*Then professor Dr. Nicolescu*

spoke bringing up significant examples from the life of the Irish people.), thus making it obvious that it was a fragment taken from another publication and insufficiently polished. This phrase is followed by the description of Maniu's electoral tour in the villages Dumitra, Hăpria, Drâmbăr, Șeușa, Ciugud, Limba, Oarda de Sus and Oarda de Jos, Vințu de Jos, Vurpăr, Cârna, Acmaru, and Balomir. The fragment was meant to be continued (the specification *to be continued* exists), but its continuation appeared in *Sus inimile*. This fact, associated with both sheets' numbering (Year I, No. 1), leads us to believe that at least *Alegătorul*, if not also *Sus inimile* were initially conceived as campaign periodicals, with a limited, but regular issuance, and not as occasional newssheets. Not lastly, the text's abrupt beginning, although more plausibly due to an editing error, could also indicate the existence of another occasional sheet, previous to *Alegătorul*, which has remained unidentified until now. Although less likely, this hypothesis cannot be completely excluded.

The article's content describes in detail the visits paid by Iuliu Maniu and his campaign team in various communes of the Vințu de Jos constituency. From this viewpoint, even if the descriptions are in general stereotypical, the information is important for retrieving the image of an electoral campaign at the beginning of the 20th century. In each village visited, the text insists on the presence of priests and teachers, who greet the candidate upon his arrival. Green branches and leaves, bouquets of flowers, triumphal arches and sometimes riders do not lack from the inventory associated with the festive welcome. The speeches were delivered by both Maniu and his companions. In certain cases, the presence of all the Romanian voters at this event is highlighted. The themes tackled in the electoral discourses are related to the necessity of preserving national identity through the church and through schooling, but also to the fight for universal suffrage. As an interesting detail, the article emphasises *Dr. Maniu's humbleness, who wants to keep himself in the shadow and to raise his colleagues in front of the world*. At the end, a short calendar of the upcoming visits is also provided – visits whose description appears in *Sus inimile*.

The last of the three sheets, *Sus inimile*, seems to be, as we have previously mentioned, a somewhat extended continuation of *Alegătorul*. The sheet takes its name from the mobilising manifesto on the first page, which desires to impose on the electorate a few powerful ideas: the necessity of going to the polls, renouncing the practice of selling votes

¹⁴ *Alegătorul* I, (1910), no. 1, 3/16 May, p. 1; *Sus inimile* I (1910), no. 1, 28 May, p. 1.

¹⁵ *Tribuna* XIV (1910), no. 86, 18 April/1 May, p. 2.

¹⁶ Mândruț 1995, 151.

to the Hungarian parties, supporting the RNP as a representative of the Romanians from Hungary – a nation that has reached the social and political level that allows it to fight for civil and national rights (*Romanian brothers! The times of shame when we were a people of wretched men lacking audacity have passed. Today we have so many enlightened men, who have fought with their words and with their writing for our rights*).

As an interesting fine point, the manifesto also mentions the colour of the RNP's electoral flags: blue.

The second page of the sheet is opened by a telegram from the mountainous inhabitants of Bucium: *We stand firm by Dr. Vajda. We will only give him up [if we are] dead. There is no terrorism that can frighten us. Long live our candidate!*

A short, rather anecdotal article about Iuliu Maniu's opponent, namely Mayer Ödön, a Jewish lawyer from Alba Iulia,¹⁷ then follows. Convinced by the county commissioner (alispán) of the Alsó Fehér (Alba de Jos) County, Szász Jóska, after numerous insistences, to run for election, Mayer – presented as being aware that his chances of success were minimal – would have accepted to be a candidate, under the condition he would not have to undertake the usual electoral tours in the constituency. The preparation of his electoral campaign was left in the care of the county's administrative apparatus, led by the county commissioner. In order to accentuate his unenviable position, the text's author reminds of an event from the 1896 elections in Făgăraş, where, in an attempt to defeat Nicolae Şerban, the government had sent a well-known Jewish banker from Budapest and had invested large sums of money in buying votes. At one of the public meetings of the governmental candidate, immediately after he had spoken, Nicolae Şerban managed to reach the rostrum and addressed the following words to the public: *Good people [...] the gentleman banker has told you a lot [of things] and has made a lot of promises, but go ahead and tell him to cross himself, like I do*. Obviously, the text bears the mark of the epoch's anti-Semitic attitude, but it is also worth noting the emphasising of different degrees of otherness between the Hungarians and the Jews. While in the case of the Jews the otherness is manifested in a rather anecdotal manner, as they are represented with contempt as tools of the administration, the hostility towards the Hungarian functionaries is much more profound.

The following two articles are dedicated to the situation from the Ighiu constituency and the popular electoral gatherings that took place here. The author(s) insist upon the pressure exerted by the authorities, which go as far as to use gendarmes to scatter A. Vaida Voevod's supporters. The advantages given to Vaida Voevod's opponent, Szász Pál¹⁸ (the son of the county commissioner), are also emphasised, advantages that included the provision of a car, and, not lastly, the voters were told not to go alone to the polls, as one of the strategies for defrauding the elections consisted in taking lone voters and forcefully placing them in the camp of the governmental candidate – where, as the vote was manifested through direct speech, they risked physical abuses if they did not vote as the majority. The role played by priests and teachers is accentuated when presenting the electoral meetings and the locations chosen for the latter are related to memorable historical facts (usually battles won by the Romanians). The manner in which these events take place is similar to that of those depicted in *Alegătorul*: a festive welcome, followed by speeches delivered by his supporters and by the candidate himself, on subjects pertaining to the church, schooling, the right to vote and the difficult political situation of the Romanian nation from Hungary.

The last article presents at length, on almost two pages, the continuation of Iuliu Maniu's electoral tour, in the villages Vingard, Boz, Sângătin, Apoldu Mic, Spătac, Mănărade, Lupu, Cergău Mic and Cergău Mare, Tău, Şoroştin, Țapu, Alămor, and Loamneş. The accent is again placed upon the support of the Romanian population, expressed through: festive welcomes, the presence of the intelligentsia's representatives, the supporters' speeches. The style remains festive and mobilising, but, at the same time, stereotypical. Beyond the interesting information regarding the electoral campaign in the rural areas, the descriptions are important as they name members of the rural intellectuality and supporters of the RNP, thus contributing to the prosopographical recovery of the party's 'members' – the quotation marks are due to the fact that the notion of 'membership' is in this case a generic one, as the period's political organisation and legislation leave a lot of room to interpretations regarding the condition of being a member of a political formation in Dualist Hungary, especially in the case of the RNP, whose activity had officially remained prohibited since 1894.

¹⁷ A bibliographical insert in: Végváry, Zimmer 1910, 354.

¹⁸ Végváry – Zimmer 1910, 424.

Even if, unlike in the case of *Oravița*, the pamphlet accents lack almost entirely from both election newssheets edited at Blaj, the information they comprise includes exaggerations or, in certain cases, truncations, meant to influence the electorate and to hide the weaknesses of the candidates they promote. While the sheet from Banat presented G. Pop de Băsești's tour as a total failure, the image that the sheets from Transylvania leave about Maniu's and Vaida's tours is one of total success. In the few situations in which the local authorities appear as causing somewhat more serious hindrances, these are surmounted and the wheel seems to be turning in favour of the Romanians. It is obvious that the triumphal tone was related to the electoral mobilisation strategy and did not reflect the reality. This fact is proven by the mere observation that both candidates were defeated in the elections from Ighiu and Vințu de Jos, these parliamentary seats being occupied by Szász Pál and Mayer Ödön.¹⁹ Of the 53 voters from Bucium, the majority (26) did indeed vote for Alexandru Vaida Voevod, but 12 of them supported Szász Pál and 15 did not go to the polls – some of them being deterred by the authorities as they were known to be supporters of the RNP's candidate and others being mistakenly registered on the lists although they were dead or had emigrated.²⁰

From this point of view, the limitations of the election newssheets as historical sources become evident. Their propagandistic and mobilising purpose makes the editors suppress or reconfigure in a favourable light certain less pleasant moments of the electoral tours. By contrast with the daily press, where the difficulties are explicitly mentioned and usually attributed to the pressure exerted by the administrative apparatus, the occasional sheets benefit from far fewer descriptive nuances. As they have an exclusively electoral, momentary role, the editors allow themselves to be much more selective when it comes to presenting the information, which imposes more attention and critical spirit upon the historian.

It is also interesting to compare the two types of discourse that are encountered: the one oriented towards deconstructing the opponent's image (*Oravița*) and the one based on creating a considerably improved image of one's own candidate (*Alegătorul* and *Sus inimile*). Both discourses are unilateral, lack any trace of balance and are meant to mobilise the electorate at any cost, but the former capitalises on the low level of political

culture by spreading tendentious rumours amongst the voters, while the latter seeks to construct a political culture through the exaggerated example of success of some electoral meetings. The first one has a purely informative purpose, while the second one also involves an educational component. Both types of discourse have the ethnical sameness between the candidate and the voters as a leitmotif, with the specification that in the example from Banat the mystification of the opponent's ethnical origin is employed as well. Not lastly, the discourse centred on deconstructing the opponent does not include any programmatic reference, while the texts meant to support the image of certain candidates also involve general references to their electoral programme – although, quantitatively, such references are far fewer than the mobilising stereotypical phrases and festive descriptions.

For the future, we suggest to those interested in this topic to carefully take into consideration these electoral newssheets, as their critical analysis could shed light on important aspects concerning the political culture and the electoral strategies of the Romanians from Transylvania and Banat at the beginning of the 20th century.

BIBLIOGRAPHY

- Baiculescu et alii 1969
G. Baiculescu, G. Răduică, N. Onofrei (eds.), *Publicațiunile periodice românești, tom II, 1907–1918 și supliment 1790–1906*, București (1969).
- Braniște 1989
V. Braniște, *Correspondență. Vol. III (1902–1910)*, ediție îngrijită de Gheorghe Iancu și Valeria Căliman, București (1989).
- Faraon 2008
Gh. Faraon, Alegerile pentru dieta Ungariei din anul 1910 reflectate în săptămânalul Făgărașean 'Olteanul'. *Țara Bârsei VII*, (2008), 133–140.
- Ghitta 2013
M. Ghitta, Dr. Ioan Mihu and the 'Romanian-Hungarian Peace' of 1910. The History of a Failure. *Transylvanian Review XXII*, (2013), 4, 68–85.
- Iudean 2012
O.E. Iudean, *Deputați guvernamentali români în parlamentul de la Budapesta (sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX)*, Doctoral thesis, Cluj-Napoca (2012).
- Iudean 2013
O.E. Iudean, Românii băcășeni în alegerile parlamentare din Ungaria. Studiu de caz: alegerile de la

¹⁹ Végváry – Zimmer 1910, 471, 477.

²⁰ *Lupta de la Ighiu* 1910, 35–38, 49.

Oravița din 1909. (A. Scridon, V.D. Cherciu), *Istorie și cultură în Banat*, Timișoara (2013), 79–95.

Lupta de la Ighiu 1906

***, *Lupta de la Ighiu dată în ziua de 26 ianuarie 1905 în jurul d-lui Dr. Alexandru Vajda Voevod pentru a smulge cercul electoral din mâna străină și a-l cuceri pentru un deputat cu program național român descrisă de un martor ocular*, Orăștie (1906).

Lupta de la Ighiu 1910

***, *Lupta noastră de la Ighiu în 1 iunie 1910. Alegerea de deputat*, Orăștie (1910).

Maniu et alii 1907

I. Maniu, T. Mihali, A. Vaida Voevod, *Cuvântările deputaților noștri rostite în Casa Țării 29, 30 mai – 1, 2, 5, 6 iunie*, Budapest (1907).

Mândruț 1995

S. Mândruț, *Mișcarea națională și activitatea parlamentară a deputaților Partidului Național Român din Transilvania între anii 1905–1910*, Oradea (1995).

Mihali 1905

T. Mihali, *Vorbirea d-lui deputat Dr. Teodor Mihali, Președintele Partidului Dietal al naționalităților, rostită înaintea alegătorilor români din cercul Ileanda mare cu ocaziunea dărei de seamă care s-a ținut duminică în 13 august 1905*, Budapest (1905).

Mihali 1914

T. Mihali, *Dare de seamă a d-lui Dr. T. Mihali la adunarea poporală de la Ileanda mare*, Arad (1914).

Mihu 1938

I. Mihu, *Spicuri din gândurile mele politice, culturale, economice* (S. Dragomir), Sibiu (1938).

Morar 1998

M. Morar, Aspecte privind locul și rolul Dr. Ioan Mihu în desfășurarea tratativelor din 1910 cu guvernul ungar. *Sargetia* XXVII (1997–1998), 2, 273–283.

Popovici – Iudean 2011

V. Popovici, O. E. Iudean, The Elective Representation of the Romanians in the Hungarian Parliament 1869–1892. *Studia Universitatis Petru Maior. Series Historia* XI, (2011), 121–146.

Rășinăreanu 2002

V. Rășinăreanu, Un mecena uitat, dr. Ioan Mihu. *Revista Teologică* XII, (2002), 3, 3–6.

Véghváry – Zimmer 1910

F. Véghváry, F. Zimmer (eds.), *Sturm-féle Országgyűlési Almanach 1910–1915*, Budapest (1910).

VOIVODINA ÎN OCTOMBRIE – NOIEMBRIE 1918 (BANATUL, BACICA, BARANIA ȘI SREMUL – UNIFICAREA CU SERBIA)

*Drago Njegovan**, *Miodrag Milin***

Cuvinte cheie: *armistițiu, proclamație, autodeterminare, consiliu național, unificare*
Keywords: *armistice, proclamation, selfgovernment, national council, unification*

Vojvodina in October – November of 1918 (Banat, Bacska, Baranja and Srem – Unification to Serbia)
(Abstract)

Authors try to explain the correlation between the French and Serbian Allies military offensive on Thessaloniki Front, The Belgrade Armistice with Count Karolyi's government and the beginning of the process of disintegration of A-U Monarchy in the West-Balkan and South-Pannonian spaces, and the start for the unification of mentioned regions into the Kingdom of Serbia and the Kingdom of Romania.

Consiliile naționale și eliberarea Voivodinei

Cel dintâi Consiliu național sârbesc (CNS) din Ungaria de sud a luat ființă la Becicherecul Mare (azi Zrenjanin), la 31 octombrie 1918. CNS de la Novi Sad și-a ținut prima ședință publică la 3 noiembrie, în sala festivă a Fundației academice Matica srpska, dând glas și vestitei sale *Proclamații*¹.

* Muzej Vojvodine, Novi Sad; e-mail: biba@neabee.net.

** Academia Română, Filiala Timișoara; e-mail: miomi333@yahoo.com.

¹ Драго М. Његован, *Присаједињење Срема, Баната, Бачке и Барање Србији 1918. Документи и прилози. Друго, допуњено издање (Unificarea ținuturilor Srem, Banat, Bacica și Baranja cu Serbia la 1918. Documente și studii. Ediția a doua, lărgită)*, Novi Sad, (2001), 24 (**Proclamația Consiliului național sârbesc de la Novi Sad**: „...Poporul sârb din Ungaria s-a aflat până acum în condiția cea mai cumplită dintre toate popoarele. El astăzi nu are în Parlamentul ungar dreptul la niciun singur deputat... În cursul acestui război el nu a avut parte de nici un organ politic de presă, de nici o asociație culturală sau măcar de binefacere. Orice reuniune sau adunare a sa era calificată de act criminal.

Din această cauză, Consiliul național sârbesc, constituit din reprezentanți ai tuturor partidelor și formațiunilor din Ungaria, declară:

Reprezentanții sârbilor de astăzi nu au dreptul de a vorbi și decide în numele poporului sârb din Ungaria. Acest drept nu le este permis de către rânduiala electorală nedreaptă... Acest drept nu și-l însușește nici consiliul de față. Consiliul național al sârbilor din Ungaria a primit în sarcină și ca o

Prin structura sa dar și prin situarea orașului Novi Sad, ca fiind cel mai însemnat oraș sârbesc din Ungaria de sud, CNS de la Novi Sad din zilele de noiembrie 1918, a avut cea mai mare însemnatate, a dovedit cea mai dinamică activitate și a jucat rolul decisiv în reunirea ținutului Bacica la Serbia. Acesta a fost și CNS central pentru întreaga Voivodina, rol pe care în mod foarte hotărât și l-a asumat deja cu prilejul celui dintâi manifest public al său. În fruntea sa era bănățeanul Jaša Tomić, cea mai importantă și iscusită personalitate politică a vremii dintre sârbii din ținuturile de la nord de Sava și Dunăre.

După modelul celor de la Becicherec și Novi Sad, în toate localitățile sârbești au luat ființă consilii naționale. Ce cuprindea de fapt orizontul de activitate al acestor consilii naționale sârbești? Înainte de toate ele au reprezentat modelul constitutiv al mișcării naționale de unificare, au exercitat puterea locală sau măcar au controlat-o pe aceasta,

datorie numai de a fi în ajutorul sârbilor și celorlalți slavi de sud din Ungaria, încât aceștia să ajungă la dreptul lor legitim, în baza autodeterminării popoarelor, pe care întreaga lume cultă a recunoscut-o ca atare.

Una dintre cele mai importante sarcini ale acestui consiliu va fi să dea viață organului politic sârbesc și să lucreze la organizarea Adunării naționale sârbești alese liber, care să decidă pentru noi sârbii din Ungaria, cu privire la adevăratele năzuințe ale poporului sârbesc...” [trad. M. Milin].

au avut în grijă siguranța cetățenilor și a bunurilor acestora, au fost organizatorii primirii unităților armatei sârbe, care în decurs de zece zile a luat sub autoritate Banatul, Bacica și Barania.

La o mie de locuitori se alegea un deputat. Numărul alegătorilor îl definea Consiliul bisericesc al locului sau CNS local. Drept de a vota aveau toți membrii comunităților cu vârstă peste 20 de ani, bărbați și femei deopotrivă. Au putut vota doar sârbii și ceilalți slavi; germanii, maghiarii și românii erau excluși de la vot, aceștia având la dispoziție opțiunile ne-slavilor pentru propriile state naționale.

În paralel cu lucrarea CNS de la Novi Sad ca și organ central al mișcării sârbo-slave pentru desprinderea ținuturilor voivodiniene de Ungaria și unificarea lor cu Serbia, a luat amploare și procesul de organizare a consiliilor naționale și în celelalte localități, odată cu luare sub autoritate a acestor teritorii din partea armatei sârbe. Pe de-o parte armata sârbă a fost chemată să ia în posesie acest teritoriu iar pe de altă parte avea dispoziție (ordin, mandat) să o facă². Delegații cetățenești din Sremska Mitrovica, Panciova, Becicherecul Mare, Novi Sad și altele, din partea sârbilor și a celorlalți slavi, au fost trimise către armata sârbă, solicitând luarea sub autoritate a teritoriilor din Srem, Banat, Bacica și Barania³.

Armata sârbă a pășit pe pământ bănățean prima dată în regiunea Clisurii Dunării. Cercetașii sârbi au trecut Dunărea la 5 noiembrie în apropiere de Biserica Albă. Unități ale Diviziei Morava au traversat apoi fluviul în 6 noiembrie, la Veliko Gradište; în data de 7 noiembrie a fost cuprinsă întreaga clisură: Moldova Veche, Măcești, Pojejena Sârbească și cea Românească, Radimna, Sușca, Belobreșca, Divici, Socol și Cusici. A fost ocupat totodată și Baziașul, pe atunci un însemnat port cu terminal de cale ferată și debarcader la Dunăre. Biserica Albă a fost preluată la 8 noiembrie, comandantul locului maiorul Dušan Dodić destituind vechile autorități. Adunarea cetățenilor l-a desemnat pe noul primar, în persoana lui Kosta Putnik

iar pretor de plasă a fost numit dr. Jiva Miletić. În consiliul local au fost aleși 40 de cetățeni din toate cele patru naționalități (dintre sârbi, români, germani și maghiari). A fost desemnat și CNS local, sub președinția dr.-ului Vasa Putnik. Unitățile sârbești din componența Diviziei de cavalerie de sub comanda colonelului Nikola Colović au intrat în Biserica Albă la 11 noiembrie, direcționându-se apoi spre Timișoara.

După schimbările revoluționare de la Budapesta marele jupan (prefectul) i-a convocat la Panciova pe cetățeni, să-și formeze consiliul național reunit, ceea ce sârbii au refuzat. Aceștia s-au reunit apoi, la 3 noiembrie, în porta bisericii Uspenia (Adormirea Maicii Domnului), într-o conferință constitutivă a CNS. Acolo au decis să-și confecționeze și steagul sârbesc, care în Panciova fusese interzis încă din anul 1875. În aceeași zi s-a desfășurat o manifestațiune sârbească prin oraș, cu declamațiuni de *Trăiască regele Petru! Trăiască Serbia!*, ceea ce până atunci fusese de neimaginat. Președinte al CNS la Panciova a fost ales dr.-ul Jovan Bogdanov. S-a cerut eliberarea prizonierilor de război sârbi, ceea ce s-a și petrecut la fața locului. CNS s-a implicat și în organizarea adunărilor și consiliilor naționale sârbe în localitățile limitrofe. Garda națională sârbă a luat ființă la Panciova în data de 4 noiembrie. La ceremonia de depunere a jurământului gardiștilor sârbi, dr. Dušan Branković vicepreședintele CNS a spus: „Fraților, acum depunem jurământ de credință față de CNS și steagul sârbesc iar peste câteva zile vom depune jurământul regelui sârb Petru I și Serbiei! Fraților, să strigăm cu toții: Trăiască regele Petru ! Trăiască Serbia!”⁴. După ce s-a constituit CNS și garda națională sârbească, consiliul maghiar și-a pierdut autoritatea.

La 5 noiembrie deja cei din Panciova au trecut Dunărea și au venit la Belgrad cu solicitarea ca armata sârbă să ia în stăpânire orașul lor. După o scurtă pregătire și asumându-și propria răspundere, căpitanul Petar V. Aračić a trecut cu trupa în noaptea de 8 spre 9 noiembrie Dunărea și spre surprinderea generală a ocupat Panciova.

Acostând în portul Panciovei, căpitanul Aračić s-a adresat ostașilor săi: „Vitejilor, acum ați pășit în frumoasa noastră Voivodină. Fiecare din voi trebuie să dea dovadă de un comportament demn, nici unui cetățean, fără deosebire de confesiune și naționalitate, nu trebuie să i se aducă nici măcar cea mai mică atingere a unui singur fir de păr. Înainte!”⁵.

² Idem, *Присаједињење Војводине Србији. Прилог политичкој историји Срба у Војводини до 1921. године* (Unificarea Voivodinei cu Serbia. Contribuție la istoria politică a sârbilor din Voivodina până în anul 1921), Novi Sad, (2004). Vezi cu precădere capitolul 4, *Реализација политике присаједињења у Војводини крајем 1918: ни Пешта, ни Загреб – већ Београд* (Înfăptuirea politicii de unificare în Voivodina la finele lui 1918: nici Pesta, nici Zagrebul – ci Belgradul), 203–248.

³ *Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918. Зборник радова* (Unificarea Voivodinei cu Regatul Serbia. Culegere de studii), Novi Sad, (1993), 63.

⁴ Петар Пекић, *Повјест ослобођења Војводине* (Petar Pekić, *Istoria eliberării Voivodinei*), Subotica, (1939), 129.

⁵ *Ibidem*, 133.

Înainte de ivirea zorilor au fost ocupate toate obiectivele importante din oraș, preluată Municipalitatea, garda maghiară dezarmată, cazarma jandarmeriei ocupată, cazărmiile militare și depozitele militare asigurate. Sub ocrotirea armatei sârbe a fost confirmat, la 9 noiembrie, în calitate de primar al orașului dr. Jovan Bogdanov. În noaptea următoare au fost transbordate la Panciova și celelalte subunități ale „Regimentului de fier” de sub comanda lt.colonelului Mihailo Kovačević, cu determinarea de a porni mai departe spre nord, către centrul principal al comitatului Torontal, orașul Becicherecul Mare. Ziua următoare deja armata sârbă a pus stăpânire pe Vârșeț. Aici Garda națională sârbă se afla organizată deja din 1 noiembrie, sub comanda lt. colonelului pensionar Mihailo Voinović. Pe clădirea comunității bisericești sârbe din Becicherecul Mare s-a desfășurat, în mod festiv, drapelul sârbesc. Totuși nu au fost aflate arme pentru garda națională sârbă, astfel că dr. Slavko Županski a făcut o solicitare către șeful gărzii maghiare dr. Deak, pentru 100 de puști, cu motivația că maghiarii nu au capacitatea de a asigura ordinea în oraș. În decurs de șapte zile garda sârbească s-a dotat cu 400 de pedestrași înarmați și zece călare.

Treptat CNS și-a extins autoritatea asupra obiectivelor din oraș. În 7 noiembrie garda a ocupat poșta cu telegraful și telefonul, iar la 10 noiembrie filiala Băncii austro-ungare la care s-au cumulat și banii de la Panciova, reprezentând un total de 5 milioane de coroane, fiind împiedicată astfel scurgerea de finanțe spre Szeged și Budapesta. Gara feroviară, cu un mare număr de vagoane și locomotive, a fost ocupată la 12 noiembrie. Maghiarii au încercat să revină, contraatacând în 14 noiembrie la gară; după un schimb de focuri gardiștii unguri au fost în cele din urmă constrânși să se predea. În fruntea CNS a fost ales, la 15 noiembrie dr. Slavko Županski. Cele din urmă unități germane au părăsit Becicherecul Mare la 16 noiembrie, iar armata sârbă, comandată de brigadierul Dragomir Ristić a intrat în oraș la 17 noiembrie⁶.

CNS de la Becicherec a mai desfășurat o serie de alte acțiuni: delegații săi, dr. Slavko Županski și Živko Terzin s-au deplasat la Novi Sad în 2 noiembrie, pentru ca Novi Sadul să preia astfel rolul central în mișcarea națională a sârbilor. Apoi cei de la Becicherec s-au deplasat în 10–11 noiembrie la Panciova, spre a se informa la comandantul sârb Mihailo Kovačević când urma să ajungă și la ei în oraș armata sârbă.

Armata sârbă a trecut din Osijek în Bartania la 14 noiembrie 1918. Pe lângă motivația generală a demersului, acest pas s-a produs și în urma chemărilor adresate de către populația sârbă locală. Stau mărturie însemnările preotului protopop Stevan Mihalldžić: „Din Branjina a fost delegat fiul meu Boško, inginer silvic, cu o cerere colectivă, semnată de împuterniciții tuturor satelor sârbești din Barania, adresată comendurii armatei: să intervină pentru ocrotirea lumii civile de excesele bestiale maghiare, să treacă peste Drava și să facă să fie curmate suferințele îndurate de sârbi. Acesta a predat lista cu semnăturile petiționarilor sârbi colonelului de cavalerie Djoka Djordjević”⁷. Armata sârbă a ocupat aici Darda, Beli Manastir – calea ferată spre Pecs, calea ferată Vilany – Mohacs, precum și orașul Pecs. Comandant militar pentru Barania a fost investit colonelul Dragiša Kostić. În *Jurnalul oficial* al comitatului Barania de la Pecs și în afișele difuzate, în limbile sârbă, maghiară și germană, s-a tipărit proclamația armatei sârbe, îndemnând populația locală să-și continue, liber și nestingherit, activitățile cotidiene.

După eliberarea Baraniei ostașii sârbi au înălțat un monument cinstind memoria despotului sârb Stefan Štiljanović, pe locul unde-și avea cândva mormântul. Este localitatea Djuntir de lângă Siklos (Ungaria de azi), unde sârbii de veacuri s-au reunit, păzind cultul sfântului Stefan Štiljanović și simțirea națională⁸.

În cursul lunii octombrie (în 2, 24–25 și în 27) au avut loc o serie de întâlniri importante la Subotica. La întoarcerea sa din Budapesta, secretarul *Matica srpska* Tihomir Ostojić s-a întâlnit la 2 octombrie cu simpatizanții cauzei comune. Subotica a fost ales ca loc al întâlnirilor pentru a face și pe această cale publice pretențiile teritoriale ale slavilor de sud. Cea dintâi rezoluție de la Subotica a fost publicată în foaia *Obzor (Orizont)* de la Zagreb.

Oficialitățile democratice din Bacica s-au reunit la Subotica în 24–25 octombrie, în casa aristocratului Babjan Malagurski, ajungând la consens pentru completarea rezoluției inițiale, din 2 octombrie; rezoluția națională lărgită au depus-o compozitorul din Sombor, Petar Konjović și delegatul Vasa

⁷ Стеван Михалдџић, *Барања ослобођена*, у „Споменица ослобођења Војводине“ (Stevan Mihalldžić, *Barania eliberată*, în *Pro Memoria pentru eliberarea Voivodinei*), Novi Sad, (1929), 83.

⁸ Maghiarii au demolat monumentul în anul 1930. Demolarea a fost înfăptuită de organizația *Ebredek*, fapt semnalat de protopopul Mihalldžić în Senatul Regatului Iugoslaviei. Vezi *Југословенски дневник (Jugoslovenski dnevnik)*, Novi Sad, 4 aprilie 1933.

⁶ *Ibidem*, 51–52.

Stajić (istoric sârb din Novi Sad) în fața Consiliului central al Vecei naționale a sârbilor, croaților și slovenilor din Zagreb. În paralel Vojislav (Bela) Stanković s-a deplasat în 25 octombrie la fruntașul Blaško Rajić, cu solicitarea ca acesta să aibă în grijă la Zagreb și interesele populației de *bunievci*⁹. Dar se pare că nici el și nici Vasa Stajić nu au luat parte activă la elaborarea hotărârilor din 29 octombrie, când s-a proclamat „*Statul slovenilor, croaților și sârbilor*” deși au fost prezenți. Zagrebul în genere nu a insistat ca în hotarele noului stat să fie cuprinse Banatul, Bacica și Barania.

Fruntașii radicali din Bacica, sub conducerea lui Jaša Tomić, s-au reunit în conferința de la Subotica, în 27 octombrie, în cancelaria avocațială a lui Joća Manojlović. Rezoluția adoptată prevedea începerea acțiunii de constituire a CNS și înființarea unui organ de presă al acestora, la Novi Sad.

Blaško Rajić s-a întors la Subotica în 2 noiembrie.

Dându-se curs propunerii lui Vladislav Manojlović, la 5 noiembrie s-au reunit fruntașii sârbi și *bunievci*, în vederea pregătirii unei *adunări a sârbilor-bunievci*. Aceasta a luat ființă în 10 noiembrie, evenimentul fiind marcat și ca o aniversare, a 40 de ani de la înființarea Casinei regimentale (în fosta *graniță militară n. n.*). Ca președinte al adunării a fost ales Šime Milodanović, cu opțiune oarecum neutră, colonel austro-ungar aflat la pensie. S-a dat citire și telegramelor de salut către CNS de la Novi Sad.

Adunarea a fost deschisă de Stipan Matijević care apoi l-a propus ca președinte pe Šime Milodanović. Cei întruniți au fost salutați și de Blaško Rajić, personalitatea cea mai influentă printre bunievci; au vorbit apoi sârbul Vladislav Manojlović, iar Jovan Petrović a dat citire rezoluției adunării. Ca vicepreședinți au fost aleși Blaško Rajić și Vladislav Manojlović iar secretari Jovan Petrović și Jaso Prčić.

S-a constituit și o gardă comună, în frunte cu vice-colonelul Milan Vrljić; acesta la 12 noiembrie înștiința că garda număra deja 295 de membri.

La câteva ore înainte de sosirea armatei sârbe, Subotica a fost părăsită de trupele maghiaro – germane, aflate în retragere spre nord. Marele jupan Luka Pleskonić a dispus tipărirea unei înștiințări publice, aducând la cunoștință cetățenilor despre sosirea armatei sârbe.

Trenul cu 1300 de soldați din cadrul batalionului 2 al Regimentului VIII de infanterie al armatei sârbe sosea la Gara din Subotica în 13 noiembrie la orele 18.35. Colonelul comandant Ante Živulović și maiorul Mihailo Bodian au fost întâmpinați în stație prin alocuțiuni de salut din partea lui Šime Milodanović și Jovan Manojlović în numele Comitetului sârbo-bunevaț și de către viceprimarul Lajos Dembitz și Emil Havas din partea Consiliului național maghiar, în numele autorităților ungare.

Armata de îndată a luat sub control obiectivele importante din oraș. Comandantul Živulović l-a vizitat în aceeași seară pe prefectul Pleskonić pentru ca apoi să participe la o întrunire ținută în cinstea sa de către membrii Consiliului sârbo-bunevaț.

În aceeași noapte, pe la orele 23, împuternicitul Bela Linder a semnat în numele Ungariei *Armistițiul de la Belgrad*; formal deci, Subotica a fost oraș cucerit în război și nu teritoriu preluat prin armistițiu.

A doua zi au ajuns în oraș și alte unități sârbe, sub comanda colonelului Vladislav Krunežević, care a fost investit comandant al orașului. S-a dispus predarea întregului armament, până la data de 19 noiembrie. În data de 17 noiembrie s-au desfășurat manifestații de întâmpinare și salut al armatei sârbe, de mari dimensiuni. Atunci s-a reluat și editarea gazetei bunievților *Neven [Filimică, Floarea de gălbenele]*, interzisă și aceasta, ca întreaga presă în limba sârbă, la 1914, în debutul Conflagrației mondiale.

Noua conducere municipală, în frunte cu Stipan Matijević, a fost instaurată la 20 noiembrie.

Delegații pentru *Marea adunare națională* de la Novi Sad, în număr de 75, au fost aleși la întrunirea comună sârbo-bunevață din 24 noiembrie, care a avut loc în localul hotelului „Hungaria”. În aceeași zi delegații din Subotița, împreună cu cei din zona triumfiulară Baja și din Banatul de nord, au pornit, împreună, cu trenul la Novi Sad¹⁰.

În concluzie, *ofensiva de la Salonic* [de eliberare a Serbiei, n. n.] a luat sfârșit la Subotica.

Subotica a fost în centrul atenției și cu ocazia încercării de *puci maghiar*, din februarie 1919, atunci când Partidul social-democrat din Ungaria a organizat greva generală, simultan la Timișoara, Pecs, Subotica și Sombor.

Parte integrantă a forțelor aliate [ale Antantei] armata sârbă a traversat apele de hotar ale Serbiei în urma acordului și a ordinului explicit din partea

⁹ **Bunievci**, populație catolică slavă, cu identitate fluctuantă, sârbo-croată, din zona orașului Subotica, în Bacica. Oarecum un caz similar cu cel al **șocaților** de la Recaș și al **carașovenilor** din zona rurală gravitând spre Reșița.

¹⁰ P. Pekić, *op. cit.*

Înaltului comandament aliat¹¹. În timpul lunii noiembrie statutul Serbiei era identic cu al celorlalte forțe ale Antantei; acesta însă a suferit apoi schimbări, în funcție de soluțiile politice și de statutul teritoriilor care au fost luate în posesie. Istoricul militar Nikola Božić remarcă în acest sens următoarele situații:

Statutul de parte beligerantă și componentă a armatei aliate, până la semnarea Acordului de armistițiu, cu Austro-Ungaria (4 noiembrie), cu Germania (11 noiembrie) și cu Ungaria (13 noiembrie);

Statutul de forță de ocupație aliată în teritoriul fostei Austro-Ungarii, de la încheierea armistițiului (13 noiembrie) până la proclamarea unirii și constituirea Regatului Sârb-Croat-Sloven (1 decembrie);

De la Ziua unirii (1 decembrie) până la încheierea Conferințelor păcii și stabilirea definitivă a granițelor Regatului SCS, armata sârbă are statutul de trupă de ocupație numai în fâșia îngustă a liniei de demarcație, aceasta până la trasarea graniței statului nou-constituit¹². Opinia noastră [Drago Njegovan] însă este că armata sârbă pe teritoriul Banat, Bacica și Barania a avut statut de forță de ocupație doar în perioada de la încheierea armistițiului cu Ungaria (13 noiembrie) și până la unificarea acestor regiuni cu Regatul Serbia (25 noiembrie); iar de la acea dată și până la definitivarea graniței cu Ungaria și România, numai în fâșia liniei de demarcație.

Rolul central al CNS de la Novi Sad

În amintirile sale Milan Petrović menționează¹³ că cei din urmă dintre fruntașii sârbilor care au sosit la Novi Sad din internare au fost Jaša Tomić, Mita Klicin și Tihomir Ostojić. Aceștia s-au angajat de îndată în cercul celor care se întruneau și dezbăteau despre sfârșitul războiului și evenimentele ce se prefigurau. După străpungerea Frontului de la Salonic (15 septembrie) a devenit stringentă nevoia ca și sârbii din Ungaria de sud să-și spună cuvântul lor.

La începutul lunii octombrie Tihomir Ostojić a avut o serie de întâlniri cu amicii săi din Subotica, Sombor și Novi Sad, la întâlnirea „confidențială” de la Subotica, stăruindu-se în vederea închegării unei organizații naționale coerente. Spre sfârșitul

lui octombrie (24 și 25) s-a ținut o nouă întâlnire a acestui grup de inițiativă. O acțiune similară desfășura și Jaša Tomić. Cu tovarășii săi de ideal s-a întâlnit la Subotica pe 27 octombrie, când s-au înțeles să se treacă la formarea CNS-urilor.

Încă la primele contacte ale celor mai avizați oameni din Novi Sad, dintre Jaša Tomić și figurile legate de acțiunile Adunării [Veće] de la Zagreb, formată la 6 octombrie, s-au ivit deosebiri, începând cu denumirea corpului politic ce trebuia format. Jaša Tomić era de părere ca aceste corpuri să fie denumite consilii [odbori] naționale sârbești și nu veće, lucru însușit de majoritate.

La începutul lui noiembrie destrămarea Monarhiei s-a făcut simțită și în Novi Sad. Trenurile sosite din Budapesta aduceau cu ele soldați răzvrățiți, care se repezeau să smulgă însemnele distinctive ofițerilor surprinși pe străzi. Cei aflați prin garnizoanele orașului, prin spitale militare sau la Petrovaradin au forțat și jefuit magaziile cu echipament, cărând de-a valma tot ce puteau apuca, uniforme noi, bocanci, lenjerie, perini, pături; cu bagaje imense înfășurate cu pături grăbeau la gară în chiote de descătușare că finalmente s-a sfârșit războiul de patru ani, care le-a umplut viața de atâta amar. La jaf s-a asociat și populația civilă, dar aceasta s-a îndreptat cu precădere spre șlepurile militare în retragere din Serbia și oprite la Novi Sad, cărând efecte militare de tot felul, dar și produse alimentare. Autoritățile centrale și-au pierdut sensul funcțiunii iar cele locale se dovedeau neputincioase să mai facă ceva¹⁴.

CNS local, care până de curând se întrunea ilegal, în cancelaria avocatului Ignjat Pavlas, s-a mutat în încăperile din sediul Matica srpska. Cea dintâi ședință publică a CNS din Novi Sad s-a ținut la 3 noiembrie, când s-a emis și cunoscuta proclamație¹⁵. Aceasta a fost tipărită în *Српски лист* [Srpski list – Foaia sârbească], foaia oficială a Consiliului și în *Слобода* [Sloboda – Libertatea], organul social-democrației reînnoite. Proclamația a fost semnată de Jaša Tomić, președintele CNS, Arkadije Varadjanin și dr. Ignjat Pavlas ca vicepreședinți, dr. Milan Petrović și Mita [Dimitrije] Djordjević secretari, precum și de membrii Comitetului executiv al CNS (Dušan Tušanović, Pavle Tatić, dr. Laza Marković, Kosta M. Miroslavljević, dr. Miladin Svinjarev, preot Joca Jovanović, Laza Miroslavljević, Dušan S. Marković și Dušan Monašević) și membrii CNS (Djordje Velić, Bogoljub Prešić, dr. Aleksandar Moč, Dušan Lalošević, Stevan Dotlić, Mita Klicin, Tihomir

¹¹ Așa-numitul „Ordin Fran”.

¹² Никола Божић, *Војни разлози за продужење савезничке офанзиве преко Дрине, Саве и Дунава у новембру 1918. Зборник радова* (Nikola Božić, *Argumente militare pentru continuarea ofensivei peste Drina, Sava și Dunăre în noiembrie 1918. Culegere de studii*), Novi Sad, (1993), 110–111.

¹³ Милан Петровић, *Београд или Загреб?* (Milan Petrović, *Belgradul sau Zagrebul?*), *Letopis Matice srpske*, An 127, fasc. 3, tom. 367, Novi Sad, (1951), 195–207.

¹⁴ *Ibidem*, 198.

¹⁵ Драго Његован, *op. cit.*, 24–25 [Vezi și nota 1].

Ostojić, dr. Paja Janković, dr. Radivoj Stratimirović, Marko Vilić, Jovan Živojinović, Vlada Stefanović și Ljubomir Stefanović).

În aceeași zi s-a ținut și adunarea cetățenilor la „Salajka” [un platou], unde s-a format *straja* [garda] națională sârbească.

Deși CNS a primit mereu noi membri, fie prin alegere la întruniri, fie prin cooptare, devenind curând... „un organism amorf, căci la două întruniri luau parte mereu alți oameni”¹⁶, acesta a trecut curând și la acțiune. De îndată ce s-a adus înștiințarea că noua guvernare a contelui Mihaly Karolyi caută sprijin din partea organelor locale ale fostei Ungarii, CNS a chemat toți factorii politici din comunele din Banat, Bacica și Barania „să se supună din punct de vedere politic doar instrucțiunilor și îndrumărilor CNS de la Novi Sad, ca reprezentant central pentru Bacica, Banat și Barania, în vederea convocării Marii adunări naționale a sârbilor, bunievților și celorlalți slavi, pentru libera opțiune a acestor regiuni în numele poporului întreg”¹⁷.

În acest fel a fost sensibil stopată acțiunea guvernului ungar, cu intenția sa de a câștiga susținerea popoarelor slave pentru integritatea țărilor „Coroanei ungare”. La 7 noiembrie CNS a emis *Apelul* la acțiune pentru toți sârbii „care în Ungaria stăm încă fără nicio organizație, pe care însă trebuie degrabă să o înființăm; căci dacă nu facem astfel, ușor ni se poate întâmpla să întârziem” [la evenimentele cruciale ale destinului]¹⁸. Pe lângă acestea,... „în starea de anarhie generalizată era nevoie și de păzirea siguranței publice; trebuia împiedicată jefuirea depozitelor militare și a șlepurilor, căci acestea au încetat să mai fie bunuri ale dușmanului devenind captură de război a armatei sârbe; trebuia stopată și escaladarea șovinismului sârbesc și maghiar, să nu se ajungă la vărsare de sânge”¹⁹.

Pe lângă problemele celor bolnavi, răniți și ale prizonierilor, trebuiau soluționate și problemele retragerii trupelor germane, care pentru a stopa înaintarea armatei sârbe au surpat tunelul Čortanovo, periclitând totodată siguranța podurilor de la Novi Sad.

Un important serviciu pentru CNS din Novi Sad l-au adus prizonierii de război sârbi, eliberați acum, în frunte cu locotenentul Boško Pavlović. Alături de *straja* națională alcătuită din tineri orașeni, Boško Pavlović a format un batalion de

armată sârbească. „Soldații l-au iubit și l-au ascultat cu devotament”, mărturisește Milan Petrović²⁰, deși nu era din Serbia ci bosniac – voluntar sârb de la început de război, iar apoi ajuns prizonier în lagărul din cetatea Aradului.

Cu o zi înaintea planificată sosire a trupelor regulate sârbești la Novi Sad, Pavlović a înștiințat Belgradul despre forțele de care dispunea. O parte din trupa sa a trecut-o peste Dunăre la Petrovaradin, în întâmpinarea armatei regulate, iar cu restul, în noaptea de 8 spre 9 noiembrie, a preluat controlul și puterea în oraș.

La întâlnirea operativă a CNS, unde au fost convocați guvernatorul orașului Bela Profuma și căpitanul Nandor Peuerle și alte oficialități ungare, la afirmația lui Boško Petrović despre preluarea autorității orașenești, aceștia au răspuns: „Noi renunțăm de bună-voie la autoritate și ne vom supune dispozițiilor autorităților militare și ale CNS.”²¹. Vechii funcționari au mai rămas o vreme în post, secundați însă de oameni de încredere dintre sârbi. Guvernatorul orașului a devenit peste câteva zile Jovan Živojinović, iar căpitan de oraș dr. Aleksandar Moč. Comandantul Diviziei dunărene a informat Comandamentul general asupra celor petrecute: „CNS din Novi Sad ne-a înștiințat la 31 octombrie / 13 noiembrie asupra faptului că vechea conducere, care a slujit unui regim detestat, a devenit complet neputincioasă și Consiliul, răspunzând dorinței poporului său liber, a suspendat-o pe aceasta, înlocuind-o cu una nouă. Am aprobat această procedură de îndată, în interesul menținerii păcii în teritoriul ocupat căci, în caz contrar exista pericol de declanșare a tulburărilor și a răfuieiilor personale. Poporul a primit cu entuziasm noua conducere.”²².

Subunitățile lui Boško Pavlović l-au întâmpinat pe maiorul Vojislav Bugarski care, însoțit de un grup de ofițeri, subofițeri și soldați, a sosit la Petrovaradin dinspre Sremski Karlovci. În dimineața de 9 noiembrie, la ora 9, maiorul Vojislav Bugarski, călare pe un cal alb, s-a arătat conducând intrarea armatei sârbe în Novi Sad. Primirea solemnă a armatei sârbe a fost demnă de măreția momentului istoric trăit. Armata a fost întâmpinată de un cordon de călăreți în straie naționale și o masă imensă de orașeni și lume din împrejurime. Discursul festiv a fost rostit de Jaša Tomic

¹⁶ М. Петровић, *op. cit.*, 198.

¹⁷ Д. Његован, *op. cit.*, 26.

¹⁸ *Пожурница ЧО*, (*Apelul CNS*), în *Ibidem*, 29.

¹⁹ М. Петровић, *op. cit.*, 199.

²⁰ Милан Петровић, Самртни ропац једне велике силе (Răsuflarea de moarte a unei mari puteri), în *Летопис Матице српске*, anul 128, fasc. 1–2, tom 370, Novi Sad, (1952), 100.

²¹ *Ibidem*, 101.

²² Д. Његован, *op. cit.*, 42.

de la balconul sediului *Matica srpska*. I s-a îndeplinit și dorința personală, de a vedea că aceste zile critice au trecut și fără de vărsare de sânge. Odată cu intrarea armatei sârbe la Novi Sad a început o nouă istorie pentru această „Atenă²³ sârbească” dar și pentru întreaga Voivodină sârbească.

Alături cu eliberarea tema zilei a fost și unificarea noilor teritorii.

După toate mărturiile rămase, cele mai multe dileme s-au ridicat în jurul modalității unificării Voivodinei în noul stat. Deja din primele zile, pe când CNS se instala în clădirea *Matica srpska*²⁴, soseau deja comentarii nefavorabile dinspre Zagreb. Prin studenții și unii rezerviști aflați la Zagreb în acele zile, Stevan Pribičević²⁵ transmitea: în Vecea națională de la Zagreb, în care se presupunea că se regăseau reprezentate toate ținuturile sud-slave din cadrul deja-răposatei Monarhii austro-maghiare, lipsea doar Voivodina! Faptul era deja interpretat de către unii naționaliști extremiști croați ca o expresie a șovinismului sârbesc și chiar serbian²⁶. Și aceasta nu fără de motiv. Era pe atunci cunoscut faptul că în Bacica și în Banat au dominat radicalii²⁷, iar poziția anticroată a acestora era notorie, fiind chiar calificați de „frankiști²⁸ sârbi”. Erau de asemenea de notorietate și legăturile apropiate, încă din anii tinereții, care îi defineau pe Jaša Tomić și cunoscutul fruntaș radical și om de stat de la Belgrad, Nikola Pašić²⁹.

În contrast cu marea majoritate a fruntașilor croați, care visau la un gen de aranjament statal între cei doi „parteneri”, provinciile „iugoslave”

de vest și Regatul Serbia, Pribičević urmărea de la început unificarea deplină, într-o monarhie, problemele urmând a fi soluționate ulterior, prin ingerințele Adunării constituante, deci o unificare necondiționată, fără de clauze. Datorită acestor opinii a și fost expus la atacuri violente în cadrul Vecei naționale croate, fiind calificat ca agent al guvernului sârbesc sau ca omul lui Nikola Pašić.

Deosebit de virulente au fost atacurile pornite din partea lui Stjepan Radić, șeful Partidului țărănesc (agrarian) croat. Situat pe postulatele *dreptului istoric al Croației*, ca aceasta să-și aleagă nestingherită monarhul, a refuzat cu vehemență să accepte dinastia Karadjordjević-ilor; pretindea ca poporului croat să-i fie *garantat dreptul* să decidă singur asupra formei statale de guvernare, iar el personal recomanda modelul republican.³⁰ Susținea mai departe, că armata sârbă nu pășea în Croația ca armată eliberatoare ci ca una cotropitoare, de ocupație, pretinzând ca aceasta să se oprească la hotarul croat. Acuza și guvernul și dinastia sârbească și chiar poporul sârb în întregime, pentru faptul că în mod deliberat urmăreau să fructifice cele două războaie învingătoare³¹ pentru consolidarea hegemoniei sârbești în spațiul sud-slav³².

La Novi Sad era luată în calcul atunci chiar și eventualitatea ca Zagrebul să respingă angajarea la proiecția noului stat... „ceea ce ducea nu doar la eliminarea Croației ci și a Sloveniei”. În Srem lucrurile erau și mai acutizate decât la Novi-Sad și reacția față de cele petrecute la Zagreb s-a cristalizat mai devreme. Aceasta s-a concretizat foarte curând prin deviza „Să o rupem cu Zagrebul!”, difuzată cu mult succes dinspre cercurile partidei radicale sârbești. În consecință s-a adus în plan convocarea Adunării naționale la Ruma, în care urma să se adopte hotărârea ca Sremul să se separe de Croația și să se unifice cu Regatul Serbiei. Așa s-au și derulat faptele³³.

²³ Metaforic, căci orașul Novi Sad găzduia cea mai veche instituție academică sârbească, *Matica srpska*. [Matca, Albina sârbească, n. n.].

²⁴ E vorba de vechiul sediu, din piața centrală a orașului, în preajma hotelului *Park*. [n. n. M. Milin].

²⁵ Fruntașul sârbilor din Croația la acea dată. [n. n.].

²⁶ În percepția culturală și politică se făcea distincție dintre *sârbi* în genere (erau cu toții) și *serbi* i (adică „cei mai aprigi”, sîrbi din Serbia propriu-zisă) [n. n.].

²⁷ Șeful radicalilor bănățeni Jaša Tomić, de la Vârșeț, a fost figura centrală a evenimentelor unioniste de la Novi Sad și din Voivodina unificată cu Regatul Serbia. [n. n.].

²⁸ Josip Frank, demagog extremist croat în epocă, cu orientare șovinistă, antisârbă și antiortodoxă la extrem, profesată mai ales printre croații militanți din Bosnia, care se bucurau de un statut privilegiat în vremea Monarhiei dualiste (dintre aceștia erau desemnați funcționarii de stat și conducerea provinciei.) [n. n.].

²⁹ Partida radicală din Voivodina era strâns conectată la ideile radicalismului de la Belgrad. La fel cum naționaliștii moderați români din Banat (mocioniștii) erau racordați la ideile conservatorilor tineri din București (relația de notorietate Alexandru Mocsonyi – Take Ionescu); sau cealaltă relație, dintre memorandiști și liberalii lui D. A. Sturdza. [n. n.].

³⁰ Se poate observa un dublu reper de orientare statală la croați: 1. Orice soluție care să-i diferențieze de sârbi era de acceptat; și 2. Ca și în trecut, croații și acum, în *planul arhitecturii statale*, se dovedesc un gen de *epigoni ai ungarilor*. Deci, înclinau, ca și Budapesta, spre republică. Iar „Austria” cu care se răfuiesc este, la rândul lor, Serbia. Cu privire la militantismul pro-iugoslav al croaților, vezi o excelentă analiză, din perspectivă neutră, a istoricei cehă Milada Paulova, *Jugoslovenski odbor (Consiliul iugoslav)*, Zagreb, (1925) [n. n.].

³¹ De fapt, sunt trei: Războaiele balcanice (două) și Războiul mondial. [n. n.].

³² М. Петровић, *op. cit.*, 199–200.

³³ *Ibidem*. Sremul, străvechiul *Sirmium*, făcea parte din tradiția *statului istoric trinitar* (Croația-Dalmația-Slavonia), ca parte integrantă a Slavoniei. [n. n.]

Guvernul Karolyi și Consiliile naționale maghiare – Armistițiul de la Belgrad

Destrămarea Austro-Ungariei, în urma eșecului evident din război, s-a derulat extrem de repede. În cursul lunii octombrie la Zagreb s-a format *Vecea*³⁴ națională a slovenilor, croaților și sârbilor (6 octombrie), la Liubliana s-a format „Narodni svet”, la Split „Narodna organizacija”, la Sarajevo „Narodno Vijeće”. La Praga în 28 octombrie Consiliul național a proclamat desprinderea ținuturilor ceh și slovace de Austro-Ungaria și s-a proclamat Republica Cehoslovacă. A doua zi, în 29 octombrie³⁵, *Saboru*³⁶ croat de la Zagreb a proclamat desprinderea Croației, Slavoniei și a Dalmației de Regatul Ungar și Imperiul Austriac, a anulat „*Nagodba*” [Înțelegerea, Compromisul statal] din 1868 și a adus hotărârea ca ele să intre în componența statului independent al slovenilor, croaților și sârbilor, transferându-și ingerințele în seama Vecei naționale³⁷. În 30 octombrie a izbucnit revoluția la Budapesta, care l-a adus la putere pe contele Mihaly Karolyi. Acesta a solicitat ca armata să depună de îndată armele.

La Budapesta s-a proclamat Ungaria ca republică independentă și din partea autorităților teritoriale s-a cerut subordonarea către Consiliul național budapestan. Pe calea proclamațiilor s-a făcut îndemn peste tot pentru crearea de consilii naționale locale. Ministrul de război Bela Linder a dat dispoziție (3 noiembrie) să fie constituite și gărzii naționale locale, pentru asigurarea liniștei și a ordinii publice. Scopul principal al guvernării Karolyi consta în menținerea integrității statului maghiar, în pofida dreptului legitim al popoarelor la autodeterminare.

Pregătindu-se pentru alcătuirea unui guvern de coaliție, Karolyi s-a decis să formeze un minister distinct pentru minorități, care avea în agendă o viitoare reorganizare a Ungariei, pe temeiul unor autonomii pentru popoarele nemaghiare. În intenția sa era ca acest portofoliu ministerial să fie încredințat unui reprezentant al nemaghiarilor, dar nu a putut afla unul care să fie dispus la o

asemenea sarcină. În cele din urmă la 31 octombrie s-a constituit guvernul de coaliție, în care au intrat frunzașii principalelor partide maghiare, dar niciunul dintre cele ale formațiunilor nemaghiare. În condițiile date, Karolyi a încredințat Ministerul pentru naționalități lui Osazkar Jaszi, cel mai de seamă teoretician al problemei naționale dintre oamenii politici maghiari ai vremii. Dar, totul a fost prea târziu. Problema națională din Ungaria nu se mai preta la o soluționare prin cedări și compromisuri, ci doar pe o singură cale: destrămarea printr-o soluție revoluționară a statului ungar, în componentele sale structurale organice și în acord cu principiul contemporan al vremii, autodeterminarea națională³⁸.

Groful Karolyi aprecia că Ungaria cea nouă, care s-a desprins de Austria la 1 noiembrie, trebuia la rândul ei să solicite *armistițiul propriu* din partea Antantei, neadmițând că armistițiul de la Padova (din 3 noiembrie) ar face și la ea referire. În aceste împrejurări emisarii maghiari s-au adresat direct mareșalului Franchet d'Esperey, comandantul suprem al trupelor Antantei ce operau în Balcani. Încunoștiințați despre preparativele în vederea încheierii armistițiului cu Ungaria, care urma să aibă loc în Belgradul recent eliberat, factorii militari sârbi (voievodul-comandant Živojin Mišić) au cerut din partea mareșalului francez să pretindă de la unguri „deplina evacuare a teritoriilor iugoslave” și ca trupele sârbești să ia în posesie întregul Banat și Barania până la aliniamentul Mureș-Subotica-Baja-Pecs, „căci Serbia a fost întotdeauna și în cel mai înalt grad interesată de soarta Banatului, a cărui populație este curat sârbo-ortodoxă, iar drepturile noastre pentru Bacica ne-au fost recunoscute de aliații noștri din anul 1915.”³⁹ Pretenția de ocupare a teritoriilor menționate se justifica prin faptul că... „este în joc destinul poporului nostru, care trăiește în acele ținuturi și de care suntem în mod special interesați, căci aici sunt sârbi curat-ortodocși, cu o puternică determinare de a se uni cu Serbia”⁴⁰.

În prealabil, la 2 noiembrie, primul ministru de la Belgrad, Nikola Pašić a înștiințat Comandamentul suprem al armatei sârbe că se pregătea de semnarea armistițiului cu Austro-Ungaria și să intre de urgență cu armata în Bosnia, Banat, Srem și în celelalte regiuni de peste Drina, Sava și Dunăre: „Armistițiul cu Austro-Ungaria

³⁴ *Veće* – *većnici*, consiliu – consilieri, în terminologia primordială croată (deși utilizată și printre sârbi, care, totuși preferă *Odbor* – *odbornici*, cu același înțeles).

³⁵ Vezi Milada Paulova, *op. cit.*, *passim*, cu date despre corelarea activității Consiliului iugoslav după inițiativele lui Thomas Masaryk și ale militanților naționali cehi și slovaci.

³⁶ *Sabor* – Adunarea populară la sârbi și la croați, Parlamentul croat. În română s-a încetățenit *soborul bisericesc* (pentru ortodocși, prin filieră sârbească). [n. n.].

³⁷ D. Janković, B. Križman, *Gradja o stvaranju jugoslovenske države 1918. (Documente privitoare la formarea statului iugoslav din 1918)*, I – II, Beograd, (1964), 403–406.

³⁸ Коста Милутиновић, Војводина и Југославија у „Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918. Зборник радова“ (Voivodina și Iugoslavia, în *Unificarea Voivodinei cu Regatul Serbia la 1918*. Culegere de studii”), Novi Sad, (1993), 85.

³⁹ *Ibidem*, 476.

⁴⁰ *Ibidem*.

urmează să fie semnat. Grăbiți cât puteți, să intrați în Bosnia, Banat, Srem și alte ținuturi ale Austro-Ungariei. Va fi armistițiu și cu Germania.”⁴¹.

În urma acestei înștiințări voievodul Mišić a emis de la Niš ordinul de operațiuni către comandanții Armatei a I-a și a II-a:

„Luând în considerare că evenimentele se derulează cu mare repeziciune și probabil nu vom fi în posibilitatea de a vă transmite regulat ordinele Comandamentului suprem, îi împuternicesc [pe această cale] pe comandanții de armate ca singuri să ia hotărâri în conformitate cu situația de moment, bazate pe următoarele repere:

În Banat să fie luat sub control aliniamentul Biserica Albă – Vârșet – Timișoara, la 10 km. spre răsărit de acestea; la nord să se ajungă la Mureș. În Bacica să fie luat aliniamentul Subotica – Baja. La vest și nord-vest, să fie dezvoltată operațiunea în întregul Srem, Slavonia, Croația, Bosnia, Herțegovina, Dalmația.

Comandanții de armate să trimită înainte chiar și unități mai slab înzestrate, cavalerie, batalioane cu câte un tun. Adesea este suficient să apară și câte o grupă de soldați în unele locații, doar cât să-și facă apariția armata noastră. Peste tot organizați puterea locală și cu armele capturate înarmați elementele noastre, iar pe cei ostili nouă dezarmați-i!”⁴².

Acest ordin era în deplină concordanță cu ordinul lui Franchet d’Esperney care suna astfel:

„Pentru armata sârbă. După cum ne arată evenimentele, mișcarea slavilor de sud a luat amploare deosebită. În consecință armata sârbă are datoria de a se îngriji pentru organizarea acesteia și să facă tot posibilul să o canalizeze în favoarea noastră, pentru o acțiune comună împotriva forțelor centrale.

În vederea îndeplinirii acestui țel este nevoie de o intervenție directă, iar aceasta se va face cu mult mai ușor dacă numai avem a ne îngrijora de pericolul unui nou atac al trupelor austro-ungare dinspre frontul de nord din Serbia.

Armata sârbă trebuie deci să pornească cât de repede la înaintare cu efectivele necesare în toate teritoriile care sunt favorabile mișcării slavilor de sud, în Banat, Bosnia, Herțegovina, Croația etc., pentru a putea întinde o mână de sprijin elementelor care urmează să se organizeze la rândul lor.”⁴³.

În 7 noiembrie la Belgrad și-a făcut apariția și Karolyi; în fața lui d’Esperney acesta a dat citire unui *Memorandum* prin care se cerea păstrarea integrității Ungariei (împreună cu Transilvania, Voivodina ș.c.l.). D’Esperney a răspuns că „aceasta

nu este Ungaria”, adăugând că în război maghiarii s-au arătat tot atât de brutali ca și germanii și este drept să fie în egală măsură și pedepsiți. Comandantul suprem sârb Mišić a luat și el parte la stabilirea condițiilor armistițiului, insistând ca acestea să nu fie doar militare ci și politice.

Totuși la 13 noiembrie s-a adoptat doar *Convenția militară de armistițiu*, semnată în numele Antantei de voievodul Živojin Mišić și generalul francez Henry, iar în numele guvernului maghiar de către ministrul Bela Linder.

Textul convenției⁴⁴ deja la punctul 1 definea linia de demarcațiune până la care, în termen de opt zile, trebuia să se retragă armata maghiară (Someș – Bistrița – Târgu Mureș – Mureș-Tisa – Subotica – Baja – Pecs – Barcs). Era stipulat că autoritățile civile să rămână deocamdată în mâinile guvernării prezente, să rămână în funcțiune și poliția maghiară precum și unitățile militare însărcinate cu asigurarea căilor ferate. Articolul 2 prevedea reducerea armatei maghiare la un efectiv de șase divizii de infanterie și două divizii de cavalerie. La punctul 3 era prevăzut dreptul ca aliații să ocupe toate locurile și punctele de interes strategic din Ungaria. Punctul 4 stipula că vagoanele de cale ferată și locomotivele trebuiau să rămână în teritoriul ocupat, totodată fiind necesară și crearea unui stoc de rezervă din care să fie reparate pierderile suferite de Serbia în cursul războiului. Articolul 5 prevedea dezarmarea flotei de pe Dunăre, din ale cărei unități plutitoare trebuiau despăgubite pierderile suferite de Serbia. Articolul 6 făcea referire la contingentul de muncitori feroviari și de material pentru a fi refăcute căile ferate distruse în Serbia. Articolele 7–9 stipulau alte obligații, din sfera transportului și comunicațiilor (telegraful, telefonul, caii, echipamentul militar). În articolul 10 se revendica eliberarea de îndată a prizonierilor de război și a altor cetățeni ai statelor aliate. Convenția cuprindea un total de 18 articole, ultimul prevăzând și încetarea stării de inamiciție dintre aliați și Ungaria.

„*Republica bănățeană*” a dr.-ului Otto Roth

În împrejurările dezmembrării Austro-Ungariei, respectiv proclamării Ungariei independente, pe când armata sârbă și cea aliată ajunseseră la Dunăre, pregătindu-se de traversarea fluviului, în Timișoara, la 31 octombrie, era proclamată Republica bănățeană⁴⁵. Acțiunea aceasta a fost

⁴¹ *Ibidem*, 456.

⁴² *Ibidem*, 483.

⁴³ Д. Његован, *op. cit.*, 22.

⁴⁴ P. Pekić, *op. cit.*, 107–109.

⁴⁵ În istoriografia românească nu avem încă, nici după aproape 100 de ani, un studiu temeinic, de analiză și cu aprofundare științifică, asupra acestui captivant și singular

inițiată de maghiari și germani, care i-au chemat și pe sârbi și români să li se alăture; conducător civil a fost desemnat Otto Roth, iar comisar militar Albert Bartha.

S-a constituit un Consiliu național bănățean și s-a hotărât ca naționalitățile – germanii, maghiarii, românii și sârbii, – să-și delege în acest corp politic proprii reprezentanți. Deși Roth cât și Bartha și-au exprimat disponibilitatea de a acționa în interesul tuturor naționalităților din Banat, s-a dovedit limpede că „Republica bănățeană” nu exprima și năzuințele sârbilor și nici pe ale românilor⁴⁶.

Proclamarea independenței „Republicii bănățene”, care a fost recunoscută de guvernul maghiar, a avut drept scop păstrarea integrității Ungariei istorice, în cazul nostru a Ungariei independente. Conducătorii „Republicii bănățene” au dorit să prejudicieze ingerințele armatei sârbe, a cărei intrare pe teritoriul bănățean era oricum de neevitat. Ei au negat interesele sârbești în Banat și au cerut ca acest teritoriu să ajungă sub autoritatea armatei aliate și nu a armatei sârbe.

Consiliul național bănățean și-a constituit propriile detașamente militare și garda civilă. După organizarea gărzii civile (4 noiembrie) a fost introdusă Legea marțială, cu intenția de a fi instalat controlul asupra teritoriului bănățean. Aceasta însă nu a reușit. Atât sârbii cât și românii au refuzat să fie stâlpii de susținere ai „Republicii bănățene”. Curând armata sârbă a luat în posesie Banatul, acțiunea germanilor și a maghiarilor fiind stopată dar nu și întru totul eliminată.

Alături de sârbi, la Timișoara în 31 octombrie s-au organizat și românii. Ei și-au constituit aici propriul Consiliu național. Dat fiind că germanii și maghiarii au acaparat puterea locală, corpul românesc s-a mutat în 2 noiembrie din Timișoara la Arad. De aici Consiliul național român central (CNRC) a coordonat mai departe formarea și lucrarea consiliilor românești din Ardeal, Banat și părțile ungurene.

fenomen politic în regiune. O interesantă prezentare, mai recentă, ne oferă pe internet Mircea Rusnac, *Republica bănățeană (31 octombrie 1918 – 21 februarie 1919). Clarificarea unui concept*. [http://ligabanatiana.ro/Republica_Banatiana.htm]. Suntem de părere că mai este încă mult de cercetat până să clarificăm „conceptul” în discuție. Autorul nostru deocamdată mai degrabă încurcă decât lămurește problema, privind faptele *in abstracto* și nu într-o necesară corelație cu realitatea concret-istorică. [n. n.].

⁴⁶ Љубивоје Церовић, *Срби у Темишварском Банату на историјском раскришћу 1918–1919. године, у „Присаједињење Војводине Краљевини Србији...”* (Љубивоје Церовић, Sârbii din Banatul Timișoarei la răscrucea istorică din anii 1918–1919, în *Unificarea Voivodinei cu Regatul Serbiei...*, Novi Sad, (1993), *passim*.

La 6 noiembrie, CNRC a difuzat *Manifestul* către poporul român prin care „își asuma întreaga putere asupra teritoriilor pe care le locuiau românii în Transilvania și Ungaria”. La două săptămâni, în 20 noiembrie, Consiliul central a emis *Chemarea* către reprezentanții poporului român la Adunarea națională, care a fost convocată pentru 1 decembrie la Alba Iulia.

La adunare s-a adoptat *Rezoluția* prin care s-a hotărât că teritoriile Transilvaniei, Banatului și ținuturilor ungurene, locuite de români, „se unesc cu Regatul României”. Această hotărâre se referea și la Banat, din care au luat parte la *Marea unire a românilor* 321 de delegați, dintre ei 51 de delegați din 20 de localități din cuprinsul acelei părți de Banat ce prin hotărârea Conferinței de pace va reveni Regatului SCS⁴⁷.

Din părțile Banatului pe care delegația sârbă nu le-a revendicat (districtele Moldova Nouă, Jamu Mare, Bozovici, Lugoj, Lipova etc.) armata sârbă s-a retras în cursul lunii martie 1919.

După hotărârea de principiu a Conferinței păcii, că *Banatul se va diviza între România și Regatul SCS*, și ca urmare a ordinului venit din partea Comandamentului suprem aliat, trupele sârbești au părăsit Timișoara la 25 iulie 1919, iar autoritățile lor din teritoriu s-au transferat la Vârșeț.

Convocarea, deliberarea și hotărârile Marii adunări naționale a sârbilor, bunievților și a celorlalți slavi din Banat, Bacica și Barania; Marea întrunire națională din Srem de la Ruma

Înainte de 17 noiembrie, când s-a deliberat cu privire la forma de intrare a Voivodinei în noul stat, la Belgrad s-au aflat la consultări Jaša Tomić, Ignjat Pavlas și Vasa Stajić. Ministrul Ninčić s-a arătat nehotărât: ezita între propunerile lui Tomić și Stajić, care nu erau în consens.

Mărturie ne-a lăsat dr. Milan Petrović: „În subcomisie nu ne-am putut înțelege. Totuși am decis să ridicăm problema în ședința plenară ordinară a Consiliului național [de la Novi Sad], care urma să se țină în după-amiaza aceleiași zile. Deși nu aveam nicio iluzie față de *poziția hotărâtă* și de neclintit ce o afișa Jaša Tomić, totuși i-am propus să ne întâlnim înaintea ședinței plenare, în încercarea de a ajunge în ceasul din urmă la o soluție de compromis.

Pe o vreme rece și umedă de noiembrie ne-am tot plimbat vreo două ceasuri, pe alea dintre primărie și poștă. Am început discuția încercând să-l conving că plecarea la Zagreb a delegaților

⁴⁷ Vasile Mircea Zaberca, *Românii din Banatul iugoslav și Marea Unire – Alba Iulia, 1 Decembrie 1918*, Timișoara, (1995).

noștri nu ar însemna o problemă de principiu ci doar un demers tactic. Țin minte că atunci Tomić a izbucnit.

– Ce vreți cu aceasta să spuneți? Că o problemă de ordin tactic e mai puțin importantă decât principiile? Și în viața de fiecare zi – iar în politică cu atât mai mult, calea prin care dorim să atingem un țel este adesea mai importantă decât țelul în sine. Adesea poți să-ți propui un țel și fără mare înțelepciune, pe când nici cea mai înaltă înțelepciune nu poate fi suficientă garanție că ați ales cea mai potrivită tactică să-l atingeți fără greutate sau poate nu-l puteți nicicum atinge.

– Care este atunci țelul vostru în acest caz? l-am întrebat eu.

– Care? – a răspuns sincer – acesta *este Serbia Mare și nu Iugoslavia*. Aici se află deosebirea dintre noi și problema în jurul căreia, după cum văd, nu vom cădea de acord niciodată.

L-am rugat în continuare să-mi motiveze poziția sa. Poate că în acel moment a simțit și o nevoie lăuntrică să mărturisească ceea ce din alte considerente nu voia să spună în ședința publică.

– Imaginați-vă doi frați – lui Jaša Tomić îi plăceau alegoriile și comparațiile – care trăiesc în aceeași casă, iar unul altuia zi de zi își amărăsc viața, deși de nenumărate ori au încercat să ajungă la o înțelegere, dar totul a fost în van. Oare o separare în viață nu le-ar fi redus și prilejurile de dispute cotidiene? – Dar ce-ați spune atunci despre doi asemenea frați, care de data aceasta au trăit separat, și după certuri și conflicte neâncetate s-ar fi decis să-și ridice o casă comună, și de acum înainte să trăiască sub același acoperiș? Cei doi frați suntem noi, sârbii și croații.

Mă preocupa logica unui om care în materie de șovinism național a atins vârful extremității. Tocmai de aceea nici nu l-am întrerupt, dar recunosc că nici nu aș fi îndrăznit, deoarece fără un motiv aparte cădea tot mai mult în extaz, în timp ce privirea rătăcea, pe undeva în depărtare. Nu am putut să-mi alung sentimentul că am în față un fanatic, cu care nu se poate ajunge la o înțelegere.

– Tocmai de aceea – a continuat netulburat – cel mai bine este ca fiecare dintre noi să-și construiască propria sa casă și să și-o rânduiască cum știe mai bine. Noi ne vom rânduia Serbia noastră mare. Ne vom lua Bosnia, Herțegovina, Dalmația de sud și Sremul. Acestea ne aparțin.

– Dar croații n-o să fie nicidecum de acord.

– Cine la cere consimțământul lor? Bosnia, Herțegovina și Dalmația de sud nu țin de Croația ci de Austria. Austria a fost învinsă în război și noi îi luăm ținuturile asupra cărora nu avea oricum

niciun drept Sremul îl putem revendica pentru siguranța capitalei noastre Belgrad; la urmă este și principiul autodeterminării popoarelor: s-ar putea face un plebiscit în partea noastră de Srem [de est n. n.]. Așa că ne-am putea rânduia propria casă cum știm și ne pricepem, iar croații să și-o rânduiască pe a lor. Să fie republică dacă vor, sau monarhie, cu vreun Habsburg pe tron. Să fie totul după voia lui *Stipica* [Stjepan Radić n. n.] – lucrul nu ne privește de fel. Ce avem să căutăm la Zagreb? Să luăm parte la propria lor decizie? Avem oare acest drept? Nu ar fi oare aceasta un amestec în treburile lor interne cele mai intime? Ce-am zice noi dacă ne-am trezi cu ei aici, să influențeze asupra deciziilor noastre?

– Mergând așa vom ajunge să fim unii altora dușmani de moarte, cât va mai fi pe lume ultimul sârb și ultimul croat. În ambele state ar fi fricțiuni veșnice, căci și într-unul și-n celălalt populația ar rămâne în continuare tot amestecată⁴⁸.

Cu privire la calea de urmat în vederea realizării unificării, urma să decidă Conferința confidențială de la *Matica srpska* din Novi Sad, din 17 noiembrie. Să se facă unirea nemijlocit sau prin Vecea națională de la Zagreb, aceasta era dilema, asupra căreia nu s-a ajuns la consens. Petar Konjović, democratul, a venit cu propunerea ca unirea să se facă prin Zagreb, în timp ce radicalul Jaša Tomić a cerut unificarea nemijlocită, cu Serbia. Konjović era asistat de Vasa Stajić. Mediarea a venit de la dr.-ul Bogdan Gavrilović, rector al Universității din Belgrad, care era originar din Voivodina, și care a propus să se facă prin Zagreb, însă condiționat: dacă Zagrebul șovăie, atunci să fie pe cale directă.

Dat fiind că Adunarea națională era prevăzută pentru 25 noiembrie și cunoscând starea generală existentă printre sârbi, Tomić nu s-a mai opus soluției de compromis, care a fost astfel redactată, împreună cu decizia ținerii Adunării de la Ruma [plebiscitul pentru Srem n. n.].

Când a devenit limpede (la 22 noiembrie) că Zagrebul va primi oricum unirea, și Pribićević [fruntașul sârbilor din Croația n. n.] le-a transmis lui Stajić și Konjović: „Rupeți-o cu Zagrebul!” Prin acest mesaj al sârbilor din Croația s-au eliminat orice piedică pentru o unificare nemijlocită a Voivodinei la Serbia. Deși după hotărârea Vecei naționale din 24 noiembrie, de unire a Statului slovenilor, croaților și sârbilor cu Serbia și Muntenegru, Vasa Stajić înștiința la Novi Sad că numai era necesară o nouă Adunare voivodiniană, adepții unificării nemijlocite a Voivodinei la Serbia numai puteau fi opriți din dorința lor, a propriei adunări de unire.

⁴⁸ Др Милан Петровић, *op. cit.*, 201–202.

După alegerile preliminare din localitățile Voivodinei (18–24 noiembrie), în sala festivă a hotelului *Grand* de la Novi Sad luni 25 noiembrie, la ora 11 s-a întrunit *Marea adunare națională* a sârbilor, bunevților și celorlalți slavi și a adus hotărârea de desprindere de Ungaria și unificarea la Serbia a ținuturilor Banat, Bacica și Barania.

Cu o zi înainte, la 24 noiembrie, la Ruma s-a ținut Marea întrunire a delegaților adunărilor naționale din Srem (în jur de 700), convocată de Žarko Miladinović, președintele Consiliului național de la Ruma și membru al Vecei naționale de la Zagreb⁴⁹.

În *Consiliul* de implementare a hotărârilor rezoluției au fost aleși 6 delegați, în frunte cu dr. Ž. Miladinović. Delegația împuterniciților de la Ruma a doua zi a depus *Rezoluția* lor în fața Președinției Marii adunări naționale de la Novi Sad.

Înainte de începerea ședinței plenare a Adunării de la Novi Sad, s-a întrunit o pre-conferință, cu tema *Belgradul sau Zagrebul?*, un fel de continuare a disputei din 17 noiembrie, spre a se pune în acord postulatele adunării.

Adunarea de la Novi Sad a fost deschisă de protopopul uniat Jovan Hranilović, ca fiind cel mai în vârstă dintre delegați. La propunerea lui Mita Klicin, în *Președinția adunării* au fost aleși următorii: Dr. Babjan Malagurski (Subotica), Božidar Popović (Vârșeț), dr. Ljudevit Mičatek (Novi Sad), dr. Ignjat Pavlas (Novi Sad), Pavle Tatić (Novi Sad), dr. Slavko Miletic (Vârșeț), Stevan Mihaldžic (Branjina) și Jovan Hranilović (Novi Sad), iar în secretariatul adunării: Mita Djordjević (Novi Sad), Dušan Tušanović (Novi Sad), dr. Jovan Latinčić (Novi Sad) și dr. Dušan Bošković (Panciova).

Dintre cei opt președinți ai adunării patru erau sârbi (Popović, Tatić, Miletic, Mihaldžic), unul slovac (Mičatek), unul bunievaț (Malagurski). Pavlas își revendica apartenența la Masonerie, iar Hranilović la Uniație.

Conform raportului prezentat de Tušanović, la adunare au luat parte 757 de delegați reprezentând 211 comune [de fapt comunități n. n.] din

Banat⁵⁰, Bacica și Barania. Dintre cei 757, sârbi erau 578, bunievci 84, slovaci 62, ruteni 21, șocați 3, croați 2, 6 germani și 1 maghiar. Printre delegați erau 7 femei (din Novi Sad, Subotica și Panciova). Au luat parte și reprezentanții din Srem, precum și membrii CNS local din Novi Sad. Au fost de față și ofițeri sârbi și francezi, care se aflau la datorie în oraș.

După ce s-au constituit organele adunării, unul dintre președinți, masonul Pavlas, l-a anunțat pe Jaša Tomić, președintele CNS Novi Sad, ca raportor principal.

După un scurt preambul istoric, evocând Kosovo și martirii neamului, Jaša Tomić a abordat *hotărârea*, în 4 puncte, ca Voivodina să se alipească la Serbia, primită de adunare cu mare însuflețire și deplină aprobare:

„1. Din partea guvernului frățesc al Serbiei cerem ca la Conferința păcii să ne reprezinte interesele.

2. Ne alipim Regatului Serbiei care, prin strădaniile și progresele sale de până acum ne garantează libertatea, egalitatea, dezvoltarea, în toate privințele, nu numai nouă ci și tuturor celorlalte popoare slave și celor neslave, care cu noi trăiesc împreună.

3. Această solicitare a noastră este și în favoarea năzuințelor tuturor iugoslavilor, căci dorința noastră sinceră este ca Guvernul Serbiei în asociere cu Vecea națională de la Zagreb să facă totul pentru înfăptuirea unui stat unitar al sârbilor, croaților și slovenilor, sub conducerea regelui Petru și a dinastiei sale.

4. Și de aceea, pentru ca această adunare să contribuie și ea la înfăptuirea statului unitar al tuturor sârbilor, croaților și slovenilor, alege doi membri, care să fie la dispoziția guvernului sârbesc: Jaša Tomić (Novi Sad) și Blaško Rajić (Subotica) și mai alege doi membri care să stea la dispoziția Vecei naționale la Zagreb: dr. Jovan Manojlović (Subotica) și Vasa Stajić (Novi Sad)”⁵¹.

⁴⁹ Această întrunire a adoptat și o **rezoluție**: „1. Întrunirea de astăzi a reprezentanților adunărilor naționale din Srem cere să fie înfăptuit statul unitar și democratic al slovenilor, croaților și sârbilor sub dinastia Karadjordjević și așteaptă de la Vecea națională din Zagreb să fie cât mai repede înfăptuit guvernul unitar comun, cu sediul la Belgrad. 2. În cazul unei eventuale dezmembrări sau separări politice, reprezentanții întrunirii naționale din Srem declară că se pronunță pentru unificarea nemijlocită a Sremului cu Regatul Serbiei. 3. La eventualitatea unui asemenea deznodământ dorim ca la Conferința păcii să fim reprezentați de Guvernul Regatului Serbiei.” (Драго Његован, *Присаједињење Срема, Баната, Бачке...*, 47).

⁵⁰ Dintre ținuturile reprezentate la **Adunarea națională de la Novi Sad**, cei mai numeroși au fost delegați din comunitățile bănățene: 126 de așezări, cu 378 de delegați. Din Banatul românesc de azi au fost participanți din 33 de localități, cu 69 de delegați, după cum urmează: Belobreșca 2, Sănnicolau Mare 2, Gad 2, Denta 1, Dinaș 2, Divici 4, Giera 1, Zlatița 2, Ivanda 1, Checea 2, Satchinez 1, Lescovița 2, Câmpia 2, Liupcova 2, Becicherecu Mic 3, Satu Mare (de Arad) 2, Oravița 2, Măcești 4, Beregsău Mic 2, Parța 1, Radimna 2, Rudna 2, Saravale 2, Socol 3, Pojejena 2, Sănmartinu Sărbesc 2, Sănpetru Mare 2, Moldova Veche 4, Svinița 2, Sușca 1, Timișoara 5, Foeni 1, Ciacova 1. (Д. Његован, *op. cit.*, 90–106, *passim*). [obs. M. Milin].

⁵¹ Д. Његован, *op. cit.*, 51–52.

Menționarea numelui bunievașului Blaško Rajić, preotul catolic din Subotica, a declanșat un val de aprobări entuziaste din partea celor de față, astfel că acesta s-a adresat de îndată adunării, declarând următoarele: „Fac cunoscut faptul că o asemenea modalitate de soluționare a problemelor noastre, precum s-a afirmat înainte, o salut din toată inima și o susțin.”⁵².

Apoi Jaša Tomić a rostit câteva fraze care, peste timp, s-au arătat parcă cu o *încărcătură profetică* pentru destinul noului stat: „Cât nu va fi împotriva noastră vom da din inimă drepturi popoarelor care trăiesc alături de noi și nu sunt sârbi. Și ei au drept la viață. Vom garanta cu plăcere dreptul lor la limbă, la școală și educație, căci acest lucru nu ne deranjează. Cu plăcere le vom garanta, pe lângă deplina egalitate și deplina lor dezvoltare, căci în dezvoltarea lor constă și germenul dezvoltării noului stat și evoluția omenirii. Iar dacă în noul stat ne vom apuca să procedăm precum au făcut-o cei dinainte, *suntem sortiți să le împărtășim destinul și să ne prăpădim ca și ei*. Nesârbilor și neslavilor care rămân înăuntrul hotarelor noastre, li se garantează toate drepturile pe care doresc ca și minoritate să le păstreze și să-și dezvolte propria ființă națională...”⁵³.

Adunarea a investit *Marele sfat național*, cu sediul la Novi Sad, alcătuit din 50 de membri, cu atribuții de organ executiv. Acesta avea în structură 11 resorturi, cu funcții ministeriale. Dintre cei 50, 35 erau sârbi, 8 bunieviți, 5 slovaci, unul uniat (preotul Hranilović) și unul carașovean (dr.-ul Martin Filipon). S-au intonat cântece patriotice și s-a scandat în cinstea regelui Petru Karadjordjević. Președinte al *Sfatului* a fost ales dr. Slavko Miletic din Vârșeț.

După ședința constitutivă a Marelui sfat național o delegație în frunte cu Jaša Tomić și

Blaško Rajić s-a dus la Belgrad. Au fost primiți la regentul Alexandru și la Guvernul Serbiei. Cei mai importanți factori decidenți politici și militari de la Belgrad au primit hotărârile de la Novi Sad „cu deplină satisfacție și aprobare”⁵⁴.

Peste câteva zile s-a produs la Belgrad și *Actul de la 1 Decembrie*, de proclamare a noului stat: *Regatul sârbilor, croaților și slovenilor*. În componența sa a intrat și Voivodina, în baza rezoluției Adunării de la Novi Sad, ca parte constitutivă a Regatului Serbiei.

Concluzii

Procesul de unificare al Voivodinei la Serbia s-a desfășurat în cadrul dar și în paralel cu procesul unificării iugoslave; din cauza subaprecierii problemei interne sârbești era pericol ca aceasta să fie împiedicată spre soluționare sau pur și simplu marginalizată. Forțele dominante ale sârbilor din Voivodina, inspirate de Jaša Tomić, au depus toate strădaniile pentru a unifica Voivodina la Serbia, iar abia după înfăptuirea acestui act de unire să ia parte la și la constituirea statului sârbilor, croaților și slovenilor. Așa s-a ajuns la întrunirea de la Ruma (24 noiembrie) și la Marea adunare națională de la Novi Sad (25 noiembrie), în baza hotărârilor cărora teritoriul statului sârb s-a extins și în partea de la nord de Dunăre și Sava. Sârbii din Voivodina nicidecum nu au fost împotriva unirii iugoslave, doar că au fost împotriva mistificărilor, de a nu se ști ce al cui este în acel nou stat.

Organele alese în Voivodina au fost pe de o parte organe provizorii ale puterii iar pe de altă parte instrumente de înfăptuire a rezoluției de unificare. Putem concluziona că în noiembrie 1918 a existat mișcarea națională sârbă pentru unificare, care în Voivodina a fost deplin articulată, limpede și hotărâtă. Iar organele ei alese au fost executanții voinței acestei mișcări.

⁵² *Ibidem*, 52.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Ibidem*, 81.

CONTRIBUȚIA PRIMĂRIEI MUNICIPIULUI TIMIȘOARA LA DEZVOLTAREA MIȘCĂRII TEATRALE INTERBELICE TIMIȘORENE

Vasile Rămneanțu*

Cuvinte cheie: *Primăria Timișoara, cultură, teatru permanent românesc, sprijin mișcare teatrală*

Keywords: *City Hall of Timișoara, culture, Romanian permanent theatre, theatrical movement support*

The contribution of Timișoara City Hall at the development of the inter-war local theatrical movement (Abstract)

Between the two World Wars Timișoara City Hall administration undertook considerable efforts in order to support the theatrical local movement, the goal being the bringing into existence of a permanent Romanian theatre in Timișoara.

After proposing to create a Romanian theatre for Banat and Arad, with the headquarters at Timișoara and failing in the attempt to collaborate with the theatrical troupe lead by Avram Nicolau, because of the failure to comply with contractual clauses, the administration of the City Hall, respectively the Local Council, came with the initiative of achieving cultural areas with a permanent Romanian theatre along the Romanian borders, for the support of the Romanian culture. The intercession failed, firstly because of the financial difficulties and given the conditions, the decision makers of Timișoara City Hall supported the creation of a cultural area only in the west part of the country. But again, the lack of financial resources and, in our opinion, the lack of a determined support from the central cultural authorities, baulked this important project too. It has to be emphasised the fact that the City Hall of Timișoara showed its availability to support a permanent Romanian theatre to play in the most important cities from the west part of Romania.

The numerous intercessions of the municipality leadership in order that the city benefit by a Romanian theatre troupe had a relative success in 1927, when the National theatre from Craiova evolved in the city for a year, putting on valuable plays, with material and moral support from the Timișoara City Hall.

These efforts continued and in the forth decade of the 20th century, when the City Hall offered essential facilities to the theatrical troupe lead by Maria Cinsky Nicolau, but again the collaboration ceased because of the failure of the leadership of Teatrul Banatului (the name of that troupe) to comply with contractual clauses.

In 1937 they decided to initiate a collaboration with the Romanian Theatre Patronage Committee from Arad, in order to assure a Romanian theatre season, but the performances were to be held by the National Theatre and "Regina Maria" Theatre and not by their own theatrical troupe.

It has to be pointed out the fact that the decision makers of the City Hall intended the foundation of a valuable theatre, with quality actors, as prestigious as those from the national theatres from Bucharest and Cluj. The intention was also to form some original actors from Banat, to back up a permanent Romanian theatre at Timișoara.

At the same time the theatre had to have an important educational role, especially for the young, aiming to shape a numerous theatre connoisseur audience. There had to be staged valuable educational plays, both from Romanian and universal drama.

But the financial difficulties and the lack of a determined support from the central authorities, obstructed the foundation of a permanent Romanian theatre in the capital of Banat region.

Under the circumstances, the City Hall gave a series of payment facilities (lighting, heating, display tax exemptions) for some famous theatre troupes (Bucharest National Theatre, Cluj National Theatre, „Bulandra” Theatre, „Cărăbuș” Theatre lead by Constantin Tănase, etc.), which played a series of plays in Timișoara between the two World Wars.

Of financial support and other facilities from the City Hall benefited also Hungarian and German theatre troupes, which also played numerous plays. The intention was to maintain a Hungarian permanent theatrical troupe, attempt that failed because of the economic crisis.

Thus, despite of the failure registered with the foundation of a permanent Romanian theatre at Timișoara, failure not to be blamed of, the Timișoara City Hall supported the local theatrical movement both from material and moral point of view, which made possible that valuable plays to be staged in the city.

* Universitatea de Vest Timișoara, B-dul Vasile Pârvan, nr. 4,
e-mail vasileramneantu@yahoo.com.

Primele mărturii privind organizarea de reprezentații teatrale în Timișoara datează din anul 1753, magistratul orășenesc decizând în 1757 să amenajeze pe cheltuiala orașului o sală specială în clădirea Primăriei rasciene (româno-sârbe) pentru spectacolele de teatru.

În anii care au urmat, au susținut spectacole teatrale trupe de actori din Pesta, Viena, Berlin, București, formându-se astfel un public preocupat de arta teatrală, cunoscător al principalelor lucrări din dramaturgia universală.

Paralel, etajul superior iar apoi din anul 1782, întreaga clădire a fostei Primării era destinată Teatrului, edificiul amenajat de Primărie ca o „casă de comedii” având o sală de 155 de locuri la parter și 49 de loje. A urmat construirea în 1832 a unei aripi noi și introducerea încălzirii centrale cu aer cald.

În lipsa unui teatru permanent, o bogată activitate au desfășurat-o trupele de diletanți, care au pus în scenă piese din dramaturgia clasică și contemporană, unele lucrări ale scriitorilor sau intelectualilor timișoreni etc. Reuniunile culturale, școlile, pregăteau regulat asemenea spectacole, modeste ca și calitate artistică, dar importante din punct de vedere educațional.

În anul 1873 s-au pus bazele Reuniunii Române de Lectură, care avea ca menire principală organizarea de spectacole (baluri) și serbări de teatru. Totodată tineretul român din Timișoara, cu concursul lui Zaharia Bârsan, a pus în scenă piese din dramaturgia națională, intenționând să întemeieze la Timișoara un teatru românesc. În acest sens a fost înființată Societatea diletanților din Timișoara, activitatea acesteia conectându-se la acțiunile întreprinse de către filiala locală a Societății pentru Fond de Teatru Românesc, în conducerea căreia s-au aflat personalități de frunte din societatea românească bănățeană¹.

Hotărârea Consiliului municipal din noiembrie 1898 ca pe scena Teatrului orășenesc să nu mai fie jucate decât piese în limba maghiară a afectat serios mișcarea teatrală în limbile română și germană, din acel moment spectacolele în limbile respective desfășurându-se pe scene improvizate, în localurile publice și școlile confesionale.

Până la 1918, alături de trupele de diletanți, la Timișoara au jucat trupe de profesioniști, fără a se ajunge la un teatru cu activitate permanentă, fiind

organizate stagiuni care durau de la 1 septembrie până în Duminica Floriilor din anul următor².

În perioada dintre cele două războaie mondiale conducerea Primăriei Timișoara a fost preocupată de dezvoltarea mișcării teatrale timișorene. Astfel în ședința din 27 aprilie 1921 membrii Consiliului Comunal au luat în discuție problema reprezentațiilor teatrale în Timișoara, Consiliul afacerilor culturale fiind delegat să înceapă tratativele cu orașele Arad, Oradea Mare și Sibiu, pentru ca în colaborare cu acestea, să se organizeze reprezentații teatrale române, germane și maghiare în orașul de pe Bega³.

În același an, Primăria Timișoara, printr-o adresă, informa Ministerul Cultelor și Artelor că Municipiul s-a străduit să înjghebeze în oraș o trupă teatrală în limba română, în acest scop adresându-se, în mai multe rânduri, verbal și în scris, ministerului respectiv sau a tratat cu mai mulți directori de trupe teatrale din București.

La aceste demersuri ale Primăriei au fost primite mai multe oferte care însă, fără excepție, presupuneau condiții materiale ce întreceau puterile Municipiului, cele mai favorabile fiind ale lui Ronald Bulfinschi (Bulfinski), Alecu Bărcănescu și A. Nicolau. Drept urmare Primăria Timișoara a solicitat Ministerului o subvenție de 400–500 de mii de lei pentru stagiunea teatrală din anul respectiv, Consiliul Comunal hotărând, în principiu, să acorde trupei teatrale ce se va înjgheba sub direcția lui Bulfinschi o sumă de 300.000 de lei pentru cel puțin 60 de reprezentații în limba română.

Era însă imposibil ca o singură trupă teatrală să dea reprezentații în fiecare seară, cele 60 de spectacole urmând a se juca într-o stagiune de 3–4 luni, ori o formație bună pentru a putea să se susțină timp de patru luni avea nevoie de o sumă cel puțin dublă față de cea de 300.000 de lei, plus încasările de la spectacole care nu puteau fi decât reduse, deoarece sala în care urmau a se organiza reprezentațiile teatrale avea o capacitate de 300 de locuri.

Înțelegerea era provizorie până când Timișoara va avea un nou edificiu teatral, pentru care Primăria dorea să contracteze un împrumut.

Deoarece în Timișoara în trecut s-au jucat mai multe operete și astfel publicul era pregătit mai mult pentru spectacolele de acest gen decât de dramă și comedie, Bulfinschi s-a înțeles cu Alecu Bărcănescu și cu Avram Nicolau să organizeze pe lângă trupa

¹ Ioan Munteanu, Rodica Munteanu, *Timișoara. Monografie*, Timișoara (2002), 446–447. Pentru Societatea pentru Fond de Teatru Românesc, vezi și Vasile Rămneanțu, *Emanuil Ungurianu. 1845–1929*, Timișoara, (1996), 47.

² Ioan Munteanu, Rodica Munteanu, *op. cit.*, 447–448.

³ Serviciul județean Timiș al Arhivelor Naționale, *fond Primăria municipiului Timișoara*, d. 1/1921, f. 3.

dramatică și una de operetă care ar urma să dea reprezentații în trei limbi. Aceasta, cuprinzând și elemente din trupa maghiară din Arad, trebuia să susțină spectacole nu numai în Timișoara ci și în Arad, Lugoj și alte orașe bănățene.

Trupa dramatică ar juca spectacolele doar în limba română și numai în orașele mai mari (Timișoara, Arad, Lugoj, iar câteodată și în Caransebeș), iar trupa de operetă aflată tot sub direcțiune românească, ar satisface exigențele artistice ale tuturor naționalităților din Banat și sudul Crișanei.

Trupa teatrală urma să joace 3–4 zile pe săptămână în Timișoara, 2–3 zile în Arad și odată pe săptămână în Lugoj, scena Teatrului din Timișoara fiind liberă.

Pe viitor, conducerea Primăriei Timișoara prevedea, cu concursul larg al guvernului și beneficiind de o subvenție corespunzătoare din partea statului, existența unui teatru stabil cu sediul la Timișoara și care ar putea constitui cel mai puternic factor de propagandă națională în această parte a țării.

În document se solicita Ministerului să decidă crearea unui teatru românesc pentru Banat și Arad cu sediul la Timișoara și care să fie condus de către Bulfinschi sau de către o altă personalitate a scenei românești; subvenționarea teatrului cu cel puțin 400–500 de mii de lei pentru stagiunea în curs; controlul oficial din partea statului și al comunei Timișoara a gestiunii teatrului; scutirea acestuia de taxe de timbru teatral; alocarea în bugetul financiar al anului următor, 1922–1923, a unei sume de cel puțin două milioane de lei pentru Teatrul Național din zona culturală Banat – Arad⁴.

În adresa de răspuns a Ministerului Cultelor și Artelor din 25 noiembrie 1921 era aprobată inițiativa Primăriei Timișoara „pe dată ce mijloacele materiale ne vor permite, vă făgăduim tot sprijinul”, recomandându-se ca R. Bulfinschi să conducă trupa teatrală datorită meritelor sale artistice și spiritului său de organizator⁵.

În 23 decembrie 1921 într-o adresă a aceluiași Minister către primarul orașului Timișoara, acesta era înștiințat că în urma cererii lui Avram Nicolau pentru formarea unei trupe românești de operetă, dramă și comedie care să joace în sala Teatrului comunal, ce va fi oferită gratuit de către Primărie, luând cunoștință și de ședința Consiliului Comunal în care s-a aprobat oferta, precum și o subvenție de 400.000 de lei pentru stagiunea ianuarie – aprilie 1922, Ministerul aproba formarea trupei teatrale sub conducerea lui A. Nicolau, dar cu condiția ca în perioada când o trupă teatrală

românească trecea prin Timișoara să i se pună la dispoziție pentru spectacole sala Teatrului și să i se acorde toate înlesnirile.

Totodată, Ministerul urma să intervină pe lângă Teatrele Naționale ca acestea să sprijine Teatrul timișorean, actori de seamă urmând să joace la Timișoara piese din repertoriul instituțiilor teatrale respective⁶.

Dar între A. Nicolau și autoritățile municipale au izbucnite neînțelegeri încă de la începutul colaborării lor. Astfel Consiliul Comunal a luat la cunoștință cererea lui Nicolau, directorul trupei teatrale Migry (Migri), pentru lichidarea subvenției prevăzută în contract, membrii Consiliului constatând că, în conformitate cu contractul, Primăria a plătit deja ca subvenție 200.000 de lei, achitându-se de toate obligațiile față de direcțiunea Teatrului. În schimb Nicolau nu a început stagiunea teatrală decât la 15 februarie 1922, dând numai 17 reprezentații serale și în consecință lichidarea sumei solicitate se putea propune numai dacă directorul dădea garanții suficiente că va satisface angajamentele fixate în contract.

Primarul Stan Vidrighin constata că Nicolau nu avea intenția să lucreze pe mai departe, aceasta reieșind din cererea sa, unde solicita să i se lichideze imediat 100.000 de lei, iar la 1 aprilie și restul de 100.000 de lei, urmând ca după data respectivă să decidă Consiliul asupra sorții Teatrului.

Se propunea ca Nicolau să dea o nouă declarație în care să se angajează că va activa și după 1 aprilie, în condițiile fixate în contract, Consiliul acordându-i momentan 100.000 de lei, restul de 100.000 de lei urmând să-i primească la 1 și 15 mai.

În cadrul discuțiilor prefectul județului Timiș-Torontal, Iuliu Costea, informa membrii Consiliului că ministrul Aurel Cosma a promis intervenția la guvern pentru ca trupa teatrală să fie subvenționată și de către stat.

Consiliul Comunal a decis, având în vedere interesele naționale și neținând cont de atitudinea incalificabilă a lui Nicolau, acordarea sumei 100.000 de lei ca rată anticipată⁷.

Printr-o adresă către Primăria Timișoara, A. Nicolau anunța închiderea stagiunii teatrale cu data de 7 mai 1922, refuzând să mai dea reprezentațiile prevăzute în contract, iar în fața acestei situații, Consiliul Comunal propunea prefectului județului Timiș-Torontal să fie de acord cu darea în judecată a lui Nicolau pentru respectarea obligațiilor pe care și le-a asumat⁸.

⁴ *Ibidem*, d. 2/1921–1925, f. 12–15.

⁵ *Ibidem*, f. 16.

⁶ *Ibidem*, f. 18.

⁷ *Ibidem*, d. 23/1922, f. 36–37.

⁸ *Ibidem*, f. 51.

Demersurile din partea Primăriei Timișoara pentru înființarea unei trupe permanente de teatru au continuat și în anul 1923, la 3 noiembrie consilierul cultural Gheorghe Birăescu fiind prezent la consfătuirea de la Oradea Mare privind organizarea de trupe teatrale pentru orașele de la frontieră.

Consiliul Comunal l-a mandatat pe Gh. Birăescu să stăruie ca sediul trupei teatrale care urma să se organizeze și care avea menirea să joace piese de teatru la Timișoara, Arad și Oradea Mare, să-și aibă sediul la Timișoara, iar din fiecare stagiune, patru luni spectacolele să aibă loc în orașul de pe Bega⁹.

La întoarcerea de la întrunirea respectivă, consilierul cultural al municipiului a prezentat un raport privind cele discutate la Oradea Mare în vederea înființării unei trupe permanente de teatru pentru orașele de la frontiera apuseană a României.

Astfel s-a decis în unanimitate ca orașele mari, Timișoara, Arad, Oradea Mare, Satu-Mare, să înscrie în bugetul lor cel puțin 500.000 de lei pentru activitatea acestui teatru. Trupa teatrală urma să dea reprezentații și în celelalte localități mai de seamă de la frontiera apuseană a țării, precum Lugoj, Caransebeș, Reșița, Oravița, Salonta Mare, Careii Mari, Baia Mare, Sighetul Marmăției, etc., propunându-se să se apeleze și la primăriile acestor localități ca să înscrie în bugetul lor, pentru susținerea trupei, cel puțin câte 50.000 de lei. Totodată s-a decis să se ceară și sprijinul Ministerului Artelor pentru alocarea unei subvenții anuale de minim trei milioane de lei.

Urma să fie redactat de către primăriile interesate în realizarea acestui important act de cultură un memoriu, care să fie trimis Ministerului Cultelor și Artelor și celui de Interne, cerându-li-se aprobarea proiectului. Redactarea documentului i-a fost încredințată lui Gheorghe Birăescu, care a propus ca documentul să fie adresat tuturor parlamentarilor români din județele Timiș-Torontal, Caraș-Severin, Arad, Bihor, Sălaj, Sătmăr și Maramureș, cu rugămintea de a stăruie, pe lângă factorii de drept, pentru realizarea grabnică a zonei culturale la frontiera apuseană a țării.

Primăria Timișoara putea prevedea în bugetul anului 1924 suma de 500.000 de lei pentru subvenționarea teatrului românesc, în schimb va cere, conform înțelegerii de la Oradea Mare ca trupa care se va înființa să-și aibă reședința la Timișoara, deschizând aici o stagiune de două luni în septembrie și revenind în aprilie, tot pentru o stagiune de două luni, petrecându-și și vacanța (iunie, iulie și august) tot în Timișoara.

⁹ *Ibidem*, d. 2/1921–1925, f. 47.

Pe lângă stagiunile din Timișoara ar putea întreprinde un turneu pentru propagarea teatrului prin orașele și localitățile mai mari din Banat, iar în cursul vacanței de vară să organizeze spectacole de două – trei săptămâni în localitățile balneare Băile Herculane și Buziaș.

Odată cu trecerea timpului, când teatrul românesc se va dezvolta, se mai putea înființa o a doua trupă, cu sediul la Oradea Mare, pentru regiunea nord-estică, rămânând ca cea din Timișoara să-și desfășoare activitatea doar în regiunea sud-vestică, cu centrele la Timișoara și Arad. Astfel se putea ajunge peste un deceniu la o situație ideală, de a avea trupe teatrale românești permanente la Timișoara, Arad, Oradea Mare și Satu Mare¹⁰.

Memoriul orașului Timișoara din 24 noiembrie 1923 în vederea creerii unei trupe permanente de teatru național pentru orașele de la frontiera apuseană a țării și care era semnat de către primarul Timișoarei, Lucian Georgevici, releva că imediat după integrarea Banatului la România, conducerea orașului Timișoara a gândit să se facă și pentru teatrul românesc cel puțin tot atâta cât s-a făcut, la timpul respectiv, pentru teatrul german pe vremea regimului austriac și pentru teatrul maghiar pe vremea regimului maghiar.

În acest context, încă în iarna 1919–1920 trupele de propagandă teatrală au întreprins stagiuni frumoase la Timișoara, iar în toamna lui 1920 s-a ajuns, cu concursul Primăriei, la o stagiune de aproape trei luni, situație repetată în iarna lui 1921–1922.

În toamna anului 1921, Primăria s-a gândit la crearea unei trupe teatrale permanente pentru Banat și Arad, cu sediul la Timișoara, cerând în acest scop și sprijinul Ministerului Artelor. Astfel în adresa numărul 30.635/1921 a Consiliului Comunal din 5 noiembrie 1921 trimisă ministerului respectiv s-a arătat, documentat, necesitatea creerii unor zone culturale de-a lungul frontierelor țării care erau expuse într-o măsură cu mult mai mare influențelor străine decât regiunile centrale ale țării.

Se avea în vedere organizarea următoarelor zone culturale cu câte un teatru național permanent:

Zona sud-vestică, cu sediul la Timișoara, care să cuprindă întregul Banat și partea sudică a Crișanei.

Zona apuseană, cu centrul la Cluj, care să fie formată din Crișana de nord cu Oradea Mare, Satu Mare, Sălaj și Cojocna.

Zona de miazănoapte, cu reședința la Cernăuți, formată din Maramureș, Bucovina și nordul Basarabiei.

¹⁰ *Ibidem*, f. 50–51.

Zona răsăriteană, în componența căruia urmau să intre restul Basarabiei, avându-și sediul la Chișinău.

Dar, în urma conferinței din vară de la Ministerul Artelor precum și la consfătuirea primarilor din orașele apusene din 3 noiembrie 1923 de la Oradea Mare, s-a constatat că existau greutăți foarte mari pentru realizarea acestui plan propus de către Primăria municipiului Timișoara, el rămânând o problemă a viitorului.

În același timp, pe lângă greutățile de ordin financiar pentru susținerea unui teatru, lipsa și materialul artistic suficient pentru a satisface exigențele foarte dezvoltate ale publicului dintr-un număr așa de mare de orașe.

În aceste condiții la conferința de la Oradea Mare s-a cristalizat ideea de a se solicita deocamdată crearea zonei culturale apusene.

În continuarea memoriului, era prezentat proiectul privind înființarea Teatrului, cerându-se realizarea unui teatru-școală, care să cuprindă cele mai bune forțe artistice. Acesta urma să aibă sediul în Timișoara deoarece Primăria putea înlesni, mai ușor decât celelalte orașe, procurarea de locuințe mai bune și mai confortabile pentru membrii trupei și putea impune proprietarilor de restaurante concesionate în spațiile Primăriei să acorde reduceri considerabile pentru actorii care nu puteau lua masa în familie, iar pe familiști i-ar introduce ca membri la Cooperativa funcționarilor comunali.

Pe lângă activitatea trupei permanente, putea fi continuată și în viitor opera de propagandă teatrală a Teatrelor Naționale din București, Cluj și Craiova, acordându-li-se toate înlesnirile posibile (local gratuit, iluminat și încălzit).

Trupa teatrală stabilă ar susține la început spectacole de dramă și comedie, iar cu timpul urma să integreze și elemente de operetă și chiar de operă. În acest scop, încă din anul 1923 orașul Timișoara a creat o catedră de canto la Conservatorul comunal și a inițiat organizarea unei orchestre a școlii care urma să concerteze mai târziu și la Teatru, iar în bugetul anului 1925 se intenționa să se prevadă sistematizarea unei catedre de artă dramatică.

Memoriul mai era trimis ziarelor centrale (Universul, Viitorul, Epoca, Neamul Românesc, România, Argus, Adevărul, Dimineața, Lupta)¹¹,

¹¹ *Ibidem*, f. 52–55. La sfârșitul războiului, la Timișoara a venit trupa teatrală N. Leonard – V. Maximilian, dar incendiul care a distrus clădirea Teatrului comunal a silit această trupă teatrală să se întoarcă în București, vezi Gabriel Manolescu, Gheorghe Leahu, *Două decenii de Teatru Românesc în Timișoara*, Timișoara (1965), 12. Vezi și Gheorghe Leahu, Ion Crișan, *Coloana unui secol de Teatru românesc. Timișoara 1870–1970*, Timișoara (1970), 24–25, autorii lucrării arătând că trupa teatrală Leonard-Maximilian și-a propus să-și aibă sediul permanent în capitala Banatului.

unor personalități eclesiastice precum patriarhului României, Miron Cristea, mitropolitul Ardealului, Nicolae Bălan, episcopului Aradului, Ioan Papp, episcopului Caransebeșului, Traian Bădescu, mitropolitului greco-catolic de Alba-Iulia și Făgăraș, Vasile Suciu, episcopului unit de Lugoj, Alexandru Niculescu, episcopului Oradei Mari, Traian Frențiu, unor demnitari politici ca Mihail Pherekyde, președintele Senatului României, Gheorghe M. Orleanu, președintele Camerei Deputaților, unor deputați și senatori¹², primărilor importante și interesate de proiect din zona apuseană a țării, directorilor generali din cadrul Ministerului Cultelor și Artelor, primarului capitalei etc.¹³.

La 1 martie 1924 primarul Timișoarei adresează o nouă petiție Ministerului Cultelor și Artelor, Direcțiunii Generale a Teatrelor, în care solicita să fie comunicate măsurile luate în vederea realizării Teatrului Național permanent¹⁴, amintindu-se că Primăria Timișoara aducea sacrificii de peste 700.000 de lei anual pentru teatrul românesc¹⁵.

Într-un alt memoriu, trimis aceleiași direcții din cadrul Ministerului Cultelor și Artelor, se arăta că edificiul Teatrului din Timișoara era proprietatea comunei, fiind administrat în regie proprie. Era, în continuare, exprimată părerea că închirierea teatrelor comunale unor particulari sau direcțiuni de trupe pe timp mai îndelungat și fără restricții bine definite era dăunătoare propagandei naționale și culturale prin intermediul teatrului românesc.

Nu trebuia să se admită ca în orașele din Ardeal, Banat, Bucovina și Basarabia, unde trupele teatrale minoritare copleșeau prin număr și putere financiară pe cele românești, ca întreprinderi particulare să aibă dreptul de a construi localuri pentru teatru care serveau exclusiv intereselor culturale ale minorităților, fiind dat ca exemplu Teatrul de vară din Timișoara, care era proprietatea Fabricii de bere, condusă exclusiv de minoritari „prieteni ai culturii maghiare”. Ori cu ajutorul acestui teatru, publicul „nostru” era amenințat să vadă permanentizându-se în Timișoara teatrul maghiar.

Evidențiindu-se încă o dată dorința creerii unui teatru permanent, sunt reluate avantajele oferite de către Primărie trupelor de teatru românesc care susțineau spectacole în municipiu, la aceste înlesniri acordându-se și afișajul

¹² *Ibidem*, f. 59.

¹³ *Ibidem*, f. 63.

¹⁴ *Ibidem*, f. 123. La 2 martie același an, o altă adresă amintea necesitatea creerii unui Teatru Național la granițele apusene ale României, vezi fila 147.

¹⁵ *Ibidem*, f. 196.

gratuit, precum și dreptul de a face reclamă prin Cinematografele comunale¹⁶.

La 8 iulie 1924, a avut loc o nouă întâlnire a reprezentanților primăriilor interesate de înființarea unei trupe permanente de teatru național care urma să-și aibă sediul la Timișoara. Se arăta că orașele care au dat pentru propaganda culturală din primăvară a echipelor Teatrului Național aproape un milion de lei, mai aveau înscris în buget sume care se ridicau la 1.300.000 de lei. Ori Teatrul Național de Vest necesita pe lunile octombrie-decembrie o sumă de cel puțin 2000.000 de lei. Orașele urmau să rezerve întreaga sumă disponibilă de 1.300.000 de lei în scopul înființării Teatrului de Vest, iar în privința restului de 700.000 de lei necesari, directorul general al Teatrelor a susținut propunerea consilierului cultural al Timișoarei de a se face apel la Prefecturile județelor de la granița apuseană a țării, cu atât mai mult cu cât Ministerul intenționa să realizeze pe lângă ansamblul trupei permanente o echipă mai mică pentru propagandă culturală la sate, alcătuită din două-trei elemente de operă, o primadonă, un tenor, un conferențiar.

Pe de altă parte, avându-se în vedere situația materială precară a populației din orașele din vestul României și pentru ca teatru să poată deveni o școală pentru toate clasele sociale, se avea în vedere ca taxele de intrare la spectacole să fie cât se poate de reduse.

Delegații participanți la consfătuire au luat în discuție și problema trupelor de teatru ale minorităților, constatând că pe teritoriul județelor de la frontiera apuseană a țării se acorda concesiunea de a susține reprezentații unui număr prea mare de trupe maghiare, așa că propaganda culturală dezvoltată de acestea era cu mult mai intensă decât pe timpul regimului maghiar, când nici unul dintre orașele mari din zonă nu aveau teatru permanent în limba maghiară.

Reprezentanții Timișoarei și Aradului au accentuat necesitatea de a se asigura trupei românești o stagiune de 4–5 luni, timp în care să nu joace altă trupă decât cea națională.

S-a cerut de asemenea ca trupa teatrală românească să fie întregită cu elemente de operetă, delegatul Lugojului subliniind că un ansamblu de operetă ar atrage mai ușor și publicul minoritar. Conferința s-a încheiat cu solicitarea tuturor delegaților de a fi înființat teatrul românesc¹⁷.

Într-o adresă către ministrul Artelor trimisă la 7 octombrie 1924 de către inspectorul Artelor din Oradea Mare se sublinia că înființarea trupei

teatrale române de Vest a devenit o necesitate urgentă, fiind o dorință generală a tuturor, ea neputând fi înlocuită cu activitatea trupelor oficiale-neoficiale de propagandă teatrală aflate în turneu la frontiera de vest.

Teatrul trebuia să aibă un caracter oficial, având ca for suprem Ministerul Artelor, Direcțiunea generală a teatrelor, conducerea administrativă revenindu-i Inspectoratului Artelor II. Pentru conducerea artistică erau propuși Aristide Demetriade sau Sturza, trupa urmând a fi compusă din 20 de artiști de dramă și comedie și 12 persoane auxiliare, avându-și sediul principal la Timișoara.

Artiștii urmau să fie recrutați din rândul actorilor disponibili de la Teatrele Naționale, asigurându-li-se condiții de viață avantajoase, iar decorurile și garderoba să provină de la Teatrele Naționale din București, Cluj, Craiova, Iași, de la trupele teatrale minoritare, și parte procurată din bugetul trupei înființate¹⁸.

Matineele, șezătorile artistice urmau să fie gratuite, iar bugetul complet era de 9.000.000 de lei, subvenția acordată de stat fiind de 5.500.000 de lei¹⁹.

Într-un memoriu trimis de către Primăria Timișoara, Ministerului Culturii și Artelor, Direcțiunii generale a Teatrelor, erau expuse principiile de organizare și funcționare a Teatrului de Vest. Astfel se sublinia că partea cea mai mare a sarcinilor financiare să fie suportată de către Ministerul Artelor, care să înscrie în acest sens în bugetul său în fiecare an cel puțin 2/3 din totalul cheltuielilor de regie ale Teatrului de Vest, restul de o treime urmând a fi suportată de orașele și județele interesate, în proporție dreaptă, iar din încasările zilnice să se realizeze un fond din care Direcțiunea generală a Teatrelor să se îngrijească de întărirea trupei cu elemente noi (de operă și operetă), de mărirea repertoriului, de completarea decorului și recuzitei, de premiera artiștilor care s-au distins mai mult în opera de propagandă culturală.

Teatrul urma să se organizeze, la început, cu elemente de dramă și comedie, având un personal artistic valoros.

Ministerul va lua totodată măsuri pentru organizarea unui ansamblu de operetă, întregit mai târziu cu elemente de operă.

Pe de altă parte, echipe de 5–6 artiști ai Teatrului de Vest, urmau să primească însărcinarea de a efectua turnee permanente prin orașele mai mici și prin centrele rurale mai importante din județele de la frontiera apuseană a țării.

¹⁶ *Ibidem*, f. 248–249.

¹⁷ *Ibidem*, f. 283–286.

¹⁸ *Ibidem*, f. 290.

¹⁹ *Ibidem*, f. 297.

Pe lângă administrația Teatrului trebuia să activeze o comisie permanentă de control și supraveghere, alcătuită din trei membrii, un delegat al Direcției, un delegat al personalului artistic și unul al Primăriei, care avea ca menire examinarea gestiunii administrației, informând autoritățile superioare în drept.

Pentru ca teatrul să devină un mijloc de propagandă națională și o școală culturală adevărată pentru populației, prețurile билетelor de intrare la spectacole trebuiau stabilite la minimum posibil.

Pentru orașele mai mari (Timișoara, Arad, Oradea Mare, Satu-Mare) se prevedea să fie fixate câte două stagiuni de câte 1–2 luni. Dorința unanimă a iubitorilor de artă din Timișoara era să fie organizată o stagiune de iarnă, de la 1 noiembrie până la 31 decembrie și una de primăvară, de la 2 aprilie la mijlocul lunii mai.

Era exprimată părerea ca subvențiile comunelor pentru propaganda culturală date Direcțiunii generale a Teatrelor să fie întrebuințate în întregime la organizarea și susținerea Teatrului Național de Vest, iar în timpul stagiunilor românești să nu se admită în orașele respective nici un fel de alte reprezentații teatrale²⁰.

La 19 ianuarie 1925, consilierul cultural Gheorghe Birăescu informa Consiliul Comunal despre consfătuirea care a avut loc la 15 ianuarie la Ministerul Artelor în vederea organizării Teatrului de Vest, arătând că ministrul Alexandru Lapedatu s-a declarat de acord cu cele mai multe dintre propunerile Primăriei Timișoara, dar a subliniat că pentru înființarea imediată a teatrului era nevoie de sume cu mult mai mari deoarece atât el, cât și Aristide Demetriade, care a fost încredințat cu organizarea și conducerea noului teatru, erau de părere că în orașele mari din vestul țării trebuia să joace o trupă de mână întâi, formată din cele mai bune elemente ale teatrelor românești și cu montări de piese care să egaleze pe cele de la Teatrul Național din București.

Ori bugetul anual al unei astfel de trupe între cea suma de 14 milioane de lei, iar Ministerul nu dispunea în scopul arătat decât de 7 milioane de lei, la aceasta adăugându-se aproximativ 2,5 milioane de lei oferiți de orașele interesate.

În aceste condiții Alexandru Lapedatu a solicitat ca în termen de 15 zile să se răspundă Ministerului cu ce sume mai puteau contribui (peste cele oferite până atunci) comunele și județele pe teritoriul cărora urma să funcționeze Teatrul de Vest.

Membrii Consiliului Comunal au ajuns la concluzia că, avându-se în vedere sarcinile enorme

impuse Timișoarei prin lucrările de reconstrucție a Teatrului comunal, ca și a altor instituții (spitalul și Academia de Comerț), Primăria în nici un caz nu va putea contribui cu mai mult de 500.000 de lei, plus încălzitul și iluminatul edificiului.

Se aprecia că în orice caz sumele oferite de ceilalți participanți nu vor fi cu mult mai mari de un milion de lei, așa că rămânea de acoperit o diferență de circa 3–4 milioane de lei, dar trebuiau luate în calcul și încasările care se vor realiza și care la început nu au fost luate în discuție, dar care puteau fi evaluate la aproximativ 2 milioane de lei, deci rămânea de acoperit o diferență de circa 1,5 milioane de lei.

Existau șanse ca trupa teatrală să se organizeze în luna august, iar stagiunea să fie deschisă la începutul lui septembrie la Arad sau Oradea Mare dacă Ministerul, orașele și județele interesate puteau garanta sumele necesare pentru viitorii ani bugetari. Era posibil ca organizarea și conducerea Teatrului să fie încredințată lui A. Demetriade în formă de concesiune, pe trei ani²¹.

Dramele mari urmau să fie puse în scenă de cei mai buni actori din țară, fiind aduși de la București, rând pe rând, toți protagoniștii scenei românești, dar deplasările respective necesitau cheltuieli mari, bugetul Teatrului de Vest urcând astfel la suma considerabilă de peste 14 de milioane de lei.

Una dintre dorințele lui Aristide Demetriade, înscrisă în proiectul său care a fost înaintat Ministerului Artelor, era ca Primăriile să se îngrijească, din timp, de procurarea unor locuințe convenabile pentru personalul administrativ și artistic al trupei.

Pentru ca ansamblul trupei să poată pune în scenă un număr cât mai mare de piese, direcțiunea dorea ca Teatrul să susțină în cursul săptămânii patru reprezentații seara și câte un spectacol de matineu duminica.

Direcțiunea intenționa să organizeze și cursuri de declamație în orașele mai mari și să creeze forțe proaspete pentru drame și comedii din elemente recrutate de pe teritoriul Banatului și Crișanei în vederea desăvârșirii educației dramatice a publicului. Se mai avea în vedere organizarea de conferințe despre teatru, de șezători literare unde urmau să conferențieze scriitorii reprezentativi din acel moment²².

În ședința din 21 ianuarie 1925, Consiliul Comunal propunea Ministerului Cultelor și Artelor, Direcțiunii generale a Teatrelor, ca la Timișoara stagiunea Teatrului de Vest să înceapă

²⁰ *Ibidem*, d. 38/1924–1925, f. 56–57.

²¹ *Ibidem*, f. 61.

²² *Ibidem*, f. 62.

în luna noiembrie, când exista posibilitatea să fie inaugurat noul local al Teatrului comunal.

În privința bugetului Teatrului de Vest se arăta că încasările zilnice, după evaluările cele mai pesimiste, se ridicau la cel puțin două milioane de lei pe an, la care adăugându-se sumele promise de către Minister și de Primăriile interesate se ajungea la 11 ½ milioane de lei, urmând a contribui și Prefecturile județelor unde trebuia să activeze teatrul²³.

În martie 1925, Gheorghe Birăescu arăta, într-o adresă trimisă Direcțiunii generale a Teatrelor, că în calea înființării Teatrului de Vest nu exista nici o piedică, socotind că sumele prevăzute în bugetul Ministerului Cultelor și Artelor precum și în bugetele orașelor interesate erau arhisuficiente pentru a asigura înjghebarea și susținerea trupei în lunile august-decembrie 1925 și cerea să fie trimis bugetul întocmit de A. Demetriade, în colaborare cu Ministerul, pentru a fi cunoscut în amănunt²⁴.

O nouă încercare de a aduce, fie și provizoriu, la Timișoara o trupă de teatru care să evolueze o perioadă mai lungă de timp a fost întreprinsă în toamna anului 1927 de către primarul Lucian Georgevici, care la 27 octombrie 1927 a încheiat o convenție cu directorul Teatrului Național din Craiova, Ștefan G. Boțoiu.

În document, directorul Teatrului craiovean consimțea, în condițiile în care edificiul Teatrului Național din Craiova a fost distrus de incendiu, ca trupa să-și strămute activitatea, provizoriu, la Timișoara, până la reclădirea sau amenajarea altei clădiri.

„Domiciliul” juridic ca și administrația generală a Teatrului rămăneau în perioada respectivă la Craiova, iar în privința spectacolelor, acestea urmau să cuprindă drame, comedii, vodeviluri, teatru de copii, etc., pe întreaga perioadă teatrală cuprinsă între 1 septembrie și 1 mai al fiecărui an.

Numărul săptămânal al spectacolelor ce urmau a avea loc trebuia să fie determinat de către Direcțiunea Teatrului Național, în funcție de capacitatea de susținere a publicului timișorean. De asemenea în zilele libere trupa putea să dea spectacole și în celelalte orașe și centre mai importante din Banat, acestea fiind organizate și susținute pe propriu cont de către Teatrul Național din Craiova.

La Timișoara, spectacolele urmau să fie organizate în noua clădire a Teatrului, proprietatea Primăriei Timișoara. În acest scop aceasta era pusă în întregime la dispoziția Teatrului Național din Craiova, care își exercita aici toate atribuțiile autorității sale în conformitate cu Legea teatrelor și în

armonie cu un program de activitate stabilit de comun acord cu Primăria Timișoara.

Pentru menținerea principiului unității de conducere, direcțiunea Teatrului Național va avea exclusiv administrația interioară a activității teatrale.

În cazul în care s-ar găsi necesară organizarea unei trupe de muzică și de operetă, care să alterneze spectacolele de dramă și de comedie, aceasta va lua ființă în urma înțelegerii cu direcțiunea Teatrului Național craiovean și Ministerului Artelor, iar conducerea ei va fi subordonată Direcțiunii Generale a Teatrului Național din Craiova. Aceasta urma să fie formată, în primul rând, din artiștii de care dispunea Teatrul din Craiova, iar conducerea tehnică a trupei era încredințată unei persoane competente, desemnată de comun acord.

Data încetării convenției se va notifica de către direcțiunea Teatrului Național din Craiova cu 6 luni înainte Primăriei Timișoara, la plecare Teatrul având dreptul să-și ridice tot inventarul său, ca și toate instalațiile sau decorațiunile de scenă realizate din bugetul său propriu.

Obligațiile Primăriei Timișoara erau următoarele: să pună la dispoziția Teatrului Național din Craiova clădirea cea nouă a Teatrului comunal cu toate accesoriile și instalațiile de care dispunea, gratuit; garderoba și bufetul din incinta Teatrului rămăneau în subordinea Primăriei; instalațiile de scenă necesare unui teatru modern și care rămăneau afectate imobilului vor privi Primăria, care le va realiza în termen util; costumele și decorurile necesare pentru montarea pieselor ce se vor juca priveau bugetul Teatrului Național, fără vreo altă sarcină din partea Primăriei; produsul spectacolelor va reveni exclusiv Teatrului Național din Craiova; încălzitul și iluminatul cădeau în sarcina Primăriei, Teatrul urmând să plătească o sumă de maxim 800 de lei pe seară; Primăria va angaja și plăti pentru evitarea oricăror accidente un șef electrician și un șef mașinist.

Pentru acoperirea cheltuielilor de deplasare, a diurnelor personalului administrativ și artistic, etc., Primăria se mai obliga a vărsa în cassa Teatrului Național din Craiova o subvenție de un milion de lei pentru fiecare an teatral jucat la Timișoara.

Totodată, conducerea Municipiului era obligată a procura, fie în imobilele sale, fie în chirie, personalului Teatrului Național din Craiova locuințele necesare pe tot timpul duratei convenției. Pentru acoperirea chiriilor, Primăria contribuia cu 100.000 de lei, în afara subvenției acordate, restul urmând a fi acoperit de către chiriașii respectivi. La acest punct se prevedea ca prețul locuințelor procurate să nu depășească suma de 1.500 de lei lunar, pentru fiecare locuință.

²³ *Ibidem*, f. 67–68.

²⁴ *Ibidem*, f. 111.

Pentru Direcțiune urma să fie amenajat în clădirea Teatrului comunal un apartament compus dintr-un dormitor și un birou, toate celelalte nevoi și obligații urmând a fi acoperite din bugetul propriu al Teatrului Național craiovean. Convenția urma să fie supusă aprobării ministrului Cultelor și Artelor, după care devenea imediat executorie²⁵.

În urma aprobării convenției de către ministrul Cultelor și Artelor, aceasta a devenit definitivă și executorie, semnându-se, la 12 noiembrie 1927, un act adițional explicativ între cele două părți, în care au fost introduse următoarele adnotări: îngrijirea și întreținerea clădirii Teatrului comunal pe toată durata convenției rămânea în sarcina Primăriei, care în acest scop angaja și renumera un șef electrician, un șef mașinist, un fochist, un portar și un intendent, numirea și licențierea acestui personal fiind făcută de către primarul Timișoarei, dar personalul era subordonat direcțiunii Teatrului Național; în timpul când formațiunea teatrală susținea spectacole în altă parte, sala de teatru era pusă la dispoziția teatrelor minoritare; durata maximă a convenției se întindea până la data inaugurării noului edificiu al Teatrului Național din Craiova, dar în nici un caz ea nu trecea de 5 ani și nu era mai mică de trei ani; la stabilirea taxelor pe spectacol direcțiunea Teatrului Național lua în prealabil și avizul primarului Timișoarei²⁶.

În procesul verbal încheiat la 19 mai 1928 între Lucian Georgevici și N. Tomescu, directorul Teatrului Național din Craiova, ultimul aducea la cunoștință denunțarea convenției datorită presiunii existente în acel moment în Craiova unde populația reclama neîncetat reîntoarcerea trupei teatrale, improvizându-i în acest sens un local de teatru.

Se arăta în continuare că atât conducerea cât și trupa teatrală au făcut cele mai mari eforturi spre a satisface așteptările publicului timișorean, organizând 59 de spectacole.

Directorul Teatrului Național craiovean solicita ca, după reținerea unei sume de care Primăria avea nevoie pentru organizarea unei stagiuni în toamna aceluiași an, să i se achite întreaga subvenție de 1.100.000 de lei, cu atât mai mult cu cât trupa a dat spectacole până la data de 20 mai. De asemenea, considerând că Primăria, în împrejurările schimbate, de la data de 27 octombrie 1927 până în acel moment nu a putut asigura locuințe cu chiria lunară de 1.500 de lei, iar trupa teatrală în zilele de 11, 12 și 13 mai în interesul inaugurării clădirii Teatrului nu a înregistrat nici un fel de încasări, solicita ca Municipiul să-i acorde un ajutor suplimentar de 170.000 de lei.

²⁵ *Ibidem*, d. 1/1928, f. 31–32.

²⁶ *Ibidem*, f. 30.

Primarul Timișoarei, luând în considerare sacrificiile materiale ale Teatrului craiovean, elogiind succesele avute și având în vedere slabele încasări din ultima parte a stagiunii care au adus un deficit considerabil trupei teatrale, a fost de acord să-i acorde Teatrului Național din Craiova pe lângă suma ridicată de 801.000 de lei încă o cotă suplimentară de 233.000 de lei, cu aceasta luând sfârșit colaborarea dintre Primăria orașului Timișoara și Teatrul Național din Craiova²⁷.

O nouă încercare ca Timișoara să aibă o trupă de teatru românesc stabilă s-a făcut în anul 1934, când Comisia Interimară a analizat cererea Mariei Cinsky-Nicolau, director de teatru, prin care solicita o subvenție pentru realizarea acestui plan. Drept urmare Comisia a prevăzut în bugetul anului 1934–1935 suma de 3.000.000 de lei pentru înființarea unei trupei teatrale românești în Timișoara.

S-a mai decis ca Primăria, ca proprietară a clădirii Teatrului comunal să pună la dispoziția Mariei Cinsky Nicolau sala teatrului cu toate dependențele, decorurile, costumele spre folosință, gratuit, pe timpul stagiunii.

De asemenea, se acorda acestei trupei teatrale lumina și căldura necesară, putând dispune și de personalul stabil al teatrului. Suma de 3 milioane de lei era acordată pentru a-i servi ca fond de bază pentru organizarea cât mai grabnică a formației.

Maria C. Nicolau se obliga a susține cel puțin 150 de reprezentații de operă comică, operetă, dramă, comedii, concerte simfonice, spectacole educative, cu conferințe, etc. Dintre acestea cel puțin 120 trebuiau să fie de operă comică, operetă, dramă, comedie, minimum 25 trebuiau să fie educative, gratuite, pentru armată, tineret, muncitori, funcționari săraci, cu conferințe și muzică ușoară, iar cel puțin 5 concerte simfonice, din care două gratuite „cu program ușor” pentru școli și muncitori.

Repertoriul trebuia alcătuit exclusiv din piese care pe lângă natura distractivă să aibă și un caracter moralizator și educativ, iar în privința calității artistice a trupei teatrale, componenții acesteia trebuiau să se ridice la nivelul actorilor din teatrele bucureștene.

Până la 1 august 1934, Maria Nicolau urma să prezinte tabloul întreg al personalului angajat, contractele de angajare, repertoriul în lucru, conducerea Primăriei rezervându-și dreptul de a solicita eventuale schimbări în baza referatului Serviciului Cultural. Se prevedea ca în funcție de posibilități în noua trupă teatrală să fie angajate „elemente bănațene” și mai ales din Timișoara, iar stagiunea să se desfășoare între 12 octombrie 1934 și 1 mai 1935.

²⁷ *Ibidem*, f. 33.

Totodată, se avea în vedere ca la efectuarea plăților primelor două tranșe, Maria Nicolau să depună la casieria Municipiului câte o cambie de acoperire în alb, semnată de ea spre a servi drept garanție pentru îndeplinirea condițiilor, acestea restituindu-se la 15 zile după deschiderea stagiunii și pe baza referatului Serviciului Cultural. Înaintea efectuării plăților din tranșele 3 și 4, Nicolau va prezenta primarului municipiului probe privind realizarea programului la care s-a angajat, care se vor aprecia cu referatul Serviciului Cultural²⁸.

Drept urmare a acestor înțelegeri, Maria Nicolau a depus cambii în valoare de 750.000 de lei drept garanție, hotărându-se urgentarea punerii în aplicare a deciziilor care au fost luate pentru înființarea trupei teatrale²⁹.

În ședința din 7 septembrie 1934 a Comisiei Interimare au fost prezentate actele justificative asupra cheltuielilor efectuate în vederea deschiderii stagiunii „Teatrului Banatului”, care au fost înaintate spre achitare de către Maria Nicolau. Ținându-se seama că data deschiderii stagiunii era foarte apropiată, membrii Comisiei au decis declararea urgenței și au aprobat ca Serviciul Financiar să achite suma de 395.000 de lei³⁰.

În același an, Primăria a mai aprobat direcțiunii „Teatrului Banatului” suma de 200.000 de lei, iar Serviciul Tehnic a executat lucrări de îmbunătățire a scenei sălii de spectacole³¹.

În baza referatului Serviciului Cultural în care se preciza că trupa teatrală condusă de către Mărioara Nicolau, purtând denumirea de „Teatrul Banatului”, a susținut la Timișoara în perioada 27 octombrie – 3 decembrie 1934 doar 32 de reprezentații teatrale și un concert simfonic, a fost trimisă de către conducerea Primăriei o telegramă directoarei teatrului, prin care a fost somată să reia stagiunea la 16 februarie 1935, dar nu s-a primit nici un răspuns.

Din informațiile deținute, trupa a fost desființată din cauza neachitării salariilor actorilor, dar având în vedere importanța înființării unui teatru românesc în Timișoara, în baza obligațiilor pe care Maria Nicolau le-a luat în scris, Comisia Interimară a somat-o să reînceapă stagiunea până la 1 martie cel mai târziu, în caz contrar, din data respectivă, Municipiul dispunea de Teatrul comunal cum credea de cuviință, Nicolau fiind răspunzătoare pentru neexecutarea obligațiilor din contract.

Se mai hotăra că dacă Maria Nicolau nu va continua stagiunea, trebuia să prezinte decontarea sumelor ridicate cu titlul de subvenție și cheltuieli de materiale, urmând ca această decontare să fie deferită unei comisii de arbitraj, iar în cazul când nu era satisfăcută nici una dintre aceste cereri, Comisia Interimară urma să trimită întreaga chestiune spre rezolvare instanțelor judecătorești³².

Chestiunea „Teatrului Banatului” a fost rediscutată de către membrii Comisiei Interimare la 5 septembrie 1935 când, în urma concluziilor puse la 11 mai de către Comisia specială alcătuită din delegații Comisiei Interimare a Municipiului și a Județului Timiș-Torontal, s-a constatat că întreaga subvenție acordată de către cele două instituții și ridicată de Nicolau, a fost întrebuințată pentru promovarea teatrului condus de aceasta. Mai exista un litigiu pentru nesatisfacerea obligațiilor contractuale, Comisia decidând lichidarea și ordonanțarea ultimei rate de 500.000 de lei către Maria Nicolau³³.

În 1936 Comisia Interimară mandata Serviciul Contencios să înainteze acțiunea în justiție contra Mariei C. Nicolau pentru a restitui Primăriei întregul inventar de mobilier și materiale artistice achiziționate din suma de 1.000.000 de lei acordată ca subvenție „Teatrului Banatului”, precum și a decorurilor împrumutate din inventarul Teatrului comunal cu ocazia deplasării trupei la București³⁴.

În cadrul ședinței Comisiei Interimare din 14 decembrie 1936 a fost analizat programul de lucru înaintat de către Biroul Cultural al Municipiului, luându-se în discuție chestiunea organizării unei stagiuni teatrale permanente prin încheierea unei convenții cu Teatrul și Opera Română din Cluj, care să debuteze cu câte 30 de reprezentații de dramă și comedie și 25 de reprezentații de operă și operetă și cel puțin câte o reprezentație gratuită de stagiune pentru tineretul școlar, pentru care le va acorda o subvenție corespunzătoare, urmând ca în acest sens să se încheie o convenție specială.

Totodată urma să se intervină la Ministerul Cultelor și al Artelor ca pe viitor să fie refuzată debutarea amatorilor, iar în privința teatrelor minoritare se decidea să se fixeze câte o stagiune de cel mult o lună pentru cel german și maghiar care să nu se mai întrerupă și nici să se prelungească sub nici un pretext³⁵.

Adresa Prefecturii județului Timiș-Torontal cu privire la stagiunea de teatru din iarna lui 1937–1938 arăta că în lipsa adeziunii mai multor orașe și județe

²⁸ *Ibidem*, d. 18/1934, f. 223–227.

²⁹ *Ibidem*, f. 270.

³⁰ *Ibidem*, d. 19/1934, f. 278–279.

³¹ *Ibidem*, f. 377, 383.

³² *Ibidem*, d. 17/1934–1935, f. 373–375.

³³ *Ibidem*, d. 51/1935, f. 7.

³⁴ *Ibidem*, d. 15/1936, f. 28.

³⁵ *Ibidem*, d. 41/1936, f. 495–496.

interesate pentru înființarea „Teatrului de Vest”, această idee nu s-a putut realiza.

Pe de altă parte, conducerile județului Timiș-Torontal și a municipiului Timișoara dorind a asigura în iarna lui 1937–1938 o stagiune de teatru românesc în oraș, cu reprezentații de un înalt nivel artistic au fost de acord să colaboreze, la recomandarea episcopului Andrei Mager, cu Comitetul de Patronaj al Teatrului Român din Arad, în următoarele condiții: aderă la constituirea și în Timișoara a unui asemenea Comitet de Patronaj, pus tot sub președenția de onoare a episcopului Andrei și compus dintr-o serie de personalități precum: Anton Mocsony, comandantul Diviziei I, prefectul județului Timiș-Torontal, primarul municipiului Timișoara, primpreședintele Curții de Apel Alexandru Marta, rectorul Politehnicii Constantin Teodorescu, președintele Institutului Social Banat-Crișana, inspectorul general școlar Sabin Evuțianu, președintele Regionalei Banat Astra, decanul Baroului Avocaților, președintele Asociației Medicilor și Gheorghe Birăescu, secretar al Comitetului de Patronaj.

Pe lângă acest Comitet de Patronaj, care va conduce și anima întreaga acțiune, va funcționa și un Comitet tehnic, al cărui rol era să se îngrijească de selecționarea pieselor, aducerea trupelor și administrarea fondurilor, sub președenția rectorului Constantin Teodorescu.

Pentru a se realiza la Timișoara o stagiune de 4 luni, cu 16–25 de reprezentații de seară și 7–8 matinee școlare duminicale, cu drame și comedii jucate de trupele teatrale „Național” și „Regina Maria” din București, sau mai bine zis pentru a se asigura fondul necesar pentru acoperirea deficitului rezultat în urma spectacolelor care se desfășurau seara, era nevoie de un fond de 600.000 de lei, din care Prefectura Timiș-Torontal punea la dispoziția Comitetului tehnic 300.000, iar Primăria Timișoara 300.000 de lei.

Sumele date ca subvenții erau ordonanțate pe numele președintelui Comitetului Tehnic, care le administra printr-o bancă indicată de către Comitet, eventual printr-o Societate Culturală, al cărui președinte era membru în Comitetul de Patronaj. Plățile efectuate urmau a se justifica după încheierea stagiunii, iar cheltuielile de deplasare a trupelor teatrale erau suportate pe din două, de către Comitetele de Teatru Românesc din Arad și din Timișoara. Comitetul Tehnic suporta pe lângă cheltuielile de deplasare a trupelor numai deficitele rezultate din spectacolele care aveau loc seara și a celor de la matinee³⁶.

³⁶ *Ibidem*, d. 2/1937, f. 716–718.

În urma adoptării principiului de colaborare cu Comitetul de Patronaj al Teatrului românesc din Arad, stagiunea în localitate trebuia să se deschidă la 30 noiembrie 1937, iar Comisia Interimară a municipiului Timișoara decidea punerea la dispoziția celor două comitete de patronaj a sălii Teatrului comunal pentru organizarea unei reprezentații teatrale în colaborare cu Teatrul Național din București, organizatorii fiind scutiți de taxa de sală, de iluminat, încălzit, curățenie, afișaj, fondul cultural, agenție și taxa de garderobă³⁷.

La 5 octombrie 1938 la Timișoara s-a desfășurat ședința Comitetului de îndrumare culturală din Timișoara, la care au participat rezidentul regal al Ținutului Timiș, Alexandru Marta, rectorul Politehnicii Constantin Teodorescu și președinte al I.S.B.C., Coriolan Băran, primarul orașului Timișoara, Ioan Miloia, șeful Serviciului Cultural al Primăriei Timișoara, Liviu Cigăreanu, decanul Baroului Avocaților și alte personalități marcante de pe malul Begheiului.

Primul scop urmărit de către acest comitet era să formeze un public iubitor de teatru românesc, aducând în Timișoara trupe de teatru bune cu prețuri ieftine. Astfel au fost asigurate în stagiunea trecută 20 de spectacole seara, două matinee și două concerte, iar pentru următoarea se avea în vedere prezentarea de piese jucate de către Teatrul Național din București, din Cluj, precum și Opera Română din Cluj.

Participanții la consfătuire au fost de acord să se joace un număr cât mai mare de piese de calitate pentru formarea publicului în sensul arătat mai sus, iar la matinee să fie puse în scenă piese potrivite pentru educarea tineretului. Cei care au luat cuvântul au pus accentul pe nevoia de a fi prezentate piese educative din literatura română și cea universală (Moliere) pentru elevi și tineret, subliniindu-se necesitatea creerii Teatrului de Vest cu sediul la Timișoara.

Cei prezenți au fost de acord ca demersurile pentru crearea Teatrului să fie duse mai departe de către conducerea ASTREI Bănățene, aprobându-se în unanimitate ca acest Comitet de îndrumare culturală să fie dizolvat, locul său fiind luat de către Comitetul ASTREI Bănățene, întregit cu membrii fostului Comitet de îndrumare, având ca obiectiv principal înființarea Teatrului de Vest. S-a decis și stabilirea colaborării dintre ASTRA Bănățeană și Despărțămintele din județele Arad și Hunedoara, dar îndeosebi cu cel din Arad³⁸.

³⁷ *Ibidem*, d. 17/1937, f. 20.

³⁸ *Ibidem*, d. 7/1938, f. 118–121.

Primăria municipiului Timișoara a acordat în întreaga perioadă interbelică *ajutoare și înlesniri de taxe* unor formațiuni teatrale care au susținut reprezentații în orașul de pe Bega.

Astfel, în anul 1922, Consiliul Comunal a decis ca trupele teatrale P. Sturza și Alice Sturza să i se acorde o subvenție de 2000 de lei pentru două reprezentații în Timișoara³⁹, companiei de operetă „Alhambra” i s-a acordat, pentru patru reprezentații, o subvenție de 2000 de lei⁴⁰, trupele teatrale Mișu Fotino i s-a dat sala Teatrului în mod gratuit pentru susținerea unui spectacol⁴¹, la fel ca și trupele teatrale N. Manolescu⁴², trupele I. Manolescu i s-a acordat, la cerere, o subvenție de 5000 de lei pentru două reprezentații teatrale⁴³, iar trupele M. Voiculescu o subvenție de 10.000 de lei⁴⁴.

Primăria dădea trupele Teatrului Național din București tot concursul moral și material pentru spectacolele pe care acesta le-a susținut în Timișoara în zilele de 16 și 17 februarie 1924. De asemenea încălzitul sălii de spectacole și iluminatul acesteia cădea tot în sarcina Primăriei, pentru ambele spectacole⁴⁵.

În zilele de 7 și 8 februarie și Teatrul Popular din București susținea spectacole la Timișoara, sub auspiciile „Ligii Culturale” condusă de către Nicolae Iorga⁴⁶, Consiliul Comunal hotărând acordarea unei subvenții de 5000 de lei pentru acoperirea cheltuielilor ce le-a avut cu aceste reprezentații⁴⁷.

Companiei de teatru „Bulandra” i se acorda de către Consiliul Comunal, sala Teatrului comunal „în mod cu totul gratuit” pentru reprezentațiile pe care le-a avut în orașul de pe Bega⁴⁸, iar pentru spectacolele susținute de către marea tragediană Agatha Bârsescu, însoțită de cei mai iluștri reprezentanți ai scenei românești, a fost pusă la dispoziție sala încălzită și iluminată gratuit⁴⁹. De asemenea s-a acordat trupele de teatru Mărioara Voiculescu o subvenție de 10.000 de lei⁵⁰, iar Cercului Academic Bănățean, secția Cluj, pentru adunarea unui fond necesar construirii unui cămin studenților bănățeni și care beneficia de sprijinul artiștilor

Teatrului Național din Cluj care și-au propus, în scopul de mai sus, să întreprindă un turneu teatral de propagandă culturală, Primăria le-a pus la dispoziție gratuit sala Teatrului comunal pentru susținerea reprezentației⁵¹. De anumite facilități (scutiri de taxe pentru iluminat) au beneficiat și trupele ale Teatrului Național din București care au jucat pe scena Teatrului comunal din orașul de pe Bega⁵².

Primăria a intervenit la Serviciul de afișaj să acorde trupelor românești de teatru care dădeau reprezentații la Timișoara și afișajul gratuit, Serviciul acoperind cheltuielile efective din veniturile afișelor și reclamelor cu caracter pur comercial. S-a dispus totodată ca Cinematografele comunale să proiecteze totdeauna gratuit plăcile de reclamă ale trupelor de propagandă culturală⁵³. Se institua și un birou de teatru, cu sediul la Biblioteca publică a orașului, care urma să acorde sprijin administrațiilor trupelor de teatru ce susțineau spectacole la Timișoara pentru desfacerea билетelor de intrare⁵⁴.

În anul 1929 Delegația Permanentă a decis ca toate trupele teatrale care primeau subvenții din partea Primăriei să fie obligate să cedeze un anumit număr de locuri din sala de spectacole pentru muncitori la preț redus⁵⁵.

Totodată, avându-se în vedere greutatea pe care le întâmpinau formațiunile teatrale datorită crizei economice, Delegația Consiliului Municipal hotărâ, în toamna aceluiași an, reducerea taxelor de chirie a sălii Teatrului comunal⁵⁶.

Se aproba Reuniunii culturale germane din Banat subvenția prevăzută în buget pentru stagiunea Teatrului german⁵⁷, precum și lui Emeric Feher, director de teatru, jumătate din subvenția alocată în buget pentru stagiunea Teatrului maghiar⁵⁸.

În 1931, Delegația Consiliului Municipal Timișoara acorda trupele teatrale maghiare conduse de către Szendrey prelungirea stagiunii teatrale până la 15 februarie 1931⁵⁹, acordându-se acesteia subvenția prevăzută în bugetul municipal⁶⁰.

Raportul administrației Teatrului comunal înaintat Comisiei Interimare privind reprezentațiile teatrale din anul 1931 evidențiază ținerea în Timișoara a 244 de spectacole⁶¹.

³⁹ *Ibidem*, d. 23/11922, f. 28. Despre turneele întreprinse de către diferite teatre în Timișoara, vezi și Gheorghe Leahu, Ion Crișan, *op. cit.*, 29–30, 36, 46–54.

⁴⁰ *Ibidem*, f. 126.

⁴¹ *Ibidem*, f. 130.

⁴² *Ibidem*, f. 132.

⁴³ *Ibidem*, f. 146.

⁴⁴ *Ibidem*, f. 141.

⁴⁵ *Ibidem*, d. 2/1921–1925, f. 90.

⁴⁶ *Ibidem*, f. 94.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 101.

⁴⁸ *Ibidem*, f. 128.

⁴⁹ *Ibidem*, f. 130.

⁵⁰ *Ibidem*, f. 156.

⁵¹ *Ibidem*, f. 407.

⁵² *Ibidem*, f. 493.

⁵³ *Ibidem*, f. 195.

⁵⁴ *Nădejdea*, 9 februarie 1924, 5.

⁵⁵ *Monitorul Municipiului Timișoara*, 8 martie 1929, 45.

⁵⁶ *Ibidem*, 30 noiembrie 1929, 261.

⁵⁷ *Ibidem*, 8 martie 1929, 45.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ Serviciul județean Timiș al Arhivelor Naționale, *fond Primăria municipiului Timișoara*, d. 3/1931, f. 21.

⁶⁰ *Ibidem*, f. 74.

⁶¹ *Ibidem*, d. 20/1932, f. 64.

În anul 1932, avându-se în vedere că Direcțiunea teatrului maghiar de sub conducerea lui Ioanovici a ajuns în insolabilitate datorită crizei economice, Comisia Interimară a acordat o subvenție de 50.000 de lei ce urma să fie distribuită artiștilor Teatrului maghiar spre a se putea deplasa în alte orașe pe perioada cât la Timișoara, Opera Română susținea spectacole. Se aproba totodată suma de 25.000 de lei, din cota prevăzută ca subvenție Teatrului maghiar și 25.000 de lei din cea prevăzută Teatrului german, ca ajutor Operei Române care dădea lunar la Timișoara un anumit număr de spectacole⁶².

În același an, Comisia Interimară a Primăriei a acordat Operei Române din Cluj o subvenție de 120.000 de lei pentru reprezentațiile date în clădirea Teatrului comunal, urmând ca decontarea finală a subvenției să se facă la terminarea stagiunii din mai 1932⁶³, aprobându-se aceleași prestigioase instituții culturale un ajutor de 30.000 de lei din creditul destinat pentru ajutorarea trupelor teatrale⁶⁴.

Avându-se în vedere situația dezastruoasă în care au ajuns artiștii trupei maghiare de teatru (condusă de către Ioanovici), Comisia Interimară a mai acordat, în afară de cei 100.000 de lei, încă o subvenție de 25.000 de lei, pentru ca actorii să-și poată plăti cheltuielile de alimentație și de chirie și spre a face posibilă plecarea trupei din Timișoara⁶⁵.

Totodată se decidea a se acorda trupei germane de teatru o subvenție de 100.000 de lei, prevăzându-se ca taxele restante să se retragă din subvenția acordată, deoarece trupa nu plătea chiria Teatrului⁶⁶, Comisia Interimară declarând, într-o altă ședință, urgență și punerea pe rol a chestiunii subvenției Teatrului german, decidându-se ca din subvenția prevăzută în buget să se plătească trupei germane 60.000 de lei, precum și 15.000 de lei pentru acoperirea cheltuielilor necesitate de închirierea Teatrului⁶⁷. Se aproba și cererea de scutire a Teatrului maghiar de plata sumei de 14.315 lei drept taxe teatrale⁶⁸.

Comisia Interimară a aprobat la începutul anului 1933 reducerea cu suma de 8.353 de lei a taxelor de folosire a sălii de spectacole a Teatrului comunal pentru trupa teatrului maghiar⁶⁹, hotărâ-

rând și aprobarea unui ajutor de 12.500 de lei pentru această formație teatrală. Totodată invita trupa, deoarece nu se estima creșterea încasărilor și nici a numărului spectatorilor spre a se putea face față cheltuielilor de regie, să-și întrerupă stagiunea la Timișoara începând cu 15 februarie 1933 până în luna aprilie⁷⁰.

La 13 octombrie 1933 Delegația Consiliului Municipal decidea concesionarea Teatrului comunal pentru sezonul 1933–1934 unor trupe maghiare de teatru⁷¹.

Membrii Comisiei Interimare au hotărât în anul 1934 acordarea concesiunii teatrale trupei maghiare condusă de către Mihai Szendrei, acesta fiind singurul posesor de autorizație din partea Ministerului Cultelor și Artelor⁷².

În cursul anului 1935 Comisia Interimară a acordat facilități în vederea susținerii reprezentațiilor teatrale, Teatrului Național din Cluj⁷³, lui Constantin Tănase, prezent la Timișoara în zilele de 15 și 16 aprilie⁷⁴, precum și celebrului actor George Vraca⁷⁵.

În anul 1938, Primăria Timișoara a acordat scutiri de unele taxe (iluminat, încălzit) la spectacolele organizate de către Teatrul Național din Cluj și respectiv de Teatrul Regina Maria din București⁷⁶.

Primăria municipiului Timișoara a continuat și în anul 1939 să acorde o serie de facilități unor trupe teatrale care au jucat pe scena Teatrului comunal. Astfel Teatrului condus de către Constantin Tănase, i s-au redus taxele pentru iluminat, încălzit, curățenie, de afișaj, precum și pentru personalul de serviciu⁷⁷, Teatrului German din România i s-a pus la dispoziție sala Teatrului comunal pentru organizarea unor spectacole⁷⁸, a fost scutită de taxa de afișaj organizația teatrală „Muncă și Voie Bună” care a dat spectacole pentru muncitorimea timișoreană⁷⁹, Teatrul Național din Cluj a fost scutit în continuare de o serie de taxe⁸⁰, de aceleași înlesniri beneficiind și Teatrul maghiar „Thalia” din Cluj⁸¹.

Astfel, publicul timișorean a cunoscut aproape întreaga pleiadă de mari actori români ai perioadei

⁶² *Ibidem*, f. 136.

⁶³ *Ibidem*, f. 219–220.

⁶⁴ *Ibidem*, d. 18/1932, f. 207.

⁶⁵ *Ibidem*, d. 20/1932, f. 308.

⁶⁶ *Ibidem*, d. 18/1932, f. 132. Despre turneele întreprinse de către Teatrul Național din Cluj la Timișoara vezi și Dr. Aurel Buteanu, *Teatrul românesc în Ardeal și Banat*, Timișoara (2005), 135, 145.

⁶⁷ *Ibidem*, f. 189

⁶⁸ *Ibidem*, f. 235.

⁶⁹ *Ibidem*, d. 18/1932, f. 244.

⁷⁰ *Ibidem*, f. 294.

⁷¹ *Ibidem*, d. 14/1933, f. 329.

⁷² *Ibidem*, d. 17/1934, f. 164.

⁷³ *Ibidem*, d. 23/1935, f. 13.

⁷⁴ *Ibidem*, f. 22.

⁷⁵ *Ibidem*, f. 35.

⁷⁶ *Ibidem*, d. 5/1938, f. 84.

⁷⁷ *Ibidem*, d. 19/1939, f. 1.

⁷⁸ *Ibidem*, f. 13.

⁷⁹ *Ibidem*, f. 14.

⁸⁰ *Ibidem*, f. 22.

⁸¹ *Ibidem*, f. 69.

interbelice⁸², aceasta și datorită eforturilor financiare făcute de către Primăria municipiului Timișoara în acest sens.

Trebuie subliniat că în perioada dintre cele două războaie mondiale mai mult de jumătate din reprezentațiile teatrale anuale care aveau loc în edificiul Teatrului comunal erau acordate minoritarilor, încercându-se și menținerea unei trupe teatrale permanente maghiare la Timișoara, dar criza economică a dus la eșecul acestei inițiative. Astfel în capitala Banatului au susținut spectacole trupele teatrale maghiare ale lui Fekete Mihaly, Szendre, Thalia, Teatrul german din Sibiu (pentru șvabi)⁸³.

Statistic, sunt consemnate pentru mijlocul și cea de-a doua parte a deceniului patru al secolului al XX-lea următoarele reprezentații teatrale:

Anul	Trupe românești	Trupe maghiare	Trupe germane	Străine
1934	76	142	7	2
1935	51	117	56	51
1936	35	55	33	10
1939–1940	119	116	22	3 diverse ⁸⁴

În concluzie, conducerea Primăriei Timișoara și-a concentrat eforturile, în perioada dintre cele două războaie mondiale, în vederea înființării în capitala Banatului a unui teatru permanent în limba română.

După inițiativa creării unui teatru românesc pentru Banat și Arad, cu sediul la Timișoara și eșecul colaborării cu Avram Nicolau, Consiliul Comunal a înaintat forurilor de resort un proiect deosebit de interesant, care prevedea realizarea unor zone culturale de-a lungul frontierelor României în scopul sprijinirii culturii românești și care urmau să beneficieze de teatre permanente. Dar înfăptuirea acestui deziderat necesita în primul rând un buget mare, care nu era disponibil în deceniul al treilea al secolului al XX-lea și în aceste condiții conducerea Primăriei Timișoara propunea crearea doar a zonei culturale apusene. Din păcate, nici acest demers nu a fost împlinit, factorul financiar constituind și în acest caz o piedică majoră, la care s-a adăugat, în opinia noastră, o lipsă de voință din parte forurilor culturale centrale. Apoi, în deceniul al patrulea al

secolului al XX-lea nici celelalte orașe importante și județe din partea apuseană a României nu au mai fost interesate de proiectul unui Teatru de Vest.

Trebuie subliniat faptul că Primăria municipiului Timișoara și-a arătat toată disponibilitatea de a susține un teatru românesc permanent care urma să activeze în zona apuseană a țării.

Demersurile numeroase ale conducerii municipiului pentru ca Timișoara să dispună de un teatru românesc permanent au înregistrat un succes temporar în anul 1927, când Teatrul Național din Craiova a jucat, timp de un an, la Timișoara punând în scenă piese valoroase, bucurându-se de întregul sprijin material și moral al Primăriei.

În deceniul patru al secolului al XX-lea, forurile de conducere ale Primăriei municipiului Timișoara au încercat din nou să făurească o trupă de teatru românesc stabilă, oferind, în acest sens, toate facilitățile Mariei Cinsky Nicolau, dar din nou nu au fost respectate clauzele contractului din partea conducerii „*Teatrului Banatului*”.

În anul 1937 conducerea municipală, alături de cea a Prefecturii Timiș-Torontal, a decis, pentru a fi asigurată o stagiune de teatru românesc, colaborarea cu Comitetul de Patronaj al Teatrului Român din Arad, dar piesele urmau a fi puse în scenă de către Teatrul Național din București și respectiv Teatrul „Regina Maria” din capitală și nu de către un teatru propriu.

Pe de altă parte, reprezentanții Primăriei Timișoara au avut în vedere în permanență crearea unui teatru românesc de calitate, cu actori foarte buni, care să se ridice la valoarea Teatrelor Naționale din București și Cluj.

De asemenea, în viziunea membrilor forurilor de conducere ai municipiului teatrul românesc trebuia să aibă un rol educativ „să poată deveni o școală pentru toate clasele sociale”, dar în primul rând pentru tineri și pentru muncitori. Se urmărea formarea unui public cunoscător de teatru, iar în acest sens trebuiau puse în scenă piese valoroase, cu caracter educativ, din dramaturgia românească și universală, ca și organizarea unor conferințe despre teatru. Pe de altă parte se urmărea formarea unor actori proveniți din Banat care să susțină un teatru permanent românesc în Timișoara. Din păcate, greutățile financiare, cât și, credem noi, neacordarea unui sprijin ferm din partea forurilor competente de la București, au zădărnicit numeroase eforturi întreprinse de către Primăria municipiului Timișoara pentru înființarea unui teatru românesc permanent.

În aceste condiții, conducerea Primăriei a sprijinit turneele pe care formațiuni teatrale renumite

⁸² Mariana Voicu, *Istoria Teatrului Național „Mihai Eminescu” Timișoara. 1945–2005*, Timișoara (2006), 19.

⁸³ Virgil Birou, *Năzuințe și realizări*, Timișoara, (1941), 98.

⁸⁴ *Ibidem*, 81.

din România le-au realizat în Timișoara în perioada dintre cele două războaie mondiale, acordându-le o serie de facilități.

De asemenea, în Timișoara au susținut numeroase reprezentații trupe teatrale maghiare și germane, care au beneficiat și ele de facilitățile acordate de către Primărie, încercându-se și menținerea unei formațiuni teatrale permanente maghiare, criza economică făcând imposibil un astfel de demers. Aceasta în ciuda unor nemulțumiri, nefi-rești în opinia noastră, care veneau din partea

unor reprezentanți ai conducerii Primăriei privind acordarea concesiunii de a susține spectacole unui număr prea mare de trupe teatrale maghiare sau a propunerii de limitare a stagiunii teatrale maghiare și germane la o lună de zile.

Astfel, în ciuda eșecului înregistrat în privința înființării unui teatru românesc permanent în capitala Banatului, eșec ce nu i se poate imputa, Primăria municipiului Timișoara a făcut eforturi foarte mari pentru sprijinirea mișcării teatrale în orașul de pe Bega.

SLAMMING THE DOOR IN BUCHAREST: SOVIET STEPS IN IMPOSING THE GROZA GOVERNMENT (MARCH 1ST TO 6TH, 1945)

Marian-Alin Dudoi*

Keywords: *Soviet Union, Romania (Roumania, Rumania), Communism, dictatorship, political regime*
Cuvinte cheie: *Uniunea Sovietică, România, Comunism, dictatură, regim politic*

Abstract

The paper focuses on the evolution of Romanian political turmoil during the timeframe 1–6 March 1945 in the light of new information from British documents that provides a comprehensive analysis.

As occupying Soviets required the dismissal of the Rădescu Government, King Michael had to accept. The Romanian King and the democratic/historical parties hoped to form a national union Government, excluding as before Antonescu's collaborators and Legionaries, based on the percentage held by each party in the Rădescu Government. With Soviet help, Petru Groza, one of the leading members of the National Democratic Front, dominated by Communists, was nominated Prime Minister by the King. Groza offered only a minimal participation to the historical parties, which rejected the proposal arguing they were representing the political majority of the Romanian people. Warned by the Soviets, King Michael had to accept the installment of the Groza Government. The new Government informally represented the first Communist Government of Romania.

Introduction

The imminent end of the Second World War determined Joseph Stalin, the Soviet dictator, to make steps in imposing Communist regimes in Central and Eastern Europe. The installment of the loyal Communist Governments in Bulgaria, Poland, and Romania became the first major issues of the three Big Allies (the United States and the United Kingdom, on one side, and the Soviet Union, on the other). These frictions, determined by ideological differences, would not be tempered and would later degenerate into the Cold War.

6th March 1945 represents a key moment in Romanian history when, according to Hugh Seton-Watson's theory from 1951, the second step of a Soviet plan to communize an Eastern Europe country began: the fake coalition government was installed to replace the real coalition then in power, and would be later followed by a truly Communist

Government.¹ The phase of the real coalition consisted in three Cabinets: two of Prime-Minister General Constantin Sănătescu (August 23rd-November 3rd, 1944 and November 4th-December 5th, 1944) and the last of General Nicolae Rădescu (December 6th, 1944 – March 6th, 1945). Rădescu resigned on February 28th, 1945 and remained in office until March 6th, 1945, when he was granted sanctuary within British Legation in Bucharest.²

The National Democratic Front (hereafter NDF), political coalition dominated by Communists, organized the demonstration on the 24th February 1945 in order to create the turmoil politically required to overthrow the Rădescu Government. Benefitting from the occupation of Romania, Andrey Januarevich Vyshinski, Deputy People's Commissar for Foreign Affairs, threatened King Michael to revoke Rădescu, the latter being

* Ph.D., the School Grades I–VIII Segarcea (Dolj County, Romania), Unirii 35 Street, e-mail: marianalindudoi@yahoo.com.

¹ Cfr. Jean François Soulet, *Istoria Europei de est de la al Doilea Război Mondial până în prezent*, Translation by Marius Roman, Iași, Editura Polirom (2008), 52.

² See details to Marian-Alin Dudoi, „Acordarea azilului pentru Generalul Rădescu la Legația Britanică,” *Analele Universității din Craiova. Istorie* 1(17)/(2010), 233–240.

falsely accused by Soviets and NDF of “Fascism” and murders; the Romanian King had to accept. As Vyshinski’s four meetings on 26th, 27th and 28th February and 1st March with the King are known since Vișoianu’s letters from 1949 to Warren Austin, the U.S. Permanent Representative at the United Nations, we would not insist on them.³

After the audience to King on 28th February, 15,30 hours, the furious Vyshinski left the room “slamming the door with such force that the plaster around it cracked”.⁴

The Allied Control Commission for Romania (hereinafter ACC), headed by the Soviet High Command of Romania, supervised that Romania should respect the Convention of Armistice. Marshal Rodion Malinovski had been appointed the Chairman of ACC. Because he was normally front commander, Lieutenant General Vladislav Petrovitch Vinogradov, Deputy Chairman, had been in charge with ACC activity; on February 28th 1945, Colonel-General Ivan Zaharovitch Susaikov replaced Vinogradov. The British and the Americans were only formal members of ACC.⁵ British documents provide a clear insight into the Romanian political turmoil, as the British and the United States Government disagreed with Soviet interferences and protested on the matter not only in Bucharest, but also in Moscow.⁶

³ Mircea Ciobanu, *Convorbiri cu Mihai I al României*. (București: Editura Humanitas, 1991), Vișoianu’s letter of 25.11.1949 to Warren Austin and His Excellency Mr. A. Y. Vyshinski’s audiences of 27.02, 28.02, and 1.03.1945 to the King, 232–233 and 238–243 (in Romanian); Ion Calafeteanu, “Audiențele lui Vișinschi la rege”, *Magazin istoric* XXXIV, no. 3 (396)/2000: 9–14 (in Romanian); Id., *Politică și exil. Din istoria exilului românesc, 1946–1950* (București: Editura Enciclopedică, 2000), doc. 57, Vișoianu’s letter of 13.12.1949 to Warren Austin, 241–248 (in English).

⁴ Ibid., 246.

⁵ The British Military Representative was Air Vice Marshal Donald F. Stevenson, the British Foreign Office Representative John Le Rougetel (temporarily out of Romania and replaced by the Acting Political Representative John Marjoribanks), the United States Military Representative Brigadier General Cortlandt Van Rensselaer Schuyler and the State Department Representative Burton Y. Berry – See also Marian-Alin Dudoi, “Situția economică din România reflectată de un document britanic (septembrie 1945)”, *Historica. Revistă de cultură istorică și pedagogică*, Editată de filiala Dolj a Societății de Științe Istorice din România, 1 (12–13)/2009–2010: 59–60. For Stevenson’s activity, see Marian-Alin Dudoi, The activity of Air Vice Marshal Donald F. Stevenson, Head of the British Military Mission in Romania (1944–1945), *Analele Banatului, S.N., Arheologie-Istorie*, XX, 2012, 355–360.

⁶ See the Great Britain and the United States Governments disagreement with Soviet interferences on February and March 1945 in Liliana Saiu, *The Great Powers and Rumania, 1944–1946. A Study of the early Cold War Era* (New York/Boulder: East European Monographs, 1992), 93–104.

Under Soviet pressure, Prince Știrbey failed to form the Government and Petru Groza is nominated Prime-Minister

Despite Vyshinski’s interferences, Maniu and Brătianu agreed to support General Rădescu fearing a Communist regime would be imposed.⁷ Their attitude marked the beginning of a fierceless opposition to the Communism which later caused them to be prosecuted and to die in prison.

However, on February 28th, 17,30 hours, General Rădescu, as required by King Michael, had to resign from his office. At 22.00 hours, King Michael offered the office to Prince Știrbey, who accepted the nomination; the prince was proposed to Michael by Dinu Brătianu. Știrbey stated that the policy of his Government would be based on the Declaration on Liberated Europe, issued at Yalta, and on preserving order. The new Government would respect the same proportion for political parties; Maniu decided his party should receive the same number of ministers; if not, the National Peasant Party would withdraw.⁸ In Bucharest, Romanian soldiers were disarmed by Soviets, the Soviets took control over the Romanian anti-aircraft batteries, the army headquarters were occupied on the midnight of February 28th – March 1st and the Romanian police force had to be decreased by 50 percent until March 2nd.⁹ No vehicle could leave Bucharest as the Soviets controlled all points of access.¹⁰ On March 1st, Soviet censorship modified the announcement of the Royal Decree concerning the nomination of Prince Știrbey, from a Government of “the representatives of all democratic parties” to a Government

⁷ Marjoribanks’ telegram no. 200 of 28.02.1945 to Foreign Office, The Microfiches of Great Britain, Public Record Office, Foreign Office (hereinafter PRO FO) 371/48537.

⁸ Marjoribanks’ telegram no. 207 of 1.03.1945 to Foreign Office, Ibid.; See also *Misiunile lui A.I. Vișinski în România (Din istoria relațiilor româno-Sovietice, 1944–1946). Documente secrete*, Colegiul de redacție al ediției române: Radu Ciuceanu (responsabil), Ioan Chipere, Florin Constantiniu și Vitalie Văratec, (București, 1997), doc. no. 41, Vyshinski’s telegram to Vyacheslav Mikhailovich Molotov, Soviet People’s Commissar for Foreign Affairs, of 28.02.1945, 134. Liviu Marian Nicola, “Lovitura de stat”, in *6 Martie 1945. Aseruirea* (München: Jon Dumitru Verlag, 1983), 24.

⁹ Marjoribanks’ telegram no. 210 of 1.03.1945 to Foreign Office, PRO FO 371/48537.

Burton Y. Berry, *Romanian Diaries, 1944–1947*, Edited by Cornelia Bodea (Iași- Oxford-Portland: The Center for Romanian Studies, 2000), 93.

¹⁰ Constantin Hlihor, “Rolul armatei sovietice de ocupație în schimbarea regimului politic din Romania”, in *6 Martie 1945. Începuturile comunizării României*, București, Editura Enciclopedică (1995), 21.

of “the representatives of certain democratic parties” – unpublished in the press but broadcast at Radio Bucharest upon Romanians’ insistence, still without the knowledge of the Palace –, while Communist Anna Pauker proposed to Romanian Communists the formation of a Government without consulting the King.¹¹ Pauker’s proposal clearly indicated the Soviet decision to impose a loyal Government. At 15,00 hours confronted with NDF refusal to participate, Prince Știrbey waived his mandate.¹²

When Berry, intervened on behalf of the United States Government on March 1st, 18.00 hours, in regard to the formation of a democratic Government, Vyshinski mentioned all parties would be represented but the percentage would be modified (sic!), there was no time limit for the formation of the new Government and the number of newspapers should be decreased in the near future.¹³

On March 1st, 22.00 p.m., the Romanian King received Vyshinski who informed him that Petru Groza had the support of the Soviet Union for becoming Prime-Minister and Gheorghe Tătărescu would be suitable as Deputy Prime-Minister. *The Soviet Deputy People’s Commissar of Foreign Affairs expressed to the King the view of not informing British and Americans about the choice of Groza made by Soviets* (emphasis added)!¹⁴ King Michael told Vyshinski he would complete consultations in the first part of the next day.¹⁵

¹¹ Vișoianu’s letter of 13.12.1949 to Warren Austin, Ion Calafeteanu, *Politică și exil. Din istoria exilului românesc, 1946–1950*, doc. 57, 247.

Berry 2000, 95.

¹² *Ibidem*, 95; Dinu C. Giurescu, *Guvernarea Nicolae Rădescu* (București: Editura All, 1996), 307–308.

Berry’s telegram of 2.03.1945 to U.S.A. Secretary of State, Ioan Chiper, Florin Constantiniu, Adrian Pop, *Sovietizarea României. Percepții anglo-americane (1944–1947)* (hereinafter: SRPAA), București, Editura Iconica (1993), doc. no. 22, 121.

¹³ Marjoribanks’ telegram no. 220 of 2.03.1945 to Foreign Office, PRO FO 371/48537.

¹⁴ Marjoribanks’ telegram no. 227 of 3.03.1945 to Foreign Office, *Ibid.*; Berry’s telegrams nos. 154 and 179 of 2 and 7.03.1945 to the Secretary of State, *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1945*, Volume 5, *Europe*, (Washington: United States Government Printing Office, 1967) (hereinafter FRUS, 5), 493 and 502–503; Berry’s telegram no. 179 of 7.03.1945 to the Secretary of State, SRPAA, doc. no. 28, 130; See the volume to <http://digital.library.wisc.edu/1711.dl/FRUS.FRUS1945v05>; Vyshinski’s telegram of 1.03.1945 to Molotov, *Misiunile lui A. I. Vășinski în România. Din istoria relațiilor româno-Sovietice, 1944–1946. Documente secrete*, Colegiul de redacție al ediției române: Radu Ciuceanu (responsabil), Ioan Chiper, Florin Constantiniu și Vitalie Văratec, București (1997), doc. no. 42, 135.

¹⁵ Marjoribanks’ telegram no. 219 of 1.03.1945 to Foreign Office, PRO FO 371/48537; Giurescu 1996, 310.

Marjoribanks sought advice in London in the case of King Michael as the only solutions remained referred to the acceptance of Vyshinski’s demand – the King announcing Marjoribanks he was not going to act without consulting the Three Powers – or the abdication.¹⁶ Eden, British Foreign Secretary, proposed King Michael not to abdicate or to badly upset the Soviets (“not to take any irrevocable step”) and inquired the State Department if any item of advice can be forwarded to the Romanian King.¹⁷

Groza’s consultations with the political parties took place between March 2nd and 6th.¹⁸

According to a NKVD report dated March 5th, on March 2nd the King met with Știrbey, Dinu Brătianu and Maniu and decided to postpone as much as they can a NDF-dominated Government; Maniu, the most reluctant, preferred Soviets appointing a loyal Government then the latter should be appointed by King Michael (Maniu completely opposed to a Groza Government”, Berry noted in his diary).¹⁹ Brătianu also considered the historical parties should remain in opposition in order to dissociate from the very probable undemocratic policy of the Groza Government unless they received the Rădescu Government proportion; Constantin Titel Petrescu, the Social Democate Party leader, thought also.²⁰ Maniu recommended the nomination of dissident Nicolae Lupu, that time still the Vice-President of the National Peasant Party.²¹

No matter who would become the Prime Minister, the King insisted for the presence of the

¹⁶ Marjoribanks’ telegram no. 207 of 1.03.1945 to Foreign Office and Foreign Office telegram no. 207 of 2.03.1945 to Lord Halifax, the British Ambassador to the United States, PRO FO 371/48537.

¹⁷ Foreign Office telegram no. 260 of 2.03.1945 to Marjoribanks, *Ibid.*

¹⁸ Constantin Cesianu, “Preliminarii”, in *6 Martie. Aservirea*, 15.

¹⁹ T. A. Pokivailova, “A. Y. Vyshinski, First Deputy Commissar for Foreign Affairs of the USSR, and the establishment of the Groza Government,” in *6 Martie 1945: Începuturile comunizării României*, București, Editura Enciclopedică (1995), 55; Ion Scurtu, *Iuliu Maniu: Activitatea politică*, București, Editura Enciclopedică (1995), 124; Berry 2000, 95; Berry’s telegram no. 154 of 2.03.1945 to the Secretary of State, FRUS, 5, 492; NKVD report of 5.03.1945 to Beria, *Misiunile lui A.I. Vășinski în România ...*, doc. no. 46, 141–142.

²⁰ *Ibidem*; Berry’s telegram no. 154 of 2.03.1945 to the Secretary of State, FRUS, 5, 492.

²¹ National Peasant Party Communiqué of 9.03.1945, *România. Viața politică în documente 1945*, Editată de Arhivele Statului din România (coordonator Ion Scurtu), București (1994), doc. no. 52, 233; National Peasant Party Communiqué of 9.03.1945, PRO FO 371/48552.

National Peasants and National Liberals in the new Government.²²

On March 2nd, 18,00 hours, King Michael nominated Petru Groza as the next Prime-Minister with the task of “forming a Government of large democratic concentration with the help of all parties in normal proportion so that it might result in a complete understanding and to assure a Government of order and productive labour.”²³ Again, the Soviet censorship modified considerably the Royal Decree when announcing it.²⁴ As a consequence when discussing with the Marshal of the Court, Vyshinski considered the new Government should be based on “really democratic forces” (sic!) because the Soviets pressed for an obedient Government that would exclude National Peasants and National Liberals.²⁵ The King was sent the message from London to avoid abdication and to try to delay the formation of a pro-Soviet Government which he agreed; to postpone the new Government, the King was going to have a series of consultations with the political parties and informally notified the British accordingly.²⁶

Groza failed to convince historical parties to accept a formal participation in his Government

In the morning of March 3rd, Groza failed to be accepted by the National Liberal Party of Dinu Brătianu and the National Peasant Party (those Liberals declared they would participate only if the National Peasant Party would do also), and the Social Democate Party refused as a consequence of Tătărescu's presence; also the National Peasants' Nicolae Lupu, Emil Ghilezan and Aurel Leucăuță declined Groza's offer to become ministers.²⁷ Again, Vyshinski sent word to the King that Moscow had no wish for the presence of the National Peasants and Brătianu's Liberals in the new Government.²⁸

²² Vyshinski's telegram of 2.03.1945 to Molotov, *Misiunile lui A.I. Vășinski în România ...*, doc. no. 43, 136.

²³ Marjoribanks' telegram no. 224 of 3.03.1945 to Foreign Office, PRO FO 371/48537.

Berry 2000, 97.

²⁴ Ibid.

²⁵ Marjoribanks' telegram no. 224 of 3.03.1945 to Foreign Office, PRO FO 371/48537.

²⁶ Ibid.

²⁷ Marjoribanks' telegram no. 227 of 3.03.1945 to Foreign Office, Ibid. Giurescu 1996, 317–318.

²⁸ Ivor Porter, *Mihai I al României. Regele și Țara*, Ediția a II-a, Traducere de Gabriel Tudor, revizuită de Christian Mititelu, București, Editura Allfa (2008), 133.

According to Gheorghe Gheorghiu-Dej, Stalin opposed to any participation of historical parties; however, Groza would try unsuccessfully to grant them a minimal participation –

Also, during that day because of the problems encountered, Groza visited Michael three times that day.²⁹

King Michael's plan was that when Groza informed him of having failed to form the Government by presenting a list of ministers excluding many parties, the King would withdraw Groza's nomination. If Vyshinski pressed the Romanian King again, the latter would withdraw from Bucharest as he had done during Antonescu's regime but the solution of withdrawal from Bucharest, as it was further seen, was impossible due to the Soviet exclusive control of the city.³⁰

ACC issued orders concerning the Red Army units' occupying all Ministries and telephone and broadcasting buildings were also occupied. Soviets offered as explanation a possible coup d'état organized by Maniu and Brătianu.³¹ That day, Soviets forbade any political statements to be published in the press or to be broadcast, including the acting Rădescu Government, and Communists destroyed the press printing of “Dreptatea”, the National Peasant Party's newspaper.³²

In the afternoon of March 3rd, Groza presented a list in which 14 ministers belonged to NDF (3 Social-Democrats included), 3 ministers to Tătărescu's dissident Liberals and 2 National Peasant dissidents. The King refused to accept the list and informed Groza that he would be granted another day to continue consultations.³³ King Michael continued to declare that the Groza Government should have National Peasant and National Liberal ministers as well and thought of withdrawing Groza's mandate.³⁴ In the evening of March 3rd, Vyshinski warned King Michael to appoint the Groza Government as

Robert Levy, “Power Struggles in the Romanian Communist Party Leadership during the Period of the formation of the Groza Regime”, in *6 Martie 1945: Începuturile comunizării României*, 88.

²⁹ Pokivailova 1995, 55.

³⁰ Marjoribanks' telegram no. 227 of 3.03.1945 to Foreign Office, PRO FO 371/48537.

Shortly before the Communist demonstration of February 24th, 1945, Michael had retired two days in Sinaia – Pokivailova 1995, 53.

³¹ Marjoribanks' telegram no. 227 of 3.03.1945 to Foreign Office, PRO FO 371/48537.

³² Hlihor 1995, 22.

Report on the Fulfilment of the Terms of the Rumanian Armistice Convention, PRO FO 371/48546.

³³ Marjoribanks' telegram no. 229 of 3.03.1945 to Foreign Office, Id., 371/48537.

Giurescu 1996, 324.

³⁴ Vyshinski's dispatch of 4.03.1945 to Molotov, *Misiunile lui A.I. Vășinski în România ...*, doc. 45, 140.

Berry's telegram no. 179 of 7.03.1945 to the Secretary of State, FRUS, 5, 503.

another Government should be considered a hostile act towards the Soviet Union; the King thought seriously whether to stay or to abdicate.³⁵ Meeting with difficulties, Groza requested the King's help in dealing with Maniu and Brătianu. However, when Mihalache, Maniu's deputy, negotiated with Groza, the latter considered that he would choose the National Peasant Party ministers and their numbers without the approval of their own party's executive.³⁶

Vyshinski continued to threaten the King in order to assure the imposition of the Groza Government

Beginning with the evening of 4th March, Soviet units occupied the places around the most important public buildings, including the square of the Royal Palace, and Groza himself warned the King that day about the imposition of its Government by the future NDF demonstration.³⁷ Also the Soviets were planning to reinforce Bucharest with four or five divisions, at least two of NKVD.³⁸

The next day, King Michael took the decision of nominating a non-party Prime-Minister and if not possible, to pass his prerogatives to ACC.³⁹ According to other source, the King and leaders of the historical parties were informed that day about the American and British lack of reaction, who considered the Yalta Declaration should come into force only after the war!⁴⁰ Shortly afterwards, the

³⁵ Berry's telegram no. 179 of 7.03.1945 to the Secretary of State, SRPAA, doc. no. 28, 131.

Berry's telegram no. 179 of 7.03.1945 to the Secretary of State, FRUS, 5, 502.

³⁶ Marjoribanks' telegram no. 236 of 5.03.1945 to Foreign Office, PRO FO 371/48537.

³⁷ Nicola 1983, 22.

Porter 2008, 132.

³⁸ Pokivailova 1995, 56–58.

³⁹ Marjoribanks' telegram no. 236 of 5.03.1945 to Foreign Office, PRO FO 371/48537.

See note 7 to Berry's telegram no. 179 of 7.03.1945 to the Secretary of State, FRUS, 5, 504.

⁴⁰ Cesianu 1983, 15.

Molotov wrote nothing to Clark Kerr in the morning of March 6th about the consultations required by the Westerners in the matter of Romania, accused Rădescu of being a Fascist and urged for a new Government to ensure the order in the rear of Red Army, as Vyshinski replied the same to Marjoribanks in the same midday – Clark Kerr's telegrams no. 684 and 685 of 6.03.1945 to Foreign Office and Marjoribanks' telegram no. 244 of 6.03.1945 to Foreign Office, PRO FO 371/48538.

The Americans refused to offer any advice to Michael until Averell Harriman, the United States Ambassador in Moscow, would know the Soviet reaction to the latter's representations in the case of Romania (Foreign Office telegram no. 16 of 5.03.1945 to the British Embassy in Angora, PRO FO 371/48537); on March 7th, Molotov replied to Harriman that the Romanian crisis had lost its "keenness

King changed his mind as Vyshinski warned him about the impossibility to guarantee a Romanian State unless Groza would be appointed Prime-Minister and Groza confirmed the return of North-Eastern Transylvania and a greater tolerance in applying the armistice from the Soviet part.⁴¹ Although, immediately upon returning from the trip to Moscow, Ana Pauker announced in mid-January at the Communist meetings the returning of the Northern and Eastern Transylvania in the case of a NDF Government, this information was no longer met until Groza informed about it on March 5th.⁴² The sudden change of the King's views should be connected to Maniu and Brătianu's agreement to participate in Groza Government with half of the ministries.

Documents proved that Communist Vasile Luca tried to support the keeping of monarchy proposing that if Michael opposed to the imposition of Groza Government, a Regency would have been installed, but not a Republic and advocating to renounce to the forming of Government in a rush. According to Communist Pătrășcanu, the King hoped to gain time by proposing if Groza failed to form the Government with National Peasants and National Liberals, Savel Rădulescu to become the new Prime Minister and, if the latter also failed, Petru Groza should be appointed again.⁴³

In the afternoon, the political situation seemed to improve: some Romanian units received their arms, NDF demonstration for that day was postponed for the second day and Soviet became calmer when dealing with Romanians.⁴⁴

In the evening, new signs of tension appeared: NDF workers were mobilized for a large demonstration the next day, Groza warned the King

by this time inasmuch as the government crisis ... has been overcome by the formation of new government" (Quoted in Paul Quinlan, *Clash over Romania. British and American Policy toward Romania: 1938–1947*, Los Angeles American Romanian Academy of Arts and Sciences, 1977, 128–129).

⁴¹ Berry's telegram no. 179 of 7.03.1945 to the Secretary of State, FRUS, 5, 503.

Berry, 103.

On 4th March, Groza had warned the King about the probability of imposing a NDF-Government by the NDF demonstration the next day (the demonstration was postponed for 6th March) – Porter 2008, 133.

⁴² Marjoribanks' telegram no. 75 of 23.01.1945 to Foreign Office, PRO FO 371/48536.

⁴³ NDF Council Shorthand Report of 5.03.1945, *România. Viața politică în documente 1945*, doc. no. 34, 179–180.

⁴⁴ Marjoribanks' telegram no. 236 of 5.03.1945 to Foreign Office, Id. 371/48537.

Probably, the demonstration was delayed until March 6th in order that Marshal Malinovski, normally a front commander, should certainly arrive to Bucharest.

that he should appoint the new Government with or without Maniu and Brătianu's agreement and Schuyler wrote a letter to General Susaikov, the commanding Soviet of ACC, about the possibility of a NDF coup d'état that would happen that night, during the next day's demonstration or after that demonstration.⁴⁵ Susaikov refused to hold an ACC meeting. According to Schuyler, 15 Communists had the mission to assassinate Maniu, Brătianu and Rădescu.⁴⁶ Schuyler and Stevenson hoped a meeting of ACC should be held next day, at midday, and they would propose that the NDF mass demonstration should be canceled and a process of disarming the civil population would also begin.⁴⁷ When meeting Susaikov, Schuyler also told about the NDF prepared coup d'état and supported his point of view with the fact that Groza had informed the King he would not answer for consequences. On the contrary, Susaikov replied NDF represented the Romanian people because it was a coalition of many democratic parties (sic!).⁴⁸

Schuyler believed the Romanian Government should continue its existence as an all-party Government and requested Susaikov's help that there was no need to be changed by the next day demonstrations. Susaikov replied the new Government was King Michael's decision and the latter had begun to listen to his people's voice since August 23rd, 1944⁴⁹.

In the morning of March 6th, when Marjoribanks, Stevenson, Schuyler and Berry held a meeting, they received information from General Rădescu regarding his proposal to defend Bucharest key buildings with 3 000 veterans as NDF sympathizers would try to seize those buildings after the demonstration; they refused to send him any reply.⁵⁰ It was clear that the Westerners had no real means to support a political or a military movement in Romania, at least for the time being; Mircea Ionnițiu, the King's private secretary, had already passed this information to the Palace in the evening of March 5th.⁵¹

In the evening of 5th March fearing that a Government without historical parties would

mean in time the end of them and of the monarchy because the Cabinet had the law making and judge nomination powers due to the state of war, the King and the Queen-Mother summoned again Maniu and Brătianu at a meeting in order to have them accept half of the ministries (which they did as we have already presented), late in the night Groza informed King Michael that NDF did not accept only half of the ministries.⁵²

Vișoianu, former Minister of Foreign Affairs, and Rădulescu, President of Romanian Commission for Fulfilling the Armistice, advised the King to abdicate, the Queen-Mother preferred Regency but the Marshal of the Court, Negel, the former Prime Minister, General Constantin Sănătescu, and Patriarch Nicodem opposed to abdication⁵³. Arthur Gould Lee remarked Maniu kept the proposal that the Groza Government should be invested exclusively by the Soviets but the British did not informed accurately upon the date (if it was the evening of March 5th or the day of March 6th although surprisingly he let us think of March 6th); on the contrary, Berry noted Maniu did not send any message to the King on March 6th.⁵⁴ At 17,00 hours (on March 6th), King Michael met Brătianu and inquired which of the two already prepared Royal Decrees – one of abdication and other investing Groza as Prime Minister – he should sign; Brătianu recommended him he should stay on.⁵⁵ Although the King required Maniu's presence as well, the latter could not attend since he was immobilized by a knee injury; the fact that Maniu did not send one of his deputies represented for all Maniu's option for the King's abdication.⁵⁶ Did again the King change his mind? We think he did. At noon (on March 6th), while telling Groza he accepted a new government, the King, knowing Maniu's reluctance towards Groza, allowed to be made an informal demand to be granted sanctuary for him and his mother at the British Mission as he

⁴⁵ Stevenson's RAC no. 559/165 of 5.03.1945 to War Office, PRO FO 371/48538.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Stevenson's RAC no. 593/429 of 7.03.1945 to War Office, Ibid.; Giurescu 1996, 340–342.

⁴⁹ Stevenson's RAC no. 593/429 of 7.03.1945 to War Office, PRO FO 371/48538.

⁵⁰ Stevenson's RAC no. 568/428 of 6.03.1945 to War Office, Ibid.

⁵¹ Porter 2008, 133–134.

⁵² Arthur Gould Lee, *Coroana contra secera și ciocanul. Povestea regelui Mihai al României*, Traducere din limba engleză de Maria Bică, București, Editura Humanitas (1998), 181; Berry 2000, 100; Stevenson's RAC no. 568/428 of 6.03.1945 to War Office, PRO FO 371/48538.

⁵³ Berry's no. 179 of 7.03.1945 to the Secretary of State, FRUS, 5, 504; Apostol Stan, *Iuliu Maniu: naționalism și democrație. Biografia unui mare român*, București, Editura Saeculum I.O. (1997), 457; Berry's telegram no. 179 of 7.03.1945 to the Secretary of State, SRPAA, doc. 28, 132.

⁵⁴ Gould Lee 1998, 182–183.

Berry's report of 17.03.1945 to the Secretary of State, *România. Viața politică în documente 1945*, doc. 47, 212.

⁵⁵ Porter 2008, 134.

⁵⁶ Berry's report of 17.03.1945 to the Secretary of State, *România. Viața politică în documente 1945*, doc. 47, 212.

intended to abdicate (we consider only abdication could make the Soviets to accept to travel from the Palace to British Mission).⁵⁷ We may consider that Michael, between noon and 17,00 hours, decided to not allow the Groza Government, formed without the historic parties, to be sworn in front of him, but Brătianu convinced him that occasion the contrary. At 14,00 hours Groza paid a short visit to Maniu in order to convince him to accept the same minimal participation, without the possibility of the National Peasant Party to choose Ministries of Interior and Foreign Affairs; Maniu refused the proposal and because Groza was not willing to guarantee other several demands of National Peasants (liberty of press, of labour or of assembly), also National Peasants mentioned that visit was only the second made by Groza to them and Groza informed them National Liberals refused to become members of his Government⁵⁸. The minimal participation did not reach any agreement when Groza visited Brătianu.⁵⁹

To put more pressure on the King, Marshal Malinovski, nominal Chairman of ACC, returned unexpectedly to Bucharest and announced the King in the morning of March 6th he would be arrested if he refused Groza Government.⁶⁰ *Vyshinski phoned to the King that morning and inquired whether he decided to a new Government to be formed while Groza was still during the audience* and, before noon, King Michael accepted the item of news concerning the formation within “the course of the day” (according to Berry) of the new Government to be presented on Radio Bucharest at 14,00 hours (emphasis added).⁶¹ However, the simple announcement was made only at 16,00 still “details would be given later” (according to Berry) by not presenting the ministers’ list, Groza delaying it to have the result of the meetings with Maniu and Brătianu, followed by a new audience to the King for an hour and a half where Groza put the King in the situation to choose between abdication or the immediate installment of his Government.⁶²

⁵⁷ Stevenson RAC no. 570/165 of 6.03.1945 to War Office, PRO FO 371/48538.

⁵⁸ National Peasant Party Communiqué of 9.03.1945, *România. Viața politică în documente 1945*, doc. 52, 233. National Peasant Party Communiqué of 9.03.1945, PRO FO 371/48552.

⁵⁹ Cortlandt Van Rensselaer Schuyler, *Misiune dificilă. Jurnal (28 ianuarie 1945 – 20 septembrie 1946)*, Ediție îngrijită de Alexandru Oșca și Mircea Chirițoiu, București, Editura Enciclopedică (1997), 63.

⁶⁰ Gould Lee 1998, 182.

⁶¹ Berry 2000, 100; Cesianu 1983, 16.

⁶² Berry 2000, 100; Schuyler 1997, 62–64; Michael’s refusal to withdraw Groza’s mandate would have had no relevance

During all those meetings, from 15,00 to 17,00 (according to Berry), the NDF demonstration of 50 000 people took place.⁶³ *At the demonstration, as a consequence of Michael’s decision told to Groza before noon, Communist Vasile Luca solicited to speakers not to criticize the King* (emphasis added).⁶⁴

Around 18,00 hours while the King was with Groza, Vyshinski phoned to know if the Government was accepted as Moscow needed to know. Tired, Michael accepted and started to sign the ministers’ nomination decrees.⁶⁵

At 19,00, the new Government were sworn in and around 21,00 hours Vyshinski and Marshal Malinovski were received by the King, the Soviets expressing their satisfaction for the Groza Government.⁶⁶

Few months later, Groza told the King he had the proclamation of a republic in the pocket when his Government were sworn in.⁶⁷

According to Social-Democrate Lothar Rădăceanu, Michael’s dissatisfaction became higher since the office of Under-Secretary for Public Order and State Safety remained in Communist hands, the latter keeping General Virgil Stănescu, who was accused by Rădescu in February of preparing a coup d’état with Groza by hiding large quantities of ammunition and guns.⁶⁸ Also we should not forget the refusal of National Peasants and National Liberals although justified since they were severely mistreated.

While the Soviet delegation was with the King, Stevenson visited ACC headquarters and announced General Vasiliev about the sanctuary already granted to General Rădescu in the British Mission in accordance with the instructions of the

because the Soviets certainly would refuse to announce it in the press or to the radio – “Un conflict inerent de obiective pentru lumea postbelică. Relatarea reprezentantului American în Comisia Aliată de Control în România”, SRPPA, doc. no. 1, 43).

⁶³ Berry 2000, 100; Giurescu 1996, 330; NKVD report of 7.03.1945 to Beria, *Misiunile lui A.I. Vășinski în România. Din istoria relațiilor româno-Sovietice, 1944–1946. Documente secrete*, doc. no. 51, 150.

⁶⁴ Porter 2008, 134.

⁶⁵ Gould Lee 1998, 183.

⁶⁶ Berry 2000, 101; Their Excellencies Mr. A. Y. Vyshinski and Mr. Marshal R. Malinovski’s audience of 6.03.1945 to the King, Ciobanu, 243–244.

⁶⁷ Gould Lee 1998, 184.

⁶⁸ Dominion Office telegram no. 351 of 23.02.1945 to the Governments of Canada, Australia, New Zealand and South Africa, Id., 371/48536; NDF Council Shorthand Report of 5.03.1945, *România. Viața politică în documente 1945*, doc. no. 34, 179; *Istoria Românilor*, vol. IX, *România în anii 1940–1947*, București, Editura Enciclopedică (2009), 1099–1101.

British Government.⁶⁹ Late in the same evening irritated by the asylum granted to Rădescu, Susaikov made a tremendous blunder when wanted to inform in writing Stevenson that the order and security in Romania was assured by the ACC lead by the Soviet High Command.⁷⁰ The document, found in copy in the former Soviet Foreign Ministry, proved the imposition of the Romanian Government by the Soviets. We could not find the documents in the British Foreign Office (Stevenson's note possibly regarded the Rădescu's sanctuary and the need of protecting the British Mission by the Red Army units and Susaikov's reply) which entitle us to think Susaikov's reply was not delivered to the British. However, the Soviet document relevates Soviets admitting their omnipotence in occupied Romania. A possible answer for not being delivered resided in the fact that immediately upon the installment of Groza Government, the Soviets encouraged the Great Britain and the United States to resume diplomatic and political relations with the Romanian Government in order to admit it was "truly democratic" and not imposed by Soviets; this Soviet policy should have determined the British to demand the protection of their Mission by the Romanian Army acted under Groza Government.

At 23,00 hours (London time) Foreign Office informed the British Mission about the granting of sanctuary to the King and the Queen Mother if they should apply but the British Government was hoping the United States Mission should offer asylum for one or two of them (Rădescu and the two Royals).⁷¹ Even if the telegram had been sent seven hours earlier, we think the Royals could have arrived at the Mission if two conditions had been fulfilled: the abdication and the Soviet agreement that the Royals may be allowed to travel in the occupied Bucharest from the Palace to the British Mission.

The United States Mission remained reluctant in the matter of granting sanctuary and considered the ones that would be offered the asylum should be sent into the Soviets hands if the latter

demanded.⁷² The Americans also believed the sanctuary should be granted "in extreme necessity requiring emergency protection from physical violence"; an usual case of sanctuary should be presented firstly to the ACC and if ACC accepted, including the Soviets, should be granted sanctuary on behalf of ACC.⁷³

Unfortunately the next day, the British officials of Foreign Office had to admit that Vyshinski's threats to Michael during his trip to Bucharest, that the refusal would mean an offense for Stalin, had done the effect.⁷⁴

On March 7th, a NDF press release published in "Scântea" mentioned the refusal of the two historic parties to accept two or three ministries for each. However, historical parties privately distributed leaflets according to which Groza offered some minister positions without portfolios chosen by him!⁷⁵

Historic parties believed Groza should have waived his mandate as he failed to form a "Government of large democratic concentration". Actually for Schuyler, the new Government represented King Michael's first unconstitutional decree because historical parties refused to take part in it (Romania had no Parliament and the presence of all major parties was essential).⁷⁶

Conclusions

The paper analyses the imposition of a loyal Soviet Government in Romania, headed by the puppet Prime-Minister Petru Groza, in the time-frame March 1st–6th, 1945.

Vyshinski, Deputy People's Commissar for Foreign Affairs, was sent to Bucharest in order to supervise the installment of such a Government upon forcing the dismissal of Rădescu Government by threats. To be sure of success, the Soviets ordered many Romanian units to leave for front, the ones remained in Bucharest were disarmed, the forces of police and gendarmerie were diminished numerically and only King Michael kept the sentries at his Palace during the crisis. Provided with no help from NDF, Prince Știrbey waived his mandate as Prime-Minister. Required by Vyshinski, the King nominated Petru Groza as Prime Minister but his

⁶⁹ Stevenson's RAC no. 576/165 of 6.03.1945, PRO FO 371/48538.

⁷⁰ Copy of Susaikov's dispatch of 6.03.1945 to Stevenson (delivered?), *România și Armistițiul cu Națiunile Unite. Documente*, vol. II, Editată de Arhivele Statului din România (coordonator Marin Radu Mocanu), București (1995), doc. no. 63, 256–257.

⁷¹ Foreign Office telegram no. 282 of 6.03.1945 to Marjoribanks, SRPAA, doc. no. 26, 126–127; Foreign Office telegram no. 282 of 6.03.1945 to Marjoribanks, PRO FO 371/48538.

⁷² Le Rougetel's telegram no. 401 of 9.04.1945 to Foreign Office, Id. 371/48540.

⁷³ Halifax's telegrams no. 1524 and no. 1528 of 8.03.1945 to Foreign Office, Id. 371/48538.

⁷⁴ Outward telegram no. 410 of 7.03.1945 to the Governments of Canada, Australia, New Zealand and South Africa, Id. 371/48537.

⁷⁵ Berry 2000, 102.

⁷⁶ Schuyler 1997, 63.

Government should have consisted of all parties. Groza offered a minimal participation to the historical parties, although they represented the political majority of the Romanian people. Refusing to become Soviets' puppets, historical parties declined the offer. Normally, the King should have withdrawn Groza's mandate as he failed to form a national union Government, but Vyshinski warned the King to change his mind; if not, the new Government would be installed by the mass demonstration of March 6th. The King urged the historical parties to accept a lesser degree of importance in the new Government, but Brătianu and the more reluctant Maniu refused. In the afternoon of March 6th, the Romanian King inquired Brătianu if he should abdicate; the latter convinced him to stay on, although he had to accept the imposition of a loyal Government to Soviets, but this would grant the return of Northern and Eastern Transylvania.

Should the King have refused to accept the Groza Government? The refusal meant the imposition of the latter by the March 6th demonstration and the end of monarchy, but the British Foreign Office advised him not to abdicate or to badly upset the Soviets. My opinion is that King Michael chose well because Romania was granted the return of Northern and Eastern Transylvania only in the evening of March 5th by the voice of Groza, the Great Britain and the United States could not help Romania since they had to deal with the Soviets in the matter of Polish Governments (pro-Soviet and the London Government) and the war with Japan and the imposition of a Republic would only intensify the process of installing the Communist regime; later, it was proved that only a country unoccupied by Soviets could oppose to the Soviet interferences (the case of Tito in Yugoslavia and of Greece).

Appointing under duress a loyal Government to the Soviets, King Michael still preserved the chance to revoke in a proper time the Government as he remained the head of state (at the Potsdam Conference, the United Kingdom and the United States refused to admit the Groza Government was democratic and representative and encouraged Michael to begin the Royal Strike in the last part of 1945 when the King tried but did not succeed to dismiss the Groza Government due to the everlasting Soviet support manifested by the presence of the Red Army).

REFERENCES

Archives

The Microfiches of Great Britain, Public Record Office, Foreign Office 371/48536, 371/48537, 371/48538, 371/48540, 371/48546, and 371/48552 (studied at the Romanian National Archives, Folder Microfiches England, envelopes nos. 80, 81, 82, 84, 90 and 96).

Published Documents and Memoirs

B. Y. Berry, *Romanian Diaries, 1944–1947*, Edited by Cornelia Bodea, Iași – Oxford – Portland, The Center for Romanian Studies (2000).

I. Calafeteanu, "Audiențele lui Vișinski la rege", *Magazin istoric* XXXIV, no. 3 (396)/(2000): 9–14.

Idem, *Politică și exil. Din istoria exilului românesc, 1946–1950*, București, Editura Enciclopedică, 2000.

I. Chiper, F. Constantiniu, A. Pop, *Sovietizarea României. Percepții anglo-americane (1944–1947)*, București, Editura Iconica (1993).

M. Ciobanu, *Convorbiri cu Mihai I al României*, București, Editura Humanitas (1991).

Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1945, Volume 5, *Europe*. Washington: United States Government Printing Office (1967).

Misiunile lui A.I. Vășinski în România. Din istoria relațiilor româno-sovietice, 1944–1946. Documente secrete, colegiul de redacție al ediției române: Radu Ciuceanu (responsabil), Ioan Chiper, Florin Constantiniu și Vitalie Văratice, București (1997).

România și Armistițiul cu Națiunile Unite. Documente, vol. II, Editată de Arhivele Statului din România (coordonator Marin Radu-Mocanu), București (1995).

România. Viața politică în documente 1945, editată de Arhivele Statului din România (coordonator Ion Scurtu), București (1994).

C. Van R. Schuyler, *Misiune dificilă. Jurnal (28 ianuarie 1945 – 20 septembrie 1946)*, ediție îngrijită de Alexandru Oșca și Mircea Chiritoiu, București, Editura Enciclopedică, 1997.

Sources

M. A. Dudoi, "Acordarea azilului pentru Generalul Rădescu la Legația Britanică", *Analele Universității din Craiova. Istorie* 1(17)/2010: 233–240.

Idem, The activity of Air Vice Marshal Donald F. Stevenson, Head of the British Military Mission in Romania (1944–1945), *Analele Banatului, S.N., Arheologie-Istorie*, XX, 2012.

D. C. Giurescu, *Guvernarea Nicolae Rădescu*, București, Editura All (1996).

A. Gould Lee, *Coroana contra secera și ciocanul. Povestea regelui Mihai al României*, traducere din limba engleză de Maria Bică, București, Editura Humanitas (1998).

C. Hlihor, "Rolul armatei sovietice de ocupație în schimbarea regimului politic din România", in *6 Martie 1945: Începuturile comunizării României*, București, Editura Enciclopedică (1995).

Istoria Românilor, vol. IX, *România în anii 1940–1947*, București, Editura Enciclopedică (2009).

R. Levy, "Power Struggles in the Romanian Communist Party Leadership during the Period of the formation of the Groza Regime," in *6 Martie 1945: Începuturile comunizării României*.

T.A. Pokivailova, "A.Y. Vyshinski, First Deputy Commissar for Foreign Affairs of the USSR, and the establishment of the Groza Government," in *6 Martie 1945: Începuturile comunizării României*.

I. Porter, *Mihai I al României. Regele și Țara*, ediția a II-a, traducere de Gabriel Tudor, revizuită de Christian Mititelu, București, Editura Allfa (2008).

P. Quinlan, *Clash over Romania. British and American Policy toward Romania: 1938–1947*, Los Angeles, American Romanian Academy of Arts and Sciences (1977).

L. Saiu, *The Great Powers and Rumania, 1944–1946. A Study of the early Cold War Era*, New York/Boulder, East European Monographs (1992).

I. Scurtu, *Iuliu Maniu: Activitatea politică*, București, Editura Enciclopedică (1995).

A. Stan, *Iuliu Maniu: naționalism și democrație. Biografia unui mare român*, București, Editura Saeculum I.O. (1997).

J. F. Soulet, *Istoria Europei de est de la al Doilea Război Mondial până în prezent*, translation by Marius Roman, Iași, Polirom Publishing Press (2008).

CLISURA BĂNĂȚEANĂ (A DUNĂRII) – ENCLAVĂ IUGOSLAVĂ NORD-DUNĂREANĂ ÎN ANII 1944–1947 SAU EXPERIMENT COMUNIST ROMÂNESC „AVANT LA LETTRE”

Miodrag Milin*, Andrei Milin**

Cuvinte cheie: *Straja națională, partizani, OZNA, FAS, Consiliul voluntarilor slavi, Biserica Albă*
Keywords: *national guard, partisans, OZNA¹, FAS², The Council of volunteers Slaves, White Church*

The Banatian Canion (of Danube) – an Yugoslav North-danubian Enclave in the 1944–1947 Years or a Romanian communist Experiment “avant la lettre”
(Abstract)

The article tells about an event from the end of WWII, an intention for the secession of a douzaine of villages from the Romanian North-side of Danube (so-called „Banatian Canion” or „Clisura”) and their integration into Communist Yugoslavia. The authors give their comments to a series of 15 documents originated from Serbian Archives in Belgrade (namely *the fund of the Council of Serbian Volunteers in White Church*) whitenssing on their plans of separation; and from Archives of Romanian Securitate (CNSAS) in Bucharest, presenting their state-criminal plans and works.

Preliminarii

În toamna anului 1944 Armata Roșie se lăpăra vertiginos de Belgrad. Ca să fie la înălțimea misiunii de eliberare a capitalei și Armata iugoslavă a partizanilor lui Tito făcea strădanii deosebite pentru a-și fortifica potențialul combativ.

Printre numeroasele noi centre de recrutare ale luptătorilor-voluntari antifasciști prindea astfel viață, prin luna septembrie, și cel de la Biserica Albă.

Cunoscutul istoric de mai târziu al relațiilor româno-sârbe, Nikola Gavrilovici din Moldova Veche, fost cadru înrolat în armata veche iugoslavă, prin 1943 abia a scăpat cu zile din încercările cumplite ale prizonieratului și de muncă forțată în Germania. Revenit acasă, n-a ezitat să se înroleze, luptând activ, în detașamentul de partizani ce opera prin Banatul de sud. Intelectual, cu convingeri antifasciste, astfel și-a câștigat un remarcabil ascendent, de om al vremurilor noi, printre conaționali săi din clisură³.

*Academia Română, Filiala Timișoara, email: miomi333@yahoo.com.

** Muzeul Satului Bănățean Timișoara, strada Avram Imbroane, nr. 1, email: andrei.milin@mail.com.

¹ Tito's Secret Police.

² Anti-fascist Front of Slaves.

³ Miodrag Milin, Andrei Milin, *Sârbii din România și relațiile româno-iugoslave (1944–1949)*, Timișoara (2004), 71–74.

În euforia mitizatelor gărzi patriotice-muncitorești, singurul sprijin de nădejde al Armatei Roșii, la sugestia Regionalei PCR Reșița au luat ființă și prin Clisură asemenea formațiuni locale de autoapărare și sprijin al „eliberatorilor”. Acesta s-a arătat a fi și un aranjament convenabil pentru sutele de dezertori de tot felul care mișunau prin zona de frontieră a Munților Banatului. Doar la Moldova Veche avem date că s-au înscris pe tabel 333⁴ de asemenea gardiști-străjeri. Spunem „străjeri” și după specificul locului, în fosta Granița militară bănățeană⁵. Termenul are și o conotație cu totul specială, *Narodna straža*, gărzile naționale sârbești din 1918, fiind sprijinul cel mai important al Armatei sârbe, după 13 noiembrie, când au intrat în vigoare prevederile Armistițiului de la Belgrad, care institua administrația provizorie sârbească în sudul Ungariei de atunci (Voivodina și Banatul)⁶.

⁴ Serviciul județean Timiș al Arhivelor Naționale, *Fond Uniunea asociațiilor culturale democrațe slave din România (UACDSR)*, d. 4/ 1945, 76–80. Tabel nominal cu membrii Frontului antifascist slav (FAS) din Moldova Veche, 25 februarie 1945. După intervenția în forță a Jandarmeriei de la Oravița, din noaptea de 27 ianuarie 1945, Straja populară a fost destituită și membrii acesteia au aderat în masă la FAS.

⁵ Localitatea Straja se află în apropiere de Vârșeț, pe drumul spre Biserica Albă.

⁶ Vezi mai sus, în numărul de față, studiul nostru: D. Njegovan, M. Milin, *Voivodina la 1918*.

De data aceasta „străjerii”, avizați de PCR, se afișau însă și cu simboluri iugoslave pe caschetă (steaua roșie), cu ecusoane de umăr gravate în litere chirilice și cu mare dispreț față de autoritățile „semi-fasciste” rămase de la Antonescu. Iar îndrumarea o căutau de la Biserica Albă și omul lor de acolo, care le „garanta” protecția din partea armatei iugoslave, profesorul Gavrilovici⁷.

Curând apar noi fapte și personaje, emblematice acestui capăt de țară dar și sfârșit de lume, așezată și rânduită cândva cu mai multă chibzuială și înțelepciune.

Sunt prime semne adevărate, că se prăbușește o lume și în loc se așează o grotescă improvizatie:

Linia „Belobreșca – Biserica Albă – Moscova” și defectarea ei lamentabilă

Dacă la Timișoara prindeau viață fronturi panslave și antifasciste, de inspirație mai degrabă sovietică⁸, în Clisură, Tito și oamenii lui trec de-a dreptul la fapte: pe 10 și 11 decembrie au loc două consfătuiri, regizate de OZNA⁹, la Biserica Albă. Prima, după metodologia orchestrărilor de masă, era cea pregătitoare, a Consiliului provizoriu al sârbilor voluntari din clisură pentru lupta antifascistă (și în fapt, alipirea la Iugoslavia). Următoarea, desemnarea propriu-zisă a respectivului consiliu de alipire. Aceiași oameni, de două ori, rezoluțiile bătute la aceeași mașină de scris, cu aceleași greșeli și neconcordanțe minore, repetate¹⁰.

De fapt, cine sunt actorii primi și cum au ajuns ei în scena aceasta extrem de „mișcătoare” a istoriei noastre recente. Ei sunt mai degrabă niște răătăciți, debusolați, pe căile istoriei. Pe lângă prezența sporadică a profesorului Gavrilovici, militant antifascist de-adevăratelea dar și un nostalgic al strajelor sârbești de altădată, apare ca o interfață constantă

în „zonele fierbinți” figura învățătorului iugoslav (cândva în post la Divici) Miloš Šaletić.

În toiul recrutărilor și instruirii politice de la Biserica Albă, îl aflăm pe Miloš Šaletić în calitatea de comandant al orașului. Peste câteva luni, din biroul său de delegat al Regiunii militare Voivodina pe lângă Comisia aliată de control, de la Timișoara, același Šaletić va supraveghea (ori îndruma) pregătirile exaltaților activiști sârbi pentru congresul de „democratizare a României”¹¹.

Deocamdată însă, revenim la Biserica Albă. Šaletić este aici comandantul militar în exercițiu; comandantul OZNA este (maiorul?) Slobodan Paulievici; iar șeful de partid iugoslav (comisarul politic) Zoran Vuletić, voluntar de frunte la partizani, originar din Socol.

Avem deci oameni de pe la Moldova Veche, din Socol, Divici; dar nucleul „fierbinte” al Clisurei îl vor constitui, de acum înainte, cei de la Belobreșca. Și aici, ca să fim mai convingători, trebuie să spunem o poveste, tristă și chiar tragică,¹² ca mai toate cele despre război.

Pomeneam de activitatea în regiune a unor subunități de partizani, cu incursiuni sporadice și pe malul românesc al fluviului, având puncte de sprijin în satele sârbești. Unul era în satul Belobreșca, unde acționa în ilegalitate un comunist și fost student belgrădean de-al locului, Jarko Despotovici. Cu vreo două săptămâni înainte de 23 august 1944 o asemenea grupă, infiltrată de pe malul sârbesc, a fost surprinsă și anihilată de jandarmii de la pichet, din Belobreșca. Au fost capturați doi: bărbatul, rănit, a fost ucis în bătaie; iar femeia, rănită și ea, a fost dusă la Moldova Nouă, la spital, sub escortă. Despotovici a încercat tot posibilul pentru a-și elibera camarada. S-a înțeles cu jandarmii pentru o sumă de bani. A luat apoi legătura cu un consătean, angrosist și om cu stare, Slavko Stoikovici. Și acesta simpatiza cu cauza, însă opțiunile sale erau pro-monarhice. În urma discuției, negustorul s-a oferit să acopere jumătate din suma solicitată, restul fiind în sarcina comunistilor. Disperat și fără de soluție, Despotovici l-a amenințat pe Stoikovici, cu revolverul armat, să dea toți banii. S-a iscat o dispută mai aprigă, Stoikovici smulgându-i arma și răbindu-l grav.

⁷ Inutil de adăugat că, după „pogromul” jandarmilor din noaptea de Sf. Sava (27 ianuarie 1945) s-a terminat și cu „straja” de la Moldova Veche și cu prezența profesorului Gavrilovici în România. M. Milin, A. Milin, *op. cit.*, 44–45.

⁸ Vezi Însemnările despre FAS și UACDSR de Bojidar Stanoevici, în Andrei Milin, Miodrag Milin, Tvetco Mihailov, *Sârbii din România în vremea Comunismului*, Timișoara (2011), 45 și urm.

⁹ OZNA, Odbor za zaštitu naroda/Consiliul securității poporului, Securitatea lui Tito. Vezi subiectul pe larg, într-o excelentă monografie, Kosta Nikolić, *OZNA – mać revolucije/OZNA – spada revoluției*, Beograd (2013).

¹⁰ La **anexele 1 și 2**, membrii comitetelor **de inițiativă** și ai celui **permanent** sunt aceiași, cu nume repetate. O singură excepție, Dolici Ilija, a doua oară trecut ca Dolici Mita; greșeala se repetă, identic și în al doilea document. Dintre toate anexele acestui consiliu al sârbilor din Clisura, primele două sunt de departe mai elaborate birocratic decât restul, vădind cu evidență, o mână de „expert” în producerea lor.

¹¹ Congresul acesta, preconizat a se deschide la 8 mai 1945, în sala manej a Cazarmei „Transilvania” din Timișoara, a fost stopat, existând (nu întâmplător!) bănuiele despre o propagandă iugoslavă mascată privind alipirea Banatului. Vezi la M. Milin și A. Milin, *Sârbii din România și relațiile româno-iugoslave...*, 45–52.

¹² Subiectul a fost prelucrat literar de către Dumitru Radu Popescu, în nuvela *Duios Anastasia trecea*. Tema s-a bucurat și de o abordare cinematografică.

Fapta s-a petrecut în preajma gospodăriei familiei Radosavlievici, de la marginea satului. De față erau și frații Radosavlievici, Nikola, mai în vârstă, infirm (cocoșat)¹³ și Svetomir, tânăr mecanic și aderent, de asemenea, al partizanilor comuniști. Stoicovici s-a predat de îndată la Pichet, relatând propria-i versiune a faptelor. Frații Radosavlievici l-au adăpostit pe rănit, care avea dureri atroce și cerea să-i fie curmate suferințele, să nu cadă viu pe mâna jandarmilor. Se pare că fratele mai în vârstă a preluat asupra sa cumplita povară a omorului, dând apoi zvon prin sat că eroul comunist a fost asasinat de *cetnikul*¹⁴ Stoikovici. Ca să dispară orice dubiu și să se împiedice cercetările asupra cadavru-lui, mortul a fost împins de cei doi într-o groapă cu var nestins. Spectrul morții s-a abătut și asupra celei din urmă victime a incidentului nocturn de la Dunăre: partizana rănită a fost ridicată de la spital de „pedanta” poliție germană de frontieră și executată la Biserica Albă, cu doar câteva zile înainte de eliberare¹⁵.

Trec alte câteva săptămâni, s-au retras germanii, au venit rușii, partizanii umblă în voie prin satele Clisurii în căutarea jandarmului Ion Babu, cel implicat la Belobreșca și a altor oficiali care le-au făcut probleme „antifasciștilor cinstiți”, era căutat peste tot prin Banat și de negăsit Stoikovici contra-bandistul, colaboraționistul și „asasinul cetnic”¹⁶.

În urma episodului nefericit și cam la voia întâmplării, cu straja populară a „chiulangiilor și dezertorilor” [„*zabušanti*”] de prin sate, o formulă mai revoluționară de implicare a „voluntarilor” a fost concentrarea acestora, pe liste, în așa-numitul **Consiliu al voluntarilor slavi din Clisura bănățeană** [*Odbor Slovena dobrovoljaca Banatske klisure*] reunit la 11 decembrie 1944 la Biserica Albă.

După informații abia de curând accesibile (vezi anexele) putem deduce că organizarea structurii amintite s-a făcut pe baze militare, cu sediul în Comenduirea unității (implicit și a OZNA) și angajarea factorilor locali, de prin satele bănățene

ale Clisurii. Arătam în altă parte că era în toi în acele zile o intensă campanie propagandistică iugoslavă, de capacitate a Omului de la Kremlin, pentru consimțământul la materializarea unor determinate intenții anexioniste, inclusiv în Banat¹⁷.

Deci, în timp ce fruntașii iugoslavi Hebrang și Kardelj se întrețineau pe teme românești la Moscova cu Stalin, în teren lucrurile s-au și pornit, prin operațiunea poliției secrete din cadrul armatei iugoslave: s-au convocat „voluntarii Clisurei”, s-au redactat îngrijit liste cu oameni ai locului, în frunte fiind propulsat un „om greu”, Bogdan Despotovici, fratele continuator, asociat cu mitul recent al jertfei comuniste de la Belobreșca.

Că oamenii de la Biserica Albă nu erau suficient de pregătiți pentru ceea ce-și puseseră în gând ne-o arată însă derularea faptelor.

Pe lângă sediu, **Consiliul voluntarilor...** a lăsat urmașilor și un **fond de arhivă**, cu un registru de peste 500 de acte emise, pe parcursul a mai bine de doi ani (iarna lui 1944 – primăvara lui 1947). Acum apare cu adevărat improvizația, rod al neștiinței haotice și inculturii militante, fuzionată într-un trist crochiu de statalitate cu iz folcloric, „de Belobreșca”. Deducem din primele acte că acest Consiliu (...) avea rol central, de Consiliu de eliberare națională și alipire a Clisurii la Iugoslavia democrată și federativă. Apoi, luăm act și de prezența unui sigiliu al Consiliului (...) cu însemnele statalității iugoslave (steaua roșie). Pe măsură ce timpul trecea și entuziasmul „unionist” al foștilor „voluntari” pălește, documentele spun acum că numai avem de-a face cu o părticică de Iugoslavie ci Clisura bănățeană este, totuși, România.

Ce mai caută atunci în Iugoslavia „consilierii” inventați de OZNA și rămași fără de „obiectul muncii”. Ei se joacă în continuare de-a reprezentanții „nu știu cui”, coborând întreaga prestație la nivelul scandalului sătesc. Țin ședințe „incendiare”, mimând de-acum revoluția, cu actori de prim plan din satul de pomină: Nicola Radosavlievici, fără să fie investit în vreo calitate oficială, dar omniprezent la Biserica Albă, ca om „de casă” și consătean de-al lui Bogdan Despotovici (și parte componentă, vie și întunecată, a legendei Clisurii), delirează cu acuzații pe hârtie, împotriva obsedantului dușman-chiabur-cetnic-asa-sin Stoikovici dar și împotriva altor consăteni, aflați cu păcate colaboraționiste ori chiar „iubitori de fasciști”. Curg frazele sforăitoare despre „sângele vărsat” al partizanilor, amenințări cu pistolul în stânga și dreapta, doar-doar își va prelungi clipele de „extaz revoluționar” în prim-planul scenei din Clisură; peste câțiva ani, anchetat de Securitate, încerca să-și

¹³ Era un autodidact cu o remarcabilă inteligență intuitivă și o devoratoare ambiție de afirmare în fața propriilor conaționali și consăteni. O caracteristică frecvent întâlnită la oamenii din Clisura, foști grăniceri ai Imperiului, acum în uitare și pauperizați. Cei din Belobreșca se considerau pe sine „fala Clisurii” și trăiau aceste frustrări cu și mai mare intensitate.

¹⁴ Cetnicii, partizani iugoslavi pro-monarhici, reprimați de OZNA.

¹⁵ Detaliile sunt după „Însemnările...” lui Boja Stanoevici, în A. Milin, M. Milin, T. Mihailov, *Sârbii din România în vremea Comunismului...*, 43–45.

¹⁶ Petre Țurlea, *Români din Serbia 1940 – 1944*, Editura Enciclopedică, București, (2012), 137–139. O relatare foarte sugestivă a haosului politic din Clisura, în octombrie 1944.

¹⁷ A. Milin, M. Milin, T. Mihailov, *op. cit.*, 307–308.

adapteze partitura la noile condiții ale „democrației populare” românești, explicând anchetatorilor că pe o hartă ce o creionase spre folosul partizanilor, s-a străduit să facă „cât mai mică” porțiunea din Clisură ce se presupunea că revine Iugoslaviei¹⁸. Un altul, care și el se sustrăgea de la încercările frontului adevărat, străbătea în goana motocicletei cu ataș satele de la Dunăre, difuzând mesajul despre noua putere de la Biserica Albă, căreia toți erau datori să-i dea ascultare. Celălalt Radosavlievici, Svetomir, tot cu pistolul, teroriza în numele comuniștilor „de dincolo” autoritățile civile și militare locale. Mărturisirea, spășit apoi, că nu făcuse decât **să dea o mână de ajutor comuniștilor români în promovarea democrației** și nimicirea fascismului de acasă. Iar **colaborarea cu OZNA era tot spre folosul comuniștilor români**¹⁹.

Că „gura păcătosului adevăr grăiește” ne-o confirmă și anumite fapte în derularea lor ciudată. Acel Zoran Vulețici din Socol și politruc iugoslav de la Biserica Albă, va fi peste puțină vreme locțiitorul șefului Siguranței de la Oravița. În aceeași vreme Svetomir Radosavlievici era agitator-șef al comuniștilor români din plasa Moldova Nouă și totodată activist de frunte al Consiliului (...) secesionist de la Biserica Albă. La un moment dat se pare că nu era important că aveam de-a face cu România sau Iugoslavia; important era doar că pe teren legea o făcea OZNA, și într-o parte și în cealaltă (ca și „consilieri” ai comuniștilor români, în lupta lor pentru putere). Deci, ca șef al Siguranței de la Oravița, Zoran Vulețici a dat o hotărâtoare mână de sprijin fraților Radosavlievici în „capturarea” asasinului „de serviciu” Stoikovici. Prin vara lui 1946 împreună au pus la cale o grotescă „reconstituire” a crimei din august 1944, în care acelui nefericit nu i s-a permis nici să vorbească, fiind purtat, batjocorit și umilit de masa asmuțită împotriva lui, prin satele de la Dunăre, până ce, la urmă, l-au ucis bestial. Înclinăm să punem acest oribil asasinat „în numele revoluției” în legătură cu înscenarea juridică de la Belgrad din aceeași vreme și apoi asasinarea misterioasă a conducătorului rezistenței monarhice a cetnicilor, generalul Draja Mihailovici. În condiții misterioase au pierit, în același an, militantul cetnic Nemanja Costici²⁰, fiul protopopului Slobodan Costici din

Timișoara și simpatizantul acestora de la București, Petar Pantovici.

Dezavuiați ca insuficient de „combativi” pentru Consiliul (...) de la Biserica Albă, cei din *straja populară* de prin satele din Clisură s-au adaptat situației și vor adera, în masă, la Frontul antifascist slav de inspirație comunistă și pro-sovietică. Însă și FAS cu sediul la Timișoara a luat ființă tot din inițiativa OZNA și a maiorului acesteia Dușan Iovanovici. Ca lucrurile să se lege mai bine, aceiași oameni (care în prealabil fuseseră în vizită „de lucru” la Belgrad, la înalți oficiali de la Externele iugoslave) au fost consiliați să pregătească un congres panslav pentru „democratizarea României”. O altă „mână de ajutor” cu iz secesionist, oprită în ceasul al doisprezecelea de intervenția perspicace a premierului Petru Groza pe lângă emisarii sovietici din Comisia aliată de la București. La acest congres-fantomă printre delegați erau desemnați de către structura din Biserica Albă, frații Radosavlievici, Vulețici și alții asemenea²¹.

Congresul n-a izbutit, așa că de-acum ajutorul „frățesc” dat comuniștilor români pentru „democratizarea” propriei țări se va limita la intervențiile de consiliere date de OZNA prin Ambasada de la București (pentru înlăturarea protopopului Costici și a oamenilor săi de la Timișoara și apoi pentru desemnarea candidatului sârb dr. Miloș Todorov la alegerile din noiembrie 1946) sau prin echipele de asasini și „isprăvile” lor macabre.

Între timp s-a stabilizat și frontiera româno-iugoslavă, „consilierii” de la Biserica Albă au rămas fără de ocupație, s-a închis în cele din urmă și lagărul de teroare asupra germanilor bănățeni de la Mariolana-Plandiște²² pe care-l păzeau cu strășnicie „voluntarii” din Clisură... au pornit apoi să curgă de la Biserica Albă spre Belgrad și Novi Sad cereri de ajutor social, de invaliditate, de urmași ai celor căzuți, de burse școlare... Statul comunist de la Belgrad nu s-a lăsat prea impresionat de doleanțele conaționalilor și i-a invitat să plece pe la casele lor, preferând ajutorul „frățesc” și „tovărășesc” în folosul comuniștilor români decât cel interminabil, pentru conaționali de toate categoriile, la ananghie. Petru Groza vine în vizită la

¹⁸ Arhiva CNSAS, București, *Inventar P-1143, vol. II*, 34–35. Interogatoriu N. Radosavlievici, 12 mai 1950 (vezi și în Anexe).

¹⁹ *Ibidem*, R-166612, 31–41. Interogatoriu S. Radosavlievici, 23 septembrie 1955 (în Anexe).

²⁰ Vezi în anexe un raport de poliție, confuz și formalist, pe acest subiect, care mai mult încurcă decât rezolvă cazul. Sugestiv și raportul în cauză pentru vremurile incerte ce le traversa țara.

²¹ Ca fapt divers, o dispută aprigă s-a încins între cei din Belobreșca și cei din Socol, primii contestând desemnarea pentru congres a unei tinere din Socol. Care nu se arăta a fi în ochii lor la înălțimea „așteptărilor politice”. Orice ar fi fost să fie, Belobreșca trebuia singură să rămână „fala întregii Clisuri” (în Anexe).

²² O evocare cutremurătoare a pătimirii etnicilor germani în lagărele iugoslave, la Robert Hammerstiel, *O ikonama i pacovima. Jedno banatsko detinjstvo 1939–1949. (Despre icoane și șobolani. O copilărie bănățeană 1939–1949)*, Vârșeț (2003).

Belgrad, în iunie 1947; Tito este apoi primit cu ovații la Timișoara unde închide definitiv acest subiect, cu deviza că „Locul sârbilor este în primele rânduri ale democrației populare din România”.²³ Urmează, la București, tratatul de prietenie veșnică româno-iugoslav²⁴... dar acesta nici n-a apucat să fi fost ratificat, că apele politice s-au învolburat curând și rău de tot..

„Ucenicii” de la OZNA din Biserica Albă rămași fără de ocupație vor fi preluați apoi, instruiți de-a gata, de *Securitatea poporului*, care le va găsi o complexă utilitate spre subjugarea propriei minorități (culpabilă, iată, de trădare de țară), și apoi, mai departe, spre edificarea noii democrații parlamentare românești²⁵.

ANEXE

1. [Бела Црква, 10. Децембра 1944. године]. Записник Прве скупштине добровољаца из Банатске клисуре. Избор привременог одбора.

[Бисерика Алба, 10 децембрије 1944]. Proces verbal al Primei adunări a voluntarilor din Clisura bănațeană. Alegerea comitetului provizoriu. Traducere integrală.

„Записник

I (Прве) скупштине добровољаца из Банатске Клисуре у Југославији, дана 10. Децембра 1944. године.

Скупштини је присуствовало око 150 добровољаца из свих села Банатске Клисуре. Скупштина је у циљу бољег разумевања и правилнијег одређивања и дефинисања својих тежњи изабрала **провизорни одбор**, којим је стављено у задатак да изабере, односно да изиђе пред добровољце с тим да по свим правилима о организовању друштва изабере прави и стални одбор.

²³ Pe frontispiciul jurnalului sârbesc din România „Правда”, stătea butada lui Tito de la Timișoara (din 12 decembrie 1947): „Ja želim da Srbi oдавде буду у првим редовима у изграђивању народне демократије у Румунији.” („Eu doresc ca sârbii de aici să se aple în primele rânduri în construirea democrației populare din România.”).

²⁴ Textul tratatului de prietenie, colaborare și ajutor reciproc dintre România și Iugoslavia, București, 19 decembrie 1947, în M. Milin, A. Milin, *Sârbii din România și relațiile româno-iugoslave...*, Timișoara (2004), 163–165.

²⁵ Vezi mai nou, Miodrag Milin, *Sârbii din România (preliminari de istorie politică recentă)*, în *Permanențele istoriei. Profesorului Corneliu-Mihai Lungu la 70 de ani*, Coordonatori Sorin Liviu Damean, Marusia Cârstea, Mihaela Damean, Lucian Dindirică, Târgoște (2013), 697–724.

Као чланови провизорног односно привременог одбора изабрани су:

Председник: Деспотовић Богдан

Секретар: Јовановић Милош

Чланови: 1. Долић Илија; 2. Ружић Славко;

3. Радосављевић Милан; 4. Раишић Сава;

5. Ђурашевић Душан; 6. Ђорђе Крстић;

7. Станковић Божа; 8. Јаношевић Божа; 9. Илић

Младен; 10. Пауновић Мита.

Привремено изабрани председник извештава присутне да је потребно да се изабере један сталан одбор који ће донети свој правилник о раду и донети одлуку како ће се одбор звати.

Д. К. Г. [?]

Председник: с. р. Деспотовић Богдан

Секретар: с. р. Јовановић Милош

Чланови:

Долић Мита

Ђорђе Крстић

Ружић Славко

Божа Станковић

Радосављевић Милан

Јаношевић Божа

Сава Рајишић

Илић Младен

Ђурашевић Душан

Пауновић Мита”

(Архив Србије, Београд, Фонд Одбор Словена добровољаца Банатске Клисуре (Arhiva Srbije, Belgrad, Fondul Consiliul slavilor voluntari ai Clisurii bănațene) (Ђ – 125), Год. 1944–1947, б.б., док. 1)

[Бисерика Алба, 10 децембрије 1944]

„Proces verbal

Al primei adunări a voluntarilor din Clisura Dunării în Iugoslavia, în data de 10 decembrie 1944

La adunare au asistat în jur de 150 de voluntari din toate satele din Clisura Dunării. Adunarea a ales un comitet provizoriu cu scopul unei mai bune înțelegeri și unei mai bune definiri și orientări a năzuințelor proprii, care a fost însărcinat să aleagă, respectiv să iasă înaintea voluntarilor cu alegerea unui comitet permanent în conformitate cu toate regulile unei organizări sociale.

Ca membri în Consiliul provizoriu au fost aleși:

Președinte: Despotović Bogdan

Secretar: Jovanović Miloš

Membri: 1. Dolić Ilija, 2. Ružić Slavko,

3. Radosavljević Milan, 4. Raišić Sava, 5. Đurašević

Dušan, 6. Đorđe Krstić, 7. Stanković Boža, 8. Janošević

Boža, 9. Ilić Mladen, 10. Paunović Mita

Președintele provizoriu informează prezenții că este necesar să se aleagă un comitet permanent care va adopta un regulament de funcționare și care va adopta o denumire.

Д. К. Г. [?]

Președinte: Despotović Bogdan

Secretar: Jovanović Miloš

Membri:

Dolić Mita

Đorđe Krstić

Ružić Slavko

Stanković Boža

Radosavljević Milan

Janošević Boža

Sava Rajšić
Đurašević Dušan

Ilić Mladen
Paunović Mita”

(Архив Србије, Београд [Arhivele Serbiei, Belgrad], **Фонд Одбор Словена добровољаца Банатске Клисуре** [Fondul Consiliul slavilor voluntari ai Clisurii bănățene] (Б–125), *Anii 1944–1947*, doc. 1)

2. [Бела Црква, 11. Децембра 1944. године]. Записник Прве редовне скупштине добровољаца из Банатске клисуре. Донето решење да се ради да се Клисура оцепи од Румуније и припоји Југославији.

[Biserica Albă, 11 decembrie 1944]. Proces verbal al Primei adunări ordinare a voluntarilor din Clisura bănățeană. Hotărârea de a se lucra în vederea ruperii Clisurii de la România și alipirea la Iugoslavia. Traducere integrală.

„Записник

I (Прве) редовне скупштине добровољаца из Банатске Клисуре у Југославији, одржана 11. Децембра 1944. године, са следећим дневним редом:

1. Избор сталног одбора
2. Назив одбора
3. Одређивање дужности одбора и његов циљ
4. Питање управе српских села у Румунији
5. Изгласање поверења Народно-ослободилачким одборима у српским селима Банатске Клисуре
6. Право смењивања тих Народно-ослободилачких одбора у случају да они раде на уштрб нашег оцепљења од Румуније
7. Евентуалије.

Пошто је привремени председник навео дневни ред данашње седнице, прелази се на решавање појединих тачака:

1. Избор сталног одбора:

Присутни су изабрали:

за председника: Деспотовић Богдана
секретар: Јовановић Милош

члаови: Долић Илија, Рајшић Сава, Јаношевић Божа, Илић Младен, Димитровић Сретко, Марковић Илија, Деспотовић Илија, Стојковић Славко, Павловић Рада, Стаматовић Млађа, Вулетић Слободан, Јанковић Богдан, Панић Влада, Вулпија Илија, Велимировић Недељко, Русовац Радољуб.

2. Назив одбора:

По овој тачки дневног реда донето је следеће решење: ново основани одбор носиће име **ОДБОР ДОБРОВОЉАЦА СРБА ИЗ БАНАТСКЕ КЛИСУРЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ [ОДСБКЈ, н. н.]**.

3. Одређивања дужности одбора и његов циљ:

Дужност одбора је:

- I. Штићење интреса Срба добровољаца у Југославији.
 - II. Помагање НОО [Народно-ослободилачки одбори] у српским селима Банатске Клисуре који су једини прави представници Срба у Клисури.
 - III. Контрола тог одбора са стране овог одбора [односно ОДСБКЈ-а, н.н.].
 - IV. Подносити [ОДСБКЈ-у, н. н.] извештаје о раду НОО села Банатске Клисуре
4. Питање управе српских села у Румунији. Управа српских села у Румунији је у рукама НОО који су дужни извештавати овај одбор о свим својим одлукама па у сагласности са Одбором добровољаца доносити коначне одлуке.
5. По предлогу изгласања поверења НОО у српским селима Банатске Клисуре донета је једногласна одлука:

НОО Банатске Клисуре даје се потпуно поверење у вршењу своје тешке и одговорне дужности, с тим да они никад не пренабрегу своје снаге и удаље се од опште народног интереса.

6. Право смењивања НОО, у случају да они раде не уштрб народних интереса, доноси се следеће:

Ако поједини НОО Клисуре несавесно врше своје дужности, овај одбор [ОДСБКЈ, н. н.] има права и дужност да те одборе смени и на њихово место постави друге, који ће стално имати у виду интересе нашег потлаченог народа.

7. **ОДБОР ДОБРОВОЉАЦА СРБА ИЗ БАНАТСКЕ КЛИСУРЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ** представља добровољце који су дошли да и својом крвљу посведоче да су Срби, да ће се борити противу фашиста и да **ће настојати да се наша Клисура припоји Демократској Федеративној Југославији**. Као такав, одбор **не признаје никакве „народне страже“** у селима Клисуре који су се издвојили од опште дужности наше и остали код својих кућа, помажући румунским фашистима у разношењу народне имовине. Одбор ће упутити апел тим стражама, у коме ће тражити да **они напусте свој противнародни рад и дођи овамо** да као добровољци докажу да су **верни народним интересима**.

Нико нема права говорити у име добровољаца или да прикажу себе као њиховог представника, без овлашћења овог одбора [односно ОДСБКЈ-а, н. н.].

Пошто је дневни ред исцрпен председник затвара седницу.

Секретар: Јовановић Милош с. р.

Председник: Деспотовић Богдан с. р.

Чланови: Долић Мита, Сава Рајшић, Илић Младен, Думитровић Сретко, Марковић Илија, Деспотовић Илија, Стојковић Славко, Павловић Р., Стаматовић Млађа, Вулетић Слободан, Јанковић Богдан, Панић Владимир, Вулпија Илија, Велимировић Жарко, Русовац Радољуб.“

(Архив Србије, *Навед. фонд(Ђ-125)*, б.б., док. 2)

[Biserica Albă, 11 decembrie 1944]

„Proces verbal

Al primei adunări ordinare a voluntarilor din Clisura Dunării în Iugoslavia, în data de 11 decembrie 1944, cu următoarea ordine de zi:

1. Alegerea Consiliului permanent
2. Denumirea Consiliului
3. Stabilirea atribuțiilor Consiliului și scopul acestuia
4. Chestiunea conducerii satelor sârbești din România
5. Votarea încrederii Comitetelor de eliberare populară din satele sârbești din Clisura Dunării
6. Dreptul la destituirea acestor comitete în cazul în care lucrează împotriva separării noastre de România
7. Diverse

Dat fiind faptul că președintele provizoriu a comunicat ordinea de zi a prezentei ședințe, se trece la soluționarea punctelor de pe ordinea de zi:

1. Alegerea Consiliului permanent

Cei prezenți au ales astfel:

Ca președinte Despotović Bogdan

Secretar Jovanović Miloš

Membri: Dolić Ilija, Raišić Sava, Janošević Boža, Ilić Mladen, Dimitrović Sretko, Marković Ilija, Despotović Ilija, Stojković Slavko, Pavlović Rada, Stamatović Mlađa, Vuletić Slobodan, Janković Bogdan, Panić Vlada, Vulpia Ilija, Velimirović Nedeljko, Rusovac Radoljub.

2. Denumirea Consiliului

La acest punct al ordinii de zi a fost adoptată următoarea hotărâre: Consiliul nou-înființat va purta următoarea denumire Consiliul voluntarilor sârbi din Clisura Dunării în Iugoslavia [CVSCDI – n.n.].

Definirea îndatoririlor Consiliului și scopul său:

Datoria Consiliului este:

- I. Protejarea intereselor voluntarilor sârbi în Iugoslavia.

II. Sprijinirea comitetelor populare de eliberare din satele sârbești din Clisura Dunării, care sunt singurele reprezentante adevărate ale sârbilor din Clisura Dunării.

III. Controlul asupra acelui comitet din partea acestui comitet [respectiv CVSCDI – n.n.].

IV. Să se prezinte [CVSCDI-ului, n.n.] rapoarte asupra activității comitetelor populare de eliberare din satele sârbești din Clisura Dunării.

3. Problema conducerii satelor sârbești din România.

Conducerea satelor sârbești din România se află în mâinile comitetelor populare de eliberare care au datoria să informeze acest comitet despre toate hotărârile lor și în acord cu acest comitet să adopte hotărâri definitive.

4. În urma propunerii votului de încredere acordat comitetelor populare de eliberare din satele sârbești din Clisura Dunării a fost adoptată o hotărâre unanimă:

Comitetelor populare de eliberare din satele sârbești din Clisura Dunării li se acordă deplina încredere în ceea ce privește exercitarea datoriei grele și responsabile, cu condiția ca aceștia să nu precupească nici un efort și să nu se îndepărteze de interesele generale ale poporului.

5. Dreptul la schimbarea comitetelor populare de eliberare, în cazul în care acestea activează împotriva intereselor generale ale poporului, se adoptă următoarele:

Dacă unele comitete populare de eliberare din Clisura Dunării își fac datoria în mod iresponsabil, acest comitet [CVSCDI – n.n.] are dreptul și datoria să destituie acele comitete și în locul lor să numească altele, care vor avea mereu în vedere interesele poporului nostru oropsit.

6. Consiliul voluntarilor sârbi din Clisura Dunării în Iugoslavia [CVSCDI – n.n.] reprezintă voluntarii care au venit să demonstreze și cu propriul sânge că sunt sârbi, că vor lupta împotriva fasciștilor și că **vor insista la alipirea Clisurii Dunării la Iugoslavia democrată și federativă**. Ca atare, Consiliul nu recunoaște nici un fel de *straje populare* în satele din Clisura Dunării care s-au rupt de datoriile noastre generale și au rămas la casele lor, ajutându-i pe fasciștii români în risipirea averii populare. Consiliul va adresa un apel acestor straje, în cadrul căruia li se va cere să abandoneze activitatea lor anti-populară și să vină aici pentru a demonstra că sunt loiali interesului popular.

Nimeni nu are dreptul să vorbească în numele voluntarilor sau să se prezinte ca reprezentant al acestora fără mandatul acestui comitet.

Deoarece ordinea de zi a fost încheiată președintele încheie ședința.

Secretar: Jovanović Miloš

Președinte: Despotović Bogdan

Membri: Dolić Mita, Raišić Sava, Janošević Boža, Ilić Mladen, Dimitrović Sretko, Marković Ilija, Despotović Ilija, Stojković Slavko, Pavlović Rada, Stamatović Mlađa, Vuletić Slobodan, Janković Bogdan, Panić Vlada, Vulpia Ilija, Velimirović Žarko, Rusovac Radoljub. ”

(Arhivele Serbiei, Belgrad, *Fondul citat (Ђ-125)*, doc. 2)

3. Бела Црква, 26. Јануара 1945. године.
Обавештење за НОО у Клисурским местима, концепт.

Biserica Albă, 26 ianuarie 1945. Circulară către Consiliile populare de eliberare din localitățile Clisurii, concept. Traducere integrală.

„Одбор добровољаца Срба из Банатске Клисуре у Југославији [ОДСБКЈ]

Бела Црква, 26. јан. 1945. год.

Народно-ослободилачком одбору.....

На дан 1. октобра 1944. године Бела Црква са својом ужом и широм околином била је заувек ослобођена од фашистичког јарма и свих недаћа које само фашизам може да донесе.

Одмах после тога дана похрлили су сви поштени Срби и родољуби из Банатске клисуре да би се ставили на расположење овдашњим властима, тј. да би и они дали свој удео у гоњењу и уништењу фашиста. Међу таквим родољубима било је нажалост и других који нису били руковођени идејом за ослобођење, већ су дошли овамо под маском добровољаца а циљ им је био да унесу неспоразум и раздор међу осталим добровољцима. Када им ово није успело вратили су се натраг у Клисуру где су почели сада да роваре међу осталим поштеним родољубима, тако да би тим роварењем прекинули сваку везу са овдашњим добровољцима.

Међутим видевши њихове покварене намере и жеље, добровољци су ради сваке сигурности основали свој Добровољачки одбор, који је сада једини овлаштен да заступа интересе својих чланова а уједно и да настави борбу против свих оних носилаца немира и роварења.

Према томе овим **стављамо НОО на знање да је овај Добровољачки одбор [ОДСБКЈ] једини представник свих добровољаца из Банатске Клисуре** и да жели да сарађује са **Насловом** да би се на тај начин уништила свака реакција, уколико већ постоји.

Надаље, овај Добровољачки одбор, на својој седници од 11. дец. 1944. године, донео је одлуку

да неће да призна ниједну Народну стражу, уколико је већ основана на територији Банатске клисуре, јер је овај Одбор стао на становиште да су те страже састављене махом од ненародних елемената. Надаље је овај Одбор мишљења да сви ти људи који су се примили дужности стражара, **нека дођу овамо** као добровољци да би својом борбом и радом стекли поверење народиа, **а не да тамо као стражари служе ненародним румунским интересима**, што се апсолутно не слаже са нашом идејом.

Смрт фашизму – слобода народу!

Секретар: ...

Председник: ...“

(Архив Србије, *Навед. Фонд (Ђ – 125)*, б.б., док. 3)

[Biserica Albă, 26 ianuarie 1945]

[Circulară către Consiliile de eliberare populară în localitățile din Clisură, concept]

„Consiliul voluntarilor din Clisura Dunării în Iugoslavia

Biserica Albă, 26 ianuarie 1945

Către Consiliul de eliberare populară din localitatea

În ziua de 1 octombrie 1944 Biserica Albă cu împrejurimile sale a fost eliberată pentru totdeauna de jugul fascist și de toate necazurile pe care doar fascismul le putea aduce.

Imediat după acea zi toți sârbii cinstiți și patrioții din Clisura Dunării s-au grăbit să se pună la dispoziția autorităților prezente, adică, să-și dea contribuția la prigonirea și nimicirea fasciștilor. Printre acești patrioți au fost unii care nu erau conduși de ideea de eliberare, ci au venit aici sub masca voluntarilor, scopul lor fiind de a provoca dezbinare și neînțelegere printre ceilalți voluntari. Nereușind asta, s-au întors înapoi în Clisură, unde au început să provoace disensiuni printre ceilalți voluntari pentru a întrerupe, prin acțiunile lor, orice legătură cu voluntarii de aici.

Însă văzând intențiile și dorințele lor murdare, voluntarii au organizat, pentru siguranță, Consiliul voluntarilor, care este, în prezent, singurul în măsură să reprezinte interesele membrilor săi și în același timp să continue lupta tuturor provocatorilor.

Astfel, prin prezenta, aducem la cunoștință Consiliilor de eliberare populară, că acest Consiliu al voluntarilor [CVSCDI – n.n.] este unicul reprezentant al tuturor voluntarilor din Clisura Dunării și că dorește să colaboreze cu Titlul [adică instituțional] pentru a distruge, astfel, orice reacțiune, dacă aceasta există.

În continuare, acest consiliu al voluntarilor, în cadrul ședinței din data de 11 decembrie 1944, a adoptat hotărârea să nu recunoască nici o strajă populară, în cazul în care a fost deja înființată pe teritoriul Clisurii Dunării, deoarece acest consiliu este de părere că aceste

страје су у великој мери конституиране из елемената непопуларе. У наставку овог савета је од мишљења да све оне особе, које су прихватиле дужност стражара, да дођу овде да и добровољно за добити поверење народа путем борбе и рада, не дају своје интересе непопуларе романији као једну стражу, већ да се не налазе у складу са идејама нашим.

Мртав фашизам – слобода народу!

Секретар.....

Председник.....”

(Архиве Србије, Београд, *Фонд цитат (Ђ-125)*, док. 3)

4. [Бела Црква], 7. Фебруара 1945. године. Миливојевић Ђока из Старе Молдаве пријавио се за добровољаца.

[Biserica Albă], 7 februarie 1945. Gioca Milivoievici din Moldova Veche s-a înrolat ca voluntar. Traducere integrală.

„Записник

Састављен код Одбора Срба добровољаца из Румуније (Бан. Клисура) на дан 7. фебруара 1945. године.

Предстаде овом Одбору друг Миливојевић Ђ. Ђока, родом из Старе Молдаве (Румунија), рођен 1916. године, па изјави:

Пре четири дана дошао сам у Југославију из Старе Молдаве (Банатска Клисура, Румунија) и у **Белој Цркви пријавио сам се Команди места за добровољаца НОВЈ**[Народно-ослободилачке војске Југославије]. Приликом мога поласка самном је требало да пође око 20 – 25 другова Срба да се пријаве у добровољце, сви из Старе Молдаве. Међутим прешло је самном границу 10 другова, који су се исто пријавили за добровољце. Од осталих 15 другова на путу за Бела Цркву још на територији Румуније вратили су се натраг; док остатак од 10 другова уопште није кренуо од куће иако су били за пут спремни. Мени је, што се 15 другова нису пријавили о добровољце, т.ј. што десеторица нису ни кренули, а петорица са пута се вратили, чудновата и сумњива ова ствар, и није ми јасно зашто су се они вратили односно нису ни пошли. Ја ипак мислим да у овој ствари мора нечега да има, да ту неко мути воду и одвраћа нарочито млађе људе да дођу у добровољце јер ти баш млађи људи се налазе а и нови ступају у Народну стражу у Старој Молдави. Ја мислим да њихово место није тамо, да у тој стражи треба да буду старији људи од 40 година, а ти млади да буду или добровољци или да буду војници у Румунској војсци, која их и тражи, а не да се на овај начин извлаче и на једној и на другој страни. Ја мислим

да би Одбор требао ову ствар да рашчисти и да не дозволи да у Народну стражу у Старој Молдави или по другим местима Банатске Клисуре буду млади људи који су за фронт и да се исти на неки начин натерају или за добровољце или у Румунску војску. Ово врло рђаво утиче на остале наше другове добровољце из Банатске Клисуре који се већ налазе у НОВЈ.

Записник ми је прочитати и све су моје речи у њему тачно забележене.

Миливојевић Ђока с.р.

Предстаде овом Одбору друг Апостоловић В. Иван родом из Старе Молдаве (Румунија) рођен 1916. године па изјави:

Горњи наводи мога друга Миливојевића Ђ. Ђоке потпуно су тачни и ја немам ништа друго да додам нити шта да изменим у истим.

Апостоловић Иван с.р.

Оверава:

Секретар...

Председник...”

(Архив Србије, *Навед. Фонд (Ђ – 125)*, б.б., док. 4)

[Biserica Albă], 7 februarie 1945

„Proces verbal

Întocmit la Consiliul sărbilor voluntari din România (Clisura bănețeană) în ziua de 7 februarie 1945.

Se înfățișă înaintea acestui comitet tovarășul Milivojević Đoka, din Moldova Veche (România), născut în 1916 și declară:

Acum patru zile am sosit în Iugoslavia din (Clisura Dunării, România) și m-am înregistrat la Comandamentul local ca voluntar în Armata populară de liberare a Iugoslaviei. Cu ocazia plecării mele trebuia să plece cu mine încă 20 – 25 de tovarăși sârbi pentru a se alătura voluntarilor, toți din Moldova Veche. Însă au trecut granița cu mine 10 tovarăși, care s-au înregistrat ca și voluntari. Dintre ceilalți 15 s-au întors acasă, din drum spre Bela Crkva, pe teritoriul României, în timp ce restul de 10 nici nu au plecat de acasă cu toate că erau pregătiți pentru drum. Mie mi se pare ciudat și suspect că 15 tovarăși nu s-au înregistrat ca voluntari, respectiv că 10 nici nu au plecat, iar cinci s-au întors din drum, și nu îmi este de loc clar de ce s-au întors din drum sau nici nu au plecat. Eu totuși cred că în această chestiune există ceva, că cineva tulbură apele și că îi întoarce în special pe oamenii tineri să devină voluntari, deoarece acești tineri se află în Straja populară din Moldova Nouă, și alți tineri li se alătură. Eu cred că locul lor nu este acolo, că în acea strață trebuie să fie oameni cu vârsta de peste 40 de ani, iar acești tineri să fie sau voluntari sau soldați în armata română, care îi și caută, și nu să se sustragă în acest fel din ambele părți. Eu consider că ar trebui Consiliul să lămurească aceste probleme și să nu permită ca în strajele populare din Moldova Veche sau alte localități din Clisura Dunării

сă fie oameni тинери care sunt pentru front și ca ацештия сă fie determinați сă се алăтуре volutarilor sau Armatei române. Această situație are o influență negativă asupra altor tovarăși volutari care се афлă deja în Armata populară de liberare a Iugoslaviei.

Procesul verbal mi-a fost citit și toate cuvintele au fost consemnate corect

Milivojević Đoka (m. p.)

Se înfățișă înaintea ацештия comitet tovarășul Apostolović V. Ivan din Moldova Veche (România), născut în 1916 și declară:

Afirmațiile de mai sus ale tovarășului meu Milivojević Đoka sunt complet corecte și nu am nimic altceva de adăugat sau de completat la ацештия.

Apostolović V. Ivan

Pentru conformitate:

Secretar ...

Președinte..."

(Arhivele Serbiei, Belgrad, *Fondul citat* (Ћ-125), doc. 4)

5. [Бела Црква], 9. Фебруара 1945. године. Извештај стражара-добровољца Миленковић Васа о збиваљима у Мариолани-Пландишту.

[Biserica Albă], 9 februarie 1945. Înștiințare a paznicului-voluntar Milencovici Vasa despre evenimentele din Mariolana-Plandiște. Traducere integrală.

„Записник

Састављен код Одбора Срба добровољаца из Банатске Клисуре у Југославији, на дан 9. фебруара 1945. године

Предстаде овом Одбору Миленковић Ћ. Васа из Белобрешке (Румунија), рођен 1920. године и изјаве следеће:

Стражар сам у батаљону при Команди места Мариолана [Zichydorf, Plandiște] и пре десет дана пућен сам на лекарској комисији у Вршац. По прегледу дошао сам у Бела Цркву и јавио се овом Одбору да би изложио стање нас добровољаца у Мариолани.

Кад су нам жене у Мариолани долазиле да нас обиђу, командант батаљона, командири и комесари нису нас пуштали да са женама проведемо ноћ ма да ми никад нисмо тражили одсуства да идемо својим кућама.

Мени је лично жена дошла са даљине од око 70 км. и командант на све моје молбе није ме хтео пустити.

Командант, командири и политички комесари имају своју кухињу где се за њих кува засебно на општи протест свих стражара батаљона.

Командир војне станице у Кривој Бари [Ujfal, Markovićevo] рекао је нама добровољцима из Румуније да смо ми криви што се они сад налазе у војсци, да смо ми дошли у добровољце да би немачке куће добили и да би се хлеба нахранили.

Знам кад је заменик команданта рекао нама добровољцима да смо неповерљиви и да не заслужујемо де за Божић неки од нас оду кући на одсуству. Нас су гледали да што више понизе те су нас на сваком кораку псовали и грдили.

Бивши командир I чете Перишић псовао је Саву Младеновића и рекао му да је Антонесков човек који је дошао да шпиунира Југославију.

Овим још најављујем да сви добровољци који се налазе у батаљону Команде места Мариолана желе да напусте батаљон јер I мретмостављени поступају са нама као са стоком а не као са друговима. Ми добровољци дошли смо у Југославији да помогнемо борбу коју Југословенски народи воде противу мрског фашизма а не да се богато на рачун Југословенских народа.

Смрт фашизму – слобода народу!

Саслушани: Миленковић Васа с. р.

Оверава

Секретар: Милош Јовановић с. р.

Председник:..."

(Архив Србије, *Навед. Фонд* (Ћ – 125). б.б., док. 5)

[Biserica Albă], 9 februarie 1945

„Proces verbal

Întocmit la Consiliul sârbilor voluntari din România (Clisura Dunării) în ziua de 9 februarie 1945.

Se înfățișă înaintea ацештия comitet tovarășul Milenković Đ. Vasa, din Belobreșca (România), născut în 1920 și declară următoarele:

Sunt membru în garda pe lângă postul comandamentului din Mariolana [Zichydorf, Plandiște] și cu zece zile în urmă am fost trimis la o comisie medicală în Vârșet. După inspecție, am venit la Biserica Albă să raportez Consiliului situația volutarilor din Mariolana.

Când ne-au venit femeile [soțiile] la Mariolana să ne viziteze, comandantul de batalion, comandanții și comisarii nu ne-au permis să ne petrecem noaptea cu ele, деși nu am cerut niciodată permisiunea să mergem acasă.

Mie personal mi-a venit femeia de la o distanță de аproximativ 70 km, iar comandantul, în ciuda tuturor cererilor mele nu a vrut să mă lase.

Comandantul, comandanții subunităților și comisarii politici au o bucătărie unde се гăтеște pentru ei separat stărnind protestul general al membrilor гăрzii batalionului.

Comandantul de la unitatea militară din Kriva Bara [Ujfal, Markovićevo] ne-a spus volutarilor din România că noi suntem de vină că ei sunt chiar și acum

у армату, ка ной ам венит ка волунтари са примим case германе и са не хрћним ку пајне.

Ѕтиу ка адјункту командантули не-а спус волунтарилор ка сунтем suspectи и ка не меритћм нии уни динтре ной са мергем акасћ, де Црћиун, ћн concediu. Ау каћутат кћт маи мулт са не умилеасћ и ла фиеаре пас не ћнјурау и ћнсульту.

Fostul comandant al companiei I, Periћiћ, l-a ћнјурат пе Sava Mladenoviћ и i-a спус ка есте омул луи Antonescu care a venit са спиезе Iugoslavia.

Prin aceasta anunћ ka toћi voluntarii care se аћћ ћн sediul batalionului din localitatea Mariolana vor са пћрћсеасћ баталионул деоареце superioriи не trateазћ ка пе vite, ну ка и пе товарћи. Noi, voluntarii, am venit ћн Iugoslavia pentru a ajuta la lupta popoarelor iugoslave ћпотрива fascismului urћt и ну ка са не ћмбогћћм пе сеама popoarelor iugoslave.

Moarte fascismului – libertate poporului!

Audiat Milenkoviћ Vasa (m. p.)

Pentru conformitate:

Secretar Miloћ Jovanoviћ

Preћedinte..."

(Arhivele Serbiei, Belgrad, *Fondul citat* (Б-125), doc. 5)

6. [Бела Црква, 1. Мај 1945. године], копија оптужбе Радосављевић Николе из Белобрешке.. Раскол унутар нове политичке структуре, клевете и оговарања на клисурски начин.

[Biserica Albћ, 1 mai 1945], copie de denunћ a lui Radosavlievici Nicola din Belobreћa.. Sugereазћ starea de haos din noua structurћ politicћ, cu denunћuri и clevetire ћн felul celor din clisurћ. Traducere integralћ.

„Издајнички рад Мирка Унића.

Мирко Унић из Белобрешке, Банатска Клисура (Румунија) најодвратнији ратни злочинац и издајник свога народа. Као Србин уписао се у најреакционарнију фашистичку организацију која је свим силама пропагирала и радила против Словенских народа, то је била Гвоздена гарда. Као такав члан те партије, у својству легионара, Мирко Унић, униформисан у зеленој легионарској кошуљи (и унифгорми) толико се био порумунио и понемчио да га је цело село презирало. На то се он није обазирао већ се удружио са Хитлеровим и Антонесковим властодрћцима, и претњом пропагирао у корист фашизма. Његова кућа била је гостионица за Немце, тајне агенте и разне фашистичке функционере.

Румуне је волео као немачке савезнике, али Немце и њихов програм волео је неизмерно.

Пропаганду у корист фашизма није водио само Мирко већ и цела његова фамилија, и по томе постала је чувена у целој околини. Народ се нарочито плашио од Мирка јер је био интимни пријатељ са румунским жандармеријским наредником Јон Бабоа, који је убио партизана Дејана Бранкова. Такође је био агент и компањон највећег Клисурског реакционара и фашисте Славка Стојковића, који је убио вођу Клисурског народа партизана Жарка Деспотовића.

Мирко је био дуго на Источном фронту (око 2 године); тамо се зверски и нечовечно понашао према Русима. Под претњом смрти вршио је насиље и понижавао Совјетске жене и девојке. На Криму је био у једној специјалној Немачкој јединици која је имала у задатак да гони и уништава Кримске партизане. Партизане је описивао као бандите и животиње. Када се са Крима повлачио, понео је гомилу напљачканих ствари; под притиском Црвене армије један део пљачке је морао бацити у море. Свој живот по Русији он је сам описао, хвалећи се и истицао себе као неког хероја. Пропадање Немачке није га ни мало уплашило; он је противу Совјетске уније и Стаљина, против нове Југославије и Тита даље (је) погрдно говорио. Када су Руси стигли у његовом селу а касније и према Берлину, Мирко није се обазирао нити плашио неког, јер су му Румунске полуфашистичке власти на руку ишле. Више пута добијао је позиве за војску али се није никако одазивао, показујући тиме да не жели да се бори против својих швапских пријатеља. Да ступи као добровољац у Југословенској армији није ни помишљао. Уз помоћ Румунских власти он је несметано шверцовао и проберзанчио. Наговарао је Клисурске Србе да не одлазе у Југословенску армију, говорећи им како ће се најзад Енглези и Руси посвађати, па ће Енглези победити Русе и тако ће Дражини четници побити све Титове присталице, а Југославијом ће владати Краљ Петар II.

На опомене поштених антифашиста да је време да се једном окани те Дражине пропаганде којом га трују неки Србијанци са којима он шверцује и црноберзијанчи, он се не обазире, већ све дубље улази у фашистички глиб самоубиства. Поред пропаганде како ће Руси пропасти говорио је како ће се убица Славко Стојковић вратити поново на своје напуштено имање и поубијати све присталице погинулог партизана Жарка Деспотовића 'Јакобинског'; даље је говорио како Славко Стојковић све зна шта ко ради и пред Симом Стојановићем и Радом Томићем, оба из села Радимне, изјавио је да је уочи Св. Саве тајно се састао са Славком Стојковићем у његовој кући, где је добио потребне директиве и охрабрење.

Од септембра 1944. године Мирко Унић држи бесправно у својој кући жену његовога умрлога брата, по имену Катица Унић, која је живела у Великом Градишту. Катица је за сво време фашистичке окупације служила и пропагирала у корист окупатора. Када су фашистичке звери почеле бегати у својој јазбини Катица бојећи се народне освете побегла је код Мирка Унића, где је мислила да прикрије своја недела. Када су улазили Руси у Белобрешку и док се цео свет радовао и клицао Русима ослободиоцима, Катица у паничном страху чупала је косе и плакала; али када су Мирко и Катица увидели да се Руси не распитују о фашистима и нико их не узнемирава, они су удрушени почели да поново развијају своју фашистичку пропаганду. Катица нарочито истиче Тита као неверника и излаже га као Хрвата.

Дознавши да се у Југославији мењају динари Мирко је отишао у Велико Градиште са својим црноберзанским динарима у намери да их на неки начин промени. Други је разлог можда ради ових потерница које га траже као дезертера. Приликом одласка за Србију он је причао да иде да се пријави као добровољац. Пре тога изјавио је: "у Белу Цркву нећу!, ићи ћу да се пријавим у добровољце кад баш морам да напуштам кућу. Ја ћу отићи у Велико Градиште, тамо је командант места неки Микће, који је био шегрт самном и његовом протекцијом остаћу у Велико Градиште до свршетка рата". И још је рекао да ће се једнога дана наоружан до зуба вратити у село и све његове непријатеље побити (мислио је на поштене антифашисте). Катица је и даље остала у Белобрешку.

Наведене податке о Мирку Унићу прикупио сам ја Никола Радосављевић из села Белобрешка, Банатска Клисура. Описивајући Мирка Унића гледао сам да што краће изложим његове најпознатије злочине, док је он са својим злочинима неисцрпан за описивање.

Да је опис Мирка Унића и Катице Унић тачан потврђује Одбор Словена добровољаца из Банатске Клисуре.

Никола Радосављевић с. р.

Секретар: Слободан Вулетић с. р.

Председник: Деспотовић Богдан с. р.

Печат (натпис: *Одбор Словена добровољаца из Банатске Клисуре. Бела Црква; у средини: Југословенска звезда*)

Чланови: Стојковић Славко с. р.; Јанковић Богдан с. р.; Деспотовић Илија с. р.; Станковић Божа с. р.; Јанковић Влада с. р.

(Архив Србије, *Навед. Фонд (Ђ – 125)*, б.б. док. 6)

[Бисерца Алба], 1 маи 1945, копије

„Активност де традатор а луй Мирко Унић.

Mirko Unić din Belobreșca, din Clisura bănățeană (România) [este] criminalul de război cel mai dezgustător și un trădător al poporului său. Fiind sârb, s-a înscris în organizația fascistă cea mai reacționară, care a propagat cu toate forțele și a lucrat împotriva popoarelor slave, aceasta fiind Garda de Fier. În calitate de membru al partidului, ca și legionar, Mirko Unić, îmbrăcat în cămașă verde de legionar (și uniformă), s-a românizat și germanizat într-un asemenea hal încât l-a disprețuit tot satul. Lui nu i-a păsat de asta, ci s-a întovărășit cu autoritățile lui Hitler și Antonescu, și prin amenințări a propagat în favoarea fascismului. Casa lui a reprezentat un loc de întâlnire pentru germani, agenți secreți și diverși funcționari fasciști. Pe români i-a iubit ca aliați ai germanilor, dar pe germanii și programul lor i-a iubit nemăsurat. Propagandă în favoarea fascismului, nu a realizat-o numai Mirko ci și întreaga sa familie, devenind cunoscuți în întreaga regiune. Poporul se temea în special de Mirko fiindcă era prieten intim al sergentului Jandarmeriei Române Ion Babu [Bobei?], care l-a ucis pe partizanul Dejan Brankov. El a fost, de asemenea, agent și companion al celui mai mare reacționar și fascist din Clisură, Slavko Stojković, care l-a ucis pe conducătorul poporului din Clisură, partizanul Žarko Despotović.

Mirko a petrecut mult timp pe frontul de Est (aproximativ 2 ani), unde s-a comportat brutal și inuman cu rușii. Sub amenințarea cu moartea a exercitat violență și a umilit femei și fete sovietice. În Crimeea a fost într-o unitate germană specială, care a avut sarcina de a urmări și de a distruge partizanii din Crimeea. Pe partizani i-a descris ca bandiți și animale. Când s-au retras din Crimeea, el a luat o grămadă de lucruri furate, o parte din care, sub presiunea Armatei Roșii, a fost nevoit să le arunce în mare. Viața în Rusia și-a descris-o singur, laudându-se și evidențiindu-se ca un erou. Declinul Germaniei nu l-a speriat deloc, el a vorbit în continuare jignitor împotriva Uniunii Sovietice și a lui Stalin, împotriva noii Iugoslavii și a lui Tito. Când rușii au ajuns în satul lui și mai târziu către Berlin, lui Mirko nu i-a păsat și nu s-a temut de cineva, deoarece autoritățile semi-fasciste românești i-au mers la mână. A fost convocat în armată de mai multe ori, dar nu a răspuns, arătând că nu vrea să lupte împotriva prietenilor săi șvabi. Nici nu se gândea să se înregistreze ca voluntar în armata iugoslavă. Cu ajutorul autorităților române s-a ocupat de contrabandă și comerț ilicit. El i-a îndemnat pe sârbii din Clisură să nu se alăture armatei iugoslave, spunându-le că englezii și rușii se vor certa în cele din urmă, iar englezii îi vor învinge pe ruși și astfel cetnicii lui Draža îi vor ucide pe toți suporterii lui Tito și în Iugoslavia va domni regele Petru al II-lea.

De atenționările anti-fasciștilor cinstiți că este timpul să se lase de propaganda lui Draža cu care este

otrăvit de niște sârbi, cu care face contrabandă și comerț ilicit, nu-i pasă, ci se afundă tot mai mult în mizeria fascistă sinucigașă. Pe lângă propaganda cum că rușii vor fi distruși, a spus că se va întoarce la proprietatea sa abandonată și criminalul Slavko Stojković și îi va uci pe toți susținătorii partizanului ucis, Žarko Despotović „Iacobinski”²⁶. Mai departe a spus că Slavko Stojković știe cine ce face și în prezența lui Sima Stojanović și Rade Tomić, ambii din satul Radimna, a declarat că în ajun de Sf. Sava s-a întâlnit în secret cu Slavko Stojković în casa lui, unde a primit directivele și încurajările necesare. Din septembrie 1944 Mirko Unić ține ilegal în casa sa pe soția fratelui său decedat, pe nume Katica Unić, care a locuit în Veliko Gradište. Katica, în perioada ocupației fasciste, a servit și activat în favoarea ocupatorilor. Când fiarele fasciste au început să fugă în bârlogurile lor, Katica, temându-se de răzbunarea populară, s-a refugiat la Mirko Unić, unde a căutat să-și ascundă fărădelegile. Când au intrat rușii în Belobreșca și în timp ce toată lumea se bucura și le scanda eliberatorilor, Katica își smulgea părul din cap de panică și plângea; dar când s-au convins Mirko și Katica că rușii nu se interesează de fasciști și că nimeni nu-i deranjează, au început să dezvolte, din nou, propaganda fascistă. Katica îl evidențiază în mod deosebit pe Tito ca necredincios²⁷ și îl discreditează ca fiind croat.

Aflând că în Iugoslavia se schimbă dinarii Mirko a plecat la Veliko Gradište cu dinarii săi obținuți din bursa neagră cu intenția de a-i preschimba în vreun fel. Un alt motiv ar putea fi mandatul prin care este căutat ca și dezertor. Cu ocazia plecării spre Serbia el a afirmat că se va înregimenta ca și voluntar. Înainte de aceasta a spus: „La Biserica Albă nu vreau! Voi merge să mă înregimentez ca voluntar dacă chiar trebuie să părăsesc casa. Eu voi merge la Veliko Gradište, acolo este comandantul localității unul Mikić, care a fost ucenic cu mine și sub protecția sa voi rămâne în Veliko Gradište până la încheierea războiului”. Și a mai spus că într-o zi se va întoarce în satul său înarmat până în dinți și îi va uci pe toți dușmanii lui (se referea la antifasciștii cinstiți). Katica a rămas în continuare în Belobreșca.

Datele amintite despre Mirko Unić le-am adunat eu Nikola Radosavljević din satul Belobreșca, Clisura bănățeană. Descriindu-l pe Mirko Unić am căutat să expun cât mai succint crimele sale cele mai cunoscute, în timp ce el și crimele sale este nepuizabil.

Că descrierea lui Mirko Unić și a Katicei Unić este una exactă o confirmă Consiliul sârbilor voluntari din Clisura bănățeană.

²⁶ Formulă mitizantă, sugestivă pentru mediul semidoct și virulent demagogic al „factorilor politici” din Clisura la acea vreme. (Obs. M. Milin).

²⁷ Nicola Radosavljević, iată și paranoicul „apărător” al reputației lui Tito de la Belobreșca. Altul, cu virtuți demagogice similare, din același „aluat social”, până mai anii trecuți se întrecea în metafore fără asemănare pentru a apăra „isprăvile” lui Milošević. (M. Milin).

Nikola Radosavljević (m. p.)

Secretar: Slobodan Vuletić

Președinte: Despotović Bogdan

Sigiliu (înscriș: *Consiliul sârbilor voluntari din Clisura Dunării. Bela Crkva*; în centru: *Steaua iugoslavă*)

Membri: Stojković Slavko, Janković Bogdan, Despotović Ilija, Stanković Boža, Janković Vlada”

(Arhivele Serbiei, Belgrad, *Fondul citat (Ђ-125)*, doc. 6)

7. Бела Црква, 9. јуна 1945. године, копија. Молба упућена Београдским властима за решавање социјалних тегоба добровољаца.

Бисерика Алба, 9 јуни 1945, copie. Cerere adresată autorităților de la Belgrad pentru soluționarea unor greutăți sociale ale partizanilor-voluntari. Traducere integrală.

„**Врховна комисија** за повлачење и замену новчаница, Београд

Потписани добровољци борци Срби из Румуније, Милош Корња, инвалид без леве руке, борац II Војвођанске бригаде, 16. Дивизије 3. батаљона, 3. чете и Шарунац Сретко, борац II Војвођанске бригаде, 16. Дивизије 2. батаљона, 3. чете, рањен у стомак, молимо наслов да нам се измене старе окупаторске новчанице, јер за време мењања новчаница смо били на положају, тако да нисмо могли заменити новчанице.

Ову нашу молбу образлагамо тиме што се новац налазио код наших кућа, то јест у селу Златица на Румунској територији где се замена новчаница није вршила; а како наша фамилија није могла добити дозволу за прелаз границе, новац није могао бити замењен. Новац који имамо за замену износи у суми од динара 150000, окупаторских динара, то јест Шарунац Сретко 82000 а Корња Милош 68000 динара. Напомињемо да је новац наша уштеђевина а није никаква злоупотреба то јест мењање туђег новца.

Потписани: Милош Корња с.р.; Шарунац Сретко с.р.

За истинитост да су горе наведени другови заиста борци добровољци Срби из Румуније и да се налазе први, инвалид Корња Милош, уписан у Главни списак добровољаца под бројем 174 од 5. новембра 1944. године; други, Шарунац Сретко, уписан у Главни списак под бројем 200 од 5. новембра 1944. године,

Оверава Одбор Срба добровољаца из Банатске Клисуре (Румунија), са седиштем у Белој Цркви.

Смрт фашизму – слобода народу!

Бела Црква, 9. јуна 1945. године

Секретар: Слободан Вулетић с. р.
Председник: Деспотовић Богдан с. р.
Печат (наведени натпис)“

la Biserica Albă și conflictul de interese cu autoritățile locale din România. Traducere integrală.

(Архив Србије, *Навед. Фонд (Ђ – 125)*, б.б., док. 7)

Biserica Albă, 9 iunie 1945, copie

„Comisia supremă pentru retragerea și schimbul bancnotelor, Belgrad

Luptătorii voluntari sârbi din România semnatari, Miloš Kornja, invalid fără mâna stângă, luptător în cea de-a II-a Brigadă voievodeană, Divizia 16, Batalionul 3, Ceata 3 și Šarunac Sretko, luptător în cea de-a II-a Brigadă voievodeană, Divizia 16, Batalionul 2, Ceata 3, rănit în stomac, rugăm în scris să ni se schimbe bancnotele vechi din perioada de ocupație, deoarece ne-am aflat pe poziții în perioada când s-au schimbat bancnotele, neputând să le schimbăm.

Această rugăminte a noastră o argumentăm prin faptul că bancnotele se aflau la casele noastre, adică în satul Zlatița, pe teritoriul românesc unde schimbul de bancnote nu s-a efectuat, și cum familia noastră nu a primit permisul de trecere a frontierei, banii nu au putut fi schimbați. Banii care îi avem pentru schimbat cuprind suma de 150.000 de dinari, dinari ai ocupatorilor, adică Šarunac Sretko 82.000 și Miloš Kornja 68.000 de dinari. Menționăm că banii reprezintă economiile noastre nefiind vorba de vreun abuz, respectiv de schimbarea banilor străini.

Semnatari: Miloš Kornja; Šarunac Sretko

Pentru autentificarea afirmației că susmenționații tovarăși sunt cu adevărat luptătorii voluntari sârbi din România și că se află primul, invalidul Miloš Kornja, înscris în Registrul principal al voluntarilor sub numărul 174 din 5 noiembrie 1944; al doilea, Šarunac Sretko, înscris în Registrul principal sub numărul 200 din 5 noiembrie 1944.

Autentifică Consiliul sârbilor voluntari din Clisura Dunării (România), cu sediul la Bela Crkva.

Moarte fascismului – libertate poporului!

Secretar: Slobodan Vuletić

Președinte: Despotović Bogdan

Sigiliu (cu înscrisul amintit)“

(Arhivele Serbiei, Belgrad, *Fondul citat (Ђ-125)*, doc. 7)

8. [Бела Црква, 9. јуна 1945. године], препис. Извештај председника Богдана Деспотовића о деловању политичке структуре у Белој Цркви и сукобу интереса са месним Румунским властима.

[Biserica Albă, 9 iunie 1945], copie. Raport general al președintelui Bogdan Despotović cu privire la activitatea structurii politice de

„Извештај [председника Добровољачког одбора, Богдана Деспотовића]

Дана 9. јуна 1945. године у Белој Цркви расположење војске и милиције добровољаца Срба из Банатске Клисуре (Румунија), који се налазе у Белој Цркви, Шушари и Банатском Карловцу. Исти другови разочарани су, јер су махом старији људи међу којима има који су очеви синова бораца, који су били на разним деловима фронта, а кућама и породицама је невоља и беда, а поред свега тога Румунске власти узимају им стоку и намирнице. Огорчени су на теренце, који тамо раде а нису на време предузимали мере по могућству да се заштите; а шта више после њиховог обећања да ће да оду за Букурешт, другови теренци нису отишли за Букурешт (из мени лично познатих разлога); народ и добровољце нису обавестили о томе него се је спремила једна делегација од два члана из села Соколовца, од Живе Јанковића и Трише Којчића, оба из истога села. По повратку и тих из Букурешта обавестили су народ да се не може ништа урадити поводом давања стоке, пошто је већ све касно, него да ће се ипак за будуће предузети мере, да се по могућству изађе у сусрет. Изјавили су исти народу да се је наш представник друг Груловић изјаснио да они немају ни појма о нама добровољцима који су се већ борили на разним фронтима 7 – 8 месеци у редове Југословенске армије. На основу тих изјава и на основу неправилних ставова представника народних власти, наши се другови буне и сматрају да другови теренци, имајући пријатељске везе са појединим руководећим по селима, – и због тога су огорчени и стално су тражили да им се дају објашњења по појединим питањима од стране другова теренаца. Из свега тога навешћемо неколико случајева.

1. У селу Соколовцу постоје многи војни забушанти, који су од стране руководећих у Одбору протежирани. Постоје у Соколовцу два опасна црноберзијанаца и шверцера, по имену Мирко Никола и Јон Преда, који су били осуђени за време окупације од народа у селу, да се стрељају, а данас на конференцију Одбора добровољаца другови изјављују да исти зликовци данас црноберзијанче, шверцују, шта више чак са руководством и одборницима села.
2. У селу Луговету [Câmpia] теренац и секретар СКОЈ-а за Банатску Клисуру [је] друг Милош Јовановић, чији је отац

извршио низ неправилности, присвајањем фашистичких ствари, као намештаја, вина и неке цигле, наиме на зајам за зидање своје куће.

3. У Дивичу, председник Одбора однео је из Војводине, пре три-четири месеца дана, једна кола, пар волова; а из Србије стално преноси прасице и тргује.
4. У Белобрешци, неправилно подељена напуштена имовина убице Славка Стојковића, који се налази у бегству. Постављање секретара Општине, који је добро награђен а војни је обавезник, а наступа као диктатор а чак је себи дозволио да псује мајку добровољцу, што је казао да није правилно подељена имовина. Да је Никола Радосављевић члан КПЈ дао следећи одговор једном добровољцу: добровољац пита: „- Шта је Никола, што си напустио Белу Цркву?“ Никола одговара: „- Рат је готов, дошли смо кући.“ А добровољац пита: „- Шта је са нама?“ Смешећи се Никола одговара: „- Ја вас нисам ни звао у добровољце.“ Војни забушанти из истога села постављају се за чланове пољопривредних комисија и др.
5. У Радимни војни забушанти, као Сима звани Пинтер, Миланко Скански и Жива звани Миленков, који су последњих седам месеци руководиоци у одбору, који се сваком приликом исмејавају добровољцима који су отишли у ЈА [Југословенска армија, односно ЈНА].
6. У Љупкови, где се налазе у Одбору два брата војна забушанта Мита и Блага Велимировић а њихов неки син чак и руководиоц СКОЈ-а села; у Одбору села не постоји ни један члан који би имао сина у добровољце или неког рођака. То је исто сазнато из изјаве друга добровољца Јеремић Илије и мишљења је исти друг, да исти одбор не може имати осећаје њихове невоље коју све они имају, јер се исти чланови тога одбора користе и богате на рачун и терет сиротиње и сматрају се паметнијим што су остали у својим кућама. Све те неправилности наши другови сматрају да су теренци донекле одговорни за правилно руководство тих села.

На **конференцији** од 8. јуна 1945. године **Добровољачког одбора** са седиштем у **Белој Цркви**, сви другови су изнели све неправилности пред теренца друга Зорана Вулетића, који је одговарао на постављена питања, а после дискусије и конференције тражио је мене

подписаног на одговорност, да би требао да не дозволим да исти другови воде мене него ја њих и недозволити им да се они буне.

Ја доле подписани Богдан Деспотовић, председник Добровољачког одбора излажем своје мишљење у целости по тој ствари. Да се другови теренци Зоран Вулетић, Светомир Радосављевић, Милош Јовановић и курир терена Сава Станковић одали наклоности пријатељима или рођацима и да исти другови нису тражили никада мишљења другова бораца, добровољаца, увек говорећи да је све то конспиративно и на постављена питања другова одговарали су с тиме да су они у позадини и требају бити задовољни што нису на фронту. Исти другови поставили су Саву Станковића за курира, оставивши га из транспорта за фронт, који је после једног инцидента са мотоциклом остао код своје куће 3-4 недеља дана, за које су другови борци незадовољни. Исти се друг изјаснио ових дана пред друговима „још сада једем овде и долазим за Банатску Клисиду да возим теренце.“ Другови теренци сматрају мене за одговорног, да сам ја крив за све што се другови борци добровољци буне и становништво које пролази овамо и изјављује незадовољство. Онај ко покушава да донесе какву критику тај прелази у табор реакционара и да је исти незаслужан да говори. Као што се изјаснио Зоран Вулетић на конференцији, који каже: кад је могао да буде добар и да ради за време илегалности, може и сада да буде поверљив. Мени је казао лично, да ја хоћу да стекнем себи популарност и да прикријем моју прошлост и да сам ја, теретећи ме да сам поступио подмукло, а ја исти желим и тражим да се извиди јер сам и ја лично радио илегално, првога дана илегалности 1941. године и нема шта да кријем него да сам исправан и нетрпећи да ми доноси никакве увреде у том правцу. Данас и свакога дана пристижу нам другови борци без руку, рањени са фронта, и сваки се интересује и пита, како је постављена власт, тј. народна у нашој Клисури и како поједини несвесни руководе тим живљем? А одговор је био да нема бољих људи. Народ је у Клисури незадовољан, па чак и омладина, као што је Белобрешка и Доња Љупкова и друга места, где се немогу слагати са појединим постављењем руководства омладине. Омладина Белобрешке била је незадовољна да је била слата на конгрес у Темишвар једна омладинка из села Соколовца, која није чак ни знала а камо ли изабрана да представља Клисурску омладину, то сам лично сазнао од омладине села Белобрешке.

Свестан сам тешког задатка другова теренаца, али сматрам да се ствари нису постављале и расправљале са ширим масама тога живља. Народ увек је тражио кад му неко од нас отиде зашто их

не обилазимо и више пажње придамо. Тако исто и омладина изјављује. **Зборови и конференције нису одржаване када се је још могло**, у оквиру Антифашистичкога фронта Словена из Румуније, који је данас распуштен. За прославу 9. Маја о. г. завршетак крвавог рата, био сам слат да одржим по могућству у неколико села говоре, да службено објавимо завршетак крвопролића, јер су га они осетили што су дали своје синове, који се још нису вратили. Одржао сам [говор] у Белобрешки; [у] Дивићу и Соколовцу нисам могао одржати, јер се нико није налазио код куће, већ на раду. Него сам га одржао сутрадан, тј. 10. маја, када су имали наређења да прославе и они (на Румунској територији). По њиховом наређењу и програму, пре одржаног говора одржало се у цркви богослужење, где сам и ја присуствовао са народом и властима, а када сам се вратио у Белу Цркву био сам исмејаван од друга теренца Милоша Јовановића, што сам присуствовао богослужењу. Истога дана у Соколовцу се налазио и теренац Светомир Радосављевић, кога сам позвао да присуствује прослави, који је одговорио да ја отидем њему у стан његове пријатељице, што нисам учинио, нити је он долазио. Истога дана увеће одржан је говор у истом селу, од друга Милутина Којића среског секретара среза Бела Црква, који исто изјављује, да се те већери налазио теренац у месту и исто није присуствовао његовом говору. Све те чињенице данас нам се сручују, јер нам стижу правоборци са бојних поља, политички образовани и познаваоци циља борбе и сада наступају тешкоће и исправке. На конференцији Среског одбора Стара Молдава (Клисуре), на мој предлог да се оцу војног бегунца из ЈА не може издати чланска карта за антифашисту, јер је он наш непријатељ, када је побегао из наше средине и оставио његове другове који су оставили своје делове тела на фронту и исти отац пред сведоцима одвео [је] сина кући и помагао га је у бегству.

Друг теренац Светомир Радосављевић тврди да отац нема са сином ништа и не одговара за њега; а син је нежењен и живи у задрузи са оцем. Оставили смо хрђав утисак код бораца и нерасположење код народа. Тражили смо од стране нас војника да се војни забушанти бојкотирају и тиме би народ и борци много више имали поверења у борбу и циљ, него обратно. Мојим извештајем желим и тражим да се све наведене грешке испитају, установи кривица, пошто исти другови теренци сматрају да ја могу те грешке преко Одбора да задржим и прекријем; али се не може, јер цео народ Клисуре и борци виде и знају. Поводом овога извештаја може се испитати и друг Дејан Адам, професор гимназије у Белој Цркви и срески секретар за Банатску Клисуру.

Овај извештај попуњавам са још 3 тачке.

1. На последњој седници Добровољачког одборадонета је одлука да **једна делегација оде за Београд**, да реши питање другова бораца који се враћају својим кућама. Друг Зоран Вулетић известио је нас да **по директиви не одлазимо и до данас нисмо добили шта да радимо**.
 2. Другови теренци **увек су избегавали да дођемо у додир са вишим форумом** поводом појединих питања, имали смо прилика и знамо да су другови из вишег форума долазили чак и у Белу Цркву, нико није могао до тог доћи.
 3. Другови теренци, на тражење фамилије Жарка Деспотовића погинулог члана КПЈ и првоборца Клисуре, да се извади из гроба [у] који дан данас лежи; и није извађен и сахрањен како то њему пристоји. Цео се народ Клисуре пита шта је то у ствари, да се тај првоборац још није никуда поменуо а ни сахранио као и остали пали другови.
- Смрт фашизму – Слобода народу!“

(Архив Србије, *Навед. Фонд(Ђ – 125)*, б.б., док. 8)

[Biserica Albă, 9 iunie 1945], copie

„**Raport** [preşedintele consiliului voluntarilor, Despotović Bogdan]

În ziua de 9 iunie 1945 la Biserica Albă [despre] moralul armatei şi miliţiei voluntarilor din Clisura băneţeană (România), care se află la Biserica Albă, Şuşara şi Banatski Karlovac. Aceiaşi tovarăşi sunt dezamăgiţi deoarece sunt în principal oameni în vârstă printre care sunt taţi de fii luptători, care au fost în diferite părţi ale frontului, iar acasă şi în familii este necaz şi sărăcie, pe lângă toate acestea autorităţile române le iau vitele şi alimentele. Sunt supăraţi pe cei de pe teren, care activează acolo, dar nu au luat măsuri din timp pentru a-i proteja; ba mai mult după promisiunea lor că vor merge la Bucureşti, tovarăşii [activiştii] de pe teren nu au mai mers la Bucureşti (din motive cunoscute mie); poporul şi voluntarii nu au fost înştiinţaţi despre asta ci s-a pregătit o delegaţie formată din doi membrii din satul Socol, din Živa Janković şi Triša Kojčić, ambii din acelaşi sat. La întoarcerea numiţilor din Bucureşti au anunţat poporul că nu se poate face nimic în legătură cu datul animalelor, deoarece este deja târziu, dar în viitor vor fi adoptate măsuri pentru a se ieşi în întâmpinarea solicitărilor, în măsura posibilităţilor. Aceeaşi au declarat poporului că reprezentantul nostru, tovarăşul Grulović, a declarat că ei habar nu au despre noi, voluntarii, care au luptat pe diferite fronturi de 7–8 luni în rândul armatei iugoslave. Pe baza acestor declaraţii şi pe baza atitudinilor incorecte ale reprezentanţilor autorităţilor

populare, tovarășii noștri se revoltă și consideră că tovarășii de pe teren, având relații de prietenie cu unii membrii din conducerea satelor și din acest motiv sunt revoltați și mereu au cerut să li se dea explicații referitoare la anumite chestiuni din partea tovarășilor de pe teren. Din toate acestea vom consemna câteva cazuri.

1. În satul Socol există multe persoane care s-au eschivat de la serviciul militar, care sunt protejați de către conducătorii din Consiliu. Există în Socol doi traficanți periculoși, pe nume Mirko Nikola și Ion Preda, care au fost condamnați în perioada ocupației de poporul din sat, să fie împușcați, iar astăzi la conferința Consiliului voluntarilor tovarășii declară că respectivii răufăcători fac trafic în continuare, chiar cu cei din conducerea și cu reprezentanții satelor.
2. În satul Câmpia tovarășul [activistul] de pe teren și secretarul Uniunii comunistilor din Iugoslavia (SKOJ) pentru Clisura Dunării este tovarășul Miloš Jovanović, al cărui tată a săvârșit o serie de neregularități, prin însușirea unor obiecte fasciste, cum ar fi mobilier, vin și țigle, ca împrumut pentru construirea casei proprii.
3. În Divici, președintele Consiliului a adus din Voivodina, cu trei – patru luni în urmă, o căruță, o pereche de boi, iar din Serbia aduce purcele și face comerț.
4. În Belobreșca, averea abandonată a ucigașului Slavko Stojković, care se află în libertate, incorect împărțită. Numirea secretarului comunei, care este bine răsplătit și este recrut militar, și se poartă ca un dictator și și-a permis să-l înjure de mamă pe un voluntar, pentru că a zis că nu este echitabil împărțită averea. Nikola Radosavljević membru Partidului comunist iugoslav a dat următorul răspuns unui voluntar: voluntarul întreabă: „– Ce e Nikola, de ce ai părăsit Bela Crkva?” Nikola răspunde: „– Războiul e gata, am venit acasă”. Iar voluntarul întreabă: „– Ce e cu noi?” Râzând Nikola răspunde: „– Eu nu v-am chemat să fiți voluntari”. Cei ce s-au eschivat de la serviciul militar din acel sat se numesc în calitate de membri ai comisiilor agricole ș.a.
5. În Radimna cei ce s-au eschivat de la armată, cum ar fi Sima, zis Pinter, Milanko Skanski și Živa, zis Milenkov, care sunt în ultimele șapte luni conducători în consiliu, care își bat joc cu fiecare ocazie de voluntarii care au plecat în Armata iugoslavă.
6. În Liupcova, unde se află în Consiliu doi frați ce s-au sustras de la armată, Mita și Blaga Velimirović, iar fiul unuia dintre ei este chiar conducătorul SKOJ al satului; în Consiliul sătesc

nu există nici un membru care ar avea vreun fiu printre voluntari sau vreo rudă. Același lucru s-a aflat și din declarația tovarășului voluntar Jeremić Ilija, același tovarăș fiind de părere că același Consiliu nu poate avea sentimente pentru necazurile pe care doar ei le au, deoarece membrii Consiliului se folosesc și se îmbogățesc pe seama și pe spatele sărăcimii și se consideră mai deștepți decât alții în casele lor. Toate aceste neregularități le consideră tovarășii noștri ca fiind într-o oarecare măsură responsabilitatea tovarășilor de pe teren, responsabili pentru buna conducere a acestor sate.

La conferința Consiliului voluntarilor cu sediul în Biserica Albă din 8 iunie 1945 toți tovarășii au expus neregularitățile în fața tovarășului de pe teren Zoran Vuletić, care a răspuns la întrebările adresate, iar după discuție și conferință mi-a spus să-mi asum responsabilitatea, că nu trebuia să permit ca acei tovarășii să mă conducă pe mine, ci eu pe ei și să nu le fi permis să se revolte.

Subsemnatul Bogdan Despotović, președintele Consiliului voluntarilor, îmi expun părerea proprie în privința acestei chestiuni. Tovarășii [activiști] de pe teren Zoran Vuletić, Svetomir Radosavljević, Miloš Jovanović și curierul de teren Sava Stanković s-au dat la favorizarea prietenilor și rudelor și aceiași tovarășii nu au cerut niciodată părerea altor luptători-voluntari, vorbind mereu că totul este conspirativ, iar la întrebările tovarășilor au răspuns că ei nu se află pe front și că trebuie să fie mulțumiți. Aceiași tovarășii l-au numit pe Sava Stanković ca și curier, excluzându-l din transportul pentru front, care, după un incident cu motocicletă a rămas acasă 3–4 săptămâni, fapt ce i-a nemulțumit pe tovarășii luptători. Același tovarăș s-a exprimat zilele acestea în fața tovarășilor „mai astăzi mănânc aici și vin în Clisura Dunării să transport tovarășii de pe teren”. Tovarășii de pe teren mă consideră responsabil, că eu sunt de vină pentru toată revolta tovarășilor luptători și populația care vine aici și își exprimă nemulțumirea. Acela care încearcă să exprime vreo critică este trecut în tabăra reacționară și este nedemn să vorbească. Precum s-a exprimat Zoran Vuletić la conferință, care spune: dacă a fost bun și a putut să lucreze în perioada ilegalistă, poate și acum să fie de încredere. Mie mi-a spus personal, că eu vreau să obțin popularitate și să-mi ascund trecutul și că eu, acuzându-mă că am procedat perfid, iar eu doresc și cer să se cerceteze deoarece și eu am activat ca ilegalist, în prima zi ilegalistă în 1941 și nu am ce să ascund, ci sunt corect și nu suport să mi se aducă jigniri în această direcție. Astăzi și în fiecare zi ne vin tovarășii luptători fără mâini, răniți pe front, și fiecare se interesează și întreabă cum a fost numită conducerea populară în Clisura noastră și cum unii indivizi fără conștiință conduc această populație? Iar răspunsul a fost că nu există oameni mai buni. Poporul

din Clisură este nemulțumit, chiar și tineretul, cum ar fi Belobreșca și Liupcova de Jos și alte localități, unde nu pot fi de acord cu unele numiri la conducerea tineretului. Tineretul din Belobreșca a fost nemulțumit că a fost trimisă la congres la Timișoara o tânără din satul Socol, care nici nu a știut [despre ce este vorba] dar mai să fi fost aleasă să reprezinte tineretul din Clisură, fapt aflat personal de la tineretul din satul Belobreșca.

Sunt conștient de sarcina grea a tovarășilor de pe teren, dar consider că problemele nu au fost prezentate și discutate cu masele largi ale acestei populații. Poporul a cerut întotdeauna când ne-am dus vreunul dintre noi de ce nu îi vizităm și de ce nu le acordăm mai multă atenție. La fel declară și tineretul. Adunările și conferințele nu au fost ținute când s-a mai putut, în cadrul FAS din România, care astăzi este desființat. Cu ocazia celebrării zilei de 9 mai a.c. terminarea războiului sângeros, am fost trimis să susțin după posibilități discursuri în câteva sate, să declarăm oficial încheierea vărsării de sânge, deoarece ei l-au simțit că și-au dat fiii lor, care încă nu s-au întors. Am susținut un discurs în Belobreșca; în Divici și în Socol nu am putut să susțin, deoarece nimeni nu se afla acasă, ci la muncă. L-am susținut a doua zi, adică pe 10 mai, când au avut ordin să sărbătorească și ei (pe teritoriul românesc). Prin ordinul lor și prin program, înaintea discursului s-a oficiat o slujbă în biserică, unde am fost și eu prezent, cu autoritățile și poporul, iar când m-am întors în Bela Crkva am fost ironizat de tovarășul de pe teren Miloš Jovanović, că am asistat la serviciul religios. În aceeași zi la Socol a fost prezent și tovarășul de pe teren Svetomir Radosavljević, pe care l-am invitat să asiste la ceremonie, care a spus să mă duc eu la el, în locuința prietenei sale, ceea ce nu am făcut, nici el nu a venit. În aceeași zi, seara, a fost susținut un discurs în sat, de către tovarășul Milutin Kojić, secretarul de plasă Bela Crkva, care declară același lucru, că s-a aflat în aceeași seara tovarășul de pe teren în localitate și nu a asistat la discursul său. Toate aceste detalii astăzi ne sunt prezentate, deoarece ne vin adevărații luptători de pe front, educați politic și cunoscători ai scopurilor luptei și acum intervin greutăți și corecții. La conferința consiliului de plasă Moldova Veche, la propunerea mea ca să nu i se emită carnet de membru de antifascist tatălui dezertorului din Armata iugoslavă, deoarece el este dușmanul nostru, dacă a fugit din mijlocul nostru și și-a lăsat tovarășii săi care și-au lăsat părți ale corpului pe câmpul de luptă iar același tată și-a dus fiul acasă și l-a ajutat să fugă.

Tovarășul [activist] de pe teren Svetomir Radosavljević susține că tatăl nu are nimic de a face cu fiul și nu răspunde de el, iar fiul e neînsurat și trăiește împreună cu tatăl. Am lăsat o impresie proastă la luptători și nemulțumire la oameni. Am cerut ca din partea noastră, a militarilor, ca dezertorii și simulanții să fie boicotați și cu aceasta poporul și luptătorii ar primi mai multă încredere în luptă și în scop, decât invers.

Prin raportul meu doresc și cer să se cerceteze greșelile amintite, să se constate vina, deoarece acei tovarășii de pe teren consideră că greșelile amintite le pot reține și acoperi prin intermediul Consiliului; dar nu se poate, deoarece întreg poporul din Clisură și luptătorii văd și știu. Cu ocazia acestui raport se poate chestiona și tovarășul Dejan Adam, profesor la gimnaziu în Bela Crkva și secretar de plasă pentru Clisura bănațeană. Acest raport îl completez cu încă trei puncte.

1. La ultima ședință a Consiliului voluntarilor a fost adoptată hotărârea ca o delegație să se deplaseze la Belgrad, să rezolve chestiunea tovarășilor luptători care se întorc la casele lor. Tovarășul Zoran Vuletić ne-a anunțat, ca prin directivă [a Belgradului?], să nu ne deplasăm și până astăzi nu am primit ce să facem.
2. Tovarășii de pe teren au evitat întotdeauna să ajungem în legătură cu forul superior cu privire la anumite chestiuni, am avut ocazia și știm că tovarășii din forul superior au venit la Bela Crkva, nimeni nu a putut să ajungă la respectivul.
3. Tovarășii de pe teren, la solicitarea familiei lui Žarko Despotović, membru decedat al PCI și prim-luptător din Clisură, să se exhumeze din mormântul unde e depus astăzi, și nu e exhumat și înmormântat cum i se cuvine. Întreg poporul din Clisură se întreabă ce este de fapt, ca acel prim-luptător nu a fost amintit niciunde și nici nu a fost înmormântat ca și ceilalți tovarășii căzuți.

Moarte fascismului – libertate poporului!”

(Arhivele Serbiei, Belgrad, *Fondul citat (Ђ-125)*, doc. 8)

9. Бела Црква, 11. октобра 1945. године,
копија. Захтев Главном одбору Војводине,
о регулисању питања школског
образовања у селима Клисуре.

Бисерика Алба, 11 octombrie 1945, copie.
Solicitare către Consiliul general al Voivodinei,
cu privire la necesitatea reglementării
problemelor educației școlare în satele Clisurii.
Traducere integrală.

„Одбор добровољаца Словена Банатске
Клисури (Румунија)

Бр. 101/ 11. X. 1945. год.

Главном народном одбору Војводине
Одељење за просвету. Нови Сад

У јужном делу Баната у тзв. Банатској
Клисури у Румунији живи претежно српски
живаљ. Српски живаљ у томе крају имао је

раније, а тако исто и сада, своје српске основне школе. Према Конвенцији између наше државе и Румуније, која је склоплена још за време старе Југославије, омогућено је српском живљу, односно српској деци, школовање у основним школама на њиховом матерњем језику. Ради тога, а у духу поменуте конвенције која је још на снази, потребна постављења учитеља на овим школама вршила је Црквена конзисторија православне вероисповеди у Темишвару, а у сагласности са нашим Министарством просвете. До ослобођења све су српске основне школе у Банатској Клисури радиле, јер су имале своје српске учитеље, а по ослобођењу остало је шест српских села без свога учитеља и тиме деца без потребне обуке, пошто су многи српски учитељи напустили своја места службовања и запослили се овде у нашој земљи.

Обзиром да је српски живаљ Банатске Клисуре у току Великог народног ослободилачког рата био прогањан од стране фашистичких елемената Власти прошлих режима Румуније и да је у томе дао велике жртве за дело нашег ослобођења, а по ослобођењу велики број, без обзира на године, похрлио је из тога краја у нашу земљу и пријавио се добровољно у нашу Југословенску армију.

Пошто су током Великог народног ослободилачког рата остала многа деца тога краја без својих родитеља, који су пали у борби ради нашег ослобођења, а у духу свега горе поменутог, **потребно је да надлежне просветне власти поведу рачуна о српском живљу** Банатске Клисуре у Румунији и да му омогуће, поред политичког и културно-просветно подизање. Ради тога неопходно је потребно де се, у духу већ постојеће конвенције између наше земље и Румуније, поставе српски учитељи у оним школама које засада не раде. Потребно је **да се поставе учитељи** у следећим српским основним школама, и то: у Основној школи у **Мачевићу**, у Основној школи у **Српској Пожежени**, у Основној школи у **Дивићу**, у Основној школи у **Соколовцу**, у Основној школи у **Златици**, у Основној школи у **Лесковици** и у Основној школи у **Свињици** – по могућности свуда бар по једног српског учитеља.

Надамо се да ће просветне Власти у потпуности схватити важност овога питања и извршити потребна постављења српских учитеља у Банатској Клисури – Румунији.

Смрт фашизму – Слобода народу!

Бела Црква, 11. X. 1945. год.

Председник Одбора добровољаца Словена
Банатске Клисуре – Румунија
Деспотовић [Богдан] с. р.“

(Архив Србије, *Навед. Фонд(Ђ – 125)*, б.б., док. 9)

Бисерика Алба, 11 octombrie 1945, copie

„**Consiliul voluntarilor** slavi din Clisura bănăţeană (România)

Nr. 101/11.10.1945

Consiliului naţional central al Voivodinei

Departamentul de educaţie. Novi Sad

În partea de sud a Banatului în așa numita Clisură bănăţeană [a Dunării] în România trăiește o populație preponderent sârbă. Populația sârbă din acea regiune a avut mai demult, la fel și acum, școli elementare proprii. Conform convenției dintre statul nostru și România, care a fost întocmită în timpul vechii Iugoslavii, i s-a facilitat populației sârbe, respectiv copiilor sârbi, școlarizarea în școlile elementare în limba lor maternă. Din acest motiv, și în spiritul convenției menționate care este încă în vigoare, nevoia de numire a învățătorilor în aceste școli a fost îndeplinită de Conzistoriul bisericesc de confesiune ortodoxă din Timișoara, și în acord cu Ministerul nostru al educației. Până la eliberare toate școlile din Clisura Dunării au funcționat, deoarece au avut învățătorii lor sârbi, iar după eliberare au rămas șase sate sârbești fără învățători și astfel copii fără pregătirea necesară, deoarece mulți învățători au părăsit locul lor de muncă și s-au angajat aici la noi în țară.

Având în vedere că populația sârbă din Clisura Dunării în perioada Marelui război de eliberare populară a fost prigonită de către elementele fasciste ale conducerii fostului regim al României și că a depus mari sacrificii pentru eliberarea noastră, iar după eliberare un număr mare, fără a ține seama de vârstă, a plecat din acea zonă în armata noastră iugoslavă.

Deoarece în timpul Marelui război de eliberare populară au rămas mulți copii din acele regiuni fără părinți, care au căzut în luptă pentru eliberarea noastră, și în spiritul a tot ce a fost menționat anterior, este necesar ca autoritățile competente de educație să se preocupe de populația sârbă a Clisurii bănăţene din România și să-i permită, pe lângă edificarea politică și cea educațională. Pentru aceasta este necesar ca, în spiritul existenței convenții dintre țara noastră și România, să se numească învățători sârbi în școlile care deocamdată nu funcționează. Este necesară numirea de învățători în următoarele școli generale sârbești: în școala elementară din Măcești, în școala elementară din Pojejena Sârbească, în școala elementară din Divici, în școala elementară din Socol, în școala elementară din Zlatița și în școala elementară din Svinița, după posibilități, peste tot cel puțin câte un învățător sârb.

Sperăm că autoritățile din educație vor înțelege în totalitate importanța acestei chestiuni și că vor da curs necesarelor numiri ale învățătorilor sârbi în Clisura bănăţeană – România.

Moarte fascismului – libertate poporului!

Biserica Albă, 11.10.1945

Președinte

Consiliul voluntarilor slavi din Clisura bănăţeană (România)
Despotović Bogdan”

(Arhivele Serbiei, *Fondul citat (Б–125)*, doc. 9)

10. Timișoara, 7 noiembrie 1946. Raport al Poliției de siguranță privind împrejurările răpirii lui Costici Nemanja.

Темишвар, 7. новембра 1946. Извештај Сигуранце (Тајне полиције) о околностима нестанка Костић Немање.

„Chestura Poliției Municipiului Timișoara
Biroul Poliției de Siguranță
Nr. 267 Cab. Sig.
7 noiembrie 1946

Către Inspectoratul Regional de Poliție Timișoara
La ordinal Dvs. telefonic nr. 8202 din 7 noiembrie 1946, referitor la **răpirea numitului COSTICI NEMANIA**, avem onoare a Vă raporta următoarele:

Numitul Costici Nemanja este născut în Timișoara la 21 februarie 1912. După terminarea studiilor în Losane [Lausanne] – Elveția, unde a studiat [la] Facultatea de Drept și diplomația, a abzis de cetățenia română și a fost numit ca secretar general și consilier economic la Camera de comerț româno-iugoslavă în Beograd, în anul 1941.

În anul 1941 luna aprilie a fost concentrat în garnizoana Vârșeț – Iugoslavia, și a luat parte în operațiunile militare contra germanilor, până la capitularea Regatului iugoslav.

S-a refugiat în România și a venit împreună cu soția sa la Timișoara unde s-a stabilit la tatăl său protopopul **Slobodan Costici**, cu domiciliul în Timișoara, Piața Unirii nr. 5.

Costici Nemanja a fost foarte rău văzut de către sârbii din Banat, unde s-a creat o atmosferă dușmănoasă contra lui în special în rândurile antifasciștilor slavi.

În anul 1942 a venit la Timișoara un delegat special din partea generalului Draja Mihailovici, în persoana maior[ului] **Dușan Ristici**, care a fost găzduit de Slobodan și Nemanja Costici. Scopul tratativelor a fost organizarea sârbilor regaliști din Banat și strângerea unui fond, pentru finanțarea acțiunilor militare ale lui Draja Mihailovici.

Maiorul Dușan Ristici a plecat înapoi în Iugoslavia, fără niciun rezultat, fiind refuzat de către protopopul Slobodan Costici iar la înapoierea lui a fost prins de *Feldjagerpolizei* și împușcat.

Tratativele nu au rămas fără zvon. Chestura Poliției municipiului Timișoara, în urma informațiilor primite, a fost sesizată că Nemanja Costici organizează în Banat

organizația de rezistență contra germanilor.

Tot în acest timp a fost informat și Comandamentul german despre cazul desfășurat în casa lui Slobodan Costici.

La data de 16 octombrie 1942 au fost arestați; astfel, a fost condamnat Nemanja Costici la 5 ani și Slobodan Costici la 3 și jumătate închisoare de către Curtea marțială a Corpului 7 Armată, împreună cu alți sârbi implicați în cauză.

În anul 1943 sârbii au fost grațiați de către Antonescu; în schimb Nemanja Costici a primit domiciliul forțat în Craiova.

După 23 august Nemanja Costici a fost pus în libertate, dar fiind sfătuit de familie, a mai rămas la Craiova.

În acest timp a fost prins de către Siguranța Craiova colonelul Velimir Piletici din armata lui Draja Mihailovici. Fiind interogată de către Siguranța din Craiova, la data de 17 septembrie 1944 a fost chemat și Nemanja Costici în cauză. La Siguranță a fost sub stare de arest și Petru Pantovici din București, Str. [Gh.] Buzdugan nr. 27, care a stat în legătură cu Velimir Piletici. (Acest Petru Pantovici este comerciantul dispărut la București la data de 14 oct. a. c. fără urme, despre care a scris întreaga presă din țară. A dispărut la aceeași dată cu Nemanja Costici.).

Colonelul Velimir Piletici, Petru Pantovici și Nemanja Costici au fost ridicați de către organele contra-informative sovietice și transportați la Moscova cu un avion special.

La data de 20 noiembrie 1945 au fost puși în libertate.

Nemanja Costici a venit acasă din Rusia la 26 noiembrie 1945, ca prizonier și a rămas la Timișoara, iar cei doi au fost obligați să se ducă în Iugoslavia, dar au rămas în România. Colonelul Piletici Velimir la Craiova, iar Petru Pantovici la București.

Între timp familia Costici nu a știut nimic despre [cele întâmplare] și [Nemanja] a fost declarat dispărut fără urmă.

OZNa [Poliția politică secretă a Federației iugoslave] a curentat [a fost informată] între timp de [spre] Nemanja Costici ca un colaborator al lui Draja Mihailovici și ca criminal de războiu.

În luna noiembrie 1944 au venit câțiva partizani din partea OZNa și [I]-au căutat pe Nemanja Costici în locuința tatălui său, protopopul Slobodan Costici. Negăsindu-l pe fiul său [I]-au ridicat forțat pe Slobodan Costici, care a fost transportat la Vârșeț – Iugoslavia și internat.

După interogare a fost transportat la [punctul de] frontieră Stamora-Moravița și astfel după 5 zile a venit acasă.

La data de 2, 3 octombrie 1946 între orele 10–12 au sunat 3 domni la locuința lui Slobodan Costici, când era acasă și Nemanja Costici. Necunoscuții au fost conduși de portarul casei, s-au prezentat unul ca delegatul Casei

cercuale iar cei doi ca [și] comisari din partea Siguranței Capitalei. Au făcut un control la familie, dacă au servitoare, fiindcă se vor aduce la Timișoara servitoare pentru odihnă și vor fi plasate la familii care au încăperi deajuns. Au stat de vorbă 10 minute și au plecat.

De la acest timp Nemanja Costici a fost filat de către unul dintre ei, de statură înaltă, părul negru, nasul lung, fața ovală și manta de piele.

La data de 7 octombrie 1946 orele 18,30 a venit Nemanja Costici în str. [Emanoil] Ungureanu cu soția și fițița sa spre biserica sârbă, când s-a întâlnit în față cu individul care l-a filat. Costici a trimis pe soția sa înainte iar dânsul l-a oprit pe agentul necunoscut și l-a întrebat ce mai face în oraș, numitul i-a răspuns că mai are de lucru câteva zile și a plecat.

La data de 10 octombrie 1946, orele 18, au venit în casa lui Costici în mod brusc 4 tineri bine îmbrăcați care [l]-au căutat pe Nemanja Costici, care era ascuns în locuință; iar după ce cei 4 au plecat din casă și au stat în curte, s-a ascuns dincolo în locuința sorei lui, unde a primit pe urmă pe unul dintre tineri.

La data de 14 octombrie 1946 orele 07 dimineața a oprit un limuzin [o limuzină] negru cu nr. de circulație *Craiova 174* în fața casei din Piața Unirii nr. 5, în care au fost cei 3 indivizi care au făcut controlul în locuință.

Pe la orele 11,30, a ieșit Nemanja Costici, în societatea lui Velico Petkov din Satu Mare [jud. Arad] și un țaran. În strada V. Alecsandri în fața prăvăliei lui Șalinacichi a oprit mașina care [l]-a urmărit pe N. Costici, iar cei trei indivizi [l]-au ridicat pe Costici, vroid să-l tragă în mașină.

S-a iscat un mare scandal; Costici s-a opus iar unul dintre cei 3 a scos o legitimație roșie, arătându[-i]-o lui Costici. De acest scandal a fost sesizat și un ofițer sovietic, neidentificat până în prezent, care [l]-a legitimat pe unul dintre cei trei; ofițerul sovietic s-a declarat mulțumit, în urma cărui fapt cei trei au plecat cu mașina²⁸ după ce au șoptit ceva la urechea lui Nemanja Costici, care s-a suit benevol în mașină și a plecat cu mare viteză cu dânsul.

După răpirea numitului Costici Nemanja Chestura Poliției municipiului Timișoara, biroul Siguranței a luat toate măsurile pentru urmărirea și identificarea mașinii, pentru care scop a fost pus[ă] sub urmărire la toate polițiile din subordine și la punctele de frontieră cu nr. 244 Cab. Sig. din 14 octombrie 1946 și tot cu același număr a[u] fost cerută[e] de la Chestura Poliției Craiova lămuriri referitor la mașina cu nr. de circulație *174 Craiova*, care a comunicat Chesturii Timișoara că

mașina în cauză a fost proprietatea d-lui Marin Crețean din Craiova și a fost radiată și vândută d-lui căpitan Constantinescu Traian din București, str. Dr. Brândză nr. 8.

Prin nota telefonică nr. 6145 S. din 14 octombrie 1946 a fost cerut Prefecturii Poliției Capitalei să ne comunice dacă au cunoștință de existența acestei mașini în raza Capitalei, întrucât cu ajutorul susnumitei mașini s-a răpit o persoană din localitate în ziua de 14 octombrie 1946.

Nota telefonică a fost trimisă de 3 ori Prefecturii Poliției Capitalei; și anume, în 14 octombrie 1946 a fost primită de către comisarul adj. Ene Nicola, în ziua de 18 octombrie 1946 a fost primită de agentul Bovan de la Serviciul circulației al Prefecturii și în ziua de 19 octombrie a fost primită de comisarul Popescu tot de la Serviciul circulație din Prefectura Poliției Capitalei.

De la acea dată până în ziua de 7 noiembrie 1946 Chestura Poliției municipiului Timișoara nu a [mai] primit nici un răspuns referitor la mașina în cauză decât numai în ziua de 7 noiembrie 1946 Prefectura Poliției Capitalei – Serviciul circulației – ne comunică, prin adresa nr. 40813 din 22 octombrie 1946, rezultatul cercetărilor, pe care o anexăm în copie, din care rezultă că mașina în cauză numai poartă numărul de circulație *174 Craiova* decât *Nr. 11688 B. Tx.* [București Taxi?], înscrisă la data de 3 octombrie 1946 la Serviciul circulației din Prefectura Poliției Capitalei, [ca] fiind proprietatea d-lui căpitan rez. Constantinescu Traian din str. Dr. Brândză nr. 8.

Din cercetări rezultă că în intervalul de la 12 octombrie până la 14 inclusiv ziua în care a fost răpit numitul Costici Nemanja a circulat numai în Capitală.

În concluzie: numitul Nemanja Costici a fost răpit de agenții partizani încredințați cu această misiune, fiind implicat în cauza lui Velimir Piletici și având legătură cu maiorul Ristici Dușan trimisul generalului Draja Mihailovici, care a fost împușcat de *Feldjager Polizei*.

Astfel este declarat în Iugoslavia – Beograd, ca [și] criminal de război.

A doua posibilitate este că a fost din nou răpit de organele contra-informative sovietice, pentru a fi transferat în Iugoslavia.

Cu onoare vă rugăm să binevoiți a dispune.

Chestor

Șeful biroului Poliției de Siguranță

Cpt. Lazăr Petru (m. p.)

Comisar Steiner Tiberiu (m.p.)”

(Arhiva CNSAS București, *I-329930, dosar Slobodan Costici*, f. 26 – 29)

²⁸ Avem mărturia profesorului pensionar Zdravko Fenlaciki: mașina cu pricina ar fi fost de la Oravița (numărul de Craiova era evident unul fals), iar răpitorii ar fi fost maiorul OZNA Dušan Jovanović și un fost partizan, învățătorul Boško Lacić. (*Sârbii din România în secolul XX*, Editor Miodrag Milin, Cluj-Napoca, 2012, 29). Cel de-al treilea agent implicat să fi fost Zoran Vuletić, agent OZNA, pe atunci șef la comuniști și cu răspunderi la Siguranță la Oravița? (Obs. M. Milin)

11. [Moldova Nouă?, 31 martie 1947]. Notă informativă secretă despre activitățile antistatale ale comuniștilor sârbi în satele din Clisura Dunării (la Socol și la Belobreșca).

[Нова Молдава?, 31. марта 1947.]. Тајни извештај о анти-државним активностима Срба комуниста по селима Дунавске клисуре (у Белобрешки и у Соколовцу).

„Notă informativă [31 martie 1947]

În zilele de 29, 30, 31 martie 1947, deplasându-mă în comunele Socol, Câmpia și Zlatița, de unde am primit următoarele informații:

VULETICI SLOBODAN, este din comuna Socol, **fost comandant al comunei Biserica Albă**, Iugoslavia, voluntar în armata mareșalului Tito, fost partizan, dușman de moarte a[l] tuturor românilor, atitudine ostilă față de toate autoritățile românești. Până în prezent s-a manifestat pe față, spunând că vin partizani[i] și ocupă comunele sârbești până la Orșova.

Raica [de fapt, Raico, n. n.] Nocovici [presupunem, Novacovici] și Novacovici Sima, foarte periculoși, posedă armament și munițiuni; Raico Novacovici a fost cerut de Cabinetul de instrucție Oravița, prin mandat de aducere însă el a refuzat să-l primească. Șeful postului de jandarmi nu a putut să-l ducă cu forța, deoarece s-a opus. La 27 octombrie 1946 a intrat în Primărie, unde a rupt procesele verbale, dresate de notarul comunei Socol la Legea sabotajului unor locuitori care nu au voit să predăie cerealele. La 26 februarie 1947 a bătut un funcționar care are pământ în Socol, care a venit să-și plătească impozitele către stat și comună, spunându-i că dacă mai îndrăznește să mai vină în comună va fi distrus complet și că numai are ce căuta în comuna Socol. Din cele constatate și văzute, ce se petrece în comuna Socol, este foarte dureros că autoritățile superioare nu iau nicio măsură de siguranță.

La 8 noiembrie 1946, domnul pretor al plășii Moldova Nouă, cu toți notarii din plasă [au venit] pentru colectarea cotei obligatorie pentru regiunile înfometate. Un grup de cincizeci de indivizi i-a cerut să le arate, în baza cărui ordin a[u] venit să colecteze și cu a cui putere voiește să-i aresteze pe cei ce se opun, refuzând să dăie cota. La 3 ianuarie 1947 a venit din nou pretorul cu 4 notari pentru colectare, împreună cu șeful de Sector jandarmi din Moldova Nouă cu 15 subofițeri de jandarmi. Locuitorul Spasa a luat toba de la Primărie și a bătut-o prin sat, spunând să vină săraci[i] la Cooperativă, să primescă cereale din cele blocate, pentru a nu fi trimise românilor. Șeful postului de jandarmi l-a arestat și dus la post. Însă un grup de 20 de indivizi a venit și a cerut eliberarea lui; altfel fac rebeliune! Șeful postului văzând că nu este glumă l-a pus în libertate și sfătuit să se liniștească. La 23 februarie din nou a[u] venit 4 notari pentru colectare și cum a[u]

ajuns la Primărie a[u] venit vreo douăzeci de indivizi care i[-au] întrebat ce mai caută și de ce nu vine pretorul. Ducându-se la un cetățean să mănânce, grupul a crescut mereu iar cetățeanul a fost amenințat că îi vor sparge geamurile dacă-i primește în casă. Notarii, fiindu-le frică, au plecat la Postul de jandarmi, unde au dormit de frică să nu-i omoară peste noapte, iar a doua zi au și plecat din Socol.

La 28 august 1945 toată populația comunei a fost răsculată contra Postului de jandarmi și Plutonului de grăniceri și nu au voit să plece din fața Plutonului de grăniceri decât când a sosit Plutonul de intervenție de la Oravița, sub comanda unui căpitan care i-a sfătuit să plece acasă și să se liniștească. Din cele spuse de către sublocotenentul de grăniceri și șeful de post, acești oameni sunt încurajați de către autoritățile iugoslave să se comporte în așa fel cu românii; poate se va ivi ceva între noi și ei.

RADOSAVLIEVICI SFETOMIR din comuna Belobreșca a venit la șeful Postului de jandarmi din Socol, cu 7 indivizi, cerând șefului de post pe ce motiv a arestat pe dezertorul Ozren Tomașevici, **amenințându-l că în cazul că nu-i va da drumul îl va executa**. Acest individ **este șeful Organizației sârbești și conducător la comuniști la plasă**. Din informațiile ce le dețin de la adevărați comuniști ei spun că acest[a] este numai un camuflaj însă ei sunt toți iredentiști și șovini, fac propagandă în favoarea Iugoslaviei și în defavoarea statului român.”

ANEXĂ (manuscris)

„Instigatori contra statului român

Comuna BELOBREȘCA

1. Radosavlievici Nicolae
2. Radosavlievici Svetomir

Cei mai periculoși instigatori contra statului român. Svetomir a fost dat în judecată pentru I. Trecere frauduloasă în Iugoslavia. Situația militară, neclară; sau dacă este, a fost falsificată în 1943. II. Adăpost secret, unde se găsește armament și dosite cantități de cereale, având moară și mașină de treier.

3. Boja Sto[i]șici
4. Unici Jarco
5. Radovancovici Ilia
6. Radosavlievici Sava
7. Milencovici Sima
8. Panici Rada (croitor)
9. Giurcovici-Stoicovici Borislav
10. Giurcovici Ilia

Periculoși pentru statul român.

Comuna Divici

1. Marincovici Stanco, învățător

Comuna Radimna

1. Tomici Rada
2. Belovan Veselin, primar
3. Marcovici Iova

Comuna Pojejena de Sus [Sârbească]

1. Stoicovici Gheorghe, zis Gioca, fiul lui Sima (în prezent student la Medicină la Belgrad. Frecventază des comuna).

RADOSAVLIEVICI NICOLAE: 'are să facă de azi înaintre cel mai mare șovinism' iar dacă cineva îi va sta în cale, 'îl va omorî și se va duce în Iugoslavia', pentru a-l declara erou, deoarece a omorât reacționari români. Pe motiv că echipa de colectare s-a dus la domiciliu [l său] pentru a căuta cereale, având moară și mașină de treier.

RADOSAVLIEVICI SFETOMIR. În toamna [lui] 1944, când s-au retras trupele germane din Clisura Dunării, a declarat în cadrul Primăriei Sușca: Că să se trimită vorbă pretorului plasei [Moldova Nouă] să numai trimită ordine, deoarece între comuna românească Sușca și cea sârbă Belobreșca există graniță iar Belobreșca ascultă și primește ordine de la statul iugoslav. A spus că armata română nu va mai călca cu piciorul un petec de pământ pe hotarul comunei Belobreșca, el fiind la marginea comunei [adică prima casă spre Sușca, n.n.] va trage cu arma în primul soldat român, căci ei sârbii numai pot suporta mizeria ce le[-o] fac românii. Când a spus aceste vorbe era înarmat cu pistol-mitralieră sistem rus[esc]. În toamna [lui] 1944, după retragerea trupelor germane, s-a organizat **o gardă din locuitori rebeli din Belobreșca care au fost înarmați** și aveau corpul de gardă și muniția într-o cameră a Primăriei Belobreșca.

Radosavlievici Nicolae cu fratele său **Svetomir** și cu **Zoran Vulețici** din Socol au dus cea mai mare propagandă sârbă contra statului român. **Această propagandă a prins numai în comunele sârbești.**

Giurcovici Ilie și Stoicovici zis Giurcovici Borivoi, precum și alți locuitori din comuna Belobreșca și-au făcut acte pentru a fi colonizați în Iugoslavia. Au plecat acolo și s-au înapoiat iarăși în comună. De regulă primăvara sa duc în Iugoslavia și toamna vin înapoi. Probabil că aceștia ar fi primit ceva pământ dincolo și vreau să stea cu domiciliul și în comuna natală și în Iugoslavia. Se bănuiesc de spionaj."

(Arh. CNSAS, *R-166612*, 26-27)

12. [Moldova Nouă?, 1947]. Lista organizației pro-iugoslave din Clisura Dunării.

[Нова Молдава?, 1947.]. Списак про-југословенске организације у Дунавској клисури.

„**Schița organizației UMMA** [?, de presupus secesionistă] din Clisura Dunării [1947]

Centrul: BELOBREȘCA.

Conducători de plasă [Moldova Nouă] a[i] organizației

1. Radosavlievici Svetomir

2. Radosavlievici Nicola
3. Stoșici Boja
4. Unici Jarco
5. Radosavlievici Sava
6. Radovancovici Ilia
7. Milencovici Sima
8. Panici Rada, croitor
9. Stoicovici Borislav
10. Giurcovici Ilia

Divici

1. Marincovici Stanco, conducătorul întregii organizații, învățător

Pojejena de Sus

1. Stoicovici Gheorghe, fiul lui Sima Stoicovici, în prezent în Iugoslavia, presupus student, în realitate curier între România și Iugoslavia, are pașaport ca student în Iugoslavia, însă nu este student.
2. Filipovici Alexandru, învățător, conducătorul tineretului
3. Ghighici Arsenie, preot
4. Stancovici Liubița, fiica preotului Ghighici Arsenie de la soția actuală, cu care nu este cununoscut. În prezent elevă în Biserica Albă, Iugoslavia. Aceasta împreună cu Filipovici a[u] organizat tineretul care a plecat în Iugoslavia la lucru [voluntari, la calea ferată Șamaț-Sarajevo, vara anului 1947, n. n.].

Socol

1. Vulețici Slobodan, primar, **curier între Socol și Biserica Albă**, cu legitimație eliberată de autoritățile sârbești pentru accesul liber în Iugoslavia.
2. Vulețici Zoran
3. Covacevici Branco, învățător nou, trimis din Iugoslavia, care are misiunea de a primi instrucțiuni din partea Organizației de la Timișoara și care face legătura dintre Timișoara și Socol și celelalte organizații.
4. Milosavlievici Radmila, organizatoarea femeilor.
5. Damnianovici Stanco
6. Svetolic Vulețici
7. Radosavlievici Momcilo
8. Ivanovici Veniamin

Câmpia

1. Ivanovici Miloș
2. Moghici Svetoțar
3. Tomașevici Mladen, cu legături directe cu Iugoslavia.

Moldova Nouă, necunoscută până în prezent

Moldova Veche, idem."

(Arh. CNSAS, *R-166612*, 24-25)

13. [Moldova Nouă, 22 iunie 1947]. Notă informativă secretă despre trecutele activități subversive, antistatale, de inspirație comunistă sârbă, din satele Clisurii Dunării.

[Нова Молдава, 22 јуна 1947.]. Тајни извештај о прошлим субверзивним противдржавним активностима, српског и комунистичког корена, по селима Дунавске клисуре.

„Notă informativă

În ziua de 21–22 iunie a. c. [1947, n.n.] din comunele Socol, Divici, Belobreșca și Pojejena, jud. Caraș.

Socol, se constată că de la un timp, de când se fac treceri din România în Iugoslavia, cu ocazia muncilor agricole, se face și contrabandă cu sodă caustică și foiță de țigară. În afară de această contrabandă se mai face și propagandă în favoarea Iugoslaviei, de către următorii indivizi: Vuletici Slobodan, care a fost voluntar în armata mareșalului Tito; Raico Novacovici, Sima Novacovici, Iovanovici Jiva, din Câmpia, toți aceștia au atitudine ostilă față de statul român și fac propagandă printre tineretul din comună să se înroleze voluntari în Armata iugoslavă, pentru a deveni buni patrioți; mai spun că domnul Dr. Petru Groza a mers în Iugoslavia [în prima decadă a lui iunie 1947, n. n.] pentru a se înțelege cu mareșalul Tito pentru **delimitarea noii frontiere dintre România și Iugoslavia**. În fiecare sărbătoare fac ședință fără ca vreun român să poată lua parte la ședințele lor.

Divici [și Belobreșca]. La fel se manifestă ca și în Socol, însă sub conducerea directă a învățătorului Stanco Marincovici, care cu concursul larg al marelui conducător Radosavlievici Svetomir, care este cel mai aprig luptător contra statului român și care este șeful plășii Moldova Nouă; aceștia recrutează și instruiesc tineretul din comună și cu concursul tineretului din Belobreșca și indivizi [precum] Boja Sto[i]șici, Unici Jarco, Radosavlievici Sava, Milencovici Sima, Panici Rada și mulți alții, toți din Belobreșca și Divici, fac diferite întruniri cu caracter subversiv și șovin.

La fel se manifestă și în comunele vecine ca Pojejena de Sus [Sârbească], cu următorii conducători: Stoicovici Gheorghe, Stoicovici Bojidar, Filipovici Alexandru și Stoicovici Liubița.

Factorul principal este **RADOSAVLIEVICI SF[V] ETOMIR**, care dirijează și conduce toată Organizația din Clisura Dunării...” [Fragment din Raportul Jandarmeriei locale]

(Arh. CNSAS, **R-166612**, 25)

14. [București], 12 mai 1950. Secesiunea Clisurei, în viziunea naivă a actorilor din Belobreșca, Socol și Moldova Veche și regia OZN-ei din Biserica Albă (Iugoslavia)

[Букурешт], 12. маја 1950. Сецесија Дунавске клисуре, у наивној визији актера из Белобрешке, Соколовца и Старе Молдаве и у режији ОЗНЕ у Белој Цркви (Југославија).

„Declarație

Subsemnatul **RADOSAVLIEVICI NICOLA**, născut în anul 1919, luna decembrie ziua 8, cu ultimul domiciliu în comuna Belobreșca, jud. Caraș, declar următoarele:

În anul 1944, imediat după 23 august, a venit pe la mine Zoran Vuletici, care mi-a spus că a discutat problema alipirii Clisurii la Iugoslavia, cu unele persoane cu care el avea legături peste graniță. În timpul acela eu mă aflam la Belobreșca, iar când mie mi-a cerut părerea despre aceasta, eu am fost de acord cu el.

După câțva timp când eu mă stabilisem în Biserica Albă (Iugoslavia) împreună cu fratele meu Sveta [Svetomir], Zoran Vuletici și alții, a venit la noi Despotovici Bogdan [fratele eroului-martir comunist Jarco Despotovici] care ne-a întrebat dacă știm că s-a format un grup de oameni, așa-ziși **„reprezentanți ai Clisurei”** care lucrează pentru alipirea Clisurei la Iugoslavia și care în acest sens au făcut și un *memorandum* și urmând ca în după-amiaza aceea să aibă și o ședință în legătură cu aceasta, **condusă de Nika Gavrilovici**, Iancovici Jarco, Isacovici Jarco și încă câțiva necunoscuți. Au mai fost chemați apoi Comandantul orașului Biserica Albă Șaletici Miloș, Despotovici Bogdan precum și Slobodan Vuletici. La această ședință Nika Gavrilovici a explicat cum trebuie să se ducă lupta pentru a face tot posibilul pentru alipirea Clisurei la Iugoslavia, apoi cine va fi șeful, îl va alege poporul.

Toți cei de față au fost de acord cu **propunerea lui Nika**; care apoi a citit *memorandumul* pe care îl făcuse și care s-a hotărât să fie trimis lui Coicici Trișa [Trifun] din comuna Socol, pentru ca acesta să meargă prin satele din Clisură și să strângă semnături pe acest *memorandum*. Prin martie 1945, în timp ce Zoran Vuletici era ajutor de comisar în Siguranță [la Oravița], dar care ținea legătura mai departe cu OZNa din Iugoslavia, a luat ființă la Timișoara „Organizația antifascistă slavă” în fruntea căreia se găsea Rada Fenlaciki. Mai târziu în Clisură în fruntea Org. antifasc. slave se găseau Trișa Coicici, Deian Adam, Nika Gavrilovici și alții, care întrețineau și mai departe spiritul de alipirea Clisurei la Iugoslavia. Apoi **eu după planul meu am redus cu cât se poate mai mult teritoriul Clisurei care trebuia să fie alipit Iugoslaviei**, lucru cu care ei nu au fost de acord.

Pe la începutul lunii mai 1945, la Timișoara, Organizația antifasc. slavă pregătește un congres al tuturor slavilor din Banatul românesc, pentru a se trece în revistă forțele slave existente în Banat.

În acel timp a venit la Biserica Albă și Zoran Vulețici care ne-a spus că trebuie să participe la congres și câțiva reprezentanți ai Clisurei, fiindcă se va pune în plan și discuția alipirii unor teritorii din Banatul românesc cu populație slavă de statul iugoslav, în care plan este pus[ă] și alipirea Clisurei.

Noi am hotărât ca fratele meu Sfeta să reprezinte Clisura la acest congres, în care scop am pregătit și un *memoriu*, în care am explicat dorința și necesitatea sârbilor legați de Iugoslavia că această regiune să fie înăuntrul granițelor iugoslave, urmând a fi citit la congres.

Aceasta nu s-a putut face că[ci] congresul nu a mai avut loc. Împreună cu Sfeta trebuia să mai participe la congres Zoran Vulețici, Sneider Alois și Bogdan Despotovici.

Aceasta îmi este declarația pe care o dau, susțin și semnez.

12 mai 1950 Radosavlievici Nicola (m. p.)”

(Arh. CNSAS, *Inventar P-1143, vol. II*, 34–35)

15. București, 23 septembrie 1955. Proces verbal al interogatoriului învinutului Radosavlievici Svetomir, despre evenimentele din anii 40 în Clisura Dunării.

Букурешт, 23. септембра 1955. Записник са саслушања оптуженог Радосављевић Светомира, о догађајима четрдесетих година у Дунавској клисури.

„Proces verbal de interogator

Învinutul (martor) Radosavlevici Svetomir, născut la 18 oct 1921, în comuna Șușca jud. Caraș, fiul lui Sava și Anghelina, cu ultimul domiciliu com. Belobreșca, jud. Caraș.

23 septembrie 1955

Localitatea București

Interogatoriul a început la ora 8 și 15 min

S-a terminat la ora ...

Arată d-ta activitatea pe care ai desfășurat-o cât ai stat în Iugoslavia?

În anul 1932 aproximativ în luna august am plecat în Iugoslavia în comuna Veliko Gradiște. Aici am fost trimis de tata deoarece mama mea era originară de aici, ca să continui studiile. În comuna Veliko Gradiște am stat la mătușa mea Stokici Vasilica. Aici am repetat din nou clasa a 4-a primară deoarece nu cunoșteam limba sârbă gramaticală, terminând în anul 1933.

După terminarea clasei a 4-a, în anul 1933 m-am înscris în liceul din Veliko Gradiște, terminând clasa I-a

în anul 1934. Tot în acest an m-am înscris în clasa a II-a și astfel am terminat 3 clase în anul 1936. În fiecare an, în timpul vacanțelor, veneam acasă la părinți, care domiciliau în comuna Belobreșca, iar după terminarea vacanței mă întorceam înapoi în Iugoslavia. În această perioadă eu treceam frontiera pe baza unui permis eliberat de vama frontierei sau de poliția de frontieră.

După ce m-am întors acasă la părinți în anul 1936, m-am angajat ca ucenic la un atelier particular de lăcătuș mecanic din Moldova Nouă. Aceasta în anul 1937. La acest atelier am lucrat ca ucenic trei ani, respectiv până în anul 1940.

Din ce cauză te-ai întors dumneata în anul 1936 în România, întrerupând astfel studiile?

Până în anul 1936 se putea trece frontiera pe bază de permise eliberate de vama frontierei, iar de la această dată trebuia să scoatem pașaport și din cauză că părinții mei nu aveau o situație bună, tatăl meu m-a dat ca să învăț ucenicia, fiind nevoit astfel să nu mă mai pot întoarce în Iugoslavia.

De câte ori ai mai trecut dumneata frontiera din România în Iugoslavia din anul 1936 până în 1940 și motivele trecerii?

Din anul 1936 până în anul 1940 nu-mi amintesc precis, odată sau de două ori am trecut frontiera. Cu această ocazie am trecut frontiera împreună cu mama mea pentru diferite cumpărături.

Pe ce bază ai trecut dumneata frontiera cu această ocazie și ce cumpărături ai efectuat?

În această perioadă toți cetățenii care au domiciliat la 20 – 25 km lângă frontieră aveau dreptul la un carnet de liberă trecere în Iugoslavia și deasemenea aveau dreptul ca să facă cumpărături până la suma de 3000 lei. Acești cetățeni în Iugoslavia aveau o zonă limitată până unde aveau dreptul să pătrundă. Cetățenii din Iugoslavia la fel puteau să vină în România și aveau dreptul să facă cumpărături până la suma de 1000 de dinari.

Cu această ocazie am fost cu mama mea în Biserica Albă și am cumpărat haine. Aici am stat numai o zi. Dimineața ne-am dus și seara ne-am înapoiat acasă.

Arată d-ta activitatea pe care ai desfășurat-o și legăturile pe care le-ai avut din 1940 până la 23 august 1944.

În toamna anului 1940 eu am plecat la Timișoara și m-am angajat la o firmă particulară anume *Rölich*. Aici am lucrat în calitate de strungar până în anul 1941, aproape de treierat, când m-am întors acasă, unde am rămas până în februarie 1942.

La 20 februarie 1942 am fost încorporat în armată, la 85 infanterie din comuna Ineu din Reg. Arad. Aici am făcut două luni de instrucție după care am fost repartizat la Batalionul IV instrucții și reparații auto (școala de șoferi) din Sibiu.

La Sibiu am stat trei luni după care am fost în trecere prin București, unde am stat cca 10 zile, iar de aici am fost duși la Focșani. Aici am stat din nou cca 6

zile, după care am fost imbarcați și trimiși pe frontul de Răsărit. Am debarcat în jurul localității Stalino. De aici am plecat în calitate de șofer până la Cotelnikov.

La sfârșitul lunii august 1942 am fost repartizat ca să lucrez la un garaj de reparații din Cotelnikov. La scurt timp după aceasta, nu-mi amintesc data, eu m-am îmbolnăvit de tifos din cauza apei și am fost internat la spitalul din Cotelnikov. În spital am stat până în noiembrie 1942 când a fost rupt frontul de la Stalingrad.

Cu această ocazie am fost evacuat ca bolnav la un spital din Rostov. Din Rostov am fost trimis într-un centru de refacere (fiind slăbit din cauza bolii), din Novocerkask. Aici eu m-am îmbolnăvit și mai grav și astfel am primit un concediu de 45 de zile și eu m-am dus acasă, în comuna natală ajungând în 8 ianuarie 1943.

După epuizarea concediului de 45 de zile eu nu m-am mai reîntors la unitatea de care aparțineam, ci am falsificat permisul de concediu, făcând din 45 de zile concediu nelimitat și astfel am rămas acasă la părinți.

În această perioadă, respectiv în luna martie 1943 eu am luat legătura cu Jarko Despotovici cu scopul ca să fiu împreună cu el, să nu fiu izolat. În această perioadă el trăia în ilegalitate. În vara anului 1943 a apărut un grup de partizani iugoslavi în pădurile noastre care operau în Iugoslavia și veneau la noi pentru odihnă. Eu am luat legătura cu ei prin numitul Milanovici Dumitru. În perioada aceasta eu îi ajutam pe partizani cu alimente și i-am dat și un aparat de radio. Eu am mai ajutat partizanilor și în unele acțiuni izolate fără ca să fiu încadrat la ei. Participam numai la atacuri, după care mă întorceam acasă ca oricare cetățean liber, având la bază permisul de concediu medical fals.

În afară de cele arătate mai sus eu am mai ajutat pe partizani cu muniții și alimente, de asemenea i-am furnizat și informații necesare partizanilor. Noi am mai dat partizanilor mașini de scris, șapilografie.

În toamna anului 1943 am intrat în organizația SKOJ²⁹, iar în anul 1944 Jarko Despotovici a făcut propunerea ca eu să intru în P.C.I.

Aceasta îmi este activitatea până la 23 aug. 1944.

Cu ce unitate ai plecat d-ta pe frontul de răsărit?

Eu am plecat pe frontul din Răsărit cu Batalionul 4 autotransport.

Cine a fost comandantul batalionului 4 autotransport?

Nu-l cunosc deoarece am stat foarte puțin. Nu cunosc pe nici un ofițer.

La ce luptă ai participat pe frontul de răsărit?

Eu nu am participat la lupte deoarece când am ajuns la Cotelnicov, am fost scos ca meseriaș pentru repararea autovehicolelor.

Care sunt persoanele care au știut că d-ta ai dezertat din armată.

Că eu am dezertat din armată au știut: Stoianovici Gheorghe o rudă de a mea, fratele lui Stoianovici

Sima, părinții lor, Despotovici Bogdan, Vulețici Zoran, Galkan Teodor, fratele meu Nikola și părinții mei.

Cine este Galkan Teodor?

Este un prieten a lui tata care domiciliază în Timișoara iar după ce eu am dezertat din armată am stat ascuns și la ei câteva zile.

Care sunt persoanele care au știut că d-ta îi ajuți pe partizani?

Au știut că eu îi ajut pe partizani Stoianovici Gheorghe, Stoianovici Sima cu care am activat împreună, fratele meu Nicola, părinții, Vulețici Zoran, Krstici Jiva și tatăl lui, Milosavlevici Miodrag, Radoikovici Sretko.

Cine este Krstici Jiva

Krstici Jiva este agricultor din comuna Belobreșca, și prin el țineam legătura cu Despotovici Jarko sau cu grupul de partizani atunci când nu puteam să luăm personal legătura.

Cine este Milosavlevici Miodrag?

Este agricultor din comuna Belobreșca, a fost și el dezertor din armată și eu l-am introdus în grupul de partizani. El activa efectiv în cadrul grupului de partizani. A murit pe front la Batine când s-a făcut joncțiunea cu armata sovietică.

Cine este Radoikovici Sretko?

El este tot din Belobreșca și pe el tot eu l-am introdus în grupul de partizani. Deasemenea el a murit pe front în Iugoslavia la trecerea râului Drava.

Ce fel de aparat de radio ai dat d-ta partizanilor?

Eu am dat partizanilor două aparate de radio recepție.

De unde ai procurat d-ta cele două aparate de radio?

Eu am cumpărat aparatele de radio recepție la Timișoara.

Imediat ce le-am cumpărat, unul din ei am dat partizanilor, iar unul a fost folosit de mine în adăpost. Mai târziu când partizanii au fost atacați, au pierdut aparatul de radio și eu atunci le-am dat pe al doilea aparat.

La ce luptă a partizanilor ai participat d-ta?

Eu am participat la acțiunile din Vrăceș Gai cu care ocazie a fost atacată poliția germană, eu am participat aici ca luptător. Am participat la aruncarea în aer a unui tren german cu soldați, alimente și muniții pe linia Biserica Albă – Vârșeș. Trenul a fost aruncat în aer lângă localitatea Kralița.

De unde le-ai procurat d-ta aceste arme și muniții?

Eu am procurat arme și muniții de la Milosavlevici Miodrag care făcea armata la Pitești și venea în concediu aducând cu el arme pentru partizani. Majoritatea munițiilor ca grenade sau cartușe am procurat de la magazinierul unei companii din regimentul 84 care era cantonat în com. Belobreșca. Eu îi ceream grenade sub motivul că vreau să prind pește. Unde azeam că are cineva ascuns vreo armă eu le cumpăram sub pretextul că vreau să le modific în arme de vânătoare.

²⁹ UTC-ul iugoslav.

Ce fel de informații ai dat d-ta partizanilor?

Pe partizani îi interesau cel mai mult informațiile militare. Eu le-am dat informații despre compania din Regimentul 84 care era în Belobreșca, despre mișcările lor, patrulă, pânzele lor. Am dat informații despre patrularea grănicerilor și a jandarmilor. De asemenea am mai dat informații despre starea de spirit a oamenilor din împrejurimi, ce vorbesc ei despre front. După ce partizanii au pierdut aparatul de radio eu [le] furnizam [informații]... Am mai participat la atacarea clădirii unde avea sediul gestapoul din Kusici. Am mai participat la câteva acțiuni mici izolate, împotriva patrulălor. La alte acțiuni nu am mai luat parte. La acțiunile care erau executate în interiorul țării, nu am luat parte deoarece nu puteam să lipsesc prea mult de acasă.

Cum ai motivat d-ta lipsa de acasă când ai participat la aceste acțiuni?

În caz că întreba cineva, părinții mei motivau lipsa mea prin plecarea mea la Timișoara sau Oravița pentru diferite piese de motor, legat de meseria mea.

De ce nu ai intrat d-ta efectiv în rândurile partizanilor?

Eu nu am intrat în rândurile partizanilor deoarece eram sfătuit de ei că până am posibilitatea ca să stau cu acte false să nu intru în grupul de partizani, deoarece aveau și ei nevoie de oameni care puteau circula liber, fiind astfel de un folos mai mare în favoarea lor.

Ce fel de armament ai dat d-ta partizanilor?

Eu am dat partizanilor arme, pistoale, grenade, puști și muniții, informații despre știrile de pe front.

Cui ai predat dumneata informațiile pe care le-ai cules?

Eu am predat în scris ori legăturii de la partizani care a venit la mine ori le dădeam comisarului politic.

De unde le-ai procurat d-ta mașinile de scris și șapiragrafele?

Șapirograful a fost procurat de fratele meu, din Timișoara însă nu știu de la cine, iar mașinile de scris au fost cumpărate de Zoran Vulețici tot din Timișoara dintr-un anticariat [consignație].

Cui le-ați predat șapirograful și mașinile de scris?

Noi am predat șapirograful și mașinile de scris grupului de partizani. După 23 august noi am primit de la ei înapoi o mașină de scris care mai târziu a fost folosită de organizația de partid din Moldova Nouă.

Pe ce bază ai intrat d-ta în SKOJ?

Eu am intrat în SKOJ pe baza activității pe care am depus-o până în toamna anului 1943.

De către cine ai fost d-ta primit în organizația SKOJ?

Eu am fost propus de către Jarko Despotovici și am fost primit de către un comitet regional din interiorul Iugoslaviei. Nu știu de care comitet regional.

Cine a fost Jarko Despotovici?

Jarko Despotovici era însărcinat din partea P.C.I. de a lucra pe linie politică de a lucra în plasa Moldova Nouă. El avea misiunea de a verifica oameni și de a duce propagandă în favoarea URSS, de a mobiliza și verifica

oameni pentru grupele de partizani. El a trăit ilegal acolo. A fost împușcat la 10 august 1944.

Din ce cauză a fost împușcat Jarko Despotovici?

După ce se apropiu trupele sovietice, în regiunea aceea a fost creat un curent naționalist a[l] lui Draja Mihailovici. În acest sens a dus propagandă, contribuind astfel într-o mare măsură, numitul Slavko Stoicovici. El colabora și cu comandantul Legiunii de jandarmi din Oravița. Din cauza trădării lui Slavko Stoicovici și pe baza informațiilor lui, au fost mai multe ciocniri între grupul de jandarmi și grupul de partizani care activa în această plasă.

Jarko Despotovici intenționând să stea de vorbă cu Stoicovici ca acesta să renunțe la propaganda sa, și neputând să se înțeleagă, Slavko Stoicovici l-a împușcat pe Despotovici. [Comentativ, pe margine: *Va trebui să fie adâncită această problemă!* n. n.] Înainte de a sta de vorbă cu Stoicovici, Despotovici a fost hotărât că dacă nu va putea ajunge la înțelegere cu el îl va lichida. S-a întâmplat însă invers și nu s-a[u] stabilit împrejurările în care Despotovici a fost împușcat de Stoicovici.

A doua zi după ce Despotovici a fost împușcat, Stoicovici a fugit la Timișoara cu ajutorul lui Bobei (Ioan) care în acest timp a fost comandantul grănicerilor. În anul 1950 știu că acest Bobei a ajuns la MAI mi se pare cu gradul de Lt. Colonel.

Arată d-ta activitatea pe care ai desfășurat-o după 23 august 1944.

După 23 august 1944 eu am fost lăsat de către conducerea grupului de partizani în com. Belobreșca cu scopul de a menține ordinea în comună și de a organiza oameni în partid. De asemenea am mai participat la curățirea terenului de nemți.

În luna octombrie eu am intenționat ca să mă încadrez în armata iugoslavă, însă am fost lăsat acasă în com. Belobreșca pentru organizarea partidului și a organizațiilor de masă. În luna octombrie, pe la sfârșit, m-am întâlnit cu Vulețici Zoran, care mi-a spus că el împreună cu mine și cu Paulevici Slobodan avem misiunea din partea OZN-ei ca să ne ducem la Timișoara și să-l căutăm pe Slavko Stoicovici, care l-a împușcat pe Jarko Despotovici și dacă îl găsim atunci să anunțăm OZN-a după care vom primi mai misiuni. Paulevici Slobodan a mai primit misiunea de a recruta oameni care să-l informeze despre tot ceea ce se petrece la Timișoara. După aceasta ne-am deplasat toți trei la Timișoara. Aici eu m-am ocupat de problema găsirii lui Stoicovici. Tot în această perioadă Paulevici Slobodan și cu Vulețici Zoran l-au recrutat pe Bugarski Sava care la rândul lui îl recrutează mai târziu pe Popov Novak. Cu această ocazie am stat la Timișoara câteva zile după care am plecat la Biserica Albă.

La Biserica Albă Paulevici Slobodan a întocmit raportul și [l-] a trimis la OZN-a din Novi Sad. Cu această ocazie eu, împreună cu Vulețici Zoran primesc directive în legătură cu felul de organizare

a partidului și după aceasta noi ne întoarcem acasă în com. Belobreșca. Peste câteva zile când noi ne aflăm în com. Belobreșca, am primit directivă din partea OZN-ei să-l arestăm pe Stoicovici Slavko și să-l luăm cu noi în Iugoslavia.

După aceasta eu împreună cu Vulețici Zoran m-am deplasat la Timișoara pentru a-l aresta pe Stoicovici Slavko, însă când am ajuns la Timișoara noi am aflat că Stoicovici și-a schimbat locuința și că s-a pierdut urma lui. Noi ne-am întors din nou la Biserica Albă unde am luat legătura cu Paulevici Slobodan care ne-a spus să luăm legătura cu organizația Frontul Antifascist Slav (FAS) cu scopul de a vedea cum lucrează ei și să organizăm extinderea acestei organizații. În acest sens noi ne-am deplasat la Timișoara unde am luat legătura cu președintele organizației antifasciste, anume Fenlaciki Rada, după care ne-am dus la Moldova Nouă să organizăm mai multe organizații a[le] FAS. De asemenea noi am mai primit misiunea din partea lui Paulevici Slobodan ca să culegem informații cu caracter general din plasa Moldova Nouă pe care să [le] raportăm OZN-ei în Iugoslavia. La Timișoara Sava Bugarski ne-a făcut rost de o cameră unde mai puteam să stăm când ne duceam acolo. Cu ocazia deplasării la Timișoara Vulețici Zoran a recrutat-o pe numita Begov Margarete din Oravița, cu scopul să-i furnizeze informații.

La începutul anului 1945 Paulevic Slobodan a fost retras din Biserica Albă și a fost trimis la OZN-a din Belgrad, iar în locul lui a venit numitul Sneider Alois.

Tot în perioada aceasta când ne ocupam de organizarea FAS, în timpul deplasării în comunele din Banat, Vulețici Zoran l-a rugat pe numitul Giurovici Radosav și Radoșevici Milan, ambii din com. Socol, ca să-i dea informații despre populația și starea de spirit din comună. Eu la rândul meu am avut informații de la Unici Jarko și Bojici Jiva, ambii din com. Belobreșca. De la ei am avut informații tot despre populația din comună. Ne-am deplasat în com. Moldova Veche și am stat de vorbă cu numiții Stoianovici Tvetko și Balea Alexandru de la care de asemenea am cerut informații. În com. Liubcova am discutat cu numiții Nestorovici Vasa și Iankovici Ivan. De la ei la fel am cerut informații, iar de la Iankovici Ivan am cerut un raport în scris despre organizația lui Draja Mihailovici din plasa Moldova Nouă în anul 1942.

De la cine ați primit sarcina ca să culegeți informații de la cetățenii din comunele arătate mai sus și să-i pregătiți mai mulți cetățeni în acest sens și pentru viitor.

Această sarcină de a culege informații noi am primit-o din partea OZN-ei din Iugoslavia. Ei ne-au spus ca noi să culegem informații. **Concret am primit această sarcină de la maiorul OZN-ei din Novi Sad, anume Dragoliub Gvozdenaț.**

Cum a a motivat acest maior aceste cerințe a OZN-ei ca să culegeți informații?

Maiorul Dragoliub Gvozdenaț ne-a spus că în România reacțiunea este puternică și că Partidul Comunist va ieși din ilegalitate, iar noi va trebui **să combatem reacțiunea** din Banat **ca să dăm un ajutor Partidului Comunist Român**. Sarcina noastră deci, a fost **de a culege material informativ pe care le[il] predam OZN-ei, iar ei puneau la curent conducerea Partidului Comunist Român.**

Cum ați motivat pe teren, față de oamenii cărora [le-]ați solicitat ajutorul, că aveți nevoie de material informativ.

Față de oamenii de la care am cerut material informativ, noi am motivat această cerință prin faptul că noi lucrăm la organizarea Partidului Comunist Român, la organizarea tineretului progresist și avem nevoie de aceste informații deoarece trebuia să cunoaștem starea de spirit a populației.

De ce nu ați arătat că aceste informații sunt cerute de OZN-a.

Nu știu din ce cauză nu le-am spus oamenilor de la care am cerut informații că aceste materiale sunt cerute de OZN-a.

Ce instructaj v-a făcut maiorul Gvozdenaț în legătură cu felul cum trebuie pusă problema necesității culegerii informațiilor, față de oamenii cu care ați colaborat?

În acest sens maiorul Gvozdenaț nu mi-a făcut nici un fel de instructaj.

În ce fel ați fost pregătit în vederea îndeplinirii acestei sarcini de a culege informații?

Noi nu am primit nici un fel de pregătire în vederea culegerii de informații, ni s-a spus numai ca să culegem informații fără însă să ne facă în prealabil vreun instructaj.

Când ați întrerupt această muncă de a culege informații din Banat?

Această muncă am întrerupt-o în toamna anului 1945.

Care sunt motivele pentru care ați întrerupt culegerea de informații în toamna anului 1945?

Noi am întrerupt în toamna anului 1945 culegerea informațiilor deoarece Sneider Alois care era legătura noastră din Novi Sad, nu a mai venit să ne ceară materiale, deoarece s-a înscris la studii din Belgrad și nu mai știam ce să facem.

Cui ați predat personal materialul informativ pe care l-ați cules și care a fost persoana de legătură cu el (legătura)?

Materialul informativ noi îl predam lui Sneider Alois care venea din Iugoslavia și el venea la noi la Comitetul de plasă al PCR unde lucram eu în funcția de responsabil cu agitația și propaganda și îi predam materialul informativ.

Ce directive ați primit de la Sneider Alois atunci când s-a întrerupt legătura cu el?

El mi-a spus că nu va mai veni la noi și poate că mai târziu noi o să primim legătură din altă parte, însă noi nu am mai primit nici o legătură.

Cum trecea frontiera Sneider Alois?

În această privință nu era o problemă trecerea frontierei, deoarece putea să treacă oricine.

Arată d-ta în continuare, activitatea pe care ai desfășurat-o.

Din anul 1945 eu am lucrat în Comitetul de plasă al PCR, în funcție de responsabil cu agitația și propaganda. Aici am lucrat până în februarie 1946. În vara anului 1945 **a venit o comisie la Oravița din Pancevo** și din acest comitet a făcut parte și Gvozdenaș. Mai târziu eu am fost chemat de Gvozdenaș cu care ocazie mi-a luat un angajament în scris că voi furniza informații pe mai departe.

În anul 1946 am avut un conflict cu președintele social democrat Titel Petrescu, cu care ocazie a fost găsit asupra mea un pistol. Pistolul din greșală mi-a căzut afară din buzunar, fapt pentru care am fost suspectat de autorități și ca să evit o eventuală arestare am trecut frontiera în Iugoslavia. În această perioadă în Iugoslavia eu am lucrat la centrul de reparații de mașini agricole din Biserica Albă, în calitate de strungar. În luna iulie fratele meu mi-a comunicat că situația mea s-a rezolvat și că a murit mama mea. Auzind acestea eu m-am întors acasă.

După ce m-am întors din Iugoslavia, după câteva săptămâni, Vulețici Zoran a venit la mine și mi-a spus ca eu să furnizez informații în continuare Ambasadei iugoslave. Eu am refuzat această propunere deoarece acasă numai era cine să muncească, aveam datorii și astfel nu mai puteam face față cerințelor, nemaiaivând timp. După ce eu am refuzat această propunere a lui Vulețici Zoran nu a mai venit nimeni la mine în acest sens.

În toamna anului 1946, eu am venit în București, la CC al PCR, unde m-am întâlnit cu Vulețici Zoran și împreună ne-am dus la Ambasada iugoslavă. Vulețici

Zoran a venit la ambasadă pentru a scoate pașapoarte elevilor din RPR [România] sârbi care studiau în Iugoslavia. Cu această ocazie la ambasadă cu mine a stat de vorbă într-o cameră separată secretarul ambasadei Iovanovici Dușan. El m-a întrebat de ce l-am refuzat pe Vulețici să mai furnizez informații ambasadei și eu i-am arătat situația mea familială care nu-mi permite nici un fel de alte ocupații. El mi-a spus că dacă nu vreau să lucrez cu ei, este bine și așa însă voi regreta mai târziu. Eu i-am spus categoric că nu vreau să mai lucrez și m-au lăsat în pace.

După ce eu m-am întors acasă în Belobreșca, am lucrat ca lăcătuș acasă în atelierul tatălui meu. De asemenea am mai ajutat și la munca câmpului.

În anul 1947 eu am lucrat la o moară în calitate de mecanic. Am lucrat astfel până la 8 martie 1950 când am fost arestat.

Ce activitate ai deus d-ta pe linia informativă din 1945 până la arestare?

Pe linia informativă din anul 1945 până la arestare nu am deus niciun fel de activitate.

Ce mai ai d-ta de arătat în afară de cele declarate până în prezent?

În anul 1949 eu am intrat în Gospodăria colectivă din comuna mea, unde am lucrat pentru gospodărie ca lăcătuș.

Tot în toamna anului 1949, cu ocazia verificărilor, am fost exclus din Partid.

Am citit prezentul proces verbal și răspund pentru cele declarate în el.

S. Radosavlievici (m. p.)”

(Arh. CNSAS, **R-166612**, 31–41)

PROPAGANDA POLITICĂ PENTRU ȘI ÎN TIMPUL NAȚIONALIZĂRII COMUNISTE

Delia Cora*

Cuvinte cheie: *comunism, naționalizare, propagandă politică, cenzură, represiune*
Keywords: *communism, nationalization, political propaganda, censorship, repression*

Political propaganda during and for communist nationalization (Abstract)

International political realities after World War II placed Romania in the sphere of Soviet domination. Under the guidance of Moscow, Romanian Communists would trigger the fight to build socialism by imposing Stalinist-leninist ideology. The enforcement methods were similar to the Soviet ones: repression and persuasion.

To convince the public and sometimes even themselves to the righteousness of the measures taken, the Communists had developed a monstrous propaganda under the assault of which did not escape any compartment of the Romanian society. The development and optimisation of the propaganda had evolved in parallel with the Organization and functioning of the PCR., as the only political force with decision making power in the Romanian state. In Communist political concept, the propagandistic effort was consubstantial to the governing act. The entire system worked in the same way as propaganda worked: the lies, misinformation, wild exaggerations, the manipulations were practiced by the communist propaganda. The most used means to indoctrinate Romanian society were censorship, control of information sources and propaganda people who were trained in party schools. Media, art, cinema, education, culture in general, were used by the Communist regime in Romania in achieving this goal: an egalitarian society in which the new man had to have a high level of political and ideological work, and to engage in a highly revolutionary spirit. The physical basis of society organized on the ideas of the scientific realism was provided by a centralized and industrialized economy, planned by the state. One of the great political battles on the imposition of social egalitarianism was confiscation of private property in any form: producing industry, trade, banks, or agriculture. The first infamous attack was on 11 June 1948 when the industry was nationalized. Propaganda apparatus, massive and tentacular, had the mission to convince the population about economic necessity and political meanings of particular "historical act of 11 June 1948". This political pillage was presenting as being the moment when the working class had been released from the bondage of oppressive exploitative capitalist class. The merit was of course of the unique party vanguard of the working class. The exploitation of man by man being removed, the prospects of universal happiness and well-being were provided, but the class struggle continued. The enemies of communism were everywhere, they had to be denounced and eliminated.

Through the work of clarification from man to man through the press, radio or any other source of information, Communist propaganda had proliferated terror, fear, hatred and slavery physically and mentally. Only by appropriating some slogans like: revolutionary vigilance, class struggle, saboteurs exposure, responsibility towards people, flocks, overruns in production plans, severe savings or voluntary work the political victory of 11 June 1948 nationalization could be defended and strengthened.

Like the other great victories of Communists in their struggle to impose totalitarian Stalinist invoice system, the nationalization of producing private property received the entire, institutional, propagandistic political mobilization of state party, both at central level and at the local level.

Victoria Națiunilor Unite în al Doilea Război Mondial a pecetluit soarta hitlerismului, dar a permis în același timp creșterea puterii

Uniunii Sovietice în jumătatea central-estică a Europei. Țările din acest spațiu au fost ocupate de Armata Roșie „eliberatoare”, forța pe care Stalin a folosit-o în impunerea propriului sistem: *comunismul totalitar*.

România a devenit parte a acestei noi realități internaționale încă din august 1944, când Partidul

* Doctorandă în cadrul Universității din Oradea, Școala Doctorală, Departamentul Istorie, str. Universității, nr. 1, Oradea, E-mail: delya_cora@yahoo.com.

Comunist din România (P.C.d.R.) a fost reactivat și impus în lupta pentru preluarea întregii puteri de decizie. Anii următori au reprezentat în această luptă, poate cea mai teribilă perioadă din istoria postbelică a României. Război, ocupație militară, foamete, represiune și teroare a statului împotriva propriilor cetățeni, toate în numele ideologiei comuniste ce teoretiza la nivel *științific* o societate egalitaristă, salvatoare pentru omenire. În practica politică aceasta însemna dictatura clasei muncitoare în care Partidul Comunist este forța conducătoare în statul cu care se identifică.

De la pătrunderea brutală a comuniștilor în societatea românească în vara anului 1944 și până la 30 decembrie 1947, data proclamării Republicii Populare Române (R.P.R.), comuniștii români și-au concentrat activitatea asupra preluării treptate a puterii politice prin eliminarea adversarilor politici și câștigarea adeziunii maselor. În ambele direcții au folosit metodele totalitar-staliniste și indicațiile consilierilor sovietici veniți să completeze detașamentele roșii ale armatei de ocupație și să se asigure că tezele marxist-leniniste vor fi implementate până la *victoria totală*: dispariția statului de drept și înjosirea materială și spirituală a societății românești în ansamblul ei. S-a trecut la organizarea unui aparat de stat *sănătos*, alcătuit din oameni *cinstiți și devotați poporului*. Impunerea la guvernare în martie 1945 și falsa legitimitate parlamentară în urma fraudării alegerilor din 19 noiembrie 1946¹ le-au sporit puterea. Au centralizat și ierarhizat atent instituțiile cărora le-au sporit atribuțiile prin măsuri legislative din ce în ce mai restrictive. Instituțiile au fost supuse la o epurare excesivă de așa-zisele elemente dușmănoase, hitleriste și reacționare. Așa au fost catalogați toți adversarii potențiali sau reali ai noului regim².

Pentru a convinge populația și uneori chiar pe ei înșiși de justetea măsurilor luate, comuniștii au dezvoltat un aparat de propagandă monstruos, de sub asaltul căruia nu a scăpat nici un compartiment al societății românești³.

Procesul de organizare, dezvoltare și eficientizare a aparatului propagandistic a evoluat în

paralel cu organizarea și funcționarea partidului, inclusiv din punct de vedere numeric⁴. De altfel, importanța propagandei în comunism depinde de însăși natura acestui regim. Cum a funcționat propaganda, a funcționat întregul sistem: minciunile, dezinformările, exagerările, manipulările în masă au fost practicate de propaganda comunistă⁵.

Propaganda⁶ ca mijloc de manipulare și de impunere a voinței gândirii unui individ sau a unui grup social asupra altui individ, a existat încă de la începuturile umanității. Regimurile totalitare interbelice au ridicat propaganda la nivelul politicii de stat. Termenul a devenit un atribut exclusiv al sistemului comunist, datorită agresivității propagandistice a U.R.S.S. în încrâncenarea ideologică din cadrul Războiului Rece⁷.

În România, nevoia de organizare a unui sistem de propagandă eficient, menit să acopere întreaga societate a devenit prioritară și în același timp o sarcină grea în condițiile în care P.C.d.R. reprezenta o forță politică cu doar aproximativ 1000 de membri (august 1944), cu elite conducătoare ce nu dețineau controlul efectiv în partid, ci executau o comandă politică de la Moscova⁸. Până la prima Conferință Națională a P.C.d.R. din 16–21 octombrie 1945, devenit acum Partidul Comunist Român (P.C.R.), nici propaganda nu a beneficiat de o coordonare eficientă. În cadrul Conferinței Naționale s-au organizat structurile de conducere și trasat linia de urmat⁹. Direcția de Propagandă și Agitație va coordona acțiunile de propagandă a partidului. Conducerea acestui resort i-a fost atribuită lui Iosif Chișinevski (Roitman, pe numele său adevărat) și adjunctului său, Leonte Răutu (Lev Oigenstein)¹⁰.

Pentru răspândirea discursului politic în teritoriu, s-a acordat prioritate sporirii numerice a aparatului de propagandă, concomitent cu sporirea numărului membrilor de partid și acapararea

¹ Dinu C. Giurescu, *Falsificatorii. „Alegerile” din 1946*, București (2004), 345.

² Pentru situația politică, economică și socială a României în perioada 1944–1947 a se vedea și: Dinu C. Giurescu, *Uzurpatorii. România (6 martie 1945 – 7 ianuarie 1946)*, București (2004); Ghiță Ionescu, *Comunismul în România*, București (1994); Reuben H. Markham, *România sub jugul sovietic*, București (1996); Dumitru Șandru, *Comunizarea societății românești în anii 1944–1947*, București (2007).

³ Eugen Denize, *Propaganda comunistă în România (1948–1953)*, Târgoviște (2011), 22.

⁴ Ștefan Bosomitu, *Planificare – implementare – control. Apariția și dezvoltarea aparatului de propagandă comunistă în România 1944–1950*, în vol. *Structuri de partid și de stat în timpul regimului comunist*, Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului în România, vol. III, București (2008), 21.

⁵ Călin Hentea, *Propagandă fără frontiere*, București (2002), 8.

⁶ Cuvântul propagandă a intrat în limbajul europenilor în anul 1622, când Papa Grigore la XV-lea, a creat la Roma *Sacra Congregatio de Propaganda Fide*, o congregație formată din cardinali care aveau misiunea de a răspândi în lume credința și Biserica Catolică, ca reacție la mișcarea protestantă și reformatoare (*Ibidem*, 18).

⁷ Eugen Denize, *op. cit.*, 33.

⁸ Ștefan Bosomitu, *op. cit.*, 22.

⁹ Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, 204.

¹⁰ Lavinia Betea, *Psihologie politică. Individ, lider, mulțime în regimul comunist*, București (2001), 139.

tuturor surselor de comunicare și informare, pe scurt instituirea *cenzurii*¹¹. Doar că, o propagandă eficientă avea nevoie de o coordonare a tuturor structurilor ce puteau răspândi mesajul propagandistic, iar structurile partidului nu se puteau ridica la un asemenea nivel. Soluția a fost înființarea unei structuri de stat controlată de comuniști cu ajutorul căreia să se infiltreze în structurile vizate. Astfel, a fost reînființat la 20 martie 1945, Ministerul Propagandei, desființat în septembrie 1944 pentru că, chipurile, noul regim democratic instaurat la 23 august nu ar fi avut nevoie de un instrument de dirijare a opiniei publice. Prin Direcțiile¹² nou formate în cadrul lui, Ministerului Propagandei îi reveneau atribuții de dirijare și conducere a tuturor acțiunilor de propagandă și informațiuni din țară, beneficiind direct de resursele bugetare ale statului¹³. La 4 martie 1946 are loc restructurarea Ministerului Propagandei și schimbarea titlaturii în Ministrul Informațiilor „adaptând ministerul la spiritul guvernării” cum motiva titularul resortului Petru Constantinescu-Iași, mai ales că „suntem în campanie electorală” iar „modificările organizatorice și mai ales financiare, de dublare a bugetului sunt necesare”¹⁴.

Presa, arta, cinematografia, cultura în general devin instrumente propagandistice ce aveau menirea îndoctrinării societății cu ideile *realismului socialist*. În paralel, structura de propagandă a P. C. R. și-a intensificat activitatea prin: editarea unor ziare locale, sabotarea ziarelor opoziției (câte își mai reluaseră activitatea în condițiile menținerii cenzurii, n.n.), epurarea bibliotecilor, controlul asupra unor periodice, organizarea muncii culturale și conlucrarea cu „forțele creatoare burgheze”, mai ales că, deocamdată, producția unei literaturi specifice, revoluționare lăsa mult de dorit¹⁵.

¹¹ La 12 septembrie 1944 a fost semnată la Moscova *Convenția de Armistițiu* între România și Puterile Aliate, în fapt cu U.R.S.S., care a impus textul. Articolul 16 al acestei *Convenții* stabilea cu strictețe regimul presei și al telecomunicațiilor. Ambițiile comuniștilor români de a respecta cu strictețe Convenția de Armistițiu au legitimat instituirea și instituționalizarea cenzurii. Vezi: Tiberiu Troncotă, *România Comunistă. Propaganda și Cenzura*, București (2006), 47–48.

¹² Organele executive erau: Direcțiunea Presei, Direcțiunea Propagandei, Direcțiunea Cinematografiei, Oficiul de Studii și Documentare, Direcțiunea Contabilității, Direcțiunea Personalului, Direcțiunea Contenciosului, Centrul de Radio-ascultare, Direcțiunea Publicității (Ștefan Bosomitu, *op. cit.*, 30).

¹³ *Ibidem*, 25–30.

¹⁴ Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare A.N.I.C.), *fond C. C. al P. C. R. – Secția Propagandă și Agitație*, d. 15/1947, f. 1.

¹⁵ Ștefan Bosomitu, *op. cit.*, 26–29.

Între timp, metodele și mijloacele de persuasiune au devenit tot mai dure, iar mesajul tot mai incisiv. Populația greu încercată de condițiile economice severe¹⁶, trebuia să înțeleagă că nivelul de trai este la limita existenței din cauza exploatatrilor burghezi, care sabotează guvernul *de largă concentrare democratică*, în activitatea lui de refacere a economiei distrusă de un război pe care aceiași burghezi hitleriști l-au generat. Altfel spus, aceștia erau dușmanii clasei muncitoare, ei trebuie eliminați din instituții, din presă, din școli și într-un final din mintea și sufletul oamenilor. Mecanismele folosite au fost aceleași pe care le-au uzitat încă de la intrarea pe scena politică românească: constrângeri, manipulări, cenzură și îngrădirea oricăror posibilități la informare corectă, eliminarea violentă a adversarilor politici, atacuri dure la adresa elitelor culturale formatoare de opinie¹⁷. Au fost regizate „spectacole de presă” în jurul proceselor criminalilor de război¹⁸, exagerată forța politică a P. C. R., se aduc osanale „prietenului” de la Răsărit al cărui model de urmat e singura cale de a ajunge la ridicarea nivelului intelectual și științific al clasei muncitoare, la prosperitate și fericire.

Proclamarea Republicii Populare Române la 30 decembrie 1947, a fost urmată de o activitate intensă a P. C. R. de instituționalizare a comunismului. Primele măsuri în acest sens au fost crearea partidului unic, componenta esențială a unui regim totalitar și o nouă Constituție care să legitimeze și legisfereze noua formă de stat și rolul conducător al partidului unic.

În zilele de 21–23 februarie 1948 a avut loc „Congresul” al VI-lea al P. C. R., eveniment care va coincide cu I Congres al Partidului Muncitoresc Român (P. M. R.), rezultat în urma „înghițirii” aripii procomuniste din Partidul Social Democrat. În cadrul acestui Congres, au fost trasate principalele sarcini și necesitățile imediate ce se aflau în fața Partidului în înfăptuirea regimului „democrației populare”¹⁹. Organele centrale de conducere ale partidului au devenit cele mai importante instituții ale statului²⁰. Se anunțau de pe acum *marile reforme economice, instituționale, în cultură, învățământ,*

¹⁶ Pentru situația economică din această perioadă a se vedea: Ion Alexandrescu, *Economia României în primii ani postbelici*, București (1986).

¹⁷ Ioan Scurtu (coord.), *România. Viața politică în documente. 1947*, București, Arhivele Statului din România (1994), 8–14.

¹⁸ Oana Ilie, Propaganda proceselor politice în regimul comunist, 1945–1953, în *Arhivele Totalitarismului*, București, X, nr. 36–37, 3–4 (2002), 38–43.

¹⁹ Nicoleta Ionescu-Gură, *Stalinizarea României. Republica Populară Română 1948–1950: transformări instituționale*, București (2005), 27.

²⁰ *Ibidem*, 124.

religie, care într-un final vor duce la distrugerea structurilor sociale tradiționale românești. Direcția de Propagandă și Agitație va prelua în totalitate rolul propagandei oficiale a partidului, mai ales că numărul membrilor de partid crescuse spectaculos în ultimii ani (913 027 membrii în noiembrie 1948) și îi permiteau dezvoltarea unui aparat tentacular, infiltrat în toate sectoarele de activitate, hotărât să declanșeze atacul propagandistic asupra societății românești²¹. De altfel, cultura politică comunistă vedea efortul propagandistic ca fiind consubstanțial actului de guvernare. Atunci când propaganda nu funcționa, politica partidului putea să aibă de suferit²².

Prin atribuțiile primite, Direcția (după 1950, Secția) de Propagandă și Agitație pătrundea adânc în societate, în tot ce ar trebui să însemne informare, viață culturală, știință, educație și creație. Era cu adevărat o pânză de păianjen²³ care înnegrea direct sau indirect întreaga societate, suprimându-i orice drept la liberă cugetare, la inițiativă creatoare, la o viață culturală sănătoasă ori la o educație formatoare de caractere necesare într-o societate evolutivă și performantă.

În funcție de etapele și sarcinile de îndeplinit ale partidului (mai târziu, după 1965 ale liderului) structurile de propagandă și agitație au fost permanente reorganizate. Metodele și scopul au rămas în linii mari aceleași.

În ceea ce privește scopul: formarea *societății socialiste* în care *omul nou* trebuia să aibă un nivel politico-ideologic ridicat, iar activitatea să și-o desfășoare într-un înalt spirit revoluționar, P. C. R. a desfășurat o imensă activitate propagandistică de îndoctrinare, de naționalizare și distrugere a individualității în societatea românească. Mijloacele cele mai folosite de comuniști au fost: *cenșura*, *controlul surselor de informare* și *propagandiștii* pregătiți în învățământul de partid, mai târziu și în cel public²⁴.

După proclamarea R. P. R. la 30 decembrie 1947, autoritățile comuniste din România vor trece la construirea statului „democrat popular” ascuțind lupta clasei muncitoare în cadrul revoluției societății socialiste. Una din marile *bătălii* pe frontul impunerii egalitarismului social a reprezentat-o confiscarea proprietății private producătoare sub orice formă: industrie, comerț, bănci, transporturi, agricultură, bunuri derivate din activitățile liberale.

În noua conjunctură politică de la începutul anului 1948, *naționalizarea industriei* era previzibilă și așteptată. În octombrie 1947²⁵, guvernul comunist aflat la putere a efectuat inventarierea întreprinderilor industriale, comerciale și de transport, ceea ce i-a permis să aibă o imagine cât mai realistă asupra capacității de producție particulară. Mai mult, cu ocazia primului Congres al P. M. R., din februarie 1948, Gh. Gheorghiu Dej trasa ca sarcină imediată alcătuirea unei noi Constituții corespunzătoare realității politice, realitate ce „creează condițiile favorabile lichidării oricăror forme de exploatare și făuririi bazelor orânduirii socialiste în țara noastră”²⁶. Peste două luni, la 13 aprilie 1948, Constituția R. P. R. anunța viitoarele naționalizări: „Când interesul general o cere, mijloacele de producție, băncile și societățile de asigurare care sunt proprietate particulară a persoanelor fizice sau juridice pot deveni proprietatea Statului, adică bun al poporului, în condițiile prevăzute de lege” (art. 11)²⁷.

Până la 30 decembrie 1947, comuniștii s-au preocupat de preluarea puterii politice, fără a neglija cât de puțin sectorul economic. Tema *naționalizării* a fost abordată însă prudent. În proiectul de Platformă a F. N. D., publicat în „Scânteia” la 26 septembrie 1944, se insista pe înfăptuirea unei reforme agrare, naționalizarea Băncii Naționale a României și a altor 18 mari bănci, naționalizarea industriei și o nouă Constituție²⁸. În următoarele documente programatice lansate de comuniști în anii 1945–1947, *naționalizarea* nu a mai fost înscrisă din motive tactice. Principalul obiectiv era acela de preluare a puterii politice, deși au acordat atenție formei de proprietate, fiind conștienți ca cei care o dețin au cu adevărat puterea²⁹.

Din punct de vedere al propagandei comuniste, în această perioadă avea un mai mare efect prezentarea extraordinarei activități guvernamentale de refacere a economiei, de dezastrul căreia erau acuzați dușmanii politici ai comuniștilor. Aceștia trebuiau discreditati în ochii opiniei publice și acuzați că au introdus România în războiul

²⁵ Șerban Rădulescu-Zoner, D. Bușe, B. Marinescu, *Instaurarea totalitarismului comunist în România*, București (2002), 275.

²⁶ Gavril Sonea, *Naționalizarea principalelor mijloace de producție în România. 11 iunie 1948*, București (1968), 56.

²⁷ Nicoleta Ionescu-Gură, *op. cit.*, 124.

²⁸ Gheorghe Onișoru, *România în anii 1944–1948. Transformări economice și realități sociale*, București, Fundația Academică Civică (1998), 30.

²⁹ Cezar Avram (coord.), *Naționalizarea principalelor mijloace de producție în fața istoriei*, Craiova, Editura MJM (2002), 14.

²¹ Eugen Denize, *op. cit.*, 34.

²² Ștefan Bosomitu, *op. cit.*, 19.

²³ Eugen Denize, *op. cit.*, 43.

²⁴ Pentru organizarea și funcționarea învățământului de partid a se vedea: Nicoleta Ionescu – Gură, *op. cit.*, 249–251.

hitlerist și antisovietic, război ce a secătuit economia românească și a dus la degradarea accentuată a nivelului de trai al societății. Situația foarte grea din economie a fost folosită și pentru a justifica unele măsuri³⁰ care au impus un tot mai mare control în producția industrială și au legiferat transferul treptat al proprietății private producătoare în folosința statului.

Populația trebuia menținută la limita subzistenței pentru ca mai apoi, aparatul propagandistic comunist să o convingă că singura linie de urmat în politica economică este cea leninist-stalinistă în care producția industrială era prioritară și controlată de stat. Singurul adevăr rostit era dezastrul economic. În refacerea economică, de care se va *bucura* în mare măsură *prietenul de la Răsărit*³¹, guvernul comunist avea nevoie de capitalurile private și de experiența în organizarea producției a patronilor și tehnicienilor lor.

Într-un interviu acordat lui K. Thaler de la Agenția de Presă „United Press”, în anul 1946, la întrebarea „în ce stadiu se află naționalizarea în România?”, Gh. Gheorghiu Dej răspundea: „statul a fost prezent în investiții alături de capitalul privat pe care îl susțin.” Liderul comunist își întărește afirmația indicând programul de guvernare al Blocului Partidelor Democratice (B.D.P.), în care „nu s-a prevăzut nici o naționalizare a industriei și nu din oportunități politice”, ci doar din „necesitatea refacerii economice a țării, iar atragerea capitalului privat în această acțiune nu este o momeală”³².

Agitația spiritelor în chestiunea proprietății a cunoscut o creștere simțitoare în preajma alegerilor din noiembrie 1946. Cum peste 75% din populația țării trăia în mediul rural, comuniștii au mizat pe atragerea voturilor țăranimii. În plină campanie electorală au publicat broșura *Comuniștii și proprietatea particulară*, în paginile căreia Partidul Comunist declară că „a apărat și apără cu îndârjire” proprietatea țăranilor, meșteșugarilor și a micilor comercianți³³.

Într-un alt interviu acordat unui ziarist american, John Boethinger³⁴ la 1 iunie 1948 (cu 10 zile înaintea naționalizării industriei n.n.), la întrebarea ziaristului în legătură cu o viitoare politică de naționalizare, Gh. Gheorghiu Dej răspunde: „În noua Constituție a statului român este prevăzută dezvoltarea sectorului de stat. Acesta se va îndeplini pe calea creării întreprinderilor noi în proprietatea statului, și numai în cazul în care statul va crede mai potrivită ideea naționalizărilor, o va adopta. Dar, pentru moment, noi suntem preocupați de primul aspect”³⁵.

Într-adevăr, Constituția din aprilie 1948 la art. 5 prevedea existența a trei feluri de proprietăți: particulară, cooperatistă și de stat³⁶. Ceea ce nu prevedea Constituția și nici alte materiale de propagandă referitoare la proprietatea privată era garantarea existenței și funcționării unui astfel de tip de proprietate. În contextul tehnicilor de manipulare a opiniei publice, ample teoretizate în școlile de pregătire a activiștilor propagandiști, acestea se pot încadra în categoria „minciunii prin omisiune”³⁷. Minciuna a reprezentat de altfel un instrument de bază în impunerea ideologiilor totalitare. Într-un sistem totalitar, principiul esențial de informare are formula următoarelor directive: „Ce trebuie să știe poporul” și „Ce trebuie să nu știe poporul”³⁸.

În cazul poporului român, cel puțin pentru prima parte a comunismului în România, cea de stalinizare, ceea ce trebuia să știe poporul se hotăra la Moscova. Edificatoare în acest sens este relatarea lui Alexandru Bărlădeanu, secretar general în Ministrul Economiei Naționale, la momentul naționalizării industriei: „În trecerea pe felii, de la economia privată la cea de stat, momentul naționalizării a contat foarte mult. Categorie, s-a făcut la comandă sovietică. Totul se făcea la comandă sovietică. Nu știu dacă ei au indicat momentul și formele [...]. Pregătirea s-a făcut în secret, astfel că naționalizarea principalelor mijloace a părut o lovitură de stat [...]. A fost ca un trăsnet din senin peste proprietari și populație”³⁹.

³⁰ În 1945 au fost create Oficiile Economice Județene care controlau producția și aprovizionarea în județe; în decembrie 1946 a fost naționalizată Banca Națională a României; înființarea Oficiilor Industriale în mai 1947; introducerea programelor de producție, obligatorie pe 6 luni, reforma monetară din august 1947. Vezi: Dinu C. Giurescu, *Lichidatori. România în 1947*, București (2012); Gavril Sonea, *op. cit.*, 19–32.

³¹ Pentru jaful economic al U.R.S.S. în România și condițiile economice fixate în *Convenția de Armistițiu*, a se vedea: Florian Banu, *Asalt asupra economiei României. De la Solagra la Sovrom (1936–1956)*, București (2004).

³² A.N.I.C., *fond C. C. al P. C. R., Secția Propagandă și Agitație*, d. 87/1946, f. 2–3.

³³ Gheorghe Onișoru, *op. cit.*, 47.

³⁴ John Boethinger era director coproprietar al ziarului de seară „The Arizona Times”, cu un tiraj zilnic de 33 000 de exemplare. Se afla în timpul interviului într-o vizită în Europa, vizitând multe state devenite comuniste; A.N.I.C., *fond C. C. al P. C. R., Secția Propagandă și Agitație*, d. 17/1948, f. 9.

³⁵ *Ibidem*, f. 5.

³⁶ Nicoleta Ionescu-Gură, *op. cit.*, 122.

³⁷ Lavinia Betea, *op. cit.*, 147.

³⁸ *Apud*, Bogdan Ficeac, *Tehnici de manipulare*, București (2004), 67.

³⁹ Lavinia Betea, *Partea lor de adevăr. Alexandru Bărlădeanu despre Dej, Ceaușescu și Iliescu. Convorbiri. Maurer și lumea de ieri. Mărturii despre stalinizarea României. Convorbiri neterminate cu Corneliu Mănescu*, București (2008), 90.

Datorită complexității și importanței naționalizării, acțiunile de pregătire s-au efectuat din timp, fiind mobilizate toate forțele partidului unic, de la celule și comitete de întreprinderi, organizații sindicale, până la angajații din ministere care au furnizat materialele necesare organelor superioare ale P. M. R., unde s-au luat deciziile finale. Totul s-a făcut într-o conspirativitate aproape totală. „Ce știam eu înainte de publicarea legii? De știut, știam ceva, mai bine zis, simțeam, pentru că lucrând la Ministerul Economiei ni s-a cerut să pregătim o listă din sectoarele materialelor de construcții și textile, cu întreprinderile care merită interes din partea statului. Nu ni s-a spus că pentru naționalizare, dar bănuiam că va veni o modificare a statului lor”⁴⁰, spunea peste timp Alexandru Bârlădeanu. „Secretul” a reprezentat un alt instrument folosit de comuniști în manipularea societății⁴¹. Dacă ne raportăm strict la naționalizarea din 11 iunie 1948, imensul aparat de propagandă aflat acum la îndemâna partidului-stat, nu a intrat în scenă decât la momentul indicat și cu instrucțiuni precise.

Existența instrucțiunilor a fost făcută publică în cadrul lucrărilor celei de-a doua plenare a C. C. al P. M. R., desfășurată între 10–11 iunie 1948. În dimineața zilei de 11 iunie 1948, pe ordinea de zi a fost înscrisă problema naționalizării mijloacelor de producție prin vocea lui Gh. Gheorghiu Dej care declara că „naționalizarea se cere la ordinea de zi [...] ca o sarcină concretă”, pentru care conducerea partidului „lucrează de câteva luni”. Liderul comunist face cunoscut celor prezenți că materialele atât cele legislative cât și cele care cuprind „măsurile practice menite să împiedice pe exploataorii să dea foc la întreprinderi, să nimicească utilajul” [...] „sunt gata în cele mai mici amănunte”, iar „în momentul când Marea Adunare Națională (M. A. N.), va lua această hotărâre istorică de trecere în patrimoniul statului a mijloacelor de producție, în sectorul industrial, întreprinderile cunoscute în cele mai mici amănunte, vor fi ocupate și luate în primire de către clasa muncitoare”⁴².

Pentru planificarea și coordonarea operațiunilor de naționalizare C. C. al P. M. R. a constituit *Comisia Superioară de Naționalizare*, iar în teritoriu s-au organizat *Comisii Județene de Naționalizare*

(35 constituite, din care 18 au răspuns pentru mai multe județe, cuprinzând 500 de tovarăși)⁴³.

În orele următoare, după o scurtă ședință a Consiliului de Miniștri, cei 400 de deputați ai M. A. N., convocați pentru a comemora centenarul revoluției de la 1848, au votat în unanimitate „Legea pentru naționalizarea întreprinderilor industriale, bancare, de asigurări, miniere și de transport”. Înainte de votul M. A. N., sub motivul preîntâmpinării eventualelor distrugerii la întreprinderile ce urmau a fi preluate, Consiliul de Miniștri a cerut Adunării aprobarea pentru ocuparea întreprinderilor, urmând ca după votarea legii să se treacă la preluarea lor. Aproape concomitent, la orele 14, Radio București transmitea Comunicatul Consiliului de Miniștri pentru ocuparea întreprinderilor⁴⁴. Tot la ora 14, au fost convocați în adunări fulger, muncitorii din întreprinderi, au început mitingurile în care s-a subliniat importanța politică și economică a naționalizării, și ocuparea întreprinderilor⁴⁵. Era momentul mobilizării totale. Intra în scenă propaganda cu tot arsenalul din dotare. Adunările fulger din întreprinderi, inițial fără un scop precizat, se transformă în decursul unei ore în mitinguri de susținere a naționalizării, atmosfera devine una de sărbătoare, muncitorii însuflețiți de către îndrumătorii de partid își transmit entuziasmul și bucuria în moțiuni și telegrame care nu conțin decât să curgă spre C. C. al P. M. R., Guvern sau M. A. N., care încă „delibera” pe marginea proiectului de lege. Abia pe la ora 18, la Radio București s-a difuzat textul legii naționalizării⁴⁶.

De altfel, la postul național de Radio, ziua de 11 iunie debutează cu comentarii asupra unui eveniment deosebit – hotărârea guvernului sovietic de a reduce cu 50% datoriile de război pe care i le datorează statul român, combinate cu revista presei, de fapt citirea unui singur cotidian, *Scânteia*. Acestea au fost pe parcurs combinate cu știri despre naționalizare, de la comunicatul Consiliului de Miniștri, privind ocuparea întreprinderilor, la citirea textului legii de naționalizare. Între orele 18:45 – 19:25 s-a difuzat discursul lui Gh. Gheorghiu-Dej în fața M. A. N., urmat de cântece muncitorești. La ora 20:00 se difuzează „radiojurnalul” care relua materialul de la 18:45, la care se adaugă lista întreprinderilor naționalizate, timp de o oră și 45 de minute. La ora 22:23 se întrerupe lectura pentru difuzarea buletinului de știri

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ Doina Jela, Tehnici de manipulare a opiniei în prima fază a terorii comuniste, în *Analele Sighet*, 6, Anul 1948 – *Instituționalizarea comunismului*, București, Fundația Academia Civică (1998), 337.

⁴² A.N.I.C., *fond C. C. al P. C. R., Secția Cancelarie*, d. 11/1948, f. 86.

⁴³ Gavril Sonea, *op. cit.*, 66–67.

⁴⁴ *Ibidem*, 72–73.

⁴⁵ *Ibidem*, 71.

⁴⁶ *Ibidem*.

în limba rusă. Lectura legii de naționalizare se reia până la închiderea emisie, la ora 24:00⁴⁷.

Într-un raport de emisie pentru data de 11 iunie 1948, se cerea evidențierea crainicilor, care fără pregătire prealabilă a materialelor au citit comunicatul Consiliului de Miniștri, discursul lui Gh. Gheorghiu-Dej și în special textul legii pentru naționalizare, „fără ezitare, fără greșeli, cu precizie și perfectă dicțiune”⁴⁸. Aceasta este o dovadă în plus a atenției deosebite pentru asigurarea conspirativității în desfășurarea activităților legate de naționalizare, cu toate că Radiodifuziunea Română era deja aservită regimului. Radioul s-a dovedit un mijloc eficient pentru propaganda comunistă încă de la impunerea acestora la guvernare, în 1945. Radioul reprezenta un mijloc național de informare, mai ales în provincie, unde presa centrală ajungea cu greutate, iar ziarele locale aservite nu erau întotdeauna eficiente (mai ales în perioada 1945–1948)⁴⁹. În 1945, reînființatul Minister al Propagandei, primise un credit de 370 milioane, pentru instalarea unor difuzoare în fabrici, uzine, parcuri, spitale, cât și pentru montarea unor stații de amplificare radio⁵⁰.

În perioada următoare zilei de 11 iunie 1948, propaganda comunistă s-a intensificat la maximum. Importante nume din nomenclatura C.C. al P. M. R. vor pleca prin țară vizitând întreprinderi și participând la mitinguri unde au vorbit maselor despre importanța actului de naționalizare. La 12 iunie 1948, Ana Pauker, Miron Constantinescu, Gheorghe Vasilichi au vizitat întreprinderi de pe Valea Prahovei și Ploiești. La 13 iunie, Miron Constantinescu se afla la Galați, în același scop⁵¹.

În presă au apărut știri despre mitinguri din întreaga țară în care muncitorii își exprimă bucuria că „după zeci și zeci de ani de crâncenă și nemiloasă exploatare capitalistă, minele, băncile, fabricile și uzinele au fost smulse prin luptă dâră din mâinile exploataților”⁵². La nici o zi de la naționalizare, apar știri despre creșteri de producție în întreprinderile naționalizate, sunt tipărite telegrame în care muncitorii își iau angajamente de a depăși planurile de producție⁵³. *Scânteia* publica în ediția din

11 iunie 1948 pe prima pagină cu litere mari: „Guvernul Sovietic a redus cu 50% suma pe care statul român o mai datorează U.R.S.S. în contul reparațiilor de război”. Prin aceasta, se putea citi în continuare: „Uniunea Sovietică ușurează restabilirea cât mai grabnică a economiei naționale a țării noastre”⁵⁴. Coincidența acestui eveniment cu cel al naționalizării nu a fost întâmplătoare. El venea să atenueze șocul naționalizării asupra societății, ale cărei iluzii și speranțe au fost astfel amplificate. Mulți muncitori au primit cu satisfacție naționalizarea doar în speranța îmbunătățirii vieții lor de zi cu zi⁵⁵.

Ziarul *Scânteia*, organ central al P. M. R., va deveni port-vocea propagandei. Nume marcante de propagandiști ai regimului vor scrie în articole de fond în care cer mobilizarea clasei muncitoare la *vigilență revoluționară* în apărarea acestei mari victorii a P. M. R., „avangarda clasei muncitoare”, în lupta pentru desființarea exploatarea omului de către om și propășirii economiei socialiste. *Presa scrisă*, a fost considerată a fi „arma cea mai ascuțită a partidului”. În concepția conducerii comuniste presa trebuie să fie nu numai un propagandist și agitator colectiv, ci și un organizator colectiv. Ea nu este un „organ de delectare”, ci de educare și mobilizare a maselor. Urmând exemplul presei sovietice, „presa noastră de partid trebuie să fie o tribună a experienței celei mai înaintate în toate domeniile de activitate [...] să popularizeze și să răspândească succesele și realizările din diferite domenii [...], să combată tot ce frânează mersul spre socialism”⁵⁶. În paginile cotidianului *Scânteia* existau rubrici periodice de genul: *În ajutorul îndrumătorului*, *În ajutorul agitatorului*, *Viața de Partid*, ce cuprindeau o serie de probleme organizatorice⁵⁷.

În eficiența propagandei, mesajul trebuie să fie actual și cu forță de convingere. Până la naționalizare, comuniștii au fost mai activi în combaterea propagandei opoziției politice, care a încercat să convingă la rândul ei populația, că o confiscare a proprietății va fi iminentă în condițiile preluării puterii politice totale, de către comuniști. După naționalizare, propaganda comunistă a adaptat mesajul. Confiscarea proprietății este prezentată mulțimii ca o mare victorie politică și nu neapărat economică, în misiunea istorică a partidului, de modernizare a țării. Prin smulgera armelor economice – proprietatea – dușmanii sunt înfrânți politic. Proprietatea devine acum una

⁴⁷ Elena Perdichi, *Naționalizarea la Radio București în Analele Sighet*, 6, Anul 1948 – *Instituționalizarea comunismului*, București, Fundația Academia Civică (1998), 189–190.

⁴⁸ *Apud*, *Ibidem*, 191.

⁴⁹ Ștefan Bosomitu, *op. cit.*, 35.

⁵⁰ Tiberiu Troncoț, *op. cit.*, 59.

⁵¹ Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (în continuare A.C.N.S.A.S.), *fond Documentar*, d. 8200, vol. 44, f. 56.

⁵² Gavril Sonea, *op. cit.*, 84–85.

⁵³ *Scânteia* (1948), nr. 1145, 3.

⁵⁴ *Ibidem*, nr. 1142, 1.

⁵⁵ A.C.N.S.A.S., *fond Documentar*, dos. 8200, vol. 44, f. 56.

⁵⁶ *Apud*, Eugen Denize, *op. cit.*, p. 127.

⁵⁷ *Ibidem*, 117.

comună, în interesul celor care muncesc. Pentru aceasta muncitorii trebuie să se mobilizeze, să facă fabricile cât mai productive, „să combată cu energie revoluționară nepăsarea și neglijența față de un bun comun”⁵⁸. Muncitorii trebuie mobilizați în ridicarea producției, angajamente de depășiri ale planurilor (evident, nu stabilite de cei care muncesc – n.n.), să-și asume un regim sever de economii pentru a putea depăși situația foarte grea, în care au fost aduși de patronii care i-au exploatat în folosul propriu. Sarcina mobilizării „tuturor forțelor creatoare ale poporului” îi revine propagandei, intens pregătită în acest sens.

Un alt mijloc de propagandă folosit de comuniști au fost *gazetele de perete*, care împânzeau fabricile, uzinele, șantierele, instituțiile de orice fel, străzile orașelor sau ulițele satelor⁵⁹. În *Scânteia* din 4 iulie 1948, articolul *Gazeta de perete – factor de mobilizare și organizare în muncă*⁶⁰ scoate în evidență importanța agitatorică a gazetelor de perete care „trebuie să devină un factor activ de mobilizare a salariaților în producție [...] un organizator colectiv”, iar în ce privește naționalizarea, *istoricul act*, trebuie să se afle „în centrul preocupărilor ziarelor de perete”. În organizarea și elaborarea gazetelor de perete, rolul primordial revine organizațiilor de partid și sindicatelor. Prin intermediul lor trebuie antrenate masele muncitorești „pentru ridicarea conștiinței de clasă și a luptei de clasă, cultivarea și adâncirea noii atitudini față de muncă și avut obștească [...], avânt în întrecerile de producție, sprijinirea noilor directori, antrenarea tehnicienilor alături de muncitori”⁶¹.

Ziarul *Scânteia* publica în numărul din 18 iunie 1948, la rubrica *În ajutorul îndrumătorului*, un material întocmit de către Direcția de Propagandă și Agitație a C.C. al P.M.R. și intitulat *Despre naționalizarea întreprinderilor industriale, bancare, de asigurări, miniere și de transport*⁶². Direcția atrăgea atenția că acest material trebuia prelucrat în toate organele și organizațiile de Partid, precum și în adunările special convocate ale îndrumătorilor. Publicat în paginile 3–4 ale cotidianului, materialul concentra întregul mesaj propagandistic comunist în legătură cu naționalizarea. Vom cita în continuare pasaje din acest *material* devenit clișeu al propagandei. Acesta avea menirea de a-l convinge pe muncitorul de la sat și oraș că actul naționalizării reprezintă un moment deosebit din

lupta istorică a Partidului Comunist pentru înlăturarea exploatării omului de către om, dusă împotriva capitaliștilor care au sabotat încercările de a reface economia, care au instigat la distrugeri, jaf, speculă, evaziune fiscală. Acestea reprezentau forme noi ale luptei de clasă ale burgheziei, care în noile condiții de confiscare a proprietăților lor, se ascute. Clasa muncitoare trebuie să-și întărească vigilența revoluționară, să răspundă atacurilor criminale ale burgheziei care mai păstrează poziții de exploatare la sate și la orașe.

Mesajul transmis avea o puternică încărcătură ideologică și mobilizatoare. „Cei ce muncesc cu brațele și cu mintea la orașe și sate au primit cu entuziasm marele act revoluționar săvârșit de proletariatul român, actul naționalizării. [...] Prin aceasta, proletariatul a dat o lovitură puternică exploatării capitaliste. Clasa muncitoare, organizată, educată și condusă de Partidul ei, a adus o luptă permanentă împotriva exploatării capitaliste. Întreaga istorie a clasei muncitoare [...] scrisă cu sângele greviștilor împușcați, cu suferințele întemnițaților, cu lacrimile copiilor, flămânzi atunci când tatăl lor era concediat”⁶³. Se făcea apel la mobilizarea maselor, la istoria zbuciumată a Partidului Comunist, o istorie pe care nici liderii lui nu o cunoșteau⁶⁴.

Perioada 1944–1947 este prezentată ca o perioadă deosebită în lupta partidului, când au avut de înfruntat „cele mai variate, mai viclene și mai criminale mijloace de luptă ale clasei capitaliste [...]”. Ura fără margini a capitaliștilor s-a manifestat cu deosebită tărie în domeniul economic, prin sabotarea pe toate căile a măsurilor luate de partid și guvern, ca și a eforturilor eroice ale muncitorimii în vederea refacerii economice a țării”⁶⁵.

Realitățile perioadei 1944–1947 sunt cu totul altele. „Eforturile eroice” au fost ale întregii populații iar Partidul și guvernul nu s-au prea grăbit să refacă economia. Acest lucru ar fi dus la diminuarea șanselor de acaparare a întregii puteri. Dușmanii – capitaliștii – trebuiau eliminați pentru că sabotează activitatea guvernamentală. De fapt, mesajul era destul de clar, refacerea economică și bunăstarea materială nu se putea face decât în condițiile funcționării economiei socialiste. O astfel de economie presupune centralizare, planificare și industrializare. La rândul lor, aceste coordonate necesare nu se pot concretiza decât, dacă proprietatea producătoare trece în mâna statului. Deci, naționalizarea și mai târziu cooperativizare

⁵⁸ *Scânteia* (1948), nr. 1145, 3.

⁵⁹ Eugen Denize, *op. cit.*, p. 131.

⁶⁰ *Scânteia* (1948), nr. 1160, p. 3.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *Ibidem*, nr. 1147, p. 3–4.

⁶³ *Ibidem*, 3.

⁶⁴ Lavinia Betea, *Partea lor de adevăr ...*, 193.

⁶⁵ *Scânteia* (1948), nr. 1147, 3.

agriculturii reprezentau cheia în construirea comunismului. „Naționalizarea permite să se treacă la planificarea industriei [...], la dezvoltarea acelor ramuri industriale de care țara are nevoie pentru progresul economic și cultural al poporului român. Vom putea trece în mod concret să pășim pe linia transformării țării noastre dintr-o țară cu o industrie și o agricultură înapoiată, într-o țară cu o industrie și agricultură avansată”⁶⁶.

Propaganda încerca de fapt să justifice mai mult măsurile ce vor urma: colectivizarea și industrializarea excesivă și să întărească pentru mult timp în mintea oamenilor că doar partidul și Comitetul lui Central dețin capacitatea conducerii clasei muncitoare, iar modelul de urmat nu poate fi decât cel al U.R.S.S.: „Bun gospodar, Statul nou (partidul unic, n.n.) va duce economia națională la cea mai înaltă dezvoltare” pe baza studiului „istoriei eroice a Partidului Comunist (bolșevic) din Uniunea Sovietică”, o istorie, care „ne înarmează cu experiență rodnică a luptei pentru socialism dusă de muncitorimea și țărănimea din Uniunea Sovietică” ale cărei succese „au arătat vădit, că proletariatul poate să conducă cu succes țara fără burghezie și împotriva burgheziei [...], că el poate să conducă cu succes întreaga economie națională fără burghezie și împotriva burgheziei”⁶⁷.

Propaganda comunistă a plecat de la concepția abstractă despre *dușman* cu trăsături sociale invizibile, dar prezent pretutindeni, amenințând în orice clipă revoluția comunistă. Concepția despre *dușman* a servit ca substrat psihologic pentru a trece la ofensiva împotriva *inamicului* care va fi identificat, demască în bloc și personalizat – *burghezia exploatoare*. De aici și până a-i atribui dușmanului propriile defecte, intenții și acte reprobabile nu a fost decât un pas⁶⁸.

Prezentând naționalizarea ca o mare victorie în lupta politică, propaganda comunistă a creat o mare diversiune. Deși naționalizarea este importantă pentru a se pune bazele economiei socialiste, altceva era mai important – eliminarea capitaliștilor exploatare, care „încă mai există la sate și orașe. Pozițiile economice ale burgheziei mai sunt încă puternice [...]. Dușmanul de clasă a primit o lovitură puternică, dar nu este zdrobit. În fața clasei muncitoare stau astăzi, după naționalizare, noi și mărețe sarcini de însemnătate istorică. Prima și cea mai importantă în clipa de față este datoria fiecărui muncitor de a-și spori la maximum VIGILENȚA DE CLASĂ. [...] Să nu uităm că exploatareul

capitalist, gonit din întreprindere, este plin de ură înverșunată și capabil de cele mai criminale acte de răzbunare. Să nu uităm că exploatareul capitalist își are încă în întreprindere codițe de topor, unelte mârșave capabile de orice. De aceea, fiecare membru de partid și fiecare muncitor în parte trebuie să fie <<cu ochii în zece>>, să descopere și să împiedice orice încercare a uneltelor dușmanului de a face vreun rău”⁶⁹.

Articolele de fond din *Scânteia*⁷⁰, sub semnătura lui Silviu Brucan, Sorin Toma, Nestor Ignat, Ștefan Voicu și alții, au preluat ad-litera pasaje din materialul redactat de Direcția de Propagandă și Agitația a C.C. al P. M. R., repetându-le obsesiv și terorizant.

În articolul *Vigilența de clasă trebuie întărită*, Silviu Brucan instigă la intensificarea vigilenței de clasă pentru că „miopia politică” îi împiedică pe unii să vadă că încă există exploatare la orașe și sate. Acești „exploatare răsturnați, se aruncă în luptă cu o patimă turbată și cu o ură însutit sporită pentru recăștigarea raiului pierdut”, muncitorii să nu-și facă „iluzia că tigrul învață să mănânce iarbă”. Clasa muncitoare trebuie să aibă hotărârea „de a izbi fără cruțare dușmanul”. Muncitorul, activistul de sindicat, membrul de partid din întreprindere, trebuie să demaște „cozile de topor”, lăsate de patroni în întreprindere și care „îi plâng de milă și oftează după osul pe care aceasta i-l arunca de la masa îmbelșugată”⁷¹.

Se deschidea astfel o lume a fricii totale. Orice gest de nesupunere, orice altă părere despre organizarea muncii într-o întreprindere, păreri de altfel avizate, ale adevăraților specialiști, puteau să atragă culpa de trădător, inamic, dușman al clasei muncitoare. Aceste elemente trebuiau eliminate din societate, trimise în închisori sau reeducate în lagărele de muncă forțată. În acest context, propaganda se întâlnește cu Securitatea. Propaganda trebuia să-i îndemne și să-i învețe pe muncitori să demaște *dușmanul*, să colaboreze cu organele Securității și ale Miliției⁷². În acest fel, propaganda și agitația devenea un instrument activ și eficient, nu numai în privința convingerii oamenilor de necesitatea

⁶⁶ *Ibidem*, 4.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ Eugen Denize, *op. cit.*, 22–23.

⁶⁹ *Scânteia* (1948), nr. 1147, p. 4.

⁷⁰ Vezi: *Ibidem*, nr. 1144, articolul lui Sorin Toma, *Fabricile sunt ale noastre, să le păzim ca ochii din cap*; nr. 1148, articolul lui Tudor Savin, *Partidul ne cheamă la muncă și luptă pentru construirea socialismului*; nr. 1152, articolul lui Silviu Brucan, *Să studiem cu seriozitate Rezoluția Plenarei C. C. al P. M. R.*; nr. 1153, articolul lui Ștefan Voicu, *Lupta de clasă se înăsprește*; nr. 1154, articolul lui Silviu Brucan, *Organizația de partid în întreprinderile naționalizate*.

⁷¹ *Ibidem*, nr. 1151, 1–3.

⁷² Eugen Denize, *op. cit.*, 71.

naționalizării sau a altor măsuri de centralizare și subordonare a economiei de către stat, ci și de *curățirea* societății de elementele neconforme cu noua organizare a statului popular-democrat. Aceste elemente zădărniceau atingerea bunăstării materiale a clasei muncitoare.

Propaganda se grăbise să anunțe, la puțin timp după naționalizare, creșteri spectaculoase în producție. În mod normal, acest lucru ar fi trebuit să se regăsească în viața de zi cu zi a populației care nu era deloc atât de entuziastă cum era prezentată de aparatul propagandistic comunist. Elocvente sunt *Buletinele Informative* ale Siguranței, care au surprins sintetic starea de spirit a întregii populații și în principal a celor direct afectați de naționalizare. Într-un *Buletin Informativ* întocmit pentru perioada de 10 iunie–14 iunie 1948, se menționează că Legea naționalizării a provocat, cum era de așteptat, o profundă nemulțumire în rândul industriașilor, dar s-au ferit să-și ascundă nemulțumirea, fiindu-le teamă de consecințe⁷³. Într-un alt *Buletin Informativ* întocmit pentru perioada 25 iunie – 28 iunie, se arată că în urma naționalizării, în rândul maiștrilor textiliști din țară sunt nemulțumiri salariale. Foștii patroni le acordau anumite avantaje, pe care acum le-au pierdut. Ei intenționează să se constituie într-o asociație profesională deosebită de sindicat, și dacă nu le este permis, vor să se camufleze sub paravanul unei școli de specializare⁷⁴. Se consideră că datorită legăturilor cu foștii patroni și datorită pregătirii profesionale, ei pot fi considerați capabili de acte de sabotaj în fabrici⁷⁵.

Micii meseriași erau înfricoșați de naționalizarea atelierelor lor. Unii dintre ei vedeau naționalizarea ca o soluție în momentul acela pentru că afacerea lor era afectată de nivelul mare al impozitelor⁷⁶. Starea de spirit a țăranilor era caracterizată de teamă și neîncredere față de garantarea dreptului de proprietate. A reapărut teama de colhoz⁷⁷.

În tot acest timp, presa continua să prezinte entuziasmul și bucuria muncitorilor din întreprinderile naționalizate. La polul opus erau știri despre încercările de sabotaj ale foștilor patroni deșchinate de acțiunile vigilente ale organizațiilor de partid, în colaborare cu organele M. A. I.⁷⁸.

Că propaganda comunistă spunea minciuni o demonstrează spusele lui Al. Bărlădeanu. Ca înalt demnitar comunist a fost trimis și el într-o deplasare la Brașov, Sfântul Gheorghe și Miercurea Ciuc, unde alături de alți colegi ai săi a vorbit la mitinguri despre naționalizare. El spunea că „n-am văzut atâta fericire. [...] Nu prea i-am văzut pe ascultători fericiți. [...] Eu nu am văzut exuberanța muncitorilor pe viu”⁷⁹.

Nu s-au văzut și mai ales nu s-au simțit nici roadele administrației statului în întreprinderi, nici depășirile de plan în producție. Populația din orașe se confrunta cu scumpetea și lipsa alimentelor de primă necesitate. Țărănimea confruntată cu mari lipsuri și cotele obligatorii vedeau tot mai aproape cooperativizarea. În decembrie 1948, starea de spirit a populației era cuprinsă de neîncredere. Circulau zvonuri amenințătoare despre intenția guvernului de a recurge la naționalizarea tuturor proprietăților particulare. În replică, pentru perioada 22 decembrie 1948 – 2 ianuarie 1949, guvernul a pregătit serbări și festivaluri culturale⁸⁰. În același timp, „Scânteia” prezenta cozile din fața magazinelor din U.R.S.S. ca un model de disciplină și conștiință cetățenească demn de urmat și la noi⁸¹.

Pentru asigurarea disciplinei și „apărarea cuceririlor democratice”, regimul comunist din România a trecut la o treaptă superioară în centralizarea activităților represive. La 30 august 1948 a fost publicat Decretul nr. 221, pentru înființarea și organizarea Direcției Generale a Securității Poporului (D.G.S.P.), principala instituție cu atribuții represive în România⁸².

Din punct de vedere economic, statul democrat-popular și-a urmat calea atât de mult propovăduită de propagandă. Pentru că exploatatorii capitaliști încă mai păstrau poziții în economie, zădărniciind atingerea prosperității materiale, s-a trecut la lichidarea totală a sectorului particular din economie. Prin Decretul 117 din 13 august 1948, au fost lichidate întreprinderile și instituțiile de credit; la 9 septembrie 1948 au fost naționalizate căile ferate particulare. Prin Decretele 302 și 303 din 3 noiembrie 1948 au fost naționalizate instituțiile sanitare particulare și industria cinematografică. Decretul 134 din 2 aprilie 1949 a confiscat farmaciile particulare din mediul urban și laboratoarele chimico-farmaceutice. Locuințele

⁷³ A.C.N.S.A.S., *fond Documentar*, d. 8200, vol. 44, f. 56.

⁷⁴ *Ibidem*, f. 95.

⁷⁵ *Ibidem*.

⁷⁶ *Ibidem*, dos. 9568, vol. 5, f. 193.

⁷⁷ Ștefan Marițiu, Naționalizarea și starea de spirit în România în 1948, în *Analele Sighet*, 6, *Anul 1948 – Instituționalizarea comunismului*, București (1998), 173.

⁷⁸ Gavril Sonea, *op. cit.*, 87–89.

⁷⁹ Lavinia Betea, *Partea lor de adevăr...*, 91.

⁸⁰ Ștefan Marițiu, *op. cit.*, 175.

⁸¹ Lavinia Betea, *Partea lor de adevăr...*, 91.

⁸² Marius Oprea, Nașterea Securității, în *Analele Sighet*, 6, *Anul 1948 – Instituționalizarea comunismului*, București (1998), 272.

„foștilor exploataatori” au fost naționalizate în aprilie 1950. În 1953 au fost trecute în proprietatea statului farmaciile din mediul rural. În același timp, comercianții, micii meseriași și liberi profesioniști au fost încadrați în cooperative de stat⁸³. Toate aceste măsuri au fost replici ale Legii 119/11 iunie 1948 privind naționalizarea industriei, atât prin procedură, cât și prin efectele imediate sau mai îndepărtate.

În ianuarie 1949 s-a introdus pedeapsa cu moartea pentru sabotaj în economia națională. Cum s-a ajuns la o asemenea decizie la doar o jumătate de an de la „marea naționalizare”? Faptul se explică prin aceea că economia nu funcționa la parametrii stabiliți de autoritățile comuniste, în cea mai mare măsură din cauza incompetenței cadrelor noi puse spre administrarea unităților industriale naționalizate și a planurilor de producție nerealistice. Pentru că bunăstarea materială a clasei muncitoare nu se realiza, se căutau „dușmanii de clasă” și „sabotori ai economiei naționale”⁸⁴.

Din 2 martie 1949⁸⁵, odată cu debutul cooperativizării agriculturii în România, vor fi vânați, arestați, deportați și lichidați „chiaburii exploataatori”, care se opuneau întăririi alianței între clasa

muncitoare și țărănimea muncitoare, alianță indispensabilă într-o economie socialistă performantă.

Performanțele economiei subordonate Partidului Comunist Român au fost *realizate* doar în documentele mincinoase ale propagandei comuniste din România până la căderea regimului, în decembrie 1989. Vom încheia citându-l pe Al. Bârlădeanu: „Din păcate, istoria economică a fost scrisă de propagandiști, nu de economiști, de aceea s-au afirmat multe falsuri. Dej spunea <<Avem nevoie de propagandiști numai atunci când lucrurile merg prost; când lucrurile merg bine, fac ele singure propagandă>>”⁸⁶.

Lucrurile nu au mers peste tot bine în perioada comunismului din România. Propaganda a prezentat dezastrul, suferințele, oprimarea și robia poporului român sub forma prosperității, fericirii și libertății. Cu alte cuvinte, greutățile materiale suportate de masa oamenilor de rând au fost contracarate de o propagandă ofensivă, flancată de măsuri „vigilente” ale partidului unic și a Securității. Societatea românească necomunistă, indiferent de structura socială, era „dresată” prin frică, ca să tacă și să muncească pentru a-și asigura o existență precară.

⁸³ Stelian Tănase, *Elite și societate. Guvernarea Gh. Gheorghiu Dej. 1948–1965*, București, Editura Humanitas (2006), 82.

⁸⁴ Lavinia Betea, *Partea lor de adevăr...*, 95.

⁸⁵ Denis Deletant, *România sub regimul comunist*, București, Fundația Academia Civică (2010), 91–92.

⁸⁶ Lavinia Betea, *Partea lor de adevăr...*, 95.

DARSTELLUNG DER DEUTSCHEN UND DER DEUTSCHEN MINDERHEITEN RUMÄNIENS IN DEN RUMÄNISCHEN SCHULBÜCHERN FÜR GESCHICHTE UND FÜR ERDKUNDE DER 3. BIS 10. / 12. KLASSE 1948–1989: EINE PERIODISIERUNG

*Philippe Henri Blasen**

Cuvinte cheie: *comunism, învățământ, manuale școlare, Republica Democrată Germană, Republica Federală Germania, șasi, șvabi, Ordinul Cavalerilor teutoni, Hohenzollern-Sigmaringen, minorități*

Keywords: *Romania; communism; Federal Republic of Germany; German Democratic Republic; minorities; Siebenbürger Sachsen; Banater Schwaben; imagery*

The representation of the Germans and German minorities in the Romanian school history books (grades 3–10/12), between 1949 and 1989. A chronology
(Abstract)

On the basis of the primary and secondary school textbooks of communist Romania, this study evidences and periodises the evolution of the image of the two German states and of the German minorities of Romania throughout the Romanian communist regime, from 1948 to 1989. The study establishes that the image of the two German states and that of the German minorities were negative during the first half of the communist regime and positive during the second half. However, the negative image of the German minorities faded already in 1958 and became positive as from 1962, whereas the negative image of the Federal Republic of Germany remained nearly unchanged until 1968, when it overthrew the image of the German Democratic Republic, which had been until then the German model state. The study brings up the hypothesis that the image of the German minorities of Romania depended on the intern ideological changes, whereas the image of the two German states was related to the changes of diplomatic relations.

Mit herzlichem Dank an:

Radu Ardevan; Ulf Brunnbauer; Ion Carje; Nora Chelaru; Stéphanie Danneberg; Christina Fabian; Annie Kessler; Ioan Mitrofan; Antoinette Reuter; Catherine Roth; Stefan Sienerth; Edit Szegedi; Familie Blasen-Mergen; Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” Cluj-Napoca; Bibliothek des Georg-Eckert-Instituts

1. Einführung

- 1.1. Rechtsgrundlage: Schulsystem
- 1.2. Rechtsgrundlage: Schulbücher
- 1.3. Schulbuchautoren

2. Thematische Untersuchung der nichtrumänischen deutschen Gruppen

- 2.1. Deutschritter
- 2.2. Preußen und Hohenzollern-Sigmaringen
- 2.3. Reichsdeutsche in den zwei Weltkriegen
- 2.4. Bundesdeutsche und DDR-Bürger
- 2.5. Periodisierung: deutsche Gruppen

3. Thematische Untersuchung der deutschen Minderheiten Rumäniens

- 3.1. Herkunft, Kolonisierungsgründe und Ansiedlungsorte der Siebenbürger Sachsen und Banater Schwaben
- 3.2. Siebenbürger Sachsen und Banater Schwaben: Klassenfeinde oder Kampfgenossen im Laufe der Geschichte?
- 3.3. Einfluss der Siebenbürger Sachsen und Banater Schwaben auf die Zivilisation Siebenbürgens, des Banats oder Rumäniens und rumänische Aneignung der sächsischen Geschichte
- 3.4. Aneignung der sächsischen Geschichte für die rumänische Kontinuitätstheorie
- 3.5. Vlad der Pfähler und die Sachsen
- 3.6. Periodisierung: deutsche Minderheiten Rumäniens

4. Periodisierungen im Vergleich

* Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca; e-mail: philippe.blasen@gmail.com.

1. Einführung

Die rumänischen Schulbücher für Geschichte und für Erdkunde der 3. bis 10. / 12. Klasse für die Epoche 1948–1989 bilden einen umfangreichen Textkorpus. Jedes Jahr gab es für jeden Schulgang ein neues Werk oder wenigstens eine neue Auflage, bis auf einige Lücken, die hauptsächlich in den 1950er Jahren auftreten. Das einzige Jahr, von dem jegliches Schulbuch unauffindbar ist, ist 1951.¹

Von rechnerisch möglichen 350 bestehenden Büchern für Geschichte der 4. bis 12. Klasse konnten wir 321 (mindestens 91,7%) ausfindig machen und konsultieren, von ebenso möglichen 350 Büchern für Erdkunde der 4. bis 12. Klasse 314 (mindestens 89,7%). Dazu kommen 3 Schulbücher für rumänische Sprache und Geschichte für die 3. Klasse (1948–1950) und 42 Schulbücher für die Erdkunde verschiedener Regionen oder Kreise für die 3. Klasse (1958–1981). Für letztere haben wir uns auf Regionen oder Kreise mit deutscher Bevölkerung fokussiert soweit wir diese Schulbücher auffinden konnten: auf die autonome ungarische Region Mureș und die Region Stalin / Brașov (territoriale Einteilung 1950–1968) sowie auf die Kreise Alba, Bistrița-Năsăud, Brașov, Mureș, Sibiu, Timiș (territoriale Einteilung ab 1968).

Die deutschen Minderheiten Rumäniens in den von der Rumänischen Volksrepublik (1947–1965) respektiv der Sozialistischen Republik Rumänien (1965–1989) als historisch rumänisch dargestellten Gebieten (hauptsächlich Walachei, Moldau, Siebenbürgen), die in den rumänischen Schulbüchern für Geschichte konkret erkennbar sind, sind die Siebenbürger Sachsen und die Banater Schwaben.

Das Schulbuch, das die Siebenbürger Sachsen und die Banater Schwaben am häufigsten erwähnt, ist 1977–1979 *Istoria veche și medie a României* (Geschichte Rumäniens für Altertum und Mittelalter) für die 8. Klasse, das 1980 und 1981 unter dem neuen Titel *Istoria antică și medie a României* (Geschichte Rumäniens für Antike und Mittelalter) erscheint. Den meisten Erwähnungen dieser deutschen Minderheiten begegneten im Laufe ihrer 12 Schuljahre die 1971 eingeschulten rumänischen Schüler.

Unser Ziel ist es, anhand qualitativer Wandlungen in den Darstellungen, sowohl der nicht-rumänischen deutschen Gruppen als der deutschen Minderheiten Rumäniens, die 42 Jahre kommunistischen Schulsystems in Perioden aufzuteilen, während denen ein bestimmtes Bild

der „Deutschen“ im Allgemeinen, respektiv der „Deutschen“ und der „deutschen Minderheiten“ vorherrschend war.

1.1. Rechtsgrundlage: Schulsystem

Die systematischste Analyse des Schulsystems des kommunistischen Rumäniens und seiner Rechtsgrundlage ist bislang die Promotionsarbeit von Silvia-Nicoleta Tudosoiu: *Educația în sistemul comunist din România (anii 1965–1989)*. Diese Dissertation, die unter der Leitung von Professor Dinu C. Giurescu geschrieben und 2010 an der Universität Bukarest vorgelegt wurde, ist bisher unveröffentlicht geblieben.

Aufbauend auf diese Arbeit, wollen wir hier die wichtigsten Aspekte der Rechtsgrundlage für die 1.–12. Klasse des Tagesunterrichts im Schulsystem der Rumänischen Volksrepublik und der Sozialistischen Republik Rumänien darstellen, indem wir die verschiedenen Gesetzestexte auf diese Aspekte hin untersuchen.

Das kommunistische Schulsystem nach sowjetischem Modell wird bereits 1945 angekündigt² und im Sommer 1948 gesetzlich eingeführt: Am 30. Juli 1948 werden sämtliche ausländische Schulen in Rumänien geschlossen.³ Am 3. August desselben Jahres wird durch das Dekret 175/1948 ein neues Schulgesetz erlassen.⁴ Laut Artikel 1 dieses Dekrets wird der Unterricht „ausschließlich vom Staat organisiert, beruhend auf einer einheitlichen Struktur und auf volksdemokratischen, realistisch-wissenschaftlichen Grundsätzen“ (este organizat exclusiv de Stat pe temeiul unitar de structură și este așezat pe baze democratice, populare și realist-științifice); „der öffentliche Unterricht ist laizistisch“ (Învățământul public este laic). Durch ein weiteres Dekret, 176/1948, werden alle Schulinfrastrukturen „der Kirchen, Kongregationen, Gemeinschaften oder Privatpersonen“ (bisericilor, congregațiilor, comunităților sau particularilor) verstaatlicht.⁵

Das Dekret 175/1948 erklärt den Unterricht zu einem Recht für alle, „ohne Unterschied des Geschlechts, der Nationalität, der Rasse oder Religion“ (fără deosebire de sex, naționalitate, rasă sau religie).⁶ Es sieht ein Schulsystem in vier Stufen vor:

² Silvia-Nicoleta Tudosoiu. *Educația în sistemul comunist din România (anii 1965–1989)*. Rezumatul tezei de doctorat. București (2010) 8–9.

³ Nr. 191.653 vom 30 Juli 1948 (Monitorul oficial. Partea I-a. 2 August 1948 (96, 176) 6301).

⁴ Nr. 175/1948 (Monitorul oficial. Partea I-a. 3 August 1948 (96, 176) 6322–6324).

⁵ Nr. 176/1948 (Monitorul oficial. Partea I-a. 3 August 1948 (96, 176) 6324–6355).

⁶ Nr. 175/1948 Art. 1.

¹ Die angegebenen Jahresdaten beziehen sich auf das Erscheinungsjahr des Buches.

Vorschule (*preșcolar*), Grundschule (*elementar*), Mittelschule (*mediu*) und Hochschule (*superior*).⁷ Die Grundschule dauert sieben Jahre, von denen die ersten vier obligatorisch sind.⁸ Die Mittelschule teilt sich in Lyzeen (*licee*), pädagogische Schulen (*școli pedagogice*), technische Schulen (*școli tehnice*) und professionelle Schulen (*școli profesionale*). Die Gesamtschulzeit für Schüler wird von vorher elf Schuljahren auf zehn Schuljahre verkürzt,⁹ wodurch man folgern kann, dass die Mittelschule drei Schuljahre umfasst.

1956 wird durch die Resolution 1380/1956 die Dauer der Grundschule bei sieben Jahren belassen (1.–7. Klasse) und die der Mittelschule auf vier Jahre (8.–11. Klasse) festgesetzt,¹⁰ wodurch die Gesamtschulzeit für Schüler wieder elf Jahre beträgt. In der 1.–11. Klasse werden Erdkunde und Geschichte des Vaterlandes (*istoria patriei*) und in der 5.–11. Klasse Universale Geschichte (*istoria universală*) offiziell Pflichtfächer.¹¹

Am Beginn des Schuljahres 1958–1959 wird der Besuch der 1.–7. Klasse obligatorisch.¹² 1961 wird diese Schulpflicht um ein weiteres Jahr verlängert. Gleichzeitig wird die Dauer der Grundschule von sieben auf acht Klassen erhöht. Die achtjährige Grundschule wird stufenweise eingeführt. Die ersten betroffenen Klassen sind die 1.–5. Klasse des Schuljahrs 1961–1962.¹³ Somit erscheinen die ersten 12. Klassen der Mittelschule im Jahre 1968. Diese Neuerung führt dazu, dass das 1959–1960 existierende Werk *Istoria antică și medie* (Geschichte des Altertums und des Mittelalters) für die 5. Klasse gespalten wird und dass ab 1961 der erste Teil dieses Buches als *Istoria antică* (Geschichte der Antike) für die 5. Klasse, respektiv ab 1962 der zweite Teil als *Istoria Evului Mediu* (Geschichte des Mittelalters) für die 6. Klasse erscheint. Somit werden von 1963 an alle bisherigen Schulbücher für die 6.–11. Klasse ein Jahr später benutzt.

1965 wird die Schulpflicht von 8 Jahren im Grundgesetz der Sozialistischen Republik

Rumänien verankert,¹⁴ 1968 auf 10 heraufgesetzt.¹⁵ 1968 werden die Lyzeen in „Reallyzeen“ (*licee reale*) und „humanistische Lyzeen“ (*licee umaniste*) aufgeteilt.¹⁶

1978 erscheint das neue Schulgesetz 28/1978, das weniger organisatorisch denn ideologisch ist.¹⁷ Artikel 12 b schreibt folgendes Ziel des Unterrichts vor:

Die Aneignung, seitens Schüler und Studenten, der Politik und der Ideologie der Rumänischen Kommunistischen Partei, des wissenschaftlichen Sozialismus, der materialistisch-dialektischen und historischen Konzeption der Welt und des Lebens, die Bildung fortschrittlicher Menschen, aktiver Erbauer des Sozialismus' und des Kommunismus'.¹⁸

Artikel 148 b verpflichtet die Schüler und Studenten

sich die Ideologie und die Politik der Partei und ihre Konzeption der Welt und des Lebens anzueignen, die Geschichte und die Vergangenheit vom Kampf des Volkes, der Arbeiterklasse und der Partei zu kennen, im Sinne der Einigkeit und der brüderlichen Freundschaft der Jugend und aller Arbeiter unseres Vaterlandes zu handeln, ohne Unterschied der Nationalität, sich zu bilden als fortschrittliche Menschen und als aktive Streiter für das Programm zur Errichtung einer multilateral entwickelten sozialistischen Gesellschaft sowie zum Fortschritt Rumäniens auf dem Weg des Kommunismus'.¹⁹

Das Gesetz Nr. 28/1978 wird offiziell erst 1995 mit dem neuen Schulgesetz Nr. 84/1995 aufgehoben.²⁰

⁷ Nr. 175/1948 Art. 3; für die Übersetzung nehmen wir die diesem Modell entsprechenden in der DDR gebräuchlichen deutschen Bezeichnungen.

⁸ Nr. 175/1948 Art. 6.

⁹ Silvia-Nicoleta Tudosoiu, *op. cit.*, 27.

¹⁰ Nr. 1380/1956 Art. 1; Art. 14 (Ministerul Justiției. Colecție de legi, decrete, hotărâri și dispoziții 1956 1 iulie – 31 august. București 1956 58 s.)

¹¹ Nr. 1380/1956 Art. 6; Art. 7; Art. 8.

¹² Silvia-Nicoleta Tudosoiu, *op. cit.*, 11.

¹³ Nr. 289/1961 (Ministerul Justiției. Colecție de legi, decrete, hotărâri și dispoziții 1961 1 septembrie – 31 octombrie. București 1961 9).

¹⁴ Constituția Republicii Socialiste Romania Art. 21 (Buletinul Oficial. 21 august 1965 (1)).

¹⁵ Nr. 11/1968 Art. 6 (Ministerul Justiției. Colecție de legi, decrete, hotărâri și alte acte normative 1968 1 mai – 30 iunie. București 1968 39 s.).

¹⁶ Nr. 11/1968 Art. 33.

¹⁷ Nr. 28/1978 (Ministerul Justiției. Colecția de legi și decrete. 1978. 1 octombrie – 31 decembrie. București 1979 72 s.).

¹⁸ Nr. 28/1978 Art. 12 b: „însușirea de către elevi și studenți a politicii și ideologiei Partidului Comunist Român, a socialismului științific, a concepției materialist-dialectice și istorice despre lume și viață, formarea de oameni înaltați, constructori activi ai socialismului și comunismului.“

¹⁹ Nr. 28/1978 Art. 148 b: „să-și însușească ideologia și politica partidului, concepția sa despre lume și viață, să cunoască istoria și trecutul de luptă al poporului, al clasei muncitoare și al partidului, să acționeze în spiritul unității și prieteniei frățești a tinerilor, a tuturor oamenilor muncii din patria noastră, fără deosebire de naționalitate, să se formeze ca oameni înaltați, militanți activi pentru înfăptuirea Programului de edificare a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism.“

²⁰ *Monitorul oficial*. Partea I-a. 31 iulie 1995 (167).

1.2. Rechtsgrundlage: Schulbücher

Durch das Dekret 175/1948 werden Einheits-schulbücher (manuale unice) für die Grundschule eingeführt.²¹

1956 wird durch die Resolution 1380/1956 beschlossen, dass die Schulbücher im Rahmen eines Wettbewerbs bestimmt werden sollen. Hierzu soll das Unterrichtsministerium (Ministerul învățămîntului) dem Ministerrat (Consiliul de Miniștri) eine Wettbewerbsregelung vorlegen. Die ausgewählten Schulbücher werden vom Unterrichtsministerium beim Staatsverlag *Editura Didactică și Pedagogică* gedruckt.²²

1968 wird das Unterrichtsministerium für die Erarbeitung der Schulbücher für den obligatorischen Unterricht und die Lyzeen verantwortlich erklärt. Die Schulbücher müssen den Schulprogrammen und dem „zeitgenössischen wissenschaftlichen und pädagogischen Niveau“ (nivelului științific și pedagogic contemporan) angepasst sein.²³

Im Schulgesetz 28/1978 wird festgelegt, dass „das Ministerium für Erziehung und Unterricht (Ministerul Educației și Învățămîntului) die Schulbücher „erarbeitet und gewährleistet“ (...elaborează și...asigură).“²⁴

Laut Tudosoio trug das Unterrichtsministerium jedoch nur die offizielle Verantwortung, während die Schulbuchproduktion eigentlich der „Abteilung (für) Propaganda und Agitation des ZK der R.A.P./R.K.P.“ (Secția Propagandă și Agitație a CC al P.M.R./P.C.R.) unterlag.²⁵

Obwohl es laut Rechtsgrundlage verschiedene Schulbücher für die Mittelschule, respektiv ab 1968 für die zwei Typen Lyzeen, geben konnte, sind kaum alternative Schulbücher für Geschichte oder für Humangeographie erschienen, beziehungsweise sind die erschienenen Varianten nur gekürzte Formen des längeren Werkes.

Die Resolution 1380/1956 sieht vor, dass nach dem Wettbewerb eine limitierte Auflage von Schulbüchern zur Probe gedruckt und benutzt werden kann, um ihren Inhalt prüfen und verbessern zu können.²⁶ Das Gesetz 11/1968 bietet die erweiterte Möglichkeit in einer beschränkten Anzahl von Schulen experimentelle Unterrichtspläne, Schulprogramme und Schulbücher (planuri de învățământ, programe și manuale experimentale)

zu verwenden.²⁷ In diesem Rahmen erscheint 1973–1976 das experimentelle Schulbuch *Istorie universală antică și medie* (Universale Geschichte der Antike und des Mittelalters) für die 2. Klasse der humanistischen Lyzeen (10. Klasse).

1.3. Schulbuchautoren

Bis 1955 erscheinen die meisten Schulbücher anonym oder mit dem Vermerk „eine Gruppe Lehrer“ oder „eine Gruppe Professoren“ (un grup de profesori).²⁸ Nach 1955 werden die Autoren oder Koautoren meistens namentlich genannt, wobei jedoch nur selten präzisiert wird, wem die Verantwortung für einen bestimmten Teil eines Werks zufällt. Nur Constantin Nuțu und Alexandru Vianu sind als alleinige Autoren eines Schulbuches für Geschichte angegeben, wobei einzig in Nuțus *Istoria Evului Mediu* (Geschichte des Mittelalters) für die 6. Klasse von 1962–1968 eine deutsche Minderheit Rumäniens, und zwar die der Siebenbürger Sachsen, erwähnt wird. Das Buch erscheint jedoch ohne erhebliche Veränderungen im Jahre 1969 mit Ion Nicoară als Koautor. Somit ist es möglich, dass Nicoară schon vor 1969 an der Erstellung dieses Werks beteiligt war: Ein Jahrzehnt früher, 1956–1958, findet man Nicoară neben Nuțu als Koautor von *Istoria Evului Mediu* für die 5. und 6. Klasse.

Nicoară hat hauptsächlich lokal über die Kronstädter Geschichte publiziert. Laut *Bibliografia istorică a României* (Historische Bibliografie Rumäniens)²⁹ ist er der einzige, der Texte veröffentlicht hat, die potentiell die deutschen Minderheiten Rumäniens behandeln. Ausserdem lässt sich ein Artikel des Klausenburger Universitätsprofessors Pompiliu Teodor (1930–2001) auf die Siebenbürger Sachsen beziehen: „Eine Kopie von 1794 des Manuskriptes von Samuil Micu Clain: ‚Das Statut oder die Gesetze der sächsischen Stühle in Siebenbürgen‘“.³⁰

An der Erarbeitung der kommunistischen Schulbücher für Geschichte sind zunächst Vertreter des kommunistischen Staatsapparats beteiligt: Beamten des Unterrichtsministeriums, Mitglieder der obengenannten „Abteilung (für) Propaganda

²¹ Nr. 175/1948 Art. 6.

²² Nr. 1380/1956 Art. 11.

²³ Nr. 11/1968 Art. 45.

²⁴ Nr. 28/1978 Art. 32.

²⁵ Silvia-Nicoleta Tudosoio, *op. cit.*, 177.

²⁶ Nr. 1380/1956 Art. 11.

²⁷ Nr. 11/1968 Art. 47.

²⁸ Das rumänische Wort *profesor* bedeutet sowohl „Lehrer“ als „Hochschullehrer“, was zu Zweideutigkeiten führen kann.

²⁹ *Bibliografia istorică a României 1944–1969*, București (1970); *Ibidem*, 1969–1974, București (1975); *Ibidem*, 1974–1979, București (1980); *Ibidem*, 1979–1984, București (1985); *Ibidem*, 1984–1989, București (1990).

³⁰ Pompiliu Teodor. O copie din 1794 a manuscrisului lui Samuil Micu Clain: ‚Statuta sau legile scaunelor săsești din Ardeal‘. In: *Anuarul Institutului de istorie din Cluj* (1961).

und Agitation des ZK der R.A.P.³¹ sowie Mitarbeiter „des Geschichtsinstituts der Partei“ (Institutul de Istorie a Partidului), das, 1951 gegründet, 1966 in „Institut für geschichtliche und sozialpolitische Studien am ZK der R.K.P.“ (Institutul de Studii Istorice și Social-Politice de pe lângă C.C. al P.C.R.) umbenannt wird.³²

Weitere Schulbuchautoren sind Lehrer der Mittelschule,³³ Mitarbeiter „des Instituts für Geschichte ‚Nicolae Iorga‘“ (Institutul de Istorie ‚Nicolae Iorga‘) der Rumänischen Akademie,³⁴ sowie Universitätsprofessoren und andere akademische Mitarbeiter der Hochschulen.³⁵

³¹ Schulbuchautor und Mitglied der „Abteilung (für) Propaganda und Agitation des ZK der R.A.P.“ sowie Mitglied der Akademie der R.V.R. und Professor an der „Politischen Militärakademie“ (Academia Militară Politică) war Mihail Roller (1908–1958). Roller kontrollierte ab 1948 bis 1955, als er in Ungnade fiel, mittels seiner verschiedenen Ämter die gesamte Geschichtsschreibung der R.V.R., die er dem sowjetischen, stalinistischen Modell anpasste. Professor Lucian Boia bezeichnet ihn hierfür als „Dirigenten der neuen Geschichtsschreibung“ (dirijorul noii istoriografii). Roller ist schon ab 1947 Koautor und Koordinator von *Istoria României* (Geschichte Rumäniens) / *Istoria R.P.R.* (Geschichte der R.V.R.), die in einer kürzeren Form für die 7. Klasse und in einer längeren für die 11. Klasse, respektiv für die gesamte Mittelschule, erscheint. Dieses Werk, das bis 1956 Neuauflagen erhält und bis 1961–1962 im Gebrauch ist, wird heute als der Ausdruck der Stalinisierung der rumänischen Geschichtsschreibung angesehen. (Liviu Pleșa. Mihail Roller și ‚stalinizarea‘ istoriografiei românești. In: *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*. 2006 (10, 1) 166–168; Lucian Boia. *Istorie și mit în conștiința românească*. București 1997 66–67)

³² So Gheorghe I. Ioniță. Laut der Internetseite der Seite der Nationalarchiven Rumäniens „spielte das Institut im kommunistischen Propagandaapparat sowohl im In- als im Ausland eine wesentliche Rolle. Es nutzte alle verfügbaren Möglichkeiten und Methoden um die Geschichte Rumäniens zu mystifizieren, um einen Personenkult der führenden kommunistischen Persönlichkeiten Rumäniens und des Auslands, der Vergangenheit und der Gegenwart, aufzubauen und aufrechtzuerhalten.“ (Institutul a jucat un rol esențial în aparatul de propagandă comunistă în țară și în străinătate, prin toate mijloacele și metodele disponibile, urmărind mistificarea istoriei României, construirea și întreținerea cultului personalității conducătorilor comuniști români și străini din trecut și prezent.) (Alle Übersetzungen: Ph. H. Blasen) (<http://www.arhivelenationale.ro/index.php?lan=0&page=122&am=25/02/2013>).

³³ Wie Victoriana Sanda Boșcăneanu, Lehrerin in Klausenburg; Ioan Cîmpeanu, Schulrektor in Klausenburg; Norocica Cojescu, Lehrerin in Bukarest; Lucia Georgian, Lehrerin in Bukarest; Eugen Vărgolici, Lehrer in Jassy

³⁴ Wie Gheorghe I. Georgescu und Alexandru Porțeanu

³⁵ Wie Dumitru Almaș, geboren Dumitru Ailincăi (1908–1995), Professor in Bukarest spezialisiert in Geschichte der französischen und amerikanischen Neuzeit; Bodor András (1915–1999), Professor in Cluj, spezialisiert in lateinischer Philologie und in Geschichte

Was Humangeographie betrifft, so ist der ausführlichere Abschnitt über die Banater Schwaben im Schulbuch für Erdkunde *Geografia R.P.R.* respektiv *Geografia Republicii Populare Romîne* für die 11. Klasse von 1958–1966 wahrscheinlich auf den Moldauer Forscher Victor Tufescu (1908–2000)³⁶ zurückzuführen, der 1941 einen Artikel über die Banater Kraschowaner veröffentlichte.³⁷

des griechischen Altertums; Miron Constantinescu (1917–1974), Professor in Bukarest, spezialisiert in marxistischer Soziologie und in Geschichte des Kommunismus sowie in der Geschichte der Vereinigung von Siebenbürgen mit Rumänien von 1918; Vasile Cristian (geboren 1936), Dozent (conferențiar) für Universale Geschichte in Iași, spezialisiert in Geschichtsphilosophie und in Geschichte der Geschichtsschreibung; Constantin Daicoviciu (1898–1973), Professor in Cluj und Mitglied der Rumänischen Akademie, spezialisiert in klassischer Archäologie und alter Geschichte mit Schwerpunkt dakische Zivilisation (noch zu Lebzeiten in den Geschichtsbüchern genannt: IR VIII 1970 252; 1973 277; 1974 277; 1975 238; 1976 238; ICR...PCR X 1978 246; 1979 246; 1981 263; ICR X 1982 263; 1983 263; 1984 263; 1985 281; 1986 281; 1987 240; 1988 240; 1989 240); Hadrian Daicoviciu (1932–1984), Sohn des vorherigen, Professor in Cluj, spezialisiert in dakischer Zivilisation; Traian Lungu (1927–1977), Professor in Craiova, spezialisiert in rumänischer Sozial- und Politikgeschichte der Neuzeit; Vasile Maciu (1904–1981), Professor in Bukarest und korrespondierendes Mitglied der Rumänischen Akademie, spezialisiert in Geschichte der Neuzeit; Camil Mureșan(u) (geboren 1927), Professor in Cluj, spezialisiert in Geschichte des Mittelalters und der Neuzeit, verheiratet mit der Schwäbin Hilde Mureșanu (geboren 1928); Francisc Pall (1911–1992), Professor in Cluj, spezialisiert in Geschichte der Kreuzzüge, byzantinischer Geschichte und Geschichte der Entstehung der rumänischen griechisch-katholischen Kirche, verheiratet mit einer Siebenbürger Sächsin; Ștefan Pascu (1914–1998), Professor und Universitätsrektor in Cluj, Mitglied der Rumänischen Akademie, spezialisiert in rumänischer Geschichte des Mittelalters und der Neuzeit (noch zu Lebzeiten in den Schulbüchern genannt: ICR...PCR X 1978 246; 1979 246; 1981 263; ICR X 1982 263; 1983 263; 1984 263; 1985 281; 1986 281; 1987 240; 1988 240; 1989 240); Aron Petric (1915–1981), Professor in Bukarest, spezialisiert in Zeitgeschichte (posthum in den Schulbüchern erwähnt: in ICR X 1982 263; 1983 263; 1984 263; 1985 281; 1986 281); Pompiliu Teodor (1930–2001), Professor in Cluj, spezialisiert in Geschichte des 18. und des Anfangs des 19. Jahrhunderts sowie in Geschichte der Geschichtsschreibung; Dumitru Tudor (1908–1989), Professor in Bukarest, spezialisiert in klassischer Archäologie; Vasile Vesa (geboren 1939), Dozent für Universale Zeitgeschichte in Cluj; Alexandru Vianu, Professor in Bukarest, spezialisiert in russischer und amerikanischer Geschichte der Neuzeit.

³⁶ Dan Bălțeanu. *Academicianul Victor Tufescu. Personalitate marcantă a Geografiei românești. Țara Bârsei*, 2009 (8), 11–12

³⁷ Victor Tufescu. O măruntă populație balcanică în Banat: Crașovenii. In: *Balkanica*, 1941, (4).

Bis auf den sächsischen Prähistoriker und Altertumsforscher Kurt Horedt (1914–1991), der 1968–1979 als Referent an *Istoria României* für die 12. Klasse mitwirkt, gibt es keinen identifizierbaren Schulbuchautor, der selbst zu einer deutschen Minderheit gehört.

2. Thematische Untersuchung der nichtrumänischen deutschen Gruppen

Zur Untersuchung der Darstellung der deutschen Minderheiten Rumäniens ist eine vorangehende Untersuchung des Bilds verschiedener anderer deutscher Gruppen, mit denen diese in Zusammenhang gebracht werden können, unerlässlich. Es handelt sich hierbei in chronologischer Reihenfolge um deutsche Ritterorden, Preußen, Reichsdeutsche, Bundesdeutsche und DDR-Bürger.

2.1. Deutschritter

In den rumänischen Schulbüchern erscheinen regelmäßig die Deutschritter (*ordinul teutonic* oder *cavalerii teutoni*) wenn es um die Kolonisierung Siebenbürgens³⁸ und um die Regierungszeit Alexanders des Guten im Fürstentum Moldau geht.³⁹

1948–1956 werden die Deutschritter als von den ungarischen Königen oder spezifischer von König Andreas II. 1211 nach Siebenbürgen

herbeigerufener Orden genannt, der den Staat verteidigen, die Städte verstärken, den katholischen Glauben verbreiten und die Bauernaufstände unterdrücken soll, d.h. verhindern soll, dass die Bauern sich aus der Leibeigenschaft befreien.⁴⁰

1957–1971 werden die Deutschritter als Ansiedler im Burzenland erwähnt, die hier ab 1211 auf Befehl des ungarischen Königs die Grenze verteidigen sollen, jedoch mit diesem in Konflikt geraten und deshalb das Burzenland nach ungefähr fünfzehn Jahren oder genauer im Jahre 1225 wieder verlassen.⁴¹

Ab 1967 ist auch erneut die Rede von der Katholisierung Siebenbürgens und man spezifiziert dass der Konflikt mit dem ungarischen König daher rührt, dass die Deutschritter im Burzenland einen eigenen Staat errichten wollten. Man erwähnt die zahlreichen Privilegien, die diese Ansiedler erhalten haben.⁴² Gleichzeitig erscheint 1968 folgender Satz:

Als sie sich hier niederließen oder diese Gebiete kolonisierten, stießen die Szekler, Sachsen und Deutschritter auf die alte rumänische Bevölkerung, mit der sie zusammen lebten, die Wälder zusammen nutzten, von der sie die Ortsnamen übernahmen und mit der sie die Abgaben zusammentrugen, sowie den Heeresdienst leisteten.⁴³

1969 verschwindet die Erwähnung der gemeinsamen Abgaben und des Heeresdienstes, die im Widerspruch zu der Aufzählung der Privilegien standen. 1971 ist wieder vom Heeresdienst die Rede.

Ab 1978 wird das bestehende Image durch den folgenden Satz bereichert:

(*Die Ansiedlung der Deutschritter*)⁴⁴ konnte wegen des militärischen Charakters des Ordens und wegen seiner Vertreibung 1225 keine dauerhaften Effekte auf die Zivilisation Siebenbürgens haben.⁴⁵

³⁸ Die kommunistischen Schulbücher benützen die rumänische Bezeichnung „Transilvania“ für Siebenbürgen. Das im allgemeinen Sprachgebrauch geläufigere „Ardeal“ kommt nur in einem Schulbuch vor (IMC. X '48 251; '49 253).

³⁹ In den Abschnitten über das Banat werden auch öfters die Johanniter (*ordinul ioaniților* oder *cavalerii ioaniți*) erwähnt, die spezifischer im Banat von Severin angesiedelt worden wären. (IEM VI '62 90; '63 90; '64 90; '65 87; '66 101; '67 97; '68 77; '69 77. IR VIII '64 36) Der Johanniterorden erscheint in diesem Zusammenhang manchmal als deutscher Ritterorden. (IEM IX '58 202; '59 203; '60 194; '61 156; '62 155; '63 156; '64 156) Die Johanniter werden hauptsächlich im Zusammenhang mit einer Schenkungsurkunde des ungarischen Königs Béla IV. von 1247 genannt, in der territoriale rumänische Einheiten und soziale Zustände in der Walachei beschrieben werden. (z.B. IR VIII '64 36. IR VIII '65 35; '66 34; '67 34; '68 32; '69 31–32. IR VIII '70 35; '71 35; '72 39; '73 39; '74 39; '75 33; '76 33. IEM VI '76 37; '78 36; '79 36; '80 36; '81 36; '82 36; '83 36; '86 36; '87 36; '89 36) 1952–1956 erscheint der Johanniterorden als militärische Stütze des ungarischen Königs gegen die rumänischen Woïwoden. (IEM VI '52 172; '53 183; '54 183; '55 183; '56 240) 1962–1969 nennt man die Tataren als ihre Gegner. (IEM VI '62 90; '63 90; '64 90. IR VIII '64 36. IR VIII '65 35; '66 34; '67 34; '68 32; '69 31–32) 1965–1969 werden die rumänischen Woïwoden als von den Ungarn verpflichtete Verbündete der Johanniter dargestellt. (IR VIII '65 35; '66 34; '67 34; '68 32; '69 31–32) Durch den 1965 eingeführten Seitenwechsel wird das negative Bild der Johanniter von 1952–1956 abgeschwächt.

⁴⁰ IGR IV '48 40. IGRPR IV '50 38. IEM VI '48 46–47; '49 48–49. IEM. IX '48 57–58; '49 60. IR XI '48 106. IRPRM '52 106; '56 118.

⁴¹ IEM VI '62 90; '63 90; '64 90; '65 87; '66 101; '67 97; '68 77; '69 77. IEM IX '57 201; '58 201; '59 202; '60 193; '61 174; '62 173; '63 175–176; '64 175–176 (ab 1961 wird die Textstelle durch eine Interpolation unverständlich). IR XI '60 40. IR XI '60, 43; '62 43; '63 43; '65 43; '66 44. IEM X '66 199; '67 199; '68 189–190; '69 189–190; '71 189–190; '71, 210.

⁴² IR VIII '70 36; '71 36; '72 40; '73 40; '74 40; '76 34. IR XII (1) '68 76. IR XII '69 71; '70 69; '71 68; '72 68. IR XII '73 66; '74 66; '79 60.

⁴³ IR XII (1) '68 76. IR XII '69 71; '70 69; '71 68; '72 68. IR XII '73 66; '74 66; '79 60.

⁴⁴ In Zitaten sind unsere Anmerkungen in Kursivschrift in Klammern angegeben.

⁴⁵ IVMR VIII (3) '78 11. IAMR VIII '79 96; '80 96; '81 96; '82 94; '83 94; '84 94; '85 94; '86 94; '87 94; '89 94.

1948–1949 ist einzig in *Istoria Evului Mediu* (Geschichte des Mittelalters) für die 9. Klasse von der Schlacht bei Tannenberg, beziehungsweise der Schlacht bei Marienbad (*eigentlich* Marienburg) die Rede, wo neben polnischen, litauischen und russischen Truppen auch Tschechen und ein von Alexander dem Guten, Fürst von Moldau gesandtes Heer gegen die Deutschritter kämpfen.⁴⁶ 1952 wird dieser Mangel in *Istoria României* (Geschichte Rumäniens) für die 11. Klasse behoben: die Verbündeten Polen und Moldauer kämpfen jetzt auch hier gemeinsam mit der „russischen Armee“ bei Tannenberg, Grünwald (*eigentlich* Grunwald) und Marienburg.⁴⁷ Das Werk erläutert:

Der gemeinsame Kampf bei Marienburg 1422 steht ebenfalls am Ursprung der freundschaftlichen Beziehungen die sich zwischen dem rumänischen Volk und dem russischen Volk entwickeln. Resultat der Kämpfe war der Zerfall des Deutschritterordens, der seine politische und militärische Wichtigkeit einbüßte. Auf diese Weise wurde die teutonische Gefahr eine Zeit lang beseitigt.⁴⁸

Das Schulprogramm für die 8.–11. Klasse von 1952 verdeutlicht:

Der Lehrer muss... die fortschrittliche Rolle des russischen Volkes beim Aufhalten des Vordringens der deutschen Eroberer gen Osten hervorheben. So zum Beispiel beim ausdrücklichen Studium der Schlacht bei Marienburg 1422, die dem Vordringen der deutschen Eroberer auf polnischem Gebiet ein Ende setzte, Eroberer welche den gesamten Osten Europas bedrohten. An dieser Schlacht haben neben den russischen und polnischen Armeen auch die moldauischen Armeen teilgenommen.⁴⁹

Dieses Bild eines militärischen Bündnisses respektiv einer Freundschaft zwischen Rumänen und Russen gegen die Deutschritter, zusammen mit der Darstellung, dass die Deutschritter die Slawen unterwerfen⁵⁰ und ihres rechtmäßigen Grunds

und Bodens berauben, wird bis 1971 bewahrt,⁵¹ verschwindet aber teils schon ab 1965.⁵²

Ab 1968 erscheinen die Deutschritter immer noch als Unterwerfer und Ausbeuter der Slawen, doch im engeren Sinne, auf die Polen bezogen. Alexanders Heer, dessen Rolle immer wichtiger wird, hilft ausschließlich den Polen. Von russischen Truppen ist in den neuen Büchern und verbesserten Auflagen nicht mehr die Rede.⁵³

Die Deutschritter erscheinen somit während der gesamten kommunistischen Ära konstant als Imperialisten gegenüber den slawischen Völkern im Allgemeinen oder den Polen beziehungsweise den Litauern im Besondern. In Siebenbürgen werden sie als Grenzverteidiger zu Helfershelfern der ungarischen Imperialisten. Während sie hier 1948–1956 auch als Klassenfeinde der Bauern und „Ausbeuter der Leibeigenen“ (exploatarea iobagilor) auf der Seite der katholischen Kirche⁵⁴ dargestellt werden, entfällt der soziale Aspekt ab 1967: als Errichter eines Staats im Staat sind sie ausschließlich innere Feinde der territorialen Einheit ihres Gastlandes. Sie leben und kämpfen jedoch gemeinsam mit den rumänischen Urein-

⁵¹ IAM V (2) '59 64. IAM V '60 163. IEM VI '62 92–93; '63 92–93; '64 92–93; '65 89; '66 104; '67 100; '68 78–79; '69 78–79. IR VII '60 53–54; '61 53–54; '62 50. IR VIII '64 50; '65 47; '66 48; '67 48; '68 43; '69 43. IEM IX '57 160, 227; '58 160, 227; '59 161, 227; '60 152, 217; '61 177; '62 176; '63 178; '64 178. IEM X '66 126–127, 180, 181, 201; '67 126–127, 180, 181, 201; '68 121, 172, 173, 191; '69 121, 172, 173, 191; '71 121, 172, 173, 191

⁵² IP IV '57 32–33; '60 39; '65 38

⁵³ IP IV '69 80; '71 80; '71, 80; '73 80; '75 42; '76 42; '77 39; '78 39; '79 39; '80 39; '81 39; '82 39; '83 39; '84 39; '86 39; '87 39; '88 39; '89 39. IEM VI '70 126–127; '72 126–127. IR VIII '70 50; '71 50; '72 56; '73 56; '74 56; '75 46; '76 46. IEM X '71, 190, 191, 213. IR XII (1) '68 98. IR XII '69 91; '70 89; '71 88–89; '72 88–89. IR XII '73 85; '79 80. IUAM X '73 206; '76 192. IVMR VIII (3) '78 46. IAMR VIII '79 132; '80 132; '81 132; '82 128; '83 128; '84 128; '85 128; '86 128; '87 128; '89 128. 1972–1976 wird wieder das tschechische Heer genannt und 1977–1989 erwähnt man das Bündnis zwischen den Deutschrittern und dem ungarischen König.

⁵⁴ 1948–1949 in *Istoria Evului Mediu* (Geschichte des Mittelalters) für die 6. Klasse beschreibt man „den Kampf der orthodoxen Kirche gegen den Katholizismus“ (lupta Bisericii ortodoxe împotriva catolicismului) als eine Art „Unabhängigkeitskampf“ (luptă pentru independență). (IEM VI '48 101; '49 103) Das Schulprogramm für die 8.–11. Klasse von 1952 schreibt „Die Rolle der katholischen Kirche beim Fördern und Verstärken der Ausbeutung der Leibeigenen“ als Punkt des Geschichtsunterrichts vor. (Istoria. Programa școlară pentru clasele VIII–XI. 1952: „Rolul bisericii catolice în susținerea și accentuarea exploatarea iobagilor.“); Zur Verurteilung der Deutschritter zitiert man 1956 Karl Marx, der diese als „Hundsritter“ (cavalerii ciini) betitelt habe. (GEPfUS IX '56 85)

⁴⁶ IEM IX '48 157, 169; '49 159, 171.

⁴⁷ IR XI '48 101. IRPRM '52 98.

⁴⁸ IRPRM '52: „Lupta comună dela Marienburg, din 1422, stă și ea la baza legăturilor de prietenie ce se desvoltă între poporul român și poporul rus. Ca rezultat al luptelor duse, ordinul Teuton începu să decadă, pierzând însemnătatea sa politică și militară. Astfel fu înlăturat pentru un timp pericolul teuton.“

⁴⁹ *Istoria. Programa școlară pentru clasele VIII–XI.* '52 8: „Profesorul trebuie să scoată. în evidență rolul progresit jucat de poporul rus în stăvilirea înaintării spre Est a cotropitorilor germani. Astfel, când se va studia în evidență bătălia dela Marienburg din 1422 care a stăvilat înaintarea cotropitorilor germani pe teritoriul statului polonez, cotropitori care amenințau întreg Estul Europei. La această bătălie au participat și armatele moldovene alături de armatele ruse și polone.“

⁵⁰ Die Prußen (pruși) werden als „Zweig der Litauer“ (ramură a lituanienilor) ebenfalls als Slawen dargestellt. (IEM IX '57 160; '58 160; '59 161; '60 152; '61 119; '62 118; '63 118; '64 118).

wohnern Siebenbürgens. Dieser Widerspruch rührt wahrscheinlich daher, dass man zwei verschiedene Punkte der kommunistischen Doktrin, die territoriale Einheit und die Zusammenarbeit aller Bewohner Rumäniens, gleichzeitig in ein Kapitel integriert.

Zusätzlich wird durch die Darstellung des Deutschritterordens die Beziehung zur Sowjetunion thematisiert: bis 1965 liegt das Gewicht auf der russisch-rumänischen Freundschaft und dem gegenseitigen militärischen Beistand dieser zwei Völker, neben anderen Angehörigen moderner Ostblock- und Warschupaktländer, gegen eine deutsche Gruppe. 1967–1989 hingegen betont man die Verbundenheit zwischen den Polen und Rumänen, beziehungsweise Tschechen, während Russland ausgelassen wird.

2.2. Preußen und Hohenzollern-Sigmaringen

1948 ist in *Geografia țărilor capitaliste* (Erdkunde der kapitalistischen Länder) für die 9. Klasse Folgendes zu lesen:

Die Mehrheit der Bevölkerung (*Deutschlands*) bilden die Deutschen. Obschon sie eine einzige Nation bilden unterscheiden sich die Deutschen durch eine Vielzahl an lokalen Dialekten, die sehr verschieden sind und durch die Sitten der verschiedenen Provinzen... Der militaristische und chauvinistische Geist ist mehr im Osten vertreten, der den Kern des ewig aggressiven Preußen bildete, das einst von Großgrundbesitzern regiert wurde, die von den Deutschrittern abstammten... Die Deutschen, die im 12. und 13. Jahrhundert (*die von den Slawen bevölkerten Gebiete*) eroberten, begannen eine schreckliche Verfolgung der slawischen Ureinwohner, im Zug derer sie die meisten von ihnen vernichteten.⁵⁵

Die Preußen sind somit die Erben der Deutschritter, welche im letzten Satz zu „Deutschen“ im Allgemeinen werden: So wie diese sind sie die von Junkern regierte Preußen Klassenfeinde der unteren Schichten, die Eroberer, Unterdrücker und Ausbeuter vor allem der slawischen Völker. Andere Charakterzüge der Preußen oder des Herrschergeschlechts der Hohenzollern, unter anderem von Friedrich II. von Preußen, die man ebenfalls

in den meisten Schulbüchern für Geschichte oder Erdkunden teils bis 1971 finden kann, sind der chauvinistische und reaktionäre Geist sowie die eiserne Disziplin.⁵⁶ Dieses Bild der Preußen wurde aus den sowjetischen Büchern übernommen, wie es das Schulbuch *Istoria modernă* (Neuzeitliche Geschichte) für die 8. Klasse von 1952 zeigt: Das Werk ist die Übersetzung des gleichnamigen sowjetischen Schulbuches *Новая история* von A. V. Efimov für die 8. sowjetische Klasse von 1951. Aus ihm und seiner Neuauflage 1952 sowie aus anderen sowjetischen Schulbüchern⁵⁷ sickern ähnliche Sätze in die rumänischen Werke durch:

Preußen entwickelt sich als militaristischer ausbeuterischer Staat.⁵⁸

Preußen war ein räuberischer Militärstaat, der hinterhältig seine Nachbarn überfiel und sich fremde Gebiete aneignete.⁵⁹

Das gleiche gilt für die Darstellung der Reichsgründung 1870:

Die Vereinigung Deutschlands 'von oben' war (*mit dem Ende des Deutsch-Französischen Kriegs*) erreicht. Das Preußen der Junker, das Frankreich im Krieg geschlagen hatte, hatte den führenden Platz im Deutschen Reich. Somit entstand ein neuer reaktionärer und aggressiver Herd in Europa, noch größer und gefährlicher als das Königreich Preußen.⁶⁰

Diese Darstellung wird etwas entschärft auch nach 1967 bis 1989 aufrecht erhalten.⁶¹

Die sowjetische Herkunft der Textstellen bezüglich Preußens führt nicht nur zu einer Verurteilung Preußens wegen der Eroberung von als slawisch oder russisch angesehenen Gebieten, sondern auch zu einem sehr negativen Bild Bismarcks, der

⁵⁵ *Geografia țărilor capitaliste* IX '48 92–93: "Majoritatea populației o formează Nemții. Cu toate că formează o singură națiune, Nemții se deosebesc între ei printr-o mulțime de dialecte locale, destul de diferite unele de altele, și prin obiceiurile diferitelor provincii. Spiritul militarist și șovin este mai răspândit în ținuturile răsaritene care au format sâmburile Prusiei veșnic agresoare, condusă odinioară de marii moșieri coborâți din cavalerii teutoni. Nemții, cucerind (*pământurile locuite de Slavi*) în secolele XII–XIII, deslănțuieră cea mai cumplită prigoană împotriva Slavilor băștinași, nimicind cea mai mare parte dintre ei."

⁵⁶ IEM VI '48 244; '49 245. ICM VII '49 126; '49, 109. IEM IX '48 325; '49 327. GEPFUS IX '56 85. ICM VII '53 3–4; '54 3–4. ICM VII '55 24; '56 31; '57 31. IM IX (2) '52 29–30; '54 29–30; '56 29. ICM VI '57 25; '58 25; '59 26; '60 25; '61 23. ICM VII '63 21; '64 18; '65 19; '66 19; '67 19; '68 19; '71 18.

⁵⁷ з.В. И. С. Галкин, Л. И. Зубок, Ф. И. Нотович, В. М. Хвостов, Новая история. Часть вторая. Учебник для 9 класса средней школы. Москва 1951: entspricht *Istoria modernă* IX (2) 1952.

⁵⁸ IM VIII (1) '52 39; '53 39 = Новая история. Учебник для 8 класса средней школы. Москва '50 32.

⁵⁹ IM VIII (1) '54 47; '52 39 = Новая история. Учебник для 8 класса средней школы. Москва '52 39.

⁶⁰ IM VIII (1) '54 300 = Новая история. Учебник для 8 класса средней школы. Москва '52 217.

⁶¹ ICM VI '57 130; '60 133–134; '61 120. ICM VII '63 117; '64 105; '65 106; '66 101; '67 101; '68 101; '69 95; '71 95. ICM X '58 166; '59 161; '60 163–164; '61 132; '62 135; '63 133; '65 113. PFILMC XII '78 59; '79 36; '80 36; '81 59; '82 36; '83 48; '86 48; '87 54; '89 54.

1952–1956 als Russenhasser dargestellt wird.⁶² Das Schulprogramm für die 8.–11. Klasse von 1952 schreibt „Bismarck als Feind Russlands“ sogar explizit als Punkt des Geschichtsunterrichts vor.⁶³ In der gleichen Periode wird Preußen allgemein, ausgehend von den übernommenen sowjetischen Schulbüchern, die Schuld am deutschen Chauvinismus und Rassenstolz zugesprochen:

Die preußischen Junker (so nannte man die adligen Großgrundbesitzer), die Preußen regierten, hatten nun (*mit der Reichsgründung 1870*) eine einflussreiche Stellung im ganzen Reich. Preußen war ein Militärstaat, der durch ununterbrochene Eroberungskriege gewachsen war. Schon im 18. Jahrhundert sagte man, dass für Preußen der Krieg ein nationaler Beruf sei.

Das ist der Grund, weshalb sich mit der Reichsgründung der reaktionäre Geist des alten Preußens in ganz Deutschland verbreitete. Das deutsche Volk wurde im Geist des Rechts des Stärkeren erzogen, im Geist eines extrem ausgebildeten Chauvinismus. Schon auf den Schulbänken lernte der Deutsche, dass die Stärke wichtiger sei als das Recht. Die Schule und die Presse verbreiteten unentwegt die Idee der Überlegenheit alles Deutschen, lehrten die Menschen, dass die Deutschen das 'ausgewählte Volk' seien, das bestimmt sei die Welt zu beherrschen und – man stelle sich vor – dass alle anderen Völker, vor allem die slawischen, der deutschen 'Herrenrasse' unterworfen sein müssten. Die Schule, die Presse, die Philosophie, die Literatur riefen zur blanken Gewalt auf.⁶⁴

Nebst diesen nach sowjetischem Maßstab geschneiderten Elementen wird Preußen ebenfalls konstant bis 1989 als reaktionär verurteilt wegen seiner Einstellung zu Karl Marx und Friedrich Engels, respektiv zu deren politischen Ansichten. So zum Beispiel weil es die „fortschrittlichen Wissenschaftler“ (oamenii de știință progresiști)

verfolgte, genauer weil es Karl Marx die Professur verwehrte⁶⁵ und weil es eine Vereinigung Deutschlands durch die Volksmassen verhinderte, so wie es Marx und Engels geplant hatten.⁶⁶

Das einzige, was sich nach 1967 außer einer Entschärfung der Begriffe und einer weniger häufigen Erwähnung der Slawen in der Darstellung Preußens ändern wird, ist ab 1974 die Bewertung des bisher als reaktionär präsentierten Königs Friedrichs II. Wegen seiner Reformen wird er jetzt als „herausragendster König Preußens“ (cel mai de seamă rege al Prusiei) bezeichnet.⁶⁷ Diese Wandlung geschieht eventuell im Zusammenhang mit der zeitgleichen Schaffung königlicher Vorbilder für die kommunistische Politik, auf die wir zurückkommen werden.

1948–1976 wird auf die negative Darstellung Preußens zurückgegriffen, um die Beseitigung der rumänischen Fürsten- respektiv Königsfamilie aus dem Geschlecht der Hohenzollern-Sigmaringen und die Einführung der Republik im Jahr 1947 zu rechtfertigen: man hebt die Verwandtschaft Carols, der 1866 den rumänischen Thron besteigt, mit dem preußischen König hervor, man bezeichnet ihn als preußisch oder als Deszendenten „der Hohenzollernfamilie aus Preußen“ (din familia Hohenzollern din Prusia) und unterstellt ihm, ähnlich wie den Preußen, eine reaktionäre, volksfeindliche Einstellung.⁶⁸ 1950 und 1958–1969 erscheint Carol I. zusätzlich oder alternativ als Vertreter des preußischen oder deutschen Kapitalismus' respektiv Junkerismus', beziehungsweise als „Bismarcks Schachfigur“ (un pion al lui Bismarck).⁶⁹ So wird die Darstellung vorbereitet, dass Carol II. Rumänien an Hitlerdeutschland ausliefern wird. Ab 1968 verschwindet die Assoziation Carols I. mit Preußen jedoch allmählich.⁷⁰

⁶² IM IX (2) '52 39; '54 39; '56 39.

⁶³ *Istoria. Programa școlară pentru clasele VIII–XI*. '52 112

⁶⁴ IM IX (2) '52 29–30; '56 29: „Junkerii prusaci (astfel numiți nobilii moșieri prusaci) care conduceau Prusia, aveau acum o situație influentă în întregul imperiu. Prusia era un stat militar, care crescuse prin neîntrerupte războaie de cötropire. Încă din secolul al XVIII-lea se spunea că pentru Prusia războiul era un meșteșug național. Iată de ce, odată cu formarea Imperiului German spiritul reacționar al vechii Prusii s'a extins asupra întregii Germanii. Poporul german a fost educat în spiritul supunerii în fața forței, în spiritul unui șovinism împins la extrem. De pe băncile școalei, germanului i se dădea ideea că forța este mai presus de drept. Școala și presa propagau neobosit superioritatea a tot ceea ce este german, îi învățau pe oameni că Germanii ar fi 'poporul ales', menit să domine lumea și că, chipurile, toate celelalte popoare, mai ales cele slave, trebuie să fie supuse rasei germane 'superioare'. Școala, presa, filosofia, literatura, propovăduiau forța brutală.”

⁶⁵ IMC VII '53 65; '56 65. IMC VI '57 94; '58 95; '59 94; '60 96; '61 81–82

⁶⁶ z.B. PFILMC XII '78 59; '79 36; '80 36; '81 59; '82 36; '83 48; '86 48; '87 54; '89 54

⁶⁷ IMC VII '74 22; '75 21; '76 21. IUMC VII '77 21; '79 21; '80 21; '82 21; '84 21; '85 21; '86 21; '87 21; '88 21; '89 21.

⁶⁸ IR III+IV '47 213. IR VII '48 191; '49 191. IR XI '48 428. IRPRM '52 390; '56 423. IRPR IV '53 111. IMC VII '55 102; '56 134; '57 134. IR VII '60 171; '61 171; '62 164. IR VIII '64 162; '65 149; '66 152; '67 152; '68 134; '69 134. IR VIII '70 138; '71 138; '72 153; '74 153; '75 132; '76 132

⁶⁹ IGRPR IV '50 92. IR VIII '64 162; '65 149; '66 152; '67 152; '68 134; '69 134. IMC X '58 216; '59 208; '60 209; '61 126; '62 129; '63 128; '65 107. IR XI '60 206; '60₂ 212–213; '62 213–214; '63 213–214; '65 213–214; '66 224

⁷⁰ Schon ab 1957 präsentiert man Carol I. auch als „ausländischen Prinzen“ (principe străin) oder als „Prinz aus Deutschland“ ohne Bezug auf seine preußische Abstammung. (IP IV '68 177; '71 177; '71₂ 177; '73 177; '75 107; '76 107; '77 104; '78 104; '79 104; '80 104; '81 104; '82 104; '83 104; '84 104; '86 99; '87; '89 99. IMC VI '57 121; '58 122;

2.3. *Reichsdeutsche in den zwei Weltkriegen*

Obschon der deutsche Beitrag zum Kommunismus nie verschwiegen wird⁷¹ und die deutsche Einigung von 1870 immer als fortschrittlich dargestellt wird, wirft die während der gesamten kommunistischen Ära vertretene Darstellung des deutschen Reiches als preußische Schaffung oder „Verpreußung“ der deutschen Länder einen Schatten auf die Reichsdeutschen, die alle durch diese Verbindung mit den den Preußen angehafteten negativen Charakterzügen belastet werden. 1967–1976, zu einem für ein negatives Image späten Zeitpunkt, erscheint zum Kapitel Pangermanismus eine Darstellung, die den Imperialismus, Militarismus, Kapitalismus und Chauvinismus der Preußen auf das gesamte Deutsche Reich überträgt:

Der Pangermanismus, ideologische Basis des deutschen Imperialismus: der Pangermanismus war die Ideologie der deutschen Imperialisten, der großen Monopolisten und der Junker. Man rief zur Ausbreitung der Herrschaft des deutschen Staates über alle Völker deutscher Rasse

'59 119; '60 123; '61 112. IMC VII '63 109; '64 98; '65 100; '66 95; '67 95; '68 95; '69 89; '71. IMC VII '73 126; '74 126; '75 125; '76 125) Ab 1970 erklärt man, dass die Wahl eines deutschen respektiv ausländischen Prinzen einen Streit um den Thron zwischen den verschiedenen rumänischen Parteien verhindern sollte und ab 1973, dass der Prinz aus keinem der benachbarten Reiche kommen sollte. (IP IV '77 104; '78 104; '79 104; '80 104; '81 104; '82 104; '83 104; '84 104; '86 99; '87 99; '89 99. IR VIII '70 138; '71 138; '72 153; '73 153; '74 153; '75 132; '76 132. IR VIII '73 153; '74 153; '75 132; '76 132) Somit verliert die preußische Herkunft Carols ihre Wichtigkeit für dessen negatives Image. Gleichzeitig wird sie 1968–1979 in *Istoria României* für die 12. Klasse wieder hervorgehoben, um den Vorgänger von „Prinz Carol von Hohenzollern-Sigmaringen aus Preußen“ (principele Carol de Hohenzollern-Sigmaringen din Prusia), den zur Abdankung gezwungenen volksnahen autochthonen Herrscher Alexandru Ion Cuza zu verherrlichen. (IR XII (2) '68 240. IR '69 229–230; '70 227–228; '71 225–226; '72 225–226; '73 215–216; '74 216; '75 214–215; '79 214–215) 1977–1989 erzielt man in *Istoria Modernă a României* (Neuzeitliche Geschichte Rumäniens) für die 9. Klasse die gleiche Glorifizierung Cuzas ohne den Kontrast ausländisch-autochthon hervorzuheben. Es wird betont, dass Carol ein Cousin Napoleons III. war. Die Verwandtschaft mit dem Monarchen Preußens (monarhul Prusiei) erscheint an zweiter Stelle, respektiv wird Carol ab 1983 als „entfernter Verwandter“ (rudă îndepărtată) des Letzteren dargestellt. (IMR IX '77 78; '79 83; '80 83; '81 83; '82 83; '83 88–89; '84 91; '85 92–93; '89 76).

⁷¹ Spätestens ab 1952 wird der deutsche Ursprung des Kommunismus, respektiv seiner Begründer Karl Marx und Friedrich Engels angegeben, wenn auch manchmal weniger betont. Sie erscheinen als deutsche Widerstandskämpfer gegen Preußen und als Befürworter einer deutschen Einigung durch die Volksmassen. (z.B. IMC VI '57 94; '58 95; '59 94; '60 96; '61 81–82) Das gleiche gilt für August Bebel und Wilhelm Liebknecht. (z.B. IMC X '48 144; '49 144. *Istoria. Programa școlară pentru clasele VIII–XI*. '52 133).

auf. Mit dem Spruch „Drang nach Osten“ wollten die deutschen Imperialisten ganz Osteuropa und Mittelasien an sich reißen.

Indem sie sich an den reaktionären Konzepten des Philosophen Nietzsche inspirierten, der die Theorie des „Übermenschen“ begründet hat, gelangten die Ideologen der ausbeutenden, militaristischen und chauvinistischen Klassen Deutschlands zum Konzept der „Übernation“, der „Elitenation“. Eine solche, behaupteten die Pangermanisten, sei die deutsche Nation.

Wilhelm II. hat versucht, diese ultrareaktionären und wilden Theorien der Pangermanisten zu verwirklichen. Er versicherte der ganzen Welt, dass „die eiserne Faust“ der deutschen Armee alle Probleme in der Welt lösen würde.⁷²

Das durch die Übertragung der preußischen Eigenschaften auf die Reichsdeutschen entstandene Bild wird in den Kapiteln über den Ersten und Zweiten Weltkrieg weiter ausgebaut.

Der Erste Weltkrieg wird in den rumänischen Schulbüchern über die gesamte kommunistische Ära hinweg immer nur kurz behandelt. Grund dafür ist wahrscheinlich die größere Wichtigkeit des anschließenden Kapitels „Die große sozialistische Oktoberrevolution“ (Marea revoluție socialistă din octombrie) der Bolschewiken 1917, das jedoch ab 1965 in den rumänischen Schulbüchern wegfällt,⁷³ ohne dass dies zu einem ausgleichenden Ausbau des Kapitels über den Ersten Weltkrieg führt.

Das deutsche Reich wird in den Kapiteln über den Ersten Weltkrieg nie allein am Krieg schuldig gesprochen. Im Gegenteil, alle Kriegsteilnehmer werden verurteilt. Ausnahmen sind Serbien in den Jahren 1958 und 1959⁷⁴ sowie Serbien, Polen, die Tschechoslowakei und Rumänien selbst zwischen 1973 und 1989,⁷⁵ mit dem Argument, dass für

⁷² IMC. XI '67 159; '68 145–146; '69 145–146; '71 153–155; '73 153–155; '74 153–155; '75 153–155; '76 157: „Pangermanismul, baza ideologică a imperialismului german. Ideologia imperialismului german, a marilor monopolști și a juncherilor era pangermanismul. Se preconiza extinderea stăpînirii statului german asupra tuturor popoarelor de rasă germană. Sub lozincă 'Drang nach Osten' (întinderea spre răsărit), imperialismul german urmărea acapararea Europei răsăritene și a Asiei mijlocii. Inspirîndu-se din concepțiile reacționare ale filozofului Nietzsche care a creat teoria 'supraomului', ideologii claselor exploatare, militariste și șovine din Germania au ajuns la conceptul de 'supranațiune', de 'națiune de elită'. Așa susțineau pangermaniștii că este națiunea germană. Wilhelm al II-lea a căutat să pună în practică teoriile ultrareacționare și sălbatic ale pangermaniștilor. El încredința lumea că războiul, prin 'pumnul cuiarsat' al armatei germane, va rezolva toate problemele mondiale.“

⁷³ z.B. IP IV '65

⁷⁴ IMC X '58 253; '59 245

⁷⁵ IMC VII '73 143; '75 142; '76 142; '77 126; '79 126; '80 126; '82 122; '84 123; '85 123; '86 123; '87 123; '88 123; '89 123. PFILMC XII '78 117; '79 70; '80 70; '81 117; '82 70; '83 96; '86 96; '87 99; '89 99.

sie der Krieg gerecht war, weil sie dadurch ihre Landesbrüder von der Fremdherrschaft der Österreicher oder der Deutschen befreien konnten.

Eindeutig negativ wird die deutsche Besetzung Rumäniens gewertet, die während der gesamten kommunistischen Ära als Unterdrückung, Ausbeutung und systematische oder wilde Plünderung besonders der Bauern und der Arbeiter gebrandmarkt wird.⁷⁶ Die Reichsdeutschen erscheinen als einzige Unterdrücker der Rumänen, weil die Schulbücher die österreichisch-ungarischen Kriegsführer und die Situation der Siebenbürger Rumänen kaum erwähnen.

Die Darstellung des Zweiten Weltkriegs in den kommunistischen Schulbüchern für Geschichte und Erdkunde ist ein Thema, das eng zusammenhängt mit der Rechtfertigung der Einführung des kommunistischen Regimes nach dem Krieg und, wenigstens bis 1965, mit dem Bild der Sowjetunion als Gegner des nationalsozialistischen Deutschlands,⁷⁷ respektiv dem Image der sowjetisch-rumänischen Freundschaft.⁷⁸ Spätestens ab 1970 dient der Zweite Weltkrieg auch der Glorifizierung der Rumänischen Kommunistischen Partei, welche die Sowjetunion in der Rolle des wichtigsten Widersachers des Faschismus' ersetzt.⁷⁹

Während der gesamten kommunistischen Ära wird die Schuld an der prodeutschen und antisowjetischen Politik Rumäniens zwischen 1939 und 1944 vom rumänischen Volk auf den

mitunter als „preußisch“ bezeichneten⁸⁰ König Carol II., dessen Regierungen, die Eiserne Garde sowie Marschall Antonescu abgeschoben und von diesen wiederum auf das Deutsche Reich, Hitler und die Reichsdeutschen, die meistens als „Deutsche“ (germani) betitelt werden. Als unmündige „Kolonie Deutschlands“ (colonie a Germaniei) hat Rumänien keine Verantwortung für diesen Teil seiner Geschichte zu tragen.⁸¹

Die Nationalsozialisten und die Reichsdeutschen im Allgemeinen werden der Ausbeutung der Bodenschätze Rumäniens und der Unterdrückung, Aushungerung und Bombardierung des rumänischen Volkes bezichtigt.⁸² Ihre Verbrechen gegen die Zivilbevölkerung⁸³ und gegen die kommunistischen Widerstandskämpfer werden regelmäßig erwähnt und hervorgehoben.⁸⁴ Die Juden werden nur ein einziges Mal 1978 in *Probleme fundamentale ale istoriei lumii moderne și contemporane* (Grundfragen der Weltgeschichte der Neuzeit und der Gegenwart) für die 12. Klasse als Opfer der Deutschen in den Ghettos und „Vernichtungslagern Auschwitz, Buchenwald, Dachau usw.“ (lagărele morții de la Auschwitz, Buchenwald, Dachau etc.) genannt.⁸⁵ In den folgenden Auflagen

⁷⁶ IGR IV '48 108. IGRPR IV '50 101. IR III+IV '47 254; '48 226; '49 226. Istoria R.P.R. IV '54 132. IP IV '55 50; '56 59. IR XI '48 544. IRPRM '52 496. IMC VI '57 200; '58 201; '59 193; '60 200; '61 183. IMC VII '63 181; '64 158; '66 148; '67 148; '68 148; '69 138; '71 138. IR VIII '64 199; '65 181; '66 185; '67 185; '68 163; '69 163. IP IV '68 203; '71 203; '71₂ 203; '73 203; '75 127; '76 127; '77 123; '78 123; '79 123; '80 123; '81 123; '82 123; '83 123; '84 123; '86 117; '87 117; '89 117. IR VIII '70 181; '71 181; '72 199; '73 199; '74 199. IMC VII '73 145; '74 145–146; '75 144–145; '76 144–145; '77 129; '79 129; '80 129; '82 124; '84 125; '85 125; '86 125; '87 125; '88 125; '89 125. IMR IX '77 164; '79 180; '80 180; '81 180; '82 180; '83 193; '84 200; '85 194; '89 157.

⁷⁷ Der Kampf der Sowjetunion gegen das nationalsozialistische Deutschland wird als Krönung aller Befreiungskriege dargestellt. Beispielhaft hierfür ist das Schulprogramm für die 5.–7. Klasse und die Mittelschule von 1948, das empfiehlt, am Beispiel der „Verteidigungskriege der Griechen gegen die Perser und (des) Verteidigungskrieges der Sowjetunion gegen das hitlerische Deutschland“ (războaiele de apărare ale Grecilor împotriva Perșilor și cel al Uniunii Sovietice, împotriva Germaniei hitleriste) zu zeigen, was „gerechte Kriege“ (războaie juste) seien. (Istoria. Program școlar pentru școlile elementare (a V-a – a VII-a) și medii. 1948).

⁷⁸ z.B. IR VII '60 272; '61 272; '62 254.

⁷⁹ z.B. IR VIII '70 204; '72 223; '73 223; '74 223; '75 190; '76 190.

⁸⁰ z.B. LRIR III '48 385; '49 405–406. LRIRPR III '50 402

⁸¹ LRIR III '48 385; '49 405–406; '50 402. IMC VII '49 169; '49₂ 147. IMC VII '49 169. IR XI '48 685. IRPRM '52 665. IMC VII '53 258; '54 253. IMC VII '55 217; '56 284; '57 284. Programa de istorie pentru clasa a X-a. '57 13. IMC VI '57 226. IMC VII '63 220; '64 194; '65 192; '66 180; '67 180; '68 180; '69 168; '71 168. IR VIII '64 225–226; '65 204; '66 209; '67 209; '68 182–183; '69 182–183. IP IV '69 234. IR VIII '70 199, 208; '71 208; '72 218, 228; '73 218, 228; '74 218, 228; '75 186, 194; '76 186, 194. IMC VII '73 175; '74 176; '75 175; '76 175. IUMC VII '77 159; '79 159; '80 159; '82 151; '84 152; '85 152; '86 152; '87 152; '88 152. Darstellung der Eisernen Garde als „Agentur des hitlerischen Deutschlands“ (agenție a Germaniei hitleriste): IMC X '58 303; '59 296; '60 296; '61 245; '62 248; '63 244

⁸² LRIR III '48 385; '49 405–406; '50 402. IR XI '48 686. IRPRM '52 666. Programa de istorie pentru clasa a X-a. '57 13. IP IV '57 111; '58 121; '59 139; '60 152; '62 149; '64 149; '65 140; '66 145; '67 145. IMC VI '57 226; '58 228; '59 219–220; '60 230; '61 222. IMC VII '63 246, 247; '64 216; '65 208. IR VIII '64 225–226; '65 204; '66 209; '67 209; '68 182–183; '69 182–183. IMC VII '73 178; '74 178; '75 177; '76 177. IUMC VII '77 158; '79 158; '80 158; '82 150; '84 151; '85 151; '86 151; '87 151; '88 151; '89 151

⁸³ LRIR III '48 385; '49 405–406; '50 402. Programa de istorie pentru clasa a X-a. '57 13. IP IV '69 235; '71 235, 238; '71₂ 235, 238; '73 235, 238; '75 154, 156; '76 154, 156; '77 151. PFILMC XII '78 172; '80 99; '82 99; '83 130; '86 130; '87 134; '89 134

⁸⁴ IP IV '57 111; '58 121; '59 139; '60 152; '62 149; '64 149; '65 140; '66 145; '67 145. IMC VI '57 226; '58 228; '59 219–220; '60 230; '61 222. PFILMC XII '78 172; '79 99; '80 99; '82 99; '83 130; '86 130; '87 134; '89 134

⁸⁵ PFILMC XII '78 172.

ist nur noch von den Vernichtungslagern die Rede, ohne Bezug auf die Juden.⁸⁶ Das kommunistische Regime verschweigt größtenteils den Holocaust.⁸⁷

Die reichsdeutsche kommunistische Partei wird manchmal als mächtiger doch erfolgloser Widersacher der Faschisten oder Nationalsozialisten in den Jahren vor der nationalsozialistischen Machtübernahme genannt.⁸⁸ Diese Textstellen sind jedoch selten und kurz im Vergleich zu jenen, die die deutschen Nationalsozialisten und ihre Verbrechen während des Zweiten Weltkriegs betreffen. Somit ist die Darstellung der reichsdeutschen Kommunisten während des Nationalsozialismus zu wenig profiliert, als dass sie das negative Bild der „hitlerischen Deutschen“ (germani hitleriști)⁸⁹ oder der „Deutschen“ im Allgemeinen ausgleichen könnte.

2.4. Bundesdeutsche und DDR-Bürger

1948–1976 wird hervorgehoben, dass laut der Potsdamer Konferenz das Nachkriegsdeutschland ein geeinter Staat sein sollte und dass die Einigkeit Deutschlands unantastbar sei.⁹⁰ Die Erwähnung der zwei deutschen Staaten erfolgt zum ersten Mal 1950.⁹¹ Die Schuld an der Spaltung Deutschlands wird den westlichen Besatzungsmächten, allen voran „den imperialistischen Anglo-Amerikanern“

(imperialiștilor anglo-americi)⁹² oder allgemein „den Imperialisten“ (imperialiștilor), angelastet.⁹³ Diese Darstellung wird 1973–1989 fortgeführt, allerdings ohne den bisherigen anklägerischen Ton fortzusetzen.⁹⁴ Erst nach 1957 werden die Bundesrepublik und die DDR in separaten Kapiteln in den Schulbüchern für Erdkunde behandelt.⁹⁵

Die Bundesrepublik Deutschland (Republica Federală Germania) wird erst 1973 unter diesem Namen erwähnt.⁹⁶ 1953–1954 erscheint sie als „Der Staat Westdeutschlands“ (Statul Germaniei de Vest)⁹⁷ und 1956 beziehungsweise 1961–1971 als „Deutsche Bundesrepublik“ (Republica Federală Germană)⁹⁸. Ab 1967 findet man ebenfalls die Bezeichnung „Bundesrepublik Deutschlands“ (Republica Federală a Germaniei).⁹⁹

In den Perioden zwischen 1948 und 1966 wird die Bundesrepublik als bürgerlicher, kapitalistischer,¹⁰⁰ chauvinistischer, militaristischer und neofaschistischer Staat dargestellt, der, unrechtmäßig geschaffen, eine Kolonie oder ein Marionettenstaat der Vereinigten Staaten und Englands ist und in dem Vorbereitungen für einen neuen Krieg oder spezifischer für einen Krieg gegen die Sowjetunion und die volksdemokratischen Länder laufen.¹⁰¹

⁸⁶ PFILMC XII '79 99; '80 99; '82 99; '83 130; '86 130; '87 134; '89 134.

⁸⁷ 1957–1967 spricht man in *Istoria Patriei* (Geschichte des Vaterlandes) für die 4. Klasse allgemein von „Patrioten die lebendigen Leibes in Öfen verbrannt wurden“ (...patrioți... arși de vii, în cuptoare). (IP IV '57 111; '58 121; '59 139; '60 152; '62 149; '64 149; '65 140; '66 145; '67 145) 1968 war in *Istoria României* (Geschichte Rumäniens) für die 12. Klasse und ab 1978 in *Istoria Contemporană a României* (Zeitgeschichte Rumäniens) für die 10. Klasse das Iași-Pogrom als Verbrechen Antonescus vor allem gegen die Juden dargestellt worden. 1987–1989 verschwindet die Erwähnung der Juden in diesem Kontext. (IR XII (2) '68 366; '69 344; '70 343; '71 343; '72 343; '73 328; '79 326. ICR...PCR X '78 99; '79 99; '80 96; '81 96. ICR X '82 95; '83 95; '84 95)

⁸⁸ z.B. IMC VII '53 229; '54 229. IMC VII '55 193; '56 251; '57 251. PFILMC XII '78 150–151.

⁸⁹ Das Adjektiv „hitlerisch“ (hitlerist) wird allgemein dem Adjektiv „nazistisch“ (nazist) bevorzugt, beide sind jedoch während der gesamten kommunistischen Ära im Gebrauch und werden als Synonyme behandelt.

⁹⁰ GC VI '49 138. GC VI '50 106–109. GC VI '52 127–130; '54 91–93; '56 120–123. GPC IX '53 78; '54 77. IMC X '58 324; '59 316; '60 317; '61 264; '62 265; '63 261. G V '61 91; '63 82; '64 77; '65 94; '66 96; '67 85; '68 85. GPC VI '57 107; '58 107; '59 82–83; '60 82–83; '61 82–83. GEP IX '57 140; '58 140. G IX '59 67–68; '60 70–71. G IX '61 59; '62 59; '63 60–61; '64 35. IMC XI '71 237–238; '73 237–238; '74 238; '76 242. G X '66 34; '67 31–32; '68 36–37; '69 35; '71 30.

⁹¹ GC VI '50 106–109.

⁹² 1952 werden die amerikanischen und englischen Monopolisten „ewige Feinde des rumänischen Volkes“ (dușmani de totdeauna ai poporului român) genannt. (IRPRM '52 III).

⁹³ GC VI '50 106–109. GC VI '52 127–130; '54 91–93; '56 120–123. GPC IX '53 72–73, 78; '54 71–72, 77. IMC VII '63 257; '64 226; '65 218; '66 203; '67 203; '68 203; '69 190; '71 190. IMC X '58 334–335; '59 325; '60 326; '61 277; '62 278–279. GPC VI '57 107; '58 107; '59 82–83; '60 82–83; '61 82–83. GEP IX '57 140; '58 140. G IX '59 67–68; '60 70–71. G IX '61 59; '62 59; '63 60–61; '64 35. IMC XI '67 237; '68 215; '69 215; '71 229, 237–238; '73 229, 237–238; '74 229, 238; '75 229, 238; '76 232–233, 242. G X '66 34.

⁹⁴ IMC VII '73 189; '74 189; '75 189; '76 189. IUMC VII '77 170; '79 170; '80 170; '82 162; '84 163; '85 163; '86 165; '87 165; '88 163; '89 163. PFILMC XII '78 205; '79 121; '80 121; '82 121; '83 160, 177; '86 160, 177; '87 165, 181; '89 165, 181.

⁹⁵ z.B. G V '61.

⁹⁶ IMC VII '73 189.

⁹⁷ GPC IX '53 73–72; '54 71–72.

⁹⁸ z.B. GEPfUS IX '56 85. IMC VI '61 258. IMC VII '63 257; '64 226; '65 218; '66 203; '67 203; '68 203; '69 190; '71 190.

⁹⁹ z.B. IMC XI '67 237; '68 215; '69 215; '71 229; '73 229

¹⁰⁰ So findet man 1953–1954 die Behauptung, dass Bonn als Hauptstadt gewählt wurde, weil die Stadt abseits der Arbeitergegenden liege. (GPC IX '53 72–73 N°1; '54 71–72 N°1).

¹⁰¹ GC VI '50 106–109. GC VI '52 127–130; '54 91–93; '56 120–123. GPC IX '53 72–73, 86; '54 71–72, 85. GEPfUS IX '56 85. IMC VI '61 258. IMC X '58 324, 325, 334–335; '59 316, 317, 325; '60 317, 326; '61 262–263, 264, 265, 277; '62 264, 265, 278–279; '63 260, 261. G V

1961–1965 erwähnt man in diesem Kontext „die Wiedereinführung einer sehr starken regulären Armee“ (restabilirea armatei regulate masive) und die Ausstattung dieser Armee mit „Raketen und Nuklearwaffen“ (arma rachetă și nucleară).¹⁰² Gleichzeitig erwähnt man 1959–1964, dass Hunderttausende in der Bundesrepublik Deutschland wegen der Arbeitslosigkeit den Hungertod riskieren.¹⁰³ Als rücksichtsloser Kriegstreiber und Gegner der Arbeiter- und Bauernklasse wird die Bundesrepublik implizit als Nachfolgerin des nationalsozialistischen Deutschlands, des deutschen Reichs und Preußens dargestellt.

Nach 1965 bewahrt man von diesem Bild nur die revisionistische Haltung der Bundesrepublik, was ihre östlichen Staatsgrenzen betrifft aber auch dieser Aspekt verschwindet 1969.¹⁰⁴ Ab 1965 nennt man den Handel zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Sozialistischen Republik Rumänien.¹⁰⁵ Ab 1973 erklärt man, dass Bundesdeutsche die größte Gruppe Touristen, die Rumänien besuchen, sind.¹⁰⁶ Ab 1983 erwähnt man schließlich die diplomatischen Beziehungen, die sechzehn Jahre früher zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Sozialistischen Republik Rumänien aufgenommen worden sind.¹⁰⁷ Zwischen 1971 und 1989 wird auch der politische Wandel der Bundesrepublik positiv dargestellt: zwischen 1971 und 1976 unterstreicht man die Niederlage der Christlich Demokratischen Union, „Partei der Monopolisten, Großgrundbesitzer und Kirchenhäupter“ (partid al burgheziei monopoliste, moșierimii și vîrfurilor bisericii) und die Koalitionsbildung von Sozialdemokratischer Partei und Freier Demokratischer Partei 1969;¹⁰⁸ Zwischen 1973 und 1989 entfällt die negative Bewertung der CDU, man unterstreicht die Normalisierung der Beziehungen zwischen der Bundesrepublik

und den sozialistischen Länder¹⁰⁹ und betont ab 1982 die Erweiterung der Rechte der Syndikate und die Ausweitung und Verbesserung der Sozialversicherung.¹¹⁰ Somit wird die Bundesrepublik in der Geschichtsschreibung zwischen 1965 und 1989 zumindest teilweise rehabilitiert.

Die Deutsche Demokratische Republik (Republica Democrată Germană) wird 1950–1969 größtenteils im Kontrast zur Bundesrepublik dargestellt. Sie ist der rechtmäßige deutsche Staat, Gegnerin des Faschismus, Verteidigerin der Arbeiter- und Bauernklasse, der deutschen Einheit, der Freiheit des deutschen Volkes gegen die Intervention fremder Staaten und des Weltfriedens gegen die Imperialisten, vom deutschen Volk selbst geführt unter der Leitung der demokratischen Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands und im Einklang mit der Sowjetunion¹¹¹ als deren ebenbürtige Partnerin sie erscheint.¹¹² (Letztere verschwindet ab 1965 aus den Texten.) Die DDR erscheint somit als Erbin der reichsdeutschen Kommunisten.

Ab 1969 schwächt man das vorbildliche Bild der DDR ab. Das Image der DDR als erster deutscher Arbeiter- und Bauernstaat wird in einigen Schulbüchern beibehalten.¹¹³ Öfters aber ersetzt man ganze Abschnitte durch einen eher nichtssagenden Satz, zum Beispiel:

Die Deutsche Demokratische Republik – 1949 nach der Niederlage des hitlerischen Deutschlands geschaffen – gehört zu den zentraleuropäischen Ländern.¹¹⁴

¹⁰² '61 101, 102; '62 100, 102; '63 106, 108; '64 101, 103. GPC VI '57 107; '58 107; '59 82–83; '60 82–83; '61 82–83. GEP IX '57 140; '58 140. G IX '59 67–68; '60 70–71. G IX '61 59; '62 59; '63 60–61; '64 35.

¹⁰³ IMC VI '61 258. IMC VII '63 257; '64 226. IMC X '61 262–263; '62 264; '63 260.

¹⁰⁴ G IX '59 73; '60 76; '61 64; '62 64; '63 68.

¹⁰⁵ IMC VII '65 218; '66 203; '67 203; '68 203. IMC X '59 218. nur in G X '66 34; '67 31–32; '68 36–37; '69 35; '71 30 wird die vorherige Darstellung aufrechterhalten.

¹⁰⁶ G V '65 123; '66 127; '67 111; '68 111. G X '66 64; '67 60; '68 67; '69 68; '71 63. G VII '72 111; '74 110; '77 100; '78 100; '79 100; '80 90; '81 90; '89 89.

¹⁰⁷ GRSR VIII '73 211; '77 181. GEGER X+XI '73 218; '74 202. GEPOP X '80 120; '82 123; '83 123; '84 123; '85 123; '86 123; '87 123; '88 94; '89 109.

¹⁰⁸ PFILMC XII '83 179; '86 179; '87 184; '89 184.

¹⁰⁹ IMC XI '71 229; '73 229; '74 229; '75 229; '76 232–233.

¹⁰⁹ IMC VII '73 206; '74 205; '75 205; '76 205. IUMC VII '77 187; '79 188; '80 188.

¹¹⁰ IUMC VII '82 178; '84 179; '85 179; '86 179; '87 179; '88 179; '89 179.

¹¹¹ Zum Lob der Sowjetunion zitiert man 1953–1954 deren Kriegsentschädigungsforderungen an Deutschland, die sie 1950 auf Antrag der Regierung der DDR von 10 Milliarden Dollar auf 6,342 Milliarden Dollar herabgesetzt habe. Diese Geste und die Rückerstattung 23 Betriebe, die als Wiedergutmachung konfisziert worden waren werden als „sehr großmütige Geste“ (acte de mare generozitate) bewertet. (GPC IX '53 85; '54 84).

¹¹² GC VI '50 106–109. GC VI '52 127–130; '54 91–93; '56 120–123. GPC IX '53 72–73; '54 71–72. GEPFUS IX '56 85. IMC VII '65 218; '66 203; '67 203; '68 203. IMC X '58 334–335; '59 325; '60 326; '61 277; '62 278–279; '65 218. G V '61 91; '63 82; '65 94; '66 96; '67 85; '68 85. GPC VI '57 107; '58 107; '59 82–83; '60 82–83; '61 82–83. GEP IX '57 140; '58 140. G IX '59 67–68; '60 70–71. G IX '61 59; '62 59; '63 60–61; '64 35. IMC XI '67 237–238; '68 215; '69 215; '71 229; '73 237–238; '74 238; '75 229; '76 232–233, 242. G X '66 34; '67 31–32; '68 36–37; '69 35; '71 30.

¹¹³ IMC VII '73 189; '74 189; '75 189; '76 189. IUMC VII '77 179; '79 170; '80 170; '82 162; '84 163; '85 163; '86 165; '87 165; '88 163; '89 163. G VII '72 98–99; '74 98; '77 89–90; '78 89–90; '79 89–90; '80 79; '81 79; '89 87.

¹¹⁴ G V '69 85; „Republica Democrată Germană – constituită în 1949 după înfrângerea Germaniei hitleriste – face parte dintre țările Europei centrale.“

Während die Bundesrepublik 1969–1989 rehabilitiert wird, wird die DDR so zu einem sozialistischen Land unter anderen. Der Alleinvertretungsanspruch der DDR für das gesamte deutsche Volk wird nicht mehr genannt und 1978–1989 werden der deutsch-deutsche Grundlagenvertrag von 1972 und die Aufnahme sowohl der Bundesrepublik Deutschland als der DDR in die Vereinten Nationen 1973 sogar als von „ausgesprochener Bedeutung im Rahmen des Entspannungsprozesses, der in der Welt stattfindet“ (au semnificații deosebite în cadrul procesului de destindare care are loc în lume) bewertet.¹¹⁵

Berlin wird 1948–1956 als in vier Besatzungszonen aufgeteilte Enklave in der sowjetischen Besatzungszone erwähnt.¹¹⁶ 1959–1961 spricht man vom Problem der „Aufhebung des Besatzungsregimes im westlichen Berlins“ (lichidarea regimului de ocupație din Berlinul occidental) um die Vereinigung Deutschlands zu ermöglichen.¹¹⁷ In diesem Sinne wird Berlin bis 1969 als „Hauptstadt Deutschlands“ (capitala Germaniei), respektiv „Hauptstadt des Landes“ (capitala țării),¹¹⁸ also als legitime, einzige und geeinte Hauptstadt des einen, geteilten Deutschlands dargestellt. Nach 1969 hingegen wird Berlin deutlich als Hauptstadt ausschließlich der DDR genannt.¹¹⁹ Dieser Anspruch der DDR bewirkt wahrscheinlich, dass Westberlin nunmehr nur noch beiläufig genannt wird¹²⁰ und dass das Viermächteabkommen über Berlin von 1971 in den Schulbüchern von 1978–1989 positiv bewertet wird, ohne dass man dessen Inhalt näher erläutert.¹²¹

Trotz der insgesamt positiven Darstellung der beiden deutschen Staaten nach 1965 und obschon der problematische Status Berlins verschwiegen wird, erweckt die Schilderung spätestens ab 1973 und bis 1989, dass „der Friedensvertrag mit Deutschland noch nicht unterzeichnet wurde“ (tratatul de pace cu Germania nu a fost încă semnat), den Anschein, dass man sich noch immer im Kriegszustand mit Deutschland befinde.¹²²

¹¹⁵ PFILMC XII '78 223; '79 132; '80 132; '82 132; '83 179; '86 179; '87 184; '89 184.

¹¹⁶ z.B. GC VI '49 138. GC VI '50 106–109. GC VI '52 127–130; '54 91–93; '56 120–123.

¹¹⁷ GPC VI '59 82–83; '60 82–83; '61 82–83.

¹¹⁸ z.B. GPC IX '53 72–73; '54 71–72. G V '61 93; '62 93; '63 84; '64 79; '65 96; '66 99; '67 86; '68 86; '69 83.

¹¹⁹ G VII '72 98–99; '74 98; '77 89–90; '78 89–90; '79 89–90; '80 79; '81 79; '89 78.

¹²⁰ z.B. G VII '72 98–99; '74 98; '77 89–90; '78 89–90; '79 89–90; '80 79; '81 79; '89 78.

¹²¹ PFILMC XII '78 223; '79 132; '80 132; '82 132; '83 179; '86 179; '87 184; '89 184.

¹²² IMC VII '73 186; '74 186; '75 185; '76 185. IUMC VII '77 166; '79 166; '80 166; '82 158; '84 159; '85 159; '86 159; '87 159; '88 159; '89 159.

2.5. Periodisierung: deutsche Gruppen

Aufgrund der Weise, wie sich die Darstellung der nichtrumänischen deutschen Gruppen entwickelt, können wir folgende Periodisierung erstellen:

1948–1956 werden die deutschen Gruppen insgesamt als kapitalistisch, militaristisch und imperialistisch dargestellt. Die einzige Ausnahme bildet die DDR.

1957–1967 wird dieses Bild beibehalten. Einige Elemente zur Aggressivität der deutschen Gruppen entfallen. Die Bundesrepublik bekommt ein eigenes Kapitel in den Schulbüchern für Erdkunde. 1965, im Jahr der Gründung der Sozialistischen Republik Rumänien, verliert die Sowjetunion ihre bisherige gewichtige Rolle während die Handelsverbindungen zwischen Rumänien und der Bundesrepublik erwähnt werden.

1968–1976 werden vom Bild von 1948–1956 noch einzelne negative Aspekte bewahrt. Ein Zusammenleben zwischen deutschen Gruppen und Rumänen wird jedoch am Beispiel der Deutschritter als möglich dargestellt. Die Bundesrepublik wird bei ihrem wahren Namen genannt, ihre SPD-FDP Koalition hervorgehoben und ihr positives Image größtenteils rehabilitiert. Die DDR hingegen verliert ihre Stellung als deutsches Musterland.

1977–1989 werden die sozialen Fortschritte in der Bundesrepublik sowie die Entspannungspolitik zwischen der Bundesrepublik und der DDR gelobt. 1983 wird die Aufnahme der diplomatischen Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Sozialistischen Republik Rumänien erstmals erwähnt. Andererseits wird hervorgehoben, dass die Deutschritter keinen Einfluss auf die Zivilisation Siebenbürgens gehabt haben, was der Darstellung zwischen 1948 und 1966 ähnelt.

3. Thematische Untersuchung der deutschen Minderheiten Rumäniens

Die einzigen deutschen Minderheiten Rumäniens, die in den kommunistischen Schulbüchern namentlich erwähnt werden, sind die Siebenbürger Sachsen (ab 1952)¹²³ und die Banater Schwaben. Dadurch dass gleichnamige Minoritäten wie die Zipser Sachsen oder die Sathmarer Schwaben nie vorkommen, nennt man die ersten kurz „Sachsen“ (sași) und die zweiten „Schwaben“ (șvabi).

¹²³ IRPRM '52 106; '56 118: im Abschnitt über die Kolonisierungspolitik des ungarischen Königs Andreas II. erläutert man, dass „die allgemeine Bezeichnung für die siebenbürgischen Deutschen Sachsen ist“ (denumirea generală pentru Germanii transilvăneni este de Sași).

Die Siebenbürger Sachsen werden weit öfters denn die Banater Schwaben genannt. Grund hierfür ist, dass Siebenbürgen in den Schulbüchern für Geschichte und Erdkunde über eigene Kapitel verfügt, während man das Banat, wenn überhaupt, nur als Unterkategorie Siebenbürgens aufführt.¹²⁴

Mehrere, meistens einmalige Randbemerkungen und Andeutungen beziehen sich auf die deutschen Minderheiten in Bessarabien und der Bukowina (ab 1979),¹²⁵ im Kreischgebiet,¹²⁶ in der Nordmoldau,¹²⁷ in Oltenien¹²⁸ und aus dem deutschen Reich.¹²⁹ Die Deutschösterreicher erscheinen häufig als Fremdherrscher, jedoch nie

¹²⁴ z.B. IR XI '48 472. IRPRM '52 435; '56 470, wo Siebenbürgen auf das Banat, Kreischgebiet und Maramuresch ausgeweitet wird.

¹²⁵ IMR IX '79 111; '80 111; '81 111; '82 111; '83 124, 176; '84 128, 182; '85 126, 176; '88 179; '89 103, 143. Bessarabien und die Nordbukowina werden erst ab 1973 als 1940 per Ultimatum an die Sowjetunion abgetretene rumänische Territorien genannt. (IMC VII '73 175–176; '74 176; '75 175; '76 175. IUMC VII '77 159; '79 159; '80 159; '82 151; '84 152; '85 152; '86 152; '87 152; '88 152; '89 152, ab 1977 ohne Erwähnung des Ultimatums.) Dies ermöglicht die Erwähnung, ab 1979, des deutschen Unterrichts, respektiv der Germanisierungspolitik, die Österreich im 19. Jahrhundert in der Bukowina durchsetzt, ab 1983 mit der Nennung der zu diesem Zeitpunkt zu der Ukrainischen Sozialistischen Sowjetrepublik gehörigen nordbukowinischen Stadt Czernowitz und ab 1985 mit dem Hinweis auf die in der Bukowina angesiedelten ruthenischen, polnischen, jüdischen und deutschen Kolonisten. (IMR IX '79 111; '80 111; '81 111; '82 111; '83 124, 176; '84 128, 182; '85 126, 176; '88 179; '89 103, 143) Die Erwähnung, 1977–1989, der „Traditionen der kulturellen Zusammenarbeit“ (Tradițiile colaborării culturale) zwischen Siebenbürgen, Bessarabien und Bukowina, macht Bessarabien und die Bukowina zu einem Baustein der Kontinuitätstheorie. (s.w.u.) (IMR IX '77 132; '79 142; '80 142; '81 142; '82 142; '83 209; '84 218; '85 209; '89 170) Die Nichterwähnung der Nordbukowina vor 1973 erklärt, weshalb der ab 1960 genannte deutschsprachige Schriftsteller Alfred Margul Sperber, der hier gebürtig ist, bis zu diesem Datum nicht als Bukowinadeutscher präsentiert werden kann, wobei diese Spezifikation später nicht hinzugefügt wird. (IR VII '60 303; '61 306; '62 284. IR XI '60 388; '60₂ 406; '62 402; '63 402; '64 388. IR VIII '70 253; '71 253; '73 277; '74 277; '75 239; '76 239. IR XII '71 355; '72 355; '73 339; '79 336).

¹²⁶ IMR IX '77 20; '79 28–29; '80 28; '81 28; '82 28: „negustori... germani din Banat și Crișana“ (deutsche Händler aus dem Banat und dem Kreischgebiet).

¹²⁷ IPGRPR VII '50 85; '53 60.

¹²⁸ Erwähnung einer habsburgischen Germanisierungs- und Katholisierungspolitik in Oltenien. (IR XI '60 127; '60₂ 130; '62 131; '63 131; '65 133; '66 138–139).

¹²⁹ Erwähnung „qualifizierter deutscher Arbeiter“ (lucrători calificați germani), die zwischen 1860–1870 massiv nach Ungarn auswandern. Unklar ist jedoch ihre genaue Herkunft und ob ihr Endziel in Ungarn Siebenbürgen oder das Banat ist. (IR XI '48 478).

als Kolonisten. Die deutsche Minorität in Bukarest wird nicht erwähnt obschon der Bukarester Schriftsteller Oscar Walter Cisek der drittmeist genannte Deutsche Rumäniens ist.¹³⁰

Die Erwähnungen der Siebenbürger Sachsen und der Banater Schwaben gruppieren wir thematisch wie folgt:

3.1. Herkunft, Kolonisierungsgründe und Ansiedlungsorte der Siebenbürger Sachsen und Banater Schwaben

3.2. Siebenbürger Sachsen und Banater Schwaben: Klassenfeinde oder Kampfgenossen im Laufe der Geschichte?

3.3. Einfluss der Siebenbürger Sachsen und Banater Schwaben auf die Zivilisation Siebenbürgens, des Banats oder Rumäniens und rumänische Aneignung der sächsischen Geschichte

3.4. Aneignung der sächsischen Geschichte für die rumänische Kontinuitätstheorie

3.5. Vlad der Pfähler und die Sachsen

3.1. Herkunft, Kolonisierungsgründe und Ansiedlungsorte der Siebenbürger Sachsen und Banater Schwaben

Die Herkunft der Siebenbürger Sachsen wird nicht immer erwähnt. Meistens spricht man allgemein von Deutschland oder „dem Deutschen Reich“ (Imperiul German).¹³¹ Zweimal, 1968 und 1971–1973, wird Sachsen als Stammland aufgeführt mit der Erklärung dass die Sachsen hieraus ihren Namen ziehen.¹³² 1958–1989 findet man die Erwähnung des Rheinlands (Renania) oder des Rheingebiets (ținuturile Rinului) – dessen Dialekte die Sachsen reden –,¹³³ ab 1977 spezifischer

¹³⁰ IP IV '71₂ 254; '73 254; '75 173; '76 173; '77 167; '78 167; '79 167; '80 167; '81 167; '82 167; '83 167; '84 167; '86 155–156; '87 155–156; '88 155–156. IR VIII '72 232; '73 232, 277; '74 232, 277; '75 197, 239; '76 197, 239. IR XII (2) '68 428; '69 408; '71 355, 411; '72 355, 411; '73 339, 396; '74 397; '79 336, 388. ICR...PCR X '78 247; '79 247; '80 266–267; '81 264. ICR X '82 264; '83 264; '84 264; '85 282; '86 282; '87 241; '88 241; '89 241.

¹³¹ IP IV '57 20; '58 23; '59 29; '60 23; '62 24; '64 23–24; '65 24; '66 24–25; '67 24–25. IR VII '60 38–39; '61 38–39; '62 34–35. IEM IX '57 201; '58 201; '59 202; '60 193; '61 154–155; '62 153–154; '63 155; '64 155. IR XI '60 39–40; '60₂ 42–43; '62 42–43; '63 42–43. IEM X '66 126–127; '67 126–127; '68 121; '69 121; '71 121; '71₁ 133. IR XII '69 70; '70 68–69; '71 68; '72 68. IR XII '73 66; '74 66; '79 60. IR VIII '70 36; '71 36; '72 40; '73 40; '74 40; '76 34. IP IV '75 26; '76 26; '77 25–26; '78 24, 26; '79 24, 26; '80 24, 26; '81 24, 26; '82 24, 26; '83 24, 26; '84 24, 26; '86 27; '87 27; '88 27; '89 27.

¹³² IR XII (1) '68 76. IP IV '71 55; '71₂ 55; '73 55.

¹³³ GRPR XI '58 146; '59 150; '60 150. GRPR XI '61 118; '62 118; '63 118; '64 112; '65 127; '66 123. IR XI '64 42–43; '65 42–43; '66 43–44.

das linke oder westliche Rheinufer.¹³⁴ 1964–1966, 1968 und 1978–1989 wird auch Flandern zum Herkunftsgebiet der Sachsen.¹³⁵ Das gleiche gilt 1968 und 1982–1989 für Luxemburg.¹³⁶ Luxemburg war vielleicht schon 1978–1981 im Begriff „fränkische Territorien“ (teritoriile francone) enthalten.¹³⁷ 1977–1981 wird zusätzlich erwähnt, dass im 13. Jahrhundert auch Sachsen aus Zentral- und Süddeutschland kamen.¹³⁸ Einzig feststellbar ist, dass spätestens ab 1973 das Ursprungsland der Sachsen allein in der derzeitigen Bundesrepublik und in den Beneluxstaaten, also im Westen zu orten ist.

Für die Ansiedlung der Sachsen nennt man 1952–1956 den Willen des ungarischen Königs Andreas II „die existierenden Städte zu verstärken und die Einnahmen zu erhöhen“,¹³⁹ respektiv 1957–1964 „die Städte zu entwickeln, die große Gewinne brachten“¹⁴⁰ oder „die Felder zu besäen, neue Minen zu eröffnen und so die Wirtschaft zu fördern“.¹⁴¹ 1960–1989 erscheint die Darstellung, dass die sächsischen Kolonisten wie die Deutschritter die Herrschaft der ungarischen Könige in Siebenbürgen ausbauen und die Grenzen verteidigen sollten.¹⁴² 1969–1989 taucht auch das wirt-

schaftliche Motiv wieder auf.¹⁴³ 1969–1989 wird die Ansiedlung der Deutschen, beziehungsweise Sachsen im Burzenland als Variante auch auf die Deutschritter zurückgeführt.¹⁴⁴

Die Ansiedlungsorte der Sachsen werden vor 1957 nur einmal 1949 in einem Schulbuch für Erdkunde erwähnt:

Die Deutschen wohnen in Süd- und Ostsiebenbürgen... Die siebenbürgische Gruppe, die in der Kokelgegend lebt, in den Zentren Mediasch, Schäßburg und in den Städten und Kreisen Hermannstadt und Kronstadt trägt den Namen „Sachsen“...¹⁴⁵

1957–1989 findet man regelmäßig Südsiebenbürgen als Niederlassungsgegend der Sachsen.¹⁴⁶ Spezifischer werden 1958–1989 die Stadt respektiv die Region Stalin / Kronstadt und das Burzenland,¹⁴⁷ 1964–1989 die Stadt, die Gegend oder der Kreis Hermannstadt,¹⁴⁸ 1961–1972 die

¹³⁴ IVMR VIII (3) '78 10–11. IVMR VIII '79 95. IAMR VIII '80 95; '81 95. IAMR VIII '82 94; '83 94; '84 94; '85 94; '86 94; '87 94; '89 94.

¹³⁵ IR XII (1) '68 76. IR XI '64 42–43; '65 42–43; '66 43–44. IVMR VIII (3) '78 10–11. IVMR VIII '79 95. IAMR VIII '80 95; '81 94; '82 94; '83 94; '84 94; '85 94; '86 94; '87 94; '89 94.

¹³⁶ IR XII (1) '68 76. IAMR VIII '82 94; '83 94; '84 94; '85 94; '86 94; '87 94; '89 94.

¹³⁷ IVMR VIII (3) '78 10–11. IVMR VIII '79 95. IAMR VIII '80 95; '81 94.

¹³⁸ IVMR VIII (3) '78 10–11. IVMR VIII '79 95. IAMR VIII '80 95; '81 95.

¹³⁹ IR XI '48. IPRM '52 106: „pentru a întări orașele existente și a crea altele noi, și astfel a-și mări veniturile“.

¹⁴⁰ IP IV '57 20; '58 23; '59 29; '60 23; '62 34: „să dezvolte orașele, care le aduceau mari venituri“.

¹⁴¹ IEM IX '57 201; '58 201; '59 202; '60 '3; '61 154–155; '62 153–154; '63 155; '64 155: „coloniștii deștelenesc pământuri, deschid mine noi, contribuind astfel la dezvoltarea vieții economice“.

¹⁴² IR VII '60 38–39; '61 38–39; '62 34–35. IP IV '64 23–24; '65 24; '66 24–25; '67 24–25. IR VIII '64 34–35, 45; '65 33–34, 42; '66 32, 42; '67 32, 42; '68 38; '69 38. IEM IX '61 174; '62 173; '63 175–176; '64 175–176. IR XI '60 39–40; '60₂ 42–43; '62 42–43; '63 42–43; '64 42–43; '65 42–43; '66 43–44. IEM VI '65 100; '66 118; '67 114; '68 89; '69 89. IP IV '71 55; '71 55; '71₂ 55; '73 55; '75 26; '76 26; '77 25–26; '78 24, 26; '79 24, 26; '80 24, 26; '81 24, 26; '82 24, 26; '83 24, 26; '84 24, 26; '86 27; '87 27; '88 27; '89 27. IEM VI '70 142; '72 142; '74 123; '76 118; '78 124; '79 124; '80 124; '81 124; '82 124; '83 124; '86 124; '87 124; '89 124. IR XII (1) '68 76. IR XII '69 70; '70 68–69; '71 68; '72 68. IR XII '73 66; '74 66; '79 60.

¹⁴³ IR XII '69 70; '70 68–69; '71 68; '72 68. IR XII '73 66; '74 66; '79 60. IUAMME X '73 208, 193. IVMR VIII (3) '78 10–11. IVMR VIII '79 95. IAMR VIII '80 95; '81 95; '82 94; '83 94; '84 94; '85 94; '86 94; '87 94; '89 94.

¹⁴⁴ IVMR VIII (3) '78 11. IVMR VIII '79 96. IAMR VIII '80 96; '81 96; '82 94; '83 94; '84 94; '85 94; '86 94; '87 94; '89 94. IR XII '69 71; '70 69; '71 68; '72 68; '73 66; '74 66; '79 60.

¹⁴⁵ GRPR VII '49 46.

¹⁴⁶ IP IV '57 20; '58 23; '59 29; '60 23; '62 24; '64 23–24; '65 24; '66 24–25; '67 24–25. IEM IX '61 174; '62 173. IR XI '60 39–40; '60₂ 42–43; '62 42–43; '63 42–43; '64 42–43; '65 42–43; '66 43–44. IEM VI '62 105; '63 105; '64 105. IEM X '66 198; '67 198; '68 189; '60 189; '71 189; '71₁ 210. IEM VI '70 142; '72 142; '74 123; '76 118; '78 124; '79 124; '80 124; '81 124; '82 124; '83 124; '86 124; '87 124; '89 124. IR VIII '70 36. GRPR VIII '76 109; '77 97; '78 97; '79 97; '80 97; '83 91; '84 91.

¹⁴⁷ GRPR XI '58 146; '59 150; '60 150. GRPR XI '61 118; '62 118; '63 118; '64 112; '65 127; '66 123. IEM IX '61 174; '62 173. IR XI '60 39–40; '60₂ 42–43; '62 42–43; '63 42–43; '64 42–43; '65 42–43; '66 43–44. IEM VI '62 105; '63 105; '64 105. IEM X '66 198; '67 198; '68 189; '60 189; '71 189; '71₁ 210. IP IV '64 23–24; '65 24; '66 24–25; '67 24–25. GRPR VIII '65 134. GRPR VIII '66 138; '67 138; '68 101; '69 101; '71 101; '73 111. IR XII (1) '68 76. GRPR XII '68 102; '69 110; '71 122; '73 136; '74 136; '75 123; '76 123; '77 120; '81 57–58; '83 57–58; '84 57–58. IR VIII '71 36; '72 40; '73 40; '74 40; '76 34. IR XII (1) '71 68; '72 68. IR XII '73 66; '74 66; '79 60. IP IV '75 26; '76 26; '77 25–26; '78 24, 26; '79 24, 26; '80 24, 26; '81 24, 26; '82 24, 26; '83 24, 26; '84 24, 26; '86 27; '87 27; '88 27; '89 27.

¹⁴⁸ IP IV '64 23–24; '65 24; '66 24–25; '67 24–25. GRPR VIII '65 134. GRPR VIII '66 138; '67 138. GRPR VIII '68 101; '69 101; '71 101; '73 111. GRPR XII '68 102; '69 110; '71 122; '73 136; '74 136; '75 123; '76 123; '77 120; '81 57–58; '83 57–58; '84 57–58. IR VIII '71 36; '72 40; '73 40; '74 40; '76 34. IR XII (1) '71 68; '72 68. IR XII '73 66; '74 66; '79 60. IP IV '75 26; '76 26; '77 25–26; '78 24, 26; '79 24, 26; '80 24, 26; '81 24, 26; '82 24, 26; '83 24, 26; '84 24, 26; '86 27; '87 27; '88 27; '89 27.

Stadt Broos oder ihre Umgegend¹⁴⁹ und 1965–1979 die Kokelgegend¹⁵⁰ genannt. 1960–1989 werden die Sachsen auch im Raum Bistritz geortet.¹⁵¹ Zusätzlich wird 1960–1966 sowie 1970 Rodna¹⁵² und 1978–1989 Karlsburg¹⁵³ genannt. Im Zusammenhang mit der Grenzverteidigung werden auch allgemein 1960–1969 die Karpaten,¹⁵⁴ 1969 die Südkarpaten¹⁵⁵ und 1971 die Karpatenpässe¹⁵⁶ als Ansiedlungsgebiet angegeben. Spätestens ab 1975 werden die Sachsen nur noch „im Umkreis“ (în jurul) der obengenannten Städte lokalisiert¹⁵⁷ und spätestens ab 1985 verschwinden genauere Ortungen allmählich.¹⁵⁸

Eine historische Migration innerhalb des Gebiets der Sozialistischen Republik Rumänien wird 1970 beschrieben: die sächsischen Kolonisten lassen sich zuerst in Südsiebenbürgen nieder und wandern dann nach Rodna, Bistritz und Kronstadt weiter.¹⁵⁹ 1978–1981 will man in *Istoria veche și medie a României* respektiv in *Istoria antică și medie a României* für die 8. Klasse eine sächsische Einwanderung in mehreren Etappen erkennen: die ersten Gruppen installieren sich im 11. Jahrhundert in Westsiebenbürgen am mittleren Mieresch und an der Somesch; eine zweite Welle lässt sich ab dem 12. Jahrhundert bei Karlsburg, Krakau (Cricău), Krapundorf (Ighiu) und Rumes (Romos) nieder. Eine massive dritte Immigration hält von der Mitte des 12. Jahrhunderts bis zum 13. Jahr-

hundert an. Die Sachsen lassen sich hauptsächlich in den Gegenden von Hermannstadt, Kronstadt, Broos, Bistritz sowie in der Kokelgegend nieder.¹⁶⁰ 1982 wird dieser Abschnitt gekürzt:

Die Sachsen... beginnen sich am Anfang des 12. Jahrhunderts in den westlichen Gegenden Siebenbürgens bei Karlsburg niederzulassen; weitere Gruppen erscheinen im 13. Jahrhundert.¹⁶¹

Diese geografischen Unterschiede und Änderungen in den Schulbüchern scheinen keine eindeutigen Gründe zu haben.

Die Banater Schwaben werden 1960–1969 ohne Präzisierung als „deutsche Kolonisten“ (coloniști germani) bezeichnet.¹⁶² Nur in *Geografia R.P.R.* (Erdkunde der R.V.R.) für die 11. Klasse werden spezifischer die Pfalz und Baden in „den westlichen Teilen Deutschlands“ (părțile apusene ale Germaniei), beziehungsweise in der Neufassung von 1961, *Geografia Republicii Populare Romîne* (Erdkunde der Rumänischen Volksrepublik), Schwaben und Baden erwähnt.¹⁶³ 1968–1979 erscheinen sie als „sehr heterogene Bevölkerung“ (populație foarte eterogenă), genauer als Deutsche, Italiener und Franzosen von innerhalb und außerhalb des österreichischen Reiches oder Österreichs.¹⁶⁴ Somit wird den Banater Schwaben ab 1968 ihr Deutschtum zugunsten einer allgemein westlich-internationalen Abstammung versagt.

Als Kolonisierungsgrund erscheint 1960–1966 der Wille der Habsburger, die rumänische Bevölkerung des Banats zu denaturieren und zu katholisieren.¹⁶⁵ 1968 verschwindet diese Darstellung.¹⁶⁶ 1969–1979 dient die Ansiedlung der Schwaben vager der Verstärkung der habsburgischen Herrschaft.¹⁶⁷

Als Ansiedlungsgebiet der Schwaben wird während der gesamten kommunistischen Ära

¹⁴⁹ IEM IX '61 174; '62 173. IR XI '60 39–40; '60₂ 42–43; '62 42–43; '63 42–43; '64 42–43; '65 42–43; '66 43–44. IEM VI '62 105; '63 105; '64 105. IEM X '66 198; '67 198; '68 189; '60 189; '71 189; '71₁ 210.

¹⁵⁰ GRPR VIII '65 134. GRSR VIII '66 138; '67 138. IR VIII '71 36; '72 40; '73 40; '74 40; '76 34. IR XII (1) '71 68; '72 68. IR XII '73 66; '74 66; '79 60.

¹⁵¹ IEM IX '63 175–176; '64 175–176. IR XI '60 39–40; '60₂ 42–43; '62 42–43; '63 42–43; '64 42–43; '65 42–43; '66 43–44. IEM X '66 198; '67 198; '68 189; '60 189; '71 189; '71₁ 210. IR XII (1) '68 76. IR XII (1) '69 70; '70 68–69. IR VIII '70 36. IP IV '75 26; '76 26; '77 25–26; '78 24, 26; '79 24, 26; '80 24, 26; '81 24, 26; '81 24, 26; '83 24, 26; '84 24, 26; '86 27; '87 27; '88 27; '89 27.

¹⁵² IR XI '60 39–40; '60₂ 42–43; '62 42–43; '63 42–43; '64 42–43; '65 42–43; '66 43–44. IR VIII '70 36.

¹⁵³ IVMR VIII (3) '78 10–11. IVMR VIII '79 95. IAMR VIII '80 95; '81 95; '82 94; '83 94; '84 94; '85 94; '86 94; '87 94; '89 94.

¹⁵⁴ IR VIII '65 33–34; '66 32; '67 32; '68 29–30; '69 29–30. IR XI '60 39–40. IEM VI '62 105; '63 105; '64 105; '65 100; '66 118; '67 114; '68 89; '69 89.

¹⁵⁵ IR XII (1) '68 76; '69 70.

¹⁵⁶ IP IV '71 55.

¹⁵⁷ IP IV '75 26; '76 26; '77 25–26; '78 24, 26; '79 24, 26; '80 24, 26; '81 24, 26; '81 24, 26; '83 24, 26; '84 24, 26; '86 27; '87 27; '88 27; '89 27.

¹⁵⁸ z.B. GRSR XII '85 60.

¹⁵⁹ IR VIII '70 36.

¹⁶⁰ IVMR VIII (3) '78 10–11. IVMR VIII '79 95. IAMR VIII '80 95; '81 95.

¹⁶¹ IAMR VIII '82 94: „Sașii au început să se așeze la începutul sec. al XII-lea, în părțile de vest ale Transilvaniei, aproape de Alba Iulia; alte grupuri sosesc în sec. al XIII-lea.“

¹⁶² IR VII '60 106; '61 106; '62 99–100. IR VIII '64 99; '65 92; '66 95; '67 95; '68 83; '69 83. IR XI '60 128; '60₂ 132; '62 132; '63 132; '65 133–134; '66 139–140.

¹⁶³ GRPR XI '58 146; '59 150; '60 150. GRPR XI '61 118; '62 118; '63 118; '64 112; '65 127; '66 123.

¹⁶⁴ IR VIII '72 98; '73 98. IR XII (1) '68 161; '69 154; '70 152; '71 152; '72 152; '73 146; '79 144.

¹⁶⁵ IR VII '60 103, 106; '61 103, 106; '62 97, 99–100. IR VIII '64 99; '65 92; '66 95; '67 95. IR XI '60 125, 128; '60₂ 127, 130; '62 129, 132; '63 129, 132; '65 131, 133–134; '66 137, 139–140.

¹⁶⁶ IR VIII '68 83; '69 83.

¹⁶⁷ IP IV '71₂ 55; '73 55. IR XII (1) '68 161; '69 154; '70 152; '71 152; '72 152; '73 146; '79 144.

das Banat erwähnt,¹⁶⁸ spezifischer 1948–1950 der Kreis Timiș-Torontal respektiv die Region Timișoara¹⁶⁹ und ab 1968 auch „einige Gegenden im Banat“,¹⁷⁰ beziehungsweise ab 1978 das Westbanat.¹⁷¹ Vereinzelt ab 1976 und allgemein ab 1985 werden diese Informationen in den Schulbüchern für Erdkunde durch allgemeine, nicht geografisch spezifizierte Erwähnungen der Deutschen im Allgemeinen ersetzt.¹⁷²

3.2. Siebenbürger Sachsen und Banater Schwaben: Klassenfeinde oder Kampfgenossen im Laufe der Geschichte?

Die Darstellung der sozialen Beziehungen zwischen Siebenbürger Sachsen, Szeklern, Rumänen und Ungarn ist eine Konstante in den kommunistischen Schulbüchern und wird meistens schon in den Absätzen über die Ansiedlung der Sachsen in Siebenbürgen behandelt. Sie wird in verschiedenen geschichtlichen Kontexten aufgegriffen, die wir in chronologischer Reihenfolge untersuchen.

Als von den ungarischen Königen, den Eroberern Siebenbürgens, oder von den herrschsüchtigen Deutschrittern herbeigerufene Siedler haftet den Sachsen a priori der Ruf von Kollaborateuren der feudalen Fremdherrscher an.¹⁷³ In diesem Kontext unterstreicht man 1960–1966 und 1969–1971 die Aneignung von Ländereien, die den rumänischen Einwohnern gehörten,¹⁷⁴ und 1960–1989 die Privilegien, welche die Sachsen bei ihrer Ansiedlung erhalten haben¹⁷⁵ mit der

Spezifikation, 1960–1969, dass sie den rumänischen und ungarischen Leibeigenen gegenüber bevorteilt wurden.¹⁷⁶ Ihre administrative Autonomie wird teils sehr eingehend beschrieben.¹⁷⁷ 1960–1966 wird einerseits vermerkt, dass die Leibeigenen es in den sächsischen Territorien einfacher haben¹⁷⁸ und andererseits, dass das sächsische Patriziat von Fogaras 1502 versucht, die Rumänen zu Leibeigenen zu machen.¹⁷⁹ 1969–1979 erscheint die Leibeigenschaft in den sächsischen Stühlen in einem Zitat des griechisch-katholischen Bischofs Inocențiu Micu, der im 18. Jahrhundert beantragt, „dass man das Leibeigentum in den sächsischen Stühlen abschafft“.¹⁸⁰ 1978–1989 hingegen vermerkt man, dass die rumänischen Bauern in den sächsischen Stühlen frei waren.¹⁸¹ 1978–1989

77; '74 66, 77; '79 60, 70. IVMR VIII (3) '78 10–11, 17; '79 101; '80 101; '81 101; '82 99; '83 99; '84 99; '85 99; '86 99; '87 99; '89 99. IEM IX '57 203–204; '58 203–204; '59 226; '60 216–217.

¹⁷⁶ IR VII '60 38–39; '61–38–39; '62 34–35. IR VIII '64 34–35; '65 33–34; '66 32; '67 32; '68 29–30; '69 29–30. IEM VI '62 105; '63 105; '64 105; '65 100; '66 118; '67 114; '68 89; '69 89.

¹⁷⁷ 1952–1956 und 1960–1989: Erwähnung der (sieben) Stühle (IR XI '48 116. IRPRM '52 115; '56 128. IR VII '60 38–39, 48; '61–38–39, 48; '62 34–35, 44. IR VIII '64 45–46. IR VIII '65 43; '66 42–43; '67 42–43; '68 38; '69 38. IEM IX '61 174; '62 173; '63 175–176; '64 175–176. IR XI '60 39–40, 56; '60, 42–43, 56; '62 42–43, 55–56; '63 42–43, 55–56; '64 42–43. IR XI '65 42–43, 56; '66 43–44, 58. IEM X '66 198; '67 198; '68 189; '69 189; '71 189; '71, 210. IR XII (1) '68 91. IR XII '69 84; '70 82; '71 82; '72 82; '73 79; '79 73. IVMR VIII (3) '78 28–29. IVMR VIII '79 112. IAMR VIII '80 112; '81 112; '82 109–110; '83 109–110; '84 109–110; '85 110; '86 109–100; '87 110; '89 110) Als Stühle werden 1960–1966 Hermannstadt, Schäßburg und Mediasch (IR XI '60 53; '60, 56; '62 55–56; '63 55–56; '65 56; '66 58) sowie 1968–1979 Hermannstadt genannt (IR XII (I) '68 91. IR XII '69 84; '70 82; '71 82; '72 82; '73 79; '79 73) 1968: Erwähnung der Distrikte (IR XII (1) '68 81) 1971–1989: Erwähnung der Distrikte Bistritz und Kronstadt (IR XII '71 82; '72 82; '73 79; '79 73. IVMR VIII (3) '78 29. IVMR VIII '79 112. IAMR VIII '80 112–113; '81 112–113; '82 110–111; '83 110–111; '84 110–111; '85 110; '86 100; '87 111; '89 111) 1961–1966 und 1971–1989: Erwähnung des Königsbodens (IR XI '60, 193; '62 194; '63 194. IR XI '65 194; '66 203. IR XII '71 68; '72 68; '73 66; '74 66; '79. IVMR VIII (3) '78 35. IVMR VIII '79 120. IAMR VIII '80 120; '81 120; '82 117; '83 117; '84 117; '86 117; '87 117; '89 117).

¹⁷⁸ IR XI '60 83; '60, 85; '62 89; '63 89. IR XI '65 90; '66 95.

¹⁷⁹ IR XI '60 79; '60, 81; '62 82; '63 82. IR XI '65 93; '66 87.

¹⁸⁰ IR XII (1) '68 167–168. IR XII '69 159; '70 157; '71 158; '72 158; '73 151; '79 148: „să fie ștearsă iobăgia în scaunele săsești“.

¹⁸¹ IVMR VIII (3) '78 35. IVMR VIII '79 120. IAMR VIII '80 120; '81 120; '82 117; '83 117; '84 117; '85 117; '86 117; '87 117; '89 117.

¹⁶⁸ IPGRPR VII '50 85; '53 60. GRPR VIII '65 134. GRSR VIII '66 138; '67 138; '68 101; '69 101; '71 101; '73 111. GRSR XII '68 102; '69 110; '71 122; '74 136; '75 123; '76 123; '77 120; '81 57–58; '83 57–58; '84 57–58.

¹⁶⁹ IGR IV '48 260. IGRPR IV '50 252; '50, 252 als „Deutsche“.

¹⁷⁰ GRSR VIII '68 101; '69 101; '71 101; '73 111; '77 97; '79 97; '80 97; '83 91; '84 91; '86 91; '87 91; '89 86: „unele părți prin Banat“.

¹⁷¹ GRSR VIII '76 109; '77 97; '78 97; '79 97; '80 97; '83; '84 91; '86 91; '87; '89.

¹⁷² z.B. G IV '76 81. GRSR XII '85 60.

¹⁷³ 1948 findet man als Hapax eine ähnliche Darstellung: als Fiskusagenten des Habsburgerreich, die im Apuseni-Gebirge die Steuern der armen Rumänen einziehen, erscheinen die Sachsen ebenfalls als Kollaborateure einer fremden Macht. (IR XI '48 279).

¹⁷⁴ IR VII '60 38–39; '61–38–39; '62 34–35. IR VIII '64 34–35. IR XI '64 42–43; '65 42–43; '66 43–44. IEM VI '69 89. IR VIII '70 36; '71 36.

¹⁷⁵ IR VII '60 38–39, 48; '61–38–39, 48; '62 34–35, 44. IR VIII '64 34–35; '65 33–34, 42; '66 32, 42; '67 32, 42; '68 29–30, 38; '69 29–30, 38. IR XI '60 39–40; '60, 42–43; '62 42–43; '63 42–43; '64 42–43; '65 42–43; '66 43–44. IEM VI '62 105; '63 105; '64 105; '65 100; '66 118; '67 114; '68 89; '69 89. IR VIII '70 36; '71 36. IR XII (1) '68 76, 89. IR XII '69 70, 81; '70 68–69, 79; '71 68, 79; '72 68, 79; '73 66,

wird die Abschaffung der sächsischen Autonomie durch Kaiser Joseph II. erwähnt.¹⁸²

Während der gesamten kommunistischen Ära erscheinen die Siebenbürger Sachsen ebenfalls als Unterdrücker im Rahmen der *Unio Trium Nationum*, die 1437 in Kirchdorf (Căpâlna) bei Deesch gegründet wird und sich, laut den Schulbüchern, gegen den Bauernaufstand von Krautfeld (Bobâlna) richtet: Man beschreibt die *Unio Trium Nationum* als ausbeuterische Klassenallianz der reichen oder adligen Ungarn, Sachsen und Szekler sowie, bis 1954 und wieder ab 1969, der (katholischen) Kirche gegen die rumänischen und ungarischen Bauern. Dabei wird die rumänische Landbevölkerung ab 1960 und besonders ab 1968 als zahlreichste Volksgruppe Siebenbürgens und rechtmäßige Landeseigentümerin immer mehr zum hauptsächlichen oder einzigen Opfer erklärt.¹⁸³ Die Siebenbürger Sachsen beteiligen sich ebenfalls an der Niederschlagung des Aufstandes von Bobâlna, indem sie – wenn auch mit einigem Zögern – den ungarischen König 1438 bei der Belagerung der in Klausenburg eingeschlossenen aufständischen Bauern unterstützen.¹⁸⁴

¹⁸² IVMR VIII (4) '78 37. IVMR VIII '79 201. IAMR VIII '80 201; '81 201; '82 200; '83 200; '84 200; '85 200; '86 200; '87 200; '89 200–201.

¹⁸³ IEM VI '48 197; '49 198. IEM IX '48 252, 254; '49 254, 256. IR XI '48 116, 175–176. IRPRM '52 158; '56 128, 174. IRPR IV '54 31. IEM VI '52 250; '53 268; '54 268; '55 267; '56 351. IEM V+VI '56 250; '57 250; '58 250. IEM VI '62 106; '63 106; '64 106; '65 101; '66 118; '67 114; '68 89; '69 89. IR VII '60 56; '61 56; '62 56. IEM VI '52 251; '53 269; '54 269; '55 267–268; '56 352. IR VIII '64 52–53. IR VIII '65 50; '66 50; '67 50; '68 45; '69 45. IEM IX '57 204–205; '58 204–205; '59 226; '60 217; '61 179; '62 178; '63 179–180; '64 179–180. IR XI '60 62–63; '60, 65; '62 65; '63 65; '65 66; '66 69. IEM VI '70 143; '72 143; '74 131–132; '76 125–126; '78 131–132; '79 131–132; '80 131–132; '81 131–132; '82 131–132; '83 131–132; '86 131–132; '87 131–132; '89 131–132. IR VIII '70 52; '71 52; '72 58; '73 58; '74 58; '75 49; '76 49. IEM X '66 200; '67 200; '68 190; '69 190; '71 190; '71, 212. IR XII (1) '68 100–101. IR XII '69 94; '70 92; '71 93; '72 93; '73 90; '79 84. IUAMME X '73 236; '76 220–221. IVMR VIII (3) '78 28–29, 39. IVMR VIII '79 112, 123–124. IAMR VIII '80 112, 123–124; '81 112, 123–124; '82 109–110, 120; '83 109–110, 120; '84 109–110, 120; '85 110, 120; '86 109–100, 120; '87 110, 120; '89 110, 120. PFILAMXI '77 74; '79 74; '80 74; '81 124; '82 74; '85 74; '86 74; '87 82–83; '88 82–83; '89 82–83. In diesem Zusammenhang trifft man 1978–1989 auf die marxistisch anmutende Behauptung, dass die Rumänen „ihrer Zahl wegen die wichtigsten Beteiligten an der Schaffung von Wohlstand in der Woiwodschaf (Siebenbürgen) sind“. (IVMR VIII (3) '78 18. IVMR VIII '79 102. IAMR VIII '80 102; '81 102; '82 99; '83 99; '84 99; '85 99; '86 99; '87 99; '89 99: „prin numărul lor ei sînt principalii creatori ai avuției voievodatului“).

¹⁸⁴ IR III+IV '47 70. IR VII '48 66; '49 66. IR XI '48 117–118. IRPRM '52 117; '56 130. IR XI '60 64; '60, 65; '62 66; '63 66; '65 66; '66 69. IR XII (1) '68 102. IR XII '69

Ab 1962 werden neben den „reichen Sachsen“ jedoch auch sächsische Leibeigene genannt.¹⁸⁵ Wie schon vorher das ungarische wird nun auch das sächsische Volk – wenn auch nicht konsequent¹⁸⁶ – in zwei Klassen gespalten. Die Sachsen, die sich 1438 an der Belagerung Klausenburgs beteiligen, werden 1972 in *Istoria României* für die 8. Klasse zu „reichen Sachsen“ (sași bogați).¹⁸⁷ Andererseits spricht man ab 1968 von einer Zusammenarbeit zwischen Rumänen und Sachsen,¹⁸⁸ die ab 1970 zu einer gemeinsamen Leibeigenschaft und einer daraus erwachsenden Bruderschaft während der Bauernaufstände wird, eine Darstellung die bis 1989 aufrechterhalten wird:¹⁸⁹ ab 1970 werden die Siebenbürger Sachsen am Bauernkrieg von Gheorghe Doja 1514 beteiligt;¹⁹⁰ ab 1971 an der Erhebung von Horea, Cloșca und Crișan 1784¹⁹¹ und ab 1974 am Aufstand von Bobâlna.¹⁹² Im Rahmen der Erhebung von Horea, Cloșca und Crișan, spezifiziert man ab 1978, dass sich die sächsischen Bauern nicht nur gegen die Unterdrückung durch die Adligen auflehnen sondern auch für die nationale Befreiung des rumänischen Volkes kämpfen.¹⁹³

96; '70 94; '71 94; '72 94; '73 91; '79 85. IVMR VIII (3) '78 39. IVMR VIII '79 124. IAMR VIII '80 124; '81 124; '82 121; '83 121; '84 121; '85 121; '86 121; '87 121; '89 121.

¹⁸⁵ IEM IX '61 174; '62 173; '63 175–176; '64 175–176. IR '62 116; '63 116; '65 118; '66 124.

¹⁸⁶ z.B. IVMR VIII '79 124; '80 124; '81 124; '82 121; '83 121; '84 121; '85 121; '86 121; '87 121; '89 121, wo die „reichen Sachsen“ wieder kurz zu „Sachsen“ werden.

¹⁸⁷ IR VIII '72 58; '73 58; '74 58; '75 49; '76 49.

¹⁸⁸ IR VIII '68 29–30; '69 29–30. IP IV '69 55; '71 55; '73 55; '75 26; '76 26; '77 25–26; '78 24, 26; '79 24, 25; '80 24, 26; '81 24, 26; '82 24, 26; '83 24, 26; '84 24, 26; '86 27; '87 27; '88 27; '89 27. IR VIII '70 36; '71 36.

¹⁸⁹ IR XII '71 68; '72 68; '73 66; '74 66; '79 60. IP IV '75 26; '76 26; '77 25–26; '78 24, 26; '79 24, 25; '80 24, 26; '81 24, 26; '82 24, 26; '83 24, 26; '84 24, 26; '86 27; '87 27; '88 27; '89 27. IR VIII '72 40; '73 40; '74 40; '76 34. IR VIII '74 41; '75 35; '76 35.

¹⁹⁰ IP IV '71, 110; '73 110; '75 64; '76 64; '77 61; '78 61; '79 61; '80 61; '82 61; '83 61; '84; '86 59; '87 59; '88 59; '89 59. IR VIII '74 58; '75 48; '76 48. IR VIII '70 69; '71 69; '72 75, 76; '73 75; '74 75; '75 65; '76 65. IR XII (1) '68 120. IR XII '69 113; '70 111; '71 110, 112; '72 110, 112; '73 106, 107; '79 102, 104.

¹⁹¹ IP IV '71, 146–147; '73 146–147; '75 82; '76 82; '77 80; '78 80; '79 80; '80 80; '81 80; '82 80; '83 80; '84 80; '86 76; '87 76; '88 76; '89 76. IR VIII '72 112; '73 112; '74 112; '75 97–98; '76 97–98. IMC XI '73 30; '74 30; '75 30; '76 30. IR XII '71 164–165; '72 164–165; '73 157; '79 156. IVMR VIII (IV) '78 49. IVMR VIII '79 212–213. IAMR VIII '80 212–213; '81 212–213; '82 213–214; '83 213–214; '84 213–214; '85 213–215; '86 213–215; '87 213–215; '89 213–215.

¹⁹² IR VIII '74 58; '75 48; '76 48.

¹⁹³ IVMR VIII (IV) '78 51. IVMR VIII '79 214. IAMR VIII '80 215; '81 215; '82 216; '83 216; '85 217; '86 217; '87 217; '89 217.

Die Wandlung der Sachsen zu Kampfgenossen der Rumänen vollzieht sich ebenfalls im Rahmen der Darstellung der rumänischen Revolution von 1848. Der Siebenbürger Landtag, der aus den gleichen drei Nationen wie die *Unio Trium Nationum*, d.h. Ungarn, Sachsen und Szekler zusammengesetzt wird, respektiv die soziale Position dieser drei Volksgruppen im Allgemeinen, werden während der gesamten kommunistischen Ära regelmäßig wegen der Vormachtstellung der drei Nationen gegenüber den Rumänen und der Entscheidung des Landtags 1848, Siebenbürgen an Ungarn anzuschließen, genannt, spätestens ab 1964 mit der Hervorhebung der nationalen Unterdrückung, welche die Rumänen erfahren.¹⁹⁴ Hierzu wird 1974–1976 und 1979–1989 Karl Marx zitiert:

Bis 1848 waren die Rumänen aus Siebenbürgen auf ihrem eigenen Grund und Boden eine tolerierte Nation... obschon sie 2/3 der Bevölkerung bildeten, während Ungarn, Sachsen, Szekler, Griechen und Armenier nur das andere Drittel bildeten.¹⁹⁵

Der soziale und nationale Gegensatz zwischen Sachsen und Rumänen 1848 wird 1948–1956 durch einen zusätzlichen Fakt unterstrichen:

Die Sachsen, im Einverständnis mit dem Verräter Andrei Șaguna, riefen (*gegen die Revolutionäre*) den zaristischen General Lüders zu Hilfe, der sich mit seiner Armee in der Walachei befand.¹⁹⁶

¹⁹⁴ IR XI '48 362, 365. IRPRM '52 320, 341; '56 369. IR VII '60 158; '61 158; '62 151–152. IR VIII '65 89; '66 93; '67 93; '68 80–81; '69 81. IR VIII '64 119, 148–149. IR VIII '65 110; '66 114; '67 114; '68 101; '69 101. IMC X '58 151; '59 144; '60 146; '61 111; '62 114; '63 113; '65 96. IR XI '60 153; '60, 156; '62 157–158; '63 157–158. IR XI '65 159; '66 166. IMC VII '63 100; '64 89; '65 90–91; '66 87; '67 87; '68 87; '69 81–82; '71 81–82. IR VIII '70 119–120, 128; '71 119–120, 128; '72 132, 141–142; '73 132, 140–141; '74 132, 141–142; '75 113, 120–121; '76 113, 120–121. IMC XI '67 100; '68 90; '69 90; '71 95–96; '73 95–96; '74 95–96; '75 95–96; '76 97–98. IR XII (1) '68 126, 143, 148, 179. IR XII (2) 200. IR XII '69 118, 140, 153, 169, 190; '70 116, 138, 151, 167, 188; '71 116, 138, 151, 167, 187; '72 116, 138, 151, 167, 187; '73 111, 132, 145, 160, 179; '79 107, 130, 142, 158–159, 179. IVMR VIII (4) '78 26. IVMR VIII '79 193–194. IAMR VIII '80 193–194; '81 193–194; '82 191; '83 191; '84 191; '85 191; '86 191; '87 191; '89 191. IMR IX '79 32; '80 32; '81 32; '82 32; '83 29; '84 28; '85 32; '86 33; '89 29.

¹⁹⁵ IR VIII '74 132, 141; '75 113, 120; '76 113, 120. IMR IX '79 32; '80 32; '81 32; '82 32; '83 29; '84 29; '85 33; '86 33; '89 29: „pînă în 1848, românii din Transilvania... erau considerați pe propriul lor pământ națiune tolerată... deși formau 2/3 din populație, în timp ce ungurii, sașii, secuții, grecii, armenii formează numai cealaltă treime“.

¹⁹⁶ IR XI '48 367. IRPRM '52 343; '56 371–372: „Sașii, de acord cu trădătorul Andrei Șaguna, chemară în ajutor pe generalul țarist Lüders care se afla cu armata sa în Țara Românească.“

Ab 1968 erscheinen die Sachsen neben den Rumänen als Revolutionäre im Kampf für die Unabhängigkeit Siebenbürgens vom habsburgischen Reich und für die nationale Befreiung der Rumänen, allen voran der „wegen seiner demokratischen Überzeugungen und resoluten Einstellung gegen die Magyarisierung“ (pentru convingerile sale democratice și atitudinea sa fermă împotriva maghiarizării) 1849 hingerichtete fortschrittliche Intellektuelle respektiv Gelehrte oder Kämpfer Ștefan / Stephan Ludwig Roth, der die nationale Befreiung der Rumänen und den Gebrauch des Rumänischen als offizielle Sprache verteidigte.¹⁹⁷ Stephan Ludwig Roth wird zum meistgenannten Siebenbürger Sachsen und zum einzigen, der in den kommunistischen Schulbüchern 1974–1976 und 1983–1989 abgebildet ist.¹⁹⁸ 1983–1988 spricht man zusätzlich von 252 sächsischen Opfern der österreichisch-russischen Repression.¹⁹⁹ 1979–1989 wird die rumänisch-ungarisch-deutsche Bruderschaft von 1848 durch ein Zitat des Parteisekretärs und Staatspräsidenten Nicolae Ceaușescu zum Dogma erhoben.²⁰⁰ Die Spaltung der sächsischen Volksgruppe in zwei Klassen, die das neue Bild erfordert, ist explizit:

Die Haltung der deutschen Bevölkerung unterscheidet sich durch soziale Kriterien: das sächsische Patriziat wollte die veralteten Privilegien bewahren, mit denen die „sächsische Universität“ (Bezeichnung der besonderen Organisation des „Königsbodens“, die ihr Zentrum in Sibiu hatte) belegt war und widersetzte sich den Unabhängigkeitsbestrebungen der ungarischen Revolution gegenüber Österreich; Die bürgerlichen Elemente, die fortgeschrittenen Intellektuellen (St. L. Roth u.a.) von Sibiu, Brașov... haben sich der Revolution angeschlossen; einige von ihnen, die die Notwendigkeit begriffen, das nationale Problem zu lösen, haben ihre Sympathie für die Rumänen gezeigt.²⁰¹

¹⁹⁷ IR VIII '68 124; '69 124. IR VIII '70 128; '71 128; '72 141–142; '73 140–141; '74 141–142; '75 120–121; '76 120–121. IR XII '68 (2) 215. IR XII '69 205; '70 203; '71 201–202, 209; '72 201–202, 209; '73 193, 200; '74 193; '75 192; '79 192, 199. IMR IX '77 39, 51; '80 43; '81 43; '82 43; '83 40, 52; '84 40–41, 53; '85 44, 54; '86 45, 56; '89 38, 46. IR VIII '74 143; '75 123; '76 123. IMR IX '83 54; '84 55; '85 56; '86 58; '89 48.

¹⁹⁹ IMR IX '83 54; '84 54–55; '85 56; '86 57–58; '88 57–58. ²⁰⁰ IMR IX '79 60; '80 60; '81 60; '82 60; '83 58; '84 59; '85 60; '89 51.

²⁰¹ IR XII '68 (2) 215. IR XII '69 205; '70 203; '71 201–202; '79 192: „Atitudinea populației germane se diferențiază după criterii sociale: patriciatul sășesc dorea menținerea privilegiilor învechite cu care era investită 'universitatea sășescă' (denumirea organizării distincte a 'pământului crăiesc', având centrul la Sibiu), împotrivindu-se tendințelor revoluției maghiare de independență față de Austria; elementele burgheze, intelectuali înaintați (St. L. Roth ș.a.) de la Sibiu,

Ab 1968 werden die Sachsen noch in verschiedene andere historische Ereignisse integriert, die mit dem Freiheitskampf der Siebenbürger Rumänen zusammenhängen und an denen sie bislang als unbeteiligt dargestellt worden waren. 1971–1979 erwähnen die Schulbücher, dass die sächsische Presse gegen den Prozess der Unterzeichner des Klausenburger Memorandums von 1892 protestiert, das eine Gleichstellung der Rumänen mit den Ungarn forderte.²⁰² 1968–1989 beschreibt man, wie die Sachsen oder spezifischer die Mediascher Sachsen beziehungsweise die in Mediaș versammelten Sachsen 1919 der 1918 in Alba Iulia von den Siebenbürger Rumänen beschlossenen Vereinigung Siebenbürgens mit Rumänien zustimmen.²⁰³

Ab 1968 erscheinen auch mehrere sächsische Persönlichkeiten als Verkünder der rumänischen Einheit und des gemeinsamen Kampfes der rumänischen, ungarischen und sächsischen Volksgruppen: 1968–1979 Iosif Carl / Karl Josef Eder mit seiner Gesellschaft siebenbürgischer Geschichtsfreunde (*Societatea iubitorilor de istorie din Transilvania*);²⁰⁴ 1968–1989 der 1849 bei Sighișoara gefallene „fortschrittliche sächsische Schriftsteller“ (*scriitor sas progresist*) Anton Kurz;²⁰⁵ 1977–1989 der Historiograf Andreas Wolf und der „fortschrittliche“, fälschlicherweise sächsisch genannte, Schriftsteller Maximilian Moltke sowie, mit ihren Lebensdaten, Daniel Roth *1801 +1859, Victor Kästner *1818 +1893 (ab 1979 fälschlicherweise Krastner) und Fridrich / Friedrich Krasser *1818

+1893.²⁰⁶ In einem weiteren Sinne sind auch die Maler Franz Neuhauser und Johann Martin Stock betroffen, die genannt werden, weil sie „Kämpferfiguren wie Horea, Cloșca und Crișan“ (*figuri de luptători ca Horea, Cloșca și Crișan*) porträtiert haben.²⁰⁷ Als Rumänen und Sachsen verbindend wird 1971–1979 auch die (1907–1914 erscheinende) Kronstädter Zeitung *Die Karpathen* dargestellt.²⁰⁸ In den 1970er und 1980er Jahren, als man die Idee, dass die Rumänen und die „mitbewohnenden Minderheiten“ (*naționalitățile conlocuitoare*) stets verbrüdet waren, ausbaut, erscheinen noch weitere Listen sächsischer Persönlichkeiten und Zeitungen, jedoch meistens ohne Präzisierung, dass sie sächsisch sind.²⁰⁹ Ab 1982 und

²⁰⁶ IMR IX '77 29; '79 38, 114; '80 38, 114; '81 38, 114; '82 38, 114; '83 34–35, 128–129; '84 34–35, 133; '85 37–38, 130; '86 39; '89 33, 106. Erwähnung der *Beiträge zu einer statistisch-historischen Beschreibung des Fürstenthums Moldau (Contribuție la o descriere istorică și statistică a principatului Moldovei)* von Andreas Wolf: IR XII (1) '68 188. IR XII '69 180.

²⁰⁷ IR XII (1) '68 188. IR XII '69 181; '70 179; '71 178; '72 178; '73 170; '79 172.

²⁰⁸ IR XII '71 289; '72 289; '73 277; '79 279. IR VIII '72 196; '73 196; '74 196.

²⁰⁹ Für die Neuzeit: Valentin Frank von Frankenstein mit seinem Werk *Breviculus originum nationum et praecipue Saxonicae in Transylvania* (IVMR VIII (4) '78 58. IVMR VIII '79 222. IAMR VIII '80 222; '81 222; '82 223–224; '83 223–224; '84 223–224; '85 223–224; '86 223–224; '87 223–224; '89 223–224, ab '87 als „kritischer Geist der die deutsche Herkunft der Sachsen bestätigt“ (*spirit critic afirmând originea germană a sașilor*) Ohne Erwähnung seiner nicht-rumänischen Volkszugehörigkeit: IR XII (1) '68 153; '69 148; '70 146; '72 146; '73 140; Carl Friedrich / Friedrich Jickeli / Jikeli *1850 +1926 (*eigentlich Carl Friedrich Jickeli 1850–1925*) (IR VIII '72 194; '73 194; '74 194; '75 166, 167; '76 166, 167. IR XII '71 287; '72 287; '73 274. IMR IX '77 180; '79 198; '80 198; '81 198; '82 198) Friederich Krasser (IR XII (2) '68 307 als Arzt; '71 292; '72 292; '73 280; '79 281 als Schriftsteller) Julius / Iulius Römer *1848 +1926 (IR XII '71 287; '72 287; '73 274; '75 277; '79 277. IMR IX '77 131, 180; '79 143, 198; '80 143, 198; '81 143, 198; '82 143, 198; '83 216; '84 226; '85 216; '88 219) Johann Seivert (IR XII (1) '68 187; '69 180; '70 178; '71 177 '72 177; '73 169; '79 171. IVMR VIII (4) '78 59. IVMR VIII '79 224. IAMR VIII '80 226; '81 226; '82 226 Seiverts sächsische Volkszugehörigkeit wird ab 1969 präzisiert.) Friedrich Teutsch (IR VIII '72 194; '73 194; '74 194; '75 166, 167; '76 166, 167. IR XII '71 287; '72 287; '73 275; '79 277) Karl Wolff (IR XII '71 287; '72 287; '73 275, als Sozialwissenschaftler) Karl (*eigentlich Albert*) Ziegler aus Zeiden (Codlea) (IR VIII '72 194; '73 194; '74 194; '75 167; '76 167, IR XII '71 288; '72 288; '73 276; '79 278 als Flugpionier) Für die Zeitgeschichte: Hans Eder (IR VIII '74 232; '75 198; '76 198. IR XII '71 356; '72 356; '73 340; '79 337 als Maler) Adolf Meschendörfer (IR XII '71 355; '72 355; '73 339; '79 336. IR VIII '74 232; '75 197; '76 197 als Schriftsteller) Georg Scherg (IR VIII '73 277; '74 277; '75 239; '76 239. IR XII '71 411; '72 411; '73 396; '74 397; '79 388. ICR...PCR X '78 247; '79 247; '80 266–267; '81 264. ICR X '82 264; '83 264; '84 264; '85

Brașov, precum și reprezentanții aceluiași categorii ale șvabilor din Banat – s-au alăturat revoluției; unii dintre ei înțelegând necesitatea rezolvării problemei naționale, au manifestat simpatie pentru români.“

²⁰² IR VIII '72 174; '73 174; '74 174; '75 151; '76 151. IR XII '71 253; '73 240; '79 241.

²⁰³ IR VIII '72 191; '73 191; '74 191; '75 164; '76 164. IR XII (2) '68 301; '69 287; '70 285–286; '71 284; '72 284; '72 284; '73 271–272; '79 273. IP IV '75 133; '76 133; '77 129; '78 129; '79 129; '80 129; '81 129; '82 129; '83 129; '84 129; '86 122; '87 122; '88 122; '89 122. IMR IX '77 175–176; '79 192–193; '80 192–193; '81 192–193; '82 192–193; '83 206–207; '84 215; '85 207; '89 167.

²⁰⁴ IR XII (1) '68 186. IR XII '69 178; '70 176; '71 175; '72 175; '73 167; '79 169. Ab 1971 wird in diesem Kontext auch der Verein für siebenbürgische Landeskunde (*societatea săsească pentru studiul Transilvaniei*) genannt; 1968–1969 zitiert man Eders Werk *Observationes criticae et pragmaticae ad historiam Transylvaniae*. (IR XII (1) '68 188 und '69 180).

²⁰⁵ IR XII (1) '68 196–197; '71 209; '72 209; '73 200; '79 199. IMR IX '77 27, 29, 53–54; '79 36, 38, 57–58; '80 36, 38, 58; '81 36, 38, 58; '82 36, 38, 58; '83 33, 34–35, 56; '84 32, 34–35, 57; '85 37–38, 58; '86 39, 60; '89 33 auch mit Bezug auf die Zeitung *Der Siebenbürger Bote* und Stephan Ludwig Roth.

besonders 1989 verschwinden diese Aufzählungen teils wieder.²¹⁰

Die gleiche Wandlung vom Klassenfeind zum Kampfgenossen, wenn auch in kleinerem Maße, lässt sich gleichsam für die Banater Schwaben feststellen: 1960–1966 beschreibt man, wie ihre Ansiedlung der habsburgischen Denaturierungs- und Katholisierungspolitik gegenüber den Rumänen dient. Zudem wird unterstrichen, dass die Kolonisten auf Kosten der Rumänen, die verschleppt werden, die besten Ländereien erhalten und von Abgaben befreit werden.²¹¹ Diese letzte Behauptung wird ohne Abschwächung bis 1976 beibehalten,²¹² doch ab 1969 wird betont:

Nicht die Kolonisierung an sich der Schwaben im Banat muss als negatives Phänomen begriffen werden, sondern die Bedingungen, unter denen dies geschehen ist...²¹³

Und 1971 fügt man hinzu:

Trotz aller vorhandenen Schwierigkeiten sind während der Jahrhunderte Beziehungen für ein normales Zusammenleben entstanden.²¹⁴

282; '86 282; '87 241; '88 241; '89 241 als Schriftsteller) Hans Mattis Teutsch (IR VIII '74 232; '75 198; '76 198. IR XII '71 356; '72 356; '73 340; '79 337 als Maler) Von Hans Eder und Hans Mattis Teutsch schreibt man 1978–1989: „(Sie) haben auf ihren Leinwänden die bescheidene Welt der Märkte und der Vorstädte dargestellt, das Bild des Leidens des Bauern, das sturmvorhersagende Mühsal der Arbeiter, neben der Grazie der Kindheit und anderen Themen des Soziallebens.“ (ICR...PCR X '78 96; '79 96; '80 93; '81 94. ICR X '82 91; '83 91; '84 91; '85 94; '86 94; '87 96; '88 97; '89 97: „...au înfățișat pe pânzele lor lumea modestă a târgurilor și mahalalelor, imaginea suferințelor țăranului, dîrzenia prevestitoare de furtună a muncitorilor, alături de gingășia copilăriei și de alte teme ale vieții sociale.“) Als Gesellschaften: *Societas philohistorum Transylvaniae* (IVMR VIII (4) '78 57. IVMR VIII '79 222. IAMR VIII '80 222; '81 222; '82 222; '83 222; '84 222; '85 222; '86 222; '87 222; '89 222) und „eine sächsische Naturgesellschaft“ (o societate naturalistă săsească) von 1849 (IMR IX '77 92) Als Zeitung: *Siebenbürger Zeitung* 1784–1792 in Kronstadt (IR XII (1) '68 186. IR XII '69 178; '70 176; '71 176; '72 176; '73 168; '79 169–170. IVMR VIII (4) '78 57. IVMR VIII '79 222. IAMR VIII '80 222; '81 222; '82 223; '83 223; '84 223; '85 223; '86 223; '87 223; '89 223).

²¹⁰ z.B. Johann Seivert in IAMR VIII '82 und Julius Römer in IMR IX '89.

²¹¹ IR VII '60 106; '61 106; '62 99–100. IR VIII '64 99; '65 92; '66 95; '67 95. IR XI '60 128; '60₂ 130; '62 132; '63 132; '65 133–134; '66 139–140.

²¹² Auch in IR VIII '72 98; '73 98; '74 98; '75 87; '76 87.

²¹³ IR XII (1) '69 154; '70 152; '71 152; '72 152; '73 146; '79 144: „Nu colonizarea în sine sau așezarea șvabilor în Banat trebuie socotite ca fenomene negative, ci condițiile în care s-au îndeplinit acestea...“

²¹⁴ IR XII '71 152; '72 152; '73 146; '79 144: „Cu toate dificultățile existente, în decursul veacurilor s-au stabilit relații de conviețuire normală.“

Somit können auch die Schwaben Kampfgenossen der Rumänen für deren soziale und nationale Befreiung werden. in den Schulbüchern von 1968–1979 nehmen sie an der rumänischen Revolution von 1848 teil.²¹⁵ 1971–1989 wird hervorgehoben, dass der „Kongress der Schwaben, der in Timișoara stattfindet“ (Congresul șvabilor, întrunit la Timișoara) 1919 oder 1920 dem rumänischen Entschluss von 1918, Siebenbürgen mit Rumänien zu vereinen, zustimmt.²¹⁶ Es werden jedoch keine schwäbischen Persönlichkeiten erwähnt.²¹⁷

1971 wird ebenfalls das bisherige Bild der Sachsen und Banater Schwaben im Zweiten Weltkrieg invertiert. 1948–1952 erscheint die „deutsche Minderheit“ (minoritatea germană) respektiv „die Sachsen und Schwaben“ (Sașii și Șvabii) als von Marschall Antonescu gegenüber den anderen Minderheiten und den Rumänen so bevorteilt, dass sie zu einem „Staat im Staat“ (stat în stat) wird, der Rumänien für die „Hitleristen“ aus Berlin ausbeutet.²¹⁸ 1950 liest man in *Istoria și Geografia R.P.R.* (Geschichte und Erdkunde der R.V.R.) für die 4. Klasse:

Die ehrliche deutsche Arbeiterklasse der Rumänischen Volksrepublik erzählt uns dass ein großer Teil der deutschen Bevölkerung diejenigen unterstützt hat, die das Arbeitervolk unterdrückten.²¹⁹

1971–1979 erscheint nun in *Istoria României* für die 12. Klasse folgende Aussage:

Sogar in den Reihen der deutschen Bevölkerung, die unter der Terrorkontrolle der SS-Einheiten stand,

²¹⁵ IR XII (2) '68 215; '69 205; '70 203; '71 201–202; '72 201–202; '73 193; '74 193; '75 192; '79 192.

²¹⁶ IR VIII '72 191; '72 191; '74 191; '75 164; '76 164. IR XII '71 284; '72 284; '73 271–272; '79 273. IMR IX '79 192–193; '80 192–193; '81 192–193; '82 192–193; '83 206–207; '84 215; '85 207; '89 167.

²¹⁷ Außer Frank / Fr. (eigentlich Franz) Liebhard, jedoch ohne Erwähnung seiner schwäbischen Volkszugehörigkeit. (IR XI '60 388; '60₂ 406; '62 402; '63 402. IR VIII '73 277; '74 277; '75 239; '76 239. IR XII '71 411; '72 411; '73 396; '74 397; '79 388. ICR...PCR X '78 247; '79 247; '80 266–267; '81 264. ICR X '82 264; '83 264; '84 264; '85 282; '86 282; '87 241, 242; '88 241; '89 241) Einzig genannte Zeitung ist das *Temeschwarer Intelligenzblatt* mit Gründungsdatum 1771, auch ohne Bezug auf die Schwaben. (IR XII (1) '68 186; '69 178; '70 176; '71 176; '72 176; '73 168; '79 169–170) Am Rande wird 1968 erwähnt, dass die ersten sozialistischen Zeitungen in ungarischer Sprache in Arad und in deutscher Sprache in Timișoara erscheinen, dies jedoch wiederum ohne es auf die schwäbische Minderheit zurückzuführen. (IR XII (2) '68 309) Ohne Erwähnung Timișoaras: IR XII (2) 268; '69 255; '70 253; '71 251; '72 251; '73 238; '79 239).

²¹⁸ IR III+IV '47 325. IR VII '48 288; '49 289. IR XI '48 715–716. IRPRM '52 689–690.

²¹⁹ IGRPR IV '50 249–250.

gestaltete sich, unter der Führung der Kommunisten, eine mächtige anti-hitlerische Widerstandsbewegung.²²⁰

Es handelt sich hierbei um die einzigen Darstellungen der Haltung der deutschen Minderheiten während des Kriegs.

Abschließend können wir Folgendes feststellen: Die Siebenbürger Sachsen und die Banater Schwaben werden von 1948–1962 / 1964 als Klassenfeind der rumänischen Bauern präsentiert. Ab 1962 wird dieses Bild abgemildert. Parallel wird die Wichtigkeit der nationalen Befreiung der Siebenbürger und Banater Rumänen allmählich hervorgehoben. Ab 1968 erscheinen die Sachsen und Schwaben als Kampfgenossen der rumänischen Bauern und Revolutionäre in einer Darstellung die spätestens ab 1978 mehr nationalistisch denn sozial orientiert ist.

Die Wandlung von 1968 lässt sich für sämtliche in den Schulbüchern genannte „mitbewohnende Minderheiten“ nachvollziehen. Sie fußt auf der Doktrin, dass alle Bewohner Rumäniens verbrüdet sind. Diese Verbrüderung präsentiert man während der gesamten kommunistischen Ära als das Resultat der kommunistischen Gesetzgebung,²²¹ des kommunistischen Unterrichtssystems und

der sozialistischen Kultur.²²² Ab 1964 und verstärkt ab 1968 erscheint jedoch gleichzeitig die Idee, dass es ein die Geschichte durchströmender rumänischer Wille sei, allen Volksgruppen Rumäniens die gleichen Rechte wie den Rumänen zu geben,²²³ respektiv dass alle Bewohner des moder-

²²² Außer in der Periode 1965–1970: 1954–1964 wird betont, dass das Regime für die nationalen Minderheiten oder mitbewohnenden Minderheiten (minoritățile naționale, naționalitățile conlocuitoare) Schulen, Theater, Bücher und Zeitungen geschaffen hat. (IRPR IV '54 189. IP IV '59 162; '60 185; '62 178; '64 177. IMC X '58 344; '59 335; '60 336; '61 294; '62 297; '63 289. IR XI '60 392; '60₂ 408; '62 406; '63 406. Erwähnung der Zeitung *Neuer Weg*: ICR...PCR X '78 247; '79 247; '80 266–267; '81 264. ICR X '82 264; '83 264; '84 264; '85 282; '86 282; '87 241; '88 241; '89 241) Parallel erwähnt man 1960–1962 „die Gesamtschulen“ (școlile unice), „wo Rumänen, Ungarn, Deutsche und andere Nationalitäten zusammen lernen“. (IR VII '60 302; '61 303; '62 282. IR XI '60 386; '60₂ 403: „unde învață împreună elevi români, maghiari, germani și de alte naționalități“) 1971–1989 wird nach fünf Jahren der muttersprachliche Unterricht wieder genannt. (IR VIII '74 276; '75 237; '76 237. IR XII '71 408; '72 408; '73 393; '74 394; '79 385. ICR...PCR X '78 175, 177, 242; '79 175, 177, 242; '80 169, 170, 261; '81 169, 170, 259. ICR X '82 166, 168, 258; '83 166, 168, 258; '84 166, 168, 258; '85 172, 173, 276; '86 172, 173, 276; '87 173, 174, 238; '88 173, 174, 236; '89 173, 174, 236) Man schwankt somit zwischen einer Darstellung der Verbrüderung in der Einigkeit (1960–1962), in der Verschiedenheit (1954–1964 und 1971–1989) und dem Schweigen (1965–1970). Der Widerspruch zwischen den Erwähnungen von deutsch- und andern nicht-rumänischsprachigen Schulen in den historischen Epochen vor 1945 und der Darstellung des muttersprachlichen Unterrichts als kommunistische Neuheit, wird nie erläutert. Eventuell wird angenommen, dass die rumänischen Schüler die für das 16.–19. Jahrhundert erwähnten deutschen und ungarischen Schulen nur als für die Rumänen gedachte Denaturierungsinstrumente begriffen haben. (Vgl. z.B. IR VII '60 204; '61 204; '62 193. IR VIII '64 130, 189; '65 121, 171; '66 124, 174; '67 124, 174; '68 110, 153; '69 110, 153. IR VIII '74 100; '75 89; '76 89. IMR IX '77 27; '80 36; '81 36; '82 36; '83 33; '84 33; '85 36; '86 37; '89 31 und IR XI '60 330; '60₂ 343).

²²³ IMC VII '64 89; '65 90–91 '66 87; '67 87; '68 87; '69 81–82; '71 81–82. IMC VII '75 147–148; '76 147–148. IUMC VII '77 131–132; '79 131–132; '80 131–132; '82 126; '84 128; '85 128; '86 128; '87 128; '88 128; '89 128. IMR IX '77 175; '79 190; '80 190; '81 190; '82 190; '83 205; '84 214; '85 206; '89 166; '83 schreibt man im Bezug auf die Versammlung in Alba Iulia: „Die Resolution (*der Versammlung*) proklamierte die Notwendigkeit, mit der Bildung des neuen rumänischen Staats den mitbewohnenden Nationalitäten eine komplette Freiheit zu gewährleisten, ein demokratisches Regime in allen Bereichen des öffentlichen Lebens einzuläuten, eine radikale Agrarreform zu verwirklichen und eine Rechtsprechung für die Arbeiter einzuführen, die auf dem Niveau der fortgeschrittenen kapitalistischen Staaten ist.“ (IMR IX '83 205; '84 214; '85 206; '89 166: „Astfel, Rezoluția proclama necesitatea ca la alcătuirea noului stat român să se asigure deplina libertate

²²⁰ IR XII '71 360; '73 344; '74 344; '79 340: „Chiar în rîndurile populației germane, care era sub teroristul control al organizațiilor SS s-a conturat, sub conducerea comuniștilor, o puternică mișcare de rezistență antihitleristă.“

²²¹ 1948–1989 unterstreicht man das sowjetisch beeinflusste Nationalitätenstatut (statutul naționalităților) von 1945, das alle rumänischen Staatsbürger ohne Unterschied der Rasse, Nationalität, Sprache und Religion gleichstellt, als erste und endgültige Lösung der Diskriminierung verschiedener Volksgruppen. Laut dieser Darstellung haben alle früheren Parteien, Verträge und Gesetze hinsichtlich dieses Problems versagt. (IGR IV '48 135. IGRPR IV '50 126. IR XI '48 566, 715–716. IRPRM '52 519, 689–690; '56 559. IP IV '55 84; '56 96. IMC VII '55 233; '56 303–304; '57 303–304. IMC VII '55 233; '56 303–304; '57 303–304. IP IV '57 125; '58 136; '59 159; '60 182; '62; '64 175. IMC VI '57 244; '58 246; '59 238; '60 253; '61 250. IR VIII '64 251. IMC X '58 341; '59 332; '60 333; '61 282; '62 283; '63 277. IR XI '60 361; '60₂ 376; '62 372–373; '63 372–373; '64 361. IMC VII '63 249; '64 218) 1965–1989 akzentuiert man mehr die Verfassung der Sozialistischen Republik Rumänien von 1965 und die neuen Maßnahmen als das Nationalitätenstatut von 1945. (IR VIII '65 227, 245; '66 233–234, 252; '67 233–234, 252; '68 201, 217; '69 201, 217. IMC X '65 225. IR '65 367, 380. IP IV '68 259; '71 259; '71₂ 259; '73 260; '75 187; '76 187; '77 180; '78 180; '79 180; '80 180; '81 180; '82 180; '83 180; '84 180; '86 168; '87 168; '88 168; '89 168. IMC VII '65 210. IR VIII '70 247; '71 247; '72 271, 272; '73 267; '74 267; '75 222; '76 222. IMC XI '71 247; '73 247; '74 248; '75 247–248. IP IV '75 166; '75 166; '78 160; '79 160; '80 160; '81 160; '82 160; '83 160; '84 160; '86 149; '87 149; '88 149; '89 149).

nen kommunistischen rumänischen Staates durch die gesamte Geschichte hindurch verbrüdet für die Errichtung des sozialistischen Rumäniens eingetreten sind.²²⁴ Diese Darstellung erreicht man ab 1968 mit der Formel „ohne Unterschied der Nationalität“ (fără deosebire de naționalitate), womit man eine nötige Präzisierung der betroffenen Volksgruppen vermeidet:

Alle Bewohner des Landes, ohne Unterschied der Nationalität, erfreuen sich heute gleicher Rechte, arbeiten und errichten zusammen die goldene Zukunft Rumäniens – den Kommunismus.²²⁵

Die Formel wird ab dem Ende der 1970er Jahren obsessiv in jedmöglichen Kontexten gebraucht, so z.B. 1978–1989 im Zusammenhang mit dem Marschall Antonescu angehaften Iași-Pogrom:

Viele andere Bürger, ohne Unterschied der Nationalität, doch vor allem Juden, wurden in Arbeitslagern interniert, wo sie durch verschiedene Methoden der physischen Vernichtung unterworfen waren.²²⁶

națională pentru naționalitățile conlocuitoare, înfăptuirea unui regim democratic în toate domeniile vieții publice, realizarea unei reforme agrare radicale și a unei legislații muncitorești la nivelul statelor capitaliste avansate.“)

²²⁴ z.B. in den Schulbüchern von 1968–1979 in Bezug auf den Versuch der ungarischen Behörden, 1918 Siebenbürgen bei Ungarn zu behalten: „Die ungarischen und deutschen Arbeiter und Bauern, die im Laufe der Geschichte mit den rumänischen Volksmassen gelitten und gegen die Ausbeuter gekämpft haben, haben sich nicht durch diese Versuche der reaktionären und chauvinistischen Elemente sie (untereinander) zu verfeinden beeinflussen lassen.“ (IR XII (2) '68 300. IR XII '69 285; '70 283–284; '71 282; '72 282; '73 270; '79 271–272: „Muncitorii și țăranii maghiari și germani, care, de-a lungul istoriei, au suferit și au luptat împreună cu masele populare românești, împotriva exploataretilor, nu s-au lăsat atrași de încercările de învrăjbire ale elementelor reacționare șovine.“) Nach 1968 betont man häufig, dass dies in den Reihen und unter der Führung der Kommunistischen Partei geschieht. (IR VIII '70 207; '71 159, 207, 229; '72 175, 226, 252; '73 175, 226, 252; '74 3, 175, 210, 226, 252; '75 3, 151, 179, 193, 214–215; '76 3, 151, 179, 193; 214–215; IR XII (2) '68 266–267; IR XII '69 254; '71 360; '73 344; '74 344; '79 340; IP IV '75 145–146; '75 145–146; '77 141; '78 141; '79 141; '80 141; '81 141; '82 141; '83 141; '84 141; '86 132; '87 132; '88 132; '89 132; IVMR VIII (I) '77 3; IVMR VIII '79 5; IAMR VIII '80 5; '81 5; '82 5; '83 5; '84 5; '85 5; '86 5; '87 5; '89 5; IMR IX '77 126; 155; '79 138; 171; '80 138; 171; '81 138; 171; '82 138; 171; '83 165; '84 171; '85 166; '89 136; IR XII (2) '68 220; IR XII '69 210; '70 208; '71 207; '72 207; '73 198)

²²⁵ G IV '77 58; '79 58; '80 58; '81 60; '82 60; '83 60; '84 60; '85 60; '86 62; '87 62; '88 62; '89 62: „Astăzi, toți locuitorii țării, fără deosebire de naționalitate, se bucură de drepturi egale, muncesc și clădesc împreună viitorul de aur al României – comunismul.“

²²⁶ ICR...PCR X '78 99; '80 96; '81 96; ICR X '82 95; '83 95; '84 95; '85 97; '86 97; '87 102 (ohne Nennung der Juden); '88 103; '89 103.

Wegen dieser angeblichen historischen Brüderschaft aller Bewohner Rumäniens wird es unmöglich, spezifisch gegen die deutschen Minderheiten gerichtete Maßnahmen des kommunistischen Regimes in der Nachkriegszeit zu erwähnen. Nur 1978–1984 spricht man in einem einzigen Schulbuch, in *Istoria contemporană a României, a mișcării muncitorești democratice și revoluționare, a partidului comunist român (1918–)* (Zeitgeschichte Rumäniens, der demokratischen und revolutionären Arbeiterbewegung, der rumänischen kommunistischen Partei (1918–)) für die 10. Klasse, von einer Enteignung „der deutschen Bürger und der rumänischen Bürger, die mit den Hitleristen kollaboriert haben“.²²⁷

3.3. Einfluss der Siebenbürger Sachsen und Banater Schwaben auf die Zivilisation

Siebenbürgens, des Banats oder Rumäniens und rumänische Aneignung der sächsischen Geschichte

Schon mit der Erwähnung der Ansiedlung der Sachsen in Siebenbürgen wird spätestens ab 1957 ihr landwirtschaftliches, handwerkliches und händlerisches Geschick, allen voran die Weberei, genannt und als positiver Einfluss auf die Zivilisation Siebenbürgens im Besonderen oder Rumäniens im Allgemeinen gewertet.²²⁸ 1968–1979 wird ihr Beitrag zur wirtschaftlichen und kulturellen, respektiv sozialen Entwicklung Siebenbürgens beziehungsweise ihrer Niederlassungszonen in *Istoria României* für die 12. Klasse präzise auf ihre Privilegien zurückgeführt.²²⁹

1948–1956 werden ohne Spezifizierung die „sächsischen Städte“ (orașele săsești) erwähnt und als eine Art Sonderwirtschaftszone dargestellt, von der allein die Sachsen profitieren.²³⁰ Ab 1958 wird der Beitrag der Sachsen zur Entwicklung der

²²⁷ ICR...PCR X '78 138–139; '79 138–139; '80 134; '81 134; ICR X '82 131–132; '84 131–132: „cetățenilor germani și cetățenilor români care au colaborat cu hitleriștii“.

²²⁸ IP IV '57 20; 35; '58 23; '59 29; '60 41; '62 40; '64 40; '65 40–41; '66 41–42; '67 41–42; GRPR XI '58 146; '59 150; '60 150; GRPR XI '61 118; '62 118; '63 118; IR VIII '68 29–30; '69 29–30; IR VIII '72 40; '73 40; '74 40; '76 34; IR XI '60 39–40; '60, 42–43; '63 42–43; '64 42–43; '65 42–43; '66 43–44; IR XII '71 68; '72 68; '73 66; '74 66; '79 60; IP IV '64 23–24; IP IV '69 55; '71 55; '72 55; '73 55; '75 26; '76 26; '77 25–26; '78 24, 26; '79 24, 26; '80 24, 26; '81 24, 26; '82 24, 26; '83 24, 26; '84 24, 26; '86 27; '87 27; '88 27; '89 27. IVMR VIII (3) '78 10–11.

²²⁹ IR XII (1) '68 76; '69 70; '70 68–69; '71 68; '72 68. IR XII '73 66; '74 66; '79 60.

²³⁰ IR XI '48 472. IRPRM '52 435; '56 470. Eine weitere Erwähnung der „sächsischen Städte“ ohne Spezifizierung findet man in IR XI '60 50; '60, 53; '62 56; '63 56. IR XI '65 57; '66 59.

Städte Siebenbürgens hervorgehoben. 1958–1964 werden Stalin / Kronstadt und Hermannstadt, 1960–1962 und 1969–1989 Bistritz sowie 1971–1979 Klausenburg und Schäßburg in diesem Kontext genannt.²³¹ Außer in *Istoria României* für die 11. Klasse 1960–1963²³² werden diese Städte nach 1956 nie eindeutig als sächsische Städte oder Gründungen dargestellt. Man nennt Kronstadt, Hermannstadt, Klausenburg und sporadischer Bistritz und Schäßburg häufig ohne Spezifizierung in Aufzählungen von großen, wirtschaftlich wichtigen oder befestigten mittelalterlichen Städten.²³³ Auch in den Kapiteln über Tourismus werden diese Städte zuweilen aufgelistet, ohne die Sachsen zu erwähnen.²³⁴ 1959–1967 und 1972–1978 werden in *Geografia regiunii Stalin* (Erdkunde der Region Stalin), *Geografia regiunii Braşov* (Erdkunde der Region Braşov) beziehungsweise *Geografie. Judeţul Braşov* für die 3. Klasse die Sachsen im Bezug auf die „700–800“ Jahre alte Stadt Stalin / Kronstadt auch nicht genannt.²³⁵ Das gleiche gilt 1974–1981 für Schäßburg.²³⁶ Desgleichen wird nie erklärt weshalb die siebenbürgischen Städte im Mittelalter einen aus *bürger* oder *bürgeri* (*sic*) bestehenden Stadtrat, respektiv *Bürgermeister* haben.²³⁷ Höchstens wird vermerkt, dass einige siebenbürgische

Städte eine sächsische Bevölkerungsmehrheit besitzen.²³⁸ Nach 1965 und verstärkt ab 1969 und 1971 / 1972 wird betont, dass die Sachsen die Städte in Zusammenarbeit mit den Rumänen oder mit deren Hilfe entwickelt haben oder man ersetzt die Sachsen durch „unser Volk“ (*poporul nostru*) respektiv durch „alle Volksgruppen Siebenbürgens: Rumänen, Ungarn und Sachsen“ (*toate populaţiile Transilvaniei: români, maghiari şi saşi*).²³⁹ 1958–1960 wird schon einmal erwähnt, dass Hermannstadt vor der sächsischen Kolonisierung im 12. Jahrhundert ein rumänisches Dorf war.²⁴⁰ 1981–1986 wird die Stadt als „dako-römisches“ *Cedonia* (*Cedonia daco-romană*) präsentiert.²⁴¹ Während der gesamten kommunistischen Ära werden somit die siebenbürgischen Städte Bistritz, Kronstadt, Klausenburg, Hermannstadt und Schäßburg als ursprünglich rumänisch oder sogar dako-römisch, jedenfalls nicht als ausdrücklich sächsisch dargestellt. Ab 1965 und verstärkt ab 1969 respektiv 1971 wird zudem der Beitrag der Sachsen zur Entwicklung der siebenbürgischen Städte zugunsten der Rumänen verringert. Die gleiche Wandlung lässt sich bezüglich der Festung Rosenau feststellen.²⁴²

Als allgemein rumänisches Kulturgut, obwohl teils im Kontrast zur spezifisch „rumänischen“ Architektur beschrieben, werden 1948–1989 ebenfalls die Kulturdenkmäler der siebenbürgischen Städte wie die Schwarze Kirche in Kronstadt, die lutherische Kathedrale in Hermannstadt, die evangelische Kirche in Mühlbach oder der Kreuzgang des Franziskanerklosters in Klausenburg dargestellt.²⁴³ Nur die „Wehrmauern, die

²³¹ IP IV '64 23–24. GRPR XI '58 155; '59 159; '60 159. GRPR XI '61 127; '61 127; '62 127; '63 127; '64 118. IR VII '60 38–39; '61 38–39; '62 34–35. IR XI '60 39–40; '60₂ 42–43; '62 42–43; '64 42–43; '64 42–43; '65 42–43; '66 43–44. IP IV '69 55; '71 55; '71₂ 55; '73 55; '75 26; '76 26; '77 25–26; '78 24, 26; '79 24, 26; '80 24, 26; '81 24, 26; '82 24, 26; '83 24, 26; '84 24, 26; '86 27; '87 27; '88 27; '89 27. IR XII '71 82; '72 82; '73 79; '79 74. IVMR VIII (3) '78 10–11. IVMR VIII '79 95. IAMR VIII '80 95; '80 95; '81 95; '82 94; '83 94; '84 94; '85 94; '86 94; '87 94; '89 94.

²³² IR XI '60 39–40; '60₂ 42–43; '62 42–43; '63 42–43.

²³³ IEM V+VI '56 94, 99; '57 94, 99; '58 94, 99. IEM VI '62 46; '63 46; '64 46; '65 44; '66 52–53; '67 48–49; '68 40; '69 40. IR VIII '64 42. IR VIII '65 40, 83; '66 40, 87; '67 40, 87; '68 36, 76; '69 36, 76. IEM IX '57 113; '58 113; '59 115; '60 109; '61 89; '62 89; '63 89; '64 89. IEM IX '61 176; '62 175; '63 177; '64 177. IEM VI '70 67; '72 67; '74 72–73; '76 66; '78 67; '79 67; '80 67; '81 67; '82 67; '83 67; '86 67; '87 67; '89 67. IUAMME X '73 182, 184; '76 170, 170. IVMR VIII (3) '78 32. IVMR VIII '79 115. IAMR VIII '80 116; '81 116; '82 114; '83 114; '84 114; '85 114; '85 114; '86 114; '87 114; '89 114. PFILAMXI '77 119; '79 66; '80 66; '81 112; '82 66; '85 66; '86 66; '87 73; '88 73; '89 73.

²³⁴ z.B. GRSR X '77 220.

²³⁵ GEORStalin III '59 72; '60 82. GEORBraşov III '61 87; '62 105; '63 102; '64 96; '65 91; '66 91; '67 110. GEOJBraşov III '72 85; '74 71; '76 47; '78 47.

²³⁶ GEOJMureş III '74 98; '74 86; '76 59–60; '78 60; '81 58

²³⁷ IR VII '60 47; '61 47; '62 43. IVMR VIII '78 (3) 29. IVMR VIII '79 113. IAMR VIII '80 113; '81 113; '82 111–112; '83 111–112; '83 111–112; '84 111–112; '85 111; '86 111; '87 112; '89 112.

²³⁸ IVMR VIII (3) '78 34. IVMR VIII '79 119. IAMR VIII '80 119; '81 119; '82 116–117; '83 116–117; '84 116–117; '85 116–117; '86 116–117; '87 116–117; '89 116–117.

²³⁹ IP IV '65 24; '66 24–25; '67 24–25. In GRPR XI '65 verschwindet die Erwähnung der Sachsen von GRPR XI '64 118. IP IV '69 55; '71 55; '71₂ 55; '73 55; '75 26; '76 26; '77 25–26; '78 24, 26; '79 24, 26; '80 24, 26; '81 24, 26; '83 24, 26; '83 24, 26; '84 24, 26; '86 27; '87 27; '88 27; '89 27. IR VIII '72 48–49; '73 48–49; '74 48–49; '75 40; '76 40. IR XII '71 82; '72 82; '73 79; '79 74.

²⁴⁰ GRPR XI '58 155; '59 159; '60 127.

²⁴¹ GRSR XII '81 62; '83 62; '84 62; '85 64; '86 62.

²⁴² IR VII '60 38–39; '61 38–39; '62 34–35. GEOJBraşov III '72 104; '74 90; '76 63; '78 63. GRSR X '77 220.

²⁴³ IEM V + VI '56 190; '57 190; '58 190. IEM VI '62 125; '63 125; '64 125; '65 121; '66 143; '67 138; '68 107; '69 107. IR VIII '64 106. IR VIII '65 96; '66 99; '67 99; '68 87; '69 87. IR VIII '70 43–44; '71 43–44; '72 48–49; '73 48–49; '74 48–49; '75 40; '76 40. IR XI '60 104; '60₂ 107; '62 110; '63 110; '65 111; '66 117. PFILAMXI '77 195; '79 101; '80 101; '81 181; '82 101; '85 101; '87 119; '88 119; '89 119. GEOJBraşov III '74 85; '74 71; '76 47; '78 47. IUAMME X '73 201; '76 187.

einige Kirchen umgaben“ (zidurile... ce înconjura unele biserici) werden 1971–1979 in *Istoria României* für die 12. Klasse als „spezifisch für die deutsche Volksgruppe“ (specifice populației germane) präsentiert, wobei Tartlau (Prejmer), Birthälm (Biertan), Honigberg (Hărman) und Trappold (Apold) genannt werden.²⁴⁴

Die Bekehrung der Siebenbürger Sachsen zur lutherischen Kirche wird während der gesamten kommunistischen Ära erwähnt.²⁴⁵ 1957–1966 werden die Lutherisierung der Sachsen und die Calvinisierung der Ungarn in Siebenbürgen, im Gegensatz zu den böhmischen und deutschen Reformbewegungen, insgesamt negativ dargestellt, weil die sozialen Unterschiede bestehen bleiben, beziehungsweise sich verschärfen.²⁴⁶ 1978–1989 hingegen wird die Reform in Siebenbürgen als fortschrittlich, weil antikatholisch und sozialkritisch rehabilitiert.²⁴⁷ 1948–1979 wird ebenfalls kritisiert, dass die Sachsen, wenn auch vergeblich, im 16. Jahrhundert versuchen die orthodoxen Rumänen zu bekehren, namentlich indem sie liturgische Bücher in rumänischer Sprache drucken lassen. 1948 und 1957–1979 hebt man jedoch gleichzeitig die Wichtigkeit dieser Bücher für die rumänische Literatursprache hervor.²⁴⁸

²⁴⁴ IR XII '71 82; '73 80; '79 75. Ohne Bezug auf die deutsche / sächsische Volksgruppe werden die „befestigten Kirchen“ (biserici întărite) von Tartlau (Prejmer), Zeiden (Codlea) und Honigberg (Hărman) 1972–1978 in GEOJ Brașov III '72 104; '74 90; '76 63; '78 63 genannt.

²⁴⁵ IR III+IV '47 96. IR VII '48 89; '49 89. IR XI '48 180. IRPRM '52 164. IEM V+VI '56 274; '57 274; '58 274. IR VII '60 74; '61 74; '62 86. IEM IX '57 271, 312; '58 271, 312; '60 299; '61 215, 249; '62 213, 247; '63 215, 249; '64 215, 249. IR XI '60 83; '60₂ 85–86; '62 89–90; '63 89–90; '65 90; '66 96. IEM X '66 244; '67 244; '68 230; '69 230; '71 230; '71₁ 256. IR XII (1) '69 125. IR XII '69 125; '70 123; '71 124; '72 124; '73 118; '79 114. IUAMME X '73 282, 265. IVMR VIII (3) '78 75. IVMR VIII '79 162. IAMR VIII '80 162; '81 162; '82 156; '83 156; '84 156; '85 156; '86 156; '87 156; '89 156. PFILAMXI '77 233–234; '79 124; '80 124; '81 220; '82 124; '85 124; '86 124; '87 142; '88 142; '89 142.

²⁴⁶ IEM IX '57 312; '58 312; '59 312; '60 299; '61 249; '62 247; '63 249; '64 249. IR XI '60 83; '60₂ 85–86; '62 89–90; '63 89–90; '65 90; '66 96.

²⁴⁷ IVMR VIII (3) '78 75. IVMR VIII '79 162. IAMR VIII '80 162; '81 162; '82 156; '83 156; '84 156; '85 156; '86 156; '87 156; '89 156.

²⁴⁸ IR III+IV '47 96. IR VII '48 89; '49 89. IR XI '48 180. IRPRM '52 164, 180–181. IEM V+VI '56 274; '57 274; '58 274. IEM V+VI '56 274; '57 274; '58 274. IR VII '60 74; '61 74. IEM IX '57 271; '58 271; '59 271; '61 215; '62 213; '63 215; '64 215. IR XI '60 103; '60₂ 105–106; '62 108; '63 108; '65 109; '66 115. IEM X '66 244; '67 244; '68 230; '69 230; '71 230; '71₁ 256. IR XII '69 125; '70 123; '71 124; '72 124; '73 118; '79 114.

Dieser positive Beitrag der Sachsen zur gesamtrumänischen Zivilisation wird wiederum ab 1962 und verstärkt ab 1970 abgeschwächt indem man die Person des walachischen Diakons Coresi als Buchdrucker oder Übersetzer mehr als die seiner sächsischen Auftraggeber oder unabhängig von letzteren hervorhebt und den Namen der Stadt Kronstadt als Zentrum des Buchdrucks neben demjenigen der walachischen Stadt Tergowisch (Țirgoviște) oder der Walachei im Allgemeinen nennt, respektiv ihn verschweigt.²⁴⁹ Der Anfang der 1960er Jahre steht somit erneut in den Schulbüchern für eine allmähliche Fokussierung auf die rumänische Nation. Das Gleiche gilt für die Jahrzehntwende 1968–1970, die eine Verstärkung dieses Phänomens sowie eine Rumänisierung der Geschichte der Sachsen markiert.

Die einzige Erwähnung eines Einflusses der Schwaben auf die Zivilisation des Banats oder Rumäniens ist, 1958–1960, dass sie die Sümpfe in der Banater Ebene trocken gelegt haben und „wohl geordnete Bauernhöfe“ (gospodării bine rînduite) errichtet haben,²⁵⁰ eine für diesen Zeitpunkt erstaunlich positive Darstellung.

3.4. Aneignung der sächsischen Geschichte für die rumänische Kontinuitätstheorie

Ab 1961 und verstärkt ab 1965 und in den 1970er Jahren erscheint in den kommunistischen Schulbüchern die Kontinuitätstheorie, die besagt, dass die Rumänen von den Dakern respektiv den Dako-Geten oder Dako-Römern abstammen,²⁵¹ seit jeher das Staatsgebiet Rumäniens, beziehungsweise die heute von Rumänen besiedelten Territorien bewohnen,²⁵² konstante Beziehungen pflegen²⁵³ und für ihre nationale Einheit

²⁴⁹ IEM VI '62 141. IR VII '62 86. IR VIII '64 101. IR VIII '65 93; '66 97; '67 97; '68 85; '69 85. IR XI '60 103; '60₂ 105–106; '62 108; '63 108; '65 109; '66 115. IR VIII '70 91; '71 91; '72 100; '73 100; '74 100; '75 89; '76 89. IR XII '69 125; '70 123; '71 124; '72 124; '73 118; '79 114. IVMR VIII (4) '78 6. IVMR VIII '79 170. IAMR VIII '80 171; '81 171; '81 171; '82 166–167, 169; '83 166–167, 169; '84 166–167, 169; '85 166–167, 169; '86 166–167, 169; '87 166–167, 169; '89 166–167, 169.

²⁵⁰ GRPR XI '58 146; '59 150; '60 150.

²⁵¹ z.B. GRPR XI '61 118; '62 118; '63 118; '64 111; '65 127; '66 122. IP IV '77 184; '78 184; '79 184; '80 184; '81 184; '82 184; '83 184; '84 184; '86 175; '87 175; '88 175; '89 175. IEM VI '78 34; '79 34; '80 34; '81 34; '82 34; '83 34; '86 34; '87 34; '89 34.

²⁵² z.B. IEM VI '70 43, 142; '72 44, 142; '74 38, 123; '76 36, 118; '78 34, 124; '79 34, 124; '80 34, 124; '81 34, 124; '82 34, 124; '83 34, 124; '86 34, 124; '87 34, 124; '89 34, 124. IP IV '75 189. IR VIII '70 5; '72 5; '73 5; '74 5; '75 5; '76 5.

²⁵³ z.B. IEM VI '62 107; '63 107; '64 107; '65 102; '66 120; '67 116; '68 91; '69 91.

kämpfen.²⁵⁴ Der Glaubenssatz erscheint 1983 unter folgender Form:

Der dako-römische Ursprung und die Kontinuität der Existenz in diesen Gegenden bilden die grundlegenden Eigenschaften des rumänischen Volkes.²⁵⁵

1986 wird er vervollständigt:

Von Anfang an gab es enge Beziehungen zwischen den rumänischen Ländern und der gemeinsame Ursprung wird zum Kampf zur Vereinigung in einem einzigen Staat führen.²⁵⁶

In diesem Kontext lässt sich eine Aneignung der sächsischen Geschichte für die rumänische Kontinuitätstheorie feststellen:

Im Rahmen der sächsischen Bekehrung zur lutherischen Kirche wird ab 1957 Iohan / Ioan / Johannes Honterus erwähnt, der nach Stephan Ludwig Roth am meisten genannte Siebenbürger Sachse. 1957–1966 wird er als Bekehrer der Sachsen dargestellt,²⁵⁷ 1961–1966 auch mit einem Hinweis auf sein Werk:

In der Hälfte des 16. Jahrhundert war in Braşov Iohan Honterus aktiv, der Verbreiter des lutherischen Glaubens unter den Sachsen. Er hat hier verschiedene Werke mit religiösem und kulturellem Inhalt gedruckt.²⁵⁸

1969–1979 wird Honterus als der Gründer des Kronstädter Lyzeums in einem sächsischen Kontext dargestellt. Ab 1971 wird erwähnt, dass einige seiner Bücher in rumänischer Sprache verfasst sind, ohne aber deren kulturellen Einfluss zu kommentieren.²⁵⁹ 1977–1989 erscheint Honterus in einer allgemeinen Aufzählung von laizistischen, rationalistischen und kritischen Humanisten:

Einen besonderen Eifer haben diese Gelehrten für die Kenntnis der Vergangenheit des Landes und des Volkes gezeigt, indem sie den lateinischen Ursprung der rumänischen Sprache und des rumänischen Volkes, die Kontinuität der Rumänen in Dakien und die Sprach- und

Landgemeinschaft der Rumänen (*sowie*) die Einigkeit des Volkes hervorgehoben und bewiesen haben.²⁶⁰

1978–1989 wird „Ioan“ Honterus, ohne Spezifizierung seiner ethnischen Abstammung, als „Autor eines geografischen Werks, einer Weltbeschreibung“ (autorul unei geografii, o descriere a lumii) gepriesen:

Die rumänische, ungarische und deutsche humanistische historische und geografische Literatur spiegelt die Geschichte der rumänischen Länder in ihrer Gesamtheit wider und beschäftigt sich resolut mit dem Ursprung des rumänischen Volkes, indem es dessen Latinität und Einigkeit hervorhebt. Beweis dafür ist, dass Honterus auf seine Karte von 1542 mit großen Buchstaben den Namen Dacia über das gesamte rumänische Territorium geschrieben hat, das den historischen Provinzen entspricht: Walachei, Moldau, Siebenbürgen.²⁶¹

Die Figur Honterus' wird somit ab 1977 als nach rumänisch-kommunistischem Schema laizistisch-rumänisierter oder rumänischer Gelehrter für die Kontinuitätstheorie benutzt.

Die gleiche Wandlung wie Honterus erfährt der 1968–1976 als Sachse oder Schäßburger Notar (notarul sighşorean) präsentierte Georg Kraus, welchen die kommunistischen Schulbüchern erwähnen weil seine *Siebenbürgische Chronik* im 17. Jahrhundert die Geschichte der drei „rumänischen Länder“ (d.h. Walachei, Moldau und Siebenbürgen) beschreibt.²⁶² 1978–1989 erscheint er als „Gheorghe Kraus“, Autor einer *Cronica transilvăneană*.²⁶³ Einen ähnlichen Gebrauch

²⁵⁴ z.B. IEM VI '86 123; '87 123; '89 123. IP IV '68 65; '71 65; '71₂ 65; '73 65; '75 31; '76 31; '77 31; '78 31; '79 31; '80 31; '81 31; '82 31; '83 31; '84 31; '86 32; '87 32; '88 32; '89 32. IUMC VII '77 142; '79 142; '80 142; '82 136; '84 137; '85 137; '86 137; '87 137; '88 137; '89 137.

²⁵⁵ IEM VI '83 34; '86 34; '87 34; '89 34: „Originea daco-romană şi continuitatea existenţei pe aceste meleaguri constituie caracteristici fundamentale ale poporului român.“

²⁵⁶ IEM VI '86 123; '87 123; '89 123: „De la început între Țările Române s-au dezvoltat legături strânse, iar originea comună va duce la lupta pentru unirea într-un singur stat.“

²⁵⁷ IEM IX '57 251; '58 251; '59 251; '60 242. IR XI '60₂ 106; '62 108; '63 108; '65 110; '66 115.

²⁵⁸ IR XI '60₂ 106; '62 108; '63 108; '65 110; '66 115.

²⁵⁹ IR VIII '72 100; '73 100. IR XII (1) '69 124. IR XII '70 122; '71 122–123, 124; '72 172 122–123, 124; '73 117, 118–119; '79 113, 114.

²⁶⁰ PFILAMXI '77 218; '79 114; '80 114; '81 203–204; '82 114; '85 114; '86 114; '87 131; '88 131; '89 131: „O rîvnă deosebită au manifestat aceşti cărturari pentru cunoaşterea trecutului ţării şi poporului, afirmînd şi demonstrînd originea latină a limbii şi poporului român, continuitatea românilor în Dacia, comunitatea de limbă şi teritoriu a românilor, unitatea de neam.“

²⁶¹ IVMR VIII (4) '78 7. IVMR VIII '79 170–171. IAMR VIII '80 171–172; '81 171–172; '82 169–170; '83 159–170; '84 169–170; '85 169–170; '86 169–170; '87 169–170; '89 169–170: „Literatura istorică şi geografică umanistă română, maghiară şi germană oglindeşte istoria Țărilor Române în întregul lor, se preocupă stăruitor de originea poporului român, subliniindu-i latinitatea şi unitatea. Dovadă că Honterus a înscris pe harta sa din 1542 cu litere mari numele Dacia peste întregul teritoriu românesc care se suprapunea provinciilor istorice: Țara Românească, Moldova, Transilvania.“

²⁶² IR XII (1) '68 155. IR XII '69 149; '70 147; '71 148; '72 148; '73 142; '79 139. 1968 wird auch *Siebenbürgischer Würgengel* von Mathias Miles und 1968–1979 das *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum* genannt. (IR VIII '72 102; '73 102; '74 102; '75 90; '76 90).

²⁶³ IVMR VIII (4) '78 31. IVMR VIII '79 197–198. IAMR VIII '80 197–198; '81 197–198; '82 197; '83 197; '84 197; '85 197; '86 197; '87 197; '89 197. An gleicher Stelle erscheint, ebenfalls rumänisiert, „Laurenţiu Toppeltinus“.

macht man 1977–1989 von Daniel Roth, der im 19. Jahrhundert einen „dako-römischen Staat“ (stat daco-român) für die Zukunft voraussah. Ab 1980 verschwindet die explizite Erwähnung seiner sächsischen Volkszugehörigkeit.²⁶⁴

Eine andere Weise, sich die sächsische Geschichte für die rumänische Kontinuitätstheorie anzueignen, läuft über die Darstellung der Handelsbeziehungen zwischen den drei „rumänischen Ländern“: 1960–1989 präsentiert man, ohne Bezug auf ihre sächsische Bevölkerung, die siebenbürgischen Städte Bistritz, Kronstadt, Klausenburg oder Hermannstadt regelmäßig als Handelspartner der Moldau und der Walachei im 14.–16. Jahrhundert.²⁶⁵ Das Bild siebenbürgisch-moldauisch-walachischer Handelsbeziehungen bekräftigt man mit dem regelmäßigen Vermerk, dass der moldauische Woiwod Stefan der Große im 15. Jahrhundert die Privilegien der Kronstädter Handelsleute erneuert, respektiv dass er gute Verbindungen zu den Siebenbürger Sachsen pflegt.²⁶⁶ Auch walachische Privilegien für die Kronstädter werden erwähnt.²⁶⁷ 1961–1982 werden diese Handelsbeziehungen wie folgt dargestellt:

Diese Beziehungen bilden die Voraussetzung um in der Zukunft einen gemeinsamen Innenmarkt der drei rumänischen Länder zu schaffen – die wirtschaftliche Basis einer Tendenz zu ihrer politischen Vereinigung.²⁶⁸

1978–1989 haben die Sachsen, dadurch dass sie die siebenbürgischen Städte entwickeln, „eine

wichtige Rolle für die wirtschaftlichen Verbindungen zwischen den rumänischen Ländern“.²⁶⁹ Zudem erwähnt man 1978–1981 ihre „gemeinsamen und politischen Interessen mit den rumänischen Feudalstaaten des Südens und des Ostens der Karpaten“.²⁷⁰

Somit werden einerseits 1961–1989 die siebenbürgischen Städte ohne Hinweis auf ihre sächsische Bevölkerung und andererseits 1977–1989 die sächsischen Händler als konstitutive Elemente für einen rumänischen Binnenmarkt und einen geeinten rumänischen Staat benutzt, die so angeblich seit dem 14. Jahrhundert existieren.

3.5. Vlad der Pfähler und die Sachsen

Spätestens ab 1968 entspricht die Verherrlichung einer fürstlichen Figur einer generellen Personalisierung der Geschichte auf Basis königlicher Vorbilder. So werden in *Istoria României* für die 11. Klasse 1948–1952 Bauernanführer wie Doja, Horia, Cloșca und Crișan sowie Tudor Vladimirescu als historische Modelle genannt.²⁷¹ 1970–1976 erscheinen sie an zweiter Stelle, nach den Herrschern Decebalus, Mircea dem Älteren, Stefan dem Großen und Michael dem Tapferen.²⁷² Diese Entwicklung erfahren sogar ausländische Fürsten wie Friedrich II. von Preußen.

Während der gesamten kommunistischen Ära, wenn auch nicht in allen Schulbüchern,²⁷³ wird der Konflikt zwischen den sächsischen Händlern und dem walachischen Fürsten Vlad dem Pfähler (1431–1476/1477) thematisiert. Die meistgenannten Elemente sind der Schutz, den die Kronstädter und Hermannstädter Sachsen den walachischen Thronanwärtern, Vlads Rivalen, gewähren, die darauffolgende Strafexpedition Vlads im Burzenland und in

²⁶⁴ IMR IX '77 29; '79 38; '80 38; '81 38; '82 38; '83 34–35; '84 34–35; '85 37–38; '86 39; '89 33.

²⁶⁵ IR XI '60 82; '60, 85; '62 86–87; '63 86–87; '65 87–88; '66 92. IR VII '60 74; '61 74; '62 69. IEM VI '70 67; '72 67; '74 72–73; '76 66; '78 67; '79 67; '80 67; '81 67; '82 67; '83 67; '86 67; '87 67; '89 67. IR VIII '64 91, 109–110, 130; '65 84, 101, 120; '66 88, 104–105, 123; '67 88, 104–105, 123; '68 77, 92, 109; '69 77, 92, 109. IEM X '66 105; '67 105; '68 100; '69 100; '71 100; '71, 111.

²⁶⁶ IR XI '60 72; '60, 74; '62 74–75; '63 74–75; '65 75–76; '66 79. IR VII '60 46, 64; '61 46, 64; '62 43, 59. IR VIII '64 61; '66 59; '67 59; '68 52; '69 52. IVMR VIII (3) '78 61. IVMR VIII '79 146. IAMR VIII '80 146; '81 146; '82 142; '83 142; '84 142; '85 142; '86 142; '87 142; '89 142. IR XII (1) '68 113. IR XII (1) '68 108. IR XII '69 103, 108; '70 101, 106; '71 101, 106; '72 101, 106; '73 97, 102; '79 94, 98. Nennung ähnlicher Privilegien von Mircea dem Älteren und Alexander dem Guten: IR XI '60 49; '60, 52; '62 52; '63 52; '65 53; '66 55.

²⁶⁷ Von Vlaicu Vodă: IR VIII '70 47; '71 47; '72 52; '73 52; '74 52; '75 44; '76 44. Im Allgemeinen: IEM X '66 197; '67 197; '68 188; '69 188; '71 188; '71, 209.

²⁶⁸ IEM IX '61 247; '62 245; '63 246–247; '64 246–247: „Aceste legături constituie premisa formării, în viitor, a pieței interne unitare a celor trei țări române – baza economică a tendinței spre unificarea lor politică.“ Vgl. IEM X '66 278; '67 278; '68 263; '69 263; '71 263; '71, 293. IMR IX '77 20; '79 28–29; '80 28; '81 28; '82 28.

²⁶⁹ IVMR VIII (3) '78 10–11. IVMR VIII '79 95. IAMR VIII '80 95; '81 95; '82 94; '83 94; '85 94; '86 94; '87 94; '89 94: „un rol major în legăturile economice dintre Țările Române“.

²⁷⁰ IVMR VIII (3) '78 17. IVMR VIII '79 101. IAMR VIII '80 102; '81 102: „interese comune și politice cu statele feudale românești de la sud și est de Carpați“. In diesem Sinn interpretiert man 1960–1966 auch den Brief, den der Walache Neacșu aus Cîmpulung an den Kronstädter Richter Hans Benkner schreibt, um ihn von einem Türkeneinfall zu warnen. (IR XI '60 102; '60, 104; '62 107; '63 107; '65 108; '66 114).

²⁷¹ IR XI '48 7–8. IRPRM '52 2

²⁷² IR VIII '70 4; '71 4; '72 4; '73 4; '74 4; '75 4; '76 4.

²⁷³ In verschiedenen Büchern wird Vlad der Pfähler von nicht weiter spezifizierten Großgrundbesitzern verraten. (IP IV '57 40; '58 44; '59 54; '60 52; '62 51; '64 51; '65 50; '66 51; '67 51. IP IV '68 95; '71 95; '71, 95)

Fogarasch, beziehungsweise gegen Kronstadt und Hermannstadt sowie die Racheaktion der Sachsen: Dadurch dass diese einen falschen Brief verfassen, in dem vorgegeben wird, dass Vlad den Sultan um Vergebung fragt und ihm seine Hilfe anbietet, verfeinden sie den Woivoden mit König Matthias Corvin, der Vlad alsbald gefangen nimmt. Parallel wird als Ursache des Konflikts der Versuch Vlags genannt, die Privilegien der sächsischen Händler einzuschränken, ihre Konkurrenz zu brechen oder ihren Spekulationen ein Ende zu setzen, respektiv ihren Handel staatlich zu kontrollieren.²⁷⁴ Der Fürst appliziert somit kommunistische Wirtschaftsprinzipien. In beiden Fällen wird das Handeln Vlags gegen die Sachsen gerechtfertigt während deren Rache als Bekräftigung ihrer früheren unrechten Haltung verstanden wird.

Ab 1968 werden die „zwei Werke historischer Natur“ (două lucrări cu caracter istoric) respektiv die Textquellen (Izvoarele narative) zu Vlags Leben angegeben: die „Erzählungen über Dracula“ (Povestirile despre Dracula) in deutscher Sprache, von Sachsen verfasst, und die „Erzählungen über Vlad den Pfähler“ (Povestirile despre Vlad Țepeș) in slawonischer Sprache, die man auf einen Siebenbürger Rumänen zurückführt.²⁷⁵ 1968–1979 wird vermerkt, dass die sächsische Variante dem Woivod feindlich und die slawonische wohl gesinnt ist.²⁷⁶ 1978–1989 werden die Texte wie folgt bewertet:

Die Textquellen, vor allem die deutschen Erzählungen über die Taten des Herrschers, haben in ganz Europa das Bild eines grausamen, unbarmherzigen Herrschers verbreitet, um die Haltung von Matthias Corvin zu rechtfertigen, der den Feldzug zur Unterstützung des Herrschers im antiosmanischen Kampf von 1462 nicht zu Ende führte. Unter dem Einfluss von Matthias Corvin geschrieben, betonen diese Quellen ausschließlich die negativen Aspekte des Herrschers und übergehen seine Tugenden. Im Gegensatz hierzu zeigen

uns andere Quellen, historische Dokumente im echten Sinne, ein Bild, das der historischen Wahrheit entspricht: einen Vlad den Pfähler, als autoritären Herrscher in seiner Innenpolitik, unbeugsam gegenüber den Großgrundbesitzern und Kämpfer für die Freiheitsideale seines Volkes.²⁷⁷

1982 ersetzt man den Schluss des letzten Satzes, der einen inneren Widerspruch bildete, mit „Verteidigungskämpfer für die Unabhängigkeit der Walachei“ (luptător pentru apărarea independenței Țării Românești).

Ab 1978 verlieren somit die „deutschen Erzählungen“ ihre „historische Natur“ zugunsten der Glorifizierung Vlags des Pfählers. Da die Sachsen nicht mehr als deren Autoren spezifiziert werden, ist höchstens das Image der Deutschen im Allgemeinen von dieser Wandlung betroffen.

In *Istoria Patriei* (Geschichte des Vaterlandes), wird die heroische Darstellung des Woivods anders erreicht: 1968–1972 wird der „Held der Freiheit des Vaterlandes“ (eroul libertății patriei) durch die Großgrundbesitzer verraten. 1973 gesellen sich die sächsischen Händler hinzu. 1975 streicht man den ganzen Abschnitt, so dass die letzte Erwähnung Vlad des Pfählers seinen Sieg im Krieg gegen die Türken betrifft: er wird weder verraten, noch gefangen genommen und stirbt auch nicht.²⁷⁸

Der walachische Woivod wird also spätestens ab 1968 glorifiziert ohne dass das bereits in diesem Kontext bestehende Bild der Sachsen hiervon beeinträchtigt wird, da ihre Rolle an seiner Gefangennahme verschwiegen, respektiv gänzlich auf Matthias Corvin übertragen wird, der im gleichen Schulbuch nur am Rand als mit den sächsischen Händlern verbündet erscheint.²⁷⁹ Das Verschwin-

²⁷⁴ IGR IV '48 38, 39. IGRPR IV '50 37. IR III+IV '47 65–66. IR VII '48 62–63; '49 62–63. IR XI '48 103, 104. IRPRM '52 103, 104; '56 104, 115. IEM VI '52 209; '53 223; '54 223; '55 222; '56 291–292. IR VII '60 60, 61; '61 60, 61; '62 56. IR VIII '64 58; '65 58; '66 55; '67 55; '68 49; '69 49. IR XI '60 67–69; '60, 70–72; '62 70–72; '63 70–72; '65 71–73; '66 75–76. IR VIII '70 56, 57; '71 56, 57; '72 62–63, 64; '73 62–63, 64; '74 62–63, 64; '75 53, 55; '76 53, 55. IR XII (1) '68 106. IR XII '69 100, 101; '70 98, 99; '71 98, 99; '72 98, 99; '73 95, 96; '79 89–90

²⁷⁵ Die in den Schulbüchern vermerkten Titel sind unbekannter Herkunft. Sie entsprechen keinen der bekannten Titel wie *Van deme quaden thyrane Dracole wyde* oder *Сказание о Дракуле воеводе*.

²⁷⁶ IR XII (1) '68 115. IR '69 124; '70 122; '71 123; '72 123; '73 118; '79 113.

²⁷⁷ IVMR VIII (3) '78 55. IVMR VIII '79 141. IAMR VIII '80 140–141; '81 140–141; '82 136; '83 136; '84 136; '85 136; '86 136; '87 136; '89 136: „Izvoarele narative, indeosebi Povestirile germane despre faptele domnului, au răspândit în Europa imaginea unui domn crud, neîndurător, pentru a justifica atitudinea lui Matei Corvin, care nu a dus la bun sfârșit campania de sprijinire a domnului în lupta antiotomană din 1462. Scrise sub influența politicii lui Matei Corvin, aceste povestiri accentuează trăsăturile exclusiv negative ale domnului, ignorând calitățile sale. Dimpotrivă, alte izvoare, documentele istorice propriu-zise, ne oferă o imagine în concordanță cu adevărul istoric. Un Vlad Țepeș, domn autoritar în politica lui internă, neînduplecat cu boierii, și un luptător pentru marile idealuri de libertate ale poporului său.“

²⁷⁸ IP IV '68 95; '71 95; '71₂ 95; '73 95 vgl. IP IV '75 52.

²⁷⁹ IVMR VIII (3) '78 57. IVMR VIII '79 142. IAMR VIII '80 142; '81 142; '82 138; '84 138; '85 138; '86 138; '87 138; '89 138. 1948–1956 erscheinen die Sachsen im Zusammenhang mit einem anderen Fürsten, Michael dem Tapferen (1558–1601), dem Vereiner der drei „historischen“ rumänischen Regionen. Dieser versucht angeblich, die Sachsen mit Schenkungen von rumänischen

den der Sachsen im Rahmen der Glorifizierung Vlads kann als positiver Beitrag zum Gesamtimage der Sachsen bewertet werden.

3.6. Periodisierung: deutsche Minderheiten Rumäniens

Die Entwicklung des Image der explizit genannten deutschen Minderheiten Rumäniens, d.h. der Siebenbürger Sachsen und der Banater Schwaben sowie der angedeuteten Minderheiten wie z.B. der Bukowinadeutschen, zeigt qualitative Unterschiede zwischen verschiedenen Zeitabschnitten auf, die es wiederum ermöglichen, eine Periodisierung zu erstellen.

1948–1950 werden die deutschen Minderheiten wenig, aber eindeutig negativ dargestellt: Die Siebenbürger Sachsen sind Kollaborateure der Fremdherrscher, der Konterrevolutionäre und Hitlerdeutschlands und Klassenfeinde der rumänischen und ungarischen Bauern. Michael der Tapfere muss sich ihre Treue erkaufen. Bis 1956 wird dieses Bild bewahrt, beziehungsweise verstärkt. Die Sachsen werden als Kolonisten und Schergen der ungarischen Könige dargestellt, die gegenüber dem Rest der Bevölkerung bevorteilt sind.

Dieses Image bleibt bis 1959 bestehen. 1957–1959 wird zusätzlich die Lutherisierung der Sachsen ablehnend beurteilt. Gleichzeitig finden wir jedoch das Lob der Fähigkeiten und Tätigkeiten der Sachsen und Schwaben und die mit ihrer Lutherisierung verbundene Verbreitung gedruckter rumänischer Texte wird hervorgehoben.

Ab 1960 rückt allmählich das Los der Rumänen in den Vordergrund. Ab 1961 erscheint die Kontinuitätstheorie. Rumänische Persönlichkeiten werden hervorgehoben. Die Sachsen und Schwaben werden weiter als Kollaborateure der Fremdherrscher dargestellt. Ihre Schuld betrifft jetzt hauptsächlich ihre Privilegien und die Ausbeutung der Rumänen. Ab 1962 werden neben den reichen Sachsen auch sächsische Leibeigene genannt. Erste sächsische Persönlichkeiten werden in die Texte eingeführt, der sächsische Buchdruck erscheint weiter als wichtig für die rumänische Sprache. Somit wird das bisherige negative Bild abgeschwächt.

Ab 1964 sind die Sachsen sowohl Widersacher als Mitstreiter der Rumänen. Die Zusammenarbeit

Dörfern für sich zu gewinnen. (IR XI '48 167. IRPRM '52 176; '56 19) 1960–1966 wird erwähnt, dass die Sachsen sich Michael nach seinem Einzug in Siebenbürgen anschließen, d.h. für die von Michael gewollte Vereinigung Rumäniens eintreten. Dieses Bild wird jedoch nicht weiter ausgebaut. (IR VII '60 86; '61 86; '62 79. IR XI '60 95; '60₂ 98; '62 101; '63 101; '65 102; '66 107).

zwischen den Rumänen und den Minderheiten Rumäniens geht von den Rumänen aus, die ab 1848 allen Volksgruppen Rumäniens gleiche Rechte geben wollen, was in der neuen Verfassung von 1965 kulminiert. Sächsische Persönlichkeiten und sächsischer Buchdruck bleiben weiterhin wichtig für die rumänische Zivilisation. Das abwertende Bild wird somit wiederum gemildert.

1968 wird die rumänische Geschichte mit Figuren wie Vlad dem Pfähler oder Alexandru Ion Cuza personalisiert. Die deutschen Minderheiten erscheinen, trotz einiger beibehaltenen negativen Charakterzüge, als mit den Rumänen im gemeinsamen Kampf vereint. Sachsen und Schwaben unterstützen rumänische Freiheitsbewegungen. Zusätzliche sächsische Persönlichkeiten werden in die Texte integriert. Ab 1971 wird diese Darstellung verstärkt zu einer seit Jahrhunderten sich entwickelnden Bruderschaft stilisiert. Selbst am Widerstand gegen Hitler werden die deutschen Minderheiten beteiligt. Sächsische Persönlichkeiten werden für die Kontinuitätstheorie benützt. Der sächsische Verdienst am frühen rumänischen Buchdruck wird nicht mehr betont. 1975 wird der gemeinsame Kampf der Rumänen und der Minderheiten Rumäniens sowie die Kontinuitätstheorie weiter hervorgehoben und mit historischen Argumenten belegt. Zugleich werden die Sachsen nur noch „im Umkreis“ der siebenbürgischen Städte lokalisiert. Vlad der Pfähler wird unsterblich.

1977 wird die Wichtigkeit der Rumänen als mehrheitliche Volksgruppe Siebenbürgens unterstrichen. Die Glorifizierung Vlad des Pfählers, wie bereits die von Alexandru Ion Cuza in den Textstellen zu Carol I., wird verstärkt. Die Sachsen kämpfen mit den Rumänen für deren nationale Befreiung. 1978–1989 wird die lutherische Reform als Befreiung vom Katholizismus positiv dargestellt. Gleichzeitig verlieren die Sachsen als solche an Bedeutung. Sächsische Persönlichkeiten werden teils rumänisiert, teils für die Kontinuitätstheorie benützt. 1979 verschwindet die Wichtigkeit des sächsischen Buchdrucks für die rumänische Sprache. Ab 1977 wird Bessarabien und die Nordbukowina in die Kontinuitätstheorie miteinbezogen, was 1985 zu einer Erwähnung der dortigen deutschen Kolonisten führt.

Ab 1985 werden die Sachsen und Schwaben nicht mehr genau in Rumänien verortet. 1988 / 1989 verschwinden verstärkt spezifische Erwähnungen der deutschen Minderheiten, respektiv ihrer markanten Figuren.

Die auf qualitativer Basis erstellten Perioden für die deutschen Minderheiten sind somit:

- 1948–1956;
- 1957–1959;
- 1960–1963;
- 1964–1967;
- 1968–1976;
- 1977–1989.

4. Periodisierungen im Vergleich

Das Image der nichtrumänischen deutschen Gruppen und die Darstellung der deutschen Minderheiten Rumäniens sind qualitativ nur insofern verbunden, dass beide in der ersten Hälfte des Kommunismus' negativ dargestellt und in der zweiten rehabilitiert werden. Im Fall der deutschen Minderheiten wird das negative Bild jedoch bereits ab 1957 abgeschwächt und ab 1962 sowie verstärkt ab 1964 allmählich ins Positive verkehrt. Für die nichtrumänischen deutschen Gruppen trifft dies erst ab 1968 zu. Die negative oder positive Bewertung der deutschen Minderheiten wird auch nie eindeutig auf eine Identifizierung mit den nichtrumänischen deutschen Gruppen zurückgeführt und auch nicht umgekehrt. Die Perioden, für welche die Darstellungen beider Gruppen sowohl zeitlich als auch inhaltlich übereinstimmen sind somit nur 1948–1956 für eine einstimmige Stigmatisierung und 1968–1976 für eine komplette Rehabilitation. Dass die restlichen Epochen nicht zugleich zeitlich und inhaltlich übereinstimmen, lässt sich wahrscheinlich dadurch erklären, dass das Image der nichtrumänischen deutschen Gruppen hauptsächlich vom Bild der Bundesrepublik Deutschland, also von der Darstellung der Beziehungen zum Ausland, abhängt, während die Darstellung der deutschen Minderheiten Rumäniens vom Autoporträt der Rumänen, also von nationalen Doktrinen, wie z.B. der Kontinuitätstheorie, geprägt ist.

Die Darstellung der Deutschen und der deutschen Minderheiten in den rumänischen Schulbüchern für Geschichte und Erdkunde der 3. bis 10./12. Klasse lässt sich demnach in die folgenden Perioden einteilen:

- 1948–1950;
- 1952–1956;
- 1957–1959;
- 1960–1963;
- 1964–1967;
- 1968–1976;
- 1977–1989.

1948–1956 werden die deutschen Gruppen insgesamt als kapitalistisch, militaristisch und imperialistisch dargestellt. Die einzige Ausnahme bildet die DDR.

1957–1967 wird dieses Bild beibehalten. Einige Elemente zur Aggressivität der deutschen Gruppen entfallen. Die Bundesrepublik bekommt ein eigenes Kapitel in den Schulbüchern für Erdkunde. 1965, im Jahr der Gründung der Sozialistischen Republik Rumänien, verliert die Sowjetunion ihre bisherige gewichtige Rolle während die Handelsverbindungen zwischen Rumänien und der Bundesrepublik erwähnt werden.

1968–1976 werden vom Bild von 1948–1956 noch einzelne negative Aspekte bewahrt. Ein Zusammenleben zwischen deutschen Gruppen und Rumänen wird jedoch am Beispiel der Deutschritter als möglich dargestellt. Die Bundesrepublik wird bei ihrem wahren Namen genannt, ihre SPD-FDP Koalition hervorgehoben und ihr positives Image größtenteils rehabilitiert. Die DDR hingegen verliert ihre Stellung als deutsches Musterland.

1977–1989 werden die sozialen Fortschritte in der Bundesrepublik sowie die Entspannungspolitik zwischen der Bundesrepublik und der DDR gelobt. 1983 wird die Aufnahme der diplomatischen Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Sozialistischen Republik Rumänien erstmals erwähnt. Andererseits wird hervorgehoben, dass die Deutschritter keinen Einfluss auf die Zivilisation Siebenbürgens gehabt haben, was der Darstellung zwischen 1948 und 1966 ähnelt.

Diese Perioden lassen sich in die Periodisierung eingliedern, die Dinu C. Giurescu für den kommunistischen Unterricht im Allgemeinen erstellt hat.²⁸⁰ Es ist somit anzunehmen, dass sich die Darstellung der Deutschen und der deutschen Minderheiten Rumäniens in den rumänischen Schulbüchern des Kommunismus' hauptsächlich aus innerpolitischen Gründen veränderte. Die genauen Motive dieser Entwicklungen müssten jedoch anhand der in Staatsarchiven befindlichen offiziellen Richtlinien weiter erforscht werden.

²⁸⁰ Dinu C. Giurescu, *Învățământul în România între anii 1948 și 1989*. Disertație susținută cu ocazia ceremoniei a titlului de Doctor Honoris Causa al Universității din Craiova, 22 noiembrie 2001 (http://www.ucv.ro/pdf/international/informatii_generale/doctor_honoris/68.pdf 06.04.2014)

ABKÜRZUNGEN

G = Geografie
 GC = Geografia continentelor
 GEGE = Geografie economică generală (Experimental)
 GEORBrașov = Geografia regiunii Brașov
 GEORStalin = Geografia regiunii Stalin. Stalin (Brașov)
 GEOJBrașov = Geografie. Județul Brașov
 GEOJMureș = Geografie. Județul Mureș
 GEP = Geografia economică și politică
 GEPOP = Geografia economică și a populației
 GEPFUS = Geografia. Geografia economică și politică a țărilor de peste hotare (fără U.R.S.S.)
 GPC = Geografie pentru clasa a... / Manual de Geografie pentru clasa a...
 GRPR = Geografia Republicii Populare Române / Geografia R.P.R.
 GRSR = Geografia Republicii Socialiste România
 IAM = Istoria antică și medie
 IAMR = Istoria antică și medie a României
 ICR = Istoria contemporană a României
 ICR...PCR = Istoria contemporană a României, a mișcării muncitorești democratice și revoluționare, a partidului comunist român (1918–1978)

IEM = Istoria Evului Mediu
 IGR = Istoria și geografia României
 IGRPR = Istoria și Geografia R.P.R.
 IM = Istoria modernă
 IMC = Istoria modernă și contemporană
 IMR = Istoria modernă a României
 IP = Istoria Patriei
 IPGRPR = Istoria pământului și geologia R.P.R.
 IR = Istoria României / Istoria României
 IRPR = Istoria R.P.R.
 IRPRM = Istoria R.P.R. Mediu
 IUAM = Istorie universală antică și medie
 IUAMME = Istorie universală antică și medie (Manual experimental)
 IUMC = Istorie universală modernă și contemporană
 IVMR = Istoria veche și medie a României
 LRIR = Limba română și Istoria României
 LRIRPR = Limba română și Istoria R.P.R.
 PFILAM = Probleme fundamentale ale istoriei lumii antice și medievale
 PFILMC = Probleme fundamentale ale istoriei lumii moderne și contemporane

MUZELOGIE, MUZEOGRAFIE,
RESTAURARE, CONSERVARE, VARIA

METODĂ DE RECONSTITUIRE A CONSTRUCȚIILOR, D-1, PE BAZA DATELOR ARHEOLOGICE

*Mihai-Corneliu Popovici Donici**

Cuvinte cheie: *arhitectură, neolitic, reconstituire, arheologie*
Keywords: *architecture, neolithic, reconstitution, archeology*

The method of reconstructing the structures, D-1, based on archaeological data (Abstract)

There isn't an actual standardized method of restoring constructions according to the data obtained from the archaeological research. The author suggests a method that is based on two stages:

1. Obtaining the information
2. The geometrical determination of the restoration

The architecture is influenced by three dual environments: the geo-climatic environment, the techno-economic environment and the socio-cultural one.

Six data sheets are needed in the first stage: geographic, climatic, technical, economic, social, cultural and addenda with the existing structured information. Qualified personnel – such as an architect – can restore a geometrically determined construction based on these sheets, drawing up the following plans at a scale of 1:100, 1:50, according to the building's size as follows: foundation plan, ground floor plan, floors plan, roof plan, distinguishing areas – at least two, facades – at least four and scaled axonometric. It is required that the refurbished building undergo a structural behavior analysis, made by a construction engineer, in order to verify the durability and faultlessness of the restoration. The restoration must have the report of the archaeologist who provided the main data.

Stadiul existent al reconstituirilor de construcții în arheologie

În stadiul actual, reconstituirile arheologice pentru construcții sunt executate de desena-tori cu calificare incertă, pe baza unor date arheologice nesistematizate, concretizate în axonometrii descompuse sau perspective, nedeterminate geometric. Pentru reconstituirea de obiecte: unelte, vase, bijuterii, sculpturi, tehnica de înregistrare și reconstituire este mai bine definită, cuprinzând în mod standard două vederi: frontală și laterală și secțiune caracteristică, ele putând determina geometric obiectele.

Vom prezenta câteva exemple de reconstituiri pentru construcții, din literatura de specialitate, cuprinse în planșele 1–3.

Descrierea metodei

Metoda propusă cuprinde două faze:

1. Obținerea informației

Arhitectura este determinată de trei medii duale:

- mediul geo-climatic
- mediul tehnico-economic
- mediul socio-cultural

Este, așadar, necesară întocmirea a șase fișe de date:

Informații geografice

Construcțiile sunt amplasate într-un mediu geografic cu caracteristici care pot fi bine precizate, ele determinând condițiile față de care trebuie să se asigure protecția.

- amplasamentul geografic – poate fi precizat exact prin coordonatele locului: latitudinea și longitudinea
- amplasamentul în cadrul continentului – sunt necesare a fi precizate continentul și poziția în cadrul continental, care poate fi centrală sau maritimă, aceasta având influențe majore asupra mediului local.

* Universitatea Politehnică Timișoara, Facultatea de Arhitectură, str. Traian Lalescu nr. 2 a, mihai.donici@gmail.com.

- relieful – influențează major mediul local, acesta putând fi: țărm de râu sau mare, câmpie, deal, munte etc.

- cursuri de apă – în general, așezările omenești se amplasează în apropierea unor surse de apă dulce. Indispensabile vieții umane, acestea pot fi: izvoare, pâraie, râuri, fluvii, lacuri, țărmuri de mare cu surse de apă dulce adiacente.

- sisteme vegetative – locul geografic prezintă un anumit sistem vegetativ care poate influența existența umană. Acestea pot fi: țărmuri de mare, lunci de râuri, savane, câmpii, stepe, pășuni, păduri cu diverse caracteristici.

- materiale locale pentru construcții – locul geografic oferă o gamă specifică de materiale brute pentru construcții care pot fi: lemn și fibre vegetale, pământ cu diferite caracteristici, roci cu diferite caracteristici, apă.

- informații suplimentare – pot fi oferite de cercetările arheologice care precizează mai bine cadrul geografic al amplasamentului construcțiilor și care nu au fost cuprinse în datele standard.

Informații climatice

Clima locului de amplasare a construcțiilor precizează condițiile concrete față de care acestea trebuie să ofere protecție.

- climat estimat – pentru diferitele perioade istorice există informații climatice din ce în ce mai bine precizate

- regimul anotimpurilor – datorită înclinației axei pământului, coroborată cu orbita eliptică a planetei în jurul soarelui, și în funcție de latitudinea pe globul terestru, putem avea diferite anotimpuri, cu 2 sau 4 perioade, care prezintă condiții diferite.

- temperaturi anuale – este necesar să se precizeze următoarele seturi de temperaturi:

temperaturi medii: – anuale, lunare

temperaturi extreme: – anuale, lunare

- regim pluviometric – trebuie precizat regimul pluviometric pe anotimpuri, cu cantități medii, maxime și minime. Pot fi precizate formele de precipitare a apei: ceață, ploaie, grindină, lapoviță, ninsoare, precum și perioadele de existență a apei în formă lichidă, peste 0 grade, și îngheț sub 0 grade.

- informații suplimentare – pot fi oferite prin cercetări specifice ale arheologilor sau climatologilor

Informații tehnice

arhitectura se edifică folosind materiale de construcție prelucrate cu unelte specifice, după tehnici și tehnologii, dezvoltate într-o știință a construirii, acumulată de civilizațiile umane.

- materiale de construcție procesate – față de materialele de construcție brute, oferite de mediul geografic, civilizațiile umane dezvoltă tehnologii de prelucrare a resurselor naturale în materiale de construcție procesate care pot fi: cărămizi de lut, cărămizi ceramice, piatră brută sau fasonată, material lemnos debitat și prelucrat, sticlă, metale, materiale plastice, materiale compozite.

- uneltele existente – evoluția rasei umane este determinată de capacitatea de a se adapta la mediu, dezvoltând un complex de unelte. Sistemele de unelte folosite de o civilizație în domeniul construcțiilor determină capacitatea de prelucrare și procesare a materialelor brute. Studiile arheologice întocmesc uzual fișe cu unelte descoperite, care pot fi anexate fișelor de reconstituire, oferit informații esențiale despre capacitatea de prelucrare.

- tehnici și tehnologii disponibile – modalitățile de folosire a uneltelor se acumulează în tehnici și tehnologii de punere în operă a materialelor.

- informații suplimentare – pot apărea informații atipice din cercetările arheologice care pot influența tehnica de construire.

Informații economice

Sistemul economic prin care se obțin resursele necesare comunităților umane se poate baza pe: vânătoare, pescuit, culegerea de plante comestibile din natură, legumicultură, agricultură extensivă, agricultură cu rotația culturilor, creșterea animalelor, meșteșuguri, industrie, agricultură intensivă, postindustrie, respectiv sisteme mixte care combină două sau mai multe îndeletniciri.

- resurse disponibile – folosite de sistemele economice, pornesc de la materialele oferite de mediul geografic sau obținute prin comerț, dar cuprind și produse prelucrate în cadrul diferitelor sisteme economice.

- forța de muncă – identifică persoanele implicate în construcții și specializările existente

- informații suplimentare – care nu au fost cuprinse în schema de bază, pot fi adăugate în faza culegerii de date, care pot influența construcțiile

Informații sociale

- date ergonomice despre populație – care se obțin prin studierea osemintelor umane, constituite în statistici, despre înălțimile medii, maxime și minime, masculine și feminine. Acestea constituie o informație fundamentală pentru dimensiunile construcțiilor care se reconstituie, cu atât mai mult cu cât datele despre înălțimile construcțiilor cercetate sunt foarte rare.

- organizarea socială a comunităților – evidențiază necesitățile constructive, funcțiunile, precum și modalitățile de organizare interioară a edificiilor.

- sistemul familial – precizează dimensiunile clădirilor de locuit, numărul de persoane, generațiile dintr-o familie, ierarhiile și modul de funcționare intern, precum și sarcinile indivizilor.

- sistemele religioase – la începuturile umanității, sistemele religioase concentrau concepțiile comunității despre înțelegerea realității, dar aveau și caracter normativ: etic, social, calendaristic și chiar alimentar.

Societatea industrială, datorită rigorii necesare funcționării ei, favorizează cunoașterea științifică, bazată pe predictibilitate, experiment și verificare, fapt care aduce un nou mod de înțelegere a realității, laicizarea vieții cotidiene, precum și a funcțiunilor sociale și a locuirii.

- obiceiuri alimentare – modul de preparare a hranei reprezintă de asemenea un factor important în constituirea tipologiei locuirii. Obținerea produselor vegetale și animale, trecerea de la faza de culegători – vânători și până la etapa de agricultori- crescători de animale, relativ recentă în istoria umanității, respectiv 10 000 de ani, față de aproximativ 2 milioane de ani de evoluție a rasei umane, produce un impact decisiv asupra organizării locuirii, respectiv sedentarizarea.

- informații suplimentare – în cadrul informațiilor sociale pot apărea date atipice, care pot influența organizarea locuirii.

Informații culturale

Pornind de la definiția lărgită a culturii, înțelegem ca totalitatea informațiilor care nu se transmit genetic (în arheologie se folosește chiar denumirea de cultură locală, ex vezi Cultura Cucuteni, Cultura Vinca etc), informațiile culturale sunt foarte diverse. Pentru că am încercat structurarea lor în 3 medii duale, informațiile culturale propriu-zise se pot înțelege în varianta specifică ca ocupându-se de sistemele filosofice și de modalitățile creative de utilizare a uneltelor, respectiv manifestările artistice.

- sisteme filosofice – implicite sau explicite, ele exprimă modalitate prin care o civilizație se înțelege, ceea ce poate avea impact direct sau indirect asupra fenomenului construirii.

Antichitatea greacă, "leagănul civilizației europene", începe un proces de autonomizare a sistemelor filosofice față de cele religioase, gândirea logică și analitică separându-se de cunoașterea revelativă. Apar astfel gânditori laici, școli filosofice

care generează o altă modalitate de înțelegere a realității. Impactul asupra societății este la început destinat unui grup de inițiați care pot transmite societății în ansamblu o modalitate complexă de cunoaștere și apoi paralelă cu sisteme religioase. Încă neștiințifică, tipurile de înțelegere filosofică pun bazele cunoașterii demonstrabile și verificabile.

Influențele asupra construirii sunt subtile, prin schimbarea modului de raportare la existență, sau directe, prin dispariția sanctuarelor, spațiilor destinate zeităților, renunțarea la ritualurile de fondare, edificare sau inaugurare.

- manifestări artistice

Utilizarea creativă a uneltelor în exprimarea aspirațiilor comunităților generează arta. Concordanța fond-formă determină valoarea artistică.

Arhitectura este una dintre cele șapte arte clasice, alături de pictură, sculptură, design, muzică, dans și teatru-literatură.

Arhitectura poate integra pictura, sculptura sau designul sau poate găzdui manifestări muzicale, dansul și teatrul, având un rol sincretic.

Arhitectura exprimă social statutul și posibilitățile financiare ale utilizatorului, dar ea cuprinde la interior obiecte necesare existenței confortabile a locatarilor, exprimând, de asemenea, și statutul cultural.

Artele atipice: culinare, vestimentație, loisir... pot avea de asemenea un impact semnificativ în arhitectură și organizarea spațiului interior. Artele noi: cinematograful, artele video, instalațiile... generează spații arhitecturale specifice sau pot pătrunde în interiorul spațiilor de locuit în procesul revenirii unor funcțiuni preluate de către societatea în perioada industrială.

- informații suplimentare – perioada postindustrială generează noi instrumente a căror utilizare creativă determină apariția unor arte surprinzătoare, din ce în ce mai sincretice, care pot influența semnificativ spațiul construit (exemplu: cinematograful 4D care presupune amenajări tehnologice complexe).

Analiza istorică și prefigurarea direcțiilor de evoluție sunt menționate întrucât metoda de reconstituire a construcțiilor se dorește a fi generalizată, pentru toate epocile istorice, urmele arheologice și informațiile existente fiind din ce în ce mai exacte.

Informația bine structurată poate fi adăugată prin fișe anexe, care pot cuprinde: hărți, planșe cu unelte, sistem constructive, grafice climatice, obiecte de artă...

2. Determinarea geometrică a reconstituirii

O construcție este determinată geometric atunci când se pot întocmi toate planurile orizontale, cel puțin 2 secțiuni caracteristice, toate fațadele, la o scară adaptată dimensiunilor construcției, respectiv 1:100, 1:50.

Reconstituirea trebuie făcută de o persoană calificată, arhitect, care are informații în domeniile construire, istoria arhitecturii, reprezentare geometrică. Este necesară întocmirea următoarelor planșe:

- plan fundații – bazat pe planul de săpătură arheologică

- planuri nivele

- plan acoperiș

- secțiuni caracteristice

- fațade

- opțional, axonometrie la scară

Datele certe vor fi reprezentate grafic cu linie continuă.

Datele prezumate vor fi reprezentate grafic cu linie punctată.

Construcția reconstituită va fi supusă unei analize de comportament structural realizate de un inginer constructor, cu care se va colabora și în etapa efectuării reconstituirii pentru a se verifica stabilitatea și corectitudinea reconstituirii.

Construcția reconstituită va fi analizată de arheologul împreună cu care s-a făcut, subliniindu-se aspectele certe și estimările operate.

Metoda va prezenta următoarea alcătuire, care va fi ilustrată în modelul anexat:

- fișă de identificare

- fișe de date – 6 fișe

- anexe

- planșe reprezentare

- analiză structurală

- analiză arheologică

Prin metoda propusă se urmărește identificarea datelor cunoscute care contribuie la o corectă reconstituire a construcțiilor, pornindu-se de la săpături arheologice și care să beneficieze de cunoștințele acumulate despre perioada respectivă.

RECONSTITUIRE ARHEOLOGICĂ FIȘĂ IDENTIFICARE

Titlul:

Amplasamentul:

Estimare temporală:

Autor date:

Autor reconstituire:

Parte scrisă:

fișă de date

- geografice

- climatice

- tehnice

- economice

- culturale

- anexe

Parte desenată:

- planuri

- secțiuni caracteristice

- fațade

- axonometrie

FIȘĂ INFORMAȚII GEOGRAFICE

Amplasament geografic

Amplasament în cadrul continentului

Relieful

Cursuri de apă

Sisteme vegetative

Materiale locale pentru construcții

Informații suplimentare

FIȘĂ INFORMAȚII CLIMATICE

- Climat estimat

- Anotimpuri

- Temperaturi medii anuale
maxime
minime

- Regim pluviometric

- Organizare socială

- Informații suplimentare

- Sistem familial

INFORMAȚII TEHNICE

- Sistem religios

- Materiale de construcții procesate

Obiceiuri alimentare

- Unelte existente (plus fișe anexe)

Informații suplimentare

- Sisteme constructive (plus fișe anexe)

INFORMAȚII CULTURALE

- Tehnici și tehnologii disponibile

- Sisteme filosofice

- Informații suplimentare

- Manifestări artistice (plus fișe anexe)

pictură

sculptură

arhitectură

muzică

dans

arte decorative

INFORMAȚII ECONOMICE

- Sistem economic (vânătoare, pescuit, cules, agricultură extensivă/intensivă, meșteșuguri, industrialism, postindustrialism)

Informații suplimentare

- Resurse disponibile

MODEL PLANȘĂ DE ARHITECTURĂ

- Forța de muncă

Legendă

Informații suplimentare

_____ Informații certe

----- Informații estimate

INFORMAȚII SOCIALE

- Date ergonomice despre populație

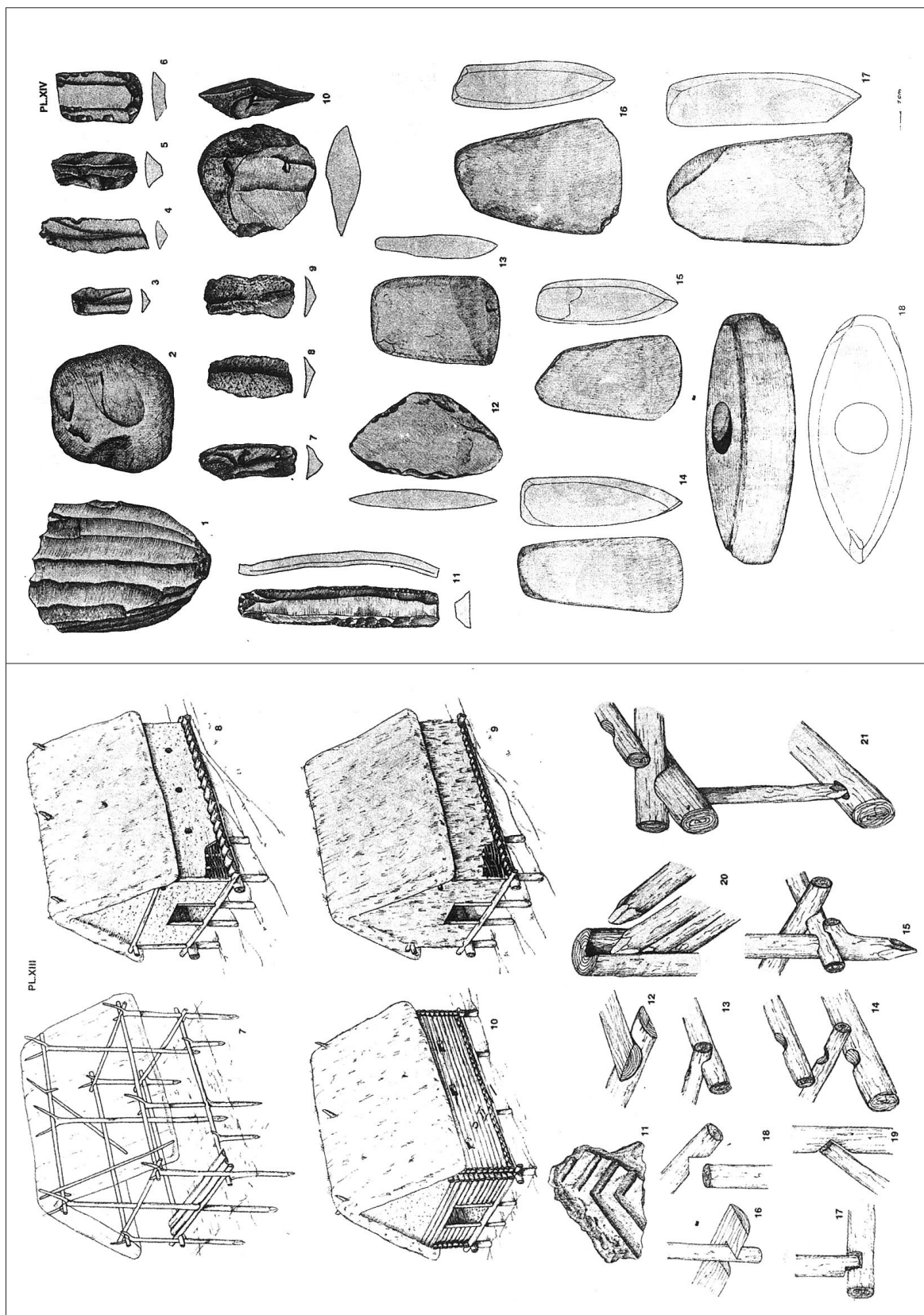
- înălțimi medii – bărbați -----femei-----

- greutate medii – bărbați -----femei-----

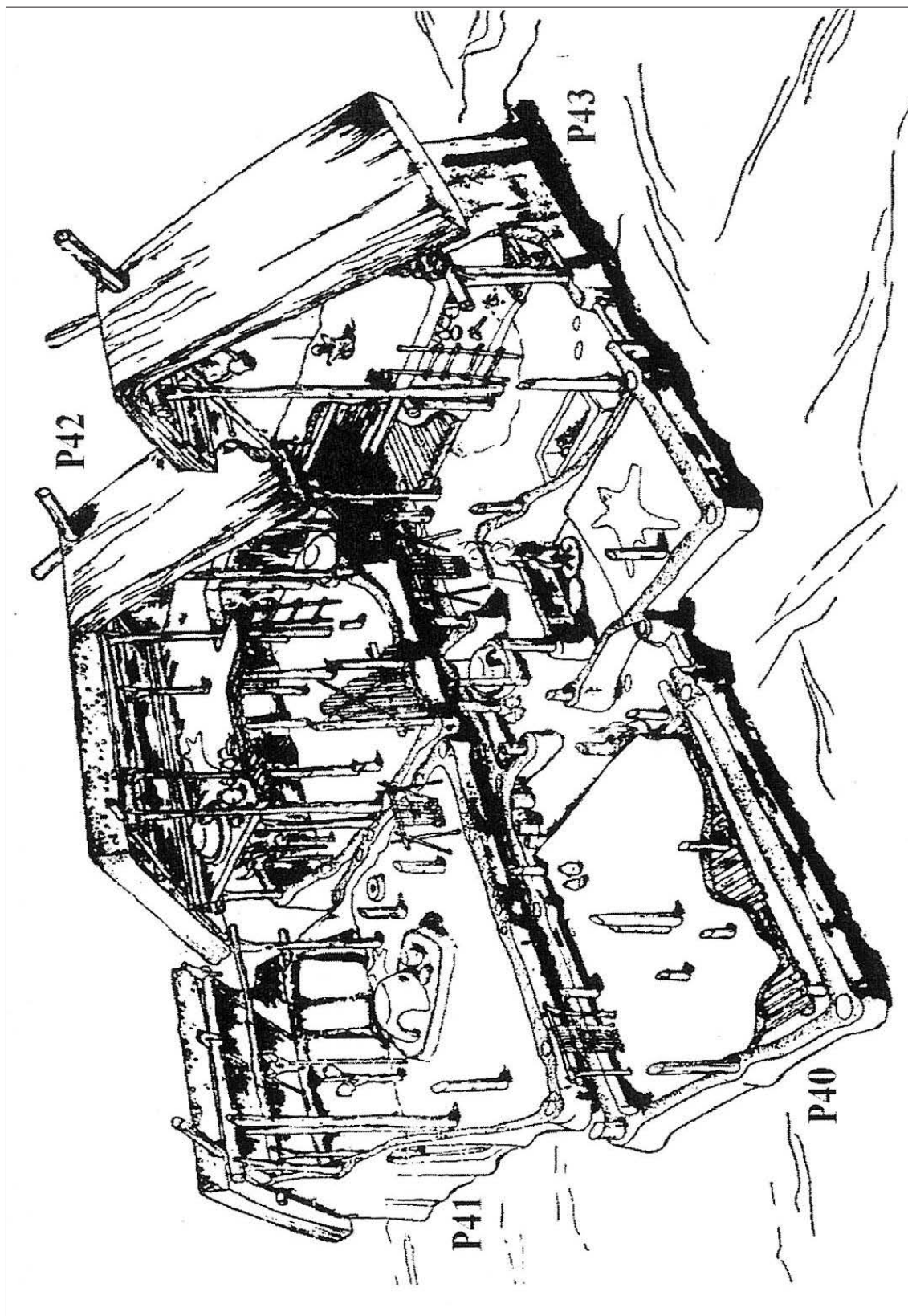
- speranța de viață – bărbați-----femei-----

- mortalitatea infantilă – bărbați-----femei-----

Reconstituire construcție	Arheolog
Perioada	Arhitect
Localizare	Planșa
Funcțiune	Scara 1:50; 1:100

Pl. 1. I. Paul, *Cultura Perrești*, București (1992), planșa XIII – reconstituiri axonometrice și sisteme de îmbinare, planșa XIV – unelte neolitice din piatră.

Pl. 2. C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România. Neoliticul*, Iași (2006). Figura III.b. 102. Partea, blocul P 17-43, axonometrie descompusă.

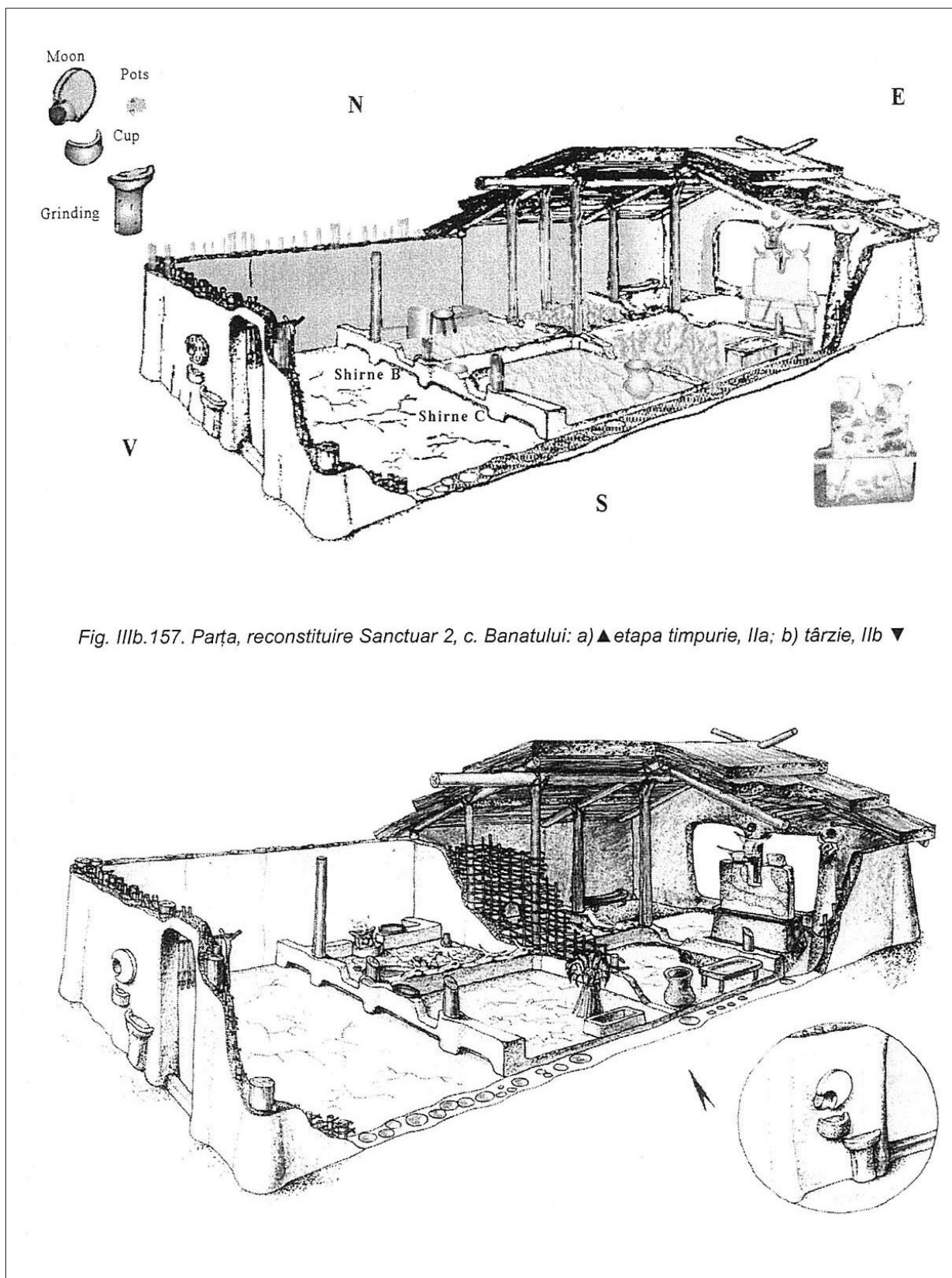

Fig. IIIb.157. Parța, reconstituire Sanctuar 2, c. Banatului: a) ▲etapa timpurie, IIa; b) târzie, IIb ▼

Pl. 3. C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România. Neoliticul*, Iași (2006).
 Figura III.b. 157. Parța, reconstituire sanctuar 2, c. Banatului a. etapa timpurie, II a; b. târzie, II b – reconstituiri în perspectivă descompuse, cu detalii caracteristice.

INTERNATIONAL EXHIBITION “THE VIKINGS”, BERLIN, 10.09.2014 – 04.01.2015

*Alexandru Szentmiklosi**

On 10 September 2014, in Berlin, it was opened one of the most impressive exhibitions devoted to the inhabitants of the north of Europe, who had become famous in history under the name of Vikings. Skilled warriors and seamen, agriculturalists and farmers, but also capable craftsmen, the Vikings dominated both north of Europe and the coasts of the Baltic Sea reaching, across Russia, to the Byzantine empire in the 9th – 11th centuries. The settlements on the coasts of Greenland and of the North America made evident the Vikings' venturesome spirit.

From the Central Europe direction, the Vikings appeared as a phenomenon from the northern periphery of this geographical area. From another point of view, we find Scandinavia within the centre of a large network of commercial and diplomatic contacts that was stretching from the west, from the North America, to the Middle Orient. The Vikings conquered large areas of the British Isles, traversed the Atlantic and formed the first state on the territory of the actual states Ukraine, Belarus and Russia: Kievan Rus'.

Nowadays, the Vikings' image is associated with violence. This image is owed, to a large extent, to their numerous raids for the purpose of plunders. This exhibition reveals also aspects of the northern religion in transition to Christianity, of commerce and of formation of the Viking kingdoms.

The international exhibition, the first one of such wide-spreading in the last twenty years, was the result of a productive cooperation among the National Museum of Denmark from Copenhagen (Nationalmuseet), British Museum from London and Museum for Prehistory and Early History from Berlin (Museum für Vor- und Frühgeschichte der Staatlichen Museen zu Berlin). The exhibition was housed by the famous historical monument Martin-Gropius-Bau (Berlin-Kreuzberg). To

increase the interest of the large audience in the exhibition “The Vikings”, its opening was preceded by a short voyage of the warship “Sea Stallion from Glendalough”, upstream along the river Spree. The vessel, a replica of the Viking warship Skuldelev 2 (found in 1962 in the fjord Roskilde), is famous for the round journey from Roskilde-Dublin (2007–2008), which represented the culmination of 25 years of research in the domain of experimental archaeology.

The exhibition opening took place in Abgeordnetenhaus of Berlin (the State Parliament of Berlin). The guests were welcomed by a reenactors team (Pl. I/2). The first speech was held by Prof. Dr. Hermann Parzinger (the President of the Prussian Cultural Heritage Foundation). Then, there followed the president of Germany, Mr. Joachim Gauck (Pl. I/2), and Her Majesty Margrethe II of Denmark, whose love for archaeology is emphasized also by her academical education in prehistorical archaeology. Prof. Dr. Matthias Wemhoff (the director of the Museum for Prehistory and Early History from Berlin) had the concluding remarks.

The exhibition “The Vikings” gathered over 800 items belonging to museum collections of 23 European institutions (Denmark, England, Germany, Sweden, Norway, Scotland, Ireland, Russia, Poland). These exhibits are representative for the most important aspects of Vikings' life. The museum artifacts are thematically displayed. They are grouped around the central room of the Martin-Gropius-Bau, where there was exhibited the largest Viking warship ever discovered: Roskilde 6 (Pl. II/1).

Roskilde 6 is a spectacular warship that could have transported about 100 persons. The 37-metre-long ship was built in the south of Norway after the year 1025. It was one of the warships that had been deliberately sunk so to protect the access to the fjord Roskilde. This vessel is the centrepiece of

* Muzeul Banatului Timișoara, P-ța Huniade nr. 1; e-mail: szentmiklosi@yahoo.com.

the exhibition from Berlin. For the Vikings, the warships played a very important role in all the domains of activity. The Viking warships served as means of transport and commerce, as weapon, as symbol of power, but also as a religious symbol.

The objects of the exhibition illustrate a part of each aspect of Vikings' every day life. They were grouped following a plan of themes, as for example "Contacts and Exchange", "War and Conquest", "Belief and Ritual" and "Power and Dominion".

In the thematic strand "Contacts and Exchange", the displayed artifacts concern navigation, that was a means through which the Vikings established not only commercial links, but also communication canals both diplomatic and of cultural ideas.

Directly connected to the centrepiece of the exhibition, the warship Roskilde 6, the exhibition strand called "War and Conquest" groups together the weaponry characteristic to the Viking Warriors (Pl. II/2). Even if the armament eloquently illustrates the reasons for which the Vikings had become famous in the early European Middle Ages, the exhibitions points out that the northern people were not always victorious in their plunder and conquest campaigns. To illustrate a dark episode of a failed plundering expedition, there was graphically recreated the famous mass grave from Ridgeway Hill (near Weymouth, Dorset) where there were discovered 54 dismembered skeletons and 51 skulls. The human remains are considered as belonging to the Vikings captured within a plundering expedition and executed by the Anglo-Saxon locals during the 10th century-beginning of the 11th century (Pl. III/1). At the same time, this strand of exhibition insists on the fact that the Viking warriors were a modest segment in the Scandinavian society because they were rather farmers, fishermen and agriculturists.

Another representative strand of the exhibition was "Power and Dominion", where the Viking kings' and rulers' language of power is distinguished. Roskilde 6 is such a symbol of power through its dimensions and quality of its construction. The warship was very likely the property of a king or of an important ruler (Pl. III/2).

Another exhibitional strand was that one related to "Faith and Ritual", where the exhibits are tightly connected with the exhibited warship. In the Viking society, the boats and the warships from the every day life are linked to the journey to the afterlife, another perspective on the spiritual life.

A last strand of the exhibition is constituted by a generous area in which a shipyard was reconstituted, its central item being the keel of a ship in construction. Visitors can follow, in real time, the process of construction of a Viking warship. The presence of the master carpenter with tools characteristic to that period of time, the sawdust and the component parts of the ship in different stages of finishing constitute a synthesis of the historical information present in the exhibition and an excellent lesson of knowledge both for pupils/students and for history amateur grown-ups.

If the ship Roskilde 6 is the central reference element of the exhibition, another liant is constituted by the wood of which was made both the Viking warship, and the exhibition scenery. Several items were exhibited in niches made of beams faceted carved and decorated to the exterior with motifs specific to the Vikings. The symbols of those peoples permanently accompany the visitor during the exhibitional tour.

The way of lighting the exhibition was an artificial one because the lamps and the light spots assured a luminosity sufficient for admiring the exhibits. The semi-darkness created in several exhibition strands were proper to its theme, interweaving with the message transmitted through the symbols present on the archaeological artifacts, but also of the scenery elements that successfully recreated part of the atmosphere of the Viking societies.

The exhibition labels were bilingual (in German and in English). This fact confirmed the international character of this exhibition designed not only for the Berlin inhabitants, but also for the tourists who do not lose any opportunity to visit such an exceptional exhibition. Beside these labels, the folders and the exhibition catalogues completed the way of transmitting cultural and scientific information from this exhibition.

The exhibition "The Vikings" rebuilds part of history of Scandinavian peoples. This page of regional history of Europe is, by means of the exhibited artifacts, an exemplary illustration of the links among different corners of Europe, apparently isolated one by the other. Also from this point of view, the exhibition "The Vikings" proves to be a reference point in the European museography based on research, collaboration and innovation. The last, but not the least, the exhibition proves the real support and involvement of the state in the cultural politics.

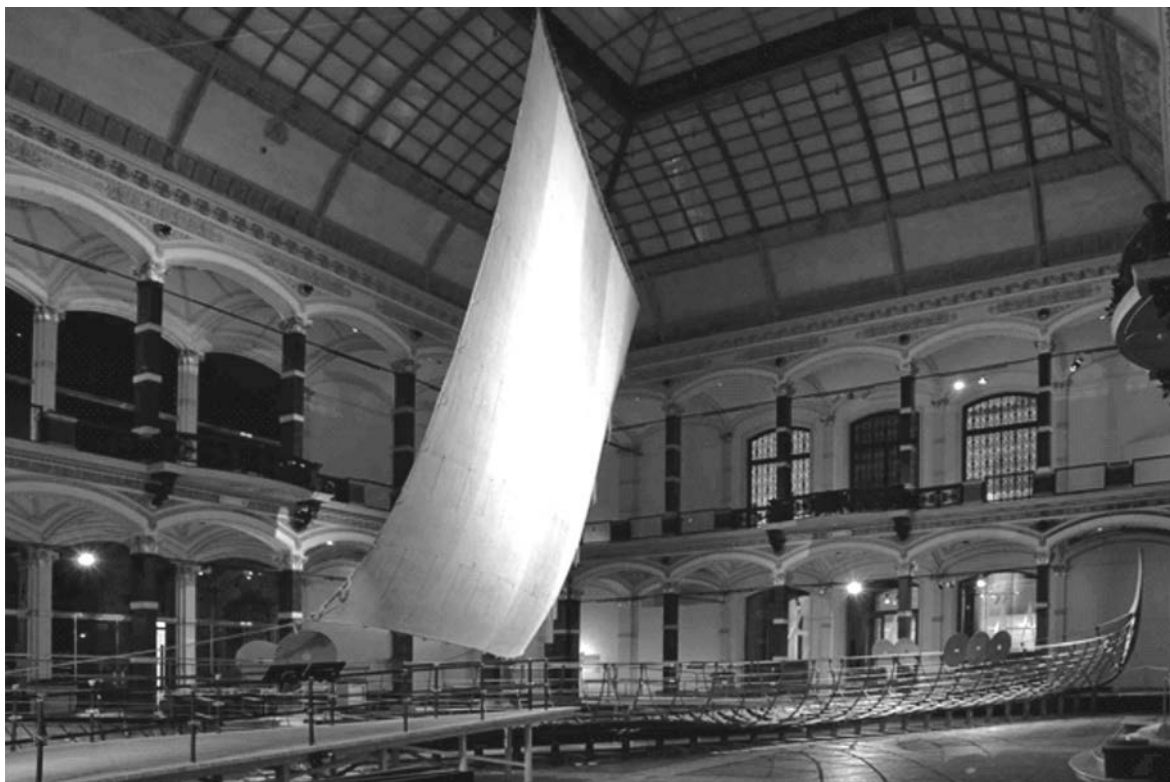

1

2

Pl. I. 1 – Historical reenactors who do the introduction into the exhibition atmosphere; 2 – The opening speech held by the president of Germany, Joachim Gauck.

1

2

Pl. II. 1 – The warship Roskilde 6, exhibited in the atrium of the building Martin-Groupius-Bau; 2 – Cases with swords characteristic to the Viking warriors.

1

2

Pl. III. 1 – Vikings executed by Anglo-Saxons, discovered in the mass grave from Ridgeway Hill (Great Britain);
2 – Jewelry and artifacts that illustrate the Viking elit's power.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE ABREVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

- I ACIEBSEE – Actes du premier Congrès International des études balcaniques et sud – est européens, Sofia, 1969.
- II ACIT – Actes du IIe Congrès International de Thracologie, București, 1980.
- AAA – Athens Annals of Archaeology, Atena.
- AAH – Acta Archaeologica Hungaricae, Budapesta.
- AAR – Analele Academiei Române, București.
- AAWG – Abhandlungen der Akad. D. Wissenschaften in Göttingen. Phil-hist Kl. Göttingen
- ACMIT – Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania, Cluj.
- ActaArchCarp – Acta Archaeologica Carpathica, Cracovia.
- ActaArchHung – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.
- ActaArchKopenhagen – Acta Archaeologica, Copenhaga.
- ActaHartghitensia – Acta Harghitensia, Miercurea Ciuc.
- ActaMN (AMN) – Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
- ActaMM – Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui.
- Actes du VIIIe Congrès... – Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Beograd, 9 – 15 septembre 1971, vol. III, Rapports et Corapports, Beograd, 1973.
- ActMuz – (Din) Activitatea muzeelor, Cluj-Napoca.
- ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău.
- ActaMS – Acta Musei Septemcastrensis, Sibiu.
- ActaTS – Acta Terrae Septemcanstrensis, Sibiu.
- ADATTÁR – Dr. Baróti Lajos, Adattár Délmagyarország XVIII századi történetéhez, I–III, Timișoara, 1893–1896.
- AÉ – L'Année Épigraphique, Paris.
- AEA – Archivo Español de Arqueología, Madrid.
- AEM – Archaeologische-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Viena.
- AFB – Aktuelle Fragen der Bandkeramik, Székesfehérvár.
- AfÖG – Archiv für Kunde Österreichischer Geshichtsquellen, Viena.
- AH – Acta Historica, Budapesta.
- AICS – Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane, Sibiu.
- AIIC – Anuarul Institutului de Istorie, Cluj-Napoca.
- AIO – Anuarul Institutului de Istorie Orală, Cluj-Napoca.
- AISC – Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj-Napoca.
- AJA – American Journal of Archaeology, Baltimore.
- AK – Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz.
- AlbaRegia – Alba Regia. Annales Musei Stephani regis, Székesfehérvár.
- AlbCat – Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren. Ausstellung Katalog, Mainz am Rhein, 1989.
- Aluta – Aluta, Sfântu Gheorghe.
- Anale UCDC – Analele Universității Creștine “Dimitrie Cantemir”, Seria Istorie, București
- AnB (S.N.) – Analele Banatului, Serie nouă, Timișoara.
- AnUA – Annales Universitatis Apulensis, Alba Iulia.
- ANRW – Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, New-York / Berlin.
- AnStUniv – Analele Științifice ale Universității “A.I. Cuza”, Iași.
- Antaeus – Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
- AntHung – Antiquitas Hungarica, Budapesta.
- Antiquitas – Antiquitas. Anhandlungen zur Vor- und Frühgeschichte zur klasischen und provinzial Römischen Archäologie und zur Geschichte des Altertums, Bonn.
- Antiquity – Antiquity, Cambridge, Newbury.
- Anthropozoologica – Anthropozoologica. Bulletin de l'Association l'Homme et l'Animal, Société de Recherche Interdisciplinaire, Paris.
- Anthrozoös – Anthrozoös. Journal of the International Society for Anthrozoology.
- AO, S.N. – Arhivele Olteniei, Serie Nouă, Craiova.
- AÖ – Archäologie Österreichs, Viena.
- APA – Acta Praehistorica et Archaeologica, Berlin.
- Apulum – Apulum, Alba Iulia.
- AR – Archaeologické Rozhledy, Praga.
- ArbeitsblRest – Arbeitsblätter für Restauratoren, Bamberg – Mainz.
- ArchÉrt – Archaeologiai Értesítő, Budapest.
- Argintul antic – ***, *Antique Silver from Serbia. Exhibition of National Museum of Belgrade, November 1996 – January 1997 / Argintul antic din Serbia. Expoziție a Muzeului Național din Belgrad, Noiembrie 1996 – Ianuarie 1997*, București, 1996.
- ARou – Archaeometry in Roumania, București.
- ArchAustr – Archaeologia Austriaca, Viena.
- ArchÉrt (AÉ) – Archaeologiai Értesítő, Budapest.
- ArchHung – Archaeologia Hungarica, Dissertationes Archaeologicae Musei Nationalis Hungarici a Consilio Arcaeologorum Academiae Scientiarum Hungaricae redactae. Budapesta
- Archivi – Archivi di Arte Prehistorica, Brescia.
- ArchJug – Archaeologia Jugoslavica, Belgrad.
- ArchKözl – Archaeológiai Közlemények, Budapest.
- ArchMéd – Archéologie Médiévale, Caen.
- ArchPolona – Archaeologia Polona, Wrocław-Varșovia-Cracovia.
- ArchRozhl – vezi, AR.

- ArhMed – Arheologia Medievală, Reșița.
 ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași – București.
 ArhOlt (S.N.) – Arhivele Olteniei, Craiova.
 ArhPreg – Arheološki Pregled, Beograd.
 ArhSofia – Arheologija, Sofia.
 ArhVestnik – Arheološki Vestnik, Ljubljana.
 Arqueobios – Arqueobios, Centro de Investigaciones Arqueobiológicas y Paleoeológicas Andinas, Trujillo, Peru.
 AS – Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara, Londra.
 ASF – Archaeologica Slovaca Fontes (Institut Archaeologici Nitriensis. Academia Scientiarum Slovacae), Bratislava.
 ASDI – Anuarul Școlii Doctorale. Istorie, Cluj-Napoca.
 Assimilation et résistance – D. M. Pippidi (éd.), *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. Travaux du VIe Congrès International d'Études Classiques (Madrid, Septembre 1974)*, Bucarest – Paris, 1976.
 ASV – Archivio Segreto Vaticano, Vatican.
 Atti X SINBE – Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dall' eta del Bronzo in Europa, Verona.
 AVSL – Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Hermanstadt (Sibiu). Kronstadt (Brașov).
 AUA – Annales Universitatis Apulensis, Historica, Alba-Iulia.
 BAI – Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iași.
 BAM – Brukenthal. Acta Musei, Sibiu.
 BĂMÉ – A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd.
 Banatica – Banatica, Reșița.
 BAR (IS) – British Archaeological Reports, (International Series), Oxford.
 BCCIT – Buletinul Camerei de Comerț și Industrie Timișoara.
 BCH – Bulletin de Correspondence Hellenique, Paris.
 BCMI – Buletinul Comisiunilor Monumentelor Istorice, București.
 BCSP – Bolletino del Centro Camuno di Studi Preistorici, Brescia.
 BCSS – Buletinul Cercetărilor Științifice Studențești, Universitatea 1 Decembrie, Alba Iulia.
 BerRGK – Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt a. M. – Berlin.
 BHAB – Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Timișoara.
 BIAL – Buletin of the Institute of Archaeology, Londra.
 BMA – Bibliotheca Musei Apulensis, Alba Iulia.
 BMN – Bibliotheca Musei Napocensis, Cluj Napoca.
 BThr – Bibliotheca Thracologica, București.
 BIFAO – Bulletin de L' Institut français d'archéologie orientale, Le Caire.
 BIKL – Bányászati és Kohászati Lapok, Budapesta.
 BJ – Bonner Jahrbücher, Bonn.
 BMI – Buletinul Monumentelor Istorice, București.
 BMJG – Buletinul Muzeului Județean Giurgiu.
 BMMKözleményei – Békésmegyei Múzeum Közleményei, Békéscsaba.
 BPI – Bolletino di Paleontologia Italiana, Roma.
 Britannia – A Journal of Romano – British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies, London.
 BRTÉO – Biharmegyei Régészeti és Történelmi Egylet Évkönyve, Oradea, 1888.
 BSA – Annual of the British School of Archaeology at Athens, Londra.
 BSHSK – Buletin per Shkencat Skoqerore, Tirana.
 BSNR – Buletinul Societății Numismatice Române, București.
 Buridava – Buridava. Studii și materiale, Râmnicu Vâlcea.
 CA – Current Anthropology, Chicago.
 CAANT (CerArhNT) – Cercetări Arheologice în Aria Nord-Tracă, București.
 CAH – Cambridge Ancient History, Cambridge.
 CahRhodaniens – Cahiers Rhodaniens, Valence-sur-Rhône.
 CAMNI – Cercetări Arheologice, Muzeul Național de Istorie a României, București.
 Carpica – Carpica, Bacău.
 CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice, București.
 CCDJ – Cultură și civilizația la Dunărea de Jos, Călărași.
 CerArh (CA) – Cercetări Arheologice. Biblioteca Muzeologică. Muzeul Național de Istorie al României, București.
 Cercetări Istorice – Cercetări Istorice, Iași.
 Cetăț dacice – M. Macrea, O. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăț dacice din sudul Transilvaniei*, București, 1966.
 CIGD – L. Ruscu (ed.), Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum (HPS 10), Debrecen 2003.
 CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.
 CIT – Thraco-Dacica. Recueil d'études à l'occasion du IIe Congrès International de Thracologie, București.
 Clio – Clio, revistă de publicistică istorică, Timișoara.
 CMO – Centenar Muzeal Orădean, Oradea.
 CNA – Cronica Numismatică și Arheologică, București.
 ComArchHung – Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapesta.
 Comori – *Comori arheologice în regiunea Porțile de Fier*. Catalog, București, 1978.
 Corviniana – Acta Musei Corviniensis, Hunedoara.
 Crisia – Crisia, Oradea.
 CS – Croația Sacra, Zagreb.
 CSIR – Corpus signorum Imperii Romani.
 Cultura Vinča – Cultura Vinča în România, Timișoara.
 Cumania – Cumania, Kecskemét.
 Cumidava – Cumidava, Brașov.
 CT – Caiete de teren, Novi Sad.
 CVA – *Corpus Vasorum Antiquarum*.
 Dacia (N.S.) – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; seria nouă (N.S.): Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București.
 Depozitele – M. Petrescu Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977.
 Der Basarabi-Komplex – Der Basarabi-Komplex in Mittel- und Südosteuropa, Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (7. – 9. November 1996), București, 1996.
 Die Bajuwaren 1988 – Hermann Dannheimer, Heinz Dopsch (Hg.), *Die Bajuwaren von Severin bis Tassilo*

- 488-788. *Gemeinsame Landesausstellung des Freistaates Bayern und des Landes Salzburg Rosenheim/Bayern Mattsee/Salzburg 19. Mai bis 6. November 1988*, 2. Aufl., München – Salzburg, 1988.
- Die Kulturen der Bronzezeit – Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Torres, Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (22. – 24. November 1997), București 1998
- DIR – *Documente privind istoria României*, 32 vol. București, 1951-1960.
- DissPann – Dissertationes Pannonicae, Budapesta.
- DIVR – *Dicționar de istorie veche a României*, sub red. D.M. Pippidi, București, 1976.
- DolgCluj – Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj-Napoca).
- DP – Documenta Praehistorica, Ljubljana.
- DolgSzeged – Dolgozatok, Szeged.
- Drobeta – Drobeta, Drobeta – Turnu Severin.
- DRH – Documenta Romaniae Historica, București.
- EDR – Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romana di Roma, Roma.
- EJA – European Journal of Archaeology.
- EM – Ethnology Monographs, Pittsburgh.
- EphNap – Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca.
- Epoca bronzului – M. Gumă, *Epoca bronzului în Banat*, BHAB, V, Timișoara, 1997.
- ERAUL – Etudes et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège
- ESA – Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki.
- ÉtBalk – Études Balkaniques, Sofia.
- FA – Folia Archaeologica, Budapesta.
- FBKN – Die Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und in die Nachbargebieten. Internationales Symposium, Budapesta – Velem.
- FD – Foaia Diecezană, Caransebeș.
- Festschrift Pittioni – Festschrift für Richard Pittioni zum Siebzigsten Geburtstag, Archaeologia Austriaca, Beiheft 13, Viena, 1976.
- Fontes Historiae – Corneliu Gaiu, Cristian Găzdac (ed.), *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița – Cluj-Napoca, 2006 (= *Biblioteca Muzeului Bistrița*, seria *Historica*, 1-2).
- FHDR – Fontes Historiae Dacoromanae (= *Izvoare privind istoria României*), 4 vol., București, 1964.
- FRTB – Fontes Rerum Transilvanicarum Buday.
- FK – Földrajzi Közlemények, Budapest.
- Fillst – File de Istorie. Muzeul de Istorie, Bistrița.
- FoliaArch – Folia Archaeologica, Budapesta.
- FVL – Forschungen zur Volks und Landeskunde, Sibiu.
- GCBI – Godišnjak. Centar za balkanološkog ispitivanja, Sarajevo.
- GGB – Godišnjak Grada Beograda, Beograd.
- Geochronometria – Geochronometria, Gliwice.
- Germania – Germania, Frankfurt a. M.
- GlasnikMKM – Glasnik Muzej Kosovo i Methohija, Pristina.
- GlasnikSAD – Glasnik Srpskog Arheološkog Društva, Beograd.
- GlasnikSANU – Glasnik Srpske Akademije Nauka i Umetnosti, Beograd.
- GlasnikZMBH – Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- GNAMP – Godišnik na Narodnja archeološki muzej v Plovdiv.
- GodišnikSevBalg – Godišnik na muzeite ot Severna Bălgaria.
- Gold der Steppe – * * *, *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine* (herausgegeben von Renate Rolle, Michael Müller-Wille und Kurt Schietzel in Zusammenarbeit mit Petr P. Toločko und Vjačeslav Ju. Murzin), Schleswig, 1991.
- Gornea – Gh. Lazarovici, *Gornea preistorie*, Reșița, 1977.
- GRI – Genetics Research International, SAGE-Hindawi Access to Research, London.
- HOMÉ – A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc.
- HTRTÉ – A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Évkönyve, Budapesta – Deva.
- IA – Identitate și Alteritate, Cluj-Napoca.
- IAI – Ivestija na Archeološki Institut, Sofia.
- IDR – *Inscriptiile Daciei Romane*, București.
- IDRE – C.C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIe siècles)*, vol. I, București, Editura Enciclopedică, 1996.
- IGRR – R. Cagnat et alii (eds.), *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, Paris 1906-1927.
- IJO – International Journal of Osteoarchaeology, West Sussex (UK) – New Jersey (USA).
- IJM – International Journal of Morphology, Publicación de Sociedad Chilena de Anatomía, Chile.
- Iliria – Iliria, Studime dhe materiale arkeologjike, Tirana.
- Iliri și Daci – *Iliri și Daci*. Catalog, Cluj – București, 1972.
- ILS – Inscriptiones Latinae Selectae, ed. H. Dessau, Berlin, 1892.
- InMemCD – *In Memoriam Constantini Daicovicu*, Cluj, 1974.
- InvArch – Inventaria Archaeologica. Corpes des ensembles archéologiques, București.
- InvPraehistHung – Inventaria Praehistoriae Hungariae, Budapest.
- JPEK – Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst, Berlin.
- ISM – *Inscriptiile din Scythia Minor grecești și latine*, București.
- ITSR – Istorie și tradiție în spațiul românesc, Sibiu – București.
- IstMitt – Istambuler Mitteilungen, Istanbul.
- Istraživanja – Istraživanja, Novi Sad.
- IstRom – *Istoria României*, București.
- Istros – Istros. Buletinul Muzeului Brăilei, Brăila.
- JAA – Journal of Anthropological Archaeology, Museum of Anthropology, University of Michigan (USA).
- JAS – Journal of Archaeological Science, San Diego.
- JFA – Journal of Field Archaeology, Boston.
- JGN – Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte, München.
- JMH – Journal of Modern History, Chicago.
- JNA – Jugoslovenska Narodna Armija
- J Morphol. – Journal of Morphology, Wiley Online Library.
- JPMÉ – Jánus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs.
- JPR – Journal of Prehistoric Religion

- JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz, Mainz.
- JRS – The Journal of Roman Studies, Londra.
- JWP – Journal of World Prehistory, New York.
- KFKNB – Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans, Belgrad.
- Klio – Klio. Beiträge zur Geschichte, Leipzig.
- KözlCluj – Közlemények az Erdély Nemzeti Múzeum Érem és Régiséggyűjteményéből, Kolosvár (Cluj-Napoca).
- KSI – Kuvendi i Studimeve Illire, Tirana.
- KSIA – Kratkie Soobščenija Instituta Arheologii, Moskva.
- KSIIMK – Kratkie Soobščenija Instituta istorii material'noj AN SSSR, Moskva – Leningrad.
- Kulturraum Donau – Kulturraum mittlere und untere Donau, Tradition und Perspektiven des Zusammenlebens, Reșița, 1994.
- Kunstschätze – * * *, *Kunstschätze in bulgarischen Museen und Klöstern. 24. Aprilie bis 31. Juli 1964 in Villa Hügel – Essen*, Essen, 1964.
- Lapidarul MB – M. Moga, I.I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului*, Timișoara.
- Latomus – Latomus, Bruxelles.
- Litua – Litua. Studii și cercetări, Târgu Jiu.
- LRBC – R.A.G. Carson, P.V. Hill, J.P.C. Kent, *Late Roman Bronze Coinage. A.D. 324-498* (Part I, P.V. Hill, J.P.C. Kent, *The Bronze Coinage of the House of Constantine. A.D. 324-346*; Part II, R.A.G. Carson, J.P.C. Kent, *Bronze Roman Imperial Coinage of the Late Empire. A.D. 346-498*), Londra, 1965.
- MA – Monumenta Archaeology, Los Angeles.
- Macedoniae AA – Macedoniae Acta Archaeologica, Prilep.
- MagIst – Magazin Istoric, București.
- MB – Mitropolia Banatului.
- MBE – Molecular Biology and Evolution, Oxford University Press.
- MAGW – Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Viena.
- MarbStud – Marburger Studien, Marburg, 1938.
- Marisia – Marisia. Studii și materiale de arheologie, istorie, etnografie, Muzeul Județean Târgu Mureș.
- Marmația – Marmația, Baia Mare.
- Materiale (MCA) – Materiale și Cercetări Arheologice, București.
- Materialy – Srpsko Arheološko društvo gradskih muzeja Subotica, Subotica.
- MAVA – Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie, München.
- MedTrans – Medievalia Transylvanica, Satu Mare.
- MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț.
- MFMÉ – A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged.
- MIA – Materialy i issledovanija po arheologii SSSR, Moscova.
- MIMBuc – Materiale de istorie și muzeografie, București.
- MIRB – R. Göbl, *Moneta Imperii Romani et Byzantini*, Viena, 1989.
- MittAI – Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ung. Akad. der Wissenschaften, Budapest.
- MF – Múzeumi Füzetek, Aszód.
- MKÉ – Múzeumi és Könyvtári Értesítő, Budapest.
- MN – Muzeul Național, București.
- MOL – Magyar Ország Levéltár, Budapest.
- Monedele – C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973.
- Mousaios – Mousaios. Studii și cercetări de istorie locală, Buzău.
- Munibe – Munibe. Antropologia – Arkeologia, San Sebastian, 1947.
- MuzNat – Muzeul Național (de Istorie), București.
- Művészet – Művészet, Budapest.
- NAA – North American Archaeologist, Baywood Publishing Company, Inc. New York.
- NC – The Numismatic Chronicle, Londra.
- NeolBan – Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj Napoca, 1979.
- NK – Numizmatikai Közöny, Budapest.
- NListy – Numismaticke Listy, Praga.
- NNU – Nachrichten aus Niedersachsen Urgeschichte, Leipzig-Hildesheim.
- NumSbor – Numismaticky Sbornik, Praga.
- OJA – Oxford Journal of Archaeology, Oxford.
- OmCD – Omagiu lui Constantin Daicoviciu, București, 1960.
- OPEL – B. Lörincz, F. Redö (ed.), *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum I-IV*, Budapest – Wien 1994-2002.
- OpusculaArch (OpArch) – Opuscula Archaeologica, Zagreb.
- Orbis antiquus – Ligia Ruscu, Carmen Ciongradi, Radu Ardean, Cristian Roman, Cristian Găzdac (eds.), *Orbis antiquus. Studia in honorem Ioanis Pisonis*, Cluj-Napoca, 2004.
- OZ – Osječki Zbornik, Osijek.
- ÖL – Ösrégészeti levelek, Budapest.
- PA – Patrimonium Apulense, Alba Iulia.
- PamArch – Památky archeologické, Praga.
- PASE – Prehistorische Archeologie in Südosteuropa – Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr., Berlin.
- PB – Patrimonium Banaticum, Timișoara.
- PBF – Praehistorische Bronzefunde, Berlin.
- PBG – A Pedro Bosch-Gimpera en el septuagésimo aniversario de su nacimiento, Mexico, 1963.
- Peuce – Peuce, Tulcea.
- PIR – Prosopographia Imperii Romani, 3 vol., Berlin-Leipzig.
- PJZ – Praistorija Jugoslovenskih Zemalija, Sarajevo.
- PMCDR – Publicațiile Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva.
- PMMB – Publicațiile Muzeului Municipiului București, București.
- Pontica – Pontica, Constanța.
- Posebna izdanija – Posebna izdanija, Sarajevo.
- Potaissa – Potaissa. Studii și Comunicări, Turda.
- PPS – Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge-Londra.
- Praehistorica – Praehistorica. Internationales Symposium, Praga.
- PraiSrb – M. Garašanin, *Praistorija na tlu Srbije*, Belgrad.
- PraiVoiv – B. Brukner, J. Todorović, N. Tasić, *Praistorija Voivodine*, Novi Sad.
- PrehistAlp – Prehistoria Alpina, Trento.
- Pulpudeva – Pulpudeva. Semaines philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Sofia.

- PZ – Praehistorische Zeitschrift, Berlin – Leipzig.
- RA – Revista Arhivelor, București.
- RadVM (RVM) – Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad.
- RB – Revista Banatului, Timișoara.
- RCJB – Revista Cercului Juridic Bănățean, Timișoara.
- RCRFAcA – Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta.
- RégFüz – Régészeti Füzetek, Budapesta.
- Repertorium (ErdRep) – Roska Márton, *Erdély régészeti repertoriuma*. I. Öskor Thesaurus antiquitatum Transilvanicarum, Tom I. Praehistorica, Cluj, 1942.
- RE – Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1894-.
- RESEE – Revue des Etudes Sud-Est Europeens, București.
- RevB – Revista Bistriței, Bistrița.
- RevIst (RI) – Revista de Istorie, București.
- RevMuz – Revista Muzeelor, București.
- RGF – Römisch-Germanischen Forschungen, Berlin.
- RI – Revista Istorică, București.
- RIC – Roman Imperial Coinage, 10 vol., Londra, 1923-1994.
- RISBC – Revista Institutului Social Banat-Crișana, Timișoara.
- RIM – Revista de Istorie Militară, București.
- RMM – Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorie și de Artă, București.
- RMV – Revue de Médecine Vétérinaire, École Nationale Vétérinaire de Toulouse, France.
- Römer in Rumänien – *Römer in Rumänien*. Ausstellungs Katalog, Köln, 1969.
- RRC – M.H. Crawford, Roman Republican Coinage, 2 vol., Cambridge, 1979.
- RRCH – M.H. Crawford, Roman Republican Coin Hoards, Londra, 1969.
- RRH – Revue Roumaine d'Histoire, București.
- RRML – Revista Română de Medicină Legală,
- SA – Sovetskaja Arheologija, Moskva.
- SAHJ – South African Historical Journal, Journal of the Southern African Historical Society, Durban, South Africa.
- SAI – Svod Arheologičeskikh istočnikov, Moskva – Leningrad.
- Sargetia – Sargeția. Buletinul Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva.
- SCA – Studii și cercetări de antropologie, București.
- SCIA – Studii și Cercetări de Istoria Artei, București.
- SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București.
- SCMI – Sesiunea de Comunicări a Muzeelor de Istorie, București, 1964.
- SCN – Studii și Cercetări de Numismatică, București.
- SGB – Studii de Geografie a Banatului, Universitatea Timișoara.
- SH – Studime Historike, Tirana.
- SIB – Studii de Istorie a Banatului, Universitatea de Vest, Timișoara.
- SlArch – Slovenská Archeológia, Bratislava.
- SJ – Saalburg Jahrbuch, Bericht des Saalburg Museums, Bad Homburg.
- SM – Studii de Muzicologie, București.
- SdM – Societatea de Măine, Brașov.
- SMIM – Studii și Materiale de Istorie Medie, București.
- SMMIM – Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară. Muzeul Militar Central, București.
- SocRom – Sociologia Românească, București.
- SRIR – Studii și Referate privind Istoria României, București, 1954.
- Starije – Starije Crno Gore, Cetinj.
- Starinar – Starinar, Belgrad.
- StCGGB – Studii și cercetări de geologie, geografie și biologie, Reșița.
- StCom – Studii și Comunicări, Arad.
- StComC – Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie, Caransebeș = Tibiscum.
- StComp – Studii și Comunicări. Muzeul Județean, Pitești.
- StComSatuMare – Studii și Comunicări, Satu Mare.
- StComS – Studii și Comunicări. Muzeul Brukenthal. Arheologie – Istorie, Sibiu.
- StDac – Studii Dacice, Cluj-Napoca, 1981.
- StudAlb – Studia Albanica, Tirana.
- StudArch – Studia Archaeologica, Budapest.
- StudClas – Studii Clasice, București.
- Studentski Proučivanja – Studentski Proučivanja, Sofijski Univ., Istoriceski Fakultet, Sofia.
- Studia – Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca.
- StudiaUC – Studia Universitatis Cibiniensis, Seria Historica, Sibiu.
- StudiaBalcanica – Studia Balcanica, Sofia.
- StudiaCom – Studia Comitatus, Szentendre.
- StudiaPraehistorica (SP) – Studia Praehistorica. Archeologisches Institut der Bulgarischen Akademie, der Wissenschaften Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften USSR, Sofia.
- StudiaUniversitatis Cibiniensis – Studia Universitatis Cibiniensis, Sibiu.
- Studii – Studii, Revistă de istorie, București.
- Studii și Materiale – Studii și Materiale, Târgu Mureș.
- StZ – Študijné Zvesti Archeologicky ústav ŠAV, Nitra-Bratislava.
- Swiatowit – Swiatowit. Annuaire de l'archéologie préhistorique, Varșovia.
- Századok – Századok, Budapest.
- Symp Alba Iulia – The Early Hallstatt Period (1200 – 700 BC) in South Eastern Europe. Proceedings of the International Symposium from Alba Iulia, BiblMA, I, Alba Iulia, 1994.
- SympThrac – Symposia Thracologica.
- The Vinča Culture – The Vinča Culture, its Role and Cultural Connections, Timișoara, 1996.
- The Yugoslav Basin... – The Yugoslav Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C. (Symposium, Vršac, October 11 – 14, 1995), Belgrade – Vršac, 1996.
- Thracia – Thracia, Sofia.
- Thrac-Dacica (TD) – Thrac-Dacica, București.
- Tibiscum – Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie, Caransebeș.
- Tibiscus – Tibiscus, Timișoara.
- TIR, L. 34 – Tabula Imperii Romani. Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium, L. 34, Budapesta, 1968.
- TörtSz – Történelmi Szemle, Budapesta.
- TR – Transylvanian Review, Cluj-Napoca.
- Trepte – Trepte de civilizație românească, București, 1982.

- TRÉT – Történelmi és Régészeti Értesítő, Temesvár (Timișoara).
- Tyragetia – Arheologie. Istorie Antică. Serie Nouă, Chișinău
- UPA – Universitätsforschungen zur Prähistorische Archäologie, Bonn.
- VAH – Varia Archaeologica Hungarica, Budapesta.
- VDI – Vestnik Drevnej Istorii, Moskva.
- VF – Vorträge und Forschungen, Sigmaringen.
- Viesnik – Viesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku, Split.
- WPZ – Wiener Prähistorischer Zeitschrift, Viena.
- YougDanBas – The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C., Symposium, Vršac, October 11–14, 1995, Belgrade – Vršac, 1996.
- ŽAnt – Živa Antika, Skoplje.
- ZborNM – Zbornik Radova Narodnog Muzeja, Beograd.
- ZborŠtip – Zbornik na štipskiot Narodni Muzej, Štip.
- ZfA – Zeitschrift für Archäologie, Berlin.
- ZfAM – Zeitschrift für Archäologie der Mittelalters.
- ZfE – Zeitschrift für Ethnologie, Berlin.
- ZfN – Zeitschrift für Numismatik, Berlin.
- Ziridava – Ziridava. Studii și Cercetări, Arad.
- ZM – Zalai Múzeum, Zalaegerszeg
- ZMS – Zbornik za Društvene nauke Matice Srpske, Novi Sad.
- ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.